Волинь

Улас Самчук

ЧАСТИНА ПЕРША

Куди тече та річка

ВЕЛИКИЙ ПОХІД

Батько корчує пні за лісом на вирубі — гейби не заважали на тому шматку такого дорогого поля. На новині добре просо вродить, а там і пшениця, та прокляте оте коріння. Не зореш його, не заскородиш. Корчувати його не так легко, але хіба батькові першина? П'ять отаких десятин своїми власними руками вичистив, а самі, либонь, здорові знаєте, що то за ліс ще перед парою років стояв на цьому гарному місці. Що то були за сосни, та дуби, та липи… А хіба тільки тут?! А отам в Осовці! А на чеських полях! А на панських! А на Тимошівщині… Рве, було, та рве, як буревій, а все, "щоб просо вродило, а після пшениця".

А "вона", тобто мати, пішла до млина. Ось уже третій тиждень валяється там та гелетка жита і ніяк його не змолоти. Не диво, коли б хоч млин далеко, а то ж під боком. Та що порадиш? Завізно. Хліба, мовляв, зародило, то кожний силоміць на зламання карку до млина преться, так ніби не хватить йому води.

Василь корови пасе і вже "на цілий день", бо дні, як не кажіть, укоротшали, а паша на тих Валах не дуже то вилягає. Не попасеш довше худобину — не питай з неї й молока.

Володько й Хведот? Ті лобурі! Їм що... Для них все ще готове прийде до рота. З них ще, як з кози шерсті чи з козла молока. Куди його ще попхнеш, коли першому щойно від м'ясниць піде сьомий, а другому аж після другої Пречистої четвертий. Сиди на печі та носом підшморгуй.

Але хіба та дітвора всидить вам дома. Поки вештається отут десь близько мати, доти й вони тут — майже, як ті курчата біля квочки, жебонять. Але варто матері бодай на хвильку відвинутися, чи то на річку сорочку виколотити, чи то до млина, чи на ярмарок, як і дітиська обоє одразу кудись котяться і хто знає куди. Страхота — ота річка поблизу... Та Володько, Богу дякувати, лобур з головою видався, берегтися воно, хоч мале і заціпане, потрапить, але одного разу мало-мало до нещастя-страхіття не дійшло.

Хлопчисько ото завше діло з огнем має. Ледь, бува, розвидниться, а воно вам вже рахається (і де його та охота береться) і, чи лемензнуло що, а чи й так — бере отого меншого і волоче його за собою бозна-куди. Завше до того лісу тягнуться — ліс для них, що бур'ян для курчат. Полізуть ген отуди в соснину на Мартинове або до Таксарової контори і там цілий Божий день без їдла і без сідла пропадають… "Ми, мамо, огонь кладемо, назбилаєм тлуску, калтопель у побелезника накладемо, спецемо і їмо". Це все вам отой Хведотисько шепелявить, бо Володько... Той би такого "накладемо" від батька дістав, що вдруге йому не захотілося б… Той вам прийде ввечері по вуха обмурзаний і

ані пари з уст. Мовчить, і тільки оченята сині-пресині та ще кирпатий носик… А оченята розумні, та полохливі, та такі вам глибокі — в кого воно таке вдалося, Господоньку, подай сили та хороші, Мати Пречиста, щоб здорове росло — люди будуть...

Так ото посунуться, як сказано, в той їх ліс, печуть там ті свої "калтоплі", гурма побережникової дітвори до них прилучиться — сухе листя, вогні, дим, а репетують, що тобі безума...

Отако раз заманулось бахурові наложити огню ще й над річкою. Задумано — зроблено. Бере, чуєте, головешку з огнем і сунеться з нею до самої клуні. Ні батька, ні матері на подвір'ї якраз не було, а йому, чуєте, заманулося взяти з клуні пшеничної соломи на розпал. Один Бог, видно, схоронив від нещастя — Боже, Боже, таке страхіття лихе!

А Хведотисько (штанята йому все спадають на п'яти, бруднізна сорочка ворочком із заднього прорізу вилазить) і собі за ним тягнеться, та носом підшморгує, та щохвилини терпеливо сопляка рукавом по губах розмазує, від чого край рукава ніби шкірою облямовано. Володько каже йому зі стіжка соломи насмикати і то стільки, що той ледве-ледве руками сягне, а живіт так вип'явся, що кордупель мало назад не повалиться.

Так і до річки дотьомбали. Багаття раз-два і готове. Поклав на землі головешку, соломи, сухого верболозу, кілька разів дмухнув, ковтнув дещо гіркого диму, дещо сльозу пустив, і сухий верболіз із соломою, як стій, спалахнув і затріщав весело.

А пора ж осіння, вітер студить низом і до всього гостро торкається, сонце, червоне та велике, поволі за млин ховається, верби листя своє, рудим підбарвлене, гейби кури пір'я весною, стрясають із себе до землі, до річки і де попало. Дітиськам ноги мерзнуть, а вони їх сунуть в огонь, ніби кусні коріння, та все по кущах лазять, та трусок сухий нипають. А Володько все Хведота діймає та хвилі йому не дає, що той, мовляв, не вміє збирати. Хлопчиськові, мовляв, ось вже четвертий, а принесе одну ломачку і чваниться. Дурний, дурний! Другим разом не візьме його із собою огонь класти.

Хведот зовсім-зовсім такою погрозою розторощений, зі шкури вилазить. Не винен же він, що те прокляте ломаччя йому не дається, що штани його такі зрадливі, що в корчах ворком сорочки за якийсь сторчак зачепився, полетів коміть головою, носа до крові розчовп та ще й сорочку розпанахав. Дадуть тобі мама сорочку, бринить у його вухах, а сльози самі від себе спливають на очі, а кров, змішана із сопляком, сочиться й сочиться, так, що тут ні язик, ні рукав не поможе більше.

Володько ж надто крутий і не знає милосердя, допікає до живого... І знає чому. Хто то за все відповідь дасть? Він — "до всього приводець". Той тобі сорочку роздере, носа розквасить, у грязюку всунеться, все "сам зробить", а ти Богу духа винний, іди та вислухуй за нього, та діставай ляпаси, та вибріхуйся. Гірко, гірко… І образливо… І несправедливо… От хоч би ті "ручиська та ножиська", що на них "хоч гречку сій". Спробуй обмий таке — "Господоньку, Господоньку! Коли б ти мені хоч одну дівчину було послав, а то все оті бахурі". І чого ті мама нарікають? Просив же він, щоб купили

йому чоботи, щоб не був вічно босий? Просив. Не послухали — чого нарікають? І Володько дивиться на ті свої "ножиська", супить брови.

— Хведоте! Не тич ніг до огню! Попечеш, а мама скажуть, що то я навмисне тобі попік! — падає враз голосне і суворе.

Хведот здригається, шморгає голосно носом і слухняно задочком відсувається від огню. Потім глянув боязко спідлоба на "Воводька", що той далі зробить... Але той уже, видно, "такою дурепою" не цікавиться більше. Щось, видно, інше сплило йому на думку. Ось він устав, підійшов до краю берега і вдивляється чогось до води в річці, що тече поволі та ліниво, місцями робить закрути, місцями вирує і щось потиху, здається, сама з собою говорить. Ї Володько, здається, також з нею розмовляє… Он пливе гурток іржавого вербового листя. Володько проводить його поглядом і, здається, питає: куди ви пливете? Ті мовчать, пливуть далі, Володько проводить їх так далеко, доки сягає його зір і вже щось інше бачить. Он якась ломачка –пливе,кусник свіжої тріски… І ломачка, і тріска, мов кораблі, пропливли перед зором здовж і зникли. Усе пливе і все зникає. Плюнув до води, і та маленька цятка його слини також попливла і також зникла. А коли б він отак кинув свою шапку? Чи попливла б? Ммм! Шапку! Дали б йому тато шапку. Не дурний він таке робити.

Але ж куди насправді все то пливе? Та вода? Та ціла річка? Володько стоїть, руки заложені за спину, очі вперті в прозору, жовтаву воду, на обличчі задума. І враз приходить ще одна думка: а що, коли б отак. піти за водою? Отак усе лугом та лугом... І куди б зайшов? Це ось довкола "наша Лебедщина", а там далі, за тими кущами вільшини, як літом сходить сонце, невеличке село Лебеді. А що там далі? Тато кажуть: річка тече до моря. Іти отак просто-просто і там… море. Аж страшно. Таке велике, велике, ні кінця, ні краю, сама вода і вода… І глибоке, глибоке! Володькові очі все ширшають і ширшають, на щоках з'явились рум'янці. Щось дуже сильне тягне його туди. Так хотілося б, так дуже хотілося б... Бачити. Чути. Знати.

Але ж ні. Там ще не море. Там лише став великий, та стависько, та очерети. Тож Володько добре пам'ятає, як-то одного разу старий Лук'янчук з Лебедів розговорився було та почав казати: "Ото коли я ще малим був, як оцей ваш,— і показав на Володька... (Хіба я такий малий?) — Батько мій покійник не то, щоб рибачили… Ні. Але, бувало, з покійним Юзьком Ставицьким візьмуть сака і підуть отак під вечір здовж річкою. Далеко щоб там йшли — боронь Боже! Ось дійдуть лише до Климової сіножаті,— там вир, батько сака держить, а Юзько бовтом рибу наганяє, і поки отак люльку викуриш, у саку, аби — Боже поможи,— витягнув".

— На ставу,— каже,— нашому колись лебеді кублились, а тому і село так звуть. Вийдеш, було, ранком, а вони з-під туману випливають. Ех! — І в тому "ех" Володько щось таке вичував, що аж здригався.

— Минулося,— казав старий.— І куди воно все то ділося? Ну, скажемо, риби, чи рака, чи лебедя не стало. Звісно. Люду-сарани намножилось. Виловили, вистріляли... Але ж де ділася річка? Очерети? Стависько? Верболози? Тож, бувало, як оком глянеш — гонів на тридцять здовж пуща сама, та стави, як скло, та очерети, як ліс... А птахів-

бугаїв, а качок... А все то реве, рокоче, свище...

Лук'янчук при цьому спльовував, курив свою люльку, морщив пожовкле, мов у цигана, чоло, а Володько не пропускав ні одної рисочки його лиця, ні одного слова, ні одного відтінку його розважливого і спокійного голосу.

Володько робить кілька кроків далі. Там три верби, ніби три горбаті верблюди, з обох берегів одна до одної нахилилися і то так, що, здається, вони обнятись хочуть. Дерманські та лебедські пастушки за це місце не раз люті бої зводили, це ж бо живий перелаз. Одна з верб своїм черевом зовсім через воду лягла, перетяла течію, створила вир. Вода, щоб текти далі, мусить кришечку здуситись, відбитись убік, управо, закрутитись там і, вилізши з закруту, тікати, ніби з переляку, далі.

А скільки там листя та сміття всілякого, та піни, що нагадує велику стару мухомору. Володько закачує штанята, бо як його втриматись, щоб не полізти на ту вербу. Хведот, побачивши таке, кидає огонь і, забувши, що має гніватись, підходить і собі до верби, а на обличчі сама беззастережна зацікавленість. Володько ж втілена повага... Зійшов на обчовганий стовбур верби ("і як він, халєла, не боїться"), присів навшпиньки і дивиться мовчки у вируючу воду. Дивиться довго і вперто, і мовчить, і мовчить, і надутий такий. І як то воно так? І чому то тепер немає "того риби та рака"? — думає він поважно. А може, дещо ще й тепер лишилося. Напевно ще щось є. Он там щось мигнуло. То в'юни та линьки… вони такі меткі та слизькі, що їх ніяк у руці не втримаєш. Виховзне і плиг у воду. А там ще і рак он зовсім ліньки, ніби дід Рачинець, що має вісімдесят років, повзе... Тут Володько на хвилинку переносить свою згадку на діда Рачинця з Дерманя, що, бувало, у них ночував та на цілу хату смородив своєю люлькою з довгим, брудним чубуком. Але це не довго триває. Його цікавить, чому це дійсно немає тих лебедів, і де ж вони ділися? І чого зміліла річка? І де ті очерети та стависька, та верболози з бугаями, і що це за бугаї такі? Володько вичуває, що нот йому в колінах терпнуть, але вставати ніяк не має сили. Усе тягне і тягне та вода... Хочеться надивитися, бо хто знає, чи не втече вона одного разу зовсім у безвість.

— Хведоте,— не відриваючи зору від води, нагло каже Володько.

Хведот здригається, не чекав такого, шморгнув голосно носом і перелякано відповідає:

—Сцо?

— Знаєш ти що?

— Не знаю, ні...

— А забожись, що не будеш більше плакати, то скажу.

— А ти не сказис мамі, як бозитимусь?

— От дурний. Щоб я ще й мамі казав... Божись!

— Їй-бо, не буду.

— Що ти не будеш?

— Не буду плакати.

Володько глянув на Хведота з виразом — "чи можна ще твоїй божбі няти віри", бо вигляд того рішуче мало викликає довір'я. На щоках позасихали патьоки сліз, носеня

брудно-червоне, очі перелякані. Та все-таки Володько звівся, надто кортіло йому сповнити свій задум, і промовив:

— Знаєш що, Хведоте? Давай підемо отак... Знаєш? Отак туди... До Лебедів. Як тече річка. Добре? — і вказав рукою напрямок.

— Добре,— згодився одразу Хведот, шморгнув веселіше носом і підбадьорився. Він ще не забув, що "другим разом не візьму тебе огонь класти".

— Ми,— пояснює Володько,— побачимо, куди тече та річка. У Лебедях став великий-великий, а на ставу лебеді плавають. Гммм! Ти ще не знаєш, що це таке.

— Не знаю,— щиросердечно признається Хведот...

— Такі, як гуси. Знаєш?

— Мгу,— шморгнув той носом.

— Ну, то ходім.

З місця рушають і йдуть. Володько веде Хведота за руку. Йдуть просто здовж річки, і що їм до того, що сонце ось зовсім ховається, що потягнуло дошкульним вітром з полів від Михалкового хутора, що темінь покрила ліс по тамтому боці долини. Перед ними виразна мета, і досягти її вони будь-що-будь мусять.

І воно було б ще несугірше, коли б річка не робила отих осоружних закрутів, бо саме на тих закутках буває найцікавіше зупинитися, поглянути у воду, поміркувати, що і як. Тут також завжди кущі вільшини чи верболозу ростуть, а в кущах трапляються ожини. Часом якийсь птах звідти випурхне і цікаво глянути, чи не має він там, бува, свого гнізда. А вода на закрутах бурлить, та вирує, та на всі боки ліниво повертається і все то так дуже цікаво.

Але час також біжить і треба йти далі. і мандрівці йдуть. І коли відійшли так далеко, що їх хата зникла з овиду, їм почало робитись ніяково. До всього почало виразно сутеніти.

А ставу з лебедями все нема та й нема. Володько, розуміється, першим збагнув становище, хоча він ще мовчить. Хведот натомість нічого не помічає, він весь сповнений вірою, і тому він почуває себе зовсім бадьоро. Володько ж вже тихцем подумує, чи не краще б воно повернутися, бо тут вже, як звичайно, прочуханом запахло.

І він зупинився... і дивиться перед собою... і міркує. На Хведота також находить непевність, він здивовано дивиться на Володька, хоча не сміє щось питати. Не його діло втручатися до таких важливих справ.

І враз рішення запало. Володько круто міняє свій намір. Не питаючи Хведота, він повертає назад, але іншою дорогою, навпростець, через болото, до польової стежки. Хведот не розуміє, що з тим діється, але що тут багато розважати — іти так іти. І спочатку йшлося гаразд, під ногами твердий грунт, але згодом той грунт стає м'якшим і м'якшим, аж нарешті дійшли до такого, що ні сюди ні туди. Ноги по самі коліна грузнуть в драглину, з-під них чвиркає брудна, іржава, шипуча рідина. Стрибають з купини на купину, Хведот грузне, падає, й незабаром його скромна постать перетворилася у найсумніше видовище. Ні обличчя, ні очей — суцільна руда пляма.

Але він все-таки йде, довго тримається, хоча плач висить йому на устах, на носі, на очах. Пам'ятає свою присягу, і, може б, воно обійшлося все гаразд, та в одному місці хлопчисько раптом спотикається і летить у багно сливе з головою. Він мало не тоне. Володько кинувся його рятувати, але не має досить сили. І тут вже Хведот не втримався і заревів на ціле горло.

От тобі й на. От і повір іншим разом, коли хтось божиться. Ну й що його тепер робити? І як його з'явитися на очі матері, а ще гірше — батька? Знов те "він до всього приводець" задзвеніло в ухах...

— Цить! Чуєш? Цить, кажу тобі. Хведот реве.

— Цить! — розпачливо кричить Володько. Хведот реве.

— Ах, ти! Ти ж забожився! Дадуть тобі мама. Я скажу, що ти… божився,— це останнє вирвалось з Володька через плач.

Хведот миттю перестав ревіти; йому тяжко, йому холодно, він увесь дрижить, але він уже мовчить. Боже, що може бути страшнішим, ніж коли він присунеться до хати в такому вигляді, а до всього з такими страшними злочинами. Тож божиться у них найсуворіше заборонено, і це Хведот дуже добре знає.

Володько вдоволений зі своєї витівки, він би й так ніколи не сказав мамі, бо ж на кому все то скоїться, але добре, що той повірив. Сяк-так ідуть далі і ось вилізли на сухе... І лише тут Володько зрозумів і збагнув справжнє значення свого підприємства. З них обох стікали брудні патьоки, тяжкий, непрошений жаль огорнув хороброго мандрівця, і він сам не видержав... Заревів на цілу губу — боляче і ображено. Він же тут зовсім-зовсім не винен, все так само сталося… Хведот негайно піддержав йому товариство, і дружний плач рознісся в темряві понад лугом і полями.

Пізно, зовсім пізно, голодні й холодні присунулись вони до своєї хати. Хведот уже не плакав, хлипав лише сам Володько. Він зовсім виразно вичував на своєму задку дотики батькової попруги, і це порядно його бентежило.

Але коли увійшли до хати, там було темно і безлюдно. Значить, нікого нема дома, значить, не все ще втрачено. Довго тут роздумувати негаразд. Швидко з місця, не миючись і не витираючись, подерли обидва (Володько ледве висадив отого опецькуватого кордупеля) на найповнішу захисницю всіх покривджених дітей — їх найнедоступнішу фортецю — піч. Сиділи там під лежаком на гарячому черені і лише зрідка несміливо підшморгували носами. Володькові все ще текли по щоках рясні, солоні сльози, а він, щоб не робити зайвих рухів і шуму, підлизував їх язиком.

Сиділи отак із чверть години. Першою прийшла мати. За нею хутко увійшов і батько.

— Боже, Боже! І де ті дітиська ото полізли! Тошненько мені та нудненько мені! Ото залізли, може, в багно,— матінко Божа, хорони! — тошніла мати. А батько мовчав. Засвітили лампочку. Мати не вгавала і квоктала далі: — То вже так далі не може бути… І чому ти того лобуза, отого старшого (знов старшого!) не випариш добре? Де ж чувано, де ж видано, щоб у таку пору і не було дітей дома?

Батько ні пари з уст. Тяжко сів біля столу, закинувши наперед настільника, щоб

бруднізними рукавами не замазати його. Виразу його обличчя при такому мізерному освітленні побачити годі, але ота тверда мовчанка і таке ж уперте лебедіння матері вимовно казали про все, що твориться в тих мужицьких душах.

— І чого ти мовчиш, як пень? — чіпляється мати.— Хоч би пішов куди, хоч би робив що… Я он оббігала всенький ліс аж до лебедського порубу… На лузі була, у млині… Ніде їх немає... От, горе моє, горе!

Батько сплюнув.

— То,— каже він,— вилазить наверх твоя наука. Я що... Хіба я знаю, що маю з ними робити... Коли ти вчиш дітей непослуху — то й маєш...

— Вчиш, вчиш... Не допікай мені тим вчиш... Хто його в повітря лихе вчить.

— Ага! А як візьмеш попругу, щоб протягнути котрого ("Ого! Добре вам протягнути",— думає Володько) через-пліч, то галасу на цілу околицю наробиш. Тепер маєш... Як десь усунуться в річку — будеш бачити.

Та все-таки батько звівся і, сказавши, що "чортова спина болить", наложив на лисину свого заялозяного кашкета. Видно; зібрався кудись іти.

Володько довго та хоробро змагався зі спазмами плачу, що тиснулись у горлі. Довго стискав свої тремтячі уста і ціпив зуби, щоб не подати голосу, та, коли батько взявся за клямку, не втримався, захлипав і заревів від переповненого і щирого серця. За ним поспішив і Хведот. Дружний, на два голоси, концерт по вінця виповнив хату.

На щастя, на цьому й скінчилося. Василя ще не було дома, а батько, видно, так був наморений, що йому не тільки свої, а й циганські діти не на умі. Він, видно, зрадів, що не треба буде йти їх шукати, а все-таки, раз узявся за клямку, не випадало вертатися.

— Треба ще до хліва заглянути,— сказав він, хоч перед хвилиною там якраз був.

А мати, звісно, мати. Лемент підняла, стягнула обох з печі і, патраючи їх, ніби курчат зарізаних, додавала найдивовижніші прислів'я, стягала з них "оте дрянтисько", мила оті "ручиська та ножиська", а далі суворо-пресуворо наказала, що "якщо мені не будете їсти, то я вас тутеньки розтрясу, і зараз мені спати марш".

Обидва зробили оте "спати марш". Зробили не гаючись, поки не вернувся батько. Краще хутчій з очей, поки лихо дрімає. Але спати Володько одразу не міг. Стільки того за день пережито, стільки перебачено й передумано. Велике й нерозгадане питання, куди, власне, тече та їх річка, так і залишилось нерозгаданим. А коли заснув, воно далі ввижалось йому уві сні. Снились йому кручі, вири, раки, лебеді і багато всячини. Ні, не міг спокійно спати. Щось його хвилювало, інколи щось говорив, когось доганяв. Глибокі і уривні зітхання виривалися з його груденят. Ляк, бажання і багато хвилюючого проймало сплячого Володька... Мати, лягаючи, глянула на дітей.

— Оті смаркачі,— сказала вона, обох перехрестила і теплою "драптиною" прикрила їх чорні, порепані з порознепіреними пальченятами "ножиська". Увійшов батько, мовчки щось там з'їв, переказав "Отченаш", мовчки роздягнувся, ліг на тверде своє логовисько і дуже хутко заснув кам'яним сном.

Другого дня — неділя. Погода лагідна, м'яка. Рано батько вибрався до церкви. Мати з Володьком підуть уже на "вечірню" до монастиря, бо хто зварить обід? А церква не

близько, верстов п'ять, у сусідньому селі Дермані.

Василь ночував у млині, не виспався, прийшов десь над ранком і ще спав, а опісля мав вигнати худобу...

Батько дав коням обрік, напоїв, заклав їм за драбину сухого, молодого очерету, підстелив, а опісля до церкви одягався. Мився він уважно. Тверді, мозолясті долоні обмивав водою без мила, та толку з того мало. Не відмиєш же мозолів. Опісля гуньку нову одягнув, щільно підперезав її своєю попругою, взяв нового кашкета, який "от служить уже п'ятий рік", що він при кожній нагоді всім пригадував, бо з доброго, мовляв, сукна. Шурнув по ньому разів пару твердою щіткою, якою Василь глянцував не раз також свої "халяви-бутилки", й урочисто відійшов до церкви.

Мати варить обід. Володькові зовсім нічого робити, і він ламає голову, що б тут йому розпочати. Він якось виманив на двір Хведота, і перше, що вони видумали, це почали крутити кирата молотарки. Особливо захопився тим Хведот, якому геть губилися штанята, одначе це не відбирає йому охоти, і він невгамовно бігає навколо по манежу за дишлем. На це якось нарвалась мати, ну і, звичайно, Володько дістав кілька пляцунів. І так воно завше. Увесь ранок зіпсутий. Учора очікував прочухана — не дістав. А тутка от неждано й негадане. Поплакав бідачисько, поплакав, звернув чомусь усю вину на Богу душу винного Хведота, заявив, що "з таким ніколи більше не буде гратися", покинув його, а сам поліз на горище хати під стріху. Для нього це місце схоронища і таємничих думок. Тут стільки всього цікавого. Особливо приваблює його велика матерня скриня. От би заглянути туди. Там, мабуть, всякої всячини. Тому-то мама й ве пускають до неї нікого. Он яка здоровенна іржава, кругла, як кулак, висить колодка. Дудки таку відімкнеш.

Почуваючи себе невинно ображеним, він починає мріяти, і то так, щоб усе те стверджувало його невинність. Він, наприклад, часто мріє, в що потім зовсім вірить, що одного разу "щось таке само зробиться", а мати візьмуть та й усе звернуть на нього і за це його кріпко намоченим путом виб'ють "через плечі". Від цього Володько починає кашляти, харкати кров'ю, хиріти, "так що хоче вмерти". Мати знають, що то вони причиною його смерті, а тому дуже, ним турбуються, годують його... "Ні, мамо,— каже він.— То не я зробив. То само зробилося..." Але далі він не може більше терпіти, щоб його за все бито, і він воліє краще вмерти. Вмер же Пилип. Умер і Петро. Хай і він умре. А тому він гордо відвертає лице і не приймає того, що дають йому мати, "навіть булки з солодким молоком, і навіть цукорків, і нового купленого кашкета зо звіздою".

А може, ні. Може, він краще не вмре. Ага. Пригадав. Як дуже хочеться йому побачити на свому житті царевого сина, що, кажуть, є однолітком з Володьком. І навіть, здається, як міркують мати, родився в той сам день.

Володько усміхається. Йому ніяково про це згадувати, бо позаторік одного разу, будучи у Дермані в церкві, він бачив драгуна і думав, що то сам цар. Це смішно, розуміється. Але тоді "він іще був малий". Тепер уже його таким царем не обдуриш. Однак все-таки не пошкодило б зустрінути царевого сина. Дійсно. От, наприклад, кажуть тато, що по наших полях мають москалі маневри робити. Розуміється, де

москалі, там і цар. А при цареві мусить бути і син його.

Міркує просто і звичайно. Він собі бавиться. Робить з ломачок будинок, кидає кашкет, щоб опісля ціляти в нього "палюгою" — шкандибає, значить... Аж тут раптом над ним хтось:

— Добрий день, Володьку!

Оглядається — царів син. Одяг у нього ясний. Блищить усе. Гудзики у два рядки. Такий чисто, як на календарі намальований. Щоки червоні, очі веселі, носик он як, ніби й не носик. Чистий, не замурзаний, не те що у Володька.

— Дай, Боже, здоровля! — відповідає Володько.

— Ти є Володько, Матвіїв? Правда?

— Еге!

— Ти,— каже царів син,— мені подобався. Візьму я от тебе до себе у палати. У мене місто більше, ніж Остріг. Був ти коли в місті?

— Еге. Був. У Мизочі. З мамою до олійні їздили.

— А хочеш ти зо мною?

— Ще б ні! —! Володько, розуміється, все геть-чисто розкаже. І як його завше переслідують, і як його сьогодні мама вибили за те лише, що він "нічого не робив, тільки Хведот крутив кирата".

Той розуміє його. Дає йому багато, багато грошей, купує йому нові штани, кашкета з околушками та звіздою, чобітки ті довгождані, вимріяні роками чобітки та ще й з лакерованими халявами, як у Харитонового Ілька, або іще кращі.

І тоді Володько прийде додому. Виложить на стіл цілу купу грошей і скаже: "Ось, хоча мене всі не любили, били і сварили, але візьміть собі оце все". Скаже це, а сам: "будьте здорові" — і піде собі назавше з дому. Ах, як тоді "вони" шкодуватимуть усі, що його не знали, що він усе хотів лише добре робити, а його за те завше лиш били та били… Розважає, що то він кому купить. Батькові добрі чоботи — витяжки на три карбованці. Мамі м'які, теплі на зиму виступці, щоб ноги їм не приходилось на печі гріти... Але в той час чує різкий, розбитий голос:

— А де тебе нечиста сила носить! Володьку, Володьку! А йди-но, чмано замурзана, обідати!

Мати. Знов мати. Всі мрії, ніби тінь, злиняли і розвіялись. Крути не верти, а треба злазити з горища, перед грізні очі батька, бо мати... Де там. "Вони не втримаються, щоб усього не розказати татові".

Обтер вогкі очі кулачком, і хоча кликали якусь чману, одначе він знає, що протестувати тут дарма. Устав і поліз по драбині униз.

Одначе мати нічого про Володькові вибрики не згадувала. Балачка велася навколо нових чуток, що кодують між людьми. Кажуть, нібито "німецький цар хоче воювати на руського, бо руський цар не хоче дати німецькому хліба". Дивно воно.

Володька це непокоїть: "Як то так? Один цар воює другого. Такі багаті. Всього мають досить. Буцімто й направду німецький цар не має хліба. Щось це не дуже так". Зрештою, "хай прийде він до кого-небудь та купить собі хліба". Навіть хоч би й "до

нашого тата". Наш тато мають усього п'ять десятин і ще мусять їх корчувати, а й то у них є хліб. А у німецького царя ціле царство.

Між батьками з цього приводу почалась розмова, і вони, Богу дякувати, забули про "Володькові вибрики".

ДЕНЬ БОЖИЙ

Хутір Матвія розлігся попід пригірком, укритим сосновим і мішаним лісом, проти сонця, над берегом невеличкої річки Лебедівки. Джерело річки у Дермані, звідки три роки тому вибрався Матвій з родиною на п'ять десятин, що їх купив у лебедського пана, почав тут господарство. Воно-то замало... п'ять десятин, бо до того більш як половина з них ще з пнями, а з чверть під лісом, що належить острозькому жидові Таксарові. Та що вдієш? За свою працю, по часі, можна ще дещо прикупити, щоб на кожного бахура хоч по дві десятини припало, коли Бог не дастьїм більше дітей.

Купити то воно легко сказати, але купля та не з маком дається. От хоч би й ці п'ять десятин. Він же женився ще у дев'ятнадцять літ. Дитячі й парубочі літа проробив у дворі, то на чехах, а опісля гірка, гірка праця вже дома у гурті, жонатим, при батькові й братах, бо залишив йому батько у спадщину всього три чверті десятини.

Аж на старості літ, як сивий волос показався, як злисіла голова, як ціла його здоровезна колись постать почала хилитися додолу, вдалося якось зігнати отих п'ять десятинок.

Оженений уже вдруге. Перша жінка померла нагло і залишила двоє діток — Катерину і Василя. Та вже й від другої має також двоє: Володька і Хведота. Найстарша донька Катерина від смерті матері живе на хуторі у діда, а Василь пасе худобу.

Зросту Матвій великого... Постать його потужна, міцно збудована, "яких сьогодні вже немає". Робота в його руках горить. Ступить — земля гнеться. Ударить кулаком— довбні не треба. Дуб дубом мужик. Тому й начиння мусить він для себе робити по силі і по зросту. Чи то коса, грабки, вила, сокира, чи плуг — все надійне, не яка тобі тендита. Його маленька і сухенька Настя в години сварки обдаровує його такими назвами, як дуб, ведмедисько, слонисько. І все це, як нікому, личить, але Матвій все те зовсім легковажить. Йому це не дошкуляє.

Але де вже тепер та сила діваєтся? Меншає її та щорік убуває. Висихає якось. Багато її випили то трачка , то косіння, то корчунок пнів чи залізний півпудовий лом, з яким виважив на свому віку немало каміння у дерманських каменоломнях. Сивий волос завчасу поспішився. Лисина над чолом усе ширшає — розростається. Але все-таки "коли б Господь продовжив віку, то сили ще поки старчило б". А він що-небудь дітиськам припас. Десятинка-друга не зашкодила б, придалася б.

Тяжкий корчунок. Тяжко добувати той чорний кусень хлібиська. А хочеш петльованика мати, так уже добре лоба гостри. На новині то пшеничка, дай Боже, як росте. Вилягає. Але новини тієї мало, а до того корчунок живота рве та спину трощить. Скільки-то йому в житті трапунків трапилось. Крижі зірвав — пролежав з півроку. Зашивали, гоїли, але воно то вже не те. Трачкуючи, з риштовань злетів — руку ліву у плічку вивихнув. Не вдався завчасно до лікаря, запустив, а рука криво зросталася і так

залишилась нижча від правої. Сутулуватим виглядає, а це дається відчувати тепер при трачці та й при інших тяжких працях. Не "дєйствує" вже вона як слід, та й годі. Наверху просто-таки не може різати. По-третє, скажений щенюк колись укусив, мало-мало в сказину не перекинулось, докторів ще тоді "таких спеціяльних" не було, так, хвалити Бога, дід один з Раковець знайшовся і зілляччям якимсь відпоїв. А то "ночами, бувало, сказ у голову йшов".

А яке то життя було колись. Що то тепер діти наші знають? Бувало, коли "ще в гурті були",— то всю свою роботу польову й домашню — і жаття, і косінку, й оранку — все це завше ночами робилося. А день по день у дворі чи у чехів повзаєш та тягнеш грабки чи пилку, а з тим і жили свої. Тепер ось наші бахурі і хліб, і до хліба — сала шматочок, вареника якого там, по неділях пшеничника... А бувало ж... Пилки борошна, бувало, в хаті не було. Як є кусник хліба, то й добре. Натер цибулею, огірок як трапиться — покомлав і тягай далі. Як той народ видержував — Господь святий знає.

Бувало, за турецької війни... Хм... (при цьому, як сидить, то обов'язково засовається на лаві, ногу на ногу заложить і голосно носом повітря втягає). А треба знати, що зими тоді не ті, що тепер, були. Як зима, то зима...

У сімдесят сьомім та восьмім роках. (Саме тоді ягнята пас, а зимою по злотому за день до машини в двір бігав). Хліба від м'ясниць бракувало. Турецькими кукурудзяниками харчувались, карбованець — пуд. Наїсися тим пудом, коли дванадцять ротів у родині, і то самі лежні. Одна мама покійничка, я та старший Єлисей заробляли. Решта пухли на печі та гризлись, як собаки. Довго шкребеться людина, поки трохи того... у люди вишкребеться.

Воно-то й тепер. От дай, Боже, трапиться яка десятина під бокомі Не купиш — гріх. Великий гріх вчиниш, бо ще рік-два і за землею посвищи. У Сибір підуть шукати, а дітвора росте. А як його купити? Корови збудешся, залишишся з ялівкою, дітиська цілий рік без молока, а це ж, звісно вже... Веприка позбудешся, знов-таки за свіжину в святки забудь, бо хоч воно й запас у бодні деякий і є, та все-таки того не вистачить надовго. Та нічого його не вдієш. Мус є мус.

Хіба що карі лошаки продати та якісь дешевші, старші шкапини купити? Отак, аби снопа з поля стягли та заволочили ріллю. Хоча, що то — господар без доброї коняки? А мабуть, таки прийдеться це зробити. Десятина поля напевно коло п'ять соток коштуватиме. О, то напевно. На це... Та хто його, зрештою, знає. Напевно, прийдеться й корівки, та ще й обидві, загнати. Може, карбованців сто п'ятнадцять-двадцять можна буде взяти. За годовану льоху, як ще не спаде ціна... ну, може, карбованців сорок, а й то ледве. Та від заміни коней яких двадцять рубликів перепаде. А пашня цього року, відомо. Змокло все, поросло. Куди воно. Більш над півсотню ніколи не можна рахувати. До цього, як докинеш тих тридцять рубликів, які чоловік копійку до копійки складав, дітям від губ відбирав, чобота ніколи людського на нозі не мав... Як зложити це все, ну то й, може, половинка потрібного набереться. Але ж це значить до сорочки стягнутись. А де другу половину вишпортаєш? Хм... Легко сказати: двісті п'ятдесят карбованців. А попробуй їх ниньки дістати. Чекати хіба до другого року? А дітиська тим часом пухніть.

Ростіть, як поросята, да картоплі. А після від такої дитини праці вимагай, сили від нього чекай. А про яку там лахманину й не згадуй. Володько он вже світить коліняками, а треба б щось дитині справити. Принаймні як між люди вилізе. Хведот то сидітиме ще пару зим на печі. От уже інша сторія з Василем. Чей же до школи лазить; ніяково, щоб дитина темною залишилася, а тутка і школа. Бог відає, де. Попотьомбайно щодня милю туди та милю назад. Прийдеться-таки ликами запасатись та постали плести. Мусить переходити вже ту зиму і в постолах. Що подієш? Що при такій дорожнечі? І чи вистачить для такого хлопця того чобота? Де там. Аби то ще воно обережно, обачно. А тож, де тільки льоду шматок, то й ковзне. По храпі, по мокрому, після не обшкрябає чобота, не висушить. Там шкорбне, там шпирхне, і чобіт горить. У мене он (і він гордо показував свої широконосі тяжкі, на військовий зразок, чоботиська) — у мене он третій рік чобіт, а ще дивись... Має він хоч одну лату? А там підметку підоб'ю, підлатаю і ще з рік виходить. Бувало, парубком ще був. Думаєте, бачив того чобота? Постоли. Як був який чобіт, хоронив його тільки до церкви по років п'ять одного. Тепер же... Ще рік не минув. Дивись. То закаблук відлітає, то зуби шкірить... Все на згубу, все на пропало.

Так розважає старий. Розважає, міркує та все головою покручує. Все воно, звідки не зайдеш, скрізь скупо.

Настя з Володьком пішли "до батьків", а звідти підуть на "вечірню" до монастиря. Матвій довго бавився з Хведотом, який дуже скидається на батька, "тільки такий крикун, як мати", а опісля лишив його самого в хаті, а сам пішов поле та садок оглянути.

Садок свій оглядає і рано, і ввечері, і завше, коли тільки має вільну хвилину. Знає його, як жид свою кишеню. Кожне деревце, кожний кущик, кожна врешті галузка йому знайомі. Все то його руки виплекали, все то виховали, все то обчистили, все то опорядили. Від світання до смеркання готовий він тут сидіти, але часу на те обмаль. Радо б і бджолу тут завів, та вона догляду потребує, а йому ніколи. Радіє десь глибоко в собі якоюсь особливою матвіївською радістю. Ніхто її не помічає, не помічав її, мабуть, і він сам, але радість та велика. Воно й радіти є чого.

Пригадати тільки, як то, будучи ще в гурті, зносив він з усіх усюдів дичечку до дичечки, шкілку зробив, тицяв їх там, заливав, оповивав — і от тепер полюбуйся. Пощепив сам (ото, він ще потребує там когось!), перевіз на хутір, із садівником монастирським порадився і посадив деревця по-людському. А сорти все які! Самі, можна сказати, найкращі: золоті, зелені та білі ренети. (Ці можуть довго лежати, гарно пахнуть і мають добрий збуток. Особливо зелені ренети). Опісля цеголки, цяківки червонобокі — солодкі, тарольки (ах, як пахнуть! А долежать часом до масляної). Виноградки. (Це не яблука, а щастя. Великі — півхунта кожне). Зорі, до-вгощепи. Це все сорти зимові. Літніх яблук Матвій не садив, бо "який з того толк"? Не продаси, а засушити не встигнеш. Отак сюди-туди, облетить, поб'ється, погниє... От ще райки з літніх, та й то ці вже більше осінні. Ці вже можна й продати. Папірівки добрі. Нічого сказати, але ніякого з них толку. Дві всього і має їх Матвій у своєму садку. Грушок; як

то для себе — досить. Цукрівки, варшавки, попаді. Із зимових — хунтівки та бери. О, ці два сорти. Оце грушечки. За них можна часом грошики лупнути. Всього дерев понад сотню, вже от під овочами погнулись. "Своєї фрукти доволі вже, а це ж усього кілька років". Тут вже й шкілка при саді. Садок розростеться, і він засадить цілу підсонню десятину. Пригодиться колись.

Глянеш — око радіє. Все на місці. Все виплекане. Огорожа одна чого варта, найкращі лати у лебедському лісі вибирав, навколо вишнями обсадив. І затишно для саду, і корисно. Вишні вродять і продати навіть дещо можна буде.

Так то так. Але що то з тією дітворою буде? Четверо вже їх. А хто може заручити, що й ще одно не прибуде? Хоча Мавієві й під п'ятдесят, та "баба" його сім літ молодша. Ну, по одній десятині кожному… Що то є? Починай, кожна дитино, спочатку ту каторгу, яку прожив твій батько.

Матвій зупиняється за садом і окидає зором Суміжну нивку лебедця Григорчука. Ходять поголоски, що він її продати хоче. Думка про неї вже не виходить з Матвієвої голови, хоча ціна її, мабуть, куслива… О, куслива. Рубельків круглих з п'ять сотень закотить. Але не купити її, це значить краще не жити. Де ж то видано. Під порогом, межа в межу. Поле вироблене, вигноєне, під сонцем.

І Матвій навіть пройшовся по тій, уже зябльованій нивці, розчавлюючи тяжким чоботом більші грудки, нібито те поле вже його. Порою навіть зупинявся, щоб підняти якусь дернюку і, витрусивши її із землі, викинути на межу. Земелька свіжа, пахуча. Бабине літо по скибах поснувалось.

І коли Матвій зійшов з Григорчукової нивки й уважно зайнявся підпорою одної гілляки на щепі, що занадто гнулася під тягою овочів, у той час його поздоровив здалека хрипливий баритон чоловічого голосу.

— Помайбі, дядьку Матвію!.. Матвій піднімає голову.

— Дай-бо здоров'я! — автоматично відповів Матвій і побачив на своїм полі Григорчука. Миттю шибнула у Матвія думка: "Ага. Приходить за поле балакати, а вдає, що тільки оглядати прийшов".

Григорчукові хотілося, щоб Матвій купив його поле з таких причин: по-перше, може йому ціною краще солити, ніж кому іншому, бо "це ж під порогом". По-друге, "краще мати діло з порядним господарем, бо гой і слова додержить, і грошей, хоч, може, готових і не має, то швидше роздобуде. Бо йому й у банку, й у жида, куди не кинеться, скорше, ніж другим дадуть".

Приходом Григорчука Матвій зрадів, але "при таких оказіях чоловік має степень свою знати та бути чуйним". Він сам було не раз збирався скочити до Григорчука, та не знав, як його краще того… А тут нагода сама допомагає.

Обидва зустрілись заклопотано, руку один одному подали і байдуже по-жидівськи потиснули та почали, як то, мовляв, з погоди… "аж випогодилось, а то ж таке лило", причому Матвій не забув заявити, що у нього "геть-чисто пшениця у копах замокла і поросла. Хоч бери та й на гній кидай. А це ж уся цьогорічна надія була. Скрутно цей рік прийдеться. О, скрутно".

— Що скрутно, то скрутно. Але якось то Бог дасть,— завертає назад Григорчук... — Воно те саме в цілій окрузі, куди не глянь. Шкоди ті сльоти "дівствітельно" наробили. Геть аж шапки в півколах позеленіли. У самого мене п'ятнадцять кіп, як золото, пшениці... ну просто, можна рахувати, зігнило. А дивно, чому отой Сидір отам свого вівса не забере? Чи то він хоче його вже заразом розкидати замість паренини, заорати та пшеницю сіяти?

— Хо-хо-хо!.. Мабуть.— Обидва коротко засміялись.

— Проходжу ото коло вашого саду і просто мене аж оскома бере... — починає Григорчук. (А це ж Матвієва слабка струна — садок. Ніби знає...) Ото садочок. Ну, я вам скажу. За пару років ви багач.

— По десять років мають оті... — похвалився Матвій.

— Дивна тут під садок земелька. Підсоння,— зауважив Григорчук.

— А як виробиш та погноїш, то росте нічого,— зм'якшував вартість земельки обережний Матвій.

— Пшеничка, знаєте, тут як родить. Ох, як тут пшеничка родить. Повірите чи ні, а оця моя десятина (тут є ще кілька сажнів лишніх, отам те заглубисько коло Харитонового рівчака, але то не рахується), їй-бо, вона... ви ж самі бачили, двадцять кіп пшениці дала. А яке зерно. Змокло... Ото-то тільки...

— Та ви і гною туди вперли,— не здавався Матвій.

— Зайво було. Я сам не розрахував. Вилягла все одно, а яка з поляглиці "польза". Я вам кажу, немає кращої, по-моєму, землі, як тут. Оця мастка глинковатка... Проти сонця. Це перва земля на пшеницю... Коли я був у москалях, то стояли ми над Волгою в казармах. В Саратовській це було губернії. Там також на пшеницю дуже зручна земля. Але то вже, відомо, кацапське оброблення. Вийде ото з тим гаком, отою западенною, як вони кажуть, сохою. Покопирсає... Тьфу! Стид — не робота. До того там оті суші. Страшні суші. А "почва", знаєте, не видержує суші. Твердіє, репає... Ото, знаєте, часом такі рівчаки порепають, що ой...

Це все оповідає Григорчук, коли обидва господарі ліньки, переступаючи ступ за ступом, ідуть до хати. Зайшли.

У хаті Хведот наробив тарараму. Повитягав усякої всячини на середину хати, понаставляв стільців, витягнув батькову шевську скриньку (бо Матвій і шевство знав. "Отак для своєї потреби"), наніс полін, дров і якусь, видно, фортецю будував.

Чоловіки сполохали його, і він, чимдужч, покинувши все — як стій, попер на піч і заліз у сам куток. А всі його причандали так і валяються серед хати.

— Отой шибеник... — каже Матвій, ховаючи все на своє місце,— Баба моя пішла до Дерманя, то ось, як бачите...

— А то, звісно, дітвора,— байдуже, сідаючи й оглядаючи скоріше стелю, ніж долівку, каже Григорчук.— Добру маєте хату... Но, пощо ви ото такі малі віконечка зробили?

— Ах, знаєте. Мене це завше непокоїть. Вікна дійсно замалі. Поласував ото, що пару карбованців дешевше обійдеться. Швагер мій на залізній дорозі служить, а коли я

будувався, то воно відомо. Знаєте, як то кожна копійка дорога. А він одного разу каже: "Знаєте. Я маю готові, вирізані тахлі. Малі тільки". Подумав я, та й люди пораяли. Візьміть, кажуть. Що, що малі. І нічого не коштує, і в зимі при менших вікнах повітря у хаті не так стигне. Тепер ось каюсь... Є каяття, та нема вороття. Переробив би, але немає поки "средств" на це... На все потрібні "средства".

Спрягавши все, що було посеред хати, Матвій присів і, заложивши ногу на ногу, продовжує:

— До того думаю, що я тут довго не втримаюсь... Григорчук, що саме кисета з тютюном у руках наминав, щоб закурити, гостро і швидко кинув на Матвія оком...

— Не курите? — сказав зовсім не те, що хотів, бо ж знають усі, що Матвій ані не п'є, ані не курить...

— Ні, цього не вживаю... — і відмахнув рукою.

— Щасливий ви, Матвію, чоловік. Те куриво, то марнотратство. Пачка "коришків" отої от поганої "рибки" три копійки, а тут сюди-туди й нема.

Скрутив цигарку, викресав огню кресалом крем'яним з вареною губкою і закурив. Хведот дивиться з печі, заздрить та дивується. Він хотів би, щоб і йому з рота й з носа (особливо з носа) куривсь димок.

— Так як то ото кажете? — ніби ненароком згадавши щось, питає Григорчук.— Не вдержитесь? А то ж чому? Садок же ж ваш...

— Що ж, знаєте, по тому садку, коли діти ростуть і потребують грунту. Що вони з тим садком почнуть? Землі ж, ви знаєте, все меншає і меншає у нашій околиці, а людиська множаться. Ось гляньте ви на цю Лебедщину. Ще п'ять років назад... Один ліс та ліс... А що тепер? Там он Мартин засів. А Трихонові сини, як підростуть, то де дінуться? Куди підуть? Сюди? Має ось тут, у мене під вікном, дві з половиною десятини і вже одного примостить. І вже матимемо сусіда. Ну, а скажіть? Де тої землі діти наших дітей візьмуть? Ще, скажете, клапоть того Застав'я є... Що, знаєте, по тім... Я думаю...

— Воно так-то так... — перебиває Григорчук.— Та що подіяти? От ми лебедці... Мусіли ж ми викупити панську землю.

— Та я нічого не кажу...

— Чекайте-но... Бо не хватає справді місця. На днях якось... Не пам'ятаю... Позавчора, чи то в четвер, вилічували ми з сусідом, Хвещиним Паньком, скільки у нашому селі є повних грунтів. І що ви думаєте? З сорока наших господарів щось трьох чи чотирьох мають. А то вся решта отак: вісім, сім, шість, п'ять... а найбільше по дві, по дві з половиною десятини... А не купиш, не матимеш. Купляй, поки купляється і що купляється. То-то,— і чвиркнув крізь зуби просто на долівку.

— Ех,— каже Матвій.— Вам трапилась дурничка — отой ліс та млин. Той один ліс виплатить весь маєток. А млин. Скільки платить вам Волько оренди?..

— Двісті на рік... Але хіба від нього видереш ті гроші разом? Отак тоді тицьне, тоді тицьне... І чорт тим грошам знає лік... Ще коли б то не був млин громадський. Волько під'юджує кращих господарів, щоб вони не впоминалися оренди, а решта, знаєте... Що їм на тому вигорить?.. Плюне та й піде...

— Но. З цим можна порадити. Я не йму віри, щоб один жидок водив за ніс цілу громаду. Ви тільки до нього візьміться. Двісті рублів щороку дасть громаді десятину поля.

Григорчук викурив цигарку, кинув її на долівку і, трохи підвівшись, розтоптав її чоботом. Після цього сплюнув.

— Думаєте? По правді сказати, нема сьогодні за двісті рублів десятини. Але не в тім біда. Двісті рублів завше пригодиться. Але оце Волько задумав перебудувати млин. Вставляє замість коліс турбіну і нові вальці. Поки що дамо йому спокій, а після таки візьмемось… Він то вже побалакує зо старостою про купівлю того млина. Видно, корисний він йому, хоч завше лементує, що нічого з нього не має. Я то, по правді признатися, нічого б не мав проти, щоб його продати, бо що з ним при такому, як у нас, ладі почнеш. Громада, що череда овечок. Немає в ній пастуха, то, звісно, який вже там лад. Страшить мене тільки те, що Волько виманить той млин майже задурно, а друге, що грішми покористується лише дехто… Ну, от і подивіться… Моя дурна голова не раз міркує: чому б то, думаєш, та не могла сама громада тримати той млин? Це ж вигода своя. Самі собі й за молоття платили б і став, і стависько, і гуску є де вигнати… Є й вальці, і питель, два разовики, круподерня, валюша на сукно. Все, одним словом… Хай би, думаю, вже не знаю, який був той млин, то на одного мельника та помічника вистачило б… І поправити при потребі можна було б… А то… Я вже рукою на все махнув. Бачив я, що робилось минулого року на сходці… Крику, гамору наробили, але хіба що-небудь вирішили? Де там. Кричали, дерли роти і розійшлись так на чорт-матері…

Григорчук із серцем сплюнув і засовався на лаві. Очі його загорілись, але рівновагу свою мужицьку і необхідну стриманість та діловитість розмови не тратив…

— Трудно, знаєте, сьогодні чесну людину знайти… — продовжує.— Дуже тяжко, хай йому частець. Волько, звичайно, пускає дим у вічі мужикам, і хто б то повірив, що отакий млин та не міг виробити тих двісті карбованців оренди? Але він, коли почне лементувати, та коли почне… і клянеться, і божиться… Ну, а мужик що? Плюне та й думає — чорт тебе бере, хай тебе нечиста сила слухає… і пішов собі додому. Ми викупили маєток — сто двадцять десятин, і всунули за нього двадцять чотири тисячі карбованців. Суму цю ми вичавили зо своїх власних животів та мозолів і животів наших дітей. Казали, за ліс виберемо. Млин он які "доходи" дасть… А тепер піди його, пошукай ті доходи. Так само і з лісом. За десять тисяч такий ліс продали… Та це ж треба… (Григорчук знов поліз до кишені за кисетом з "рибкою"). Я не знаю… Це треба найдурніших людей на світі. Але що ви зробите?.. Скільки то наші главарі попоїздили до острозьких Таксарів, щоб таки умудритись таку соснину, кажуть, двадцять п'ять тисяч дерев без дубини, отако за марно віддати… Тьху!.. і, помовчавши, ладить кресало з губкою та додає:

— Ну, Таксар то вижене грошиська. Що вижене, то вже вижене…

Саме увійшов Василь. Він щойно пригнав корови, поприв'язував їх до ясел ланцюгами і прийшов оце до хати. Григорчук поздоровив його як дорослого,

"дайбоздоров'я", і подав навіть руку. Матвій при цій нагоді заявив, що це його найстарший і що він уже "у третю групу" ходить. Ось по тижневі і наука розпочнеться... Кепсько буде, та прийдеться обходитись. От худоба... Як його, не знаю... того...

— Ви маєте ще ту вигоду, що хоч є куди худобину вигнати,— сказав Григорчук.

— Воно то так. Особливо з весни та восени. В літі так само не дуже... Ні, ні... Тепер вже не дуже то, як бувало. Скрізь око дозорливе, і навіть на зрубах вже не так, як колись... Навесні та восени у верболозах та болотах... Але оце на днях мало-мало не трапилось нещастя. Корова загрузла в болоті і ледве витягли.

— То-то-то! Чув про це, чув! — підбадьоривсь Григорчук.— Оповідали наші лебедці...

— Ото-то! Ваші лебедці й витягнути її допомогли мені, дякувати їм. А коровисько чимала. Моє щастя, що можу хоч худобу плекати, а то б... Але що то воно за декілька літ буде? От питання. Подумайте тільки, що тут було ще недавно, ще першого року, як я сюди перебрався, при старому мельникові. Усе, як глянути, стависько... Хто захоче, їдь, коси, бери, паси худобу. А піди тепер... Я сам хочу вже взяти у мельника в оренду на п'ять літ оті верболози на клину коло калюжі. Думаю: викорчує чоловік, а п'ять літ сіно братиму. Воно-то сіно там спочатку абияке. Осока, лепеха та очерет, але по парі років, думаю, вибавиться... А для рогатої худоби це, хо-хо-хо, як піде в зимі...

— Василю! — звернувся Матвій до Василя. Звернувся, ніяково мнучись... — Принеси-но там дещо... Василь, видно, зрозумів, а Матвій продовжує:

— Ото, знаєте, добро було зо старим мельником. Хоча чех, а все-таки порядна з нього була людина, не то що теперішній. Цей — борони Боже, щоб худоба на його луг чи стависько "шлапнула". "Не шлапай то"... Воно то й добре, знаєте. Порядок мусить бути. Пригадую собі, як прийшли до нас ті чехи. Боже, що то за бідачиська були. Ні кола, ні двора. Голі, як цигани, поприходили.

Повірте, що отой Дус на Борщівці, що сьогодні у фаетонах їздить, а синів інженерами та дохторами поробив, прийшов зо стома карбованцями в кишені з Моравщини, злабудав собі серед Бущенського лісу (там ліс ще тоді такий був, що Господи). Отож поставив собі серед лісу халабуду з круглячків... А тепер у нього фаєтони та двадцять тисяч золота у банку... От, що то значить порядок. Тепер у нього тридцять десятин землі. У самого старого. Синам землі не треба. Але чи повірите, що платив він по двадцять два рублі за десятину? Я не кепкую з вас. На Бущенщині була земля з лісом (сосни двома охватами не охопиш) по дванадцять карбованців, от як живу. і думаєте, що хто з наших мужиків купив тоді хоч одну десятину? Крім небіжчика Хведора, Михалкового батька, котрого син сьогодні господар, ні один. Ее, каже: "Нащо вона мені? Що я з тим лісом? Свого грунту хватить, а діти виростуть — світ великий". От як розважали, і то не бий. і то не розложи такого драба, та не всип йому п'ятдесят таких, щоб до смерті чухався. А чехи, ті в Сибір їхали, їх виписав цар, щоб культуру ввели. А на що їм та культура в Сибірі, коли ось тут така даровизна трапилась. Побачили і все забрали. Загарбали дочиста. Усі оті колонії — Борщівка, Озірко, Гільче, все то на таких землях осіло, і сьогодні вони пани. Сьогодні вони палати будують, у фаєтонах їздять... Де я свою силу подів? Не у них? Не на них затратив? Не для їх

збагачення? А чи не міг мій батько також десятинок двадцять мені припасти, як оце зробив Хведор? Міг би. Та не хотів. Пив, шлявся по бабах, гуляв, матір окрадав і все до шинку відносив. Ось такий мужик. Ось такий у нього порядок, толк...

Увійшов Василь. Він приніс пляшку горілки (на всяку оказію припасену) та кусисько старого, пересоленого, аж пожовклого, грубого салиська. Є чарка, є закуска. Григорчук оком на все либнув і запакав швидко цигарку та ніяково, ніби йому чогось соромно стало, засовався на лаві. Вичував, мабуть, інстинктом (і разом боявся, щоб не втекла все-таки чарка), що то на нього облаву робиться, намагався щось ніби протестувати:

— Та... знаєте... Воно якось... Це зовсім того...— а,все-таки...— І не знаходить слів, щоб висловитись.

— Вже вибачайте,— каже Матвій.— Баби моєї немає дома, а вона те все припекла б, може, смаженю яку б...

— О, що ви, що! Господи! Та й цього доволі. Для такого гостя... Господи...

— У нас гості не дуже пороги оббивають...

— Звісно, на хуторі...

— Ну, так заживайте...— і Матвій дебелою, порепаною, мозолистою рукою підсовує гостеві чарку... Підсовує незграбно. Чарку налив щиро (від щирого серця), горілка переливається і хлюпається на настільник...

— Еее,— протестує Григорчук.— Еее, дядьку Матвію... Так не годиться. Первий хазяїн...

— Ні. Я чоловік тверезий,— розводить руками господар. І при цьому головою та виразом обличчя намагається пояснити, який то він "чоловік тверезий". А вираз страждальний, відразливий, ніби та горілка вже в його роті та горлі пече смертельно.

— Повірте,— каже,— що не можу. Тридцять літ не п'ю. Парубкував, не пив... От, не такий, знаєте, характер. Противиться. Ото часом присилують. Вип'єм. Все виблюю на другий день. Характер такий. Випийте, випийте, сусіде, і все... та закусіть. От уже й вечір незабаром. Шкода, що старої немає...

— Ну,— згоджується Григорчук.— Як не можна, то не можна. Є такі характери. Не приймає, і годі... Так, дайбоздоров'я!..

— Пийте на здоров'я.

Григорчук правою рукою бере чарку, хвильку тримає її, оповідаючи, що "давно вже мав нагоду, а лишень позавчора, якось зійшлись було"... лівою рукою витер свої рідкі рижуваті вуса, а тоді аж за одним хилом перелляв чарку в рот. Скривився — жахливо, головою похитав і здорово крякнув.

— Міцна каналія...— сказав.

— Ну, то ще й на другу ногу, просю...— говорить Матвій...

— Ее, тоді вже й додому не долізу. Що ви хочете, щоб заночував тут?..

— І щоб то... Від одної чарки? Ну, годі... Випийте. А як і заночувати. Діти малі за вами не плачуть, а місце у нас знайдеться. Ось хутко й стара вернеться... Ну, на здоров'ячко... Випийте...

Увесь цей час Григорчук чекав і не піддавався, хоча йому, мабуть, більше хотілося закусити неприємний горілчаний смак, ніж випити. Одначе все-таки випив ще одну чарку, а тоді щойно закусив, похваливши, розуміється, добре старе салисько.

Матвій же все поривається спомини свої оповідати. При тому підкраює та підкраює хліба, сала, підсовує огірки.

— Так ото, знаєте, куме...— невідомо, чому Матвій назвав Григорчука кумом,— оті ото чехи... Вони нас ограбували, так... Але вони нас і розуму навчили. От ми тепер бідкаємось, де воно худобу пасти... Але коли ще я був пастухом, то отам, де тепер такі розкішні колонії з садами та хмельницями, все одні ліси а пустарі були. Попасу для худоби... Куди не кинь оком, ліс, галява, знов ліс... Вовки одні панували. Дерево ж яке було! Хто його з'їв, то просто диво дивне... А все сталося за чотири десятки літ... Але ви їжте... Вечір уже хутко. Не церемоньтесь... А щоб то було, приміром, мойому батькові там на Тимошівщині захопити десяток-другий десятин, коли сам "управляющий" графині Андрейової казав, бувало: "Антон! Купуйте землю. Зробим гешефт. Не прийдеться вам більше, як по десятці... Їйбо"...— "Го,— каже батько.— На чорта мені та земля. Я й своїй не дам ради". Тьху, бодай тебе нечиста мати взяла. І то не бий... А що він мав "теї своєї"? Дванадцять не сповна наділу після панщини, на які вже було їх трьох братів. Мій же батько мав сам чотирьох хлопів. Один з дядьків помер, один довго льокаєм у пана Сангушки "состояв", а на старість паню якусь приволік, фраків усяких, лакованих штиблєтів, годинників з ланцюжками і відкраяв половину грунту. Думав, пануватиме... Еге... Допанувався. Хутко штиблєти на постоли зміняв, а фраки, так, мабуть, до цього часу "муль" жере в скрині... А не бійсь, різун його-ма... Не бійсь, не прикупив замість фраків зайвої десятини... Тепер діти його чавляться, як оселедці в бочці... От які то наші батьки були. Бо не було кому бити або, може, вже панщина занадто їх забила... Нема в нашій Росеї порядку. Нема й не було... Чехи через губу землю хапали, а наш мужик репаний, коли дістав той "наділ", то так і заскоруз. Батько он наш. Три десятини на штирьох полишив. Не дурно ми, дітвора, й голодувати мусіли. Беріть, беріть... частуйтеся... Ще чарочку. Бог, звісно, тройцю любить... Ну, сусіде... Прошу, прошу...

І тут ще підлив. Григорчук випив. Матвій розчервонівся і, хоча сам не пив, мабуть, від одного захоплення сп'янів. Очі блиснули, рухи довжезних рук стали розкіші і швидші. Кулак не раз пристукнув по ляді стола, аж чарка, сало й огірки підстрибували... Григорчук уже слухати не хотів, а рвався сам щось оповісти. Одначе Матвій поки що далі тримає слово.

— Так ото є... Дістали ми четверо три десятини. Поки виросли, голодали, чужі ягнята, телята пасли, а потім у найми в каторгу до панів та чехів пішли. Щойно з п'яти пальців, праці рук своїх, вісім десятин докупили, хоча платили вже по сто карбованців. Легко воно тепер сказати. Он чех Дус, як дістав тридцять десятин, так і внук його ще тридцять матиме, бо то легко з капіталом докупляти. До того землі вони не ділять, а прикупляють, або йдуть між люди і вчаться, або якого ремесла, або на дохторів, чи інженерів. Не то, що ми. Три десятини на клапті шматуємо і тиснемось на них. А що з

трьох десятин прикупиш... Звісно...

І Матвій хльостко, злісно спльовує...— Треба хіба так працювати, як я працював, що витягав собі кишки і руки, що спину поломав. А чи зажив чого в життю? Цигарки не викурив. Чарки горілки не випив. Чобота "порадочного" не зносив. Тепер он встанеш рано, так з постелі не можна стягнутись. А яка була сила! Був, як бик, здоровий! Десять пудів — мішки носив і не чув нічого...

— Усе зїли оті криваві п'ять десятин, які ось тепер маю. Ну, але ще чарочку, на здоров'я... Старої от щось довго нема...

Випив... Григорчук вчепився напідпитку до Матвія, щоб і він випив.Матвій дав себе зломити і також випив, але забожився, що більше не буде, мовляв, "характер такий". Григорчук згодився...

— Так, так,— каже Матвій. Він захоплюється своїм просторікуванням. Всі, хто знає його, знають, що з Матвієм балачка може тільки "сурйозна" бути. Жартів Матвій не любить, а коли й жартував, то невміло. "Характер" і тут, видно, противився...

— Батькам дурниця в руки лізла — не брали. Тепер от, що хоч, роби. Завше я плачусь на батька і буду плакатись. Бити не було кому, а треба було бити..А що буде от ще через пару років. Згадаєте моє слово, що, може, тисячі платитимуть, та землі не буде.

— Війна прийде...— перебив Григорчук.— Мусить війна прийти. Переб'ють з половину і знову землі, скільки хоч. На що ж Бог і війну дав...

— А щоб ви думали. Війна потрібна, їй-бо...

— От у мене три хлопці. Коли я їм тепер не прикуплю землі, то вони хоч і раді б опісля прикупити, то не прикуплять, бо не буде де. Де його прикупиш? Ну, скажіть, де? Он уже ходять поголоски, що Застав'я хутко ділитимуть. Ваші лебедці свою землю вже викупили. Тут уже кінець... Дерманці за один день викупили б, та пан ще якось тримається, не продає. А як і продаватиме, то що там тої землі... Ковтнуть, як суницю...

Матвій безнадійно махнув рукою і посунувся ближче до Григорчука. Хведот шморгнув на печі носом, і то так голосно, що аж батько звернув на нього увагу...

— Їсти вже, мабуть, хочеш?..

Хведот нічого на це не сказав, лише страшно засоромився, підтер кулаком бруднізного носа і поліз далі на піч. Матвій відложив півкусня хліба, відрізав крихітний шматочок сала і подав те на піч малому. Той узяв і, сховавшись, мов курча, щоб ніхто не бачив, десь там собі тихенько, без найменшого згуку, їв...

— Нє,— сказав Матвій, присівши до столу, і то сказав якось вперто, рішуче, наперекір всьому, ніби його хтось у чому довго вмовляв, а він все-таки не згодився.

— Нє!.. Мушу я кудись звідси вимандрувати. Росєя велика. Безліч у ній землі... Степи, пущі непроходимі, а тут ось тиснемось один на одному. Та зрештою не треба вже й Росєї... Он у нас на Волині... Он туди на Крем'янеччині... Гой, гой! Там ще "імєній", Господи... Оце я думав та думав і вирішив; пощу. Ще цеї зими кудись поїду. Спробую щастя. Перепродам... Земля такий крам, що ціна його росте не по днях, а годинах... Біда от, зайвого гроша нема... І скрута "вобче" на нього тепер. Нема, та й

годі. Але ви таки нічого ані не п'єте, не їсте… Вибачайте… Отак за розмовою та й забуваю. Прошу, прошу... Випийте... Частуйтесь...

— Не турбуйтеся… Я вже себе не того...— і при цьому вихилив чарку….крякнув, але вже значно поміркованіше, ніж спочатку, закусив.

— То ви, кажете, землі шукати думаєте?

— Прийдеться,— розводить руками Матвій.— Що поробите?

— Ну-о-о! Воно то "покамісць" і в нас можна ще прикупити...

— Щось я ніде не чув... Застав'я?.. Куплю... Там ще можна буде...

— А ось мені трапляється у Лебедях дві десятини. Правда. Не дуже то того... Земля неважна. Щоб родила, треба ще на ній пособкати. Мочар, знаєте, але при хаті і — думаю, що вдасться її трохи осушити. Но, те саме, що й у вас. Гроші на перешкоді... Нема гроша... То ж то воно.

— Гм... Що нема, то нема,— помовчавши, проговорив Матвій.— Я то себе дуже зле... Дуже зле почуваю...

— А я... Я вже дійшов до того, що хочу десятину поля продати...

— Та невже? — здивувався Матвій. Але зараз же зробив байдужий вигляд.

— Отак, як бачите... Мушу. і то найкращу десятину. Оцю, що коло вас за садком,— це "за садком" виговорив з притиском і головою в ту сторону кивнув.— Найкраща, їй-бо, десятина. Ото тільки й продаю, що нужда, та вона трохи, признатися, далеко від Лебедів. А я собі міркую, що і вам варто над цим подумати...

— Та я-то цю штуку вже чув,— каже Матвій, забувши, що перед хвилею виявив було таке здивування, ніби це для нього бозна-яка новина.— Чув, знаєте, і думав, Але дума і є думою, коли свистить у кишені. Що, зрештою, мені та одна десятина поможе… А стягатися до сорочки. Дітей морити голодом.

— Ее, не кажіть такого. Якось то Бог та дасть. Не кажіть. Одна десятина, та ще при свойому, межа в межу. О, не кажіть. Це допоможе багато.

— Правда воно-то правда… Але за грошем, то воно тепер дуже… Самі знаєте — скрута. А як ви того... з ціною?

— Ціна? — поставив Григорчук величезний знак запиту, торкнувшись цього делікатного питання.— Ціна... Та як? Як і в людей. Звичайно, зійдемось по-людськи. Я ж знаю вас, а ви мене. Здається, вам не первина в таких речах...

— Ох, не первина, не первина. Боками купня вилазить. Цілий вік тільки те й робиш, що купуєш, і нічого з того не дивиться...

—Я-то, знаєте... Бачите, я просто міняю, чи, либонь, хочу змінити. Тут десятина, а там дві... Але ті дві, знаю, не вистануть за цю одну, ото лишень, що при домі. Надія ще, що при добрій волі дасться таки з неї щось зробити, до чогось дійти. Он наш Мирон мав таку саме мочар, а тепер підіть — поле, як щастя. П'ятсот сімдесят рублів коштуватимуть ті десятини. Грошенята, правда, грубі… А поле абияке. До врожаю найменше років п'ять прийдеться чекати. Думаю, що моя оця десятина не буде видаватись дорогою, коли воно й погноєна, і як слід вироблена. Сій лишень пшеничку і радій, як ростиме, та засіки на зерно готуй… Ось вона якраз перезябльована. Навесні

приволочити бороною, пересипати і сіяти ячмінь. На зарік можна лишити парениною, а там знов пшениця… Та це, до того при вашому. Вам просто-таки не випадало б упустити її, а з вами мені краще, ніж з іншими, діло мати. З порядним господарем порядний гешефт. Це вже відомо. Це ж все одно, що капітал, та ще й при купі. Мене питав уже й Харитон. Питав і Михалко. А я кажу: ні, наперід мушу з Матвієм поговорити. Мушу його запитати, як і що він. Не візьме, то вже якось то буде. Ну, отже, як ви думаєте?

Матвій глибокодумно мовчить. Сидить на лаві. Одна рука за пазухою, друга на столі. Очі впер у долівку, в одну якусь точку і з натугою мовчить. М'язи обличчя, особливо уст, час від часу корчаться в якусь болючу гримасу. Чоло зрізане глибокими двома на всю ширину зморшками і двома меншими, над бровами. Вигляд впертий, але нерішучий. Григорчук кладе у рот шматок хліба з салом і лишень зрідка поглядає на Матвія. Він проявляє якийсь скритий, глибокий острах, бо хоч за десятину питали і Харитон, і Михалко, але такого покупця, як Матвій, він не знайде. Він навіть готовий деякі незначні уступки поробити...

— Не знаю…— виговорив по довшій надумі, глибоко й хрипливо зітхнувши, Матвій.— Тяжко мені…— і покрутив головою.— Боюся, що от-от продаж Застав'я проголосять. Там за ті гроші удвоє можна б купити. А що робитиму, як з вами зв'яжуся? Ні. Таки правду сказати, мені дуже тяжко. А все-таки... Як ваша ціна?

— Шкури не здеру. Християнин же я. Думаю, що вам не першина чути, які ціни на такі куски. Он Красовський купив при свому, заплатив п'ять сотень двадцять. У Лебедях наш Олійник заплатив п'ятсот. Гадаю, що і для вас не буде кривдою, коли скажу: п'ять катеринок. Ну? Воно-то багато здається, але як розважити… Що? Подумати тільки, яка земля. Підсоння, новина, вигноєна, вироблена, без пнів. Ну?

Матвієві це несподіванкою не могло бути. Він, знаючи в цьому толк, розумів, що дешевше такої землі йому ніхто не продасть. Він підлив чарку, підсунув її гостеві і, подумавши, сказав:

— Подумаю. Випийте-но ще одну. Але все-таки мені трудно, дуже трудно. Де його чоловік сьогодні таку суму візьме? Подумати тільки, що п'ять літ тому все моє господарство, що маю сьогодні, стільки коштувало. Зрештою, ви знаєте, з ким маєте діло. Справу я знаю. Знаю, що зайвого ви не сказали. А як з запродажною та купчою? Чи не взяли б ви те все на себе?

Григорчук почухав потилицю.

— От, коли б ви, дядьку Матвію, бачили, за що я втелющив п'ятсот і сімдесят. Насміялися б, їй-бо… Як будете в Лебедях, навмисне вам покажу. Дві десятини, кажете? Але Христом-Богом клянусь, що вони не варті цієї одної. От не гріх, що божусь. Я вас люблю і поважаю. Роки ми от сусідами, а один одному кривди на гріш не вчинили. А це все, каже, за людиною. Так і буде. Запродажну і купчу беру на себе... Ну? Що?

Матвій знов таки відповів не зараз і не просто.

— Як надумаюсь, то скажу. Не радився ще зо старою. Не по силі, знаєте, це мені...

Повірте,— не по силі… Стягнувшись до сорочки, можу ту половину зібрати… Ну, а друга?..

— Є гроші, як каже чех. "У банце сов пенізе".

— Це-то я і без чеха знаю. Але думаєте, що у "банце", то отак і дадуть і що туди не треба віддавати?

— Вам дадуть. На чотири проценти дадуть. Цілу півтисячу дадуть.

— О, ні. У дерманському банку, по їх закону, можу сотню дістати. Не знаю, чи у вашому лебедському можна б що...

— Цього-то вже не знаю… У нас, настільки пам'ять мене не милить, можуть позичити тільки пайщики… Так, здається… Але я думаю, що у дерманському вам напевно півсотню зайвих дадуть. Ну, а решту вже хоч-не-хоч, а треба буде до жидка звернутись...

Це останнє вимовив Григорчук якось непевно, з острахом і приниженим голосом, ніби боячись цим образити кого… Матвій все-таки великої на це уваги не звернув. Він міцно, широкою, мозолистою долонею розтирав зморшки свого чола, ніби хотів зачавити під ними важку свою думу.

— Цц...— цмокнув він, а опісля ще раз цмокнув.— Над цим треба помізкувати.

З печі виглядає Хведот. Ніс його обсмарований чимсь чорним. Сидить він тихо і терпеливо. На запічку скромно примостився Василь. Він думає: "І знов ходитиму зиму до школи без чобіт… Пасеш, пасеш ті корови, а що з того маєш?"… На згадку, що прийдеться покинути свою найкращу привабливу мрію про чоботи зі стоячими халявами — "бутилками", настрій його глибоко і нагальне падає. "Так уже ті постоли обридли"...

На цім розмова про землю й закінчилась. Горілки в пляшці меншало, а разом збільшувалися гутірки та просторікування... Звичайно, заговорили про війну. Матвій зловіщі свої сни пригадав і сотий раз їх розказав.

Григорчук на філософію не майстер, але Матвія слухає радо. Розмову свою ввесь час вели навколо справ "сурйозних". Ніколи було їм бавитись у жарти. "Життя чавить",— казав Матвій.— "Той герой, хто з-під теї чавухи хоч з одним цілим ребром вилізе"… Та ще "аби люди Бога не гнівили. Без Бога мужик порожнеча. Як ото клуня без снопів чи засіки без зерна"...

Почало сутеніти, і мужики розпрощалися. Матвій без верхньої одежі і без шапки провів гостя аж до дорожини, що бігла з Дерманя до Лебедів повз його хутір, пообіцяв, що "на днях сам до вас заскочу, а там бачитимем… А Харитона вже сюди не мішайте, якось-то й самі цю справу закінчимо".

Тьма по землі стелилася. На хуторі глибока тиша і спокій. Небо чисте, передосіннє, дзвінке. З млина чути плескіт колеса. та лятатання ківша. Садок, обнизаний рясно овочами, дрімає непорушно, ніби закохана в свою будучу дитину, перший раз вагітна молода жінка.

За річкою, на дерманському боці, під Заставською сосниною чути форкання коней. Це ночліжани по скошених уже сіножатях розкошують. Видно під сосниною велику

заграву багаття, і густий тяжкий хвіст диму довжелезною летючою вуаллю простягнувся геть далеко над лугом, сягаючи аж до лебедського порубу і зникаючи десь там у Михалковій дебрі. По хвилині задзвеніла ночліжанська пісня. Вона знялась, мов чайка, з болот та низів і, прорвавшись під згучне небо, відбилась від нього та дрібним рокотом розсипалась на тисячу реготливих тонів по цілій щироті долини.

"СВІТЕ ТИХИЙ..."

Матвій ще раз обходить свій садок. Дещо поправити треба, яку там занадто обтяжену гілку певніше підперти. "Підпора, здається, і міцна, а дивись, різал-ма', як зігнуло",— говорить він вголос. Підпирає, крекче.

— Коли б його, Бог дав, продати ту овоч як слід... А грошиськів треба. Ой, треба-треба!..— Підпер, постояв.— Ну, ця вже одна пудиків тридцять дасть,— розважає, обтирає об штани руки і простує до клуні. По дорозі піднімає кілька яблук, що попались під ноги, ховає їх до кишені. У клуні "проклята курка знов намервила на току", але ніяково поночі порядкувати, хоча Матвій "терпіти не може, як ото всюди свинство таке"... Чекай. Дістанеться і Насті. "Казав їй сотню раз: не пускай до клуні курей! Ні, баба бабою. Різал-ма".

До хліва зайшов: "Що то лошаки поробляють". А вони собі спокійно стоять, побрязкують ланцюгами об жолоб та з-за драбини суху конюшину посмикають. "Гі-гі-гі-аааі!",— обзиваються "лошаки"...

— Ну, ну, орлята,— поплескує Матвій їх товсті зади.— Жуйте, жуйте. Завтра в плужок. А сіль ви маєте? — заглянув у жолоб.— Ннно! Солі ще досить. Стане.

Глянув під корови: "Трасця-йома, а під коровами така баюра". Манька вся в болоті, але їй байдуже. Лежить собі й почмикує в темноті. Засвітив ліхтар, на вишки поліз, вівсяниці старої, минулорічної пару в'язок скинув і розтрусив під коровами.

А після цього задмухав ліхтар і пішов до хати. Василь уже встиг маленьку нафтову лампочку засвітити. Вона соромливо на коминку притаїлась, але безсоромно коптіла...

— Гасу, мабуть, нема в лямпі,— зауважує Матвій.

— Ні, я налив.

— А чого ж так чадить? Прикрути! Шкло розбили. Трясця-ма, нічого тобі на господарстві не вдержиться.

— Шкло розбив Володько. Взяв, трубів, трубів, аж тріснуло.

— Коли б ту стару одлушпачив добре, то вона за вами пригляділа б... — сказав Матвій і після цього затягнув тенорком:

— Іїї-їі-же, Херувіїїми. Тааайно... образующе...

Співаючи розглянувся, підійшов до столу, перехрестився розмашним, твердим хрестом до ікон. Ікон багато. Все старосвітські, все з Почаєва нанесені. Перед Богом-Саваофом Освітив лампадку, при чому довго м'явся з гнотом, що втопився в оливі, а грубі, репані Матвієві пальці не були настільки спритні, щоб виловити його звідтіль.

І коли загорілась лампадка, Матвій підійшов до коминка і між "Херувимською" загасив коптячу лампадку. Після цього в хаті стало півтемно, лише старі закопчені обличчя святих та насуплене чоло Бога-Саваофа, облиті червонастим світлом, творили

ввесь зміст цього сутінку.

Василь, який довго слухав батьківських співів, нарешті не витерпів і, коли батько перейшов на "Світе тихий", підтягнув і собі за старим, тремтячим нечистим дискантиком. Батько нічого не сказав, навіть не звернув на це уваги, ніби нічого не сталось. Вони проспівали ще і "Блажен муж", і "Єгда славнії ученици", про Юду злочестивого, що за тридцять срібняків "беззаконним суддям тебе праведного судію-ю-ю-уу прєдадє...".

А ніч темна і безмісячна...

Місяць зійде щойно аж по півночі, бо вже давно звернуло з підповні. Хутір дбайливо огорнутий, окутаний гоструватою передосінньою пітьмою. Клекіт млина термосить пітьму, а вона чіпляє тендітні зірки, що зриваються і стрімко линуть десь на заставську соснину. Грубий костистий туман поплівся лугом. Похилені верби і верболози нанизують росисті намиста і не то плачуть, не то радіють.

Між млином і хутором з ліхтарнею в руках, ведучи за руку засапаного і перетомленого Володька, вертається "від своїх" Настя. Ліхтар взяла вона у свого брата Макара, що служить "в кондукторах" на чугунці, тому має одну шибку зелену, дві білі й одну червону. Довжелезні два вуси освітленого туману тягла за собою ця квола жінка. Володько ледве дріботить ноженятами, але навіть на одну хвилю не вгамує своєї цікавості і засипає матір питаннями: і нащо ми так далеко вибралися з Дерманя? Там є стільки хлопців, там має цілий день з ким бавитись...

Але хіба мати знає, нащо? Знає лише Бог святий та батько. і стара, взагалі... Що вона буде відповідати? А Володько геть-чисто.оповів: і як, коли мати "у своїх" сиділи, він зустрівся з Андрієм, Хведотом Кухдоським та Трихоновим Архипом... Як вони спочатку оглянули один одного. Всі заздростили, що Володько має лакеровану рем'яну попругу з бляхою та орлом. А опісля вони пішли в лішник. Шукали там горіхів, клали вогонь, пекли яблука, стріляли пареними лісковими дубцями і розповідали байки. При цім Володько встиг уже переповістя декілька з них матері. Опісля вони були в каменоломнях, збирали там мушлі, копали гончарську глину й ліпили з неї горшки, полумиски, ступки, коліщата, молотки.

А опісля прийшов Мехтод, і почали бавитися в ковалів. Мехтод вічно в коваля бавиться. Він має на городі дуплаву дичку-грушу і в ній повно крем'яних молотів, сокир, ножів. Все це Мехтод на валах назбирав. Сьогодні бив Ольгу за те, що вона хотіла зо мною в шинок бавитись. Ми робили шинок у Трихоновому бузнику... Там баба Домаха свою квочку навесні тримала, але її заклював шуліка. А Мехтод каже:

"Не йдіть туди".— "Чому?" — кажу.— "Там був мрець..." — "Який?" — "Квочку там шуліка забив. Принесіть мені кусок заліза на колесо..." А залізо ми з порохні робили... Ольга каже: "Я хочу бавитися з Володьком у шинок". А Мехтод зірвався і трісь-трісь Ольгу по плечах... А Ольга йому каже: "Халєра ти, халєра ти, халєра ти..." Три рази йому сказала: халєра ти. А до того Ольга сховала найкращу Мехтодову скремейду.

— А що то таке скремейда?.. — питає мати. Володько відповів не відразу. Він насамперед дуже здивований: як то так, мати не знають, що то є скремейда? Про це

повинні всі люди знати...

— То палиця така з кривулькою на кінці. Нею їздять, або верхи, або женуть перед собою. Кривулька вичовгається і дуже гладенька. Наші хлопці мають по п'ять-шість скремейд. Я купив собі два у Мехтода і дав йому за це десять карбованців.

— Де ж ти взяв тих карбованців? — знов отой матірний осоружний запит. Володько аж гримнув...

— За гроші у нас є мушлі. Знаєте? За них у нас можна купити все. Навіть Архип мусів продати свого нового кашкета, бо потребував грошей на скремейду. Він свою поторощив на шкандибанню. Але Трихон прийшов до Мехтодового батька і привів за вухо Архипа: "Кому віддав кашкета? Говори!.." А Мехтод злякався і каже: "Я купив".— "А різун в твою мать,— каже Панько.— Віддай Архипові кашкета". А в тому кашкеті Мехтод тримав свою "казну". Поставив у старому вулику під повіткою, і миша проїла у ньому велике дзюрище. Ну, дісталося ж і Мехтодові, й Архипові. Кашкета Христя залатала, а Архипа ми звемо лисим, бо латка на кашкеті не така чорна, як кашкет...

— Ну, ну,— знов втручається мати.— Щоб там часом і тобі не дісталось.

І за що, Боже мій, має дістати? Це дивує Володька настільки, що він взагалі перестає розказувати. Він лишень думає. Ввесь час, коли мати сидить у "своїх" — у діда або у дядьків, Володько бавиться... Йому там приємно. Він не раз так захоплюється грою, що забуває за сніданок, обід і вечерю. Горіхи, грушки, яблука визволяють його від неприємного обов'язку — обіду. Він, по-перше, не любить товариства дорослих, по-друге, він за один недільний день набереться вражінь на цілий тиждень хутірного життя. Що він любить робити з дорослими, це "йти до монастиря на вечірню". Це роблять з початком осені цілий рік до пізньої весни. Для цього збираються великою юрбою старші, і молодші, і зовсім малі... лише без тих, що не можуть встигнути йти зо всіма. При цьому завше весело, багато сміху, багато пригод. Вертаючись назад уночі, йдуть здебільша Ляшовим займищем, в котрому ростуть величезні берези, дуби, гарні гриби й ліскові кущі. Господар цього займища був страшний гультяй, пияка, а скінчив тим, що одного разу знайшли його на горищі, де підчепився посторонком до бантини. Після цього, розказують, що не раз і не два бачили страшного вішальника Ляша з посторонком на шиї, з висолопленим язиком та вилупленими очима, як він стояв на стежці і лякав, щоб через його займище не ходили, і як тоді, йдучи на "вечірню", не збиратися цілою юрбою?

Володько ж любить йти на вечірню не тому, що йшли юрбою, бо все одно з вечірні треба було розлучитись з усіма та йти на хутір. Любить він саму вечірню відправу і взагалі монастир. Стара будова, старезні, погризені часом мури, висока дзвіниця з широкою залізною брамою, широчезні смереки, якими бозна відколи висаджені монастирські алеї —все це наводить на Володька особливий якийсь, відмінний від щоденного настрій. Він любить, коли вже западе сонце, бути на монастирському подвір'ї і слухати, як шумлять над головою смереки, обвішені довгими шишками. Ш-ш-ш-ш!.. Ш-ш-ш-ш!.. Шумлять вони безконечно і завше, навіть при цілковитій тиші безвітря. Люди сходяться на вечірню, гомонять. Починає бамкати дзвін

Здається, звуки його, ніби тяжезні краплі чогось теплого, поволі капають на землю, що жадібно їх втягає... І малий Володько задирає високо-високо голову, так що йому злітає назад кашкет, і намагається пізнати, звідки саме бамкає той дзвін. Йому до того стає гарно і радісно, що аж хочеться крикнути, і він зробив би це, але ж тут не ліс і не луг. Навколо повно людей. Засміють.

Тут також любить швендятись Володько, для нього тут стільки цікавого, щось почує, когось побачить. Але він переважно самий, і його люблять зачепити та покпитися з нього старші хлопці. "Ей, ти, малий. Як ти звешся?" Володько, розуміється, мовчить. "Що, ти німий? Ходи-но, я тебе вихарашаю ..." — Володько ні звука, і хоча він добре знає, що вони нічого йому не зроблять, однак усе-таки краще йти геть від таких. Він краще йде до церкви.

У церкві тихо і півтемно. Ченці поволі, урочисто, то сюди, то туди борсаються у своїх довгих, темних одягах, там-то, там попід стінами блимають окремі барвисті світелка, там далі перед іконостасом стоять і палають густо втикані свічами великі свічники, перед Тайною вечерею, що над царськими вратами, блимає, погойдуючись, червоне світло великої позолоченої лампадки.

Володько знаходить між людьми свою маму, що завжди приходить скорше, щоб застати своє улюблене місце біля парапету під великим образом святого Федора князя Острозького, і тут він залишається. Тут дійсно приємно стояти. Все спереду видно, на парапеті горять рясно рядочком свічі і освітлюють похмуре обличчя святого князя. В образі того святого знаходиться частина його мощей, здається, ніготь з ноги, і тому всі цілують його якраз у ту ногу.

Молитися в церкві Володько не може. Для нього тут занадто багато цікавого, щоб він міг зосередитись для молитви. І товстючі з височезними вікниськами стіни, і малюнки святих на них, і візерунки всілякі, і позолота, і ченці у високих клобуках, і учні учительської семінарії в дуже гарних одягах, що стоять густо на правому крилосі і так чудово співають. О, той спів. Він полонить і обезвладнює Володька. Він відриває його і від малюнків, і від вікон високих, що на них стільки ученицьких кашкетів "зі звіздами" і від всього іншого, бере його серце і відносить хтозна-куди...

З усіх боків монастиря сади — сливники, горішники, груші і яблуні. Зі східного боку, по дорозі "до Лисів", монастирське господарство — довжелезні стайні, клуні, сушні на овочі. Там завжди чути рев худоби та белькотнечу німого свинаря Гули, що смішно підкульгує на праву ногу (два з половиною, два з половиною!) та вічно курить довжелезну й велику з кулак люльку, до якої, напевно, півкорця махорки влізе. Це все цікавить Володька, все-то його захоплює. Йому навіть приємно чути тупіт ніг по бруку, виложеному з дерев'яних сторчів у брамі монастирської дзвіниці, що так якось дивно і таємничо відбивається луною високо попід склепінням над головами, ніби там угорі також хтось невидимий ходить. Проходячи тудою, Володько навмисне міцніше пристукує закаблуками, а потім уважно прислухується до своїх кроків.

Головна церква, яку тут звуть "холодною", стоїть посередині монастирського подвір'я і з трьох боків оточена невеликим садом з горіхів і каштанів, огороджена

дерев'яним, сторчовим, мальованим зеленою барвою, парканом ("штахетом") і обсаджена рядом, у вигляді підкови, величезних, могутніх, завжди шумливих смерек. Там також попід східною стіною церкви ряд могил з чавунними або кам'яними хрестами, деякі з тяжкими, темної барви, гранітовими нагробниками. Там завжди тихо, таємничо, влітку густий морок і пахне звідти чимсь вогким і цвілим.

На паркані, хоча це зовсім не вигідно і зовсім заборонено, люблять сідати хлопці і дівчата. Вони тут лузають насіння, перекидаються словами, нескромно жартують, залицяються. Ченці, особливо вечорами, їх часте зганяють і не раз, щоб відстрашити, намазують ті місця чимсь брудним, і тоді не одна красуня принесе додому свою спідницю розмальованою... Але з того бува стільки реготу, що пожертвувати однією сукнею далебі оплатиться...

Ось виходить низка ченців у клобуках. Стають серед церкви підковою навколо престолу. Посередині старший ігумен, а від нього направо й ліво довгі крила з темних постатей.

Світла в церкві мало. Ледве, ледве помітні постаті напівзаснулих людей. Ченці стають, на хвилю завмирають і зненацька потиху, серед повного спокою звідкись починає виринати:

"Світе тихий... Святия слави — безсмертнаго. Отця небесного..."

Володько закриває очі, знаходить теплу, шорстку матірну руку, тісно затискає її у своїх рученятах і завмирає.

Чернечий хор відспівує. Ченці так само тихо, непомітно розходяться, як і прийшли, і коли Володько отямлюється, їх уже нема. Зате хор семінаристів починає переспівувати різні вечірні церковні пісні. Володькові страшенно подобалися їх гарні однострої. Коли він виросте і як тато не заборонять, він напевно запишеться до тих учнів, буде співати на клиросі і носитиме такий чудесний однострій. На широких гранітових під віконницях повно кашкетів зо звіздами. Коли він буде учнем, то також положить туди свій кашкет. Ах, як би йому хотілось уже тепер мати такий кашкет.

І як після цього всього, йдучи додому, не розпитувати матері? Як бути байдужим? Як утримати цікавість? І чому ті ченці носять довгі одяги? Чи мають вони штани? Що вони поза тим роблять? Хто то збудував таку церкву, дзвіницю? Чому падають зорі? Куди тече їх річка, через котру вони мусять переходити і боятися завше, щоб не скупатися, бо кладка така хистка і вузька?

Мати губиться у такій безодні питань.

— Спитай батька,— казала вона.— Батько знає. "Ага,— думав Володько.— Спитай, коли тато завжди такі... такі насуплені й їх спина болить...".

Володько вірив, що батько дійсно багато знає, але тому він і не хоче говорити, що знає.

І так, борсаючись у тумані, зближались мати і син до свого хутора. Здалеку було видно світло їх ліхтаря й неясні постаті в глибокій пітьмі та було чути уривний гомін засапаного й перевтомленого цілоденною біганиною Володька.

Коли доходили до свого подвір'я, вже з дороги почули спів Матвія і Василя. Ледве-

ледве манячать двоє слабо освічених віконець їх хати. Світло ліхтаря освітило заросле шпоришем подвір'я. Мати загримала у двері. Спочатку за співом нічого не було чути.

"Чу-у-у-у-дна дєл-а т-во-оя, Го-о-о-ооо-оспади... Со-творі-іїіл єсі... Сотворіїіїл єсі,.." — виривалось з хати...

— От рознесло його,— каже мати.— Коли б злодіяка який всю худобу виволік — не чув би... Відчини!.. — і загримала дужче.

Спів урвався раптом. Клямцнули одні двері, а після відсунулась залізна засова других — і в їх обрамленню стала невиразна біла постать батька...

— А темнота! Господи! — сказав він.— Ну входьте, входьте.— І всі ввійшли до хати.

Мати, не роздягаючись, сіла відразу на лаву.

— Ох, то-то зморилася,— каже і тяжко сапає. А Володько, роздягаючись, заквилів:

— Маааамо! Їсти! Їсти! Їсти дайте.

А на печі як стій вигулькує і Хведотів голосочок:

— Я також хоцу... Мамо! — Він від самого обіду майже нічого не їв, а терпеливо чекав приходу матері.

— Дітоньки! Чекайте. Не розірвуся ж я. Дайте висапнути... Ох, ох, ох!.. — і вона встала.

Теплого нічого вже не було. Прийшлося вечеряти, що Бог дав. Стара пішла у сіни і внесла глечик кислого молока та, замішавши попереду його, вилила у велику череп'яну миску. Озброївшись дерев'яними ложками, розсілась родина навколо миски, і щелепи запрацювали. Батько їв поволі, з тактом і розважно, тримаючи в лівій руці також поважний кусисько чорного хліба. Мати не могла йому дорівняти, бо не мала вже кілька кутніх зубів. Мусіла жувати передніми. Василь та Володько швидко працювали ложками, запихаючи роти нерозжованим хлібом. Найгірше пописувався Хведот. Цей і собі намагався дорівняти іншим у темпі, набираючи повну ложку, при чому безладно розливав усе на стіл.

— Забери те порося,— не витримав врешті батько.— Налий йому у який черепочок і постав під столом.

Хведот відчуває всю гостроту образи, так само, як і голод, але величезна калюжа на столі з молока глузливо кпить собі з його людської гідності. Йому не залишається нічого іншого, як мовчки стерпіти все, стримуючи зовсім непрохані та амбітні сльози.

Мати так і зробила. Налила Хведотові в окрему мисочку, тільки поставила не під столом, а на столі. Але тепер йому вже так не смакує. Запал і захоплення їдженням зникли. Він чується відірваним від решти родини й ображеним. Тому-то й химерити почав. На кінець дістає за все від батька одного ляпаса і завчасу йде спати.

Але хіба ж після цього всього заснеш? По вечері батько й мати розпочали балачку. Мати оповідала, що ходять по селі чутки, нібито продаватимуть Застав'я. Багато людей вже кинулося навіть за грішми. "Боже, Боже! Що там того Застав'я для сили люду,— сказала вона. — По клаптику розхапають".

Батька ця чутка також за живе дернула. Він мовчить, тільки час від часу пошкрябає у голові. А після розказав про сьогоднішню свою розмову з Григорчуком, з

чого мати і зраділа, і засмутилася.

— Придбати під порогом такий шмат поля... Га! Славно б це було. Але де його тих грошиськів набрати?

Хведот не спав і хотів попеститись у матері, щоб забути свою образу. Він устав і непомітно за розмовою втемедився матері на руки та схилив свою голову їй на груди. Мати гладила,ту голівку...

— Ох, діти, діти! Як то тяжко добути тих грошей. А без них нічого ми не варті.

— Я піду, мамо, на Різдво колядувати. До мельника, до побережника. А на третій рік піду до школи. Виросту, буду вчитися і зароблю грошей,— защебетав Володько.

Батьків погляд упав на щебетуна, і малий осікся… Він, видно, хотів ще щось сказати, та не відважився. Його виручив Хведот.

Усі посміхнулись, навіть батько. Володько помітив батькову усмішку і йому відлягло на серці. Значить, не дуже велику дурницю він утяв. Мати, гірко посміхаючись, гладила дітей по голові.

— Ех, горенько мені та тошненько з такими робітниками. Роздягайтесь-но, та спати...

І діти пішли спати, а батьки ще довго не лягали та говорили про купівлю землі.

Одначе Володько не міг зараз заснути. Він пильно з заплющеними очима прислухувався до розмови батьків. До того проходив у думці багатий на враження день: свої гри з товаришами, монастир, ченці, учні і цілу подорож до Дерманя й назад.

Розмова батьків частинно йому незрозуміла. Він не зовсім проймається їх прибільшеними турботами за грішми. Нащо їм гроші? Нащо їм та земля? Мають вони хліб, картоплю, сало, молоко. Чого ж їм ще треба? Чи ж, як він виросте… Чи йому потрібна буде та земля? Ось він чобіт не має. Не має добрих штанят...

Одначе батьки, видно, мало турбувались його штанятами, а зате журились, як і де дістати грошей. Що можна продати? Як дотягнути з хлібом до нового врожаю? Скільки було б карбованців за годовану льоху? Тощо. Це цікавить старих так дуже, що порою вони досить уперто змагаються й одне одного переконують.

Сплять на полу. Піл широкий, тривкий. З одного кінця під стіною місце батька. З другого від печі — матері. Попосередині Володько і Хведот, а Василь — окремо у запічку. Володько спав завше коло батька.

На полу — не зовсім м'яко. Велика, як піл, солом'яна мата розкладалась на дошках. Застеляють її грубими ряднами, а під голови кладуть рядом подушки.

Лягаючи, ціла родина спочатку молиться. Лягти без молитви ніхто не посміє. Батько, лягаючи вже в постіль, ще три рази хрестить себе, відмовляє "Ангелу Христов Хранителю" і кладеться. Володько чує це все, вивчив таким робом і собі цю молитву, говорив її так і, лягаючи, хрестив місце подушки, на котрому клав голову. Чув також Володько, як батько лежачи постогнував від різних болів і як не раз крізь сон гукав або мимрив якісь невиразні слова. Голос його тоді глухий, ніби хто душив батька. Володько боявся цього, корчився, вкривався з головою і затикав пальцями вуха. А серце його починало швидко і болюче битись.

— Ти ще не спиш? — питає батько, лягаючи коло Володька і вкриваючись кожухом. Володька цей запит здивував і втішив. Батько рідко коли питав що-небудь дітей. Рідко коли турбувався він, що і як з ними. І це раптом... І то таким тоном.

— Не хочу спати. Я думаю... — каже Володько.

— Ну, ну. Спи. Хай коні думають. У них великі голови. А тобі ще рано думати. Спи. Згаси, стара, блимавку,— говорить батько.

Мати здалека здмухнула лампочку, яку засвітили були на місце лампадки, і в хаті стала поніч.

— Охо-хо-хо! Ангелу Христов Хранителю... — молиться батько на сон. Володько підвів голову, перехрестив подушку і знов ліг. Цим він показав, що він не забуває молитись. Йому б дуже хотілось, щоб батько це кожного разу спостеріг, але той якраз того ніколи не помічав, чи, може, так удавав. і після цього все стихло. Крім Хведота, ніхто ще не спав. В хаті поволеньки почало виднішати. Це, мабуть, сходить місяць. Крихітне, кволе його світло пробилось і до хати. Володько міг навіть розпізнати обриси посудника коло дверей.

Десь у печі ввесь час цвіркоче цвіркун. Володько не може ані на хвилю зупинити настирливе цвіркотіння. Він слухав його довго й терпеливо, але коли намагався перекинути свою увагу на щось інше, помітив, що цього не в силі зробити. Йому хотілось заговорити до батька. Іншим разом він ніяк не смів би навіть подумати про щось подібне, але тепер у батька, видно, настрій не кепський. До того батько все одно не спить. Це чує Володько по його віддиху. Поміркувавши хвилю, малий набирає відваги, потайки горнеться ближче до батька й шепоче:

— Тату...

Батько не обзивається.

— Таату!.. — підвищеним голосом.

— Чому ти не спиш? — каже батько.

— Тату! Де той цвіркун сидить? — Володько запитав не без остраху, що почує у відповідь якийсь жарт або просто нічого не почує. Але батько йому відповів цілком поважно:

— У печі.

— А він не спечеться?

— На гаряче він не дурний лізти.

— А де ж він сидить?

— Ну, де-небудь у щілині, коло стіни.

— Чи можу я його піймати?

— Що ж ти з ним? У борщ укинеш?

— А нащо він там завше цвіркоче? Я б його забив.

— Часом і ти так само цвіркочеш, але тебе ж ніхто не забиває. Та ти ще його не так-то й зловиш.

— А метелика я зловив. Він має дуже гладенькі крильцята. Василь робить з них попілець і сипле його до чобіт. Я хотів одну. пташку в лозині піймати. Така велика,

чорна. Вже був би зловив, та вона пурхнула і відлетіла.

— То треба було їй на хвіст солі насипати.

— Ні. Тож тільки зайців так ловлять сіллю… Солі я не мав.

— Другим разом візьми. Як тільки зобачиш якого птаха, одразу сипни на хвіст солі, і є.

— Умовкни там, старий,— заговорила мати — Я вже заснути б хотіла...

Такий наказ Володькові зовсім не подобався. Він же тільки розійшовся, тільки натрапив на відповідний мент… Одначе треба хоч на хвильку втихомиритись… Ах, чорт… Знов той осоружний цвіркун… Ну, щоб йому праве око, капосному, вилізло… А Хведот, як дихає, ніби підкульгує… Відблиск місяця сповз уже з посудника на землю. Володько не втримається. Він починає соватись, вертітись. Ні, він мусить дещо ще розпитати. Як же так? Усі все знають, а він один, мов баран. Дай, Боже, хоробрості.

— Тату... — починає він тихо, обережно, мов злодій. Мов щось украсти хоче.

— Тааату!..

— Та спи вже, спи. Бач, мати на нас гримає. Ще макогоном пожбурить.

— Тату?..

— Ну, чого тобі?..

— Я з Хведотом недавно бачив ужа,— і від цієї згадки Володька проймає острах. Шепче він це з тремтінням у горлі. Йому страх як хотілось би пригорнутися щільно до батька, тісно обняти рученятами його шию. Але це тільки паненята так роблять. Він мужчина. Йому не личать пестощі. Обнімати, хоч і батька,— сором. То ще Хведот може з матір'ю пеститись, але ж він що. Сопляк малий. Він ще не виговорить букви р, ж,— каже л, з… Не виговорить ч, а каже ц… Володько найбільше, що міг дістати від матері, це пару слів та погладження по голівці… А від батька і того ні. Батько лише часом попругою через спину погладить… Одначе Володько нікого так не любить і ніким так не гордий, як своїм татом… Тато! Його тато! Такого чоловіка не знайдеш ніде на світі. В цьому Володько свято переконаний.

— А де ж ти бачив того вужа?

— На Харитоновому полі, там за рівчаком. Хведот не розпізнав одразу, що то таке. Хотів взяти його в руку. Вуж так лежить витягнутий, як палиця яка. Хведот своїть над ним і гукає: "Воводьку, Воводьку! Дивись! Ци то павка, ци то уз?". От дурний. Правда? Я зараз крикнув: "То вуж! Тікай!" і ми втекли. Чи вуж кріпко кусає?

— Коли хочеш, щоб тебе заграбали в могилку, то спробуй.

— І де діваються вужі зимою?

— Зимою вони сплять по норах.

— А що вони їдять?..

—А що ти думаєш? Думаєш, вони такі жеруни, як ти? Вони засипають і сплять. Їсти їм тоді не треба.

— Як то? Цілу зиму сплять і нічого не їдять?

— Розуміється.

— А правда, добре було б, щоб усі вужі виздихали?

— Може, й добре. Але що тоді їли б чорногузи?

— А чорногузи не здохнуть від ужів?

— Нєє, це вже така тварина, що їсть тобі і жабу, і вужа, і після того чує себе так, ніби це були вареники з маслом.

— Тату, тату! Чому то чорногузів кличуть Іваном? А де вони діваються зимою?

— Бо так їх піп охрестив. А чому тебе кличуть шмаркачем? Бо так тобі личить. А на зиму вони відлітають від нас. У теплі краї — у вирій. Знаєш, як наша мати печі тримається, так чорногузи літа. Вони хотіли б, щоб завше було літо, а у нас є й зима. От вони й летять того літа шукати деінде.

— Тату! А де ж ті краї? Там ніколи немає зими? А чому? Де це?

— То далеко. Звідсіль не зобачиш. За морем. Багато птахів відлітає туди, але весною вони знову вернуться.

— От там, певно, злетиться дуже багато птахів. Га?

— Розуміється. Але там є й такі, яких ми ніколи не бачимо. Чув про Жар-Птицю? Ну, от. У казках, правда? А там вона й справді є. Бачив ти того, що з катеринкою ходить та щастя розносить? У нього є папуга? Бачив? Це він купив ,і носить, а там вони по деревах, як горобці, гицають. Ще там є такі пташечки, як бджоли. Малюсінькі і блискучі. Вони звуться колібри.

— Ох, Боже! — вирвалось зненацька у Володька. Йому аж дух заперло. Він аж помовчав хвильку.

— Це, мабуть, хороше. Така мацісінька пташечка. І несе вона яйця?

— Несе. Розуміється. Як маленькі горошинки.

— А чи є там і вужі?

— Ого. Та ще й які. Такі, що лигнув би тебе за один раз, як суничку, і навіть не облизався б. Там того гаду видимо-невидимо. Там і звірі хижі. Там є такий звір, що в нашу клуню не вліз би. Він зветься слон. Такого слона оговтали і ним їздять. Вишкрябається на нього з п'ять чоловіка і той пре. Є там і леви, і тигри. Все то страшні і здоровенні звірюки. Не дай Бог попасти такому у пазурі. Одразу поласує тобою, і все. Там повно того...

— А чи є там і люди?..

— А де їх нема? Скрізь люди. Лише трохи не такі, як ми. Чорні, і губи у них, як у нашої корови Маньки.

— А їх, тату, не поїдять ужі та слони?

— Та який біс. Людина такий звір, що й слона з'їсть. Вони мають завше при собі зброю. Рушниці, луки, сокирки.

—— Далеко то є, тату?

— Ну, не близько. Ми з тобою навряд чи й доїхали б.

— А я, як виросту, то поїду. Кудою туди їхати?

— То треба їхати водою, морями...

— А, а... А що то є море?..

— То є такий дуже великий став. Такий великий, що навіть другого берега не

вглядиш. Туди стікаються ріки з усього світу.

— А де там та вода діваєтьcя?

— Хм… — Тут і сам Матвій уже не знав, що відповісти. Хто її знає, де вона діваєтьcя.— Та,— каже старий,— у морі є така безодня. Така безодня, що туди вливається вічно вода... Та я її не бачив.

— А хто ж то бачив?

— Були такі цікаві, що бачили.

— А наша річка теж туди пливе?

— Ні. Наша насамперед до Горині вливається. Колись до Острога поїдем, то зобачиш ту річку.

— А коли ми до Острога?..

— Еге. Терпи, козаче, отаманом будеш... Колись поїдем.

— А та Горинь куди тече?

— Десь далі. Туди далі, на Полісся. Там є багна такі, а в багнах тих є річка Прип'ять. Отуди десь. А Прип'ять впадає в Дніпро...

— Дніпро? То мусить бути ширізна річка...

— Ну, нічого собі. Я бачив її. Зо дві верстви впоперек буде… Як від нас до Мартинового хутора...

— Ой, юй, юй!.. А де то є той Дніпро?..

— Та то там... Коло Києва.

— А що то є Київ?..

— То місто таке. Дуже велике місто і гарне.

— Місто? Хм. А де є те місто?..

— В Росії.

— А що то таке Росія?

— Росія то наша "родіна".

— Що то "родіна"?

— То є те місце, де ми родилися.

— Але ж, тату. Я родився в Дермані на Запоріжжю.

— То пустяк. Все одно. Для нас усіх це одна родіна — Росія. Росія дуже, дуже велика.

— То наша річка пливе, тату, в Росію? І чорногузи живуть у Росії? На нашій хаті чорногузяче кубло. Воно також належить до Росії?

— Все. Все. Геть усе. І чорногузи з кублами, і хати, і поля, і ліси, річки, небо; навіть ми, люди,— все це належить до Росії.

— А кому, тату, належить Росія?

— Росія належить цареві.

— Цареві? А де він, той цар?

— Ого, го, го!.. Де той цар? Цар живе дуже, і то дуже далеко.

— То мусить бути багатий, той цар. А чому він не хоче дати німецькому цареві хліба? Чого вони хочуть воювати?

— А тобі хто це казав?

— А мама.

— Е! Мама! Нічого вона не тямить. Володькові така відповідь не до вподоби. Одначе треба змовчати.

— А чого вони хочуть воювати?..

— Це не наше діло. Що царі роблять, нам годі до того втручатися. Вони краще знають.

— А як ми щось робимо, то цар може до нас втручатися?

— Ну! То цар, а то ми.

— А коли б я розкинув чорногузам кубло, щоб вони не летіли до Росії, то цар мене бив би?

— Розуміється. Та ще й як. Скинув би попругу та по задку, та по задку.

— А я б йому сказав: "Ти холєра!" Та вкусив би його за руку, та плював би на нього...

— Но, но-но! Ти то ніде такого не кажи. А чорногузів також не чіпай, бо від мене дістанеш налигачем. Ти знаєш, що розгніваний чорногуз може спалити хату? Коли йому знищать кубло, то він летить кудись на вогнище, принесе головешку із жаром і положить на стропі. Ну, але досить, синку. Спати! Досить!..

І батько обернувся на другий бік.

Синку? Тато сказали: синку? Від цього приємно, тепло Володькові. Він просто щасливий. Рідко коли розмовляє з ним так батько, а до того ще й — синок. Ах, ах!.. — і малий горнеться калачиком, підкладає обидві руки під праву щоку, цілує щось, щось уявне, щось миле йому. Цілує в думці бородате, суворе батькове обличчя... "Вони все такі добрі, ті тато. Тата спина і руки болять, тому вони сердиті. Ну, як виросту, то я за них працюватиму"...

Володькова уява буяє. Вона ще далеко не задоволена.

Перед нею відхилені лише краєчки спокусливих завіс, за, котрими така безліч усякої всячини. Море з безоднею. Страшні звірі, вужі, птахи. Чорні озброєні люди. Ріки. Дніпро. Росія. Цар. Йому ще страшенно хотілося б розпитати батька про лебедів, що кубляться на нашій річці. Але! Скільки то ще хотілося б йому розпитати! Не стало б і ночі.

І думка знов вертається до чародійних гарячих країн, де живуть величезні слони і крихітні колібри. Де рикають люті леви і де чорна людина з білими очима натягає тятиву свого лука з затроєною стрілкою, направленою в звіряче серце. Страшно, мабуть, там! А цікаво. Як би і собі туди. Ну, може, дасть Бог, йому колись пощастить...

Володько протяжно й уривно зітхає. Перед ним довга блискуча стрічка дорогої річки з похиленими вербами, з раками і чорногузами... Перед ним яр, сосни. Він стоїть високо над усім, на якійсь горі й оглядає це велетенське, повне незрівнянної краси, царство. Він спозирає на все те і панує над ним. Він сам є цар. Маленький, щасливий, вселюблячий і всім задоволений царок. І зненацька Володько чує на своїй нозі щось холодне. Щось лізе, плутається. Глянув — уж! Страшний, здоровенний ужака. Володько

здригається і скрикує. Після цього, розплющивши очі, отямлюється і бачить, що нічого немає і що він у постільці. Він обертається на другий бік, так само підкладає під щоку обидві зложені долоні і, поворушивши кілька разів головою, починає швидко спокійно засипляти. Ще перед сном бачить якусь плутанину з Росії, ужів, чорногузів, море, але швидко все те никне й окутує його лише сон. Він досить набігався за день. Він досить страждав, радів, рвався. Його життя — життя комашки, що будує собі щось, не знаючи для чого і для кого. Але в усьому тому чути вічний святий закон, залізну логіку та пристрасну величну красу.

БУДНІ

З неділі першого дня подався Матвій до Лебедів, щоб остаточно перебалакати з Григорчуком. Було це самозрозуміле, бо купівлю тієї десятини він вже виносив у свому серці від років і нема чого довго над цим зупинятися. Він уже давно і рішуче зрісся з думкою, що Григорчукова десятина — це його, Матвієва власність, лише треба було перевести деякі формальності та вичавити отих кривавих півтисячі карбованців. Але якось воно та буде. Якось вони та перегорюють той час. Дуже воно важко оті п'ять сотень видушити з господарства, яке само мало що більше коштує. П'ять сотень рубликів. Легко сказати. Але попробуй, переведи це на ділі. Добре, що принаймні бічні витрати бере на себе Григорчук, та все-таки чимало коштуватимуть оті різні поїздки та могоричі. До того, як на лихо, осінь. А восени, звісно. Ціна на худобу — тьху!.. Наприклад, хто тепер на зиму захоче ялівку купити? Більш ніж певно, що на худобі доведеться стратити, і то поважно...

Так міркував Матвій, ідучи до Лебедів. Ніс він за пазухою шість золотих п'ятирубликів, як завдаток. Це все гроші, що їх зложили копійка до копійки він самий та його стара. Від дитячих уст відривалося. Босі та голі бігали лобурі та грішним тілом перед людськими очима світили, але зложена деяка мізерія, тепер, як свячена вода, пригодилась. Узяв готовеньке, зав'язав у вузлик і відніс. І завдаток є. А от попробував би віднести, коли б їх не було...

Решту грошей уже по Різдві віддасть. Матвій не любить довго відволікати з боргами. Він би то намагався зараз усе зігнати — відбув і все, але чоловік так міркує: тепер осінь. Пашня ніпочому. Худоба дешева. А по Різдві ціни на пшеницю напевно підскочать. Тепер, скажемо, пуд пшениці дев'ятдесят копійок, а по Різдві — рубель, а то й руб-п'ять. Жито дешевше перцю — вісімдесят копійок. Як Бог дасть, може, дещо конюшини продати вдасться, але через такі мокрі жнива все те накисло, зерно руде й легке, як полова.

З хлібом також мусітиме чоловік обережніше. На Різдво прийдеться не колоти веприка, а обійтися з тим, що зо старого сала лишилось. Що поробиш? Не буде свіжої ковбаси, ну то не буде. За пшеничники доведеться також потрохи забувати. Що спитлював ото щось пудів п'ять, і з тим треба якось цілу зиму обганятись, щоб і паску спекти, а там уже. й на зелену пашу. От ще чоботи... То-то ще зле. Чоловік же всього не передбачить. А воно тепер дуже пригодилося б, якби був з весни ликами запасся. Тепер би навертів постоли, і брикайте, хлопці... Прийдеться навіть таку нечисть, як

дурне лико, купувати. Тьху, та й годі! Воно думалося, що цього року обійдеться вже без постолів, аж ось воно як. Видно, вже доля така, що людині тільки працювати треба, а ніколи не спожити своєї праці. Навіть дурного чобота, і того людина не зносить. А праці, а дертя!.. Ет... Дітиська найважніше. Сам ще сякі-такі маю... Стара теж якісь там шкорбуни приховала. А от дітвора. Василь лазить до тієї школи, а це ж бо шмат дороги. Коли притисне мороз або як розпустить та стане болото… Що тоді в личаках? А Володько? Цей хіба всидить тобі на печі? Хіба б його там ланцюгами прикував. Стара мусить на річку йти, щоб сорочку виполоснути. А здоровля її на псі. І так бухикає, мов кінь залозяний...

Так думав Матвій, ідучи до Лебедів, так думав і вертаючись. Але з того, що придбає ще одну десятинку, радів, і то радів особливо, по-свому, по-мужицьки. Він ріс. Він ширився... Чув, що він з нічого, як хробак, що снує нитки шовку, висновує навколо себе кокона, з котрого колись хтось скористає.

Тим часом Володько що Божий день мусів гнати з Василем пасти худобу. Хай привчається. Василь от-от до школи відійде, тоді хто наглядатиме за коровами? Хведот сумує дома сам. А Володькові нова роль підпасача навіть подобалась. Бути корисним, не дармоїдом. Шанують старші... Розуміється, це не те саме, що гасати кожного дня по лісі, лузі, дрипатись у багні, мучитись з тим дурним Хведотищем, який тебе ані не розуміє, ані... Ну! А з пастухами що інше. Із села надженуть хлопці худобу. Пасуть по сіножатях, плетуть з лозини кошики, співають, бавляться. Сміху не раз бува, мало не тріснеш. Учора Семенові нового кашкета на шкандибанню палюгами на шмаття побили. Гордій пішов раки ловити, поховзнувся і шубовснув по шию у воду геть з лахами. Гух, гух, гух!.. Гвалт, рятуйте! — кричить. А хлопці аж качаються, регочуть над річкою.

Терешнівський Прокіп, що має вже сорок років і не має ні вусів, ні бороди (його прозвали Скопом), завше, пасучи худобу, колоски на полі збирає. Цілий день від рана до вечора збирає. Назбирає кілька торбин, а не має місця куди більше збирати, так він спідні штани скидає, зав'язує знизу колосинням і напхає їх колоссям. Кажуть, вже кілька пудів пшениці отак назбирав. Він хоче на Різдво собі новий курташок купити і в М'ясниці женитися.

Ну й реготу буває з того Прокопа.

— Чому ти не женишся, Прокопе? — питає його котрийсь із пацанів.

— А ти спрос?.. — відповідає Прокіп.— Спрос.— Ну, то всади мені в ... нос.

— Прокопе!

— Чого?

— Дай-но штани, ми назбираємо тобі колосків.

— Поцілуй мене... Розумний такий!

Хлопці одного разу штуку з ним утяли. Узяли його штани та обіцяли назбирати колосся.

Коли Прокіп не бачив, насипали туди кінського сухого гною і зверху притрусили колоссям. Прокіп жене додому свою череду, обвішений торбами з колоссям, і гордо

несе спереду штани з гноєм... Хлопці цілу дорогу присідали з реготу, але Прокіп не догадується. Так і поніс додому гній. Ну й кляв же він опісля. Але більше його не одурять.

Дійсно, Володькові таке товариство подобалось. А скільки оповідали казок, страхів, небилиць. Одного разу лопнула на лузі корова Лебедцева. Обжерлась конюшини, здуло її й лопнула. Навіть коновал не встиг прибігти.

А коли прибігла господиня та побачила, що корова лежить надута і не ворушиться, впала на неї і залилася гіркими сльозами, як над покійником. І чого та жінка не повиспівувала:

"Ти наша корівоонько! Зозуленько ти наша! Ти наша сива; голубонько! І що ми тепер без тебе робитимемо, і що їстимуть наші дітоньки? Та я ж тебе доглядала! Я ж тебе годувала! Я ж до тебе рано вставала, пізно ввечір дожидала, і вдень і вночі про тебе горювала"!

І чого тільки не виспівала стара господиня.

Володькові і жалко, і разом аж смішно.

Здуріла стара, думає він. І чого б його отак за худобиною упадати? Про це він знову розговорився з батьком, а той йому сказав:

— Пам'ятай, що корова для родини все одно, що й мати. Без корови ні молока на стіл, ні гною на поле. А не даси гною, не будеш мати й урожаю.

"Може, воно й правда",— думає малий. Але його це глибоко не проймає.

По двох днях не стало корови. Собаки подбали про те, щоб вона не занечищувала собою цього світу. І лише кілька кісток та череп з рогами свідчили, що тут відбулась недавно сцена з великої трагедії селянського життя.

Одного дня Василь одягнув семряжину, перевісив через плече біленьку, щойно пошиту, торбину на книжки, вложив у неї грифльову табличку та шмат гарячого нацибуленого і насоленого підпалка та почимчикував до школи. Володько сам погнав корови.

І від цього почалось його невідрадне життя. Сумно йому стало. Пасти прийшлось одиноко. Майже всі пастухи, що раніш тут випасали свої корівки та плели кошики, пішли тепер збагачувати себе знанням. Залишився лише Прокіп, але цей легковажив малим Володьком. Та й Володькові ніяка з нього втіха. Краще вже бути самому.

Луг широкий. Очерети, лози, розлоги. Розходу для корів досить. Прикро, що робити нічого,

А до того ще й погода погіршала. Почалась осіння сльота, холоднеча. Володько клав багаття, пік картоплю, робив дим... Величезним тяжким валуном котився він понад сіножатями. Опісля співав пісні, які знав. Коли не ставало пісень, сам складав їх собі, оповідав собі казки. Але найдовше просиджував над річкою, думав про риби, вужі, раки. Про ті теплі країни, що про них оповідав колись батько. Думав, як би він туди поїхав і що б там робив. Пробував нарешті плести кошики, але з того нічого путнього не вийшло.

Одного разу віднайшли Володькові корови кості здохлої корови й почали всі три

щиро оплакувати її трагічну загибель.

Куцохвоста Манька та Ряба тягнули якимсь чи то басом, чи то альтом, а молода ялівочка красулька сумлінно помагала їм довгим і надривним тенорком. Вийшов страшний концерт. Володько перелякався і не знав, що робити. Чи бігти розганяти, чи перечекати, аж наревуться до обриди і перестануть. Рішився підождати. Так і зробив.

А ввечері питав батька:

— Чого ті корови, тату, ревуть над костями?..

Батько пояснив, що худобина, як і людина, оплакує смерть, бо смерть це кінець всьому на цьому світі. Смерті боїться все живе, бо лише вона одна є найбільше і найболючіше горе, яке тільки послав Бог усьому, що живе.

Володькові таке ще не приходило до голови. Він ще не думав про смерть, навіть і худоб'ячу. Тепер він хотів знати, чи і худоба може думати, чи може розмовляти. Він бачив не раз: корови наїдяться, то сходяться разом, починають обнюхувати одна одну і лизати. Видається, ніби вони розмовляють про щось. Коли б Володько був трохи більший, він би й собі підійшов би до них, але він малий, а Ряба має порядні роги і зовсім неввічливо поводиться зо своїм пастухом. Раз навіть пробувала поносити його на рогах. За те дістала від Василя таку парню, що на таке більше поки що не важилась. Одначе радо не підпускала вона до себе Володька. Краще вже і не дуже бути у неї на очах. Ще коли Василь приходив раніше зо школи, то, пообідавши, виходив до Володька, щоб його змінити. Тоді Володько не йшов додому, а йшов до млина. Там ніколи скучно не було. Але коли псувалась погода, падав дощ, шугав терпкий вітер і Василь залишався ночувати на селі у дядька, тоді Володько мусів цілий Божий день чапіти та нудитись на лузі.

Володько сидить проти сонця над проваллям. Перед ним біжить маленька у дві колії доріжка. Спер лікті на коліна, долонями обняв голову й думає. Якась дуже велика дума влізла в його невелику голову. Корови залізли в лози і звідтіля цілий день не вилазять. День погідний, ласкавий, гудуть осінні кусливі мухи та літає бабине літо.

По стежці, що біжить навпрошки через сіножаті від млина до Матвієвого хутора, іде зо школи Василь. Володько, хоча й помітив його, але назустріч не біг. Хай собі йде. Ніколи.

Він занадто важко думає… Зрештою, знав, що брат хоче їсти і квапиться швидше додому. Але коли Василь зрівнявся з Володьком, то покликав його до себе.

— Що там таке? То ще також,— подумав малий, ліньки підвівся і пошкандибав.

— Чого ти хочеш? — питає ще здалека Володько.

— Ходи-но сюди. Я щось приніс.

— Що ти там приніс? Ану, покажи-но…

Василь зняв свою школярську торбинку і витрусив з неї малюсіньке рудувате щеня. Воно було ще надто мале, без перерви тремтіло, скавчало, ледве спиналося на свої гнучкі розкарякуваті лапи і, здається, було ще навіть сліпе. Виглядало погано. Витрушене з торби, лазило по землі і мордочкою ніби чогось шукало в траві.

Володька це не здивувало.

— Нащо ти його приніс? — зовсім байдуже, заложивши в кишені руки, питає він.— Знаєш ти, що мама не люблять собак.— І кивнув на щеня головою.

Василь помилився. Він сподівався, що Володько більше зацікавиться таким милим сотворінням.

— О, дурний ти. Ти глянь йому в рот. Диви-но… — і Василь схопив щеня, розтулив його маленький писочок.— Бачиш?

— А що там?

— Не бачиш? Дивись у пащеку. Вся чорна. Ціле піднебіння чорне. Буде лихе, а до того не сучечка, а собачок. Я назву його Пундиком. Зобачиш, який з нього псюра вийде.

— Дивись-но, щоб мама його часом не викинули в річку. А де ти його вискіпав? — Володько помітно лагіднів.

— Я знайшов його коло Чернечого млина. Якийсь дядько їхав з мішками і викинув двоє таких на луг. Одно було сучечка, я залишив її, а цього забрав. Хай хоч одно живе.

Володько пригадав батькові слова про смерть.

— Ну, так неси його додому. Я хутко прийду…

— Ти вже маму вговориш, добре?..

— Як удасться…

Володько таки не на жарт робився поважним. Зрештою, повага цього маленького чоловіка кидалася завжди не одному в очі. "Маленький та важненький",— говорив про нього дід Кошіль ще позаторік, коли він був побережником Таксаревого лісу і заходив не раз до Матвія. Спочатку Кошіль кпив собі з Володька, але згодом переконався, що жартувати годі. "Вихаратання" він не лякається, одурити такого теж не так просто. Тоді Кошіль на казки та небилиці вдарив.

О, цим, розуміється, можна купити цілого Володька. Але все-таки Кошіля він недолюблює. Пустомел.

Любить Володько лише батька. Цей говорить мало, але те, що треба. Гірко йому лишень, що батько так рідко коли звертає на нього увагу. Зате він один є для нього джерелом всієї мудрості та сили.

Але ще цього самого дня трапився випадок, що жорстоко підірвав Володькову повагу.

Коли Василь із щеням відійшов, Володькові стало самому сумно. Щось недобре себе почував. Якась лінь опанувала… Почав химерити. Корівки його понаїдалися, позлазились докупи в лозині та лижуться. І думає він: "Що робити? Бігати? Співати? Лізти в лозину, дертися на верби і гукати звідти? Безглуздо, ніяково. Не личить…".

Поблизу кляпотить млин. Там також довгий викопаний ставок, сполучений невеличким рівчаком з більшим потоком, перегаченим поганою греблею, яку вже сотні разів проривала повінь. У ставу риба. У річці можна ловити мацюпеньких сріблистих піскурців, можна робити з камінців та піску греблю, можна будувати млин. Але і це вже відоме, знане, набридле. Одно його справді займало — це оповідання завізників. ,Їх у млині досить. Це все бородаті поважні дядьки з веселими поморщеними обличчями, з

гучним і вічним реготом та твердими мозолястими руками. Цілими добами просиджують вони в млині, очікуючи своєї черги, їдять сухий хліб з кавалком сала, п'ють безліч джерельної холодної води та безупинно один одному повідають. Оповідають захоплено, жваво, пересипаючись, мов гарячим приском, направду безтурботним реготом.

Слухаючи таких оповідань, Володько зникав. Його не ставало. З нього лишалися тільки очі, широкі, витріщені, круглі синьо-сірі, та овальний роток зо свіжими, напухлими устами, що якось особливо, дико рожевіли, та ще його маленький гудзичок — носик.

Одного разу бородатий рудий дядько Павло задивився на Володька і не втримав: схопив малого на руки, до болю здушив, підняв геть над свою голову, а пізніше вліпив йому твердого, колючого та згучного поцілунка. Володькові страх соромно стало. Вся його пичка запаленіла. Дядько поліз до кошеля і видобув з його глибин два питльовані пиріжки з яблуками. Пиріжки білі, злегка припечені. Яблучний сік проникав назовні. Дядько незграбно взяв їх у широку жменю:

— На, малий,— каже...

Шлунок хлопця від самого рання нічого в собі не мав і просто заклинав його взяти... Одначе Володько сорому послухався. Ніяково. І так обличчя горить... Він, ніби не розуміє, знизує плеченятами і відступає назад. Він ще не оправився від тісних дядьківських обіймів...

— Не точись, впадеш,— зауважує спокійно другий дядько...

— Бери, дурний, коли дають,— каже третій. Дядько Павло немило здивувався, коли прийшлося пиріжки назад до кошеля ховати, і при цьому почав:

— То, знаєте, мовляв покійний мій тесть, царство йому небесне, бувають такі діти...

Але Володько вже втік. Коли про нього балачка, то йому годі… Він може лише слухати, коли на нього ніхто не звертає уваги...

Володько без вагань іде до млина. Правда, цікаво було б довідатись, що Василь робитиме зо своїм щеням, але додому ще рано.

У млині, як завжди, досить гармидерне. На греблі зустрічає Володько опецькуватого мельниченка Тонду. Це досить дурний крикливий хлопчище, але він узяв собі за звичку завжди при людях, де тільки можна, кпити з Володька або робити йому прикрощі. Володько болюче це переносив, але не спромігся на рішучу відсіч, що піддавало Тонді ще більшої заохоти. Але коли хлопці залишалися самі, Тонда, здається, з приємністю слухав серйозних Володькових міркувань, при чому під носом у нього завжди з'являлися довгі і бридкі сопляки, які він підлизував язиком.

Зустрівшись, хлопці пішли на шлюз і влізли по небезпечній дошці, що дуже вгиналась, над потоки. Примостилися на мокрій колоді, що на ній опираються кросна ринви, по котрій біжить на колесо вода, і почали свої розумування, Тонда зухвало похвалявся, що він уже вміє важити мішки, красти борошно, яким кормить свого ослика, та брати від дядьків хабара — три копійки, коли він змеле дядькові кілька пудів даром.

Ринвами з розгону люрить вода, повертає слизькі, чорні колеса і, розбиваючись на піняві кляки, з плюском летить під потоки. Внизу, кілька метрів під хлопцями, вирує зеленувата глибінь. Видно запінені гребені штучних хвиль, ніби там купаються табуни розбещених чортів. Плюскіт і гомін такий, що хлопці мусять, розмовляючи, кричати.

Тонда, розуміється, більше звиклий до цього і, мабуть, навмисне привів сюди Володька, щоб бачити, як той буде тут почуватися. Одначе Володько гідно поводився і нічим не зраджував, що він у небезпечному місці. Навпаки. Він навмисно сів на слизькій колоді, звісив над вируючою глибиною ноги і бовтає собі ними, не турбуючись, що геть-чисто обмастив свої штанята.

При цьому він почав свої поважні розмови,— куди, мовляв, біжить ця річка, які риби в ній, скільки раків, де живуть лебеді, що ми живемо в Росії тощо. Все це Тонда травив, видно, тяжко. Обличчя його при таких розмовах робилося довге, ніби в лошати. Смішно виглядали його віддуті, широкі уста.

І тут сталося щось, чого Володько ніколи не міг сподіватися. Філософуючи з Тондою, звичайно, й забув геть про все на світі, крім таких цікавих для нього речей, якими заповнена його тямка. Ї зненацька з'являється, невідомо чого, Василь. Він перший побачив Володька і мусів кілька разів щосили з греблі гукати, поки його той почув. А коли ж Володько помітив брата, то по самім його вигляді зрозумів, що сталося щось надзвичайне.

— Володьку! А ходи швидше! Мерщій!..

Володько аж здригнувся і мало не стратив рівноваги на свому небезпечному сідалі. Він миттю зривається і, забувши за обережність, швидко, по гнучкій дошці біжить на шлюзі. Може, Василь жартує? Ні. Вигляд поважний, безпосередній...

— Ну, чекай, чекай! Дадуть тобі тато!.. А де твої корови?.. То ти так їх пасеш?.. Чекай!..

Ах, Боже, Боже!.. Про корови ж він справді зовсім забув.

— В лозині корови,— викрикнув Володько, вдаряючи на слово "в лозині", але голос зраджував непевність цього "в лозині".

— Ага, в лозині... Піди-но, поглянь...

"В конюшині?.." — мигнуло в голові малого...

І в ту ж мить стрельнула згадка про здохлу корову, голосіння баби, слова батька... Ах, Боже!..

Він захолов. Він не знав, чи бігти до корів, чи кидатися під потоки. Кричати? Плакати?

— А де тато? — скрикнув малий...

— Біжи-но, то зобачиш...

О, горе! Що ж він тепер подіє? Бігти! Швидше бігти! Щось робити.

— Чисто корови виїли капусту,— гукає навздогін Василь. Ну, принаймні капусту. Володькові трошки відлягло...

Стрімголов наспотикача біжить він додому. Його куці ноженята лопотять по втоптаній стежці, перестрибують через маленьку річечку, в якій ловлять пічкурців,

черкотять по болоті, чвиркають брудною водою, дріпаються обстріпані штанята. Нарешті його маленька постать викочується з-за лозових кущів і раптом кам'яніє... Він бачить уже свої корови. Батько оце тільки вигнав їх з капусти і сам власною особою, непорушне, мов кам'яний стовп, вкопався в межі городу. Ціла грядка білих оглоданих капустяних головок нагадує зграю потурбованих гусей.

Батько стояв неповорушно. Володько всіма фібрами душі, кожним нервом чув і розумів, що значить така стоянка. Він чує, як губиться, зникає його мужність, як під горло лізуть болючі сучки якогось жалю, як починає завмирати розбушоване серденько, як, нарешті, заливаються рідиною його очі і по щічках побігли дві прудкі гарячі сльозини. Він все-таки не плакав. Сльози, що нагальне потекли, ще не значили, що він плаче. Він тримав себе як справжній мужчина.

А батько, мов викут, мов залізний жах. Хоча б озвався. Хоча б рукою поворушив... Ні. На те він і батько. Лютий, могутній, без милосердя, як розгніваний Бог. Ні, не втечеш від нього і не вблагаєш.

Тікати! — мигнула думка. Бігти! Але куди? В річку? Хай і в річку. Тікати, бо буде зле.

Володько метнувся і зник у кущах лозини. Батько не промовив ні одного слова. Він, коли зник Володько, мовчки постояв на тому саме місці ще пару хвилин, повернувся і пішов на подвір'я. Прийшов Василь і погнав худобу до хліва.

Володько опинився сам-один у кущах. "Тепер довго, довго не могтиму я з татом розмовляти",— думав він. А сидить над річкою в гущавині. Росте тут, чи краще стирчить, якесь посохле гудиння болотяної рослини. Сидить, обома руками обняв голову. Ревіти, кричати! Боже! Боже! — повторює безконечно. Хотів молитись, але хіба тут до молитви? Коли Бог, коли батько, коли ніхто в світі не може зрозуміти, помогти, розрадити його, то що поможе молитва? Мамо!.. Де є мама? Ні, він сам винен. Він розуміє це. Але... хіба ж? — Страшно подумати. Він уже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя, тверда, заяложена ремінна батькова попруга вже танцює по його задку. Гостро, пекуче, дошкульно танцює... Йому соромно. Він знищений. Він забитий — той Володько, що є в його очах, його мові, той Володько зникає. Його виб'є батькова ремінна попруга.

Починає сутеніти. Холодна хвиля осіннього вечора ринула лугом. Ноженята, мокрі і порепані, починають дошкульно мерзнути. Неймовірно велике і криваво-червоне сонце неохоче засувається за чорну скибу ставища. Ціле небесне склепіння гнітить своєю мармурово-холодною величчю, наповняючи всенький світ, близький і далекий, суворою, недоторкальною мовчанкою. Все жорстоке: небо, люди і земля. Навіть струм холодної води бринить жорстоко. Кілька листочків на похиленій вербі безнадійно трінотять, але холодне дихання вітру здмухнуло їх, і вони летять у ще холодніші хвилі річки.

Минуло ще з півгодини. Холод і голод, щораз більше докучливі, зачинають рухати прибитого раптовим лихом хлопчину. "Треба йти, може, вони вже забули". Устає і йде. Та коли зрівнявся з городом і при згасаючому світлі дня помітив нагі огризки ще

недавно пишних капустяних головок, йому знову зробилося нудно й жахливо. Дві сили боролись. Але все одно нічого не поможе. Треба йти.

Йому ж і самому шкода тієї капусти, та що подієш? Ще? Ну, що тепер?

Не живий і не мертвий переступив хатній поріг. Хай діється, що хоче.

Перша накинулася мати. Мати є завше мати. Вона знає, що чекає Володька, тому наробила тарараму. Працюють у неї лишень язик та уста. Яких тільки не дістав Володько прізвищ, але все-таки то не те саме, що батькова попруга. Цим мати намагалась зменшити батьків гнів та відтягнути й одвернути кару, що грозила її дитині. Знала вона також, що через те й сама може дістати кілька "черезплечників" та пострибати босою навколо хати, але хіба це може стримати матір?..

Батько насуплений і грізний сидить коло столу, лупить "бараболі в мундирах", вмочає їх у сіль і міцно розжовує з хлібом. Володька він майже не помічає. Аж коли малий роздягнувся, і збирався шмигнути не до столу (не до ідла було), а мерщій на піч, у найзатишніший куток, устав раптом і батько, здіймаючи свою попругу...

— То ти, трясця твоїй матері, так пасеш худобу! — почав він, навмисне розтягаючи з притиском слова.

Володько не дослухав усього. Він, мов в'юн, метнувся і миттю зник під піччю. Спершу шмигнув під піл, а звідти потайки, попід тапчаном, на чотирьох ногах, буцаючись у перестрасі об усяку всячину, перемандрував під піч.

Володькова звинність не дуже подобалася батькові. Він зробив два кроки в напряму печі, розкарачив ножиська перед самим виходом Володькової цитаделі і безцеремонне: — Вилазь, стерво! — гримнув...

В очах Володькових лише два здоровенні брудні батькові чоботи та кінець згорненої удвоє попруги. Той кінець так страшно, так неймовірно страшно, погойдується перед очима хлопця. Залізна, вичовгана, блискуча пряжка.

— Ой, тату, тату! — вже репетував Володько.

— Вилазь, собачий сину! Шкуру спущу! — Чоботиська батька перед підпіччю незграбно затупали. Голос його з-поза заціплених зубів виривається. Шипучий якийсь.

— Ви-лазь мені! Вилазь, кажу, бо засічу!.. — при цьому вже не втримався батько. Нахилившись, шмагнув попругою під піч. Володько різко скрикнув і відскочив до другого виходу, у безпечний кут. Вже не видно йому батьківських чобіт. Але в ту ж мить попруга батька захльостала з другого кінця, і Володько, тремтючи, буцаючись головою об мур, пересувався з одного місця на друге. Це ще гірше дрочило батька. Бачучи, що нічого з того путнього не вийде, він покликав Василя.

— Василю! А дістань-но ти мені його. Ну ж! Раз-два!.. Тягни його сюди!..

І попруга батька досить дошкульно торкнулася Василевих штанів, що збільшило його рухливість.

— Ой-йой-йой! Василю! Тату! Боже мій!.. — лементував малий злочинець, але руку його, як він її не ховав, піймав уже Василь і тягнув на хату. Ось батько зігнувся. Ось простягнулася його палката ручище. Ще хвилька, ще мент і безборонна Володькова ручка в тісному потиску батькової долоні.

— Ой, гвалт! Мамо!..

Але батько вже сягнув Володька. Мов легеньке пір'ячко, підхоплене буревійним поривом гурагану, так вилетів Володько з-під печі й опинився в батькових руках. Той перегнув малого через коліно. Дошкульні удари попруги посипалися на задок хлопця, що нагадував маленького хробачка, наступленого великим чоботом. Він звивався, після кожного удару ним смикало, шарпало, а з уст його виривався різкий та болючий рев.

Малий Хведот утік і сховався на піч у самий кут. Мати шпурнулась на батька, але її забіги не значили більше, ніж удари розлючених хвиль моря об незрушну гранітну скелю.

До того батько штовхнув її рукою, і в одну мить вона лежала коло дверей, кленучи та голосячи.

Хведот на печі почав і собі ревіти. Один Василь, залізши далеко в запічок, затих і ні мур-мур...

— Оце тобі капуста! Оце тобі корови! — приговорював батько.— Я тобі, дубило твою ма', покажу млина!

— Здурів, здурів старий мурмило,— янчить мати,— Заб'є дитину. Та хай тая капуста в землю ввійде, хай її черви зжеруть, коли за неї дітей катувати,— лементує вона.

— Заціпни! Ні слова! — батько залишив захриплого хлопця, і його попруга грізно знялася над материною головою. Та пригнулась і вишмигнула з-під руки, а різкий удар свиснув даремно в повітрі.

Володько лежав і ойойкав на долівці. Засапаний, червоний, розогнений з люто-блискучими очима, потрусуючи попругою, стояв серед хати батько. Страшна в цю мить його величезна постать і нещасна, мізерна та дитина, що янчить від болю на долівці біля його ніг.

— Я тебе ще навчу, як заступатися,— погрожує він матері. А вона метнулась у сіни і вже звідти, коли їй не грозила небезпека, дала волю свому рухливому язикові.

— Люди, людоньки! Здурів чоловічище! Ти, медведю! Слоне ти! То ти хочеш нас позабивати! А руки б тобі відняло! Заціпнув би ти! Янчав би ти, як та дитина! Дубище западенний, щоб тебе лихе повітря забрало!..

— Зволочі! Гидота! Драть! Я вас, чорти, навчу мені шануватись! Я з вас вперед бебехи випущу, а тоді вже будете мені патякати.

Крик, лемент зчинився на хуторі. Тяжка є батькова рука. Знає її добре і Василь, і Володько, і мати, і навіть Хведот. Ціла родина знає дуже добре, чим пахне, коли збудити у батькові, їх могутньому, барчистому, великоголовому батькові, його звірячий гнів.

Збитого Володька кинули на піл, прикрили якоюсь рядниною і там він довго і глибоко стогнав, тяжко й уривно схлипував, здушуючи щосили напливаючі під горло ридання. Він знав, що плачу батько не терпить.

Другого і третього дня не міг ще хлопчина сісти. Побита частина тіла дошкульно боліла. Цілий другий день провалявся він у постелі, крім води нічого не брав до уст і вперто мовчав. Мати тошніла над ним, ламала руки, але Володько, неохочий до

розмови, непорушне лежав ниць, уткнувши в подушку обличчя.

У родині стало тихо, напнуто, похмурно і грізно. Ні доброго слова, ні усмішки.

Аж третього дня, коли Володько знову погнав корови, він дав волю сльозам. Він уже ні на крок не лишав худоби самої. Він плакав, думав. Глибокий жаль до самого себе чавив, запирав його дух, видушував останні сльози, яких за ці три дні безліч вилилось. Думав, мріяв, снував фантастичні плани помсти. Ось, наприклад, до них уночі підкрадаються злодії. У його міркуваннях злодії — найстрашніше, що може в світі бути. Вони підкрадаються до стайні з великим ломом та французьким ключем у руках. Хочуть виважити двері і викрасти коні. Володько перший помітив злодіїв, забув за своє велике горе та образу і гукає: — Тату, тату! Злодії!

Батько миттю кидається до дверей, які злодії вже встигли виважити ломом, але в його руках нічого немає, чим міг би одігнати злодіїв. І коли батько кидається на них та починає борикатися з одним, другий хапає сокиру і замахується нею на батька. Тоді Володько забуває все, мерщій кидається до злодія, підбиває йому руку так, що сокира не влучає в голову батька, але, падаючи вниз, вона вдаряє Володька і відрубує йому руку.

Батько вбиває одного по однім злодіїв і тоді помічає залитого в крові Володька. Він розгублений. Він не знає, що робити.

— Сину, сину! Що з тобою? — дико викрикує батько.

— Нічого, тату! — відповідає Володько.— Слава Богу, що ми захоронили наші коні.

— Даруй, даруй мені, моя дитино кохана! Даруй, що так гірко з тобою поводився! — І батько бере Володька на руки, несе до хати, дмухає на його страшну рану, але рана та не болить його. Він щасливий, що зміг доказати батькові свою велику до нього любов хоча б ціною власної руки.

І багато інших страшних випадків вигадує малий. Але чому, дійсно, не станеться таке, щоб Володько прилюдно вчинками міг доказати свою добру волю і великою своєю добросердечністю змусив каятися навіть таку незламну людину, як батько? Чому? Але так не сталось...

Аж третього дня ввечері уперше забалакав батько:

— Понадувались. Образив. Немилосердний. Що ви там собі не думайте, але коли мені не шануватиметесь, то шкіру з вас поспускаю. Це собі затямте і зарубайте на носі. Ні одного зерна не змарнувати. Ні одної крихти хліба не смієте знищити без "пользи". Ні одної картоплини не повинен я бачити, щоб ото мені попід ногами валялася. Бережіть взуття. Шануйте одежину, бо будете в мене мов голопуцьки бігати. А не слухатимете слів моїх, то послухаєте своєї шкіри. Я вже подбаю про те. Коли ви одного вівсяного зерна не потрапите зберегти, не шануватимете крупини, щупка муки, сорочки, чобота, не вшануєте ви й худобини, ані себе самих. Голодранцями родитесь, проживете життя жебротою і здохнете під чужим плотом... Я вам це кажу... і дивіться мені. Слова ці не на вітер пущені. Тобі, стара, дістанеться найбільше.

Тихо, гробово тихо. Ніхто не одважиться хоч слово заперечити. Володько заліз у самий кут запічка і мов хиже звірятко визирає звідтіль.

І коли пас корови поблизу конюшинища, то чатував ніби найкращий вояк порохівні. При одній згадці, що могло б статися, коли б котра з його корів об'їлась, у малого замерзав мізок, волосся дуба по голові ставало і по спині перебігали дошкульно-холодні мурашки.

По тижневі в родинному огнищі Матвія сталася знову визначна подія. Ідучи в неділю до церкви, Матвій, після Божої Служби, не вернувся, як звичайно, додому, а зайшов до родичів на Запоріжжя. Він рішив основне перемолотити все своє збіжжя (поки ще тримається погода), а тому мусить кликнути толоку до машини. Зайшов до брата Єлисея та попросив у нього другу пару коней. Звідти обійшов кілька обійсть і змовив дівчат до соломи, подавання в барабан тощо. Робітників покликав самих найкращих, не якихсь ледарів.

У понеділок, удосвіта, як тільки благословилося на світ, прийшов з кіньми старший Єлисеїв син, також Василь. Унедовзі за ним не забарились і решта робітників. Матвіїв Василь не смів перервати на пару день науки. Сам батько рішуче цьому спротивився, бо "раз взявся за щось, то вези"... Василь нічого б не мав проти, щоб побути пару день дома, хоча б навіть і коло машини... Будуть веселі та гарні дівчата, будуть жарти, співи. Але хай би спробував він хоч запикнутись про це.

Зате Володькові припала надзвичайно вдячна робота. Він має поганяти одну пару коней у кераті. Це просто таки чудово. Нічого кращого, як гонити цілий день коні, розмахувати та цьвйогати батогом, малий не міг чекати. Це куди краще та почесніше, ніж пасти оті осоружні коровиська.

І він ще затемна, десь від других півнів, схопився, одягнувся. Їсти і не питай. Він зовсім не хоче так зрання, не попрацювавши, напихатися. Усі снідають, а він пішов на подвір'я, узброївся своїм батогом, цьвйогнув ним разів зо двадцять, чи досить гнучкий, і почав терпеливо чекати коло розісланих перед дишлем шлей, до котрих мають ще запрягти коні.

Чекання триває досить довго, але Володька це не зражує. Прийшов час, вивели з хліва коней. Батько оглянув їх, погладив, поплескав, похвалився Василеві і висловив жаль, що доведеться таку добру худобину збути. Василь запріг у другий дишель своїх — кобилу каштанку та її молодого сина огира, якого тільки що привчали до тяжких праць.

Приготовлено все як слід, забурчала машина і праця замшіла. Дівчата не працюють, а бавляться. Хіхи та хахі. Реготи безупину. І де його в нещастя ото сміху стільки набереться — зауважувала Настя. Вона цілий день підтикана, бігала, то на двір, то до клуні, то до хати. їй ніколи до машини носа тицьнути, хоча страх хочеться. Вона майже переконана, що без неї там як слід нічого не зроблять, але треба також і обід зварити.

А дівчата з дядьковим Василем чудасії витворюють. Єдиний між ними, не парубок ще, але парубчак уже порядний.

Декотра з вертух і до Володька заглядає. Дражняться з ним, кепкують, але він без церемоній. Батюгою її і все. Хай не лізе, коли Володько серйозною працею зайнятий.

Так ішла робота аж до вечора. Надвечір сміхи та жарти трохи вщухли, бо все-таки

понагрівали робочі лоби. А коли вже геть смерком перестали молотити, треба випрягати коні та вести їх до води. Хто поведе? Василі обидва. Але дядьків Василь не може залишити свого пестуна Володька. Знав він, що нічого приємнішого, як проїхатись верхи на коні, для Володька, мабуть, не існує.

— Хочеш, Володьку, на каштанці проїхатись? — гукає Василь. Володько був утомлений — ледве ноги волоче, але як стояв, так і зірвався від клуні до хліва. По дорозі як навмисне щось впало йому до лівого ока. Якийсь устюк.

Володько тре око, квапиться з заплющеними очима до Василя. І в ту мить завищав огир. Володька щось бемцнуло в голову, в очах креснуло іскрами і далі не стало нічого.

Коли опритомнів, зобачив навколо себе юрбу людей, чув крики, метушню. Він був мокрий із сильно скривавленою головою, але болю не відчував. Це вдарила його копитом каштанка. Під її ноги підліз Володько в той саме час, коли її вкусив неспокійний огир. Удар якраз улучив у праве око. Найбільше переляканий тією подією батько. Він був увесь, від ніг до голови, обліплений ковтунами куряви з барабану машини. На вустах, бороді, старій вовняній шапці теліпалися цілі торочки нанизаної на волосинки куряви. І забувши за це все, забувши обтруситись, вимитись, на перший викрик Володька: "О Боже!.." — батько кидає все, біжить до дитини. Зобачивши, що син лежить на землі без руху, старий викрикує якийсь незрозумілий вигук, біжить до сіней по воду.

— Насте! Василю! Ганню!.. Води! Води мені! — гукає батько, а води немає. Всі метнулися до водянки, начерпнули якогось хузу і полили Володька. Після цього батько схопив малого на руки й, обліплюючись кров'ю, що змішувалася з курявою, ніби навіжений побіг з ним до хати.

За ним, спотикаючись, біжить мати. З неї спадає курява, бо пополудні ввесь час подавала батькові снопи в барабан, її сухе обличчя брудне та дике. Чорні, довгі патьоки сліз ріжуть кострубато-вилинялі щоки.

— Сину, сину! Ох, дитинонько ти моя! Ох, те болюче!

— Не скавули, давай миттю води, чистих шмат,— гукнув батько. А тим часом він не знав, де і як положити малого. Він крутився, мов навіжений, з ним по хаті, гойдав на руках, дмухав. Кров сочилася малому з ока. Сочилася, збігала на брудну батькову долоню. Матвій чув цю теплу кров дитини своєї, і вона пекла його твердізні мозолі, як топлена мідь.

Мати метнулась, затуптала на місці, ніби стояла на гарячому. Десяток рук дівочих кинулися, опритомнили стару, поклали на полу подушку, вкрили її білим рядном...

— Кров'ю!.. Кров'ю обмажете. Дайте щось чорне... Он спідниця моя,— гомоніла стара.

— Не слухайте дурної. Стеліть, дівки! — ревнув батько.— Ніколи!..

Володька положили на подушку. Дві плями від змішаної з кров'ю куряви лишили батькові руки на рядні. Сам він мерщій у сіни вибіг, коло мисника віника вхопив і міцно оббивався... Хмару цілу збив, але в пітьмі не видно. А опісля сердито похапцем мився, витирався, що аж рушник тріщав, і, схопивши велику череп'яну мисалу, налив у неї

окропу, що був на галушки готовий, долляв квартою холодної вещи і підійшов до хлопця.

Той уже лежить роздягнений, а коло нього квокче мати.

— Геть, стара! — і почав примощуватися коло Володька. Він дихав поволі і навіть не стогнав. Праве око, щока, лице залиті кров'ю. Не знати, чи ціле око. Ліве було заплющене.

— Стара! Чистих наміток!.. Раз-два! Та там вата. Почаївська. Але мерщій!.. — гостро наказує батько.— Стільця мені подайте.

Дівчина підставила стілець і батько почав ворушити Володька. Навколо оточили їх дівчата. Вони тремтіли, залякано зазирали, тошніли. Володько все чув, лише не бачив. Він знав, що коло нього сидить батько, що він змиває намоченою у воді наміткою з його обличчя кров і від цього було йому гарно, приємно. Він забув за око своє. Що там дурне око!.. І він попробував навіть поворушитись, розплющив здорове...

— 0-о-ох! — вирвалося з його уст мимохіть зітхання. Малий поворушив скривавленою головою... Аж тепер він чув виразно біль. Щось сіпало, і то не з правого боку, де дістав удар, а з лівого, на лівім виску. У роті чув твердість, ніби туди понабивали якого клиння. Зуби якісь напружені, але, поворушивши задубілим язиком, Володько відчув, що це враження мильне. Два з них замітко ворушилися. Язик почав поволі випихати криваву слину, а з нею викотилися назовні два молоді, гостренькі, молошні Володькові зубочки.

Бачив це батько, бачила й мати, але ніхто не взяв тих зубів, щоб викинути на горище мишам. Не добровільно викотилися синові зубенята і від цього по запалих, вилинялих Настиних щоках потекли два їдкі потічки… А батько все мочив та мочив намітку. Змочив її геть, і стала вона подібна до зім'ятого червоного прапора. Вода в мисці також зчервоніла. А Володько тільки губами мамляє... '

— Болить, сину?

— Ні, тату… — і щоб доказати це, Володько витягає руку і мацає… Лап, лап… Мацнув своїми пучками якісь слизькі закарвашики коло ока і відорвав назад руку... А все-таки:

— Ні, не болить, тату... Не болить,— впевняє.

— То, може б, ти міг підвестись? Володько це охоче зробить. Він уже підводиться. Поволі, з натугою. У голові мов олова налито. Але вставав...

— О, о, о... Отак, отак... Сюди, над мису... Молодець... Так краще вимию.

Батько не скривав своєї якоїсь своєрідної радості, коли впевнився, що око Володька ціле.

Він ревнув невиразно, грубо, як звір, котрому пощастило піймати якусь незвичайну поживу. Грубезними своїми пальчищами вичавлював з намоченої намітки кров і все вимочував та вимочував залите нею око. Під тим оком двома підківками червоніли розшматовані до кості два шрами. Володько не міг так довго витримати. Він стиснув зуби… Вони німіли. Іноді їх зовсім не чути було в роті, але його нудило і в голові щось болюче сверлує. Ледве-ледве виговорив:

— Ой тату. Я ляжу... — і останнє слово вимовив уже лежачи...

— Тошненько мені, старий. Та дай йому відпочити,— тошніла Настя.

— Давай-но ти вату... Тошнієш. Багато тим поможеш... — Вирвав з рук Насті вату, нову, чисту. Намітчаною стрічкою заложив ціле око й обережно, як тільки міг своїми ведмедячими лапами, тісненько, по-батьківськи обандажував голову сина.

— А тепер, стара, пар швидше молоко, та звари легко зо дві яйці. Він мусить попоїсти. Цілий день налазилось... Можеш ти їсти? — звернувся до Володька.

Ні. Він не хоче їсти... Це він виявив похитом голови, що дуже швидко наливалася болем, тяжким та розривальним.

— Не зачіпайте мене,— вдалось йому витиснути крізь уста. Вони засихали, запікались, в'яли, не хотіли ворушитись.

Батько присів на краєчку і довго вдивлявся у Володькові малі бліді щічки... Обоє очі зав'язані. Чоло також, лише щічки, кінець носика та спраглі уста свідчили про буття батькового сина... Що він тепер думав — годі було б вгадати...

А геть увечері, коли всі впоралися з худобою і посходилися до хати вечеряти, стало сумно й ніяково. Всі підходили до Володька, вдивлялися в його роток, хитали головами... Їжа навіть не бралася... А дядьків Василь, що вихором улетів до хати останнім, побіг до хлопця, присів коло батька, нахилився.

— Як усе добре,— казав він,— скінчилося... Але що нашого Володика так скалічено, то все ні до чого... Біднюсінький мій цвяшечок,— і Василь обережно, легенько, ледве доторкаючись пучками пальців пов'язаної голови, гладив малого, гладив довго, пестливо... Володькові знову, як тоді, після "прочуханки", зробилося шкода самого себе... Від цього в грудях щось болюче купчилось і тисло...

Хворий не хотів їсти, але одну шклянку молока мусів таки випити. На цьому настоював батько, а Володько не посмів противитися його волі. При їжі він виразно відчував, що не має двох зубів, але що ж... Це ще не все. Найприкріше було, коли, прокинувшись другого ранку, він відчув, що праве око не ворушиться. Воно все залилося темно-червоним затьоком. Вата міцно присохла і її тяжко було відірвати. Коли батько зняв пов'язку, зобачив на місці ока засохлу шкаралужину... А де ж око? Боже мій. Боже мій! Невже воно витікло...

І батько відмочує теплою водою присохлу намітку та вату, накладає свіжу, зав'язує і відходить знову до машини... Що б там не було, а домолотити збіжжя сьогодні мусять. У них же з братом одна спільна машина, а тому треба квапитися, щоб міг ще помолотити і Єлисей. Сьогодні й Василь мусів таки залишитися дома та гонити замість Володька коні. З цього був дуже вдоволений, бо школа ніколи не манила його.

І коли всі відійшли до машини, а мати пішла поратися біля худоби, у хаті залишилися тільки Володько та Хведот, що спочатку не міг зрозуміти, що то з "Воводьком" трапилось. Він ніяково вертівся коло брата, придивлявся, щось міркував. Часом підійде:

— Воводьку, Воводьку... Дузе тебе бовить?.. — питає та навшпиньки спинається, щоб зазирнути братові в обличчя.

— Ах, іди ти собі,— відповідає той, і Хведот далі нічого не розуміє.

На дворі гарчить машина. "Но!.. Но-о-о!.." — гукають поганячі, а в такт поцьвйогують батоги. Володько намагається визволити здорове око, яке тільки злегка припухло, бо темнота обридла йому. В лобі над бровами щось дуже тисне і заважає розплющитись окові. Одначе Володько розплющує його і дивиться в стелю.

Зір неясний, химерний. Стелю з дощок, з тонкою верствою тинку, розмальовує Володькова фантазія різними малюнками. Він знаходить там стару бабу повитуху, Секліту. От вона здоровенна, з величезною головою, окутаною у вовняну хустку. За нею біжить з двома головами пес. Одна голова спереду, друга ззаду. Секліта (видається Володькові) рухається в напрямі лісу... Он той ліс. Балка якась, а далі не то ставище, не то нивка збіжжя. Над усім палахкотить сонце.

Фантазуючи Володько забуває біль. Коли спиняється машина, до хати забігає то батько, то хто інший з робітників "зобачити, що поробляє наш слабий".

На другий день око зовсім заплило гноєм. Машина відмолотила і на хуторі стало тихо. Батько роздумував: їхати чи не їхати по лікаря? Їхати — грошей шкода, не їхати — дитини шкода. І так у роздумуванні минав день за днем. Кожного ранку і вечора дбайливо промивав він Володькові рану. Промиваючи, питався:

— Ну, як? Не краще?..

— Не знаю, тату... Не чую.

— А болить?..

— Болить.

— Ну, ну... Ти-но мені будь козаком...

Мати парила молоко, варила яєчка, пекла для хворого коржика, а при хворому, траплялось, дістане дещо і Хведот, який чапів тут невідступне. Промивати ока Настя не сміла. Матвій боїться, що "вона" не потрапить і чорт батька зна що напецькає. Настя не сперечалась. Вона тільки вечорами, коли гасили світло й усі клались, довше ніж звичайно простоювала навколішках та молилася щиро і тепло. Вона чекала чуда і чудо сталося.

По двох тижнях Володько виразно відчув, що око його збереглося. Воно починає вже ворушитися та продирається назовні. Корови ввесь цей час прийшлося доглядати самій Насті, зате не було кому затопити, щоб "який там харч спартолити". Але Матвій не проявляв невдоволення, хоча той харч часом зовсім зле був "спартолений". Що подієш? Не розірветься ж "вона" дійсно.

Минуло ще пару днів. Володько знову гонить корови. Око вже гоїться. "Слава Богу,— думає Матвій.— Обійшлося без утрати". Він приходив щодня втомлений з корчунку, спокійно сідав за стіл, комляв хліб, їв бараболю зо шматком сала, заходив до худоби, а опісля лягав.

Володько згадав про песика, якого приніс Василь. Одного разу питає Василя:

— А де твій собачок?

Це було під вечір, коли Василь пригнав саме з паші худобу.

— А ти ще його не бачив? — хвалиться Василь.— Це вже такий псюра, що ой-ой!..

Не скажеш мамі, то покажу...

— Дурний би був казати,— дивується Володько з Василевої наївності.

— Ну, то ходи...

І вони пішли за клуню, де ростуть кущі агрусу, малин, бозу тощо. З цього боку стіна клуні не задельована дилями, а лише заложена міцно зв'язаними батьком в'язками пшеничної соломи. А батько, коли вже в'язав в'язку, то в'язав. Як камінь. Дійсно з таких в'язок можна стіну мурувати.

Оцією-то солом'яною стіною покористувався Василь, щоб заховати свого собаку. Він висмикав одну в'язку, зробив у стіні кубашку, вистелив її м'якенькими тринами і там щеня вселив. Кожний день приносив йому туди їсти "помийок" з муки, молока та води.

— Він вже не сліпий... Бачить все і п'є молоко, як кіт,— пояснює Василь, тримаючи песика перед самим Володьковвм лівим оком. Цей взяв його на руки:

— Аа,— каже.— Тяжечий який. Ну, мій собачечка... Мій баця... А їсть він хліб?

— Що ти ще хоч,— ніби оправдується Василь.— Від такого щенюка хочеш, щоб він вже їв хліб. Але він хутко їстиме.

— А Хведот ще його не бачив?..

— Ні. І не треба. Цей розбовтає всім. Собачка злегка тремтів і пискав носиням.

— Ну, нічого,— авторитетно заявляє Володько.— Гарний щенюк. Ти добре зробив, що взяв його. У господарстві мусить бути собака. На... А матері я не скажу...

ЗА ЗЕМЛЮ

Володько пас уже давно корови, але око якось не гоїлося. Батько довбавсь у ньому своїми пальчищами, малий терпів біль, ціпив зуби, але наслідки зо всього погані. По лікаря їхати дуже не хотілося Матвієві. Це стільки коштуватиме, а до того ще й часу немає., То сюди, то туди. То до Лебедей, то Григорчука, то на ярмарок... То корчунок. Знову нова лиха година принесла новий клопіт.

Матвій порішив був дочекатися понеділка, запрягти коні і відвезти малого до лікарні... Прийшов понеділок. Ні, думає. Доорю оце вже зяблю... Погода тепер довго не затягнеться, а у вівторок поїду. Коли ж то приходить зо школи Василь і першими його словами було:

— Тату! Застав'є продається...

— Що? Як то? Де? Хто тобі казав?

— Ціле село говорить. Люди сунуть і сунуть де двора. Вже, кажуть, на куплю записуються.

— От тобі й на! Ще ж вчора нічого не було чути. Ну, стара,— каже Матвій.— Програне наше. Нічого тепер не вскубнеш.

Розуміється, така вістка зовсім перебила Матвіїв намір їхати до лікарні. Мусить піти до двора.

А тут пополудні пригнався засапаний Матвіїв брат Єлисей.

— Знаєш?.. Застав'є продається. Оце я прибіг, думаю — побіжу, а то розхватають, а ти й не знатимеш нічого. Уже запис іде. Ходім!..

— Сідай-но. Ми ось пополуднали, але ти ще щось з'їси...

— Аа, ніколи... Ні-ні. Не роби турботи. Спасибі — я...

Але Настя вже краяла на полумисок кус вареного сала. Само собою, Єлисей кусник-другий взяв, хліб намастив, щиро насолив...

— А як, їй-Богу, дешево,— казав поспіхом Єлисей.— Всього триста, — наголошував на а.— Та це просто дешевка.

— Дешевка то дешевка. Різал-ма з такою дешевкою. Де ти тепер що пірвеш? Звідки вичавиш?.. Ти ж знаєш, що задаткував я оту он там латку.

— Тьху!.. — живо сплюнув Єлисей.— Не журись. Ходім-но до двора, а може, що й видумаємо. Може, як півдесятини подужаєш, а ми з Пархвеном півтори, а разом дві загорнемо,— і чвиркнув прудко і далеко крізь зуби...

— Ох, тошненько мені та нудненько мені,— тошніла Настя.

— Тошненьком не поможеш,— перебив Єлисей.

— Штука сказати: сто п'ятдесят рублів. А ти їх добудь. Звідки? Дітей, оту загнибіду стару продам? Хто їх купить?..

Загнибіда образилась.

— Не патякай, не патякай. І сам добра загнибіда.

— Ах, все то фрашки. Не сваріться. Підем,— квапив Єлисей.

Новий куцан, з сивого сукна домашнього виробу, щільно обтягнув широкі Матвієві барки. У руки попав якийсь костур, і брати пішли.

— Ти, Володьку, підеш до худоби, а Василь хай піде й доволочить за конторою зяблю, бо бодай би чорт сльоту не навів,— видав Матвій своє останнє розпорядження.

А небо дійсно зачухмарилося і розкуйовджені ковтуни хмар поволі висувалися із західної сторони та розповзалися по небі. Поривний вітрище тіпав полами Єлисеєвої гуньки та Матвієвого куцана.

Дорогу вибрали навмисне через Застав'я, хоча це трохи далі, щоб зайвий раз окинути досвідченим мужицьким оком цей дорогоцінний шмат поля.

Ех, і поле, поле! Не забуде його ніхто, чий погляд хоч раз зупинився на ньому. Рівне, покотисте на полудень. З двох сторін оточене хвилястими берегами річки. На півночі від холодних вітрів захоронено сосниною. На заході та півдні "багна". Колись це справжні багна були, та час висмоктав їх, а лишилася тільки назва. Тепер там дядьки отаву косять, огонь кладуть та пасуть коні.

Частина Застав'я належить монастиреві і так Монастирищем і зветься. Звуть це ще й Городним, бо, кажуть, був тут колись старий "город" — місто, що Гай-город звалося.

Решта належить якійсь русскій княгині, якої ніхто ніколи тут не бачив. Кажуть, у Парижі живе, а маєтком завідує поляк Ревський, що грає тут першу скрипку. Обличчя товсте, розплиле, очиська вилунились, а під ними ніби по калитці повішено, рот широкий і страшенно наподоблює жаб'ячий.

Отому-то красуневі належить у дійсності ця земелька. Вона чорна, товста. Росте на ній і пшениця, і буряк цукровий. На монастирському до цього часу зберігся порядний горб. Там можна бачити черепки, кусники дахівки, цегли. Якісь пани часто там з мотиками та лопатами нишпорять — скарби заховані шукають. Що то значить пан...

Усе легко хліба хоче.

Так гуторили про Городнє люди. Було там місто, але татари рознесли. Тепер череп'я одне та горбик лишилися. Багато часу минуло, багато вітру прогуло, багато в річці води витікло, багато хмар по оксамиті неба проповзло, аж поки не дочекалося, що куплять його оці натруджені суконні дядьки та по-свойому, по-мужицькому, поплювавши долоні, з Богом за працю візьмуться... А чи то вже й дочекались?

І ступали м'яко, нечутно чотири ноги в постолах по зораному шпеничниську. Назарік ячмінь тут люди сіятимуть — міркують брати. А ноги все далі і далі ступають. Поле тікає взад. Ось долина, пригорок, знову долина. Вузенька, глибока, в дві колії дорожинка від полудневого заходу до млина протинає поле. Далі Городнє.

Тут колись розшалілий варвар плюндрував здобутки пращурів оцих самих дядьків, а самі вони топчуть постолом чужу порожню землю. Над очеретами пливуть отари сірих, буцматих хмар.

Напружений гострий зір братів сповзає між ними та очеретом на протилежний бік, де за пригірком розпочинається панський парк, густий, розлогий, з розкиданими старими будівлями та недокінченим кістяком напівзруйнованого палацу.

— Поквапимося,— каже Єлисей.— Глянь, як через Плоське пруть людиська.

Дійсно, через Плоське пруть людиська і все в напрямку парку. Пруть. Уперто, дружньо... Зір їх — гострий, сухий, думка їх — одна, жевріюча, тверда!

— Півдесятинку б? Добре було б!.. Ех, як добре!

— Поквапишся...— думає вголос Матвій.— Куди і чого поквапишся? Ну, і за що я візьму ту землю?

Але ноги їх все-таки прудкіше пошелепали постолами і ступи їх ставали все твердіші, все рішучіші. Перегін... Змагання... Он люди Плоським пруть, а їм же ціле ставище коло Чернечого млина обійти треба.

Коли дійшли до парку, там роїлося вже безліч люду. Кожухи, сіряки, свитки. Чоловіки, баби, дівчата, парубки, діди, діти. Вирувала мужичня по розлогих дорогах парку. Гомоніла щоденна, безбарвна гутірка і ревіли вгорі вітри, надсаджуючи хрипи велетенського розміру осокору. Ялини скидали довгі шишки, а попід ними гикали індики, та бундючний павич борсався здоровенним своїм хвостиськом у кущах пахучого ялівцю. А руїни палацу, мов зубатий череп, угрузли в землю. Вітер гонив у ньому нечисту силу, скавулів, стогнав. Побожні люди здалека вже хрестились, підходячи нічною порою до нього, хіба що одчайдушний п'янюга Середа, ідучи з шинку, зайде до нього і спокійно собі підночує та нових сил набереться.

Але найбільше юрбилось народу на старому дворі, коло "покоїв" двірського завідця.

Ну й же й люду. Безліч. Видимо-невидимо. І кремезні, і щуплі, і носаті, і кирпаті. Деякі пики так і просять цеглини, а деякі — бублики з медом.

Але не мало й таких, як Матвій. Здоровечі, барчисті, з широкими бородами, з лисинами... Це все "порадошні", "хазяїни". їм честь і повага. Вони в усьому толк знають, вони діло ведуть.

Угледівши братів Довбенків, гурти мужиків заворушились.

— О, диви! І Лебедчук! Дай Бо здоров'я!..

— Дядько Матвій! Здорові були!..

— Кум! Помай Біг!.. Як маємось?.. Матвій та Єлисей не встигали відповідати на поздоровлення. Поважніші коло Матвія купчаться.

— Чому той люд не йде до пана? Чом отут тупцює? — питає Матвій.

— Кажуть, оконом ще не приїхав, чи що.

— Хай йому чистець, що того наперлося...

— По грядці роздеруть...

— Аби-но хрч по грядці хватило...

— І як його ота чутка шириться?.. Диви, ще вчора ніякого слуху, а сьогодні, ні сіло ні впало... Тьху!..

— А з хати до хати чутка перекидається. Земля.

— Ось диви, Лебедчук де, і той прочув...

Матвія дехто Лебедчуком зве, бо мешкає він на лебедській землі.

— Та,— каже Матвій,— той Лебедчук ближче до Застав'я, ніж ви. А земля сама тягне мужика, як стерво собак... Вона сама підкаже...

— А хай би мені підказала, де грошей взяти... Грохонув регіт...

— О, і то підкаже, коли опораєш та засієш нивку пшениці,— вставив свою мудрість Єлисей і чвиркнув крізь зуби.

Один дядько, що сидів дуже низько на якомусь камінці, зовсім невигідно, устав і проговорив:

— Бодай би його кольки скололи. Сидиш, сидиш, аж спина стовпом стала, а дома ж роботи до повітря. Хай би вже чи се чи те… А то чорт батька зна що...

— А чи й дочекаємось ми сьогодні?..

— Халєра його, вибачайте, знає-Ішов сюди Матвій не даремно. Хоч і бідкався він, де має дістати грошей, але надія, "що якось-то воно все-таки буде", не кидала його.

І не встиг він, прийшовши до двора, як слід оглянутись, коли вже його оточили десятків зо три найповажніших хазяїв. Бо ніхто .з них не мав стільки досвіду в купівлі землі, як він, хіба що, може, Мартин. Але той уже "тільки нахапався, що,, як то кажуть, і через губу йому пере-того… А без Матвія ні одна купівля не обійшлася. І коли викупляли Тимошівщину, Матвій самий, без брата Єлисея, що тоді ще "у москалях унтирцером" служив, дві з половиною десятини закуроїв. Було сутужно, кості не раз від праці тріщали, але витягнув. Після отой Осовець. І тут дві десятини. Та тут уже разом'з Єлисеєм. А там знов Лебедщина навинулась. І так усе одно за одним — покійний Хведір та Матвій скрізь перед вели, усі громадські справи до пуття доводили. Скільки того попоходилося та попоїздилося. То до Острога, то до Жито-мира, то до самого Києва. Коли викупляли Лебедщину, Матвій одвіз до Києва мішечок, так тисяч двадцять, самих золотих "імперіялістів" — копійка в копійку, громадських грошей. І довіз. А це ж вам ризик, тільки подумайте, що його переболів за ту дорогу, скільки тих нещасть могло трапитись,— однак Бог милував.

Такому чоловікові, само собою, всяк віру йме. Його і сюди і туди. Чи то довіреного

треба, чи заступника від громади — кого? Звісно, Матвія. Без просторікувань. І він йде, і робить.

Тому й тепер юрба чоловічих та бабських свиток оточила Матвія. Громада мусить же довідатись, що там і до чого. Чи є той економ, чи нема? Чи думають вони поважно з тією землею, чи так лише качку пустили, аби дурний мужик потоптав трохи чобіт?

І почали поговорювати, кого б вибрати та післати до пана. Почали натякати на того, на іншого, а врешті і на дядька . Матвія. А кому б, як не йому краще такі діла знати. Той тобі любого пана навколо пальця обвине. І показний, і розважний, і толк знає.

— Ану, дядьку Матвію... Підіть-но... Хай йому частець, отак тут за гарма-дарма чапіти.

Але Матвій з місця відмовляється. Він, мовляв, і так не знає, що ще з того вийде. Чи буде він ще купувати, а чи й ні, бо зв'язався з Григорчуком, а то ж, звісно, півтисячку рубликів треба вилічити. А тут уже, далебі, хоч би й хотілося, духу не вистачить, не потягне зі свого господарства більше. Він прийшов лише так собі, подивитися, послухати, як то люди купуватимуть, а самий то вже гзй-гай.

— Чого ж гай-гай,— вставляє слово Мартин, що стояв трохи збоку і прийшов сюди також "тільки подивитися та послухати"...

— Но,— порушує головою Матвій і збиває на потилицю свого засмальцьованого кашкета,— воно б то, звісно, того... Розуміється. ,Та правду кажу — не втну більше. А ви, Мартине, і без мене ту справу обчухрали б.

Мартин і справді господар поважний і "топковий", але до нього громада вже з обережністю ставиться. Той того, що зветься, через губу, накупився і ласувати йому на клапоть того поля не годилося б, коли стільки інших покупців найшло, яким, либонь, потрібніше, ніж Мартинові, те купно. Тому про Мартина помовчували.

Але Мартин знає, що й до чого. Він сам і не преться куди не слід. Звернувся рішуче до Матвія:

— А, нічого вам, Матвію, стягатися. Мусимо і то знати, що це наша остання купівля. А діло зробити треба. Я сам пішов би, та мені того не личить, на поле я і не чигаю — от хіба клапоть стависька та, кажуть, млинок.

Натовп прогудів щось невиразне. Чи то одобрювали Мартинові слова, чи то заперечували. А Мартин вів своє:

— Що там не кажіть, а й вам десятинка ще придалася б. А ви, скажіть, люди чесні, чи не заслужився той чоловік у громаді? Скільки-то він попоходив та поїздив, та з тими панами, та з грішми. Та інший би з вас стільки злупив, що аж пальці було б видно, а що він дістав за свій труд? Карбованця від пана на горілку... Самі знаєте...

О, Мартин знає що й до чого. Обходить кого треба та й про себе не забуває. Матвій з місця пом'якшав. Можливість набути ще одну десятинку підкуплювала його надзвичай. Та це ж бо було б цілі сім десятин, а там, за пару років ще десятинку придбав би, і його бахурі сливе забезпечені...

А люду, що тієї води в повінь — усе прибуває і прибуває. Ціле широке подвір'я, весь

парк — скрізь повно, скрізь товчуться, гармидерять, бідкаються. Погода почала капсіти, небо насупилось, зсунулось, здається, аж на голови дядькам налягло. Ось-ось розсльозиться.

І Матвій дався намовитись. Удвійку з дядьком Харитоном, отим самим, що має поле межа в межу з Матвієм, пішли до панських покоїв. Люди ж, розбившись на гурти, гомоніли далі і чекали.

Бути поважним та статечним не робило для Матвія ніяких труднощів. Чоловік, що не кажіть, у формі. Йшов і роздумував, що сказати, як сказати — мусить його толково та з розумом, діло ж немале.

Покої панські низькі, старосвітські. У дверях Матвій мусить сливе голову нахиляти, щоб не буцнутись об одвірок, видно, не для таких вони будовані. Оконом, видно, на свій зріст їх виміряв, бо ж не всі можуть такими Матвіями бути. Зате скрізь тут затишно, та притульно, та м'якенько. Ситість тут чується та вигода. Уже самий передпокій чого вартий,— килими, кажуть, перські, тапчанчик м'який, кілька таких ослончиків та крісел плетених" "Чи витримав би, коли б так сів?" — міркує Матвій, дивлячись на ті турецькі витребеньки. І хто його може на такому сидіти? Пан? Так він же сам, хоч куций, пудів вісім важить — жлукто таке, та й пані його не менше. От хіба донька їх — єдина стать, що на людину подібна, зросту хоч і не високого, та струнка і ніжна, і голос дзвінкий, хіба що літери "р" як слід не вимовить, замість "русска" у неї виходить "лусска", а замість Ревська каже "Левська" і так її Левською ще у школі й прозвали.

Пана дома не застали. Був він, здається, у Мизочі, а за нього говорив його заступник, чи писар, чи повітря зна що він таке — молодий, на диво тоненький і хирлявий панок хлюстоватого вигляду, що дуже натягнуто і роблено-поважно заявив, що воно, мовляв, так і так… Пан дістав дійсно від власниці княгині телеграму з Парижу, щоб маєток продати, але коли та як — нічого ще не відомо. Отож і поїхав пан до містечка, щоб там докладніше у адвоката довідатись, і паничик думає, що він скоро вернеться і тоді буде видніше. Але сьогодні то ледве чи станеться, от хіба завтра. По-друге — тут стільки того люду навалило — де ж його зо всіма розмовляти. Мусять вибрати уповноважених, як слід, і передати в їх руки справу. Запитав Матвія, чи ви є таким уповноваженим. Ні. Матвій лише ось хоче запитати. Ну, то ідіть і виберіть уповноважених, а тоді верніться. Ага. Ще одно: що до продажу Застав'я, то мова йде лише про його південну частину зі ставом та млином. Решту землі затримує за собою пан оконом.

Усе то було сказано, звичайно, по-російськи, "по-панськи". Панок інакше говорити не може, але дядьки до такого, звісно, давно звикли. Де ж є такі пани, щоб говорили по-людськи. На те він такий тоненький, та тендітний, і обличчя в ластовинні, і волосся м'яке та ясне, мов у ляльки, і довгі та прозорі пальці, що, їй-Богу, можуть поломитися як скло.

Але мову його передали висланці народові слово в слово. До цього додав від себе Матвій, що гаразд було б поділитись людям на гурти і кожний гурт від себе одного відпоручника вибере, а ті знов разом виберуть уповноваженого. Матвій-бо знає, що як

почнуть усі юрбою "вибирати" — ніколи нікого не виберуть.

Звичайно, піднявся в народі рух, рейвах та гармидер. Во-но-то було б гаразд по-Матвійовому, але як його той народ поділиш? Хіба що за кутками. Запорозький куток окремо, Шинковецький окремо, Зарічанський окремо і так його гуртів двадцять набереться.

Селяни не вміють робити щось на галай-балай. Треба обміркувати, що і як та з якого боку, а тоді вже і до діла. Сім раз відмір, а раз відріж, каже мудра народна приказка. Мовляв, добре розжоване ніколи шлункові не завадить. Але на це треба часу! Боже, скільки на це треба того дорогого часу.

Тому знов Мартин виступив:

— Люди добрі! Ніколи над цим довго сушити голови. Ніч на носі, а до того, диви, і сльоза розпічнеться. Поки воно на ті гурти розіб'ємось, та поки се та те, то й часу не хватить і нічого ми не зробимо. Краще його одразу громадою вибрати двоє чи, скажемо, четверо люда і хай роблять списки. Я пропоную дядька Матвія. Чоловік у цих справах битий, і ніхто краще за нього цієї роботи не зробить. А вже він хай добере собі помічників сам. Чи добре кажу?

— Просимо, просимо! — впало кілька голосів.— А так! І справді, і чого його товктися на місці,— загомоніли інші і тих голосів усе прибавлялося й прибавлялося, хоча загалом говорили без ладу і без складу, що і сам дідько не розбере.

— Люди добрі! — обізвався Матвій,— Послухайте ви і мене. Усі добре знаєте, що тепер я не можу брати на свої барки такого тягару. Інше діло було при купівлі Осовця чи Лебедщини. Там я сам брав кілька десятин, то за одним міг і інших клопоти на себе переняти. Не те тепер. Тепер я чи візьму яку там півдесятину, чи не візьму, то посудіть самі, чи мені варто брати той клопіт на свою голову. Хай це беруть інші — он дядько Мартин, чи Дам'ян, чи Харитон, чи мало є тут нас таких…— і Матвій розводить довкруги рукою.

Громада насупилась хвилево мовчанкою. Дядьки почухували потилиці, попльовували, видно, міцно міркували. Во-но-то, либонь, якось би треба почати, та на яку його ступиш. Гармидер, що після цієї мовчанки зірвався,— бо кожний, надумавшись, хоче висловитись,— заборсав справу ще дужче. Кожний говорив і ніхто не слухав. Кожний щось радив і все щось інше. Нарешті до слова прийшов старий Кальчук, що деякий час радився з Мартином. Є то високий, як вежа, тонкий, довгошиїй, з горбатим тонким носом, чолов'яга, що завжди, досить до речі, потрапить міркувати. Він виступив на якесь підвищення і глухим, горловим голосом почав говорити, що коли громада хоче щось робити, то треба робити, а не товкти воду в ступі. Ми прийшли сюди не пащекувати, а робити діло. Коли дядько Матвій одмовляється — його діло, і він має рацію. Бо ж, посудіть розумом, кому б це хотілося за гарма-дарма чужі клопоти на себе брати. Але я так міркую: кожне діло нотребує доброго чоловіка. Хто може ліпше це зробити від Матвія? Ніхто. І я кажу просто: дядько Матвій піде, я вам кажу! Але ми мусимо за те віддячитись. Сам він хоче півдесятини брати — додаймо йому ще півдесятини від нас усіх, і шабаш! І якщо всі згодні — йдемо на Шинківці,

робімо списки та підписуймо з дядьком Матвієм догоду. Чи згода?

Громада довго не слухала, що там той Кальчук говорить, та коли всі втихомирились, почали слухати його уважно. Здавалось — той говорить до речі. І коли він скінчив, громада щось загула, щось, ані так, ані ні, але скорше так, коли тут чорти вирвали Мотрю Нестериху. Ця куценька, грубенька, ніби капустяний качан, осібка була вельми неспокійною і вже давно поривалася щось і собі сказати, та її все до слова не пускали. І аж тепер прийшла її година, вона рванулась наперед і задзеленчала на ціле горло:

— Ой, мені, Господоньку святий! Ой, Господоньку та Матінко Божа! І кому це ми ще маємо кланятись до землі, та просити, та просити, та ще й землю йому викуповувати? Чи ж у нас стільки тих грошей, що й самим не треба? Ось так: тому півдесятини, тому могорича, тому те, тому се, а тобі, бабо, облизня. А ви, люди, й не знайте, що як помер мій отой гниляк Нестор, то лишив мені дві грядочки поля, що одна курка хвостом закриє, та копицю дітвори до того. А що я тепер з тими бахурами? А звідки? А як? Найстарший — тринадцять, другому одинадцять, третій дев'ятий пішов, четвертому...

— Тю, на тебе, дурна бабо! Свят, свят, свят! Втихомирся! — загукали на Мотрю.

— Треба було менше ночами, а більше днями працювати,— докинув котрийсь.

— Дурна, дурна! — заверещала Мотря, аж їй голос зривався.— Завжди дурна, коли бідна. Не бійсь, он тому багатієві так на, бери, а тобі нонами витикають. То є таке "правленіє"?

— Ото-то-то! Вискочила лепетуха,— перебила Мотрю баба Велітка.— Дуже ти на всьому тямишся, а борщу людського не вдаси зпартолити...

— Ой, мені людоньки! — сплеснула Мотря долонями, що аж ляски пішли.— Дивись! А тобі ж то що до того? Зубата яка найшлася. Тьху на твою голову! Та чи ти знаєш, що я ще любого чоловіка за пояс заткну!

— Го-го-го! — озвалася юрба. Усім це, видно, подобається.

— А Нестеров! костурі вже забула. Як смикне, бувало, той "гниляк", то аж пищиш, га? — докинув котрийсь.

Знову регіт.

— Стало бути, що тут бідній людині і слова "нідзя" сказати? — заступився хтось і за Мотрею. Був то Іван Гуца, по-вуличному Панок, що десять років у графа Сангушки за льокая служив, інколи "по-панськи" закидав і фрак старий, старосвітський, цегляної барви носив на животі з мідяним ланцюжком від годинника, бо самий годинник уже давно "не дєйствував" і років десять у прискриньку лежав.

Почувши голос за собою, Мотря таку веремію зчинила, що хоч тікай. Вона розжалобилась, з очей потекли сльози, хустка її набік зсунулась.

— Не согласии! Не согласии! — пищав Панок.— Не будемо комусь там землю викупляти! Досить і своїх ротів маємо!

Почалась справжня колотнеча. Мотря тарахтіла, мов розбитий віз, що котиться згори по кам'яній дорозі, розкидала кужими руками, била кулаком об кулак перед

самим носом Велітки, а та й собі не дармувала, обидві верещали, мов навіжені, сукали одна одній дулі, ні одна не могла іншу ані перекричати, ані перемогти, і коли напруження дійшло до найвищої точки, їм не залишилось нічого іншого, як ухопитись навзаєм за коси. І так патраючи та скубаючи себе зо всієї сили, вони вперлися на місці — ані туди, ані сюди і при тому вивіскували, мов кобили, коли до них залицяються жеребці.

До цього негайно включився весь жіночий актив. Створилось одразу дві партії — одна за Мотрею, друга за Веліткою. Бій розгорівся. Чоловіки лише під'юджували та надривали а реготу животи, але до бійки не втручалися. Лише Іван Гуца-Панок та ще двоє-троє лицарських душ не змогли встояти безчинно. Вони тупцювали сюди і туди, забігали зо всіх боків довколо воюючих, кричали, а найбільше перешкоджали. Незабаром Мотрі потекла з носа юха, хустка зовсім злетіла, волосся нагадувало копицю сіна під час буревію, але вона боролася завзято, хоча більша Велітчина партія явно перемагала. І якось так сталося, що Іван Гуца попав у саму гущу події, спотикнувся на якусь бабу, полетів шкереберть і за одну мить на ньому височилася ціла купа жінок, так що йому нічого не залишилося іншого, як на ціле горло, ніби його різали, верещати.

— От Панок! От так Панок! — викрикували з натовпу сміхуни.

Бачучи таке, Матвій лише сплюнув, він терпіти не міг "отого чортового баб'я" і відійшов набік. За ним пішло кількох інших — Єлисей, Мартин, Кальчук, Харитон.

— Хай чубляться, а ми ходімо до банку на Шинківці списки робити,— казав Матвій.

За колотнечею та за пітьмою, бо вже вечоріло, баби зовсім не запримітили відходу "головарів", а коли партія Мотрі була остаточно переможена та коли на полі бою залишились тільки пошматовані хустки і тощо, і шановні тітки голосно сякали червоним, а Панок вирівнював свої потурбовані кості, в той час ні одного з поважніших чоловіків не було більше на місці. До того ще з покоїв вибіг той самий тоненький панок, що розмовляв з Матвієм, і заявив, що як ті не розійдуться "геть до чортової матері", то він прикаже випустити на них гончих собак, і це вплинуло досить переконливо.

Оглянувшись сюди і туди і побачивши, що навкруги вже нікого з тих "головарів", Мотря знов заверещала і ще більше затурбувалася.

— А! Дивись мені його! Повтікали — різун їх матері! — і мерщій посукала короткими ногами, плутаючись у довгій спідниці, в напрямку Шинківців. За нею подалася і вся її гвардія, що прийшла сюди здебільша отак собі "на людей подивитися".

Іван Гуца, кляпаючи задріпаними крилами свого фраку, що сягали йому сливе до п'ят, і собі пошкандибав за ними. Починав накрапати дрібний дощ.

Списки складали сливе до півночі. Будинок кооперативного банку не зміщав таку спусту народу, тому всі, що прийшли пізніше, опинилися за порогом і мусіли киснути під дощем. Між тими була, розуміється, також і Мотря Нестериха. Вона і тут пробувала домагатися "свого права" і бунтувати, але їй інші одразу заявили, що "як ви, бабо, не втихомиритесь, то дістанете по мармузі і підете собі до повітри лихої", після того нічого іншого не лишалося, як "заціпити писок" і, шморгаючи носом, тихо хлипати собі в

кулак. "Вони хіба знають, оті камлії, оті... оті прокляті, що тебе болить? А звідки їм це знати? Віддалася за отого чортового горбуна, смердів-смердів, хирляв-хирляв, ночами спати не давав... А діти сипались. А тепер? А тепер ось маєш. Він там зогнив, а ти тут мучся з його дітьми, пухни з ними з голоду... Коли б ще якось ту півдесятину набути, але хіба тут допнешся за тими багатіями та тими чоловічиськами, що тебе, бідну бабу, ані не пустять нікуди, ані ходу тобі не дадуть. Клуньчину, думаю, продати, та ялівку, та яблук пару десятків пудів, то, може, воно і щось вийшло б... Воно-то і без клуньчини біда — щось там збереш з поля і де його ту мізерію зложити. А скільки намучились, поки її злабудали, плечі облазили, як носила з Бущенщини-крокви, та лати, та балки... Усе то на плечах моїх..."

— Ой, видно, та баба хоче дістати по пиці,— зазначує котрийсь там спереді, з намагою повертаючи назад голову.

— Чи вам, тітко, часом. Бог дасть, не заціпить? — додає інший.

— Ага!.. Заціпить,— було її останнім протестом. До півночі чекала і рюмсала собі під ніс, але зовсім мовчки. А вписали її на півдесятину десь уже в середині списку, чого вона й не знала, але додому вона не йшла, все не вірила. А що як візьмуть та одурять "дурну бабу". Ні, вона вже краще постоїть, та помокне, та припильнує.

Вертаючись геть по півночі під дощем додому, Матвій ніс зі собою невеселі думи. Земля-то земля, а от де його тих грошей дістати. І як він усе то сам подолає. А тут ще й праці стільки — і старої, і нової, і все її прибуває та прибуває. Коли б мав хоч порядного помічника дома, а то ж усе таке от.... Сам і за плугом, і за бороною, і коні впорай, і води принеси... Ні, ні. Невеселі думи ніс Матвій зі собою, вертаючись тієї темної ночі до свого хутора.

Щосереди у малому містечку Мизочі, що сім верстов від Дерманя віддалене, ярмарок. Другого дня і була якраз середа. Сльотило і шугав вітер. Але дорогою до Мизоча з самого рання тягнулась валка возів. Хто везе веприка, хто вівці, де в кого ялівка за возом тягнеться, їхали, їхали і їхали. І все це мало піти на викуп Застав'я, усе то мав бути завдаток, хоча ніхто ще нічого не знав путнього, чи буде з тієї купівлі що, чи не буде. По-перше — нема ще нічого певного від пана, по-друге, чи тих пара сотень десятин вистачить на стільки люду. Доведеться декого зі списків скреслити, декому норму скоротити. Та люди на це не зважають.

Але Матвій ще не їхав на ярмарок. Він же мусить знов до двора на збори тіпати. Треба ж до того пана добратися, треба ж чогось певного та ясного добитися. Коли вже упрягея уі плуг, то вези.

Ще зовсім рано, а біля ганку покоїв товпляться люди. Така зборня — хоч куди. і говорять, і регочуть. Про се і про те міркують, а головне, як і де грошей дістати. "То, трасця матері, казали: впишися, Семене, пайщиком до банку та впишися. Ні, різал-ма' — не послухав. А тепер дулю, не позичку, дістанеш",— міркує не один дядько.

А все-таки той банк єдиною надією села. Шкода, що має його тільки "панська" часть, який не є, а є, "казьонці" і такого не мають. Зате у них там "трахтир" он який пишається. І взагалі ті казьонці господарі, що з клоччя батіг, сама тобі голота,

розважають "панські".

Тут також ще одна справа виникла, якої учора не примітили. Хтось подав думку, чи варто пускати до купівлі "казьонців". Двір, мовляв, належить до "панської" частини, то й викупити його мають "свої". Тамті мають монастирську землю, нехай ждуть на неї та Богу моляться.

Ця думка припала до вподоби сливе всім "панщизнянам". і знову крики, і знову колотнеча.

— Та воно дійсно не пустимо їх. і своїх досить,— гукає котрийсь.

— А правда! Скільки "наших" не дістало, а ті, диви, загарбали он цілі лани.

— А що то там за такі свої і не свої? Усі ми люди і всі жити хочемо!

— То і жий собі на здоров'я, а до нас не лізь...

— Диви, як його розпирає!

І галас розростається та розростається. На цей раз уже не баби, а чоловіки. І коли зайшло геть далеко, тоді "казьонці" заявили, що, коли вже на те пішло, то тієї землі не ті, не ті не куплять. Панові, мовляв, усе одно хто її купить, але "казьонці" можуть таку ціну нагнати, що хіба сам чорт її докупиться.

І тоді Матвій знов мусів умішатися.

— Що це ви, люди добрі, мотилицю дістали чи кат зна що… Він пропонує поділитися. Отой клин, що входить до "казьонної" частини — "казьонцям", решта "панським". Ні. Не согласни. Це буде кривда. "Казьонці" дістануть самі суглинки та мочарі.

— Диви! — кричать "панські",— йому, одному й другому, ще й вибирати заманулося. Прошу! Зводьте, мовляв, найкращий шматочок, де вам захочеться. Ха-ха-ха! Лихо їх матері.

— Но, но, люди,— озвався Мартин.— Язик язиком, а діло ділом. Ціну нагнати кожний дурень потрапить. Хочете прийти до згоди — купите, не хочете — не купите. Не буде тут нікому кривди, коли згодитесь, як каже Матвій.

— Ага! Хитрий ти! Собі більше хочеться! — бурчить котрийсь. А вголос додавалось:

— Ні, люди! Коли ми не будемо мати таке ж право, як і всі — не бувать купівлі! Чи не правду кажу?

— Правду! Правду!

— Щоб тебе з такою правдою та чорти в пеклі привітали. Минув день, а до згоди не прийшло. Та й про землю нічого певного. Матвій з Харитоном усе ходять та ходять до двора, а пана оконома все нема та й нема. Усе село в напруженні. Балачки тільки про землю, сварня не вгаває. Де тільки зберуться, де пара тих і тих, одразу горлають.

— Ех, людоньки, людоньки! — каже старий Северин Задорожний.— Що тут сваритися. Ваша біда — наша біда. Земля дар Божий — хто оре, то й має.

— То, діду, за ваших часів так думали. Тоді давали — не брали, а тепер не дають — то беруть.

— Е,— махнув дід рукою.— Вузький стає світ.

— Що вузький, то вузький…

— Як помремо — усім стане широким,— мудрує дід. Матвійова Настя все-таки по-сбоєму раділа. Як-не-як, а сім десятин — поле! Господинею буде. Дітворі хліб забезпечений. Тяжко то воно тяжко, але коли мужикові легко...

Та коли вертався "він", та коли виглядав, мов з хреста знятий, то руки знов опускалися. Чи потягне він сам оте тягло? Один Бог знає...

— Ну, як там Володькове око? — питає Матвій. О, хто тепер про такі дрібниці, як те око, думає.

— Та нічого. Вже либає,— каже Настя.

Матвій перев'язав наяово, сам робив, сам оглянув. Видно, що гоїться. Це йому дещо полегшу дає.

А другого райку знов до села палкує. Погода зовсім розсльотилася. Грязюка, що в постолах не вилізеш, а тут того чобота шкода. І так на всяку всячину того гроша потрібно.

Біля банку знов повно люду. Знов сварня, знов гармидер. А пана все нема. Аж пополудні прийшла вість, що "вже є". Народ заворушився. Ніщо їх тепер не стримає, всі ставлять справу руба, і ані ті, ані тамті не поступаються. Хоч ти їм кіл на голові теши. До пана пішли вже від "панських" і від "казьонців". Від цих перших — Матвій, від других Горбаєць Микита. Дядькам довелося таки довгонько в передпокою посидіти, бо пан щойно "приїхали" і "відпочивають". По годинах чекання, вийшов нарешті і пан — живий та веселий хоч тяжкий, а вертливий, як фургало. Очі геть залило каї шучками, і він ними либає, мов жаба.

Не почав одразу про купівлю, а з іншого. Він же добі знає дядька Матвія, не раз проїжджав повз його хутір.

— Ну, як там у вас? Чи не скучно на безлюдді? — птає.— Чи не страшно?

— Е, пане. У нас ніколи скучати. А страшно лиш тоді, нема чого в рот уложити...

Гуторили і гуторили і нарешті й до "землі" добралися.

— Ну, як там нащот того Застав'я? — почав Матвій. Пан напівсмішки, напів з жалем почав, що нема о рішення. Княгиня, мовляв, мовчить. У неї там заплута справи, мабуть, прийдеться зачекати людям до весни... Все там, бачте, заставлене, перезаставлене, банк дворянський, банк селянський, я сам весь дурний з того.

— От тобі й на! І як його з цим до людей звертатися?

— Ну, та що робити? — каже пан.

— Та воно звісно... Княгиня... В Парижі,— каже Горбаєць.

—А люди так уже збулися. Дехто за безцін,— додав| Матвій.

Панок хотів ще погомоніти, але дядькам ніколи. Натягнули шапки і йдуть. Перед відходом Матвій ще раз запитав;

— Значить, поки що ніякої надії?

— Значить, ніякої! — каже пан.

— Так бувайте здорові!

Матвій ніс тягар, ніби на нього сто пудів наложили. Аж угинався. Перед обличчя люду сором стати. Матвій виліз з панських покоїв першим, Горбаєць за ним. і першим

його словом до людей було:

— Ідіть ви, люди добрі, додому, ніякої тут у чорта купівлі. Усе то було…— додав негарну лайку.

Люди витріщали очі, дух їм заперло, коротку хвилю все заніміло. А як отямились, як усе загуло, загомоніло: — Та як? Як то? Що ви, Матвій, добрий день з нас робите? Та як же так? Го-го-го! Гу-гу-гу!

— Та що ж там той пан казав?

— Та що казав. До весни, казав, чекати. Княгиня обанкрутилась.

— От тобі й маєш! От тобі й накупили! А стільки шелесту! Отак воно завжди — з великої хмари та малий дощ. Отак воно...

А дощ мрячів, а грязюка по коліна, осінній день догоряв швидко, пітьма тяжкою дергою лягала на землю.

КУПІТЬ МЕНІ БУКВАРЯ

— Воно то, Господоньку, як подумаєш… Хто його знає. Може воно для нас і краще,— говорила ввечері Настя, коли Матвій розповів їй, що сталося з купівлею.— То но лишень подумай: набрати того не штука, але чи потягнули б ми стільки... От ті бідні дітиська, що вони у нас бачать і знають. Навіть наїстися як слід немає. Шкода лишень — ті люди отак за безцін худобу позбували. Хто тільки з того мужичиська не наглумиться.

Матвій мовчить, і його злість бере. Отак за гарма-дарма стратив кілька робочих днів, а тут навколо стільки того набралося — і корчунок, і зябля.

Володько поправляється, око починає дивитися і сливе не потрібно його зав'язувати, у хаті здіймає обв'язку зовсім. Василь, через погоду, трапляється, по кілька днів не приходить додому і ночує в селі у свояків. Щенюка мусить Володько доглядати самий, він швидко росте і хтозна чи вдасться довго продержати його в схованці. Ось тільки підросте, щоб брехав, і тоді мама напевно погодяться. Вони тільки проти зайвого на подвір'ї дармоїда. А їсть він не одні помийки з борошна, а й кусники розмоченого хліба і навіть шматки картоплі.

Продали також Маньку Куцохвосту, і Володько пасе тільки Рябу та теличку. Хоча мама й плакали за коровою, але йому це на руку, бо все-таки, як не кажіть, а дві хвостяки куди легше пасти, ніж три. А пішла Манька, як кажуть, на люди, вісім років прожила вона у Матвія, привела вісім бичків і ні одної телички. А яке молоко давала! Як спариш, бувало, під шкіркою саме масло. Купили її за тридцять вісім карбованців, ще молодою, а продали за п'ятдесят. Та хіба можна було її зрівняти тоді і тепер. Тепер це корова, а тоді кусень сухореброго нещастя.

Під кінець жовтня починає примерзати, і Володько може пасти на житах. Пашні гарно рунились, розходу, як оком глянеш, шкоди ніде ні на піпетку, по городах навіть капусти впоряні — розкошуй! Але Володько добре батькову науку тямить і стереже свою худобу пильно. Ряба, видно, дуже сумує за Манькою, все реве, а де тільки, боронь Боже, яку худобину здаля вглядить, задере хвоста і драла. Володько не раз за сім дурних наганяється, ніг не чує, а що наплачеться. Корова біжить, а він за нею.

— На-на-на, Рябенька,— просить він її спочатку, але куди там "рябенька". Вона і не думає слухати когось там далеко ззаду. Тоді Володько підносить і собі голос:

— А куди ти біжиш, щоб тобі повилазило?! А здохла б ти! — Та й це не багато помагає. Тепер хоч сядь та плач.

Не легка, далебі, праця пасти таку навіжену скотину, тяжко цілий той божий день за нею волочитися. Хоча Володькові іноді цікаво буває, особливо коли дещо від хати віддалиться та залишиться на такій самоті, що тільки він, та корова, та теличка, обрії, та небо. І десь-не-десь якась ворона пролетить... Починає задумуватись, забуває, де він знаходиться і що робить. Іноді йому здається, що він зовсім не пасе Рябу, а блукає в чарівному царстві, мов той Іван Царевич, що свою царівну, за горами та за лісами, у три-дев'ятому царстві й государстві у полоні у Кощея Безсмертного, шукає. Ліс, долина, яр, так звані Вали, де, кажуть, був колись замок, чи фортеця, чи щось таке...

А недавно цікаво було: пішов він з мамою "на Лебедське" опеньки збирати, і зайшли геть далеко за зруб, аж за Мартинове займище. Вийшли на горбок і перед ними на північ простяглася широка рівнина. Володько бував тут уперше. Здаля чи то межа, чи то доріжка, низка дерев широких на тлі холодного неба, забудівлі, огорожа.

— Що там, мамо? — запитав Володько.

— А, то Клони,— байдуже пояснює мати.

А! Він уже знає. Там же мешкає дід Юхим, перший Матвіїв тесть, Василів і Катеринин дід, що у нього син Клим "з ума зійшов", що має ту велику пасіку і "щось там до бджіл" знає, і де живе тевер старша Катерина. Скільки про нього наслухався Володько у млині, що то чарівник, характерник, що до нього самі бджоли летять, що має він таку дубельтівку, на яку сама звірина біжить, що якогось там колись пана Борщовецького за ніс водив... Так от де вія живе? Володько тут ще не бував, бо мама не хочуть сюди ходити, щось вони на того діда гніваються, але Володькові страх як кортить побувати там і пізнати того діда ближче. Він бачив його кілька разів, але то було все-таки не те. Десь біля церкви, між людьми, завжди з кимсь. От коли б так з ним сам-на-сам, та поговорити, та розпитати, як то він ті чари робить, та хто то його тому навчив.

А місце тут гарне, та тихе, та барвисте, особливо влітку, як усе цвіте та бринить. Але й тепер тут дуже гарно. Зеленіють рунні жита, небо десь отуди за той темний ліс водоспадом спливає, сонце заходить з хвалою і величчю і, здається, пісню при тому співає і горить, як велика пожежа огнем незгоряємим.

І страшно іноді тут буває. Одного разу Ряба затягнула Володька геть під самий Клопітський ліс. Що він тут находився та настраждався. Ліс. Порожнеча. Безлюддя. Сам-самісінький. А корова клятуща ніяк не хоче додому вертатися, до всього десь там ззаду загубилась теличка. Ледве, ледве дав з тим раду і притьомбав додому геть о смерку, приволік ту коровиську і теличку якось віднайшов.

Притягнувся додому, ніг не чує, весь замазаний, і боїться, що дістанеться йому за таке спізнення. А що він тут винен? Та хіба "вони" його зрозуміють?

— Де то ти так довго барився? — питає батько. Захлинаючись, Володько, п'яте

через десяте, оповідає, що то за страшне те коровисько і скільки то воно його попомучить...

— Ну, ну, дурний! Не плач! Мати он пішла тебе шукати, але нічого. Зараз вернеться.

Володько далі хлипає, витирає рукавом очі і помічає, що його хворе око зовсім добре дивиться і все, як звичайно, бачить. Це його хоч трохи підбадьорило, відхлипався, щось там, сього-того, лемезнув і поліз на піч, щоб бодай трохи погрітися. У запічку спить спокійно Хведот.

— От, щасливий,— думає Володько.— Йому не треба ані Рябу пасти, ані кудись по ночах лазити.

І відогрівшись, він починає обдумувати минулий деиь.І той нововідкритий ліс страшний, і хутір Юхимів, і багато іншого. Боже, як добре, що він тепер не там, а тут. Там лиш вітер шугає, та вовки виють, та хрюкають дяки. Ух! І він згортається калачем, щасливий, повний далеких страхів у теплій безпеці... На нього нападає і морить такий твердий сон, що коли б тут стріляв з гармати, ніколи б його не розбудив. Так сонного і зняла його з печі мати, положила на піл, з сонного стягнула "штаниська", прикрила якоюсь гунькою й перехрестила...

— Отой смаркач! — було її останньою ласкою, а Володько спить, зрідка, глибоко схлипує...

Пізніше дуже кортіло Володькові розпитати когось про той ліс, але мати, звичайно, мало в таких справах розбирається, а батько — той такий вічно зайнятий, що питати його Володько не відважиться. Батько все в дорозі та в дорозі, то знов щось там в клуні, то в хліві, то на полі. Возить, молотить, ріже, коле. Господи! І коли вони будуть мати час, думає Володько, і як було б добре, коли б і він міг щось помогти батькові. Одного вечора Володько почув одним ухом, що у банку обіцяли двісті карбованців позичити. Володьяо не знає ще, які то великі гроші, але він так трохи догадується. З приводу того батьки щось довго розмовляли, Володько не все як слід зрозумів, хоча дуже натягав уха. Справи батьків його дуже цікавлять, лише він ніяк не може збагнути, чого це вони так часто сперечаються і чого ті тато завжди так працюють, ніколи не мають часу, ніколи з ним не поговорять.

Мабуть, усе це тому, що він "ще малий", що не вміє ані читати, ні писати. Он Василь також ще не дуже великий, диви, він уже "ученик", сам ходить до Дерманя, до школи, до дядька Єлисея… І як там мусить, у тій школі, бути цікаво. Будинки з такими вікниськами, як наші двері, на два поверхи. Багато учнів, уже великих, що так гарно співають у церкві і що всі однаково одягаються. Минулої весни на проводи, коли він вертався з мамою з могилок, вони проходили біля тієї школи. Усі вікна відчинені, зо всіх боків чути музику, спів, аж луна розходиться по високих залах. А учні ходять по сходах, раз наверх, раз униз, дивляться з вікон другого поверху, сонце геть усе заливає білим світло" і сліпить очі.

"Ах, Боже!" — виривається у Володька,— як то мусить бути все цікаво. Він може на те хіба здалека дивитися, іноді, як пасе на Валах, бачить: в синяві маячить

монастирська! дзвіниця, гора, що на ній могилки, каплиця, що на могилках, а іноді, коли ясна погода, видно навіть золочений хрест приходської церкви, що стоїть дещо в долині, в садах.

І скільки вони так напевно знають, чого доброго, більше, ніж "самі тато". І Володько божиться, що як тільки виросте, піде одразу до учительської семінарії і буде вчитися, і будете грати на скрипці, і буде співати, і носити такі самі гарні одяги, і блискучі ваксовані чоботи... І шапку зі звіздою.

Але поки що йому треба навчитися букв. Він же ще нічого не знає, дивиться в книгу, а бачить фигу, як каже Василь. Ах, той Василь. Він міг би його вже давно навчити, та не хоче. Просив його не раз, а він усе тільки: "А! Відчепись!" — і не хоче. Має стільки тих "титрадів", та пер, та "карандашів". І стільки книжок з малюнками гарними, і нічого не дасть, нічого не покаже, такий він вредний, той Василисько, і недаремно мама його не люблять.

— Ти,— каже,— мені подереш, а учитель скаже, що то я зробив.

— Я не подеру — не бійся,— каже Володько.

— Но! Не подереш! Знаю я тебе. Та що ти в тому будеш розуміти? То по-руски.

А! По-руски! Це трохи погано. Мови тієї вій дійсно ще не знає, але ж він навчиться. Там такі казки гарні, що варто хоч якої мови навчитися, щоб їх читати, а воно й так кожний мужик тієї мови навчитися мусить, якщо хоче "чимсь бути". Як не будеш знати тієї мови, нічим не будеш, хіба мужиком, хоч би ти який був розумний.

Ні, ні! Володько мусить учитися, будь що будь, а мусить. Він мусить сам якось ті букви пізнати. Ось кінчається осінь, пічнеться зима… А він же ж і не такий вже й малий. І знає він вже кілька букв. Знає, наприклад, А — таке, як кроківка, знає О — як око, як круглий бублик, знає Ж, як жук лапате і кричить, як жук — жжж! І знає він ті букви тому, що їх знає його мама. Більше, на жаль, мама не знає, бо дід, мамин батько, казав колись:

— А, школа! Ми ось не вчилися, а їмо хліб, не треба і вам того. Школа хліба не дасть, а попадею також не будеш. Дівка аби шити, варити та прати вміла… Хлопці — хай. Піде "в москалі", то хоч "письмо" напише...

Але Володько мусить знати багато більше букв, усі букви, мусить всі казки прочитати, книги великі, як та Біблія, читати. Йому лиш треба букваря. Треба просити маму, щоб купили. Знаю — будуть казати: "Де візьму, в повітри лихої, на все тих грошей? Мені он на сіль, на "керосину", на мило треба..." Але все то не може вплинути на Володька. Він мусить мати букваря, і годі!

Володько має дуже великий з цим клопіт: День і ніч журиться, пасе Рябу і журиться. Усе йому той буквар в голові. А Василь також… Мусить він його навчити, як не захоче задурно, Володько щось дасть йому. Але що? Ще, чого доброго, заманеться тому, аж страшно подумати, щоб Володько віддав отого ножика-рачка, з червоною колодочкою, що його мама минулої Покрови в Мизочі за три копійки купили, яким він усе струже. Це було б те найгірше. Ножика віддати? Ні. Чим буде стругати? Він готовий віддати Василеві навіть ті дві копійки, що йому на Великдень дали тітка Зінька… І

навіть свій склад забавок, а там же стільки добра всілякого — і паличок з кривульками, і коліщат з соснової кори, і горщиків з гончарської глини, і мушлів усіляких, і пуделок від пасти й сірників, і срібних папірців з цукорок, назбираних біля монастиря, і безліч, безліч іншого. Усе це готовий Володько віддати тому Василеві, але ножика? Ні.

О, як гарно, коли людина вміє читати! Он батько… У неділю чи свято, коли він лишається дома і не йде до церкви, через сльоту чи там через щось інше, він бере свою стару, замацану і обтріпану Євангелію, що в шкіряній оправі, яку він, кажуть, дістав ще у школі, при іспитах за те, що добре вчився, накидає на плечі свою свиту, стає розкроч і читає вголос, виразно, протяжно, як піп у церкві:

— Во время оооно! І приїде Ісус з Назарета в Галилеееею! Чи щось інше таке, а Володько з великою побожністю сидить на печі, дивиться на образ Бога на покуті і слухає усім і своїм єством. Шкода, що він так мало того розуміє, там мусить бути щось дуже цікаве в тій святій книзі, коли її так скрізь, і в церкві, і дома, читають. І як Володько навчиться сам читати, тоді і він візьме ту книгу і буде так само, як батько, читати...

А оце-о знов недавно щось на того Василя напало, і він сам покликав на піч Володька ввечері.

— Ходи-но — прочитаю казку.

І Василь почав читати. Що то було за диво! Володькові геть-чисто дух забило. І підводне царство, і дід страшний із зеленою бородою та огненними очима, і красуня зачарована. Тут уже куди більше, ніж той хутір, чи ті Клопи з тим дідом Юхимом. Володько слухав і ні разу не змигнув, ні одного слова не пропустив. А коли ліг спати — одразу все то знов з'явилося перед очима, мов живе, і Володько аж викрикував уві сні, що мати мусіла привстати і перехрестити його.

Дійсно, величний і хороший той світ! І безліч в ньому незнаного та чарівного. Треба його лишень знати, а для того треба вчитись.

Але як? Але хто вчитиме?

Нагода допомогла йому. Одного разу, по школі, коли і Володько вже пригнав свою рябу (було це перед самим снігом), Василь покликав його до клуні.

— Знаєш що? — почав він таємничим шепотом.— Наш собака... (Володько дивується "наш", то все було "мій") уже так виріс, що далі ховати його годі. Знаєш, що я думаю?

— Ну?

— Знаєш, що мати (Василь ніколи не каже "мама") не люблять собак, але ти візьми щенюка, принеси до хати, покажи його матері і гарно попроси… Покажи, який він лихий, покажи, що у нього зовсім чорне піднебіння, що як виросте, з нього буде добрий собака. А я тобі щось за те зроблю,— закінчив Василь.

Володько враз споважнів. Одна думка шибнула в його голові.

— А що ж ти мені зробиш? — питає він.

— Ну… Що хоч,— каже Василь.

— А будеш мене вчити азбуки? — вивалив Володько.

— О, буду! — радіє Василь, що той так мало вимагає.

— А будеш показувати мені книжки з малюнками? — вимагає той далі.

— Ну, буду… Але ти не дери їх. То "казьонні". Мені за те вчитель вуха повідриває. Розумієш?

— Хм… Що ж я, мала дитина, чи що? Я тільки побачу і все. А коли ти будеш мене вчити?

— Ось, як тільки на Різдво розпустять...

— О! На Різдво! Так довго ждати. Я хочу тепер, зараз, як сніг упаде. Моє око, диви, загоїлось, корова буде дома.

Василеві таке не дуже до вподоби, досить тієї науки у школі, а тут ще й дома. Але погоджується.

— Ну, добре. Але ти мусиш бути тямущий.

— О! Я! Я! — захоплено говорить Володько і не знає, що далі сказати.

І зобов'язання готові.

Того ж вечора Володько бере на оберемок щенюка і несе його до хати. Батько й мати були якраз дома, але першим запримітив це Хведот.

— О! Сцо ти плиніс? Сцо то? Собака? — гомонить малий. А мати одразу:

— Кинь його! Де ти то, в повітри лихої, вискіпав, ще бліх нанесе.

— Ні, мамо, у нього нема бліх, от погляньте... — і тиче щенюка матері.

— Геть з ним. Таке паскудство!

— А яке у нього піднебіння,— хвалиться Володько.— Чорне. Як сажа. Лихий буде.

Увійшов Василь і страх як зацікавився, ніби вперше побачив.

— Такий собака,— гуторить мати,— ще молока потребує, а в нас його і для себе нема. Оце вицяпнула ще сьогодні з кварту, а завтра, як упаде сніг, і того не буде.

— Він, мамо, муку їсть. З водою... У мельника он двоє щенят кормлять.

— То у мельника. Мельник з людей дере, а нам зі свого треба урвати...

— Дві-три картоплини і він наїсться,— втручається збоку Василь.

— Як угодую картоплею веприка — попоїси салиська. А з собаки що? Сморід та блохи.

— Ні, мамо... Ні одної блохи немає. Направду. Ось я вам покажу,— і Володько підніс песика до самого столу.

— Ну-ну-ну! Ти його ще й на стіл висади,— промовив уперше батько, що все лиш придивлявся до того збоку.

— Геть з ним! Закинь його отуди під припічок та самий мусиш і доглядати, бо я не маю на все часу,— гнівно сказала мати і цим дала згоду на легальне утримання собаки.

— Ми,— каже Василь,— зробимо для нього буду в хліві і будемо обидва доглядати.

— Та… Хай буде. І собака часом на господарстві пригодиться,— додав до всього батько, і цим справа закінчилась.

Володько може вчитися. Але й це ще не все. Він лише чекає, коли то "наші" поїдуть на ярмарок, а там він побачить. На Дмитра якраз і ярмарок, і Матвій іде. Мусить конче продати свої карі "жеребці", а купити якісь "гардиги", аби з двору з'їхати. Дещо тих грошей, правда, зібрав, але все ще не хватає. А тепер зима, праці для коней нема,

стояти потраплять усякі шкури, а зате він заплатить свої борги — страх не любив заборження.

Але майже не було ярмарку, щоб на нього не їхала мати. Чи треба їй, чи не треба — їде. Любила ярмарки. Любила вештатись поміж людьми, приглядатись, що там і по чому, обмацати гарні речі, яких вона ніколи не купить, бо немає за віщо, щось несподіване і непотрібне купити, найкраще якусь особливу, небувалу забавку для дітей, за яку їй конче мусіло від батька дістатись, бо ж батько страх не любить, коли вона ті гроші на будь-що розтринькує. А мати тоді мовчить, нічого не каже, знає й сама, що негаразд зробила, але що, коли їй так дуже то якраз сподобалось, коли вона сама була захоплена тією розмальованою дерев'яною грушкою, що відчиняється і що в ній можна тримати перець чи щось інше... і солодощі любила. Ходить, ходить і не витерпить: візьме та й купить отих найдешевших, барвлених, склянистих. І сама поласує і дітям привезе. А ті вже дуже вдячні їй...

Батько тому не дуже охоче брав її до міста, але все-таки брав. У таких випадках батько ставав лагіднішим і з ним можна було говорити...

І цього разу мати вже готується, хоча надворі холодно і непогідне. І враз до неї пристав, як смола, Володько:

— Мамо! — починає він.

— А чого тобі?

— А купіть мені букваря.

— От тобі й на! А де ж я грошей на все візьму? Володько шморгає носом і каже:

— Я дам вам ті дві копійки, що мені тітка Зінька дали, а решту на Різдво заколядую...

— Ах, ти мороко лиха,— каже мати. І Володько шмигнув у запічок по ті свої копійки, вмить їх находить і несе.

— Нате, мамо... А купите? — і аж сльози бринять в його очах.

Мати зворушена, але виду не показує.

— Ну, куплю вже, куплю. Бери ті свої копійки і йди геть. Та он носа підотри! Замороко ти лиха!

— Мамо! — звертається знов Володько.

— Ну? Ще що там?

— Купіть ще мені... "кітрадь", і "карандаша", і грифльову табличку... Купіть, мамо! Я дуже вас прошу!

У матері забирає дух. Це щось уже таке, чого вона й зроду не чула. Де ж таки видано, щоб мужики такі речі купували. Піде он до школи і там дадуть.

— Ах, морочиш! — і не сказавши більше нічого, пішла, бо он батько вже на возі, а він чекати не любить. Не раз, бувало, взяв та й сам поїхав.

Ну, й довгий же видався день сьогодні. Такого дня Володько ще на своєму житті не пам'ятає. Зрання востаннє вигнав ще на жито корову, а в полудень почав падати сніг. Перший сніг. Лапатий, густий, вогкуватий — вергає і вергає з низького, сірого неба.

Володькові така погода подобається. Він на пригірку біля лісу... Довкола ні душі

живої. Тихо так, що чути, як шерехтять сніжинки. Там дещо далі знаний яр, "рівчак", як його чомусь звуть, там непорушне стоять і ніби засипають старі, гіллясті дуби та сосни, побиті громами, очухрані вітрами. Вигукнеш і звук всякає, ніби у вату. Паша все грубшою і грубшою дергою снігу вкривається. Володько стоїть, також непорушне, мов статуя, його обліплює снігом, йому від того приємно, він вслухається в далеке і близьке довкілля. Тиша велика і тільки здалека, чи з Верхова, чи Дерманя, долітає звук дзвону, що поволі то збільшується, то завмирає зовсім.

— Ну,— поворушився, ніби прокинувся зо сну, Володько. Пригадав, що мама поїхали на ярмарок і що, дуже можливо, він матиме букваря. Додому! Скорше додому! Досить! Худоба і так не може більше пастися. До побачення, дорогі поля, луги, яри і ліси! До побачення! Досить по них находився, та намерзся, та набідкався. Тепер додому!

І він жене перед собою Рябу і теличку... Ідуть поволі, по снігу, їх ратиці поскрипують, Володько за ними борхається і навмисне човгає великими, старими, матірними чобітьми, бо йому подобається робити і залишити за собою сліди, довгі, наче від саней.

Василь прийшов зі школи. Він би то і не прийшов, у Дермані йому куди приємніше, але він знає, що Володько самий дома і мусить йому помагати. Він весь захоплений першим снігом, має що оповідати, як то вони із залужцями воювались світовими кулями, загнали залужців аж до Нечипорового млина, а після на Монастирищі з Хведьком Толстим та Володьком Лисом бабу здоровенну зліпили, що її геть аж до чеського млина видно. "До самої весни стоятиме",— хвалиться Василь.

Володька всі ці справи, розуміється, дуже цікавлять, він би й сам не від того, щоб скотити здоровенну бабу, але не тепер. Тепер у нього на умі інше:

— І коли вже ті тато приїдуть,— виривається в нього вголос, може, вдесяте. Ходить, мов неприкаяний. А Василь скинув мокрі постоли, розвішав на плиті наквашені, брудні онучі, а сам сів на примурку, звісив ноги над плитою і вголос, однотонно, по-школярському, виводить:

Зіма крєстянін торжествуя
На дровнях обновляет путь
Його лошадка снєг почуя
Плєтьотся рисю как-нібудь.

Володько слухає і ніяк не второпає, що той Василь там меле. "На дровнях обновляет путь"? Гм!.. і коли вже ті тато вернуться?

В саласкі жучку посадів
Сібя в коня преобразів...

— начитує далі Василь, а Володько нараз регоче.

— Чого, дурний, регочеш? — ображається Василь.

— А що ж ти там лепечеш — в саласкі? Жучку посадів? Ха-ха-ха!

— А ти-но не дуже смійся. Є то "стіхотвореніє" Пушкіна. Чи знаєш, хто був Пушкін?

— Ні.

— Вєлікій рускій поет,— пояснює по-шкільному Василь. Але і цього Володько не розуміє. Може, то такий великий дід Рачинець, що "саласкі посадів", і йому чогось це видається великою люлькою зі смердючим тютюном.

Йому і больно і смішно

А мать грозіт йому вокно.

— Василю! Онучі! — викрикує Володько. Василь миттю зіскакує, просто на плиту, на онучі і, попікши ноги, стрибає на землю, скидає онучі, що почали тліти, і топче по них босими ногами. Володько схопив кварту і линув під ноги Василеві води.

— От тобі "больно і смішно",— каже Володько. А після хлопці мусіли смоляків та корчаків наносити, та два великих баняки картоплі намити, та під коровами, під кіньми та під свиньми підстелити, та капусти з льоху принести, та води з криничини наносити, та курей на сідало загнати, та січки нарізати. Коні ж батько нові з ярмарку приженуть, Василь дуже цікавиться, що то буде, він дуже любить коней, мало не плакав, коли тамті вели на ярмарок. Причому, коли заганяли курей, на Володька знов напав великий, рудий півень. Василь навчив його битись і тепер він ходу нікому не дає, а Хведотові то просто хоч з хати не виходь...

А як тільки почало смеркати, Володько не всидить в хаті.

Все надвір та надвір вибігає, часом геть далеко за хутір на дорогу до самого трепетка виходить, а може, якраз над'їдуть, ставав там, довго стовбичив і все прислухався, чи не їдуть. А вони, як на зло, не їдуть. Іншим разом вже давно бували дома,— а це ось як на зло. Навкруги тиша велика і чути лише, як кляпотить здалека млин.

А як зовсім стемніло, Володько пішов до хати, став у вікні на лаві і дивиться, вдивляється і ані на хвилинку не відійде, та все вслухається, та нидіє, та нетерпеливиться. Йому вже хтозна-що видається. А може, там їм що сталося, а може, нещастя яке. Вдивляється у темряву за вікном і іноді йому ввижається, що там щось ворушиться.

— Приїхали! — і запирав дух.

— Ні! — віддихав. Ще ні, то йому лиш показалося. І знов стоїть, і знов чекає, і знов вслухається. І час тягнеться безконечно.

Аж то, по довшому часі, на дворі, здається, дійсно щось заворушилося чорне на білому. Володько знов німіє.

— Тррр! — чує враз батьків голос.

— Василю! Приїхали! — верещить Володько, аж збудив Хведота, а сам з лави, на ноги швидко чоботиська насунув і прожогом у двері.

— О! О! Самашедчий! — свариться Василь, що має недобрий настрій.

У дверях Володько напотикається на окутану, засніжену, замерзлу матір. У обох руках і під пахвами у неї повно клунків.

— Купили мені букваря? — з місця викрикує Володько. А очі горять, а щоки палають, а в душі повно страху: а що, як не купили?

— Дай мені чистий спокій, дитино,— говорить повільно мати.— Ось руки геть-чисто

пограбіли, ще зашпори зайдуть, така та їзда, що хорони Боже, ледве тими шкапами доповзли додому, цілу дорогу хода сунулись...

Василь одразу пішов подивитися на "нові" коні, а Володько лиш викрикує:

— А купили мені букваря? — і вже копається тремтячими руками у кошику, де звичайно всілякі дарунки. А що як не купили?

— Купили! — враз викрикує на все горло. У одному завертку, у рудому папері, і книжечка, і дощечка, і зшиток, і олівець, і навіть грифель, про якого Володько й не згадував.

О, Боже! Яка радість! Володько хапає свої скарби, зовсім забуває подякувати, біжить до столу, до лампи.

— Але ж поволі, ще розіб'єш,— говорить мати.

— Не розіб'ю! Не бійтесь!

— Там он і медівника привезла,— каже мати і гріє свої закляклі пальці.

А, що там медівник! На медівник накинувся Хведот, а Володько вже ось оглядає свого олівця, обмацує свою дощечку, швидко розгортає свого довгожданого букваря. "Гарний!" — було його висновком. І "укладки" гарні, і "цяцьки". І дощечка гарна. Чисті, білі рямці і грифель чудовий, золотим папірцем обгорнутий. А який олівець. Пробує ще раз язиком, хоча він ще не заструганий — простий? Чорнильний? Простий. І добре. Йому зовсім непотрібний той чорнильний... (хоча він мріяв якраз про чорнильного). А яка "кітрадь" чудова і щось там на ній написано і якийсь образок на окладинці, пан якийсь кучерявий, з довгим носом. Пізніше він довідався, що то і був той самий "вєлікій рускій поет Пушкін"...

— Там же нічого не видно, дитино.

— Видно, не бійтесь! — не перебивайте, мовляв. За той час батько й Василь упорались із кіньми, Василеві вони зовсім не сподобались, настрій у нього зовсім поганий.

Увійшли до хати.

— А як не можна було інших купити! Що ти думаєш? За тридцять карбованців стаєнні купиш? — говорить із серцем батько. Йому й самому ті коні "не по нутру".

— То й не треба було ніяких. А ці вам поздихають і будете мати. На люди стид показатись...

— Не бійся, не поздихають. А тамті, як купив, були кращі? Побачиш, які з них ще коники вийдуть.

Вечеряли мовчки. Василь "дметься" далі. Батько також не в дусі. Він і сам сумнівається чи що з них вийде, щось вони надто вже сухоребрі, але що зробити. Матвій майстер до коней, він хоч яку шкуру вбере в м'ясо.

А Володько до того не втручається. Щоб звільнити стіл, він зібрав свої скарби на оберемок і поліз на піч, ближче до лампи, що блимає на коминку. Він також ще не вечеряв, але їсти йому ніяк не хочеться, а мати все лиш гонить та гонить.

— Іди-но їсти, смаркачу! Ще надивишся!

Володько вдесяте перегорнув свого букваря і хоч не хоч, а мусить усе кидати та йти

їсти.

По вечері, хоч і пізно вже, не пішли спати одразу. Батько вийшов ще до коней, ніби ще раз переконатися, чи ті шкапи чогось ще варті. А Василь спересердя не хотів навіть дивитись. Він поліз на піч до Володька і почав одразу того байдуже вчити.

— Яка це буква? — сердито, незучаснено питає Василь. Володько у клопоті, він зовсім не знає, яка це буква і чого той Василь сердиться.

— Дурень ти! То Б.

— То Б,— погоджується безперечно Володько.

— А ця?

— ?

—То В. Володько повторяє.

— А ця? — показує знов на Б.

— То Б,— бездадуми каже Володько.

—А ця?

— Аа! То я вже давно знаю "Ааа!" — викрикує Володько,

зрадівши, що бодай одну знає.

І так почалася наука. Іншого разу Володько нізащо не стерпів би такої Василевої поведінки, але тепер йому здавалось, що так і треба. Василь також чувся в правах учителя, хоча сердився він за коні. Тепер, думав він, такими кіньми соромно буде між люди виїхати.

Василь показав ще Володькові: ге, де, е. Володько миттю все затямив і хотів ще далі. Він хотів ще трохи пописати на дощині, але мама гукають спати. От лихо! Ну, нічого! Завтра досвіта встану, думає він, то зараз і почну писати. Добре, що не треба гнати на пашу худобу.

Але він так розхвильований, так піднесений, що не може заснути. Він лежить, плющить очі, а в них стрибають А, Б, В, Г. На кожну літеру шукає він порівняння. То як кроківка з низькою бантою. То гачок... На деякі не міг видумати порівняння, але щось вони все-таки йому нагадували. В, наприклад, чомусь нагадувало йому Мотрю Нестериху. А він її знав з Дерманя.

Зима розпочалася. Довга, смутна зимиська на хуторі. Ні тобі людей, ні вийти з хати. Снігу наринуло, луг засипало, тільки на льоду в деяких місцях вітер сніг позмітав і там можна ховзатись. Володько мусить сидіти в хаті і єдиною його розвагою є буквар.

Батько перемолотив усе жито, поробив кулі, а сніпки десь на провесні поробить. Тепер він пішов до села і там з Єлисеєм "заняли собі кар'єр". З торішнього, був тут же поруч, вибрали ввесь камінь, а лізти глибоко небезпечно.

Праця то неабияка. Справжня праця, не робота. Робота то щось там собі, як — орати, сіяти… А це праця. Як попогупаєш цілий день від світання до смеркання півпудовим ломом, або великим трембом-молотом, то не бійсь... І циганські діти будуть тобі не милі...

По-перше, зверху треба зняти метрів півтора землі. А вона замерзла, як камінь. Опісля молотами пробити верству каменю і ломами її виважувати. Коли добре земля

промерзне, то каменярі не здіймають її весь час, а йдуть "у глиб". Себто роблять глибокі печери, залазять туди, роздягаються до сорочки і видобувають камінь. Це, щоправда, досить небезпечно, бо часто трапляються обвали і тоді може прийти до нещастя. Не один дядько знайшов собі вічний спокій на дні виритої власними руками кам'яної могили, але це нікого ані відстрашує, ані не зупиняє в праці. Передовсім заробіток. За цілий день копійок вісімдесят на своїх харчах заробляли... А каменю потребували багато. Навколо всі села кинулися ставити кам'яні будівлі — клуні, хліви, льохи... Ціла велика підгора зрита отими "кар'єрами", а величезні багатосаженні стоси каміння стояли скрізь, чекаючи покупців.

Матвієві ще та невигода, що треба дуже далеко ходити. Верстов десять, а то й більше в обидва кінці буде. Устаєш — ледве на світ благословиться, а вертаєш пізно смерком.

А скільки подереш одягів, постолів... Чобіт до каміння не настачив би. Як на вогні, усе горить, бо камінь же, відомо, який.

Розуміється, що в такі дні до батька не підходь. Він злий, як голодний вовк. Прийде, худобу огляне, наверещить, як тільки щось не по своїй вподобі зауважить, попоїсть і спить тяжким сном, мов отой камінь, який він ламає. Уночі хропе на цілу хату. і так день за днем, день за днем. Дома рідко коли буває, хіба в неділю. Та й їсти не дуже є що. Годовану льоху продав. Цілу Пилипівку піст. Хліб із цибулею та олієм. Картоплю з огірком та пісний крупник. Цілий тиждень не обідає Матвій гарячого. Зав'яже йому Настя вузлик і тим обходиться. Правда, на харчі він не вибагливий. Що йому "стара спартолить", те він і їсть. Але стара не жалувала йому нічого, хоча ніколи не було між ними повної згоди. "Гризуться" мало не щодня і то за всяку дрібницю. Трапляється, що й до колотнечі доходить. Тоді на хуторі стає дуже гармидерно. Кричать усі, властиво кричить тільки Матвій, а решта плаче та лається.

Діти нидіють від сидні та поганих непоживних харчів. "Завше те саме й те саме",— скаржиться Володько.

— А що я тобі? Марципанів дам, чи що? — насварить мати. І Володько мовчить, бо ще й дістане за "велику губу".

Він зблід. Чуприна завжди розчухрана. Букварець його порядно обтріпався. Совається цілими днями з ним по полу та печі. Але зате вміє вже багато. За всяку недотепність дістається йому від Василя. Називає його ослом, дурним, щипає за вуха, смикає за чуприну, виробляє з ним усе те, що робив у школі вчитель із самим Василем. І Володько не суперечить, не противиться, а терпить. Що ж... Учитель.

Найтяжче йому давалися склади. Букви то дуже швидко затямив. А ті: ми-а — ма, ми-а — мама — ніяк капосні не хотіли слухатись. Ще "мама" то сяк-так. Але візьмім отаке:

бе-у — бу-к — бук... Ве-а — ва, разом "буква", до цього ще треба додати р і тоді нарешті вийде слово. Нелегке завдання.

Але Володько мучився, терпеливо переносив Василеві кпини та прозивання, і за короткий час вони досягли значних успіхів. Володько вміє читати, писати каракулі.

Візьме дощечку, напише щось і до Хведота:

— Що то я написав? — питає,

— А хіба я знаю?

— Тут написано: Хведот порося… — і Володько сміється, а Хведот скаржиться матері.

— Маамо! Володько мене б'є...

— Ах, ти. Ну, чекай,— нащ' ти брешеш? — і Володько робить грізний вигляд.

Мати щось там на хаті порається, товч мішає, чи миє картоплю:

— Ну, ну там... Я вам дам... Не сидіть-но мені тихо,— сварить вона на дітвору.

"Боже, коли б та вже весна швидше. Може б, отут не гиркались",— думає вона.

Володько кидає Хведота і біжить до вікна. Вікно замерзло. Квітчасті ласиці розмалювали шиби і через них нічого не видно надвір. Навіть подвійні вікна, і ті замерзають. Володько дихає на скло, видихує маленьку плямочку чистого і витирає пальцем. Скло під пальцем пищить.

— Володьку! — гукає мати.— Як вичавиш шибу, то я тобі пальці пооббиваю.

— А дайте мені чоботи, то не буду,— каже Володько.

— Ну, ну, ну! Он як прийде батько, то він з тобою пожартує...

— Дайте, дайте, мамо,— просить він таким нещасливим голосом.

— Що ти хоч? — кричить мати.— Куди ж, ледащо, полізеш? Там тебе хуртовина завіє. Я мушу он води худобі принести, до льоху піти, дров принести, у хліві підстелити,— починає вичитувати мати. І Володько знає, що поки вона все те зробить, то й вечір прийде. А йому так дуже хотілося б на годиночку надвір, так дуже. Там мороз, але добре вкутавшись у мамин жупан, насунувши батькову вовнянку та обмотавши добре хустою шию, хіба змерзнеш? Зате він побачив би, які вже високі замети, що робить ліс, луг, річка. Цілими тижнями не бачить їх.

— А як все поробите, то дасте? — пробує він вже використати останні можливості.

— Ну, тоді дам...

І Володько далі нудиться, вигадує всячину, пробує що-не-будь з Хведотом заграти, щось із казки. Володько буде вовком, а Хведот лисом. Або ні. Хведот вовком, а він лисом. Він буде їсти рибу, а Хведот має прийти і питати: "Що ти, кумонько, їси?" А він відповідатиме: "Рибу". А тоді Хведот: "То дай мені, кумонько, риби". Володько скаже: "Іди собі, кумоню, налови. Я ось наловила". "Де ти наловила?" — має питати Хведот. "А там в ополонці, на ставу",— навчає Володько.

А все це роблять на полу. Це має бути замерзлий став. В одному місці розсувають дошки так, щоб була ополонка.

Одягнутий Хведот у штанці з камізелькою та прорізом ззаду. Через проріз вилазить ворочком сорочка. Володько ще більше висмикне її і це має бути вовчий хвіст. Намуштрувавши так Хведота, він починає його навчати далі, як то ловити рибу:

— Підеш на піл, всадиш хвоста. Оце твій хвіст,— і смикне його ззаду за сорочку.

— Не тягни так! — скаржиться Хведот.

— Отож всадиш хвоста в ту он щілину і приказуй: ловись, рибко, велика і мала! І

так наловиш.

Хведот нарешті зрозумів, і гра починається. Коли Хведот іде до ополонки, стромляє у неї хвіст та сидить і покрехкує,

Володько миттю лізе під піл і бере за сорочку.

— Вовись, вибко, вевика і мава,— шепеляє Хведот. А Володько починає знизу тягнути за ворочок. Хведот хутко це помічає і починає пручатися та хоче встати. Але Володько тягне сорочку додолу так, що Хведот змушений сісти на полу і починає кричати. Володько ж нашвидку підв'язує до сорочки якесь поліно чи ожог і сам вилазить на піл.

— Тягни, тягни! Це ж рибка вчепилась,— гукає на Хведота. Прив'язаний Хведот не хоче вірити, що то риба, і верещить на всю губу. Гру розв'язує мати, яка вбігає з налигачем, потягне через плечі Володька, визволить Хведота, насварить на обох і йде знову геть... А Володько, виплакавшись, починає:

— Ну, чекай! Більше з тобою не буду гратись. Там у казці, як вовкові примерз хвіст, то він нічого. А ти, дурний, ревеш...

І різниця між казкою та дійсністю та, що в казці, коли вовк примерз, прибігають мужики й починають його бити, аж поки бідолашному ие одірветься хвіст, а тут навпаки.

Дістається не вовкові, а лисові.

І так минають дні, тижні. Кожний день приносить нові Володькові вигадки. Кожний день приходиться діставати "прочухани". Ростуть діти одинокі, замкнуті в чотирьох стінах брудної, півтемної хати. Ростуть далеко від людей, нелюдяні, соромливі. Зате не знають вони ні лайок поганих, ні божби. Володько нізащо не може виговорити: їй-Богу. Хай би йому не знаю що давав, не сказав би,

Коли ж дістане материні чоботи, іде куди-небудь. До побережника в ліс, або до мельника. Буває так, що прийде кудись, увесь змерзлий, стане коло порога, а "День добрий" чи "Помай-Бі" соромиться сказати.

Стоїть так і мовчить. — Чого ж ти прийшов? — питають.

Володько паленіє від сорому. Він і сам не знає, чого він прийшов. От прийшов, та й уже. А з нього починають сміятися, його не розуміють, його вважають за великого дурня. Це все добре Володько розуміє, але мовчить.

— Чого ж ти прийшов? Що, тобі язика заціпило, що мовчиш?

— Так... — здобувається нарешті він. А коли хтось, що його не знає, запитає:

— А чий ти? Він відповідає:

— Нічий... — і всі регочуть.

— А як ти звешся?

— Ніяк.— Знову регочуть.

— Як же то так? Нічий, ніяк? Що ж ти, з неба впав? І доведуть його до того, що він мало не плаче. Тоді, нічого не сказавши, швидше насуває шапку і драла. За ним усі регочуть. Дуже не любить, коли на нього звертають увагу. Слухає дядьків у млині так довго, поки його не зауважать; а тільки зауважать, миттю втікає. Це найлегший спосіб

позбутись отих осоружних запитів: "А що? А чий?"

"І яке їм діло? Я ж їх не питаю?" — думає малий. Але чудово розуміє, як виглядав він у таких випадках. Він розуміє, страждає від цього, заздростить тим, що можуть говорити й поводитись скрізь, не соромлячись. Заздростить тим; що мають добрі, до міри, одяги, маленькі, свої власні чоботи. Заздростить тим, що можуть кожний день іти надвір, робити там, що хочуть, бігати, верещати, битися. Він усім заздростить, але що то значить? Він знає, що для нього світ маленький. Він має порваного букварця, якого вивчив напам'ять. Має дощечку, образок, олівець, жмут пописаного паперу, кілька невибагливих цяцьок, шматок простору в хаті, де скрізь тільки: "Не руш! Посидь! Не гарцюй! Не займай! Розіб'єш! Порвеш!.." І скрізь, що не візьме, куди не кинься, все заборонено, все не можна. А важне, чому? Чому йому все забороняють? Чому він мусить вічно коптіти в тій хаті? Хоч би песика впустили коли, так ні. "Поганий. Блохи розносить". І не поганий він, і не розносить бліх. Скільки вже він у них, а Володько не бачив ні одної блохи.

НА РІЗДВО

Тиждень перед Різдвяними святками залишив батько каменоломню і був дома... Тут також завелося досить роботи. (Це вже робота). Треба було з Григорчуком закінчити. Від коней залишилося йому більш, ніж сподівався, бо аж вісімдесят карбованців.

До коней має, видно, Матвій щастя. Куплені "шкапенята", що спочатку ледве ноги волочили, почали дуже швидко поправлятися. Не їли вони вівса, бо все пішло "на землю", зате їли добру січку, облиту картопляною юшкою. До того мали досить конюшини, а це не те, що тобі яка-небудь болотяна смердяча отава. До всього, каже Матвій, худоба любить, щоб за нею припильнувати, доглянути. В час накорми, в час напій, вичисти, не давай якої-небудь води, а завжди джерельної, бо худобині також погана вода шкодить.

Свої міркування Матвій здійснює на практиці і може похвалитися добрими вислідами. Його коні й худоба виглядали завжди добре, сито, чепурно. Рано та ввечері переважно сам усе то оглядав, а в полудні, коли не було й Василя, мусіла то робити Настя. У хліві було тепло та сухо, в жолобах завжди щось із корму, і тому не диво, що ті дві шкапи, які ледве долізли з ярмарку, дуже швидко підняли вуха і почали вбиратися в стерво. При вході Матвія вони вітали його своїм "гі-гі-гі!", що тому дуже подобалося.

Також дуже велике замилування до коней має Василь. Любить до них і зайти, і поплескати по стегнах, і почистити згреблом, і ніколи не минає нагоди, щоб не похизуватися перед іншими своїм знанням цих тварин, їх породи, їх віку, їх ціни. І як трапиться яку чужу коняку надибати, завжди її обмацає, потягне за рипицю, "чи тверда", загляне в зуби, "скільки років", скаже скільки за неї "можна дістати" і особливо добре пам'ятає масті коней усіх знайомих і незнайомих ген навкруги у Дермані, у Лебедях і навіть інших селах. Любив надто масті сірі, гніді і карі, особливою пошаною користались у нього лисі, білокопиті, і винятково не любив рябих.

Рябих коней не може терпіти.

Володько то вже на такому не розуміється. До коней, правда, він ще не доріс, але і

взагалі він мало цікавиться господаркою. Його більше цікавлять книжки, та малюнки, та спів, та музика, та школа, та міста, та краї далекі, та всілякі розповіді про страшне, про незбагнуте та про Боже. Про це лиш думає і мріє, забиває собі і іншим тим голову і не дає нікому спокою своїми вічними запитами, на які рідко дістає відповіді.

Поволі наближались до Різдвяних свят. Приготування до них почалися вже тиждень перед ними. Цього року не виглядатимуть вони надто пишно. Льоху, що годували, "земля з'їла", а без "свіжини" що то за свята. Ані тобі ковбас, ані печені, ані сала. Але все-таки — звідки-звідки і якось зігналось. Мовляв, коли вже цілий піст на хлібі та воді, то хай хоч у свято дещо по-людськи. Куплено риби, рису, цукру. Сушені груші, сливи та яблука свої. Господи Боже — мало не два карбованці готовими грішми видалось, аж страх подумати — таке нечуване марнотратство. Але ж на Свят-Вечір, як не кажи, а без дванадцяти страв обійтись не можна, хоча тепер ті "забобони" вже відходять і хоча Матвій усіма силами проти тих забобонів. Що там казати, що видумувати, наїжся по-людськи, Богу помолися, піди, як можеш, до церкви, книгу добру, божественну прочитай і маєш свято.

Але за забобонами горою Настя — як батьки, як діди, так і ми будемо робити, не ми ті закони писали, не нам їх і касувати, а не добра та пташка, що свого гнізда цурається. І вона пече, і варить, і смажить, правда, дванадцять не два-надцять страв, а до половини завжди доходила. І фасольову юшку з олією, і смажену та запечену в тісті рибу, і душену капусту на вареники, і кутю з узваром, і всілякі там інші калачі, книші, ковбаси, та різні, різні витребеньки, що їх і не перелічиш. Не забуто також і за пару пляшок, якби то хто надумав навинутися з Різдвом Христовим привітати далеких хуторян. І хіба для такої бідної родини треба ще чогось іншого? Що це пани які, чи хтозна що.

Сіна на покуть та дідуха з жита — це вже Володькова турбота, і виконує він її дуже ретельно, дай Боже, щоб усі свої справи так пильнували. І носив, і розволікав скрізь сіно, і смітив, і вигляд мав при тому, ніби він піп який, що служить урочисту службу в церкві. Чекав же він того свята і не міг ніяк дочекатися, так йому вже той піст набрид, ціла та проклята цибуля, та картопля, та огірки, а особливо та самота і та щоденна праця. А тут ось свято, усього буде повно, і поїдуть до церкви, і побачать усіх своїх, а потім напевно приїде дід із Запоріжжя, тітка Зінька із Залужжя, можливо, обидві Катерини — залузька й клопітська, дядько Єлисей, можливо й дядько Омелько… Володькові копійки, гостинці, щось почує нового, похвалиться, як то він уже читати та писати вміє, а там піде з колядою до мельника та побережника, заколядує копійок з п'ять грошей, а там і до них колядники навинуться чого доброго зі звіздою та з дзвінком церковним. І як тут не радіти зі свята і як тут не метушитися?

І от нарешті останній день — Свят-Вечір, і от нарешті вечоріє. На дворі все впорано, січки на цілий тиждень нарізано, дров цілу стосу наколено, води повну діжку наношено. У хаті усе також напечене та наварене, і такі тут пахощі, що хоч би святим був, то і то не вдержишся, щоб не згрішити і чогось смачного, як мама не бачать, заздалегідь не покуштувати.

І нарешті всі сходяться до хати, і нарешті всі готовляться сідати за святу вечерю. Розуміється, що Володько скрізь першим товчеться. Мати каже, що де ного не посій, то вродиться. Хведот і здалека йому не дорівнює, хоча і той не дармує. А для Володька то все так чомусь робиться повільно, всі такі вайлуваті, нерухливі, і чому б, коли вже свято, та не сідати раз-два за стіл, брати нові ложки і їсти. і чого тут ще всілякі ті проволоки. А тут ще ось засвітили перед образами лампадку та свічки і всім кажуть ставати навколішки і молитися.

Хоча все це Володькові досить подобається, і та лампадка, і ті свічечки... у хаті напів'ясно, і тепло, і гарно. Мати он застелила стола таким чистим і вишиваним настільником, що до нього аж страшно доторкнутися. А на столі під настільником жито та всіляка пашня, а зверху з одного кінця калач білий з плетінкою, а з другого книш круглий з кружечком зробленим квартою, з якої п'ють воду.

І от усі, не виключаючи і Хведота, моляться. Батько, звичайно, спереду, з книжкою, молиться він довго, сорокате "Господи помилуй", та ірмоси, та кондаки всілякі, широко і уважно хреститься. Зате Василь, а особливо Володько гонять, ніби на рекорд, ніби їх хто жене в шию, тому їм духе хутко не хватає молитов, особливо у Володька, вони зовсім не знають, що далі робити, а вставати ніяк не можна — гріх великий. Володько переказує ті самі молитви по кілька разів, швидко і часто хреститься, розглядається по всіх, як ті моляться, слідкує за батьком, коли то він нарешті скінчить, бо його думка вже давно десь там біля риби та на покуті, біля того сіна й дідуха. А Хведот — той тільки так для виду тут же вертиться, раз стає навколішки, раз зводиться на ноги, то потім знов навколішки, і при тому "мухи гонить", бо він тільки й знає, що "вомаця. Сина і Святого Духа" та, здається, першу половину "Отченашу".

Найщиріше й найспокійніше молиться мати. Вона стоїть дещо збоку, щоб їй не заважали, поволі, виразно, шепотом переказує всі, які знає, молитви, б'є глибокі, до самої землі, поклони, іноді вдаряє правим кулаком у груди і переказує:

"Боже милостів, будь мені грішній", а Володько все дивується, що "мама моляться по-мужицьки", не по книжному, а по-своєму, і йому здається, що така молитва не може бути справжньою, бо справжньою є лише та, що написана у книзі, он як та, що її читає батько. Але йому хочеться вже вставати, і він довго про це не думає.

І кінчається молитва лиш тоді, коли батько, відступивши пару кроків від столу, сам б'є три поклони зі словами: "Господи Боже, і нам даруй життя вічне!" І не встигне батько ще звестися на ноги, як Володько, а за ним Хведот, уже женуться і вже вмощуються за столом на найпочеснішому місці, очікуючи на юшку та вареники і тримаючи в руках нові дерев'яні ложки, і, розуміється, й тут ще не без перешкод. Їх ще відтіль вигонять, мовляв, вони тут не найповажливіші парсуни і що не гаразд дітиськам скрізь першими сунутись, але то вже не така біда. Вони навіть за таке не ображаються. Ось і батько вже поволі на своє місце сідає, за ним Василь, мати ставить перші страви, Володько і Хведот можуть нарешті вмоститися натривало, при чому Володько все намагається сидіти біля самого сіна на покуті; тут йому дуже приємно, уявляє себе у якомусь іншому, небуденному світі, десь ближче від того маленького Христа, що цієї

ночі у яслах народився.

А їсти доводиться поволі і уважно, бо при столі батько, і це те найгірше для Володька, а особливо для Хведота. Цей просто знов і знов переживає свою вічну трагедію, бо немилосердно все розливає. Його ложка ніяк не хоче його слухатись, і чим більше він снажиться не розливати, тим більше розливає, аж поки батько змушений узяти його на коліна і годувати. Але як же після того людина себе почуває? Настрій Хведотів зовсім падає, і коли б не таке свято, він би напевно розревівся, лише тепер він не наважується цього зробити. Така лагідна тиша, так гарно горять над головами свічі, такі всі спокійні і щасливі, і це триває, ніби добра лагідна, весняна погода, коли літають метелики і співають птахи.

— Ну, я ж і наївся! — крекче Володько, коли скінчилась вечеря і він мусить покинути своє місце на покуті.

— То проси Бога, щоб розсівся,— додає Василь.

— Я такоз наївся,— подає голос Хведот.

— То моліться Богу і спати. Завтра на всеношну,— каже мати.

Я, мамо, так налопався, що ось-ось лусну,— хвалиться далі Володько.

— І я такоз навопався,— не відстає Хведот.

— Не базікайте мені тутенька, а молітесь Богу! — каже швидко мати, що швидко збирає зі столу, в якої ще повні руки роботи і якій дещо неохоче помагає Василь.

Знов молитись. Ні. Ані Володько, ані Хведот не мають ніякого молитовного настрою, їм хочеться погзитися, погарцювати, щось заграти, побігати, як вовки в казці, попід лавами, що в їх уяві перетворюються на ліс. Володькові дуже хотілося б вийти на двір, там так біло, чисто, спокійно, так якось винятково по-іншому світить місяць, і коли б він мав свої чоботи, він напевно вийшов би, щоб відвідати свій луг, свою річку, свій млин... До лісу? Ні. До лісу він в цей час не наважився б. То все-таки не той ліс під лавами, а справжній, і хтозна які там можуть страхи сидіти.

Але ось батько затягає церковні ірмоси. "Христос рождається", "Рождество твоє, Христе Боже наш". Він їх усі знає і все напам'ять. Василь йому дещо помагає. Потім переходять на колядки. "Дивна новина", "Небо і земля", "Христос Спаситель в полноч родився". Батько сидить у чистій сорочці і в "куцані" наопашки, біля столу, напроти нього на стільці Василь. Волосся Василя, хоч і наоліяне та причесане, але стирчить на всі боки, як віхоть пшеничної соломи. Володько і Хведот сидять просто на долівці і, задерши голови, дивляться сливе до рота батькові, намагаючись вловити мотив. Володькові це інколи вдається і він підтягає своїм, надто ще молодим, дискантом, але Хведот лише може тут хіба роззявити рота і дивуватися, як то у них усіх так гарно виходить.

Надворі мороз, але сьогодні він не має доступу до цієї родини. Тут сьогодні і тепло, і затишно. Вікна замальовані ласицями, місяць обливає їх своїм сяйвом, і вони горять переливно і дивовижно, ніби те пальмове листя, лите зі срібла.

Але настрій Володьків дещо зіпсувався, коли лягаючи, він пригадав, що на завтра, на розговіння, не буде, як звичайно, свіжої ковбаси, яку він так любить, а йому

прийдеться вдовольнитися звичайною кашею зі шкварками та капустою без м'яса. Бувало, лиш на світ благословилося, а він вже вставав і домагався: "Мамо! Ковбаси!" Ковбаса на Різдво те саме, що на Великдень паска. Вона каже, що довгий, чотиритижневий скінчився піст і починається свято. Але цього року все то відпадає — піст триває далі...

Тому ранком Володько не квапиться вставати. Він лежить під кожухом, йому не спиться, хоча надворі ще темно, він самий тільки з Хведотом, бо тато, мама й Василь ще опівночі поїхали на всеношну, в хаті холодно, бо за ніч видуло все тепло, але під кожухом тепло, і він може полежати, помріяти, поміркувати. Багато різних думок приходить і відходить в його голові. Має ось він і букваря, і грифеля, і дошку... І знає багато букв... Але що ж коли він усе такий малий і його нікуди не пускають, і мусить він завжди сидіти тільки дома. І чобіт йому навіть не куплять. Он мельникові хлопці, скільки їх є, а всі мають чоботи і можуть собі ходити куди хочуть — і на став, і до монастирського млина, і до ліса, і до церкви в неділю. І не мусять просити мами, щоб дала їм свої чоботи… Так. Не дуже воно весело так жити, і як він виросте, він усе то зробить інакше. Він купить собі добрі чоботи і поїде далеко, далеко. За море десь і ще далі… До міст і не таких, як Мизоч, а як Остріг і ще більших. У містах пани, і живуть вони бач як гарно, як чисто одягнуті, яке все смачне їдять — булки, та цукорки, та всяку всячину. А скільки у них книг усяких, а картин, а… всього. Ні. Мужиком бути ніяк не варто. Володько не хоче більше бути мужиком, хай собі хто що хоч думає.

І хтозна, як довго б він міркував про свою долю, наколи б не почав рухатись Хведот, а після і з церкви повернулись, почали обідати та оповідати про всячину. Дуже гарно співав у церкві хор з новим диригентом. Багато прийшло "москалів" на "побивку". Махобеїв Іван у драгунах служить, Соловеїв Хведір у гвардії у Петербурзі. Той інший у матросах, той ще десь там. Хтось помер, у когось народилась дитина, до чиєїсь дівки ходани на М'ясниці збираються. Безліч тих новин і є про що говорити.

Одначе перший день свята минає досить сумно. Всі дома. Іти нікуди. Сусіди далеко. Пішов було батько на пару годин до мельника, випив пару чарок, з'їв "бухт", і це все. Мати з дітьми нудилась дома, та, як звичайно, по господарці поралась. Василь начепив свої дерев'яні ковзани і погнався десь туди на лід. А найбільше нудився Володько з тим Хведотом. Ті цілий день у хаті. І бігали попід лавами на чотирьох, геть-чисто штани на колінах попрочовгували, і на полу гарцювали, і цебрик води розлили, за що Володько негайно дістав прочухана, після Володько щось цікавого знайшов у Василевих паперах і почав уважно читати, але нічого не міг зрозуміти. Мова була така дивна і друк такий дрібний, що поки розбере слово, то зовсім забуде, що там було спочатку...

Зате другий день видався на славу. Було дуже весело. Уже зрання на двір в'їхали обшивні і Василь ще здалека по буланих конях пізнав, що то їдуть залужні — дядько Корній з тіткою Зінькою і зі своєю дочкою Катериною. Володько на цю вість застрибав і забігав по всіх лавах, ніби вивірка по галузках дерева, коли її сполохають. І стрибав він не дурно. Від дядька з місця дістав цілу мідяну, велику, мов долоня, десятку. Правда, сказали, купити цукерків і поділитися з Хведотом. Від тітки повну пригорщу горіхів

волоських і кілька грудочок цукру. Від Катерини також горіхів і два великі червоні яблука. Розуміється, що так само дістали і Василь, і Хведот, але перший уже великий, а другий малий. Тим то не робить стільки радості, як Володькові.

Незабаром до двору в'їхали ще одні залужні — дідуньо Уліян з тіткою Марією. Знов горіхи, знов копійки… Але найважніше, що дістав Володько? Чобітки! Від дідуня. Справжні, малі, шиті зі старої халяви, чоботи. Радість неописана, щастя незмірне. Несподіванка для Володька величезна.

Мати була ото "у своїх" та візьми і поскаржись: сидять, нидіють, ні в що взути, щоб бодай провітрилось. А дід, нічого не кажучи, і на… Знайшов десь там на горищі "ще зовсім, добру" стару халяву, сам знає шевство, викроїв передочки, халявки і сточив чоботята.

— Отой шмаркач! — радіє мати чи не більше від Володька.— Іди поцілуй хоч дідуня в руку...

— Ось тільки чоботи взую! — викрикує Володько. Він з місця взявся до чобіт і в одну мить вони були вже у нього на ногах. Добрі! Дуже добрі! І ніде не тиснуть, і такі гарні! Ні. Таких гарних чобіт він ще, мабуть, і не бачив. Поцілував гарно дідуня в руку, дідуньо сказали: "Носи на здоров'я" — і проходжується гордо, що до нього тепер не підходь. Хведотові аж сльози стоять від заздрощів, йому також треба було б, але той ще мусить почекати.

— А вони витяжки,— хвалиться Володько і всі сміються з Володькової помилки. Володько знає, що найкращі чоботи "витяжки", але його якраз були далеко не витяжки, а пришитки. Але це не така велика біда.

Почався "сніданок", хоча пора обідня, забряжчали чарки, голоси зісилились, чоловіки обговорюють політику, тітка Зінька пошепки, щоб не чула Катерина, оповідає Насті, що не можна від "ходанів" до Катерини відбитися, а "воно ж іще дитина". Тітка Зінька і Настя сестри, але кажуть собі "ви", бо ж вони куми. Катерина Настина хрещениця. Зінька оповідає, що тих хлопців тьма-тьменна — а де вона? А що вона? А приносять гостинці, могоричі...

Катерина ж дійсно на диво хороша видалась. Як панночка. "Тендитне таке", як казала Зінька, а струнка, а росла, "як тополя", а личко завжди свіже, рожеве, а коси ясні та кучеряві, а очі сині, як небо. Володькові вона завжди нагадувала тих херувимів з шістьма крилами, що в дерманській приходській церкві на хорах намальовані...

І любить Володько ту свою Катерину, що Господи. Ось він підсумовує свої гостинці — і копійки, і горіхи, і яблука, і цукорки від тітки Марії з папірцями, що на них олені намальовані і червоними буквами написано: "Чем табак курить, лучше конфект купить", що Володько сам вголос читає, щоб усі почули. Але ті там за своєю політикою нічого не чують, і тільки одна Катерина, що так само, як і він нею, найбільше цікавиться Володьком, одразу почула, як її пестун читає, схопила його і посадила собі на коліна. Який сором! Сидіти на колінах! Володько такого не очікував, і хоч як він любить Катерину, але швидко замолов ногами в чоботях, щоб вирватись з її рук.

— Та посидь же, Володьку, та почитай мені щось. Слухайте! — звернулась вона до

всіх.— Володько наш уже незабаром апостола в церкві читатиме!

— Та невже? Ооо! — дивуються всі.

— О, так,— каже Матвій.— Він дуже малий понятливий! Батькова похвала ніби жаром його посипала. Такого він ще направду ніколи не чув. Ніколи не знав він, що про нього батько думає. І він загорівся, почервонів геть з вухами і почав ще дужче рватися з рук Катерини, ніби піймане дике звіря.

А Катерина не пускає, горне його до себе, виціловує.

— Я, мамо,— звертається вона до Насті,— заберу його з собою. Я хочу такого братчика мати. Він буде мені книжки читати.

Але Володько не слухає більше, вже вирвався і, як було, пошумів геть на піч разом зі своїми чобітьми.

— Як підросте — на школи подам,— вирвалось у батька. і Володько це також учув, і це кажуть тато, самі тато, і отак перед усіма. О, Боже! Він цього не пережиє! Який особливий день сьогодні, він зовсім не знає як поводитися, що робити — і радісно, і соромно, і разом так десь, там всередині, приємно, що ніякими словами такого не вискажеш.

Увечері друга радість: прийшли колядники і то зо звіздою. Володько,Як тільки почув за вікном дзвінок, в одну мить був у вікні на лаві. Хведот негайно також поспішив за ним.

— Будьте здорові з Різдвом Христовим, а чи дозволите заколядувати?! — чути з-за вікна глухий, хриплий голос.

— Спасибі, спасибі! А просимо, просимо! — відповідають майже хором з хати.

Колядники колядують, голоси їх хрипкі, вони вже обійшли чимало простору, треба дякувати їм, що вони і за такий далекий, закинутий хутір не забули, тому їх кличуть до хати, частують чаркою горілки, дають закуску, книша, десять копійок грошей і відправляють...

День минув якнайкраще. Усі вдоволені. Гості роз'їхалися геть за смерку, а Катерина мусіла залишитись ночувати, хоча їй дуже не хотілося, бо там же її "ухажори", її залицяльники, її приятельки, але Настя настояла, і як його не послухати хрещеної матері. Володько також був дуже з цього вдоволений.

Третього дня батьки ідуть доДерманя "в гості", Катерина їде додому, Володька беруть також із собою. Василь мало не плакав, так не хотілося йому лишатися самому з Хведотом, але батько проговорив: "Ти-но мені не коверзуй, бо як візьму запругу..." — і цього було досить, щоб Василь замовк.

Але і Володько не мав великої радості з цієї поїздки, хоча були на Запоріжжі у дядька Єлисея, де Володько найбільше любить бувати. Але тепер узимі зовсім не те саме, що влітку. Улітку, як побіг зрання з. хлопчиськами, то до самого вечора гасає десь там по гаях, що й не зглянеться, коли той день пройде. Тепер же весь день сиди у хаті, довкруги самі дорослі, хлопці десь також сидять дома, або десь, хтозна-де, пропадають, Архип та Мефод вже ходять до школи, дуже виросли і їм тепер не до Володька.

І так, досить марудно, минув день, а ввечері, коли верталися на санях додому, Володько так змерз у своїх нових чобітках, що мало ноги йому не поодмерзали. Але він мовчав про це, боявся, що іншим разом його не візьмуть більше, бо їхати все-таки дуже приємно. Дорога рівна, в'їжджена, небо ясне та зоряне, світить круглий, аж, здається, прозорий місяць, мороз пришкварує і полоззя саней поскрипує, їдуть тепер не тією ж дорогою, що й улітку, а навпростець, здовж лугу, а то і через луг, біля обох млинів — монастирського і чеського. Колеса млинів зовсім замерзли і вкрилися дуже гарними, що блищать під місяцем, льодяними френдлями. Володькові дуже кортить відломити шматок такого френдля і посмоктати його.

Хутір Матвіїв тихий, самітній, снігом з усіх боків занесений, сливе непомітний на білому здалека. Лише під'їхавши ближче, стає видно двоє малих віконечок, що в них блимає слабке водянисте світло, а трохи вище видно стовп чорного диму, що зводиться сливе простопадно, просто з нічого, бо білої стріхи на білому тлі поля майже не видно. Це Василь топить смоляними корчаками, а тому такий тяжкий і густий той дим.

Решта свят — Новий Рік, Щедрий Вечір, Голодна кутя і Водохрещі минають, як би не були. Ще раз були гості. Приходили до Матвія і чужі люди — погуторити, побалакати, порадитись. Матвій дещо відпочив, підняв голову, повеселішав, не сердився стільки. Колядували, щедрували, посипали, бажали собі і іншим щастя, здоровля, щоб пшениця родилась, щоб худібка плодилась, щоб діточки росли і щоб багато всім літ прожити і "дай Боже назарік діждати".

Але свято святом, воно приходить і воно відходить. Лишаються, як і були ті самі, що і завжди, будні. Праця, убогі харчі, клопоти, гризня. Зараз по Різдві почалась метелиця, що тривала цілий тиждень, а там повіяло теплим полудневим вітром і настала одлига. Пішов дощ, сніг розм'як і став пускати, весь луг зненацька, за одну ніч, залило водою. І не встигла вода зійти, як знов морозом вдарило і все то геть, як око гляне, замерзло, ген аж до самих Лебедів і далі. Лід такий гладенький та прозорий, ніби вся земля покрилася склом.

І враз на лугу появилося безліч отих самих учнів з дерманської семінарії, тьма-тьменна найшло їх, і всі на ковзанах, і всі біжать, летять, один за одним, один за одним, а поли їх одягів, мов крила, розвіваються і мають на вітрі. І все десь туди на Лебеді та на Лебеді...

Між ними, між тими учнями, і Василь десь цілими днями пропадає, намотає на постоли (бо дали б йому тато чоботи) оті свої, як він каже, "коньки", з дерева тесані, підкуті лише грубим дротом, і весь час там сховзається а мельниковими хлопцями. Володькові страх хотілося б і собі там бути, і чоботи вже має, але його туди ніяк не пускають мама і все кажуть, що "скажу батькові", бо чобіт ніяк не можна вишкорбувать. І він аж плаче, аж із себе виходить, так просить, а коли вже вирветься, то біжить, мов навіжений і такий щасливий, що, здається, небо обняв би.

На льоду дійсно приємно! Так якось просторо, легко, поміж кущами верболозу, такі якісь закрути цікаві, у льоді позамерзали бульки повітря, якісь трісочки, трапляються навіть рибки. А як розженешся, як пустишся, як полетиш, холодне повітря тне в

обличчя, вітер ріже в очі і так радісно, ніби ти птах вільний з крилами і летиш куди тобі заманеться... Але то так недовго триває, так рідко трапляється.

Інше діло Василь. Той тобі, за цей останній час, зовсім від дому відбився, все він десь там на лугу та на лугу, а оце знов почав не приходити додому, ночував десь там у дядька на Запоріжжі, або у тітки на Залужжі, там йому куди веселіше — юрба хлопчури, гренджоли, коньки, цілими днями санкуються, війну ведуть, навчився навіть курити. Хлопці у батьків крадуть листя бакуну, деруть книжки на папірки і курять. Навіть і Василь якусь дуже добру, божественну, куплену ще покійним дідом Антоном в Почаєві, книгу пустив з димом.

Забагато цього стало Насті, що сама все мусить дома робити, і поскаржилась вона батькові.

— Дивись, он другий тиждень минає, а його нема і сорочки навіть не зміняв, і хтозна, що він там вичворяє, і чи ходить він до тієї школи...

А Матвій візьми та вибери згодну хвилину, та піди до Дерманя, та приведи того "камлія" додому, а ввечері візьми та відлупи його так, що той потім цілий тиждень не міг на свій задок сісти, що навіть Володька зворушило...

Після того Василь щодня приходив додому і почав з книгою діло мати, бо Матвій зажадав, щоб той приніс від учителя "свідєтельство", як там він учиться. Виявилось, що Василь зовсім науку занедбав і ледве-ледве десь там у хвості за іншими волікся. Матвієві таке зовсім не "по нутру", і він приказав, що як далі Василь буде так учитися — віддасть його до циганів або жидів, на помийника.

Володькові ніяк не зрозуміло, чому Василь не хоче вчитися. Ах, коли б це так він міг ходити до школи... І тому Володько придивляється до Василя. Щось у ньому дивне стирчить, у тому хлопцеві, і Володькові чомусь шкода його. У ньому щось добре із злим чергується, по всьому видно, що виріс він без матірньої опіки, бо його мати померла, коли він всього-навсього вісім неділь мав. І так він виріс самий, і ніхто його не любив, і ніхто не ласкав, бо куди правду діти, Володькова.мама не дуже то "їх", отих своїх пасинків, долюб-лювала і Володькові це аж ніяк не подобалось. Володько все-таки і любить того Василя — стяглий, високий, ясно-русий, обличчя і шия в ластовинні — якраз такий, яким і сам Володько хотів би бути, які йому дуже подобаються, бо нагадує він тих казкових Іванів-Царевичів, про яких не раз чув і читав.

Але не подобалось Володькові, що Василь чогось завжди невдоволений, завжди сердитий. І все, що він робить, здавалось, робить отак, без думки. Що напливе, то й робить. І ще не подобалось, що той ніяк не хоче вчитися. А це Володькові не подобалось найбільше.

ТАМ, ДЕ КАЗКА РОДИТЬСЯ

По святах побіг для Володька час куди швидше. Все-таки — нема-нема, та й десь повіється, не сидів уже завжди в хаті, то на лід, то до млина, а останніми часами почав просто цілими днями зникати і коли його мати спитає "де був?" — завжди та сама відповідь: "У млині". І дійсно тягнув його той млин, як магніт. Холод не холод, мороз не мороз, а він іде і чапить там у хатині, що в одному куті млина примістилася,—

закуреній, засміченій, повній лавиць з дощок, пеньків для садження із залізною, круглою, яку звуть "барабанчик", грубкою посередині. У хатині денно і нічно завжди і без перерви, стоя, садя і лижка, повно дядьків-завізників. Диму там від махорки і грубого газетного паперу завжди стільки, що на ньому можна, як кажуть, вішати сокиру. Одне маленьке віконечко, на чотири шиби, відколи появилось на цьому світі, не бачило ще ніякої утірки, а тому воно стало зовсім непрозорим, сірим, подібним на шмат небіленого полотна. Ані повітря, ані світла воно не пропускає і не для того воно було зроблене. Воно зроблене для того, щоб у хатині було тепло... Але і цього свого завдання воно не як слід виконувало, бо й тепла тут не було. Надто великі мало воно шпари, якими чомусь ніхто не цікавився, щоб могло воно втримувати тепло.

У хатині повно дядьків. Завжди горить барабанчик. Гріються завжди сніданки. Курять, спльовують, регочуть. І завжди гуторять, завжди оповідають... І завжди сторчить тут, десь збоку, десь позаду Володько. Мороз не мороз, холод не холод. Дядьки в кожухах, у валянках, Володько у своїх чобітках і старому матірньому жакеті.

Дядьки оповідають — Володько слухає. Дядьки регочуть — Володько посміхається. І які були оповідачі! Одноокий Трохим — син Івана Гуци, старий Іван Середа, що був колись у банді злодіїв відомого Казмірця і, ховаючись від самосуду села, підрізав зі страху собі горло, тому і звався Зарізаним.

Дід Кошіль — лисий, білий, з довгою бородою, подібний до святого Миколая,— побережник Таксарових лісів; Олійник — що бував "по світах", у Києві, в Одесі, десь там на шахтах вугіль копав, а після у Києві у якихсь там панів "за дворника состояв". Ще донедавна бував тут старий велетень Ровіцький Хведь, що "собственою парсоною" на турецькій війні в І877-8 роках побував і бив турків і навіть медаль "за храбрість" мав і носив її у дні святочні на широких своїх грудях. О, цей знав того! Кожне своє повідання починав так: "То ще коли я в І877-8 году на турецькій війні був"... І пішло, і пішло. Доходив не раз до такого, що й сам собі переставав вірити і все питав слухачів:

— А чи вірите мені?

Слухачам вірилось тяжко, але все-таки вірилось, коли він сам-один цілу роту турків в полон брав, або коли "сам імператор Олександер Олександрович" йому "собственоручно вручив оцю медалю за взятіє знамені І25 пішого полка турецького падишаха", яке "я сам вирвав з рук турецького знаменоносця, пробивши штихом собі путь через колону турків з двадцяти п'яти чоловік".

Але Хведь Ровіцький не лише з турками мав діло, не менше справ мав він із "нечистою силою". А треба вам і те знати що "нечиста сила" в якому тільки вигляді, між людом хрещеним, на землі не появляється. От, к'примірові, було це саме перед зимним Миколаєм, саме перші хуртовини закрутили, коли робив я у чеха Шалти на Борщівці. Трачку різали. А людина з Шалти — нічого собі. Любив і випити, і погуторити. Ріжемо, стал-бути, цілий день, а ввечері додому. А мені, звісно, до дому верстов шість через Придатки, — а холод, а метелиця. Шалта це знає, прийде, бувало, і каже: а ходім-но, пане Ровіцький, та погріємося.— Ну, ходім, пане Шалто. І зайдем, стал-бути, на "гулянку" до Веселого, що ото на перехресті доріг стоїть. Ну, одразу по

пиві, а пиво там звісно — Гульченського бровару, знаєте?

— Та чому б не знати.

— Ну, і отож. Наперед по пиві, а там і на чарчину перейдемо. Я, стал-бути, оповідаю, а Шалта слуха та підлива, слуха та підлива, і не раз, бувало, вип'ємо собі, що зветься, на здоров'ячко… Бо треба і те знати — пили з розумом, не то, щоб там наджорився та й хвантазії які — борони Боже… Вийдеш од Веселого, як то кажуть, навесело і йдеться тоді, ніби тебе несе крилами, і не зоглядишся, як додому прийдеш, жінку іноді попоб'єш…

І тут Ровіцький на хвилину замовкне, подумає, похитає головою, болючого бо місця торкнувся… Із жінкою молодою не йшло у нього гаразд.

— Одного разу,— продовжує він,— засидівся я з Шалтою отак мало не до перших півнів… Вийшов надвір, а в полі мете! Світу не видно. Іти, думаю, чи не йти? Піду! Було-не-було, при мені сокира, як що до чого, а хіба ж я на Балканах не стояв, Шипки не видав, турка у вічі не бачив? Але, знаєте, як ідеш отак напідпитку трохи, то завжди воно якась нечиста сила до тебе пристане. То відьма якась, то отой западенний упир, що ото гонить попід Хвищиком, то панич… І цього разу, стал-бути, панича зустрів. Як тільки вийшов я у поле, став та й роздумую: і як це його до Ровіцьких хуторів попасти? Отак, думаю, навпрост — Андрущиківські займиська, отак знов уліво — Шинківці, а отак управо — мужицька Борщівка. А коли зверну отак трошки-трошки вліво, так і попаду на Ровіцьке, і вибрьохаюсь на дорогу, і до світа дома. Значить, вирішив і пішов. Іду я, стал-бути, йду, іду я йду — тьху, що за напасть лиха, думаю — все поле і поле і кінця нема, а сніг глибокий долинами, а мете, хоч сядь та й плач, а темнота, хоч в морду дай. Уже і займиська десь мали бути, а тут поле і тільки поле. І що б ви думали? — питає Ровіцький, а дядьки здіймають голови, роблять великі очі: має бути щось страшне…

— …Дивлюсь, знаєте: черешенька!

— Черешенька! — дивуються дядьки.— Де черешенька, а де Андрущиківські займиська!

— Ото ж бо й є! Черешенька. А то ж, знаєте, найгірше місце цілої нашої околиці. Чи одного там ночами поповодило, а чи не знайшли там нашого Миколу замерзлим, а позаторік не завіяло там Корчака Панаса, зятя церковного старости, що їхав із млина, разом з кіньми, саньми і мукою, а чи не там саме не раз поповодило, доки до банти не довело, Ляша, що ото повісився, коли, бувало, вертався від своєї коханки з Верховеччини…

Ну, думаю, стал-бути, плохо дело. Воно-то в І877-8 роках на турецькій війні не раз і гірше бувало, але тоді я ще — го-го! — молодий був, здоровий, кров ще грала, а тепер пройшов, знаєте, від Веселого до черешеньки і вжедихавиця почала грати, ноги не слухають, кашель душить — коклюш мав такий, що як зайдешся, на ногах не втримаєшся. А тут мені зовсім закрутило голову, і куди його, в який бік — сам дідько лисий хіба знає…

І тільки оглянувся… Господи! Свят-свят! А біля мене… панич! Тьху ти, думаю. І де

це ти тут узявся? І він спить, клятий — регоче, одягнений делікатно, у храку, котьолок на голові. Куди ви, дядьку, йдете — питає, стал-бути. Я глянув на нього, подивився. А тобі, кажу, що до того? Ідеш собі, чоловіче, куди, то йди, а інших не займай. І вдаю, знаєте, нібито я не розумію, хто він такий. Та я, каже, також іду — підемо разом. А куди ж ти йдеш? — питаю. Отак, каже, до села — заблукав от. А чому ви оту сокириську дричите, то ж ви і так ледве ноги тягнете. Ааа, думаю! Знаю. Нечиста сила, як відомо, сталі боїться. Ні, кажу, спасибі. Якось уже донесу. І, значить, ідемо. Без дороги, без сліду, отак куди очі бачать, боремось із вітром… Панич мій цигарку закурює і мені дає. Ні, кажу. Дякую. Не вживаю. Курю люльку. Розпитує, стал-бути, де був, що робив, я відповідаю, чому б, думаю, і не поговорити. Але тут я покметив що панич мій увесь час спихає мене з дороги. Усе вправо та вправо, а мені, знаєте, скорше вліво треба. І пройшли ми, значить, отак з годину, зупинився я, щоб відсапнути та оглянутись, коли дивлюся: а ми біля черешеньки...

— Біля черешеньки! — викрикують здивовано дядьки.

— Біля черешеньки! Тьху! Свят-свят-свят! Е, кажу, паничу, не буде між нами ладу, краще воно буде, коли ти підеш своєю дорогою, а я своєю, а то, їй-богу, перехрещу! От не гріх, що забожився. А він, капосний, став і регочеться. Геть, кажу, поки не розізливсь, думаєш, не знаю, хто ти такий? Ну, каже, не сердься, дядьку, я вже більше не займатиму. Підемо — проведу вас додому. А не зведеш? Їй-богу, ні! А не брешеш? Ні, каже, клятий. Ну, то ходім, але як тільки що — хрещу і все. І пішли. Ідемо ми йдемо, ідемо ми йдемо, з мене вже і піт цюрком, і де б, ви думали, ми опинились? Під горою! Коло наших каменоломень. Якраз до мого кар'єра дійшли...

Та куди ж ти мене, нечисть проклята, завів? Аа… і тільки хотів руку звести, щоб похрестити, а він, клятий, як трісне мене по мармузі, та як, знаєте, садоне, то я і незчувся, як на дні печери опинився. То ще щастя, що її геть снігом занесло, а то б розбився, як горщок. А так полетів, як у пух, коміть головою, і в голові, чую, геть усе перевертається. А він, чортяка, як не зарегоче, як не заплеще в долоні — ах моторошно зробилось. І зник!

Лежу я, значить, увесь із головою в снігу, прислухаюся, а на Ровіцькому хуторі півні співають.

А! Хвала Богу! Зняв я шапку і перехрестився, та поволі почав рухатись, думаю, треба якось із того снігу вилізти, шукаю шапки, що десь злетіла… (Володько думає: і як він її зняв, коли вона злетіла?) Знайшов її, а сокири так і не знайшов. Полетіла катзна-куди! Пропала.

Отаке-то було! І не з одним Ровіцьким. Дядьки слухають, і кожний має вже щось своє подібне, і кожний рветься, щоб висказатись.

— А зо мною, знаєте,— починає другий,— трапилось одного разу таке...

І пішло, і пішло. І так день, і ніч, і безконечно. А Ревіцького так-таки і завела та нечиста сила, бо йдучи, одного разу, пізно ввечері з "трахтиру", що на "казьонній часті", опинився він якимсь чином "у вікні", що то на болоті під Михалковим лішником. І так він звідти вже не виліз. Засмоктало. Розказують, що Михалків наймит Югеньо,

напуваючи удосвіта біля криничини коні, чув, що у вікні щось ніби стогнало, але його то так настрашило, що він тікав без духу, бо хоч це і був досвіток, однак нечистий може і ранками по багнищах гуляти.

І про діда Юхима, Матвійового тестя, оповідали, і про бабу Уліту, ту саму, що і Володька повела, і про вішальника Ляша, як то він у своєму займиську, коли люди йдуть з вечірні, з мотузом на шиї з'являється і страшить. І як то тітка Домаха чорного кота у своєму хліві піймала та лапу йому відрубала, а на другий день баба Уліта, всі бачили, з перев'язаною рукою ходила. І як то дід Яків, одного разу, вертаючись із шинку, замість додому попав на могилки і там його під каплицею бачили, як він якісь квіти збирав, а Вівдя Захаркова клялась-божилась, що сама бачила, як той же Яків удосвіта вертався з могилок...

Але ж то було взимі, думав Володько, і як же він міг там ті квіти збирати... Одначе, це ніяк не зменшувало вірогідності оповідань завізників...

А іншого разу один новий дядько, якого перед тим Володько ще не бачив у цьому млині, почав оповідати про самий Дермань, про старовину... Казав він, що земля наша древня і люд тут з давен і давен проживає. Ще перед татарами були тут селища, та городи, та замки, де наші князі рядили, та воювались із ворогами, з татарами, що на землю нашу нападали, люд хрещений уярмлювали і вивозили в свої землі в неволю вічну...

А наш оцей край Волинський пізніше під владу князя Острозького попав,, що його отой замок в Острозі до цього часу стоїть, і, кажуть, князь той мудрий був, школи будував, монастирі заводив, книги друкував і, кажуть, то він, ще чотириста літ перед цим, отой наш Дерманський монастир поставив. Буцімто, кажуть, воював він з невірними, набрав бранців у полон і казав ними гору під монастир на рівному місці насипати, що ото і по сей день стоїть. Ї ставок там під монастирем викопали, і колодязь, двадцять п'ять сяжнів, глибокий поробили... І так постав тоді Дермань.

А треба знати, що був тоді навкруги ліс непроходимий, та яруги глибокі, та багнища великі, і розказують, буцімто князь Острозький сам це місце під монастир вибрав, раз ніби на полювання з отроками вибрався, довго їхали верхи бездоріжжям і в отому місці під монастирем, що ото звуть "біля Яна", де той пам'ятник між чотирма липами стоїть, напав на князя дикий вепр. Їхав князь ніби дещо спереду від отроків і від утоми задрімнув. І саме в той мент вирвався з кущів дик, кінь сполохався, і було б кепсько, наколи б князь не встиг схопитися за гіллю, що звисала над стежкою. І так він урятувався і на згадку про це князь наказав там монастир збудувати і назвати його Дрімання. Бо князь ніби мав тоді сказати: "Ох, і гірке було те дрімання". А з того пізніше постало Дермання, а ще пізніше Дермань.

Але все то відійшло і все забулося. Мало у нас писалося, мало читалося, а все отак з уст в уста передавалося, а то, звісно, воно не записане гине. І ліси, і болота — вирубали,висушили, але земля наша древня, сива давнина лежить на її облику. І наші селища, і городища, і замки, і монастир… Усе то каже, що рід великий заселяв цю землю, хоча тепер він здрібнів, заїла неволя, панщина, упокорення. Бо людина, що раз

в ярмо голову схилить, тяжко назад до волі вертається. Були у нас і Сангушки, і Вишневецькі — роди великі і древні, але і ті полакомились на чужі охляпи — мерзенний такий вам клан, що честі не знає, а народ наш отако самотужки жив і живе, та всі, кому лиш заманеться, зобижають його. А хто винен? Ми самі! Кров наша винна! Душа наша! Не датись повинність наша, гнати від себе пасожерів! А ми мало дбаємо самі за себе, не вчимось, не цікавимось світом, не йдемо помежи люди, ми нікого не знаємо і нас не знають, приходять лиш ті, що багатства наші збирають, ліси рубають, банки закладають, дохторами стають, інженерами робляться, книги про себе пишуть, а ми нидієм, ліземо в землю, бабраємось в гною...

Той чоловік, видно, дуже сердитий, думає Володько, дивлячись на нього. Нелегко все то зрозуміти, чого він, той чоловік, хоче. Дядьки слухають, кивають головами...

— Та воно... Як сказать? Куда тут вже мужикові... Дід Кошіль, так той просто:

— А! Байдуже! Науки, науки! Вчиться, вчиться людина, а дурнем помре!

— Ха-ха-ха! — регочуть дядьки, ця мова їм більше зрозуміла.

А побережник Лісовський, що править за дуже вченого, стоїть, подригує колінами і говорить високим голосом:

— Ну, воно конєшно... Єслі, так сказать, приміром, одним словом подумати, то й подано колись у древності лісу було більше, ніж тєпєріча. Сколько хотіш! Іді, рубай — усьо твоє!

— Ну, да! Ну, да! Верно, верно! — підтакує котрийсь дядько в тон Лісовському.

— Та кобто його не так нищили! — пищить дядько Грицько з Лебедів. — А то ж рубають! Гроші! Що жидові. Йому аби більше тисячок збити...

— А де ж ми самі? — питає той самий чолов'яга, що про князя оповідав.

Лісовський подригує колінами:

— Та... Звісно! Куда там нам! Сиволапим, ге! На це наук треба. Сам баняк не буде варити, як на огонь не даси...

— Ха-ха-ха! — регочуть дядьки.

— А чи не вєрно кажу? — підбадьорюється Лісовський.

— Звісно — вірно! Мужицька голова, що тобі макітра. Череп є, а всередині порожнє. Вітер свище...

— О, не кажи! У макітрі терти можна...

— А! Можна! Макогоном. Знаємо.

А Володько слухає і чує, не все гаразд второпає, але все влазить в нього, в його голову, в його душу і там виповнює його. Млин, хатина — його школа, дядьки — учителі. Учителі щодня міняються, учень лишається завжди. Дні йдуть, проходять, минають, міняється життя, росте, множиться, набирається сили, зводиться на ноги, простягає руки. Як жити? Куди йти? Господи! Візьми мене за руку і веди, і покажи сокровенні свої діла, твої таємниці, розкрий мені сили паростків, що витикаються з нічого і пнуться догори, покриваючись барвою, наповняючись соками, насичуючись запахом сонця. Як радісно бути твоїм слугою, кохати творіння твоє, брати від нього малу частину сили і також жити.

ПО ТАМТОЙ БІК ДОБРА

Володька нема дома. Ось уже смеркає, а його нема. Мати сама з Хведотом, Василь не вернувся з Дерманя, а батько ще не прийшов з роботи. Надворі тріщить мороз лютий...

А де ж той, у Бога, хлопчисько лазить — Господи, Господи, ще десь там під лід усунеться — заморока така, вічно тремти за нього, вічно бійся, вічно журися...

Мати виходить кілька разів надвір. Небо прозоре, місяць великий, червонавий, верби іскряться під інеєм, вітрець східний стриже долиною, місцями горять зорі, що, здається, дзвонять сьогодні. І ні душі живої довкруги.

І де ж та дитина, людоньки мої, то ж ніколи ще з ким такого не бувало? Мати йде до хати, треба того Хведота положити спати, одягнутися і йти шукати. Хто знає, що там з ним сталося?

І аж то двері потихеньку відчинилися, і він іде. Не йде, а лізе, сунеться, і, як пізніше оповідала Настя, відчиняються, каже, двері і на порозі "воно". Нещасне, замерзле, я напустилася на нього, а воно, людоньки, ані язиком не поверне. Де ж ти, погибелі лихої, був? "У млині," — ледве виговорило. Я до нього, зриваю те дрантя, стягаю чоботи, а звідти лід сиплеться, снігу повно, а ноженята, як крига. Господи! Я перелякалася та на піч з ним, а там саме жито сушилося...

Далі, звичайно, Настя піднімає свій брудний хвартух і одним кінцем витирає свої вічно червоні очі, а другим сякає носа...

— Чобітята оті, знаєте,— продовжувала вона,— як не кажи, а зі старого ременю, а воно ж хіба вміє берегтися. Ми і не помітили, що вони порвалися, що до них сніг сипався, а мале боялось сказати, бо ж батько наш забороняє на лід ходити; та й то правда — коли йому ще ті дитячі скорбуни латати...

А другого ранку, коли Володько спустив ноги, щоб злізти з печі, а вони йому, як патики, переламались і він полетів у запічок. Мати в крик, в лемент.

— Володьку? Що з тобою? Дитино?

А він лежить і ані звуку, бо що має казати, чим виправдати себе. Мовчить і тремтить, щоб не дісталось бува, ось як тільки прийде батько. Де був? У млині? Що там робив — молов? Працював? Що, казки слухав? Дасть йому батько казки — чекай,чекай.

Мамо, мамо! — говорили сині Володькові очі, що пильно дивились на матір. Зрозумійте хоч ви мене!

І мати, здається, розуміє, вона і лементує, і скаржиться, і лякає, що скаже батькові, але в тих її словах стільки зрозуміння, що Володькові стає легше.

— Ах, ти, потицюху! Ах, ти, чудовиську! Ах, ти, замороко! Горе ти моє тяжке! І що з тобою сталося? Спробуй — може, ще встанеш.

Володько намагається звестися, але дарма. Ноги мов з мотуззя, і він навіть їх не чує. Хлопець лежить, мов викинутий лантух. Мати постелила в запічку якусь кожушинку, якесь рядно, якусь подущину, і він ліг.

— Ох, справдився мій лихий сон, ох, чуєте, справдився. А снилось мені, що я ото білими квітами обкладаю ту дитину свою,— дитинонько ти моя болюча, і що я тепер з

тобою робитиму?

Хведот весь переляканий, він лише мовчить і зовсім не розуміє, що з тим його "Воводьком" сталося. І щоб йому було безпечніше, він лізе матері на коліна.

А мати вичитує:

— І що я тепер з вами пічну? Один лежить у гарячці, другий уліз на коліна, надворі морозисько, батька немає. А тепер він прийде і почне жминдати: а навіщо пускала, а чому не потягнула через плечі, щоб у хаті сиділо? Тепер ось сиди і тішся, умре під погибель лиху і тоді що... І що я йому на то скажу — намучений, голодний, намерзлий, хіба він зрозуміє, що діти також не можуть вічно в хаті сидіти?

Весь день вичитує мати, плаче, свариться, тошніє. Вона і туди, і сюди бігає, та все до Володька і до Володька... Якісь обклади, якісь примочки, несе йому щось з'їсти. А Володько їсти не може, кашель шарпає ним, думки плутаються, голова йде ходором. Він терпить мову матері, йому нічого не болить, лише йому дуже тяжко, що він спричинив стільки клопоту в родині. А що буде, коли дійсно прийде батько?

І він "приволікся" десь аж біля півночі. Полатаний його "куцан" весь у білому поросі, ніби він також був у млині, постоли розбилися і тримаються лишень на самих волоках, ноги загорнуті лише в суконні онучі, що зальоденіли зовсім, ніби вони видовбані з дерева.

Прийшов, і як помітив, що Володько весь червоний, лежить і не рухається, промовив:

— Аз ним он що? Знов наганяв чого?

І більше не промовив ні слова, сів біля столу, мати подала йому вечерю, сьогодні, з приводу масниці, принесла шматок солоного сиру до картоплі, їли мовчки. Мати пробує поволі і обережно оповідати, як то воно з тим Володьком трапилось. Батько все вислухав, а пізніше підійшов до хворого і питає:

— А їв він що?

— Та де там! Ані скалинки не мав в устах,— відповідає мати.

— Я вже й сам не знаю... Бити вас? Лаяти? — і вийшов з хати.

Володькова справа його поважно турбує, треба б до лікаря, а тут його хоч кричи, ані копійки зайвої. Хай ще почекає кілька днів, а, може, само пройде. Оглянув худобу, вернувся до хати, роззув постоли, помолився і ліг спати. Лампа згасла, але мати стояла в темноті біля хворого, уста її ворушилися, було чути її тихий шепіт. Вона молиться. Боже! Поможи їй, захисти ту немічну дитину.

Другий день — недільний, але батько — спина не спина, болі не болі, а встає з досвітком. Надіває не постоли, а чоботи,— одразу видно, що не до каменю збивається. Він іде до церкви.

А вернувшись, виймає з-за пазухи п'ятикопійкову французьку булку.

— Маєш ти там, стара, ще яке молоко? — питає.

— Де вже там тепер молоко. Може, що вицяпну. Молозиво вже "у неї", не молоко...

— Щось йому приготуй, а я зайду до Юхима, може, щось порадить...

Володько це чує. Через біль голови не може підвестися, але йому так хотілося б

хоча глянути "на тата". "Добрі мої тато", — думає він.

Зараз по обіді Матвій пішов до діда Юхима. Через ліс, через поруб, через поле. Скрізь грубо снігу, ні тобі стежки, ні сліду, борхається навпростець по коліна цілиною.

По годині він на місці. Тихо і порожньо, як і скрізь на хуторах, світить сонце, все довкруги занесене снігом, величезні снігові замети нагадують застиглі хвилі збуреного срібного поля. Високий частокіл з дощок оточує сад і забудівлі. Добра, мурована, біла, крита зеленою бляхою хата, велика на кам'яних стовпах клуня, муровані хліви. Коли Матвій увійшов до фіртки, біля комори зашарпався здоровенний, гнідої масті псюка, що прип'ятий ланцюгом на довгому дроті між коморою і стайнею. Побачивши Матвія, собака наробив галасу, ніби йому за те бозна-скільки платять.

На це вибігла Юхимова вихованка, а найстарша Матвієва дочка, Катерина.

— Ой, тато! — викрикнула дівчина.— Чи ти, Боску, замовкнеш? Ану, замовчи! Заходьте, заходьте, тату. Як там у вас? Усі здорові?

— А,— промовив лише Матвій, обмітає в сінях сніг з чобіт, Юхим, видно, вже з хати почув голос Матвія і відчинив з кухні назустріч двері.

— Ооо! Ооо! Кого бачу. Оце так-так! Милого гостя маємо — заходь, заходь.

Старий дійсно щиро радів, сердечно потирав руки. Любив Матвія. Завжди охоче з ним зустрічався і не раз розмовляли вони про речі незвичні. Старий, куди правду діти, любив часами відірватися на хвилину від земного, заглянути в божеське, потолкувати про те і про се, часто вичитане з книг. Матвій, хоч не визначався такою вченістю, одначе з приємністю тримав з ним ногу. Дідура лічить ось уже понад сімдесятку, а виглядає молодшим від Матвія. Бороду підстригає, вуса також, чуприна дещо вже шпакувата, але колись, видно, була рудавою і тому не так помітна сивина, і підбирав її у гарну, опрятненьку стрішку по-старосвітськи. Дідом навіть не випадало його звати, а ще менше випало його звати чарівником чи характерником. Здається, буде правдою, коли назвати його людиною книжною, вченою, хоча без шкіл, тією, що своїм справжнім людським розумом потрапить іноді досягнути значно більшого, ніж інші зі школами. Усе в нього, що в руки брав, спорилось, а тому і пасіка росла, множилась і давала зиски, тому і дім поставив зовсім нерівня іншим, і худібка, і сад, і поле. Чарівник! Розуміється, чарівник. Бо ось він вичарував з нічого сливе все те, що іншим ніяк не дається...

Тому і Матвій любив того чарівника, саме такого хотів бачити і саме таким хотів бути. Посвоячився, було, з ним, середущу його дочку Лукію подружив, та Бог не дозволив. Дала йому двоє діток, а сама пішла, невинна і чиста, як голубиця, в життя вічне, простудившись при пранні білизни зимою, будучи ще не здоровою після народження Василя.

Тяжко переживав Матвій утрату тієї своєї дружини, переживав по-своєму, сам з собою і в собі, без зайвого слова, але болюче і глибоко. І до цього дня не годен її забути, все і все пригадує, а інколи доходить це і до відома Насті, а та, звісно, переживає, ту вину на інших, Богу-духа винних, звертає, тому їй нелегко водити дружбу з Юхимом, нелегко Василя та Катерину своїми вважати, нелегко бачити Матвієву скорботу,

відчувати його тугу за тим, що не вернеться.

Бо Настю хоча і любив, але не те вона, зовсім не те, що Лукія, а дід Уліян не дід Юхим, і все інше тут іншою мірою міряється, словом такого не вискажеш, але чуття і розум знають усе і мовчазно розцінюють.

А дід Юхим сприйняв своє горе, смерть дочки, "по-Божому", вірив, що це "кара", і шукав за собою вини. І не тільки стратив він Лукію. Старший його син Клим, що його хотів було "на високі школи подати", також щось не видержав, щось у нього в голові від високих наук чи від чогось іншого, поплуталось, і мусів його до того дому, де лікують нерви, віддати. За те, казали мудрі люди, що старий з "нечистим" нюхався, за те і кара Божа, але хтозна чи за те. Клим був парубок толковий і вчився незле, і станом був гожий, високий, худорлявий, як і Василь, рудуватий, бігали за ним дівки, а він, диви, до попівни надто гордої, дочки о. Клавдія, заходив, і так, кажуть, зайшло з ним далеко, що аж до того жовтого дому дійшло. Відмовила, кажуть, мовляв, мужик, а найпаче, кажуть, матушка,тобто мати попівни, пишна та горда, в окулярах, ніяк і чути не хотіла, щоб дочка її Галя, красуня на всю округу, вийшла за мужика.

Мало мав радості Юхим зі своїх дітей, але не падав духом. Жив, трудився, шукав правди, тішився, коли щось знаходив.

— О, це ти до речі прийшов,— казав старий до Матвія і радісно при тому сміявся, мав Добру, лагідну і веселу вдачу.— Катерино! Мерщій та батькові меду. Сідай, сідай, голубе, та розказуй... А я ото сиджу і куняю над книжкою, придбав, бачиш, нову пасічницьку науку, а та каже, що вулики Дадана вже застарілі, що вони, мовляв, надто бджолу сковують, а вона мусить свободу мати, більше, мовляв, природи потребує. Спробую, спробую дати їй свободу, ось тільки доживу літа. А у нас тут, бачиш, скука. А як там у тебе?

— Ех,— махнув Матвій рукою,— стара біда, а тут до неї і нова чіпляється... — І оповів усе чисто, дещо з того Юхим уже знає, а дещо ось довідується. І між тим останнім довідується про Володькову неміч.

Останнє чіпнуло Юхима за живе. Що ж... Він піде. Може, що й порадить... І деяких трав захопить із собою. Трави бувають дуже цілющі, Юхим це дуже добре знає, на його полиці хтозна відколи, груба в шкірянім в'язанні, книжка "Цєлєбниє растєнія" лежить.

І вони скоро пішли, не дивлячись, що хилилось до вечора і що надворі зривалось на метелицю, і коли вони прийшли до Матвієвого дому, Володько спав. Червоний, зі спраглими устами.

— Їв він що? — запитав Матвій.

— Та лемензнув, як кіт, кришку булки з молоком,— відповіла мати. Юхим оглядає хворого, мацає його чоло.

— У вас тут,— каже,— холодно. Ти б натопила, Насте... — Спробував живчик малого і каже:— Ну... Мені здається, що з хлопцем не жарт. Ось тут оце зілля, завари, Насте, і хай п'є, але, по-моєму, мого знання тут не хватить. Тут треба лікаря, Матвію.

Матвієві від цього уста скривились.

— Мені,— каже він,— треба було б узяти запруту та спитати "її", чому то так є. На

лід пускала хлопця!

— Людоньки, людоньки,— залебеділа Настя.—Дітиська досихають на печі.

— То тепер нехай догниває на постелі! — перебив її Матвій.

Настя в плач:

— Коли б воно яку одежину путню мало, якесь взуття краще, то до цього не дійшло б...

— Коли б, коли б! А ти не пускай! Холод! Я тобі це сто разів казав!

— Втихомирся, Матвію! — вмішався Юхим.— Криком справи не направиш.

— Але ж, сто болів в її ма', злість бере, кажеш, говориш, наказуєш і ніби горохом об стіну. Казав: гляди не пускай їх надвір...

— Але знаєш, Матвію, діти не можуть і в хаті завжди сидіти. І їм свіже повітря потрібне.

— Так! Повітря! А от де то тих грошей наберешся, щоб на лікаря та все...

— Але ж. Боже мій! Сваркою та плачами не поможемо,— каже Юхим.

— Тошненько мені та нудненько мені,— тошніє Настя.— Снилось мені, людоньки, таке всяке... Сниться, що зо старим ідемо біля млина греблею, а за нами і воно бігло. І враз, як зірветься хуга, як підніметься в ставу вода, і забрало нам нашого малого... А вода брудна, брудна. Господи, Господи, що то буде...

Матвій дещо охолов: і йому прикрий сон приснився. Приверзлося йому, мовляв, стоять вони, і тикнув пальцем на жінку, над глибокою криницею, а цей ось малий на їх очах упав у криницю. І бачимо, каже, його і помогти не можемо.

— А, то верзеться інколи,— каже Юхим.— А ви його липовим квітом напувайте з медом. Як не маєте — Катерина принесе...

Настя перебиває:

— Чому не маємо — маємо. Спасибі за пораду. А може, його маслосвятіє справити та почаївськими мощами обкурити?

— Ну, то вже хіба опісля, а тим часом не везіть його нікуди і не обкурюйте. Йому тепла треба.

Настя заметушилась, воно би й слід прийняти гостя, чимсь почастувати, але тут воно дійсно нічого нема. Настя сиру кусник солоного поставила та кілька шматків хліба.

— Вибачайте за таке прийняття... Такі ми тепер господарі, що ніяково признатись.

— О, а мені ще чого треба? Що ви, що ви… Хіба я не знаю вас, а ви мене. Мені ось треба квапитись додому, дивіться, яке надворі починає...

І Юхим дійсно хутко відійшов, не дивлячись, що Матвій затримував посидіти. Ще раз оглянув малого, ще раз порадив лікаря, ще раз розказав, чим і як поїти, і пішов.

У понеділок, ідучи ледь світанок до каменю, Матвій міркував про того лікаря. Воно то легко сказати — лікар, але ось останні копійки, навіть ті зароблені біля каменю, відніс Григорчукові, а ще борги сплачуй, проценти плати, податки плати, "штраховку" плати… До того і час вельми тяжкий до міста з хворим їхати. Хуга зірвалась і холод великий. Матвій рішає зачекати з лікарем, а може, Бог поможе.

Одначе, як вернувся ввечері додому, на душі в нього стало відрадніше. Володько міг уже розмовляти, хвилинку навіть підвівся, щоб посидіти і щось трохи лемензнув. Не міг тільки звестися на ноги, йому їх відняло, зовсім їх не відчував, лише порою щось у них вище колін, на задніх стегнах, дуже боліло, сіпало, пекло. Володько, коли був сам, янчав, мов покинутий цуцик, коли ж хтось був у хаті, ціпив зуби і мовчав. Матвій, бачучи таке, повеселішав і рішив таки "почекати з лікарем".

Минали дні за днями.

Володько лежав, ноги його попухли, не міг ними порухнути. І коли вже надто крутило, хлопець лише постогнував, а мати одразу починала:

— Дитино, дитино! Наробило ти мені бідоньки — наробило. Ночі мої, сон мій, спокій мій! А чи я тобі не казала, а чи я тобі не наказувала? Сиди в хаті — мороз великий, батько сердитий, одежини нема путньої. Ні. Не послухав, і от лежиш, а в серці моїм камінь гарячий, ох, треба було тебе бити, ох, і треба було!

Володько волів сто разів більші терпіти болі, ніж вислухувати оті вичитки. Корчився з болю, а ночами лив пекучі сльози, що лилися десь із самої душі. Знає він, що матері не легко, що має вона повні руки роботи, повну голову мороки, а тут ще і це... І опоруй його, і на руках винось, і грій, і пильнуй. Різні думки тиснулись до голови малого, обдумував, як то все сталося, як то він дійсно завжди на тому льоду та в млині. А той останній вечір... Заслухався тієї казки і не запримітив, що вечір,що ніч,що холод.Вертався назад і неміг уже перестрибнути потічка, що пересікає стежку і впадає до річки. Ноги його заклякли і не хотіли рухатись, і ледве, ледве обійшов довкола глибоким снігом, і мало, мало не загруз, а то біда... Хто б його там знайшов — аж страшно подумати. Замерз би як стій... І хлопець уже уявляв себе, як то він десь там лежить завіяний снігом і ніхто не знає, де він дівся, і від того почав далі думати. Почав думати, а де б він тоді подівся, коли б його дійсно завіяло снігом? Чи жив би далі? Чи знайшли б його, і понесли отуди на могилки і там закопали б у землю? А коли б закопали, то що він тоді робив би?

І все лежить, і все думає. Дивиться у стелю, бачить там візерунки всілякі, закопчені ребрясті, липові дошки різні видива творять, а уява малює з них картини, то якісь краєвиди далекі і привабливі, то знов звірі дивні і небувалі, то знов люди якісь, що йдуть юрбою і поодинці. Мрія летить і несе з собою хлопця. Видавалась дорога рівна, довга, обсаджена тополями, небо синє і глибоке, червоне, як кров, сонце, що сходить далеко... А він живий, і здоровий, і щасливий біжить здоровими ногами, ніби птах, вільний між небом і землею.

На третьому тижні Володькового лежання поробились у нього на стегнах великі нариви. Незабаром вони прорвались і почали текти. Витікало багато матерії, у хаті недобрий запах, мати не встигає міняти підстилок... Від довгого лежання в одному положенні на спині поробились пролежні. Усе то пече, щемить, не дає ні вдень, ні вночі спокою. Хлопець блідий, змарнілий, аж прозорий і все лежить із заплющеними очима. На чолі іноді з'являються краплини холодного поту і тоді мати знов починає плакати та ламати руки.

Але найгіршими були ночі, тихі ночі. Все довкруги спить, спочиває, мовчить. Один тільки Володько, мов хворий нерв, не влягається в загальний спокій. Він лежить з розплющеними очима і вдивляється в темноту. Іноді йому щось страшне ввижається, здається, що по хаті хтось тихо ходить, там то там заторкне щось і робить шерех. І тоді йому робиться моторошно, він натягає на голову якусь прикривку, пітніє, кров його б'є хоровитим боєм, нерви болюче напружені. Іноді він трохи засне, але ненадовго. Буває, що йому щось недобре сниться, і тоді він у сні скрикує. Тоді встає мати, перемінить йому підстилку, запитає щось, перехрестить і лягає знов.

І так далі минають дні.

Наближається, нарешті, весна. Уже в березні помітне її наближення. Дихне інколи теплішим, сніг, там то там, тікає зі свого місця і оголює землю, сонце без страху, одверто заливає малі віконечка і проривається двома стовпами досередини, синя лата неба нашвидко перемальовується і її іноді видно з вікна.

Ах, яка та весна! Яка то свіжа радість! Володько чекає її і не дочекається, хоча він усе лежить і не може ніяк устати. Зате Хведот без перерви сторчить у тих вікнах і все викрикує:

— Дивись, дивись, Воводьку! Говуби! Говуби! Або знов:

— О! Воводьку! Песик побіг! Або:

— Воводьку! Дивись! Узе нема снігу!

Володько тільки слухає і тільки заздрить. Ну, чому всі ходять і всі бачать, а тільки він лежить отут і нічого не може бачити, що там надворі діється. А там того мусить бути так багато і таке воно все хороше.

Але Володькові вже значно покращало. Лежить, але йому принаймні з ран не тече і, підпертий подушками, він може вже сидіти. Цього року в М'ясниці, перед великим постом, йому сповнилось сім років. Тому мати знов журу має — йому треба перший раз іти до сповіді і гріхи свої сповідати. Батько був проти. Як можна дитину зрушувати, везти до церкви, а до того і часу обмаль. Сніг завчасу, вже на середопістя, сливе весь зійшов. Матвій залишив камінь, а взявся до землі. Сонце пригріло і поле засіріло. День-щодень Матвій у полі. Все нема і нема зайвого часу, щоб запрягти коні і одвезти малого до церкви.

— Не буде ж дитина через якусь там роботу без сповіді і причастя,— гризеться мати.

А Матвій має вже на те готову відповідь:

— Коли б но всі ми стільки гріхів мали, що він, то й повів не треба було б на землі.

Одначе Матвій вибрав-таки вгодну хвилю, був якийсь присвяток, намостив драбиняка горохвянкою, запріг конята, окутав Володька кожухом і поїхали до церкви.

Володько вже не раз бував у своїй церкві, але тепер він уздрів тут щось зовсім нове. Церква видалась йому винятково великою, високою, просторою. Ледве сягає зір під склепіння бані. Там, у найвищому місці, велике зображення могутнього Бога-Саваофа із золотим сонцем на чолі, що на всі боки розсипає снопи проміння. А нижче довкруги анголи з розкритими крилами намальовані, по кутах бані чотири діди, один з пером і

книгою, один з бичачою головою біля себе, один з птахом, а один без нічого. І довкруги щось написано великими слов'янськими літерами. Володько пробує прочитати… Він сидить закутаний иа стільці, задер догори голову і поволі, по складах, читає: "Отче наш, іже єси на небесах, да святиться ім'я твоє, да прийде царствієтвоє"… і далі, і далі, цілого "Отченаша" вичитав Володько і був дуже вдоволений з того, бо і колись не раз бачив він ті літери, але що там написано, не міг довідатись. Тепер зовсім інакше. Від картини до картини, від образу до образу мандрує його зір, скрізь є щось написане і все то він розбирає. Он там гурт людей у дивних одягах, ніби вони лише пообгортали себе полотнами, і під ними написано: "Сошествіє Св. Духа на апостолов". То знов отам, багато людей у таких самих одягах, деякі з них.тримають якісь галузки в руках, посередині осел, на ослі їде людина з світлим кружком на голові, і під цим написано: "Вход Господа нашого Іісуса Хріста в Ієрусалім". Ця картина особливо подобалась Володькові, ніколи, здається, не забуде її. Ті люди такі веселі, вони, видно, щось вигукують, а той, що на ослі, сумний і на обличчі його видно страждання.

А в церкві щось там далі правиться, співають кілька дядьків сумних пісень, до вікон проривається, великими стовпами сонце, луна від співу змішується з димом кадила і все разом творить особливий настрій… Володько швидко втомлюється, він би хотів лягти, але лягти не може. Сидить далі на своєму ослончику і далі роздивляється, і далі слухає. Мати тут же, недалеко біля нього, стоїть перед бічною іконою Матері Божої і пильно молиться. Перед образом трьохраменна червона лампадка на позолочених ланцюжках. Володько спостерігає дивне: йому видається, що очі його матері і очі Матері Божої однакові. Як це гарно, думає він і не може натішитись.

А батько? Завжди він батько. Він стоїть випростано, спокійно, незалежно. Щось горде в його обличчі. Ні один образ не нагадує йому батькового обличчя, хіба отой там високо дід з тією книгою, але і то не такий. У батька ніс горбатий, так, але борода не така велика. Та й не такий батько ще старий.

Людей потроху прибуває і прибуває. Володько іноді спостерігає їх. Хор співає: "Да ісправіться молитва моя", так дуже подобається Володькові цей жалібний спів, хоча він і не розуміє його слів...

Служба тягнеться довго, Володько втомлений і розчулений. А коли скінчилась служба, почалось маслосвятіє, Володькові відкривали груди, йому було соромно, мастили його олією. Після батько підніс його разом зі стільчиком до аналою, і тремтячий Володько почав каятись у своїх гріхах. Священик запитав його: "Чим ти згрішив?" А Володько не знає, що сказати. Пригадує багато своїх гріхів, але боїться признатися. І матері не слухав, і Хведота на різні спокуси спокушав, пригадав і річку, і ліс, і млина, і ту картоплю, що вони у побережника крали. Священик йому підказує: "Не слухав батька-матері? Заздростив? Не молився рано й ввечері Богу? Не постив? Лаявся поганими словами? Щось узяв чуже? Божився неправильно?"

Ах, він пропав! Він загинув! Він великий, дуже великий грішник. Усе це було. Володько ковтає сльози, тримається, як може, але враз не витримує більше і рясні краплі сліз посипались з його очей.

"І чого він реве, той бельбас",— думає батько і суворо дивиться на Володька. Мати знов ціла розчулена. "Ах, дитино моя, дитино!" — думає вона. Володько мимрить: "Ні!" Що ні і як ні, він не пам'ятає. Йому хотілось не те сказати, але сказав — ні. Хотів сказати: "Так! Я грішний!" Але разом з тим якийсь інший голос підсказав йому, що ні! Він не грішний, він не зробив нічого, що могло б зватись гріхом...

Сповідь скінчилась, священик положив малому на голову руку і читає якусь молитву. Він просить Господа Бога, щоб той з великої ласки своєї простив "рабові своєму Володимирові всі його прогрішенія — вільні і не вільні". Володько цього не знає, він лише хотів би лягти, йому стає млосно, йому крутиться голова...

Дорогою назад Володько міцно заснув, мати весь час сиділа над ним, і спав він так твердо, що не чув навіть, коли його знесли дома до постелі, і прокинувся він аж надвечір. У хаті була сама лиш мати. Сильно пахло сонцем, свіжим повітрям, весною. Сонце заходило і його промені якось особливо засипали хату. Володькові пригадався молодий сосновий ліс, запахом смоли повіяло, сріблисті шпичаки галузок і молоді, зелені, зовсім м'якенькі шишки, що їх можна їсти, хоча вони дуже гіркі.

— Ну, як тобі, гниляку? — запитала мати.

— Добре,— проговорив Володько.

— Ну, от... Я казала, щоб відправити маслосвятіє, а "він" усе ні та ні... — Це вона мала на увазі батька.

Великдень цього року пізнім видався, до свят зовсім з сівбою закінчили. Та й що там тієї роботи — три-чотири дні і скінчено. Але щось знов напало на того Матвія. Прийде ввечері, сяде за стіл, затисне своїми долонями, що подібні на брили землі, своє обшльогане вітрами червоне лице і щось думає. І хто зна, що він думає. А думає він про свої злидні. Ось іде свято, а в хаті голодно. У хліві одна хвостина і пара малих конят. І як тут жити і з чого ситим бути. Працюй, працюй, мов той каторжник, борися зі злиднями, ломай свої кості, а що з того маєш? І приходить на думку Матвієві — чи не кинути все то та йти у світ шукати для себе іншого місця. Землі треба! Простору! Росія ж велика — степи, далечі, землі широкі. І чого тут тиснутись, як у горшку...

А до того, прочув якось Матвій, що десь там в кацапії землі багато і вона дуже дешева. За одну нашу, мовляв, дванадцять кацапських купити можна. І це спокусило Матвія, думав, думав і одного разу промовив до Насті:

— А що, стара, коли б ми так десятинок двадцять-тридцять мали — га?

— Що, тобі сниться чи що? — каже Настя.

— Не сниться. Он у кацапії, кажуть, земля дешева. Готуй-но мені торбу з хлібом — поїду оглянути.

— Чи ти, бува, з глузду з'їхав? — сіпнулась Настя.— Чи ж би ми покинули наш край, та й поволоклися б кудись, мов цигани, у світ за очі? І церкву, і рідню, і могили. О, ні! Це вже нізащо. Тут родилась, тут і вмирати хочу! Уже й так виволік нас бозна-куди на безлюддя.

— Дурна ти, бабо... Рідня та могили тебе не нагодують. Хочеш отут з голоду вічно пухнути? А що буде, коли кості мої відмовляться працювати?

— Ай, нагодують! Усе-таки свої є — свої, а не чужа-чужиниця. Ми постаріємось — діти виростуть, а то тільки цей рік такий видався, бо он усе на землю видав, а прийде другий... Ну, як собі хоч, а я присягну тобі, що нікуди в такий світ не піду. Хтозна-що там за люди, може, у них і церкви нема, і мова їх якась така дивна. Не піду!

Що там з бабою про такі речі розважати, думає Матвій, і на цьому розмова їх скінчилася. План свій обдумує далі. Ходив у село, радився з поважними мужиками, шукав спільників в дорогу. Земля та десь аж у Смоленській губернії, десь отуди на північ.

І вже на перший день Великодня, коли скрізь люди святочні ходять, коли без перерви дзвони видзвонюють та цвітуть черешні і все довкруги радіє, Матвій враз заявив, щоб Настя готувала йому харчі на дорогу. І ніяких бурчань! Післязавтра іду і все!

Ціле свято не свято. Настя і сюди, і туди, і сльози, і ахи, і всім оповідає, як то "він" хоче "їх" кудись у світ за очі волокти, але на Матвія це не діє. Грошей нема, але і це не перешкода. Звідти-звідти, щось там за камінь вторгував, перед святом корова отелилась, привела бичка, щось позичив, і третього дня Матвій, як слід, по-святочному, одягнувся, назув чоботи, закинув на плечі торбу, палицю в руки, попрощався і почимчикував самий до станції Мизоч пішечком сім верстов. Добре ще, що ту чугунку підвели до тієї Мизоцької цукроварні, все-таки, як не кажіть, вигода, до Озеран п'ятнадцять верстов не треба пішки тріпати...

І залишилась Настя сама. І городу пильнуй, і худобу порай, і за дітьми приглянь, і кури насади, і ціле господарство на оці май. Василь — той усе в школі та школі і толку з нього небагато, а найгірше Насті той город, грядки, цибуля, часник, бурячки і капуста сіянка, і всяка та всячина. Корову — виведе на луг, прив'яже до кілка, і хай там крутиться, а телиця біля неї також там ганяє. Інколи Хведот посидить кілька хвилин, а потім каже, що він "колову пас". Хведотові тепер самому скучно, не виходить у нього так, як то у Володька, не має він думки такої, а як зробить щось, то горе одно. Все сидить хлопчисько, або сунеться на луг, улізе в багно і обличчя його не впізнаєш.

А Володько все лежав. Найтяжчі дні минули, ноги помітно гояться, але ходити ще не міг. А тут весна, усе цвіте, все розвивається, усе манить, усе соковите, барвисте, свіже, а Хведот ще прибіжить, і принесе кілька квіток жовтих з болота і оповідає: "Володьку! Насі висні тааак цвітуть!" — і при тому аж очі приплющить, щоб ще краще показати, як ті вишні цвітуть.

Володькові страх надвір хочеться, йому тепер гірше лежати, ніж раніш, коли все боліло. А інколи мати винесе його з постіллю надвір, і тоді він лежачи спостерігає, як ластівки літають, як бджілки десь там гудуть, як рокоче на стрісі лелека, як шпориш з землі витикається і застеляє подвір'я... Лежав безпорадно, заздростив здоровим людям, що ходять, що бігають... Над ним глибоке, чисте, синє, ласкаве небо, інколи по ньому білі ковтуни хмарин пливуть повільно із заходу на схід, іноді знов летять двоє лелек, або знов десь високо під синім склепінням тягнуться довгим ключем дикі гуси, що звучно і лагідно курличуть... А потім вечором цілою долиною розлягаються жаб'ячі

скреготи. Все, здається, там кричить, навіть дерева, навіть сама земля.

І коли так Матвія не було дома, почали навідувати Настю рідні з Дерманя. То, диви, несподівано появляється дід Уліян, приносить за пазухою якогось пирога з фасолею, то знов заїде дядько Єлисей, то тітка Зінька. Бували і Василь дядьків зі Запорожжя, і тітчина Катерина. Василь і Катерина найбільша радість для Володька. Василь дуже любив Володька, пестив його як тільки міг, а як почув, що він хворіє, то завжди щось йому принесе. Раз булку, раз якихсь цукорків, раз ще чогось, що робило Володькові приємність. А тітчина

Катерина, то вже й не говори. Та як появлялася, все тут ставало інакшим. І співи, і танці, і жарти, а що вже того Володька напестила — страх один. Сяде ото біля нього і починає щось оповідати про Залужжя, про своїх знайомих. Розмовляє з ним, ніби він великий, ніби він їй рівня...

— О, Володьку! Не журися! Ось видужаєш, будеш знов бігати, прийдеш до нас. А як виростеш... Хмм! Отакий великий, як твій батько, отакий дужий будеш... А гарний, гарний! А дівчата бігатимуть за тобою! Ах, Володьку, мій ти братику, моє ти серце! А скажи: як виростеш, ти мене не забудеш?

— Ні,— зовсім тихо, соромливо вимовляє Володько.

—— О, ні! О, ні! Я знаю! Ти будеш мене пам'ятати! — і цілувала Володька у щоки, уста, чоло, куди попало, а Володькові соромно і разом так радісно, так приємно, що анітрохи не відчував своєї хвороби. Був такий щасливий, що хотілось йому хоч вигукнути голосно, але якось трохи соромився. А як відважувався, обіймав Катерину за шию, цілував її, а очі при тому загорялися і були такі сині, як і небо.

На Проводи Настя не пішла мертвих відвідати, не було на кого "отого гниляка" покинути, весь той день голосила, сльозами вмивалася. Сама одна, сумно, здалека видно гору, що на ній могилки, там тепер видимо-невидимо люду, і все то бавиться, веселиться — живі і мертві разом, співають "Христос Воскрес" разом з "чарочкою медовою". Богу дякувати, Зінька навинулась надвечір і все, як там було, оповіла, казала, що цього року люду було, як того маку, і куми, і свати, і сусіди, і навіть Домаха з Півча. Володькова хресна мати була, "їх" шукала, не знайшла і ось передала Володькові дві крашанки та п'ятака. Володько був дуже втішений, що мати хрещена про нього пам'ятає, а йому здавалось, що його так зовсім люди забули. Шкода, шкода, що Насті не було на Проводах, велика шкода!

А на Юрія, у вівторок раненько, вернувся Матвій. А що тобі невиспаний, а замучений, а брудний. Зі станції знов тьомбав пішки від півночі, торбу порожню зачовгану викинув надвір — "щоб висмерділась". І чи їв що, чи не їв — одразу спати завалився.

Зрання Василь ходив до церкви і пустив між ріднею чутку, що батько з кацапщини вернувся. І як наїхало гостей... ! Єлисей з дядиною, і дід Уліян, і його син Володьків хресний батько Макар, і залужці обоє. А що в такий час не годиться їхати в гості з порожніми руками, то кожне щось привезло. Знайшли і півока горілки, і запіканки, і настоянки. Тітка Зінька і за макітру вареників, і за гладишку сметани не забула.

Розбудили Матвія. Бідака мусів зволікатися, продирати заспані бали, митись, чесатись, людського вигляду прибирати. Гармидерне стало, і в хаті, і надворі, всі хочуть на жито... А жита цього року вже он як виросли, скоро в палки будуть вбиватися. "Як на Стрітення, кажуть, півень під порогом нап'ється, то на Юрія віл напасеться". А цього року дійсно на Стрітення не тільки півень, а й віл міг напитися, така була тоді одлига. А тепер ось жито, справді, по коліна. А гарно, а гоже, а зелено... На жито!

Настя і сюди і туди метнулася, не ждала стільки гостей. Зінька з дядиною Одаркою їй помогли. Дядина також не з порожніми руками прибула, велику мисалу холодниці привезла та величезного пшеничного калача... Настя якраз перед тим дещо свіжого сиру віддушила, наробила швидко м'ялохи, десь там ще шматок сала завалялося з торішнього року, розбила з тузйн яєць. Вареники, яєшня, холодниця — ге! Чого ще треба!

Вийшли всі наверх, під ліс, знайшли гарне, зелене місце під дубком, що почав щойно розвиватися. Сонце гріє, сосна пахне, килим зеленого жита стелиться вниз, сад квітучий, луг зелений. Хвиля в хвилю, краса в красу і яких тільки барв на всьому, на землі і на небі.

І почали "Христос Воскрес" співати — Господи, як голоси тахнуть в просторі, як м'яко все звучить. А потім до прикуски пили, за кожним разом "Христос Воскрес", ближче і ближче христосувались, так що й Настя розчервонілася, а тітка Зінька так зовсім, як мак, зробилася, шкода, що Катерини нема.

— Ну, а як там у тім Смоленськім? — питає Єлисей.

— Е! Нема чого й казати. Не наша культура,— каже Матвій, і ніхто не знає, що це він за слово таке висловив, один хіба Єлисей може то сказати. А Настя радіє. Казала ж вона — не їдь! Може, тепер дасть спокій з тим.

— То, знаєте,— вів своє Матвій.— Не сподобалось мені там. Ні. Не наша, кажу вам, культура. (Знов те слово!) Правда, ліс там заздрощі, та що з лісу. Земля не пашна, громиш, та й орати її там не вміють. Вийде ото вам з таким гаком, сохою то звуть, і поре отак, як попало. Сіна там хоч гатку гати, але і тому ладу не дають. До дому не звозять, а гниє то в копицях, де скошенр,цілу зиму...

І народ, кажу вам, невзрачний... (Знов чуже слово!) Добрий люд, щирий, та сірий такий. Самі вам лапті. Я думав, що це у нас біда, та коли я порівняв... Ге! То ми, виходить, багатії проти них. Баба там усім заправило, а мужик то спить, то пиячить, то йде в "ізвоз", то на промисли... А баба і ціпом молотить, і оре, і...

— Та невже баба? — перебиває Матвія Корній.

— Ха-ха-ха! — регоче Макар.

— Ну, вже як баба того наробить! — говорить Єлисей.

— А, хай йому частець, щоб я ото і молотила, і орала, і всю чоловічу роботу робила,— заявила Зінька.

— Їв таку землю хотів він мене, людоньки, волокти,— каже Настя.

— Та я б туди ні за які гріхи не пішла б,— озвалась Одарка.

— Е, в таку землю не варто лізти,— додає Єлисей.

— Але народ, кажу вам, добрий, сердечний. І погуторити з вами, і се і те, лише лінивий дещо. Поспати, поїсти любить... Випити. Ані доріг там, кажу вам, нема, навіть отаких, як ось у нас, а що вже міста — ерам один. Був я в тому Переяславці, де ото пам'ятник проти француза за І8І2 рік стоїть, так, кажу вам, що за смітник, що то за гноярня... Приїде вам кацап, стане серед міста, кине сіна коневі, що кінь з'їв то з'їв, а решта так і лишається. І ніхто того ані прибирає, ані підмітає. Отак затоптують в болото і все. А болото, особливо оце весною — страх, кажу вам. Коні по черева грузнуть... Та й усе у них там таке: ночував я у одній хаті, мужик собі нічого, добряга, і "тюрою" мене гостив — їжа така: квас та сила цибулі, аякже, аякже... Так ото ночую у нього втомлений, а тут він усе мені говорить та говорить, та все питає та питає, як там у вас, а що, а земля яка, а люди як живуть... До півночі не міг заснути. А до того ще й "клопів" у них там така, кажу вам, сила-силенна, що, кажу вам, цього ніяк не розкажеш.

— А що це таке ті клопи? — зацікавилась Зінька.

— О! — озвався Єлисей.— Худоба така кацапська...

— Та блощиці. У нас їх нема по селах. Таке мале, а таке вам противне, а кусюче, а смердить... Бачив я і те "імєніє". От вам таке запущене, паскудне, лайдацьке хазяйство. І город бачив, і садок... А хрукта у них кисла, така, кажу вам, кислятина, що в рот не можна взяти. А господарство просто... Ні! Що й казати!

— Та вже звісно. Де баба хазяйнує,— озвався Корній, який, усі знають, у Зіньки під патинком.

—— О! Ти-но глянь на нього,— засміялась Зінька.

— Е, Зінько, що там не кажіть,— чоловік чоловіком.

— Як який! — не здавалась Зінька.

— Що вам, бабам, у нас. От у кацапії так баби на шість ціпів так жито періщать, аж курява йде,— заявив Єлисей, що знає також ті краї.

— От. би і нашим бабам отаке, куме,— додав Корній.

— Я б тобі того намолотила! Я б тобі намолотила,— каже Зінька.

— Зате як ти молотиш язиком — ха-ха-ха! Усі засміялись.

— А ось як прийде війна — і будете молотити,— озвався й Уліян.

— Е, що там війна! Поки війна! Мого на війну не візьмуть. Я своєму сказала: роби що хоч, ріж мене, пали мене, а в чужу-чужиницю не піду. Досить з мене і ось цього, виволік нас на безлюддя, вийду, бувало, і ані душі живої. Три роки проплакала...

— Але ось привикла і не хочеш звідсіль,— каже Матвій.— Кобто чоловік вас слухав — давно світ не був би світом.

— Свята правда,— додав Корній.

Гуторили, але за чарку не забували, і гутірка робилась все голоснішою і голоснішою. А як сонце стало над млином, так усі просто звеселіли. Під дубом стало місця замало, посунулись далі, і вставали, і ходили, і обнімалися, і цілувалися. А Настя так голову стратила, що почала навіть підспівувати та в долоні плескати. А потім удвох з Зінькою за руки побрались і без музики в танець пішли.

— Ех, кума! — говорив Корній.— Перша колись була танцьовниця.

— Була та загула! — озвалась Настя.

Макар і собі вмішався, брав Одарку, що дуже ухиляяась, і щось там також вигупував, невідомо що, якийсь, мабуть, танець. І навіть Матвій ледве втримувався, і Єлисей та й дід Уліян.

Радісно стало навкруги, а вечір зійшов разом з місяцем, сосни стояли і тінь густу кидали, віяло від млина холодним, а гості вже гуртом виспівували, аж луна ген довкруги котилася, летіла вниз річки, до заставської соснини і там ще раз відбивалася, ніби не хотіла одразу зникнути.

А Василь, Володько і Хведот також тут. Василь випив кілька чарок і "вичворяє комедії". Він не має товариства, бігає по лісі, кружляє довкруги сосон, викрикує окремі незрозумілі слова, перекидається через голову. Хведот, хоча випив лише молока, зовсім перейнявся загальним настроєм, бігає за Василем, качається по траві, верещить. Усе, що зробить Василь, він негайно наслідує: "І я! І я! І я такоз!" — кричить він і від захоплення не має сили докінчити слово. Підбігає до Володька, смикає того за рукав і кличе: "Ходи! Воводьку! Ходи!"

А Володько лише лежав спокійно на зеленій, м'якій траві, опершись на лікоть, і зо всього посміхався. Йому смішно і приємно, його пестить свіжість весни, що вилонюється з нагрітого лісу, де кожне дерево пускає соки, набирає зелені і випромінює запахи. І Володько п'яний від тієї великої сили життя, він любується своєю матір'ю, що он так весело співає, та притупує, та плеще в долоні, і своїм батьком, що зовсім змінився, розійшовся, згубив он шапку і все намагається оповідати, що то він бачив у тій кацапщині...

І Володькові зробилось радісно, він зрозумів, що життя може бути різним. І сірим, і нудним, і повним турбот, і разом барвистим, радісним і приємним. Давно вже не вичував Володько стільки сили, як саме тепер, йому хотілося вже зірватися на свої ноги і бігти. Але ноги поки що не хотіли його слухати і казали чекати.

Геть за місяця верталися гості на подвір'я, а після довго ще цілувалися та прощалися, та запрошували "до нас", та дякували, аж поки віз за возом поволі викотились на м'яку дорогу і зникли в темноті. Хутір зістався на своєму місці самий, і, як завжди, його обливав місяць своїм сяйвом, довкруги крякотали жаб'ячі хори, повівав інколи вітрець, на траву падала роса.

Після того Володько став почувати себе зовсім добре, може сам рухатись, не просити матері, щоб його перенесла. Він ще, лравда, не може ходити, але він може повзти на чотирьох, може переступати, опираючись на щось. Батько зробив йому пару милиць і він учиться ними користатися. І для нього почалося життя, радісно стало навкруги, здається, що він наново на світ народився. Шкода лише, що харчі такі мізерні, а йому тепер дуже хочеться їсти.

І обійшлося без лікаря, що дуже всіх тішить. Батько, правда, розуміє, що негаразд отак сполягати на волю Божу, але в ньому ще надто твердо сидить його та сама "сила Божа", що змушує його в неї вірити.

Цілими днями пересиджує тепер хлопець на дворі, сильно загорів, попікся. Особливо попікся він "на Миколи", в Гільчі, на одпусті, куди він їздив разом з батьками і що спричинило йому багато втіхи.

На Миколи, дев'ятого травня за старим стилем, в селі Гільчі великий одпуст. Там є невеликий пригірок, що з-під нього витікає струмок води і творить невеличкий ставок. Кажуть, що над тим струмком з'явилась колись іконка Матері Божої, а тому ту воду вважають цілющою і над нею збудували невелику капличку. Тисячі люду, з далеких і близьких околиць, щороку дев'ятого травня приходить сюди, щоб молитись, бавитись, гоститись, зустрітись зі знайомими, залицятись. На селі в цей самий день ставляться буди, каруселе, книжечки. І гамір великий стоїть в той час над селом, тисячі підвід заповняють усі дороги, всі площі, усі подвір'я.

Матвій рідко коли відвідував такі відпусти, не було то в його вдачі, але цього року щось напало на нього і він несподівано рішив поїхати зо своєю родиною, це, зрештою, не так далеко, перше село за Лебедями, щось шість чи сім верстов звідсіль. Ціла родина була захоплена цією думкою, вже звечора почалися приготування, кожне має якісь наміри і побажання, Настя висповідатись і причаститися, Василь купити нову сопілку (останнім часом він почав цим цікавитись), Хведот не мав ніяких особливих бажань, крім булки і цукерків, Матвій щось мав, але про це ніхто не міг довідатись.

Найбільше захоплювався цією поїздкою Володько. Він не мав ніяких особливих бажань, не думав нічого особливого купувати, хоча він має у своїй схованці цілі сім копійок, але він взагалі любить їхати, бачити нові місця, бувати між людьми. Він уже бував у Гільчі, але то було давно, він ще був зовсім малим і з того мало що залишилося в пам'яті. Пам'ятає все-таки, що треба їхати здовж лугу, після через село Лебеді, далі піднятися на невеликий пагорбок глибокою дорогою, після через поле, здалека видно село в садах, багато високих дерев, гарні чеські садиби, якийсь високий димар стирчить на обрію.

У четвер раненько виїхали. Хату замкнули, все замкнули і залишили зовсім без догляду. Злодіїв тут, як світ-світом, ніхто не чув, а тому нема чого боятися. День видався просто чудовий, рано холоднувато, як то завжди буває на Миколи, дуже свіжо, дуже тихо. Довкруги все яскраво-зелене і на всьому стоїть краплиста роса, що переливається кришталем і виблискує промінням сонця. Лугом здовж річки лежить легкий туман, що якраз дуже подобається Володькові, бо йому здається, що це хтось там невидимий кадить пахощами, щоб легше дихалось. А скільки квітів всіляких — і білих, і синіх, і жовтих — ромашки всипали геть увесь схил до лугу, малі бузові дзвіночки, жовті кульбаби, пурпурово-червоні дикі гвоздички, на кущах білі парасольки-повійки… І народу стільки здовж дороги і здовж річки стежкою, і по тамтому боці попід заставською сосниною — їдуть і йдуть, молодь і старші, і всі святочно, барвисто, легко одягнуті, дівчата цілими гуртами, як мак, як гурт айстр, йдуть і все йдуть, часом босі, черевики чисті несуть у руках, спідниці часто спереду підіткнуті, міцні, загорілі литки ніг швидко мигають, босі ноги ступають по м'якій, вогкій, холоднуватій стежці.

За дівчатами так само гуртами йдуть парубки. Ці не босі, на кожному чоботи з високими халявами, що виблискують на сонці. На кожному сорочка біла, чи чорна, чи пасмужиста, пояском підперезана, на голові у кожного кучер з лівого боку, а на кучері кашкет з напнутим дашком, що дивом-дивним тримається сливе на потилиці.

І дівчата, і хлопці не йдуть разом, але то лиш так для людського ока. У дійсності вони чують себе і душею, і серцем, вони одна цілість, особливо коли котрась чи котрийсь має отам в тому гурті когось, до кого тьохкає серце. Дівчата лише нижуться, щось одна одній пошіптують, іноді вирветься стиснутий сміх, іноді якесь слово паде. А хлопці йдуть, як і личить чоловічій статі — спокійно та поважно, але кожного очі стрижуть за тими литками, за тими розкучерявілими голівками, інколи котрийсь дотеп пустить, що Уляна, мовляв, ступає, ніби просо товче, або що у Маланки надто все гойдається, але то тільки так собі, у дійсності кожному з них так би й хотілося догнати отой стан і обвинути його міцною рукою, щоб чути ближче побіля себе... Так тії стрічки надто розхвилювалися в повітрі і кожна з них манить за собою.

У Гільчі нема де стати, все скрізь заповнене. Матвієві вдається зупинитися біля одного подвір'я, при плоті, але зовсім на сонці. Довкола повно підвід, повно людей. Усі кудись ідуть, квапляться, вітаються… Володькові лишається не зовсім заздростне завдання. Усі йдуть хто куди, навіть беруть з собою Хведота, а він мусить сидіти на возі і чекати, і він чекає. Сонце піднялося понад стріхами хат і пражить просто на віз. Під хатою розцвітає Сузок, півонії, жовті лілеї і ще квіти, двері замкнені на колодочку, вікна зачинені, всі, видно, пішли на одпуст. Сусідні вози стоять переважно самі, без людей, коні щось там шпортаються мордами в сухому сіні в опалках, на них падає овіддя, вони оганяються довгими хвостами. Інколи котрась неспокійна коняка зовсім "розбереться", скине з себе і оброть, і нашилник, і снажиться дістатися до своєї сусідки, щоб скубнути чужого, солодшого сіна, або гризнути з ласки за шию.

Приходять і відходять люди, щось приносять, щось відносять. Появляються діти із свистунами, дудками, сопілками, гармоньками, все то пищить, свистить, трубить... Там далі на дорозі вздовж видно чергу лірників з лірами, що сидять просто в поросі і викрикують різних пісень. Туди і сюди проїжджають підводи, інколи брички, запряжені гарними кіньми, збиваються хмари куряви, що зовсім закриває лірників, але то їм, мабуть, не заважає. Вони далі грають і далі співають. Ось знов молодий, кучерявий, у червоній сорочці, парубок з великою сулією, наповненою чимсь рожевим. Він весь час щось викрикує, а коли підходить ближче, Володько розбирає і слова, хоча вони не нашою мовою говорені.

"Квас малиновий,
Сєм раз надіваний,
Восьмий раз для вас!
Квас!
Кто мой квас попіваєт,
Тот сто лєт пожіваєт..."

— виговорює парубок і іноді хтось зупиняє, наливається склянка рожевої рідини, і

Володько здалека вичуває розкіш такої насолоди...

Бо сонце порядно його підогріває, уста його сохнуть, йому дійсно хотілося б чого-небудь, бодай звичайної води, випити, але тут нічого нема. Так само йому дуже хотілося б піти в оту юрбу, помежи тими возами, подивитися на тих лірників, заглянути туди, де то здалека чути награвання каруселі, де то ті буди стоять, де стільки гамору і крику. Але він не може і він ніяк не думає перечити цьому. Він і так повний щастя, йому і так гарно...

Десь біля полудня він пережив одно видовисько. Несподівано зі замкненої хати, що напроти, почав з вікон йти дим. Люди кинулись туди, вирвали вікна і почали щось там гасити. По короткому часі дійсно все вгасили, але Володько чув, як люди перекрикувались через вози, що там мало-мало до великого нещастя не дійшло. Люди, мовляв, пішли до церкви, але залишили під образами лампадку. І хтозна яким робом загорілись від лампадки паперові рушники на образах. З образів, мовляв, самі вуглики зістались. І коли вернулись господарі, застали в хаті лише сажу і сморід.

І десь геть пополудні нарешті прийшли і Володькові батьки. Спочатку батько й мати з Хведотом, пізніше приволікся і Василь. Багато розмов, бачилися з рідними, запрошувано їх у гості, була і Катерина клопітська, і багато, багато свояків. Володько дістав гостинця — маленьку гармоньку з одним рядом голосників, а Хведот глиняного півника-свистунця з позолоченою голівкою. Володько пробував щось грати, але нічого путнього не виходило, а Хведот свистав безупину, так що мати не раз мусіла йому казати:

— Та у вухах лящить! Не свисти!

А тоді Хведот свистав ще дужче...

Усі разом поїли, напилися води і рушили додому. Ледве виплутались з тієї колотнечі возів та коней, їхати було приємно, дорогою знов їхали вози і йшли гурти молоді. Але хлопці вже йшли разом з дівчатами, переважно парами, деякі обнявшись. Дівчата вже не несли своїх черевиків на руках, у кожної з них пакунок, то серце з тіста, здоблене зелено-червоною плетінкою, то вузлик чогось солодкого, то знов щось з оздоб — разок намиста, стрічки, хрестики... Парубки лиш іноді мали якусь там гармонію чи щось такого... А сонце вже над Лебедями, і коли дійшли до Матвійового хутора, воно почало сідати за Дерманський парк отам геть далеко, сливе на обрії...

Володька зовсім спекло, цілу ніч не міг заснути, ним інколи тіпало, мов ганчіркою. Але минуло. По кількох днях на обличчі почала лупитись шкіра. Йому зовсім покращало, він міг уже ходити на своїх милицях, і коли на таке дивилась мати, вона одночасно і сміялась, і плакала...

— Не допусти, Господоньку святий, щоб моя дитина отако все життя дибала, краще вже пішли мені смерть,— молилась вона з повноти свого великого серця.

ВЕЛИКЕ ЛІТО

Хутір. Нічого кращого немає на землі від цього місця. Той луг широкий та зелений, з округлими копицями сріблистої верби, з гаями молодих,стрункихвільх, з кущами диких поричок, ожин та повійки. Те стависько з тими темними стінами густо-зеленого

шелестячого очерету і та річка з прозорою, жовтавою водою, що в'ється змією здовжлугом, вкритим густими і високими осоковитими травами. І квіти квітнуть, і птахи співають...

А з обох боків долини ліс валом темним стоїть, особливо вечорами та ночами, ніби зачарований, і несеться з нього, особливо з того, що по лівому схилі, спів соловейка — розкішний, сильний, барвистий, луннодзвінкий... Йдеш недільним полуднем вверх широкою, порослою подорожниками й шпоришем, стежкою, зліва й справа жито хвилює, вибиває ніжний колос, пахне іноді квітом, іноді говорить до тебе співом великим. Далі вище починається ліс. Спочатку там то там сосна-самітко стоїть і, здається, дивується, що так далеко наперед вибігла і така округла, ніби пані в пишній робі, що вибралась на танець. Під соснами трава тверда, хов-зька, всипана минулорічними, розчепіреними шишками. Там то там ростуть жовтаві маслюки з липкими голівками, іноді біля старого пня купка суничника з зеленими ще ягідками, десь-не-десь піднімається самітнє стебло лісових дзвіночків, десь на більшій полянці густо й щиро, мов розтанцьовані дівчата, біліють ромашки.

У старих, погнилих пнях люблять тут бувати сірі, блискучі, не шкідливі вужики — вбогі, покарані Богом сотворіння, що лежать десь на гарячій стежині спіралькою, або мінливо просмикуються поміж густим суничником, тікаючи від неприємного зору отого високого, двоногого сотворіння, що не лише само не мусить по землі повзати, але й карає смертю тих, що до того приречені.

А далі, вище починається мішаний ліс,— густішає і густішає — і дуби, і липи, і явори, і ясени, і берези. Чорний ліс, похмурий ліс. Скільки тут тіні і свіжості — сонце не сонце, спека не спека. А як пройде злива, все тут пахне водою, ніби губка насичена, і густі тумани підносяться і звиваються звоями над коронами дерев. А скільки під ногами гриба всілякого, топчешся по слизьких, старих бабках з м'якими капелюхами, по білих, твердих хрящах-гірчаках, по рожевих і синіх сироїжках, по червоних білокраплистих мухоморах. А скільки тут шуму всілякого, птахи літають поміж гілляччям, шмигають дикі голуби, десь вистукує дятел в дупляву липу, десь дзвінко і лунко кряче крук... Рано чи пізно завжди почуваєш тут ту стукотнечу, те крукання, те воркотання. А там знов шмигне маленька, метка тінь з гіллі на гіллю. Білочка. Вона, бідачисько, задивилася, забулася, перейнялася тим і хоче швидше зникнути. Навіщо, щоб її зайво бачили...

А ще далі, отуди в долину, що межує з лебедськими володіннями, місцями галявини з травою високою, і квітами, і суничником... і чагарники молодих дерев — грабини, дубини, ясенини... Тут і пташки інші, не круки і не голуби, а соловейки, та синички, та жовтобрюшки, та всяке інше дрібне і крикливе сотворіння.

Володько часто, як немає чого робити, штикільгає сюди, здебільшого самий, Хведотові було б тепер з ним скучно, та й не хоче він мати з собою тієї замороки. Сяде десь у траві — коники-стрибунці бризкають довкола, дзижчать мухи, поволі побринькує череватий джміль. Дивні думки тиснуться в дитячу голову, а не так думки, як почуття. Якось тут так радісно, так шириться маленька душа, стільки родиться щастя. Ні, він

ніколи, ніколи не перестане любити життя. Болюче, розкішне, соковите!

Думи несуться і несуться, сили наповняють зів'яле тіло, гомін дерев входить в душу...

— Той наш мрійник задріпаний! — казала про нього мати, коли вертався додому, весь загорілий, весь розсяяний, лише все ще на милицях, а очі її світилися вдоволенням. Володько лиш непомітно шморгав носом і брався за якусь їжу. їсти йому тепер так само хочеться, як хочеться все любити.

І знов свята надійшли. На цей раз Зелені, які тут звуть Трійцею. Цього року припали вони на неділю двадцять шостого травня старого стилю. Перед тим цілий тиждень дощило, але в суботу почало прояснятися і д'обідові зовсім вибралось на добре. Приїхав на хутір дядька Єлисея Василь. Було багато радості і Володькові, і Хведотові, бо привіз він повний віз клечання, яке мають позатикати скрізь у землю на подвір'ї. Потім Володько поїхав з Василем на Запоріжжя, їдучи селом, скрізь помічався вже святочний настрій. Втикалось клечання, верталися з полів люди, біля монастиря розташовувались на завтра буди, де продаватимуть всяку-всячину. На Запорожжі Володько зустрівся зі своїми приятелями Мефодом та Архипом, але тепер він з ними не товариш. Він все ще на милицях і їм це дуже дивно. Постояли, поговорили і розійшлися. А надвечір приїхав батько і забрав Володька додому. Було дуже гарно того вечора. Вернувшись, Володько застав ціле подвір'я замаяним. Матвій привіз ще кленового та липового гілляччя і все то також позатикали в землю. На дворі постав гай, і шкода лише, що Володько не може цього року, як бувало, лазити по тих деревцях, вдавати птахів і викрикувати оклики захоплення. Зате Хведот гасав поміж тими деревцями, мов навіжений, лазив на них, подер штанята. Мати мусіла на нього крикнути, хоча вона тепер не має ані хвилинки часу. Завтра ж велике свято...

А як став вечір, не хотілося зовсім йти до хати. Небо після дощу випогодилось, стало таким чистим і таким синім. Золоті зорини появилися на висоті. Так би тут і заснув десь на траві, але треба йти до хати. Ось вийшла мати і гукає за ним. Уже і батько он пішов з хліва до хати, он і Василь докінчив чищення своїх чобіт і поніс їх до сіней, мати вирвалась ще раз, ціла підтикана, схопила якогось цебра і понесла його до свининця. По хвилині там закувікали свині, але дуже скоро знов утихомирились, і ось мати знов вертається назад:

— Коли то ти підеш до хати? — каже вона.

— Я, мамо, не хочу до хати,— говорить Володько.

— А що ж ти, тут ночувати будеш?

— Ні. Я трохи лиш посидю,— каже він.

— Ти-но ходи молитись Богу та будемо вечеряти! При вечері був гарний настрій, вечеряли крупник зі старим салом, зовсім не святочна вечеря, але всі до цього вже звикли. Після вечері Володько відважився промовити до батька.

— Тату? Ви хочете продати наш хутір? — запитав несподівано.

— Ну, ще ні... А тобі що?

— Я так собі. Гарно тут у нас...

— Хм... Гарно,— буркнув батько.

— Садок такий гарний,— веде своє Володько... Батько на хвилинку вмовкає, хитає головою. "Бач — паршук"! — думає він. А вголос додає:

— Ну, знаєш... Ти ще малий на таке. Ми мужики. Гарно не гарно, а як треба, кидай усе і шукай не гарного, а потрібного. Хліба треба, хлопче! От що. Бачиш, як мало маємо поля під скибу? Виростеш — побачиш. У Сибір заманеться, там простору безліч... У нас тут на Волині тіснувато.

— То наша, тату, земля Волинь зветься? — питає Володько.

— Еге ж! Волинська губерня. Губернський город — Житомир. До школи от підеш — довідаєшся.

— А Хведот також піде до школи? — питає далі Володько.

— Певно! Усі! Всі вчитись мусите. Учення світло — невчення тьма...

Поговорили так, поговорили, Матвієві, видно, і самому вгод отак погуторити з малим, мале то мале, а диви ось, думає.

Росистий, свіжий ранок, зозуля кукає на Мартиновому, сонце зійшло бистро, яскраво, тріпотливо, мов живе. Якісь, видно, святобливі руки урочисто зносили його на висоту, щоб уся земля і всі люди на ній бачили, що це сонце святочне.

Володько прокинувся свіжим і здоровим, і не хотів уставати, але пригадав, що це за день сьогодні, і зірвався одразу. На дворі довгі тіні від хати, від молодої грушечки за причілком, від клечання, що, мов гай, стоїть на подвір'ї. За плотом вигналось кілька стрілок мальви, і на них з'явилися лапаті, різної барви — бузові, червонаві, рожеві квіти. Драбиняк стоїть по лютрини вимощений свіжою горохвянкою і застелений новим, пасистим килимком. Батько вивів за гриву свої "стаєнні" і запріг їх. Конята, хоч малі, але круглі і жваві і Василь зовсім не має потреби на них нарікати. Матвій он знов подумує, як би то їх вигідно продати і купити щось на викорм.

Ідеться трусячком, глибокою, з гори на гору, дорожиною, згори видно широке стависько, що над ним звиваються білі птахи, які весь час то зносяться догори, то знов падають і блискають на сонці крилами.

Біля обох церков — монастирської і приходської, повно люду і підвід. Здовж під монастирським муром постали намети зі стоянами, під ними виблискують низки хрестиків, та намиста, та образків, і хоча ще рано, там вже товчуться юрбами хлопці та дівчата. Нелегко знайти місце для коней, але Матвієві пощастило, стиснувся поміж підвід зараз тут же під муром в тіні розложистого, величезного ясена. Одразу всі йдуть до церкви — батько й мати "до прихода", і беруть Хведота, а Василь хтозна-куди, ніхто його не питає, бо все одно не буде він сидіти на місці, а перейде разів двадцять від монастиря до прихода дорогою і стежкою, де повно таких же, як і він, богомольців.

А Володько, як звичайно, мусить сидіти на возі, тепер він може вже і злізти і дещо відійти, але недалеко, і більше побачити. Цього року Трійця дерманська дуже вдалася, люду сливе, як і в Гільчі, хоча тут і нема цілющої води, та сама каруселя, що і в Гільчі, отам далі на майдані під "трахтиром" крутиться і крутиться.

Після церкви відвідали Володька різні свояки, а між ними залузька Катерина, що

принесла йому рожевого коника з дуже смачного, крушного тіста. Хотіла взяти його на каруселю, але мати спротивилась: "А! Куди там з ним! Ще полетить". А Хведот знов дістав глиняного півня, що свистить, і знов свище ним без милосердя так, що всі люди на нього оглядаються, хоча тут повно таких, що свистять, що трублять, що грають, що барабанять, що викрикують.

Після всі поїхали на Запоріжжя до дядька Єлисея. Є то місце, звідки походить весь рід Довбенків, там родились і там умирали їх діди і прадіди. Тяжко сказати, чому це місце так зветься, кажуть, нібито давно колись тут оселився козак з Запоріжжя, що від нього і пішов цей рід, але і самим своїм виглядом цей куток нагадує оту Січ Запорозьку, що про неї іноді Єлисей читає в своїх книгах. З трьох боків — полудневого, східного і північного, замкнено воно, ніби кліщами, яром глибоким і тільки із заходу має сполучення з рівниною. А яр, особливо той південний, весь зарослий деревом усіляким — дубом, ясеном, липою, березою, а дерево все стрімке, та росле, та густе. Схили яру вкриті овочевими садами та гаями, що їх тут звуть "літниками", бо росте в них переважно ліщина вперемішку з кущами грабини, липи, десь-не-десь калини, крушини і диких черешень. Північний схил яру голий, весь покопирсаний кар'єрами та завалений стосами білого каміння і зарвами жовтого піску. У гаях та садах плоти та перелази, та копанки внизу, та кілька криничин з коритами, черпаками й вербами, і там завжди гамірно, голоси дзвенять лунко, сміхи дівочі, брязкіт відер, ляскіт прачів... А ранками та вечорами весінньою порою, аж поки не висиплеться ячмінь, безліч соловейків засипає цілу долину своїм дзвінким переливом, і особливо їх багато у тому Михалковому гайку, що по другому боці яру.

Хто-хто, але Володько страх як любить це місце, завжди і завжди тягне воно його, і стільки таємничого наслухався він про нього. То ж це тут оте Ляшове займисько, оті там дуби та берези товстючі за тим он бгіжем, що через нього веде стежка вниз до Шавронських лугів, кудою ходять запорожці до церкви, до школи і взагалі до села і де їх пізніми ночами ніби зустрічає той страшний вішальник. Тут також і та шопа городжена на сіно, де нібито ночами чути тяжкі стогони. Тут також і те вікно, куди втягнуло Ровіцького, і багато іншого цікавого та незрозумілого хоронить у собі це чудове місце.

І поки гості гостяться у дядька Єлисея, Володько лишає все і бреде стежкою сюди. Ще поки був здоровим, він ніколи не був самий, але тепер хлопцям з ним нецікаво та й йому нецікаво з ними. Після минулої зими якась нова сила найшла на нього. Якісь дивні, незбагнуті думи з'явилися в його голові. Він полюбив самотність, йому закортіло пізнати багато дечого такого, про що до цього часу ніколи не думав.

Ось, наприклад, той сад, що розлігся по схилі яру на сонці, що про нього Володько стільки чув від батька, бо ж то батькові руки його посадили.

— А чи знаєте,— казав, бувало, батько,— що на цьому місці одні дички, та кислиці, та кущі тернини росли...

До цього часу Володько не зважав на такі слова, але тепер ось він починає все то розуміти і з великою приємністю дивиться згори на ті дерева, що одно за одним, ніби

по шнурі, біжать в долину ген аж до тієї стежки над лугом. І для чого тато все то роблять? І навіщо вони все то кидають? І чому знов роблять?

Гарно провів Володько цей день, хоча весь час був самий, бо навіть Хведот десь там з дітьми гасає, але час тікає, сонце похилилось отуди над Середівські садки, з другого боку, десь з того зеленого моря, що зветься Балабівськими садами, вирвались звуки бубна, що лунко й лоскотливе розсипались яром і диви он стежками, через перелази вже мигають поміж деревами барвисті спідниці дівчат, що спішать на заклик бубна. А за ними он і гурт парубків бозна-звідки вирвався і їх регіт ніби відповідає бубнові: йдемо! Зараз будемо!

Там у садах, у клуні, на току танець буде, і все довкруги про це знає.

— Волооодьку! — чує Володько згори голос дядькового Василя.

— А чогооо! — відповідає він знизу.

— А ходи до хааати! — котиться вниз луною.

— Я не хооочу! — відповідає друга луна.

— Ходи, ходи! Щось дістанеш!

Володько, хоч-не-хоч, а мусить йти. Гостей було багато, з'їхалася вся рідня і дядькова, і дядинина, зо всіх кінців великого Дерманя і навіть з чужих сіл. Дядько Омелько прибув зі свого Білашева, Володькова хрещена мати Домаха з Півча. Усі напідпитку, всі веселі, повний двір гамору.

Матвій збирається від'їжджати, його задержують, ще рано, а тут ще й не вечеряли, але Матвій на це не зважає, а найпаче Настя, що і хотіла б ще в гостях побути, але ж "там у мене, знаєте, і худібка, і свині, і кури, і все то так на Божу волю залишене"... Ні, ні. Треба їхати. Довге обіймання та цілування, і Матвіїв віз викочується з дядькової брами в дорогу.

Ще день, ще два — і по святі, незабаром навинулись і будні. Літо видалось гарне, але ж воно і вимогливе. "В поті лиця твого будеш ти їсти хліб свій" — каже Святе письмо, і є то чиста правда. Ціла Матвієва родина по саму шию в роботі. Сам Матвій знайшов для себе нову каторгу; десь там на Валах у нього та десятина поля і частина його каменем та шанцями та хтозна-якою повітрою завалена, бозна-що там було, кажуть, якась фортеця чи щось таке, і Матвієві вже давно кортить все то на поле родюче обернути, і от він щодня туди ходить, весь день там копає, та носить, та рівняє, а ввечері приходить і ледве його пізнати, такий замучений. Настя казала:

— Цілі віки лежало, а він прийшов і хоче землю перевернути!

Так. У Матвія і камінь мусить родити і "пользу" давати.

Настя має також повні-повнісінькі руки роботи, отой город, ті грядки, все то росте, буяє, бур'яни такі поймають усе дочиста, що страх один. А там далі на новині те просо і та пшениця, і все то заростає осотом та будяччям, що й посіву не видно. На все рук, рук і рук треба, а Настя має їх лише двоє.

Василь знов гонить товар пасти, як тільки скінчилась школа, одразу знов на пастуха обернувся. Пасе там ген на Мартиновій долині з хлопчиськами дерманськими, на сопілці трундикає, в карти ляпає, гасає, чуда вичворяє. В обід прижене, і що вб'єш,

то й в'їдеш, нізащо не хоче хлопчисько помогти щось на господарці.

І Володько тепер не дармує, ще не ходить гаразд, ще лиш, як каже мати, "совається", але вже мусить за няньку бути, Хведотиська глядіти, і є то для нього справжньою карою Божою, ліпше заставили б його гори вернути, ніж пильнувати ту дитину. За зиму та за весну з нього щось таке виросло, що батьки з дива вийти не можуть.

— З тієї дитини якийсь кат, чи хтозна-що вийде. Все він б'є, все нищить,— скаржиться мати. На городі зовсім молоденьку моркву позполював, на півонії всі бульбашки позривав, а це ось, на саму Трійцю, всі качата перебив, було їх семеро і всі до одного понищив. Настя аж руки заламала, як побачила, привела за вухо бахура, показує на мертві качата і питає:

— Хто то зробив?

— Я,— відповідає той спокійно.

— І навіщо ти зробив? — тормосить його за рукав.

— Так,— відповідає так само.

І говори з таким. Лясь, лясь по задку, той у плач, але що то помагає. Десь за пару днів лобур наглядів малого, заціпаного півника, що його чомусь курчата не приймали до гурту, почав гонити довкруг хати і так довго гонив, поки те сотворіння впало мертвим.

— То я тебе, шмаркачу ти, роздеру! — трясе його за рукав мати.— Та я тебе розтрясу! — кричить вона. Але тому хоч би що.

— Догляду до нього треба,— скаржиться Настя, і ця конечність падає якраз на Володька.

Господи, що це за муки для Володька! Хведот ані хвилини не посидить на місці, все він кудись преться. То був ще тут, а то диви вже он там. Володько щось там одвинувся, коли чує, а за клунею на дорозі якісь крики. Скаче на тих своїх милицях туди і бачить: його Хведот сидить серед дороги, бавиться пісочком, а перед ним стоїть шість підвід лебедських.

— Гей, ти там, малий! З дороги! — гукають дядьки, але тому малому гей би що! Володько до нього, намагається його підняти, немає сили, кричить, свариться. А малий, замість зійти на бік, вереск страшний підняв, б'ється з Володьком, ногами пацає, не дається, і дядьки мусіли їх обох об'їхати боком, зачепивши колесом Григорчуків овес, і коли ті поїхали, тоді тільки хлопчисько посунувся на подвір'я, грізно шморгаючи замурзаним носом.

А дещо пізніше, не встиг Володько піти води напитися, як Хведот знов зник. Володько сюди і туди, скаче на милицях, гукає — нема хлопця. Шкутильгає на город, довкруги хати — нема. Йде на дорогу — нема. Гукає щосили — ніхто не обзивається. Йде далі, дійшов аж до трепетка, коли бачить свого Хведота: ген там далі в долинці з якоюсь тичкою бігає і щось там робить. Володько кличе:

— Хведоооте! А ходи-но до дому! А то мааамі скажу! Де там. Володько мусить шкутильгати туди, і коли дійшов, побачив величезне гніздо в житі, виваляне Хведо-том,

а там насипано цілу купу піску з дороги, і коли він усе то встиг зробити, дивується Володько, а після того між ними счиняється справжній бій. Володько тягне Хведота додому, Хведот не дається. Володько кричить — той також кричить. Володько погрожує, той робить те саме. Хоч сядь та плач. Стоять обидва і верещать на все довкілля, аж поки мати не навинулася, прибігла з гамором, схопила Хведота за руку і потягла, як щось непотрібне, за собою.

Але найгірше було недавно… Хведот зовсім зник і ніхто не міг його знайти. Володько обскакав увесь город, усю дорогу, весь луг — даремно. Надійшов вечір, поприходили батьки, пригнав корови Василь, а Хведота нема. Володько весь в страху, бо це ж він винен; мати пішла в поля шукати дитину, і аж геть смерком на подвір'ї з'явився Настин двоюрідний брат Титко: в руці у нього хлопець.

— Ти-но, Насте, не пускай так ту дитину саму — каже Титко.

Настя до хлопця.

— А де ж ти його вискипав? — кричить вона і не знає, чи дякувати Титкові, чи карати хлопця.

— Та де... Он геть на лебедському. Сидить під сосною і кричить. Я до нього: ти чий? А він ще дужче кричить. Це, думаю, нічий інший, як Настин, і ось маєш його,— каже Титко.

Настя шарпає, як звичайно, за руку хлопця, тягне його до хати, миє, дає щось їсти. Титко також заходить до хати, починається розмова. Скаржиться на діда Уліяна, що той десь там межу його переорав, що в суд його за це подати хоче.

— А чого ж ти, Титку, тиснешся з ними на тому городі,— каже Настя.— Шматок — дві добрі баби задами засядуть, а ти чогось там чапиш.

— А що порадиш? Вішатись!

— Чого ж вішатись? Землі шукай. Стільки он землі в світі...

— У світі, у світі! Думаєш, отак устав і пішов,— перечить Титко.

— А ти-но з моїм порадься, він тобі щось порадить. Титко пошкрябався за ухом, напився води і пішов. Коли прийшов Матвій, що десь там на садку вештався, Настя нічого не сказала за Хведота, а щоб одвести розмову на інше, почала за Титка.

— Був он Титко. Знов на батька скаржиться.

— Дурний він, той твій Титко. Я б на його місці давно звідти вибрався.

Батьки починають говорити про конюшину, що, як ліс, поросла, про пшеницю, що її геть будяччям поняло, про худобу, що щось та Ряба замало молока дає, про собаку, що його нема чим кормити. Володько лиш тішиться, що бодай про нього не згадують, він і так за той день набігався та настрахався. А Хведот вже лежить на полу невкритий, босі ноги з розчепіреними короткими пальчиками зовсім подряпані, і спить. Його нічого більше не цікавить.

Володько починає власними ногами, без милиць, обходитись. Спочатку то йшло зле, але згодом покращало. Одної суботи, пополудні, після доброго дощу напередодні, коли небо випогодилось і засяяло всіма своїми барвами, він вибрався в далеку мандрівку — верстви дві від дому, до Василя, де той пасе корови. Йшлось дуже довго.

Часами він сідав, спочивав. Інколи його цікавили ті чи інші речі. Ось він бачить рівненьке, гладеньке місце, нанесене вчорашнім дощем. Сонце намул пригріло, і він почав репатись. Володькові приємно шляпати по тому босими ногами, відколупувати відсохлі кусники намулу, виписувати на них літери. В іншому місці він зупиняється біля потічка, що тече через дорогу без містка, зупиняється над ним і вдивляється у воду, що по ній швидко бігають лапаті водяні павуки.

Володькове прибуття дуже було вгод Василеві. Пасовисько широке, але все-таки з обох боків шкода. Василь зі своїм приятелем Семеном ляпають у карти, а Володько ходить і одвертає від шкоди корови. Після Семен почав грати на сопілці; засюрчав, запищав і Володькові це дуже подобалось. Виходив якийсь танець чи пісня. Володько почав думати, щоб і йому купили таку сопілку, це куди краще, ніж гармонька, а до того дешевше. Таку сопілку можна купити за дві копійки, а гармонька коштує три. А Василь усе-таки купив не сопілку, а якраз гармоньку, і не таку просту, дешеву, а дорожчу, широку, і заплатив за неї десять копійок. І гарно грає. Тепер вони з Семеном виграють гопака, польку, а як навинуться дівчата, то й в танець ідуть.

До того Василь має ще пісенника і байкаря. Гарні там пісні — і сумні, і веселі, і жартівливі, і байки даже гарні, стільки з них сміху, і про цигана, що заліз у чужий город і просив господаря, щоб викинув його лише за пліт, і про одного дядька, що шукав дьогтю в місті, і багато інших. Володько і нестямився, коли сонце стало над заходом.

— Смали додому, поки заповзеш — смеркне,— каже Василь.— Ти тепер сміливо з черепахами в перегони ставати можеш.

І Володько поплуживсь. Пастухи ще залишилися. Долиною в'ється дорожина на дві глибокі, виїжджені колесами, колії, середній пруг порослий шпоришем, Петровим батогом, горішиною. Справа й зліва смужка лугу, на ньому густо ромашок. Трохи вище в пшениці цвітуть червоні маки, сині волошки. Над головою зо всіх боків видзвонюють жайворонки.

Володько не квапиться, має час. Його нагнав дядько, що веде пару конят. Конята маленькі, а дядько довгоногий, їде верхи, а постоли його по землі волочаться.

— Гей, малий! Що це ти так повзеш? — гукає дядько. Володько зупиняється, не відповідає нічого, проводить дядька поглядом і йде далі.

На половині мандрівки, де схрещуються дороги, стоїть великий копець, що відмежовує дерманські поля від лебедських, і Володько присів на ньому. Сонце над заходом, від млина доноситься кляпіт, здалека чути пісню, що Василь уже жене свої корови і співає:

Повій, вітре, на Вкраїну,

Де покинув я дівчину...

А слова "де покинув карі очі" він особливо високо витягав. Хутко він надійшов і зрівнявся з Володьком.

— Ти ще не дома? — питає він і йде далі.— Ходи, на корову посаджу!

— Іди, іди собі,— каже Володько.

Гей, чук-чумайдра,

Чумачина молода!

Заспівав Василь весело і пішов далі. Корови лише поскрипують ратицями. Володько лишається на місці, маєстатна краса вечора полонить його, очеретяний мур стависька — таємничий і грізний, стоїть насупротив, кілька чайок літає над ним, ніби вони сховзають по повітрі, десь квакають дикі качки, що згодом вириваються з очерету і спішать, ніби їх хто жене, в далечінь.

Батько, мати, Василь і Хведот сиділи вже біля вечері, коли Володько приволікся.

— О! Нарешті! Повзе наш рак,— каже мати.— Ходи-но, ходи, небораче! Ждемо тебе!

Вечеряють надворі, мати насипає крупник до мисок, над головами звиваються і дзеленчать комарі. Батько оповідає, що тут ще у нас не так багато комарів, а от у тій Смоленщині... Говорять про се і про те, а потім ідуть хто куди, батько ще огляне худобу — і спати.

І спить він тепер надворі, під повіткою, а часом і просто під голим небом на соломі. Так йому подобається, легко, як він каже, дихається, щоб було тепло, прикривається кожухом. На нього падає роса, вітер кошлає його волосся, дзеленчать комарі і з лугу доноситься безперервний крекіт жаб.

У невдовзі починається косовиця; на лугу одного соняшного ранку, ніби на замовлення, з'являється багато чоловіків, і від річки до поля, впоперек лугу лягають валки покосів. Косарі з'являються разом зі сонцем, вони переважно босі, колошні їх штанів по коліна закачані, одягнуті у самі сорочки, на голові або бриль солом'яний, або якийсь старий, пім'ятий кашкет. На поясі у кожного спереду висить кушка з бруском, а ззаду застромлена за пояс дерев'яна мантачка.

Ідуть косарі легко, вільно, ритмічно, коса, здається, сама сховзає по землі, великі покоси соковитої трави лягають набік, а ззаду залишається дві колії ніг. І коли доходять до кінця, витирають травою коси, спочатку гострять їх мокрими брусками, а потім мантачать мантачками. Приємний брязкіт і шелест кіс розноситься лугом.

Матвій починає також косити, але він не має лугу, а має лише конюшину, що отам за лісом насіяв минулого року. І поросла вона йому на доброму полі, як ліс. Йому радили посипати поле ще й фосфором, і для проби він висіяв тим погноєм своє ім'я, і тепер здалека видно було на конюшині слово МАТВІЙ, після чого він любив казати сусідам:

— Вірте мені, що оте "удобреніє" добра штука. Треба назарік спробувати, чехи то вживають, і диви як у них родить...

Але і без того Матвій накосив порядно конюшини, і любив він цю рослину, вийде не раз, щоб отак лише пройтися й полюбуватися, а вона, мов килим дорогий, розкладається, і тільки джмелі гудуть...

Разом з косовицею неодмінно починаються і сльоти, небо затягається у брудну бавовняну отороку, без перерви сіє дрібний дощ, на лугу мокнуть покоси, або вже копиці. Такий час не подобається господарям, не подобається він і Матвієві з Настею. У

полі мокне конюшина, город заростає бур'яном, усе скрізь мокре, збіжжя похилилося в один бік, плаксиво літає і кряче воріння.

У Матвієвій родині ледве-ледве хватає хліба, вживають його дуже ощадне, їдять здебільша картоплю, молоко, зеленину з городу, Настя уміє дуже смачний зі щав'ю борщ варити.

І ще одна важлива подія в родині. Настя завагітніла. Матвій став куди лагіднішим. Щоб трохи Насті помогти — полоти, окопувати, вибирати коноплі плоскунні, Матвій пішов і замовив дівчат. Прийшли обидві Катерини. На хуторі стало гамірно. Дощі скінчились і знов погода ясна. Дівчата то біля конюшини, то на городі, то біля проса. Говорять, співають, жартують. Оповідає одна одній про своїх хлопців, але клопітська Катерина ані здалека не може похвалитися таким, що залузька. Вона сама, на хуторі, та й вродою їй далеко до залузької. У тієї там і Павло якийсь там, що не дає проходу, приносить їй якісь там дуже гарні цукорки, і має він дуже гарні, русяві кучері... І залузька Катерина розповідає й розповідає, а клопітська лиш слухає і беруть її заздрощі.

А вечором дівчата сидять на колоді і співають на два голоси, хоча їх тут ніхто, крім своїх, не чує. Василь весь час тут крутиться і намагається їм щось "встругнути". Володько лише з залузькою Катериною діло має. Вони вже ось і говорять, Володько оповідає про Гільче, про щось прочитане, багато він того не має, але що має, то має. А Василя гонять від себе, він їм робить збитки. Ось він, наприклад, дуже негарно обдурив клопітську Катерину. Надер гороб'ячих яєць у клуні, нанизав їх на соломинку, підніс Катерині під ніс і каже:

—Дми!

Катерина вагається.

— Навіщо дути? — питає.

— Дми! Побачиш. Млинок буде. Все то буде крутитися... Катерина дме, а Василь несподівано збиває всі яйця долонями і обмазує Катерині уста і носа.

— О! О! Здурів! — сердиться Катерина, обтирає уста хустиною, а Василь лягає зі сміху.— Ото мені жарт!

Дівчата змовляються йти до річки купатися під місяцем. Вечором вода тепліша, ніж удень. Їм дещо страшно і вони беруть зі собою Володька, лише просять його не казати про це Василеві. Володько й собі вагається, йому трохи соромно самому з дівчатами, але годиться.

І ось вони так викрадаються, щоб "той кручений" не бачив. Викрались та йдуть лугом стежкою, тихенько, одна за одною, а за ними Володько; і знічев'я з-за куща щось волохате з криком виривається і падає на стежку. Дівчата у вереск, зриваються бігти, але тут же чують голос Василя:

— Та чого? Це ж тільки я!

— Ах! — відсапнули дівчата, а клопітська Катерина вже напустилась на Василя:

— Чи ти, бува, не здурів зовсім, чи на тебе лиш памороки найшли? І чи ти при своїх? От мені втяв штуку! Соромся! Йди додому!

— А що як не піду? — каже здалека Василь.

— Іди, іди, Василю, бо можеш побачити таке, що тобі брови посмалить, — каже залузька Катерина, що все сприймає жартівливо...

— А куди це ви йдете? — питає Василь.

— Не тобі знати,— відповідає клопітська Катерина.

— Може, часом купатись? А там, знаєте, русалки... Та водяник... Та в кущах Гук сидить...

— Їй-богу, як ти мені не підеш,— сердиться клопітська Катерина.— Як нарву кропиви — геть випарю тобі спину.

— Васильку, голубчику! Ну, лишай нас. Ми хочемо купатися,— каже друга Катерина.

Василь ніби їх лишає, іде геть, а дівчата швидко-швидко біжать у лози, тягнуть за собою Володька, тут ще деякий час прислухаються, а після роздягаються. Володька проймає сором, він бачить двоє струнких, з розпущеними, довгими косами, зовсім без одягів дівчат, а тут ще одна з них підбігає до нього: "Володьку! Роздягайся! Швидше!" — і починає хутко-хутко роздягати його. Він весь зніяковілий, йому хочеться тікати, але все так швидко робиться, що тікати нема куди. Вони вже ось над річкою, вже стрибають у воду, вже плюскаються. А вода лише спочатку холодна, після вона стає дуже теплою, дівчата плюскаються, підстрибують, хлюпають одна на одну водою, стишено, щоб далеко не чути, викрикують від захоплення.

А Володько також тут, він уже не так соромиться, йому приємно відчувати свіжу насолоду води, Катерина його швидко миє, обливає водою... Після дівчата миють одна одну, над річкою стоїть туман.

І враз щось у воду падає. Дівчата притихли, перечекали.

— Це знов той кручений! — каже клопітська Катерина.— Ох, як зловлю його.

— Нехай кидає,— каже друга Катерина.— Василю! — гукає вона.— А ходи!

Але Василь не йде і вона знає, що він не прийде, він більше соромиться за них усіх.

А опісля обидві Катерини з Володьком, свіжі, чисті, охолоджені вертаються додому. Дома оповідають, як вони купалися і як Василь їх налякав. Настя лише говорить:

— А навіщо ви того гниляка тягали з собою? — і показує на Володька.

— Е, ні, мамо! Не кажіть. Володько не гниляк. Володько козак. Він нас оберігав від русалок, від водяників...— і Катерина обнімає Володька, розчісує гребінчиком його густе, мокре, неслухняне волосся. Матвій на все то дивиться і лише посміхається в ус.

Сплять дівчата на горищі на сіні і беруть, знов-таки для охорони, Володька. Цієї ночі Володько враз не захотів з ними спати. Катерина дуже здивована — ні, так не можна, Володьку, нам самим страшно. Так. Володько йде, але цієї ночі він довго не може заснути. Якийсь особливий запах вичував він від тієї Катерини, якась свіжість, святість, чарівна опоєність, щось таке дивне, дуже дивне і незбагнуте промінювало на нього, а ранком він уже не міг так просто й відважно дивитися в ті чарівні, ясні і сині очі світло-русої своєї сестри...

Дівчата побули иа хуторі тиждень і відійшли. Волопькові робиться сумно. Він ось

ізнов має на шиї того свого Хведотиська, тепер його ноги вже окріпли, і коли Хведот кудись тікає, негайно дістає за те від Володька. Війна між ними жорстока. Б'ються чим попало, і внедовзі Хведот переконується, що все-таки Володько сильніший від нього, що його золоті де свободи минулися. Ось вони сидять обидва за хатою на землі, на них падає вечірнє сонце, десь там далі в житі підпідьомкають перепелиці, Володько довго їх слухає, а після починає і собі їх наслідувати.

— Піт-пі-льоп! Піт-пі-льоп! — підпідьомкає Володько.

І враз сердито, поважно й категорично відзивається Хведот:

— Не льоптай мені тутенька!

Володько дивиться на брата і враз голосно сміється. Той не розуміє, що тут таке смішне, і каже:

— Дулний!

Але бувають між ними і інші відносини. Ось, наприклад, вечоріє, субота, така тиша, що чути вечірні дзвони з Дерманя. Володько самий вертається згори з-під лісу і коли доходить до хати, бачить: на стежці біля тієї молодої грушечки-цукрівки сидить Хведот, а проти нього собака Пундик. Сидять, один одному дивляться у вічі, похитують головами, а Хведот при тому вичитує:

— На, на, цєнцій баця — на! На, на, викий бака — на! — І це триває довго, і нікого вони, крім себе, не бачать, і похитують вони головами одним ритмом, і собака, здається, розуміє, що той його приятель говорить.

Володькові не хотілося їх рушити, але першим відчув його наближення Пундик і все пропало. Хведот, ніби засоромився, підбіг до Володька і каже:

— А! А! А ти сцо? Де ти був? Лови мене! — сам тікає, а Володько біжить за ним, і так уганяються обидва до хати.

— Діти, діти,— казала мати вечором, коли ті йшли спати.— Що то з вас буде? — і в її голосі та її очах вичувалося стільки до них любові, стільки великої, неповторної, матірньої любові, що світ, навіть коли б його одним великим злом вважати, то задля однієї крапельки тієї любові варто жити, боліти і на глибокому схилі життя відійти у вічність. Велична, благословенна любов матері! Кожний промінь сонця, дихання кожного листочка, кожний погляд закоханого дівочого ока, щирий порух звіряти, сміх і плач дитини і легіт небес — усе то з'єднано в одному теплому погляді матері!

Будь благословенна!

І здавалось, усе гаразд. Відколи Настя завагітніла, на хутір упав спокій. Та одного разу заходить до Матвія Знахорець з панської часті. Це високий, тонкий, з рудуватою, цапиною борідкою дядько, що дуже розтяжне, поволі, з сильною місцевою вимовою, говорить. Матвій саме полуднає.

— Доброго здоровля вам! Смачного! — привітався Знахорець, стягнув з лоба кашкета, підтер кулаком рідкі вуса і стоїть біля порога, мовляв, не в час попав.

— Дай-бо здоровля! Просимо і вас,— відповідає Матвій.

— Спасибі, я вже пополуднав,—каже Знахорець.

— Та заходьте далі. Сідайте,— озвалась і Настя із запічка.

Знахорець заходить, сідає на лаві, виймає кисета, крутить поволі цигарку. Матвій дивується: чого це він у таку пору прийшов, щось напевно важливе. Матвій також знає, що Знахорець цікавиться землею, і це ще збільшувало увагу господаря.

— Що там у вас доброго? — питає Матвій.

— Та що доброго! Стара біда. Оце-о, знаєте, зайшов до мене один фактор і каже, що десь там земля продається. Матвій підносить голову.

— А де ж то є? — питає.

— Десь аж у Калужчині,— каже Знахорець.

— О! Знов у кацапщині.

— Це ніби інше. Ніби, каже, земля там добра. І дешева.

— Ет! — махнув Матвій рукою.

— Чого ет? Воно-то всякому заволоці віри йняти негаразд, але подивитись можна. Чи не поїхати б нам, Матвію?

— Тобі, видно, по нутрі ті поїздки.

— Ну, не постукаєш — не відчинять, діло звісне, само до хати не прийде, а хто шукає — знаходить,— каже Знахорець. До розмови втручається Настя:

— Дайте йому вже чистий спокій з тими поїздками. Он діти їсти не мають чого, а вам поїздки. Кидай своє, рідне і прися під повітру лиху хтозна-куди. Нікуди він не поїде!

Матвій мовчить, Знахорець каже:

— Саме і їздимо, щоб дітям було їсти, чи не так кажу? Під лежачий камінь і вода не тече. Матвій чухає потилицю.

— Воно то кортить... Звісно... Але щось мені та кацапщина не по густу, щось там... того... Не віриться воно мені, щоб там ліпше від Смоленщини.

З цього й почалось. Знахорець пішов і поніс Матвіїв спокій. А й справді, може б, того... Думав, думав, а одного дня каже до Насті:

— Спечи-но мені що на дорогу... Настя, розуміється, в лемент.

— А ти зачекай з криком. Не для себе ж дбаю. Коли б більше варила головою — розуміла б...

— Розуміла б, розуміла б. Я вже, по-твоєму, стовп дурний, що нічого не тямить. Куди хочеш нас волокти? Де знайдеш краще місце на землі? Тут і літечко, дивись, он яке, тут і город, і садок, і свої люди, і могилки, а що там? Чужа-чу-жаниця! А де знов тих рублів набереш на ту дорогу? І туди гроші, і сюди гроші, що ти, їх на дорозі збираєш? Старий, старий! Як не на мене — на тих дітей зглянься! Голі ж, босі — жеброта не діти, сором між люди показатися, дивись, що вони в тебе мають, а ти витрачуєшся бозна на що. А тобі кажу, мов на вітер, але скорше мене нараженою побачиш, ніж я піду в оту твою западенну кацапщину!

— Но, но, но! Розспівалася! — каже Матвій спокійно, і чим більше вона говорила, тим більше переконувався він, що їхати таки треба, що землі шукати конечно, що за краще життя змагатися є його обов'язком.

— Ах,— казав він.— Думаєш, розкіш їздити. Не знаєш, що то людина намучиться,

але треба! Жизня! Чортова жизня — мужича!

А третього дня раненько Матвій все-таки знов почимчикував до Мизоча на станцію. Василь пішов на Залужжя, щоб прийшла Катерина, Настя зісталась сама.

"ПРИЙДИ і ПИЙ ВОДУ ЖИТТЯ ДАРОМ"

Володько з напруженням чекав Катерини, а прийшов дід Юхим. Було надвечір. Заплакана Настя вешталася біля печі. Володько і Хведот, повитягавши шиї, чекали на картоплю, що вариться під комином.

Старий мав намір відвідати Матвія і дещо з ним перебалакати, та не застав того дома. Настя одразу почала вичитувати, і при тому по її змарнілому, негарному, покритому жовтавими плямами обличчю текли патьоки сліз. З її мови старий довідався про життя цієї родини, хоча багато з того знав він і до цього часу.

— Ну,— казав він...— Знаєш, Насте, воно, звісно, не легко, але подумай сама: як же йому сидіти на місці, коли ось так воно живеться, і я не раджу йому далеко їздити, пошукай отут, поза Дерманем, отуди на південь, на Крем'янеччину. Там ще поля й поля,— казав Юхим.

Але на Настю це мало впливає. Вона нікуди не хоче, їй тут найкраще, а з часом усе поліпшиться і вони будуть жити, як і всі люди.

Для Володька прихід Юхима визначає цілу подію, ніколи не переставав його дід цікавити, хоча тепер, після хвороби, хлопець став ще соромливішим і нав'язати з ним якісь стосунки, здавалось, не було ніякої надії. Але дуже кортіло. У діда такі приємні, теплі, ясні очі, таке звичайне і одверте обличчя, така завжди спокійна і рівна мова. і коли той розмовляв з матір'ю, Володько весь час іздалека позирав на нього, помічав різні дрібниці його одягу, його рухів. І йому здавалось, що дід Юхим також цікавиться ним. Нема, нема, а диви, і гляне, і щось ніби запитає поглядом. А потім, коли скінчив мову з матір'ю, він цілком перевів увагу на Володька.

— Ну? Що? Здоровий уже? Ну, бач, а то такий був. І виріс... Бавишся з Хведотом?

— Ні,— відповів одним словом Володько.

— О! А то ж чому?

— Бо він малий,— знов коротка відповідь. Дід, помітно, посміхнувся, а мати промовила:

— Деруться весь час... Як ті півні. Володько ще дужче засоромився, ціле обличчя палає, хотів би дати драла, та ноги не слухають, кортить тут бути.

— То ти з ніким не бавишся? — питає далі дід.

— Ні,— знов те саме і похитнув головою, а по хвильці додав: — У Дермані. З хлопцями. Ще поки був здоровий... До розмови встрянула Настя:

— А, лазить усе. По лузі, по лісі, дивиться, думає. Таке дивне видалось, дивіться, ще сопляк під носом, а виглядає ніби мудрець який.

Володьків зір упав на матір, і нотка легкого докору торкнулась її ніжного чуття. Їй стало ніяково, зніяковів і Юхим.

— Чи дозволиш, Насте, взяти мені його з собою? — обережно запитав старий. Він знає настрої Насті і не певний, чи та дозволить.

— Ой, тошненько мені! Хіба такого обідранця слід куди пускати. То ж дивіться ж, які в нього коліна.

Володькові штани на колінах дійсно самі діри, він до цього часу якось того зовсім не помічав. Його зір напружився, його увага збільшилась. Йому хочеться йти з дідом, але як це сказати. І не чекаючи згоди матері, він запитав:

— Хіба я так далеко... дійду?

— А ти хочеш? — запитав дід.

— О! — вирвалось у нього.

Мати лише глянула і одразу відгадала його думку.

— Такий замурзаиий! — промовила і цим дала згоду йти з дідом.

—Темно було надворі, коли ті вийшли. Настя провела їх ах за причілок, де цвітуть мальви та дикі ружі. Пішли стежиною вверх. Було тихо. Земля руки свої долонями щедрими догори розложила, все спочивало, дихало теплом, від лугу долом клався туман і несло злегка болотом. Під ногами кашка й чебрець виділяє свої пахощі, у Трихоновому житі підпідьомкає, не дивлячись на вечір, перепелиця.

У лісі зовсім темно, Володько не бачить діда, лише вичуває свою руку в його теплій долоні. Ішли повз "контору", де мешкав недавно Лісовський, що його звали "Конєшно". Тепер та будова стоїть пусткою, і Володько наважився запитати:

— А куди вибрався Конєшно?

— Кажуть, до Верхова,— відповідає дід.

— А чого він вибрався? — питає далі Володько.

— То знаєш... Він служить у Таксарів за побережника. Куди пішлють, туди й мусить іти.

— А хіба тут уже не треба побережника?

— Видно, що ні. Лебедську соснину зрубали, а тут цей шматок лісу не оплачується стерегти...

— А кому цей ліс належить? — питає знов Володько.

— Одному багатому жидові,— відповідає Юхим.

— А де він, той жид? — цікавиться далі Володько.

— В Острозі. Він там живе.

Питання чергується за питанням, Юхим на все відповідає, Володькові все то дуже цікаве, здається, він іде глибше в життя, перед ним відкриваються нові простори.

У лісі щось засвистало, поміж вітами дерев благальне хрусталіють зірки, щось тріснуло, ніби там хтось ступив ногою на суху галузку, вичувається, як листя вдихає свіжість після гарячого дня.

На хуторі Юхима безліч нового. По-перше, самий хутір — багатий та просторий, велика, чиста хата з фіранками на вікнах. Володька всі привітали, дістав ще раз вечерю, а потім він спав на широкій лаві під вікном у світлиці, сам-один на цілу світлицю. Звечора він не міг довго заснути, щось ввижалося за вікном, було трохи моторошно, пригадав собі всілякі оповідання про діда Юхима, пригадав інші речі, що їх колись чув у млині, уява розбурхалась, почав уявляти себе десь далеко у світі без

батька й без матері, як це вже не раз уявляв собі, коли то він одного разу все покине і піде далеко.

Що буде там робити? Він не знає. Світ бачити, людей пізнавати, нові краї вивчати.

Увесь другий день від раннього ранку до пізнього вечора Володько занятий. Дід Юхим усе з ним і з ним. То вони снідають і при тому розмовляють про Володькову науку читання й писання, то вони йдуть на пасіку і дід показує йому бджіл, трутнів, маток, вощину, мед. Оповідає й оповідає, що і як роблять ті малі неспокійні тваринки. То вони йдуть до хліва, до стайні, до клуні і там знаходять щось цікавого, то знов заходять до Юхимової комірки, де він самий мешкає. На стіні в нього висить якийсь цар, на поличках лежать книжки. І цар, і книжки цікава тема для розмов. Це той цар, що визволив народ з панщини, і це ті книжки, в яких написано про минуле, про святі речі, про бджіл, про всяку всячину.

Володько натомість оповідає дідові про свої гри, забави, думи, як то вони в Дермані на Запорожжі бавляться, хто там і з ким товаришить, що вони роблять, які забавки з глини виліплюють, як поле міряють, які гроші з мушлів мають і хто з них найбагатший.

Господи, як багато цікавої всячини, і дід від того не надивується, а Володько весь у тому, він тепер нікого, крім діда, не знає, геть-чисто забув і про дому, і про Катерину, і все з дідом, і помагає йому крутили медогонку, і носить щільники, і замітає повітку. І нікого їм при тому більше не треба, ні Катерини, ні Клима, ні наймита Свирида, ані тих дівчат, що десь там за садом валкують конюшину...

А вечором, диви, пішли обидва на прохідку. Тихий, соковитий вечір, над усім перепнута зеленава баня з рожевим присвітом, із-за лісу ніч поволі висуває шматок місяця, зорі там то там блимають, никнуть, то знов з'являються, здається, йдуть одна за одною безмежною безоднею, ніби одна одну ловлять із зав'язаними очима.

Пройшли дорожиною на дві колії, що веде з Мизоча до Лебедів і далі до Гільча, минули придорожні кущі грабини, що творять здовж дороги ніби живопліт, і подалися навпростець на ліс малою, зовсім вузенькою, для однієї людини, стежинкою здовж широкого поля, засадженого цукровими буряками, і доходять до долини. Тут обидва зупиняються, присідають на старих пнях і розмовляють далі. Вони ще не все один одному сказали. Тепер ось Юхим оповідає про самий цей край, оцю землю, по якій вони ходять, про людей, що тут живуть. І це також дуже цікавить Володька, хоча він і не все гаразд з того розуміє. Він задер догори своє округле, з ямочкою на підборідді, обличчя і весь слухає. А дід говорить, брови його весь час рухаються, місяць сипле на нього свій промінь і відкидає набік його тінь.

А перед ними широка долина з порубом на протилежному схилі. Там ще минулого року стояла густа, струнка, ніби воскові свічі, соснина. Тепер там лише густо розсипані пні, на них цілий день падає палюче сонце, а тому тут так міцно пахне живицею...

— Колись тією долиною,— казав дід,— текла річка, та висохла. Вирубали ліс, висохла і річка, а було тут колись того лісу. Ще я сам пам'ятаю, як усе довкілля було самий ліс і ліс, а наш хутір був сливе весь у лісі. Тепер лише отам чубок того запусту на Мартиновому зісталось, та ще оцей ось кущик на землі твого батька...

Ах, як шкода того лісу і тієї річки! Але нема на те ради.

А все покриває пахучий, мов кадильний дим, туман. Там далі, де зупинився ліс, що нагадує лаву грізного війська, що вийшло з мечами до бою і враз закам'яніло, там стоїть невидимий, бородатий жрець і кадить. Його дим поволі, плавно, розгортаючи поли, волосся й палькаті, широкі долоні, пливе по воздусі, намагаючись, але не маючи сили, підняти і понести у безліч цілу землю.

Збиваючи росу, що обсіла широколисту натину буряків, плутаючись у хащавинні Петрового батога, кашки, деревію та заячої гречки, що густо покрила широку межу, дід і внук вертаються до свого дому. Вони натхненні, їм радісно. Назустріч їм розгонно мчить здоровенний кудлай Боско, що цілий день сидить прив'язаний і тільки на ніч відпускається. Він повний сили, щастя і свободи, накидається на діда, мало не валить того з ніг, скавулить радісно, метушиться. Володькові його трохи страшно, але він ані не думає робити хлопцеві якісь збитки. Щось поблажливе почувається в настрої Боска по відношенні до Володька.

І так утрійку, з мокрими до коліна штанями, вони приходять до двору, після до хати. Сонний настрій, Катерина вже спить, інші також. Порається лише одна невістка Ганна. На Володька у світлиці на лавиці чекає постіль і сон.

Другий ранок — недільний ранок. Про це знає все. Сонце недільного ранку сходить не так, як завжди, ліс стоїть бадьоріше, поле майорить, мов прапор святочний, небо синє, таке синє, аж ніяково... Мов залізні гравюри, стоять на тлі синяви велетенські, непорушні черешні, цвітуть дикі ружі у бгіжі, а довгий, зі стрішкою, частокіл простягнув свої рамена уздовж доріжки на схід і захід, зникаючи-кінцями у заростях бузнику та бозу.

Пасіка нагадує забутий музичний інструмент. Хтось ударив по його струнах і вони бринять, зливаючись із далеким дзвоном, що птахами несеться з півдня, з-за лісу, де в синій далечі горить на сонці позолотою хрест і біліє над зеленню прадавня дзвіниця.

Воздух насичений медовими випарами... По роздзявлених устах лев'ячих пащек совгають своїми тяжкими задами джмелі з незграбними, набубнявілими лапами... Великий квадратовий шмат розцвілої конюшини, що в ній довго живе нічна роса, нагадує килим тонкої тканини, розстелений тут для якоїсь урочистості, а від нього похило, довгою стрічкою до молодого дубняку, тікає нивка гречки, обсипана міріадами бадьорих бджілок.

Чекайте! Зараз із того темного дубового гаю, зі співами гімнів вийдуть величні люди у довгих, білих одягах. Вони пройдуть повільно, урочистою ходою нивою гречки і зупиняться на килимі конюшини. Дзвони литимуться просто з небес, сонце співатиме величне "Гльорія" , тіні хмарин, що нечутно торкаються землі, торкнуться співу, підхоплять його і віднесуть, віднесуть.

Старий Юхим і малий Володько не йдуть цього ранку до церкви, їм це зайво. Юхим стає із сонцем, Володько спить міцно і довго, а після обидва сходяться і йдуть. Не зупиняються, ані в саду на лавиці під широколистим, волоським горіхом, ані в курені біля пасіки, а йдуть далі і далі в найдальший кут саду, де стоять поодинокі сливи-

хруставки з пообсиханими верхами і де на розі бгіжа височить здоровенна, косата береза, вся подовбана дірками, бо з неї кожної весни сочать її цінний сік.

І тут просто у траві обидва сідають. Довкруги білі ромашки і сині дзвіночки. На них падає ранішнє сонце. У старого на колінах товста, у шкіряній оправі, книга. Старий читає, малий слухає. Ні, то вже не про Кощея Безсмертного і не про Івана Царевича. Це дивна книга, Володько такої ще не чув. У ній про Бога, що ходив по землі, що говорив з людьми, що карав чи милував, про людей, що творили чудеса... Володько мало з того розуміє, дуже мало, але єдине, що він вичуває: є то продовження того ж чудесного, що він чув з книг Василя. Великий, дивний, незвичний світ. І як добре, що дід узяв його за руку і повів туди у те інше, не земне, царство. У книзі говорилося: "Прийди і пий воду життя даром". Цілющу воду. Ту саму, що її пив Іван Царевич, коли його заворожила зла мачуха його коханої. Казка. Ой, чи казка? Може, дійсність? Може, життя? Володько ще цього не знає, він лише вслухається у мову діда, його голова піднята, його очі широко дивляться, його уста відкриті...

Три дні пробув Володько у діда Юхима, у понеділок його відвіз Клим назад, їхали не впорожні, на возі лежали якісь клунки, а між тим видно баньку, що в ній був мед. Їхали довкруги до Мартинового хутора, після дорожиною, що веде до Дерманя, а далі знов повернули до Матвієвого хутора. Усі ті пакунки і та банька з медом лишилися разом з Володьком дома. Настя була і щаслива і, якось десь далеко, в собі, нещаслива. Уже не раз дід Юхим пропонував Матвієві свою поміч, але Настя завжди перечила. На цей раз не перечила. Може, тому, що була в тяжі, а може, і тому, що її мазун Володько вернувся сяючим, ніби він переродився. У клунках була мука пшенична, були крупи різні, була дещиця сала. На хуторі повеселішало.

Матвія ще не було. Пару днів була тітчина Катерина, але вона відійшла. Дуже жалувала, що Володька не було дома. Настя ходила "на пшеницю", "на буряки", "на просо". Спідниця її завжди високо підтикана, рукави завжди закачані, обличчя завжди спалене. Вона носить ряднами зілля, осот різний, горошок польовий. Усе то йде на поживу свиням, коровам, коням, їй тяжко ходити, вона голосно сапає, Володько спостерігає за нею здаля і все міркує, що це з його мамою сталося.

Василь іноді, коли зіставався самий з Володьком та Хведотом, робив "псікуси". Ось він витягнув Володька на Горище хати і мало-мало не впустив його вниз через дверці у фаціяті даху. Довго тримав хлопця перевішеного через перекладину головою вниз — Господи, що за страхіття, як казала Настя. Володько кричав кричма, на це навинулась мати, і Василеві дісталось. Геть-чисто спарила кропивою його сіданку. Але Василеві це не перешкоджає далі щось таке видумати. Вони залізли до матірньої скрині, дістали сулію слив'янки, половину з неї "видудлили", а після обидва лежали п'яні трупами. Василь і корів не погнав пасти, і не чув, коли прийшла мати. Настя знайшла його сонного в соломі, але це не спасло його від прочухана. Володько, розуміється, дістав також і свою порцію ляпасів, один Хведот, що тим часом прогулявся по городі і знищив півгрядки цибулі-сіянки, був покараний не за пияцтво, а за звичайну шкоду.

Але траплялось, що Василь з Володьком зробили і щось корисного. Так, наприклад,

одного разу, як тільки Василь пригнав "з роси" корови, вони пішли обидва, за дозволом матері, у заставську соснину і назбирали повний горщик малин, суниць та чорниць. Володько геть-чисто поколов собі ноги, бо там багато тернини, шипшини і сухих шишок, але як смачно було споживати вечором ягоди зі свіжою сметаною. Хведот так обмурзався чорницями, з Володьковою допомогою, що походив на сажотруса, або на того муринчика, що його намальовано у Василевій книзі. І коли йому підніс Володько дзеркало, щоб той побачив "свою пику", він так настрашився, що почав ревіти. А Володько ще й дражниться:

— О! О! Чекай, чекай! Тепер ти завжди такий будеш! Хведот від того реве ще дужче, а мати від печі гукає:

— Діти! Як візьму костура, то я вас утихомирю! Але хто там боїться її костура? Хіба вони не знають, що батька нема дома, а тим самим свобода їх нічим не обмежена.

НАЙБІЛЬШЕ ЩАСТЯ

Але ось одного вечора, перед самими жнивами, появився і батько. Здорожений, брудний, їхалося довго й невигідно, у найгірших вагонах, туди й назад на своїх сухих харчах, лише вряди-годи взялося десь ту склянку чаю, щоб сухе горло промочити. І був невдоволений. Проїздив гарма-дарма стільки грошей, але мовчить. Краще про це, не згадувати, бо після від Насті не відчепишся. І так прогризла вона йому голову за ті вічні поїздки. Знов приходили люди послухати, як то воно там у тій кацапщині, і знов Матвій усе то дуже ганив, нічого йому там не сподобалось, ні поле, ні природа, ні села, ні господарка. Знов спав у кацапа, де його цілу ніч гризли блощиці.

— Ні, ні,— казав.— З таких господарів не буде… Але Знахорцеві все то більше сподобалось, і він навіть почав збирати бажаючих переїхати туди на життя… Настя, розуміється, ще і ще раз забожилася і заклялася, що нікуди її з цього місця "він" не потягне. Тут гарно, тут добре, тут найкраще. Вона ходила он до Почаєва, ішли три дні, а такого місця, як тут, ніде не бачила.

Зовсім близько підступили жнива. Жито зовсім половіє, а пшениця, хоч ще й зелена, одначе її колос уже набряк тугою силою дорідного зерна. Були зливи, громи, блискавиці, і місцями вони наробили шкоди. У самого Матвія вилягло від того багато пшениці. Хоча ті зливи і ті громи дуже подобались Василеві, Володькові, Хведотові. Як приємно, коли, наприклад, на твоєму власному подвір'ї стоять цілі озера і ти можеш досхочу дрипатись у них, а потім як чудово, коли ціла природа втихомирюється, а в городі на розквітлому маку стоять і переливно горять величезні краплини прозорої води. А які після того ранки, яка соковитість і яка духмяна яскравість. Шкода лишень, що такого ранку так гарно спиться, так солодко і так блаженно, коли ніякі сили не можуть вплинути, щоб звести людину зі сну.

Але одного разу знайшлася сила, що зірвала Володька раннім ранком ще до схід сонця на ноги. Ще темнувато. Сонце ще за обрієм, десь там за лебедським зрубом, на шпориші подвір'я, на городі і на всьому довкруги роса. Над лугом і річкою стоїть білий туман.

Володько ще спить побіч Хведота на Соломі в клуні, спить міцно, як і кожного

ранку, майже нечуйно, нерухомо, ніби він неживий, і враз ного будять. Роздер сонні очі — перед ним батько.

— Уставай, як хоч,— каже батько,— поїдемо до Острога.

— Що?!! — вирвалось у Волвдька. До Острога? Ні, ні. Може, це він спить далі і йому сниться. Володько не вірить. Таке щастя! Таке шалене щастя! Але батько наглить:

— Ну, ну! Уставай, вставай! Поїдемо.

Володько як стій зривається, ніби його опечено. То ж Остріг місто. То ж Володько там ще не був. То ж там великі будинки з такими, як наші двері, вікнами, то ж там мощені дороги, гладенькі хідники, крамниці з блискучими вікнами, повні всякої всячини, то ж там казарми і марширують москалі... І пани там такі дивні і незрозумілі, що так "не по-нашому" балакають і носять такі чисті і гарні одяги.

І все це Володько буде бачити! Він миттю зірвався, і треба було одної хвилини, щоб бути готовим і щоб сидіти на вимощеному сухою конюшиною возі. Усі хочуть їсте, усі снідають, але Володькові ніяка їжа не на умі. Вій сидить на своєму возі і лише боїться, щоб батько часом не роздумав і не скинув його, бо воно й таке бувало.

Їхати до міста — для Володька найбільша радість. Скільки б разів не їхав батько до Мизоча, Володько завжди "канючить", щоб і його взяли. Але рідко його бажання сповнялися. Бувало, коли він ще був "меншим", він дуже вперто просив його взяти.

— Тату! Візьміть, візьміть! Я буду вам на возі сидіти. Я не буду нікуди йти,— морочить малий. Батькові набридне це, він мовчить, Володько думає, що "вони вже погодилися", він сідає на віз, коні запрягаються, ось-ось і віз рушить. І враз батько, ніби пригадує собі Володька, оглядається і каже:

— Злазь!

Володько — весь переляк, але не злазить.

— Злазь, кажу тобі.

Володько вагається. Тоді батько бере батога і так смикне хлопця, то тому аж зашкварчить десь там поза спиною... і тоді він летить униз, мов куля, і немає часу навіть плакати, лише його серце сильно'б'ється і жаль заливає думку...

Володько добре пам'ятає ці випадки, а тому він уже ніколи не настоював, щоб їхати. Він лише десь там далеко в собі мріяв про це і не вірив, що колись та мрія сповниться.

І ось вона сповнилась. Він сидить на возі і на цей раз батько нічого йому не каже, лише мати чіпляється, щоб щось поїв, бо куди ж так у дорогу далеку рушати. Але Володько їсти не хоче і не може, він цілком виразно заявляє:

— Я, мамо, не хочу ще їсти!

Викрикує він з виразом, щоб дати йому святий спокій. Батько виводить з хліва за гриву, один за одним, коні, впрягає їх у шлеї, насаджує нашилники, надягає віжки. Мати виносить і вмощує в конюшину кошичок яєць, якогось півня, ще щось із льоху.

Сама вона сьогодні не їде, їй тяжко, та й дома мусить хтось зі старших лишитися. І коли все то полагоджене, коли віз намощений, аж тоді Володько певен, що він таки нарешті "їде до Острога". Переживає це надзвичайно, бачить усе до подробиць. Ось рушив з двору віз, ось він виїжджає з маленького пагорбка на дорожину, крутий

поворот уліво, праве переднє колесо зачіпає овес сусіднього поля, груба маточина колеса торкає стеблини і стрясає з них росу. Мати проводить їх аж на дорогу, хвилинку стоїть з випнутим животом і, здається, молиться.

Володько сидить ззаду на мішку з оброком. Він міг би сидіти і спереду, біля батька, потім він туди й пересяде, але поки що йому тут цікавіше, він може краще все бачити, може вертітись, обертатись, соватись, і ніхто не буде йому дорікати. Йому видно лише спини і вуха коней, що спочатку йдуть хода, потім батько торкає їх злегка батіжком, зади коней починають танцювати, колеса воза починають вертітися швидше, драбини воза починають глухо деренчати.

Їдуть так далі і далі, минають поля, Володько знає, кому котре належить, це ось Михалкове, то знов Григорчукове, далі Михтодове. Межі зарослі різним квіттям, далі нижче луг, трава скошена, зеленіє нова, туман криє те місце, де тече річка, пахне болотом, в'ялою лепехою, диким коситинем. Десь там попід заставською сосниною кричать качки.

Куций драбинячок деренчить далі, минають долину, що ділить дерманське відлебедського, минули криничину з купкою вільх, з якої вони беруть воду, минають три старі, залишені для насіння сосни, що колись стояли на взліссі, а тепер серед поля, під пагорбком, ніби три сироти, викинуті напризволяще. І коли вибрались на пригірок, звідки видно вже Лебеді, їм назустріч із-за кучерявих садочків вийшло величаве, округле світило, що почало швидко підноситись. Коні біжать бадьоро і прихають.

— Здоров, здоров! — примовляє до них Матвій, а коні прихають далі, ніби їм те привітання подобається.

Минають Лебеді. Крім греблі і млина, нічого цікавого тут нема. Ославлене стависько і став, де колись кублились лебеді, зовсім змаліли і ще менші, ніж у того мельника чеха. Біля млина видно оббілених борошном людей, знайшлись і знайомі.

— Ей, дядьку Матвію! Куди їдете? Дай-бо здоровля!

— Трру! — зупиняє Матвій коні.— Та до города. Пора ось така, а тут серпа нема путнього.

— Що там у вас доброго? Чув, що кудись отуди їздили?

— Та їздив.

— І що ж там бачили?

— Ет! Нема про що й говорити.

Говорити б воно знайшлося про що, та ось сонце підіймається, а дорога ще далека. Матвій торкає коні і ті йдуть. Ідуть далі, поля, глибока дорога, потім з обох боків висад, це вже тракт, якийсь, кажуть, граф висадив оті дерева — берези та осокори, що поросли такі здоровенні, потім їдуть старим, дуже густим лісом.

— Тут,— оповідає Матвій,— часом, буває, людей переходять.

Ого! Володько знає, що це значить "переходити". Є то такі люди, що нападають і забирають, що їм подобається, а часом навіть убивають... Це дуже цікаво...

— А отуди,— показує батько батогом на гущавину,— Верхів. Коли виїдемо вище з лісу, буде видно церкву...

— А чи далеко ще до Острога? — питає Володько.

— О, ще шмат... Ось виїдемо з ліса, а там хутори...— каже батько.

І коли доїхали до тих хуторів, він знов зауважив:

— Бачиш? Самі хутори. А я ще знаю, як і, тут був ліс. Бач, як народ множиться.

Володькові страшенно подобається, що батько з ним так, мовби з дорослим, розважає. Він дивиться на всі боки, бачить чепурні хати з вишневими садками, іноді зустрінеться хтось із людей, якась баба у червоній хустці, криниця-журавель з довгим коритом, біля нього віз із кіньми, баба з відрами, наливає пузату баньку водою, ідуть дівчата із серпами, на що батько одразу зауважив:

—— Бачиш? Тут уже, видно, жнуть. А воно тут завжди жнива скорше, ніж у нас...

Далі знов поля і гайки, сонце піднялося і починає припікати, на коней падають гедзі, за возом лишається хмаринка куряви, що поволі скочується вліво і осідає на землю.

Володько знов і знов питає, чи далеко ще до Острога, батько терпеливо відповідає, що "ще шмат".

— От як виїдемо за отой гай, почнеться "соша", а там і до города недалеко...

Соша? Цього ще Володько не бачив. Що це має бути? І дійсно доїхали до сощи. Володько дивується: є то дорога, вся вимощена камінням, і як тим людям хотілося все то робити? А їхати по ній не дуже добре, тарахтить сильно і так трясе, що мало печінок не витрясе. Володько терпеливо все то зносить, бо їхати таким усе-таки дуже цікаво.

Десь тут незабаром має бути й місто.

— Дивися, дивися! — каже батько і показує батогом перед себе. Володько дивиться і бачить, як один молодий панич їде насупроти машиною на двох тільки колесах. Володько вже таке бачив біля монастиря, але все-таки його то дуже цікавить. Йому дивно, як то так, що той крутить лише ногами, машина біжить на двох колесах і не перекинеться.

Порівнявся з возом, задзвонив і поїхав далі. Володько довго проводить його поглядом, дуже вдоволений, що побачив таке, буде що оповісти Хведотові. Також цікавлять його оті стовпи, що стоять здовж дороги, і ті дроти, що на них висять. Коди проїздиш біля такого стовпа, він гуде, ніби на тих дротах виграють. Володько вже чув, що по тих дротах "шлють телеграми", і йому дуже кортіло побачити, як то ті телеграми біжать по них. Але скільки він не задирав голову, скільки не дивився, йому не пощастило побачити ані одної такої штуки. Дуже шкода. Тепер саме ніхто, видно, не слав телеграм.

І чим воно ближче до міста, тим більше несподіванок. Ось вже почали не лише люди, але й пани появлятися. Он іде один, у черевиках і палицею помахує, штани білі, піджак темний — гарний панок. Дещо далі нагнав їх фаєтон, запряжений блискучими, стаєнними кіньми, у фаєтоні якісь великі пани, колеса тоненькі і блискучі, що здається ось-ось розсипляться. Але вони крутяться, котяться далі, блищать на сонці, мов зі скла.

І нарешті місто, і виросло воно нагло, ніби з-під землі. Перш за все цілий ряд великих, кількаповерхових будинків, зовсім один на один подібних. Батько пояснив

одразу, що то казарми і що там живуть "москалі". Це Володька дуже цікавить, бо він любить дивитись на москалів... Але й без того тут є що дивитись. Баби з величезними кошиками на коромислах спішать одна за одною, ніби навперейми. Підвід усе більшає і більшає. Отам далі стоїть вусатий, у чорному одязі з блискучими гудзиками, чолов'яга з шаблею при боці і якимись плетеними шнурками через плече. Володько ще такого не бачив, а батько пояснив, що то "городовий". Володькові цікаво знати, що він тут робить, але цього вже вів не питає. Володько лише старанно, зо всіх боків його оглянув і досить налюбувався. Чоботи має добрі, халяви блискучі, аж мінить. Він йому подобався.

Їдуть біля казарм, Володько весь там. Бачить багато москалів, ходять, марширують, такі гарні, такі виструнчені. Володько зовсім не мав би нічого проти й самому бути таким москалем. Батько дещо пояснює, тикає в той бік батогом.

— Он, бачиш, старший? То офіцер. Він командує. А там он причандалля всяке. Стіна висока, рів, драбини. Москалі мусять на то лізти, перескакувати, дряпатись. Котрий не потрапить — дістане одразу. Все то для війни.

Хм... Володько дивується. Йому незрозуміле, навіщо все то для війни... Він бачив війну на малюнках, там б'ють, рубають, стріляють, але... І він міркує і одразу пригадує: ,

— А то ж на війні беруть фортеці! Їдуть на штурм...

Ага! Він уже розуміє.

Місто. Скільки тут привабливого і цікавого. Як тут, мабуть, приємно ходити по отих рівних доріжках, а які тут хати, які он балкони, які вікна, які двері. І скрізь якісь образки, папери, скрізь щось написано. Володько намагається все то прочитати. "Штатскій і воєнний портной і. Цімерман". "Салон дамскіх мод — Роза Шапіро". "Ресторан Кієв". "Заєжжій двор — Іцко Цукер". А як тут гамірно, скільки грюкоту, як усі голосно говорять...

Підводи їдуть одна за одною поволі, іноді зупиняються. До них підходять жиди і щось торгують. От і до Матвієвого воза підходить стара жидівка у хустині з великою, темною плямою на тімені. Ніс у неї подібний на кривульку, губи розтяжні, широкі, у кутках заслинені, голос скрипучий.

— Хазяїн! — гукає вона.— Що маєте продати?

— Яйця,— байдуже, не дивлячись на неї, кидає Матвій і їде далі.

— Ну! Стійте-но! По чому хочете? Покажіть! — цупотить вона за возом, вчепившись сухою рукою за полудрабок.

Володько розглядає її, але Матвій не звертає на неї найменшої уваги.

— А! — байдуже кидає він.— Усе одно не купиш. Це ніби обурює жидівку.

— Ну, чому не купиш? Що значить, не купиш? Бодай мені стільки літ жити, скільки я вже купила, щоб я мала стільки грошів, скільки я вже купила яєць. Стійте! По чому хочете? Ну, чого ви, хазяй, так поспішаєте, хай мені руки відлетять, якщо ви там далі продасте краще!

— По дві копійки даси? — перебиває Матвій її лемент, не зупиняючи коней.

— Ой-вей, мені! По дві копійки! Ви жартуєте зі старою жидівкою, я вже не молода. Жартувати — чому б ні, але жартують з дівчатами, молодицями...

— Ну, то йди собі до чортової матері! — рішуче висловлюється Матвій.— З тебе, видно, купець, як з моєї жінки попадя. Хоч, щоб сперезав тебе батюгою?

— Ну! Хазяй! Чого ви такі? Станьте! Хай мене Бог скарає, коли вам хтось дасть по дві копійки. Де видано, щоб у цю пору хтось платив за яйце дві копійки? Ниньки дві копійки — гріш, дві копійки на дорозі не валяються. Берете за дві — три гроші?

— Не морочи мені, Рухльо...— і тут Матвій додає негарне слово. Він і говорити не хоче, іде далі, але жидівка вже помітила і півня. Це змусило її ще сильніше залементувати, вона ще міцніше вчепилася за полудрабок, жовта, ніби копчений оселедець, рука вже лізе до коша, розгортає полову, пробує яйця, мацає півня. Матвій їде далі, оглядається, обіцяє "оперезати її батюгою черезсауш", посилає її "до ста чортів", до "чортової матері", але то мало йому помагає. Жидівка вже не відстає, щось трохи набавляє, встигла вже перекляcти себе, свої руки, свої ноги, своїх дітей, свою рідню, якщо вона заробить на тому хоча гріш. Вона купує на страту, зовсім на страту, вона дає йому нечувану ціну, от хай її грім заб'є, якщо це не так. Матвієві це набридає, він щось спускає, він готовий віддати яйце за три гроші, а тепер, як вона не хоче, хай іде собі, бо, їй-богу, він уже не жартує. Жидівка починає вірити і снажиться виторгувати бодай пару грошів на копі, вона вже дає п'ять злотих і грошів двадцять за копу, а Матвій хоче рівно шість злотих і ні гроша менше. Ну, вона ще накине два гроші і хай вона не доживе до шабасу, коли то варто більше.

— Ну, вже бери — хай тебе халєра,— резюмує Матвій і зупиняє коні. За цей час устигли доїхати сливе до середини міста. Починається рахування, спочатку яєць, після грошей. Жидівка оглядає кожне яйце, декотре проглядає на сонце, Матвій пильно за нею слідкує, щоб "клята" не общитала.

— А що хочете за півня? — питає одразу.

— Ти-но плати за яйця, а там будемо говорити за півня. Жидівка виймає з глибокої, заяложеної кишені великий гаманець-пулярес і тремтячими руками відлічує срібними й мідяками п'ять золотих і двадцять два гроші, тобто вісімдесят шість копійок, подає їх Матвієві, той ще раз перелічує, ховає до вузлика, а після починається вперта і доготривала боротьба за півня. Жидівка знов клене себе, знов без упину лементує, Матвій знов лає її, знов обіцяє оперезати її батюгою, жене до ста чортів. Жидівка тим не ображається, приймає то як належне до продажу, і по довгому торзі годяться на сороківку і грошів двадцять. Піврубля, що його вперто домагався Матвій, ніяк не можна вдержати, натомість жидівка дійшла до цієї суми від одного золотого, осудивши нещасного півня геть дощенту, що вона, либонь, купує самі кості та пір'я і хай вона ще сьогодні "своїх дітей не побачить", коли вона не втратять на ньому половину.

— Чорти тебе не візьмуть,— зазиачує вже спокійно Матвій і ховає свої сороківки. А від'їхавши далі, з полегшею сказав:

— Слава Богу, що позбувся клопоту.— Терпіти не міг возні з яйцями та курми — бабське діло.

А Володько весь час уперто слідкує за цією боротьбою. Він весь у душі на боці батька, і його нехіть до жидівки дуже виразна. Він майже переконаний, що "та клята" їх

усе-таки обдурила, що ті яйця і той півень коштують значно більше, але він мовчить. Не його діло до цього втручатися. Він ось уже не встигає на всі боки озиратися, щоб усе бачити, щоб нічого не пропустити. Усе тут йому подобається, і як було б добре і собі тут жити. І крамниці, і люди, і панночки такі делікатні, спіднички на них такі тоненькі, аж прозорі, і черевички маленькі на маленьких ногах, і жебонять вони, мовби малі діти, такими тоненькими голосочками. Очі хлопця хочуть усе обняти, але хіба то можливо?

Доїхали до великого мосту. Знов нове. І сам міст, і ріка широка, якої ще ніколи не бачив, далі муре з вежами видно. Батько не має часу всього того пояснити, тут треба пильнувати, щоб ні на кого не наїхати, але все-таки тицьнув батогом на мури і сказав:

— То замок князя Острозького. А це ось річка Горинь. До неї отам далі в Рівному і наша річка впадає.

О, Володько вже чув про того Острозького, це, либонь, той самий, що ото їхав тим конем і на нього дикий вепр напав і що він збудував монастир у Дермані. Його образ з "частинкою мощей" висить у тому монастирі...

А Горинь річка широка і гарна, так от вона де, у ній, мабуть, і риби безліч, але, напевно б, і втопився одразу, дна зовсім не видно.

Переїхали до Нового міста і зупинилися на торговиці. Тут уже безліч підвід, що годі пройти, скрізь снують дядьки, жиди, галас неймовірний, погано пахне і духота нестерпна.

Матвій закладає коням опалку і одразу відходить. Володько мусить сидіти на возі і пражитися на сонці — приємність абияка, але він не нарікає. Він знає, що за щось його мусять із собою брати, що їхати так даремно для самої приємності йому не належиться. І, як звичайно в таких випадках, тут стільки цікавого, що й немає часу сумувати. Вози, коні, дядьки, хтось приходить, хтось відходить, там щось торгують, б'ють долонею в долоню, клянуться, божаться, розходяться, знов сходяться. Усе то полонить Володькову увагу, все то його дуже цікавить.

А по довшому часі приходить батько, обвантажений двома фабричними серпами, новою косою і ще якимись пакуночками. Володько дістає своє — велику, за три копійки, французьку булку. Його радості немає меж. До Матвієвого воза починають сходитися дядьки, оглядають серпи, випробовують косу. Серпи знаходять добрими, а косою довго по черзі подзвонювали об обруч колеса, і думки їх розходились. Одні казали, що "нічого собі", інші знов, що "здається, зам'яка".

Матвій казав:

— Яка є, така є. Косу і жінку не вгадаєш.

— То, знаєте, найлучче купувати косу у кацапа. Я, бачте, ще позаторік купив, скісок один лишився, але тне, як бритва,— говорить один.

— То як попадеш,— говорить другий.— Я, було, також купив у кацапа, а покосив трохи і викинув. Ніби з бляхи.

Довго говорили про серпи та коси, хто де і коли купив, як купив і що купив, згадували старі ковальські серпи, які то вони були добрі, зовсім не те, що тепер ота фабрична тендита. Хтось при тому і ковалів-циган згадав, що вони, мовляв, виробляли

найкращі серпи і що з них взагалі були ковалі добрі.

І наговорившись уволю — розходяться. Матвій з Володьком полуднають — чорний, житній хліб, свіжі, малосольні огірки і по шматку старого сала. Свою булку Володько береже, він має привезти її додому і похвалиться нею Хведотові. Пополудні Матвій одразу здіймає опалку, гнуздає коні і вони ідуть додому. Дорога не близька — двадцять верстов, до вечора ледве доплужаться. По дорозі біля річки напувають коні. Володько знов весь увага, але тепер його дещо турбує булка, йому дуже кортить її спробувати і по часі він відриває від неї шматочок — навіть не було видно. Але булка так йому смакує, що, їдучи далі, він усе щипає і щипає, поки з неї лишився тільки малий кусник, що його навіть соромно везти додому. Він так і не привіз нічого і лише на другий день похвалився Хведотові, що він самий з'їв цілу велику булку.

І взагалі після цієї поїздки Володько стає розумним неймовірно. Він там стільки того бачив, що в цілому Дермані ледве хто міг більше чогось бачити, і Хведот просто чудується, як його у світі є стільки всілякої всячини і як то все можна пам'ятати. А Володькові довго ще марилось місто, воно навіть йому снилось, а дещо згодом він почав морочити маму, щоб купити йому такого кашкета зі звіздою, як то він бачив у того городовика, хоча це його бажання ніколи не сповнилось.

Жнива видались добрі, жито вродило та й пшениця була не кепською, от хіба дещо вилягла. Настя в тяжі, а тому прийшлося кликнуть дівчат. Коли воно дещо поліпшиться, коли засіки заповняться зерном, а кадуби борошном, коли в бодні появиться дещо скоромного, тоді воно і дихати легше, і, може, тоді, думала Настя, і "він" дещо втихомириться і залишить оті свої поїздки хтозна-де по цілому світі, хоча вона добре знає, що "його" не переговориш і не перепреш і що "він" задумає, те і зробить.

А воно тут не так-то вже і зле. Маємо ось і хліб, і до хліба, правда, воно прийшлося отягнутись дещицю, зате ж десятина поля є, аби Бог дав, людоньки, здоровля, а решта — фрашки. От одно: трохи далеко до тієї церкви, а дітиськам до школи, але людина собі міркує, що коли можеш піти до церкви — піди, а не можеш — візьми та стань перед образом дома і помолися від щирого серця, і думаєте — Бог не почує? Почує. Скрізь почує. Принаймні, я так, дурна, нетямуща баба, міркую.

Так дійсно міркувала "вона", але інакше міркував той "він". Вродило то вродило, але не на те він має тверді руки і на в'язах голову, щоб засісти з жінкою в запічку і тари-бари розводити. Землі, як не кажи, мало,.а діти ростуть — розірвуть, рознесуть по куснику, і що то вони скажуть, що ми їм не лишили того більше? Треба і якийсь будинок прибудувати, і худобину прокормити та й жебраком вічно не може людина бути. А тому не дай собі спокою, не оплутай неробством, не ляж колодою, хай ти як день, так ніч трудишся, міркуєш, дбаєш, шукаєш, і тоді Бог тебе благословить, бо ж недурно сказано: хто шукає — знаходить, хто стукає, тому відчиняють.

ПРИЙШЛА ВАСИЛИНКА

Увесь день Настя в'язала за лісом овес, їй тяжко, але день погожий, а завтра святечко Пречиста і хтозна чи та погода видержить до післязавтра. А прийдуть сльоти і

все пропало. Нічого нема гіршого, як сльота на покоси.

Сапає і сапає, горне і горне валки, в'яже і в'яже сніп за снопом, з намагою нагинається через той свій живіт, руки тяжко орудують бирюком. Матвій також тут, також в'яже, також і в нього в'язка перевесел ззаду при поясі, їх двоє на цілому полі, працюють мовчки, нема про що говорити та й ніколи.

Пополудні, коли сонце стало над дерманськими могилами, там, де видніє каплиця святого Онуфрія, Настя нараз кликнула:

— Матвію! Не можу далі... Піду додому. Ти, може, самий дов'яжеш.

Матвій знає, чого їй треба додому, ні, він не буде в'язати, він також мусить іти з нею. Може, щось не те, може, який трапунок, щось помогти, за бабою повитухою побити.

— Пожди хоч — снопи знесу,— каже він.

Ні. Вона ждати не може, це вже видно по ній. Усе канула і як є — пішла. Матвій забігав по полі, хапав снопи, скидав, на галай-балай, на купу, піт його заливає, сорочка ніби з води, схопив обоє граблів і вже біля самої хати нагнав Настю.

Тут таки на порозі і родила, не встигла дотягнутись до полу. Матвій їй помагав, мив швидко руки, стелив постіль, обчищав, опрятував, грів воду, на руках переніс "їх" обоє на піл. Бог дарував йому донечку. Маленьку, дуже маленьку, боявся її торкнутись, а погім усе залишив і побіг бігом аж до Дерманя за повитухою.

А Володько того дня пас товар, бо Василь орав житнисько на Валах... І коли він увечері гнав корови згори від лісу дорожиною, назустріч йому досить далеко вийшов Хведот і заговорив:

— Насі мама напели маленьку дівцинку під тлепетком. Володько враз зніяковів, на нього найшло дивне, незбагнуте почуття, якого він не може висловити. А коли увійшов обережно до хати, мама стояла біля комина і трималась за підпірку, їй треба було щось із печі взяти, була бліда, не дивлячись на загар сонця, нерухлива, говорила тихо й лагідно.

— Дітоньки… там… для вас,— і вказала на їжу під комином. Щось їй, мабуть, догаряло, слова не виходили легко, але Володькові не до їжі. На поду в ганчірках щось дуже безрадно закувекало, і він з острахом підійшов туди.

— Сестлицка? — дивується Хведот і спинається навшпиньки, щоб щось побачити. Володько виліз на піл.

— Можна мені, мамо, побачити? — запитав обережно.

— Дивись, дивись, дитино… А я ось устану і підкину в огонь…— і знов почала вставати.

Володько довго сидів над сестричкою, довго дивився на те малесеньке, розміром у кулачок, якоїсь червонавої барви, головеня. Очі тісно затиснугі, ледь помітний, з білим дрібненьким мачком, носик, усточка інколи ворушаться, ніби вони ссуть. І коли він так дивився — відчув до того сотворіння велику любов. Щось сильне і тривале увійшло до його серця, щось таке, що він понесе через усе життя. Це ж бо прийшла його найулюбленіша сестра, яку названо в церкві Василиною.

Десь опівночі вернувся Матвій з повитухою. Діти вже, хто де, спали. Довго порались, а над ранок породілля добре заснула. Після того була зовсім здоровою.

На тижні понесли новонароджену до хресту. Кумами тітка Зінька і дядько Єлисей. Коли йшли до церкви, Володько і собі попросився. Йому не відмовили. Радо йшов, як і всі, пішки, відчуваючи, що він є учасником якоїсь важливої події. Його маленька сестричка спокійно лежала на руках у тітки Зіньки. У церковній проскурниці довго чекали на священика, що після прийшов і щось довго говорив з дядьком Єлисеєм. Потім усі пішли до великої, порожньої церкви, священик накинув на себе щось таке, як хвартух, і почав хрестити. Володько не пропустив ані одної рисочки у цілій тій урочистості. То священик щось читає, що знов каже тітці й дядькові повертатися і на щось дути, то знов тітка і дядько проказують "Вірую", то знов дитину розгортають, мажуть її, кроплять, стрижуть. То знов беруть і кладуть до води в великій мидниці. Дитина розкричалася, тітка Зінька старанно колише її на руках. І єдине, що Володькові не дуже подобалось, це те, що священик надто квапився. Здавалось, що він ані в гадці не має, що це його, Володькова сестричка і що з нею треба поводитись більш святочно.

Найближчої неділі відбулися і хрестини, наїхало, як звичайно, повний двір гостей, усі свої, з нових приїхала лише Домаха з Півча, хрещена Володькова мати, приїхала, як казала, навмисне, щоб побачити свого хрещеника, якого так давно не бачила, була страшенно здивована, що Володько так виріс, що "такий гарний", і так була з того втішена, що дала Володькові цілого піврубля. Володько своїм очам не повірив, так сильно зніяковів, так почервонів, так розгубився, що навіть забув поцілувати маму в руку.

— Поцілуй же, смаркачу, маму в руку,— нагнала його мати.

Він поцілував, але ж, Боже! Хіба це можливо, щоб він дістав цілого піврубля? Де ж таке .видано? То ж це такі гроші, що за них можна купити зовсім нові штани і кашкета навіть зі звіздою. Просто не вірилось.

Але піврубель лежав у його долоні як явний доказ, що це правда. Велика, срібна з головою царя монета, Володько не може надивитися, намагається розібрати, що там на ній написано. Великий, круглий, двоголовий орел, а під ним: "50 копєєк І899 г."; з другого боку голова царя з написом довкола: "Б. М. Ніколай І імператор і самодєржєц всєросс." — слов'янськими літерами. Володько ще не розуміє, що то значить, але йому то подобається і він завчив це напам'ять. То були великі гроші і перші. Таких ще він ніколи не мав.

Хрестини пройшли дуже гарно, день видався прозорий і соняшний, було досить з'їджено і випито, а після гості розійшлись по дворі, по саду, по городі. Садок зародив, молоді яблуньки погнулись під плодами, деякі з них можна їсти, гості їх хвалять, Матвій оповідає, яку де знайшов, як защіпив, як посадив.

— Оту-о знайшов у нашому лішнику, приніс, защепив, а тепер бачите. А на ту дістав ножики з двора, добрі яблука, лежать довго і ціну мають...

Гуторили і гуторили, а потім до смерку гості роз'їхались. До рання залишились ночувати тільки тітка Зінька та повитуха Уляна...

А другого дня почались знов будні. Знов Настя в'язала, вибирала коноплі, мак, цибулю-сіянку, лише тепер вона, час від часу, мусіла бігти, бо виходив Хведот і казав:

— Мам! Дитина плаце...

І мати спішила "дитині цицьки дати".

Матвій з Василем возили копи, копиці, орали зяблю. Володько пас товар. Доходили останні тижні літа, поля почорніли, бабине літо поснувалось по скибах, зябля поросла горубкою, посходило розсипане зерно. Почалась сівба озимого. Скоро і осінні сльоти навинулись, у полі співають і мокнуть пастушки, що пасуть на цілий день, а між ними і Володько.

А одного ранку хуторян розбудила велика несподіванка. Отуди, як Юхимів хутір, зненацька забовхало, і Матвій означив одразу, що стріляють "з орудій". Бум! Бум! Бум! Ціла баталія розгорнулась, люди стривожені, зацікавлені, скрізь тільки й мови, що про ту стрілянину. Виявилося, що "москалі" розпочали якісь великі, осінні маневри, заговорили про можливість війни, але з ким, ніхто толком не знає, хіба що "з германцем" або "австріяками", хто там у тому тепер розбереться, "казет" ніхто не читає, а так лише "з чуток" люди довідуються і сердяться, що геть-чисто витовчують озимину оті москалі.

Володька це захопило неймовірно, він ризикнув піти геть отуди за ліс на дорогу, що веде з Мизоча до Острога, і там побачив багато москалів, що йшли дорогою пішки, зігнувшись під дощем, мокрі, мов кури, зі своїми рушницями. До-рожиною їхав відділ вершників, на дуже гарних конях, а дороги для них вузькі, деякі вози надто широкі і зовсім не вміщаються у звичайні колії, їхали через поля, де попало — чи там засіяно, чи не засіяно.

— А, то все німець бунтує,— казав на це Матвій, коли вернулися в неділю з церкви.— Але наші як йому наложать — буде знати.

А москалі все йшли та йшли і було їх багато. Ішли на Лебеді, на Остріг, через ліс, через Мартинову долину, на зрубі за отою долиною робили табір, там ночували, клали огні, співали. На другий день Володько вже там був, москалі відійшли, але Володько назбирав досить блискучих гудзиків, консервних бляшанок, ремінців, шнурочків, усе то дуже цінні здобутки і все то поніс додому. Придасться.

Уперто говорили про війну, от-от, мовляв, вибухне, недурно вони роблять ті маневри і такі великі. Бувало, також робили іноді, але такого ще не було, щоб артилерія й кавалерія, і піхота, і всілякі там мости будували і везли ранених.

Але минула осінь, прийшла зима, а війни не було. Почали про те забувати. Життя пішло своєю чергою. На хуторі Матвія будні.

Володько мав іти цієї осені до школи. Батьки над цим говорили і радили і рішили, хай ще цю зиму посидить дома, ноги його ще не такі міцні, щоб міг кожний день таку милю, туди й назад, ходити, а платити за мешкання в Дермані поки що не годиться. Хай учиться дома" а на другу зиму вже напевно дадуть до школи.

Володькові таке ніяк не до смаку, він уже весь був у школі, школа його манила і тягла, мовби магніт.

— Там же ще менші ходять,— з плачем казав матері.

— Їм, дитино, близько, а тобі куди лізти в таку дорогу, хоч, щоб снігом замело. Забув минулу зиму, мало ми з тобою нагорювались...

Хоч-не-хоч, а коритися мусиш, пробував плакати, але батькова попруга і різне інше вплинуло на примирення. Знов зима, знов нудьга, знов хата. Не ходить навіть на лід, ані до млина, бо все минуле заважало. Зате почав учитися. Василеві книги пішли в рух, тепер уже букварцем одним не обмежишся. Батькова Євангелія також придалася. Стрічка за стрічкою розлущував її зміст, і все те дивувало малого надзвичайно.

Та одного разу в його руки справжні скарби попали.І то випадково. На горищі, як відомо, стоїть ота таємнича, велика матірня скриня. У ній там повно всякої всячини, доступ до неї заборонений і замкнута вона на міцний замок. Як відомо, одного разу Василь усе-таки добрався до неї, і вони разом випили слив'янку, що там завжди хоронилася. Василеві тоді як слід дісталось, але ж то було давно, рани загоїлись, а в скрині, Василь це добре знає, появились нові бутлі слив'янки, і Василь уже віддавна ламає голову, як би туди краще дістатися.

Володька та скриня також дуже живо цікавила і не тому, що там ті бутлі, а зовсім чимсь іншим. Володько знає, що мама переховують там якісь старі книжки і папери, ніхто не знає, що то за книжки і для чого вони там ховаються але вони там були, і скільки Володько не просив, скількх не молив, щоб йому то показали, мати все мала одну відповідь:

— Як підростеш — дістанеш! — І це все.

Як звичайно, в неділю батьки йдуть до церкви, а лишаються самі діти. І чого тільки тоді не видумується: і куряться цигарки з вати, і перевертається щось у коморі, і чіпається.? все заборонене. А найпаче завжди і завжди добивається до, тієї скрині. Але мати ніколи не лишала ключа від неї, і всі, Василеві намагання туди дістатися були даремні. Та одної неділі якось так сталося, що Василь знайшов біля старої ма-тірньої спідниці дорогоцінного ключа від скрині. Радість була велика, і вони обидва з Володьком негайно подались на горище.

Успіх їх підприємства був надзвичайний, сулії слив'янки і вишняку стояли, мов дві вежі, повні і урочисті, і Василь негайно взявся до їх відкривання, але Володько цим не вдовольняється, він якось не зважає на Василя, а копається далі в скрині, і наслідки його розшуків перевершили всі його сподівання. В його руках опинилася чудова, нова книжка з баским конем на обкладинці, на якому сидить лицар в гостроверхому шоломі і стріляє з лука в якогось бородатого діда, що заліз чогось на велетенського, широчезного дуба і дуже витріщив великі очі. Під тим лицарем Володько негайно вичитав: "Биліна про багатиря Ілью Муромця і Солов'я Разбойніка".

О, як це мусить бути страшенно цікаво! Володько негайно забрав ту книжечку, забув за все інше і поцупотів униз.

І весь той день до самого вечора читав ту книгу. І прочитав її майже половину. І не зважав ані на дрібні літери, ані на чужу мову. Читав і читав, не хотів навіть їсти, забув за все на світі, а як вернулись батьки, заліз на піч і читав далі. Мати спочатку ані не

здогадалася, отже, він завжди з тими книжками возиться, але її все-таки дивувало, що він там найшов таке особливе, і вона все питала:

— І що ти там таке знайшов? І чого ти там сліпаєш? Тож там тобі нічого не видно.

— Видно! Не бійтесь! — відповідав Володько і читав далі. А там у тій книзі стільки чудес, стільки пригод, стільки геройства. Богатир Ілля Муромець, що сиднем сидів тридцять три роки і не міг ходити, але потім відчув у собі велику силу, міг вирвати деревину з коренем, сам міг побити ціле басурменське військо і нарешті подолав страшного Солов'я Розбійника, що в одному лісі на семи дубах засів і пішому, і кінному той шлях загородив, бо мав таку велику силу, що як свисне — дерева гнулися, коні вгрузали по коліна в землю. Але Ілля Муромець не злякався того розбійника, іде просто на нього, стріляє зі свого лука стрілою гартованою, поціляє розбійника в око і здобуває право на переїзд і на всі скарби Соловія.

І багато цікавого довідується Володько з тієї книги: про святого князя Ясне Сонечко, Володимира, що княжив у Києві, і про ворогів його різних — половців та печенігів, що Київ облягли, поля топтали, людей до полону брали, і коли б не Ілля Муромець, хтозна-що зробили б. І Володько всьому тому вірить, колись могли бути такі люди, то лише тепер усі стали такими малими та слабкими, а колись було то зовсім інакше.

І була це перша такого року Володькова книга, і як тільки прочитав її раз, удруге і третє, захотів щось іншого, уява його розгорілася, йому вже мало Євангелії, Псалтиря, Октоїха, він знов лізе до маминої скрині і знаходить там купу "Листів По-чаївських", а при тому "Життя Святих", преподобного Іова Залізо Почаївського, що чудеса творив, про велику священо-мученицю Катерину, що її за віру Христову мучили і звірам кидали, "Відкриття воїна із Каріота", що вмер був, його поховали, побував на різних митарствах "тамтого світу" і знов воскрес, і взагалі прочитав велику книгу "О митарствах" і довідався з неї силу-силенну всячини: коли помре людина, що її на тамтому світі чекає, за які гріхи, яка кара, кого милують, а хто піде на віки вічні в "геєну огненную".

Отакі-то дива з Володьком творяться і така-то сила науки впихається до його маленької голови, і думає він над тим безконечно, і не може ніяк у тому як слід розібратися, хотів би когось всяку всячину розпитатися, та немає кого, бо ніхто з його рідних таким не займається і нікого то так, як Володька, не цікавить.

Та не тільки книгами займається Володько, на хуторі трапляються й інші важливі події. Ось одного вечора при смерку постукався до Матвієвої хати якийсь подорожній, і всіх здивувало, що він постукав до дверей, значить, людина бувала і не наша, бо наші входять просто без стуку.

Подорожній був високого зросту, не селянського вигляду і попросився переночувати. Матвій радо приймав кожного, не було в звичці краю цього відмовити людині даху над головою або ложки гарячої страви, особливо, коли ось таке надворі, як сьогодні, і Матвій сказав:

— Дуже просимо, пожалуйте, тільки не здивуйте, ми мужики, у нас тут усе по-

простому, самі бачите...

Бо бачив Матвій, що його гість людина не проста і говір його не тутешній, і можна пізнати якогось чеха, чи поляка, але ніяк не руського, і для більшої певності попросив навіть пашпорт свого гостя, бо, мовляв, ви нам звініть, ми тут, бачите, самі на хуторі, а буває всіляково.

Чужинець охоче показав свій пашпорт, Матвій лише для виду поглянув на нього, нічого в тому не розібрався, але заспокоївся, приніс два околоти соломи і зробив для гостя на долівці постелю.

Говорилося при тому небагато — про се, про те, найбільше про погоду. Роздягаючись, чужинець вийняв з кишені свого годинника і положив на столі. Побачив це Володько, що сидів з Хведотом десь далеко на печі, і одразу вирішив скористати такою нагодою і подивитися на годинника зовсім зблизька, не було його і в його рідних, але він знав, що годинники існують, що їх носять пани, він бачив також великого годинника в Острозі, але зблизька ще нічого такого ніколи не бачив. і тому Володько перебрався тихенько до столу і, поки ті там старші щось говорили, він довго приглядався до того дива і дуже дивувався, як то ті малюсінькі вказівочки самі рухаються довкруги і так чудово цокотять. Йому дуже хотілося подержати таке в руках, але ніяк не відважувався. Чужинець це, мабуть, помітив, підійшов, узяв годинник і каже до Володька:

— На, мальчік, пасматрі...

Володько взяв то до рук і довго, довго розглядав його з усіх боків, а потім положив його на місце і пішов спати. Почував себе щасливим, йому здавалось, що він ще щось нове і цікаве пізнав, після довго думав, як то все зроблено, що воно само так вічно рухається.

Рано-раненько чужинець устав, намірився відходити, не хотів навіть снідати і хотів заплатити за нічліг, але Настя наробила одразу гамору:

— А, хай нас Бог боронить, щоб ми брали гроші за те тільки, що людина переспала. Що ми, татари, чи погани які. На здоров'ячко вам, ідіть здорові!

Чужинець дуже дякував, але все-таки кожному з хлопців дав по десять копійок, як гостинця, на що вже Настя ніяк не могла перечити, лише дивувалася, що той пан має стільки грошей, і назвала його "добрим паном". Хлопці були дуже раді, що дістали таку суму грошей, і тепер кожний з них матиме за що купувати на Трійцю.

"Добрий пан" відійшов, але того ж дня приїхало до Матвія верхи аж два стражники і питали про "гасподіна високаво роста, со свєтлимі волосамі с катомкой". Матвій не второпав, що значить ота "катомка", але сказав, що такий "господін" цієї ночі у нього ночував, а ранком пішов собі десь отуди, як Лебеді.

Стражники сердяться:

— Ех, ти глупий мужик! Вєдь его же бил германській шпіон. Ми за нім несколько днєй гонімся. Пачєму нє задержал?

— А хто його розбере, чи він шпіон, чи не шпіон. Іде собі, хай іде, проситься до хати переночувати, то ж ми не татари, щоб відмовили, пашпорт мав у повному порядку,

виспався і пішов.

Стражники поїхали далі, але на хуторі довго про цю подію розмовляли. Володько довідався нове слово "шпіон", а батько йому пояснив, що є то такі люди, що по Росії нишпорять, плани знімають, усе підглядають, а потім усе то передають німцям… Володько із цього має повну голову думок.

Заходили часами до Матвія і свої люди посидіти вечорами. Особливо ті, що десь тут поблизу діло мали, чи то у млині, чи в лісі. Вечори довгі і насидітися можна вволю, і вволю наговоритися. Заходив дід Кошіль, що на місце Лісовського став ліса Таксарового стерегти. Цей до всього і чарчини не цурався, прийде, бувало, і плящину за пазухою принесе...

— І дай-бо здоровля, куме! — Хоча відомо, що Матвій чоловік "трезвий" і до чарки не скорий. Але дід Кошіль просторікує:

— А, що там ще каверзувати, пий — помреш і не пий — помреш, то краще вже пити, бодай пізнаєш життя...

Щоки в нього повні, червоні, очі блискучі, борода широка і біла, чарочку не пив, а ликав — кивне і нема, тільки смішок лишається, а сміявся з усього і дуже дрібно.

Трапилось, що на це навинувся дядько Омелько з Біла-шева. Дуже зрадів, бо і він великий прихильник усілякого "вип'ємо, куме" і ніколи не приїжджав з порожніми, як то кажуть, руками, завжди в нього як не один, то зо два півоки в залубнях. Матвій не шанував за це цього брата.

— Такий, бачте, з нього й господар,— казав не раз, і дійсно, дядько Омелько не має щастя до господарки. Ні тобі машини якої, ні худобини порядної, що заробив, що вторгував — пропив, проїв, прогуляв. Політика, плітки, побрехеньки. Такий був дядько Омелько.

І ось він якраз у дуже слушний час нахопився. Кошіль весь засяяв, обнімалися, мовби один одного хотів задушити, і цілувалися так звучно, що на ціле подвір'я чути.

А увійшовши до хати, Омелько одразу заспівав:

"Ой, чарочко, чарочко медовая,

З ким я тебе пить буду, молодая!"

— От це, їй-богу, молодці з вас, брате Матвію і діду Кошелю, що я вас тут знайшов, серце моє відчувало, і дай, думаю, смикну до того куркуляки. Ну, Насте, готуй що там і присідай до нас...

І Настя щось готує, і присідає, і випивають. На дворі мороз, а в хаті тепло, і гамірно, і приємно. П'ють усі, навіть кажуть пити дітям, хоча проти того дуже Матвій.

— То, знаєте, дитині вредить. Я от самий і то не можу, вип'ю чарку і вже голова болить.

— Ех,— каже Омелько,— твоя голова тільки облізти від поту потрапить, а жити вона не вміє.

— Що ж зробити. Кожний має свою голову,— каже Матвій.

— А чи чули ви, що он жиди в Мизочі кажуть? — питає Омелько.

— А що там вони кажуть? — цікавиться Кошіль.

— Та он кажуть, що війна буде.

— Ого! — кидає Кошіль,— А то із ким?

— Та з германцем.

— Гм... З германцем. Ну і що ж? Буде то буде...

— А може, й буде,— додає Матвій.— Снилось мені, знаєте, ніби я стою отам на горбищі лебедському і бачу на заході там, де сонце западає, стає два стовпи червоні, огняні і від них ніби пожежа розливається. І дивлюсь, з-під того гад великий виповзає і де лише він проходить — усе чисто дотла зникає. І поліз той гад десь отуди на сівер, а тут, де не з'явись біля мене старий, покійний Хведір і мені каже: то знаєш, Матвію, отой гад поповз отуди у Пинські багна і там йому кінець буде... А другий сон снився мені ще й такий. Нібито я в Бущенському лісі на великій галявині, шукаю там свої украдені коні... і бачу, ціла та галявина старими польськими жупанами покрита. Іду я та йду і все думаю: а чи буде де кінець тим жупанам, аж то мої коні з лісу вирвались і все чисто то стоптали, а хтось тут мені й каже: то, каже, лише для просушки їх тут того... їх скоро заберуть... Це, чуєте,— казав Матвій пророчо,— у нас іще Польща буде.

— Ото вже дудки! — рішуче заперечує Омелько.— То, стало бути, що Росєя наша навіть якихсь там поцвілих жупанів не викине куди треба. То ти, Матвію, можна сказати, не розбираєшся в комєрческой політікє. Тут мусиш знати, что вот, так сказать, ета самая наша Росєя, котора, стало бути, підкорила під себе всі народи від Кавказу аж по Вислу, саааамая огромная страна в мирі! Знаєш, що таке Росєя? Первая страна по большонству. Понімаєш ти, що коли б отак узяв усє еті государства, коториє єсть у світі, то й то не буде одна Росєя. Це, брат, імперія! Одна Москва, например, коли йдеш впопєрьок — сто верстов, в длину — двісті! О, ні, братику! Коли і буде яка війна — всіх завоюєм і над усіма наш цар буде царем! — випалив Омелько.

— Хо-хо-хо! — зареготав Кошіль.— І правильно! І правильно! Кому б, як не йому.

А Омелько продовжує про "Дардандєли", про генерала Скобелева, про Шипку, про графа Румянцева і багато, багато знає того Омелько, а всі слухають і дивуються.

А надворі зима, падає сніг, віє вітер, замітає дороги. Вона цього року видалась сувора, снігу навергало вище коліна, ліс закутало в білу вату, луг, як глянеш оком, суцільне іскристе біле, поле, однотонне і мовчазне.

Роботи у Матвія досить, те то інше, але думку його турбує одна лише справа. Не дає і не дає йому спокою ота земля, кортить йому, бачте, щось придбати, і Матвій не витримав: одного лагіднішого дня закинув торбу на плечі і подався. Настя лише стулила свої тонкі уста і мовчить. Що казати? Очі її блищать крицею, але мовчить.

А Матвій подався отуди на південь, на Крем'янеччину, чув, що там землі продаються. Він ступає від села до села:

— Чув, що у вашому селі продається "імєніє"?

— Нє. То він торік щось думав. Тепер не чути. Наші люди й самі хотіли б купити. А ви-но зайдіть до Рохманова.

Матвій мандрує до Рохманова. У Рохманові невигідно. Самі багна і мочар. Кусник і поля до того, але ціна, як за матір рідну. З Рохманова подавсь до Шумська. Погане

містечко, сама жидова, пан продає клапоть поля, але ціна ще солоніша, ніж у Рохманові, мовляв, при місті. Пішов далі, Межирічі, Коршів, Обичі — села, села і села, обпитав, оглянув — нічого не скурав, вернувся за тиждень додому — хмара не людина, ніякого з того толку, хіба що чоботи розтащив, що на день латання буде.

Але дуже вперся. Полатав чоботи, дещо відпічнув і знову подався. На цей раз під Остріг, хтось там нараяв у якогось графа, але й тут не сподобалось. Піскувате, громиш, не варто на такому селитися. Вернувся додому. Стільки страчено мужицького часу.

А Настя свій клопіт має, із Залужжя прийшла вість, що Катерина заміж виходить. Та за кого? А за того самого Павла, що ото в хорі церковному співає тенором та носить чоботи хромові за сім рублів з калошами, кажуть, на пана вчитись хотів та заломився.

— Господи Боже! Та за того хлюста? Чи не за ті часом чоботи хромові вона виходить? У нього ж тільки і є того добра, що чоботи та очі зікраті. Ой, загине вона за ним, ой, загине!

Ці слова хтось Катерині передав, і нагнівалась вона на свою хресну маму вельми. Казала, що й на весілля не піде просити, але Настя стоїть на своєму.

— Воля ваша, кумо,— казала вона Зіньці,— але я б її за такого не віддала б. Та й молоде воно ще, то ж і шістнадцяти немає...

— Та що я вам, кумонько, пораджу. А чи я їй не казала, а чи я їй не говорила. Що я ото наплакалась і що нагорювалась — так ні! Хоч ти її ріж, хоч ти з нею що хоч роби, піду і піду, бо люблю його! І говори з нею.

Володька ця новина пригнобила, не хотів вірити, щоб Катерина, та "наша Катерина", та, що так його любила, могла якось там "вийти заміж" і то за когось зовсім чужого і, як кажуть мама, поганого. І Володько вже наперед відчуває нехіть до того осоружного якогось Павла, що хоче забрати Катерину.

Але все-таки до весілля готувалося, Настя лише чекала, чи Катерина дійсно так нагнівалась, що навіть не запросить її на весілля. Але так не сталося.

Була одлига, віяв гнилець, лугом мокрий сніг, вечоріло, і нараз із двору влітає засапаний Василь і викрикує лише одно слово:

— Катерина! — А після ще додав:

— Молода! У вінку! З дружкою! — побіг назад на двір. Усі в хаті заметушилися, Володько аж затремтів і ним почало трясти, Настя метнулась по хаті, підсунула під припічок цебрика, швидко застелила стола, поправила подушки.

— Замітай, Володьку, швидше хату! — гукнула на Володька.

Іншим разом ніхто такого не робив би, коли б ішла Катерина, але ж це не Катерина, а молода. Також іншим разом Володько ледве чи хотів би робити цю мізерну бабську роботу, але тепер метнувся, мов опарений, схопив обома руками деркача і почав шкребти ним долівку. На половині роботи Настя вихопила з його рук віника і почала сама швидко зганяти до коцюбника більше сміття.

І тільки скінчила, як до хати ввійшов Матвій, скинув закурену вовняну шапку, обтирав швидко спітніле чоло ганчіркою.

— Катерина вже на дворі,— сказав він здержано-радісно. У ту ж мить у сінях

загупали, Настя ще раз оправила спідницю, Матвій прибрав поважного вигляду, Володько і Хведот забилися в кут. Двері швидко відчинилися і, шелестючи широкою, темно-бронзової барви, шовковою спідницею, метко увійшла Катерина, за нею дружка, а за ними Василь.

Володько був дуже здивований, коли побачив її такою — у вінку, у стрічках, і вона тепер не віталася, не сміялася, не цілувалася, як звичайно, а підійшла одразу до батька, вклонилася йому до самої землі, так що посипались і торкнулися долу різнобарвні її стрічки, і дуже поважно промовила:

— Прошу вас, тату, від себе і мого нареченого на весілля! Благословіть мене — раз, другий, третій!

— Хай Бог благословить — раз, другий, третій! — перехрестив Матвій Катерину, поцілувався з нею і дозволив їй цілувати його брудну руку.

Те саме сталося і з Настею, лише Настя залилася одразу сльозами, обняла Катерину і причитувала:

— Дитинонько моя люба, дитинонько моя золота! А яка ж ти, серце моє, хороша і яка ж ти мені дорога. Хай тебе Господь милосердний благословить, пішле тобі щастя, здоров'я, многих літ, а мені, серце, не бери нічого за зле, люблю я тебе, кохана ти моя дитино!

Катерина була зворушена також, а Володько й собі сплакнув, після чого відчув на своїх щоках мокрі, ніжні дотики її уст, і від того йому стало ще болючіше.

Після Настя швидко шкварила ковбасу з яйцями, журилася, що нема якраз чарки, а дівчата ж таку путь летіли, почали говорити; Катерина стала знов такою, як звичайно — гамірною і веселою, і була вона чарівною у тій своїй шовковій широкій спідниці, що так гарно обіймала її тонкий стан. Матвій розпитував Катерину про весілля — хто і чим буде, і як з коштами, і чи все вже готове. Катерина на все відповідала, їй, видно, це приємно, вона радісна, з її ясних, синіх очей ллється щастя. Настя знов не втрималась, щоб не залебедіти:

— А навіщо тобі вже світ в'язати? Чи ти така перестариця? Чи вже нагулялася, надівувалася? Будеш, дитино, не раз нарікати, але не вернеться.

— Ні, мамо, не нарікатиму. Він такий гарний і такий добрий, і мене шануватиме, і ми так любимось, і ми будемо щасливі...

За тиждень батьки поїхали на весілля, дома лишились самі діти. Володько дуже хотів також їхати, але його чомусь не взяли. Не було, мовляв, людської одежини. А коли батьки вернулися, Володько дістав коровайну гуску, калача і білу батистову хустинку. Не знав, чи брати її, чи ні, чи радіти, чи плакати. Знав лише, що це від неї, від Катерини, і коли брав хустину до рук, здавалося, що чує її запах, шелест її спідниці і дотики її теплих, вогких уст на своїй щоці.

І нема вже Катерини, не вернеться. Знав, що вона вже ніколи не буде такою, якою була до цього часу. Так минула і відійшла у вічність перша любов Володькового серця, що її він ще довго чув у собі, ніс завжди зо собою, як святий спогад, як знак ласки, щастя днів свого нелегкого дитинства.

Але натомість в ньому вже росла і зріла нова любов: Василинка. О, як радісно дивитися і бачити те маленьке єство, що ось уже сідає, і сміється, і мугикає, і разом знати, що це твоя сестра. Будь благословенна!

Розпускало і розпускало, на лузі тріснув лід, вода залила сіножаті, дув гнилий західний вітер, сосни гнулися і шуміли, старі косаті верби тріпали своїм віттям, вороння літало боком і крякало.

ЗНАЙШОВ ЗЕМЛЮ

Масляна. Буде рання весна: червоний, дикий півень виходить за хату, вилазить на кінець, що над картопляною ямою, і на ціле горло завзято кукурікає. Це той самий грізний півень, що нападав на Володька, але тепер він уже давно занехаяв це. Хай тільки спробує.

У середу несподівано прийшов дядько Єлисей. Довго обшкрябував у сінях брудні чоботи. Приніс вістку, що від неї защеміло Насті під серцем.

Мовляв, до села прибув з Крем'янеччини "хвактор", що шукає покупців на одне дуже нібито зручне "імєніє", і вже хтось йому сказав, що такими справами особливо цікавиться Матвій Довбенко.

— Прийшов, знаєте, на Запорожжя,— оповідає швидко Єлисей,— зайшов до Стратона і так, і так: по триста п'ятдесят рублів десятина з дворянським банком. А земля, каже, як сажа, чорна, розстрочка на тридцять літ, сто двадцять десятин, а в тому двадцять п'ять лісу.

Матвія ця справа піймала одразу. "Підем!" — рішуче заявив він. Накинув на плечі "куцана", і пішли. Настя навіть не намагалась перечити — даремна річ, скорше зупиниш буревій, ніж його. Вона лише тошніла, була неспокійна, виходила то входила надвір, сиділа з Василинкою в пелені і сльози текли по її запалих щоках.

А Матвій з Єлисеєм, розкидаючи полами одягів, ступали твердими кроками сніговою саламахою назустріч вітру. У Стратона Булія на Запорожжі чекає на них фактор власника маєтку села Тилявки Кирило Деберний. Застали його за столом з дядьками, перед ними почате півока з червоною наліпкою, смажена яєшня,— здоровий, міцний, борода лопатою, лисина на всю голову.

Привіталися, ніби старі знайомі.

— О, дядьку Матвію! Чув, чув! Сідайте ось біля нас та, як то кажуть, покотим колодкою,— казав Деберний, був увесь сяючий і одразу налив Матвієві чарку.

Ради такого "случаю" Матвій не відмовився, підніс ту чарку, глянув на всіх:

— Ну, так... Дай-бо здоровля! — проговорив і випив. Розмова велася жваво, говорив, як і слід йому, найбільше фактор.

— Ото ж слухайте, люди добрі. Вірте мені чи не вірте, а такої землі, як у нас, ви на цілій Волині не знайдете. Високе, соняшне, сухе місце. Чорна, вироблена, пшенична земля. Двадцять п'ять десятин першорядного лісу, пан обанкрутився, продати мусить, і були б ви останні з останніх, коли б ви оцю нагоду пропустили. Правда, мушу вам сказати: на першу пору наші люди зустрінуть вас не дуже ласкаво, нічого правди таїти, прийдеться вам з ними деякий час повоювати, бо самі купити хочуть, але я, знаєте, як

побачив нашу громаду — подумав: не буде з нею ладу, дай, думаю, пошукаю мудріших. Як барани, кажу вам, наші люди. Так, дай-бо здоровля! — підняв і вихилив чарку.— Отже, кажу вам, нетямущий народ,— продовжує своє Деберний.— Зібрав я, чуєте, їх на сходку у цій самій справі, а вони замість рішати — битись почали. Поділились, знаєте, одразу на гурти, ті за попа, а ті за попадю, і хоч ти їм кола на голові теши. і за віщо? Бо одні, мовляв, що по тамтому боці долини, не мають права до цього маєтку, бо у них, мовляв, "свій" є — ха-ха-ха! Подумайте! І така вам зчинилась колотнеча, що до діла не дійшло. Подивився я на те діло, плюнув і давай, думаю, піду у світ мудріших людей шукати, а тут мені в Обичах сказали, що до них приходив один дядько з Дерманя і питав за землею, а я собі й подумав: коли люди самі йдуть і шукають, то це не те саме, що ось тут нашим само в рот лізе, а вони не хочуть. Дай, думаю, піду та поспитаю, і от я тут. І от, як кажете, давайте діло зробимо.

Дядьки на цю мову лише головами покручували, кожний пригадав собі, як то вони самі "списки робили", але говорити про це при чужій людині не випадає. Один тільки Матвій, по своїй упертій щирості, не втримався:

— А ви думаєте, що ми інші. Усі ми з одного тіста ліплені.

— Е, не кажіть,— заперечив Деберний.— З одного то одного, але у вас он школи які. Хе! Дайте нам школу! Що ви думаєте? Не кажу, що ми з клоччя сукані, але неграмотність. Люди темні. Що тут казати.

— Темні то темні, але і кров така,— докинув до всього Єлисей...

— Яка кров? — підняв голос Деберний.— Наш народ, кажу вам,сумирний.

— То-то й біда. Де не треба — сумирний, а де треба... Ге! Ріл'-ма, такого гамору наробить. Особливо коли батога над ним нема.

— Кажу ж — темнота. Дайте лише школу, розкажіть, покажіть, розтолкуйте, відкрийте очі, і піде. Е, ще й як піде. Певно, тепер... Тепер ні. Що тепер. Тому й кажу:

приїжджайте, купуйте і працюйте.

— Та ж кажете — нас там не дуже того,— зауважив Стратон.

— Не зважайте! Наші люди попиндючаться, попиндючаться та й сядуть. Майте лише дещо терпцю. А ви люди грамотні та й, бачу, хазяї не останні. Здається, той самий край, а не той — п'ятдесятверстов, а яка разніца. І худоба, і будова, і поле. Кажу: у нас ви багачами станете, рипайтесь, рипайтесь!

Фактор купив Матвія з першого слова. От чоловік! Такого ще Матвій не бачив. І толковий, і порядний, що й казати. Пізно поночі вернувся Матвій додому, і по одному його вигляді Настя одразу догадалась, що сталося.

— Спечи якого там коржа — завтра підемо оглядати "імєніє" в Тилявці.

— Як, як? У... Як ти сказав? Що це за така западенна Пилявка?

Матвій роззуває чоботи.

— Западенна не западенна, а ти-но рихтуй харчі. Піду на кілька днів — п'ятдесят верстов ходи.

Хотілося йому по-доброму з Настею, але хіба ж із нею можна? Настя є Настя. Одразу в плач, одразу в сльози, одразу наріки! Ех! Так би вдарив!

А надворі темно, мовби в проваллі, чогось загавкав Пундик. Настя підійшла до вікна і довго дивилася в темноту. Заспівав перший півень, а вона все стоїть. Матвій не зважає. Йому треба спати, на нього чекає довга путь.

Другого дня рано Матвій дещо полагодив, дав розпорядження, узяв торбу хліба й пішов. На Запорожжі чекає на нього Деберний і Стратон. Так утрійку і подалися отуди, як Мости, як Зелений Дуб, як Гісерна...

Троє рослих, барчистих мужів ішли в напрямку південного сходу. Темними лісами, глухими дорогами і аж другого дня вийшли на трахт, що веде з Острога, через Шумське, до Крем'янця. Тут розгорнулась рівнина з гайками, селами, хуторами. Краєвид змінився. Більше простору, ширші обрії, менші села, десь-не-десь розмахують крилами вітряки, в'ються дороги, біліють церкви, чорніє здебільша оголена земля. За селом Жолобки, що лежить у балці на шляху, починається старий дубовий ліс. Минають його і стають на землю обіцяну.

Ліс кінчається нагло, простою, темною, з півночі на південь, стіною, і одразу, по обох боках дороги простягається хвиляста рівнина. Справа поле западає в долину, зліва впирається в березовий гай, спереду на обрії стріхи, двори і села.

Мужики зупинилися. Сонце лило свої дари назустріч, Хмари розбились на загони і гнались шалено в бій з дубовим лісом. Вітер дув в обличчя.

— Так дивіться,— промовив Деберний.— Це і є та сама Тилявка. Це вам щира і щедра долоня, що підносить вам дар. Беріть і нікому не дякуйте, хіба Богові.

Матвій зі Стратоном дійсно вражені, а Деберний продовжує:

— Триста десятинок отут, мої людички, і сто двадцять з них ваші. Решту розберуть, мабуть, наші місцеві. Котіть лише рублики.

— Так... Рублики... Знаємо — рублики,— мимрить Матвій, а зір його хижим орлом носиться довкруги по пригірках, довкруги лану, сягає за обрій. Нахиляється, підносить мокру груду зі скиби і чавить її на долоні.

— Масло, масло,— каже Деберний. Долоня Матвієва звична на те масло, вона тверда і шорстка і з таким маслом потрапить розібратися.

— А як тут з водою? — питає Матвій.

— Отам у долині,— каже Деберний і показує на гаї.

— Либонь, далеченько,— кидає слово Матвій.

— Сажнів десять углиб отам у долині сягнете і маєте воду,— на це Деберний.

Дядьки мовчать, у їх очах щось, видно, зріє. Деберний дивиться і бачить. Добре. Він вдоволений. Пішли далі.

По трьох днях Матвій зі Стратоном вернулися. Рішення запало. Уже дорогою намічали, кого б до товариства приєднаи — родин десяток і доста. А першої неділі біля церкви пішла, довкола чутка: Матвій знайшов землю. Нарешті! Нелегка справа. Земля під ногами, а от знайти штука, казали люди.

Почали голоситися покупці, Матвій зі Стратоном вибирали, але вибору не було. Луччі хазяї не дуже пруться на нове, приходиться брати, що трапляється. Не було і Настиного двоюрідного брата Титка забуто. Матвій сам прийшов до нього, узяв за

шорстку руку і каже:

— Іди, Титку, у світ — господарем будеш. Титко чухався, йойкав, але послухався. Його Параска одразу затараторила, але було запізно.

Хому Бондарця, по вуличному Ет-тоє, втягнули — четверо синів, як слупи, і крива дочка — землі треба. Миколу Гнидку, що злодієм колись був і що покаявся — хирляк, справжня гнида, але жінку має, як слон, і дітей копиця. Тараса Здорова з гурточком кучерявих дівчаток — малих і менших. Івана Кушку із жінкою, що сипле щороку по одному — справжня фабрика. Онисько Середа, Іван, по вуличному Бабин, Кузьма Запорука. Десяток таких, сама голота.

І з таким товариством рушив Матвій на нове місце. А час наглив, весна летіла буревієм, сніг щезав на очах, сонце шалено горіло. Новосельці мають повні руки роботи: продають свою землю, шукають за грішми, вносять завдаток, підписують "запродажну", їздять і їздять туди й назад, а тут і земля тряхне, оранка й сіяння просяться...

Але перш ніж сіяти, треба ту землю поділити, і ділили, і краяли нові межі, жеребки тягнули — кому за ким, кожному в чотирьох місцях різали — город, поле, придаток і ліс. Усі пристали на це, та як пришилось брати свій жереб — пішли наріки. Той дістав краще, тому припало дещо мочару, іншому ще щось хибить. І всі до Матвія, і всі на нього, так ніби це він в усьому винен. Титко, наприклад, дістав город під самим селом, самі ніби рівчаки, та грузи цегли, та заїзди, та бур'яни і давай нарікати, і давай плакати. Матвій подумав, подумав і каже Титкові:

— Бери, Титку, моє, а я візьму твоє. Титко погодився.

— Аби лихо-тихо,— казав Матвій, коли йому дорікали, що, мовляв, собі пошкодив.

Матвій з Василем, як поїхали на середхресному тижні до тієї "западенної Пилявки" (Настя цього інакше ніяк не вимовить), то до самого Великодня там барився. Повну хуру збіжжя забрав із собою, і плуг, і борони, і мішок їжі...

А на хуторі тим часом весна робила свої щорічні веремії. Надулася і розлилася річка, залила весь луг, усю Лебедщину, верби бруньки свої розчепірили, садок ожив, з'явились галасливі птахи, зацвірінькали горобці. Ліс зашумів весняними, парубочими шумами, сосни запахли смолкою.

Але чого так смутно навколо? Чому Настя, встаючи рано, не спішить на город, не розкидає гною на грядки, чому не білить хати під Великдень? Піст, смуток, самота. Устане сердешна, упорає корівки, та свині, та кури і стоконяється, мов привид, по дворі, по садку, по неораному городі, оглядає кожний кутик, кожне деревце, кожний кущик. "Господоньку, Господоньку! Що тут напрацювалося, що тут нагорювалося, ось гляньте, людоньки, на мої руки, як патики, як зачовгані копистки, а від чого? Думаєте, сиділа зложивши їх у пелені? Думаєте, наймичок держала, радила та командувала, та готовеньке до бодні, до скрині, до засіків збирала? Ой, ні! Ой, чуєте, ні! Рано-світочок, чи звелося сонце, чи й ні, а ти вже зводишся і чи болить тебе що, чи не болить, чи догаряє тобі яка біда, чи не догаряє, а ти йдеш, а ти дерешся, а ти робиш. Нема тобі часу на таке зважати. Зернятко до зернятка, копійку до копійки, все докупи, все

разком — зносиш, збираєш, а тепер? Кидай! Усе кидай! А дивіться, людоньки, яка тут земля — як масло, як хліб, а пахуча, а садок який, гляньте на ті вишеньки, на ті яблуньки, на ті грушечки та сливи. І все отут на очах виросло, кожне знаєш, як свою дитину. А дивіться, який город! Хіба то город? То скатертина, що на ній кладуть паску. А як родило, що не посієш, що не втицьнеш у землю — росте, буяє, женеться догори. І небо яке, погляньте, своє, пахуче, і звиклося до нього, і хутір, і ніхто тобі на голову не лізе, чи курка піде куди, чи дітиська десь залізуть, ніхто того не бачить, ніхто не жминдає, ніхто не гдирає".

Перед Великоднем у середу прийшла із села стара мати Івана Кушки, і тільки увійшла до хати, навіть помагай-бі не промовила, як одразу сльозами залилася. Настя не питала, що сталося, і собі в сльози.

— Навіщо вам ото,— ледве промовляє стара Кущиха,— все кидати? І чому ви того свого не вговорите? То ж у вас тут рай. Хіба вам чого бракує? А він прийшов до "нашого", намовив його, а тепер тягне нас у світ за очі на край світа, а я, дивіться, стара, хотіла б уже зложити кості свої приІ своїх.

— Ні, серденько бабусю, ні, голубонько! Нічого нам, чуєте, тут не бракує, але що я можу подіяти? Бере нас, волоче нас, Бог святий знає куди, десь отуди, як до Почаєва, а може, ще й далі.

Ридали обидві, ніби їх на смерть виряжали, і не могли наридатися. Здавалось — геть-чисто обидві в сльозах розіллються.

Підступало свято. У п'ятницю на Плащаницю вернулись Матвій з Василем. Не можна їх впізнати — такі вихудлі, вивітрені, аж темні, очі — як нори. Василь ледве лазить, Матвій сама кістка.

У хаті, мов у домовині — чорно, непорано, паски якісь спекла, але не до них тепер. А Матвій ще було думав, що одразу отак і поїдуть, бо дехто вже виїхав, там, мовляв, і паску з'їдять і кімната там у панському будинку приготовлена, але треба квапитись, а то чого доброго заберуть інші, а тоді живи на дворі, та й земля, та й городи, та й усе скрізь чекає.

Але Настя вперлася і хоч ти ріж її:

— Не поїду перед самим святом, не будеш бачить мене живою! Без своїх, без могил не буду десь там святкувати!

І Матвій здався, хай уже, думає, відсвяткує, а в самого серце не на місці, думка все там і там, цілий тиждень треба чекати і хто зна, що за такий час може там статися.

Прийшла свята ніч, на покуті перед образами лампадка блимає, Настя, худа, як мощі, стоїть, руки чорні зложені, і молиться... Хреститься, поклони б'є і плаче потиху.

А Василь, а Володько, а Хведот також невеселі, але ці мають своє горе. Свято не буде, як було, все якось так розкидане, скрізь смутно. Володько, наприклад, анітрохи не шкодує, що вони ідуть. Йому навіть цікаво, що там буде, поїдуть кудись далеко, невідомо куди, але все-таки то дуже, дуже мусить бути цікаво. Питав Василя, як там є, але той так уже виріс, що й балакать з ним не бажає… Отже, всі в турботі, одна Василинка пищить собі в колисці, як звичайно, їй ще зовсім байдуже, що там у тому

Божому світі коїться.

Паску святити, як звичайно, їздили, хоча коні і дуже нагонені, бо хто зна, чи Настя дійшла б до церкви. Біля церкви зійшлися всі ті жінки, що ще не від'їхали а мають їхати, і зчинили таке, хоч у землю лізь. Христосуються, цілуються, а самі, мов тіні, а ридають, мов по мерцеві. До них долучилась рідня і ну, просто тобі не Великдень, а похорон.

Чоловікам таке ніяк не вгод, але вже мовчать, що подієш з такими плакучими бабами, але найгірше все-таки Матвієві, бо ж то він до всього приводець, а його Настя, це треба одразу признати, таки найбільше розливається, іншим разом він би взяв напругу і показав би їй, як то і від чого то ревти, але цим разом замкнув себе на всі замки і мовчить, мов той камінь, що лежить при дорозі і по ньому всі колеса котяться.

Другого дня Великодня стало дещо веселіше, пішли, як звичайно, на могилки та набрали зі собою, як велить звичай, і поїсти, і попити, щоб побути разом з мертвими, коли Христос воскрес із мертвих. Ідуть, на могильних горбиках настільники розстеляють, кладуть три крашанки, паску, свічку розсвічують, кличуть священика і правлять панахиду. А по відправі зійдуться куми, та свати, та брати, та сестри, знесуть усе докупи і почнеться поминання покійничків, дай їм Боже царство небесне і пухкенький рай, і при тому так навпоминаються, що не тільки живі, а й мертві в гробах починають обніматися, та цілуватися, та христосуватись, і скінчиться все то на: "Ой, чарочко медовая" та інших їм подібних, що аж лунадовкола цвинтаря розлягається.

І нема тоді гріха, і нема смутку. "І друг друга об'імем і тако возопієм" — співається у святій пісні, а дівчата аж ви-вискують від христосувань, що їм подай тільки, така сила тієї святочної радості.

Не дуже співала і не дуже тішилась родина Матвієва. Зібрались разом уся рідня і присіли на траві у семінарському саду. Кружляла як слід чарка, гуторили весело, а Матвій, просить на завтра всіх "на підводу", усіх — як рідних, так і тих, що купили в нього землю. Просить усіх прибути завтра раненько, щоб скорше виїхати, бо воно хоч того майна і не дуже, а все-таки на тузин возиків набереться гарабурдя; поки вкладемось, поки те, поки се, а хотілося б, як то кажуть, за раннього сонця. На щастя, погода, здається, зовсім сприяє, дякувати Богу.

Вечором на роздоріжжі довге, слізне, гамірне прощання, так що Матвій аж прикрикнув на Настю:

— Ну вже, ну... Ще мені розіллєшся. Досить того. Не на смерть же їдемо! І там є люди такі ж, як і ми.

Ніч довга, турботна... Остання на хуторі. Усі в напруженні. Настя зморена сидить на лаві, ніщо її не цікавить. Думає і думає. Завтра тут нас не буде... Зістануть самі голі стіни, і буде поле, і ліс, і луг, і річка, а ми все покинемо, полетимо, мов ті лелеки, що ото на стрісі. Але ті відлетять і вернуться, а ми ніколи.

Першим заснув Матвій — завтра повні руки роботи і йому ніколи думати. За ним заснули діти. Володько довше не міг забутися, все і все приходило щось дивне на думку. Усе-таки дуже дивно, що вони ось так вибираються звідсіль і кудись їдуть. Йому

трохи шкода матері, що так дуже побиваються. Він не розуміє, чому вони так дуже вже плачуть, але все-таки йому шкода. А мати сидить і сидить перед колискою, у колисці Василинка, нога на поножі, колиска потиху хитається. Володько привстав, підсунувся до матері і пошепки питає:

— Мамо?

— Що тобі, дитино? Чому не спиш?

— А чому ви не спите?

— Не можу, дитино, не можу! Куди ми поїдемо? Що нас там чекає?

Володько щось хотів їй сказати, та не знаходив слів. Чув серцем свою матір, щось у ній було таке дивне, таке величне і таке святе. І хотілось йому до неї молитися.

Ніч. Чорна, весняна, як оксамит, ніч. Спить родина глибоким сном, сплять дорослі, сплять діти. Ледве помітний огник блимає на коминку. Настя, не роздягаючись, похилилась на краю полу біля колиски і також здрімнула.

А ніч іде, ступає невмолимо, остання на тому місці, де горіло огнище оцього маленького, далеко на край світа закинутого, гурточка людей; де цвіло їх щастя, де боліло їх горе...

Ті чесні, здорові, повні соків життя люди, ті борці за поступ і володіння, ті вузли, що в'яжуть народ і землю воєдино.

Ніч. Чудесна, свіжа, пахуча ніч! Весна дихає пристрасним диханням, шумить лугом вода, а горою сосни. Зорі в небі жаріють... Земля набрякає, мов жила, що наливається свіжою кров'ю... Росте нечутно трава.

"ЗАПАДЕННА ПИЛЯВКА"

Спочатку долиною, поміж заставською сосниною та лебедським зрубом, повільно хвилею котився перший, легкий, весняний туман. Потім небо над лебедським пригірком легко зарожевілося. Кущ вільх, що над криницею з кадубцем, звідки Матвієва родина черпала воду, чітко зарисувався на рожевому тлі. Запищала якась пташина. Лугом повійнув вітрець, похитнув купками жовтих, болотяних квітів і шпичаками прибережних очеретів.

Хутір Матвіїв спить. Довгий будинок хати разом з хлівом для худоби. Навпроти такої ж довжини, рівнобіжне вад дорогою клуня на мурованих з каменю стовпах. Упоперек від городу свинюшник, дровітня і хижка. Двері клуні наростіж відчинені. Серед двору стоїть надовго розворений віз. На подвір'ї розтрушено солому.

Першою прокинулась Настя. Вона одразу збагнула, що всьому кінець і що зайво далі перечити. Вона це знає вже давно, але ще вчора здавалось, що ще не все страчено. Устала і вийшла надвір.

Ах, ранок! Який ранок! Сонце, скрізь сонце, по всіх верхах, по вербах, по вільхах, по соснах, по дубах. Світ — храм, а в нім засвічено всі свічі. Настя голосно молиться до сходу.

Устав і Матвій. Підійшов одразу до цебра, вилив на обличчя кварту степлілої за ніч води, гукнув на дітей уставати і пішов кормити худобу.

На хуторі рух. В'їжджають одна за одною замовлені підводи — брати, швагри,

сусіди. Приїхав і Клим Юхимів, а з ним Катерина. Ця вже не вертається більше до діда, а ще з Матвієм до Тилявки. Юхим привіз її скриню, її віно, її корову. Не гаючи ані хвилинки, взялись до роботи. Розворювали вози, кормили коні. Василь кожній парі коней сипав по два гарнці вівса до опалок. Виносили "добро" — з хати, з комори, з горища, з повітки, з клуні. Кадуби з борошном, бодню з салом, діжки з капустою, огірками, столи, стільці, лави. Інші в'язали свиней і вкладали до возів, ті гули, мов фабричні гудки. Бігали по городі за курми і запихали їх до кліток. Виводили з хліва корів, теличку...

Володько дивився на цілу ту руйнацію, на заплакану матір, на заклопотаного, в одній сорочці, батька, що з нього лився цюрком піт, на дядьків, що старанно кожний вантажив свого , воза, і йому було весело. Ніяково було радіти одверто, вони ж кидають старе гніздо і "волочуться, мов цигани, у світ", але хіба це не приємність усе то лишити і їхати валкою возів кудись "у світ", бачити нові місця, інші ліси, інші річки, інших людей. Приїдуть на якесь нове місце, там напевно знайдеться багато дітвори, можливо, знайде собі приятеля. Йому лише прикро, що все то, як звичайно, тягнеться надто довго і що весь час так дуже побивається мати. І щоб усе то якось приспішити, він рішає й собі помагати. Лізе на горище, вишукує там різні старі речі, якісь чоботи, якесь ганчір'я і все то несе оберемком до воза.

— Тату! Тату! — звертається до батька. Той саме двигає щось тяжке, якогось кадуба з борошном і зовсім не зважає на малого.

— Чого ти хоч? — кричить спересердя.

—А куди з цим?

Батько мигцем оглядається:

— А, кинь там куди-небудь!

Але куди його кинути, скрізь повно, все завантажено, і Володько носиться зі своїм крамом і кожного, з дуже поважним виразом, питає: куди то покласти. З нього посміхаються, з ним жартують, але він не зважає. Не такий час.

А сонце заповідає гарний день, тепло, свіжо, приємно. 'Високо в блакиті кружляють лелеки "на погоду".

Нарешті все готово.

— Все, здається,— сказав Матвій, пішов ще раз до хати, до хліва. Хата порохня, з брудними стінами зі знаками, де були образи. Ні стола, ні лавиць, лише місце, де вони так довго стояли. Став на хвилинку, і щось зворушливе пройняло його. Труснув головою і вийшов. Скрізь порожньо. У хліві, у клуні. І вичував у серці смуток. А найгірше той садок, ті рядочки щеп. Ніяк не вірив, що все то отак на поспас лишається. Вернувся до підвід.

На подвір'ї все готове, опалки зняті, коні загнуздані, візники чекають.

— Ну, так! — вирвалось у нього.— З Богом! Помолимось, люди, на дорогу! — і зняв мокрого від поту кашкета.

У той час Настя голосно викрикнула, припала до землі устами, цілувала її, рвала пальцями молодий шпориш:

— Земле моя! І як тебе покинути? Боже, поможи мені! Усіма пройшло зворушення, стояли без шапок до сходу лицями, хрестилися. Матвій читав голосно "Отче наш".

По молитві валка возів рушила. Наперед Василь і Катерина гнали корови і телицю, за ними пішли вози. Завйокали, зацмокали, загойкали підводчики, заскрипіли вози, один за одним, поволі і обережно, виїжджали на дорогу. Настя залишила подвір'я останньою, відходячи повернулася, похрестила все на всі чотири боки і пішла. Сльози тихо текли по її щоках.

— Ну, що ж, кумо,— гуторили дядьки.— Не побивайтеся. Звикнеться й там. Не в Туреччину ж ідете.

Настя мовчала, вона й сама це знає, що не в Туреччину, та що ж, коли серце так болить, а сльози самі з очей бринять.

Поволі тягнеться валка, минають город, останню межу, минають дерево-трепеток, що самітнє росте на межі Григорчукового поля і що правило хуторянам за якусь межу їх простору... Ось і до млина повертають, на греблі чужі люди, мельник.

— Щасливої, Матвію, дороги!

—Спасибі!

— Дай Боже і на новому місці зажити!

— Дай Боже, дай Боже! І ви здорові зіставайтесь! Не згадуйте лихом! Якщо зробив недобре — простіть!

— А, хай Бог боронить, Матвію! Не робили ви вам ніякої кривди. Хотіли б завжди таких, як ви, сусідів мати.

Мельник, мельничиха, їх діти. Прощаються як з рідними і проводять геть далеко на гору.

Згори Володько востаннє глянув на свій хутір, на луг, на річку, на ті верби, що по них лазив, на того млина, де стільки вислухав казок, на став, на стависько.

—Так їдеш уже? — питає його Пепік мельників.

— Їду,— каже Володько.

— А приїдеш ще коли?

— Не знаю. Ми їдемо далеко. П'ятдесят верстов.

— Ого,— дивується Пепік.— Але ти все-таки приїдь. Приїдь!

— Колись приїду,— обіцяє Володько і вони розстаються, Валка возів поволі тягнеться глибокою, виїжденою, немощеною дорогою з пригірка на пригірок через заставське поле, попри монастирський млин, через Городнє, в'їжджає "біля Лисів" до села. Гавкають собаки, виходять на дорогу святочні люди, вітають Матвія, деякі проводять валку, бажають щастя на новому місці, деякі навіть виймають пляшку і на ходу частують "на колеса", жінки дарують на згадку крашанки.

Настя вже лише сидить з дитиною на возі, вона так зморилася, що йти вже не може. їдуть побіля монастиря, побіля приходської церкви. Тут скрізь повно людей. Усі ще святкують. Настя знов у плач.

Поволі, поволі і по часі виїжджають за село з другого боку. Їдуть горою, звідки дуже добре видно цілу запорозьку долину зі стосами каменю і саме Запорожжя на горі

з другого боку долини. Видно білу, нову, криту чорною бляхою хату дядька Єлисея, збудовану минулого літа, видно клуні, сади. Усе то до болю дорогі, близькі і знані місця, і навіть сам Матвій поглядає туди з виразом затаєного смутку.

Валка тягнеться далі полями. Жайворонки заливаються, ниви криються зеленню, зліва видніє багата чеська колонія Борщівка, справа на обрії манячить та сама черешенька, що біля неї "водило не одного", а в тому і покійного Ровіцького, навпрост на перехресті та сама корчма "Веселка", де то попивав покійний Ровіцький з добрячим чехом Шалтою.

Володько ще не був тут і тому все то дуже цікаве. Гарні будинки, гарні Сади, пишні хмельниці, рівні дороги. Спереду на південь стоїть стіною густий, старий, мішаний ліс і просто на нього тягнеться валка.

Біля "Веселки" валка зупиняється; дехто бере пиво, чута жарти, сміх. Находяться знайомі чехи.

— А! Матвій! Єдете? Ано, ано! Шаст пан Буг! Добже дєлате!

Матвій завжди добре жив із чехами, ставив їх за взірець господарів, брав з них приклад, але чехи і його любили.

Постояли хвилинку і далі. Нема часу довго бавитись, попереду далека дорога. По часі в'їжджають, ніби до тунелю, до старого, темного, мішаного лісу. Дорога тут погана, з вибоями, ще не висохла весняна грязюка, підводи тягнуться поволі, місцями дядьки підтримують свої вози, щоб не перекинутись.

Володько не може всидіти на возі — стільки тут цікавого. Злазить і біжить лісом край дороги. Хведотові також дуже кортить так побігти, але йому не можна. Ще забіжить куди, а тут нема кому за ним дивитися. А тут такі величезні, значно більші, ніж у Лебедщині, різні дерева, що саме розвиваються, сонце ледве продирається крізь їх віття, безліч усілякого птаства гармидерить угорі і безліч усілякого рясту росте під ногами. Володько радісно, раз-у-раз викрикує, луна підхоплює його голос і несе кудись у хащовиння. Потім він нариває цілий оберемок різного квіття і несе матері. Від квітів пахне міцною свіжістю лісу, вони дуже ніжні, і особливо подобаються Володькові ті на високих стебельцях, що подібні на сережки якогось ясно-бузового кольору, бо вони не такі, як білий ряст чи сині фіялки, і трапляються вони не так часто.

Далі дорога спускається круто вниз і стає такою глибокою, що валка, раніш ніж до неї в'їхати, зупиняється, гальмують колеса і дядьки вигукують: "Агой-агой!" — чи не їде там хто знизу, бо на такій дорозі годі розминутися.

Унизу ліс раптово уривається, несподівано виринає долина з річкою, із селом і млином. Краєвид трохи також міняється, земля піскова, зовсім нема садів і будинки лише з дерева. Їдуть селом, доїжджають до великого, мурованого млина і тут зупиняються. Є то знаний млин, що про нього не раз згадував Матвій, з великим ставом і стависьком. Вода в ставу дуже чиста, майже прозора, і дуже добре видно в ній цілі зграї рибок, що пливуть у різних напрямках, а також як повзають по білому, крейдовому дні всілякі рачки. Стависько густо заросле очеретом, шуваром, лепехою, по краях широким листом водяних лілей.

Починають поїти у ставу коней і худобу, підвішують до дишлів опалки з обороком, попасають корови. Люди снідають. Появляються великі кусні паски, кільця ковбаси, миски холодцю. З'являється і пляшка оковитої — дай-бо здоровля! Згадали і "Христос воскрес", стало знов гамірно.

Володько з Хведотом беруть по кусневі паски, по крашанці, лишають усіх і йдуть на греблю. Мати гукає за ними, щоб "дивилися". Хлопцям тут дуже подобається, у прозорій воді плавають рибки, вони кидають їм шматки паски.

По сніданку рушають далі. Одразу за селом знов починається ліс. На цей раз лише сосновий. Височезні, рівні, стрункі, мов воскові свічі, дерева, що, здається, їм тяжко стояти і вони ось-ось зігнуться. Деякі з них таки злегка погнуті. Такого лісу Володько ще ніколи не бачив. А яке чисте й пахуче повітря.

— То лісок! — розважають дядьки.— З такої сосонки платівка вийшла б, що? Аршинів тридцять-сорок.

— А лісок, різал'-ма, нічого. Кажуть, на кораблі зрубати хочуть... кісь хранцузи чи мараканці...

— Усе ті хранцузи та хранцузи,— озивається ззаду Клим.

— Та… Що ж… Капиталу треба. Без капиталу, скажу вам, нічого не втнеш,— зазначує Макар Уліянів.

— Хіба в Росєї мало тих лісов,— чути голос Кальчука.— Када служив на Уралі, дак там отакий ліс просто випалювали.

— Випалювали? — дивуються дядьки.

— Не може бути! — зазначують інші.

— А от випалили,— продовжує Кальчук.— Ще кращий, ніж цей.

— Звісно! Росєя! — докидає Макар.

— Ах, Боже, Боже! — тошніє про своє Настя.— їдемо, їдемо, а кінця й краю не видно. Завезе нас десь на край світа.

— Ха-ха-ха! — регоче Кальчук.— Тобі, Насте, лише на печі сидіти. Плужимось півдня піском, а вона — кінець світа. Росєя широка!

— Широка, а місця брак,— розважає Матвій. А день ясний, мов око. Сосни стоять сливе непорушне, Часом якась людина по дорозі зустрінеться.

— Дзінь добрий! — вітаються ті люди.

— Чого вони, тату, дзінькають? — питає Володько у батька.

— Та ж то ляшки. Хіба не знаєш? По цих-о лісах самі ляшки. Голота. Сама біда.

Дядьки і на це мають свою думку:

— Польські, кажуть, пани насадили їх тут. То, кажуть, після польського повстання хотів цар забрати панам землю. Так вони взяли та й своїм віддали, насадили чиншовиків. Але кепсько їм на цих пісках ведеться. Подивіться на їх життя.

— А докеди, люди добрі, єдєцє? — питають інколи підвідчиків.

— У світ,— відповідають ті.

— Світ великий.

— Кому великий, а кому малий. Думаємо, що вам у тих лісах не дуже він великий.

Не поїдять вас тут вовки часом?

— А! Ми самі, як вовки. Коби тільки взявся звідки.

А пісок дійсно грузький та сипкий, вози тягнуться поволі, деякі розтягнулися. Помітна вже втома, особливо не дуже охоче йдуть корови.

Минають кілька лісових хуторів, минають зовсім заборсане в хащовинах село Зелений Дуб, вози тягнуться то нагору, то знов згори. Природа різноманітна, місцями видно свіжі зруби, стоять стоси дерева, безліч хворосту... Василь видобув свою губну гармоніку і заграв щось там далі спереду. Коні помахують хвостами, пирхають, риплять вози.

У невеликому селі, також над річкою, знов зупинка. Поять і попасають тягло і самі полуднають. Тут нагнали ще одну валку переселенців — Миколу Гнидку із сім'єю. Радісне вітання. У Миколи нема стільки майна, що у Матвія — всього чотири підводи.

Полуднають спільно, розстелили на зеленій траві настільники, накраяли пасок, хліба, ковбаси, печені, сиру, масла. Знов появилася пляшка, закружляла чарка — на одну, на другу, за святу трійцю, за чотири вугли хати. Дехто затягає "Христос воскрес із мертвих". Жінок збільшилось. Була лише Настя та Катерина, а тепер добавилась ще й Марта зі своєю молодою племінницею Ганною. Василь заграв якогось гопака. Клим схопив Ганну, і пішли в танець. За ними пішли інші. Довкруги ліс, зелень, сонце. Всі веселяться, одна тільки Настя ніяк не може розворушитися. Дуже вже її, чуєте, пройняло.

З полудня виїхали на шлях біля Шумська. Їхали дуже болотяною дорогою через Васьківці, потім звернули до Рохманова. Коли вибрались на рівне, коні ледве ступали. Для Володька нове видовисько. Зліва .видно великий став, велику річку, мости через неї, далі містечко, будинки криті черепом, високі вежі якихось церков, сонце все то скісно освітлює. Дуже тут гарно, даремно мама так нарікають.

І десь надвечір нарешті Жолобки, нарешті той ліс останній і нарешті тилявецькі поля.

— Тилявка! Тилявка! — гукає перший підвідчик.

— Боже! Тилявка! Так от де вона! — дивуються інші. Велетенське сонце спадало над нею, назустріч линули дзвони. То ж це ще Великдень, то ж на Великдень без перерви б'ють в усі дзвони, але мандрівцям здавалось, що те сонце і ті дзвони лише для них, що це їх так вітає ця нова земля. Настя розглядалась на всі боки, бажаючи до чогось недоброго причепитись, але нічого не знаходила. А дядьки, мов на те, вихваляють:

— То, чуєте, куме Матвію, що поле то поле!

— Поле неплохе!

— А їй-бо, неплохе!

— Таке поле хоч би кому.

— Я вже шкодую, що й собі не пристав до кумпанії.

Довга валка возів тягнулась поволі рівною, простою дорогою назустріч сонцю. Виднілись будови, двір, огорожа. Усе то наближалось і наближалось. Зустрічалися чужі

люди, що цікаво оглядали прибульців. І ось при заході сонця валка в'їхала на широке подвір'я двору.

Подвір'я дійсно просторе, збоку великий, білий, але критий соломою, будинок, довкруги чотирикутником маказин, клуня, далі стайня й короварня. Перед короварнею калюжа, що показалась Володькові цілим ставом.

Одразу з місця почали розвантажуватись, бо деякі дядьки бажають на цілу ніч їхати назад. Усе зносили до одної кімнати у великому домі, що її резервував Матвій для себе. Кімната не дуже велика, двоє вікон, хід через кухню і через іншу кімнату, що її зайняв Титко. У цілому будинку таких кімнат чотири і одна кухня, і в кожній з них по родині. На кухні примістився Микола Гнидка. Всі новосельці вже поприїжджали, за винятком Тараса Здорова. Вони, розуміється, не могли всі тут зміститися, і друга їх половина поселилася в іншій хаті, що була призначена для батраків.

Коли Матвієва валка в'їхала на подвір'я, сюди негайно висипали всі новосельці, а до того найшло ще людей із села. Почалось вітання, посипались запити, дехто помагав зносити речі. Настя, як побачила "гой ярмарок", серце її не видержало, і знов заголосила:

— І що я тут, людоньки, робитиму? І де ми тут усі змістимось? І куди він мене ото привіз? А там же було простору стільки, і такий спокій, і така краса...

Володько був надутий, якась незвичайна пиха розпирала його, здавалося, що він тут найбільший пан. Він носив що міг до своєї кімнати і з-під лоба позирав то на тю, то на інших, а особливо звертав увагу на таких, як і сам, але їх тут було стільки, що не міг усіх затямити. Запам'ятався йому лише якийсь хлопчисько у доморобних, барвлених, позакачуваних штанях, босий, без шапки і дуже залишаєний. Видно було з місця, що це не дерманський хлопець, бо в Дермані таких крашених штанів не носять.

Кімната, призначена для Матвієвої родини, скоро заповнилась по береги. Не було де ні стати, ні сісти, а про лягти і не думай. Деякі речі прийшлося поставити на горищі, а дещо в присінку перед кухнею. Там також помістили бодию із салом. Коні, корови, свині і дріб дали до спільних хлівів, віз залишається на подвір'ї.

І коли все розвантажили, підвідчики підкормлювали лише коні, приходили прощатися і один за одним, вже порожняком, трусилися до себе. Новосільці лишилися. Настя стогнала: нема де навіть колиски повісити, нема де голову прихилити. Але всі були такі втомлені, що не дуже-то перебирали місцем. Чи хто що з'їв і де тільки знайшов яке місце, там і клався. Володько з Хведотом заснули на двох розстелених міхах-кропивияниках, що в них везли коням обрік. І спали добре. І нічого їм не снилося. І спали всі, навіть Настя. Лише Василинка щось скімлила у своїй колисці. Мабуть, була голодна.

Сварня між новосельцями розпочалася з першого дня. Розуміється,— першенство бабам. Котрась котрусь обізвала позаочі, тій донесли, та відповіла, обізвалась у вічі, а там недалеко й до кіс.

Причин для цього більше, ніж треба. По-перше — те ділення всього панського: і дорослі, і діти, кожному більше і більше хочеться — ідуть, рвуть, розносять. Один хіба

Матвій наказав своїм "нічого мені не рушити", але Володько все-таки має свій склад в одній з порожніх бодень, де повно всілякого панського майна, знайденого по горищах та по різних смітниках. По-друге: Мотринина курка десь "губить покладки", Мотря каже, що її приманила Параска до свого гнізда. Параска божиться і клянеться, що Мотря бреше. Одні за Мотрею, інші за Параскою, і гамору повний двір.

Зінчин Хведорцьо потовк носа Лікериий Улянці. Улянка до мами, мама до Хведорця, Хведорцю до своєї мами, а потім Зінька й Кікера стоять, попідтикані вище колій, на своїх ганках і на ціле село обмінюються прозвиськами. При цьому завзятюще орудують язиками, дулями, а як забракне аргументів — лізуть одна одній до кіс або частують одна одну краєвидами задніх своїх частин, завзятюще конкуруючи докладністю процедури.

Клуня на всіх одна, у клуні сіно, солома, мішки, збіжжя, картопля — і Настя майже переконана, що Миколина Марта вчащає до її картоплі, бо де вона бере ті продукти, коли своїх не привезла, а картопля її зовсім подібна до Настиної, а Марта до того звісна давно своєю поведінкою. Недурно вона вийшла за того злодіяку Гнидка. Марта довідалась, і коли Насті треба спекти чи зварити, двері кухні, де живе Марта, перед нею закриті. До справи втручається Матвій, за Матвієм інші чоловіки.

Між цими останніми також не краще. Ділять будинки, цеглу, паркани, дошки, гній, солому, полову. Галасу безліч. Кожному видається, що він дістав гірше, а його сусід ліпше. Починається зі слів, а кінчається цурупалком по голові, а тому Матвій може часто чути з уст своїх сусідів ось такі, для себе, побажання:

— А бодай його звело з розуму, як він звів нас осюди на муки! А бодай йому так ноги покрутило, як він покрутив наше життя! А бодай його так свята земля цуралася, як ми тепер одно одного цураємося! А чи нам там дома ,чого бракувало, а чи не жилось нам, як у Бога за пазухою?

Винахідливість тіток у цьому напрямку не має меж, і Матвій це чує, і сливе кожного ранку, але він на таке не зважає. У нього повні руки важливішої праці, та й усі не дармують, кожному хочеться вийти скорше "з того западенного гайдеру", а що вже до Насті, так та їдьмом "його" їсть, що він виволік її осюди на муки пекельні. А тому на нововизначених десятинах городів, уздовж, по обох боках шляху, зазеленіли грядки, зійшла городина, копалися рови на фундаменти, зводились мури. Будинки ростуть не днями, а годинами, а до того оранка, сіянка, кошанка, рубання дерева, тесання, воження гною...

Матвієва родина вся як є від світання до смеркання в роботі. Навіть Хведот не дармує, навіть і його заставляють пильнувати отам грядки, щоб ворони сіянки не видзьобали, та курчат, щоб бува шуляк не забрав. Василь же, Катерина і Володько в роботі, мов у запряжі, вічно.

А Матвій вирішив будуватись не на тому занедбаному городі під самим селом, що його виміняв у Титка, не буде він тиснутись на тій десятинці і все з усього поля туди звозити, краще він побудується на головному своєму "участку" посередині, над шляхом. До речі, і не є то так далеко від решти сусідів, але що йому ті сусіди, от хіба до води

трохи далі, бо треба їздити за нею аж у долину села. Одначе на майбутнє Матвій і з цим собі дасть раду. Викопає отам в долині колодязя і буде вода.

І почав він одразу звозити туди дерево, камінь та цеглу, і почав копати фундамент вісімнадцять аршинів довгий та вісім широкий з наміром наперед хлів звести, щоб у першу чергу худобу під стріху взяти, а потім щось і для себе злабудати. Матвій як Матвій, чоло його не висихає від поту, руки його нагадують гаки якоїсь машини, сорочка на його плечах ціла, як купа багна,— від поту, куряви та глини. Треба лише бачити його при сході сонця, як він вештається на тій своїй ділянці, як він знов садить ті щепи (дещо привіз з Лебедщини), як він копає ті фундаменти, як він кремсає той камінь, як він теше підвали, платви, крокви, стовпи, довбає кані, робить чопи, збиває, ставить, рихтує. І все самий, і завжди невпинно, бо де його тепер візьмеш робітника та й за віщо. Одних мулярів мусів узяти, бо ж сам такого муру не зведе за одно літо. А Василь, а Катерина — як не у полі, то тут же глину місять, тачками камінь підвозять, ями копають.

Скорше, скорше з тієї "панської хати", скорше з того пекла, з отого бруду, крику й метушні. Настя вже навіть не тошніє, у неї нема більше слів, їй тут нічого не подобається — і повітря смердить, і дощі повсякчас, і холоднеча неймовірна, і церква якась маленька, дерев'яна, з одним попом і дяком, і криниця бозна-де, і що то, людоньки, за криниця — багно не криниця, до неї не дійдеш, не доїдеш, а треба по коліна в багнюку залізти, доки тієї води набереш. А що вже клопоту з тими курми, та худобою, та пашею, та збіжжям — нема навіть слова, щоб виказати.

Найблагішу частину вибрав собі Володько і був з того цілком вдоволений. Він пасе свої "три хвостяки" отам на паринині, поки ще її не заорали,— Рябу, Гніду і теличку — на росу і пополудні, а в перерві обідній має свій вільний час, якщо його не пішлють кудись грядки полоти або нести батькові на будову воду та полуденок.

Має він безліч свого зайняття. По-перше, знайомство з усіма, як мати каже, з дітворою, по-друге, обслідування цілого двору, будинків, горищ, льохів, стаєнь, повіток, старих бричок, паровика, що стоїть серед двору, молотарки, нарешті городів, сусідських гаїв, довколишніх лісів.

Ледве встає сонце, а його вже будять. Ніхто його особливо не миє, ніхто не чеше, а самому йому також не дуже хочеться тим займатись, особливо тепер. І чи промимрив той "Отче наш", а чи й ні, і чи лемензнув що там, а чи й без того, зовсім заспаний і розчухраний, жене він ті свої хвостяки, а в голові у нього повно всілякої всячини, хоча там ще сонний морок і хоча його босі, побиті, поколоті і попухлі ноги штикільгають. Так. Він уже снує чергові свої плани, як його уникнути в полудень роботи і як би вирватися з дому та як перемогти отого здоровенного Ет-Тоєвого німого Романа, з яким ось цілий місяць веде завзятющу боротьбу, що робити зі своїми новими приятелями, двома жидочками, з якими пасе разом, і, нарешті, як добратися до отого далекого, що на обрії, темного жолобецького лісу, що так манить до себе і що про нього оповідають дива-дивні, нібито він ще з тих лісів, коли то ішли козаки на Польщу.

На полі просторо, але не для Володька. Володьків простір від межі Никифора Ет-

Тоя до межі Івана Кушки. Там овес і там овес, і туди не сміє залізти корова, і туди не сміє. А тут кортить і помріяти, і поспівати, і пострибати, і кудись відвинутись, і в озерці з позакачуваними штанями польопатись, і багато іншого кортить, та гай-гай! Щастя ще ті жидочки — Мошко та Іцько, дуже славні, спокійні, несміливі хлопці, що дуже пильно пасуть свою корову, один спереду, другий ззаду, хоча корова їх дуже повільна, тяжка, черевата, має обламані ратиці і обидва роги, обірваного хвоста і дуже обдряпана. Мошко й Іцько не мають свого пасовиська, вони пасуть сьогодні там, завтра деінде, їх часто звідкільсь виганяють, але ось вони дісталися на Матвієве і тут зачепилися надовше. Тепер кожного ранку Володько, Мошко й Іцько сходяться разом, Мошко кожного разу питає те саме:

— Чи твої тато нас не будуть бити? А Володько завжди те саме відповідає:

— Паси, паси! Ми і так скоро будемо це заорювати... Хоч не можна це пояснити лише якоюсь самою Володьковою добротою, він має на це свої розрахунки. Мошко завжди носиться з книжками, що їх Володько ще не бачив, і це його дуже інтригує.

— Покажи-но ту свою книжку,— просить Володько. Мошко охоче і гордо показує. Володько листає книжку, оглядає малюнки і питає:

— Що ти тут учиш?

— "Лісіца і Ворона",— відповідає Мошко. Володько знаходить "лісіцу і ворону" і вголос, по складах, прочитує:

— "Вороне гдє-то Бог послал кусочек сиру. На ель ворона взгромоздясь, позавтракать, било, совсем уж собралась, да прізадумалась".

Володькові байка подобається, і він швидко вивчає її напам'ять, щоб одного разу здивувати своїх слухачів у дворі.

Володько, Мошко й Іцько — приятелі. Мошко розпитує Володька про Дермань, а сам оповідає про дуже велике містечко Шумське. Володько оповідає так про Дермань, що він виходить ще більшим, ніж Шумське, бо там є така велика церква і така велика школа, що ніде в світі, навіть в Острозі, нема більшої. Мошко перехилить округлу, зі шрамом на чолі, голову, приплющить одне око і дуже уважно слухає, а менший, Іцько стоїть на своєму місці перед коровою і лише здалека позиркує.

І як тільки сонце підійметься отак, що треба за ним задирати голову, Володько знає, що вже можна гнати "товар з роси". І робить він це дуже охоче, значно охотніше, ніж "гнати на росу". По-перше, йому вже захотілося порядно їсти і на його десь там чекає миска борщу щавлевого з добрим куснем чорного хліба, по-друге, сьогодні в нього на порядку денному обслідування отого темного гаю, що межує з дерманськими хуторами і що саме так гарно зеленіє і цвіте. Можливо, там є щось дуже цікаве, а до того там цвітуть дикі яблуні, черешні, кущі калини, дерева черемхи. Там також розвиваються гарні липи з молодими пагінками, що з них можна дерти лико, плести нагаї, робити свистуни, крутити трубки.

І як тільки Володько з'їв свій борщ, і як тільки мати відвинулася та не встигла сказати: "А віднеси-но батькові полуденок",— як він уже змився. Він уже женеться через двір, знаходить десь там Хведота і обидва тягнуться до гаю. Ах, скільки тут квітів

— чорнобривців диких, та ромашок, та дзвіночків, та папороті під кущами. Як тут свіжо та зелено. Як чудово пахне. І як приємно для ніг вичувати свіжу прохолоду, особливо там, у темних місцях, де найдовше триває роса. Хлопці довго тут вештаються, довго вирізують різні дубці, довго топчуть траву, але нарешті і вертатись пора. Володько згадав і про матір, вони там напевно його гукають, треба йти, бо хоча вони вже напевно самі віднесли полуденок, але треба хоч щось там зробити. І, щоб задобрити матір, Володько рішає принести їй оберемок квітів, мати, до речі, їх дуже любить. Він рішає принести їй оберемок черемхи, що саме так буйно цвіте.

Але не встиг він вилізти на дерево, не встиг відламати пару галузок, як у кущах щось шумно зашерехтіло, Володько

2II

встиг лише побачити, що Хведот нагло зірвався і подер, мов опарений, отуди до городів, а, глянувши вниз, він зненацька побачив під собою здоровенного, з рудою бородою, дядька, що грубим, хриплим голосом продубасив:

— А куди то тебе, чортове дерманя, занесло? І при тому, Володько помітив, дядько спустив попругу. Це не дуже добре вплинуло на Володька, і йому не залишається нічого іншого, ніж сидіти тут і чекати. Але дядько не хоче чекати, він гримить далі:

— Злазь! Чортові заволоки! Налізло вас сюди, мов сарання, і нічого від вас не влежить на місці.

Володько дуже гарно розуміє бажання дядька, але злазити йому ніяк не випадає. Дядько ж задер бороду і лютує:

— Злазь, бо шкіру з тебе спущу! Така обіцянка ще менше спонукує Володька виконати того наказа, і він ані руш.

— А, чортова халєра! — вже цілком поважно лютує дядько,— забрався на чуже і ще буде з тебе кпини робити!

— Я не знав, що то ваше! — кидає згори Володько.— Я думав, що це наш ліс.

— Ваш? Колька в ребра твоїй матері! Я тобі зараз покажу — ваш!

Володькові непереливки, дядько виразно наміряється лізти за Володьком, його борода сердито мигає, довгі руки лапають за гілля. Володько чим скорше дряпається вище, і геть до самого верху, але дядько й собі не відстає, а обличчя його, мов цегла, червоне, а очі, мов пси, злючі, а руки довгі та великі. Володько швидко шукає рятунку, побіч он росте граб, що його гілля аж сюди сягає, і є то те єдине, що простягає йому Божа долоня, і, ані секунди не вагаючись, Володько, мов мавпа, стрибає на гіллю граба, його малі, жилаві руки швидко працюють, ноги теліпаються в повітрі, але ось і вони схопились стовбура і він посунувся вниз животом по корі, обдерши лише дещо біля пупа шкіру і сорочку.

Але й дядько не такий, щоб дармувати, і він уміє дряпатись по деревах, до того він має довгі ноги — сягни лише і ти на грабі! І він схопився за ту ж гіллю, що й Володько, але гілля розважила тягар, нагло звучно тріснула, а дядько вже летить із гілляччям униз. "Ух! Ух",— ухкає мов потопельник, розмахує руками, намагаючись за щось схопитись, але все під ним лише тріщить, і саме тоді, коли Володько торкнувся ногами

землі, дядько пролетів, уже без перешкод, останню віддаль і гепнув із шелестом на траву.

Що там далі творилося, Володько не тямить, бо, лише торкнувшись землі, він миттю зірвався і так подер звідсіль, ніби за ним гналося сто чортів.

Але це ніяк не значило, що після цього Володько якось зрезигновано дивився на життя. Нічого подібного — ані краплі зневіри. Він про це ані довго й не думає. Тисяча інших думок і проектів роїться в його неспокійній голові, і одною з найбільших його турбот є — як помиритися із німим Романом. Останніми часами Володько переконався, що той йому до болю потрібен. З перших днів знайомства завели вони отой бій, але це тепер зовсім зайве. А почалось з отих розшуків по горищах та по смітниках усілякого старого залізяччя, дірявих залізних горшків, якогось старого панського взуття. Німому все то потрібне, він то носить своєму братові ковалеві, але Навіщо воно Володькові — він і сам не знає. А звели вони бій за оті гвинти, що їх старанно вишрубовували з великої молотарки, що ото стоїть перед клунею і чекає, поки її не забере власник. Натягнули того кожний цілу жменю, і треба дивуватися, як та машина ще держиться купи, але кого то обходить. Німий дуже зручно орудує шрубаком, Володько далеко так не потрапить, тому в німого гвинтів значно більше. Німий гордо показує Володькові свою здобич на долоні, Володько показує свою — і враз німий схопив Володькові гвинти і пустився навтьоки. Володько за ним, дігнав того на подвір'ї, плигнув йому на спину і обидва покотилися по болоті. Скінчилося тим, що обидва мали зовсім пошматовані сорочки і з носа кожному текло червоне.

Після того билися за все: за обламок коси, знайдений на горищі маказину, за випасання межі, за корови, за всіляку всячину. А одного разу німий міцно віддячився Володькові, жбурнув на нього тверду брилу землі, попав у живіт і забив тому на кілька секунд дихання. По тому Володько лише весь час плекав почуття солодкої помсти, чекав лише нагоди, німий старанно його оминав, але одного вечора він гнав свою корову попри Матвієву будівлю, Володько засів за недокінченим муром і вгатив німому кусень цегли в саму потилицю. Німий лише заскавулів, мов пес, і схопився за голову.

І тепер були б квити. Тепер би лише помиритися, і все гаразд. Тим більше, що на Володька чекають тепер значно більші підприємства, ніж до цього часу. На нього чекають оті ліси довкола, "наш", угорський, жолобецький, одерадівський, але з ким туди підеш, коли біля нього сама дрібнота, самі малі і слиняві дівчата, а ті пара лобурів якісь такі недотепи, що їх ніяк не переконаєш, що можна так легко перекинутись з Володька на лицаря, на розбійника, на шукача скарбів, що в тому лісі можна знайти стільки цікавого, не кажучи вже про всілякі там воронячі гнізда, але там також можна знайти між семи дубами і оту сплячу царівну, що її заворожила відьма, і ті скарби що їх замуровано великим розбійником під одною з лип, і, чого доброго, навіть ту хату відьми на отих курячих ніжках. Але хіба тих Хведьків та Ільків, та всю ту дівч дрібноту якось у тому переконаєш.

Думав, було, про Мошка та Іцька, але ті виявились великими боягузами, бо вони хоч і вірять, що в лісі живу розбійники, але саме тому вони ніколи туди не підуть. До

того ані Мошко, ані Іцько не вміють дряпатися по дереві вони бояться так високо, їм крутиться голова. Ні, ні… Мошко й Іцько на таке не надаються. Залишається один німий, речі, Володько вже чудово з ним говорить — руками, ногам головою, вухами, очима і, як це не дивно, німий найкраще його розуміє.

Ні, помиритися конче треба, Володько мусить піти якусь жертву, і він пішов на таку. У Володьковому складі двірських знахідок була дуже вартісна річ — один, зовсім добрий і зовсім не дірявий, залізний, лудяний горщика якоїсь особливої форми. Видно було одразу, що той гори призначений не на варення, а для чогось іншого — для чого, Володько не знає, то знали хіба пани, що його вживали, кажуть, що то якийсь нічник, що Володька, зрештою мало — нічник-ненічник — цікавить.

Німий дуже заздростив Володькові таку здобич, поривався навіть то вкрасти, але не вдалося. І от Володько рішив віддати того горщика німому добровільно, що він негайно і зробив. Німий був утішений неймовірно, передав негаї горщик своїй матері, а завів з Володьком таку дружбу, їх тепер ніякою водою не розмиєш.

Цілими полуднями зникають вони по отих довкруги ліс ні одне, хай найвище щуляче гніздо не уникне їх зору, дряпались на найвищі дуби, і чим він вищий, тим краще, і навіч спробували видерти з липи дикий рій бджіл, і було б це удалося, але вони не мали потрібного знаряддя і по певно часі обидва зовсім стратили свою подобу, обернувшись якісь округлі товкачі, без очей, без носа, без рота і мало без вух. Дома їх пізнали лише по неймовірно підраних штанях і, замість співчуття, Володькові дісталось ще й кілька засягів батькової попруги, що було винятково прикро.

Після того прийшлося Володькові залишити на деякий час ліс, і тут не тільки ті прокляті бджоли завинили, але і його штани, що дійшли вже до такого краю, що хіба зісталось їх зовсім скинути і ходити без них. Мати сказала виразно, що більше латати їх не буде.

А до того й погода змінилася. Взагалі ця весна була мокрою, але ось перед Зеленими святами засльотило на цілі два тижні. Не було дня, щоб Володько так не накис у полі при худобі, що після того йому було не до лісу. Але і в цих сльотах була якась приваба. Всі озера повні води, вся рослинність яскраво-зелена. Півсонний спокій заповняв, здавалось, усе повітря. Вечорами молодь сходиться до хати Ониська, що живе в батрацькому будинку, Максим Стратонів бере свою скрипку, Нестор Ониськів бубенце, Василь Матвіїв гармонійку, миттю прибігають босі й захекані три Ганни — Тарасова, Миколина й Кузьмина, за ними гналися інші і танець починався. Максим дуже зручно нарізував польочку "Свині в ріпі, свині в ріпі, ой, годино моя", а дівчатка дрібненько точились довкруги своїми босими, в "калошах" з грязюки, ногами, і було шумно, і весело, прибігали і з села, напихалось дітвори, стирчав тут і Володько, і це тривало геть за північ, а потім усі розходились зі співами і свистами, незважаючи на ніяку погоду.

Володько весь перейнявся новою думкою: конче захотілося й собі грати на скрипці. Але як, але де, але на чому? Думав і думав, де б його тих грошей роздобути, бо просити в батька чи матері, та ще й на скрипку, коли він зовсім без штанів, було б найбільшим

зухвальством, чого він навіть і не думав робити. Гроші мусить самий роздобути, мусить їх знайти на дорозі, мають упасти з неба, але мусить їх мати. Пробував кілька яєць продати, думав іти до міста на службу, пригадав і жида-онучника, що часто проїжджає дорогою і на все село горлає; "Онуч-онуууч! Онуч-онуууч!" — на що біжать стрімголов жінки і діти, несуть ганчір'я, а дістають голки, шпильки, олов'яні перстені, скляне намисто, Дрібненькі, як квасоля, різнобарвні цукорки, сухі ріжки. Весь той крам дуже сумнівної якості, хоча його власник божиться і клянеться,— от хай він до шабасу не доживе, хай не побачить своїх дітей, коли це не найкращий товар у світі, і що він за те дістає? Ганчір'я! Зовсім нічого не варто, непотрібне ганчір'я, яке він отам далі викине до рову.

— Таке б ми тобі й повірили.

— Не вірите? От хай мені обсохнуть руки, коли кажу неправду!

— Скільки то треба було б тих рук, щоб за кожним разом обсихали.

— Та він же має на думці, щоб обсохли, коли він їх помиє...

— А! Хіба так.

Володько рішив збирати і собі ганчір'я — по ямах, по смітниках, по горищах і все те продати не за олов'яні перстені, а за чисті гроші. Назбирав купу, а коли поніс продати, проклятущий ганчірник не хоче навіть дивитись. За гроші? | Хто .за це дасть тобі гроші? Бери он дві голки, одну шпильку і шість квасолин цукерків. Не хоч? Будь здоровий! Немає часу з таким бавитись.

Остання Володькова надія зникла остаточно. Назбирати грошей на скрипку даремно й думати, а до того Максим йому сказав, що скрипка коштує найменше три карбованці...

Тоді він рішив самий зробити собі скрипку, зрештою, це й не так тяжко. Приглянувся добре до Максимової, витесав денце, дістав міцних ниток, навощив їх порядно воском, натягнув на денце, підпер кобилкою — і скрипка готова. Смичка зробив з кінської волосини, натягнутої на каблучку, і натер його живицею із соснових дощок.

Скрипка вийшла значно гіршою, ніж Максимова, але вона все-таки грає і Володько вдоволений. І все, що на ній вигравав, брав умовно, збоку можна б подумати, що все то те саме і воно нічого не варте, та Володько має не лише розум, але й уяву, а до того він став дуже корисним своїй діточій громаді, що хоче також танцювати. Христинка, Хведорка, Улянка, Ганнуся збирались старанно на ганку маказину, Володько брав свою скрипку, німий бляху овальну, що на ній "Государственное страховое общество" вибито,| виходила сильна музика, а дівчатка брались попід руки і точились дрібненько зовсім так, як ті там в Ониська. Гірше, коли хто з дорослих навинеться. Тоді та "зграя" безжалісно розганялась, бо німий, мовляв, так сильно бив у свою бляху, що іншим "вуха тріскали", що дуже дивувало не лише німого, але й усе чесне товариство.

Життя йшло тверде. Багато праці, небагато харчів. Декому їх зовсім не хватало і їли, що трапилось. Усі чекали новий урожай.

Наріки на Матвія не вгавали, ніхто його не любив, ніхто не водив з ним дружби,

хіба іноді Стратон прийде щось радитись, зрештою, і сам Матвій не дуже квапився з кимсось дружити, був завжди сам із собою, а тепер де його вільного часу взяти, коли навіть свята не було, не ходилосьдо церкви, зрідка коли їздилось до міста і то лише тоді, коли конче було необхідно.

Матвій усе терпів, як міг, мав на все свою думку. Бог не обидив його волею, мав її справді сталеву і не міг нарікати, щоб коли найшла на нього яка зневіра.

Та одного разу і його терпець урвався. Заміняв він ото той город з Титком і разом з тим набрав на свою голову безліч зайвих клопотів. За панських часів через город навпростець ішла широка дорога до водопою. Дорога та забирала дуже багато найкращого поля, а до того, по обох її боках, худоба геть усе чисто витоптувала й вибивала, так що з тієї десятини мало що лишалося. Панові це не дуже шкодило, бо в нього досить поля, але зовсім інша річ селянинові. І тому, коли краяли городи, всі одноголосно рішили пустити дорогу боком, дебрею, уздовж сусідньої межі, а що там не зовсім для цього зручне місце, було домовлено, що всі прийдуть і толокою скопають нерівні місця, щоб зробити дорогу придатною для вжитку.

Так було ухвалено, але інакше сталося, коли город дістався Матвієві. Про зміну дороги перестали й говорити. Копати ніхто й не думав. Тоді Матвій самий дещо скопав пригірки і пустив дорогу за планом. Але його співгромадяни заявили, що вони тудою не підуть і не поїдуть, а будуть користати старою дорогою.

Але стару дорогу Матвій старанно зорав і засіяв її викою. Не сподівався там першого року якогось урожаю, але земля не сміє лежати дарма. Думав, що це змусить його співгромадян виконати свою постанову. Одначе помилився. Коли на городі нікого не було з його родини, бо будувався він не тут, а на полі, люди ходили і їздили просто через поле, через ріллю, по засіву. Матвій поставив віху. І це не вплинуло… Матвій не знав, що з тим робити, судитися не хотів, а битися з усіма також не випадало.

Та одного разу — був душний, літній ранок — Матвій працює з рискалем і ломом біля свого городу, рівняє рештки з якоїсь корчми, що колись тут стояла, працює з усією вирвою, піт ллється з нього цюрком, одіння мокре до рубчика… І бачить: Кузьма Запорука — повільний і впертий дядько — веде свої мишаті коники через поле і не звертає на Матвія ніякої уваги. Матвій це бачить, його бере злість, розігнув спину, оперся на рискаль і чекає. Кузьма їде верхи поволі й байдуже далі, і коли доїжджає ближче, Матвій кладе на бік рискаля, переходить дорогу і спокійно каже:

— Що тобі, Кузьмо, вже не видно, де дорога, що ти мені через засів ведеш?

— Дорога має бути де була! — бундючне заявляє Кузьма.

— Але ж ти сам ухвалював, що дорога має йти долом. Що ж ти не по-людськи робиш. Вернися назад. Ти ж не дитина, а господар… Знаєш же, що й до чого.

Кузьма мовчки намагається їхати далі.

— Вернись, кажу! — твердіше каже Матвій.

— Не вернуся! Дорога має бути сюдою, це всі люди кажуть! — говорить Кузьма.

— Не вводь мене, чуєш, у злість, краще вернись і їдь кудою належиться.

Кузьма сидить охляп верхи і все-таки намагається їхати далі. Матвій хватає коня за

оброть і різким рухом повертає його назад.

— Пусти повід! — кричить Кузьма.

— Вернись — пущу!

— Не вернусь!

Матвій різко шарпнув коня за оброть, кінь сіпнувся назад,. Кузьма миттю зіскочив на землю, схопив рискаля, що, лежав побіч, і шелестнув Матвія по голові. З Матвієвого чола одразу закапала кров. Цього було досить. Матвій, мов роздратований слон, пускає коня, зводиться на весь свій, зріст і кидається на Кузьму. Дике і різуче — "гвалт, рятуйте!" — рознеслося довкруги. Недалеко працювала Настя, почула це і прибігла. Прибігло на гшвалт і ще кілька чоловіків і жінок. А Матвій бив. Звалив Кузьму на ріллю і бив його кулаками, місив чобітьми, гатив по чому попало, ах поки той не замовк.

Люди кинулись було їх розбороняти, але вже не було потреби. Кузьма весь у крові лежав, а Матвій — страшний і великий, з обличчям, залитим кров'ю, з рискалем у руках,стояв проти всіх і кричав:

— Гади! Нелюди! Вам не хліба, а каменю в животи! Я вам, чортова голото, добра бажав, а ви ось як! Шпана чортова! Собача зграя! Тічка паскудна — геть! Геть з очей! Розіб'ю! — і він кинувся на юрбу.

Усі сипнулись врозтіч.

— Розіб'ю! У гроб ужену! — ревів дико Матвій і гнався за ким попало.

— Матвію! Та втихомирся! Глянь он на свою сорочку! — гукала Настя і намагалася його зупинити.

Матвієва сорочка була дійсно у крові, він зупинився, тернув брудною долонею по чолі, розвів ще більше кров, після тріпнув рукою, ніби хотів усе то струснути, і нагадував дикого, роздратованого звіра. Настя швидко з себе хвартушка зірвала і подала йому.

— На! Хоч обітрись! Дивись, на що ти подібний! Матвій узяв хвартушка і байдуже витирав обличчя. Він весь тремтів, очі його дико бігали, ще ніхто не бачив його таким. Потовчений Кузьма лежав на землі і стогнав, коні його паслись збоку у вівсі.

— Ууу, будьте ви прокляті — таке гаддя, коли б був знав, що з такою халєрою прийдеться діло мати — краще б їм чуму, ніж землю, виходив!

— Чекайте,— казав він сам до себе і лють його швидко, мов буревій, минала.— Тепер я з вами поговорю інакше, їм тільки попусти — на голову вилізуть, чортове хам'я!

І дійсно, з того часу все пішло по-іншому. Дорога раз назавжди пішла долом. Заповів, щоб усі прийшли її рівняти, і всі прийшли. Не з'явився лише Титко Коган. Матвій самий зайшов до його хати — не було дома.

— Де, Параско, Титко? — питає Матвій Титкову жінку.

— Де? Та ж ніде! У полі! У нас праця!

— Чув він, що сьогодні треба йти до дороги?

— Але ж у нас...

— Цить! Не питаю! Зараз мені за лопату і марш копати! А за ним я сам піду!

І дійсно пішов. Тит орав. Побачив Матвія здалека й зупинився. Матвій підійшов. У

руці пужально.

— Казав тобі, Титку, Стратон іти сьогодні до дороги?

— Не казав... Я встав раненько...

— Не бреши! Казав! Різун в твою-ма, хоч, щоб розбив на твоїй голові оце пужально до цурупалка? Уже забув, як плакав? Щоб мені зараз був там!

З цим Матвій повернувся і пішов. Іде полем і розважає:

— З таким народом по-іншому не вийде! Якась тупота! Якась мертвячина! Що вб'єш, те в'їдеш!

Боротьба між Матвієм і рештою товариства з явної перейшла в таємну. Його боялися. Уже не чути отих побожних побажань, але очі всіх горять по-вовчому. Кожне, видно, лише шукало приключки, щоб помститися.

Матвій, проте, не думав уступати з поля бою, не з такого тіста зліплений. Не кричав, не бешкетував більше, але й нічого ніде не спускав. І це всі відчули. І стало спокійніше.

Але не для Матвія. Ледве втихомирив свою громаду, як он село почало капризити. Там, як і казав колись Деберний, люди не дуже ласкаво прийняли до себе нових співгромадян. Наріканням не було кінця і вони все множились і множились.

— Понаходили якісь зайди, забрали нашу землю... Тепер до них не підступиш, ні поговориш. Геть з ними. Не дозволимо їм їздити нашими дорогами, не пустимо до церкви.

Матвій казав до своїх:

— Мовчіть і працюйте! Покажіть їм, що ви розумніші… Найбільшим ворогом дерманців зробився Мельник Павло, кажуть, злодій в минулому, на Сибірі був і недавно вернувся. Крутий і жорстокий чоловік, людину, кажуть, убиває, як муху. Так і звали — Каторжний-Мельник. І незлюбив він дерманців, що ті "багатії", що набрали "через губу". Десь він там у тому Сибірі всіляких дуже дивних думок набрався і все на багатих псячив.

Хома Ет-Тоє поїхав з бочкою по воду, підгорою зустрів його Мельник із сокирою і порубав тому колеса. Вернувся Ет-Тоє і плаче:

— Я, каже, собі їду, виходить той злодюга, присікався і бах-бах по колесах. Не подарую! До суду!

— Чекай,— каже Матвій, — до суду! Тепер колеса, далі вікна, а там і до червоного півня дійде. Краще зробім ми от що: бачите, яка у них там криниця? Срам, не криниця! Калабаня в багні — ні підійти, ні під'їхати, вік живуть, а криниці порядної не зроблять. А ми давайте от що: зберімося всі отак, громадою, набиймо каменю і змуруймо їм криницю. Як належиться. З цебринами, з риштоком.

Титко, а за ним ще дехто підняли голос:

— Так, ніби у нас своєї роботи не хватало. Їди і їм ще криницю роби.

— Не їм, а собі! Не повідлітають руки, коли півдня попрацюєш для громади. Я ось піду до старости перебалакати, а там усі візьмемось до криниці.

І Матвій подався до старости. Хитрий, невеличкий із широкою лисиною чоловічок.

Дуже примеленний, любить чарчину і куму Пріську. Хатина старосвітська в зруб, троє віконець, присіла до землі, як квочка. Матвій увійшов і лобом у сволок дістав. Привіталися, і Матвій почав, — так і, так, мовляв, я от до вас за ділом, маємо непорозуміння, ваші люди не дають нам води, воно після ми будемо свою воду мати, але поки те та інше, чи не слід би якось того... По-людському та по-Божому...

І Матвій поділився зі старостою своїми намірами.

Еее! — заспівав високим тоном, піднявши вгору вказівного пальця, староста.— Цим ви наших мужиків не купите.

— Як то не купите? Ми і не думаємо їх купувати, але...

— Але чекайте, дядьку Матвію,— перебив староста.— Я про вас чув і знаю, але в нас уже здавна-давен так водиться, що люди наші не люблять того, що них якісь нові порядки заводить. Добре, не добре, а не люблять. От не люблять і вже. І людей розумних наші люди не люблять... Чекайте, чекайте. Я ще не доказав... Наші люди люблять отако собі... Як сказати... І щоб розумний ніби, і не розумний, а найкраще отакий мірний, середній, лагідний та щирий... От як воно. І раджу я вам от що, коли хочете-наших людей позискати: зберіться одного разу отако гуртом та прийдіть до нас на сходку, та як слід привітайтеся, тому руку подай, тому слівце добре, іншого за полу і: ану, там, куме, свате, чорте — зайдемо он до шкальні. Та по шкалику, та по другому. О! Тоді інша справа! Тоді за вас підуть горою! Їй-богу! — дрібно і хрипло зареготав староста.

Матвій поворушився на лаві. Як це не по його, не по Матвієвому; його права рука, що лежала на полатаному коліні, нервово здригалася.

— Але ж я, старосто, так думаю, що коли чоловік говорить з толком, та до діла...

— Е,— перебив його знов староста,— Чуєте! Не в ділі справа, а в характері. Люд наш метушню, гармидер, слівце любить. Вони пізніше і по-вашому зроблять, зрозуміють же, що зерно, що полова, та знати вам не дадуть, що це вони від вас знають, що ви їх тому навчили. Такий ось гордий наш народ і не любить, скажу вам по правді, начальства, особливо коли то з нашого, так сказать, брата. От ще коли якийсь такий інший, не наш, так повірять. А! То ж сказав... Знаєте? Срулевич! А не якийсь Дмитро чи Іван. Так, так... Тому розумніші наші люди ніколи свою думку своїми устами не висловлюють, а завжди отак під когось, під когось. Не я це, мовляв, сказав, а от він, а можливо, ще б так і не сказав, це, мовляв, я тільки так собі...

Матвій слухав і мовчав, дядько, видно, філософ великий, а потім усе-таки промовив:

— А! Скажу вам, що наш народ віри тільки тому йме, хто вміє гнуздати.

— А, то так, то так! і я би сказав — не вірить, не вірить! А боїться! А це не те саме, дядьку Матвію. Боїться! От! А між тим так і шукатиме нагоди, щоб вас влучити! Так є, так — хе-хе-хе! Ага! От ви сказали, що каменю наб'єте... Аде, питаю, наб'єте?

У нас? Під горою? Думаєте, наші люди вам дозволять? А де, скажуть, вівцю виженеш, а куди з гускою? Тете! Ви ще нас не знаєте! Так-то! — і староста смішним похитом голови потвердив свої розважання. Він навіть, видно, гордиться своїм розумом, він усе розуміє, але Матвієві саме здається, що то не чужі думки, не громади, а його

власні...

— А я вам от що скажу, старосто,— почав на це Матвій.— Так-то воно так. Маєте правду. Але скажіть: хіба може сурйозна людина пускатись на хитрощі, на підлабузництво, на підкуп? Ні. Сурйозна людина буде чесно битися і чесним трудом доведе свою правду. Не кажу, що народ наш дурний; не дурний, а недовірливий, непросвіщенний, не знає, де початок, а де кінець, де добре, а де недобре, де мудре, а де немудре. А от візьми йому та покажи, та розтолкуй — і одразу сходить, і одразу піде. От ті ваші люди. Прийшли ми сюди і почали під плуг бараболю, як ви кажете, садити. Ваші люди . одразу в крик: а! Не вродить! Лише під заступ треба! А я їм: от ми так завжди садили — під плуг і скорше, і справніше — і завжди мали досить бараболь. А, кажуть, то у вас, мабуть, земля ліпша! А я їм: у нас земля не ліпша, а гірша... А от побачите, що і ви будете так садити, як і ми... Кажу: і пшеницю, замість гречки, будете сіяти. І поросте...

— Ну, от,— розводить руками староста.— Так воно є, що зробите. Але нічого. Якось-то воно буде і, можливо, краще...

— Але я у вас таки засидівся, а у мене ж там діла стільки,— почав було Матвій... — Але, так все-таки, старосто, як ви думаєте нащот того?

Староста помовчав, помовчав та й каже:

— Думаю, дядьку Матвію, що ви отак від мене не втечете. От що! Хтодорко! Стара! А знайди-но там чого. Ні-ні-ні! Че— і кайте, чекайте! Ви у мене поперве, у мене! У старости села Тилявки! Це була б для мене смертельна образа, бо ж ви . прибули здалека...

Такого Матвій не сподівався. І як же йому тепер пити, коли там діло. До всього, як велить звичай, коли той "поставить", не можна й собі відмовитись. А тут і шеляга нема за душею. Але нічого не вдієш, зістатися треба.

Одна чарка, друга. Голоси піднялися, на щоках збільшились рум'янці. Староста підсунувся ближче до Матвія, дихав йому сливе під ніс і казав:

— Та... Що й казати. Діло справне — видно одразу, криницю оправити! Чому ні. Хоча я і не беру там води, але все-таки іншим придасться. Хороша річ, добра річ, золота річ! Що вже її наші люди не напоправлялися, не нагатилися, і що її не попокленуть... А все ніяк не можуть до людського, до богоподобного образу довести. Пан, бувало, кожної весни привозив пару хур хворосту і гатив те багно. Та де там! Нікому не вдалося його загатити. І не тому, що не вміли... Боронь Боже! Не тому! А тому, що ніхто не хотів перший почати. Ет, думає, всі мовчать, чого я маю наперед пертися. І так було. А тепер ви ось хочете... Добре! І зробимо ось як: ми зробимо сход. Прийдете ви, ще там хтось, скажемо, дядько Стратон, я вийду і скажу: так і так, люди добрі! Маємо ми от у себе нових громадян. Правда, шкоду вони нам учинили, землю під самим, так сказать, носом викупили, ну, але люди вони, як не кажіть, свої, тутешні, православні, як і ми, хахли... Дехто їм боронить доступу до води, але ж бійтеся Бога! Вода річ Божа і хіба ж можна людям води не дати. То ж ми не татари і не зувіри якісь, але коли вже вам так хочеться, то зробимо ось що: бачите, яка та криниця? Їде баба відро води дістати —

мусить усі грішні місця показати, щоб не підмочити спідниці. Так от хай ті наші нові громадяне наб'ють отам у нас під горою каменю, хай підвезуть, а ми їм поможемо і зробимо криницю, що хоч самий цар бери з неї воду. Чи добре кажу? І тоді всі крикнуть в один голос: правильно! Добре! І зробимо. І вам ніхто ніколи не буде більше перечити. Е, чоловіче Божий, нашу людину треба знати, а це золота людина, що й казати! Так дай-бо здоровля!

— На здоровля,— каже Матвій і далі мнеться.— Я, як то кажуть, старосто... Ідучи до вас, не сподівався і так, навіть, як то кажуть...

— Но-но-но! Знаємо, знаємо! Що там! От просто — ви у мене, я у вас, сьогодні ви до мене, завтра я до вас, по старому, як то кажуть, звичаю, та по-доброму, та по-християнському. Добре, що ви наважились та зайшли, а то все думаю: от приїхали і ані тобі носа ніхто не покаже, і якось воно було трохи дивно, як-не-як, а все-таки я тут якийсь староста, ні? Ну, але тепер усе добре! Тепер у нас піде! Тепер піде! А тоді і про церкву, і про школу гуторили... Народ є народ.

Частувалися і частувалися, Матвій з болем серця випивав кожну чарку, не подобається йому таке "наше" ставлення, та що вже тут поробиш. Староста показався і добрячим, і простодушним хитряком, який коли кому і пошкодить, то найбільше собі. Тому й хатинка в нього ось така, тому і долівка земляна, і віконцята маленькі. Але почастувалися гаразд, як Бог наказав. Розходились також, як Бог наказав... Сьогодні у себе, завтра у кума...

І сталося, як казав староста, криниця прийняла "богочоловічий" образ і дерманці брали вільно воду скільки потребували, і по всі дні свого життя.

А там і жнива… Перші жнива на новому місці. Озимина ще засіяна паном, і припала вона на ділянки Івана Кушки, Матвія та Стратона. Ділили стосовно до кількості десятин, але йшла сварня, як звичайно. В одному місці полеглиця, в іншому випріло. Матвієві лишили здебільша полеглицю, але він махнув на все рукою:

— Хай! Аби вже скорше з ними розв'язатися. Збиратиму лише коли вже сам посію.

По жнивах одразу оранка, сівба озимого, докінченая будівель. Праця кипить далі. Сонце встає — люди встають, сонце лягає, а люди не лягають, а несуть свої потомлені руки затемна додому, щоб і собі лягти. Таке воно життя.

НАРЕШТІ ШКОЛА

Осінь. Перший вересень. У неділю, передучора отець, Клавдій заявив у церкві:

— Люди добрі! Нагадую вам, що першого сентября починається школа. Посилайте своїх дітей до неї і хай учаться там доброї нашої віри і добрих людських діл.

Матвій прийшов із церкви і сказав про це дома. Володько як почув, то весь затремтів. То ж він іде нарешті до школи, властиво, він мав іти ще минулого року, але так ось склалось, що не вийшло. Але тепер іде! Це вже рішено!

За цю весну і це літо Володько зовсім змінився. Загорів на головешку, дуже зміцнів, був весь у шрамах, навчився лаятись, одіж на нім, особливо штанята, самі діри. Ноги брудні, заскорузлі, порецані. Спав не в постелі, а в куті на мішках.

— Здичавіла дитина,— казала Настя,— ви тільки гляньте! Одне страхіття!

Але те страхіття дуже хотіло вчитися і воно йде до школи. І першого вересня Матвій сам сказав до Катерини:

— Сьогодні, поки Володько вернеться зі школи, ти сама попасеш корови.

Катерина погнала пасти, а Володька не будили, як звичайно, він спав довше. Устав, мився докладніше, навіть ноги помив і навіть чесався, хоча все то йому дуже небагато помогло; після довго розважали, чи можна йти до школи у таких штанях — латаних й перелатаних, хоча інших усе одно не було, на що батько лише сказав:

— Треба нові, але хай пожде. Тепер нема за що... Хай іде! Не панський син!

Але Володько якось мало тим журився, він майже щасливий, знайшлась якась, ще стара Василева, торбина, до торбини клався кусень свіжого, натертого цибулею і здьором підпалка, і школяр готовий.

Мати мусить провести хлопця, не піде ж він самий, таке соромливе, дике, невторопне. Вона вийняла зі скрині ліпшу, не святочну, але охайнішу спідницю, зав'язала кращу хустку, і вони пішли.

Ішли урочисто, ніби до церкви, переходили селом, на них гавкали собаки, витягали свої довгі шиї і сичали гусаки. Володько все оглядався, чи не йдуть часом і інші школярі, але щось таких не бачив, думав, як то там у тій школі буде, як зустріне його учитель і що йому скаже. Настя думала, як би все-таки малому якусь кращу одежинку справити, бо все-таки, не кажіть, а воно ніяково отакими жебраками поміж людьми як та сирота виглядати.

Вулиця не біжить рівно та просто, вона собі сюди і туди вихиляється, по боках плоти, та частоколи, та садки, та городи. Хати все звичайні, білені, під соломою, вікна синькою обведені, ворота до кожного подвір'я. Ось дещо більша хата зараз за перехрестям, де лежать угрузлі в землю старі грубі колоди. У ній, звісно, живе дяк, бо довкола частокіл, під вікнами великі кущі бозу, а на розі листаве оцтове дерево з червоними шишками. За дяковою хатою із-за високих груш і церківця, крита зеленою бляхою, виглядає, садом довкруги оточена, а там і попівська, просторіша, цікавіша садиба, обнесена частоколом, розложилася.

Школа трохи далі, над вулицею по правому боці. Володько побачив її і його жаль пойняв. Ціле літо не згадував Дерманя, забув зовсім усе те, що там було, але, глянувши на школу, одразу пригадалось усе. Перед ним убога, крита соломою, на чотири вікні, мало що більша від звичайної селянської, хатчина. П'ять дерев'яних, погнилих східців від дороги ведуть до невеличкого, розхитаного ганочка. По боках дві здоровенні черешні, що сливе закрили цілу ту будівлю від сонця.

І згадав Володько школу в Дермані, і розвіялись його мрії, як то він буде ходити по блискучих коридорах, та по широких сходах, та виглядатиме з вікна другого поверху. Тут ось лише маленький ганочок, рипливий, подряпані, небарвлені двері з написом над ними: "Тилявецкая Церковно-Приходская Школа". Посередині вузенькі сіни, направо клас, наліво мешкання вчителя.

А ще дивніше було Володькові, а також і його мамі, що, не дивлячись на ранній час і не дивлячись на перше вересня, тут навколо так тихо. Можливо.вони надто рано

прийшли, а можливо, вже вчаться? Але довкруги, ні на ганку, ні на дорозі, ні на подвір'ї, ніде жодної душі. Шкілка стоїть понуро, стіни місцями облупані, вікна заляпані вапном.

Поволі увійшли на ганок. Двері зачинені. Настя попробувала за клямку — не відчиняються. Що за біда? Як же тудисі дістатися? Де ж учитель? Почала стукати. За хвилю за дверима відчулись кроки і пілка дверей відчинилася. У ній постать, яку помітив Володько від зелених штанів починаючи. Чорна, з двома рядами блискучих металевих з орлами гудзиків куртка здобила ту постать. На відлеженому, під саму шию комірі — сині петлиці.

Чорна, м'яка борідка, темні очі і буйне, чорне, розбите волосся значили завершення постаті.

— Аа! — заговорила постать по-російськи.— Мабуть, до школи?

— До школи, господине учителю, до школи,— загомоніла одразу Настя.— Ото маємо такого шмаркача,— і кивнула гловою на Володька, що з червоного зробився ще червонішим.— Усе, чуєте, коли то та школа буде та коли то вона буде? Все ото питає та питає. А батюшка ото в церкві, казали посилати дітвору, а він сьогодні ледь світ зірвався і вже бігти, а ми й кажемо: хай іде. Худобу якось і самі доглянемо, роботи до погибелі, але коли прийшов час на школу, що поробиш. А хлопець до науки, кажу вам, аж горить, тільки розбещений страшенно, то ви вже, господине учителю, як що того... чи то за вухо потягнути, чи на коліна, чаї "лапу" дати— не шкодуйте... Воно що годиться то годиться, без того й наука не піде, а дітвора — воно, звісно.

Учитель посміхнувся, Володько за цей час помітив, що нижня його щелепа дещо більша, ніж треба, наперед висунута, а зуби має трохи попсуті. Настя ж нараз похопилася, чи не наговорила вона часом забагато і одразу додає:

— А може, ми, господине учителю, спізнилися?

— Але,— перебиває її учитель,— де там. Ви, певно, з дерманців? — питає, а Насті робиться ніяково, вона знає, що тут не люблять дерманців і ще чого доброго не приймуть малого до школи.

— Так, господине учителю,— відповідає обережно.

— Одразу видно. У нас тут, тітко, не заведено отак з місця і до школи. Батюшка казали, але наука пічнеться геть пізніше, як сніг упаде. Ну, що ж... Хлопчина ваш, видно, бистрий, як хоче, хай зістається, коли ще хто прийде — пічнемо щось учитись.

Настя помітно розвеселилась, давала ще деякі поради, просила найбільше молитов учити, не забувати божественого. Ще раз просила не жалувати, як треба на коліна чи щось таке, Володькові наказала бути слухняним, шарпнула його легенько за вухо, поправила сорочку, пригладила рукою вихрясте волосся і відійшла.

— Ну, так ступай у клас,— сказав учитель до Володька і відчинив туди двері.

Володько, весь зніяковілий, зовсім не дихаючи, вступає до класу. Простора, низька, свіжо вапном білена світлиця. Купа під саму стелю довгих, тяжких, обляпаних вапном лавиць стоїть посередині. У передньому куті велетенський, від помосту до стелі, образ Христа з книгою, що на ній написано: "Пріідітє ко мнє все труждающієся і

обрємєнєнниє і аз упокою ви". У другому, задньому куті біля печі велика чорна дошка. Поміст, мабуть, дерев'яний, але він зовсім нагадує дорогу.

Володько увійшов, тримає у руці пім'ятого, з подертим верхом, кашкета і не знає, що робити далі. Учитель підійшов до купи лавиць, зняв одну, постави її збоку, справа.

— Садісь вот здесь. Здесь будєт первая група. Ти вже хаділ у школу? — питає учитель, а руки свої тримає розчепірено.

— Ні,— витиснув по хвильці Володько.

— Ну, от. Так сілі. Может, єщьо кто прідьот. Я патом зайду.— І учитель вийшов.

Володько сів. Коли затихли кроки вчителя, він несміливо зітхнув і повернув головою. Сам. Тиша. Перед ним шафа. Зліва заляпане вапном вікно, справа малий простір з грубкою і дошкою. Час від часу, десь звідки з-за дверей, чути окремі стукоти, окремі голоси. Забамкав десь годинник. Володько не знає, що то бамкає, і уважно наслухує. Далі знов тиша, навіть мух нема.

Надворі сонце і теплота. Далі за вікнами город, на городі високі, головаті, мов решето, соняшники, череваті, жовті, мов напасені корови, лежать гарбузи, головаста, густа стоїть капуста, червоні, великі, мов кулаки, висять баклажани. Між тим вештаються високо попідтикані жінки і щось там роблять.

"Коли б, Боже мій, хто прийшов",— думає Володько, бо ж як ніхто не прийде, значить, і навчання не буде. Значить, треба вертатись з нічим додому, значить, не буде мати на завтра "уроку", як це мав, бувало, завжди Василь. Значить, йому не видадуть книжки і, значить, усі його сусіди будуть сміятися. З дерманців він сам один пішов до тієї школи, бо решта всі або то замалі, або вже завеликі. І довго, довго сидить так Володько, і гіркі думки лізуть йому до голови, згадує і згадує Дермань, як то там цього дня всі йдуть до школи і як то опісля вертаються назад з торбинками, повними книжок.

Аж по деякому часі у сінях щось заскрипіло. Володько насторожився. Хтось увійшов до сіней і одразу шарпнулись Двері класу. Володько чекає. Напевно, приходить ще якийсь хлопець, хай їх буде хоч двоє. Але двері відчинилися і до класу вступив великий, дебелий дядько з рудою бородою і Розпатланою, без шапки, чуприною. Володько пізнав у нім одразу того самого, що свого часу ганявся за ним на тому Дереві, і занімів. Що то буде? За дядьком увійшов малий, худенький хлопчина, що дуже штикільгає на ліву ногу.

— Ого! — промовив одразу дядько дещо здивовано.— Уже і школьник є! А ти ж чий?

Володько зовсім німіє, ось-ось, мабуть, пізнає його, але відповів:

— Матвіїв.

— А! Це, мабуть, з тих... З дерманців? А більше нема? — Нема,— каже Володько трохи легше. Дядько, видно, його не пізнає.

— Ага,— кивнув головою дядько.— Так оце й маєш товариша,— звернувся до свого кульгавого,— А я от "скамєйки" розставлю, — біжи-но, Євгене, до вчителя та попроси яку онучу та мітлу, дещо заметемо, а ти, малий, устань поки.

Володько встав, дядько почав двигати тяжечі лавиці, увійшов Євген з ганчірками і мітлою, дядько подав одну ганчірку Володькові, другу Євгенові і сказав:

— Стирайте куряву!

А сам загримотів далі лавицями.

Праця кипіла, курява виповнила весь простір, сонце, що скісно било до вікон, клало густі стовпи, хлопці старанно витирали вапняні плями, увійшов і учитель, з'явилось і відро води, рудобородого дядька назвав учитель Сімєоном Порфіровічем, і виявилось, що це шкільний сторож, а що той малий, кульгавий Євгенчик його син і що ходить він уже до школи третій рік, недурно він почувається тут, мов-би дома, бігає, галасує, мовби їх тут було копиця.

Працювали так довго, лавиці розставлені, курява стерта, поміст підметено, вікна витерті. Знов увійшов учитель і каже:

— Ну, вот! і харашо. Тєпєр ступайте, мальчікі, пака дамой, а завтра опять пріхадітє. І пріводітє с сабой єщьо каво-нібудь. Панімаєте?

— Да! — розмашно кивнув головою Володько. У нього брудні руки, брудні штани і навіть під носом чорно від куряви. Учитель ще пояснив, як треба входити і відходити до школи. Треба увійти, перехреститися до ікони і сказати:

"Здраствуйтє!" Коли ж відходити, треба прочитати або проспівати "Достойно єсть", поклонитись господину учителю і сказати: "До свіданія!"

— Ну, павтарі! — звернувся він до Володька. Володько, запинаючись, усе повторив.

— Харашо. Ступай. А Євгеній всьо уже знает, он у нас третій год, да, Євгеній?

— Да, господін учітєль!.— відповів Євген.

— А будеш уже учітся лучше?

— Буду, господін учітєль.

— Как будеш учітся —пєрєвєдьом во вторую групу.

— Да, господін учітєль!

— Ну, так ступайте!

І Володько поступав додому. У руці ніс торбину. У ній недоткнутий полуденок. Ах, як це неприємно. Коли б хоч був з'їв той полуденок, або коли б хоч нікого не зустріти зі знайомих. Він стільки тією школою нахвалився німому і всім іншим.

Дома нічого нікому не казав, мати лише спитала:

— То що? Накрутив тобі учитель уха?

На що Володько не знайшов відповіді, а, поївши, пішов одразу на поле до корів змінити Катерину, бо там он "до повітри роботи", бо ж, мовляв, корови пасти, ніяка робота, а лише марнування часу.

На полях помітна осінь, чорніють зорані ниви, зграї шпаків суміш із галками кружляють по стерниськах, ліси стоять не так зелено. Володько пасе "на Угорщині" і зовсім самий. Дерманські поля межують тут з полями угорщан, що живуть отам далі за лісом у долині, і є то глибока долина, що її долом в'ється, на дві колії, доріжка, а по обох її боках тягнуться сіножаті. Схили ж долини покриті пасмами нивок і північний з них втицяний ще й молодими, коренастими дубками, що місцями творять цілу діброву, де, крім дубини, ростуть широкі гнізда ліщини, поодинокі берізки і кущі молодої грабини.

Володькові сумно. Ще й ще раз обдумує свою школу. Знов і знов пригадує дерманських учнів у тих одностроях, у тих блискучих чоботях, з тими кашкетами зі звіздами. Ах, як все-таки шкода, що вони покинули Дермань, недурно мати стільки плакали, і як виросте, він вернеться назад туди. І аж тепер помітив Володько, що тут усе не так. І хати не такі, як у Дермані, і вози трохи інші, і зовсім інші плуги, і відмінні борони, і люди багато інакше виглядають, жінки носять інші жакети, не так зав'язують голови, і в мові багато інших слів і вимовляють тут не хвіст, а фіст, і не звідти, а стаміцци, і не через пліт, а без пліт, і хлопці тут зовсім не ті, що в Дермані, дуже мало з них потраплять підписатися, а вже зовсім не потраплять читати якусь книжку. Ні. Володькові куди більше подобається Дермань, ніж ця Тилявка, бо хоча там і менше землі, але всі багатші, от хоч би ті хати, або упряж на конях, або сади. Усе там краще, чистіше, порядніше.

Другого дня Володько все-таки знов іде до школи. І знов першим, і знов чекання. Згодом прибув Євгенчик і притягнув із собою ще одного білявого, розчухраного хлопчиська і кликав його Радіоном. І перше, що вони обидва почали, це кпитися з Володька, чіплятися до нього, прозивати "дерманом". Володько мовчав, але приємно йому не було. Науки й цього дня не було. Учитель сказав, щоб привели ще когось, щоб було хоч п'ять.

Володько почав думати кого б йому ще привести, обдумав геть усіх хутірських і не знайшов нікого такого. Зупинився на своєму Хведотові. Йому, правда, всього шостий пішов, але він досить великий виріс і міг би сміливо ходити з Володьком.

І він почав просити Хведота:

— Ходи зі мною до школи, Хведоте...

— Я не хоцу! — відповів той одразу.

— От дурний. Ходи! Там так гарно. Побачиш учителя.

—Я не хоцу,— була та сама відповідь.

— Я дам тобі мого ножика-рачка,— каже Володько. О! Це щось зовсім інше. Хведот помітно завагався. А Володько і матір просить:

— Пустіть, пустіть, мамо! Нас буде четверо, вже троє є.

— Але ж він ще, бач, який...

— То нічого. Він уже великий...

— То хай, про мене, йде, все одно нічого йому дома робити...

І Володько вже не йшов сам до школи, він тягнув за собою Хведота. Ідуть удвійку селом, на них нападають собаки, гуси, Хведот боїться, Володько завзято відганяється. Євген з Радіоном притягнули ще Омеляна, і їх стало п'ятеро, як і хотів учитель.

І наука почалася, і Володько вдоволений. Учитель заходить до класу, хлопці встають, Хведот і собі встає, Євген проказує "Отче наш" і всі кажуть "здравствуйте, господін учітєль", один лише Хведот ніяк такого не вимовить, тому він мовчить. Він весь переляканий, личко дуже маленьке, оченята дикувато дивляться, сидить за лавицею, і ледве помітна його кругла, біла, вигоріла голівка.

Радіон так само, як і Євген, ходить уже другий рік до школи, але всі вони належать

однаково до "первой групи", Омелян дуже шепелявить, не вимовляє "р" і йому чогось дуже тече з носа.

У класі настали також зміни, на стінах з'явилися картини. Були то самі царі і щось зі святого, на передній стіні підряд три великі картини у нових золочених рамцях — цар, цариця і наслідник.

Учитель одразу пояснив, що всі вони тепер не звичайні собі хлопці, які галасують отам по вулиці, а "ученікі", тобто ті, що учаться. Вони тепер у школі, а школа це не звичайне, а посвятне місце. Володько слухає те все дуже уважно і гордість спинається в його грудях.

А потім учитель почав питати:

— Що це за образ? — спитав він Євгена, вказавши на образ Христа.

— Хрістос Спасітєль,— відповів одразу Євген.

— А вот там? — звернувся до Володька і вказав на царя.

— Цар,— відповів Володько.

— Так, цар, але відповідати так про царя не можна. Треба сказати: цар Ніколай Алєксандровіч, государ і імператор всєросійскій. Понял?

Володько кивнув головою. Учителеві і це не сподобалось.

— Треба відповідати: понял, господін учітєль. Павтарі! Володько все повторяє, учитель вдоволений, питає Радісна. Той устав на ноги і заплутався:

— Імпіратор цар Александрович... — і заникався.

— Допоможи йому — Затварнюк Омелян! Затварнюк і собі встав, але сказати міг ще менше.

— Повтори їм ще раз ти, Довбенко,— ти маленькій,— і тикнув пальцем на Хведота.

Цей довго не міг піднятися за лавицею, весь залився червоним, голівка ледве видніє.

— Імілятор... цал... — почав Хведот.

— Ну, ти єщьо і гаваріть нє умєєш. Садісь! Старшій Довбенко!

— Цар Ніколай Алєксандровіч, государ і імператор всеросійський! — відчитав Володько.

— Харашо! Маладєц! Так надо атвєчать! Садісь! А тепер дальше!

Перейшли до цариці, до наслідника, і на цьому перша лекція скінчилася. Учитель виходить. Діти біжать на двір. Володько з Хведотом держаться разом. Володько тут зовсім змінився. Там дома він такий розбишака, такий вітрогон, тут ніби панночка. Боїться голосно заговорити, відважно ступити. Хлопці те помічають і одразу використовують.

— Імілатол, імілатол, імілатол! От дурний, от дурний! От дурний дерман! — чіпляються до Хведота.

— Не дуже-то розумніший і ти. Ти вже другу зиму ходиш,— втручається Володько.

— Ого! Хлопці! — гукає Радіон.— Дерман прозивається.

— Хто прозивається? — шкутильгає Євгенчик.— Дерман? Оцей? Ми йому, як хоче, дамо! — і замахнувся на Володька маленьким кулачком.

— Не бийся! — насупився Володько.— Я тебе не займаю. То він прозивається.

— Ні, ні! То він, то він! Я скажу господіну учителю! — кричить Радіон.

— Я його не чіпав, а Хведот також ні,— обстоює Володько.

— Хведот, Хведот, Хведот! Дерман дурний, дерман дурний, дерман дурний! — стрибають і верещать всі троє тилявчан.

Володько збентежений, а Хведот майже переляканий, не знає, як боронитися, і найкраще б заплакати, але тут же не випадає. На щастя, вийшов учитель і погнав усіх до класу.

Далі учитель пояснював предмети, що знаходяться у класі, і всі му сіли за ним повторяти. На цій лекції наука на сьогодні скінчилася.

Слідуючого дня Хведотові вже не дуже хотілося йти до школи, але Володько його дуже просив:

— Ходи, ходи! Я їм дам! Ти знаєш, що я зроблю? Я їх як наб'ю добре!.. Знаєш? То вони більше не будуть чіплятися.

І Хведот погодився.

Увечері Настя зробила Володькові незвичний подарунок. Володько спочатку не міг навіть слова промовити від здивування. Вона пішла до Давида і за дві яйці купила цілого олівця. І такий гарний! Жовтий. І з гумкою, що стирає написане. Яка радість! Володько вже давно не мав цілого олівця. Має такий кусничок, що ледве в пальцях держиться. Який чудовий "карандаш".

На другий день у класі Володько вийняв гордо свого нового олівця і почав писати на справжньому білому папері, що дістав також від мами. Це було ще до приходу учителя. Радіон, Євген і Омелян гасають, кричать, лазять по лавицях, але враз один з них помітив Володькового олівця.

— Карандаш! — кричить Радіон.— Хлопці! Дивіться! Дерман має цілого карандаша! Усі кинулись до Володька.

— Ага! — каже Євген.— Учора ми мали тебе бити, ти з нього прозивався. Тепер, як хоч, щоб ми тебе не били, мусиш кожному врізати по куснику карандаша!

Від такого нечуваного блюзнірства Володькові потемніло в очах. Карандаша? На кусники? Краще не знаю що. Він навіть он Хведотові шкодував кусник урізати, хоча той його так просив, а тепер ці ось хочуть?.. Нізащо! — Не дам! — викрикнув Володько.

— А! Бачите? Проклятий дерман! Він ходить до нашої школи, а карандаша не хоче дати. Биймо його!

На Володька накинулись усі три тилявчуки, він раптом зірвався на ноги і став проти них. Уста його тремтять, очі сердиті, брови насуплені.

— Бий! Бий! — кричать тилявчуки.

— Гетьте! — кричить і собі Володько.— Я вас не зачіпаю!

Чого хочете!

Хведот щось хотів помогти братові., але не знав як; зчинився гамір… І на це нарвався учитель.

А ето что? — різко запитав учитель. Хлопці розсипались.

— То, господін учітєль,— терендить Євген,— отой дерман б'ється.

— Так? То ти б'єшся? — накинувся учитель на Володька.

Володько від хвилювання не може одразу вимовити слова, але згодом витиснув:

— Неправда. Я їх не зачіпав. Вони хотіли відобрати мого карандаша.

— Да? — кричить учитель.— Ах, ви! Як ви смієте відбирати від нього його річ?

— А чого він б'ється? — жаліється Радіон.

— Бився ти? — питає учитель Володька.

— Ні. Я сидів отут і писав, а вони напали на мене. Учитель наказав бути тихо і якщо будуть далі битися — усіх поставить на коліна. Хлопчиська втихомирились і почався "урок".

На цей раз писали. Учитель написав на класній дошці ряд паличок і сказав, щоб кожний заповнив свою дощину такими паличками з обох боків. І сам вийшов.

Хлопці взялися до роботи. Кожний нагнувся над своєю табличкою і старанно виводить палички. Першим записав свою дощину Володько. Хведотові не йшло писання зовсім. Він написав кілька кривих кілків і це заповнило цілу його дошку. Володько рішив йому допомогти, взяв його дощину, витер, що там на ній було, і вмить заповнив її своїм письмом.

Решта хлопців так само не зовсім з честю вив'язалися зі свого завдання. Стрічки у них вийшли нерівні, палички криві, в Омеляна вийшло мало що краще, ніж у Хведота. Усі вони із заздрістю дивляться на Володькове писання, а згодом Євген каже потиху:

— Ти! Дерман! Напиши мені, завтра дам плацка.

— Добре,—.згодився одразу Володько. Узяв його дощину і дуже скоро заповнив її паличками. Це йшло йому без найменших труднощів. Написав і вдоволений — можливо, не будуть до нього чіплятися.

Інші на це дивились заздрісне, і їм захотілось, щоб і в них було так гарно написано. Почали облягати Володька. Той обіцяє принести пампушок, той добрих яблук. Володько брав табличку за табличкою і заповняв їх паличками. Хлопці вдоволені. Сидять і чекають учителя.

Увійшов учитель.

— Ну, що? Написали?

— Написали, господін учітєль! — відповіли всі.

— Ну, ну... Побачимо. Покажи! Першим сидів Володько, біля нього Хведот, за ними решта троє. Учитель переглянув Володькове писання.

— Харашо! — похвалив.— А ти? — до Хведота. Також похвалив. До Євгена:

— Ти вже старший. Хорошо, хорошо! Лістопадський? — Радіон показав і своє.

— Добре,— каже учитель. Перейшов до Омеляна... І тут чомусь нараз зупинився.

— А що це у вас усіх зовсім однаково вийшло? — враз питає, дивиться по всіх лицях, Володько вже хвилюється, Хведот почервонів, мов буряк. Учитель догадується.

— Хто писав? — питає.— Ти, Євгене?

— Нєт! Я нє пісал,— мимрить Євген.

— Ну, а хто? Признаєтесь, не покараю, не признаєтесь — всі на коліна. Малий

Довбенко? Хто написав? Хведот устав і ледве вимовив від хвилювання:

— Воводько...

— А! Он як! Ну, що ж ти, Володько, тепер скажеш?

Володько встав і мовчить.

— Ну? Кажи! Чому не признався? Володько мовчить.

— Де ти так навчився писати?

— Дома,— відповів Володько.

— Чи ти не знаєш, що у школі кожний має сам за себе робити завдання? Розумієш?— Володько кивнув головою.— Ну, от. А тому, що не призналися — дістанете кару. Ви всі три на коліна! Ти, малий, (Хведот) до кута! А ти, Володьку, стій отут за лавицею, і стійте, поки не прийду.— І учитель вийшов.

Сумно стало у класі, а найгірше Володькові. Йому дуже прикро, що вже з перших днів його покарано. А до того, що хоча "стояти за лавою" вважається найлегшою карою, одначе лавиці так зроблені, що стояти за ними дуже невигідно. Краще вже дійсно стояти на колінах. Євген, Омелян і Радіон натомість нічого собі з того не роблять, видно, їм це не первина, стоять собі носом до грубки, щипають один одного, сміються. Хведот дуже поважно і спокійно стоїть у своєму куті спиною до класу, його сірі штанята залатані, на весь задок, великою білою латкою, а до того вони йому спадають.

По часі рипнули двері. Учитель.

— Ну, досить! На місця! Будемо вчитися! — сказав він, відчинив шафу і почав у ній довго поратись. Володько, що сидів спереду, може туди заглянути. Боже, стільки книг, повно книг — великих, малих, усіляких! На одній з полиць якась дивна куля на підставці, що то може бути?

Учитель дістав якусь картину, повісив її на класній дошці, пояснює, що на ній намальовано "Благословення дітей Ісусом Христом", і оповідає, як то до Христа приходили діти, як то старші забороняли їм приходити, і як то Христос сказав, щоб діти прийшли до нього і він їх благословив. Потім учитель просив декого переказати зміст свого оповідання, найкраще пописався знов-таки Володько, найгірше Хведот, і коли скінчилась лекція, на нього знов напав Радіон, що той так навмисне говорить, а що так казати на Христа є гріх.

Хведотові недалеко до плачу, Володько не на жарт сердиться.

— Ви погані хлопці,— каже він,— Чого ви до нього чіпляєтесь? Більше я вам ніколи нічого не зроблю!

— А навіщо він так на Бога каже?

— Бо він ще малий.

Хлопці лишають Хведота і біжать надвір. Володько з Хведотом вийшли також на ганок. Омелян щось бабрається у квітах біля ганку, там, видно, росте молоденький плющ, і Омелян вириває одну галузку. На це надбіг Євген і кричить:

— Омеляне! Що ти зробив? Дадуть тобі господін учитель. Омелян бачить, що зле.

— То,— каже,— він, отой малий дерман зробив.

— Ах, ти! — кидається Євген до Хведота.— Що ти зробив?

Хведот отетерів зовсім, а Володько не видержав більше, зіскочив з ганку і накинувся на Омеляна.

— Брешеш ти! То ти сам зробив! — і Володько вдарив його. Євген і Радіон накинулись на Володька.

— Бий! Бий! — кричали вони.— Бий дермана. Володько лютує, вся його соромливість зникає, він міцний, звинний, рішучий, на нього з усіх боків нападають, але він дає собі добре раду, гатить на всі боки кулаками, ногами, вириває з плота кілок і мастить ним кого попало.

З кімнати учителя відкривається вікно і в нім показується жіноча голова. Це пані учителька.

— Ах, ви шибеники! — пищить голова.— Що ви топчетесь мені по квітах! Мефодій! Мефодій! — загукала вона на чоловіка.

Той одразу з'явився на ганку, хлопці розсипались, Володько весь червоний стоїть зі своїм кілком у руках.

— Що там сталося? Гей, ви! — гукає учитель. Євген, Радіон і Омелян навперейми почали оповідати, як було, Володько мовчить, а Хведот плаче.

— Довбенку! — гукає учитель.— А що ти на це?

Затинаючись від злості, Володько оповів усе, учитель вислухав, Омелян хотів було перечити, але учитель уже біля нього, схопив його за вухо і так повів до класу, поставив на коліна біля грубки і суворо наказав: — Стій мені тут! А ви всі — марш додому! Сьогодні більше занять не буде!

Усі почали збиратися додому, прочитали молитву, гукнули "до свіданія, господін учитель" і відійшли. Омелян зістався один, він плаче, його ліве ухо горить.

На цьому цьогорічне Хведотове навчання скінчилося. На другий день він рішуче відмовився йти до школи, не зважаючи на ніякі Володькові вмовляння. Омелян, що пішов до школи так само з ласки, не з'явився також, у школі криза, можливо, з тієї науки нічого не вийде, можливо, всім прийдеться зістатися дома, і, як тільки Володько про це подумає, йому робиться моторошчо. На щастя, такого не сталося, з'явилося двоє нових Фока Затворнюк і Терешко Перейма. Цей останній прибув аж із Жолобок, бо там зовсім ніякої школи, і тому найбільше Володькові подобався. Він тепер не самий вертається зі школи через дерманські хутори.

Здовж шляху, справа й зліва, ростуть нові оселі. Здовж шляху постають мури, стовпи, крокви. Здовж шляху витикаються з грунту деревця, що нагадують звичайні патики. Десятина при десятині, город при городі, оселя при оселі. Десять таких нових осель постало тут здовж шляху.

Геть на самому краю від поля, справа, як іти на схід сонця, виросла також оселя Матвія Дозбенка. Ні, це ще не оселя, це лише на чистому полі три рядочки щеплених патиків, що ледве пустили по кілька кволих листочків, це ще лише одна-однісінька будова з цегли, крита наспіх в'язками звичайної пшеничної соломи, це ще лиш скирди збіжжя — жита, пшениці, вівса, ячменю під голим небом. Двоє дверей, збитих самим Матвієм зі звичайних, негебльованих і небарвлених дощок, ведуть до тієї будови і

невідомо котрі з них кращі, хоча одні призначені для простору, де буде міститись худоба, а другі, де замешкає сама родина. І звірята, і люди будуть жити під одним накриттям, бо в них одна судьба.

Маленька, дуже маленька хатка Матвієва, ніяких тут витребеньків, ніяких розкошів. Чотири стіни, низенька стеля, глиняна долівка і двоє, на схід і захід, менше і більше, віконець.

Але яка це чудова хатинка, і як на неї всі чекають, і як старанно втовкає Катерина її "землю", і скоро-скоро вона буде зовсім готовою, і скоро-скоро в ній замешкає семеро людей.

Чотирнадцятого вересня, на Чесного Хреста, у селі храмовий празник. Матвій, на жаль, не святкує, не святкує і його родина. Робити в такий час негаразд — він іде до Дерманя, хоче привезти молотарку, що ще з літа замовлена в Гільченській фабриці. Сто рублів без п'яти коштує на спілку зі Стратоном, і вона вже готова, і тільки треба привезти — така путь, верстов шістдесят буде.

А село гуляє, аж гуде, п'ють люди і виспівують і гаразд роблять. Настя з дітьми сама, ніхто до неї і вона ні до кого. Василь поїхав з Матвієм, Катерина пішла на музики.

І коли другого ранку вона пішла до бодні взяти затірки на борщ, бодня була порожня. Настя ходить і голосить: що ж їй тепер робити, чим їй кормити оту дітвору, тільки й було, що дрібок того скоромного.

Вернувся Матвій. Настя все розказала. Пішов він між люди — говорив, питав, розпитував, а після подався до Миколи Гнидки. По часі звідти вилетіли одна за одною стара Марта, молода Марта і їх племінниця Ганна, на весь двір репетуючи:

— Ой, людоньки, рятуйте! Він його заб'є! Збіглися хто звідки і почали напирати на двері, і коли увірвалися досередини,— серед хати стояв з макогоном у руці Матвій, а біля його ніг на долівці, в калюжі крові, лежав Гнидка.

Матвій, здавалось, був спокійний.

— Ходіть, ходіть,— казав він.— Маємо ось тут злодія, а тепер я з вами, сукини сини, розправлюся інакше! Я вас усіх зажену в тюрягу! — сказав і пішов.

Покликав Стратона і Івана Кишку і каже:

— Іду за врядником, половину хуторян мушу послати до тюрми. Сама злодійня.

Гнидка признався. У нього цілу ніч пили — Здоров, Запорука й інші, а коли впилися, пішли і вибрали бодню. і все розділили між собою. Стратон і Іван дуже поважні господарі, перший, як і Матвій, має чотирнадцять десятин, другий навіть п'ятнадцять, і вони спокійніше, ніж Матвій, дивляться на випадок з тією боднею. Треба було, мовляв, її не ставити, сливе, під носом, а до того п'яні люди, а що візьмеш з п'яних, п'яний є п'яний. Стратон і Іван не думають про те, що будуть їсти Матвієві діти, у них нічого не пропало, а тому вони зовсім поважні і зовсім холодні і десь там далеко в собі зневажливо дивляться на Матвія, що з таких дрібниць робить бучу. Ні. Вони ніяк не радять іти до того врядника і вносити ще більший заколот. Пройде, перемелеться, переживеться, забудеться, і все буде добре.

Матвій прийняв їх раду. Ні, не так, як Стратон та Іван, а по-своєму. Для нього та

бодня не "мала справа", і не тільки тому, що діти його не будуть мати того скоромного, а ще чогось іншого, чого Матвій не зовсім може висловити звичайними словами. Йому жаль тих людей, тих сотворінь з руками, ногами і ротом, що мають ті голови на в'язах. Йому видається, що в них, тих головах, полова і вітер, і як знайти до них доступ, щоб вложити туди хоч піпетку справжнього розуму. Відкрити їм уста, відчинити очі, скерувати їх мислення руслом доцільного, бо їх таких мільйони й мільйони по всій цій широкій, гарній, родючій, Божій землі. І Матвій лишив цю справу з тим урядником, не пішов нікуди, махнув на те рукою, дома сказав, що якось-то буде, але по всьому видно, що в його голові зріє інша мисль і що буде він її, як не сам, то в дітях своїх у життя переводити.

А через пару днів Матвій переїхав на своє. Там ще нічого не скінчене, ще нема вікон, а діри лише завішені ряднами, там ще не білено і вогко, долівка ще не висохла і грузне під ногами, чорно і смородно, але далі і далі від тих людей дивних, не можна якось з ними, щось їх дуже різнить з Матвієм, не можуть ніяк себе розуміти, до смерті не люблять вони того чоловіка і не знають за що, щось він їм просто не підходить, зовсім інше кодло...

І Матвій їх дуже добре по-своєму розуміє, не має, коли брати по-правді, навіть на них серця, сходить їм з дороги, бо таким треба зійти з дороги, коли хочеш з ними якийсь лад на майбутнє дати; і Матвієва родина зажила на своєму; до речі, була розкішна, мов пожежа, осінь, поля вимлівали під тягарем останнього тепла, рілля і стерні затягалися струнами бабиного літа, що, здається, направду грали ущіпливо, а ліси довкруги починали поволі розгорятися і горіти незгоряємо.

І яке щастя, що така якраз погода, що можна жити без вікон, молотити під відкритим небом, спати на скирдах свіжої вівсяниці високо геть під зорями, а ранками вітати перше сонце і бути покритим свіжою, холодною росою; вибирати гуртом картоплю, класти огонь з гудиння і пекти її свіжу в прискові, рубати головату, тверду капусту — збирати, звозити, складати і при тому співати, як це робить Василь, чи Катерина, чи Володько, коли пасе після школи, чи той Хведотисько, що верещить по полях, весь, мов циганча, закопчений димом, чи навіть ота Василинка, що її колиска висить на трьох дрючках за ожередою проти сонця, а сама вона сидить прив'язана крайкою до вервечок, і белькоче сидячи, або рачкує по ріллі на чотирьох, не минаючи ні одного кізячка, із задертою високо на спині сорочинкою.

Гірше стає, коли починають чергуватись місяці вниз до зими і тиснути холодом, затискаючи ту родину все більше і більше до тих чотирьох, подібних на яму, стін. Тісно й не чисто, нема де помитись, укинулась нужа. Невідомо звідки й коли взялася короста, ніхто про неї ніколи не чув і не знав, Настя казала, що то принесла із села Катерина, бо ходять до неї якісь парубки і довго вистоюють вечорами побравшись за руки. Ніхто спершу не звернув уваги на Катеринині руки, що на них.якісь прищі висипали, але згодом, згодом ті прищі перейшли і на інших. Таке страхіття лихе, казала Настя, нам ще тільки цього бракувало.

А Володько "лазить", як казала Настя, до школи, там з кожним місяцем кілька все

нових школярів прибувало кожного разу, і всі до них назад до "А" верталися. Боже, як це досадно товктися все на місці, теліпати в торбинці оту одну "Азбуку Сєятель" Клавдії Лукашевич і знати все, від дошки до дошки, напам'ять, і "Умную ворону", і "Пєтушок золотой грєбєшок", і "Трі козліка", і ніяк не могти далі, бо приходять і приходять Петри і Миколи, такі винятково "западенні", як сказала б мати, і треба з ними держати ногу, хоча Володько тут давно вже першим, за ним горою учитель і ніякі Радіони, ніякі Євгени не можуть йому нічого більше вдіяти.

Дещо гіршою була для Володька спочатку учителька, що інколи заміняла чоловіка, не злюбила вона того хлопця, звала, як і всі, дерманом, але яіс тільки почала "питати урок" — змінила свій погляд на нього. У той самий час, коли її пестунчик Євгенчик, що ходить уже третю зиму, читав свою "Умную ворону" по складах, Володько вичитував її з такою легкістю без книжки, ніби він говорив перед мамою "Отче наш".

— Відіш? Відіш? — казала учителька до Євгенчика.— і тєбє нє стидно? — Євгенчик опускав свого тоненького носика і мовчав. Але й Володько мовчав також, немає чим пишатися, на ньому дуже незграбний, старий, полатаний мамин жакет з довгими рукавами, і він ніколи навіть тих рукавів не закачує.

— Чому ти так тримаєш руки? — питає його одного разу учителька.

Володько встав, почервонів і мовчить. А учителька, як на зло, допитується:

— Почему ти їх ховаєш? Ану, покажи руки? Показує, вони тремтять, між пальцями струпаки.

— Чесотка? — питає учителька. На щастя, її не розуміють, а вона каже Володькові зайти до неї по школі.

Скінчилася наука, Володько стукає до її дверей, серце б'ється, обличчя паленіє. Відчиняються двері і він, ні живий, ні мертвий, вступає до кімнати. Як тут гарно та пишно! Яка чудова, блискуча підлога! Які на стінах картини! І стіл, і стільці. Володько ніколи ще не був у такій кімнаті і від цього робиться йому ще соромніше.

А учителька каже:

— Володя! Ти нє бойся! Всьо будет харашо! Вот тєбє запіска, пусть атєц купіт лекарство і ти будеш здаров....

Володько взяв записку і вийшов. І навіть не подякував. Забув. Ішов додому, як у чаду. А Матвій, хоч не хоч, мусів запрягти коні і їхати до Шумська до земської лічниці; там дали йому здоровенну пляшку рідкої сірки. І всі лікувалися. Володькові здавалося, що гіршого вони ще не переживали.

А як випав сніг — школи не можна впізнати. Навалил? стільки дітвори, що ані сісти, ні стати, ніби у церкві на велике свято. Учитель безрадний. У класі мокро, тісно, душно й погане повітря. Голос учителя тратиться, ніби у виложеній подушками хаті. І знов верталися, і знов писали палички. На щастя, учителька пильнує Володька, дає йому зі своєї збірки книжечки, вчить любити "отечество".

— Читай,— казала,— з тебе вийдуть люди,— і при тому гладила своєю тонкою, ніжною, білою ручкою по його шорсткій, розпатланій голові.

І Володько читав: "Отечественная война I8I2 года". "Цар Освободітєль". "Кутузов".

"Оборона Малахова кургана". Пізнавав "родіну", її минувшину, її славу, а після все то переказував дома.

Дістав Володько і чоботи, дуже ними радів, але влазив у них по самі клуби. І коли замітало дорогу, він ледве сунувся в них по глибокому снігу. Як все-таки недобре, що ми вибрались так на поле, думав не раз. А вернувшись, перемерзлий і голодний, скидає швидко шкарбуни, влазить на піч, спускає ноги над розігріту плиту, їсть хліб з олією, а наївшись, бере малу нафтову лампочку на комінок і там читає або пише.

А взимі Матвієві сталася ще одна пропажа.. Під ожередою соломи надворі стояв віз, і однієї ночі зняли з нього колеса. Матвій і це промовчав. Догадувався, хто це зробив, але терпів. Круті, жорстокі дні. Матвій заціплює зуби. Жене вперед! Їде знов до каменю, до лісу, б'є, рубає, теше, звозить. На друге літо мусить конче звести клуню.

Свята минули без святочного, без свіжини, без скоромного взагалі, без чарки. І єдина святочна річ: Володько почав ходити до церковного хору. Його вибрали. Він співав на Різдво у церкві "Христос рождається, славіте".

ТАКА ЗЕМЛЯ

Одного дуже морозного передвечора при заході сонця в січні сталося надзвичайне видовисько: з того місця, куди западає сонце, повставало і зводилося високо в небо три величезні, огненно-червоні стовпи, що, здавалось, підпирають ціле залізно-тяжке небесне склепіння.

З хат виходили люди й дивувалися. Знаходилися й мудрагелі.

— То, чуєте, неспроста! То непримінно щось станеться. Або війна, або поморок. Кажуть, і в турецьку війну таке бачили.

Вечорами довго гуторили про огненні стовпи. З хати до хати йшла чутка:

— Буде війна! Нічого не поробиш.

— А тут ще й границя під боком. Як пічнеться — одразу на нашу голову.

— Ну! Не пустимо! Го! Що ви думаєте. У нас того войска...

— А он гапонець все-таки диви...

— Гапонець. Де гапонець. До нього хіба доберешся? Якийсь там Сахалин віддали — для Росеї все одно — один волос.

Володько й собі міркує: раз руский цар і шведа побив, і Наполеона, і турків, то що йому якийсь германець. Питав і вчительку:

— Кажуть, що буде війна — правда, що ми поб'ємо гер-манця?

Учителька посміхається:

— Само собою. А хто каже, що буде війна?

— Та всі говорять. Дядьки.

Учителька радіє, що її пестун так усе знає, дає і дає йому нові книжки, а Володько думає, що йому і школи не треба, що в тій школі — азбука та азбука, а он прочитав книгу і знаєш стільки. Учитель менше звертає на нього уваги, у нього стільки того, але одного разу і в нього попросив Володько книжку. Був це повний "Старий Завіт". Учитель ще вагався давати йому таку тяжку книжку:

— Ти ще малий для такого. Он як будеш в другій групі... Тоді Володько звернувся до

учительки і та дала одразу.

— Добре,— сказала,— але як прочитаєш — розкажеш мені.

Що за чудесна книга! Сотворіння землі! Усього світа! і за сім днів. Такого ще Володько не знав. "На початку,— каже та книга,— сотворив Бог небо і землю". "Земля,— каже,— і була порожня й не влаштована і темрява лежала над безоднею; і дух Божий ширяв над водами", "І сказав Бог: хай буде світ! І став світ". І Володько вперше пізнав, як це сталося, і дуже дивувався. І взагалі була то чудесна книга. Адам і Єва — перші люди. В раю. Яблуко добра і зла. Гріхопадіння. Злочин Каїна.

— Каїне, Каїне! Де брат твій? — питає сам Бог.

— Хіба я сторож мого брата,— відповідає той понуро.

От дивно було тоді. Жити на землі і бачити Бога, чути його голос.

— Тату? А чи були такі часи? — питає батька.

— А як у книзі написано?

— Що були.

— Значить, були. Священні древні книги не писали на галай-балай. То тепер усе лиш побрехеньки пішли.

Ох же й мав мороки Володько з тією книгою, але читав її, уперто читав, усі вечори читав, і світовий потоп, і сини Ноя, і ковчег заповіту, і багато, багато іншого, а потім усе то розповів Володько учительці, геть усе чисто, нічого, здається, не забув. А та йому аж кілька коробок від сигар, і кілька велетенських газет "Киевской мислі" для огорнення нового букваря, того ж "Сєятеля", якого Володько взагалі не вживав, а лиш носив у торбинці для вигляду та нотував у ньому, що "на сьогодні задано".

Час від часу отець Клавдій викладає у школі "Закон Божий", для кожної групи щось інше: для першої — молитви і науку "як хреститися", для другої — "Старий Завіт" — переглянутий і скорочений, для третьої — Катехизис. Сидить отець у старій, довгій рясі, куняє і ставить питання:

— А скажи-но. Фока, скільки братів мав Іосиф? Фока третьогрупник, він учить Катехизис, але отець Клавдій іноді забуває. Фока встає і мовчить. Він-то, звичайно, колись учив, але ж то було давно. Міг і забути.

— Ну? Не знаєш? А хто знає? — питає отець цілий клас.

Підносять руки, а між тим один першогрупник. Отець Клавдій зауважує це і каже:

— Ну, ну, Довбенко? Осором його, сором! Бач, став і, як сич, надувся.

— Дванадцять! — випалює Володько і дуже вдоволений.

— А може, й знаєш, як вони звалися? — питає байдуже отець Клавдій.

Володько переказує:

— ...Гад, Асир, Іосиф і Веніямин,— закінчує він.

— Добре. Молодець! А що то сталося з Іосифом? — питає далі.

Володько оповідає. Брати продали його до Єгипту, там снились сни фараонові, Іосиф відгадав їх, настав голод, прийшли брати по хліб. Отець Клавдій байдуже слухає, не перебиває, Володько оповідає, всі слухають. У класі тиша глибока. І як Володько скінчив, отець запитав його, чи знає він, що то таке Єгипет, Володько знає. А хто то

були фараони?

І це він знає. А яка то така найбільша там ріка? "Ніл, Ніл",— каже Володько. А може, він покаже ту ріку отам на карті? Гаразд. Володько йде до карти, спинається на пальці, находить ріку.

— Оце! — викрикнув він і показує довгу жилку на заяложеній карті "Священної землі", що висить у кугі біля шафи.

— Сідай! — каже нарешті, майже суворо, отець Клавдій, що дуже дивує Володька, бо чекав він якоїсь похвали, а тут, диви, навпаги. Отець Клавдій, здається, навіть невдоволений, навіть не глянув на нього, сидить, як і сидів, далі, руки в кишенях, ноги під столом, питає далі третьогрупників. Але цілий клас дивиться на Володька, як на чародія. Навіть третьогрупники. Навіть найстарший і найсильніший Сопрон, і Арйон, і той самий Фока.

Але в неділю, після Служби Божої (Володько, як звичайно, співає в крилосі), о. Клавдій, читаючи різні оповісті, між іншим, зазначує:

— Коли тут є Матвій Довбенко з дерманців, хай задержиться. Хочу з ним поговорити.

Матвій є, і він задержується. Володько й собі задержався з батьком, він, правда, дещо збоку, але все-таки йому цікаво, що то буде, що то скаже батюшка.

А батюшка скинув ризу і виходить. На сходах кілька поважніших дядьків, кілька старших жінок. Дядьки низько вклоняються, жінки цілують батюшці руку, а Матвій іде з батюшкою вниз по сходах повільними кроками. Володько здалека й собі ступає за ними.

— Хотів, знаєте, поговорити з вами нащот вашого малого...

— То,— якось дивно завагався Матвій.— Знаєте, батюшко... У мене цей рік така нужда. Недостача всього. Знаю, що йому щось треба б... Але...

— Не те,— байдуже каже отець.— Спритний з нього хлопчак. Галову має. Раджу вам віддати його на школи. Хай би направду повчився. Тут для нього тіснувато.

Матвій зовсім зніяковів:

— То знаєте, батюшко, кебто Бог якось поміг дещо з тій нужди вибитись. Хто своїй дитині ворог... То звісно...

Володько, на жаль, більше не знає, що там казали, бо як тільки почув, що то за нього йде мова, одразу відстав і не знав, чи лишатися, чи тікати. Навколо стільки людей, і багато з них напевно щось чули. Земля під ним хитається, такий сором великий.

А тут ще батько гукає:

— А ходи-но ти! Поцілуй он батюшку в руку! Кажуть он, що псікуси строїш, а я кажу, щоб більше ставили тебе на коліна.

Володько зняв шапку, поцілував батюшку в руку і стоїть так без шапки. А батюшка каже поважно:

— Но, но! Він у нас молодець. Це каже і учитель і учителька. Тільки худенький. Більше їсти треба! — і погладив хлопця по голові. На прощання ще раз поцілували

обидва батюшку в руку і розійшлися.

Матвій мовчав, Володько також мовчав. Але по всьому видно, що вони обидва вдоволені.

Через кілька днів Матвій поїхав до Крем'янця. Вернувшись увечері, викладає пакунки. Вузлик солі, кусень мила, пачка сірників, ремінь на підмети. А найбільший, у товстому, глиняної барви, папері пакунок, подає несподівано Володькові.

— На. Це тобі.

— А що то є? — питає Володько. Батько мовчить. Володько швидко біжить до хати, щоб розглянути при світлі. Швидко розгортає.

— О, тату! — тільки й міг проговорити.— Пальто!

І яке гарне! Тепле! На ваті! Підшивка яка! Ах, Боже! Володькові просто не віриться, невже він має пальто, мацає, горне до себе. Так. Це таки пальто. Справжнє, куповане, доброго, чорного корту. Ціла родина оточила Володька, всі подивляють "пальтішко", як його одразу назвали, Володько чується найщасливішою людиною в світі. Яка втіха, яка надзвичайна радість!

— Чорне? А цікаво, яким покажеться при денному світлі? А підшивка! Мамо, гляньте! Думаю, що то найліпша фланеля.

— Добра, добра,— стверджує мати і обмацує підшивку.

— І гудзики добрі, дивіться... От тільки б попришивати міцніше.

— То я вже завтра зроблю, дитино.

Володько одягав пальто, оглядав з усіх боків, радісно зітхав, скидав, обережно вішав на ключці, щоб за хвилю знов здійняти, знов одягати, знов оглядати.

— Чи часом не задовге? Ні. Акурат. Нижче колін. Може, дещо довгі рукави? О, ні, то так тільки здається, якраз, щоб руки не мерзли.— Обчищав ще раз пальто щіткою і знов вішав на кілку. О, як добре жити на світі! Тепер йому не треба натягати отого латаного матірнього жакета з тими довгими рукавами. Бо хіба ж, дійсно, личить хлопцеві ходити в такому одязі? І дивно, як він того до цього часу не помічав. От, коли б ще чоботи кращі...

Остання думка якось вирвалась уголос. Батько відповів:

— Учися тільки. Колись і чоботи дістанеш. Не хватило грошей. Пшениця ніяк не дорожчає.

— Думаєте — мені так тяжко вчитися? Чого дивуватися? Бо я читаю книжки, а вони не читають. Вичитав у книжці і все знаю.

Коли лягали спати, Володько схопив нишком батькове прикривало і, поки той переговорив усі свої вечірні молитви, Володько швидко нагрів його на черені, а потім непомітно положив на місце. Батько уважно по-справжньому відхрещується.

— Ну, дяка Богу, ще один... Усе ближче до смерті...— розважає він, не докінчуючи, як звичайно в таких випадках, речень, шукає під полом роззувака...

— І де він у повітри!

І не встиг докінчити думки, як Володько шмигнув під припічок і:

— Ось він тут, тату! — і витягнув його з-під дров. Батько вложив чобота між роги

роззувака. Володько і тут прислужив, притримав ногою чобота, щоб батько не нагинався. Одного, після другого, після узяв обидва чоботи і поклав їх під комином, щоб сушилися.

— Щоб там часом не попеклися,— зауважує батько.

— О, ні, тату! Тут не так гаряче,— каже швидко син. Батько поволі кладеться, обгортає теплим ноги:

— Так його за той день людина навовтузиться... У хаті бодай... "Анголе Христов хранителю, мій святий покровителю",— проказує батько лежачи і ще раз хреститься.

Володькові дуже хотілося б ще щось батькові приємного зробити.

— Вам там, тату, від стіни не дме? У мене тут ось лантух зайвий.

Батько, здається, його й не слухає, а може, й не чує, має свої думки, що пливуть у його голові.

— І навіщо його ото людина стільки мусить мучитись? — розважає він, натягає на груди кожуха, лежить витягнутий, довгий, горі лицем, дивиться в стелю.— Мучишся, мучишся, тягнеш, тягнеш, а вмреш і все ніпочім. Кажеш, лантуха? Положи його собі під голову. Голова мусить, як полагається, щоб кров не била до мозку. Мені досить.

— І, здається, погода показує на завтра ліпше,— починає Володько, йому хотілося б дуже розговоритись з батьком, щось йому розповісти. Він тепер іноді щось розказує, але зараз батькові, здається, не до того.

— Може, й поліпшиться,— каже батько.— Ну, але будемо відпочивати... Треба, щоб і кості відійшли. Так усе щемить, а колись, бувало, і не чув, чи вони в тебе є. Спім!

Після такої радості нелегко йому й заснути. На полу сплять: батько, Володько, Хведот і мати. Василинка все ще в колисці, хоча вона й виросла з неї. Василь за столом на лаві, Катерина у запічку. Але цих останніх зараз нема. Вони десь пішли на "потицянки", скоро ось масляна, запусти, качають колодку, гуляють.

Василинка щось скиглила, мати з нею порозмовляла, і вона втихла. Після мати дмухнула здалека на маленьке світло на коминку, і воно погасло. До хатини хильнула і застигла тьма, що видавалась безмежною в усіх своїх вимірах. Невелике в безконечності віконце нагадувало чужосвітню мару, що прийшла сюди на дно мороку нагадати про інший, далекий світ — світ просторого і великого життя. Ланцюгом довгої черги мрій, туги і бажань вилонюються з Володькової голови і тонуть у мороці думи. Спереду урочисто парадує його нове пальтішко, на ньому самоцвіти, соняшне сяйво, пелюстки пахучих квітів. На ньому золоті галуни, генеральські відзнаки, золоті, мов огонь, гудзики. Володько великий у ньому, майже недосяжний усім Євгенам, Радіонам і всім-всім, хто думав, що він от так собі плохенький дерман, що на нього можна гукати, пхнути свого вайлуватого сусіда. О, ні! Володько зовсім не з тих. Є різні люди, є дуже багато пород людських, і він, Володько, походить від тих, що з самого дна, з найглибшого мороку здіймаються наверх, бадьоро підносять голову, дивляться на всіх горіючими, синіми очима, вдягаються у найкращі одяги і йдуть. Куди ідуть? Уперед! Завжди вперед. У світі ніде немає кінця. У світі є лиш безконечність.

Ніч твердішає, морок глибшає, віконна мара стушовується. За стіною побрязкують

ланцюгами коні й корови. У новому одязі Володько побільшав, видавався обновленим і бадьорішим. На обличчі прибуло краски, в очах огню. Усі дивуються і обмацують. Учителька вітає його і радіє, ніби він десь пропадав і знайшовся, і Володько любить ту свою ніжну, з ластовинястим, негарним обличчям учительку у гарному, чорному одязі. Її звуть Машею. У неї каштанові очі. У неї гарні руки з довгими, тонкими пальцями.

І вчився шалено. Ні, він не вчився. Він нагинався і брав знання з-під ніг оберемками. І не дивився що. Брав, що попало, що лежало на дорозі. Зараз він пізнає "життя святих", тих он дивних людей, про котрих кажуть, що вони з самим Богом. Ось великомучениця Катерина — висока, струнка красуня з чашею в руках. Ось Варвара — чудові, пишні, розпущені коси. Віра, Надія й Любов і мати їх Софія — юні, рожеві, сяючі діви. Пантелімон-Цілитель — пишний, кучерявий юнак з різьбленою скринькою в руш. І старий, бородатий Радонежський Сергій, і згорблений, з клуночком за плечима в постольцях Серафим, що сидить на пеньку в лісі і кормить з руки ведмедя. Далі Володимир Великий з хрестом, той, що шукав і знайшов віру в Христа і всіх похрестив водою Дніпровою.

Росте, розгортається і бушує Володькова уява, далі і далі простує він у далекий світ. Жахи, кров, розлючені звірі, нагі красуні.

Молоденька, свіжа, з променистими, небесними очима красуня нагло загорілася і палає вірою до Христа, її кинули до темного льоху — глибокого і страшного. Зі стін скапує брудна і слизька рідина, під ногами повзають ящірки і жаби.

Над нею у світлиці з мармуру і золота красунь-поганин приносить жертву стрункому, з мармуру, богові. Над ним золотий диск, сонце вдаряється в диск і розсипається тисячами різнобарвних скалок. Перед ним кадильниця з бронзи і з неї підноситься кадило. Кілька нагих одалісок танцюють танець і сиплються ружі, що на них ще живе роса.

Дзвінок. Нечутно входить чорний раб. На його валькуватих, мов з базальту, тесаних руках красуня з льоху. Красунь потягається, мов тигр, на своєму пишному, зі шкур, ложі, ніздрі його, подібно, як у розігнаного коня, виграють, очі мліють жагою.

Раб підносить красуню до його стіп, садовить її на золотому троні, а сам нечутно зникає. Але красуця не сідає. Вона стоїть — струнка, хистка і прозора, довгі, тонкі руки звисають додолу, голова похилена, світлі повіки урочисто криють зір.

Красунь зводить очі на одалісок, ті ловлять його бажання і розчиняються в просторі, мовби хмаринки.

— Панно! — каже красунь, а його лати горять золотом.— Ти найкраща з найкращих, красо, якої не бачило сонце, коли воно зійшло на свій мармуровий шлях! Хоч золота і самоцвітів? Хоч розкошів з неба і богів? Хоч влади наді мною і над царством моїм? Поклонися лиш богові і все то дістанеш. І станеш моєю нареченою.

Красуня поволі зводить на нього свої сині, променисті очі. Коли б сонце зійшло серед ночі, або ружі розцвіли на снігу, і то не було б більшою несподіванкою, ніж вони.

Тихий, дзвінкий, прозорий голос:

— Моїм нареченим — Христос! Без золота, без самоцвітів — володар над

володарями!

— Ти не знаєш, дівчино, проти кого виступаєш. Моїм наказам коряться сто народів, моїй владі слухняні звірі в джунглях, птахи в небі, риби в океані.

— Одначе, володарю, ти не віддаси своїм богам одного волосу з твоєї голови. Я ж готова віддати своєму всю мою молодість.

— У чому ж сила твойого Бога?

— У Його... вічності.

Красунь звіріє. Тупнув ногою, ляснув у долоні, ніби з-під землі з'являються чорні, мов з чавуну, раби.

— Трать її! До смоли! Намотайте на коло і викиньте рештки тиграм, присвяченим богам!

Красуня з усмішкою приймає присуд, іде в огонь, їй ввижається її Бог — величний, терпеливий, вона розмовляє з ним лагідно, мов з коханим, їй нічого не болить...

Настя вже давно спить, Матвій обернувся на другий бік, на столі розчинена на хліб, укрита кожушком діжа, на другому кінці маленька, третій номер, нафтова лампочка, перед нею книжка, над книжкою Володько. Щоки його горять, в очах бринять гарячі вуглики, що час від часу зриваються і падуть униз, ніби ті метеори, що літають у просторах і падають в океани.

Зір упирається в діжу, але бачить далекі, чудесні, могутні, казкові країни, бачить страшних володарів, чує їх мову, їх крок, їх силу.

І робиться Володькові страшно. І тужно. І боляче. Страшно, що десь далеко стільки простору, стільки чудес, стільки дивних барв і гранів життя, а він, малий і хисткий, з блідими розпаленими щоками, з хворобливим огнем в очах, сидить отут у чотирьох заплiснявілих стівзх засипаної серед чистого поля снігом хатини і навіть не сміє мріяти про те велике. Боже! Сотвори чудо! Дай змогу пройти снігові засипи, непрозору ніч, мовчазне поле, темне село. Відчини брами далеких овидів, з палацами і людьми, що носять на собі тонкі і чисті тканини і мають сили наказувать вікам.

Далі й далі линуть бажання, далі й далі летять непов'язані, мов дикі коні, зовсім виразні мрії. Ніч навколо. Сон. За стіною брязкають ланцюгами тварини, уривно, раз-поразу викрикує півень і гавкає глухо в безмежний, чорний, проти вітру, простір собака Пундик, що його колись приніс і викормив Василь.

Прокидається мати, вона бачить у хаті світло.

— Боже, Боже! І що ти собі, дитино, думаєш? Тож ти випалиш усю "киросину", чим завтра засвітимо?

Володько прокидається також. Рим, могутні володарі, красуні — зникають. Не відповідає нічого матері, тільки гасить лампу і йде на своє місце біля батька. За вікном кричить з рівномірними перервами півень.

І так ідуть, і минають, і знов приходять дні, несуть і несуть із собою, ніби птахи, завжди стеблинку нового, будують гніздо життя, щоб у ньому родилось і виросло почуття вічного.

Минув усього один лиш місяць. Ранок. Із-за жолобецького дубового лісу встає і

зводиться велетенське, сліпуче світило, Землю притоптує м'який вітер, що вільними хвильками гуляє по зябльованих полях.

Матвій порається біля плуга, сонце міниться в плиті, ніби у кривому дзеркалі, перед хлівом у збруї стоять і їдять з цебра обрік коні. Дорогою, один за одним, проходять з плугами хуторяни. Ось диботить своїми куцими, товстими ногами Хома Ет-Тоє, цьвйогає по конях сирицевим батогом з червоною китичкою і пружно натягає віжки, щоб здавалось, ніби ті коні стаєнні, щоб тримали вони як слід голови. Порівнявшись з Матвієвим подвір'ям, гукає здалека:

— Добре утро! Орати йдете? — голос радісний, як сонце, як жайворон, що б'є крилами прозоре повітря і цвірінчить завзято.

Матвій розгинає спину:

— Дай-бо здоровля! Іду!

— А вже протряхло?

— Протряхло.

— То Боже поможи!

— Спасибі!

За Ет-Тоє йде Гнидка, скидає низько свого урядницького кашкета і, ніби нічого не було торік, солодко й уважно вітає Матвія.

Іде Титко, іде Кузьма. Усі радісні, всі бадьоро ступають протряхлою дорогою, заходять кожний на своє, пускають плуги у мастку землю, крають грунт і виважують скибу за скибою.

Ситий, тяжкий дух зноситься над землею, ніздрі лоскоче сильний запах чорнозему, на чолі сходить піт і скапує по щоках до ріллі. Галки і ворони гицають по розгорнених борознах, хапають борозняки і викрикують різко й несподівано.

Виступають на кін череваті лантухи, повні зерна, широчезна, шорстка п'ятірня загортає насіння і пружно розбризкує його по готовій, мов свіжоспечений хліб, скибі. Сонце — шалений і дикий огнепад, заливає лани, мужиків, птахів; земля, мов спрагла коханка, звабливо розпускає свої принади, що по них досхочу йдуть коханці і сиплють плодом, потом, молитвою. Роди велике, непорочна! Роди, прамати всіх родів!

Он і Матвій свій чорний лан розорав,— широта, довжінь! Іде розмашно туди й назад і сипле зерном. За ним ступає і заволочує посіяне Василь. Лан! Чотирнадцять десятин! М'язи, нерви, кров. Ні. Його нічого не болить. Це лиш проходить хребтом ціна землі — своєї, лудяної сонцем, литої потом і болючої, як і той хребет.

Володько ходить до школи, хоча там знов порожнеча. Як тільки набубнявіла в лісі перша брость, як тільки ряст зійшов, як тільки зазеленіла перша лука — кінець школі. Діти знов розсипались по своїх місцях і скрізь там на пасовиськах, разом з жайворонками, дзеленчать, мов дзвінки. Навіщо їм школа? "Усе одно не дасть хліба" — ішло з покоління в покоління.

А Володько вертається самітньо зі школи, іде поза селом, городами, зрубами, лісом. Мліє земля, витикаються перші медяники, літають перші джмелі, липові галузки дають перші липкі листочки, осика пускає перші пушинки. Тільки дуб завзято і вперто

хоронить спокій, повагу, непоспіх. А над усім небо прозоре, глибоке зі світлими хмаринами.

На Володька налягає шал і він верещить без потреби:

— Га-га-гаааа!

Луна підхоплює його крик і тікає в глибінь лісу, жбурляючи ним довкруги, мов розбещений хлопчисько м'ячем.

Перед ним зелена долина з озером, біля нього здоровенний, трохи похилий за грань лісу, дуб, над ним два велетенські шуліки, що кружляють високо в повітрі. Володько задирає голову, і в ньому негайно прокидаються хижі бажання знов позмагатися з тими птахами. Але у нього під пахвою у торбині книга "Сєятєль", а на другому, угорському схилі долини поле засипане людьми і звідти чути спів. Володько прикладає до чола долоню, прижмурює очі і дивиться на той другий бік. Його завжди манить кожний другий берег.

Додому приходить Володько знеможений весною і приносить велику китицю різнобарвного рясту. Знайшов горщик, налив води і поставив ряст на вікні. У хаті нікого нема, хто б тепер та сидів у хаті. Батько й Василь у полі, мати й Катерина на городі, Хведот стереже від вороння коноплі,— ходить біля грядок і чи треба, чи не треба, грюкотить поржавілою бляхою. Одна Василинка має ще вільне право дибати де попало, набивати рота всім, що трапиться, на що, звичайно, відзивається Настя:

— Не руш то! Чуєш? То бека! Покинь!

Але Василинка їй не вірить, їй так чудесно смакує ота звичайна грудочка землі, і при тому вона щось завзято розважає.

На городі безліч праці: розробляється місце на грядки, Матвій садить нові щепи, що біжать он довгими рядочками від подвір'я до долинки, копається в долині сажавка, обтикається вербовим кіллям, засаджується грабовий живопліт, будується огорожа.

І все то хворобливо й жадібно чіпляється смачної, розкішної, п'янючої землі. Земля для всіх і всього. Земля найбільше щастя — більша за любов, за життя. Земля найбільший скарб — більший за золото і коштовні речі. Земля — сон мільйонів поколінь, казкове привабливе єство, містична сила космосу, наснага слабих і дужих. Золото, краса, любов, молрдість і вічний учитель мудрості! От що земля.

Бадьорого недільного ранку, коли сонця, що в океані води, коли полями по вусах жита качаються ледачі хвилі, коли собаки вилазять зі своїх буд, лягають у тіні, розставивши широко лапи і висолопивши далеко язика, коли на порогах сіней сидять і заплітаються дівчата, такого недільного ранку Матвій і його син Володько повільно, поважно ступають вузькою дорожиною в напрямку півночі, де над угорською долиною пасе Катерина на росу шість одиниць Матвієвого достатку. Треба було в першу чергу прикупити худоби. Без худоби господар — не господар.

Дорожина біжить серединою вкритого житом і пшеницею поля, що тікає від зору і десь там на обрію западає в долину. Направо — моє, наліво — моє! Один лише вітер має право тут топтатись, збивати хвилю, жбурнути нею до сусідньої межі і тікати злягано далі.

Навколо соняшна тиша, бринять у збіжжі сині голівки моторних волошок, десь-не-десь заборсалось стебло кукілю, з усіх напрямків — звідти і звідти, справа й зліва, підпадьомкають перепелиці і стрикочуть без перерви коники-стрибунці. У далечі, на сході, півночі і заході сталевою масою застигли ліси.

Матвій зупиняється. Володько прикладає до чола долоню і вдивляється в угорські чагарники, що над ними велетенською сірою баштою зводиться і в'яжеться з небом дим. Лиш відгуки дзвінкого підголосника кажуть, що там мужицький молодняк пасе коні і заливається співом, таким же великим та просторим, як і сама земля.

— Земля! — виривається у Матвія.— Ех, коли б отак років ще п'ятнадцять назад... Ще б потрудився. А тепер не те. Нема вже рук. Забрала... Інакше й не можна. Колись, бувало, чагарі, ліси. Пішов, піймав звіра, роздер його і маєш. Тепер інакше. Сам знаєш... Не малий.

Радісно чути оте "не малий", Володько підносить голову, випростує постать із завдатками широких барок. Батько мову веде — просту, вузлувату — тверді слова з твердих уст, оповідається про рід, про минуле, любить він те минуле, і встають в уяві діти-велетні. Ідуть пралісами, рвуть столітні дуби, розчищають галявини, предають огневі хмиз і хащу: дикий звір чує запах поту людини за плугом і з диким жахом тікає у безвісті.

Ішов плуг, ішов страшний мужик за плугом, розривав цілину, визволяв сковану силу землі, родив життя. Сливе побожно дивиться хлопець на ту ось, побіч, людину. Те вічно зі зморшками, високе чоло, ті ясні, чисті, поважні очі, той владний, горбатий ніс. Рука його тяжка і тверда, долоня широка, кулак вузлуватий з чіткими пругами набряклих жил. Лиш мала тінь від сонця падає на землю від його велетенської постаті.

Ніколи та рука не обняла його — сина, не була щедрою на пестощі, та все-таки кожного року, коли "Христос воскрес", коли всі віталися, син з величною втіхою брав ту руку і припадав устами до її шорстокої, темної твердості. І чоло його ясне і горде, ніби він син великого царя.

Завжди і завжди гордий він своїм батьком. Он над шляхом за шором розбілились хати. Нове селище. Там святочно одягнені люди, там біжать з галасом діти, там ідуть до церкви і гуторять жінки. Батько! Це все батько. Хіба ж син не знає? Він тільки вдоволено посміхається. У нього ще й досі босі ноги і порваті на колінах штани, та не в тім справа. Он поле ожило і живе великим життям, і обіцяє щедро воздати за тверді дні довгих років, перебореш залізною волею залізних людей.

— Ну,— каже батько,— підемо...

Рушають і йдуть у напрямку, де над угорським чагарником зводиться димова башта і звідки виривається та розгортається в просторах владна пісня міцногрудих дітей майбутнього.

ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ

Війна І

Паринина Матвієва цього року над Угорською долиною. Хома Ет-тоє і Кушка Іван, сусіди з обох боків, мають там також своє пасовисько. Землі угорщан широко й далеко

розляглися — долина, озеро, луги — луком вигнулись проти сонця, лісом темним, дубовим від північних вітрів заставились. Зруб під лісом на другому схилі і молодий березняк. Границя широка, виразна, заросла морогом, твердо врізалась в землю по цей бік долини. На схилі розлогі кущі ліщини, молоді кучеряві дубочки, У кущах камінь величезний, сірий, ніби спина кита, випнувся на поверхню, обріс мохом, порепався, зненацька урваний, ніби по ньому вдарили велетенським молотом і відбили кусень, що вайлом скотився додолу та в непевності зупинився перед сіножаттю Михайла Турка.

Під урвищем земля роззявилась і з її пащеки виріс коренастий дуб, розтятий громом на дві половини. Звідсіль і озеро видніє. Впало з небес і розбилось на кілька куснів великанське дзеркало, а соняшні промені водоспадом зливали до нього схили долин з житом, маком польовим та волошками синіми і травагли з кміном, що розрослись у пояс людини.

Лишень з тих трав не багато хісна. Рік-річно, як виростуть до покосу — літні спеки зливи нагонять, озеро води свої підносить і невпинною лавою розправляє вздовж, як глянеш долиною. Трави никнуть під брудною навалою, хвилі свавільно і дико рвуть береги, напирають на кущі верболозу і вільхи. Коники-стрибунці, різні комахи і все, що жило і раділо, гибло нараз і мчало з водами в невідому безвість.

Бурхлива тоді ставала долина, шуміли води, вільхи, дуби. Жито хилилося в покорі, колосся торкалось глинкуватої землі, а маки передчасно обсипали свої шарлатні шати. Та коли води спадали, на поверхні столочених трав лишалася риба, мов кусники живого срібла, лежали й тріпотались безвладні сотворіння.

Тоді з Угорського і Тилявки баби, дівки, пастушки-хлопці з кошами виходили і голими руками підбирали карасів та піскариків. Звичайно за здобич бої зводились — угорщуки й тилявчани,— перемагали сильніші, бо закон їх — закон хмар і буревіїв.

Але не тільки за рибу бились угорщуки й тилявчани. Ні, ні. Не тільки за це.

Паринина Матвієва, Івана Кушки і Хоми Ет-тоє межує з угорськими полями. За межею поле покате до долу — тінь та мочар — власність Григорка. Мужик земельний, та ледачий, та п'яничка. Поле вросло дерном, а восени, коли збирали мізерний вівсик, лишалось паші хоч підкладай косу. І хто б на таке не полакомився. Тилявчани, як найближчі сусіди, вривалися першими, угорщуки впиралися, шикувалися бойові раті, рокотали грізні бої, градом сипалось каміння, ломались на черепах дрюки… І так покоління в покоління.

Володько цього славетного року заприсяжний пастух. Як мурин чорний від сонця, як тятива пружний, як коноплі волосся, як цегла репані босі ноги. Пасе шість корів дійних і четверо ялівнику. Це не Лебедщина, розходу тут — межа в межу, а тому будь на сторожі.

Добре, що паринина не межує зі "шкодою", на Ет-тоє також пасовисько і пасе там свої четверо хвостяк "німий", на ім'я Роман, якого кличуть на мигах і звуть "німий",— дебелий, міцний хлопчисько, твердий, барви паленої цегли лоб і порепані до крові губи. Від Іванового сусідують два білоголові "мамині лобури" Хведько та Ілько — дванадцятеро худоби, один би не впас, а тому їх двоє, межа чітка, креслена в планах,

законом великої держави суворо хоронена.

— І добре,— казав Матвій.— Не люблю того спільного. На своєму хоч стань, хоч сядь, хоч покотом. Я тут пан. Так. Кожний має право на кусник права в собі.

Тому межу суворо берегли, тому коло товару зіваків не давай і вуха май нагостро. "Ах, коли то воно скінчиться",— думає не раз Володько. Думає всоте, втисячне — поле, поле й поле, посередині буда, соломою крита, там міх для спання, там лантухи на гичку, там палиці з ліски, цяцьковані ножиком-рачком з червоною колодочкою за три копійки. Буревій, злива, дощ — буда сховає, Володько сам ставив крокви, збивав лати, крадені з двірських штахетів, і пошивав старими з панської клуні сніпками. На випадок війни — два склади зручного каміння припасено.

Думи заважають Володькові... Кляті, вічні, дурні думи.

— А куди, Рогата, щоб тобі очі злегенька, Бог дав, вилізли!

Це саме тоді, коли думи разом з Тарасом Бульбою коло лубенського форту вертілися, де славний батько Тарас карав неславного сина за зраду.

— Хто були ті запорозькі козаки? — питав Володько минулої неділі свою "госпожу" учительку, яку навідував також літом та брав у неї книжки.

— Такі були воїни… На Дніпрі Січ свою мали і за землю руську та царя православного ляхів-єзуїтів, турків та татар шаблями воювали.

— А що то є Україна? — невгавав Володько.

— То, кажеться, така область над Дніпром... Там десь коло Києва.

Неясні це відповіді і цікавість не вдоволена.

— Во-лодь-кууу! Володь-кууу! — чує зненацька хлопець. Зривається, бо лежав черевом на землі і пацав ногами. Мав саме за Рогатою бігти.

— Володь-кууу!..

— А чогооо?!

— Угорщикиии!

Це Хведько. Товар його у долині над границею. Хведька видно за горбом тільки по пояс. Приложив долоню до рота і кричить... Небезпека! Сполох! Ворог на овиді!

Володько зривається і, мов стріла, летить над границю. За Рогату зовсім забув. З долини швидко одну по другій жене Ілько свою худобу.

Корови попутані гицають, як тільки можуть, з останніх сил, а Ілько газдилить по їх клубах палюгою. З другого боку німий, також відганяє скоріш свої корови догори від границі.

— До купи! Ільку! Згонь до купи товар! — кричить на бігу Володько. — Ти! Ти! — вимахує руками на німого і показує, щоб згонив і свій товар до буди. Той помічає і вихором летить на вказане місце.

— Гей, гей! — кричить Володько, розмахує товстючою палюгою і пре до границі назустріч ворогові. За ним побіг Хведько, за Хведьком німий.

Добігли до границі і зупинилися. Володько швидко дихає. На чолі піт. Перед ними Григоркове з нескошеним вівсом поле. З протилежного боку з гори від каменоломень женеться в долину з десяток угорських пастушків. Вони пасуть на толоці, тому їх

багато. В руках у кожного бук і торба каміння.

Побачили противників і зупинилися.

— Давай-даваааай! Давай-даваааай! — потрясаючи високо над головами буками, хрипливими дикими голосами викрикують вони своє воєнне гасло.

"Приймати? Не приймати?" — швидко працює Володькова думка, але німий уже белькоче і потрясає палицею.

— Давай-даваааай! — викрикнув Володько і добавив лайку.

А дерманці клинці,

пекли жабу в ринці,

всіх дерманців запрягали,

з печі жабу витягали!

Затягнули хором угорщуки. Така образа! Боже, така непростима образа!

А вгорщани шмаркачі,

пекли жабу у печі,

батька й матір запрягали,

з печі жаабу витягали!..

Відчитали їм Володько й Хведько. Таке нечуване зухвальство трьох бельбасів зовсім роздратувало ворогів. Німий лопотить безупинно, розмахує товстючою своєю палюгою і готовий з копита кинутися в бій. Але Володько ні.

— Каміння давай! — гукнув він. Хведько кинувся до схованки по каміння. Цього цінного військового знаряддя по цю сторону обмаль, тому треба обходитися з ним обережно. Під час бою треба по можливості підбирати те, що накидає ворог.

А той гнався вже щодуху вділ до сіножатей. Ось вже гицають високою травою, добігають до Григоркового вівса і зникають. За пригорком їх не видно, тому напруження, поки вони вигулькнуть на цьому боці, ще більше.

Скільки їх? Раз, два, три — п'ять, що бігли ззаду, а спереду також з п'ятеро. Нападу треба сподіватися з боків і спереду.

— Держіться, хлопці! — затискає зуби та кулаки Володько. Німому наказ дивитися на правий відтинок, Хведька ставить на лівий, а сам усередині.

— Не підпускати до себе. Камінюками! На палиці не підемо... Вони нас злущать... їх утроє більше...

І тут блискавично приходить Володькові нова думка.

— Сховаємся! — сказав він.— За гноєм...

На полі поскидано купками гній, і хлопці миттю залягають за ними. Вискакувати зненацька, несподівано. Володько подасть знак.

Залягли. Очікування. Пражить сонце. Володько запер віддих і вслухується у кожний гамір, що доходить з долини. Серце нагально стукотить.

По небі нечуйно сховзають хмарки... Мертво, непорушно стоять дубки. Зелений їх лист відблискує променем. У вівсі стрекотять коники.

Першими вигулькнули з-за горба ті, що бігли навпростець. Ліве крило пішло під гору яром, праве кущами, де розбитий камінь.

Просто через овес борсається троє обвітрених чорнопиких з лишаями хлопчиськів. У руках буки. Вибігли на рівнину:

— Давай — даваай! — крикнули майже нараз. Ніхто їм не відповів. Тиша. Всі три зупинилися. Віддаль від границі — раз кинути каменем.

— Хлопці, вперед! — викрикує Володько і зривається, мов опарений. За ним зривається Хведько, за Хведьком німий. Всі три стрімголов летять проти напасників.

Це було так несподівано для угорщиків, що вони не встигли хинути ні одного каменя. З місця пустилися навтіки. Стрибають вівсом, тільки постольці мигають та набиті камінням торбини гарцюють по задах. За ними навздогін летять камінці, а німий на цілу околицю реве своїм диким ревом.

— Стій! — гукнув Володько. З обох боків вигулькнуло ще кілька угорщуків, які, пригнувшись, пруть на допомогу своїм товаришам.

У віддалі ста кроків всі вони зупинилися. Володько і товариші вперлись у них гострим лютим поглядом.

Бац! — чіткий камінчик вирвався з руки угорського лівшуна, описав у повітрі криву струну і чвякнув у землю. Володько відступив лиш два кроки і, піднявши, сховав його в кишеню.

— Кидай ще! Кидай, чортяча ратице! Рило твоє значно краще, як у нашого кнура,— кричить Володько. Німий жбурнув і собі камінчика.

— Ти! Не кидай! — накинувся на нього Володько, показуючи на обмаль камінців. Хай вони, мовляв, перші кидають.

Це було гаслом наступу угорщан. Кілька каменів сипнулося на дерманців, які не встигали їх піднімати. Кожний мусів берегти себе від каміння...

— Гурааа! — крикнули угорщани і всі сипнулися вперед. Дерманці почали відбій. Камінці сипляться градом. Німий озвірів і готовий з буком кинутися на напасників. Але в той мент кругла кам'яна галька бацнула його в суглоб правої руки. Хлопець закричав. Володько шворно шпурнув камінчика і попав угорщука в ногу. Той присів одразу.

Та не встиг Володько повернутися на крик німого, як в очах його сипнулись іскри. Над самим своїм оком відчув го стрий дотик камінця. Хвильку нічого не бачить. А коли відкрив очі, угорщани були під самим носом.

Дерманці рухнули навтіки. Угорщани за ними. Крик, свисти. Каміння сиплеться за втікачами. Володькові тече з чола піт і кров. Нагнув наперед голову, щоб краплини спадали на землю, хоронив сорочку від плям — мати не мусять знати. Нащо?

Аж на горі зупинилися. Угорщуки добігли до буди і там застрягли.

Володько нагнувся.

— Ах, Боже! — вигукнув Їлько.— Володьку! У тебе ціле чоло розколоте...

— Ааа! То нічого. Але я й йому різнув. Бачив, як бебецнув... Як сніп. При по воду!..

Ілько пустився в Мозолянку по воду. Угорщуки гасали навколо буди, і по хвилині з неї задиміло.

— Володьку, Володьку! — кричить Хведько.— Твою буду запалили!..

Володько глянув туди, тримаючи праву долоню над правим оком. Через пальці

сочилася кров і маленькими пружками стікала і капала.

— От, зволочі! — з притиском вирвалось з його уст.— Васиилюю! Василююю! — почав гукати.

Дим над будою звівся, мов верблюд, двома горбами і все вище та вище відпихав блакить. Сонце смажило боки землі з найбільшою увагою. Навіть пільні коники цвіркуни і весь народ трав'яний середнього літа принишк.

А буда розпустила огненні крила і, здавалось, бажала під блакить за димом зверстися. Василя ніде не було. Це Володько лиш так, щоб настрашити угорщуків, кричав.

— Чекай, чекай, сто болів тобі в ребра! — гукає Володько.— Ми ще вам покажемо!..

Але угорщуки виразно святкували свою перемогу і, налюбувавшись видовищем огню, дико, різко викрикнули мерзенну лайку і побігли...

Бігли стрімко, сильно, як могли, ніби за ними хто гнався. Німий послав їм навздогін своє: — Та-та-ауааа! — та кілька камінчиків.

Ілько приніс у шапці воду. Гнався, мов навіжений, бо вода утікала. Володько мив чоло і ціле обличчя, але бракнуло води і він недомитий виглядав на недомальований образ. Ще раз погнав Ілька в Мозолянку.

А корови паслися разом. Небезпека ворожого нападу днала усіх. Підійшли до буди. Огонь, мов пес голодний, обглодував крокви та лати. Ні одної соломинки не лишилося.

У повітрі літали кусники ватри і чути запах згарених Володькових лахів, що були заховані в буді.

Разом з будою догоряв і день. Над лісом знялося сонце, б'є боєм промінняним на всі боки; тінь від дубів довшає, сягає спочатку паринини Кушки, далі розтяглася й до Матвісвоі. На угорських полях хтось виспівує протяжну, голосну пісню.

І коли сонце запало за ліс та увінчало його короною велетенської пожежі, до Володька вийшла Катерина, щоб допомогти пригнати до дому товар.

— А це ж хто такий дурний спалив буду? — здивувалась Катерина.

— Угорщуки. Напали на нас чорти і геть усе розбили,— каже Володько.

— А ви ж де були? Не могли їм накласти?

— Добре не могли. Їх десять, а нас три... Спробувала б ти їм насипати...

— А над оком у тебе що? Господи? А сорочка! Дадуть тобі мати… Каменюкою дістав, що? А що, коли б в око вгаздилив?.. Такі дурні хлопчиська.

— Ну, що ж... Війна...

— Війна, війна. Шмаркачі такі і вже війна. Аби вам нарізав у сіданку… Та якби нарізав, знав би один з другим, як воювати.

— Ет, що ти тут тямиш... А що ж? По-твоєму, вони нападають на нас, а ми... Що ми? Маємо їх ласки просити, що?

Корови вели пов'язаними на ланцюгах. Дорожинка вузька, то треба обережно. Дома "зводини". Зводили клуню, і Матвій кликнув людей, щоб помогли звести стовпи та платви. Сам перевіз половину панської клуні, сам додав матеріалу, сам потесав, подовбав, поскладав, тільки сам не потрапив звести. Кожна сила має свої межі.

На зводини зійшлося доста народу. Гармидер, жарти. По праці вечеря і чарка. У хаті місця мало, тому зробили столи з дощок у клуні. Клуня велетенська, не дильована, одні стовпи, платви, бальки та крокви. На крайній від сходу крокві тичку з великою китицею квітів прибили.

Обсіли навколо столу. Настя спідницю підтикала, рукави позакачувала і носить мису за мисою. Матвій ще не висох від поту, з прилиплою до спини сорочкою розливає горілку.

— Щоб сто літ стояла, повно кіп мала, ні грому, ні огню не боялася! — пив дядько Стратон.— Гура!

— Гураа! Віват! Хай жиє! — підхопили хлопці.

Чарка за чаркою кружляла навколо столу. Побажання, жарти, а далі вдарили пісню.

Впала роса і туман спустився нечуйно та розклався вигідно над долиною.

Та туман яром котиться,

Гей! Краще жить нам хочеться!..

Зоря вирвалась з самої глибини неба і, розтявши синю дорогу, внизалася у сталеву лісову стіну. Туди ж добігають, вдаряють і пінявою луною котять у глибінь хащі, розлогі парубоцькі підголосники. Стратонів Максим, Хомів Мирон, Василь, а за ними старші — збили вирву шалену, широку, незрівняну ні з чим.

Ет-тоє звівся за столом на куці у порваних штанях ноги. Світло лампи б'є в його заплилі маленькі очі і вони кліпають та горять, ніби сполохані, а шпаковатий його чуб задерся назад. Правиця з тяжким залізним п'ястуком звелася догори і твердо лягла на ляду столу.

— Слухайте! Ет-тоє, хочу сказати... Цитьте там! Гей! Замовкніть! Хочу сказати... ет-тоє — ми "сьогодня" звели клуню! Так. Ми звели клуню. Всі ми, всі що є, ет-тоє, за цим столом. Ми звели клуню Матвієві Антоновичу Довбенкові, который — всі знаємо — господар — дай Бог нам усім таким бути. Да! Ето вєрно. Господар він чесний, звєсно, порядошний і слово має тверде і важке. Скаже і руб... Кожне слово — гроші... От все одно, що, приміром, аблокат який, що перед самим судьйою царським встає і ріже межи очі правду. Бо де правда, там Бог, а без Бога ні до порога. Так сказано у святих древніх книгах.. А тому встав я сьогодня отут, щоб якось, як то кажуть добрі люди, та й, ет-тоє, закон нашої землі хоче — встав, щоб випити ще одну чарку за здоров'я нашого товариша і господаря Матвія... Многая літа!

На підтримку всі гримнули: "Многая лііта, многая літа!" — Стратон аж руку підняв, ніби регент, і розмахував нею поволі за співом.

Матвій заскочений і зніяковілий. Його дебела постать завовтузилася поза плечима гостей...

— Ет,— помахував він незручно лівою рукою, бо у правій пляшка з горілкою...— Все то ні до чого... Ет!..— і знизував вибитим плечем. — Чоловік, знаєте,— казав він,— на те й родиться, щоб бути добрим і порядним господарем... А що ж, а як же ж!.. А я робив, скільки міг... Діти виростуть, хай далі роблять... так.

А Володько, поприв'язувавши ланцюгами корови, жадібно накинувся на миску паруючих галушок з молоком.

— Господоньку, Господоньку! — загомоніла Настя, глянувши на його чоло.— І хто тебе отак позначив? Ти, вітрогоне!

Володько краще змовчить. Сидить на порозі, брудні коліна повилазили зі штанів, на колінах гаряча миса. Сьорбає її і наслухує гармидер у клуні.

І приємно йому бачити батька і його радість. Здається, Матвій святкує якийсь особливий урочистий день. На рожевуватому тлі вечірнього неба чітко зарисовуються візерунки кроков його гордості — клуні.

Опівночі люди розійшлись і рознесли по хуторах свої виспіви. Ще довго то там, то інде знімався і падав невтомний уривок пісні, ніби борюкаючись із упертою тишею, освіченою тяжкими, мов мідь, відливами місяця.

Завтра буде знов день. Встане сонце і встануть люди. І Володько також встане після настирливого матірнього:

— А вставай-но... Вставай!.. Чуєш, ти?

— Ах... Я ще трошки посплю... Ви вже подоїли корови? "І як їм хочеться так рано вставати",— подумає він.

— Ну, ну... Ти-но вставай. Он уже всі погнали... Сонце вже он куди вигналось...

Він підніме і розвіє тяжкий кам'яний сон і вмиє холодною росою, зібраною з листя маку: руки, очі, побіжить по молодій конюшині, щоб освіжити набряклі за ніч ноги.

А поки що він спить так міцно і так невимовне солодко. Матвій спить також. Спить надворі під недавно злеженою повіткою. Настелив на трісках соломи, і логовисько готове. Спить, як і завжди, горілиць. Сіре пасмо місяця прорвалось через дірку повітки і всілось плямою, мов розбещений кіт, на твердій його бороді.

Довжелезна, широка тінь Жолобецького дубового лісу швидко коротшала. Над лісом спаялося безліч невидимих жерців, які урочисто зносили на небесне склепіння велетенське огненне світило.

Земля тріпалась, мов піймана пташина, розгортала окраси, бриніла барвами. Нивки поля, мов багатокольоровий прапор, маєстатно маяли своїми просторими полотнищами.

Володько бадьоро ступає босими ногами по сухій, холоднуватій дорожині і веде на ланцюгу четверо — цугом худоби. За ним Катерина тягне другу чвірку.

Йде близько коло корови Лисої. Праву руку положив їй на хребті. Це велика червонавої масті з лисиною на голові, спокійна з добрими дурнуватими очима тварина. Належить вона Катерині, бо дістала від діда Юхима, коли відходила від нього.

З Лисою зв'язана Манька. Вона дуже подібна на ту, яку колись продав Матвій на купівлю землі. Така саме на масть, та сама порода, навіть куцохвоста. Ці дві корови — гордість Матвієвого господарства. Решта — дрібниці, хіба ще Рогата.

Корови повільно і байдуже ступають, їх широкі ратиці потріскують від великого тягару.

День буде жагучий, як і всі попередні. Гарячі промені стрижуть прудко по рештках

роси, яка цієї ночі надто неврожайно випала. Лиш червінь сонця і загар місяця, на котрому воно прип'яте, підкреслено голосять непевність дня, якусь зміну, якусь ворохобню...

— Ах, коли б дощ... Так його, людоньки, треба... Так, чуєте,— тошніла Настя.

— Дощу треба! — казав Матвій при зустрічі з сусщом.— Земля, як гніт, тверда.

— Ну-да, ну-да! Дощику брак,— відповідає сусід.— День по дню пражить, як у пеклі.

Володько це чує зо всіх боків впродовж тижня. Пашня завчасно поспіє, не наллється й засохне зерно. А це ж відомо...

І коли пасе товар він, час від часу позирає на небо, на хмарки, що викочуються з-за лісу. Дійшовши до півнеба, вони розпливаються. Хлопець схвильований. Він має досить цікавих особистих справ, які безперечно захоплюють, але "брак дощу" турбує його навіть тоді, коли про це не думає. Ціла його істота відчуває "брак дощу", бо це відчуває земля, жито, пшениця, корови і все живе. А хіба ж він не одно, не цілість із тим усім, що його оточує?

На згарищі своєї буди, свого, як він назвав, куреня, стояв довго і з болем у серці міркував над тим, як помститися над нахабними напасниками.

— Чекайте! Прийде лиш осінь... Тоді побачимо...

Пригнав "з роси" раннім, бо сонце смажило, як у кітлі. Задумав обсадити садок дубочками, але для того треба їх виплекати. У одному куті саду завів шкілку і зносив туди з лісу молоденькі дубочки. Обережно з землею викопував малюсінькі деревця, приносив у шапці додому, садив рядочками і поливав. Та не дивлячись на удатність, з якою він пильнував своєї шкілки, дубочки в більшості одразу в'янули, жовкли і курчились листочки на вмираючих деревцях, які він любив і плекав. Треба було йти знов у ліс і приносити нові на місце завмерлих.

— Що то ти там ото витворяєш? Ти!? Камлуку ти! Думаєш, що тут ліс виросте? — журила його мати...— Краще он пішов би та ряднисько зілляччя коровам припер. Пригнав з паші, як дошки... Не бачиш?

— Я думаю,— розважав Володько,— що дубочки в господарстві пригодяться. Хіба ні? Виростуть, а лісу тоді не буде, вирубають.

Мати всміхається і відходить. А батько взагалі не мав часу до таких справ втручатися. Дяка Богу, має досить клопотів, аби тільки голова та руки витримали.

"На день" погнав Володько, коли над лісом від заходу купчились потужні кусні вайлуватих хмар. "Ах, коли б вони не розійшлися... коли б не розійшлися?" — думав.

Ступав бадьоро, радісніше. Сонце оточене зі всіх боків. Воно вперто змагається з велетенськими, сірими хмарами, що бажають наповзти на нього і задушити...

Іди, іди, дощику,
Наварю я борщику...
Поставлю на вербі,
Будуть їсти гороб'ї.
Ще й останеться тобі...

— виспівує Володько. Він задирає високо голову і впиває погляд у хмари. І вони

його, здається, слухають. Повільно, мов отара летючих мамутів, зсовуються кострубаті велетні і зливаються в одну, сталевої барви масу... Знизу висуваються ще й ще хмарини. Барва неба темніє. Повітря застигає, лиш час від часу, ледь помітно, гусне, то знов рідне, ніби там вгорі хто по ньому топчеться і душить.

І коли небо приймає барву старої бронзи, коли починає вирувати, вибухають перші упередливі громові рокоти. Сонце згасло нараз. Шарпнувся вітер. Знов і знов на чорноті неба хтось блискавично креслив і стирав огненні знаки.

"Фіїі! Фіїі!" — брязнув вітер. По дорогах піднялася курява. Верхи дубів розпатлались. Пв житах і пшеницях заплигали зграї лютих тигрів. Володько не стоїть, не сидить. Він бігає, стрибає, голосно виспівує якусь пісню, яку щойно видумав і яку зараз забуде. Голос його бореться з вітром. Волосся, сорочка рвуться з намагою зірватись і відлетіти під хмари. Корови злазяться докупи...

Крап-крап, крап… Одна, друга, десять… На відкриту голову луплять хльосткі краплини. Тріснув грім — гуррур! — покотилося горою... Хтось відкрив там заставу і дощ прудкий, скісний, змішаний з градом сипнув на землю...

Володько нижиться... Міцніше, міцніше! По чуприні, на чоло, щоки і бороду течуть потьоки. Сорочину промочило одразу. Тіло чує холодні струми води, яка стікає по ногах додолу. Небо рішуче розбурилось і громи вигравали свою велику музику, що так личила до сіро-бронзових дубів.

І Володько не відчуває прикрості. Навпаки. Йому здається, що це ще мало. Йому далі співати хочеться, і коли б дощ не так плюскав у рот, він заспівав би щось подібного до того, що діється навколо.

Буревій так само зник, як і навалився. Остання черевата хмарина відкрила сонце, і воно бризнуло на світ свою горіючу міць. Бризнуло світлом, теплом, розсипалось барвами коштовних каменів по всьому, що росте. Бризнуло, щоб підняти з долини і з-над Жолобецьких та Угорських лісів тяжкі валуни туману.

Озеро вже вилилось, і вода свавільно толочить трави. А навкруги свіжо, невинно, так ніби волошки, маки і все, все зненацька відчуло молодість і засміялось дзвінким радісним сміхом.

Другого дня ранком Матвій квапиться обійти поле і поглянути на те, що полишили вчорашні веремії неба. Гей! гей! Усмішка широка сама напинає уста. Роса дзвенить... "А пшениця, різалма, таки вилягла. Казав не давати гною… Кілька кіп полеглиці буде…" — міркує. А жито муром стоїть, лиш дещо вклонилося сходові, по котрому вже гарцює свавільне сонце ранку.

Зітхає широко, легко. М'язи курчаться, мов у молодого. Ноги несуть самі довгою, росяною межею — вздовж, впоперек і назад вздовж.

Чудесно! Рости, рости! Клуню клав не для грашків. Вміститься живого золота досить. Ось тільки стріху пошиє, та дещо нових делів з осичини наколе, та подилює, бодай від "фронту"... Хай хоч від дороги вигляд пристойний прийме... А збіжжя увійде до неї... То, що увійде, то увійде...

II

Прийшла цього гарного літа війна. Шлях від Крем'янця до Шумська не битий, але широкий. Від Матвієвого хутора пішов він просто полями на схід і врізався в саму гущу Жолобецького лісу.

Одного ранку виїхав звідти козацький полк. Коні гиржать, списи відблискують у сонці, шаблі бряжчать. Курява від комонників товстою ковдрою криє стерні і півкопи наліво. Люди там, жінки з пишними грудьми, підтиканими спідницями, позакачуваними рукавами, діти-пастушки, старе й мале збіглось до шляху.

Коні ритмічно помахують головами, пирхають... Спітнілі їх груди виграють вальками вип'ятих м'язів. Копита м'яко топчуть шлях і збивають куряву.

Вершники бадьорі й веселі. Гору кучерів над лівим ухом криє напнутим дашком круглий кашкет, який дивом дивним тримається потилиці. Через груди навхрест рушниця, шабля і "патронташ": Ширізні штани з червоними лампасами.

— Дальоко єщо австрієць?

— О, далеко! Там,— махали люди рукою...

— Їй, красотка!.. Пайдьом с намі!.. На нємца!.. Дівчина закриває хвартушком очі.

— Йдіть самі... Хіба вас мало?..

О, немало, їдуть — лава за лавою — міцногруді, усміхнені. І де ті коні плекалися, яка земля їх викормила? Боже, яка та, мабуть, велична земля!

Додому верталися люди поспіхом. Хтось засапаний, без кашкета, побіг полями.

— На сходку! Всі на сходку! Війнааа!

"Війна, війна!" — побігло полями. На магазинському чорному зрубі приліплена широка "бамага-об'явленіє". Така сама "бамага" на церковних воротях і коло Гершка на перехресті до паркана старого Соловія тістом приліплена.

Дядьки збивають коси, кладуть серпи. У кожного вираз непевності. Вулицями, якими проїхали комонники, пішли селяни. Пішли поважні дядьки, пішли їх жінки, їх діти. Коло "шкальні" збори. Старшина читає вголос царський наказ. Дехто кашкета стягнув і цупко тримає його в задубілій від напруження, долоні.

— Так, значить, "перший разряд — червонобілєтчики" завтра раненько, з харчами на три дні, виїхати до воїнського начальника,— закінчив своїми словами старшина.

На дерманських хуторах "перворазрядчиків" усього один — зять-приймак Тараса Здорова, що оце у Великодню з Манчжурії, де служив пограничником, вернувся.

Нічого сказати — пристойний і поважний "москаль". Одяг темно-синій з зеленими нарукавниками та вильотами. Параска Тарасова ходила, мов пава, коли біля неї побрязкував острогами її довгоочікуваний...

І от на... Але, що ридала — що голосила, руки ломала і билася об землю. А він її піднімав, на руках ніс, цілував при всіх — малих і старих. Коло шкальні чекають, тримаючи у кулаках пужална, підводчики. Вози високо вимощені. Коні байдуже помахують хвостами. "Перворазрядчики" вириваються з обіймів матерей, жінок, наречених. Підводи рушають. Голосні виспіви ридань зносяться над селом.

А шляхом з Жолобецького лісу знов висунулись полки. На цей раз піхоти...

— Москалі! Москалі йдуть! — пронеслось селом. Володько, Хведот, Хведір, Їлько і

все, що могло бігти, біжить назустріч "москалям".

Ва-ку'... Да ва кузніце!

Ва-ку'... Да ва кузніце...

Ва кузніце маладиє кузнєци.

Виривається з сотень уст розлогий вояцький спів. Здорові з загорілими обличчями люди. На плечах у кожного мішок — "вещевой". Через плечі навскіс згорнута калачем "шинеля" з підв'язаним до неї "котьолком". На голові кашкет з овальною трибарвною "кокардою". На поясі патронташі, лопатки, келепи, сокири. Все нове, все щойно одягнене.

Спереду їдуть баскими випасеними кіньми надуті старшини. При боці у кожного шабля, мапа і далековид.

— Ой, йой-йой! Скільки їх! — вирвалося у Володька. Передні вже на верству від лісу, а задні ще бозна-де. Йдуть, йдуть. Бряжчать котелки. Рота за ротою виступає з лісу. Пісні, жарти. Одна рота нарізує веселої. Звинний, барчистий з кирпатим носиком "москалик" вибиває спереду гопака.

— Браво-браво, Бондаренко! Дай лиха закаблукам! — підбадьорює його якийсь "прапорщик" в окулярах.

А Бондаренко вигупує тяжкими закуреними чоботиськами, виплескує в долоні. Піт з нього ллється зливою, промокла навильот "гімнастьорка", кашкет ледь тримається на злиплих пасмах волосся.

Спереду чути команду. Роти зупиняються. Відпочинок. Бондаренко відгуляв своє...

— Маладец, Бондаренко! — підходить до нього старшина.— Вот тебе руб' на водку! А как водку тєпєр черті п'ют, а чесним людям не дают, так вип'єш чаю. Понял?

— Так точно, ваш' бродь! — тягнеться Бондаренко.

— Спасіба!

— Рад стараться, ваш'бродь!..

Направо й наліво дороги стелиться по стернях вояччя. Деякі біжать далі, ген туди в долину.

— Ех, води! Дай, браток, води!

Сонце смажить навмисне. Від Матвієвого хутора бігом несуть двоє відер води. Ніби сполохана зграя зелених птахів, все зірвалося і женеться назустріч воді.

— Варатіісь! Сукіни сини! Стоооой! — горлають старшини. Дехто зупинився, але інші біжать. Відра з водою тримає Катерина. Сотні рук з "баклажками" простягнулося догори.

— Води! Дай, брат, одін глаток!

— Не лєзь! Куда прьош! Нє відіш, человек упал... На голову!..

— Сукіни сини, всю разберут! Чернушка, дєвушка-красотка! Остав для меня!..

— Задушите! Назад! — гукає Катерина. Дружнім хором матюків заревіла воячня. Задні перли наперед, середні назад. Посередині, облита водою, з порожніми відрами, Катерина.

З'явилося кілька вершників на цибатих огирях. Замаяла над головами нагайка.

— Разайдіісь! Разайдіісь, сукіни дєті!..

Щасливий воячисько з розхристаними волохатими грудьми дістав повну баклажку води і, перевернувши її над головою, виливає все у широко відчинений рот. Зненацька вершник. Нагайка знялася і оперезала голову вояка. Баклажка випала з рук. На обличчі різкий знак, а вояк труснув головою, вдарив матом і здивувався.

— За что? — Хотів було змахатися.

— Марш, сволоч! Нельзя піть води! Слихал?..

Володько надзвичайно здивований таким видовищем. Так бити просто по лиці... Ні... Цього не можна зрозуміти... А той клишавий дурень нічого. Подивився зляканим сірим поглядом, витягнувся, мов стовп. Вся вода з баклажки на землю витекла.

А люди біжать зі всіх боків на "москалів" дивитися. Крик, лайка, запах поту і відпадків. Війна.

За піхотою посунула гармата. О, таких коней Володько і ніхто з його приятелів ніколи не бачив. Коні, так коні. Копито, мов баняк. Шість таких потужних звірів тягнуть гармату. Круті верчені посторонки пружно натягнуті. Велетенські колеса повільно котяться по м'якій дорозі.

Дванадцять батарей пройшло. О, як заговорять вони десь там за Почаєвом!

Пішет, пііішет цар германской,

пішет рууускому царююу...

Я Рассєею завоююую.

Сам в Расєею жіть пайду...

Виспівують гарматчики...

Отвєчаает цар наш бєелой,

Ми Расєеї нє дадім;

Собєром ми войска много

Пайдьом нєеемца воюваааать...

Ніч впала, а військо все сунуло. Сунуло, мов хмара, без кінця і краю. Де його стільки набралося? Звідки? Ціла земля, небо, дерева, все ніби змінилося. Все принишкло, заніміло. Лиш військо одно — рота за ротою, батарея за батареєю, ескадрон за ескадроном, мов залізна топлена маса, плило в пащеку заходу, над котрим розгорялась неймовірна в розмірах і барвах пожежа.

Другого дня неділя. Сонце встало, як і завжди — весело, барвно і свавільно. Військо урвало свій похід. Лиш дорога, втоптана тисячами ніг, зберігала слід особливого значення.

Матвій вигнав на поле товар, лишив там Катерину і вернувся. Зняв свою святочну одежину, кашкета зеленавого сукна з пружним сталевим обручиком всередині. Раз-два шурнув по ньому щіткою...

— Підеш до церкви? — питає Настя.— Сьогодні у нас не правиться... (Звикла якось до того, що не кожну неділю правилось у свому селі).

— Піду до Башковець. Може, почую що... Володьку! Не хоч зі мною?

Ого! Чому ні. Володько звинувся, мов опарений.

— Ось тільки трохи помию ноги, тату! — аж викрикнув.

— Ну, скорше, поки його дійдемо.

Йшли селом, опісля долиною, лугами з покошеною осоковитою травою. Йшли майже мовчки стежкою. Матвій спереду, а Володько за ним. Матвій крок, Володько два, але хіба що...

— А як ви думаєте, тату? Поб'ють наші австріяку? — питає хлопець. — Халєра така. І чого йому від нас треба...

— Може, й поб'ють... Хто наших коли побив? Чого треба? Хліба. Всі на наш хліб зазіхають. Тям це...

Село Башківці вп'ялося, мов кліщ, між двох розток долини і добігає під "казьонний" ліс. Церківця ніби забавка. Маленька, ледь визирає з патлатих лип, що оточили її навкруги. Під липами цвинтар: хрести скісні, безладно розсипалися...

Народу зійшлося досить. Служба тягнулася довго, а по службі о. Клавдій вийшов над церковні східці і заговорив:

— Милі брати і сестри во Христі! Хмара велика насувається на Руску землю. Ворог лютий, нехрист германець вже протягнув свою ненажерливу руку, щоб загарбати наше добро, нашу землю, нашу худобу, наших жінок і дітей. Люті полчища, як сарана, насуваються на нас з огнем і мечем та несуть смерть... Усьому смерть! Усьому живому — смерть і руїну. Вже опалилося небо пожежами, вже полилася вчора наша невинна кров, вже заянчали наші діти, катовані лютими заїрськими мадярами. Вже тяжка ганьба торкнулася наших дочок і сестер... Наші святині, храми батьків опоганено, опльовано. Мадярські полчища нагадують оті татарські орди, що колись, у давнину, летіли на нашу велику землю, нищили, плюндрували її, брали в брань жінок, дітей, старців, над якими творили діла сатанинські. Жінок гвалтом ганьбили, дітей били об камінь, а чоловіків нечуваними тортурами змушували до каторжної служби у своїх царствах.

Отож встаньмо дружньо всі, як один — старий і малий, каліка і здоровий, багатий і вбогий, для захисту нашої батьківщини Росії. Встаньмо всі за її честь і славу нашого батюшки царя православного. Не дозволимо нехристові посміятися над нашими святинями, над могилами предків наших. Не дозволимо злому ворогові сягнути на нашу свободу, за яку довгі віки лилася кров наших славних батьків, дідів і прадідів — християн православних.

Хай не буде ні одної душі між нами, хто б не пішов на брань велику, хто б пошкодував для спільного добра чи то коня свого укоханого, чи себе самого. Не плачте, жени, і не ридайте. Знайте, що нема нічого гіршого над неволю, а той, хто впаде на полі брані за віру, царя і батьківщину, дістане від Найвищого Царя небесного вінець вічності. Будьмо всі мужні і готові, бо ворог коло воріт, ворог під вашою брамою. Його дикі орди підступають все ближче і ближче. І, можливо, поки наспіє наша "доблесна" армія, ворог "вторгнеться" у наші володіння. .Але будьмо мужні. Дивімся просто небезпеці у вічі. Принесімо сьогодні гарячу молитву нашому Отцеві Небесному, Господеві милосердному, щоб він збавив нас і наших дітей від гладу, потопу, огню і

меча ворожого. Приготуйте усі ваші вози із добром вашим, щоб коли ворожа хвиля нахлине, ви могли знятися з місць своїх і відійти у глиб матері Росії, яка знайде для вас притулок і хліб насущний. І я піду з вами також. Як добрий пастир череди ніколи не покине своїх овечок, так і пастир стада духовного не лишить в небезпеці свого місця. От прийшли телеграми, що ворожа кіннота роз'їжджає вже за Іквою, що розвідка їх була вже у Березнях, а це чотири верстви за Крем'янцем.

Отож не дрімайте! Не лякайтеся і не плачте! Будьте готові на все. Підем углиб Росії, не дамося ворогові на посміховисько. За нами цар і Бог. За нами велике христолюбиве воїнство наше. Впадімо на коліна, здвигнім руки до неба і воздамо Небесному Цареві наші полум'яні благання, щоб Він милосердний зниспослав на наше воїнство перемогу над ворогом і супостатом — во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа — Амінь.

При цьому о. Клавдій підняв високо руку з хрестом і благословив людей. Все рухнуло навколішки. Жінки залилися голосним плачем. Почалась панахида за перші жертви, за віру, царя і батьківщину на полі брані живот свій віддавшії. Тужливе "Господи помилуй" пронеслося над головами людей. Он мати горне до лона свою дитину, а великі сльозини витікають з її очей і котяться глибокими зморшками до. бороди. Он дід — сивий, як голуб, припав чолом до порога, б'є засохлим кістлявим кулаком свої груди. Молода смуглолиця дівчина тисне до грудей обидві долоні, ніби там огонь, який пече і який треба здушити.

А сонце дивилося і завзято мовчки пекло. Небо майже чисте, лиш пара сукуватих незграбних хмарин, і це все.

Люди понесли під свої стріхи жахи і ридання. А в селі нова несподіванка. На "маказині" знов виліпили наказ — вибиратися.

Матвій уважно прочитав усі літери, усі знаки. Хотілося хоч маленьку ключечку знайти, щоб зачепити на ній свою надію. Дарма. Йди, господарю, витягай воза, клади на нього своє господарство, чіпляй за люшню твою худобу і їдь.

Їдь, куди хоч. Світ без кінця.

Матвій ступає в поле. Йде стернею між півколами. Став і глянув на захід. О, ні! Коли ти хоч вже конечне, щоб я покинув цей шматок землі, то зроби так, щоб провалився він і на його місці постало море. Хай хвилі гуляють тут, ніж ворожий чобіт, що топтатиме цю скибу, де кожна грудка напоєна моєю кров'ю.

Півсотня років стелиться поза мною, і я згадую кожний день, як згадую болючий зуб кожну секунду. О, це вже ні! Підходь, арміє — сто тисяч, я стану проти, і хай тисяч куль б'є в мої груди. А місця цього я не дам! Я завоював його! Я — Матвій Довбенко!

Я не видирав його ні від кого з рук. Я заплатив! Так,— кров'ю, шматками власної плоті, ріками поту! Як хто сміє загарбати мені це?!

Лицем до заходу звернувся, кинув зір з-під насупленого чола. Постать мимохіть вирівнювалась і долоня корчилась у жилавий п'ястук.

— Йди, вороже! Ходи за власним кінцем, стань на цю гарячу ниву, яка спече тебе і зотлить твої кості. Ні одної скиби ворогові! Ні одної груди своєї землі! Геть!

Коли б мав дорослого сина, сказав би: "Бери хлібину на три дні і йди під "ружо". Земля охорони потребує". Коли б сам міг двадцятку років з плеч скинути, став би також у лаву. Земля потребує охорони!

Сотня за сотнею років йшли над землею і лишали на ній свої знаки з огню, з заліза; лишали наш дух тут... лишали кості безлічі поколінь. Чуєте? Хто сміє вирвати нам з-під ніг цю віковічну підставу?

Ступає далі Матвій. Поле перегортає перед ним сторінку за сторінкою, мов якась велетенська книга. Тут стерня до зяблі готова. Там конюшина насінна з поруділим твердим, як камінці, голов'ям. Там озимина буде — жито, вусата червона пшениця... А он, над Мозолянкою по чужих полях, в гурті корови пасуться. Здалека це ніби зграя птахів, і дим там довгим рукавом розтягнувся — видно, огонь кладуть пастухи.

І обійшов Матвій також свої нові будинки. Кожна цеглина тут власною рукою кладена, кожний диль, кожний вбитий цвях... Ех... Так і бачиш, як молот вганяв його у платву. Подався на садочок. Щуплі незміцнілі щепки тримаються, обнявшись перевеслом з кілком. Це Матвій їх у землю ввігнав і змусив стояти, рости... Так, це ж він...

Приходить Стратон.

— Ну як? Що ж? Поїдемо?

Зморшки на Матвієвому чолі вирівнялися. Брови опустились зовсім низько. Уста скривилися.

— Хіба що мене звідці міною зірвуть... Хіба тоді,— заявив він.

— А там он люди буди на вози рихтують...

— Буди. Теж видумали. Будочний народ... Цигани, грім вас побий! — і сплюнув.

— Думаю,— каже він,— сидіти тут, аж стрільно загуде над комином... Подумайте, куме, яка дурна історія... Бачили ви, скільки ото вчера і передвчора пересунуло перед очима? Бачили, скільки того пішло? І кацапи, і наші, і татари, і козаки, і хто тільки там не був! І тут відступати? Віддавати на поталу все! Тьху! — бий тебе сила Божа! — коли ми вже не зможем шпурнути від себе якогось клишавого австріяку!

— Так. Жалко й обидно. Дійсно... Але все одно "наша" візьме...

Матвій знизнув плечима і мовчав. Стратон Бога вмішав, каже:

— Прогнівили! Хіба ж дотепер знали люди, що є Бог? Хіба коли він, один з'другим, згадав це слово? Ну от... Маємо. Війна. На тобі нове лихо на голову.

Розійшлися дядьки поночі. Шляхом знов військо потягло. За військом цивілі-обозники на возах, не таких, як у дас, ні... Київці на гарбах. Здорові мужчини, кажуть, тиждень в дорозі. Коло кожного воза кілька коней, мов леопардів, прив'язані. Матвій і не думав, що десь така безліч коней є, і то все як кінь, то кінь.

Місяць жарить. Курява високо зводиться і пудрує поля. Пісні, гармонія... Спати в таку ніч — не заснеш. Тисячі дум лізуть в голову, крають мізок. Як страшно, як неймовірно страшно, хочеться жити й рости.

Не дивлячись на все, другого дня Матвій не одразу, як звичайно, подався в поле, а виволік з клуні воза і почав обглядати його. Потрусив кожне колесо — чи не хлябає.

Після одно за другим знімав з воза і пробував букші. Порішив також на всякий випадок драбини міцніші дати. При цій роботі кпився сам з себе. Насмішкуватий гіркий вираз не сходив з його обличчя. Що його на той візок забереш? Куди поїдеш?

Настя й собі не переставала лементувати, топпгіти, ломити руки. А куди? А як? А що ми там робити будемо? Куди нас поженуть і де на нас оте лихо, оте нещастя вискіпалося?

Василь і Катерина працюють у полі. Хведот ставиться до всього байдуже. Володько весь цікавість. Він розуміє чудесно становище. Він знає, що значить покинути доми, залишити все на знищення, плюндрування, але його тягне чомусь далі, туди... Ну, хай! Ну, хай щось станеться… Хай люди вовтузяться, ворушаться. Буде зміна, рух, буде безліч цікавих переживань.

А москалі йшли...

— Нєбось… Ей, матушка, не плач! Чево, глупая, ревьош? Вот как падайдьом, как суданьом етаво самово!.. Пусть устоїт, пусть папробуєт устоять!..

— Ех, москалики, москалики! Відженіть від нас оте лихо, оту мару!.. Кажуть, уже чули, як "горудія" стріляють...

Настя поїть москалів молоком, кормить яєшнею. А їх безліч… Ідуть, ідуть, безупинно і ніч і день ідуть...

Спочатку йшли лавами, без зброї. Зброю діставали у Крем'янці. Після і зброю несли з собою, через плече на реміні з голим "штихом". Йшли в розстрільну полями, ярами, лісами. Кажуть, шпіонів шукають. Кажуть, німець безліч шпіонів наперед вислав і вони швендяються скрізь, то жебраками, то черницями, то селянами.

Одного разу прибігли засапані пастушки з лісу — там хтось під кущем сидить. Такий бородатий чоловік з торбою, сидить і книгу в руках тримає. Ми злякались і втекли.

— Шпіон! — загули люди.— Чому ж ви москаля не кликнули?

— Не було.

— Ну, то ходім! Раз-два!

Коли прийшли, там лиш місце. Шпіон зник. Не дурний він там сидіти.

Хоча і був наказ вибиратися, ніхто з села не рухався. Дехто навіть буду на віз поклав і шлеї попричіплював. Але ніхто, крім родини священика й поміщика, не рішався кинути рідну хату. Та й не було видно потреби. Паніку відступу робили самі свої — інтелігенція.

— Вони,— гуторили дядьки,— різун його ма', тільки нам баки забивають. Не даймось, не даймось! А самі, диви, за власну шкуру тремтять...

А чого тікати? Військо йде на захід... Ніякої "опасность... Тьху!

Стратон майже щодня Матвія навідує. Прийде і чергову видуману новинку принесе.

— Чуєте? Погнали! Кажуть, уже під Вільговом!

— Ого! Здорово! А хто казав?

— Телеграма. Шкалічник телеграми дістає. Горілку всю заборонили. По цілій Росеї ніхто не сміє пити… І правильно… Так і тра… А що? Хіба я не казав. Еее! Куди там

отим австріячкам. Кажуть, на станцію у Крем'янці цілий "ошалон плєнних" привезли. Наші, кажуть, тільки підійшли з "орудіями", тільки хотіли вдарити, а вони всі з окопів гульк! Пан ваш!! Ваш пан! І всі "оружіє" об землю і руки вгору. Ну, а нашим що? Забрали без бою полк і пішли далі. А люди з них все миршаві. А смердять — страх!

Кажуть, сам Ніколай Ніколаєвич "у ставку" приїхав. Царя ждуть, чи що… Війна скоро кінчиться. От пройдуть наші до Вєни і баста.

При цьому Стратон дрібно, з приємністю засміявся. Він курить товсті папіроси. Під носом вуса зовсім пожовтіли. Пальці рук ніби обсмалені патики.

— Сміха було, як розказує один різник з Бережець. Каже, увірвались австріяки до них... Одразу кури, гуси дерти, дівок чіпають. Та від Крем'янця їхала півсотня козаків. А це ж, знаєте?.. Коні у них... Треба, як птиця летить, треба, легше кота ступає, а треба — до землі, як людина, приляже... Так от козаки у дві фалянки . Як розгорнуться, та як гикнуть! А мадярчики тільки "майн лібер Гот"... Тут їм такого перцю всипали, що вони аж мулу в підштанки напустили. От так креснули… Я вам кажу — іскри сипались. А наші уже в Галіції, а там також, кажуть, сам наш народ. Ніколай Ніколаєвич "возваніс" видав, шо віднині весь рускій народ від Карпат до Камчатки — все під руского царя руку підходить... От воно... Да!..

Матвій понуро стоїть. Слухає Стратона задумано...— А я вам кажу,— нарешті ніби прокидається він,— що добра нічого чекати. Будемо зрештою бачити… А поки що підемо в поле... Ми також вояки. Мусимо день у день на стійці бути... Що ж.

І вони йшли в поле. З поновною силою і красою зустрічало воно своїх володарів і разом своїх рабів.

Двадцять вісім кіп жита поставив Матвій, двадцять п'ять пшениці. Сорок вісім кіп вівса. Це вам не жарт. Таких скарбів він ще не мав у руках. А тут вибирайсь… Хм!.. Теж видумали. Мільйонна армія і вибирайсь...

Дні чергою посуваються наперед. Перед Чесним Хрестом "новий набор". Від Василя, Здорового зятя, нема ніякого "звєстія". Пішов у "перші бої" і хто знає, як… Параска червоні очі носить, ото чуєте, нічого перед собою не бачить... Що тобі день, що ніч ридає. Лікера, мати її, також плаче.

Другий набор загорнув Бондарцевого Мирона, дебелого і віспуватого брата Кирила Деберного — Арйона, який, кажуть, разом з Гнидкою Матвісве сало з бодні витащив.

— Бодай його перша куля не минула,— винесла свій суворий селянський присуд Настя. Але важне, що забрали Єлисейового Василя.

Ціла Матвієва родина любила Василя, як свого. Сам Матвій радів племінником більше, ніж своїми дітьми. Ніякої справи не було, щоб він не порадився з Василем. І тепер його забрали. За два тижні прийшов лист з поворотньою адресою:

"Саратов, 151 пєхотний полк, первая рота, пєраий взвод".

Тепер черга за другим сином Хоми — Ет-тоє — Корнієм, за Ониськовим Нестором. А зо старших, мабуть, як перший Іван Кушка, а далі Запорука Кузьма і Стратон. Обидва однолітки синьобілетчики. Гнидка, хоч і молодий, але який з нього воїн з перебитими ребрами. Має білий білет, хіба в "не-строєвую роту".

Мирон і Василь попали в один полк і навіть в одну роту. Писали, що "дуже гонять", бо за три місяці мають відставити їх на "германський фронт".

Пішла також мобілізація на вози та коні. Тут в першу чергу потерпав Стратон. Його жеребці найліпші, найкращі на цілім хуторі.

Десятник обійшов усі хати і наказав такого-то числа усім їхати до волості. Була то неділя — гарний, соняшний осінній день. Ворота кожного подвір'я відчинялися і з них виїжджали підводи. На вигоні збірка. Довжелезна черга возів, а спереду староста і один стражник. Вози і коні кожний приправив так, щоб якнайменше звертали на себе увагу. Матвій і колеса поміняв. Дав старі, розхлябані. На коні портяні, від Бог зна коли заховані, шлеї напаяв. Шлеї вузькі, тиснуть коням шиї, але якось видержать.

Коли сонце піднялось, велетенський обоз рушив з села. З Матвієм їхав також Володько, щоб "на возі посидів", їхали до Білої Криниці через поля, через "казьонний" ліс.

"Зборний пункт" призначили на полях перед казармами. Широченна долина. Шістнадцять сіл з'їхалося сюди нараз. Як сягнеш поглядом,— вози й вози. Дядьки ходять, здоровкаються, але на ярмарок це не походить. Нема ліверантів , запалу, биття в долоні, могоричів. Кожний, хто має ліпші коні, потерпає, що розлучиться з ними, як стій та й дивись.

— Ех, дядьку Стратоне! Підуть ваші шпачки "нємца воювать"... — підходять до Стратонових коней дядьки, з насолодою поплескують долонями по їх тлустих задах...

— Ну, що ж,— розводить руками Стратон. У очах його видно біль. Коні любив над усе. Ще в Дермані на "трьох десятинах", і то добрі муцики держав, а тепер, хоч у фаетон запрягай. Шиї, мов лебеді, вигинають. Матвієві також "нічого собі", але одна сіра кобила ще молода, а карого коня можуть записати "в обоз". Стратонові "в кавалерію", напевно, підуть.

По середині площі мобілізаційна комісія. Села під'їжджають по азбуці. Так само й окремі господарі. До Тилявки черга прийшла аж пополудні. До того часу Володько встиг досить набратися нових вражень. Оглянув, хоч правда здалека, військові казарми, ходив до цегельні з височенним комином. Коло Матвієвого воза ціла зборня. Гуторять про війну. Вже, кажуть, Гнат Чорноокий, швагер бабиного Івана, ранений прийшов "на поправку". Куля попала йому в праву щелепу, вибила кілька зубів, але кість якось лишилась ціла. Ранили його аж десь за Львовом. Кажуть, був великий бій. Кинулися на австрійські окопи, вибили з них "панів" і заняли. Стрілянина втихла. "Солдати" відпочивають. Гнат лежав догори і курив цигарку. І тут проклята куля якось в самий окоп, ніби з неба, бацнула.

Володько слухає такі оповідання з насолодою. Він уявляє собі бої, наступи "наших", мертвих, ранених...

— Ах, що того отією залізницею вчера повезли... Що його повезли. Тридцять еталонів ранених. Все на Київ, все десь туди. Ех, перекалічать народу,— говорив якийсь місцевий дядько.— Що тобі день, що ніч,— продовжував він,— усе безупинно везуть: туди здорових, назад калік.

— То звєсно! Війна...

— Тилявка! Тилявка! Наступай! — чути викрик старости. Дядьки уривають гутірки і спішать до своїх возів.

— Андрущук Полікарп! Скорей! Мігом!..

Андрущук Полікарп, грубенький шпаковатий дядько, хапається за віжки, цвьогає батогом по конях і під'їжджає...

Руки його тремтять, сидить напружено. Коні його і не злі, і не добрі. Підходять військові, міряють зріст, дивляться на зуби, випробовують силу ніг.

— Нє гадітся! Паєзджай! Слєдующій!

"Слєдующій" Антощук Петро. Попередній тим часом дістає посвідку, що відбув мобілізацію з поміткою категорії його коней.

Матвій часто протискався наперед, щоб побачити, які коні приймають. Виявилось, що такі, як його, не підходять для війська. Поки що це перша мобілізація і вибирають самі найкращі.

— Довбєнко Матвей!...

— Єсть! Вйо! Вйо! Скорше!

Треба спішити, бо ще дуже багато людей. Хто під'їжджає повільніше, того підгонить нагаєм козак. Володько сидить на возі за батьком.

Коні тільки поміряли. Не підходять. Малі. Далі не дивилися. Віз не годиться.

— Отвалівай!...

Дещо гірша доля спіткала Стратона. Його зупинили надовше. Міряли, обдивлялися. Стратон весь, як на шпильках. Вся надія на те, що "шпак" не має ще досить літ. Але "старший "шпак" підійшов й повноті під міру.

— Годєн! Кавалерія! Отвалівай!

У Стратона затремтіли уста. Він нервово сіпнув за віжки, і навіть чомусь цьвьогнув батогом по конях, чого ніколи не робив. Не міг ніколи вдарити коня. Кінь мусів бути такий, що від одного — вйо! — йшов.

— Нє бось, атєц! Дєньгі достанеш… Другую лошадь куліш! — говорили йому старшини. Коли від'їхав набік, де зупинялися ті, у яких "записано", до Стратона підійшло багато людей, підійшов Матвій і, не витерпівши, обережно, щоб не підлізти якому сердитому козакові під ноги, підійшов Володько.

— А скільки дадуть? — питали Стратона.

Той часто, ніби соромлячись, кліпає очима й говорить:

— А хто його знає… Ось дали "бамажку"… Йди з нею тепер, домагайся… А, може, ще в шияку наженуть... Таке-то...

— Но, то вже ні. Рублів вісімдесят дадуть.

— А все-таки шкода.

— То тепер ще нічого. Ще вибирають… Тепер тільки первий сорт забирають… От що то далі буде...

— Добра не буде... Це знаємо...

Володько в той час уважно розглядає "принятого" Стратонового шпака. Гарний,

статечний кінь… Рівний, як панна. Дивиться собі весело і байдуже, високо піднявши легку з нагостреними вухами голову.

Він зовсім, мабуть, не знає, яка доля чекає його. Ось був у Стратона. У нього стайня у старій батрацькій кухні. Тепла, простора, чиста. Стратон ходив за ним, як за дитиною. Син його Максим щодня ночує коло коней, щоб було, боронь Боже, хто не виволік їх.

А тепер ось тут… А завтра? Хто знає. Заберуть, відвезуть у гори Карпати, де "Солдатскіє кості под снігом лежать", як у пісні співають.

І дадуть того шпака якомусь воякові. Той осідлає його і поїде "в атаку". Це, мабуть, не проста річ... А коневі що? Байдуже...

— Гі-гі-гі! — довго і протяжно зненацька загиржав… Кілька разів поворушив гострими тонкими вухами. Ніздрі роздуваються також неспокійно...

"А, може, він також все розуміє"? — думає Володько.— "Може, він чує… Хто його розбере?!"

Додому верталися не всі разом, їхали, хто коли хотів. Коней і возів "приняли" мало. Матвій не втратив ще нічого.

III

Осінь проходить майже спокійно. Розпочалася школа. Учила сама учителька, бо учитель пішов до Крем'янця, щоб висвятитися на диякона. Кажуть, щоб не йти на війну. "Псаломщик" також почав частенько їздити до Крем'янця і також в короткому часі почав відпускати коси та одягати довгий з широкими рукавами одяг.

Наука Володькові одна забава. Ходить уже з ним і Хведот, пішло двоє дівчат Тарасових — Устя і Мотря. Пішла Кузьмова Ганна, Іванів Хведір, Хомів Олексійчик… Ціла армія школярів з одних дерманців.

Володько "старий" школяр — другогрупник. У нього вже не порожня торбина, як у першогрупників. О, ні. У нього торбина набита книгами. Там "Закон Божий". Там читанка, рік II. Там "задачнік" з мудрими задачами на додавання, віднімання, множення і ділення. Там навіть "Граматіка рускаво язика" зі "склонєніями і спряженіями". А щоб більше було книжок, так Володько завсіди брав у книгозбірні якусь "інтересну" книжечку почитати. Бо що йому наука? Чистий тобі плювак. Сів, прочитав, і є...

Робили школярі війну. По виході зі школи ділилися на германців і "наших" — і давай. Поки ще був учитель, то за війну суворо каралося. Учителька також не любила давати попусту, та хіба ж тут справишся з отими бельбасами. Почали робити, що їм хочеться.

Спочатку були це "бої під Львовом". За германців одерадівці. Ті засідали за хатою старого Соловея, і підходь тільки. "Наші" ведуть наступ. Львів готовий розсипатися в руїну, але не здатися. Та й "наші" не дармують. Снігові кулі заліплюють стіни, двері, вікна. Ось бренькнула тахля. З дверей виривається Соловей, хапає коромисляку і, як є, у одній білизні з розхристаною пазухою та матнею, накидається на фронтовиків.

Ті розсипаються, мов розірвана шрапнель.

— Ааа, руки б вам покорчило! — трагічно-урочисто проголошує старий. — Ааа, сто-

сот чортів ув вашу ма'!..— Стоїть, очима сірими водить навкруги, розчухрана його сива грива має на вітрі.

А ті кляті, ті розпрокляті... Доганяй їх. Але коли б тільки піймав кого... О, Соловей жартів не знає. Як звезе кого через спину коромислякою, як обамбурить... Клякнеш одразу до землі.

Але завзяті вояки цього не лякаються. В скорім часі Соловеєва хата перетворилася у неймовірну фортецю Перемишль. Воєнні операції набирають особливого гарту. Збивають снігові "укріпленій", стягають "крепосні орудія". Одерадівці готові життя своє віддати, а не піддатися. Соловей безрадний. Не хватає добірних побажань, босий ганяє по снігу з коромислом... Навіть до старости зі скаргою звертався.

— Ооота клята байстручня! А бодай вам, Господоньку поможи, в'язи позвертало. Бодай би вам руки потрощило!..

До справи встряває Соловеїв син Овсій. Цей з батьком "на ножах", але далі терпіти нема сили. Бої набирали таких розмірів, що їх жертвою ставали всі плоти.

Овсій скидає попругу, засідає десь за кутом і коли "наші" входять в запал наступу, а германці вперто захищаються, вибігає зненацька з засідки. Горе тому, хто попався у його цупкі, жилаві руки. Все одно, хто — германець чи "наш". Не розбирав. Ліпше буде Содому і Гоморрі в день страшного суду, ніж хороброму оборонцеві "Перемишля" у Овсієвих руках.

Одначе це не дуже впливало на хід боїв. Овсій врешті-решт також діставав досить. Одно те, що його плоти являли собою дуже сумну картину на землі, було для нього доброю нагородою за своє нечемне обходження з хоробрим воїнством.

І нарешті Перемишль "впав". Школи в той день не було. Учнів поставили в пари, сказали взятися за руки, втицьнули кожному в руку клаптик трикольорового паперу і повели "слухати благодарственний молєбен".

О. Клавдій говорив про "наших непобідимих героїв", які здобули найбільшу твердиню ворога.

Володько слухає з натхненням промову священика. Вій уявляє собі ту твердиню такою, як та у Дубні, яку здобув колись зі своїми козаками хоробрий Тарас Бульба.

У скорім часі з'явилися у школі великі барвисті картини з написом "Бой рускіх под Перемишлем". Володько ще більше переконався в хоробрості рускіх. На картині купа москалів, які буревієм, майже один другому по головах, мчать у "штикову атаку". Лиця їх суворі, сильні. На плечах гора вояцького знаряддя. Напроти них в купі, де намальована потрощена гармата і забитий ворожий кінь, в неладі втікають австріяки. Рускі колють ворогів "штиками", з боку наскочили козаки, які січуть їх шаблями, мов капусту.

Одночасно з цими картинами з'явилися книжечки про хороброго донського козака Кузьму Крючкова. Сам вісімнадцять німців забив. Коли напали на нього прокляті нехристи,

Кузьма Крючков сік їх шаблею. Але шаблю вибив йому ворожий кіннотник. Хоробро відбиваючись від ударів, козак колов ворогів списом. Не стало списа, козак стріляв.

Шістнадцять ран дістав могутній герой, але ворогів знищив.

У "госпіталі", де лежав Кузьма Крючков, велика метушня. Всі хочуть побачити неймовірного козака. Сама цариця довідалась про чини хороброго і забажала його відвідати та обдарувати подарунками. Козак дістав з рук цариці святу ікону і портрет царя з власноручним підписом. Коли цариця запитала, які він має ще бажання, козак відповів: "Скорей на фронт, чтоби умєрєть за вєру, царя і атєчество".

Читали ці книжечки у школі, читали по хатах. Жінки слухали і жахалися, чоловіки кліпали очима і довго розмахували руками, вихвалюючи такого надзвичайного козака. Навіть Матвій зворушився, але чомусь у нього вирвалось: "еее, може, такого козака зовсім і не було"...

Володько аж гнівався за це на батька. Як то не було? Раз про нього так докладно написано. І станиця, де родився, і ім'я його батька та матері. Як би то так дурили...

— Дурять,— не згоджувався батько.— Багато дурять. Он у японську війну тільки й писали, що "наші" б'ють, наші беруть в полон, наші наступають, а що вийшло... А чому? Бо брешуть, бо неправдою хочуть народом правити... От воно...

Такі розумування батька Володькові не зовсім до вподоби, хоч він проти них не може нічого сказати. Може, й так... Хто його знає... Війна — річ не проста, раз там стільки людей убивають.

Ще перед Різдвом прийшла звістка, "що Кузьмів зять Василь поляг у первих боях". Також дуже прикрі відомості про Єлисеєвого Василя. Матвій навмисне їздив до Дерманя і те, що почув, було дуже сумне. Хто його знає, чи жиє. Пішов у бої під Варшаву і не відомо, де подівся. Про Хомового Мирона було "звєсно", що "впав". Під Варшавою у атаці від німецького "штика" погиб. Товариш один, що ранений на поправку прийшов, на власні очі це бачив. А про Василя невідомо нічого. Чи погиб, чи в полон попав. Це було ніби в лісі, так десь над ранок. Кажуть, німці несподівано напали. Сім лав скосили кулеметами, але вони йшли без кінця. Василь ніби знаходився у "зводі", який пішов у протинаступ. Це було на взліссі, і німці оточили їх. Василь ніби сховався у дуплявій липі, але невідомо, що далі, бо від того "зводу" осталося тільки двоє людей.

Володько ніколи не плакав, але, слухаючи оповідання про Василя, не міг стримати сліз. Йому було надзвичайно шкода

Василя. Він виразно уявляв собі його в бою, де "свищуть кулі, рвуться снаряди". Навколо купи мертвих, а між ними, певно, і Василь. Той, який колись найбільше пестив Володька, той, який колись, коли Волоцькові вдарив кінь у око, казав: "Ну, все було б добре, тільки кепсько, що так знівечило нашого Володика. Ти мій маленький цвяшечок"...

Володько добре пам'ятає ці слова. О, він їх ніколи не забуде... Ні, ні!

І Мирон упав. Шкода і цього. Колись мало не бився з батьком за гній, але то було колись. А тепер... Боже... А таки здоровило був... Рудуватий, міцний карк зі срібними волосинками. Великий хвалько... Але все-таки, як писав колись Василь: "на одной кроваті спаді, вмєстє за родіной дальокой тужілі". Дивно, що за "родіной тужілі", ніби

Саратов їм не "родіна", ніби то не за неї цілу, велику, безмежну вмирати йшли.

Сам Хома почув вістку, мовчки підняв правий кулак і витер очі. А лівою шапку зняв. Після за великого морозу коні запріг і п'ятдесят верстов до Дерманя поїхав, щоб з "очевидцем", як було ділр, поговорити. Очевидець Кулешник, однорічник Мирона, і оповів усе, що знав про німця, про "штика", про кров, що ротом і носом хлинула з нього. Бондарець вернувся назад і голова його посивіла подвійно.

А про Василя ніяких чуток. Навіть Кулешник нічого не знав. Знав, що первий "звод" пішов у контратаку, а що далі? Хто може сказати. То ж, чуєте, війна.

Одарка всі ночі проплакала. То ж був її перший, добрий, працьовитий, розумний. Люди його любили і він людей. Може, в полон попав? О, Боже! Та ще й до німців. Чому якраз до німців, ах, чому?! Кажуть, то самий крутий народ. То ж вони будуть його мучити, катувати. Того доброго привітливого з синіми ясними очима хлопця, який навіть нікого поганим словом не назвав, худобини не образив.

Плаче Одарка, так плаче, що Господи. Почав їй навіть ввижатися. Боялася у темноті сама лишитись. Ввижався їй обвішаний торбами, як жебрак, обдертий, голодний, з впалими очима. Мамо! Так і чула це слово. Ти родила мене, ти ночей не спала, кормила, доглядала. Вирятуй мене!...

А Єлисей недільними ранками старого дідового, у шкіряних політурках, "Каноніка" до рук брав і тремтячим протяжним голосом акафист Ісусу Сладчайшему вичитував. Читає книгу, а сльози по рудій бороді спадають. Давав і на молебен, але хто знає, чи живий. Навіть не знаєш, чи записувати в "Грамотку", чи ні. Сестра Палажка від плачу червоні очі мала, чорні одяги носила. Після очі розболілися і мусіла звернутися до лікаря.

— Останній раз, люди мої, бачила в Здовбунові,— оповідає крізь сльози Одарка.— Перед Різдвом пише він, наш голубчик: "любі і дорогії мої папаша і мамаша. Наше ученіє уже скінчилося і ми, такого-то й такого числа, будемо через Здовбуново на германський фронт їхати. Приїдьте, то зобачимося".

Як же не поїхати. Напекла я, що могла — мазурків на маслі, курочку (тут Одарка сякає у запаску носа і витирає очі). Боже, Боже! Взяла, чуєте, ковбаси, шинки, запріг старий коні і нас троє — "він", я та Палажка, виїхали. До Здовбунова 16 верстов, а тут Заверюха така знялася, що світа не видно. Дорогу замітає, свище, реве... Конята ледве-ледве тюпкають. Приїхали ми туди... А на станції москалів... Господи! Ані стати нема місця. А поїзди все їдуть, все їдуть. А "їх" там сердешних повнісінько понабивано. Одні туди, а другі назад. Тяжко ранених везуть... Ох, що я там надивилася. Серце окипає, як згадаєш. А надворі аж пече мороз. Москалі їдуть, руками вимахують — прощай, мамаша. Я плачу, Палажка плаче, старий тупцяє валянками по морозі. Людей, як і ми, з усіх сіл понаїздило. Матері падають.

І що то там за "позіція", і нащо та, чуєте, війна? І нащо там того народу стільки — тьма-тьменна, як хмари, як води. Все, кажуть, на Варшаву.

Дивимося ми, розпитуємо, коли то 151-й полк їхатиме. Чекаємо, день тягнеться, мороз дошкулює, ноги одмерзають... Боже мій милий! Вечір приходить, ніч, а його

нема. Нема та й нема. А я цілісінький день рісочки в устах не мала, і не кортить нічого... Навіть забула, що їсти тра... Все очікую, все жду. Цілісіньку ніч в товкотні, в тісноті на зачовганій підлозі просовались. Світає, день... А його нема... А що, як вони вже проїхали? А може, в дорозі задержались. Хто його знає. Старий все розпитувати ходить. Кажуть чекати, приїде і 151-й. Але коли. Ми вже й стояти не маємо сили. А додому не хочеться. Здається, до смерті чекала б на нього, хай краще вмерти, аніж не бачити.

Ждемо ще день. Вечоріє. Старий турбується за коні. Овес вийшов, сіно вийшло. Ще померзнуть на морозі. Почав він розпитувати скрізь у вищого начальства, кондукторам у руку — тому карбованець, тому два... Кажуть почекати ще і перевели нас до якоїсь теплішої хати, а коні також десь там під накриття затягнули.

Йде найвищий начальник. Старий шапку зняв: "Ваше високоблагородіє! Скажіть, прошу вас, чи буде сьогодні 151-й полк їхати".— Та три рублі йому в руку тикнув. Взяв той три рублі і десь побіг. Каже, зачекайте. Побіг, думаємо, і три рублі побігли, але ні... Видно, якась чесна людина (хай йому Бог дасть здоров'я)... Вернувся і каже: "151-й полк скоро приїде. Він мав приїхати ще вчера, але через сильні навали глибоких снігів спізнився".

О-о-о, вирвалось у мене. Хвала тобі. Боже! А холод, аж до кісток допікає. Але вже не йдемо до ждальні. Вже стоїмо і ціпнемо на пероні. Старий десь окропу роздобув і ми з Палажкою трохи цукрованої води випили. Стало дещо тепліше.

А поїзд за поїздом, поїзд за поїздом — все сунуть і сунуть. Деякі зупиняються, інші їдуть не зупинившися. Все обсніжені такі. Видно, в полях метелиця.

Коли смеркло, приїхав довгечий, обліплений снігом поїзд. Паровик шипить, прискає парою. Дивимось — висипають москалики... Озираюся навкруги, чи не узрію і "його". Ні. Не видно. Питаємо одного, чи це не 151-й полк? — "Так, так, мамо! Це він..." Боже мій! Я підскочила, як на огні, і оглянулася. О, сину мій... (Тут Одарка уриває оповідання. Сльози не дають можливості говорити)... О, кажу, сину мій! І... більше... не могла, чуєте, нічого вимовити. У горлі голосу не стало, язик занімів... Ми всі ніби постовпіли. Він обнімає нас, довгий такий, високий. "Шинеля" на ньому довга, на плечах торба. Усе московське... Ми стоїмо і не знаємо, що далі... Старий почав гроші доставати, а руки йому пограбіли і навіть пуляреса не відчинить. Звідки ти, кажу, прилетів? Де ти був? О, сину мій, сину мій! — одно тільки і вимовлю. Засвистав поїзд. "Їдемо!" — каже він.— їдеш? Вже? їдеш? Мій милий, мій дорогий, мій одинокий! Куди їдеш?... На Варшаву? На Варшаву? Господи! І нащо тобі та Варшава? Він отак, чуєте, хвилечку постояв. "Ну, бувайте здорові! — каже.— Може, не по... ба... чи... мо... же,— каже,— не побачимось..." Я, чуєте, вчіпилась за один рукав, Палажка за другий... А поїзд рушає... "Пустіть! — просить.— Пустіть, мамо... Мушу! Будьте здорові!" Вирвавсь і побіг... Хліб, хліб! — кричу. Хліб ти забув! Поїзд їде, їде... Старий за мішок, біжить за поїздом, пхається між людьми, не догнав... Де там доженеш машину. То сила... То сила... То, чуєте, страшна сила... Кинув торбу з хлібом між москалів, а ті тільки зареготали... Поїзд пролетів, як вітер...

І не було від нього ні одного листа більше. Поїхав і як у воду канув...— закінчувала Одарка.

Так минула зима. Василь, хоч і молодий, парубкував. Старших парубків не було. Дівчата, молодиці — московки, а чоловіків нема. Василь уважно русявого чуба оливою намащує, виглянцовує халяви-бутилки і щовечора в село. Там зберуться тичбою і заведуть;

Розвєсьолиє ребята, однім словом, маладци...

Царю вєрно і пакорно,

А на службе всє праворно!...

Або:

Сербія, Белгія, жаль мнє тєбя...

Проклятая Германія побєділа тєбя...

На весну вдарив новий "набор". Пішов цим разом Іван Кушка аж у Бахмут... Покинув дома п'ятнадцять десятин, четверо дітвори на підтикану вагітну жінку.

При відході казав:

— Візьми наймита, а землю не лишай гуляти. Коли вб'ють мене, візьми доброго приймака, але гляди... Дітей моїх не обидь, а то з могили проклену.

І пішов. Зінька лишилась сама.

Весна якось раптом прийшла. По холоді нагальне вдарило тепло. Перед Великоднем почало протрахати поле і забажало праці і поту.

Війна не війна, а робота не сміє стати. Матвій цупко тримав у руках стерно господарства. Ціна на збіжжя, а особливо на овес, значно піднялася, і новоселенці мали нагоду навіть перед умовленим терміном вив'язатися зі своїх нелегких зобов'язань.

Матвій збирав на нараду товариство і вперто наполягав якнайскорше сплатити борг у дворянському банку. Всі пристали на це, випродували пашню, зайву худобу і одного разу Матвій зі Стратоном віднесли купу банківок панові Іванову.

Того не було дома. Десь у дієвій армії служив. Справи його вів заступник — нотар Гулянський.

Володько разом з іншими ходив до школи. Вчиться добре. Читає книжечки і брошури. Учителька пестить його, як може, і дає йому багато волі. Тепер ніхто б не посмів прозиватись з нього. Він перший, він скрізь. Де ділися ті Родіони, Євгени, Фони? Нема їх. Він товаришує з третьогрупниками, помагає їм рішати задачі, ходить з ними навіть потай на вечорниці.

Також ходить до дяка на співанку. Співав спочатку дискантом, але після перейшов на альт. На співанці збирається уся сметанка села. Гуторять, жартують, грають оброку, оповідають про війну.

По співанці більші хлопці на вечерниці махнуть, менші додому. Володька часом також потягнуть такі гицлі, як Трохимів Антон, або Гнат Дерешів, Вони значно старші за Володька і товаришують з ним тільки тому, що він часто помагає їм у школі.

Додому вертавсь пізно. Йти треба далеко за село. Проходив долиною між

дерманськими хуторами і селом. Тут якраз ота проклята яблуня — яцівка, під котрою, кажуть, кам'яна плита з залізним кільцем закопана. Під плитою заклятий скарб, який горить яріючим огнем на Великдень, поки не заспівають "Христос Воскрес".

На тій самій яблуні і Давид Ковбаснюк, якого звали Собакою, повісився. На співанці не раз про це оповідалось. Казали, як то під яблунею часто огники мигають, як чорний кіт з блискучими зеленими очима не одному дорогу переходить, а одного жида, кажуть, на смерть загриз. Кажуть, їхав жид пізно візком-одноконкою. Кіт той на Євгенових черешнях сидів. Як тільки жид з яблунею зрівнявся, кіт сплигнув на нього і зажер.

Не можна сказати, щоб Володько був боягузом, але, коли проходив серед ночі, коло дванадцятої, попри прокляту яблуню, нехотя ставало моторошно. На спині їжиться шкіра, на чолі виступає піт. Хлопець летить як стріла, і боронь Боже оглянутися. Хай вже там ззаду всі чорти хапають — все одно… Аби не бачив їх очима. Біжучи потихеньку, "Да воскреснет Бог і расточатся вразі його" — вичитує.

Саме в той час, коли ще сніг не згинув, померла баба Івана Кушки. Сина вже дома не було. Прожила стара сто і три роки і мала, кажуть, ще усі зуби. Дочка її — Іванова мати, мала також десь коло сімдесяти...

Не було кому псалтиря читати, так кликнули Володька. Прийшли за ним, мов за старим — сама господиня Зінька. Володько пішов і читав. Дістав за то книша.

Також Володько читав і відписував Зіньці листи. Кожний раз закінчував: "кланяється тобі глибоким, до самої землі, поклоном твоя вєрна жена Зіновія, а за неї неграмотную власноручно росписался — Владімір Довбенко".

Після стали його й інші кликати листа читати. Володько йшов угору. Він вже тепер не той заляканий, забитий хлопчисько. Він майже парубок. Ще тільки вирости дещо, та вусиків дочекатися. А тоді…

Коли весна вдарила і, мов вогку дергу, зняла снігову накривуу землі, одного дня учителька влаштувала прогульку до ліса за пролісками.

Вже не всі ходили до школи, але ті, що ще зісталися, пішли до лісу дуже радо. Через попівський город, сад, поле вийшли на зруб. За зрубом ліс, у лісі невеликі яри, де літом ростуть малини та суниці. Далі Угорська долина й озеро.

У лісі майже сухо. Прибите снігом листя вкрило землю тонкою сірою плівкою. Через неї проверчують впертими носиками дірки проліски, що весело та задавакувато біліють на сонці. Брость на гіллях дерев нагадує окапки воскових свічок і пахне соком. Берези гойдають косами — піднімають та опускають довгі фаї, ніби дівки при купанні.

Школярі скоро розсичалися і змішалися зі стовбурами дерев, кущами ліщини та пташачим співом.

Володько подався просто на взлі'сся над Угорщину. Коли приложити до чола долоню, видно звідсіль ціле плесо озера, що жахкотить зливою променів.

Під ногами було досить квіток, але рвати їх не хотілося. Зійшов на край лісу, оглянувся — сам. Так, він сам. Побачив поблизу дубового пеньочка, який, здавалось, навмисне поставлений тут, щоб на ньому присісти… І Володько присів. Чому, дійсно,

йому не присісти. А присівши, голову по звичці підпер і задумався. Згадав Василя. Він вже в полоні. Це всі знають. Дістали від нього подвійну, зі зворотною адресою листівку. Писав: "жів, здоров, чево і вам від Господа Бога желают. Просив "посилки". Володько не раз — багато, дуже багато разів згадував свого доброго Василя.

У великій задумі Володько не помітив, що хтось коло нього ззаду стоїть. Почув сміх і оглянувся — Ганка Сидорчукова. Вона ходить до першої групи. Досить висока, струнка. Рівний, гарний, дещо покрапаний ластовиннячком носик. Сині розумні очі, русяві довгі коси. В руках у неї великий пучок пролісків.

— А ти ж що тут робиш? Володьку! Де твої проліски? Що скажуть "госпожа" учителька?..

Володько схопився і від несподіванки не знав, що відповісти. Винувато дивився на свої порожні руки і ніби дивувався, що вони таки дійсно порожні.

— А де ж ти нарвала стільки? — нарешті вирвалось у нього щось подібне на запит.

— Там! — тикнула рукою на пригірок Ганка.— Там їх стільки, що Господи… Я занесу учительці...

— Учительці? А я, бач, не маю. Я шукав, а не знайшов. Ні. Я-то знайшов. Були якісь під ногами, але я, Ганко, хотів гарних, великих, отаких, як оця твоя, зібрати. Йшов і ось найшов... Там озеро...

Ганка глянула в долину і кивнула головою. Маленьке пасьмисько волосся має від вітру над її очима.

— Умгу! — сказала вона.— А хоч, то я дам тобі цю квіточку? Може, назбираєш ще таких... Ти ж знаєш цю долину?

— Ще б ні. Ми дві літі тут з угорщанами билися. А знаєш, ті чорти "здорово деруться".

При цьому показав шрамик на чолі.

— Бачиш? Це від каміння. Як мазнув, зволоч… Але й я його цільнув… Аж підскочив і сів. Ха-ха-ха! Як сніп звалився, їй-богу!… Ми пасли, знаєш, отам… Там за лісом. Там наші поля. Я, Німий і Хведько з Ільком. На нас напало… Ну… зо дванадцятеро… О, так. Дванадцятеро напевно було. На Німого троє, на мене троє. А Хведько що? А я як почав… Ах, коли б ти тільки бачила… Ех, як почав їм мастити… Але до них на поміч підбігли ще і один як цільнув камінчиком... Так просто й поставив мені отут печатку.

— А боліло?...— запитала Ганка, широко дивлячись на нього...

— Еет! — махнув він рукою.— Ми ще не так билися. Ми восени порішили віддячити їм… Як піймали удвох з Німим одного постолячника… Я мав отаку довгу "піку" з вільхи. Збив на цорупалок... Кров'ю вмив його...

— Ото! — похитнула головою Ганка.

Цю останню історію Володько видумав. Навіть не видумав. Щось подібне оповідав йому Трохимів Антін. Але нащо і чому він бреше? Він зловив себе на брехні і виразно почервонів. Одначе в той самий мент сам повірив у свою брехню.

Ганка витягнула зі свого пучка ту найбільшу, на яку Володько вказав, квітку.

— Ну, то хочеш цю, чи, може, цю?... Володько подивився байдуже.

— Все одно, яку... Але тільки одну? Що я з нею буду робити?

— Назбираєш ще! — майже викрикнула Ганка.— От який ти ледачий…— і засміялася. Володько зауважив також її зуби. Рівні і білі. Узута вона у великі з широкими халявами чоботи.

— Тобі, Ганко, треба, щоб купили черевики...— зненацька сказав він.

Вона кинула погляд на свої чоботи...

— Хто мені купить? Тата забрали і, може, вб'ють, а дід не хочуть. Кажуть, грошей нема. Але чекай... Побачиш, які я матиму черевики вліті...

Далі Володько оповідає, як він з Німим минулої весни на отих он дубах шулічі кубла видирав, як дерся на височезне дерево, а шуліки хижі птахи. Як злетить на людину, очі може виклювати. А що ж… Але він не дурний з голими руками лізти. Він узяв собі в Німого ремінного нагая, за пояс застромив ніж тесак і тоді підлазь, коли хоч.

Або яке нещастя трапилося з Хведотом. Вони ж ходили по лісу шукати доброї берези на сік. У дерманських лісах нема беріз, а на чуже — не те щоб боялися… Не хотіли мати клопоту… Ну його… Так він і каже: "Німий! А прорубай-но зарубину в клені. З клена також добрий сік". Німий рубає, розмахав сокирою і саме, як на тоте, підлазить Хведот. Німий .розмахнув узад сокиру і як пальосие Хведота. Просто в зуби...

— Ах! — скрикує Ганка.— І не зарубав?...

— Не зарубав, бо, на щастя, не попав лезом. Обухом мазнув… Геть-чисто губи розм'якшив...

Далі Володько згадує кілька геройських випадків з війни з угорщанами… Скрізь Володько герой, скрізь хоробрий, скрізь перший...

Але Ганка вірить. Чому б їй дійсно не вірити, коли вона взимі сама бачила, як Володько Фонові Гарбузі морду набив. А Фон же на цілу голову вищий за Володька, має п'ятнадцять літ і ходить другий рік у третю групу. Бо Гарбуза не мав права… Карпів батько Фанасько їхав до Гершка січку різати… Кулі на санях зв'язані старими посторонками. Один кінець посторонка з петелькою теліпався ззаду. Зі школи йшли школярі і почали чіплятися до саней. Назар, молодший брат Фона, якось попав ногою в петельку. Шабелян нагнав коні, петелька зашморгнулася на нозі, шарпнула і Назар проїхався від Польонової хати аж до магазину на власній сіданці. Коли б ще дорога рівна, то ще сяк-так. А то груда замерзла... Кричав, як скажений.

А Фон-халєра підбіг до Володька. То ти, каже, його пхнув і він попав ногою в петельку.

— Брешеш! Я його не пхав! Він сам, шалапут дурний, вліз у петельку.

— Нє! То ти! Я бачив! То ти! Хоч, щоб я тобі наклав?..— і замахнувся на Володька.

А Володько як підскочить, як мазне Фона. З одного боку, з другого! А Антон, що любив такі видовиська, на ціле горло репетує: бий! бий! бий Гарбузу! Ну й було сміху...

Це ж Ганка на власні очі бачила.

Але ж. Боже! Сонце не стоїть на небі. Володьку! Вже час до школи.

Бігли під гору, як могли. Душно. Обличчя розбарвились нарожево. Сині очі такі ж, як і небо. Піт на чолі, на носі… Фу!.. Скільки не втирай рукавом, сочиться, мов з

розсохлої бочівки.

Прибігли до школи. Увійшли разом. Очі всіх дітей направлені на Володька і Ганку. Учителька серед класу стоїть і сміється. Вона щойно роздала дітям старі часописи, пуделка з пасти та коробки від пушок, як нагороду за квітки. Всі раді, всі вдоволені.

На кожній лавці велетенські барвисті паперові шмати з картинами війни, рекламами годинників, музичних інструментів, книжок, зубної пасти, колонської води...

А Володько з Ганкою стоять коло порога, і учителька навіть не каже їм сідати на місце. Ганка така засоромлена, що зовсім забула за свої квітки. Володько руки спустив, у лівиці кашкета мне, обличчя палає, очі бігають по стелі, по старих ветхозавітних картинах на стінах, по помосту...

— Ааа! Ну, мої мандрівники! Де це ви так забарилися? Ми вже тут радимося, щоб карету за вами післати.

— Ха-ха-ха! — регоче дітвора.

— А онде-о Антін впевняє, що наш Володик почав зальотами займатися, каже, що батько ніби на Трійцю женити його збирається.

Володько ще такого сорому не переживав, Ганка вже реве, а йому хотілося провалитися в землю. Він лиш незграбно тупає на місці.

— Ну, ну! Сідайте вже, прошу ласкаво, на місце, але за спізнення не дістанете нічого з подарунків.

Володько пішов і мовчки сів, його уста суворо і вперто затиснуті. Часом пробігає по них ледь помітне здригання, а зуби так міцно заціпнуті, що їх не то плачем, але й колом не розважив би. Ганка замовкла також і лиш час від часу хлипала.

По лавицях розложені коробки, пуделка, старі часописи, квіти, брудні дитячі руки. Учителька оповідає про війну, з її мови постають картини далекої карпатської баталії, де в снігах, скелях, проваллях кладуть свої білі кості наші брати , і батьки. Дитячі обличчя горять, очі світяться жаріючими іскорками страху й здивування.

Але що у Володьковій душі творилося, того не розкаже він нікому й ніколи. Картини війни, присмак сліз, барва сорому, тремтіння соняшного променя зродили й визвали на кін його буття велику тайну тайн — незрівняну з нічим в красі і силі...

Весна виробляла свої веремії, не дивлячись на ніщо. Земля, як і завжди, пахтіла своїм тяжким п'янливим запахом. Ліс одягався і небо горіло блакитним огнем.

Пора прощатися зі школою. Он Матвій на полях чоботиськами грасує, сипле пригорщами зерно. Жайворонки б'ють в небо, ніби крикливі ракети. Зінька хлопця привела, а тепер за плугом, як мужик, ступає.

Володькові шкода було кидати школу. Ходить до самого кінця. Ганка також ходить, але більше з нею не балакав. І так осоружні хлопчиська проходу не дають. З Фоном знов побився, навіть учителька зауважила, що "наш Володько балує".

З війни доходять чутки, що в руській армії появилися "ізмєннікі".

— Ота проклята драннь! Ота зволоч! — лаявся Матвій.— Кров людську продають. А що робить Ніколай Ніколаєвич? Чому не вивішує все дотла...

Кажуть, війську потрібні "снаряди", а вони сухарі печуть. У Карпатах худоба гине.

Коней гнилими сніпками зі стріх кормлять. А такі коні. Боже, Боже!..

Від Василя знов нема ніяких вісток. Хто його знас, чи живий. Великдень цього року, ніби поминальниця. Нема горілки, нема співу.

При розговінню свяченим яйцем, і в Єлисея, і в Матвія, всі Василя згадували.

Одарка оповідала:

— Прийшла я, голуб'ята мої, на всюночну до церкви... Господоньку Святий! І церква та сама, і світла не менше, і співають хороше, а на душі у мене ніби гніт лежить. У Велику П'ятницю висповідалась, до Причастя аж у неділю підступила, два дні рисочки в устах не мала. Стала навколішки перед Матір'ю Божою, молюсь, а молитва не йде на думку. Диявол заволодів мною. Кажуть, що то гріх за людинею та побиватися, та ще й у церкві... Але що діяти, що чинити. От клянуся, що я не могла за "нього" не думати. Гріх — грішний, але не могла… Про Бога треба б, так ні… Він, мій сокіл, мій орел, моя кохана дитина, замість святого образа стоїть сумний перед моїми очима.

А як розговлятися почали, Палажка впала на постіль і так, мої людоньки, зайшлася, так тяжко заголосила. А я стою коло столу, як дерев'яна, офірку в руках тримаю, хочу перед образом засвітити. В очах моїх темно, темно зробилося, ніби хто мене узяв та й закрутив, а після раптом поставив на землю. Не можу на лаву звестися, щоб офірку приліпити. Вчепилася за ріг столу, але не вдержалась. Як стояла, так і звалилася до землі. Плакати не було сили.

Ніде нема радості в ті дні. Ні на землі, ні на небі. Отже, і дзвони дзвонили, але звуки їх, мов тінь від густого лісу, мов траур від чорного серпанку. На цвинтарі дівки не виводять "кривого танку", ані пісень не співають. Голови, як і завжди, барвінком та паперовими квітами квітчані, але сміху не чути. вивіскувань нема, парубків чубатих нема. Є недолітки, що тягнуться догори, на пальці спинаються і плачуть від міцної затяжки тютюном.

Там десь у Карпатах парубки. "Ой, по горах, по горах австрійських, солдатскіє кості під снігом лежать",— виспівують дівки.

А чиї кості? Пішов Василь, Петро, Данило... Скільки їх пішло. Все в Карпати, все під Варшаву, все у мазурські багна, все в Августовські ліси… Напхали, завалили трупом, загатили багна, засипали гори... І звідки візьметься радість?

На Великдень якийсь москалик плівся шляхом і до Матвія забрів. Матвій запросив до столу, а Настя ковбасу і печеню, і все, що мала, виставила. Матвій розійшовся, що війна, мовляв, від Бога. Бог так, видно, хоче. І слава Йому, все-таки "наші" хоробро "деруться". Все-таки погнали нехриста углиб його царства.

Матвій говорив з вогкими, запаленими пристрастю очима, а москалик все "оплітав та оплітав"...

— Пробачайте, що, може, у нас не так, як у вас. У нас усе, пробачайте, по-простому...— вибачалась Настя.

— Нічаво, старуха. Колбаса хараша. А ти, тятька, зря гаваріш… Да! Ти старий чоловік, ситий і дома. На фронтах ти не бував і війни отієї самої не видав. Та й царя ти також не бачив. Я, можна сказати, ближче від нього був, а також не бачив. А війну оту

саме хай собі чорт спокійно візьме. Думаєш, я знаю, за що кров ллю? За родіну? Карпати родіна моя? Так? Помиляєшся. Плювать мені на ті самі Карпати... От що... Родіна моя Рязанка... Понял? А на якого чорта мене сюди перли, сам толком не розберу...

Матвій замовк і зніяковів. Видно, в тон не потрапив. Знати, це "роззлоблений" москалик.

— Я уж, мамаша,— звертався москалик до Насті,— три рани в Карпатах дістав...

А от і третій раз несу туди свою башку, по четверту рану; а ні, то куля в лоб. І все до чорта хай прахом стелиться...

Хто його знає, що то за москаль. Може, надісланий, може, втікач який, що народ бунтує... Але що Матвієві до того за діло... От наїсться і хай йде собі з Богом. Може, він Карпат і не бачив, а тільки хвалиться ранами.

Зараз по Великодні кінчився шкільний рік. Після випадку з Ганкою Володько уникав учительки. Не бажав з нею зустрічатися, не усміхався. Також не просив пуделок та коробок. Все це Хведот дістав, а Володько навіть не зацікавився, навіть оком не кинув.

Після останньої лекції останнім відходив Володько. Учителька йшла за ним і, коли Володько сухе "досвіданія" кидав, протягнула руку і мовчки взяла його за карк. Він оглянувся.

— Навіть до мене не зайдеш, Володику? Навіть не попрощаєшся?

Перед ним виходили надвір босі дівчата з хуторів. Відходив з маленькою порожньою торбиною через плече Хведот. З тилявецьких дітей не було нікого.

Володько мовчки повернув до учительчиної кімнати. Там чистенько, пахнуть квіти, на стіні чітко тикає білий годинник з тягарками, жовтим мідяним вагалом, прикрашений квіточками-незабудками.

— Ну, Володику! Чого ж ти такий сумний? Га? Що з тобою? Не любиш ти мене? Не хочеш книжок? Я ось тобі тут, подивись, скільки приготовила. Наші рускіє биліни... Ось про богатиря Іллю Муромця, ось...

— Ааа! Я то знаю! — аж викрикнув Володько.— Я вже знаю. Він був на службі у Володимира Красного Сонечка і воював бісурменів та збив з сімох дубів великого Солов'я-розбійника... Але дайте... Я ще раз прочитаю...

— Ну, бач,— каже вчителька,— Ти знаєш вже більше, ніж я думала. Ах, ти мій синочок!..— вирвалося у неї і вона обняла Володька і міцно поцілувала в чоло. Після довго гладила його по голові. Володькові соромно і ніяково. Вона назвала його синочком. Хіба ж він її?

— Ти, Володику, не маєш на мене гніватися. Я не хотіла тобі щось кепського зробити. О, ні... Ніколи... Я знаю, за що ти на мене сердишся, але я тепер сама шкодую, що так тоді випало. А Ганка також гарна дівчина. Вона казала, що у неділю прийде до мене... Хочеш, можеш і ти прийти...

— Ні... Я не гніваюся. Ет... То не те... Я... У нас... У мого дядька пішов на війну Василь... Від нього нема вістки... Я не знаю... У неділю мене, напевно, пошлють пасти

худобу.

— Ну, як хоч. Матимеш час — зайди. А ось для тебе книжка, це пуделко. Матимеш на олівці, на пера, на ручки… Скажи свому татові і мамі, що учителька їх вітає, і будь завжди добрий та слухняний.

Володько загорнув на оберемок книжечки, пуделко, поцілував учительку в руку і відійшов. Учителька провела його на ганок.

Як йому було прикро. Прикро тому, що він так довго сердився на свою учительку. Прикро тому, що вона перша звернулася до нього і попросила вибачення. Йому було б куди приємніше, коли б це він зробив перший… А так…

Хведот не чекав на нього. Коло магазину звідкись вертається Ганка. Вона не тут мешкає. Вона мешкає по тому боці школи на долині.

Зустрілись не вітаючись.

— Гершкова Теся обіцяла мені пошити блюзку на Великдень, а ще до сьогодні не пошила…— каже Ганка.

— Чому? — питає Володько.

— Каже, праці багато. А що мені до того… Мені в неділю треба піти до учительки… У чому я піду… А ти ще ходиш до школи?

— Ходжу. Сьогодні послідній день. Хіба не знаєш?

— І я ходила б. Дід посилають за вівцями… У нас їх щось з шестеро є. Тата мого таки вбили…— і повісила голову.

— У первих боях? — запитав Володько тільки тому, що не знав, що сказати. І вона мовчала. Тихо.

— Мабуть, піду…— сказала нарешті…

— Треба йти,— сказав він. Обоє повернулися і відходять. Володько щось пригадує, обернувся і гукає:

— Ганкоо!..

— Чогоо?

— Почекай. Ось я маю тут пуделко. Мені дала учителька, але нащо воно мені… Візьми.

Ганка усміхнулася й взяла. А після розійшлися. Цілий день до вечора думав за Ганку.

Знов гонив товари пасти. Цього літа паринина на "придатку" під тилявецькими городами, тому не має нічого спільного з угорщанами.

Трапилась прикра пригода. Мало, мало було не втопився. Ходив з відром до копанки по воду, щоб полити свої дубочки. Став на кладку, та не видержала і трісла. Шубовснув у воду і захлинувся. При цьому викрикнув.

Першою почула мати, прибігла, затошніла, наробила лементу, стрибнула, як була, у воду і вирятувала.

З клуні летів розхристаний батько. Схопив хлопця на руки і почав гойдати. Обличчя його червоне. Тіпав Володьком з усієї сили, поки не полилась ротом вода. Володько живий. Але усі його дубочки були знищені. Батько не вважав його пралю за необхідну.

Все одно нічого з того не вийде. Дубочки повиривав і повикидав. Засохли навіть ті, що вже вчіпились були в землі за живе і зрослись з нею. Краше хай ростуть у лісі, на своїх місцях, там де їм треба рости.

Ця пригода на деякий час притримала розвиток Володькової самопевності. Він перестав ходити дерти кубла, перестав дряпатися по дубах, уникав товариства, а особливо німого.

Натомість він заліз у гущавину книг. Ці славні, тихі приятелі оточили його зо всіх боків, розгорнули перед ним необмежені обрії і манили кудись — далі, все далі у безконечність, під зоряне небо, на степ розлогий, на моря та океани у борню з буревійними хвилями. Там хвилі, мов гори, котять і б'ють об скелі, об граніт. Там блискавки ріжуть олив'яні хмари, січуть їх легко на кусні і вітровими рухами розкидають, куди хочуть. Там грім клекоче, мов мільйон орлів якоїсь незнаної породи.

Ах, який широкий світ! Як далеко можна йти, як багато можна бачити. Туди! Он... Геть, геть туди!..

У ті самі дні, коли поля починали сіріти, коли вилазили зі своїх схованок серпи, коси, грабки і люд хрещений знов збирався знімати дари великої землі, в ті дні шляхами потягнули на схід перші валки "галіціянів".

Сухі, спокійні, з впалими очима, у солом'яних капелюхах, чоловіки. Тихі, байдужі жінки. "Вісьтагей!" — підганяли вони свої конята, запряжені у довгі з будами вози.

На возах усякий домашній крам. За возами тягнуться корови. Ці потужні, гарні тварини, що є цілим багатством втікачів, виглядають дуже сумно. Підбиваються, кульгають і не зводяться.

— Ви звідки, люди, їдете? — питає Матвій.

— Еее, пане Газдо... Най не казати... Здалека...

— А куди?

— А ци знаємо куди? До Росії... Туди... ген... Володько пригнав корови додому. На подвір'ї віз з будою. Віз не "наш", галицький. Пара худих, тонких, мов дошки, конят шомрають з опалки сиру конюшину. Коло воза, з напухлими ратицями, корова сумно дивиться великими байдужими очима на жінку, що сидить коло неї на землі, обгорнувши босі ноги спідницею. На руках у неї дитина ссе цицьку. До полудрабку воза підвішена плетена з лозини колиска.

Матвій стоїть коло кіпця, що насипаний над ямою, яка тимчасом править за льох,— з відром у руках і поважно розважає з "газдою". Це старший, жилавий, високий чоловік, що дивно вимовляє літеру "о. У нього виходить вона м'яко, аж свище. Він каже: "Я сі находив... Я сі наробив..." Дивно.

Володько дивується, що говорить зовсім по-нашому, от тільки кілька таких дивацьких змін. Але що там дивуватись. Ось навіть тилявчани деякі слова інакше, ніж дерманці, вимовляють... А то ж "австріяки".

Матвій все на генералів нападає.

— Ота, чуєте, нечисть проклята. Це вони нам Росію продають, сукини сини... Коли б не "змєна", думаєте, що наші відступили б? Ніколи! Він б'є "снарядами", а наші чим?

Сухарями? Не даром Ніколай Ніколаєвич в морду кількох набив. Мало повісити мало. Німець газою душить, огнем палить, а наші... Ет! Тьху, та й годі! Порядки такі в Росії!.. Сухомлинова якогось дали...

І Перемишль, кажете, здали?

— Напевно, здали. Ми ось вже два тижні по дорогах... Ая...

— А скільки крові за нього пролили... Ех...

Прийшла дівчинка. Маленька, щупла, років дванадцять... Ноги брудні, порепані. Тонесенькі, мов патики, литки. Обличчя бліде, обвітрене, волосся вилиняле, аж біле. Одні очі гарні, живі, великі і розумні.

Вона видоїла корову, процідила молоко, принесла горнятко матері, а сама також ще теплого від корови кварту випила.

Володько ввесь час придивлявся, обходив навколо воза. Коло нього Хведот. Мати варить в хаті вечерю. Сонце зовсім спадає й обіцює сховатися за велетенські черешні, що ростуть на городі Івана Пустяка.

Майже щовечора Володько з Хведотом біжать на город, який колись виміняв батько у Тизя. Там зародили рясно грубезні черешні. Чужі діти лазили перед вечором туди ж, м'яли під черешнями овес і обривали ягоди.

Володько має і тепер бігти на черешню, але соромився сказати дівчинці, щоб і вона з ним пішла. Нарешті відважився. Та згодилася.

— Можна мені, мамо, піти з сим хлопчиком нарвати ягід?

— Іди, доню... Але чекай...

Мати відложила дитину, вийняла з-за пазухи якийсь вузличок, розв'язала і подала дівчинці. При тому щось їй шепнула на зухо.

— Добре! — кивнула дівчинка головою.

І вони обоє побігли. Володька дуже кортіло побалакати з "австріячкою". Він ще ніколи не розмовляв з людьми з австрійського царства. Вона, напевно, знає тих мадярів, що ріжуть, вішають...

Одразу подряпалися на черешню. Володько не їв ягід, як звичайно... Він рвав їх до кишені з наміром віддати дівчині, яка взяла фартушок, щоб "нарвати мамі". А вже скоро стемніє. Багато не нарве. Треба ж їй допомогти...

При цьому він її ввесь час розпитує. Про мадяр, як вони одягнені, як говорять... Далі про школу. Як там у них вчаться? Чи вона вже ходила до школи? Так. А до якої групи. Ага. У них нема груп... Класи... Ага, добре. А якою мовою вони вчаться? Руською? Володько аж зрадів. От це так. У Австрії й по-руськи... Дивно... Видно, по цілому світі "руський язик" первий... А з яких книжок? Яка читанка? Чи "Сєятєль" книга друга? Ні... А чи знає вона "Дедушка Федот",— стіхотворенія таке... "Пісмєцо от унука получіл Федот"...? Ні? А "Стрекоза і муравєй"? Це басня Крилова... Або Пушкіна "Люблю тєбя, Петра творенье"? Також ні? . Ну, а що ж вона знає?

Яке розчарування. Вона знає: "мова рідня, слово ріднє"... Це Вороб...

—— Ха-ха-ха! Як, як? Мова рідня?.. Як це ти казала? — реготить Володько, аж за ягоди забув...— То це ж не по-рускі!.. Де ж це по-рускі? Це ж по-мужицьки, по-

простому, по-хахлацьки!.. То вас так вчать? О, у нас ні! У нас по-"настоящому"...

Город чудний, город древній,

Ти вмєстіл в свої конци...

І посади, і деревні,

І палати, і дворци...

Зрозуміла? Це ж по-рускому. Так говорять у Росії, там десь, отуди... Хм... Росія... То вона, мабуть, зовсім і не знає, що то Росія...

— Ти кажеш, Росія... Не Росія, а Росія... Ох, то государство... Велике государство. Наш цар перший у цілому світі. Володько купив картину, де намальовані усі царі.

— Там "наш" перший...— Ніколай Александровіч імператор і самодержавец всеросійський. Другий німецький, такий з вусами догори — також порядний цар... І аж третій "ваш"... Але старий... Борода така смішна... Як він зветься?..

— Цісар Франц-Иосиф...

— Хм... Як дивно... Цісар... Хм... "Мова рідня, слово ріднє"!.. Хм... А хто то, кажеш, написав?..

— Такий поет Воробкевич... Пані учителька казали, що найбільший наш поет Шевченко...

— Зовсім неправда. Я таких поетів і не чув... Це-не рускі поети. Рускі це: Пушкін, Лєрмонтов, Кольцов, Нікітін.

— Ой, ні...— пробувала сперечатись дівчина...— То, може, російські... Я не знаю... Може, то московські... А звідки я знаю... Я в Росії не вчилася... Я знаю наші, руські, або українські...

Западала ніч. Гуторячи діти злізли з черешні. Володько вперто захищав рускіх поетів і дівчинка, як гостя, здалася перша. Він підійшов до неї, притримує свою, набиту ягідьми, кишеню.

— На,— каже.— Я нарвав у кишеню трохи, їсти мені не хотілося. Я кожний день їм ягоди. Дай, я пересиплю тобі у хвартушок. Вони у мене ще подавляться.

Дівчина наставляє фартушок. У нім з кварта черешень.

— Ну, добре. Але ти маєш взяти за це гроші... Володько поспіхом висипає з кишені ягоди і не чує її. У них є досить ягід... Ось ще там у рівчаку дві черешні. Одна чорна, друга червона. Добрі ягоди. Дівчинка тиче йому в руку монету...

— Еее, ні! — засоромився Володько і ховає руки за спину, відступаючи назад.— Нащо мені то? Сховай. Ви в дорозі.

— Ну, то я не візьму ягід... Не візьму. Мама казали...— Вона хотіла силоміць втхнути йому гроші.

— Ні, ні, ні! — аж кричить хлопець і почав тікати.— Цих грошей у нас навіть ніхто не візьме. Це ж австрійські.

— Ні! Це три копійки...

— Три копійки! То ж ті ягоди навіть копійки не варті.

— О, варті. Тут багато.

— І добре. Шкода, що темно. А то ми б нарвали більше. Дівчина вперлась. Володько

тікає навколо черешні. Вона за ним. Кружляють так...

— Все одно, не візьму! їй-бо! ні! Не можу! — аж кричить він засапавшись.

— Ну добре,— зупинилась дівчина.— Черешня при межі. З сего боку твоє, чи з сего?

Володько не розумів одразу, в чім річ.

— З цього,— каже він.

— Ну так он ті гроші. Дивись! — і кинула їх у пашню.— Завтра найдеш! — крикнула і швидко, швидко побігла.

— Ах, ти! — вирвалося у Володька. Він чувся ображеним. Додому не йшли разом.

Дома Настя доварює вечерю, порається з мисками. Зараз, мовляв, зійдуться всі, а вечеря мусить на столі бути. Володько підійшов до матері.

— Мамо.

— Ну, чого тобі?

— Та дівчина закинула у наш овес три копійки.

— А то ж нащо?..

— А випало їй... Хотіла... Тримала в руці, якось махнула і випало... Мамо!

— Ну, що ти хоч? Бач, я бігаю, а ти причепився.

— То ж у них, може, більше й не було.

— Чого?

— А тих грошей.

— Ах, хлопче... Чого ти від мене хоч?.. Не маю часу...

— Я хочу. Дайте мені три копійки... Я віддам їй, а завтра найду...

Мати зупинилася і здивовано подивилась на хлопця. Він стоїть перед челюстями печі, що в ній на купі жару догоряє кілька трісок. Відблиск згасаючого полум'я б'є в його обличчя, освітлює поважні, блискучі очі.

Насті робиться чомусь дуже приємно… Усмішка сама собою зійшла на її тонких сухих устах. Вилиняле її обличчя ледь торкає світло з печі, але Володько піймав усмішку.

Іншим разом вона, напевно, кричала б на нього за "такі витребеньки". Тепер ні. Поставила повну по вінця мису гарячої юшки на столі, підлізла на лаву і рукою сягнула за образи. Там у шматинці зав'язані кілька срібних і мідяних монет — її збереження.

Виняла плескатого, стертого трояка і подала хлопцеві. А він мимохіть схопив ту руку і поклав на ній голосний цілунок. Було ж у хаті темно. Ніхто не побачить таких пестощів. А хіба ж не варто поцілувати ту руку, що так часто била його, гладила по голові, а найчастіше захищала? Цей намір виринув у нього раптом. Не міг же сподіватись, що мати так легко, без слова докору про марнотратство, дасть аж три копійки. Приємно засоромившись, він схопив гроші і стрімголов вибіг з хати.

На дворі підбіг до чужої жінки. Та, видно, втомлена.

Дитина вже спить у колисці, а сама сидить над нею і куняє.

— Тітко,— каже несміло хлопець. Жінка не спала. Ксмзді дзеленьчать і падають на дитиву... Втома брала її і завазала у сон.

— Що тобі, сину? —— підняла аоволі розчухрану голову.

— Ваша дівтана... Ми були... Ні. Вона згубила ось три копійки. Я знайшов... Ось візьміть їх...— І Володько швидко, вткнув жінці монету, ніби вона гаряча була, а сам побіг.

Він побіг до батька. Той виходив з садка і, розмахуючи руками, пояснював галичанинові:

— У цьому рядку чотирнадцять щеп. Сам щепив. Овоч все добірна. Ми не садимо усякого сміття. А рядків таких поки п'ять. Несила, знаєте, усе нараз. Вісім різних сортів... Все колись на продаж піде. Цього року на Спаса своя "хрукта" буде. А там он за свининцем школку завів. Тут місце на будучу хату. Тим часом баба тут усякого зілляччя — рожі, пова, сяке-таке натицяла. Я того не одобряю, але що ж... Вона, бачте, квітку любить. Цієї весни знов вісім дичок защіпив. Росте у нас то... Добре росте. А по наших запустах,— ото вийдеш з мотикою, не полінуйся, копни і дичку на втіху маєш... А люблю я це діло. Господарку люблю, аби на чому. Це вже на третьому місці гніжджуся...

— Ая, ая,— похитував головою галичанин.— Садочок маєте файний. Файний... І я сі також був посадив, та...—— і махнув рукою.

— Матвіїію! А клич там людей!

Це Настя з порога гукає. Матвій збільшує кроки. Він знає, нащо кликати. Коло копанки хтось хлюпається. Там дівчинка втікачів щось пере.

— Володьку! Кликни дівчинку. Ходіть з нами, дещо гарячого сьорбнем, — каже Матвій.— Тітко! Ходіть до хати...

— Еее, людоньки! Не можу з дітинов... А саму не лишу. Комарі так тнуть.

Настя меншу мисочку витирає, наливає повну юшки. Коли прибіг Володько, вона каже:

— Віднеси це тітці, дитино... Не розхлюпай. Він узяв. Ступав уважно й обережно. Миску держить обома руками за вінця. У руки пече. Приніс і поставив на землі.

Після побіг по хліб і ложку.

— О, кохана дитинонько! Ох, єк тобі дєкую... Та й мамці і таткові най Бог здоровєчко пішле... Горячого давно не ілам. Дві неділі в дорозі. Дай тобі Боже щастє й здоровлє. Параню!

Параню! Ходи, дитино, зі мнов їсти... Сама стільки не подужаю..,— кликнула вона на свою дівчину.

Та присіла і обидві почали їсти. Газда їв у хаті з Матвієвою родиною. Хведот їсть на голу окремо. Володько не має де сісти за столом, тому їсть перед столом стоячи. На комінку світиться невеличка; третій номер, лампочка без гакла. На пінах ледь помітні балухаті тіні.

Сувора, невблаганна ніч навалилася на цілий мир. Земля вгрузла у її чорну глибінь. Заснули люди, звірі, рослини. Тиша сторожка, мов птах, таємно й підступно ховала останні хвилини "спокою", бо коли б хто, припавши вухом до землі, міг почути її тремтіння, ніби там десь хтось тяжкий і неухильний твердо ступав над народами й державами.

Сплять на хуторі Матвія. І тільки перша зірниця розлила пожежу над Жолобецьким лісом, а за городом запідпідьомкали перепілки, втікачі почали рухатись зі сну. Газда ладнав свою "фіру", газдиня вкладала дітей, щоб могли, їдучи, спати.

І коли Володько встав, двір був порожній. Лиш у тому місці, де стояли коні, парував ще свіжий гній.

— Куди вони поїхали, тату?

— Хто знає. "У глуб" десь...

Голос Матвія непевний. Він ввесь у обіймах якогось внутрішнього неспокою. Часто, вийшовши ранком, він грізно подивлявся туди, де сонце заходить.

Шляхом їдуть і їдуть "фіри". Люди у солом'яних капелюхах привітливо і щиро здоровлять: "Слава Йсу Христу". Матвій спочатку не знав, як відповідати.— "Дай Боже і вам здоров'я", казав. Після навчився.— "Навіки Слава!" — промовляв.

По селі гострий наказ прийшов: вся молодь "до окопів". Кожна родина мусить дати одного робітника. Мають їхати закріпляти границю. Там десь коло Радзивилова треба вкопати в землю кількамільйонову руску армію.

Шарварок великий по селі. Жнива на носі. Хліб поріс, мов очерет. Бракує робочих рук, а тут і тих, що є, відривають.

Матвій шле Василя. Настя велику торбу харчів "рихтує". Пече коржі, різники сала в капустяне листя загортає.

На вулиці чекають підводи. Велика юрба дівок і парубків-підлітків пішки вибирається за село. Жарти, сміх, дотепи. Молодь весело вирушає з села.

Від Василя знов прийшла чутка. "Жив і здоров", як і завжди, тільки ще з більшим підкресленням просить посилки. Просить сухарів, "бо їсти зовсім не імєєм чево".

Одарка напекла для нього мазурків з петльованої нулівки на маслі та яйцях... Зі сльозами на очах віддавала Єлисеєві пакуночок. Той іде на пошту... Але чи "получить" він все? Хто те знає. То ж у тій Германії, кажуть, брукву сушену на потеруху труть і з того хліб печуть. Як же "вони" "йому" такі мазурки пропустять.

Наступили жнива. Пашня поросла вище голови, а зерно, якого навіть старі люди від прадавна не пам'ятають. Жито буйне, як ліс. Колосся — п'ядінь ціла. Пшениця лягла від тягару. Овес аж дзвонить. Навіть молоденький Матвіїв садочок наївно вродив і нелітні яблуньки дали плоди зовсім подібні на всякі інші — плоди раннього юнацтва.

Матвій брав цього літа над міру. Поле, мов лютий пан, скувало кайданами по руках і ногах своїх рабів. І тільки сонце здійметься, тільки роса дозволить класти покіс — родина вся, нлече в плече, при праці.

— Шляхом все "фіри" йдуть.

— Людоньки, людоньки! Нащо ви все тото робите? Ой, пустять його козаки з димом, ой, пустять.

— Ну, хай пустять, а на полі не сміє клякнути. Умер би чоловік, дивлячись, що такий хліб на полі гине...

Не вірив Матвій, щоб "наші" отак себе осоромили, щоб край цей чудесний мадярві на поталу дали. Він вже думу привабливу пестив, що надходить нарешті час, коли

можна буде зняти з плеч своїх тягарі боргів, бути чистим, свобідним з своїм куснем хліба у своїй хаті.

Часом у неділю збирав бабню на нараду. Збирав усю ту "погань", якої колись "терпіти не міг", і розгортав перед ними плани. Мовляв, зародило, ціна кругла на пашню пішла, сипнемо пудами зерна і заплатимо готівкою — на ось, мовляв, на стіл купу тисячок, зібраних нами на наших ланах.

Бабам та рада "по нутру". Їх гордість господинь досягла найвищого місця. Чоловіків нема… Дарма! Вся честь на них ляже. Ті "кров лили", а ці землю тисячками сплачували, до пуття привели. Це можна буде ціле життя чоловікам "у вічі цвіркати".

По двох неділях вернувся від окопів басиль. Чорний, з опаленою на носі шкірою, що лущилась, з довгим вилинялим волоссям. Володько розпитує його, як там йому поводилось, але Василь оповідає неохоче.

— От другий раз сам підеш і побачиш. Як накормлять тебе чаєм з цегляним хлібом,— не бійсь, не захочеш танцювати.

Спали у нашвидку збудованих будах. Працювали ввесь час у лісі. Заробив чотирнадцять рублів, але додому тільки половину приніс. Все на харчі пішло, бо "казьонного" мало.

Дома озимина вже зібрана. Треба набивати грабки під ячмінь та овес. По полях їздять інженерні щось міряють. Кажуть, і тут будуть копати окопи.

Шлях став дуже гамірним. День і ніч зо сходу і заходу їхали підводи. З заходу "галиціяни", зо сходу київці, подільці. Цих гнали "до окопів" на цілі місяці. З'явилися якісь чужі жовті, косоокі люди. Привезли юрби китайців, татарів, киргизів. Все це дешева, слухняна, невибаглива робоча сила. На сотні кілометрів у ширину розгорнулася праця — закріплення запілля. Здовж Ікви рили глибоченні викопи, клали дерев'яні дороги, робили мости.

По дорогах, по селах, на полях і лісах безконечні біженецькі табори. Звідки вони? Де тих людей стільки набралося? Сірі, понурі, заклопотані, перелякані. Небо захмарилось, розпочалася сльота, дороги розбилися. Над лісами дим здіймається. Під кожною деревиною, ніби комахи, метушаться змоклі люди. По полях блукає худоба. Расові, виплекані дбайливо господинею, корови падали серед дороги і ніякі скарги, благання і плачі не в силі були звести їх на ноги.

Все посувалося далі на схід. А зо сходу знов хвиля за хвилею котяться навали людей. Безконечні потяги везли "гарматне м'ясо". Дорогами сотні верстов гнали отари сірих степових волів "на порції". Прищулені "солдатіки-нєхлюдкі" у подертих шинелях день по день підганяють худобу, пасуть, де попало, на селянських полях.

А фронт все ближче підсувався до границь велетенської імперії. У запіллю безлад і сутужна праця. Чути впертий спротив, напруження, але все-таки гнулася, трощилась лінія фронту і якась неймовірна сила своєю дужою долонею свавільно відгортала багатомільйонну армію з її володінь.

І дивувалися люди тій потусторонній силі. Хто там? Яка Божа кара? Що вони, зі сталі куті, безсмертні? Як виглядає той могутній борець, що гне карк непереможному

велетневі?

Ох, як гостро, кантато ставали перед Володьком ці питання. Хведот. Що йому? Він приймає усі події — дні, ночі, години — просто, безпосередньо, без впливу власної на це волі і без спротиву. Але Володько… Цей виходить на поле, зжате житнисько, що на ньому засівалося висипане зерно (батько не вправився вчасно ззяблювати), дивитися з пригірка на шлях, всіяний возами, худобою, людьми, і дума його, мов молодий орел, знімається над усім — високо, високо, щоб звідтіль з недосяжної головокружної висоти обняти страшну, небувалу дію, що відограється на його очах. І він не нарікає на час. Ні. Навпаки. Йому здається, що тільки йому судилося бачити драму, якої відгуки лунатимуть у майбутньому цілі віки, тисячоліття. Йому здається також, що всі ті люди там на шляху, там на двірцях, там на залізницях і нарешті, там — на грані життя і смерті, де впадають" брати, батьки,— що всі вони навмисне створені для нього, для його цікавості, для його ненаситнього бажання великих переживань.

Він ніколи не чує себе малим, сільським хлопчиною у подертих штанцятах. Ні. Ні. Хто б так подумав, жорстоко помилився б. Він чує себе володарем цього всього.

Гур! Гур-гур! Земля на сотні кілометрів тремтить від говору сталевих потвор. Ці згуки, мов музика, лоскочуть його неусвідомлене ядро душі.

І мало було "оцього навкруги". Це до огиди мало. "Руская победоносная армія", перед якою ще недавно схиляв у пошані чоло, стала так знайомою, сірою і навіть не "грандіозною", як стара обридла кімната. Хотілося пізнати далі туди "за фронт". Хто там? Уявляв собі "тамтих" вояків, старшин. Уявляв собі їх одяги, їх обличчя. Хотів знати, чи і вони вміють так само думати, бути такими великими й блискучими "офіцерами" з такими чортячо-гордими виразами, як "наші". Бачив речі тих вояків і кожну з них оглядав, як надзвичайну дивовижу. "Не така, як у наших". Може, ліпша, а може, гірша. Спочатку була безперечно гірша. "Наша" ліпша. Після вкрався сумнів. І разом з тим сумнівом зменшилась сила, велич, вартість "свого".

Бачив полоненого. Це вбога, чорна, вихоплена з огню на цей бік, людська комердяка. Дивився на неї без страху, без співчуття — з погордою. Не було на ній ні порядної "шинелі", ні чобіт. Черевики з обмотками, якась каптурка на голові.

Іноді хотів уявити собі тих у черевиках з обмотками, у смішних каптуриках людей при зброї, як вони ходять у себе, як говорять, їздять автами.

О, тоді вони, напевно, не такі вбогі. Тоді вони, хто знає… Може, вони тоді також вояки, що потраплять стріляти і навіть "бити рускіх".

Ах, як цікаво, як неймовірно цікаво.

Знов "набор". Одного сіруватого ранку, коли небо нагадувало наолієний папір, через котрий ледь протискався соняшний жовток, прийшли до Матвія Стратон і Кузьма.

— Ну, дядьку Матвію... Вже і ми йдемо...

Матвій бачить, що шкоруплі жовтаві Стратонові уста тремтять. Очі його вогкі, прищуплені, і від них, мов проміння, розсипаються тоненькі пряски. Чоло насильно морщене глибокими зморшками, якось згори, бо брови вперто супляться і

натискаються на ями-очниці.

— Все одно "помірать",— витиснув скупі, відчаєні слова Кузьма — Раз чи два, тепер чи завтра... Все одно "помірать" прийдеться...

Цим Кузьма ніби підбадьорював себе. Нема, мовляв, чого боятися. Найстрашніша смерть, але раз "все одно помірать", то чого і її клятущої боятися.

Меткій підняв незграбно ліву руку і положив шорстку долоню на чоло.

— Так тепер зовсім сам буду...— сказав він.

— Ах! Скільки людей...— кинув Стратон, хоча він добре розумів, що значить "сам". Розумів, що те грюкотливе страшне потворище, що так вперто і неухильно повзе з далекого заходу, вириває з землі господарів. Ось ті руки, заковзані чепігою, косою, ціпилном, які вже форму особливу мають, які оковані якоюсь особливою крицею, ці руки мають, може, назавжди, відорватись від своїх речей і брати "вінтовку". Як незграбно лежатиме вона у тих руках. Як незручно візьме такий Стратон "ту западенну люшню", цупко затисне в п'ястуки, прилипне животом, мов дітвак чи п'яниця до землі, приплющивши ліве з прясками око. Він сам здивується що та "проклята люшня" — раз, другий, третій і бахне. Його налякає смертельно розквоктаний "знаряд", який хрусне так голосно, що земля затремтить. Над ним заскавічать, "дум-дум", зацьвьогають, як по шнурі, скорострільні кульки. І тоді забуде він — не зовсім, а все-таки забуде те, чим жив колись. Влізе в уста матюк.

"Котьолок" відучить від окремого "свого". Страх перед смертю наїжить його зовнішність і його уста, очі, зморшки чола стратять лагідність, скриту доброту... І тоді не стане Стратона Булія, а лишиться "москаль".

Матвій лишається на хуторах "сам". Сам з тих, що йшли колись з ним в одній лаві завойовників землі. Лишається ще, правда, Тить Коган, Тарас Здоров. Лишається, мов обтятий від пасинків стовбур, Хома Ет-тоє. Бо другий син його — "моя кров", ет-тоє, якому хотів майстерство в руки дати і вчив "на коваля", також "пішов. Забрали його в кінноту.

Черга за молодесенькими "хлюстами", яким ще "молоко на губах не обсохло", Матвієвим Василем та Стратоновим Максимом. Це "один рік". Нестор Ониськів пішов і невідомо, що з ним. Два місяці перед відходом "на якусь повітру" оженився, дівці світ зав'язав, живота їй лишив, а сам пішов.

Більше нема кого брати. Навіть білобілетчик безребрий Микола Гнидка, і той потерпав. Не лишать і його, в обоз запруть і скажуть картоплю оббирати.

Так, так... Матвій попрощався зі Стратоном та Кузьмою. Прощався "раз-другий-третій", щоб забули взаємно все зло, яке один одному міг коли вчинити. Провів їх полями, оглянули "може, востаннє" свої володіння, говорили про Бога, про його незмінну волю. Раз їм суджено так, значить, так і буде, бо ніхто не в силі змінити "волі Його".

Їм здавалося, що бачать це все дійсно останній раз. Раз ідуть на війну... Раз там з гармат, з кулеметів човпуть людей, раз там газами душать... Боже, хто вернеться звідтам? Дивно... Йдеш і знаєш: там тебе вб'ють, а все-таки йдеш, все-таки не маєш

права не йти. Але "все одно, раз мати родила, раз і помирать"...

Так міркували дядьки, прощаючись з Матвієм, з полями, з родинами...

III

Наближався час школи. Чи буде вона в цьому році? Володько по довшому часі порішив відвідати учительку. Прийшов. Зійшов на ганок, застукав. Тихо. Ніхто не відповідає. Застукав ще. Після ще й ще, але в школі пустка.

Пішов до сторожа.

— Еее, хлопче! Учителька вже давно вибралась. Не буде школи.

Це зовсім Володькові не до вподоби. Значить, цілу зиму дома, І Ганки не буде бачити. І так не бачив її ціле літо. Раз один у церкві помітив, але не дивився на неї. Здавалося, що всі люди звернуть на нього увагу, коли б дивився. Зрештою, він майже забув її. Вона зв'язана в'нього зі школою. От сидів собі на лавиці другої групи і не раз, коли не було що робити, оглядав клас. Цікаво було оглянути обличчя, тому уважно розглядав їх. Здебільша безвиразні, бліді й очі нецікаві. Тільки одно зупиняло увагу — Ганчине. Ті "шельми" очі. Ті очі такі рухливі і такі блискучі. Хочеться на них дивитися. Чоло цікаве і ніс розумний. Навіть ластовиннячко не шкодило йому. Навпаки. Здавалося, що через нього барва обличчя якась більше притяглива.

Але це тільки в школі. Коли вийшов з неї, коли пішов у поле, зжився з працею... Де там згадувати Ганку. І тільки натяк на школу, тільки місяць серпень доходив досередини, мимохітно згадалася Ганка. Ах, як би хотів знов зустріти її, вийти в поле за ліс туди, на те місце, де колись сидів на пеньочку і дивився на озеро. Приємно було тоді. Відчував соковите життя, відчував весну.

Вертаючись зі школи, Володько помітив в долині великий рух. З західного боку з гори поволі тягнувся обоз. Ні, то вже не "галіціяни". То справжній обоз — москалі.

По селі піднявся гамір. В скорім часі кожне подвір'я мало гостей. Обоз розташувався "по хатах". У школі зупинився штаб. На вивісці крейдою зазначено: штаб такого-то обозного дивізіону. Загицали по селі вершники. На долині зупинилися кухні та санітарні вози.

Володько дивився на все зацікавленими очима, а після квапився додому, щоб побачити, чи й "у нас є". А що, як нема? Володькові надзвичайно хотілося, щоб і до них заїхало кілька підвод. Нові веселі люди. Співи, гармонія, вояцький "суп" значно смачніший від своєї юшки, коли їсти його з "котьолка" широкою вояцькою ложкою.

На жаль, "до нас" обоз не доїхав. На дерманських хуторах не було жодної підводи. Тому, коли настав вечір, Володько, Хведот і ціла армія їм подібних подалися у село на вигін. Там гамору, мов на ярмарку. Саме діставали "москалі ужін". Зі всіх боків села йшли в долину з відрами по "суп і порцію" волов'ячого м'яса. Коло кухні велетенські балії "порцій", нанизаних на маленькі дерев'яні патички. Кожний вояк дістає у своє відро кілька черпаків юшки, ложку масткої гречаної каші і порцію яловичини.

Деякі діставали просто "в котелок" і зараз сідали на землі й їли. Здебільшого не доїдали.

— Ей, малиші! Кто желает єсть суп?..

"Малиші" не голодні, але хто відмовиться від таких ласощів, як "московський суп". Кожний бажає поласувати. Тоді вояк брав "котелок" і йшов ще раз до кухні. Там давали йому ще одну порцію, яку з насолодою нищили "малиші".

По вечері "водопій". Це також цікаве явище. Зі всіх дворів ведуть коней до криниці. Коло одної мало місця, тому вояків поділили на "райони". Кожний район має свою криницю. А там крик, матюки, вивіскування коней. В скорім часі коні так розгрузили землю, що до криниць не було доступу.

По водопої гульня. На широкому вигоні "круг". Перед кругом довгий стілець. На стільці з розтяжними "трьохрядками" гармоністи. Навколо муром сірі шинелі, товсті червоні пики з вишкіреними зубами.

Кирпатий "чорномазий" Ванька під розлогі звуки гармоній "трепака вибиває". Його ноги, рухи і ціле тіло стрибають, як у "чортика". Присідає, плеще долонями по халявах, після по щоках, по губах. Далі й далі — все нові і нові викрутаси. Кружляє дзигою на одній нозі, стає догори ногами і танцює на руках.

Воячня вдоволена, щаслива. Деякі присідають до землі зі сміху.

А коли скінчився "трепак", виступив оповідач. "За горами, за долами, за широкими морями, за дрімучими лісами, в славнім царстві-государстві жив-був славний цар-государ — Матвей по прозванню Беревдєй..." — рвучко з місця розпочав оповідач, збивши свою "фуражку" на потилицю. Над чолом копицею чуб, комір "гімнастьорки" розхристаний. Ліва рука в боку, правав, мов нагай, вимахується над головою.

Воячня замовкла мов камінь. Звучний голос оповідача дзвенить, як дзвін. Над усім небо чисте й зоряне. На заході догоряє велетенська пожежа. А вояк веде свою повість, як цар Матвей Берендей та задумав морську царівну красуню, володарку морів, океанів, зо всіма багатствами, скарбами, зо всіма підводними царствами й государствами собі за жінку здобути.

Підводна красуня косу має чистого золота, очі найкращі агати, тіло барви бурштину. Цілунок її пік, мов дотик розпаленого до червона заліза. Але ні один зо всіх найкращих лицарів, багатирів, козаків-отаманів не міг здобути її прихильності. Тільки грізний цар Берендєй, що правив усіма суходолами, усіма звірами земними, усіма горами підземними, взявся здобути її.

— Так,— сказав Берендєй.— Кров з носа, лусни, умри, а міць свою покажи! Моря й океани вилий на берег, у ріки підземні спусти всі води, а вилови "шельму" — красуню чарівну!

Ех, як гримнула війна. Суша і море звелися й вдарились. Звірі земні і морські чудовиська стялися у герці жахливої смерті. І побілив цар! Полонив свою бранку, відніс її у "хороми" з хрусталю і каміння дорогого і поклав на троні своїм півмертву...

"У труби тоді трубили, в дзвони тоді дзвонили, били гармати двадцять один раз! Пир тоді дав цар Берендєй усьому світові на славу — пир на весь мир! Вино рікою текло, страви заморські давали, музики грали хвалу славному-преславному великому царю й государю.І при тому я також був, мед, пиво пив, по губах текло, а в рот... так! У рот не попало. Да!.." — і рвучко труснувши головою, закінчив оповідач.

— Браво, Аніско! — гримнуло зо всіх боків,— Браво! Браво! От, сукин син! Про того... як його! Про султана! Про султана! — кричать з натовпу.— Давай, брат, про султана! Говори!

— Про султана, так про султана! — обтираючи чоло долонею і змінивши тон і мову, заговорив Онисько. Перше говорив московсько-українською мішаниною. Останні слова розмазав повільною полтавською говіркою.

— Виходь сюди, козачня! — крикнув він.— Огню, стола! Клади огонь!

І десяток воячні кинулося класти багаття. Дрова вже були приготовані. Запалили сухий трусок і полум'я замаяло по вояцьких подобизнах.

З'явився стіл, лампа, якась книжка. Вийшли з натовпу з тузин козарлюг і без слова зайняли місця навколо столу. Одні стоять, інші сидять, ще інші, оперті черевом на стіл, напівлежать.

Тиша. Приходить вістун — проголошує:

— Славні козаки! Великий султан, володар турецький, грецький, македонський і єгипетський вислав до вас своїх послів з грамотою.

— Го-го-го! — зареготали козаки.— Давай його сюди! Приходять посли. Це у вивернутих шинелях вояки з позав'язуваними рушниками головами. Один з них бундючне розгортає довгий папір і згучним, глухим, повільним голосом проголошує:

— Я, великий султан турецький, грецький, македонський і єгипетський володар... такий-то й такий, намісник Аллаха і т. д.

Велетенський натовп завмер. Не чути ні одного згуку. Вояки, дівчата, діти — все заніміло з цікавості, все пнеться навшпиньки, щоб хоч одним оком глянути на небувалу комедію.

Серед великої тиші слова султанського післанця звучать натхнено й урочисто. Палає вогонь. Обличчя тих, що мають щастя стояти спереду, палають огненною барвою. У безвітряному просторі дим товстючим стовпом зводиться догори і там десь під зорями розводиться у бузово-сталевому склепінні.

Козаки вислухують грамоту і починають писати відповідь, натовп розсідається від реготу. З його середини уривно виривається: — Македонський дурень!

— Ха-ха-ха! — в один голос реве натовп.

—...Свиняче ухо!

— Ха-ха-ха! — rororo!..

— ...Кобилячий хвіст!..

— Ха-ха-ха!

— ...а нашого Бога блазень!..

— Ха-ха-ха!..

— ...числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, а день такий у нас, як і у вас — поцілуй ось куди нас!..

Тут уже дівки, молодиці, бородаті вояки присідають до землі, тримаються за животи і регочуть,— регочуть.

Писав листа той саме Онисько, що перед тим оповідав про Берендея.

Володькові він видався чимсь надлюдським. Він пробився наперед, стоїть в дуже невигідному місці, бо зі всієї сили мусить опиратися напорові ззаду, від чого аж мліють і тремтять ноги, але все-таки він не пропустив ні одного слова, ні одної, здавалося, рисочки на обличчі оповідача.

Після рухнула загальна гульня під гармонію. Вояки хватають дівок, цупко тримають їх у дужих руках і викручують буревійну польку. Викрики, висвисти, дівочі вивиски лунають долиною.

Зійшов велетенський, надутий місяць і зупинився над вільхами двірського ставу. Палає багаття. До нього підкидають грубечі комердяки, сипляться снопами іскри, рухи гармонії вилітають з ворохобного натовпу на вільний простір і розкладаються по долині приманливою, пориваючою луною.

Пізно вночі вертався Володько з товаришами додому. По долині, по дорозі, не дивлячись на пізню добу, вешталися вояки. Де-не-де чути жіночі хіхи та ха-хи. Там десь на другому взгір'ю голосний дівочий регіт: "Ха-ха-хаааа!.." — аж покотилося.

Ніч ясна, холоднувата. З неба зриваються і падають у чорну землю зорі. На траві холодна роса. Хлопців пробирає, вони знизують плечима, швидко стрибають босими ногами по росі.

Перед ними мигають п'ятами гурточок дівчаток. Хлопці прискорили біг. Ті відчули, що їх хочуть нагнати, вивиснули, наподоблюючи великих дівок, і дрібно залопотіли підошвами по землі. Хлопці ще придали духу...

Біжать, вигукують, от-от наженуть. Ще мить, ще хвилька...

— Ай! Що ти. Я тобі дам! Як скажу мамі, то побачиш… Володько і собі розхоробрився. Викрикнувши якусь примовку, він увігнався у саму середину дівчаток і навіть одважився схопити одну за плечі.

Та різко, пронизливо вискнула і Володькові руки відсахнулися, ніби він схопив за щось гаряче… То була Ганка. Він виразно пізнав її, але не зупинився, не промовив ні одного слова, а якмога скорше вирвався наперед і побіг, мов дикий кінь. За ним побігли усі хутірські хлопчики і дівчатка.

Бігом, бігом вперед! Бігли на гору, повз школу, повз дякову хату, повз шкальню. Зупинився Володько, аж коли був за селом перед своїм хутором. Хведот біг також за ним. Обидва засапалися, розігрілися. Хведот щось хотів говорити, але Володькові не до гутірки.

Пережите цього вечора вплинуло на нього надзвичайно. Ще ніколи в житті не бачив він кращого оповідача і кращої "комедії". Після танці і… і та сама Ганка… Чи помітила і вона його?

Мабуть, ні… Напевно, ні. Він так скажено біг.

Дещо неприємно вразили його слова одного сільського, свого-таки "москаля", що був ранений і прийшов "на поправку".

— Сукини сини! — казав він.— Кашожери мордаті! Хіба вони знають, що таке війна? От зібрав би їх, сволоту чортову, та післав у перву лінію; там, сукин син, один з другим загуляв би.

Нащо так сердитися, думав Володько. Мусить же хтось і в обозі бути. Не всі конечне у перву лінію...

— То,— каже Євген Паламар,— самі "супчики"... Бачте, морди які, хоч пацюків бий — позалазили у "третій разряд"... А на фронт дітвору, білобілєтчиків пруть...

Євгенові, правда, відорвало ліву руку, але його все одно "зовсім" не пустили додому. Він кляв війну "на чом світ стоїть"...

Володько зовсім інакше на ті речі дивився. Навіть відірвана Євгенова рука не робила на нього такого вже великого враження. Розмах події, її романтика, ворохобня і якась своєрідна краса полонили його, затуманили розум усе, що вичитав, усе, що навчився в школі, відійшло на деякий час набік, а перед ним постала у всій своїй величі і красі — Бог і сатана у одній подобі — війна.

Обоз постояв у селі всього три дні і вирушив далі "в тил". За обозом поїхав другий обоз втікачів. По їх мові чути, що це вже не "з глибокої Галіції", а десь з недалека, з-за Почаєва від Радивилова і з тих місцевостей.

Знов одного дня заїхала на відпочинок до Матвія підвода втікачів. Чоловік, жінка, стара мати і троє дітей — два хлопчики і дівчина. Дівчина вже старша — дівочиться, уже й ходани ходили, як заявила мати. Батько "москаль" у військовому, прийшов з фронту ранений на поправку. Застав його приказ вибиратися.... Ну, не покине ж він отак на Божу волю родину... Що, ні? Правда ж. Мав відійти тиждень тому, а тепер все не знає, як буде. Самі ж жінки... Бійтеся Бога... А що буде за те, що "у срок не з'явився", чорт його знає. Розстріляють, то розстріляють. Гірше смерті нічого не видумаєш, але, напевно, не розстріляють самі, а пішлють на фронт, щоб там уже те брудне діло інші зробили... Походить чоловік від самої границі — три верстві... Вже, може, з хати та з цілого села одно місце на землі... Хто знає... А "тре буде" все-таки десь отам далі серед ліса, чи серед поля, чи, може, і на гладкій дорозі жінку з отими-о щенятами лишити і йти... Що зробиш...

Говіркий і поважний гість сподобався Матвієві. Настя варила, кормила цілу родину. Жінка ввесь час побивалася, плакала. Увійде до хати, що не побачить, що не візьме до рук, і одразу:

— І ми, жіночко, мали таке... Ще ліпше... Все геть-чисто своє мали... А тепер жебраки, сироти, викидьки на сором та ганьбу...— і сльози одразу їй витечуть з очей,— каламутні у почорнілих, попухлих очницях сльози.

Два дні відпочивали біженці на Матвієвому дворі. На третій рано виїхали.

Серпень добігав кінця. На полях запізнений збір хліба. Безліч вівса мокне у півколах. Дорогою їдуть і ідуть обози — військові й цивільні. Дорогу розширили в три рази. Прийшли якісь землеміри і вимірили... Бараболі не бараболі, просо не просо,— все одно. Відтяли стільки-то сяжнів, і дорога.

Посунули підводи, кіннота, піші. А Матвієва родина при праці.

— Ей, ви! Що ви там ще мучитесь! Все одно пропаде! — гукали на Матвія...

— Пропаде, то пропаде, а до пуття довести треба. Не лишу ж отак усе на полі...

— То в стодолі згорить...

Матвій розводив руками, дивився на захід, звідки вже виразно чути гуркіт гармат. Ні! Все-таки збирати треба. Возив, збирав, складав у клуні, всі засторонки запхав під самий стріп... У полі ще одна насінна конюшина.

Нарешті гострий наказ (десятник у кожній хаті наказав), хто має зайву, тяжку до ходу худобу, хай відводить на "зборний пунт" до Білої Криниці. Там усе на вагу куплять. Хто не псведе, то в дорозі даром покине... Відступ війська не припиняється. Вибиратися прийдеться все одно...

Від такого наказу у Матвія ліг у грудях тяжечий гніт і ніщо не в силі зняти той тягар зі серця.

Увійшов до хліва. Шість корів одна коло одної стоять спохійно при жолобі. Не можна Бога гнівити. Було молочка, і собі, і людям. Хто не прийде, бувало, дістане кварту доброго густого молока… А платити?.. "Хай Бог заплатить!.. Здорові споживіть",— казала Настя...

І от ці корівки, ці чудесні тварини, на які чекав і силу свою нищив такі довгі роки, тепер треба нищити. Так. Нищити. Просто виведи в поле і скажи: йди, худобино, куди очі бачать. Не треба мені тепер тебе… Або віддай "на пуди" за безцін — аж серце болить...

А тут тобі зі всіх боків:

— Вибираймось та вибираймось. Он батюшка всю родину вивіз. Сам лишився і чекає, поки село рушить. Усі наші виїхали... Навіть управитель, і той не лишився.

Хм... Ведіть "зайву худобу". Цікаво, хто має ту зайву худобу. Який добрий господар має зайву худобу? Ох, зайву, зайву! Бодай його кольки скололи, хто видумав цю штуку.

І думає Матвій: не було колись худоби, не було гроша, не було часом чого в рот вложити… А тепер і худобина усяка, крівавицею здобута, і поле… Мав від раня до вечора турботу, і от тепер лиш чоло морщиться від жури: і як його усе знищити… Знищити так, щоб менше боліло отут десь, де сидить мужицька, на всі болі гартована, душа.

Тільки що на ноги звівся. Півсотню років товкся, мов останній з останніх, гірко горював, тяжко бідкався. Нарешті поля того шмат роздобув, халабуду якусь злабудав. Все воно "на тимчасом", на "поки що". Поле також не Бозна-як вироблене. Туди треба б такого гною, а туди іншого. До всього худобини потрібно, до болю, до останнього потрібно. Одно чіпляється за друге.

А що село? Що люди? Де є ті самі люди і що вони думають? Ах, люди. Не кажіть мені про тих людей. Боляче згадувати. Хіба вони вміють міцно хотіти, до змори працювати, битися з останніх тих справжніх, які тільки людині дано, сил? Ні. І, кажу вам ще раз,— ні! Вони рухаються, ходять, але без думки… Думки нема тієї, як то кажуть, живої, болючої, як оголена рана. І свідомства мало. Не кажемо, якоїсь великої свідомості, а навіть свідомості того, що вони до людей належать. Так, так… Горе це… Це якась вийнятково безталанна, загнана і збита, мов макуха, юрба, яка не вміє відбити напору ворожого… Ціле село і всі, всі геть села навколо, забули за себе. Гримнула десь Бозна-де гармата і все у крик, все в лемент, так ніби їх життя саме найважніше… А де

ж господарства?

Так думав огірчений Матвій. Не мав кому цього сказати. Сам собі думав, ступаючи широко полем, розмахуючи стиснутими п'ястуками... Часто дума вголос виривалася... Кантате тверде слово рвалося з придушених грудей і падало у порожній, безлюдний простір. Разом зі словом рвалося серце — насильно рвалося, ніби хто виривав його, як ріпу. Які болі! Які невисказані болі! Лиш мужик знає їх, той, хто твердим хлібом кормився, хто не чув ні холоду, ні спеки, хто не знав про існування нервів і бацил.

Матвій іде полем і, здається, це ступає месник, кара. Зупиніться і погляньте в його обличчя. Ніхто не бачив такого грізного, зрізаного зморшками чола. Кожна та зморшка кричить болем. Гляньте, очі його з червоними жилками, в яких горять блискавки. Гляньте, він навіть без кашкета і вітер, рвучкий осінній, що дме з-над угорської долини, патлає його рідке волосся, ніби віхоть соломи. Поли його куцана розпадаються на всі боки, ніби якісь особливі крила особливого неземного птаха.

Він не йде, а летить. Не дивіться, що його великі широконосі чоботи лишають широкі сліди на свіжозораній ріллі. Він все-таки летить он під тими хмарами, які рвуться з його злисілої голови і застеляють все навкруги: землю, ліси і небо.

Так кожний день літає Матвій по своїх полях. І що виразнішали гарматні перегроми, то лет його збільшується, набирає особливого значення...

А все-таки одного дня Матвій увійшов до хліва, де стоять корови. Шість їх. Усі ланіцогами до жолоба поприв'язувані. Он Лиса, Манька, Ряба, Рогата. Он та, шо цього літа на ярмарці купив,— без назви. Далі шустра, рухлива корівка — Сивенька. Стоять усі по зросту — від ліва до права. Лиса найбільша, найтяжча, далі Манька...

Матвій одв'язав дві і вивів на двір. Кликнув Володька. Цей має підганяти корови. Це ті — Манька і Лиса. Володько пас їх двоє літ і знає їх, як і себе. Поважні корови, незворотні, тому і в шкоду менше ходили. Добрі були, слухняні... Шкода їх йому... і не шкода... Якось... Чомусь не шкода. Так, ніби це його не обходить...

Настя вибігла з хати, глянула... Здавалось, вона хотіла обняти ті тварини і горнути до себе. Замість того попробувала за дійки, чи не повні, щоб за дорогу не набрякли. Володькові всунула в руку вузлик хліба з маслом. Повели. Повели на продаж до Білої Криниці. Володько йде за коровами босий. У нього зовсім нема чобіт. Батько веде за повід корови і не промовить ні одного слова. Не хочеться йому в такий час розмовляти. Так і пішли. Через село, долиною до Башковець, через "казьонний" ліс. Володько вже знає цю дорогу. Торік на "мобілізацію" ж їздив. За цілу дорогу тільки парою слів перекинулись.

У волості величезна черга. Прийди, різун його матері, зі своїм і ще чекай, проси, поки то "вони" зводять забрати твоє добро. Після корови важили і видавали "квітанції". З тими квитанціями треба йти в друге місце, щоб дістати гроші. За обидві корови дістав Матвій сто одинадцять рублів і ще якісь там копійки. Видали цілу "катеринку", а решту рублями.

Матвій зав'язав тісно гроші у кінець шматини, в якій був замотаний хліб. Коли продали корови і Володько лишився тільки з прутиком, яким підганяв, а Матвій навіть

не дістав назад свого повода (добре, що ще не взяв ланцюга), обидва посідали на морозі і їдять хліб з вареним салом, їдять мовчки. Матвій щось міркує, а Володько передумує усе, що бачив. Після на Матвія якась злість найшла, чи що… Досить, що напало на нього неухильне бажання нечуваного марнотратства. Сам устав, пішов до крамниці і по часі виніс звідти цілу пляшчину лимонаду та здоровенну булку. О, така булка напевно досить коштує.

Власними руками розтрощив булку на дві половини. Одна собі, друга синові.

— На! Хоч з'їмо. Що з'їмо, що вип'ємо — то тільки й є наше. Кляті часи настали…

А після пиячили порядно по черзі. Цілі три копійки луснули, як і не було. Володько з приємністю потягнув гострого шипучого напою. Втомився, та й ноги кляті попідбивалися, а до дому ще верстов двадцять, бо рішив Матвій чомусь через місто Крем'янець вертатися.

Хай хоч побачать, як там тепер виглядає, що поробляє "жидва".

Треба рушати. Сонце не стоїть на місці. Воно вже давно зійшло над крем'янецькі гори, туди, де станція знаходиться.

Йдуть сошею. Повз казарми, повз велику, червоної цегли, похмуру "гарнізонову" церкву, повз військовий цвинтар. Сюди й туди без кінця і перерви їдуть обози.

Дійшли до станції. Володько в душі вдячний батькові, що пішли сюдою. Хай це яких шість верстов більше. Пусте. Він же ще ніколи не бачив ані залізної дороги, ані поїзда, ні паровоза. Колись, бувало, ще в Лебедщині, коли збирався поза Мартинів запуст на пригірок, бачив дим з поїзда. А то далеко, верстов дванадцять було. А, може, то і не з паровоза був дим. Може, то просто собі якийсь дим та й годі. Але для Володька то був особливий дим, і він дуже радо ловив його своїм далекозорим оком.

Тепер ось вони обидва з батьком зовсім близько коло станції. Марширує дві роти зі "штиками на смірно". Спереду офіцери з голими шаблями. Справа пруги рейок врізалися у землю й обросли бур'яном. По них старі вагони з написами: Ю. З. Ж. Д.

Ще далі "добрі" вагони. На них грузять корови, коні, людей. Кортіло Володькові підійти до тої метушні ближче і все докладно оглянути, але мало було часу.

Йшли ввесь час по гострому дрібному камінню, тому відчував прикрий біль ніг. За тіснотою навіть не міг іти тудою, де хотів.

У місті, що здушене невеликими, але гарними, горами,— тісно, рухливо, гамірно, їздять авта. Кожне з них напхане військовими. Особливо кидаються у вічі юрби "золотопагонників". Здавалось, вони зійшлись сюди з цілого фронту.

Але крамниці скрізь відчинені і скрізь іде гарячкова торгівля. У Володька виникає таємний задум, який в короткім часі розростається в непереможне бажання. Повстав він і розрісся до неймовірних розмірів, коли проштовхувалися з батьком через ринок і проходили повз крамниці з дешевим взуттям.

І як його не згадати про чобітки, коли ноги так порепані, так підбиті. Хай би хто спробував не згадати.

На ринку Матвій купив цілий хунт грушок. Знов нечуване і зухвале марнотратство. Видно, Матвій поспішив: хай все гине, коли так!

Знайшли шматок вільнішого місця у куті ринку, сіли і смакують грушки. Володько слухає, як сіпає в ногах біль, і дума про чобітки не вилазить з голови. Напроти брудна, з заялозеними дверима, крамничка. Там знана Рухля продає гнилі оселедці, смердячу тараню, коломазь та сіре мило. Запах такої крамниці надзвичайний.

Ось вони доїдають грушки... Матвій, видно, готується вставати та відходити. Він же ще мусить накупити "дещо до хати". Володько рішається на останнє. Будь-що-будь, а сказати він мусить.

—— Тату! — обережно, з прищуленими від ніяковості очима; каже Володько.

— Ми там проходили коло крамниць... Бачили ви, які там добрі юхтові чобітки висять?

— Ну, так що?.. Хіба тут мало тих юхтових чобіток?

— Я... Мені... Ви знаєте, тату... Я так попідбивав собі ноги... Ах, так болять отут коло пальців. Дивіться...— і він навіть одну ногу підняв і показав батькові. Підошви попухли, деякі пальці попідбивані. Найменший підрізався й щемить, як халєра...

— Так, знаєте, мерзнуть ноги, як виженеш "на росу". Підняв голову і дивиться благальними очима на батька. Очі того насуплені. Зирнув на ноги сина і каже:

— Ну, а як же ж хотів? Ти ж не панич і батько твій не пан...

— Ніii... Я знаю... Але коли б я мав які-небудь паршивенькі шкорбунці...

— О-ооо! Ще чого заманулось...

— Думаєте, я так багато хочу? Ні. Мені які-небудь чоботи... От і все.

— Хм... Думаєш, то не багато. Чоботи, думаєш, за се, за те купиш... А думаєш, коли... То що? Отак одразу в росу їх... Довго той чобіт видержав би тоді...

— Ні. Я буду їх шанувати. Куди не треба, не взую.

— Ну, то й купляти ще не потрібно. Мені гроші он на викуп купчі, на сплату банку потрібні... Ти ж знаєш...

— Тату!..

— Не морочи! Не маю я грошей. Не буду я ж сто рублів тобі на чоботи міняти. Ходім!.. Вже пізно...

І батько встав. Володько не хоче підніматися... Пробує перечити...

— У вас же є дрібні...

— Дрібні... Дрібні. То і треба їх ще тих дрібних дома. Он мушу дещо купити і по дрібних.

— Але, тату,— канючив Володько.— Мене так болять ноги... Так болять. А за що ж я ціле літо оті корови пас? — осмілився він навіть такий гострий кинути докір.

Батько скривив уста в подобу усмішки. Це дещо підбадьорило хлопця.

— А я? — сказав батько.— А я за що ціле літо орав, сіяв, косив, до клуні возив? За що — га? Ходімо! Нічого тут гадурати!

Ой-єй! Видно, що з Володькової витівки нічого не вийде. Встав.

— Ет, тату! — вирвалось у нього.— Мені навіть додому не хочеться йти, я ж хочу одні тільки чобітки. Які-небудь, погані, самі найдешевші... Ось війна йде...

— Ет!.. Дурню ти! Війна. Все тобі з війною лізе. Тобі одно в голову, а мені тисяча...

Вже йдуть. Володько дуже невдоволений. Він обережно ступає по камінцях, ойкає, коли попадає на гостріший… Думи його прикрі, докірливі. Так завжди. Бігай, бігай, дерися… Раненько вставай, мерзни, мокни, а коли купити що… Ну… Хоч до чужих йди...

Батько йде спереду, рівно тримає голову, плечі дещо сутулуваті. Він думає. На чолі виграють зморшки. "Втрата, то втрата… Самого коштували ті корови більше… Але малому чоботи таки потрібні. Все одно, не тепер, то в четвер, а купити мусиш. До зими, може, не подре, а тут за одним заходом"...

Але вони вже досить далеко від дешевих крамниць відійшли. Вертатися? В інших, що на Широкій вулиці, крамницях дорожнеча... Там хіба сама офіцерня купувати може.

— Одлупити б тебе треба! — чомусь виривається у батька. Він майже сердитий на сина, що той нагадав йому таку неприємну річ.— Ну, то ходім вже… Може, що виберем...

Володько зрадів. Він зовсім не ображений отим "відлупити", хоча і не почуває за собою ніякої провини. Коли верталися на ринок, навіть ноги перестали боліти.

Виявляється, що за зовсім дрантивенькі чобітлята з поганої підробки юхту, пришитки до старих порепаних халяв "знайомий" жидисько хоче п'ять рублів.

Матвій одразу хотів плюнути, жбурнути ті шкарбуни жидові межиочі і піти. Мовляв, на коровах втратив, то не будеш грубу суму на таке дрантя видавати.

Але Володькові навіть "таке дрантя" Бозна-чим видавалося. Коли б він мав і такі. Ого, чого б він більше хотів. Поки батько жорстоко воював "з клятим пархачем", Володько переживав неабиякий мент. Вираз його обличчя так само швидко мінявся, як мінявся хід торгу.

Нарешті крах. Батько таки плюнув і вийшов. Де ж таки… Вже з півтора рубля майже до двох дртягнув, а "стопроклятий парх" затявся на трьох і ані копійки вниз...

Обійшли ще кілька крамниць, перебрали з десяток пар чобіт. Кожний раз Володько мусить натягати на свою болючу ногу чобіт, і кожний з них видавався йому "зовсім добрим".

Він не перебирає, як батько. "Які-небудь" — він же це сказав виразно.

При кожному торзі Володько почуває, ніби стоїть перед судом і його засуджують на смерть, чи дарують невимовне щастя. Третій жид, який: "Я ж вас ще позаторік знав... Дядько Матвій? Ні? Боже! То ж ми коли вже знайомі?.. А для вас… Для вас у мене півціни... Оці добрі з варшавського юхту... Знаєте їм ціну? Задурно... Хай я до шабасу не доживу… Усього чотири рублі… Їй-богу, це задурно. Поміряй… Малий! Поміряй до ноги... Ну? Ніби на міру".

Цей самий щебетун не захопив Матвія. Він бере чобіт, міцно звиває його в руках, пробує, чи не тріскає шкіра, чи не відлітають одразу підошви… Бо і таке бувало… Візьмеш те дрантя в руку, а воно розлітається.

Знов торгування. Цей затявся на трьох і десяти копійках. Хай його діти суботи не діждуть, якщо він більше, ніж десять копійок на цих добрих чоботях заробить. Це ж не який-небудь тендит. Не буде ж він знайомим людям якесь сміття продавати.

А Матвій сказав твердо:

— Два рублі й з половиною! Хоч — беру, не хоч — можеш сам у них ходити!

І вийшов. Володько тяжко зітхнув.

— Де ж таки,— звернувся батько до сина.— За таку непотріб такі гроші. Я сам за оцю (і підняв праву ногу) три роки тому три рублі заплатив. Але це чобіт. А то... Тьху, бий тебе всі громи!..

Йдуть геть і не оглядаються. Раптом хтось смикає Матвія за полу.

— Хазяїн! Хазяїн!.. Верніться.. Ну, платіть гроші... Це суха, кривов'яза жидівочка з крамниці.

— Бодай би тебе кольки скололи… Чому ж ти не сказала цього одразу? Чого морочиш?

Матвій вернувся й довго вилічував гроші.

— Це тільки для вас... Знайте, що це тільки знайомим.,.— умовляв жид.

Матвій дав гроші, взяв чоботи і передав їх Володькові. Цей схопив їх на оберемок і тримав обережно, ніби вони з найтоншого шкла. А що в його очах... Скільки в них справжньої втіхи. Там ціла безодня радості, яка геть до тла знищила усякі: біль, острах, безнадійність. У думці дякував батькові, Богові і цілому світові, а ніс свої скарби так, ніби це щось рідке, що може розхлюпатись. Тепер тільки важке питання: чи варто їх взувати "на росу", чи далі мерзнути? Шкода ж дійсно нових чобіт. Ну, але добре, що є!..

Додому п'ятнадцять верстов. Прийшли, коли вже всі спали. Володькові ноги так боліли, що навіть не мав бажання хвалитись чобітьми. Поставив їх у таке місце, де б не замастились, сам пішов до клуні, вкрився кожухом і заснув дійсно сном каменя.

І добре, що продав корови. Незабаром гармати під Крем'янцем загули. Ні дня, ні ночі. Чорна хмара і чорний дим застелили небо і землю. Осінь вдарила дощами. Паркові обози гарматних дивізіонів зрили немощену дорогу, і в її драглині грузнули біженецькі коники по самі черева. їхали вже не дорогами, а полями.

Під. гуркіт гарматних перегромів янчать у будах діти. Сміється і плаче якась чорнолиця жінка, що сидить на брудному, мокрому клункові. Вона оповідає вголос, як козаки її хату палили, як вона втратила дитину, бо на полі саме була, а дитя ніби в хаті лишила. Прибігла,— "дитини вже не було". Вергла себе в огонь, але вирятували. А чоловік її у Карпати пішов... "Бодай їм, як довго житимуть, в голові карпатало".

Вона протягала руку, благала когось. Хустина злізла їй на потилицю, а розбите каре волосся всівав дрібненький дощик.

А обози пливуть собі повз байдуже, поволі. Часом коняка яка черевом на грязюку падає. Били, зводили матюками. Наліплені стопудові колеса возів сутужно обертають маточинами. Не обійшлося і без хриплого співу і тнриндикання губної гармоньочки.

А Матвій усе працює. Поле не сміє так лежати. Косить насінну конюшину.

— Божевільний,— гомонять сусіди.— І на яку халєру він працює… Все одно пропаде.

Матвій міркував: пропаде моя праця тоді, коли мене не буде... А поки кості мої при купі, доти не сміє пропасти ні одно зерно.

Одного ранку з гуком і криком в'їхав у село обоз армії "первого розряда". Наїхало видимо-невидимо. Стали по кущах і садах. Частина зупинилась на чистому полі, саме на Матвієвому.

На подвір'ї повно воячні. Двері хати не замикаються. Під клунею дві двоколки, запряжені велетенськими карими кониськами.

Матвій задумав молотити овес. Може, хоч дещо продасть. А тут дощ не перестає.

— Еее, дядька! Пошто работает? Всьо равно бросіш!..

— Нічого. Брошу то брошу, а молотити треба...

І зародило ж, як на тоте... Копа вівса десять пудів сипле.

Усі сусіди самі до "фуражирів" йдуть, просять: — Купіте, гаспадін! Харошій авьос...

І продавали у снопах за безцін. Продавали все, що могли: свині, телята, кури, гуси. Ячменю, пшениці, жита ніхто не хотів. "На што? Наші лошаді й аавса не жрут больше... На кой чорт ячмєнь..."

І як, прошу вас, будуть жерти? Біля конов'язі, як глянеш — овес у снопах. Дощ не дощ — все одно. Коні топчуться по снопах, розгрібують копитами.

На возах м'ясо псується, шнури тютюну, що у крем'янецьких міщан набрали, гниють. У Матвія на току купа, пудів двісті, вівса. Солому на дворі в ожереді дощ перемиває. Який дивак буде тепер вівсяницею, та ще й такою грубою, піклуватися. Хіба Матвій." Так. Він не забув і за солому. Вояки, мов велетенські мурахи, стежку через город до соломи вторували. Кожний в "палатку" потребує для спання. Головне, що її отак розтягнуть по дорозі і втопчуть в грязюку.

Матвій і солому рятує. Ходить з вилами по дощі і скидає розволочене на купу. За овес навіть і не питай... Хіба ж хто чув, хіба ж хто бачив, щоб за овес тридцять-сорок копійок платили? Ні. Хай вже краще огонь зжере, як на галай-балай, отак чортові нетрудженому в зуби віддати.

Ну, а як? Того... З вибиранням як? Он село вози маже, буди на ліскові обручі з ряден напинає. Все думає рушити. Рушить цей обоз, рушить і народ. Рушить, як є — селом, повінню...

— Під ряднами думаєте зимувати? Ех!.. Думаєш, один з другим. Бог тобі піч з неба скине?

— Але старий." Подумай про діти... Роби щось. Напни що на віз і собі!.. Чуєш, як бовхає,— гуторила Настя.

— Ет, дурна ти бабо! Коли б у тебе розуму було, як у курки, то й то більше голова твоя варила б. Куди, до чортової матері, поїдеш...

Насті лишається одно — плач. І вона використовує хоч це. Сльози, як і завжди, шукають найглибших зморшок і тихо спливають кількома галузками до тісно эатиснугвх уст.

Матвія досада люта, мов іржа, гризе. Серце чує в грудях ствердле, мов галька крем'яна. Різьба чола нагадує майстра, що кохався у величі гніву великих богів великого минулого.

Грязюкою шляху чвалають козаки. Черева коясй тинковані товстою верствою

землі. Нагаї, чоботи, носи і чуби — грядь, грязь і грязь. Одні очі, мов пожежа, яку ті люди так покохали, здавалось, все зотлять на попіл, порох і небуття.

От як коні рвуть копитами з грузької землі, як соковите цмокають і прудко хльоскають навколо пригоршні багна. Ніздрі грають і рвуться від шарпкого дихання, бризкають піну і кров.

— Куда дарога на Жолобкі?

— Пряма... Вот там!.. За лєсам!..

Це пре кур'єр штабу чотирнадцятого корпусу, що зупинився в сусідньому селі. З фронту страшний наказ летить — все на шістдесят верств в ширину огнем вкрити. Смуга чорна, як чорнозем, хай ляже від полудня до півночі. Небо і земля тільки...

Гуруррр! Гур, гур, гур!..

По бронзовім пітнім тлі неба валун за валуном, мов випар вулкану, котять хмари. В далечінь і ширінь небо згорнуло панцир, здушило повітря, стлумило соняшне світло, що ввійшло в підземелля. Лишилось інше світло, не того ясного сонця, що навіки, мабуть, щезло, мов стерта брудною шматою пляма крові. Постало й поволі, мов світанок, ширилось світло попелястої барви, яке заволікало їдкою поволокою поля, гори, ліси. Дороги йшли, мов тунелі. На них литі з чавуну істоти в заграві далеких пожеж ішли, котились, чвалали, йокаючи животами… Сто сімдесят мільйонів душ приносило жертву, і чорний дим закоптив небо. Десь там у сірих хащах, між золотом і вогнями сам коронований володар тягнувсь багнюкою великої імперії. На північ! На північ! В ліси! Обернемо вісь бігуна і пустим планету навскіс у безвість бездонну… Кінець вам!..

Цю метушню ніс Матвій у черепі, у душі, у очах. Він брав півпудову сокиру і тесав буду. Таки, мабуть, піде. Земля тримає його страшними, цупкими обіймами, але війна сильніша землі. Одяг, посуд, худоба, свиня з восьма біленькими поросюками, годований вепрук, зграя чубатих курок, широкодзьобих качок.,..

Куди з тим? Все вижени в поле, нажени: гижа, гиля! — і хай сіється по широкій землі. Хай іде лісами і множиться.

Буда вийшла справжня матвіївська. Настя, як побачила, руками сплеснула.

— Та куди такий тягар повезеш? А мішечок муки, мішечок круп, боденька сала, дрантя всяке....

Матвій до солдатні йде, гне спину, яка нікому, крім праці, не гнулася:

— Купіть, на милость, веприка. Годований, сала на п'ядь буде. Що вже дасте — добре.

Дванадцять рублів втицьнули за веприка... Забили обухом, тулуба забрали, а кишки собаки розтягли. І добре, що так. Добре, що хоч дванадцять дали. Інші солдати одні півники поїдали. Що ж, коли на такій трудовій землі домашнього птаха, ніби воріння, розвивалося.

Василь різав поросята. Баняк холодниці зіпсувся і не було ні одного голодного пса, який би на таке поласував. Гармидер навкруги, огні, дим, дощ… Дядькові одному шкапи пристали. Скривив рота, вагався, що скидати — жінку чи міх з мукою. Чорт з

мукою, а жінки жалко. Розв'язав мішисько і сипнув муку на ріденьку грязь дороги. Вітер дещо підняв, але дрібний дощик зразу ж уйняв мучну хуртовину.

— Вйо! — Шкапа одна не йде. Впала, чортова тварина, і лежить... Просто в муці!..

— Вйо! Вйо, згоріла б ти ясним огнем!

Шкапа лежить і постогнує. На дядька лють, мов чорна хмара, найшла. Обернув пужально держалном. Бемц, бемц по ребрах. Тільки ногами засовала. У дядька піна ротом виплюснулась. Плигнув на віз... Якісь миски, якісь горшки, якась діжечка, все те випурхувало з буди і розліталося на скалки, ще не доторкнувшись землі.

З'явився якийсь москалик. Зійшлися люди. Нагай затанцював по спині тварини, полосував її вздовж і впоперек. Нарешті люди кілками підважили, поставили-таки на ноги, витягнули з багна колеса, що вгрузли по самі маточини, пхали воза, а віз шкапу. Дядько поплужився далі "вглуб Росії".

Обоз не рушє. Віз у клуні готовий — честь честю — стоїть. Колеса в битий шлях вгрузають. Купа вівса також лежить. Не продав Матвій ні одного пуда. Гармати день і ніч виграють. Часом брязкотять скоростріли і, видається, десь отут за башковецьким "казьонним" лісом.

Матвія їжа не бере. Сон десь зник. У думці покошена і мокра конюшина, що лежить в копицях на полі. А повна така, головчаста — пудів п'ятнадцять-двадцять було б, по десять рублів пуд.

Метушливі люди вибиратись квапляться.

— Ось, кажуть, перетнуть нам дорогу в Шумську на греблі і баста. І так по три дні стоять втікачі, поки через греблю переповзуть... А коли ще натиснули б.

— Хочете, то вибирайтесь, а мені дайте чисту годину,— сердито відповідав Матвій. Баби не одважуються самі рушити. Хай вже "він" наперед. А той "він" сидів, мов камінь і ніяка війна не зрушить його. Кілька дядьків з Тилявки не видержало і знялося. Виповзли на шлях і поряхалися в напрямі жолобецького лісу. Матвій провадив їх очима і мовчав. Що їм казати. А їх хати, вже другого дня, стояли вилущені, мов порожній стрючок. На місці дверей і вікон одні нори, а всередині, ніби буревій бушував.

Кажуть, завтра чи коли там, козаки від Івана з тамтого кінця село підпалять і люд, мов блощиці, викурять. Хай. Хай палять. Все одно.

У Матвієвій хатинці двадцять "денщиків". У печі палає огонь, смажаться кури, поросята... Двері навстежінь відчинені, долівка, мов на дорозі. Сам господар не сидів у хаті. Ходив і ходив. І коли сили спадали, приходив, брав мовчки в кулак дещо "покомлати" і відходив до клуні, до свого. вівса, до своєї машини, яку щойно два роки тому купив. Там і жив, мов горобець у стрісі.

Володько також купку марок за кури та всякі прислуги зібрав. Були сині, з "Миколою другим", зелені з "першим". Солдати якось до двора пішли і мішок яблук приперли. Висипали серед подвір'я і хто хотів, їв. Розказували, що там твориться.

Володько ніколи у дворі не був, бачив здалека велику садибу, покої. Бачив часом паничів, що з зализаними головами "спацерували" селом. Але близько не підходив, нічого спільного з ними не мав і чомусь не любив того... Не чув до них того, що, бувало,

в Дермані до учнів семінарії. Ті також "чисто ходили", блискучі "козирки" кашкетів, блискучі халяви мали, але Володько сам хотів "таким бути". Нічого ліпшого не було, як бути учнем-Паничем? Ні. Прийде тобі.

— А, скажіте, пожалства... Что ет' такое? — показує на жито.

Не знає, що таке жито, а жиє ж у селі. Тьху! Руки які у них... Пальці, мов шкляні. Коли б здушив — розсипалися б... Дівки губи до червоного мажуть...

Тепер слухав, що "там" твориться, і собі пішов. Подивитись.

Сад гарний, великий. Яблуні гнуться від овочу. Скрізь, де не глянь, солдати. До яблунь поприв'язували коней. Яблука спадають просто під копита і тут чавляться.

У покоях уже всьому кінець. Лиш білі папірчики, що летять з вирваних вікон та дверей, пурхають від вітру по клумбах квітів. У палісаднику обтрощена пальма і пара кактусів. Володько відломив і собі одну цікаву, невидану, подібну на пір'їну гілку з пальми.

Після не без остраху всередину вступив. Там солдати, баби, діти. Якісь розбиті бебехи. Пух розвіяний по помості. Вирвані з одвірків двері лежать під порогом і по них топчуться.

У просторій кімнаті дзеркальна стіна. Перед нею москаль у мокрій шинелі — вус фертом, шапка на потилиці чудом засіла. Володько і свою непоказну постать перший раз на цілий зріст побачив. От чоботи, ті самі, які у батька виканючив, надто у грязюці. Аж злякався, коли глянув, Що вони на помості, колись, мабуть, навіть лакованому, стоять. А очі які смішні. Чуприна, як щітка, якою замітають. Шморгнув носом і пішов далі.

З протилежних дверей виліз ще москаль. У руках його сокира.

— Ти што, мать твою розтаку, как баришня, рило свойо расматріваєш! Вот єво!

Бах, бах! Вправо, вліво! Обух торкнувся дзеркала і те, мов розбита вода, хлюпнулось на всі боки. Бренькнули кусники шкла, а москаль кашкета збив на потилицю, ліву руку в бік упер, у правій сокира — стоїть гордо, ніби переможець великий.

Один Володько, мабуть, здивувався, решта все, що входило і виходило, більше бачило. Той, що розглядав "своє рило", до фортепіана підсів і взяв кілька акордів. Фортепіано заревіло і заповнило простір дикими згуками.

— Какой-то-сукін син сапагамі по клавішах топтался,— з серцем вирвалось у музики.

— А ти рєж! — кричить на нього той з сокирою.— Раскамарінскаво!

Той брязнув щось розгульне. Солдат сокиру за пояс заткнув, плюнув на руки так, ніби з тим сплювком усе серце виплювать хотів, і тупнув кілька незграбних присядок.

Десь взялися дівки. Закрутились шинелі, спідниці. Чоботи гупотять по помості і розкидають закарваші болота, фортепіано одчайдушне реве, пики барвою наливаються і білі зуби мигають, мов блискавки.

І зненацька музика урвав. Розкручені пари фургалом вертілись далі. Зупинились і стихли, коли "розкамарінский" попід стелею розвіявся, а на місце його розлилася

розлога та повільна мелодія.

Володько не розуміє того всього, але задубіло стоїть і цілою істотою вникає в оточення. Ось музика буриться, піднімається на височінь. Чує вітер, що б'ється об скелі і квилить злим духом. Чує густоту мороку і вихор, що бушує в ньому, оточуючи бліду пляму сонця, яке ледь проривається через хмари. Чоботи, носи, очі червоні, чорні, сині… Чуби, що мають від вітру… Жмут сяйва, що хлеще у прижмурені очі й освічує велику, насторч розбиту брову.

Все преться і преться перед очима, мов змора. І коли влетів з нагаєм офіцер і різким голосом ревнув: "Смірнааа!" — у Володька все ще більше змішалося в голові і він витиснувся через розтрощене вікно під капіж, де лежала розчовпана купа вазонів.

З дверей покоїв бомбами вириваються вояки, баби, діти. Деякі несуть на плечах знак брудного нагая. Але все чомусь регочуться. Видно, були вдоволені.

Володько обійшов покої. В одному вікні побачив знайомого хлопця. Той манить його пальцем і щось показує на помості. Володько підійшов до вікна і глянув досередини. Там стоси розбитих книг. Володько плигнув через підвіконня і накинувся на книжки.

Вибрав з них те, що вважав найцікавішим. Скинув пасочок, яким підперізував штани, і накладав на нього стоску книжок, недописаних журналів, картин. Все це рухнув на плечі. Але вага була надзвичайна. Прийшлося трохи скинути. Володько довго вибирає менш вартісне, але кожна книжка липне сама до його рук.

В інших кімнатах обривали на стільцях плюш, розбирали якісь горшки, розбивали шухляди і витягали з них клямки та замочки. Володька це не цікавить. Він несе скарб, несе так, як несе кожна людина щось таке, що безперечно й невід'ємно їй, і тільки їй одній належить.

Все одно ж там все те знищать. Що, ні? Напевно, так. Знищать. А він же хотів це прочитати. Перший раз у житті мав він нагоду бачити, відчувати і торкатися до такої маси книг. А які соковиті, виразні, палаючі картини, літери… Ні, ні. Хто посміє заборонити йому вирвати ті скарби з-під салдатського чобота, який не знає милосердя і шани?..

Але, підходячи додому, вій більше відчував, як розумів, що цього вчинку батько не похвалить. Тому він і не показався на очі батькові. Підійшов не з дороги, а з горбу… Обережно прокрався поза ожередою соломи і заніс до льоху. Там у темноті звалив усе з натомлених пліч і сів навшпиньки перед здобиччю… Довго розкладав зім'яті листочки, обривав пошарпане, складав розсипані сторінки. Надзвичайно мало світла, тому призирався до всього, мов сліпець, що цілим єством прагне побачити ясність предмету. Шкода, що він не може ось тут засвітити і сісти на цілу ніч за читання. І хай там б'ють зверху гранати… Хай валиться там світ… Що то все його обходить, коли перед ним купа дорогоцінних скарбів.

Розказав про це тільки матері. На другий день і та пішла з ним подивитися на руїну. У покоях було вже порожньо. Якимсь чудом лишився і лежав у куті, мов тяжко ранений інвалід, круглий лакований столик. Три ноги його відбиті, і невідомо де знайшли вони свій кінець. Одна четверта, зухвало й жалюгідно, сторчить догори…

Настя злякалася. Таке багатство гине... Така розкіш... Вона мало не ридала над тим нещасним столом. А стіл аж просився підняти його, дати йому змогу далі жити, робити комусь вірну незаздрісну службу.

І жінка підняла його на свої худі плечі, стогнала, сапала і так занесла бідолашну каліку до своєї темної, з мокрою згруженою долівкою, хати.

На те навинувся Матвій. Уже одного його погляду було досить, щоб Настя почала:

— Ото все нищать. Все розбивають на скалки. Думаю, хай візьму, а вернуться, тоді віддам. Поставимо у хліві. Це ж так добре буде на ньому кришити буряки, картоплю...

Але не договорила.— Знаєш ти, стара, що? Тобі вже, видно, таки зовсім в голові перевернулось. Чи ж тобі не сором? Зараз мені віднеси оту непотріб туди, де взяла! Чуєш? Щоб я й сліду від цього не бачив! Бо як візьму напругу, то я тебе навчу...

Цього було досить. Ліпше не чекати на щось більшого. Бо хіба ж ви не бачите, як виглядає сьогодні "наш батько". Він же тільки що "новину" дістав. Хоч ти в землю лізь, а вибиратися мусиш. Прибіг засапаний десятник — жінка Івана Бабиного, і сказав:

— Завтра всі, як один, мають виїхати. Обоз також від'їжджає...

Матвій тоді подався до клуні між свої снопи, машини і всяке таке... А там на стіл, на якім подають в барабан, голову на руки спустив і пережив одну тільки годинку так. Хм... Коли б ви знали, що то є...

Встав був Матвій, як сторож роду свого, як здоровий корінь землі своєї... Десятки років минуло з того часу. На весь зріст піднявся він, непоборний син п'янкого чорнозему, щоб закреслити й загладити вину дідів і батьків. Його потуга росла, мов повінь, мов гірська стрімка лавина. Силу великої душі і сильних м'язів впоїв у землю, напоєну дивним чадом, що давав життя, муки, радість і смерть. І післав у життя синів, дочок з твердою наукою: закон ваш — закон землі. Будьте сильні, як вона,— і вічність вам забезпечена.

І от на цій висоті, на цьому троні чистоти, віри і могутності застає його цей страшний жорстокий гад, "що тілом брязкотить і де проповзає, там все вигоряє". Перед роками чула його душа того гада й у сні підказувала страшні роки.

Війна. Нечувана, небувала. Вона свавільно, неухильно ступає по хрустких кістках мільйонів і от-от готова схопити в свої обійми й Матвія, щоб жбурнути його знов у безодню темноти, горя й нужди.

І виростуть такі сини і дочки, напояться отруєю порохового чаду, підуть по широких дорогах степів і лісів, розгублять чистоту душі... Кров, барва і випад її, змішані з тонами гармат, хто знає, чи не похитнуть віри в Бога поколінь, землі і неуявної батьківщини...

У Матвія тремтіли руки і ноги. Він ходив, стояв, сидів, спав, як і завжди, але у ці дні він вів надлюдське змагання з якоюсь невидимою силою. Часами ціпив зуби, ніби тамував невимовний біль, ніби тлумив страшний крик, що самохіть рвався з його здушених грудей...

О, Володько так знає, розуміє, відчуває свого тата. Ні одне слово не вирветься з нього на знак протесту. Вечером за башковецьким лісом особливо ревуть гармати.

Небо там пожежею жаріє і, здається, по хмарах ідуть легіони вояків, щоб із неба лити на землю вогонь.. Дорогою йде обоз. У таборі горить безліч огнів, і дим застеляє долину.

Володько звалив на спину стола й пішов з ним униз городом до долини… Пішов, твердо ступаючи під тягарем молодими ногами, і сховався під покровом диму.

Йшов по межах, чув як двигтіла земля від гарматніх перегуків... Здавалося, йде тут останній раз. Ось минув поле Хоми Ет-тоє. Далі Гнидкове. Невибрані, посохлі бараболі. Хтось, видно, ще недавно вибирав їх, клав огонь, димок від нього ще тоненькою вуалькою піднімався і пахнув так знайомими згарами бараболь.

Далі і далі пер того проклятого безногого стола. Хотів минути своїх хуторян, щоб заховати сором батька бодай перед своїми. Йому тяжко. Голову зовсім зігнув, і жмли на карку сильно натягнулись і вип'ялись. Руки розп'яв і міцно тримав стіл на плечах. Доніс свою ношу майже до жолобецького лісу. Там жбурнув її в рівчак, зарослий ліщиною та вовчими ягідками. Чомусь зупинився над тим місцем, куди покотився стіл, і деякий час дивився униз.

Недалеко чорна стіна старого дубового лісу. Небо затягнене хмарами. Легкий вітер поривно віє з заходу. Під тилявецькими садками горять огні, там чути вигуки, спів, згуки гармонії. Час від часу погуркують гармати.

Володько оглянувся навкруги. "Яка дивна, несамовита околиця. Що це твориться перед моїми очима?" — думає він. Але немає часу довго над цим зупинятися. Поверхня землі здригається, ніби по ній щось неймовірно тяжке котять.

Згадав ще про книжки. І те мусить він десь спрятати. Батько не повинен ще раз впадати в гнів. Зірвався з місця і швидко поскакав межами назустріч вітрові з димом, назустріч огням.

Дома заліз у льох і почав збирати книжки. Збирав поспіхом, хоробливо. Яким безглуздям здавалось йому те, що він мусить розлучитися з тими неоціненними книгами.

А куди з ними? Ага. Добре. Закинув на плечі в'язочку і швидко поніс тією самою дорогою, якою перед хвилею ніс стола. Доніс до бараболиська і знайшов уже майже згасле вогнище. Тут зняв з плечей книги. Огонь догорів і вкривався верствою легкого білого попельцю.

Володько дмухнув, і жар вишкірив червоні зуби. Тисячі теплих сніжинок піднялося і розсіялося перед його носом. Узяв верхню книжку і придивився при світлі жару до заголовку. Щось незнайоме. Положив на жар. Папір засмердів і затлівся, але не занявся полум'ям. Треба було дмухати… Бризнув огник і застрибав по Володькових вилицях, затиснутих устах, відбився у світлих сочках очей, де відбилась також ціла картинка палаючої книги.

Володько бере другу книгу і знов дивиться на заголовок. Тургенев. Розгорнув. Натрапив на якусь сторінку і поки тріпотливе полум'я не проковтнула темнота, пробіг очима кілька рядків. Урвав на півслові, бо не хотів, щоб згас огонь. Поклав на його згасаючий язик книжку і протягнув руку за черговою жертвою.

Ах, яка це тяжка, черевата книжисько. "Ніва". Так. Це річник "Ніви" у твердих палітурках. Скільки в ній картин, віршів, оповідань, реклам. Цю річ дійсно мусить він переглянути, ще раз востаннє, поки огонь не зжере її трупа і вітер не розвіє шматочки попелу по оцих-о полях.

Зіп'явся над огнем, присівши на пальцях. У колінах мліють ноги. Скинув з голови старого кашкета, положив на землі і сів на ньому. Це вигідніше. Один за другим розбирає хлопець свеї цінні, награбовані скарби і нелегкою рукою віддає їх на знищення. "Ніва" тим часом дала йому те останнє, що могла в такий короткий час дати, поки і сама, без спротиву і нарікань, лягла на ложе небуття.

І коли згас її останній листочок, а ворохобний, мінливий попіл швидко набирав барви вічної пітьми, Володько впер лікті в коліна й обняв долонями підборіддя.

Що він думав? Що в такий час можна думати? За плечима серіями гриміли гармати і, може, в цей саме мент серіями летіли в повітря двоногі "корони Божого творіння".

І дивно, що у цей мент Володько не відчував ні жалю, ні співчуття, ні страху. Йому було навіть весело. Одно тільки дошкульно ворохобило його душевну рівновагу — стан батька. Володько аж надто добре розумів і відчував його.

Він навіть по-варварськи дав вогневі пожерти книги, які вже рахував своїми і які, іншим разом, не випустив би зі своїх цупких пальців так довго, поки не висмоктав би з них весь, до останньої каплі, сік і трунок. Це він зробив "для них"...

Так. Це тільки для батька, єдиного батька, якого ніхто більше не має і який є так чудесний та дужий, як сама війна.

До полудня другого дня все було по-звичайному. Шляхом ішли обози, роз'їжджались козаки. Табор стояв на місці. В полудень у таборі засурмила сурма і счинився надзвичайний рух. Зі всіх подвір'їв бігли москалі. Крик, лайки, гиржання коней. За півгодини табор рушив і розтягнувся довжелезною валкою по шляху.

За башковецьким лісом розігралась канонада. Гармата ревла безупинно. "Аж вікна бряжчать",— казали, хоча Володько ще не чув, щоб вікна бряжчали.

Матвій уже сам не знає, що далі... Дума зірвалась. Ніколи у своєму житті не плакав він, ніколи не вирвалася з його уст якась скарга. Але горе його було видиме і велике.

Уже навіть сусіди "рушають". Що робити? Всі зійшлися на нараду, але на Матвія зненацька находить впертість.

— Не поїду!..— заявив.

—Як то? Тож козаки он нагайками гонять... Он, кажуть, з тамтого боку село підпалюють...

— Хай! Хай гонять; хай підпалюють, а я не поїду. Це вирвалось у нього з відчаєм і не так певно, як цього хотів.

— Люди!? Куди поїдемо? Що ви собі думаєте? Чи там ви хату знайдете, чи хліб? Ось вечоріє... Куди на ніч? Ну... Знаєте що? У нас худоба... Кажете, за одну ніч у нас можуть бути мадяри. Так худобу для безпеки вишлім наперед, а завтрішній ранок нам покаже, що маємо робити. Хай переженуть худобу через Шумську греблю і там чекають на нас... Добре?

— Катерино! — звернувся він до дочки.— Ти он з Володьком поженеш худобу! Збирайся, Володьку!

Він давав розпорядки, але сам не рухався. Стояв мов мур, мов викут кам'яний. Він ще не вірить, що війна прийде сюди. Його твердість і витривалість перед стихією передавалися на всіх присутніх, і ті згодилися "почекати до завтра".

Сам Матвій, ніби вмираючий, що хапається за кожний мент життя, відпихав як міг страшну розв'язку трагедії.

Але тим часом зі села надїжджали підводи тих, що вже рушили... Доїжджали до останньої Матвієвої хати і в непевності зупинялися. Здавалось, не рішалися переступити кордон села.

На Матвієвому подвір'ї повно народу. Як на тоте, гарматна тарабанщина ще збільшилась і чути навіть скорострільний огонь. Під ті клекоти говорив надривним глухим голосом Матвій. Чоловіки, жінки повитягали шиї — слухають.

— Люди! — казав він, опертий на довге грубе ціпилно, стоячи на порозі клуні.— Люди! Мої дорогії люди! Ви ж бачите, що робиться!..— і тут повів навколо довгою, в широкім рукаві сукняного куцана, рукою, ніби намагався відкрити всім усе те, що вони бачать і не розуміють.— Чого ви спішите? Чи думаєте, що так втечете від смерті? То ж все одно, не тепер, то після десь там коло Різдва, на дорозі, серед чужих, у снігу умрем усі... А кинемо свої садиби... Ви ж знаєте: не війна страшна, а люди... Коли вийдемо з наших хат, на їх місцях стануть руїни, навіть, коли фронт сюди не дійде. Жийте тут далі! Не кидайте цих місць! Чуєте? Не кидайте тепер... Не кидайте, навіть коли б вас гнали нагаями. Зубами гризіть, а бороніться, бо то ваші кубла, здобуті працею, потом, кривавою нелюдською працею. Це не гроші, не золото. Це ваша земля, яка ссала впродовж віків вашу і ваших дідів-прадідів кров. Діти ваші ростуть і вони мають замінити вас на цих місцях... А війна, а ворог? Ворог і хоче, щоб ми всі втекли звідсіль, бо тоді прийдуть його люди і засядуть на сідалах наших батьків. Знайте, що без опору, без волі нашої, без нашого твердого слова спротиву нічого не буде... Все зникне! Нас випхнуть на шлях і, мов ту черву, затопчуть у багно... Ви ж гляньте! Верніться! Прошу вас! Худобу хай женуть, а ви верніться! Завтра... Чуєте? Вже завтра хай поїдемо!

Сам Матвій здивувався, де взялися в нього ця впертість і ці слова. Це не розум, не розвага. Це його Бог, що з його істоти в час Страшного Суду говорив словами правди і мудрості. Він випростався й очі його засвітилися, ніби в людини, що випила чогось п'янючого...

Під гарматні рокоти люди почали від нього, ніби ватага якого, вимагати:

— Їдемо! У нас діти!.. Не кажіть так, дядьку Матвію!

Він зірвався з місця і, опираючись на ціпилно, широкими кроками вийшов на дорогу.

Там валка возів з будами. Коло них діти, худоба. З заходу насуває якась не то хмара, не то дим. Б'є гармата. Вітер рвучко стриже по лицях, патрає кінські гриви.

Це впливає на Матвія, як трунок. Він тратить зовсім розум. На його голові нема ніякого покриття і вітер свобідно перебирає і шарпає рідкі довгі пасмвська сивавого

волосся.

На нього найшла якась певність пророка і вояка разом. Впасти, але непереможеним і незломленим. А поки в грудях б'ється серце і в жилах тече кров — свята боротьба, мов вічний огонь життя, ніколи, висоли не сміє згаснути... Жити — значить боронитися. А вмерти — значить не бути більше. Мертві не мають сорому!

Матвій знав це усім: розумом, нервами, цілою істотою і тим усім, що гнало його через великі життєві перешкоди.

Стоячи перед валкою возів, обернений грізним, з блискучими очима, обличчям до суворого заходу, він нагадував втілення сили і мужньої краси. Він, здавалось, виступ— проти самої цариці життя і смерті — війни.

І в той саме мент із-за башковецького лісу виринає велетенська хмара. Краї її горять, озарені якимсь огнем.

— Дим, дим! — крикнув хтось,— Башківці горять! Дядьку Матвію! Їдемо! Хочете їдьте, хочете не їдьте! Ми їдемо!.. Матвій розіп'яв руш.

— То хмара! — крикнув вій.— Сонце її освітило! Не їдьте! Лкади, не їдьте! Верніться! Ніч, дощ!.. Куди?

Серед валки біженців заколот. Одні похапцем сідають на вози, вйокають, цььогають по конях батогом. Інші стоять у непевності. Один чи два дядьки вертаються иазад і ріжуть колесами м'який грунт поля, заточуючи велике коло.

Над'їхав обоз. Це гарматні парки, запряжені по шестеро тяжкокопмтввх бевдюхнхккв. Грубечі посторонки пружньо натягнуті. Високі, дзвінкі колеса поволі обертаються, крають ще глибше дорогу.

— Він "сумашедший"... Дивіться! Він з ума зійшов... Дивіться на ньогоі..— гуторили баби. Але їхати — не їхали. Хто знає, яка сила з того сумашедшого промовляє.

Гарматний парк поволі тягнувся, і це перешкодило селянам рушати.

— Куда, дуракі, єдєтє? — вирвалося в якогось гарматчика, що сидів на коні з коротким кривим тесаком при боці.— Вот снарядов подвєзьом і засиплем нємца!..

Це для Матвія підсилення.

— Так! — крикнув він,— Дурні будемо, як рушимо. Вертайтеся всі!!

Люди завагалися.

— Хм... Якщо він не їде... Хто його знає... Може, воно й того... Як його... Чи не вернутися й направду нам? Воно-то "діствітільно" краще вже дома переночувати. До ночі, хто знає, чи й доплужимося до Шумська. Хай вже завтра.

І люди дійсно почали вертатись. Оте "засиплем нємца", видно, було найбільш переконливим словом. А худобу таки треба вже вперед післати.

Боротьба Матвія зі селянами та своїми хуторянами скінчилась його перемогою. Поважно вдоволений, він, ніби якийсь великий промовець, сходить з трибуни, витирає пітне широке чоло.

Катерина з Володьком вигонять з хліва корови. Рогата, Ряба, Сивенька, двоє озимків.

Матвій навіть не хоче дивитися. Пішов швидко до хати і виніс сіру "кредитку" —

трирублівку.

— На! — сказав твердо, подаючи Катерині гроші. Катерина взяла. Настя втиснула Володькові вузличок печеної поросятини. Хліба не варто таку путь дричити. У Шумську купиться...

Почекали з худобою, поки зігнали всі хуторяни. Сільських пристало до дерманців тільки двоє чи троє людей. Гнали телят і навіть свиней.

Дивно, що Володько тільки назовні мав вигляд, що йому сумно кидати дому. У дупгі (не хотів чи соромився признатися) навіть радів тією його особистою й особливою радістю" коли йому вдалося щось нового бачити чи пережити. До того був заклопотаний. Відходячи, ні разу не обернувся, ні разу не кинув погляду на те місце, де он зібралася купа будівель, обтиканих навколо малкмн деревцями.

Зі заходу досить швидко насувають лапаті хмари. Володько навіть теплішої одежвии при собі не має. У ваговому куцому курташку, чоботи зв'язав і несе на палиці через плече. Це і все. Катерина має ще велику теплу хустку.

Женуть худобу самі дівчата. Тарасова Уляна, Кузьмова Христя, Титьова Харитина і ще кілька. Володько, як виявилось, був одиноким представником славного мужеського роду в цьому жіночому товаристві. Це його аж надто мало тішило, хоча решта є цілком вдоволена, що мають бодай такого чоловічого пасинка.

Дорогою дівки регочуться, жартують, продають москалям зуби і терпкі відповіді за не менш терпкі запити та побажання. Їм, видно, зовсім байдуже, що лишили, може, й назавжди, дому та рідню. Володько ж цілу дорогу має поважний і заклопотаний вигляд. Спостерігає, прислухається нутром свого єства до настрою оточення. З острахом позирає на насуваючі хмари, які, на щастя, дійшовши до жолобецького лісу, поволі розправлялися, тихшали і майже зникали. Схід навіть усміхався блакитною плямою, і, здавалося, там лежить та щаслива країна, яка пригорне всіх, хто жахається і тікає від шорсткого обличчя війни.

Дещо змінився настрій дівок, коли над вечір досягли містечка. Вже в Рохманові, що відділяється від містечка ставом, було величезне стовковисько військових та біженецьких підвід. Шлях обернувся на суцільне багно, в якому колеса возів грузли по самі маточини. Деякі підводи позастрягали і не могли рушитись далі. З інших возів відпрягали коней, спрягались по четверо і так рятувалися.

Військові двоколки, тачанки, парки, запряжені четверма сильними кіньми, ріжуть багно, чіпляються за селянські вози, відривають їм люшні. Баби репетують, лаються. Діти верещать, вояки матюкаються.

Все це не могло гарно вплинути на дівчат. Поки перебралися через греблю, почало сутеніти. До того загубили двоє свиней і тягаровий самохід роздушив теля. Перелякалося і вперлось просто під колеса.

На ніч зупинилися на полі за містечком. Поле широке, рівне, як гляне око — заставлене безконечним табором війська і втікачів. Ніде ні одного шматка вільного місця. Люду скрізь, мов комах в комашні. Добре, що принаймні розбились хмари і загроза дощу проминула. Холод також не дуже дошкулював.

Отаборилися в невеличкому проході між військовим і цивільним таборами. Володько має досить клопоту. Нема чим поприв'язувати на ніч худоби. Нема з чого класти вогонь, нема на чому спати. У таборі втікачів розпалюють огні. При найближчому возі мати проказує голосно своїй дитині "Отче наш". Слова виходять у неї з "нашою вимовою". Це, мабуть, "галіціянка". Чоловік розмахує високо над головою сокирою — коле великі дилі на дрова. У військовому таборі сурма висурмлює до вечері. Шляхом гудуть і котять з розсвіченими зірками самоходи.

Володько думає, як і де роздобути нейвеобхідвіше для нічлігу. Дівки, мов потомлені кури, поприсідали до землі, повкривали брудні босі ноги спідницями і плачуть. "Боже, які вони дурні",— думає Володько. "Одразу плачуть... А не бійсь... Як виходили з дому, не думали, що будуть там робити"...

Володько йде між табором, збирає розкидані купки зім'ятої соломи, полінця дров, бляшанки з консервів. Все це зносить до свого табору. Йому зовсім не смутно. Навпаки. Це нагадує якусь фантастичну пригоду з книжок… Може, це вони в якомусь татарському полоні, насильно вирвані з рідних гнізд. А може, вони плили розбурханим морем, корабель їх розбився, а вони змушені були пристати до якогось берега дивовижного царства, де весь народ жиє на возах. І тому вони мусять якось рятувати себе, знаходити вихід зі становища, давати собі раду.

Ось Володько назносив уже чимало соломи. Можна буде розсгелити її, і всі спатимуть солодким сном на м'якому леговиську під ясними далекими зорями. Ось у нього купка дров, якась бляха, досить для кожного консервних бляшанок.

Почекайте тільки трохи. Він ось побіжить до он того воза і позичить головешку з огнем. То добрі люди… Просимо, просимо. Візьми собі… Вогню ми, дяка Богові, не купуємо... Божий дар...

Володько несе головешку, іскри навколо, мов золоті бджоли, мотаються і зникають, не долетівши до землі. Дівки бачать, що він працює — почали й собі рухатись. Кожна за бляшаночку і давай корови турбувати. Ті вділили їм, скільки могли, теплого молока. Хліб є, м'ясо є.

Ось Володько вже колінками рачкує, виставив полатану сіданку догори, а носа мало не до головешки приложив. Зі всіх своїх сил дме на жар, приложивши до його зубів пучок соломи. Ось дим пішов і просто клятий до очей преться. Володькові очима й носом дещо мокрого потекло, але на те ж йому кулаки дані, щоб міг він його як слід підтерти. А до того можна міцно шморгнути носом і "бодай ти згоріло" від щирого серця вилаятися.

Огонь радісно бризнув. Володько зривається на ноги і дивиться вниз, мов переможець. Тріски, відламки з возів, якісь, Бознаким викинуті, кусники дерева виявили з себе найкращу поживу, яку огненні язики смакували з найбільшою насолодою.

Дівки злазяться зі всіх боків, оточують огонь і гріють ноги. Їх обличчя поволі яснішають. Їли хліб з м'ясом, пили молоко.

Володько не буде отак собі сире молоко пити. Він ось має чудесну бляху, яку

знайшов отам коло московського обозу. Положить її, поставить на неї консервну бляшанку. Ну, ось бачите. Огонь горить і молоко пражиться. А хіба йому язик втече, як трохи почекає.

— О, о, Володьку! Молоко перевернулось!.. А бодай ти згоріла, сама бляхо! Не треба її лаяти, бо вона й сама згоріла. Як може чоловік знати, що та бляха з якогось такого заліза, яке (халєра паршива) взяло та й згоріло. Бляшанка провалилась, перекинулась. Молоко все на вогонь... Ах!..

Володько рятує огонь. Коби хоч вогонь був, а він уже якось переспить цю ніч і без молока. Кладе солому, сухі тріски... Огонь прорвався знов, і знов весело від нього стало. Молоко шипить собі по землі, яка поволі втягає його в себе.

Кузьмова червонощока й кароока моргуха Христя реготом зайшлася. Володько глянув на неї недобрим оком. Чого то, мовляв, скалити зуби...

Але вона не тільки реготала. Ні. Вона взяла свою бляшанку, пішла між корови. Ті, небораки, також тут навкруги скупчились, жують широкими губами і з байдужими очима, думають, мабуть, до безконечності дурну думу. Скоро зациркало у бляшанку пружними струмками молоко, і по хвилі Володько знов примощував до огню свою порцію. Вперся. Раз казав, що сирого молока не п'є, то, значить, не п'є... І на цей раз таки перепер. Молоко закипіло, а Христя по-своєму раділа також. Хто знає, чи й не сподобався їй отой самий дивачок Володько... Хто знає...

Вечір не забарився довго. Огні у таборі поширились, пояснішали. При сусідньому вогнищі сидить на комердяці сухий довгов'язий дядько, курить люльку і плює в огонь. Володько покинув дівок і підійшов до нього.

— Я знов до вас. Бачите, ми вибрались з дому з худобою наперед... Наші завтра приїдуть... Нічого з собою не маємо... Чи не сказали б ви мені, дядьку, де тут дрова на вогонь беруть...

Дядько не відповів одразу. Ні. Він перш усього вийняв з рота люльку, сплюнув, приплющивши очі, в огонь, повернув голову до Володька.

— Що? — проговорив уривно. Володько мусів ще раз повторити своє прохання...

— А ти ж відай?..

— З Тилявки?.. Хм... А далеко там війна?..

— По правді сказати, не знаю. Як ми виходили, кажуть, за Крем'яйцем ще була?

— Еге? Тьху! — і затягнувся. Володько ніяковіє. Якийсь дивний чоловік... Жінка його, що проказувала "Отче наш", мабуть, спить. Дитина також, мабуть, спить. А він от сидить і журиться, а може, й не журиться, бо ж вираз лип" його не сумний. Віз з будою стоїть. Коло нього пара коней і корова. Під возом цебрик. До полудрабка підвішена дійниця.

— Є у тебе отець? — зненацька, не виймаючи з рота люльки, проговорив дядько...

— Є,— коротко відповів Володько.

— На війні?..

— Еее, де там...— заперечив Володько так, ніби йому навіть і в голову не йде, як його "отець" могли на війні бути...

— А брат є?

І чого він хоче? Нащо йому все знати?

— Двох маю...

— На війні?..

— Дома. Старшого, певно, скоро заберуть...

— То ти щасливий. Усі дома... А я от думаю... Сиджу і думаю. От як навкруги багато люду... Все люди, все люди... А я... Мав і я, голубе, трьох синів. Забрали. Сеся, що в буді, невістка з дітинов. Ади, семий рік має... Старшого мого... Десь, кажуть, ніби в полон попав і на Сибір погнали... В Сибір... Менші обидва самі пішли... Хотівєм, єк то кажуть, в люди вівести... Хотівєм, ади, світ показати їм. На гімназію до міста післав. Ет! — і старий махнув рукою...— Училисі. Прийшла війна. Оба, диви, у січові стрільці подалися. І тепер — хіба я знаю?

Володько зовсім не мав бажання слухати історію його роду. Але вираз і мова старого такі щирі, такі прості, що хлопець присів до нього і слухає. Старий розповів про своє життя-буття. Згадував кілька разів слово Україна. Володько слухав, але більше з пошани до нього, як з цікавості. Він потребує дерева на вогонь. А старий, видно, не має з ким поділитися своїми думками. Говорить з ним, мов зі старим. І чомусь пригадав Володько діда Юхима, його пасіху, його господу зі садом і черешнями...

Як то вони сиділи тоді у траві і читали... Ах, як то давно було.

На вогні горять широкі почорнілі дошки з жидівськими написами.

— Ви де набрели тих дров? — питає Володько...

— Тотих?

— Еге?

— Там. Там он окописько... Вояки розбили частокіл... Нема ж чим палити. Змерзнемо без ватри. Пішли й, хай Бог простить, мертвих обікрали... Мертвих не мож поганити... Але — що ж...

— А більше тут ніде не дістану дров? Старий похитав головою. При цьому не відривав погляду з огню, ніби там читав що...

—Я там маю досить. Візьми собі... Візьми, візьми, хлопче!..

— От спасибі вам! — аж викрикнув Володько. Такий добрий дядько... Він ще й на старого не виглядає, а вже три сини має... Журиться бідачисько. Видно, добрий "газда" був. Руки і чоло, й очі свідки того... По цілому нашому світі добрі "газди" є... Розумні люди, поважні люди, "з толком", як сказав би його батько. "І з Австрії, а зовсім, як наш",— думав хлопець.

Набрав дилів на оберемок і вийшов. Коло свого вогню застав москалів. Дівки, мов вівці, докупи збилися і зрідка відповідають на вояцькі допити. Володькові це не до вподоби. Краще йшли б собі геть. Не дадуть спати.

Розстеляють солому і всі гурточком лягають. Москалів прогнали таки, і ті пішли геть. Дівки мають для вкривання великі хустки, а Володько не має нічого. Але якось-то до завтра видержить. Розіклав більший огонь, згорнувся калачем, мов пес, і заснув.

Але спав не довго. Розбудив його холод. Огонь загас і стало зовсім темно. Дров

більше не було. По плечах бігають мурашки холоду. Поглянув на дівок, на худобу. Дівки смішно сплять поскручувані майже вдвоє. Встав і подивився на худобу. Щось її дуже мало. Багато корів бракує. З його товару немає Рогатої й обох озимків.

—— Гей, гей! Дівки! — крикнув він на сплячих.— Вставайте! Вставайте! Товару нема!

— Що? Де? — Дівки зірвалися, мов опарені, на ноги. Кожна кинулась до своїх корів. Посвищи! Почали поблизу шукати, але дарма. Біда та й годі. Ніч, холод, безконечний сплячий, повитий димом і туманом, табір. Від холоду Володько тремтить і цокотить зубами. Дівчата знов розплакались. Шукати треба!.. Десь пасуться. Вкрасти ніхто не міг. Кому тепер ті корови потрібні.

Володько кидає заспаних, наполоханих дівок і подається між табір. Оглядає скрізь вози, худобу при них... Коло деяких палахкотять великі вогні. На них горять здоровенні комердяки. Люди сплять на возах, під возами, на землі коло вогню. Володько зупиняється не раз, щоб погрітися і волочеться далі.

Табір тягнеться безконечно. Маленькі проходи, намети, буди, вогні. Поприв'язувана до вбитих у землю палів худоба.

Коні хрупають що-небудь, корови жують жвачку, люди хропуть. По соші все ще тарахкотять обози і далеко висвічують своїм пружним яскравим світлом самоходи.

Мільйони людей спить тут. Вгорі дзвінке, з грубими осінніми зорями, небо. Гуркіт гармат нагадує близькість фронту. Небо там — ніби хрусталева чаша з вином.

Хлопець довго блукав поміж возами, вертівся часто по одних і тих самих місцях, зазирав до кожної корови, але все безуспішно. Часом здавалося, що ось вглядів, що ось виразно бачить Рогату, теличку...

Підходить, ні. Мусів переконатися, що це омана. Довго так блукав, поки нарешті втомився. Сон морив його також порядно. Захотів вернутися до свого табору. Але скільки не намагався, не міг його знайти. Йшов навмання. Звертав вправо, вліво, обходив вози. Все даремно. Ні корів, ні своїх людей. Заблудив та й все. Треба перечекати до ранку.

Налазить на великий огонь, знаходить коло нього дошку і лягає. Крім нього, тут сплять два чоловіки в порваних черевиках. Обидва вони лежать на широких дилях, підклавши під голови по куску дерева.

Незчувся, коли й заснув. Спав міцно, розкішне. Ні болів, ні снів, ні тяжких думок. Сам-один серед безлічі чужих людей. Голова лежить на лівій руці. Сяйво вогню ярко освічує його біднувате обличчя. Його скорчені ноги звішуються з диля й опираються об пеньочок, на котрому, мабуть, рубають дрова, бо поцюканий.

Спав годин дві. Прокинувся. Огонь догоряє. Великі головні жаріють і вкриваються попелом. Чоловіки ще сплять. Туманно. На сході аріє небо — мабуть, світає. Недалеке лежить і, широко роздуваючи ніздрі, чмихає корова. Не співають півні, не женуть пастухи на пашу худобу. Нема хат. Безконечний, вкритий туманом, табір.

Здивувався, поки знайшов свій табір зовсім поблизу. Це, зрештою, не диво. Дівчата збилися купкою, і нелегко їх віднайти. Товар розбрився. Володько застав їх, коли всі

спали глибоким сном.

Побудив.

— А де ж худоба? — спитав він.

— А ми тебе, козаче, спитаємо: де худоба?

— Ну, то шукати треба! — крикнув він.— Сама вона не прийде.

Ті не мали що казати. Пішли шукати. Тепер, по денному світлі, це не так важко робити. Внедовзі, ще здалека, вгледіли свій товар. Пізнали по Рогатій, яка відзначається своєю окрасою.

Корови спокійно паслися по другій стороні соші. Цікаво, як вони перейшли туди? Голод. Так. Голод загнав.

Починався новий день в нових обставинах. Треба якось пристосувати його до власних вимог, поки над'їдуть підводи. Треба кормити худобу, варити сніданок, обід. Шукають пасовиська і знаходять його на лугах за Шумськом. Двоє дівчат j женуть пасти худобу, решта варить обід. Володько, як господар, має піклуватися вогнем. Мусить придбати дров.

І він сумлінно виконує свої обов'язки. Головне, що його дратує і сердить,— поводження дівок. Бо ж що за розмазаний! народ. Дома і зуби скалять і гиржать, мов лошиці, на цілеї поле, що аж під Жолобецький ліс чути. А тут ось кілька годин прикрішого життя, і зараз — плач, сморкания, нарікання.

З'явилися знов москалі, жартують, як завжди. Дівки надуті, і їм тепер не до жартів. Але ті товчуться тут весь час. Володько йде оглядати околицю. Пробрався через табір, зауважив примітки, по яких має вертатися назад. За табором долина і жидівське окописько. Огорожа навколо розбита. Дошки на могилах подекуди повиривані. Сторчать одні кам'яні плити. А мертвим що? Хай там воюють, мруть. Тут їм затишно, тихо. Он хата одинока, брудна з відчиненим вікном. У вікні голова довгобородого, зовсім білого, жида. На голові у нього ярмулка і чорна маленька коробочка. На плечі накинена пасмужиста хуста. Постать старого безупинно, мов, вагалко годинника, хитається.

Після гамору і метушні табору, цей кут з мертвими і старим дивним жидом видається Володькові якимсь надзвичайним і загадковим. Кам'яні гладенькі плити, дивні написе, яких нізащо, хоч би луснув, не прочитаєш. Ось тут хіба Хаїм Цаль, поважний громадянин містечка Шумська, склав свої метушливі кості. Як дивно... Як дійсно дивно. Все навкруги таке дивне, зовсім інакше, як було колись.

І мимохіть пригадав минулу ніч, блукання між возами й огнями, старого "галіціяна", що плював у вогонь. Згадав ще раз діда Юхима. От цікаво, чи живе він ще... Згадав прогульку з ним у ту туманну пахучу долину, коли йому щеміли утомою слабі ноги. Пригадує виразно, як дід казав про війну. Невже він знав, що буде війна? А батькові сни.

Але чому він, малий Володько, має все згадувати, помічати кожну дрібницю, низати все на ланцюжок думок, порядкувати події, дні, настрій їх? Тут ось тисячі тис"ч народу. Чи задумується ще хтось, крім нього, над цим? Зі всіх йому знайомих, крім батька й

отого старого з люлькою, що плював у вогонь, напевно, ніхто! Як його бути байдужим, боятися і бігти, упасти і плакати, виразно належати до того скоповиська людей, як вівця до череди. Ні ж... Через голову лізе думка, що піднімає, мов вага, усе, що ловлять зором очі, і важить, цінить. Очі горять не даремно і не даремно бачать дороге чарівне світло і барви його усі, що розлиті скрізь, куди не ступить нога.

І чи ж не бачить Володько, що на його очах твориться щось-таки незвичайне, щось дійсно велике. .Він родився в такому-то році в глухому закуті світу і, здавалося, все життя мине перед ним, мов струм води спокійної річки. І ні. Сталося так, що він побачить дію, яка твориться раз на віки, яка перетне старий світ і відхилить завісу в новий. І невже Володько має увійти туди першим — ні, одним з перших? Мабуть, так. Щасливий ти, Володьку. Буде колись мир, замовкнуть гармати, родяться і виростуть нові люди, але не будуть бачити вони ні отих москалів, ні отих коней, ні галіціянів в капелюхах з люльками, ні таборів... І будуть вони заздрити тим, що колись метушилися, пружились і вмирали. "І все, що бачив ти, запиши", — казав дід Юхим,— "а ті будуть вечорами читати і жахатимуться і думатимуть". Зле було, але сяйво вогнів і перегуки гирл гарматних і ворох обня, якої світ не бачив — це ж не дійсність. Це ж, чоловіче, казка. А що є більш привабливого від казки?

А Володько сам переживав ту казку, бачив її очима, торкався цілою істотою її змісту і переболів кожне її слово, писане вогнем і кров'ю. Не раз, бувало, ходив на місце бойовища. (На Валах у Дермані). Казали люди, там козаки з ляхами билися. Пружив уяву, щоб вловити постаті, які десь далеко, далеко в мороці минулого невиразно йшли перед ним. Знаходив кості, вгадував: козача? лядська? Колись це людина була, що шаблею навідмах тяла... Хтось і по ній галазднув шаблюкою, впала до землі й увійшла в неї, тільки кістка лишилась валятися. Знаходив і речі. На "придатку" в Тилявці виорано шаблю. Тут, кажуть, козацький загін витяв упень ляхів. Шабля груба, гнута, тяжка.

І це було так давно. Тільки книги одні згадують ті часи і барвно про них розповідають. А більш нічого. А це ж ось перед очима. Це не оповідання, не сон. Це дійсність. Бачив, як рускі лізлм водхамм в Карпати, щоб там зложитж білі кості. Бралм Австрію, Львів, Перемишль, під Краків сягнули. Перемагали і зникали...

Здорові, вибрані були люди. Співали весь час, танцювали. І там десь лягли. Ходили в Польщу, боронили Варщаву, грузли в Мазурських багнах, гинули в Августовських лісах. Ех, і полки ж були. Сибіряки, "стрілкових полків", латиші, китайці, черкеські полки, кубанські сотні, донці.

Можна все зрозуміти. Можна зрозуміти, чому китаєць носить косу, але зрозуміти цей шматочок часу... О, це не тепер буде зрозумілим.

Володько все це не зовсім так розуміє, але приблизно так. В його голові колотиться туманна дума, повна гострих протиріч. Чув, що губить "отечество". Його ім'я відходить від нього, стає іноді чужим, туманіє. Переставав вірити в непереможність "рускаво оружія". Свята Русь, що в "красє царственной по ліцу землі пораскінулась", тратить привабу і він все менше і менше боліє її поразкою. До отих "галіціянів — австріяків" чує

більше притягливої сили, ніж до кацапів, татарів, гирян, калмиків, які все ж таки були "рускіми".

Ах, ну його зрештою. Вставай, чоловіче, і йди далі...

Володько встає, йде шукати дров. По довгому блуканні знаходить якісь комердяки і пре їх до табору.

Табір димить, готується обідати. Коло свого огнища не застає всіх. Катерина пішла до містечка купувати хліб і мотуззя, щоб на другу ніч було чим поприв'язувати товар.

Позатим нічого не робиться, щоб якось ліпше улаштуватись на наступну ніч. Усі чекають на свої родини, які мають от-от над'їхати. Цілу ніч кипів бій, і австріяки, напевно, попруть руских.

Незабаром вернулася Катерина, пригнали з паші товар. Горить вогонь, доять корови. У позиченому відрі піниться і парує над палаючим огнем молошна каша. Зганяють миску, ложки.

Сідають всі підковою на сирій землі й сьорбають ложками з одної величезної миси рідку кашу. Сьорбають мовчки. Не жартують. Не шкірять, як звичайно, зубів. Навіть червонощока чорнявка Христя замовкла. Де ж таки. Полудень минає, а з дому ніяких чуток. Може, вже в полоні. Може, не тією дорогою поїхали. Може, туди на ліси, на Дермань до своїх подалися, а їх усіх отут між оцими людьми на поневіряння лишили. Така дума, такі здогади турбують і непокоять дівок, і вони впадають у чорну безодню безпорадності та зневіри.

Володько знов-таки не поділяє їх горя. Але на всякий випадок вислали за містечко до села дві дівки, щоб пильнували і, якщо б їхали їх родини, вказали, де є табір з худобою.

Швидко минає повний метушні день. Сонце заходить червоно. Вернулися дівки, але самі. У таборі палахкотить огонь. Дівки принишкли. Коло них знов в'ються москалі, напрошуються ночувати. Дівки відгризаються, але в їх мові не чути рішучості. Це чомусь непокоїть Володька.

Він цілий день працював. Стягав і тесав кілля, вбивав у землю, прив'язував корови, зносив на багаття дрова. А ті дівчиська, мов подуріли. Понадувались, мов печериці.

Цю ніч табір їх має зовсім пристойний вигляд. Корови поприв'язувані, свині загнані до маленької кошари. Палахкотить огонь. Дівчата лягли всі гуртом ногами до вогню, а Володька взяли всередину, щоб не лізли між них москалі. Ці кружляють навколо, мов голодні вовки. Один солдатик Христом-Богом благає:

— Дурні дівки… Я ж вам нічого не зроблю. Што ж, навіть недзя на вас полюбуватца? Завтра, вот вам, півпуда гречаних круп принесу... Направду принесу...

— Йдіть ви собі, москалю, звідки прийшли,— відгризаються дівки, а самі стискаються, мов вівці, одна до другої. Володькові тісно, але натомлений і невиспаний минулої ночі, він скоро віддається на ласку і неласку тяжкого сну.

Прокинувся. Підняв голову. Зоряне небо, осіння роса, догоріле й тільки злегка жаріюче вогнище. Земля вогка. По спині пронизливо перебігає холод. Шкіра їжиться. Встав, щоб підкинути дров на вогонь.

Холодно, вогонь згасає. Дров не хотілося підкидати. Рішив піти собі геть. І Володько пішов по таборі шукати ліпшого місця.

Довго стоконяється між возами. Горять огні, скрізь повно сплячих людей. По годинній блуканині знайшов пригоже місце. Великий огонь. З обох боків сплять люди. Посередині диль з якогось будинка. Розкішне розлігся на нім і думав заснути.

Та це не так легко. Думки, холод. Обернеться до вогню передом — спина страждає. Задом — груди і живіт скаржаться. Не забув і про дому. От уже друга ніч в оцій комашні, а що там? Щоб часом дійсно не стратились вони і не поїхали бозна-куди. Лишатися?.. Коли б хоч не з отими осоружними дівками.

І таки заснув. Розбудив його червонопикий чоловік аж рано. Потребував диля на вогонь. Володько зірвався, мов заєць, і пішов геть. До Свого табору прибув пізно.

Дівки неймовірно розгосподарились. Самі й в огонь дмухають і диму скоштували. Побачили Володька і всі юрбою:

— Ааа! Володько! І де ти пропадав?..

Володько кинув гострим зором навкруги і зауважив торбинку з гречаними крупами. Це його схвилювало. Згадав вчорашню обіцянку москаля. Володько аж надто добре знає, звідки з'явилась тут та торбинка. Уста, чи краще, кутки його уст, опали і на них їдка, іржава усмішка. У думці нищив їх самими міцними докорами, які ще тільки існують на світі. Володько тепер не Володько. Надувся і, в кожному разі, він мало не який-небудь поважний дядько або я знаю, хто. На дівок можна і не звертати уваги.

Шалихвіст Христя, що подібна на вітер і разом на захід сонця перед бурею, взялась термосити ним, але ніщо не поможе їй. Він тепер і не думає постачати їм дрова. Хай самі собі йдуть шукати, коли такі розумні. Він іде тепер сам на греблю виглядати своїх. Хай роблять тут осоружні дівчатиська, що їм заманеться.

І це не погроза. Зовсім ні. Володько обертається і відходить.

— О-о-о! Дивіться, дивіться... Здурів хлопчисько,— затеренділа Катерина.— Та куди ж ти йдеш?! Он кашу зваримо!.. Це Володька зриває, мов іскра бочку пороху.

— Сама їж ту кашу! А я не буду їсти всякої даровизни...

— Тю-тю-тю! Здурів! З ума з'їхав...

Але Володько вже не слухає. Він швидко відходить в напрямку містечка й іде просто на кузню, що стоїть біля соші. Нічого ще не їв. Не взяв зі собою ні хліба, ні грошей. Твердо порішив іти на греблю й не вертатись, поки не приїде батько.

Ось він уже коло кузні. Довга шопа технічної майстерні. Дзвенить залізо, гупають нараз кілька молотів, сичить і плюється жаром горнило. По кулястому бруку котять самоходи, вицокують верхівці.

Але що це? Ні, це ж неможливо... Зупинився і дивиться. Так! Так. Це ж батько. І як дивно. Між вершниками, на осідланій мішком череватій каштани! чвалає батько. Довгі ноги бомбають і мало не торкаються землі. Дебела постать, на голові знайомий, засмальцьований від поту кашкет темно-зеленої барви.

"Татусю!" — викрикнув хлопець у думці. "Дорогі тату!"

— Татууу! — гукає він уголос.

Матвіж оглядається, але не помічає одразу Володька. Тут пря кузні стільки того народу.

— Я тут, тату! — вигукує він ще раз.

Матвій зобачив його і під'їхав. Кобила впотіла, тяжко сапає. Видно, шпарко чвалав.

— Де дівчата з худобою? — було першим запитом батька.

— Там, тату! Недалеко. Ми там розтаборились. А що дома? Де наші всі?

— Нічого, нічого! Володьку; — викрикує Матвій.— Все добре! Ми ще всі дома. Фронт зупинився за Крем'янцем. Наступ австріяків відбито... Тепер додому з худобою!

Матвій ніби хлопчик радіє. Ця радість передалася й на Володька,

— Додому! — крикнув він.— Чого ж тут капіти? Чудесно. Значить, все гаразд. Значить, поженуть худобу додому, будуть і далі дома. Все-таки привабливе це, чорт бери, слово... Володько радіє, мало не підскакує. Біжить коло кобили і все розпитує батька, ніби він бозна-коли з дому.

Виявляється — цілу ніч човпли з гармат. Билися здорово. Земля, мов бубон, гула. Але річка Іква не пустила австріяку. Рускі окопуються.

Володько готовий навіть і з дівками помиритися. Але вони тепер зовсім йому непотрібні. Ось він разом з батьком. Разом і до табору прибули на превелике здивування дівок.

— Оооо! — загули всі разом.— Дядько Матвій! Боже! Очі, дивись, горять. Де вся та надутість, заплаканість. Дядько Матвій з'явився, мов добрий дух визволення. Обступили його, шарпає кожна до себе, розпитують навперебій, що й відповідати не встигнеш. А Матвій не той, що завжди. Ні суворих очей, ні брів насуплених. Теплий і привітний, мов пшеничний пиріг. Коли ще вістку вчули, що додому вернуться, затупцяли, завіскали, мов без ума. Ті, що товар на пашу погнали, миттю назад прилетіли.

Матвій закомандував худобу зганяти і в дорогу. А тим часом торбину з харчами розв'язав. Володько вовком накинувся на все домашнє. На вогні варилася каша...

— Чому дівчатам не даси м'яса? — запитав Володька батько.— Що ти, найголоднішяй, чи що?

— А він тут не хотів їсти!..— зауважила котрась.

— А то ж чому? Есе, Володьку! Так не можна... Де взявся в батька такий лагідний голос? Диво дявие. А на дівок глянув Володько докірливо. В очах його вогко. — Ех,— вирвалося в нього.— Що тут казати?..

І більше не сказав нічого. Дівки вдячні йому. Дивний такий. Інший, напевно, он як усе розплескав би.

Гнали назад худобу до самого вечора. Гнали не шляхом, а бічними дорогами. Володько чув велику втому й батько кілька разів давав йому каштанку.

— Їдь! Мені вже геть зад обліз. Пер, мов вітер. Ночей, дубило його ма', не спав.

Володько їхав. Минали поля, луги, села. Батько збив на потилицю кашкета і був надзвичай говіркий. На половині дороги Володько під'їхав до нього.

— Їдьте ще ви, тату! Я вже відпочив.

— Но, но... Їдь, їдь...

Несли до рідних хат втому і радість. Які чарівні оті своя хата і все навкруги. Як приємно сісти на лаві за знайомим столом. На нім миска тлустої, гарячої юшки. Заклопотана мати з усмішкою на устах і сльозою в оці. Працюють ложки, зуби. Пара страви лоскоче ніздрі. Уривні оповідання. І, здається, нема сили, яка б могла розірвати цей маленький гурт людей з назвами: тато, мама і діти.

IV

Почалося нове життя в сусідстві фронту. Гарматні перегроми поволі стали улюбленою музикою... Село жило війною. Школа втікла... Зграї дітвори пасуть по лішниках та запустах худобу, палять купи листу, будують окопи, наступають, варять "у кухні" і дістають порції.

Осінь швидко минає. Шляхом снують обози, літають козаки зі штабу корпусу, що зупинився й осів у Жолобках.

Розпочинається попит на овес та сіно. "Ага,— думає Матвій.— Уже не йдуть самі до них, не просять. А скільки то знищили того вівса"...

Матвієві, отому мужикові, що має поломлені працею руки, мозолі в долонях, відколи їх носить; ті очі, де безодня змагання, муки, впертості. Йому все ясне. Він бачить, мов на долоні, цілу подію і не тяжко розумному окові оцінити її. Бачить і знає людей — чужих і своїх... І він казав:

— Пропаде все, бо господаря нема. Нема в Росії хазяїна!.. А без нього все "нипочом"...

Це був тяжкий і суворий присуд. Але іншого в Матвія не знайшлося. Військо, здавалось йому, на те й сотворене, щоб руйнувати. І та руйнуюча сила переважила над тими, що снажились і вибивались зі сил, справною та твердою рукою тримали стерно гігантського корабля.

— Кров така,— Казав він.— Татарська!..

У Суражі за Шумськом "база поповнення". Тонка одноколійка зв'язує її з Острогом. Гарматний говір не вмовкає. Пішли "маршові роти" на "пополнєніє". Тилявка на середині дороги між фронтом і запасовою базою. Майже кожного дня надвечір діти зриваються з гамором і женуться під жолобецький ліс.

— Москалі йдуть!..

Знайомі незабутні слова. А з лісу висуваються роти — одна за другою, без крику і пісень. Це ж не "перві бої". Тепер ідуть бородаті сибіряки, молоденькі кацапчуки з Рязані, Вологди, В'ятки, хто знає, з яких країв, яких земель. Раси, говори, барви...

У Тилявці нічліг. "Квартир'єри" розписують на воротах крейдою: 5, 10, 15, як де. До Матвієвої хатинки втискали від 5 до 12. Менше не можна було, більше не влазить.

По приході в село "роти" розпочинають торгівлю. Новенькі "сапагі, палатки", ватові "фуфайкі", штани, в'язані "кальсони". Салдат і душу чорту продасть! Да! Міняють на старе, продають, за що тільки можуть.

— Старік! Мєняй сапагі!.. Давай какіє-нєбуть, ліш би на ногу абуть...

— А вам же...

— Плювать. У Крем'янце новия дадут. Нє пустять умірать у старих...

І міняли. На дрантя, на непотріб з доплатою "два цєлкових". А роти виходять зі села, мов ограбовані. Відходять і не вертаються. Полон, смерть, ранения... З Крем'янця потяги тягнуться і "маршові роти" розвозять по "тилу" каліками. В полон гатили тисячі. Землю кістками забрукували.

Що ближче зима, то більше в селі "фуражирів". Уже й на солому попит. Ячмінь також у моду пішов.

Продав Матвій перші п'ятдесят пудів вівса по "руб і двадцять". Ну, це вже ціна, але й ще не справжня. Фуражир білий папір до підпису тиче Матвієві.

— То ні, господин фуражир. Не підпишу.

— Піші, атєц. Усьо равно... Піші!

— Ее, нє... Не можу. Характер не дозволить.

— Крутой ти дєдя. Ну, ладна...

І пише розписку з ціною два рублі за пуд. Дивиться на те Матвій: нечесний пішов народ. Але... І підписав.

— Нє бось, атєц. Нікто тєбя нє тронєт. А жіть і нам нада.

— Крадуть, аж курить,— казав після Матвій.— Краде, хто може. Мільйони злодюг... Не буде добра, ох, не буде.

А фуражири, офіцери обозів впасені, мов кабани. Матвіїв знайомий, з білими вусиками "батареєць", завжди наїжджає за вівсом, ячменем, соломою. Заночує, замовить курку, заплатить добрі гропгі. Вечором чай жлуктить, "Кузьму Крючкова" розкурює

— Ех, жість, жість! — вирветься часом, коли витягнеться на розстеленому серед хати кулі.— Віжу, атєц, ти на всьо свой глаз імєєш… Панімаю… Но вайна сволоч разлажіла рускава челавєка... Кутєрма пашла... Гнійот наш челавєк...

— Бо нема хазяїна... От воно! — відповідає певно Матвій.

— Да. Может, ти і прав. Царішка наш растерялся... Вот би тєбя, атєц, на царя... Аа!

"Мерзенна думка, бий тебе сила Божа!" — думав Матвій. Він такого зовсім не мав на думці. Цар царем. Царя ніхто й не вважав господарем. Цар собі цар. Сидить і царює, от ніби архірей при Службі Божій у церкві. Господарі інші — міністри всілякі. Але ті нінащо звелися. Хто знає, що за міністри там, але армію паничиками білоручками, що ні бе, ні ме не тямлять, запхали. Лізе тобі отаке в окулярах з тоненьким носиком — хлюст хлюстом… Тут огонь, смерть, а воно з "сестрами" (теж, прости Господи, слово споганили) розгул творить... Пошли таке в бій. Дай в його команду народ. А ними всі штаби, всі обози запхані. Цигарки, перстені на пальчиках, сестри, подушки… Тьху! — теж вояки!

Почали підводи зі села в "наряд" брати. Селяни це стійкою звуть. Заберуть підводу до штабу, поставлять на добу, і дощ не дощ, сніг не сніг, стій, чапи, поки який хлюст зі сестрою на гулянку не зволить проїхатись. А спробуй, слово скажи… Морда твоя тріщатиме, бо така нечисть запальна, мов порох. Нерви… Все нерви. Безсонні ночі з бабами. Одеколон, що пили, мов воду. Спирт зі шпиталів сестри викрадали і пропивали,

лярви прокляті.

Це твориться по цілому запіллі фронту. А там на фронті тисячі тисяч вмирає. Кров ллється, де тільки глянь. І це бачить дядько і кожна дитина. "Паничики" — стало лайкою.

— Ех,— каже, бувало, Матвій,— хоч і кажуть, що не буде з Івана пана, але я думаю, що з кожного Івана ліпший був би пан, як оті хлюстх... Нема в них крові живої. Шкіра їх поту ніколи не пропускала, а піт з'їсть людину. Працею вигониться піт з нутра...

Ого. Матвій навіть і до такого дійшов. І як не дійти. Хіба ж людина дерево чи тварина безмовна. Хіба ж йому очі не так на світ дввляться, як у мудрого сотворіння, що бачить біле, чорне, добро і зло?

От тільки життя сутужне пішло. Сніги ранні вергнули з неба. Маршові роти йдуть тьма-тьмою без настанку і кінця. До Матвгєвої "халупи" десяток впхнуть і повернутись ніде.

Сім душ своїх, десять чужих... Сідають і так сидячи сплять. Дихати нема чим. Коли б хоч махорнею не чадили.

Вечором плиту розпалять, "кип'яток" на чай варять, жлуктять кацапи по двадцять шклянок чаю. Цукру досить. Володька за булками пошлють. Сам Матвій у самий кут заб'ється, десь на піч. Там справжня лазня. За махорчаним димом його зовсім і не видно. Настя коло плити душиться. Груди її диму не переносять. Кашель усі нутрощі вириває.

Москалики просять:

— Купі, матушка, палатку. Дьошово. Полтіннік даш і бєрі.

— Ее, москалю. Ми вже тих палаток накупили, що й не знаємо, де їх дівати.

— Трідцать капєєк дай і бері... Всьо одно на фронте брошу...

— Та кажу ж, що нема куди дівати. Ось дивіться, у нас усе з палаток. І штанята лобурям з палаток поробила. І старого палатками вбрала, і сама з ніг до голови в палатках...

— Ех!.. Нєгдє і картішкі сигарнуть-та!.. Скотская, мать єйо попєрьок, жість! Хахли нє умєють жіть... Багатиє, а дуракі...

— Зачєм, атєц, ізбу такую вистроіл? Лесу, что ль, мала'ть? — виспівує ярославець.

— Ми тільки у тисячу дев'ятсот тринадцятому году сюди перебралися,— вибачливо і старанно заявляє Матвій десь з-за хмар, з найвищого престолу хатини.— "Невмоготу" було все разом. Банк платили, довги великі мали, проценти сплачували. Думали, це все "на врем'я" тільки, а тут війна "грянула"...

— А тж і вайну по шапкє... Строй і толька... й,— додає в'ятчак.

— Недзя. Старий вже я. Сам усього не попну. Всі "плотники" на фронті, а з бабами яка робота...

— Вєстіма,— замикає саратовець,— Куда там у вайну. Кой чорт у вайну работ занятся хатіт... А нам-та вот плажітся некуда... Вот жість, тєтка єя с ума сашла... На что матушка кржхтєла, када ріділа?.. Вот уже етава нікак не ждала, чтоб нам і картішкі разлажіть нєгдє била...

— Ех, Валинь, гром єя бей, проклятую! — лютує ряза-нець,— У нас-та… Вабче Хахландія нє страна, а нсдара-зумлєніє… На кой чорт защіщать єйо… Рязань мая далеко... Пусть єйо нємец берьот!..

П'ють чай. Перед кожним міюечок цукру. Заїдають булочками. До чаю яблучка кришать. Хахландію останніми словами здоблять, Матвієві хатчину "в щепкі розпльовують" і все "угли радния" згадують. Кожному, видно, своє нав'мі...

Матвія духота з печі жене, дим очі вигризає. Але й на полу місця нема. Його дебела постать страждає. Кості за день досить натрудяться і нема де розікласти їх для відпочинку.

На полу в куті дебелий вояк розлютився, розклав "вєщевой мєшок", виймає сало і їсть. Матвій підсідає до нього й вибачливо пояснює, чому він таку малу хату має. Не можна було, мовляв. Це вже на третьому місці будується.

Вояк доїв добрий шмат сала і собі почав.

— Теє,— починає він з протягом. Видно, полтавець…— От ти там білобрисий,— тикає він пальцем у рязанця…— Чово так розкодкудахтався? Якого чорта халяву свою з рідкими вусами дереш… Волинь ти лаєш, Хахландію розносиш… А зря… Жалко, чорт бери, що топчется ти тут своїми клишавими лапами. Старика от ругаєш… Але коли, так сказати, правду за чуба взяти, та тобі одному з другим перед балами твоїми поставити, то вийде, що ти один з другим тільки й життя взнав, що тут. Нє-нє. Не дуйся. Оце ти в себе коли бачив? — згріб полтавець у широку долоню торбину цукру і потрусив нею над головою…— Дулю ти в себе бачив. Чаєм без сахару заливався та жер тюру. Да, да! Не протестуй! Тєрпєніє! Злість мене бере, що ви, сукини сини, влізете в чужу хату і вдаєте, що гаспада якісь… А дома в курятнику коптився, при лучині воші лущив, на полатях боки відлежував. Ось тобі зайдеш у якій-небудь Рязанщині… Міхайловка, чи Вшіловка, чи якась Розплюєвка в лісах заборсалась. Ізба стоїть. Уліз і не знаєш куди. Чад, бруд. Свиня тут же рядочком рилом мудрості розводить. Далі податі. Двоетажна така тобі хванаберія на двадцять душ, як у тюрмі. Йдуть спати і. батько наказує синові: ти вот, Мішка-та, не трясі са снахой цєлу ночь… Вам би всьо, щенкам, куралєсіть!..— Щоб не змилитись, бо мати у лаптях спить… Да, да! Не валнуйсь, не валнуйсь… Бачу, дмешся, правда очі тобі коле.

Полтавець у силу входить, руки в хід пустив і колотить кулаками дим. Повітря нагадує океан на мапі. Кацапи лютують, але полтавець міцно держить стерно своєї мови. Кацапські слова з прихрапом, з присвистом носа передає...

— Та ти,— каже,— бачив коли-небудь у себе яблуко? Чи пробував коли булку? Чи знаєш ти, де вона росте і з чого н роблять? Ти он навіть не знаєш, з якого боку їсти її, он і зараз знизу почав. Та у вас навіть ложками не вміють їсти, а кладуть у рот лопаточками. Рязанець нарешті не видержує.

— Врьош ти, сукін син! Вот как заеду в твою ряжку…

— Фі-фі-фі! Тільки підходь! Як мазну у твою сплювачку!.. А це ти бачив?..— розгорнув полтавець хустинку, а там Георгій і медалія…

Це вплинуло на рязанця.

— Замовк! Так, так,— каже полтавець.— Краще от замкни своє рило й мовчи. А то: а на кой чорт ваюю? А чаво Хахландію защипаю? Тьху! Грім тебе ясний побий! Кликали ми тебе сюди? Просили? То йди собі до чортової матері в свою Кацапію і не псуй тут воздуха. Ая? За що ми воюєм? А за що наш брат кров ллє? За Волинь? Нєєт, брат. За мазурські багна, за Варшаву, за Карпати! Ти от, сукин син, напевно, по околодках прошлявся, а я третій раз на фронт йду, п'ять ран і оцю чепуху "за атлічіє" дістав... Ех, ви, ви! Сохами землю дряпаєте. Дерев'яною бороною скородите, а дереш носа... Хами ви, от що!.. А тут на дядька напав, що хати тобі ще — покоїв не виставив, що ти хоч раз на жість у чистому полежав. Дрянь ти! Морда твоя осляча!..

Полтавець розійшовся до того, що, здавалось, зірветься і почне бити всіх тих кацапів. Щоки розчервонілись, очі заблищали. Слова вилітають з уст, мов удари сокири. До сварки вмішався вусатий бесарабець. Цей слухав, слухав:

— Ша, кіндер! Да ну вас до ста бісів! Якого диявола розприхалися... Брось!

— Нєє! Я йому докажу, що...

— Та брось, Ковалєнко! Надоть тобі з всякою задницею на рожни спиратись... А ти, Лаптьов, також ослом таким видався... Якого, мать твоя кобила, дурака втелила!.. Молчать!..

Полтавець замовк і сів на своє місце. Рязанець двадцяту чашку чаю. Бесарабець, щоб згладити прикрий настрій, розпочав "врать".

— Еее, ввобче війна роз'їдає нашого брата. Коваленко чи Лаптьов, чорт, диявол — всіх однаково в грязюку все топче! — закроїв бесарабець.

Почав я, братці, з самих, так сказати, Карпат, коли нашого брата послали в перві бої на австрійця. Не війна це була, а церемоніяльний марш, парада. До наших ніг клались Галич, Львів, Перемишль. Закинули вуздечку на Карпати й дайош Вєну!.. Славу рускої зброї несли на кінцях штиків, а пісні ж, знаєте? Лунали чортом по всій землі, як гукнемо, було,— хоч то горб, чи камінь, хоч диявол душу твою давно льодом вкрив — все одно йохне нутро твоє і вогонь очима вулканом виприсне.

У тисяча дев'ятсот п'ятнадцятім на Новий рік були ми в горах Карпатах, на верхах, по яких лиш відьми на мітлах" шугали... Стояли, значить, у лісі, мов ведмеді, вкриті льодом. Я був собі хлопчак от такий, як он... (тикнув на Василя). Щічки рум'яні, вус засівавсь. Горів усякими любвами преподобної мироносиці Євгенії Петровни, любвиобильної матрони славного міста Кишиньова. Зірвала мене рожевого, як квітку, а я чурбан — чурбаном, сльози лив, віршами признання скиглив і думав вішатись, бо згубив, мовляв, красу невинну.

Та, треба сказати, кров моя і душа, і все, що хочете, були на місці, владу. А серце, ніби новий годинник у чистій ваті, чулось м'яко і цокотіло до всіх, включно Євгенії Петровни, такими згуками, що тепер посвищи...

Але от два роки минуло, як покинув Петровну. Коли б ще от так собі чоловік жив, поле орав, жінку бив, з жидами лаявся — два роки, тьху, нюх табаки. Але в нас... У нас, брат, два роки підземного благодєнствія, коли над тобою, перед тобою, за тобою янчить смерть, значить: що ти з перкальового юнака станеш отаким ведмедем — єж первий

єсьм аз. Вуса тобі таким ось рогом попруть, лоб зчугуніє, очі — олово, дивись не дивись, ні думки, ні страху, ні сумління в них, бо все там сірою масою злилось, от як пінявий сплювок.

І тоді ти знаєш одно: гину я, все гинь, і чхаю я на все те, хоча б воно бозна-яким там світом звалося. Пригадую, останній раз того самого карпатського Нового року баталєй наш польову Службу Божу в лісі на галяві отакій ширізній зі сніговим паркетом відбув. Пригадую, ялиці отак у дві стіні восковою колонадою в саме сіре небо шпичками вгрузли. Пригадую, дим кадильний від самого престолу димів і попик наш у всяких, честь честю, ризах голоском розкамарінскім Божі слова розтягав аж до наших вух. А ми, мов ступи, рядами все, та все рядами з папахами, та кляпами, та синіми носами... Ех, і народ був! І церкву, і Слово Бога на шпилі Карпат у часточках самого серця, Пана нашого, винесли. І я там стояв і чув, що погони мої крилами ростуть і хочуть підняти мене понад усе. І чув, що в душу мерзлу і мерзенну знов теплота ладану просякає і розводить лють мою воячу. А коли хрест над нами знявся, грохнули ми всі у сніг колінами і многоліття ринними голосами виводили...

І тут зненацька бах, тарах! Як хильнуло смереками, як судонуло мерзлою горою! Раз за разом три довбешки довбнуло, сукиного сина, у галяву. Ми-то всі, і я, і батюшка з хрестом, і весь старшинний персонал, мов листя, до землі припали і душами вп'ялися до її грудей.

— Здорава! — перервав котрийсь слухач.

— Двадцять трупів лишили на галяві. Змісило черепи... Ех!.. — і оповідач майнув пальцями лівої долоні.— А ранені от так і повзали по власній крові, мов моржі. "Дабєйтє! Братци! Дабєйтє! Хріста раді!" Кий чорт добивать стане, хоч би ти кишки свої по цілій галяві розволік.

І так чоловік спрашує: Бог чи чорт сильніші на цій самій землі? І тут чоловік і торкнеться отого самого иерву, на котрому висить уся людська менажерія. Так? Чи так? Куди от підеш, чого не візьмешся — всюди рука твоя торкнеться сажі з пекельного горіла. І чоловік стане чорний, як оті челюсті печі, випалені вогнем. І серце його ствердне й нерви всі зникнуть.

Тому я й кажу: не видержимо, братці. Повстанемо один на другого, будем, як пси, гризти один другому горло. Нема вже у нас отого всілякого... Бог, чорт, дівоча краса чи гнійна утроба розбитого чоловіка — все на одну пішло. Все от так, як смерч, крутить землю з небом чорним стовпом, і наші голови закрутяться, і ми всі крикнемо: досить! Брязнем усе об землю, і наші віитовки, і наших старших, і наші заслуги... Потопчемо нашими чобітьми все те, перед чим колись репетували ура, що на лобах у барвах несли, що в серцях сиділо теплим розумним словом і що вело нас на смерть... Так. Будете бачити!.. Це станеться точно, бо весь наш люд — мільйон на мільйоні — втратив бажання далі тягнути лямку оцього скотського животіння...

Бесарабець скінчив. У хаті тихо. Пики солдатів сторчали, мов омамлені. Після всі ворушилися, всі загомоніли, всі ловили поглядом: "Ну? Як ти?" — "А як ти? Що скажеш?"

"І звідки він узявся такий тут розумний?" — подумав Володько, який не слухав, а жлуктив цілим своїм єством слова солдата.

— Ей, братва! — кричав котрийсь знадвору,— Сюди!.. Половина мужви знялися і в хмарі пари витиснулися в чорне провалля дверей. На дворі мороз. Велетенських розмірів місяць хвойно злетів на широчінь небес і зупинився. За лісом, за підлісом, там, де угорське озеро, гуділо, гуло, клекотіло, здавалось, мороз і місячне сяйво тнуть і трощать ліси, мерзлу землю, кам'яні гори і саме склепіння неба, яке час від часу, ніби смертельно хвора людина, озарялося тремтячим струмом червоного сяйва.

Кулемети лічили одним тягом. Гармати наподоблювали діда, що зайшовсь страшним коклюшем, посинів, зачмихавсь і вже невстані зупинити шаленого пориву... З глибини, десь з-під лісу, ніби з придушених подушками ротів, виривалось глухе: "Урааа! Урааа! Урааа!.."

Солдати збились тичбою, повитягали шиї. Між ними молодики безвусі, оті перкальові юнаки. Всі наслухують говору заходу, який, здавалось, іде сюди якимись таємними підземними ходами.

— Іш надайот! — зауважив котрийсь.

— Да. А завтра-то і ми іспробуєм нємєцкаво перца...

— Ми, браток, вже нанюхалися його, аж у носі крутить,— додав той самий полтавець.— Підемо спать! — байдуже закінчив він і пішов до хати. За ним і решта пішли. Лиш один молодик довше стояв і вслухувався у мову війни.

"Назад" не верталися. Шляхом назад гнали лиш часом козаки полонених. Ідуть цибаті кістяки по грузькій дорозі в черевиках з обмотками. Хочеться дивитись на них з витріщеними очима, такі вони дивні, чужі й не наші.

— Хлєба! — просить і протягає жовту ручиську. На долоні металеві грейцарі. На чорта вони. Сховай. На шмат хліба... А, мадяр? Не дістанеш, коли мадяр...

А також гнали до штабу й зі штабу дезертирів. Це народ інший. Розплювательний — вишкребки великої імперії. Приводили таких до штабу, клали, один козак всідався на карк, другий на п'яти, третій вкладав на дезертирську спину — двадцять п'ять, п'ятдесят або й подвійно — відповідно до того, скільки раз без дозволу частину свою залишив.

А козачні в Жолобках повно. Рослі, стрункі, з кучером на двадцять п'ять. Дівоньки липнули до таких, а зупину не було. Не одна носила під серцем козачого сина. Кров волинських лісів і придонських степів зливалась в полум'ї кохання і тремтіло серце, і палали очі, ноги самі в танець несли під козачу гармонію.

У ці дні Володько пережив подію, що поклала йому на душі незабутній і незлічимий рубець. Все перегоріло і попіл розвіявся. Не розвіявся тільки отой зміст, який має в собі кожна подія. Весна, літо, осінь, зима кружляють навколо людини, що стоїть в середині всього, а зміст подій лишається в колі і творить повітря людини, творить її клімат.

Стіл безногий, стократ проклятий, і купа книг, які Володькові руки зняли з-під вояцької підошви, наробила гамору. Вернувся ніби хтось до двора... Кажуть, знайшов порожні покої зі стінами, на яких одні плями вказували на минувшину. Пішли по селу

запити та перепити. Докотилося і до Матвієвого хутора, бо ж Зінька Кущина "хрест святий і приссяибо" власними (от хай повилазять, як ні) очима бачила, що Настя несла дуже гарний стіл. І вона, Зінька Кущина, подумала собі: це, певно, з двора. А хай йому частець. Підіткнула спідницю вище колін і стрімголов до двора. Спізнилася. Не знайшла більше стола для себе.

Ну, чекай. Вона тій Насті западенній не подарує. Понеслася і все чисто, де треба, розказала.

Настю ніхто не чіпає, але Матвій таки дістав "повестку" тоді-то й тоді явитись до штабу корпусу — Жолобки, дня і т. д.

У штабі суд і розправа. Те і друге короткі, стислі і без того, що зветься жалість. Кажуть (це всім на злість тітка Зінька пустила), там кладуть двадцять п'ять у певне місце, заплати за "вбиток" і кінець.

Матвій чутки легковажив, але "повестка" й козаки, які вже знали, що в таких випадках робити, повергли його у тьму і морок кромішний. Йти туди, спускати латані штани на такому-то сивому році житття... Ні. Це трохи забагато. Ні, не брав, не крав, ні соломини чужої, ні, навіть у думці. В розглядах його — як далеко не сягають вони — все було, лиш не було ні одного зерна, що таїло б у собі корінь нечистого діла. Путь його, довгий і встелений тернами, йшов він власними ногами і криваві сліди, що лишались за ним, були його сліди, литі з його крові.

І от після тієї "повєсткі" Матвій раптом вгруз сам у себе. Він взяв папірець у руки, розглянув його, очі дивно погасли. Глянув на жінку, на Володька і знов загорілися вогні очей, як колись у дні Лебедщини. Кров його збурилась і закипіла. От вони! От вони, ті винуватці. Сидять перед його зором і кліпають своїми дурними балами. Скоч на них звірем і стратуй. Знищ разом з ганьбою і соромом.

Ні. Матвій цього не зробить. Уже не той він, що був колись. Рука його, може, і міцна, але воля тріснула і подалася виразно. Встав мовчки, брязнув дверима і пішов до клуні.

Через малюсіньку незамерзлу латку в тахлі вікна Володько бачить батькову постать, лисину без покриття зі жмутком рідкого довгого волосся, яке патлає і перегортає поривний північний вітер. Спина його виразно гнеться, мов ресора, під великим тягарем. Здається, він несе десятипудовий міх пшениці... Навіть, здається, ноги його слизькаються...

Батьку! — кричить Володькова душа. Баатьку! І рве щось те, що сидить у хлоп'ячих грудях, чого не змела ні війна, ні солдати; рве його груди гостродошкульним гаком... А слів нема. Сліз також нема. У грудях, ніби ріка замерзла, ломить свою поверхню і спинає одну на другу гостроканті крижини. Володько хліб жував, і коли батько вийшов, рот перестав працювати, кусник хліба застряг у зубах, а решта, що був у руці, ліг на краєчку столу і лежить. Всі закамарки його душі наповнив гіркий дим згару, який гриз сумління, як гризе кислота залізо.

А час біжить. Настав обід. З'явилася на столі миса тлустої зі салом капусти. Ніхто не торкається ні столу, ні ложок на нім. Пара капусти, мов зменшена хмара,

піднімається й урочисто розкладає на боки свої патли.

Розпочали Василь з Катериною, які гріха за собою не чули і які, може, й грішно тішаться з горя матері та її улюбленця.

— Йди-но клич тата,— озвався Василь навмисне до Володька. Володько щойно прокинувся. Він спав і очі спали. А прокинувшись, щось там накинув на плечі і пішов до клуні.

Рипнув і відхилив тяжкі на дерев'яних бігунах половинні двері. Тихо тут, нікого нема.

— Тату! — несміло промовив він. Ніхто не відгукнувся. Все мовчить такою впертою суворою мовчанкою.

— Тату!

В околотах щось заворушилось. Схилена постать, кілька соломин на чуприні. Син ніколи не бачив сумнішого видовиська, і ніщо в світі не проймало його так гостро й боляче, як та картина зігнутої дебелої постаті з отими невинними соломинами на чуприні.

— Ну? Чого ти хоч? — падає батьків запит. Володько дивився йому у вічі ясним, теплим поглядом. Батько глянув також і зір їх зустрівся.

І як дивно. Цього Володько ніколи б не міг пояснити. І чого з очей його викотились оті сльозини. Дивно і ще раз дивно. Коли ж він отак з нічого перед батьком плакав? Таж ніколи. А то глянув і сльози пустив, а після цього рухнув на батька, піймав його руку і голосом розбитим: "Ой, тату, тату!" — просив.

— Я ж не знав...— ковтає Володько слова, літери, точки і зупинки разом з солоними сльозинами, які нагальне ринуть з очей.

— Ви... Я... Тату... Я сам піду в штаб. Я... Я... Я розкажу... Хай мене й б'ють... Ій-богу, тату, піду...

Батько ані не поворухнувся. Стоїть дещо похило, і ліва рука піднята в напрямку сина. Після чоло його зсунуло гармонію зморщок, заглибило їх, підняті на цілих два сантиметри брови. Очі такі великі і такі все-таки добрі виринули звідтіль з отієї ями. Володько ж знає, що під тими бровами, за тими зморшками і мішечками барви новелу ховаються батькові дзеркала, в яких світ і він сам, Володько, відбивалися у справжній величі натури буття, без єдиної струнки фальшивих барв чи тонів.

На те якраз хтось над'їхав. Через шпари дилів видно надворі двох вершників на цибатих спітнілих конях. Один під'їхав під вікно і знайомими словами загукав:

— Хазяїн! Атєц! Дома ти?.. Матвій вийшов з клуні.

— Здрастє, атєц! Ми вот апять к тябє...— зрадів "біловусий фуражир".

— Салому імєєш? Цєну палучіш...

— Солому? Ні. Не маю...— проговорив Матвій. Вітер сипле зі стріхи дрібний сніг, який чіпляється неприкритої Матвієвої голови. Володько це помітив, здмухнув сльози, стрибнув до хати і виніс батькові вовиянку.

—Да ти, ста рік, нє упрямся. Знаємо дело — салом імєєш... Нє врі... Полна тябє упрямітся, как дєвка под. вєнцом... Два рубля за пуд палучіш... Пудоф двадцать

надоть...

— Ну,— сказав Матвій.— Два рублі тепер не гропгі, але солому свою я вам покажу. Як хочете.— І повів фуражира під ожереду.

Це була купа промоклої овсяииці, яку розтягнули були солдати й яку після підібрав. Солома запріла і змерзлася. Фуражир вийняв шаблю і ткнув нею пару разів у солому. Після жменю висмикнув і глянув...

— Нічаво! — сказав.— Бєрьом... От самаво утра єздім, нігдє саломи нєт...

— Як хочете...

З цим вершники від'їхали, заявивши, що завтра приїдуть по солому.

— От бач,— сказав Матвій Володькові і Василеві, який також вийшов з хати.— А треба було, дубило їх ма', все нищити. Мене те все вже дурним робить...

— Ходіть, тату, їсти,— сказав Володько.

— Ходіть, бо капуста холоне,— додав Василь. їв Матвій мовчки і мало. Поїв і знов на двір подався. Володько слідкував за батьком, пильнував кожного його кроку.

Третього критичного дня Матвій вибрався до штабу. Зрання зірвався вітер і мело снігом. У штабі треба бути "в дев'ять часов". Але годинника нема, сонце також не світить, тому ранок застав Матвія і Володька, який разом з батьком не спав цілу ніч, на ногах. Ах, і ніч то була. Володько бачив не раз, як нагай офіцера здіймався над головою вояка. Бачив, як вояк стояв струнко, не смів захищатися і тільки очі та уста вказували, що в тій людині є душа і все те, що чинить вираз болю.

І от на місці такого вояка Володько уявляв собі батька. І ще гірше. Там кладуть, знімають штани… Ууу! Хлопець ціпив зуби, обертав головою і з уст його рвались куснями згуки... Ні, ні. Володько піде, впаде, розкаже все... Де ж ті пани? Де, в чорта, ті пани? Може б, вони не тягнули його батька, який ніколи ж не був на панському дворі, який навіть не знає, як виглядають ті покої.

Панський двір аж за селом і за долиною. Чого б туди батько ходив. То тільки його, Володька, понесла туди нечиста сила, щоб учинити нечувану для родини біду.

Ранок. Батько чомусь заговорив, не є такий сумний, як минулі дні. Говорить за всякі господарські справи, щоб усе було в порядку, наколи б його задержали, чи що...

Але хіба це Володькові втіха? Мати, мов у воду опущена. Пече картопляні млинці й очі її мокрі. Батько з'їв кілька.

— Ну,— каже,— ліпше піду. Ліпше хай прийдеш скорше, як спізнишся.

І одягається. Вийшов, не сказавши ні слова. Володько також накинув відоме своє "пальтішко", що з великого зробилося малим і з нового аж надто старим. Латки почіплялися до нього, де тільки могли, і барви їх — сама невибагливість та суперечність...

Хто знає, куди збирається Володько, і яке кому діло, куди він збирається. Вийшов під ранок і метелицю, вибрався через замету, де лишився батьків глибокий слід. на шлях і пішов у напрямку Жолобецького лісу. Вітер пре в спину. Спереду ледь маячить темна постать — батькова постать. Сліди його одразу замітає вітер, хоча Володько широко ступає, щоб попадати чобітьми на ті самі місця.

Чи бачив батько свого послідовника? Хто знає. Він не оглядався. Йшов усе далі полем. Вітер напирав йому в спину, прибивав до ніг критого військовою шинелею кожуха.

Ага. Он він.оглянувся, обернувся. Видно, таки зауважив, бо ж став. Володько зупинився також. "Аа-о-у-е..." — видно, батько гукає. Вітер рве на шматочки слова і розсіває, де йому хочеться. Ще й ще кричить батько, але син, хоч ти його вбий, не розбирає ні одного півслова. Он батько махає рукою, одвертається і борхається далі.

Володько, мов тінь, волочеться за ним, Матвій ще раз оглянувся і йде назад. Тікати? Стояти? Поки що стоїть хлопець і чує: "Ве-рр-ни-ся!" Куди ж ?

Вітер люто шарпає і пре вперед. Здається, коли б пустився та ліг на снігову габу — понісся б вихором, мов дубовий лист, просто на чорну лісову стіну.

— Вернися, ти, шмаркачу! Куди там полізеш?.. Марш мені додому! Чуєш?.. Наказую!..

Брав той наказ хлопець, як те останнє, що одно хіба поверне ним — проти вітру, проти метелиці і проти власного сумління — додому.

Матвій пішов далі. Син його стоїть на місці й дивиться йому вслід. Фі-уфіі-іі!..— їдко і хижо вчепився вітер якоїсь сухої билинки і висвистує беззубим ротом. Он плужаться сірі оберемки. Здалека ні ніг, ні коліс не видно. Здається, щось над землею проти вітру повзе. Щось, видно, надто вперте. Після видно, що то підводи. На них... Хто ж має бути на них? Це підводи "земського обозу", що лазить отут кожний день і під мерзлими брезентами тягає сюди й туди якісь клунки. Люди повлазили у кожухи, у валянки, в сибірські шапки, що й грім їм ніщо. Коні якось тягнуть оті возиська, що нагадують мажі середньовіччя. Шпиці в колесах затинковані багном та зледенілим снігом.

Пропустив повз себе земців. Далі з лісу вирвались козаки. До чорта, хіба в таку пору верхи їздити. Носи їм померзли, коні борюкаються з вітром. Чи бачили вони Володька, що ось збоку стоїть чогось і чапить на холоді? Хто там їх знає. Чи ж їм до якогось там Володька тепер? Кожний щось своє має. А Володько ось постоїть ще трохи, поки батько не зникне з зору й вернеться.

Що ж йому ще залишається? Не впаде ж отут серед снігу і не дозволить вкрити себе заметою, поки серце його чітко і міцно стукотить у дзвінких грудях, що ніколи, ніколи не відмовляли місця і простору отому метушливому куснику м'яса.

Матвій вже зник. Тільки сіра завіса від неба до землі окружена чорним рубцем лісу. І там десь по тому вже боці і батько Володька. Хлопець вернувся...

Але так трагічно не було, як це видавалося. У штабі і своїх справ "до чортової матері". Хто там, особливо за якісь "барські" стільці та бебехи, буде голову сушити. Був, правда, якийсь в окулярах, що самі до носа вчепилися, питав Матвія, покартав, що, мовляв, не до свого діла старий брався. Натомість старий делікатно, уважно та докладно вияснив, що "ото жінка і малий полізли" туди, а він сам "Богу душу винен" і хай який суд прийде, то він на хрест присягне, що ніколи в житті чужої соломини для себе не взяв.

Той в окулярах і не довго питав. Чогось розсердився, лаяв управляючого.

— Вайна, а он чьорт знаєт з чєм лєзєт. їді, старік, домой і сіді на пєчкє.

От і все. Вернувся Матвій і все до слова розповів. Володько й очима, і ротом, і вухами впиває слова і з кожним згуком з душі його сповзає тягар великий. Але все-таки весь не сповз, а лишився десь там, мов рештки якогось намулу...

У цей саме час за селом на тилявецьких, башковецьких і угорських полях риють окопи. День по день ходять до них сільські дівчата та підлітки хлопці. Ходить і Катерина. Дощ, сніг, мороз, метелиця — все одно. Війна ж не стоїть у дощ чи метелицю. Хлопцям, що понад п'ятнадцять років мають, платять руб', дівчатам усім на гул п'ятдесят копійок.

Справляють дороги. Рубають молодий ліс і жердям встеляють дорогу. Рубають хворост, в'яжуть в'язки, стелять по дорозі і присипають.

Праці досить, та хісна мало.

Умерла тоді Марта — сестра Гнидки. Молода ясноока дівчина. Володько на похорон ходив. Пішла назяблася на окопах, дістала якусь погибель, покашляла два тижні, похирляла і відійшла. Мала вісімнадцять літ. Саме тоді і Гнидку — білобілетчика потягнули.

А Володько? Хіба він сам не працював для війни. Перед Різдвом метелиці ущухли і почалась відлига. Химерний, лютий захід жбурнув дикими теплими вітрами. Щезли на вікнах ласиці, поспіхом оголювалась земля, дорога погнулась, попустила й тяжкі батарейні коні місять мерзенну багнюку.

Гострий наказ: всі до праці! Погнали з кожної хати по двох, по трьох. Катерина не вилазить з окопів. Василь ліг, кашель його душить, у грудях пекло, голова стяжіла. Простудився, видно. Забрали Володька. Пішов він у казьонний ліс і день по день січе хворост на дорогу. Сажень — руб'. Вечором тягнеться сім верстов додому. Приходить і навіть роздягатись не хочеться, але лягти ніде. Скрізь москалі з "маршових рот".

На Різдво, першого дня по всеношній, люди святкувати захотіли. Не вийшли до праці. Саперне начальство двох верхівців замість старости в наказ по селі пустило. Ті буревієм пролетіли селом, від п'ят до очей в багні, нагеями, кого зустріли, списали здовж і впоперек. До кого в хати ввігналися, застали людей при обіді — столи, миски, горшки,— все стрімголов на боки розліталося, а хто був у хаті, кожний хапав лопату й до праці. Дісталося й хворому Василеві, бо в Матвія в той час якраз нікого дома не було. Лютий сапер накинувся на хворого й сперезав його кілька разів нагаєм.

Після лісу Володько ходив "до окопів". По відлизі знов притиснув мороз. Гола земля закостеніла й тільки де-не-де видно снігові лати. Ранок. Усі зі світанком встають. Мати варить "кірпічний" чай, Катерина, Василь і Володько йдуть. Вдома батько, мати і малі.

По полях копають глибочезні ями, ярусами вкладають дерево, засипають землю. Копають окопи з ходами, бліндажами, скорострільними гніздами, перебіжками, захоронками.

На весну, видно, наступу сподіваються. По цілому запіллі фронту — йде чи повзе праця. Копають ями, їх заносив сніг, сніг розтавав і ями заливались водою,

обвалювались, ринулись. Після їх оправляють. Часто цілу лінію окопів касували і починали нову.

Чому це так, пощо — Володько не міг знати. Ніхто й інший цього не знає. На то є там вгорі інженери. В мудрість тих інженерів навіть останній непомітний хлопчина Володько не вірить. Стільки народу, стільки праці — зайвої, нерозумної. Стільки грошей. Нічого не робиться докладно, освоено. Знаряддя праці, якого цілі гори навезли, не шанується, нищиться. Купи іржавих з відбитими ручилнами келепів, лопат валяється без догляду, і їх розтягає, хто хоче.

Доглядачі сапери від найменшого до найстаршого дивляться на все "з наплюватєльной точні зрєнія". По бліндажах горять огні і там гуляють з дівками Бикови, Рикови, Колумбаєви. Пики в них повні, червоні. Одягнені у довжелезні шинелі, взуті у валянки, в папахах, з-під яких стирчить лиш ніс, під котрими безупинно димить махорчана цигарка.

Деякі дівки набирають собі багато "днів". Іншим їх знов недостає. Володько в своєму пальтечку та чобітках надто гостро відчуває холод. На нього не звертає уваги ніякий Биков, а жене "у баранячий ріг". Тільки Володьками й тягнулася праця, наскільки ставало їх сили. Мозолі на хлоп'ячих руках, душевне огірчення, злість на несправедливість. З Володьком сотні інших хлопчиків, подібних на виколуплені земляні брили. Всі вони довбають келепами, рискалями мерзлу землю. Бризки її січуть у вічі. Вітер стриже полями, смалить обличчя, що горить лютою барвою. Червоне буревійне сонце поволі хилиться й спадає за вашковецький ліс.

У суботу в хаті Трохима Пацюка коло церкви "рощот" за цілий місяць. Низька, простора кімната. У передньому куті під двома ярусами образів довгий стіл. За столом штабскапітан Смірнов. Червона, випещена пика. Чуб їжаком, випущені сірі очі, на них пенсне. Борідка — шпаньолка. Перед Смірновим скринька новеньких, ні разу не вживаних банківок: двадцятип'ятирублівки, десяти-, п'яти-, трьох— і однорублівки. Побіч Смірнова секретар з трьома личками. Перед ним список і рахівниця.

Від столу до порога черга, плече в плече, людей. Дівки, старші дядьки, молоді хлопці. Обличчя їх цегельної барви, чуприни розбиті, очі загнані в свої місця міцно й рішуче. Черга вривається коло дверей, які ввесь час рипаються. За дверми знов черга, а там море людських голів. Все то за "получкою" за "дні" свої прийшло. Кожний добре лічив ті дні, випікав їх жаріючою думкою на мозку. Є між тими людьми троє з Матвієвої родини — Катерина, Василь і Володько.

Черга його, на щастя, не далека. Літера Д тут багато допомагає. Ось він уже добрався за поріг хати. Викликають:

— Горпіна Гудз!

— Є!..

— Сколько дньов?

— Двадцять...

Ого, думає Володько. От бреше. Вона більше, ніж вісім днів, не має. Та й то лиш по бліндажах з Биковим перекидалась.

Цок-цок на рахівниці — і новенька десятирублівка у Горпининих руках.

— Та, Хресто святий, ота Горпина має щастя. Капітанові замітала підлогу, а диви...— шепочуть інші дівки.

— А хіба тільки капітан?.. А з тим... як його, отим рудим Риком, чи як його... Хіба не бачила.

— Софія Гладюк! — викликують далі.

— Є!

— Сколько дньов?

— Та двадцять...

Цок-цок. Софія дістала дрібними. Вона й рахувати не має часу. Скорше випихають геть, бо он ще сотні ждуть.

Раденька, що дістала, біжить надвір, перед вікном під світлом лічить.

— Маатінко Божа! А, Хрестосвятий, вони мені рубля не додали. А грім мене побий, коли не так.

У дівчини плач рветься. Але куди його бігти, кому скаржитись? Он сидить той капітан, але добийся до нього. Он він і виплату перервав, бо "диньчик" чай у глечику приніс і шклянку і блюдечко. Поставив шклянку, чай через цідилечко блискуче процідив. Блищить чай, мов огонь. А каштан сьорбає по трошки та малюсінькими сухими коржиками закусує.

Володько ще від полудня нічого не їв, але, дивлячись на блискучий чай і на сухарці, йому зовсім не хотілося їсти. Не ті почування виринають. Капітан і його срібні "пагони", і гудзики блискучі з орлами, і чай з цідилочкою та коржиками, і ті купи грошей... Все те щось не з цього світу праці. Це щось іншого. Це щось недосяжне нам усім, що стоїмо тут довгою чергою, щоб "получити" оті п'ять, десять, п'ятнадцять — по заслузі — рублів. І люди коло нього, ніби пружини. Все "ваш' всок' бродь" та закаблуками цокають. Навіть отой з трьома личками, також в окулярах, а і той все:

"Так точьно, ваш' всок' бродь! — Нікак нєт, ваш' всок' бродь!.."

Цок-цок-цок. Рубель, два, п'ять, десять, сто, тисячі... Тож там тисячі, їй-Богу, тисячі! І капітан дивиться на них вилученими очима, байдуже то з тієї, то з онтієї коробки бере папірець і дає Гордині, Софії, Килині, Ганні. Кому скільки хоче, як хоче, що хоче.

"Боже, який я маленький проти того капітана",— думає Володько.— Одно слово його — і мене нема".

Нарешті:

— Довбенко Владімір!

— Єсть! — викрикнув Володько і здригнувся. Тремтить, мов пропасниця його напала. Стояв у черзі, тиснеться наперед, шапку у руці зім'яв.

— Сколько дней?

— Двадцять.— Він добре пам'ятає — двадцять.

— Ти вот, — починає капітан, підперши лівою рукою клинцеву борідку, — уже бальшой. Сколько тєбє лєт?

— Я рождьон тисячу... і такого-то года,— мудро відповів хлопець.

— Да. Значіт, ти нє малий. А кто тєбя так научіл врать?..— і очі впер на хлопця гострі і сердиті.

Володько зніяковів до болю. Врать? Що ж він "вре"? І його очам так зробилось, ніби їм соромно стирчати в голові.

— Да! — підносить капітан голос.— Ти врьош, как хід! Сразу відно, что вором будеш!.. На, палучай і марш атсюда!..

Як Володько брав ті гроші і як зробив "марш отсюда", про це можуть краще розказати інші, що за ним стояли. Сам він якось не пам'ятає всього. Знає, що вилетів на подвір'я. Знає, що в темних сінях зачепився кишенею за завертку дверей і як слід розпанахав пальтечко. "Чорт його бери",— подумав він.— "Хай дереться. Уже є нова шинеля, і йому самі тато обіцяли одвезти її до Шумська та перешити". Ось і гроші є.

Рахує їх раз, другий. Що там довго рахувати. Ось п'ять рублів цілих, а ось чотирі по рублі. Разом дев'ять. Рубля вкрали, а коли б не вкрали, мав би десять. Десять рублів все-таки — копійка. А так вже зжився був з думкою — десять рублів... Но...

Підпер носа кулаком і... "а що його сказати татові? Що подумають... що взяв собі рубля... Хто там ще репетує?"

Репетував Хома Ет-тоє. Перш усього йому перекрутили прізвище. Написали Ет-тоє. Який він Ет-тоє. Етоє? Як його якась там дурна баба по-вуличному зве, то це не значить, що і в "бамаги" так записувать...

— Моя фамилія, ет-тоє, Бондарець. Так, ваше благородіє. Так є правильно. Мій ет малий без слуху, онімів, а хтось за нього підсказав і вийшло Етоє. Я його законний отєц і прийшов за нього получить гєнгі. Бо що ет з німим. Його куди пхнеш — піде, а находив він двадцять днів по піврубля (мало, чуєте, ваше благородіє, по п'ятдесят копійок такому хлопцеві. Дуже мало) 10 рублі... Ет маю получити.

Хома ще до свого "ет-тоє" не любить докінчувати слів у родових відмінках. Смірнов подивився на такого говіркого чоловіка, зняв окуляри, витер, знов наложив. Після гроші вилічив і мовчки дав Хомі.

Той хотів одразу й полічити.,

— Вон, вон, старік! Вон! Пшол, гварят тєбє! Там пощітаєш дома на пєчкє.

Пхають Хому, але він опирається і рахує.— Еееe,— крикнув він коло дверей.— Так це, ет звєнітє, обман! Малий мій лазив до отих окопів... Ваше благородіє! Тут всьо вісім рублі... Такі ет щота мені... такі щота...

— Куда прьош?! — визвірився на нього солдат. Але Бондарець на таке не зважає.

— Ваш' благородіє,— кричить він,— тут ось ошибка случилась. Мій малий німой. Його...

— Кто там шуміт? — пружньо встав і ревнув Смірнов, а очі його ще більше вип'ялись, ніби їх хто видув зсередини.— Пазвать єво!

Бондарця штовхнули в плечі, і він опинився перед самим благородієм.

— Так вот его ти врьош? — визвірився Смірнов, ах нижня челюстина подалася йому наперед. Юрба людей принишкла.— Ти вот шуметь вздумал? Бунтовать? Да? Атвєчай!

Бунтовать хатіш? Салдат!

— Слуш'ь, ваш' всок' броць!

— Я,— не злякався, а сміло і навіть задавакувато почав Хома...— Я ет, ваше благородіє, тільки за правду. У мене ет-тоє талько і єсть ще один отой німой. Старший мій сни упав під Варшавою, а середній кузніцой у кавалерії служіть. Я маю право за свого німого сина слово піднять...

— Малчааать! — скипів одразу Смірвов. Він ніби з пороху зліплений, а тут якийсь паршивець Бондарець підсунув сірника. І очі, і брови, і борідка — все танцює по обличчі. Кулак раз, два брязнув об стіл і кілька банкнотів піднялось і в темний низ вертко спустилося.

— Ти што, салдат?! Взять єво! Завтра ми єво, разпрасукінаво сина, в православную вєру обратім!

Хому вхопили, ніби він гарячий вуглик, і виперли...

— Це кров моя! — гукав він.— Тут ет, як бачу, мошенство. Тут ет і слово не скажи!..— але твердий саперний кулак стукнув Хому просто по зубах і той заїкнувся на півслові. Кажуть, кров так і полляла йому через шпакуваті вуса і бороду геть-чисто перебарвила.

А Смірнов більше не міг виплачувати. Після такого хвилювання хто б міг виплачувати.

Люди масово рухнули додому.

— І треба було йому за якогось рубля знімати бучу! — сердився хтось...

— Нєєє! Я несогласен,— перечить другий.— Тут перву ролю грає справедливість. Хіба ж не сукин син отой самий капітан...

— Та це ж звісно. А хіба вони не всі такі? Їздив я оце до штабу на стійку. Стаю, мерзну я, мерзне худоба, а він, таку його мать, визвірився до мене, що я, бач, килима з дому не взяв. А може, я того килима дома зовсім і не маю. А якби й просто на в'язці сів... Що, йому відлетіла б?.. То-то... То зветься війна. Один на фронті в мерзлому багні лежить, а другий, бач, на в'язці соломи не сяде... Бо, бач... Еeет! Тьху!.. Порядки...

— Що, чуєте, про отого капітана говорять, то тільки "мразь і стид". Живе ото в школі. До нього ніби всі оті вищі члени з'їжджаються. Позавішують, каже, вікна червоним. На столі пляшок повно, "Боже цара" ревуть. То ж то ота сама Горпина й казала. Каже, впо'їли, роздягли її... Тьху, бий тебе Божа сила! Вона, бачте, нічого собі, а от до чого докотилася. Шлюха! Сестри навчили...

Володько вертається додому і слухає, що гуторять. Бачив і сам він, що за школою багато бляшанок з доброї риби, з овочів, з різними написами валяється. Горпина хвалилася, що вино туди "ящиками" привозять.

"Чорт його бери, того рубля",— вертиться у хлопця думка. Добре, що принаймні й ті дістав. А рубля він дома має, доложить і все батькові на перешиття шинелі віддасть.

Там, де село кінчається і починаються хутори, зустрічає Володько "маршові роти". Сьогодні пригнали їх видимо-невидимо. Ніби повінь залили вони село, кричать, матюкають. Все молоді кацапчуки, що говорять з прихрапом у ніс, ковтаючи слова.

Одягнені добре. Нові до самих п'ят шинелі, вовняні сірі шапки, добрі з довгими халявами чоботи.

Казали, що наступ буде. Ага. То оце ж і женуть. Володько йде повз лави вояків і, здається, не буде їм кінця. Йдуть і йдуть, топчуть дорогу. Все по чотири, навантажені. Бряжчать металеві речі.

Дома застав повно. Увійшов до хати і, здається, попав у густий чагарник з живих дерев. На лавці, на печі, на миснику — скрізь, де тільки є якесь місце, гори наплечних мішків, пояси з патронташами, мокрі шинелі, газові маски, лопатки,сокири.

Під плитою вже топиться, а на плиті два здоровенні баняки води. Під комином безліч котьолків і в кожному щось З харчів видно.

— Ага! Вот, вот! Мальчік паявілса... Рєбат', рєбат'! Вот нам мальчік за булкамі сбєгаєт...— загуторили солдати.

— Хош', малиш, за булкамі іті? Да?

— Да! — кивнув головою Володько.

— Рєбат'.' — загукав один солдатик,— Давай дєнгі. Мальчік за булкамі йдьот.

— Пачьом булкі?

— Да чьорт знаєт. Па десяті, что ль...

— Мне две.

— Мнє трі!

— Нам с Грішкой п'ять.

— Да нє галдіте всє, как лєшіє! Па парядку! Мітька! Падай маю сумку. Вот та, каторая с пятном... Да нє брасай на голаву! Вот, сукін син, мать твая вєдьма, нікак рускій чал'єк нє деєржіт парядка!

— Пєтруха! Да, разтаку твою в самам дєлє! В мєня там сирь, а ти задніцу туди прьош!..

—Ей, щенкі! Нє арітє! Вот мальчік ждьот! — встав і крикнув старший солдат.

Вирвавшись на вільний простір з купою марок у руці, Володько знов жене в село. Дивне відчування. Здається, село змінилося, зникло. Неймовірно велика кількість людей обернула його в якусь людську комашню. Все скрізь ворушиться. Дим над стріхами зводиться, подвір'я гудуть, вовтузяться, дорога, не дивлячись на приморозок, стоптана до того, що розтає сніг і ріденька грязюка збігає у рови. Сюди й туди, без перерви, снують люди. Своя мова зникла. Її залила чужа акаюча, горлова. Хмари круглі, мов барани, летять гладеньким небом, купляться навколо молодого місяця. Подекуди миготять зорі.

Коло бувшої шкальні черга за булками виповзає кінцем аж на дорогу. До неї прилипають все нові і нові кільця. Але Володько не дурень. Він знає ходи до крамниці і по короткому часі з мішком булок на плечах вертається додому.

Тут чай на столі. Парує, димить. З вояцьких облич стікає піт. Булки розхапали, і почалася жерня. Володько заробив піврубля, але це його не так особливо тішило. Нема де сісти, а він і так цілий день мерзнув надворі.

За чаєм розмови і сварка. Найшовся старший вояк, який розносив начальство. В

той час хтось застукав у вікно.

— Хазяїн! Хазяїн! Вийді, атєц!.. Матвій почув голос "біловусого фуражира". Накинув кожуха і витиснувся надвір.

— Ти, атєц?

— Я. А що таке? — Матвій бачить, що фуражир не сам. З ним ще один кінно-гарматник.

— Прінімай, старік, нас начєвать!

— Ну,— знизує плечима Матвій.— У мене й так повна хата. Навіть сісти ніде...

— Нє лабєзь, атєц. Ми всю дєрєвню с'єзділі... Там єщьо хужей твоєво. У сараях люді сплят...

Що робити? Завів коні до клуні, а люди втиснулися до хати. Вояк далі розмову веде.

— ...У них, чортового сина, все якось не так. Там, наприклад, чи вояк, чи офіцир — все одно. Дістіпліна то дістіпліна, але не наша. У нас солдат — грязь, багно, сплювак,— афіцир цар, бог, недосяжне щось. Салдату хоч сапогом по лиці — нічаво, афіцир салфеткою тавос підпирає. Два рази був у пліну, два рази втік. Три рани дістав. Тепер піду і посвищу... Сам в полон піду. Досить воював, досить кров проливав, досить царя, от того самого невидимого царя, штихом і груддю захищав. Там он Распутіна робота наривом на Росії сходить. Цариця у дворці гуляє, а ти йди, бийся, по Карпатах дерись. От наженуть дітвори... Ну, от ти! Ти, жовторотий?

— Чаво? — витріщив очі молоденький кацапчук.

— Знаєш ти, куди йдеш?

— Вєстіма. На фронт.

— Дурак. На смерть. На гибель. Завтра з тебе, лупленого осла, одні ратиці лишаться. От заженуть вас, а завтра в атаку. Сто тисяч і виложать. З Пітера, з Владівасгока, з Бердичева, з Самарянських степів — всіх дураків зженуть на бойню, на м'ясо гармат, на ганьбу, якої світ не бачив. І вже, здається, досить! Париж, Карпати, Балкани, Альпи, Манджурія — все ми, все наш брат солдат трупом вкладав, дорогу тисячі верст ногами своїми робив. А коли кінець? Спрашую: коли кінець? Далой!..

І зненацька в цю саме мить, коли всі напружено слухали промовця, тарахнув страшний вибух. Хатина здригнулась. Всі замовкли. Лампа згасла і хильнулась густа тяжка темнота. Настя дико викрикнула і майже умліла. Мала Василина, що спала на полу, прокинулася і почала плакати.

— Какой там сукін син балуєт? — реве з темності густий голос.

Блиснула бензинова запальничка й освітила хмарку диму, що поволі розповзався над головами солдат. Деякі з них поблідли на папір.

Виявляється, "біловусий фуражир" обурився мовою солдата і пострілом револьвера припинив її.

—Ти што, мать твою разтаку! — накинувся фуражир на промовця. Бунтавать? Бунтавать вздумал? Знаєш, что за такіє розгавори дають? Нє відіш, здєсь дєті...

— А ти кто такой? — сміло, вперто і виразно питає промовець.— Супчік? Кожелуп? Тильная криса! Фронту ти, сукін син, нє відал. Плюю я на тваї угрози. Миє всьо равно,

хоть сєводня, хоть завтра пулю в лоб вгані. Плювать мнє на всю ету ваєнную жізнь! Віжу, рило твайо вот как разнесло, ряжка хоть памої вилівай!..

Відрубав і тиша. І що ж? Нічого. Тиша, ніби всі скам'яніли. Фуражир виразно пружився плигнути наподобу тигра, схопити нахабного збунтованого піхтура за горло, але тут, ніби по команді, стало між ними кількох солдат.

— Нєєєт, братци! Драться дудкі.

Схопили обох і погрузили в масу солдат, одного коло порога, другого на лаві коло столу. Після цього напружена мовчанка. Далі хтось щось заговорить уривком лайки.

Матвій і родина на полу, коло печі. Всі нагострили цікавість. Матвій більше байдуже, Настя уже хотіла кинутися розбороняти. Василь, Володько і Хведот з виразом недовершеного страху, цікавості і навіть якогось вдоволення.

Клалися спати. Несли солому і хто де міг, схилив голову. Володько чув надзвичайну втому, але пережите дня все-таки настільки проймаюче, що уривки втомленої думки весь час чіплялися бачених і пережитих людей і картин.

Перший раз почув кілька незнайомих слів. Перший раз бачив огонь в очах вояка, який сказав простими і певними словами те, що таїла в заледенілому нутрі більша частина солдатської маси. І як рішуче! Які очі! Які зморшки коло кутиків уст і як ціпився кулак. Це, чорт бери...

Сон, виплата, Смірнов... Знов новенькі банківки. Чорний простір і безліч вояцьких облич у папахах, з торбами. Постріл.

Ще раз здригнувся хлопець, груди потягли струм густого тяжкого повітря і почали рівно й мірно гойдатись, ніби спокійне море після ущухлого буревію.

V

Чорний простір без початку і кінця, сірі клуби туману в сприсках стрільних іскор, що вириваються і зникають. Земля була не влаштована і дух Божий — всеможний шум несеться в середині всього і лишає по собі творчі початки.

Як ділилось світло і тьма. Як радів і яснішав етер. Як завертався перший раз хаос, задзвенів у пружніх руках Великого Майстра, що дув на прискаючу вогнем масу своїм натхненним подухом творчості. Клались гори вправо й уліво, океан вздовж сяючим плесом опав, відбив блакить і жбурнув в далечінь і ширінь.

Родилась людина. Брав Майстер першу частину землі — як основу. Брав Він також частинку від дерева живого і від мертвого каменя. Брав воду солону і не забув барву від лілей, і від рож пахучих, і від фіалок весни... І ще не все. От стоїть твір перед очима Творця, має вигляд, барву, але не має того, що зветься кров. І тоді брав Творець частинки вогню, та ділив їх на барву і тепло. Зачерпнув роси, з піднебесних височин, що впала була на лист рослин, змішав з барвою вогню. Далі все запалив. І вийшов твір прекрасний. І сказав Творець:

— Насолода творчості хай буде вічною. Хай ніколи не буде віднятий мені мій різець. Я буду безконечно нищити тебе, мій великий твір, щоб мав змогу безконечно творити наново. На ось і вложи у груди твої цей червоний зліпок. Барви його — барви вогню. Йому властиві властивості хижого звіра і невинного ягняти. По цій стороні його добро,

по цій зло. Вони є тим коромислом, на котрому спочиває тягар життя.

Увага! Відкрий свої очі і вуха! Бач і чуй!

Щум океанів, пралісів, співи птахів, рокоти грому брязнули зі всіх боків. Небо дивилося синім оком і відбились у нім квіти, дерева, мов у дзеркалі.

І сказав Майстер:

— Збери всі шуми, співи, вигуки і вибери з них найліпше. Це буде твоїм словом. І всі барви, які є, які я складаю в число днів мого творення, хай будуть доступні оку твоєму. Я так хочу!

Сталося слово, росло навколо воно, множилося, обняло світ. Найбільшим даром нагородив тебе Майстер, тебе одиноко — людино...

Полем іде Матвій. Західний вогкий вітер протискається до чорної плоті землі і жере хрусткий соковитий сніг. Гарматні рокоти тріпотливо мішаються з першим співом жайворонка. Повітря крає літак, що прямує над жолобецький ліс. Там гу-понуло кілька вибухів, на котрі відповів дрібним цокотом скоростріл.

Маршові роти, що вилазили з лісу, лягли, мов кошена трава.

А літак все кружляє. Ось він над головою Матвія. Став чоловік, задер галову: "Дивись, різун його ма', гармидер..." — і не договорив. Щось неймовірне брязнуло в його вухах. Дикі дзвони дзвонили навкруги, пітьма з блискавками линула у порожнечу світу і вже не хотілось йому більше нічого. Клякнув до чорної лати землі, що вилізла з-під снігу, руку праву відкинув від себе, на лівій лежала голова. З-під рідкого волосся на чолі виступила червоної барви роса, збилась в струмок, стекла чолом, через перенісся, ліве око і покапала на землю.

— Тааатууу! Тааатууу! — женеться і гукає Володько. Біжить через поле, грязюкою. Земля рветься за його чоботятами і розлітається закарвашами навкруги. Він вже не чує ні літака, що все ще кружляє у блакиті, ні вибухів, зривів, ні криків, що несуться з-під лісу. Здалека бачить він, що там, де йшов батько, порожньо. Чув вибух, і серце його йокнуло таким різким болем, якого ще не відчував ніколи. Тисячі тисяч вибухів шаленими рокотами згучали в його вухах, але всі вони не торкались його нутра. Цей один тріпонув ним цілим. Затремтіли руки, ноги. У очах чорний дим вився дивовижними клубами.

— Тааатууу! Тааатууу! Прибіг.

— Таа!..— впав на батька. На руках, на ногах, на тілі купи грязюки. Дивно і страшно лежить голова. У горлі Володька засікся віддих, і він не знає, що робити. Судорожно стискає батька, а коліна його вгрузли в землю.

— Тату, тату! — вирвалося нарешті в нього.— Ой, тату?! Що з вами?!

Він знав, що з татом. Долоня його торкнулася чола і на ній лишилась одна пляма. Він швидко тернув нею об штани. "Ой!" — вирвалось у нього, ніби йому пекло. А батько непорушний...

Але переляк, окам'янілість змислів, від чого, здавалось Володькові, окам'яніла також ціла природа навколо, одним штовхуном зрушив у рух один удар батькового серця. Хлопець вигукнув, ще раз припав вухом до грудей і навіть затримавсь. Чує...

Так!.. Б'ється! З неуявної глибини доходять, удар за ударом,— кроки батькового серця, і Володько переконаний, що це б'є рівним боєм могутня чорна земля.

Дикий і розгублений побіг в напрямку своєї оселі, з подвір'я котрої, незважаючи на небезпеку, бігли мати, Василь, Катерина, Хведот. Всі бліді, всі окаті, і вітер, як на те, пружно б'є проти них.

Коли добігли, батько вже дивився. Дивився рівно й спокійно. Очі темно-сині й ясні, а Володько перший раз надмірно звернув увагу на той погляд, що дивився просто у вічність неба.

Земля мокра. Коліна Матвієвої родини вгрузли в її поверхню. Жах, надія, благання Бога. Ні, це не родина. Це сам-один Матвій у своєму великому продовженні. Це він — безперечно, він. І той жахливий рев "Юнкерса", що летів з висоти, і ті вибухи, що гулкою луною стрясали лісом, не в стані стлумити непереможного бажання жити... Він жив, хоч не раз, бувало, виривалось з уст його: "Чесна людина смерті не боїться. Страшно хіба те, що ти переконаний, як ще багато діла не довелося довести тобі до кінця. А решта..."

І правда. Матвій не брехав. Спокій, який спочивав на його обличчі, підтверджував силу його душі... Так. Такі люди, як Матвій, не кидають своїх слів на вітер. Кажуть те, що виходить з їх глибинного переконання, і замовчують те, що не повинно голосним бути, бодай би гострим цвяхом стирчало воно в думці.

Мати пізніше казала:

—І от, кажуть, що нема чуда. Хіба ж то не чудо?.. А підіть-но, людоньки, та подивіться... Яму таку вирило, що кінь сховається, а "його" тільки приголомшило і дещо на лобі дряпнуло. Кому не суджено — Не вмре. От дивіться... казали: ее, що йому... Він старий, його на "позицію" не заберуть... А тут нечиста сила "аропляна" принесла, і на тобі позицію...

Матвій кілька днів лежав. Володько не відходив від його леговиська. Видумував, що б батькові дати поїсти. Бігав до "лавки" і приніс булки. Матвій усміхнувся. Володько, безперечно, ніколи не забуде тієї усмішки. Вона розвіяла той чорний липкий острах, що твердо заліг у душі хлопця.

— Еее, цим мене не накормиш. Булка — пінка, а мені щось поживного треба,— сказав Матвій. Мати зарізала двоє курей.

— Не першина мені,— говорив батько.— Як зірвав грижу, живота різали, кишки на місце впихали. Три тижні одною юшечкою жив. Як подумаєш... Ціле життя — одна війна... Руку вибив... Ет... Видно, інакше годі.

Надворі сильно вигравало сонце. По кількох днях Матвій звівся і дибав під клуню. Сюди, з неуявних висот, зливою лилися і впиралися цілим тягарем пахучі промені. Рій ранніх мух, мов струни, бренькав по дилях. Поля висихали. Брость дерев оберталась на бруньки. У Крем'янці бовхали "зінітки" і рев літаків нагадував осінні гармидери молотилок. Але це ж весна. Так. Особлива, але все-таки вона — та сама, що викликала квіти з чорнозему і небо барвила наново.

Маршові роти йшли тепер ночами. Але йшли без кінця. А скільки, кажуть, залізною

дорогою перли їх. О, весна зрушить "їх". Не будуть вони далі стояти на місці. Кажуть, генерал Брусілов за діло взявся. "Тамті", видно, пронюхали також. День по день літаки пускають, нишпорять, скидають бомби. Парки все стріливо підвозять.

"Біловусий фуражир" і безліч інших силою видирали в людей те останнє, що десь лишилось. Видирали солому, навіть гнилу. Сіна ніхто й не питав.

— Ех, кеб Бог дав, щоб ви вибили отого австріяку трохи туди далі,— говорить Матвій.

— Вибйом, атєц, вибйом... Ти толька саломи нє жалей. У Карпатах єщьо нє такіє дєла бивалі. Камандір наш, бивала, как наставіт батарею — лібо лєс рубі, лібо гори раскапивай. І рубілі, і раскапивалі. Да, да... Снасілі гори, а снєгу бивала аршін аль два. За ночь всьо снєсут. А сасни там — что чудо одно. І кто тєбя такую пасаділ здесь? — ругаються салдати... А здєсь... Пустякі...

Вже перетомились люди. Загнав проклятий фронт. Весна рвонулася й розлилася океаном по садах, полях та лісах. Птаство всіляке хоралами бризкає, та кому то потрібне? Хто тепер зверне на це увагу? Все в огні, все в русі, все у праці. Матвій видужав і знов по ріллі тупчеться. Володько в полі, Василь у полі, Катерина в окопах, мати на городі.

Спали знов у клуні. Солому вигребли до дна й одна потеруха лишилася. На ній покотом спали солдати, воюючи поки що з легіонами бліх.

Забирали також худобу. Цікава історія з Рогатою випала. Її мобілізували останньою, бо більше по закону не мали права мобілізувати. Лишилася одна тільки корова. Рогату потягнули силою. Ні одна тварина так вперто не змагалася, як вона. Не хотіла виходити з хліва. Москалі били її нагаями. Настя залилася слізьми. Матвій краще пішов собі геть, щоб не бачити.

Корову витягнули на шлях і погнали. Вона вперто оглядалася, жалібно мукала. Але яке здивування постало в усіх, коли вечором перед дверима хліва знайшли Рогату. Прибігла і так протяжно, ніби людина, заголосила своїм добрим коров'ячим голосом.

Настя одразу пізнала її голос і вибігла. Бідна тварина. Уся в багні. На спині раз коло разу брудні пруга від нагаїв.

— О, ти, моя мила корівко! — сказала Настя й обняла корову за шию. Тварина незграбно тернулась головою об її запаску.

Корову пустили до хліва, але другого ранку за нею все одно прийшли і забрали.

Настав травень. На полях вже хвилі гарцюють. Фронт ніби затих. Сонце горіло по-літньому й обіцяло перші майові сльоти.

Тієї ночі, як і завжди, Володько спав у клуні. У куті, коло задньої стіни приробив собі полик, і це дещо спасало його від бліх. Батько спав у другому кінці. Москалів якраз не було.

Серед ночі Володько прокидається. Через шпари дилів видно захід, що горів пожежею. Звідти рвались дрібно вибухи, ніби хтось бубонів у якийсь велетенський бубон. Земля виразно тремтіла. Скорострільна тріскотня злилася в один звук з лопотом рушниць.

Володько зірвався і вибіг надвір. Над селом пролітав цепелін. Шляхом гналися вершники, а після промчало авто. І цепелін, і верхи дерев відбивали відблиски рефлекторів. Здавалось, там горить і валиться у безодню земля.

— Бр-р-р-р! Бр-р-р-р! Бр-р-р! — сіпали серіями гармати. Чути, як стрільна довбали поверхню планети.

"І там впакували всіх тих, що цілий місяць гнали",— думав Володько. Але видовисько, якого ще направду не бачив, і хто знає, чи не навмисне він родився в такий час, щоб бути свідком заповідженого Страшного Суду.

А це ж він і був. Он змії рвуться у чорну небесну глибінь, вигинають барвні хвости, плюють іскрами. Он тремтяча корона вогню, що вирвався з преісподньої і порскнув сяйвом до самого престолу Божого. Дудніли гирла сталевих потвор...

Матвій також прокинувся, вийшов і зупинився у дверях клуні. Володько помітив довгу білу постать і підійшов до неї.

— Бачите, тату, що там робиться? — приляканим голосом питає син.

— Бачу, бачу, сину! — на диво спокійно відповідає довга біла постать.— От так виглядає війна. Затям, а виростеш, розкажи іншим. Хай все-таки знають. Про це й варт знати.

І більше батько не сказав нічого. Стояв і мовчки наслухував, як дудніла земля. Син мовчав також. До них скоро прилучився ще й Василь.

— Здорово пражить,— сказав він.— Кажуть, австріяки у цементові ями позалазили... Але і там їх дістануть.

А Володько виразно уявляв собі тих австріяків, як вони сидять у цементових ямах, а на них з неба сиплються стрільна . Раз коло разу б'є. Ті гнуться, припадають до землі, кривлять тремтячі губи, очі лізуть наверх. Ось уже пробили накриття такої ями. Гепає останнє стрільне, проривається в яму і — гуууx! Під саме небо вулканом летить земля, а в ній руки, ноги, голови австріяків.

Стояли так мовчки довго. Нарешті рушив рукою батько:

— Ну,— сказав він. — Все одно нічого ми не зробимо звідсіль. Це не війна, а правдивий Страшний Суд. Ходімо.

Пішли всі три до клуні. Але хіба ж можна в таку ніч спати? Аж над ранком вдалося дещо прикорхнути, та не надовго. Уже перший день приніс перші наслідки бою. З села чути глухий гамір, який все збільшується.

По короткому часі за клунею справжній Вавилон мов. Через шпари стіни клуні Володько пізнає тих самих австріяків. Пригнали чомусь аж сюди за село і лишили, видно, відпочинути. Під клунею і по обох сторонах дороги повно чужих вояків, а між ними проїжджають козаки.

Володько зірвався швидко, натягає на себе штани і бомбою пре на шлях.

Оооо, скільки їх. Які дивні люди... Вони всі звідти. От, дійсно, дивно. Ще вчора, ще цієї ночі вони були там. Які чорні їх лиця і як багато на них навантажили всякої всячини.

— Хлопчику! Може б, ти мені приніс кусник хліба? — встає з мокруватої землі і

звертається до Володька один австріяк. Володько оторопів. Очі не хочуть вірити і вуха, мабуть, помилилися. Він так гарно сказав по-нашому, що Володько дійсно мусів здивуватися. Володько знає ж добре, що в Австрії наші люди є, але що вони і воювали за неї, і вмирали, цьому ніяк не хочеться вірити. Як може наш чоловік битися за якусь мадярську Австрію?

Володько зірвався і побіг. По двох хвилинах був назад з порядним куснем хліба в руці. До нього піднялося зі землі безліч полонених.

— Глєба, глєба!..

— Хлапечку! Дай коусечек!

— Брот!.. Гиб мір...

Боже, скільки тих рук. Долоні все. На кожній з них гроші, годинники, ножики. Деякий ковдру простягає і тиче під самий ніс.

— Гетьте! — кричить Володько.— Ей, ви! Наш! Нате!.. "Наш" ледве продерся наперед і дістав хліб.

— Є то мадяри? — питає Володько.

— Всякі, хлопче. Всякі... Ось на тобі...— і тикає кілька нікелевих монет.

— У нас таких грошей не потребуються,— сказав хлопець.— Можете їх викинути. Прокляті мадяри! — вирвалось у нього мимохіть...— Це ж вони вішали наших людей! — добавив по коротенькій перерві.

Полонений наш пакує у рот хліб. Інші заздрісне дивляться на нього... В той час підходить до Володька якийсь цибатий вояк...

— Добже, хлапечку злати! Добже! Я йсем чех... Це останнє Володько розібрав зовсім виразно.

— Чех? — сказав він.— Не вмію по-чеськи, але он стоять мої тато. Вони вміють...

Але чех, видно, не зовсім розуміє Володька, щось говорить словами, з яких Володько чує дуже багато твердих і шиплячих звуків.

В той час Настя винесла в решеті кілька бохонців розкраяного хліба і роздає, кому попало. На неї сипнулися всі і сотні рук тяглися наперед. За хвильку розірвали все. Примчав козак.

— Ей, старуха. Закройсь там. Куда їх карміть. Всех нє накорміш.

Насті віддають, хто що може: ковдри, нові запасні черевики, плащі, шатра і навіть заячі муфти...

— Тоже воїни, чьорт бєрі! — зауважує козак.

— Їх нє ваєвать, а на багамольє наслать би... Іш сколько на ніх барахла. Навючілі, словна аслов...

Але що Насті до того, чи вони можуть воювати, чи ні. Вона знає одно: люди їсти хотять, аж почорніли... То ж "там" творилося... Боже, Боже... Як ті люди стільки видержать...

А Володько згадав солдата, що повідав про "них". І ось він між "ними" сам, ходить, бачить, чує їх, до речі, прикрий запах. "У них, що вояк, що офіцир — все одно"... Може, і так. Все в них не так, як у нас. Он їх муфти... Хто б у нас муфту носив? Видно, у них все

по-панському. Недармо їх кличуть солдати згірдливо "пан"...

— Ей, ти, пан! Імєєш часи? Тащі, разтаку твою!.. "Пан" і годинник віддає. Нащо йому оті "часи". Тут у Росії хто по "часах" живе, коли тут стільки сонця. А що тоді робитиме сонце?

— Паднімааайсь! — на ціле горло кричить спереду козак і показує нагайкою, як підніматися. Люди поволі рухаються, зводяться і йдуть... Ідуть, ідуть і йдуть. Здається, кінця нема.

Гармати ще бовхають, але, видається, вже далі. В полудень пригнали ще одну партію полонених, а перед вечором знов. Хто там знав, скільки їх тисяч було. Йшли, як хотіли Деякі пристають, падають на дорозі, дещо вилігуються і йдуть самі далі. Скидають все зайве, непотрібне і кидають, де попало. Діти біжать після й підзбирують, але не так всякі речі, як набої, яких також багато валяється по дорозі.

Минуло ще дві ночі. Шляхом від Жолобецького лісу потягнулися перші обози. Це знак, що "наші" відігнали австрійця, їдуть пекарні, парки. За ними рушив штаб корпусу, що стояв у Жолобках. Гірше за все, що від'їжджають козаки, їх кучері, променисті очі, лампаси лишали міцний слід у серцях селянських красунь, і не одна проводить свого коханого, тримаючись за стремено з останньою надією, "що вернеться і візьме на Дон".

Але гай, гай! Скільком це говорилося, скільки їх носили цю гарячу надію, зрошену не менш гарячими слізьми. Легковажне дівоче серце палає силою великого життя і в радощах палких пестощів без вагань дається у владу непереможного гону.

Минає скоро тиждень після великого бою. Гармати ущухли, полонених перегнали, обози й козаки просунулися вперед. Небо затягнулося хмарами і розпочалася сльота.

У селі наказ всім іти на окопи. Староста оббігав кожну хату. Брали самих хлопців до праці на бувшій позиції. Кажуть, там збито — ногою не ступиш. Кажуть, там трупи купами лежать і гниють. Кажуть, поле всіяне нерозірваними стрільнами, які при найменшому доторку рвуться. Кажуть, мадяри полишали пірокселінові цигарнички, ножики. Оповідає один: — Товариш мій цигарничку знайшов. Гарна така — любуйся. Закурив і тільки кілька разів потягнув — трах! — І череп злетів з голови.

І от йди туди. Хоч-не-хоч, мусиш. Усіх хлопців, які були, мало не десяти років, аби тільки рослішим виглядав, загорнули. Погнали й Василя. Володько стояв на дворі.— А етот! — кивнув головою козак, що ходив зі старостою.— Бальшой парняга, дайош!..

Батько думав перечити, мати тошніти.

— Нічаво. Вон уж, гляді, парень, что жєніть нада...

А Володько й не думав перечити. Він піде. Він навіть охоче піде. Піти, стати власною ногою на тому гарячому місці, кинути погляд на поле смерті... Хіба це не варт того — раз поставити хлоп'яче життя на карту небезпеки і відчути в глибинах душі приємно-страшний лоскіт шаленої гри?

І пішов. Пішов разом з братом і іншими хлопцями.

Крапає дощик. Дорога мокра. Хлопці йдуть і ревуть, хто-що і, звалось, вони співають. Через Башківці, Три Кінці, попід Крем'янцем. Заночували на Веселівці.

Другий ранок засірів, зігнав галасом хлопчаків. Окріп, чай. Вирушили попід горою

дорогою, що моталася рівною долинкою між вербами. Перші розторощені будови. На сході над горою і лісом зводиться затуманене сонце, ніби золяний камінь в паруванні окропу. Соша. По ній колись гараздали стрільна, а тепер лежить нікчемно порвана. Гармидерний обоз поповз у ранковий туман, що висить над річкою Іквою.

Хлопці йдуть полями. Між ними Володько чи не найменший. Москаль кладе йому цегляну руку на плече.

— Ну, малий! І тєбя ваєвать пагналі? Астарожна тольки, ні то напорешся і все твої патрошкі рознєсьот...

— Нєєєт! — відповідає певно Володько. Влазять у туман Ікви. Грунт здовбано. Раз коло разу лійки. З лівого боку туман відкинув полу.

— Сапанів! — хтось каже. Володько дивиться на той беріг річки і не бачить Сапанова.

—Де?

— А онтам. Там він був. Пригадуєш Івана Штуку? Оповідав, що в них дуже добре родила капуста. Капустник його до самої Ікви дотягав. Може, он...

— Нєє! Який чорт. То австрійські окопи...

— Ей там! Нє зєвай! Астарожна! — Кричать спереду. Річка. Переправа. Здовж зборхані купи колючих дротів, що погрузли в жовтувату, ніби бронзову, воду.

За річкою вся земля вросла колючим залізним чагарником. Вузька доріжка просічена поперек до окопів. Туман довгою палькатою рукавицею розп'явся над річкою, ніби бажає згрібнути її, щоб линути на запаскуджені поля. Із землі піднімаються випари, що б'ють на мозок, пригадують трупи, яких поки ще не видно. Навколо мертво, ніби тут ще не було людей, ніби це місце на якійсь новій планеті, де віками панували одні гурагани.

А чи хто дивувався, цікавився цим мертвим місцем? Ледве. чи так. Хіба Володько, цей гусак з витягненою шиєю, який, здавалось, хотів заглянути кудись у щось вище і більше за нього. Решта принишкли і, обережно один за другим, дибає вже несвіжими ногами, певно з різними думами: одні бажають знайти гроші, інші офіцерські плащі, ще інші мріють про годинники, розсипані тут панкуватими австріяками, у котрих, як відомо, годинники, мов картопля, родяться на полях. Далі... Хто знає їх, ті злободенні, рухливі, сміложиттєві думи, що рояться у тих головах на полі великого бойовища цього вогкого соняшного ранку.

І нарешті роздовбаний цементняк. Так от він, отой недоступний чортяка, на котрому поламало зуби не одно стрільно... Але все-таки дивіться: он бабахнув, видно, "чамайдан", розколов цемент і химерно, направо й наліво, розгорнув його щелепи. Кілька куснів людини, у вигляді погнилих ганчіряк, валяється навкруги. Таке побачив Володько уперше, кликнув Василя і вказав. Але хіба Василь сам не бачить.

— Когось розірвало,— каже він,— але де голова?

— Ей, рєбят! За работу! — репетує прищуватий москалисько. Ніби з неба впали ноші, рискалі, сокири. Не з неба, а з-під землі. Земля ця родючою стала на такі речі. За окопом он невеличке шатро, і коло нього вовтузяться "нєхлюдки" у велетенських

чоборниськах з попідв'язуваними австрійськими попругами, одвислими животами. Коптить соромливим сивастим вусом димок, а в ньому притаковилося кілька "котьолків". Щось вариться. З боків, тут і там купи знаряддя — руского й австрійського. Робітники підходять і беруть. Москалі ділять їх на партії.

— Ви, десяток, шінєлі, сапагі і всякеє такое барахло снасіть... Да, сукіни сини, нє варавать, ні то кантрабьошкі всипєм...

— Ви, п'ятьдесятков, трупов іскать. Больше вон там! — тикнув рукою на поле, що збігало до річки, засіяне колючими залізними ожинами, що розповзались в неладі, куди їм заманулося.

— А ви, кто посмелей і умнєй, сюда! Аружіє сабірать, но, чорт бярі, єслі каторий башку потєряєт. Ти, малиш,— кивнув репаним носом на Володька,— до первой групи ступай. А ви руж'я, шашкі, патрони — всьо, аднім словом, сбєрітє, нє дайтє сирой землє етіх прекрасних вещіц... Понялі?

— Понялі!

— Все понялі?

—Все!

І "нєхлюдка", що несе своє пригноблене тіло, спереду, і десять молодих хлопчаків за ним розлізлися по ходах, сполученнях, бліндажах. Володько не відстає. Ось він у глибокому бліндажі. Причі з дротяних сіток. Стіл зі селянської хати. Під столом пляшки, кілька пар черевик, бляшанки з консерв, рушниці. Сиділи тут, кинули все і вивтікали десь до другої ями.

Але люди ті були працьовиті. Гляньте, чого тільки не понаробляли. Он вихід, сходи з різьбленими поруччями. Далі перебіжка, ще далі майданчик для невідомих потреб, здзьобаний стрільнами, які розкидали білі березові кілочки. Ніби діти бавились тут, поки не посварилися і не розкидали...

Онде-о Василь. Він ще з одним дричить на ношах купу прогнилого м'яса. Володько підбігає...

— Не підходь! — кричить Василь.— Хай він згорить, як смердить! — Володько не потребує близько підходити. Він і здалека бачить те, що колись звалось австріяком. Його поперли в долину, де копають довжелезну яму.

Фу! Яку бридку дістав Василь роботу.

В обід не міг їсти, все плював.

— На них черви, як борозняки, лазять, а ти... Тьху!.. В отих он "заграждєніях" півсотню підібрали.

Натомились всі за день, як чорти. Спати йдуть у покинуте село, де ще стояло кілька розбитих хат. І пісні навіть не лізуть на думку. Клякнути десь, схилити голову і спати. Всіх контролюють, бо хто сміє "казьоние" добро по домах розволікати.

Прийшли всі гаразд, але одинокий старший зі шлаковатою головою дядько Польок втяв штуку. Чорт знає, де він того пильника на свою голову дурну вискіпав. Приніс у малій кишенці блюзи один револьверовий невистрілений набій, зсунув на потилицю заяложену, подібну на стару капицю, шапку, присів і давай пилувата.

— Що робите, дядьку Польон?..

— Папіросницю.

— Дивіться, щоб воно вам не приснуло під ніс.

— Скорше йому очі виприснуть… І не договорив. Бах! Польон сидів на камені й полетів навзнак.

— Ой, ой, ой! Рятуйте!

Погналися до нього, хто був поблизу. Лежить старий, шапка відкотилася, з пальців на руках сочиться густе червоне. Сорочка на грудях розпанахана.

— Сукин син, старий дурень! — лається хтось.— При котрий за санітаром!..

Але санітар біг сам. Польон лежить на землі і янчить. Підняли його і шапку й понесли. Після довго всі гуторили і лаялися.

Володько, звичайно, коли приходив звідкись додому, любив розповісти матері про все, що бачив. Тепер просто не знав, чи й буде оповідати. Все тут таке якесь, що в голові не вміщається, і хочеться тільки байдуже, ніби лінивий дядько, що ледве коли витисне слово, махнути рукою.

Ліг, а сон обертається другою стороною і сниться далі, тільки в інших барвах та тонах. Ранок знов вертає вчорашнє. Зубате коло скреготне чіпляється часу і повертає його незграбними рухами. Одно сонце таке, як і завжди. Опаляє собі навкруги товсту землю, що рветься з руїн, щоб воскреснути та крикнути всім величезну знану пісню.

Хочеться скинути одяг, пружно розставити до нього руки, випнути груди, щоб аж видно було ребра, і кричати:

— Обіймемось! Ти і я! Ми обоє потопчемо смерть. Ось вона під моїми ногами, бо я чую виразно її кістяк під підошвами. Над нею, певно, воскресає трава і квіти відкривають променисті очі.

Другого вечора Василь оповідав дивні речі. Шкода, що Володько того не бачив. Михалків Карпо провалився у глибоку яму, де сиділи мертві австріяки. Карпо з переляку онімів, а поки розкопали та витягнули його, був непритомний.

Третього дня ще одна пригода. Купа людей зі села Жолоби напоролася на "фугас". Як чмихнуло — п'ять молодих хлопців вилетіло під хмари, а назад вернулися куснями.

Поле, річка, місця, де купчилися колись села, вкрилися віспою і ходили там люди розгублено, обережно, торкалися небезпечної землі, щоб знов оговкати лік на рани її.

Коли вертались хлопці до свого села, видавались старими. Кількаденний побут на місці смерті поклав на них знак, який вже не зійде з них. І Володько також дістав той знак, можливо, сильніший від інших, бо торкнувся він його душі, коли ще та шукала лиш форми. Ооо, не дивуйтеся виразові його очей, в яких радість подібна на смуток, а смуток зовсім відійшов за "лаштунки". З нього буде також людина, але не сподівайтеся бачити в ній себе, ваших батьків — розгорніть минуле далі, де в тінях стоять ваші пращури, і в них хіба шукайте Володька. І ще можете дати волю уяві — будучність розсікти простими лініями і на її шахівниці в шаленій грі пристрастей узріти молодого партнера. Це може бути Володько — тихий хлопчик, що виріс у затушкованій Лебедщині з вербами, з річкою, з чорногузами під соняшні співи птахів… і попругою

батька.

Хто знає, чи жиє Юхим. Так. Він ще жиє, але він сам не пізнав би тепер Володька, який пройшов щойно вступ до першої капіталі.

Стало легше й простірніше. Таки вперлися й війну пхнули назад. Пішли собі обози, зникли розхижілі фуражири, гарматні стогони втихли також, лиш час від часу "тилякі-земці" розлогими гарбами турбували шляхи.

Матвій за зиму і весну стоску "бамажок" склав. Між рублівками з'явились і "четвертні", і "катеринки" навіть. Складав їх уважно, щоб не заломити кінців і не раз в переливах їх барв уявлявся новий шмат поля — бо ж хіба рости це гріх? Ой, ні! Мабуть, так писано там, звідки походять всі скрижалі заповітів.

І так господарство його лишилось обскубане, залишене. Одна корівка з ялівкою. Пара конят. А де ж решта? Відомо. Ненажера-війна лишила чіткий слід, але сила землі і мужика все направить. Всі рани, всі руїни залиже, знесе, зведе, поставить хоч що...

Жнива вичавлювали з Матвія останній піт. Після контузії ще гірше бастувала спина і найкращими ранками, коли сонце нестримно перло у височінь, кожний її суглобчик болів окремо вишуканим болем.

Але старий встав. А як же. Брав грабки і йшов класти пшеницю. Настя підтакувала, закачувала рукави… Її руки висохлі, мов копистки, барви тютюну. Але як жваво звиваються вони з тяжечими граблями — "оті западющі тарани, і для кого він таке витесав".

Василь також косою шмагав, покоси рівняв, мов дядько з бозна-яким досвідом. Катерина, хоч до пізнього вечора вистоювала з милим під вербою, але ранок є для всіх ранок і праця безжалісна, мов суд. Земля тоді тягне гаками, тяжечі вії спадають на очі, ноги іноді мліють і підгинаються… Ну, але молодість є безоглядний пан, і рабство його і в болях має насолоду.

А Володько все одно: товар гнати. Ранки, вечори, погода чи сльота — все одно. Поля скинули одяги, зашуржіли під плугом стерні, зійшов опар. Корови гуляють, бо розходу, як оком глянеш.

Знов закипіли бої з угорщанами. Лісами, запустами, ярами ходили армії, обтяжені тяжкою зброєю. Напади, проти-напади. Вогні тут і там жеруть шелестливе листя, а диму повно — колотиться дикими начосами долиною.

В ці часи Володько затвердів, обвітрився, помудрішав. Голова його не займалася "дурницями", як це було колись, коли хворів, коли було стільки вільного часу в лежні, в болях і стражданні. Тепер він пружний, мов тятива. Чоло і лиця бронзові, очі ще синіші, пружні, з гострими скалками погляду.

Коли вів у бій своє воїнство, у думці його було одно: перемога. Пер шалено з гори, а обличчя ріже прудкий вітер. За ним решта, назустріч угорщани. Збігалися і каміння з палицями йшли в роботу. Гулі, синяки, кривава слина… Еет, що то значить. Зате радісно йому прогнати "чортових постолячників" на їх гору і заволодіти їх просторами.

Незрівняно-величний інстинкт боротьби. Чари влади і сили найбільші за всіх. Лишень неміч і страждання рівнозначні їм за силою, тільки нерівнозначні в наслідках.

Сніг застав Володька в лісі. Перший незабутній, м'який, мов кіт, сніг непомітно крадеться до землі і вкриває її. Он вогонь ще димить. Кілька дубових комердяк змагаються з мокротою. Присок попеліє, і в ньому лишаються на зиму недопечені картоплі.

— Гей, гей! — кричать пастушки.— До-до-му.

Всі йдуть по снігу додому. Корови поскрипують ратицями. Їх мокрі хвости попадають між ноги і бомбаються по колінах. Хлопчики й дівчатка востаннє цього року йдуть своїми пастушими стежками, мимохіть озирають місцевість, де все замовкає, глухне, згортається. Дерева, ніби баби перед сповіддю, стоять понуро, каються і б'ються в груди. Он граб "Перегуда", що розкарачивсь на трьох ступнях. Он береза "Дудля" звісила коси і легко хитає сюди й туди. Сніг обтяжує , її, мов сон жебрака. Онде-о дуб той, що "стогне ночами", по котрому чорт верхову їзду вправляє. Грім утретє бив його, та не збив. Там і стоїть на втіху нечистому. І липа-дуплянка з дикими бджолами незугарнотовста, мов баба-сидуха, криво усміхається і плющить поволі очі. Спи, спи, стара!

Але другого ранку староста заповів до школи... Їй-богу? Правда це? Хіба ще існує десь на світі школа? Он Володько і читати, мабуть, забув. Він вже давно роздивився в лісі за добрими полозками з коріння і мав намір одразу вирвати їх з землі. Навіть сокиру в батька вкрав і деякі долота погострив.

Ну, школа. Кинув усе; як махнув, їй-богу, все пішло до біса. Торбу нап'яв, опалка кусень засунув до неї і гайда в саму третю групу, де і чорт йому не рівня. Тепер провались ви, усі Родіони. Вони й ще десь позаду плетуться. Хведот також урочисто у другу групу засів і дістав, уявіть собі, навіть "закон Божій — вєтхого і нового завєту". Наука неабияка. Ну, а Володько, цей просто вже бозна-які премудрощі витинає. "Задачник" — часть III. Там уже й дроби і ще більші математики. Для нього, зрештою — парубка, хоч сватай — все то рівно раз плюнути, а всі ті "стіхотворенія", як "Смерть Сусаніна" чи "Вєщій Олег", лепетів, мов скоростріл.

Как нинє сбєрається Вєщій Олег

Отмстіть нєразумним Хазарам...

Ах, як це велично. І малюнок. Лицарі у гостроверхих шоломах та кольчугах. Олег спереду і темний ліс стіною, з котрого з палицею дід-характерник виходить. Довга біла борода, хитон підперезаний широким поясом, при котрому висить якийсь ріжок.

Скажі мнє, кудєснік, любімєц богов,

Что збудєтся в жізні со мною?!

Наказом і благанням згучать слова. Брови спадають на очі, дружина завмирає.

Открой мнє всю правду, нє бойся меня,

В награду любого возмьош ти каня!...

Характерник непорушний, мов викут із каменя. Дума виразно сходить на його чолі й очі впираються в далечінь безмежну. І раптом відчиняються його уста і пливуть з них слова, що пророчать князеві велику славу. І щит на воротах Царгороду, і багатство, але все-таки смерть його чаїться в його коневі.

І Володько виразно бачить, як потьмарились князеві очі, як подивився він на свого улюбленця білого гнучкошийого стрибуна, заніс ногу і став на землі. "Візьміть його!"

Дружинники беруть коня і відводять. І дають йому іншого. З місця учвал рушає князь і дружина, дуднить сира земля під твердими ударами копит. Лише кудесник старий стоїть на своєму місці на взліссі і довгим світлим поглядом проводить комонну валку аж ген до обріїв.

Володько не раз аж скрикує від ясності і краси картини. Війна, смерть і знов життя. Бувальщина, що ховається за всім, зникає. Приходить хтось, каже слово. І слово те, мов огонь, мов ясність сонця. І все, що далеко було, виразно підступає, вдягається в шати, переливні барвами і променем. Горять очі від краси, а розум каже: найважніше, Володьку, жити. Жити і ще раз жити!

Он друга група і там Ганка сидить. Має червоненьку спідничину. Чи ж їй це не личить? Ще й як, хай йому частець, як вона все отак підбере до личок своїх і до очей. Пружна така, краща від усякої панянки.

Коли Володько встає говорити своє "стіхотвореніє", то говорить одній Ганці. Учителька могла собі кивати головою. Він на неї не зважає, а говорить чітким згучним голосом, слово в слово, мов перли низав у намисто, і дивись: на тобі, Ганко.

Учителька вже не та. Стара, добренька, з солодким голосом "матушка". Тамта поїхала і не вернулась. Володькові пару днів не подобалась зміна, але в скорім часі матушка також стала його прихильницею.

У грудні забрали й Василя. Три дні ходив зі збитою на потилицю шапкою, як рекрут, а на четвертий батько запріг коні у гренджоли, мати торбу харчів взяла, і, хоч він пасинок, та все-таки сльози падають. Якось не можна без сліз. От нащо вже Володько. Хіба ж він мало бачив, пережив? Хіба ж не тверде його серце, мов ота крем'яна галька? Але Василь є Василь. У нього такі милі очі, такі задавакуваті і такі самовпевнені. І чуприна в нього ніби посріблена. На чолі, на носі і карку ластовиннячко. Все те Володькові подобалось у Василя, бо Василь безперечно куди кращий, більший, сильніший, а хто знає, чи й не розумніший від нього. Тому й любив. Тому, коли відвозили Василя, примостився на мішку оброку і цілу дорогу, аж до школи, ковтав тверді сучки, що, кляті, невпинно підлазили під горло. А коли востаннє цілувалися, не видержав і соромливо спустив сльози. Ах, коли б принаймні всі зі школи не так витріщали на нього оті зірки. Ганка все-таки невесела. Може, згадала, як проводила тата, що десь "поляг у первих боях".

У січні прийшли від Василя перші поклони. Кому тільки не кланявся до самої землі і чиїх не обцілував "сахарних уст і білих ручок". Так уже казав закон. Сам Матвій відписував йому "подробно", як і що. Підписував великим, чітким письмом: "твой отєц Матвій Довбенко" з добірним, лапатим гачком над й, який, здавалось, хотів на подобу шуліки здійнятись у височінь і бозна-куди відлетіти.

...а у березні сталася революція.

Революція

— Ну, діти,— сказала одного ранку матушка-учителька.— Сьогодні не будемо

вчитися. Прийшла телеграма, що наш цар Ніколай Алєксандровіч відрікся престолу.

Щооо? — став вад дітьми довгий запит. Голови всіх звернулися на стіну, де висіли в позолочених рямцях два портрети: царя з добрим ласкавим поглядом і червонощокого наследника у вовняній шапці.

Діти принишкли. Ніхто нічого не каже, але вогляди розгублено бігають по класу з невідомими запитами. Не віриться! Кажіть що хочете, але не віриться.

Після ж учителька сказала сторожеві зняти портрети царів. Незграбний, у величезних вояцьких чоботях, сторож ступав на лавицю і мовчки знімав не тільки царя і наслідника, а також "царя-миротворця" Александра Александровича і "царя-освободителя" Александра Ніколаєвича.

Всіх їх сторож Євмен обережно зняв, поставив спочатку в кут, а далі один за другим заставив за грубку. На стінах залишилися тільки місця, які ще довго нагадуватимуть про портрети.

— А тепер усі ставайте парами і підемо до церкви. Помолимося за "нізверженіє" царя, що так довго тримав Росію у кайданах неволі. Тепер засяє над нами сонце свободи і наша Росія буде зватися республікою.

Навіть Володько дивився на все витріщеними очима. Решта слухали так дивно і разом так байдуже, що сама учителька ніяковіла. Сторож Євмен обтер руки об "палаткові" штани і також ніяково запитав:

— Так я, матушко, можу вже йти? — і обернувся до дверей. У дверях чомусь зупинився і кинув: — Вірте, матушко, мені чи не вірте, але ото все, що ви кажете... Ой! Боюся я, що тут щось не те... Цар штука собі, кажіть не кажіть, не така проста...— і вийшов.

Матушка, як могла, пояснює, чому цар відрікся престолу.

Мабуть, тому, що покаявся, бо чує за собою велику вину, але як же тепер без царя? Хто буде правити? Добре собі сказати — республіка... А що то таке? Що каже душі і серцю те дивне слово, від котрого мало язик не поломиться?.. Хто в ній буде царем, бо ж без царя, кажіть не кажіть, а жити таки не можна... Хтось мусить правити народом...

Так розважають селяни. Так говорять вони, зібравшись того дня на колодках. А школярі йдуть з прапорцями до церкви, кричать "ура", слухають "благодарственний молебен".

Матвій з приводу всього того заявив:

— Но... Я казав і кажу: не був він хазяїн... Росії не такого царя треба.

— Ну. а хто ж тепер буде? — питав Володько. Це уперше зацікавила його політика. Матвій не має з ким поділитися своїми, з цього приводу, міркуваннями. Ні Стратона, ні Івана Кушки. Один Володько.

— Хто ж,— каже він.— Государственна дума. Хто ж інший? Народ виборний. Від нас також там є. З Людвищ один чоловік там... Ех, і платять їм... Каплицю збудував...

— А що ж цар? — питає Володько.

— Побачимо. Може бути кепсько. Чув же, як торік москалі... Невдовольствіє пішло. Як не захочуть воювати — фронт унутр Росії рухне.

А село жило далі своїм життям. Стояв якийсь обоз. Заїжджали знов фуражири за вівсом, за сіном, за соломою. Гнали людей на стійку, але ще далі, десь аж до Почаєва, до Радивилова. Казали, що на місце царя стало "Временное Правительство". Згадувалося часто Корейського, Гучкова, Мілюкова, але що і хто вони, годі розібратись. Кажуть, вони ніби за народ. Кажуть, землю у поміщиків відняти мають і працюючому людові роздати.

О, це так! Землі треба. Це справедливо.

— За що я кров на всіх фронтах проливав? — дорікає інвалід Степанко,— Землі давай!

Влізли до вжитку слова: буржуй, революція, республіка, земельна реформа. Ще далі все частіше згадувалм Распутіна.

Одного разу потрапив Володькові в руки часопис "Шіповнік". Там намальовано в дуже смішному вигляді царя, який зовсім придушений тяжечою царською шапкою. Під малюнком напис: "Ех і тяжела ти, шапка Мономаха". Распутін, Мясоєдов, Сухомлінов, Штюрмер, цариця... Зрада, розпуста. Всі ці прізвища все більше і більше вилазять на поверхню народного моря. їх діла і подвиги дивують селян. "Святий Старець". Распутін переходить з уст в уста, виростає у народній уяві до величі чорного духа царської держави... Це він винен! Повісити катюгу!..

— То ж його вже бекецнули!.. Князь Пуришкевич з великим князем...

— Брехня. Не віримо, щоб такого чорта розстріляли... Напевно, десь зі шлюхами людське добро пропиває.

— Чуєте, Корейський, кажуть, також не зовсім з народом. Кажуть, князя Орлова держить, капіталіста Родзянку. А вже, як буржуазія залізе, не чекай наш брат добра.

— Ее, чутки. Саме главне мир зробити, а землю самі заберемо. Обернемося зі штиками проти поміщиків, і давай землю. Нам вона належить. По десять десятин на душу!

Ей, стягаються на обрію тяжкі хмари, гураган буде. Народне море почорніло і пінити почало. Хвилі на поверхні кошенятами збігаються, аж нутро бурхливо підносить свій тягар. Буревій буде!

Ось хтось приніс до села: "Кто такіє большевікі?", "Волинскій гвардєйскій полк", "Релігія опіум народа", "Керенскій і керенщіна".

Володько перший накидається на ті неохайні, в червоних палітурках книжечки. І довідується, що велетні волиняки збили царський трон. Довідується, як охороняли вони царя, як вникали до них агітатори "вічної правди", як бурилися гвардійці... Бачить Володько офіцерика в золотих окулярах з їдкою гадючою усмішкою.

— Сміірнааа! — кричить він, вганяючись в казарму. Гвардійці муром мовчать. Ні одна брова не моргнула.

— Бунт! Разстрєлять!

— Далой! — ревуть вояки.— На вулицю!

Рвонулось море і роздалися береги. Повінню рухнув солдат на вулицю. Червоні прапори: "Да здраствуєт рабоче-крестьянская власть!" — горять лютим огнем. Офіцер в

золотих окулярах летить на панель, з чола його сочиться кров, а окуляри відкотилися під ноги маршуючої воячні. Гей! "Вєдь ми работнікі єдінай, вєлікай армії труда. Владеть землькой імєєм право, а паразіти нікагда"...

Далі і далі читає Володько. Що є Бог? Де той Бог? Нема Бога!

Ці слова стрясають Володьком. Йому здавалось, що кожні уста, що промовлять таке, мусять стати каменем, кожна рука, що одважиться таке написати, мусить відсохнути, відлетіти від тіла і розсипатися на порох. А от ні. Тут чорним на білому написано: релігія народня отруя. Її видумали вороги народу, щоб краще володіти ним, щоб тримати народ в страху і покорі. Пости вбивають народ. Чуда і мощі неймовірний обман. А сам Бог, сивий дід з білою бородою і добрими очима, виставлений як посміховисько, як шмат мальованого паперу, як поганський ідол...

— Боже! — виривається у Володька само з себе, так як тоді, коли його зненацька вдарила коняка копитом в око… Глянув на образи, глянув на матір, на батька, які працювали собі, хто з чим, і зовсім не знали, що там читає їх син. "Правда то? Ні?.. Боже! Хто мені скаже правду? А що, як це є дійсна, всемогуча, всесильна правда, яку цілими віками заковану тримали під царським троном. А що, як їх усіх темних, забутих працівників, дітей землі, дійсно дурили?.."

Але одночасно... Володько згадує Дермань, монастир, шипучі смереки і бамкання вечірнього дзвона. І згадує також церкву, де сяють ризи образів і пломеніють тоненькі воскові свічечки, порскаючи світлом і тінями по обличчях людей, що он грузнуть у темноті між товстючими колонами. І бачить Володько там матір свою зі зложеними працьовитими руками, як хитається вона поволі, ніби її гойдають хвилі приємного співу. Очі її майже закриті, а уста шепочуть...

"Світе тихий, святия слави безсмертного, Отця небесного..." — ллється з-під зводів склепіння чернечий спів. І Володько чув, що в душі його загорявся дійсний огник могутньої віри у великість Бога. Він же це чув так виразно, ніби сам той Бог десь стояв над ним і дихав на нього своїм життєтворним диханням. Невже це був обман?

Але червоні прапори лопотять. Літери їх горять і сліплять очі гірше як сонце. Спів несеться з нутра Росії, шириться мов пожежа, захоплює село за селом, залазить у душу кожного селянина, тлумить у ній віру, святість, захоплює і батюжить бажанням невідомого, пре у безвість...

І Володька зхопило. Закрадався сумнів: монастир, чернечі співи, матір — чи не видумка це, уява? Якийсь пекучий огонь повіяв з далекого сходу, що пече, п'янить. Чи правда не в ньому? Залізна, різьблена страшним різьбарем правда, чи хто відважиться протиставитись їй?..

Але Матвій... Ні. Цей послухав, що пишуть, і прорік:

— Хай то буде сто раз правда, а по-моєму — це брехня.

— Таату!...

— О, ти ще побачиш... Мовчи ліпше...

Він це сказав, мов невблаганний суддя чи пророк. Навіть правиця його з розгорненою долонею простягнулася і придушила Володьків спротив. Володько хитнув

головою, а слова з уривками слів лишилися в устах. Кутики уст опустилися, а на юному чолі збігли пінно-ніжні хлоп'ячі зморщки.

У селі колись не було ні книжки, ні газети. Звідки пливуть вони тепер? Хто пише їх і хто друкує стільки, щоб нагодувати ненаситний голод мільйонів? Хто, яка сила пригадала отой "народ", що подібний на лютого звіра, але разом на ягня? Його голодна душа і тіло, мов губка воду, пили все, все, що попадалося, бо треба було, бо він жив і горів. І той, хто перший прийшов з поживою, той за найдешевшу брошуру купив непідкупну нічим мужицьку душу. Темнота, що тяжіла над ним віками, була тяжча для нього за всі біди на світі, і він, хоч нерозумно, та рішуче пробивав мури тьми до ясних і соняшних просторів.

І дивно... Коли Володько приходив до школи, був рухливий, говіркий, але не було для нього Бога. Так. Не було. І в церкві порожньо. От старенька бабуся церківця, з недбало мальованими образами, стала такою пусткою... Піст, поклони. Володько ж так любив ці дні, які ніколи не видавалися йому сумними. Навпаки. Так весело було. Ось весна йде, буде надзвичайний з надзвичайних Великдень, вдарять дзвони... Спів "душе моя, душе моя — возстані" кликав прокинутись і зустріти якийсь особливий кінець. Може, отой "страшний суд" з трубами архангелів, з громами і блискавками, коли то сам Бог засяде на престолі і розділить усіх "яко пастир добрий розділяєт козліща от овець".

Хіба ж не найбільше щастя було б пережити таке видовище, коли то ціла земля поставиться на суд вічності. Володько сміло, з розбудженою душею може стати на такий суд. За тата і маму йому також нічого боятися. Бог напевно скаже їм: "Я алкав, і ви наситили мене. Я хворів, і ви прийшли до мене, був у темниці, і ви відвідали мене. Ідіть до царства вічного, приготовленого для вас мною".

І от... Все те зникає. Він, як і завжди, стоїть у своїй церковці на крилосі і співає. Тут також співає і батько. Страсті. Батюшка читає дванадцять євангелій. Дзвонять у рейки, бо дзвони зняли. Кадильний дим, свічки. Голос священика, як і колись, повідає про муки Розп'ятого Галилеянина, про Петра, що відрікся, поки "алєктор не возопів троєкрати", після чого відречений "ісшед вон і плааакася гооорько",— закінчує священик.

Хор співає. Співає і Володько. Співає він свою улюблену "Єгда славнії ученіци на умовєнії вечері просвіщахуся". І бачить він ще раз перед очима чорний облик "Іуди злочестивого", що "сребролюбієм вопомрачахуся і беззаконним судієм Тебе Праведного Судію предадє"...

Ах, революція, революція! Дух мій є з тобою. Але я кричу, як пес, як божевільний! Я люблю свого Бога і не руйнуй мені Його святості!..— так кричала Володькова душа. Безперечно, так кричала. По його бліднуватому обличчі бігали: тіні, сяйво, радість і мука. Очі горять, як ніколи перед тим. Чоло вже в напруженні думки, що хоробливо працює, кипить, топить в собі біжучі події, мов огонь залізо, і ллє з них закони, яким прийти на землю пізніше...

Одна мати незрушна. Так, як і "бувало", так і тепер Вербниця, Страсті, Плащаниця.

Так, як і бувало, десь розшукує своє знаряддя до писання писанок, цю найулюбленішу Володькову процедуру, до якої з запертим диханням придивлявся. З'являється мацюпенький обвощений горщик, пензлик, зроблений з тоненької бляшки з образів та патичка, вирізаного з березового віника. Так, як і бувало, вечором, як топить у плиті чи в печі, бере вона на череп'яну покришку дещо жару, ставить на нього горщечок з воском і, коли віск розтає, мачає у нього пензлика і виводить по злегка підогрітому яйцю свої невибагливі, але чудові візерунки. Виводить "зірки", виводить "ключки", виводить "кривий поясок". І ще, і ще виводить всілякі назви писанок, все відмінні, все одна краща від другої. І при тому виглядає вона натхненно. Очі її, звичайно заклопотані, повні смутку, починають тепер горіти тихим, рівним і дійсно теплим огнем. Уста її щільно затиснуті, а чоло майже непорушне.

Революція? О, ні. Маму революція не торкається. Мама йде рівно вперед по простому, знайомому шляху. Мама священно-дійствує, мама працює, мама страждає... Це міняється, як міняються часи року, як міняється місяць. І яка тут революція...

І прийшла свята ніч, москалів у хаті нема. Гармат не чути. На столі білий настільник, кіш із паскою, крашанками, ковбасою, сиром і маслом. Під образами, тими самими, що були й у Дермані, і в Лебедщині, такими знайомими, що за сто років людина виразно пам'ятала б їх облики, горить та сама червона лампадка й у хаті від неї той самий спокій, розведений теплою радістю.

Але коло церкви другого дня мітинг постав. По розговінню зібрався народ — старе й мале. Приліз один-другий інвалід, що в первих боях стратив щось від себе, прийшли підлітки, прибули "діди-обозники", що стояли в селі.

З дзвіниці винесли стару бочівку, на неї вилазить салдат і говорить:

— Таварищі салдати й крестьяне!

Так починалось. Обличчя салдата віспувате, кругле і добре. На ньому сіра, з поганого сукна шинеля, підперезана витертим ременем, на голові сіра папаха, заломана набакир.

І говорить той "салдатішко" так певно, ясно і переконливо, що ніхто в світі не зміг би встояти проти правди, що живою, опроміненою сонцем, виривалася з його уст. Володько не слухає його, а впиває кожне те слово, що проймає його глибини душі. Він же нарешті почув, що хтось упімнувся за нього, за ціле його життя, за його батька й батькове життя. Так. Це правдиво. Той, хто працює, має повне право бути паном життя. Ледарям, кровопивцям, білоручкам, розпустникам нема між нами місця. Хай щезнуть з лиця землі!

— Да здравствует Революція!

— Да здравствует рабоче-крестьянская власть!

— Мір хіжінам і вайна дворцам! Ура!

Володько геть-чисто забув Страсті, писанки, розговіння. Він реве "ура" цілими грудьми, кричить до хрипоти і готовий кинутись на віспуватого добряка салдата й обняти його міцними мужицькими обіймами. На дзвіниці б'ють у рейки. Дядьки, що "бачили ще не таке", скептично попльовують і не виявляють того, що виявляє

Володько. Ет, що вони! Хіба вони взагалі коли-небудь чимсь проймалися? Темнота.

Але Володько… Ні. Він не з таких. Він не може не зрозуміти того, що ясне, мов сонце. Тож подумайте: хіба ж справедливо, що батько його мусів тяжкою працею здобувати собі шматок землі, щоб могти свобідно, безмежно лити на ній свій власний піт, а другі он мають маєтки, "імєнія", на яких вони ніколи не працювали і яких ніколи не купували. Бо хіба ж так має бути, щоб він, малий хлопчина, не міг дозволити собі на цілий олівець, зайвий шматок чистого паперу, на плашчину чорнила, на якусь книжку? Як же так? Це він переносив, бо не розумів , бо думав, що так треба, що інакше не може бути, що сам Бог так хоче.

Але тепер… О, тепер це не так буде. Тепер він буде жити свідомо. Він знає, що вія син мужика, викормлений твердим запрацьованим хлібом, що в нього міцне, невибагливе, не розніжене тіло і суцільна проста душа. Він думає так, як треба думати кожному, хто чесно хоче жити на землі, хто не бажає чужого, але й не дозволить, щоб і його використовували. Згадав Смірнова. Хіба ж здригнеться Володькове серце, коли таку тварину "візьмуть на штихи"? Ніколи. Хай за рубля — все одно. Як смів він витягнути з Володькової кишені отого самого рубля? Як він, мерзотник, смів?

Тої весни Володько мало сидів у хаті. Гасав по полях. Вертався зі школи, де готовився до кінцевих іспитів, і йшов одразу в поле й ліс, щоб там вітати віднайдену правду, щоб тут передумати ще раз те, що, може, не додумав. А разом брав чергову брошурку в червоних палітурках. І від читання її хмари по небі міняли свою барву, вітри гострішали і рвались не так, як до цього часу, чорнозем пахнув потом і кров'ю. Володько не втримувався, зривався на пень, уявляв перед собою море катованого в кайданах люду, якого до цього часу не бачив ніколи, але який все-таки десь був, десь брязкав кайданами, десь гнув свою спину, сполосовану поміщицьким нагаєм. І бачив виразно всіх тих гнаних, переслідуваних, катованих, а серце наливається правдивим гнівом. З уст виривалися надзвичайно піднесені слова, які вергли громи на тиранів.

Ех, коли б хто бачив у таку хвилину Володька. Коли б тут не граби, не клени, не липи, а оті справжні катовані буржуазією страдники. Вони, напевно, проголосили б його своїм ватагом і рухнули б залізними лавами визволяти світ з-під влади кровожерних буржуїв.

— Ні, ні, тату! — сперечався він дома.— Що ви мені не кажіть, а так далі не може бути. Пани мусять бути винищені. Скільки вони випили крові з працюючого люду. Скільки воци загнали революціонерів на Сибір, скільки вони винищили люду.

— Но,— казав спокійно Матвій.— Я цього не бачив. Я прожив вік, але в нас такого не було. То там десь, як у книжках пишуть… А у нас, хвалити Бога, пан був пан, а мужик сам по собі, як кожний чесний чоловік. Коли мужик добився — мав, не добився — не мав. А пани… Візьми он наших… Та кого там вони катували. Мізерія, не пани… Та я тобі кажу: коли б наш чоловік до "управлєнія" такого "імєнія" став, той би доказав, а пани… Тьху, та й тільки! Хіба ж вони що тямили. Вони десь все по Києвах та Петербургах. Що вони там учились, це тільки вони й знали. "Імєнія" їх запускалося, закладалося раз, другий, часом і третій. "Управляющий" їх обкрадав, мужик обкрадав,

бо як же не обікрасти, коли ж той пан нічогісінько, от як той пень, не тямив. Так він тобі не вмів пшеницю від жита розтого... розпізнати... Я бачив пана, що плакав, коли побачив , що мужик косив його пшеницю і сів спочивати. Каже: дядя! Тяжело работать!.. Ех, каже, ви одні маєте право жіть, а ми должни уйті... От так, дурило, розважав... А мужик знав, що пан дурний, плюнув на долоні і давай далі шмагати грабками. Пан не відстає... Все: а дай, дядя, я спробую...

Відійдіть, каже дядько, ні, то вкошу! Ви не подужаєте... А пан як найнявся. Дай і дай... Той йому дав. Мах, мах косою, б'є по вершках, штурхнув униз, загнав у землю косу і трах — розламав... Ех, каже дядько, вам не косити, а гуси пасти... Пан вийняв двадцять рублів і дав за косу. Дядько тільки усміхнувся... Так... А ти,— кровопивці. Та які в чорта вони кровопивці. Дурні, виродки — от що вони. Ти дай мені такий маєток, так я гори озолочу, а вони гнили в них щорік, щодень, поки не зогнили...

А земля, правильно, не сміє гуляти. Земля належить тому, хто працює і хто хоче працювати. Так і має бути. Даром ні. Не хочу даром, коли можу купити, а той, хто не може — в ростроочку, на виплат. Знаю і тобі заповідаю: дароване завше боком вилізе. Тільки своє, працею куплене, солодке й дороге. Не оповажся робити інакше.

І Матвій вмовк. Висказав усе і точка. Що більше казати? А Володько хитався. Правда й це, але там у брошурах також правда.

Сталася ще одна подія. Володько не забуде її, не забуде, бо не може. Приємно і радісно буде згадати той весняний день, коли сонце жахкотіло, коли обидві черешні, що коло школи, обліпилися білим цвітом. Приємно і ще раз приємно.

До іспиту готовиться їх троє: Володько, Юдків Мошко й Антін Трохимів. Ці дійшли "до кінця". Решта розсипалася, хто куди, бо "нащо їм той ікзамен". Вони на попів не будуть вчитися, а мужикові й так вистачить.

Володько, Мошко й Антін — приятелі. Найстарший Антін, наймолодший Володько. За першенство змагаються: Володько і Мошко. Перший бере "Законом Божим" і "руским язиком", другий "аритметикою", хоча і Володько не відставав у арифметиці. Антін клегає позаду, хоча три роки гризе ту нещасну третю групу. Вчить їх добренька матушка. Готує їх до іспиту і тремтить за них. Деякі вірші, як "Смерть Сусанина", "Слався, слався" викинули з читанок і з приємністю забули. Лишилося досить і без того.

Цього ранку сонце у змові з цвітучими черешнями. Свіжо, чисто, радісно. Хлопці не можуть всидіти в класі. Винесли лавиці на подвір'я під черешні — сидять, "зубрять" завдання та очікують на матушку-вчительку.

Але вона сьогодні ие прийде. Ні. Ще раненько виїхала високо вимощеним возом до Крем'янця. Натомість прийде її син, студент-панич. Приходила німа служниця і сповістила це своїм бебеканням та рухами рук. Ледь зрозуміли її.

Так. Він он уже йде вузькою стежкою через город. Ще здалека всміхається до хлопців, ніби приятель, і несе під пахвою кілька книжечок.

Прийшов. Хлопці встали, як звичайно.

— Добрий день! — сказав він по-простому і всміхається. На ньому студентський

одяг. Кажуть, він десь у Києві чи в Одесі у високих школах обертається. Високий, блідий. На скронях темно-каштановий пушок. Говорить по-простому, так, як у всіх людей дома розмовляють, скажемо, тато чи мама, чи сама найпростіша жінка. На всіх "викає"...

— Ваше прізвище як? Ага. Добре. Сідайте. А ви Гольденберг? Знаю, знаю.

Це до Мошка на ви. Чого доброго, коли б тут був Хведот, він би й до нього викав. Володько і всі хлопці бачать, що ця людина побувала в світі і то не близькому.

— Ну от і гаразд,— (останнє слово для Володька новинка) каже панич.— Ви, значить, Михальчук, ви Довбенко, а ви Гольденберг. А знаєте ви, Гольденберг, що значить ваше прізвище?

— Ну, почему ні. Золота гора, господін панич,— відповідає Мошко.— Гольд значить золото. Берг — гора,— додає для більшої ясності.

Панич сміється, Володько також всміхається. Небо і цвітуча черешня дивляться на них ясними очима. Подихає вітерець. Кілька наївних білих пелюсточків зривається десь там і сиплеться просто на лавицю, на голови й куди попало. Але ніхто їм не перешкоджає.

Панич заявляє, що він сьогодні не буде питати хлоиців. Він краще їм щось прочитає. Ось у нього невеличка книжечка. Це "Малий Кобзар". А написав його Тарас Шевченко. Чи знають вони, хто такий Тарас Шевченко? Ні. Ну, то він розповість їм про нього.

Хлопці слухають: Моринці, ягнята, пан. Викуп з неволі. Цар. Кара. Не життя, а казка. Володько слухає так само уважно, як колись у млині на Лебедщині дядьків-завізників.

"І він умер. Ще перед смертю написав він своїм приятелям такий заповіт: "Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого, на Вкраїні милій. Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі було видно, було чути, як реве ревучий. Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте".

І приятелі сповнили заповіт Шевченка. Викопали його домовину, що була похована на кладовиську в Петербурзі, та неревезли її в Україну. Тут поховали його над самим Дніпром на високій горі, яку здалека видно навкруги. І на могилі його поставили великий білий хрест. Під тим хрестом, на горі, над Дніпром-рікою лежить він, наш великий кобзар, наш співець слави колишнього, теперішнього і будучого",— закінчив панич.

Хвилина глибокої тиші. Обличчя хлопців поважні, непорушні. Ні небо, ні цвітучі черешні не рушать їх захоплення. Володькові очі вже давно бачать і степ, і гору високу, і ревучий Дніпро. А над усім білий, мов зі срібла, хрест, що береже вічний спокій незнаного, чудесного Шевченка.

Далі панич читає ще кілька Шевченкових пісень.

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики,
горенько моє...

Черевиків немає,

А музика грає, грає,

жалю завдає...

Чоловічки Володькових очей зовсім змаліли. Але в них уже виник образ. Близький, зрозумілий, рідний.

Ой, піду я боса полем,

Пошукаю свою долю,

доленько моя...

І як вій це знає? Хто ж ти, Шевченко? Як знаєш ти це? Хіба Володько не раз ходив босий полем, а Шевченко і про це не забув. Знайшов прості, теплі слова, вложив до них частину своєї душі і дав образ.

Дівчаточка на музиках,

У червоних черевиках...

Володько бачить тих дівчаток у червоних черевиках і парубків, що лицяються. Одна тільки з карими очима, боса, иу-дить світом. Вона не може на музики. В очах її карне ясні сльоза заздрощів. Володько чує її. Ах, коли б він міг допомогти їй.

Ще й ще читає панич пісні. Ясно, просто і разом так, що хочеться любити, хочеться встати, вирівиятись і стати отвертими грудьми проти дібевої неправди. Сила в них. Душа в них. Правда в них. Земля, небо злилися в них і все горить, все палає яскравим сонцем любові.

Володько просить, щоб панич позичив йому додому "Кобзаря". Той зичить. Руки тремтіли, коли торкнувся ними тієї книжечки. Біжить додому. По дорозі зупиняється і читає. Дома заліз у малини за хату і знов читає. Степ. Сонце заходить. Безмежна до обрію ширінь і безлюддя. Одинокий віз, а під ним чумак. Товариші покинули його. Круторогі воли хилять голови, з далекого степу летять гайворони. Вирвалхся з отієї далекої' щілини, куди недавно засунулося сонце, і летять. Мають широкими, чорними крилами просто до чумака. Але той не лякається. Він просить їх не торкатися його трупа. Він не бажає, щоб і вони, наклювавшись, вмерли разом з ним.

Вечором при лампі Володько розповідає про Шевченка батькові. Той натомлений вернувся з поля, поволі їсть і слухає.

Коли Володько скінчив, батько каже:

— Все то добре. Але я не вірю, щоб він коли такий був.

— Хто? Шевченко? — дивується Володько.

— Певно. А хто ж?

Володькові аж дух забило. Не знає, що й казати. А батько кидає далі окремі, тверді слова:

— Так. Напевно видумали. Коли б був — усі б про нього знали.

— Але ж, тааату! Цар не дозволяв! Чуєте ж, що сам цар покарав його. На ціле життя в москалі його запер.

— А який такий дурний цар був? — гостро додає Матвій.

— Та ж той…Миколай первий...

— А все-таки мало він розуму мав. Як так не давати народові про таких людей знати. Ет!...— Матвій не знаходить більше слів, щоб висловити своє невдоволення. А Володько дивується, як таки можна не вірити в такі очевидні речі.

Кобзар приносить Володькові нову віру. Перед ним починає жити щось таке, чого до цього часу не розумів. Він не дає йому спокою. По іспиті їде до міста, заходить до книгарні і купує собі свого власного "Кобзаря".

Революція йде далі. Перед самими жнивами прийшов на відпустку Василь. Скорострільщик. Вирівнявся, поздоровшав. На плечах "пагони". Він прихильник Корейського і війни "до победоносного канца". Володько до нього з Кобзарем. Куди там. Василь уже чув про ту Україну. Але дарма.

— Але ти, Василю, тільки послухай. Я тобі нічого не перечу.

І Володько почав. Василь закурив цигарку, пирскає димом і слухає.

За байраком байрак,

А там степ та могила,

Їз могили козак

Встає сивий, похилий...

— читає Володько. Голос його рівний, дзвінкий. Слова вириваються виразно і вкладаються у струнку колону.

Провалився козак,

Стрепенувся байрак,

А могила застогнала...

Тут Володько підняв свій голос. Очі його блиснули. Чути, як здіймається висока могила і сира земля стогне тяжким стогоном. Вона зберігає в собі великий, страшний скарб. Над ним витає сторож, який щоночі встає і щоночі провалюється.

Василь вислухує.

— Даа!— виривається з його уст.

— Зачекай, Василю. Я тобі ще прочитаю.

Василь не перечить. Хай, мовляв, читає. Йому це не шкодить. Але чим більше Володько читає, тим більше стає Василь слухняним та уважним. І коли б не батько, який нагнав обох піти вкосити вики, хто знає, як далеко б вони зайшли.

Надворі сльота. Сіє дрібний дощик. Жита похилені. Небо затягнуте сірою поволокою і вітер гойдає молодим живоплотом. Василь накидає на плечі свою перешиту "на елєгансько" шинелю, Володько напинає на голову кропив'яника мішочком і, ховзаючись, обидва йдуть у поле. Василь наспівує під ніс своє улюблене "Било в мєня два друга, товаріща родних", але по всьому видно, що думка його не в пісні. Вона десь далі вхтає, тільки Василь тепер ще більше впертий, як був, і Володько не витягне від нього ні одного слова.

VII

Налягають жнива, але Василь мусить відійти. Матвій відвіз його ва станцію. Вернувся і в працю. День по день іде праця, мов машина. Володько вже як парубок. Навіть до коси береться, хоч м'язи його рук надто слабі. Скінчилась коса, пішов плуг.

Хилить до осені. Полем, як і завжди, струнчасто стелиться бабине літо. Знов загоряються ліси.

Володько верне скибу за скибою. Матвій насипає коробку зерна, ступає ріллею і кропить її плодом. Після Володько скородить. Від сходу сонця до його заходу бігає день-денно по ріллі. Поле стає, мов скатертина, рівне. Вечором Матвій обходить його навкруги.

— Добре! Але піди отам коло межі зачепи. Та на лужках також ще пару разів бороною заверни. А то засохне і буде груда.

Сонце вже давко сіло. Ліс кинув довгу тінь і вкрив нею чорну землю. Володько майже не чує ніг, але слова батька — закон. Обертає каві і напомацки йде здовж одної межі, здовж другої, завертає на лужок, крутить там боронами. Ні одна дернина не сміє лишитися. Матвій ненавидить цього, а поле також.

Приходить вересень. Бачить Володько, що батько в турботі. Знов бачився віж з о. Клавдієм. За тиждень перед першим поїхали до Крем'яним. Довго вибирали різні "жупани" та "курташини", а зупинилися на офіцерському "мундурі". Продає його вояк. Мундирчик невеликий. Надягнув. Нічого. Дещо задовгі рукави та широкий у плечах, але нічого. Підросте і добре. Зате матерія — діагональ, перша якість, не яка тобі жидівська тсндита. Гудзики також пріма. Сріблом ллють, і орли до того. Мабуть, чортів синок офіцерик в карти продувся, а може, кулею отам за цим містечком вбитий. Треба ж Матвієві сина свого між люди причепурити.

По кількох днях намостили воза і поїхали до Дерманя. Володько, мов принц який, у мундирі. Комір трохи заширокий, твердий і високий на Володькову шию. Груди колесом, а гудзики горять. На вечір приїхали на місце. Привіталися з рідними. "Скубента" нового до семінарії привіз",— заявив Матвій.

— Ну що ж. Хай іде в люди. Раз судилось йому паном бути — не минеш, — додає Єлисей.

— Еее, паном. Не на пана йому. Ціле літо волом тягнув. Не до пана, а до розуму довести хочеться,— розважає Матвій.

На другий день пішли до церкви. Тут повно народу. Революція дає себе знати. Тут не те, що в Тилявці. Там спокій, тут рух.

Після церкви Матвій іде розвідатися, що там і як у семінарії. Вона саме зі Житомира повернулася, куда поїхала була під час відступу російського війська. При семинарії двокласова зразкова школа, до котрої мусить поки що вчащати Володько.

І він гордий з цього. Він навіть не вистояв до кінця у церкві, вийшов на половиш Служби і подався подивитися на свою школу. Гарна школа. Велетенський білий будинок, критий зеленою бляхою. Здоровенні вікниська, перед ними запущені квітники. Навколо будинку сади. Широколисті горіхи, каштани, сливи, яблуні та груші. Все гнеться під тягарем овочу. Через вулицю від семінарії старий двоповерховий будинок "корпус". Дві колонки підпирають старий спорохнявілий балкончик. Колись, коли ще Володько жив у Лебедщині і проходив повз корпус, не раз бачив на балкончику якихось панів, що сиділи там, пили чай і весело розмовляли. Тепер

балкончик спорожнів. Цілий корпус майже порожній і скидається на старе покинуте кубло.

Далі від корпусу "Ян". Це старий пам'ятник, що стоїть між чотирма велетенськими липами. На одній з них дошка, де вивішують оголошення. Тепер тут висять плакат. Володько читає:

— Таваріщі крестьяне!

Далі йдуть заклики, обіцянки. На кінці:

— Да здравствует міровая революція!

Ще далі дзвіниця монастиря з образом Святої Трійці. Через дзвіницю брама на, подвір'я монастиря. Давно вже Володько не бував тут. Ті самі шумливі смереки, ті самі горіхи і каштани. Навколо "холодної" церкви так само, як і колись, ходять хлопці та дівчата. У церкві, чути, співають. Великий будинок, де живуть ченці, зі широкими сходами до помешкання архимандрита.

Все те оглянув Володько. Кожний кутик знайомий і дорогий йому. Там у Тилявці все не так, все інакше, і недаремно колись так довго сумувала Володькова мати за цим місцем.

Володько тішиться, що знов буде тут близько, пю буде ходити до великої школи. Давня мрія його здійснюється, тільки тепер уже не те, що перед війною. Семінарія запущена. Учні не так гарно вдягнуті. Не всі однаково. Багато з них носить військові шинелі. Та все-таки. Добре, що хоч так.

Після церкви всі сходяться на обід. Приходить Матвій.

— Знаєш що,— каже він.— Нічого не зробимо. Прийдеться їхати нам ще додому, Володько витріщив очі.

— Семинарія,— продовжує Матвій — тільки що вернулася. Ще нічого не влаштовано. Двокласна школа почнеться аж за два тижні.

Серце Володька опало.

— Але наука буде? — питає він голосом надії і розпуки.

— Казали — буде. Зостався б тут, але ти ж знаєш. Дома роботи до погибелі. Не будеш тут дармо їсти та бомкя стріляти. Ні.

— Певне,— згоджується Володько.

І через два дні батько та син від'їхали. Нарвали повний віз яблук, слив, грушок. У Тилявці того нема, а Матвій має повне право на овоч. То ж він садив ті яблуні, ті сливи, ті груші, що сьогодні засипають усіх своїми чудовими плодами.

Дома знов праця. Поле, рілля, ширінь. Вітер гуляє, сонце кладе навкруги ознаки осені. Досівають добрий шмат поля над шляхом. Володько від самого світанку скородить. Чорва, пухка рілля. Копита коней глибоко грузнуть у її поверхню. Сонце поволі обходить свій денний шлях і спокійно та гордо вступає туди ген за село, за черешні Івана Пустяка.

Володько не шкодував своїх сил. Цілий день віддавав своїй ріллі все, що мав. Ще півгодинки, і кінець. Він з приємністю востаннє обійде кілька разів коло межі Івана Кушки, заверне коні, пройде ще над шляхом і, дійшовши до свого подвір'я, витрусить

борони та заволоче їх на місце.

Але поки що зупиняється і сідає перед кіньми на ріллі, щоби перевести дихання. З приємністю відчуває прохолоду землі. Босі, брудні ноги відпочивають, ніби на перині. Коні тяжко зітхають і протягають до нього свої морди. Він підставляє їм долоню і вони лапають по ній своїми грубими волохатими варгами.

— Ну, ну,— розмовляє Володько з кіньми.— Ось ще трошки і кінець. Напрацювалися? Молодці. Прийдемо і дістанете вівса. А ви любите його? І ти. Шпачка, і ти, Карий. Обоє дістанете. Ну, певно. Само собою...

Тварини розуміють його. М'які їх оксамитові носи з приємністю роздуваються, ніби бажають дати зрозуміти, що мова їх юначого пана цілком їм подобається. Вони пощипують його кашкет, сорочку.

— Здравствуй, маладєц! — зненацька чує Володько над собою. Від несподіванки він здригається і піднімає голову. Майже над його головою на велетенському білокопитому каштані сидить і посміхається гарна панна. Володько зяає її. Це дочка жолобецького пана Каліновського. Він не раз бачив її, як вона сама, або в товаристві якогось офіцера, проїжджається верхи. Тепер вона сама. Мабуть, побачила Володька з дороги і нечуйно по ріллі під'їхала. Струнка, рожевощока. Одягнена в червоний вовняний светер. На шапочці червоний серпанок. Сідаю жіноче на одну сторону.

— Ну, що? Втомився? — питає вона дзвінким, чудовим голосом по-московськи. Володько ніяковіє і зводиться на ноги. Червона барва заляває його шорстке обвітрене обличчя.

— Нє! — кидає він уривно, хитнувши головою.

— Це ти сам усе зробив? — питає вона далі.

— Певно, що сам… А тож хто,— відповідає він здивовано. Панна всміхається. Володько спускає очі.

— Любиш ти коні? Так?

— Певно,— коротка й самозрозуміла відповідь.

— А як ти звешся?

— Володько Довбенко.

— Володя. Гарно. Твій батько там живе?

— Умгу,— кивнув головою.

— Чудесно. Так ми сусіди. Можем бути приятелями. Ні?

— Ні,— як утяв Володько.

— А тож чому? Не подобаюсь я тобі?

— Не те... Я тут не буду.

— А то ж де будеш?

— До Дерманя їду. Там на вищу школу подамся,— хвальнувся він.

— Он як! Ага! Тому ти не хочеш зо мною знатись. А нижчу вже скінчив?

— Певно.

Панна голосно сміється, кидає "добраніч" і від'їжджає. Велодько проводить її поглядом. Виїхала на шлях, оглянулася і махнула рукою. Кінь біжить. Червоний

серпанок має на вітрі. Володько так довго проводить її поглядом, поки вона не зникла з його зору.

Коли залишився сам, в його голові миттю ще раз з'являється цей несподіваний образ. Хтось до нього прилетів, заговорив дзвінкою мовою, усміхнувся і зник. А він ось знов сам зі своїми кіньми.

— Вйо, коні мої!

Коні слухняно рушають і тягнуть борони. Скоро кінець. Володько підбадьорився. У нього прибуло сил, а на устах, на очах радісний сміх. Перед ним все ще рожевощока гостя, сині очі і червоний серпанок.

— Вйо, вйо, коники! Вже скоро кінець!

Цілим єством чує Володько величну радість повного життя. До нього все сміється радісним сміхом, і йому сильно хочеться невтомно гнатися вперед.

І гарний захід сонця, що так само спрацьоване, спокійно, маєстатично сідає за обнятий пожежею ліс, і гарний, повний міцних випарів, сутінок вечора, що заливає все навколо і творить чар неймовірної насолоди доцільного, великого і необхідно-потрібного буття. І навіть втома гарна, вриємна і здорова. І коли до цього шматочок якоїсь втіхи, крихітний промінчик чогось нового, щира усмішка рожевих уст — о, тоді стократ благословенне життя. Чути, як воно, барвисте, тріпотливе, б'ється у кожній билинці, у кожній грудочці сирої землі.

Он Матвій вже вийшов, щоби востаннє провірити Володькову працю. Широко ступаючи, він іде здовж межею, зупиняється, розчавлює чоботом якусь груду, піднімає і викидає на межу якийсь віхоть пирію. Володько обходить над дорогою востаннє. Коні піднімають вуха, бо чують відпочинок. Сонце перекотилося за черешні Пустяка, торкнулося далекої, чорної смуги лісу і вгрузло в його густу масу.

Вечором ціла родина збирається в хаті. Коні вже побрязкують при жолобі ланцюгами і смаковите заїдають обрік. Володько миє руки та обличчя. Мати ставить на стіл вечерю. Батько присідає на лаві, тримається рукою за бік і говорить:

— Ах, щось, різало ма', в боку коле.

"Ну, те в боку",— думає Володько і поглядає на батька, на якому не помітно нічого. Але раз він каже, значить, коле. Дрібниць він не любить завважувати. Бувало, протяв до кості пальця, лайнувся, шарнув ним об холошню, щоби кров стерти, і теше далі. А не вгавається кров, обов'язав якою ганчіркою, і все.

— Ви б, тату, полежали трохи,— завважує Володько. Батько не відповідає. Мовчки всі сідають до вечері.

Якась велична, чарівна сила зв'язує цей гурток людей. Нема в них радості і є в них радість. Нема в них горя і є воно велике. Он він, голова цього найкращого з царств, поглядає на всіх невеселими очима, і як не відчути того погляду, в якому стільки великої скорботи, стільки Божого, стільки незабутнього.

На другий день Матвій не звівся, як звичайно, зі свого леговиська. Йому тяжко дихати і зовсім не хочеться їсти. Субота. Завтра неділя, чотирнадцяте число — день, коли Володько мусить від'їхати до школи. На полі ще безліч праці. Володько роздумує:

як залишити все те на руки хворому батькові?

— Може б ви, тату, до лікаря. Га? — каже Володько. Матвій відповідає не відразу. По хвилі поворушив устами і повернув голову.

— Ніколи, бач, не ходив з такими хворобами до лікаря, не піду й тепер.

Змагатися з ним зайво. Ще й тепер слово його — як сказав, то сказав. Тільки в самих тяжких випадках звертався він до лікарів. Решта — сама природа лікар. Але тепер він подібний на дуба, бо стоїть на найвищому місці. Життєві буревії і громовиці не жалували його. Та все-таки дні його незчислені, бо чує він у собі силу небуденну.

Ввечері остання нарада, що буде з Володьком. Першим заговорив, лежачи, Матвій.

— Ось тут лежу і думаю,— каже він.— Ти, Володьку, підеш завтра пішки — до Дерманя. Інакше не виходить. Мати довезе тебе до Москалівни і вернеться. У ліс їхати бабі тепер небезпечно. Нападуть гультіпаки, скинуть її з воза і заберуть коні. Там он коло рова за Васіїцями вбили так цього літа чоловіка. А я ось трохи полежу і встану...

Так і має бути. Володько виходить ще надвір. Має дещо попорати, приготовити назавтра воза. Хвильку став і постояв у темноті. Ніч. Зорі. Навкруги тиша. А може, йому відмовитися від школи. Для Володька це велика жертва, але ж батько... Може, він життям своїм жертвує. "Встану..." А що, як ні. Бог його знає, що їм догаряє. В боку болить, у спині болить. Ні звестися, ні з'їсти. Прийшов до хати.

— А може, я, тату, поки ви встанете, того... Може, от поорю трохи, а тоді вже...

— Раз тобі сказав і досить! — твердо промовив Матвій. Тепер він ще впертіший, ніж коли іноді.

Володько більше не перечить. Настя вже й торбинку для нього приготовила.

— Ось пара білизни,— каже вона.— Друга пара на тобі... Поки хватить, їсти ось на дорогу маєш, а там щось таки дадуть. Приїдемо, віддамо.

До того Володько додав: кілька малих зшитків, течку з цінними для нього паперами, шкільне свідоцтво і "Кобзаря". Одягу має досить. Перешитий з австрійської "шинелі" плащ, офіцерський мундир. Чоботи перешиті з Василевих. Дещо широкі халяви, але коли вичистить ваксою, блищать, мов сонце.

Але менше з тим. Нема часу про це думати. Коли ліг спати, інші думи до голови тиснуться. Думає про роботу, що лишається, про хворого батька, про те, що зустріне його там, на новому місці. У хаті темно. Батько не спить. Мати, як і завжди в таких випадках, стоїть перед образами і довго в темноті шепоче. Той шепіт зветься молитвою. Хто знає, що твориться в її великій душі, але Володько виразно чує, що мати молиться за нього. Так і чує, здається, як благає вона:

— Боже великий. Ти бачиш нас і наші турботи. Допоможи нам. З великої своєї ласки вділи нам частину щастя і благослови наші починання. Благослови, Боже, його, мого малого сина і пошли йому ангела свого, щоб хоронив його від усього злого. Поможи йому в його науці і виведи в широкий світ, де більше місця, як у нас.

Розуміє те Володько і йому стає приємніше. Може, і справді до нашої темної малої хати приходить Бог і ніхто, крім матері, не відчуває так виразно його присутності. З цією думкою хлопець засипляє.

На світанку другого дня прокинувся і почав збиратися в дорогу. Мати нашвидку готує сніданок. Володько йде запрягати коні. Прощання без плачів, без цілування. Плачуть та обіймаються пани. Володькові таке не личить. Ось уже має відходити. Батько не може встати. Лежить навзнак по груди вкритий старим кожухом. На обличчі ледь помітна блідість. Очі поглибшали. Ліва його долоня лежить на грудях. Шкоруплі товсті пальці підігнуті. Права відкинута на постіль.

— Ну,— каже він, дивлячись у стелю,— йдеш? Іди. Не журися. Батько твій також не їздив бричками, а ходив. Главне, будь чесним і не падай духом. Чесна людина, чесна праця, чесні діла не пропадуть. Хоч з яких глибин наверх випливуть і люди то побачать. Не лякайся перешкод та кепських людей. Кепські люди — слабі люди. Обійди мовчки напасть і роби своє діло. І ще скажу: той тільки знає ціну "жизні", хто все на власній шкурі пережив. А як матимеш силу та правду за собою… Не бійся. І кепські люди схиляться перед тобою в пошані. Ну, йди вже. Мати чекає. З Богом!

Володько стоїть у ногах батька і слухає. Після нахилився на постіль, похапцем взяв батькову руку і, як лежала вона догори долонею, так і поцілував її в самі мозолі.

— Ну, ну. Будь здоров, сину! — додав він.— А оце тобі на дорогу. Як видужаю, сам приїду.

Володько не дивився, що взяв від батька.

Коло воза чекали на нього мати, Катерина і Хведот. Кинув усім — бувайте здорові! Коні рушили і повезли.

Спочатку їдуть поволі. Володько сам поганяє коні. Дивиться на папірчик, що дістав від батька, і ховає його до кишені. П'ять рублів невеликі гроші, але як ще вони придадуться йому. Мати сидить коло нього побіч на в'язці соломи. На її обличчі скорбота. Хоче щось говорити, але не знаходить відповідних слів. Після говорить про біду, про батькову хворобу. Обіцяє, що, як трохи він поправиться, то приїдуть. Журиться, що в полі ще картопля й насінна конюшина. Хто то викосить її.

Володько все це добре сам знає. Дума тяжка не дає йому спокою, але він гонить її від себе.

Минаються поля, ліс. Коні біжать підтюпцем. Дорога виложена дерев'яними кругляками. Діброва. Товстючі столітні дуби. Пастушки пасуть товар і гріються коло вогню. Ранок холоднавий.

Жолобки. Старе, Занедбане село. Похилі, з тяжкими солом'яними стріхами хати. Дорога йде в долину. На другому боці долини панський палац з парком. Там стояв штаб корпусу. Дорога йде попри парк. Вигін, місточок, велетенські осокори. У парку сосни, смереки, каштани, берези. Вище овочевий сад. Буда садівника, з якої валить дим, і хата з чорними вікнами.

Коні йдуть поволі нагору. Глибока обсаджена дикими грушами та березами дорога. Далі поле аж до Рохманова. Наліво в стороні села Обичі, Залуже. Ще далі за ними на обрію смуга лісів. Там північ. На південь поля, а десь там у долині село Кордишів. Але його не видно. Поле, поле і поле.

Переїхали Рохманів. Над шляхом багато жидівських хаток. Збоку містечко

Шумське, став, гребля і погорілий великий млин. Повернули наліво. Болотяні Васьківці. За ними поле аж до Москалівки.

Великий "казьонний" суразький ліс. Чорно-білий стовп з понищеними таблицями. Молода смерекова посадка і садиба лісничого. Тут Володько прощається з матір'ю. Злазить з воза, кладе на себе торбину, через плечі плащ і гайда. В очах матері сльози. Володько не розуміє, чого тут плакати.

— Коли дожене тебе яка підвода, попроси, хай тебе підвезуть. Може, якраз добрі люди трапляться. Йди, дитино, хай тебе Бог благословить... і помагає...

Уста матері тремтять, але плач стримує. Володько цілує її в руку й відходить.

— Зайди там до дідуня! — гукає навздогін мати. їй не хочеться одразу їхати назад. Вона хотіла б ще щось сказати йому. Стоїть і хрестить за сином дорогу. Ось він оглянувся.

— Добре, мамо! Зайду!

— А може, чоботи подеруться... Попроси, хай поладять...

— Добре, добре!

— Та тітки Зіньки не забудь! Відвідай Катерину. Вона напевно щось тобі допоможе!

Відповідь Володька вже невиразна. Він вже на звороті дороги. Ще хвилинка, і його заступили стрункі молоді смеречки. Мати дивиться. Піскова дорога й смереки перед нею, а більше нічого. Повернула коні і від'їхала.

А Володько вже сам. Ліс і тиша. Лише час від часу проходять якісь святочно одягнені люди. Вони кажуть "дзіньдобри" і питають Володька, куди він іде. Володько відповідає одним словом. Не має часу на розмови. Він думає. Але все-таки Володькові приємно йти. Як колись, так і тепер йому приємно, коли починається щось нове, невідоме. Згадує всіх рідних та знайомих у Дермані. Ноги м'яко ступають по сухому піску. Шелестить під ногами опалий лист. Дорога спускається вниз.

Йде, йде, йде. Дерева не рідшають і не густішають. Велетенські їх стовбури поволі пересуваються перед очима. Ззаду чути голосне вйокання. По часі Володька наганяє підвода. Маленький драбинячок, запряжений гнідими шкапенятами. Шлеї, віжки і все, що на них, портяне. У розбитій їх гриві реп'яхи. Біжать підтюпцем.

На голій дошці драбинячка, звісивши через щаблі ноги, сидить дядько. На ньому палаткові штани й австрійські військові черевики. Володькові хотілося б попросити, щоби підвіз, але шкода розставатися зі своїми думками та самотою. Ноги ще не болять і хоч дорога ще далека, але і часу шмат добрий. Ах краще хай собі їде.

Але дядько не так думає. Він цікавий, що це за мандрівник такий з торбиною на плечах та палицею в руках. Порівнявшись з ним, притримує конята.

— Дзіньдобри! А куди, хлопче? — питає високим викриком.

— До Дерманя,— просто відповідає Володько.

— Ого! То ж то буде далеко! То ж то десь онтуди... Аж за Мости. А ти ж звідки?

Володько відповідає одним словом. Дядько цікавиться далі і довідується про все. Він дивується, що батько пустив такого хлопця в дорогу.

— Онтам он, коло мостів, знов чоловіка вбили. Теж часи настали. Просто вбивають,

та й годі.

— Мене не вб'ють,— каже Володько. Дядько галасає на цілу губу. Володько йде при возі. Нарешті дядько спохватився.

— Пробачай,— каже він.— Нема на чому сісти, але, як хоч, примостись отам на лютрині. Все-таки трохи під'їдемо. Я тут недалеко, верстов дві. З Гісерни.

Володько сів спиною до дядька і звісив ноги назад. Приїхали до Гісерни. Дядько лишився, а Володько посмаляв далі. В полудень досягає Зеленого Дуба. Це половина дороги. Відпочив і підживився. Тут починається справжня Волинь. Там з-саду за лісом ще Поділля. Інші люди, інші краєвиди. Спереду Волинь. Сувора, тінна, стара земля. Люди більше похмурі, менше говіркі, але дебеліші, рівніші й охайніші. Села кращі почнуться. Ось тільки минуться піски, почнуться хмельниці, плантації цукрових буряків. Більше критих залізом хат, менше соломи.

Володько чує цю землю, бачить її красу, її радість і горе. Він наближається до того місця на землі, де вперше побачив світло сонця та відчув першу радість життя. Зате ціле його єство повне вдячності до цього клаптя великої своєї батьківщини.

Довга, тяжка дорога. Надвечір ноги відмовляються йти.

Торбина стала значно тяжчою. Кілька разів відпочивав і аж поночі опинився на дерманських полях. Але ноги мов дубові. На щастя, вітер зірвався і попихає його в спину. Через темноту збився з дороги і замість на Запороже попав десь на Тихонці. Довго лазив по чужих городах і дражнив собак. Нарешті натрапив на якусь хату, де ще світилося. Там, мабуть, були гості. Щось пили, їли, гомоніли. Володько застукав у вікно. В темних дверях сіней з'являється дядько.

— Ти, стало бути, як? На хрестини? — питає дядько, не бачучи Володька. Він хитається і тупцяє, ніби стоїть на гарячому. Володько починає вияснювати, чого бажає. Голос його за довгу дорогу ослаб, і дядько довго не може розібрати, чого той хоче.

— Ага! — нарешті зрозумів дядько.— Так ти, стало бути, зі скубентів? Ти, значить, вобче, так сказати, до нашої семинарії в образованіє йдеш. Правильно! Харашо! А може, чарку горілки? Хаарошая! Первий у нас самогон. Послєдня новость сезона. Панімаєш? — і він сплюнув через поріг.— Таки ні? Ну так, Гануню! — гукнув він до хати.— Покажи йому навпрошки, щоб махнув отак через займиська та під гору. Там буде видно. А ти ж, пробач, чий будеш? Яка твоя личность і фамилія? Ооо! Матвіїв! Отого, що у Тилявку вибрався? Почому не знать! Знаю! Так ти сам його накоренок? Це тобі от і на… А я думав, яка очмана по вечорах шляється. А то аж із Тилявки. Ганууууню! — підняв він голос.— А покажи йому, та виведи. Це ж Матвіїв. Він до Єлисея Гуци прошкує, просто з Тилявки п'ятдесят, диви, верстов учухрав.

Гануня нарешті з'явилася. Провела Володька над долину і показала куди йти. До дядька свого прибув Володько аж пізно вночі. Ледве достукався, не хотів їсти, скинув зі себе верхню одіж і, зовсім знесилений, ліг на тапчані спати.

Рано на другий день Володько прокинувся, а вставати не хочеться. Ноги його попухли. Лежить, протягається, вслухується до болю в них. День ясніший від вчорашнього. За вікном вітер похитує гіллям горіха і шкрябає ним о бляшану стріху.

Після встає, снідає, оповідає останні новини з Тилявки. По сніданку рішає відвідати школу.

Виходить через затильні двері на садок. Сливи обсипані синіми соковитими овочами. Яблуні ледь втримують свій тягар. По листі розлита холодна роса осені.

Володько йде вниз через Мотрин садок та Ляшове займисько. Старі, косаті берези ряботять жовтавістю і час від часу з них зсипається кілька золотих лусочок. Сходить вниз, іде берегами до монастиря. Під монастирем ставок з острівцем посередині. На острівці та навколо ставка старі осокори. З їх листя капає роса і по гладенькій, чистій поверхні ставка викреслює рухливі кола, що швидко збільшуються, взаємно перетинаються, добігають до берега і там никнуть. У воді відбивається синє небо з ковтунястими хмарами. З осокорів спадає лист, падає на хмарини і, здається, разом з ним пливе під берег.

Володько йде далі. Ось подвір'я школи. Кілька великих дверей. Коли б Володько знав, у котрі з них входиться, то він одразу б увійшов. А то став і вагається. Острах його бере. Він ще ж ніколи не входив у такі великі двері. Хто зна, що там за люди за ними. В кожному разі не такі, щоб Володько почувався перед ними гаразд. Він приготовив своє "свідєтєльство" і шапку зняв. Ну, Володьку! Сміливо вперед! Добре. Він одважився, виходить по кам'яних сходах, відчиняє великі, білі з мідною клямкою двері і входить у коридор.

Школа вже почалася. Тільки що скінчилася перерва, по класах гудуть школярі. Коридором біжать до класів учителі. Коло вікна стоїть священик і розмовляє з молодим кучерявим у галіфе панком. Священика Володько знає. Це ж дерманський батюшка. У нього на устах вічно насмішкувата міна. Здається, він не розмовляє, а кпить. Володькові не хочеться самому підходити до батюшки, але той помітив його.

— А тєбє чево? — питає Володька. Володько ніяковіє, цілує батюшку в руку, подає своє свідоцтво і каже:

— Я, батюшка, хотів би записатися до школи. Нашу школу я вже скінчив, і ось тут свідоцтво.

І батюшка, і той другий у галіфе розглядають свідоцтво. Володько стоїть, мов на шпильках. Йому здається, що саме тепер важиться його доля. Батюшка перечитав і каже:

— Так, так. А ти чей? Володько сказав.

— Ааа, его тот Матвей, што в Тилявку виєхал? Знаю. Ну, а как? Єсть там у нас какоє мєсто? — звертається до кучерявого панка.

Той хитає головою. Володько запирає дихання.

— Нєт мєст. По трі на партах сідят,— заявляє панюк.

— Господін учітель,— просить Володько.— Я так далеко йшов. Ми були з татом перед двома тижнями і нам сказали, що школа аж за два тижні буде.

— Ето да! Но тєпєр нєт мєста і канєц. Нет. Понял? Їді сєбє дамой.

— Гаспа...

— Нєт, нєт, нєг! Нельзя! Школа переполнена! — заговорив батюшка. — Слишіш же,

што нєт мєста?

Після цього батюшка і кучерявий панок підходять до класів. Володько залишається сам на коридорі. На душі в нього тягар. Він зовсім не допускав, що і тут можуть бути перешкоди. Сказали, йди додому і кінець. Добре їм казати. Стільки років жив цією думкою, а тепер іди й кінець.

У класах іде навчання. Які щасливі там сидять хлопці. Володько не може їм не заздрити. Але ж він ніяк не може вертатися додому. Що скажуть тато, знайомі? Скажуть:

— Ну, от. Пішов. Поставили його там на "акзамин", а він тобі ні бе, ні ме. І прогнали.

Володько стоїть коло вікна. Не піде звідсіль. Обдумує, що має сказати тому вчителеві, щоби він його зрозумів. Бо ж він не розуміє його. Не може ж так бути, щоб не було там якогось одного місця. Він буде стояти. Він не великий пан і з приємністю перестоїть тих кілька годин навчання. Не може ж він. ніяк не може вертатися додому.

Година довго тягнеться. Володько стоїть і сподівається. Надія не покидає його. Він хоче. Він неймовірно хоче. Він знайде якесь слово і ті зрозуміють його.

Нарешті дзвінок. Година кінчається. З класів виходять учителі, а за ними роєм сиплють школярі. Володько переймає батюшку.

— Ти єщо здєсь? — питає той здивовано.— Ступай дамой! Нєт мєста і больше нєчево гаворіть!

І батюшка пішов. Він навіть не хоче з ним говорити. Всі вчителі також не звернули на Володька ані найменшої уваги.

Володько відходить. Та сама дорога, але він не помічає вже ні ставка, ні осокорів. Йому боляче. Не розуміє, чому люди такі недобрі. Він так мало собі бажає, а вони і того йому не дають.

Дома не сказав нічого дядькові. Порішив піти ще завтра, а може, якраз приймуть. Але і завтра не помогло. Батюшки вже не бачив, але й інші навіть не хотіли Володька чути. Прийшов додому і хоч-не-хоч, а розказав дядькові.

— А ти ж їм сказав, що пішки аж з Тилявки йшов? — питає дядько.

— Певно, що сказав.

— А "свідєтєльство" своє показав?

— А що ж. Певно.

— А чому ж ти не попросив добре?

— А хіба ж я не просив. Ще й як. Нема, кажуть, "мест" і все.

Дядько Єлисей далі не питає. Він міркує. Володько міркує також. Обом їм невесело. Після дядько каже:

— Ну, пожди. Завтра ми обидва з тобою підем... Де самого архимандрита.

Серце Володькове підскочило. Надія, мов блискавка, знов мигнула на його захмареному небі. Добрі дядько. Ні, що не кажіть, а Володько таки в щасливий мент народився. Всі за ним. Хай тамті ще почекають. Ми побачимо, хто-переможе. А дядька він завсіди любив. У них короткозорі очі, але вони багато знають. Кожної вільної

хвилини у них завжди книжка в руках. У війську "унтирцером" були, татар вчили і з ними татарської мови навчилися. Вони люблять співати:

І кепести чекарган,

і барчак тукарган,

і кузук утарган,

матер буис семинга.

Оповідають про старе, про князів та генералів. Щось неприємного, скорбота якась, чи що... Дядько напівноважно, напівжартом питають:

— А чи знав ти князя Ашкінази?

Володько всміхається, і йому знов добре. Нема смутку, нема горя. А коли і є, не треба перейматися ним до глибини. Перш за все пошукати можливості до виходу з тяжкого становища.

На другий день дядько натягає свої "нові", ще з передвоєнного корту штани, взуває вояцькі чоботи, не менш від штанів історичного кашкета, бере улюблену свою сукувату палицю, й обидва з Володьком ідуть до монастиря.

Приходять. На монастирському подвір'ї спокій. Увійшли до будинку, де живуть ченці, і запитали, кудою зайти до архимандрита. Їм показали. Довгий, темний коридор. З обох боків багато дверей. Широкі, старі сходи провадять на другий поверх. Там показали їм одні двері. Єлисей відчиняє їх і бачить, що за ними ще одні двері. Увійшли.

Опинилися в мешканні архимандритового келейника. Це блідий, зі синіми на скронях жилками, хлопчина. Він ввічливо привітав гостей, просить сідати й зачекати. "Його преподобіє" зараз прийдуть. Чекання. Невеличка келійка. Стіни закопчені. Чорний образ Христа в терновому вінку і якогось єпископа, подібного на Миколу Чудотворця. Пахне карболкою.

Володько зітхнув. Дядько подивився на нього і моргнув рудуватою бровою. Не журися, мовляв.

По короткому часі двері раптом відчиняються і входить архимандрит. У чорному, високий, стрункий, подібний до Христа, він одразу подобається Володькові. Ясні хоробливо блискучі сині очі. Борідка каштанова клинцем. Такої ж барви довгі коси, розділені посередині виразним проділом. Володько з дядьком підходять під благословення.

— Ну, гості мої? Кажіть, що вас направило до мене,— заговорив архимандрит.

— Ваше високопреподобіє! — зачав дядько.— Оце прийшли ми до вас просити, чи не могли б ви з ласки своєї допомогти нам примістити оцього хлопця до школи при семінарії. Це є син мого брата. Живе у крем'янецькому "уєзді", п'ятдесят верстов звідси. Прийшов він таку путь пішки, а школа не приймає його. Має добре "свідєтєльство".

Архимандрит глянув на Володька, підійшов до нього, поклав свою руку йому на голову.

— Ну,— каже він.— Бачу, що він дуже хоче вчитися. Добре. Я переговорю з управителем. А ти завтра приходь туди.

Володько ожив. Ці кілька слів вернули йому віру в справедливість. А також він певний, що є радість велика, тим більша і яскравіша, чим темніше її тло і чим тяжчий шлях до неї.

Вийшовши від архимандрита, Володько до цілого світу сміється. Радісно йому. Так багато стало простору і так весело світить велике сонце. Ах, як приємно ступається по такому просторому світі. Йдуть — дядько і він... Як мало треба було, щоби зробити їх щасливими, щасливими в повному розумінні слова.

На черговий день Володько вже у школі. Учитель, той самий у галіфе, показав йому його місце. Школярі, що сидять на тій лавиці, не хочуть, щоб Володько коло них сидів, їм і так тісно. Володько притаковився зовсім на краєчку лавиці. Йому все одно. Йому не треба багато місця. От краєчок один і досить. Зате він слухає виклад. Говориться про слов'ян, про їх племена. Перед кожним учнем невеличка книжечка в червоних політурках. Шкода, що Володько не чув усього спочатку. Ці вже другий тиждень учаться. Але не біда. Головне переборене. Володько все-таки переборов, досягнув свого.

А тим часом оповідається, як слов'яни йшли до варягів, як просили їх: "Земля наша велика й обильна, но порядка в нєй нєт. Приходітє, княжітє і владейте намі". Володько уважно це слухає. В його уяві постають нові образи. Починає знайомитися з минувшиною свого краю.

Проходять дні. Володько вчиться. Пізнає, що найкоротше віддалення між двома точками це проста лінія. Довідується про пасати, мусони, бризи. Рюрики. Усе нове, все цікаве. Усе пориває за собою. Ціла Володькова увага там, у книгах. Забув за поле, за свої коні. Лиш час від часу пригадує собі дім і журиться, що то робить хворий батько.

Товариші все ще не приймають його до свого гурту. Нічого. Вони ж ще не знають Володька. Як вони можуть так скоро пізнати його. Почекайте лиш, дайте оглянутись, знайти себе. Дайте йому можливість врости в оточення, навчитися сміливо ступати по широких залах, голосно й отверто вимовляти слова, яких є повні уста, але яких не пускають назовні скромність, непевність, сором. А тоді знов розгорнеться Володько, і всі побачите, що ви помилилися.

І так сталося. Володько швидко вростає у тверде середовище школи. Першим відкриває його вчитель, той самий, що не хотів його прийняти. Після першого запиту на лекції Володько виходить із честю. Другий підкреслює його вагу. Третій зміцнює і закріпляє її. Сусіди — перший Володимир Галабурда, другий Леонід Товстий, що не вимовляє літери р, м'якшають, рохманіють. Вони ще, правда, величні й недосяжні, але погляди їх час від часу спадають із недосяжної висоти і на Володька. Решта товаришів також наближаються до нього міліметровими кроками. А Володько все росте, все ширшає. Ось він вже і ступає сміло. Якоїсь суботи достукується до бібліотеки. Там повно книг, і Володько може їх читати. Просто — бери і читав. Скільки хоч, читай. Майн-Рід, Жюль Верн, Марк Твен. Боже, скільки тих чудернацьких назв. Які дивовижі, які чудесні краї, які люди. Хіба ж можна жити отак і не спробувати зробити мандрівку на місяць, познайомитися з чудесним капітаном Немо, об'їздити з ним усі бігуни попід

морями й океанами? А хіба ж не золоті приятелі Том Соєр та Гек Фін? Хіба не розкіш проїхатися з ними по повних водах казкової Міссісіпі, пережити стільки дивовижних пригод, здобути великі скарби? Так! Розкішне, гарно, чудесно! Добре погрузнути в таке життя, жити ним і ще раз жити, гризтися з потворами, поліпами його глибин, збагачувати себе скарбами найглибшого його дна, захованого там колишніми мандрівниками. Рости, ширшати. Знати всі сміхи, всі болі, всі розкопи душевного прагнення, що не знає тих меж, за котрими вже не знайшлося б нічого, що притягало б людську цікавість.

Революція росте. Смутні вістки долітають із далекої півночі. "Аврора", "Смольний". Большевики. Назви, що якось ширяться, ростуть, хвилюють мужиків.

— Земля і воля! Усе народові!

— Поміщицькі землі без викупу! Так. Без викупу. За що кров проливали? По десять десятин на душу.

Мов буревій летять домагання з душі мужика. Встав, оглянувся, направо й наліво підозріло зирнув: можна! Так. "Слабода"! Скрізь "слабода". Ось ліси віковічні якоїсь княгині, що живе десь у Парижі. Он сіножаті, поля, двір. Підходь сміло, закладай пилку під товстючу сосну, вали її і при до себе.

Маленький чоловічок з "раскосимі очамі" осідлав імперію, пхнув на неї всі підземні сили. Розгойдався мужик, запінився люттю робітник. Солдат повертає цівку рушниці, гарматне гирло в обличчя "родіни". Зіркаті очі, засмальцьовані тупі носи. Стискаються кулаки і кривляться, в лють покусані, сині уста.

А в Києві "дєд Чорномор" зручною рукою кермує нервовою сектою "щирих". Грибами ростуть вони у спілки, союзи, комітети, ради. Зібрання, засідання, палкі слова, патлаті голови, звіти, привіти.

І поплили на села перші "оголошення". Ось і в Дермані на брамах приходської церкви, на липах коло Яна з'явились вони на барвистому папері й "мовою" промовили:

— Українці! Увага!

— Хто такі українці? Звідки вони взялися? Далой! Чотири роки з одного "котелка" їли і тепер відділяться. Нє желаєм! Сукини сини, під мужика підшиваються!

— Правильно! Далой!

Володько ходить до школа в товаристві Климового Петра. Обидва однолітки, сусіди, ще малими дітьми разом бавилися"

Володькові кепсько. З дому ніяких вісток, а тут сталася прикрість. Нема білизни, розлітаються чоботи. Дядина вже нарікати пробує.

У саму прикру годину; коли берегами, кудою треба ходити до школи, вода, мокрий сніг, Володькові чоботя "зовсім добрі", перешиті з Василевих, ганебно зраджують свого володаря

Ось квапляться хлопці до школи. Володько навмисне підкульгує на праву ногу, бо відчуває, що підстава зовсім від мовляється надалі триматися свого законного місця.

Гарна це година. Володько любив, коли олов'яне небо заложить ціле склепіння, з якого виринають і легко спливають донизу лапаті рушинки. Вільхи стоять непорушне,

мов птахи, що наслухують якусь небезпеку. На землі росте білий киліім, що ліг геть скрізь — море не море, гора не гора. Он там килим промок, і видається, ніби там розлив хто рідкого олова. Там он зовсім чисто і м'яко. Зайдіть от собі і сядьте отам під вільхою на кіпчику. Сядьте, посидьте, послухайте, як тихо торкаються сніжинки сніжинок...

Але Володько з Петром не мають на це зовсім часу. Вони ж квапляться. Западенні перелази... Скачи по них, мов скажений собака.

— Стій,— і Володько лайнувся. Клята підошва, брудна і мерзенна, з погнилими дерев'яними штифтами таки відлетіла. Он лежить, чортова паскуда, і кпиться з Володька. Червоні пальці ноги й собі вигулькнули з розквашеної онучі. Ага. Он якраз верба і під нею зовсім добре можна собі присісти. Володько й сам бачить те місце. Йде, сідає, стягає чобіт, розмотує онучу. Нічого не лишається іншого, як видерти з онучі страпка та добре загнуздати чобота. Що ж іншого робити? Петро не хоче чекати. Але скорше. Чорт зна, які погані чоботи носить той Володько. Через них приходиться спізнитися до школи.

І спізнилися. Учитель уже в класі. Он сидить за катедрою. Розстелив свій журнал і перекликає учнів.

— Ааа, моє поважання, панове спізняйки! Ну, ну. Почекайте сідати. Постійте собі он там.

Хлопці стоять, усміхаються. Володьків чобіт бажав би десь провалитися краще крізь землю, ніж тут на очах усього класу стирчати.

— Ну, на місце,— сказав учитель. Гаразд. Хлопці з приємністю сідають на свої місця. Після лекцій співанка. Семінарія готує виставу "Наталку Полтавку". Зразкова школа бере також участь. Карпо Пилипович утворив хор і думає виступати також. Володько всіми силами намагався попасти в хор і попав. Ось він уже в хорі, співає зовсім молодечим тенорком. Сьогодні він все ховається за спини своїх товаришів.

— Довбенко. Стань спереду!

Гаразд. Довбенко стане, хоч це йому зовсім мало спричиняє приємності. Клятущий, щоби він згорів, чобіт увесь час розповзається, не дивлячись на ніякі спини. Стоїть Довбенко і співає: "Стоїть гора високая". Сумний і одночасно веселий мотив. Гора, гай. Річка сріблиста і верби напевно такі, як там у Лебедщині, що позвішували довге віття до самої води. "До тебе, люба річенько, ще вернеться весна. А молодість не вернеться"... Так. Неухильна правда. Радісно і приємно бути молодим, здоровим. Що значить яка-небудь маленька прикрість,— коли роздумати як слід, то це щось зовсім непомітне. Гурток співаків, дзвінкі, сильні голоси, і між ними Володько зі своїм також дзвінким голосом. І радісно йому так жити з малими прикростями і з великими приємностями.

Дома того самого дня Володькова прикрість щасливо кінчається. Дядько сам оглянув чобіт.

— Ого... Арди ма, хіджі ма... Він, видно, хоче кепести чікірган. Майн лібер Гот. Нема іншої ради, як викинути його на вишки, і хай там спочиває. А знав ти коли, як граф Румянцев там сражався, князь Потьомкин там разив?.. Нічого, Владимир

Матвійович. Ми тобі зараз чобіток анті-пікіс винайдем.

Пішов до комори, пошпортався деякий час там і виніс чобіток анті-пікіс.

— Дивись, яке бульдо. З-під самого Луцька привіз, як їздив до окопів. До нього, мабуть, і пара була, та десь стратилась. Якийсь покійник австріяка в ньому землю нашу топтав... А дивись, яка підошва... Як сталь. І цвяхи ще всі. Га? Якраз на праву ногу. Взуєш і будеш франт Іванович.

Другого ранку Володько дійсно франт Іванович. Офіцерський бахматий мундир. Посріблені гудзики. Спряжені ходаки — правий тупоносий — дебелий, лівий гостроносий — делікатний. Але до школи можна йти. Можна буде й на "спектаклі" гульнути. "Наталка Полтавка". Що можна до цих слів додати. Терпелиха, Возний, Петро, Макогоненко. Наталка. Скільки турбот, біганини, сміху й смутку наробило це ім'я.

Семінарія гуде, ворушиться. По залах, коридорах ревуть співаки. У головній залі будують поміст, лаштунки, вішають завісу. Здоровенне полотнисько. На нім луг, левада, річка з лілеями і похилі високі верби. Далі копиця сіна, молодиця з граблями на плечах. А ще далі хатина зі соняшниками, рожами, плотом і горщиками на кілках. Стовп синього диму зводиться з комина хатини і сягає попелястих, мов ягнята, розсипаних по блакиті хмарок. Україна. Така вона. Такою чують змисли її мешканців. Тепло, запах, велетенська тиша спнята в барвах, тонах, дужим сонцем.

Володько все більше і більше відкриває оті широкі лани, оті левади, оті особливі хмари. Починає навіть розуміти матнисті штани, кресаті брилі, косники в білих вишитих сорочках. Ні в Дермані, ні в Тилявці, ані ніде в околицях так не ходять, але це нічого не значить, що й там, на справжній Україні, де козаки, Січ, де Дніпро з плавнями і порогами, так не ходять. Там справжня, приваблива Україна. Хочеться наслідувати її. Він з приємністю буде рахувати себе українцем, мешканцем такої чудесної землі. І також приємно йому, що вибрали його до хору. І тут він не останній! І тут він братиме чинну участь у такому гарному ділі, як вистава української комедії. Вийде на поміст, буде звідтіль дивитися на всіх людей, співатиме, подивиться, як є за лаштунками, все огляне, затямить і іншим, тим, що ніколи такої штуки не бачили, розкаже.

В суботу "генеральна репетиція". Зала вже повна. Чекання. Річка, верби, хата зі соняшниками підносяться і никнуть підстелем. Виринає гай, криниця. І верби знов з'являються, а під ними дівчина з відрами. Наталка. Байдуже, що то передягнений першокласник Буцманюк. Кому прийде в голову божевільна думка сумніву, що це не справжня страждаюча великим коханням Наталка. Байдуже, що голос її не зовсім дівочий, штучний. Хто не хоче чути, чого не треба, не почує. Вона співає так жалісно, що серце мліє. Навіть чути, як вітри віють і дерева гнуться.

Возний. Ха-ха-ха. Який рудий. І фрак його такої самої барви. На голові дивацький капелюх. Штани картаті, з червоною хустиною, що теліпається зі заду в розрізі фраку. "Ловко", теє-то-як його. Чудесно. Луснути зо сміху можна. Сам дідько не видумав би кращої дивовижі. І палиця геть-чисто — "рихтик" до всього лицює. Навіть табачниці не

забули дати йому, бо хіба без табачниці міг би обійтися такий чепурний панок.

А Макогоненко. Ой, Господи! Свита, червоний пояс, вуса. Справжній дядько Гапон, коли вертається з "трахтиру" до своєї куми Килини Підпідьомчихи. Ну ж втяли. Басом таким реве "ой під вишнею". Возний табаку нюхає та слухає і сердиться, що, теє-то-як його, Наталка щезла, а замість неї оцього навіженого принесло.

І Терпелиха-тітка мироносниця така примиленна. Це ж Трохимчук. Їй-Богу, він. І плаче, капосник, мов справжня мати. Голосок такий... ех!..

Петро зі щоками, мов огонь. Шапка смушева і вусики, мов у Князькового сина, отого відомого, що всім дерманським "франтам" шиє найкращі галіфе і френчі.

Це ж театр. Це ж той поміст, на якому ще і ще раз виступають дивовижні люди далекої Полтавщини. Виступають і обдурять невинно-чудесними своїми скорботами, викличуть хвилювання, вичавлять вогкість на очах і справді щирий сміх. Після йдемо далі у світ, а вогкість очей, сміх і навіть запах картини несемо зі собою. О, напевно радісно буде згадати ті постаті в дні, коли прийдеться робити звіт прожитого.

Володько вже не потребував би більше дивитися. І так затямив кожне слово. Але все-таки пішов і другого дня. З приємністю пішов. Причепурився, як міг. Ваксував свої чоботи до блиску. Він же виступає на сцені. Про це знають усі, і всі знайомі будуть на нього дивитися із зали.

Зала убрана. На стінах Шевченко, Франко, гетьмани. Перший раз жовто-сині прапорчики з'явилися. Володько он далеко ззаду в самому куті притаковився. Він ще раз, поки не покличуть його співати, переживає трагедію Полтавки. Зала набита. Пані наїхали зо всіх околиць. З Мизоча, з Верхова, з Гільча. Білі такі, прозорі. Цвітуть по залі, мов лілеї, особливо он там, далеко спереду, на тих червоних, позичених у директора, плющових стільцях. А тиша навколо велика. Володько оглядається навколо в своєму куті. Спинається на пальці, щоб якось і собі кинути погляд на сцену. Ось близиться до кінця. Завіса падає. Зала зривається і клекотять оплески. Затремтіли спітнілі стіни. Володько бочком протискається до переду. Вони виступають. Карпо Пилипович, вилизаний у своїх галіфе-еропланах, бундючно шикує своїх хористів.

Готові. Хор стоїть непорушне і чекає, поки підніметься завіса. Володькове серце чітко тукотить. Карпо Пилипович дає знати, і завіса полопотіла догори. Володько не бачить ні залі, ні людей у ній. Він дивиться просто в рот Карпові Пилиповичу, який відчайдушне розмахує руками. Пісня виходить значно гірше, ніж було на співанках, але по скінченні чорне провалля спереду вибухає такою тріскотнею, що Карпо Пилипович, нашвидко відкланявшись, завдає тон на другу пісню. Це вже ліпше. Володько починає відчувати себе. Щось два рази поворушив навіть головою. Помітив також, що в чорній прірві перед ним повно облич.

Кінець. Гураган оплесків. Завіса рішуче відтяла з-перед очей залу. Хористи виходять. Вони можуть собі йти додому, щоб не заважали публіці при танцях. Жорстока несправедливість. Вони навіть не мають права подивитися, як танцюють.

На залі гримнула оркестра. В'язанка пісень Давидовського надає всім крила, підносить. Публіка виходить і розливається по "фойє" та коридорах.

Тут знов щастя всміхається Володькові.

— Гей, там, хлопці! — гукнув Карпо Пилипович.— Стільці зносити!

Чудесно. Хлопці кидаються зносити стільці. Вони ще не зовсім зайві, а там, мовляв, побачимо. Можливо, якось замітаються в юрбі, і хто там на них буде звертати увагу. Володько щасливий неймовірно. Власними руками торкається ще теплого вишневого плюшу. Ах, яка божевільна насолода носити ці стільці. Бігає, гримотить кованим чоботом і, видається, ніби на одній нозі гицає.

І ось зала чиста. Одні, Шевченко, Франко і черга дрібніших панують по стінах. Шевченко суворо ловить на мушку погляду кожного, ніби продивити його хоче. Франко байдуже й абстрактно поверх усіх дивиться. Жовто-сині прапорчики, мов екзотичні метелики, почіплялися кутиків їх рямців. А посередині великої стіни владною і певною мовою твердить плакат: "Встане Україна і розвіє тьму неволі".

Але, хлопці, Володьку! В кут! Робить наступ струнна оркестра. Ось вона увійшла, розмістилася. Раз, два, і бризнув вальс. Залу заливають, заповнюють… Навколо мигають серпанок, плечі, коси. Володько тиснеться в кут. Коли б тільки розпорядник не заглянув сюди. За своєю звичкою, він, напевне, не захоче зрозуміти Володька і лишити його в спокою. А тут за спинами людей він зовсім непомітний і нічого такого кепського не станеться, як він і собі послухає вальса та полюбується, як оті шалені люди крутяться. А тут йому зовсім вигідно. Він і не думає лізти на презент, отуди до переду. Хто хоче, то і звідсіль все побачить. Само собою...

А зала живе. Музики розгойдують "Дунайські хвилі". Ходором пливуть пари. Приємно, радісно. Володько бачить це уперше у своєму житті. Гордий, що може це бачити, що пробився через мужицьку гущу до ясної, залитої музикою, зали. І хоч він тут не яка важна персона, одначе неважно йому грати якусь там персону. Важно бути тут, бачити, чути, пізнати розмах життя, щоби після роздумати над ним, розповісти матері, своїм товаришам з Тилявки, розбудити й у них бажання підніматися знизу до верхів, де так радісно, просторо й ясно.

І мимохіть згадав хатину свою, матір, батька. Забули його, не їдуть. А хто його знає, чому не їдуть. Бачить виразно батька, як той лежить, вкритий старим кожухом, і дивиться у стелю. В очах докір. Це Володькові. Це він, невдячний син, кинув одинокого і недужого батька, а сам отут розкошує по балах. Хто ж там тепер молотить, хто воду носить, хто порається з худобою... Катерина. Коли б хоч Василь скорше вернув.

Ах, той розпорядник. Таки помітив. І хочеться йому по всіх закутках лазити та турбувати чесних глядачів, які чейже ніякої не роблять шкоди.

— Додому, додому, хлопці! Спать пора!...

Теж опікун який найшовся. Хоч-не-хоч, а відходити таки треба. Онде і Карпо Пилипович такою тобі іжицею поглядає. Щастя, що вчепилася йому до руки якась брюнетка. Копиця чорнізного волосся, горіючий червоний бант на ньому. Він прилип до неї, блискучі зуби, сміх. Він, видно, зовсім забув за свої іменники та прикметники...

Володька і спілку далекого кута попрохали опустити залу. Надворі падає густий лапатий сніг. Багато саней, повкривані дергами коні. Через широкі вікна рветься

назовні яскраве світло з не менш яскравими тонами оркестри. Під вікнами купи воячні "нижчих чинів", що кількома поверхами стоять, шкірять зуби і лаються. На них вергає густо освічений сніг, що поволі розтає.

Неба зовсім нема. Зникло в безмежному сіро-чорному просторі. Тепло і радість поволі залишають тіло, яке грузне в холодну зледенілу ніч.

Революційна ніч, напружена ніч. Ген там навколо в цьому снігу і мороці живуть революційні люди. Вони зазначують своє існування стрілами, які чути зо всіх боків, бо ж кожний, хто приходить з війни, приносить із собою "вінтовку". Стріляють, куди попало. Навіть ніч не робить їм спину.

На "Горбаях" чути спів. Розпучливий голос виспівує "Коробочку". Чути п'яний, хворий світ. Чути, як гуде той голос надмірним болем, ніби це голос раненого звіра. Навіть вільхи на лузі стоять напружено й жахаються. На повіки очей падають сніжинки, розтають і лишаються з них малюсінькі краплини води. На щоках збігають холодні потічки. Хлопці йдуть мовчки, швидко під гору. Володькові чоботи кляпають на ногах. Це є "Ляшове займисько". Того самого Ляша, що повісився і що часто переходить дорогу, коли хтось іде сюдою вночі. Але нема часу думати про Ляша. В голові безліч інших думок.

Хлопці вибігають на гору. Ось і садиба дядька. У вікні "великої хати" видно світло. Так пізно світло, думає Володька. Приходить до хати. В кухні обтрусив із себе сніг. Він вже знає, чому так пізно світиться. Он мама сидять на тапчані під гарячим бугаєм . Ноги підгорнули під себе, а великі їх чоботи недбало стоять коло тапчана.

— Ах, ти мій шмаркачу,— першою заговорила мати.— А де то ти по ночах лазиш? То ти так вчишся?

— Ви приїхали? — не то здивувався, не то особливо зрадів Володько. Підійшов і поцілував у руку.

— То він, чуєте, кумо, на "приставленії" був. У семинарії в нас усе приставлєнія йдуть,— пояснює з печі дядина Одарка.

— А тато де? — питає хлопець.

— Не може він. Мало зводиться. Щось йому в боку... Певно, то граната наробила. Совається в постелі...

— А ви самі приїхали?

— Хто ж мав приїхати.

Так прикро. Забув і за чоботи.

— Що ж є татові?

— Перед Дмитром,— продовжує мати,— якось звівся. У клуні стріп вітром знесло і лиха година надала йому полізти на таку височ пошити стропа. Господоньку святий. Як зліз, кричма кричав, за спину хапався. А коли б тобі, хоч що сказав. А то: ох, ох, ох!... І зуби заціпить... Господи, Боже мій!

Володько стоїть, ніби кам'яний. Ніхто не скаже, що то не батьків син, хоч і подібний на матір. Ні один м'яз його обличчя не ворухнеться, хоча в очах бачить він батька з заціпленими устами і чує виразно його охи.

— Ну, а хто ж на господарстві?

— Взяли якогось галиціяна з плєнних вуйка Павла. І Хведот і Василина до нього, як до свого. Ходив у поле, дещо заволочив, дещо попорав. Тепер коло хати совгає, сеє-теє шкорпає на дворі. Святе письмо читає, на картах ворожить і все червоний дощ пророчить. Каже, впаде червоний дощ, що буде подібний на кров. Криваві ріки, каже, потечуть. До чого він ото торочить, один Бог знає. Кажуть, він з ума зійшов. Але чоловік трезвий і грамоту знає, і робить потрохи на харчі, як то кажуть. Привезла он тобі шкорбуни. Сама у Зінька замовила. Наказувала: не зробіть, чуєте, малих. Хай Ліпше більщі. Чи то онучу добру взуєш, чи що… Завжди чобіт не має бути, як то в жижликів міських… Ніби їх ото прилив на ногу. А прийдеться взутися чи роззути, то мучиться, рве взуття, пручається.

— Але ж, мамо!.. Вони величезні!

— Нічого. Зате взуєш онучу суконну... Не бійсь, не померзнуть ноги.

Далі Настя оповідає, що до них знов якийсь обоз приволікся і став у селі. Всі москалі збунтувались, кажуть: далой войну! Кидають усе, геть-чисто все: коні, вози, ну геть усе, як було, а самі, хто знає куди, розходяться. Найгірше оті коні... Господи! Що та бідна худібка такого зробила… Вигнали їх на поля, ніби собак. Ідіть собі… А худоба гарна. Приходить москаль до нашого: купі, дед, лошадь. А скілько? Еет, каже. Дай бутилку самогону й бери. Наш двоє купив. Не хотів даром. За кару кобилу двадцять, а за, як то каже Хведот, киргиза шістдесят карбованців заплатив. А, Боже, що то було за лихо. Тиждень кониська на ноги не вставали. Але поправились. Ось і сюди ними присунулась. Цілий день плужилась. Все хода, все хода. Вечір застав мене на Мостах, а поки доплужилась до Дерманя, мало не на північ. Ох, біда… Отак, люди мої… То се, то те і ніяк не можна було зрахатись. Думаємо: Матінко Божа. Та воно ж там і без сорочки, і без чобота. І хто знає, хто йому їсти дасть...

— Ну, коли вже він у нас,— вставив дядько,— то біда невелика. Ми так і гадали, що там у вас не все в лад іде.

Володько слухає матір, взуває свої нові чоботиська і шкорбає по хаті. Радий і сумний. Якось би хотілося не так. Хотілося б по-людськи. Хотілося б на себе щось кращого надягнути, як у інших хлопців, які мають усе на себе приміряне, все акурат.

Довго ще гуторять, міркують і кладуться. Володько лягає на лаві під вікном, бо на його тапчані лягає мати. Укривається він маминою бекешкою, бо під вікном студить.

Лягаючи, мати довго молиться Богу. Після ще довго в темноті розпитує сина, що та як... Хочеться їй знати все, та й батько, либонь, цікавиться.

— Лежить ото… Щось набреде на думку і запитає: ну, а як то там наш "скубент"? А ти, дитино, не дуже-то до отих безбожників прислухайся. Ото на днях вернувся Корній Ет-тоїв. Наївся, кажуть, ляшні, встав і навіть лоба не перехрестив. А Хома встав і каже: а то ж що? Турок ти, чи що? Не бачиш он образа, ікони святої? "Плюю я на вашу ікону". Так, чуєш, дитино, і сказав. Уляна як почула, то їй, сердешній, руки й ноги потерпли і язик занімів. Хома за поліно і поліном, і поліном… Та по Корнієві, та по Корнієві. Той за иагая. Боже святий! Батько ж наш не раз читав колись: і постане син на батька, а

батько на сина. Чи ж це вже не так є. І до чого воно отак дійде. Але ти пам'ятай, дитино. Пам'ятай все-таки, що ти господарський син. А господарський син проти Бога і батька не піде. Ооо, то ні. То вже я вірю, що ні. Який-небудь хлюст хіба… Виродок, хорони, Боже. А також науки пильнуй. Вчать там вас хоч чому путньому? Хоч заповіді Божі не забув? Га?

— Ах, мамо. Те, що навчився колись, не забуду. З-за бугая озвався дядько. Він, видно, також не спав і все слухав.

— То, різун їх матері, й у нас страшне твориться. Каміняків матрос у шапці до церкви заходить. Од свічки цигарку прикурює, і що хоч йому роби. Бо що ти йому тепер зробиш. Свобода вже така велика, що всяка неміч пурисом стала, і не підступай. Хто йому тепер рівня. А онде дивіться, що з двором зробили. Правда, не люди самі почали то. Почали москалі, але ж на якого чорта все бити, нищити. Двір є двір. Понятно. Що народові землі тра, також понятно. Але, різун їх матері; нащо його той лемент робити. Пішли, розтрощили. Ет, плюнути хочеться і тільки.

— Спи вже, старий,— завважує з печі дядина.— Кума також за день намерзлися і хочуть задрімати.

— Ох, Боже, Боже! — зітхає Настя. Вона ніжиться і горнеться до теплого бугая. Володько мовчить. Його думка займається одночасно кількома справами. І хворий батько, і прохання матері… Болюче і зрозуміле прохання. Але що ж він винен. Віра тікає з душі. Нема сили втримати її. Вірити — не знати, знати не вірити. Він же й не знає, і не вірить. Прикра пустельна середина. Він прагне знати все до безмежності, а дійде до кінця пізнання, далі знов буде вірити.

То знов у очах мигає освічена зала. Рояться людські постаті. Спів, музика. Он чоботи з темноти вилазять. Дивиться на них і ніяково стає.

Ніч уже давно панує. Шумить вітер. По бляшаній стрісі хати стукотить гіллям розлогий горіх. За вікном вибріхує сусідський Боско свої невибагливі розмови з ворохобною ніччю революції.

Цієї самої ночі пограбували монастир. Відчинили всі льохи, вигнали з келій послушників. Все, що знайшли в льохах, вичистили. Кажуть, п'яні большевики. Наджорився один з другим ханжі, самогону, зібрались бандою і хотіли на "приставлєніє" влізти. Семінаристи виперли. Так вони до монастиря. Сушенину, сливи, пшона — все, як є, під ноги. А після у приходського батюшки двадцять тисяч золотом вимагали. Дві години босого на снігу потримали і дарма.

— І де вони в чортяки набралися, оті большевики? Яка халєра породила їх на світ?

— Каторжани! Не знаєте. Всі каторги повідчиняли. Он зі Сибіру, кажуть, сто тисяч їх суне.

— Каторжан?

— А що ж. І спину їм нема, бо ж їм все ніпочом. Моє-твоє. Для такого жизня все одно сплювак. Кулю в лоб і шлюс.

— А де ж власть? — грізно питає котрийсь.— Он у Довгощика також були, п'ять тисяч стягнули і молодицю споганили. Олійникові записку підкинули: таку-розтаку

твою, як не приготуєш десять тисяч золотом, кулю в череп заженем і баста. На Горбаях цілу ніч свиню смалили і стріляли в небо.

— Какая теперь вдасть! Вон у Києві Центральна Рада, кажуть, войсько собірає. А какой сознатільний чоловєк пойдьот сьогодні воювать. За кого, спрашується?...

— Чому ні. Пішов би всякий, але надо режим встановить. Без режиму не піде.

Народ. Затиснуті, спраглі уста, напружене кантате чоло. Очі впоєні в каламутну далечінь, ніби очі божевільного, що зненацька наткнувся на неймовірно яскраву ціль. Але як пізнати її? На очах сіра шкаралуща. На душі вируючий накип їді, що збирався там впродовж століть. Стрясає дико і нервово головою, пручається пустити в рух застояну, заржавілу думку.

Одного дня оголошують, що на Шинківцях будуть роздавати тараню. Десь там залежалося багато тарані й її порішили роздати народові. Кажуть, буде велика зборня.

Йдуть усі чоловіки. Цікаво. Володько також не промине такого видовиська.

Пішов. Перейшов через двірський сад. Сила народного буревію залишила тут виразні сліди. Пошарпані будинки, повиривані вікна позіхають у простір. По алеях розсипані папірці. Володько підіймає один такий папірець. Писано латинкою. Сховав до кишені. Пригодиться. Дома розбере, що там написано.

На Шинківцях тьма-тьменна народу. Ось мурований червоної цегли і критий смоленою бляхою будинок колишнього банку. Обчовгані мідяні клямки, витоптані пороги, забруджений поміст. Махорчаний дим розводить у просторі фанаберні викрутаси.

Здається, сто тисяч дядьків прибуло за таранею, їх жінки, їх діти. Цілі покоління скупчилися ось тут. На них шинелі, фуражки, папахи. На плечах не позаростали, не злилися зі загальною сіриною сліди від погонів. На обличчях загар окопів, у очах вибушні вогники.

Не за таранею прийшли вони зо всіх своїх "кутків" сюди. Порядний мужик за такою, пробачте, гнилою паскудою навипередки не поженеться. Зібралися, щоби збити себе в гурт, в лаву. Разом у гурті виразніше чути силу свою.

— Власть. Давай тверду власть! — гукають вони. Он по селу гасає п'яний москаль і топчеться, по чому попало… Он ступають страшні матроси, які не забули ще силу океанських хвиль. Краяти землю їм хочеться. Пороти твердінь непіддайності мужика.

Той он оповідає, щотакий-то кум і сусід Тодосько за яблока дві тисячки лупнув. Уночі прийшло до нього п'ятьох з "ружжами". "Руки вверх! Дайош генгі!" Тодосько вийняв тисячки і віддав. Жизня кожному за гроші дорожча. За неї віддаси все.

А знаєте, як Бурачиха Санька за "своїм" побивалася. Лисий тесть Марко не давав їй проходу. Ночами, бувало, гониться за нею по снігу до сусідів. Казав перед людьми:

— Ну, люди, сестрички, братчики і всі православні! Я на віру вашу (був католиком) пристав, я церкву поновив, я дзвона в триста пудов спорядив, батюшці чистошовкового підрясика справив, але "їй", невістці, моїй скусі не можу против ставити. Надто вона шиковна, як лебедиця, все одно… Як княгиня, тільки трон дай.

І дав би. Сто тисяч у банках ляснуло, а других сто розклав перед нею, мов карти.

Ні. Не взяла, сатана. Одвернулася. І цим, клята, ще більше прикула. Не будь я Криницький, по-вуличному Буряк, як не візьму її...

І почав пити. Пив, пив... На раз дві літри перваку виджорив. Баби з другого кутка на руках притягнули, мов стерво яке, пробачте. Саме син Ясько з кавалерії при шпорах прибув Батько пізнав його аж на другий день. А на третій, вчора серед ночі, якісь люципери застукали у вікно. Ясько жінку в постелі лишив, зірвався.

— Хто там?

— Отвори! Свої!

Засвітив і гільки відхилив двері...— баах! Куля просто в кишки пішла і вирвала спину. А Буряк ніби в другій хаті спав і нічого не чув. Сьогодні он усіх попів звозить, тисячки на похорон сипле. Такий великий, гидкий, страшний злочин, що взиває пімсти з неба, а суду ніякого. Бо хто буде судити.

З семінарії прибуло кількох учнів. Наліплюють оголошення. Дядьки, слово по слову, добирають толку. Ага. Землю без викупу обіцяють. Додумалися. Знають, що коли не дадуть, і питати не станемо. Ану, списки робити. Ану, доста з таранею возитися. Застав'є доки буде лежати.

На фаціяті банку хтось почіпив червоний "хлаг". Небо грізне, сіре. Хмари, мов з олова литі. Очі дядьків прудкі, мов шріт.

Аж коли зложили комітет і зробили списки "бедного малоземельного класа", Володько порішив покинути Шинківці. Мав ще важливу справу до Галабурди, який мешкає під могилками. Задумав роздобути "перший сорт обріза". Хтось там десь продає. На це мистець Галабурда. Молодший дядько Перхвен влітку привіз австрійську "вінтовку", але вона тяжка, як халєра, і б'є, мов грім. Легкого, доброго обріза Галабурда обіцяє за три копи волоських горіхів і за чвертку самогону роздобути.

Іде Володько через пригірок Плоске. Унизу, коло Харитонового займиська, якась очмана з рушниці пахкає. Одна куля під самим Володьковим ухом пролетіла. Якийсь сучий пасинок, напевно, жарти строїть, на мушку ловить здалека. Краще зійти в долинку, а то ще зловить. Баах! Дзз! Володько присів. Після він швидко біжить в долину. Навздогін продзижчало ще кілька куль, але плювати йому на них. Все одно ні одна не вцілила.

Коло приходської церкви знов натовп. Володько міркує, що це, мабуть, похорон. Яська. На дзвіниці б'ють у щити та рейки. Зайшов.

На хорах виспівують протяжне "Господи помилуй". Розсвічено всі свічки, велике й мале паникадило. Повно ялівцевого диму. Править кількох у чорних ризах батюшок.

Братчики й сестриці оточили підковою відкриту домовину і тримають у руках горіючі грубі воскові свічі. Старий Буряк схилив своє, в довгій вичовганій від клякання халяві, коліно перед чорною домовиною. Обличчя його не видно. І так стоїть непорушне, мов тесаний з каменя.

А побіч бліда, мов стеаринова, стоїть непорушне його красуня невістка. Стоїть рівно і тримає через хустинку палаючу свічку. Зо свічки капають воскові окапки, з очей сльози. Те і друге попадає на її загорілу з довгими пальцями руку. Але вона цього,

мабуть, не помічає. Її очі спрямовані просто вперед і невідомо, що бачать вони.

У домовині прибраний і вдягнений у військове мрець. Голова його відкрита. Покрита відрослою золотавою щетиною, його борода задерта догори. Очі заплющені й опалі. Чоло плитке і жовте, ніби виліплене з воску.

Правлять панахиду, але панахидного настрою не помітно. Люди спокійні. Зігнутий у чемерці Буряк. Видається, ніби він прикидається. Навіть заплакана красуня невістка не прозраджує повної глибини болю.

Володько глянув на священика. Це ж його протримали босого на снігу. Ах, ні. Це певно не його. Той панськуватий, делікатний піп, що має матушку в ракових окулярах, виглядає як і колись. Його уста такі ж насмішкуваті, як і тоді, коли Володько зустрів його у школі. Править сміливим голосом і, певне, вимагає від Господа Бога "убієнному рабу Божому воїну Йоану" місця на лоні Авраама й вічної пам'яті.

Церква не така тепер, як колись в ті часи, коли привозили сюди Володька хворим. Нема святості, урочистості. Революція і сюди внесла свої тони, настрої. Ті самі візерунки на стінах. Ті самі святі. Он під самим зводом куполи той самий суворий з розіп'ятими руками Бог-Саваоф і навіть ті самі смагляві по кутах бані євангелісти. Лишень не так тепер радісно тут, не так затишно, не так тепло. Все це носить на собі сліди скритої, холодної байдужості. Один спів торкає Володька так само, як і колись.

І це Володько дуже виразно відчуває. Цей час має свій запах, свою барву. Храм не має тепла. Опустів. Весь жар і тепло забрала вона, революція. Вона ограбувала святині, образи, позолотку їх риз. І навіть кадильний дим не пахне ладаном, а ялівцем.

А може, це недостача віри. Володько не завдавав собі цього питання. Не було коли. Тепер не ті часи. Тепер і смерть не така. Хто сьогодні жахається смерті. Звикли.

Коли скінчилася панахида, було досить пізно. До Галабурди вже не пішов. Пішов додому.

Зима швидко приходить. У м'ясниці прийшли німці. Володько побачив їх уперше коло монастиря на масляну. Прийшли, у шоломах усі, багато кулеметів. Розташувалися коло монастиря на вулиці, півдня постояли і відійшли. Не чіпали нікого. І чого їм когось чіпати. Кажуть, вони хліба потребують. Кажуть, голод у них.

— Господоньку, Господоньку,— тошніє Одарка,— і "наш" .там десь бідує. Коли б хоч побачитись. Коли-то він вернеться.

— А дивно якось. Бились з ними, воювалися, а от дивись, прийшли без бою і хоч би що…

— Бо ж не чули хіба, що Центральна Рада мир заключила з ними.

— Щось я не вірю… Тоді чого ж вони прийшли до нас.

— Контрибуції хочуть.

— А халєри ясної не хочуть? Їм ще контрибуції захотілось.

— Коли тільки за помєщиків і за буржуїв стоятимуть, біда їм буде.

— Ага! Коли тільки… Хіба он не чули, що у Верхові зробили? Людей на сход зібрали і казали все помєщицьке вернути.

— А Центральна Рада ж як? Чого мовчить?

— Хіба вони Центральну Раду слухають. Вони слухають своїх командирів.

— Ну, ще побачимо.

До села прибувають все нові й нові фронтовики. Нема вже фронту, зо всіх усюдів вертаються розсипані по цілому світі люди. Кожний, де б не був, де б не ходив, місця того, де вперше світ побачив, шукає. Багато не вернулося і вже не вернеться.

Наближається весна. Великдень цієї весни радісніший, ніж минулих весен. Цілий піст працювали куби, тому самогону не бракує. Розкішні соняшні дні. По гаях, лішниках витикаються перші весняні квіти. Бруньки дерев набрякають, а берези обнизалися жовтенькими френдлями.

Володько шалено любить такі дні. По полях, гаях, яругах, здається, ходить якийсь невидимий, дбайливий господар і проводить до порядку все, що попсували зимові веремії. Там підбарвлене все свіжими яскравими барвами. Там непомітно знесена брудна снігова замета, і навіть висушене та засіяне квітами те місце, де вона лежала.

Гарна весна. Гарне село Дермань. Гарні, живі, веселі, працьовиті люди. Ось ще кілька днів і захлинеться все навкруги, як глянеш оком, білим цвітом садовини. По лішниках розіллються співи солов'їв, і тоді ніхто не знатиме, що значить смуток. У ширінь і далечінь, по пагорбках, розляглося чудесне, з білими хатами, прадавніми церквами, пишними садами-гаями село Дермань.

Але Володька гнітить весна. Як тільки виїхав дядько Єлисей переший раз у поле, Володько пригадує дім, пригадує хворого батька. Він уявляє собі, як батько встає ранком, довго розворушує закляклу потрощену спину і поволі ступає на поле. Протряхло воно. Сонце ллє та ллє водоспади променів. Над чорною нивою серпанком мерехтить випар. Жайворонки розсипались по синьому чистому склепінні над землею і радіють безмежно. Додому! До батька! Допомоги йому треба. Але й школа тримає міцно. Не можна ж отак: розпочав, не докінчив і пішов. Сам батько так не дозволить. Скаже: то вас уже розпустили? І тоді бреши, а ні то на другий день назад пожене. Одначе Володько дуже добре розуміє, що батькові допомога потрібна. Не буде ж він сам і за плугом ходити, і сіяти, і скородити.

І як тільки минув Великдень, почав Володько міркувати, як би і школу скінчити і батькові допомогти. Всі предмети науки знав добре. Цілий курс майже пройдено. Лишається тільки дочекатися розпуску та дістати свідоцтво. Та коли це буде.

Хлопець вирішує звернутися до учительської ради, щоб дозволила йому скорше лишити школу. І несподівана радість. Йому дозволяють це. Йому видають свідоцтво і з Богом. Свідоцтво гарне. Таке свідоцтво не осоромить його перед батьком. Прийде, виложить: дивіться! Даремно не стратив часу. Батько подивиться, але не здивується. Чого б там дивуватися. Його син і не сміє дістати інше свідоцтво. Інакше хай іде не "на школи", а свині пасти. Нічого даром не дається.

Так. Володько лишає Дермань. Лишає дядька, своїх приятелів. Його вже тепер не цураються, не кепкують, не оминають. Його проводять добрі хлопці зі школи, прощаються і просять навідатися до них улітку. Аж тоді десь, як садовина поспіє. У Тилявці, напевне; нема таких садів, як у Дермані. Добре. Володько не промине

навідатися, а восени, як Бог дасть здоров'я, знов прибуде до школи.

Виходить Володько в далеку дорогу зовсім раненько. Ледь на світ благословляється, ледь обарвилось небо на сході, а Володько вже палкує. Ось знайомі хати, сади. Люди ще не скрізь повставали. Свіжо. Повіває сухий, східний вітер. Ах, далека та клята дорога. На пішака аж надто далека. А чекати, поки приїдуть, ніколи. Речей своїх не забрав зі собою. Колись приїдуть і заберуть.

Знов знайомі ліси, піски, самота. Ніхто в цих лісах не ходить, ніхто не їздить. Лише час від часу якийсь зачовганий полячок проповзе пісковою дорогою своїми череватими конятками. Дубовий ліс ще не розвився. Лиш по землі зеленіє трава та розквітчались весняні квіточки.

Володько йде швидко. Не зупиняється, не роздивляється навкруги, як тоді восени. Нема часу. Хотілося б ще цього дня дістатися додому, але ледь чи вдасться це. Коли б яку підводу нанесло. Присів би і під'їхав би. Ноги відпочили б, а тоді хоч цілу ніч іти.

В полудень на Зелений Дуб дійшов. Сів на пригірку під сосною коло колодязя і пополуднував. З'їв кусень старої паски, що лишилася від Великодня. З'їв шматок сиру. Після витягнув з колодязя відро води і все те порядно запив. Дещо прикро з губами. Суховітер обпікає їх і вони засихають та репаються. Ноги також промовляють за себе. Поки йшов — нічого. А сів, посидів і вставати не хочеться. Так би й сидів тут до ночі. Ах, як приємно було б тепер присісти до кого-небудь і під'їхати.

Як на тоте з гори затарабанив віз і з-за кущів виїхала якась підвода. Володько зрадів. Подивився на коні. Здається, шустрі стригуни. Ще зовсім молоденькі, але нічого собі. На возі дебелий обвітрений дядько.

На більше Володькове щастя дядько під'їхав до колодязя і почав напувати коні. Володько визвався витягнути води. Дядько недовірливо з-під насуплених брів подивився на хлопця і мовчки погодився на це. Володько запрацював, викрутив кілька відер і налив повне корито. Коні п'ють, а дядько посвистом піддає їм смаку. Дядько все ще мовчить, загнуздує коні. Володько також не знаходить відповідних слів для розмови, хоч розмовитися необхідно.

Нарешті дядько питає:

— А ти звідки будеш?

— О, здалека. З Тилявки.

— З Тилявки? А де то є? — байдуже, поволі питає далі. Володько коротко і ясно вдовольняє його цікавість. Дядько поправляє на конях шлеї і сідає на віз. Підвезе? Не підвезе? Треба сказати. Ні. Не повертається язик. А дядько вже рушає.

— Чіпляйся там іззаду,— вже на ходу кидає дядько. Володько миттю виковистовує нагоду. Підбіг, підскочив і присів ззаду на голій дошці. Коли хлопець уже садить, на дядька находить сентимеят.

— Сідай, чуєш, зручніше. Тягни он опалку під себе.

—— О, мені й так добре. Дуже добре. Оце трохи під'їду. Чортові ножиська болать, знаєте...

Але дядько, видно, наговорився вже вволю і більше не має бажання. Дорога саме

йде в долину і дядько нагнав коні. Володько рівно ж не виявляє великого бажання провадити розмову з таким насупленим типом. Ідуть трусячком. Дорога м'яка піскувата. Володько вдоволений. Не знає, куди їде дядько" як далеко відвезе його. Все одно. Коли дядько звертатиме туди, куди Володькові не по дорозі, хлопець зіскочить з воза і все.

Переїхали долину. З обох боків дороги поруб. Ще перед війною почали тут рубати ліс, наставили гелеток, стосів, кіз і так залишили. Вже засіявся і підріс молоденький запуст. У запусті безліч рясту, співають птахи. Дорога зводиться під гору. Коники звільняють біг і йдуть ходою. Дядько щось міркує, киває головою і звертається півзворотом до Володька.

— А. того… Ти ж звідки того… Йдеш? То ж Тилявка аж десь отуди… під того, під Крем'янець.

— Я йду з Дерманя. Перерва. Мовчанка. По хвилі:

— Аааа! З Дерманя. То десь того... отуди, як до того... Отуди під Здовбуново.

— Еге. Коло Мизоча.

— А того... А що ж ти там... робив?

— Я там учився. Там є школи. Там є семінарія,— не проминув похвалитися Володько.

— Семінарія? Ого! То мусять бути того… великі училища. То ти, значиця, з отих, як його… Зо студентів. Ой ті студенти… Я б їх коли б узяв. А добре, що німці прийшли. Їй-бо, добре. Там люди того… скаржаться, а я кажу: добре і шлюс.

— А то ж чому?

— Порядок зробили. Чому? Він ще того… чому, питає. Я б, коли би був яким міністром, чи там урядником, то того… зібрав би отих самих скубентів та всипав би кожному по двадцять п'ять нагаїв, і май.

— А то ж чому ви так на студентів? — осмілюється запитати Володько.

— Чому. Він ще того… питає. А революцію хто робив? Хто, спрашується? Студенти, каторжанє. А ще соцілісти. Тож нація. Скинули царя і порядку нікакого. От так все на вспас, твойо-майо. Ганархія повна. Вилізе тобі на бочку такий горлатор, розверне ротиська і репетує… А до роботи візьми, то його, не бійсь, і гаком не затягнеш. Бо вже у студентах побував, на каторзі. Там усе за дурничку. Там не треба рано вставати, йти в поле, орати, сіяти. Там сів собі, закурив делікатну папіроску і попльовує. А наш брат, землю верни. Наш брат, піт лий. Наш брат, рийся в гною, як отой жук подорожний. От яке то правлєнія. А коли ти чого добився, так він тобі в очі твоїм трудом цвіркає.

Дядько зовсім розійшовся. Кострубата, тяжка його мова розгладилась, набрала міці, вогню. Володько просто захопився.

— І добре,— продовжує дядько,— що прийшли німці. Вони б'ють наших хахлів. То істинна правда. Вчора, кажуть, у Шумську стоїть на греблі їхній патруль. Їде мужик. "Гальт!" — кричить той. Це, ніби по-їхньому все одно що стой. Це в них так. Але наш що. Що мужик понімає. Йде собі, та й годі. Німець як підбіжить, вихопив з такої кабзульки якогось патика і давай молотити дядька. Збив, збив і ще на гавпвахту потяг.

Так-то. Але порядок завели. Тепер тобі от не підеш, куди очі бачать. Тепер гальт, цурік, то роби, а то не роби. Їде клятущий конем, під'їхав до криниці, вийняв градусника і воду міряє. Каже, щоб коневі в зуби зашпори не зайшли, щоб не дуже холодна була вода. Воно-то в нас у криницях води не гріють, але дивись, сто чортів його матері, який тобі порядок. І нам того треба. От чого нам треба. Порядку. Був цар, був вратник, був порядок. А тепер що стало? Каторга пішла порядок робити, а тож звісно...

Володько й собі переймається розмовою. Спочатку легко, далі все певніше і певніше починає перечити дядькові. Він, мовляв, тієї думки, що порядок потрібний... Це признає кожний. Але щоби вміти порядок робити, треба вчитися. Не всі вчаться тільки на те, щоб закурити делікатну папіроску й попльовувати. Були й такі, але вони приносили більше шкоди, ніж добра. Тепер учаться на те, щоб вміти краще жити, краще господарити, краще уряди вести. Цар. Воно правда, що за царя був порядок, але який. За царя мали право тільки одні. Ті могли вчитися, ті могли уряди займати, а інші нічого. Десь там якийсь мужик міг достукатися чогось ліпшого. Але то коштувало його багато праці та намаги, бо мусів сам, своїми силами пробивати собі дорогу. А за дворян, за багатих людей гроші робили. Дядько слухає уважно. Після зазначає:

— Воно то як розсудити сознатільно, ти маєш правду. Але зачем робити революцію.

— Революцію роблять для того, щоби дати право всім без розділу. Всім класам народу.

— Еее! — махнув рукою дядько.— Када нема порядку, то й право нипочом. Перш треба навчитися порядок робити, а тоді право давати. Так я думаю.

Їдуть все далі і далі. Володько вдоволений, що може стільки під'їхати. Ось уже Гісерна. Ще один великий переїхати ліс, і там Москалівка. А далі поля, бита дорога. Дядько переходить з політики на господарські справи. Питає Володька, хто його батько. Дивується, що той такий самий господар, як і він, а задумав так марнувати свого сина. Володько знов перечить. Він намагається пояснити дядькові, що він зовсім не збирається вчитися на пана, а тільки, щоби бути розумнішим, щоби вміти ліпше господарювати.

— Еет! Для того вчитися не треба. Дай мені тільки досить поля, то я тобі без науки докажу, який з мене господар.

Володько знов перечить. Він згадує отих самих німців, яких дядько так вихвалював. У них, мовляв, усі люди вчаться, тому вони й порядок знають. Дядько, видно, признає Володькові рацію, але перечити не перестає.

— Не кажи. А я тобі скажу. У них вже то в крові. Так!

Володько знов переконує, що й німці не завше в себе мали порядок. Були й у них заколоти і революції. Але вони вчилися, всі вчилися, і тепер вони у всьому толк мають.

Переїхали Москалівку і виїхали на поля. Піски лишилися в лісках. Знов чорнозем. Зі сходу дме прудкий вітер. На полях вовтузяться люди. Орють, сіють, скородять. Ніде не видно революції. Ген на південь у соняшній далечині біліють якісь хутори. Під'їжджають до Васьковець. У селі неймовірне болото. Колеса грузнуть до маточини. Конята ледь тягнуть воза. Дядько лається. Нарешті вилазять із брудних Васьковець і

наближаються до Шумська. Якось дивно. Володько найбільше знає ці місця ще з тих часів, коли тут було скрізь повно люду, обозів. Тепер порожньо, тільки здалеку видно, на головному мості греблі стоїть німецький патруль у шоломі.

Виїхали на шлях, що йде на Крем'янець, і дядько зупинився.

— Ну,— каже він,— тепер ми розминемось. Я їду отак через місто, а тобі, здається, сюди на Крем'янець.

Володько дякує і злазить. Дядько зовсім подобрів і шкодує, що не може далі підвезти. Але, може, хто буде їхати з міста і Володько знов попроситься.

Нічого. Володько і так вдоволений. Він зовсім відпочив і, коли прийдеться йти пішки, також не біда. Ще раз подякував і йде.

Сонце ще досить високо. Хотілося б йому до заходу сонця добитися до дому. Йде через село Рохманів. Дорога тут ліпша, виложена дерев'яними кругляками. Побіч здебільша жидівські, обідрані хати. Виходить у поле. Вітер сильнішає, напирає ззаду і помагає йти. День, хоч весняний, але непривітний, холоднуватий, сірий. Уста зовсім порепалися. У роті й у носі висихає. Ноги відпочили, і тепер майже не чути втоми.

Як завжди, так і тепер, Володько виразно помічає зміну країни і людей. Там, за лісами, коло Дерманя, йому значно більше подобається. Якісь яскравіші, виразніші люди. Ціле життя якимсь дзвінкішим видається. Тут сіріше. Села тут і не бідні, але вигляд їх надто простацький. Люди здебільша байдужі. Тут і революція не так помічається. Нема тих великих сходок, нема промовців. Землі і тут домагаються, але не так пристрасно. Де причина цього? Не треба далеко за нею ходити. У Дермані школи, монастир. А тут... Ті маленькі під солом'яною стріхою хатини, що звуться школами, хіба то школи? А он Жолобки, Угорське і багато інших подібних, скільки стоять на землі, не бачили в себе школи. Не диво, що й люди тут сірі, лишайні, розчухрані, мало не дикі.

На вечір Володько дома. Смеркає. Ще здалека почув його собака Пундик і вибіг назустріч. Зворушливі обійми, пестощі. Он рідний хуторець. Садочок розростається, а навкруги поле. Вітер свобідно шугає, б'ється об мури хліва і хатини, на клуні місцями позривало сніпки і майже зовсім зірвало стропа.

Володько входить до хати. Там одна мати з Василиною. Привітався, поцілував матір у руку. Стара заметушилася. Вона зовсім не сподівалася, що той прибуде.

— Яка низенька хатина. А плита. Зовсім низька. Мало не по коліна,— каже Володько.

— Бо ти вигнався,— радісно зазначує мати,— Було таке кордупленя, а то дивись...

Володько аж тепер помічає, як багато він за зиму виріс. Тепер він мало не парубок. Справжній "скубент". І делікатності набрався. Все тобі так зручно в нього виходить. Навіть мова злагідніла. Не така уривна, кострубата.

Зовсім смерком приходить з поля батько. З ним Катерина. Хведот ще ходить до школи, а після школи пасе товар.

Батько побачив Володька і першим йопэ словом було:

— Ну, так уже прийшов? Розпустили?

Володько привітався з батьком так само, як і з матір'ю. Поцілував брудну батькову

руку. Він боявся одного, що застане батька дуже слабим. Але тепер нічого такого особливого не помітно. Батько ходить щодня в поле, працює.

При вечері коротка розмова. Володько показує свідоцтво. Батько взяв папір у руку, подивився і зараз повернув. Не сказав нічого. Володько вдивляється тільки у вираз батькового обличчя. На цей раз усі прикмети вказують, що батько вдоволений. Далі відпочинок, гасне лампочка. Володько аж тепер чує свої ноги. Але нічого.

Другого ранку Володько вже в полі. Знов вітер, рілля, жайворонки. Знов простір і рідна, чорна земля, а Володько син її, справжній син найсильнішої з матерів.

VIII

Шаліє весна. Цвітуть і одцвітають сади. Земля жене із себе силу велику. Ростуть і хвилюють жита. Небо наганяє потопу сонця і дощу.

Володько господарить з батьком. У його розпорядженні коні. Чудесні "казьонні" тварини з таврами на стегнау. Кара блискуча кобила і гнідий кінь-киргиз, їздить ними до лісу, возить гній, водить на пашу, до води... Особливо подобається Володькові "кіргіз". На ньому чудесно ідеться верхи. Всівся, гикнув і понісся стрілою.

Село швидко міняється. Вернулися з війни Стратон, Кузьма, Іван. Не вернулися тільки Хомів Мирон, Тарасів Василь і Ониськів Нестор. Це з дерманців. Із сільських не вернулось багато. Матвієвого Василя також нема, але він ще служить у якомусь українському полку. Неділями знов збираються селяни в Матвія і ведуть розмови.

Одного разу поиходить вістка, що в Києві змінилася влада. Настав якийсь гетьман. Що то таке — ніхто не відає.

"Плохо дєло". По містах якісь гайдамаки завелись. Одягаються в таке тобі рябе. Червоні штани, синя блюза. Просто, як циган який. А по селах, кажуть, карательні "отряди" пішли. Скрізь, де тільки пан був і де люди не вгляділи панського майна, тепер біда. Приходять, чуєте, збирають людей, лежать по черзі на стілець, скидають штани і сиплять по двадцять п'ять кожному. Це тобі не жарт.

Матвій з приводу того так висловився:

— Воно дурне правлєнія. Що там за гетьман і хто він — не знаємо. Але коли б він мудрий був, не допустив би, щоб його люди і під нього таки копали яму. Як не кажіть, а проти народу не можна йти. Не можна народові волю велику давати, але ж не можна над ним канчуком правити. Треба, щоби було справедливо. Розібрали маєтки. Бо війна прийшла. Революція. Нащо до революції гнали. Думаєте, що революцію робили революціонери. Ні. Офіцерня, паничики. Оці самі, що тепер по селах їздять і народ нагаями порють, поки їх не вишпурнуть під сто чортів. Ех, я казав і кажу. Люди не бачать правди, а вона є. Є правда. Всім є досить місця на землі, тільки треба вміти розумно і чесно жити. Скинули царя — добре. Бо цар не був у себе паном. Не був хазяїн. Відібрали помещикам землю — також добре. Бо хіба їм, отим паничикам, вона потрібна. Яке государство буде терпіти, щоби такі обшари землі марнувалися. А по-моєму, коли помєщик добрий господар, хай господарить. Ні,— забрати йому землю і віддати чесним господарям. Бо землі таки мало. Це признає кожний. Але коли би добре та до ладу її розділили — всім хватило б. А найважніше: земля належить тому, хто її

любить і на ній добре працює. Государство буде тоді багате, як усі будуть працювати...— хто б він не був. Чи то пан, чи мужик, без розділу... І треба дивитися не на того, хто має, а на того, хто не має. Прийди і запитай його: а чому-то ти не маєш? Він тобі скаже: так і так. Я ось маю дуже мало землі, багато дітей. До старости, до громади: люди добрі? Є це працьовита людина? Є це чесний хазяїн? Так, скажуть люди. Є це чесний і справедливий чоловік, не злодій і не п'яниця. Йому треба без викупу дати землі. Хай має собі і дітям. Норму на все. А коли це злодій, гультіпака, пролітаріят усього світу, геть із ним. Государство від такого все одно нічого ніколи не дістане.

Те саме і з панами. І між тими є такі самі. Одні ведуть хазяйство, працюють, інші по заграницях грошики протринькують, з лярвами гуляють, людей зневажають, Бога поганять. Відняти землю таким і баста! Без викупу! Хай іде собі і що хоче робить! Хоче, за працю береться, хоче, здихає, хоче. Божим духом живе.

А ще треба народові просвіток дати. Це дуже важне. Темний народ по-темному робить. Колись, розказують, цар і пани не хотіли народу вчити. Кажуть, думали, темним народом легше правити. Передумались. Не по тій лінії думали. І звірина тресована потрібніша, ніж дика. А ми ж, як-не-як, люди. Ми також не худоба і розум маємо. Своїм розумом, без помочі доходимо: так, а не так потрібно. І коли би вчили нас, не було б революції, не було б отих грабунків, отих злодюг і справа, і зліва. Бо зараз не чесні люди бій ведуть, а, пробачте, ті, що не працювати, а грабувати хочуть. От що. В тім-то й бща. Кажу, люди мої! Біда тепер тому, що всі чесні люди не хочуть кидати отієї самої землі, яка вже для них не радістю, а прокляттям стає. І ще найважніше, що нема в тих людей шани до себе, не чують сили своєї.

Старий я вже і не маю сили починати все наново. Але я вже бачу, що треба робити. Світ новий настає і ми, хто знає, чи будемо в ньому голос мати. Але дітям своїм наказую: діти! Мусите перш, ніж торкнутися землі, пізнати себе. Вчитися мусите. Всі до одного. Чуєте? Всі до одного. Не на панів учитися, а на господарів, на докторів, на потрібних і чесних людей. От воно. А то здоровий чоловік землю рив, а гультяй з паном власть держали. І вони вміють держати її. І тепер гультяй з паном бій веде, грасує по наших полях, по нашій праці, а ми сидимо і мовчимо. І нас затопчуть, бо ми ще не вміємо обстояти за себе. Але кажу: правда завжди наверх вийде. Прийде час, і ми, люди мої, чи наші діти до голосу прийдемо і своє государство востановимо. Це стане, бо ж інакше не можна буде жити.

Солодко і радісно чути Володькові розумування батька. Може, вони і не такі, .як треба, але вони все-таки правдиві. В них нема фальшу. І головне, він дійшов до цього сам. Ніякі книги, ніякі вчителі чи оратори. Боже мій. Скільки в цій людині розумного, доброго, справедливого. Яка непереможна воля жити. Всупереч усьому. І не тільки жити, а рости, ширитись.

Ось не встигли одгриміти гарматні перегроми і Матвій знов зводиться на цілу свою величину. Поширилися чутки, що деякі пани поспіхом землю розпродують. Кажуть, що й угорський пан хоче продати добрий шмат поля і лісу. Одної неділі Матвій бере в руки палицю і ступає своїм розмашним ходом на Угорщину. Пішов і оглянув молодий запуст.

Кусочок чималий. Цілі двадцять десятин в одному загоні. Ціна, кажуть, тисячу карбованців десятина. Це ж просто даровизна. Купляти!

Люди кажуть:

— Ее, знаєте! Хто його знає, як ще воно буде. Думаєте, що той гетьман вдержиться. Наврат. Раз проти народу — баста! Тут чоловік стягатиметься, купуватиме, а прийдуть інші й відберуть. Ні. Таки ліпше вже зачекати.

Вагання Матвія збільшується і збільшується. Вчора перед вечором заходив Стратон.

— Дайбо здоров'я! Чули, що зробили з Мощаницею? Приїхав он з Дерманя Титко. Чорно зробили. Німці. Це останнє слово вимовляє Стратон таємничо.

— Чужа кров, що ж... А що робить наша власть? Кажуть, Таксарі почали за свої розбиті тартаки впоминатися. Воно понятно, але, що можна зробити таким способом, як вони задумали. Послали в село німців, щоби контрибуцію для жида стягти. Мощаничани виставили за селом кілька "пуліньотів" і сипнули по німцях, бо ж знаєте... Коли вже вони прийдуть стягати контрибуцію, не проси змилування. Зате, по кількох днях, до села прийшла ціла німецька рота. Виловили матросів і інших главарів, зачинили їх у магазині і живцем спалили. Кажуть, живих людей у вогонь кидали.

Матвій подумав.

— Не віриться, щоб це правда була. Де ж видано, щоб живих людей палили.

— Ну, знаєте. Хто його знає. Титко каже, що йому самі мощаничани розказали. Все, каже, село розбіглося. Хто куди бачив. І кобто покарали винних. А тож невинних якраз; бо хто винним чувся, хіба дурний дома сидіти.

— Ні,— сказав Матвій,— Не втримається ця вдасть. Он усе більше про большевиків гуторять. Ті золоті гори обіцяють, а ці відразу з нагаями та канчуками заходилися.

Від цього часу Матвій занехтує думку про нову купівлю землі. Він весь стурбований. Оповідання Стратона вплинуло на нього надзвичайно. Він знає Мощаницю, знає людей з неї. Колись навіть купив у одного мощаницького дядька корову. Дивний світ для Матвія настав. Незрозумілий. Він знав свою силу і вагу і вперто, сміливо йшов від перемоги до перемоги. Але настають часи, що вимагають інших сил і інших борців. Матвій розуміє це, але не чує більше сили вступити в лави нових змагунів. Він починає розуміти, що змагання тепер не за землю, ту, яку він десятини сточував та тісний родинний вузол в'язав, а за право влади над тією землею. Він поволі починає розуміти, що й він не був паном своїх мрій, а був він лиш знаряддям якихось вищих від нього сил, які щойно тепер зводять жорстоку боротьбу за втримання влади над ним. А що ж він? Невже він чесний, справедливий працівник, що ріс, як росте дерево знизу доверху, не має сили озватися за право своє? Мабуть, так. Мабуть, не має він тієї сили. Він не має змоги відорватися від скиби, з якою цілинне зрісся. І тому ходить він тепер якийсь безрадний, якийсь пригноблений.

За пару днів прийшлося поїхати до Кордишева до млина. Виїхали з Володьком раненько. Дзвінкий літній ранок. Тиша. Сходить потужне сонце. Ліс жолобецький співає небуденну пісню, хоч вічно одну і вічно незмінну, їдуть долиною над річкою. Над

рівною зеленню лугів вигойдується туман. Зрідка вилітають з молодого очерету чайки, попадають під зливу раннього проміння і там виблискують сріблом своєї барви. Які вони вперто неспокійні. Скільки настирливості. Хижі їх голоси скаржаться і плачуть сердитим плачем.

За цілу дорогу мало зустрічають людей. Не видно революції. Здається, відгула війна, вернувся мир, спокій. Он на лівому схилі долини хвилюється пшениця жолобецького пана. Між нею цвітуть волошки і червоні маки. На лузі та очереті цвіте дика коситинь. Спокій.

Коло млина, як звичайно, завізники. Сидять на сонці селяни, курять, регочуть і очікують своєї черги. Знаходяться такі, що знають Матвія.

— Ааа, дайбо здоров'я! Як маємось? Що доброго, дядьку Матвію?

— Та звичайно. Доброго тепер не жди.

Матвій з Володьком зносять мішки, важать їх. Завіз великий і зараз змолоти не вдасться. Прийдеться залишитися на ніч. Ось тільки підживляться коні, й назад. Володько поїде, а Матвій залишається.

Поки підкормлюються коні, Володько йде оглянути млин і став. Дещо нагадує йому Лебедщину, але тут став значно більший, глибший. Стависько також велике. Вода в ставу чиста так, що видно дно і зграї рибок. Над ставом крутяться і кигикають чайки. Володько сідає на самому краєчку дерев'яної запруди і вдивляється в прозору воду. Онде лізе рачок. Так давно не бачив цих цікавих тваринок. Йому приємно сидіти так на сонці і бачити життя, що нагадує дитинство. Але разом, яка велика різниця між теперішнім і колишнім. Як неймовірно далеко пішло життя наперед. За цей час відбулася війна, почалася революція. Міняються влади. Змагає до самостійності його пробуджена країна і от-от здобуде цю самостійність. Вона вже вважається самостійною і Володько її громадянин. Він уже це розуміє і йому навіть приємно це розуміти. У нього вливається якась частинка гордості від того розуміння. Цей млин, ці люди, цей став — все, все навкруги це Україна, і навіть отой рачок у ставу, це вже багатство України. Як радісно, як приємно. І дарма, що он ті селяни так мало почувають себе господарями своєї держави. Вони не можуть цього почувати. В них немає такого радісного, приємного чуття.

Матвій покликав Володька. Хлопець сам незчувся, яким чином виникли в нього такі думки. Все це навіяв спогад дитинства. Він зірвався і пішов до батька.

— Ну, так поїдеш до дому,— сказав той. — А завтра рано приїжджай.

Володько відчіплює опалку, гнуздає коні. О, ви, мої добрі коні, думає він. Гладить блискучу пружну шию карої. Вона дивиться на Володька добрим байдужим поглядом. Киргиз також не перечить нічому, їм обом байдуже. Вони пройшли війну, пережили дуже багато. Зазнали ці тварини всячини, і коли б не купив їх Матвій, їх кості напевно валялися би по ярах разом з тими, яких цілі стоси отут валяються та свідчать про прикрі часи. Добрі, щирі, спокійні тварини.

Володько любить свої коні. Нема причини їх не любити. Він сідає на віз і іде. Шкода гонити коні, а часу досить. Коло хуторів Ляхівці доганяє двох гайдамаків. Він вперше їх

бачить. Не мав якось нагоди бачити, й аж тепер, невідомо звідки, вони тут взялися.

— Стой! — різко гукає один з них.— Куда єдєш, маладой человек?

Володько зупиняє коні й пояснює.

— Харашо! Так і нас с сабой подвєзьош! Пригай, Мітька! — звернувся він до свого товариша.

Володько перечити не бажає. Підвезти їх не така біда. Гайдамаки щось там лаються, що мало соломи на віз намощено. Володько пояснює, що він з млина іде. Одвіз мішки, тому не міг набирати більше соломи.

Гаразд, їдуть далі. Володько трохи дивується, що гайдамаки розмовляють по-московськи. Ну, але що тепер дивуватися. Їдуть. Яке йому до них діло. Перед Жолобками один з гайдамаків звертається до Володька:

— Слиш, козак. Ти атвєзьош нас сєводня до Кременца. Лошаді імєєш харошіє. А что, ані казьонния?

Володько чує і знає, до чого той провадить, але мовчить і не оглядається. "Казьонниє"! Тоді коли вони сновигали по полях, грузли в снігових заметах, гибли, мов мухи в осені...

Не бійсь... Тоді він один з другим не бачив, що то "казьонниє". Вйо! І Володько чомусь злісно хльоскає по конях батогом, ніби ті щось винні.

— Не можу я вас везти сьогодні до Крем'янця,— раптом сміло озвався Володько... Гайдамака підняв голову.

— А почему?

— Бо не можу!

— Ето не аргумент... Павєзьош... Да, да. Павєзьош, павєзьош! Нє то ми і лошаді твої канфіскуєм... Ета казьонниє.

Володько далі насуплено мовчить. Що казати. Він дуже добре розуміє тих нахабних і дурних парубків, може, зі сусіднього села, які живуть скорше інстинктом, ніж розумом. А раз мають револьвери при боці, що їм тоді на перешкоді дещо поглумитися над безборонним.

І ще зміцнився Володько у запозиченому від батька переконанні, що ніхто тепер, по війні, не думає творити порядку. Нема сили в людей, щоб наново взятися за працю. І хто би то не був, чи ось ці гайдамаки, чи большевики, всі вони однакові вороги порядку і справедливості, бо всі вони хочуть ще бенкету, революції, хочуть пожити, бо нащо "стільки-то років кров проливав". І всі вони найбільші вороги тих, що працюють та щось мають. Революція, права чи ліва, перш усього лягає тягарем на господарів. Ті дадуть, що мають, і кожний, хто не прийде, не скаже "на", тільки "дай". Це селянське пересвідчення знає Володько і тому поділяє байдужість своїх сусідів до всіх. "Еее, всі вони однакові!"

Але Володько, як син землі, може бути іншим захоплений. Цього захоплення поки що не поділяють ні Стратон, ні Іван, ані навіть рідний батько. Воно має свій грунт не на землі, а в душі. Він прочитав уже Кащенка. Він вивчив Шевченка. Він знає, що були колись Січ, Запоріжжя, вільність. Його душу полонила романтика того привабливого

давноминулого, з чубатими козаками, з дніпровими порогами, зі степами широкими. То була Україна. Так. Це Україна, його батьківщина, дивна й незнана земля, що має два обличчя. Одно чорне, з потом праці, друге радісне, усміхнене, рожеве, як барва рожі, зрошеної росою. І це приваблює Володька. І за це він хоче битися і звести до бою батька, сусідів — чорних, зачовганих працею чоловіків... Володьку! Ти смішний.

Коні біжать. Ось уже Жолобки. Гайдамаки сидять і курять. Виїжджають з долини на пригірок.

Їдуть вулицею. Під'їжджають до кращої більшої хати.

— Стій! — чує Володько. Оглядається.— Стій тут. Підем снідати. Хто тут живе?

— Дяк,— відповідає Володько і зупиняє коні.

— Прекрасно! Он і дяківни тіп-топ виглядають. Стій і чекай на нас.

Зіскочили і побігли на подвір'я. Володько сидить на возі. Коні стоять і помахують хвостчми. На них падають гедзи і тнуть. Гайдамаки сховалися в сінях, звідки одразу чути гармидер. По деякому часі вибігла струнка і гарненька, вдягнена в суконку з доморобного полотна, дяківна. Вона усміхається. Володько дивиться на неї з-під лоба.

— Чого ти такий сердитий? — питає дяківна. Володько сказав, чого.

— Ну, то ми їх там заговоримо, а ти їдь собі і все... Знають вони, де ти живеш?

А Володько й сам уже думав над цим. Тепер міркує лиш, як його краще "чкурнути". Дяківна допомогла. Пішла до хати і, коли гайдамаки поїдали яєшню, вийшла та махнула рукою. Володько рушив, спочатку хода, далі смикнув по конях батюгою і тільки хмара куряви знялася за ним.

Другого ранку Володько був у Кордишеві й усе оповів батькові. Той зазначив, що тепер не дасться вдержати ці коні.

І його слова справдились. Через кілька днів до Тилявки прийшов відділ німців. Виявилося, що це той самий відділ, що так особливо розквитувався з Мошаницею. Зі собою мали вони ще багато мощаницької здобичі. В однім добрім мощаницькім возі зломилося колесо. Почали шукати по хуторах чогось, чим би можна того воза замінити. В Матвія стоїть на подвір'ю добрий "казьонний" віз. Побачили його і без слова заміняли на мощаницького. Та на цім не кінець. Володько привів саме з паші коні. Німцям сподобались вони... Оглянули, відв'язали кару кобилу, шось гергочуть і ведуть геть. Ціла Матвієва родина в лемент, але це мало впливає на німців. Володькові сльози стоять на очах. Німець вивів кобилу на шлях, веде за повід. За ним ступає розгублений Матвій, а за Матвієм Володько. Вони не хочуть вірити, що той чужий чоловік забере їм їх власну коняку. Вони йдуть і на щось надіються. А може... А може, він таки змилосердиться...

— Пане! — просить Матвій.— Не беріть мені її. Я не буду мати чим робити в полі.

Який він дивний, той Матвій. Це ж все одно коли б він благав отой камінь, щоби він зірвався і летів птахом.

Але Матвій все-таки не падає духом. Йому приходить на думку неймовірне. Коли дійшли аж до церкви, Матвій виймає з кишені свого пуляреса, видобуває з нього "катеринку".

— Пан! Гей, пан! — кличе Матвій і підходить аж до самою німця. Той оглядається, Матвій тицяє йому катеринку. Той робить вираз ображеного, але, пройшовши кроків десять, зупиняється. Володько бачить це, і в його душі острах та надія. Кобила байдуже стоїть, помахує хвостом. Сонце ллється на її чорну гладеньку спину, на клуби і відбивається. Ось вона зводить високо голову, випростує пружні шпичасті вуха.

Німець протягає руку і бере в Матвія сотку. Натомість передає Матвієві повід Карої. Володько підстрибує.

— На! — гукає Матвій. Володько підскакує, миттю злітає на кобилу і з копита пускається в чвал. Матвій суворий і сердитий поволі йде вулицею. Він міркує. У нього вже виникло тверде рішення продати ті коні. Не мине їх революція.

А німець пішов собі далі.

Ще через кілька днів прибули до Матвія купці. Сторгувалися і забрали кару і Киргиза за три тисячі й сто карбованців. Половину "миколаївками", половину "хвартушками" та "осиковатими". На цих останніх герби й атрибути Української Держави. Але ні Матвій, ні Володько не виявляють з того великої втіхи. Не чуються вони в своїй державі. Хтось, десь невідомий править тією державою, з якої тільки і є, що ті "осиковаті" знаки державної скарбниці.

Наближаються жнива. Матвій купує нові коні, звичайні селянські коники — сіра кобила, карий кінь і в добавок до того, купує великого, молодого, але дуже занедбаного коростявого шпака.

Перед самими жнивами сталася подія, що лишила Володькові глибокий слід. Одного дня з Дерманя прибуло кілька молодих жінок. Між ними дядькова Єлисеєва Палажка і молодша дядина Мотря. Їдуть до Почаєва. Це уперше, відколи затихла війна. Кличуть також Катерину і Володька.

Володько на такі справи перший. Мандри, відвідини незнайомих місць... Іти широким шляхом, полями, лісами, селами... Звільнитися трохи від турботи і гризот щоденних... Думати над долею рідного краю і любуватися його чарівною красою — на це Володько перший. І мати не проти цього:

— Бувало, дітоньки, й сама ходила... Десяток разів, милі мої, ішла відвідати святе місце, де сама Мати Божа на камінь ступила і лишила вічний слід.

Ще звечора палахкотить у челюстях печі вогонь. Печуть коржі і смажать м'ясо. На другий день раненько — ще сонце не винеслося з-за жолобецького лісу — відхід. Володько накульбачив на себе торбу. Чоботи позв'язував на палиці, а йде босоніж.

Пражить сонце. Направо й наліво поля мов застиглі золоті озера. От-от підкладай косу, серп і вали дорідне жниво.

Їдуть через Крем'янець. У місті тихо, чисто. Коло будинків поліційної управи вартовий у шоломі. Німець. Стоїть і насуплено дивиться. Дивні, суворі люди. Нема в них усмішки.

Перейшли Широкою і звернули на Костельну до гори. Коло будови колишньої "уєздной касси" Володько зупиняється. Вдивляється в напис "Повітова скарбниця" і над цим тризуб. Приємно. Ніщо інше не вказує, що це українське місто, хай хоч що-небудь.

Далі на гору. Звідтіль видно ціле місто. Білі, великі будови ліцею, собор, монастир. Сади розкидалися по взгір'ю. Гора Бона нагадує забутий, врослий у землю велетенський шолом. А навколо села, сади і знов села.

Велична земле моя, радість моя! Благословляю красу й ширінь твою і люд правдивий, щирий, простий. Може, земле моя кохана, і над твоєю долею засяє ясна зоря свободи. Ще крок, ще тільки один крок... І чудесна, споюючa, свята свобода розгорне золоті свої крила над цими селами, садами, полями.

Як неймовірно радісно. Володько забуває все те, що було недавно. До нього вертається його божок, божок цікавості, радості, божок молодої сили. Ще далеко, дуже далеко, двадцять два кілометри той Почаїв, але з гори Хрест уже виразно видно золоту баню його дзвіниці, що палахкотить у соняшній зливі. Вона стоїть на чорній смузі лісу, мов маяк на скелі океану. Ліси, яри. Сходять мандрівники вниз. Баня Почаєва ховається. Під ногами міняється грунт. Між гаями крейдяні поля, вбогі розбиті села, виснажені люди.

Слід війни помітно надто виразно. Рівнина Іквй спорота здовж і поперек окопами. Чагарники колючого дроту вростають бур'яном. Де-не-де, на місці колишніх сіл зводяться хатки; через непокриті стріхи курить дим, голі діти вибігають на дорогу.

— Дайте, тіточко, кусник хліба! — протягають худі, мов патики, рученята. Подорожні скидають торби, виймають хліб, дають. Урадувані діти біжать до своїх недокінчених хат.

Дунаїв. Село, де всі мандрівники відпочивають, полуднують; п'ють чисту, мов лід холодну, джерельну воду. Ще один перехід в'юнкою сошею, через ліс і вже Почаїв. Ось тут, кажуть, стояла колись каплиця. Під нею завжди відпочивали мандрівники. Володько стільки разів чув про ту каплицю. Тепер з неї лишився тільки один фундамент. На її місці поставили хрест, на якому скарбонка для пожертв.

Ціле село розбите. Залишилося лиш кілька хат і дерев'яна церква зі збитою і похиленою на бік банею.

Володько сидить на камені в гурті мандрівників і думає. У ногах сіпає біль. Засмажене сонцем обличчя горить. У голову тиснуться думи над минулим, теперішнім і будучим. Уявляється йому війна, що бушувала тут ще недавно. Уявляються ті люди, що робили з цієї землі руїну, билися, клалися трупом, щоби все так нагло урвати і безславно зникнути.

Поїли, попили, відпочили, обділили жебрацьку дітвору та калік і далі.

Дівчата веселі, сміються, жартують. Володькові радісно, але йому ніколи сміятися. Його приневолює до поважності надзвичайна хвилина. Зворушливе, дивовижне, надзвичайне дивовисько, яке пройшло перед його очима, це війна. І от тепер він ступає по тих місцях, де кожний камінець кричить війною. По дорозі валяються розбиті військові вози, різні речі, набої. По полях розсипані ями від стрілен, що рвались.

Почаївський ліс. Старі товстючі дерева. І тут помітно війну. Розторощені стовбури, укриття. Порозкидані, зіпсуті речі.

У лісі дещо прохолодніло. Йдеться легше. Жарти і сміх стихають, бо ще півгодинки,

ще пара кілометрів, і перед очима Почаїв. Виходять на взлісся.

Всі зупиняються, стають навколішки, хрестяться. Володько в полоні враження. Він хреститься також. Перед очима велетенська, маєстатна постать лаври зі всіма її будовами. Володько безліч разів бачив її на малюнках і от аж тепер нарешті бачить її власними очима. Це вона, та гора, де "пасли, пасли пастирі, пасли овци на горі, та й увиділи Божу Матір на скалі". Це тут змагалися здобути святиню турки, що впали жертвою кари Матері Бога.

Сила враження, віри охопила й узброїла його. Він бачить лише великанську білу, залиту передвечірним сонцем святиню, до якої впродовж віків зі всіх куточків його рідної землі спливали люди, щоби бодай тут, разом із водою зі "стопи" Матері Бога, зачерпнути підсилення віри — єдиної опори жорстокого селянського існування.

0н клячать гурти в білих свитках і постолах. І ці сірі розчухрані постаті, з цілими горами клунків на плечах, бозна з яких лісів і багон, принесли на показ світові свою біду, свою темноту. Он стоять вони навколішках, і їх безбарвні очі горять великою вірою.

Віра. Страшне недоторкане слово. Над світом війна, над світом пожежа, а вони клячать у поросі. Які сили піднімуть їх із того пороху й уведуть у храм, де зустріне їх усміхнений Бог і скаже їм: встаньте! Ви образ і подоба моя! Огляньтеся на себе і пізнайте своє вбожество, віднайдіть у собі гідність мого найкращого творіння, яке я назвав найкращим ім'ям. Встаньте і будьте самі собою!..

Вдарив велетенський дзвін; і від його громового рокоту затремтіли люди, дерева, земля.

— Ну, люди! Вже час! Вставаймо!

Серед глибокої тиші, під звуки велетенського дзвону слова ті видаються закликом.

Всі встають, назувають на ноги взуття і йдуть. Все ближче і ближче лаври. Все ближче і ближче мета. Все потужніше гуде великий дзвін, розтягаючи своє бамкання геть навколо, як далеко сягне око.

Приходять. Скрізь люди. Шукають місця для нічлігів. Багато хат розбитих. Знаходять одну хату, де їх приймають. Ще не оправлена вона від війни як слід. Нові двері, нові вікна, полатаний поміст. Меблі зганяні. На стіні стародавній з тягарками годинник. Чоловік, жінка, двоє русявих, живих малих. Мандрівники займають передню кімнату і розташовуються по помості.

Перед спанням ідуть "на вечірню". Зі страхом і трепетом вступають під зводи велетенського храму, де розноситься спів, ладан, золотий відблиск сяйва свічок і електрики. Он золота ікона над стопою. Онде-о ті відомі з чистого срібла дзеркала. Кажуть, німці підміняли їх. Онде місце, де стоїть чудодійна ікона Матері Божої. Під нею милиці людини, що колись належали каліці, який вірив і одужав. Малюнки чудес, які сталися тут, на цьому місці.

Володько на деякий час стає знов тим малим Володьком, який не має часу ні молитися, ні роздумувати над усім, що бачить. Він увесь увага, ввесь переживання, ввесь уява. Розкіш святині полоняє його, і треба все оглянути, пережити нутром і

затямити кожний непомітний звук великої душевної музики.

Другий день. Молодиці, дівчата спішать на ярмарок. Там буди з всіляким дешевим крамом. Свистуни, гармоньки, кульчики, бляшані хрестики. Юрби дівчат купчаться коло балаганів, торгуються, купують. Он стоїть безногий чоловік із катеринкою. На катеринці папуга, що тягне "щастя". На хідниках під парканами янчать каліки, риплять своїми невибагливими струментами лірники. Висвистують свистуни, виграють на губних гармоньках, вигукують продавачі.

Володько оглядає все, цікавиться, але не знаходить для себе нічого гідного уваги. Він кидає жінок, які захоплюються торгівлею і піднімається нагору, проходить брамою на лаврське подвір'я. Там відчинені образарні, книгарні. Володько заходить до книгарні. Він хотів би купити якісь книжки, писані по-українськи. Але таких немає. Книжки все русскі. "Святітєль Пітірім Тамбовскій", "Сергій Радонєжскій", "Серафім Саровскій". Он відома "Откровєніє воїна із каріта". Бачить також "Ад і рай". Ці книжки нагадують Володькові дитинство. Не любить він тепер такого читання, але чомусь купує "Ад і рай" і "Откровєніє". Ніяково так вийти, не купивши нічого.

Далі йде під дзвіницю, задирає голову догори. Висока. Мури які! Сила людська непроста річ. Все зробить. Заманулося полізти на дзвіницю. На другому поверсі велетень дзвін. Коли знімали його і вивозили "вглуб Росії", пробили цілу стіну. Тепер вона забита дошками, а дзвін знов на своєму місці. Поліз далі, виліз на самий останній поверх, туди, де стоїть машина годинника. Війна зупинила його і він не рухається. Через дірки в його циферблаті німець слідкував за руским. Розказували ж, що руский хотів з "орудій" креснуть по дзвіниці, та побоявся гріха.

Тепер Володько сам висадив голову через дірку і з острахом оглядає далеку землю, всипану дрібненькими людьми. Навколо у простір летить зір і не бачить собі межі. Отам десь Галичина. Звідтіль їхали дядьки, що вісьтали. Там Австрія. І ще далі там багато держав і багато народів. Шкода, що зір так близько сягає, що нема крил у людини, що сила не в стані здобути того, чого прагне душа. А Володько дуже, дуже хотів би відвідати ті далекі дивні краї, побачити, як там живуть, що там роблять. У його уяві встають постаті минувшини тих країн. Вальтер Скотт навчав його історії, Жюль Верн фізики, Купер географії. Там шалені міста, там Париж, Берлін, Лондон. Там височенні Альпи і безконечний широчезний океанський шлях у країну Тома Соєра та на місця пригод Майн-Рідовських героїв.

Знімись, хлопче, махни крилом і край кришталеві простори, привабливі і чарівні.

Через годину Володько знов у храмі, знов спів, розкотисте басування архидиякона, від чого тремтить цілий масив будови. Хлопець іде в печорські церкви. На сходах малюнки. Цілі натовпи угодників Божих, що посходилися сюди з цілої Росії та оздобили ці мури. Все печерний, темний, висохлий народ. Все терпеливці і страдники. Все носії великого одушевления своїх часів.

Тут і Йов Северський спочиває. Он домовина його, а над нею чернець. До домовини підступають перелякані, ледь дихаючі жінки, а чернець грубо попихає їх своїми сильними руками і басом підганяє:

— Ну там! Жівєй!

Перелякані жінки не чують цього. Вони зачаровані святістю місця і штовхуни ченця приймають як належне. Але на Володька робить це дике враження. Він не тиснеться побачити мощі, а стоїть осторонь та оглядає.

Після сходить у найнижчу печерну церкву. Тут залишилися сліди та запах війни. І вирвані з іконостасу двері, та оголений підставець престолу; солома, що лежить так, як лежала тоді, коли в ній спали воїни чужого народу, і навіть ті скинуті зі стіни чорні олійні образи з прохромленими обличчями, все це говорить винятково дивною мовою, мовою, яка влазить у святе святих людини і розростається там до неймовірних розмірів.

Піднімаючись між колонами печерців по сходах нагору, Володько не чув святості. Поведінка ченця, прохромлені святі, солома... Яка це святість? Чому не встане Йов і не прожене тих, що поневіряють людським побожним наставлениям?

І аж на галерії, з якої відхиляється перед зором ширінь рідної землі, Володько знов бере себе в руки. Тримайся, хлопче! Ще не час тобі спотикатися і падати. Дивись, сонце яке і як горить воно великим огнем. І дивись, яка держава лягла направо й наліво, взад і вперед від стіп твоїх. Вона є державою духа і віри. Іди вперед і будь... Зазначи своє буття вогнем нової віри, розложеним на попелищі старого вогнища. Іди і будь!..

Обтяжені свистунами, кониками, іконами, шкляним намистом і всяким подібним почаївським крамом, вертаються мандрівники у свої села. Спека добігає до найвищої точки. Захід проривається, з-за обрію догори рвуться гнідо-чорні клуби, розмальовують небо на бронзу, і стає шумно. Громи тріскають хльостко, сердито і несподівано. Дощ люрить нараз потоками. Мандрівники серед чистого поля, щойно минули шпилясту, на рівнині одиноку, гору Гостру. На ній високий хрест і кілька химерно покалічених інвалідів війни у вигляді дерев. Мандрівники всі бачать, як гатять у ті нещасні рештки гірської окраси небесні сили свій гнів і стріли. На голову, за комір, у рот, мов із ринви, ллється теплувата безсмачна вода, і по короткому часі всі подібні на топлеників, яких щойно врятували. Спідниці дівчат липнуть до ніг і перешкоджають у ході. Вони пищать, гнуть голови, ніби при купанні, коли бавлячись люди хлещуть один другому у вічі воду. Але Володькові це не шкодить. Навпаки. Від спеки розболілася голова, потоки води охолодили жагу і вибухи крові втихомирились. Жита похилилися, трава заяріла, ліс шарнувся сюди й туди, ніби бажає вихитатись із грунту і відлетіти під гуркіт і світло неба, в невідоме...

Додому дотягнулися пізно вночі. Кожний суглоб, кожний шматок м'язів, кожна кісточка щемить, догоряє. Втома звалює людей у провалля твердого сну. Сплять у клуні на соломі, а над клунею б'ють громи, котить хмара за хмарою, ллє ударно дощ. І так триває до рання. Спати в таку ніч мертвим сном у сухому і теплі, це втішатись великою насолодою кпин з люті могутніх сил неба і землі, в певному переконанні, що всі їх намагання безсилі перешкодити нам...

Наступають жнива. Перед Петром приходить додому Василь. Він став справжнім вояком. У його посвідці звільнення написано "козак (такого-то) полку"... Говорить

Василь по-українськи. Слова "загально", "головний" і багато інших, невживаних на селі, замінили йому "вобще, главний"... Він виріс, став розумніший. Батько спитав:

— Що ж вас розпустили? А як же "государство" буде? Без войска?.. Німці господарять?..

Василь оповів, як їх полк поділився, як українці відійшли і сказали: "Не бажаємо більше разом із кацапнею! Дайош нашу армію!" До Винниці сила москалів стягнулось. Так ми викотили наші "максими", як брязнули по них — не стало москалів. Зброю, сучі коти, зложили і в Кацапію

відійшли...

— А проти німців так і не встояли?..

— Ні. Чому. І німців не боялися, та наказ прийшов. Склали зброю і роз'їхалися.

Матвій крутить головою, морщить широке чоло, мацає його цілою долонею, ніби воно гаряче. Видно, він невдоволений.

Жнива минають. Поля криються гострими стернями. Ясні, дзвінкі дні, коли рідке повітря далеко переносить кожний звук. Падають з неба зорі.

IX

Цієї осені до школи в Дермані виправляють Довбенки двох членів своєї родини. Хведот скінчив сільську початкову школу, але що він там того навчився. Тепер чоловік з такою наукою все одно що й без неї. Підросте дитина, піде між люди — скрізь розторопніший той, хто грамоту знає. А хто своїй дитині ворог. Хай іде, вчиться, росте, набирається розуму.

Двадцять дев'ятого серпня виїхали Володько з Хведотом з Тилявки. Везе їх сам Матвій. Обидва хлопці міцні, загорілі, з мозолистими долонями.

Володько лишається по-старому в дядька Єлисея на помешканні, а Хведота дають до тітки Зіньки на Залуже. Це досить далеко від школи, геть аж під верхівським лісом. Але що робити.

Батько від'їжджає... Володько знов у Дермані. Знов рідні сади, лішники, займиська, стежки й перелази. Любить Володько це розлоге, хороше село. Сади знов сипнули овочем… Стоять яблуні, мов розціловані дівчата. Ранок. Сонце зводиться над монастирськими шпичастими смереками. З листя яблунь скапують сльозини холодної роси. Десь-не-десь вдарить об вогку землю твердий соблук , чи воскова довгощепа, або золота ренета. Груші хунтівки, мов зелені дзвінки, обчіпляли галузки дерева. Сливи наливаються синім вином і, коли п'єш оком їх барву, мимохіть п'янієш.

По взгір'ях, по горбках та ярах розкидалися садиби. Здебільша муровані хати — криті бляхою. Клуні на мурованих стовпах. Кам'яні хліви. Кожна садиба втопилася й захлинулася садом. Від садиби до садиби перелаз. Стежки збігають садами, лішниками, поплутані без пуття і ліку. По них ходять босими ногами моторні й химерні дівчата, голосні молодиці, стрункі та дужі парубки.

Дерманці не знають смутку. Життя їх пружне та метушливе. Палке кохання, буревійна гульня і така ж їх революція.

Ні одно село не знає стільки сходок, стільки крику, стільки гаміру, як Дермань.

Німці дещо збили пиху того села, але бундючні матроси, що зграями прибувають зо всіх морів та океанів, заповідають буревій. Щонеділі коло церкви та монастиря юрбами стоять цибаті військовики. Мова їх терпка. Біда вам, німці, буде...

По гаях, лішниках стріляцина. Навіть Володько з Петром частенько беруть свої обрізи, напихають кишені "патронами" і тарахкають "по чом зря" у стару черешню пайкового липнику. Всадив патрон, тарах!.. Луна геть покотилася, а черешня рану нову дістала, скорше зі світа зійде. І так порохнява. Досить настоялася, народилася.

У Пилипівку зчиняється метушня. Кажуть, німців під сто чортів женуть. Повстанців веде якийсь Петлюра. Хай. Досить німецького "правлєнія". Давай "рабоче-крестіянску" власть.

Молодшому Володьковому дядькові Пархвенові бракнуло олію. Всипав у мішечок на макуху ріпаку, взяв баньку в руку і поклигав до Мізоча.

Пішов і нема. Дядина Мотря метушиться, бігає.

— Щось мені, чуєте, так сутужно... Щось так не по мені... Хилиться до вечора день, вечоріє, смеркає... Нема Пархвена. По смерку прибігає хтось і гукає:

— Їдьте скорше, бо під Мізочем німці Пархвена ранили.

Дядько Єлисей за коні і гайда. За годину привезли Пархвена. Лежить на санях блідий, мов із крейди різьблений. Під носом кров, на чолі кров, руки в крові. Ноги замотані замерзлою в крові рядниною. Права нога його перебита. Ледве живим довезли.

Кажуть: у Мізочі "отряд" Рикуна напав на німців. А вони люті, мов роздратовані оси. Оточили Мізоч і нікого не випускають. Винесли над гору від Мізоча кілька кулеметів, сікнули по жидівських хижах. Тільки вікна висипались, а з людей нікого не чіпило.

Пархвен олію набив і несе спокійно в баньці. Пішов стежкою і якось минув німецьку заставу. І вже коли був далеко під пригірком, побачив його німець.

— Гальт! — крикнув він. Пархвен не чує. Він спішить з олієм додому. Там чекає на нього Мотря.

Німець прицілився, бабахнув, і пропала Пархвенова нога. Впав у рів коло дороги. Холод, сніг. З ноги тече річка. Навкруги ні одної людини, тільки від Мізоча кулі посвистують.

Щастя, що хтось його там побачив. А ні, то гегнув би й кінець.

Одвезли Пархвена до Острога. Хто знає, чи вилікують. У селі шириться іспанка. Мруть люди. В сусіда Івана помирає одна за другою три молоді дівки. Плач, похоронні

співи.

Одночасно по займиськах курить дим. Це самогонщики. Юрба людей у кожухах та "шинелях" оточила "куб" і очікує "перваку". Куб стоїть, побулькує всередині. З рурки холодильника попшикує пара. Під рукою вже приготована пляшка. Ще хвилина, друга, і пара перестає йти, а натомість тоненьким цюрком линувся первак. Червона, зашкорупла рука підставляє чарку, тримає, поки набіжить повна і несе її під зарослі вусом уста. Хильнула... Ааах! Ух! Міцний чортяка! Пробуйте, куме!

Кум пробує, сусід пробує, всі пробують. Було мовчки, а по пробі стає гамірно.

Вечорами в хаті Єлисея "зборня". Вернувся матрос Балтійського флоту, Сергій Корнійчук. Він одинак. Хату має, кілька десятин землі. Але не має ні батька, ні матері. Прийшов додому і "повний пролетар". Одна з вибитими вікнами пустка в садку і це все.

Але із себе "герой первого сорта". Карк, пика. На руці годинник. 1 грамоту знає, на крейсері писарем був, а пише здорово. Виведе стрічку і без лінійки, а як струна проста.

Бував у Кронштадті, Петрограді, Гельсінгфорсі. Знає, чим відрізняється Корейський від Леніна. Перший — сукин син, буржуазний прихвостень, другий — товариш Лєнін, вождь большевиків-комуністів, що несе всьому трудовому народові свободу, рівність і братерство. Селянам усім несе він землю без викупу, скільки кому треба. Касує приватну власність, бо земля не належить нікому, тільки тому, хто на ній працює.

t ще знає він, хто такий Троцький, Мілюков, Гучков, Терещенко. Перший пролетар, решта буржуазія і капіталісти, що ссали кров трудящого пролєтаріяту.

Знає він і про Петлюру. Контрреволюційна зволота, кілька тисяч десятин на Полтавщині. Не менша "гидра контрре-

454

волюції" і Грушевський. Кому не відомо, що в Києві його миловарний "завод".

Це ж ті, що хочуть "самостійної". Це ж вони, що пишуть "мовою оголошення". Але нас не відділиш від "руского брата, з котрим чотири роки разом кров проливав, з одного ко-

тьолка їв".

— А я ж що кажу,— зазначує Єлисей.— Куди його відділятись. На яку погибель, сто болів ув його ма', ділитися. Сказано: чим більше хазяйство, тим і "пользи" більше. Ні? — 1, виговоривши своє переконання, Єлисей по-свойому кутом рота прудко спльовує, що значить поважне ставлення справи.

Володько горить, мов сірник. У нього немає ні слів, ні відваги, але казати щось треба. Не можна про такі речі мовчати.

— Не треба, кажете, ділитися. Бо ви не знаєте... Вам здається, що москаль ваш брат, а він ваш "експлостатор". (Оо, Володько вміє і вчене слово підпустити). Подивіться:

де на Україні великі фабрики чи заводи? Де "оружейний завод"? В Тулі, в Іжевську. Де обробляють українське залізо? У Москві, Петрограді, бо в Україні, бачте, небезпечно. З неї тільки хліб та хліб помпують, всі заграниці, всі чужі держави кормлять та московську казну поповняють.

Володька слухають, мов старого. Раз він і за українське залізо знає, TQ чого ще треба. Навіть Сергій нічого ліпшого не втне. Тільки Сергій "сам був, сам бачив", а Володько? Хіба з книжок. А книжка хіба що? Бог? t книжка бреше.

Та Володько не думає піддаватися без бою. Вірять йому, не вірять — все одно. Слово по слову, ступ за стулом, в гущу, в незнання, в несвідомість! Вперед, Володьку!

Сергій пригадує про "залізяку на пузяку, геп!" Це, мовляв, "мова" зі "самопер попер до мордописні".

Регіт. Володько гарячиться. Він чує в цьому щось жорстоко дике, але йому бракує витривалості, такту переслухати, стати понад це, злегковажити тих близьких і дорогих людей. Володько вибухає, мов динаміт. Він хотів би побити того матроса, але не чує досить сили, тікає у другу темну кімнату і там під бугаєм на тапчані реве ревом люті, болю і жалю. Тут уперше відчуває Володько трагедію світу, з котрого він походить, але який він любить і в який вірить. Тато, дядько, Сергій і безліч Сергіїв. Всі вони яскраві, виразні здорові постаті, справжні герої праці і якісь самі не свої. Хтось сидить у їх душах і говорить їх власними устами хулу і зневагу на самих себе. Хто? Хто ти, бісе, що сидиш у душах моїх батьків, дідів?..

І Володько починає гарячкове шукати відповіді на пекучі питання. Починає від себе і того вогнища, коло котрого зав'язалось і розрослось його життя. Починає згадувати кожний виразніший мент свого короткого життєвого шляху, починаючи від того цвіркуна в печі, що навів його і батька на розмову про Росію і рускість... Так. Вони були рускі... "Не такі рускі... Не кацапи... Ні. Ненастоящі... А хахли, люди, простий народ"... Але українці? Ні. Українцями вони ніколи не були, тому яка жура, що честь і шана того імені топчеться. Але як тільки їх свідомість приняла цю нову назву, коли відчули її близькість, вони зненацька оберталися "до фронту" іншою, незнаною, новою стороною і на обличчі їх родились: самоповага, гострота зору в майбутнє, гордість із того, що належать вони до цього обновленого, воскреслого з небуття народу.

Це Володько перший зі свого оточення пішов незнаною дорогою самопізнання. І, переболівши перші прикрості, він навіть не гнівається на своїх батьків. Він іде далеко наперед і, виперши дурну сльозу образи, гукає веселим дзвінким голосом: таату! дядьку, Сергію! Сюди! Не бійтесь. Тут обіцяна земля! Тут сонце і виноград!

Ну й чого я сварюся? — думає Володько. Так ніби мені не ясно, як два рази два, що перемога за мною. Терпіння! Праця! На цьому ось Запоріжжі родились, росли, діставали імена та прізвища безліч цікавих, дужих людей. Вони геть-чисто такі, як треба їм бути, тільки на очах полуда. Зірвати! Мова, старі хати, призьби.. Солома міняється залізом. Поволі, крок за кроком. Не можна дико обертати думок. Розум треба тримати при собі, як вірного слугу свого. Бо все те, і хати, і призьби, і мова, творить цілість одну, велику, нерозривну з тим, що було, з тим, що є, і з тим, що буде.

І чого ці слова пруться наввипередки? Хай пруться. З них буде діло. Велике буде діло. Прийдуть люди колись, дивуватимуться, що були великі майстри, які творили такий величний, такий хороший твір у вогні найбільшої з пожеж...

Разом із хуртовиною женуться у безвість дні. Нема часу на довгі думки. Бризкає у вікно льодовий дощ. Мов божевільний, шарпається перед вікном горіх і шкряботить пазюринням по огольоденій блясі стріхи. На повіки нижуться голочки інею, ломляться, падають на червоні гарячі щоки і стають перлистими краплинами.

Ще вчора, сидячи самітно в темноті, Володько кулився від прикрих розмов. Сьогодні знов, радісний і повний надій, женеться з Петром до школи.

Там остаточно "українізація". Читанки Курила, прикметники, дієслова. Зникли "глаголи" й "прилагатільниє". Все піддається, бо йде Україна, так, як повінь, як буревій.

Нема перепон її шаленому маршеві. Один Ферапонт Яковлевич — кам'яна душа, "так сказать", малорос, чіпляється за кожний сантиметр своєї глупоти. Класи, коридори, дроворуби, кухарка Грущиха і навіть е-е — Михайло Петрович "вєлікій прікмєтнік" — всі проти нього.

Очі й ніс Ферапонта виявляють неспокій. Усміх його гіркий. Двадцять років учив він про "Стєпниє края, Чернозьомную полосу", і тут зненацька Україна. Дід Дніпро, Тарас Шевченко, мова... З невідомого, з підземелля, з туманів минулого виступає й заливає класи, коридори, обступає навкруги пана географа та історика Ферапонта ненависна Україна.

Він не ходить, не сидить, не спить. Він гасає з класу в клас, брязкає невинними дверима, шарпає старенького Іванова, в якому короткі й довгі Піпіни починають балакати "мовою".

І не видержав Ферапонт. Цього особливого ранку з'являється в класі, робить кілька напружених зусиль і починає:

— Пановє! Від сьогодні пічнемо вікладати історію й географію на українській мові.

Всі класи, зали й коридори розносять нечувану вість. Ферапонт упав! Великий малорос не видержав. Матроси і Пушкін не помогли, зрадили. Йде мова і валить язик. Нема ради...

По Водохрещах повертає з німецького полону дядьків Василь. Вечір. У світлиці на комінку блимає маленька нафтова лампочка. На лавах куняє кілька сусідів, що зійшлися "посидіти", полаяти погоду, оповісти, хто де помер на іспанку, згадати Петлюру. Переговорили все і замовкли. Одарка сидить на печі, Єлисей під бугаєм на тапчані "підбиває" мотузом постіл. Йому зовсім нічого не видно, але свою роботу він знає, і пальці зовсім добре заміняють очі. Він виводить під носом якусь стару протяжну пісню...

У кухні зовсім темно, тільки маленька смужка кволого світла продирається через напіввідчинену половинку дверей.

Сінні двері рипнули і хтось увійшов до кухні. Всі піднімають голови. Володько встає зі стільчика, що стоїть перед горіючою грубкою, і відхиляє двері. З темноти виступає Василь.

— Добрий вечір вам! — каже він повільною мішаною мовою. Вимовив і стоїть, оглядається, ніби хоче отямитися, куди він попав. Маленька хвилинка тиші. З тапчана встає Єлисей. З лав зводяться сусіди. З печі злазить Одарка. Очі в неї великі, здивовані. Вираз ніби переляканий. Палажки нема дома. Вона десь вийшла, може, до Харитини.

— Василю!

Це виривається майже одночасно в усіх присутніх... Боже! Василь! З німецького "плєну" вернувся. Ніхто не вірив, що живий. Так. Він живий, але він ледве тримається на тонких, мов патики, ногах у черевиках та обмотках. На ньому чорна по коліна "шинеля" з жовтим нарукавником на лівому рукаві. Щоки повпадали, від чого вип'явся наперед великий, злегка горбатий ніс. Під носом великі вуса.

Обійми. Одарка плаче. Ну, ну... Чого? Він же вернувся. Не було і вернувся. Чотири

роки не було. Ходив далекими дорогами, чужими краями, страждав, а ось живий вернувся і знов у рідній хаті, серед рідних людей.

Зняв чорну "капоту", сів на лаві, опер довгі висохлі руки на коліна і дивиться глибоким зором по стінах, по стелі, по долівці.

— Знов дома,— проговорив.— Часом навіть не вірилося, що буду тут...— І повів широкою плиткою долонею перед собою.— Був у Остпройсен. Східній Прусії...— добавив.

Одарка, мов задубіла, стоїть перед ним, Єлисей опритомив її — давай йому їсти!.. Чого ж ти!..

— Охляв,— каже Василь.— Три тижні в дорозі. По станціях повно народу. Тьху!.. У Гомелі два тижні в "лазареті" пролежав. Тиф. Недавно встав. Трудно. Зі Здолбунова, коли б не підвіз отой... Вже й забув... Зі Шинковців один... Мабуть, не дійшов би... Да.

Одарка смажить нашвидку яєшню. Василь роззуває поволі черевики, розмотує отбмотки. Кожну річ обережно і байдуже бере довгими білими пальцями і складає купкою на боці.

— Все вошиве. На станціях без перерви сунуть. Зі Сибіру, з Германії... Туди й назад. Валить народ. Отак клякне десь коло куба з кип'ятком і лежить, як стерво.

Розмотав з ніг промочені ганчірки, стягнув протоптані вовняні панчохи, виглянули білі, кістляві, з довгими покоцюрбленими пальцями, ноги. Одарка цебричок теплої води піднесла. Василь миє ноги, всі дивляться на нього. Володько слідкує за кожним його рухом. Він не може погодитися з думкою, що це Василь. Веселий, радісний Василь, якого він так любив, якого стільки разів згадував. Життя, видно, не проста річ. Зімне, зібгає тебе, видушить із тебе форму, яку захоче, і все...

Ось Василь помився, пішов у кухню, передягнувся у чисте своє. На столі чекає на нього їжа.

— Ви мені, мамо, не давайте такого одразу. Це тлусте,— каже він, дивлячись на яєшню, на смажену ковбасу.

— Ну а що ж? Що ти хочеш? Я думала як найліпше...

— Дайте мені молока...

— Молока? Боже мій! То ж ні одна корова тепер не доїться. Сиру хіба солоного, масла...

Одарка побігла до комори за сиром і маслом. Прийшла Палажка. Побачила Василя і залилася сльозами. Єлисей знов одвернувся... На очі набігають сльозинки радості, і він сам не знає, що казати.

— Ферштеген зі дойч? — чомусь вставив якийсь мудрагель зі сусідів.

— Я, я! — хитає Василь головою.— Яволь!..

— Ах, кічкіне! Сусунате мутелі,— бурмоче Єлисей.— Ах, май лібер гот! — Він тепер знов має сина. Пропадав і знайшовся. Був мертвий і воскрес. І як не радіти, як не витирати шорстким кулаком мокрих очей і, не знаходячи справжніх слів, як не бурмотіти хоч чужі, незнайомі, в яких так само таїться і блищить велика радість, як у кам'яній ріні ховаються й блищать зернинки щирого золота.

Днів цих не забудуть ніколи. Вони нагадують дивну книгу, писану великим мрійником.

Зима лагідна і небезпечна, мов тигриця. Вітер заходу несе теплі хвилі, топить сніг. Льодові фреидлі звисають під стріхами там, де хороняться пучечки червоних китяг калини "прялкам на слину".

З півночі чутки йдуть. Там десь петлюрівці курінями, полками засипали станції. Звідтіль прибувають матроси, що прагнуть великих чинів, промов, походів... Село ні. Село бажає землі та "твердої влади". Осточортіла вже ота западенна "слабода". Хоч і можна даремно рубати ліс, ділити панський лан, зате порядку ніякого. Карбованці пішли. "Осикові" папірці, а "миколаєвки" купами трухлявіють за образом, і не знаєш, чи ховати далі, чи викинуть... Був Ніколка, знав чоловік, що хтось над тобою є... Хтось чатує, стрим робить. А тепер чортзна-що. Ні Бога, ні царя. "Послушаніє й почот" все тобі отак — тьху!.. Халєра знає — що...

Бувало, приказ... Висить тобі бамага — номер, орел, печать... Чуєш, що уряд з тобою говорить, що тверда власть, хоч шапку з голови далой! А то: товариші селяни! Громадяни!.. Сповніть ваш обов'язок! — В'язало б тебе, недуга в твою м', до банти!...

В неділю на церковній та монастирських брамах появляються оголошення.

"Товариші сєлянє! Петлюра зі своїми радами не встановляє настоящого режиму. Він несе безвладдя, бандитизм, непорядки. Права селян і робітників загрожені, бо до влади знов приходять різні памєщикі й капіталісти. Далой з памєщицькими та капіталістичними акулами. Закликаємо вас усіх з оружієм в руках встати для захисту народу. Хай живе соціялістична радянська республіка!.."

Підписаний народній повстанчий комітет села Дерманя.

Заклик цей, мов блискавка, пролунав селом. Заповідають мітинг. Лави сірих шинель заливають площу коло Яна. Виступають оратори. "Петлюра самозванець обєдінілся с галічанамі, австрійцамі, нємцамі. Он продайот наш народ в капіталістіческую кабалу... Далой Петлюру!.."

— Далой! Далоой!..

Каміняка дивиться люто на юрбу. Матроська його шапчина збилась назад. Чоло всіяв піт. Він обіцяє підняти Дермань, повіт, цілу Волинь. Він поведе народ визволяти Україну, встановить порядок, спокій.

Перший похід на Здолбунів. Там на станції ціла "батарея" гармат, скоростріли і навіть три літаки.

Дермань готується до повстання.

Он той двоповерховий будинок, що зветься "корпус"-ом, живе вдень і вночі. Там тріскотать "Адлер", там дзвонить дзвінок телефону. Кабель його проліз через вікно, в'ється між гіллям слив і десь зникає.

У штабі Сергій Корнійчук. Там і Каміняка. Не їсть, не спить, лиш курить цигарку за цигаркою, жує міцними зубами папіросницю. Барва його обличчя нагадує барву шинки. Чоло зрізане пругами випнутих жил і зморщок. На попрузі два нагани.

Зі Здолбунова прибув Комаров. Куций, барчистий обрубок у соляному овечому

кожушку. Очі сірі й гострі. Неголена щетина бороди відливає золотом. Під носом "фузики", ніби повбивані...

Жижлик Гнатюк у галіфе, мов аероплани, в хромових чоботях. На френчі сліди "пагонів". Весь чорний, мов баняк. Наолієна голова розсічена рівним білим проділом, а очі, мов дві шротини.

Це штаб. Це своя "тверда власть" республіки Дермань. Коло корпусу щоденно юрби її громадян. Сходяться, зносять зброю, харчі, шикуються в роти, батальйони. З околичних сіл прибувають відділи, приєднуються.

На перший день великого посту армія дерманської республіки виступає в переможний похід. Перша мета здобуття Здолбунова. Завтра Дермань покаже, що варта сила його в захисті здобутків Великої Революції, Він запише себе в історію тривким чином...

На семінарському подвір'ї шикуються батальйони.

— Сміррнааа! Равнєніє напррава! Смірна!.. На крраул!..

Обвішений наганами, у матроському бушлаті, Каміняка оглядає хоробру революційну армію. Військо муром стоїть і проводить зором свого вождя.

Промова, наказ. Сурмач сурмить "вільно" і розхід.

Останній день масляної. У монастирі бамкає дзвін, правиться перша постова вечірня. Але церква порожня. Все там, у вирі революції. Ніч надходить. Ясна зоряна з приморозком ніч. До штабу прилітає вістка, що до Будаража прибув відділ кінних петлюрівців. Командуючий збройними силами республіки Дерманя негайно засилає відділ війська для ліквідації противника, що мав смілість зайти на терен республіки. Над ранок герої вертаються переможцями. Вісім петлюрівців попало їм у полон з кіньми, шаблями, сідлами, добрими кожушками та чобітьми. На першому поверсі корпусу замкнули полонених. Коні, чоботи й кожушки пішли у "строй". Це перша кінна сила республіки.

Другий день — день виступу. Сурма скликає усіх громадян на майдан під монастир. Армія у зборі. В саду закопані казани, в яких вариться обід. Нагода хотіла, щоб у той час мізоцький жидок Янкель купив пару ялівок і вів їх попри табір революційних сил. Варта затримала Янкеля та повідомила про це уряд республіки. Той не завагався виявити цілу велич своєї влади. Іменем революційного командування обидві Янкелеві ялівки беззастережно мандрують у казани армії, а Янкель дістає "талон" з печатями і підписами до скарбу великої республіки.

В полудень з високої дзвіниці сурмач сурмить "призив". Усі, хто є, хоч-не-хоч мусять кинути батьків, жінок і дітей та пожертвувати себе для великого діла.

Не минуло це й Єлисеєвого Василя, Він уже поправився і мусить також відійти. Одарка з Палажкою витирають мокрі очі...

— Тільки що, люди мої, приліз... Ледь живий був... Ще не огрівся, не обувся і знов.

Нема часу. Там військо шикується в лави для виступу. На ліквідованих конях гарцює начальство й розвідка. Комаров наперед подався до Здовбиці підготовляти грунт. Там чекає на нього любка його — жіночка. Вона, мабуть, і не знає, що коханий її

зненацька президентом республіки став.

Надвечір востаннє стали перед корпусом батальйони. Половина без зброї. Нічого. Прийдуть, побачать і переможуть. Буде зброя. Там гарматна батарія, літаки, скоростріли.

— Поротно! Сміррна! С пєснямі шагом маарш!

— Раз-два-три! Лєвой! Лєвой!..

Гримнула перша озброєна рота. Хитаються сірі шапки, хитаються рушниці на смірно, разом з помахом рук...

За нею друга рота, третя!.. Кожна пісню виводить, ноги самі вибивають крок, а за ротами юрби дітей, дівчат. Позаду два вози і пара кіннотників.

Пізно вечором вертається Володько до дому. Цілий день сторчав коло монастиря, придивлявся до всього, що діялось на його очах. Спочатку навіть захопився рухом, гармидером. Повно народу, гутірки, промови. І аж вечором, коли йшов додому, на нього сходить незрозумілий острах за наслідки всього, що власними очима бачив сьогодні.

Острах побільшується дома. У хаті тихо і сумно. На комінку, як звичайно, світиться маленька лампочка. Коло печі на стільці сидить Єлисей і читає якусь книжку. Одарка лежить на печі, Палажка десь пішла.

Лампочка дає дуже мало світла і куцозорий Єлисей тримає книжку обома руками під самим носом. Почувши Володька, він підводить голову і питає:

— Ну що? Пішли?

— Пішли,— відповідає понуро Володько і ходить по хаті.

— А нашого не бачив? — питає Одарка.— Ми вже вечеряли. Отам картоплі в горщику й огірки з олієм,— додає...

— Бачив,— каже Володько.— Скиданець на коні... Пішли всі, а половина з них без "вінтовок". Чорт їх знає, що вони там робитимуть...

Володько бере картоплю, огірки і їсть. Одразу видно, що настав великий піст. Одарка суворо притримується постів.

— А я от тут сиджу і читаю,— каже Єлисей.— Взяв у Іванового Захара оцю книгу. Історія... Ото, як то воно, різун його матері, і колись те саме було.

— Так,— каже Володько.— І колись наші на наших походами ходили, билися, нищились.

Єлисей прикладає носа до самої книги і вголос прочитує:

"і всі городи, і всі села, і весь люд хрещений, що називає себе русо-українським, встає, як один муж, для захисту краю своїх батьків і дідів. Ворог не видержав великої сили і побіг. Шлях уступу його вкрився трупом, на котрім виросла і розцвіла воля переможців".

"Здавалось, треба тільки прикласти рук і розуму, щоби на руїнах звільненої батьковщини будувати й закріпляти силу й потужність свою. Так ні. Воля сліпила очі, п'янила розум. Надто довго предки наші несли ярмо неволі, щоби, визволившися, втримати присутність розважності та рівноваги. Всі стали, як були числом у сотні тисяч, панами. І не один не хотів признати зверхності другого. Що він мені? — казав

перший. Він так само говорить, як я, так само одягається, як я, так само молиться, як я... І чому я маю коритися йому? Другий казав: він не є ні князь, ні воєвода, ані пан великий. Його ім'я таке ж просте і зрозуміле, як моє. Як може бути він зверхником моїм? Були й інші голоси. Вони подібні на ці, що я сказав вам. Всі зворохобилися... Встав брат проти брата і вбив один другого підступною кулею. І як холодний лик місяця з плямою вічної ганьби перед цілим миром стоїть, так холодні тепер серця мертвих братів, що лежать на землі. Ніхто не сказав їм: брати! Вас родила одна мати і старший хай буде старшим, а молодший його опорою. Брати! Вчините ганьбу велику, коли станете один проти другого з піною люті на устах і вогнем зненависти в очах. Ви прохромитесь на ваші списи і ворог лютий реготатиме над вашими кістками".

Володько перестає жувати і слухає. Які правдиві слова. Де взялися вони тут, якраз цього вечора? Єлисей зупинився. Володько питає:

— А де ви взяли цю книжку?

— Кажу ж — Захар приніс... Прийшов, і ми посперечалися. Я одно, він друге. Ну, каже. Принесу вам, каже, історію. Пішов і з монастиря приніс.

По короткій перерві Єлисей пристрасно спльовує і киває головою. Він, видно, сам собою невдоволений. Після без ніяких передмов висловлює продовження своєї прикрої думи вголос:

— А який чорт знає, що ми не рускі, а українці?.. Я за руского царя воював, чин носив, татарами командував. Дід наш польських харцизяк, що збунтувалися, по лісах косою витинав... Звідки я мав знати, що син мій має за Україну встати? Га? Що, я Бог чи пророк? Правильно! Ми ось бунтуємо! Може, там і є яка власть, що думає добре, а хто її в нас бачив чи знає? Чому ніхто не покажеться, не скаже: народе, чорте, бісе, чи як там!.. Так і так. Ми от, мовляв, задумали царя і Росію збурити, а на їх місце Україну встановити. А після розкажи все честь честю про ту саму Україну. Кожний, і такий і сякий, мусить знати, за що воювать має. А не отак на галай-балай...У країна! Україна! А яка Україна, що за Україна, звідки Україна!? Здраствуйте вам... Ось ми за Україну, мовляв. Добро пожалувати, будьте з нами, бо ми так само говоримо, як і ви... Мало хто сьогодні не так само, як ми, говорить... Нє, нє... Це ще не все.

А от із цієї книжки видно: царі й королі гризлися за наші землі, а ми їм помагали. От і так. Але царство наше, царство руске знали ми всі і в душі носили його. Осьдечки Хмельницький Богдан до царя московського царство руске прилучив і я сам у Києві бачив його пам'ятник. На баскому коні, ніби на небо виплигнути хоче... І на пам'ятнику виховано:

"Єдиная неділимая Росія". От що... А я ще, як в Якутському полку старшим унтер-официром служив, не раз бачив: не єдино неділимая. Кацапи були кацапами. Ми хахли — хахлами. Татари, яких я сам учив, татарами. І раз Хмельницький управляв нашим краєм, значить, він був наш князь рускій, що до Московщини зі союзом пішов. От як... І Московщина, як з цієї книги бачу, союз зламала, землю нашу в пустиню обернула, ім'я наше собі присвоїла, а нас назвала хахлами — значить, кінець. Значить, нема більше дружби. Значить, ти мені, а я тобі вороги смертельні і нічого нам не поможе, хіба брань

войскова!

А за той час, потайки від народу, край наш Україною став. Хто знав про це? Співали ми: повій вітре на Україну… Але то десь там далеко земля та лежала… Так звалась вона. Сьогодні, видно, все так звати хочуть. От як... А власть українська, може, зараз і є в Києві… Але в нас ні… У нас ще Росія. Ніхто у нас не пройнявся Україною, тому і не диво, що ми бунтуємо. Хай би не боялися нас, а прислали якого оратора і все... Хіба ти не бачив, скільки книжок розкидали між людьми оті-о, що революцію повели… А що ж українці? Чому нічого нема?..

— Є,— каже Володько.— Он і Захар знає. У семінарії "Просвіту" роблять. Хуру книжок привезли...

— Мало! — різко і твердо заявляє Єлисей.— На Дермань не хуру, а сто хур треба. У кожну хату. Хай не пожалують грошей. Осики хватить на папір, а книжка хоч чорта впече. Та й не одна книжка. Живе слово повинні між люд пустити. Скажім, хто не знає читати... А є такі,— взяв книжку і скурив. А живе слово всіх сягне. Чому Петлюра цього не робить?..

— Сам він усього не може робити. Стільки міст, стільки сіл,— пробує захищати Петлюру Володько.

— То... Хм... Сам. Сам ні. Наказ треба дати. Послати когось. Мало горлаїв?

Дивним став Єлисей. Він ніби сам на себе сердиться. Книжку цупко тримає у правій руці. Він сердиться, що все так ніби просто, а ніхто як слід не зробить. Чому, мовляв, нема ніде чоловіка. Сказав так і є так.

Не бере цієї ночі сон. Усі знають, що діється сьогодні на світі. Володько довго вичікує, поки дядько піде спати, щоби скористати з його таємничої книжки. Нарешті до справи втручається Одарка. Вона сердиться:

— Старе дупло, а вічно з отими книжками носиться. І нащо воно тобі?..

Хоч це відноситься до Єлисея, але ж йому не догаряє, бо це не первина. Як розтолкуєш "їй", що значить книжка? Де є таке слово? Чи ж зрозуміє вона, сухенька, оточена клопотами, горшками, кумами жінка, що поза тим існує величний світ — вширінь, вдовжінь, взад і вперед, на безліч віків і верстов… Що в тому світі живуть люди… І люди творять історію, вбрану ось у цю купку пов'язаного паперу. Візьмеш його, піднесеш під ніс і твій короткий погляд стає безконечно довгим. І відкривається перед ним страшна картина, подібна на страшний суд. І чуєшся ти великим судією з насупленими бровами, бо серце твоє болить — чому так, а не так, сталося? Береш вагу, кладеш на терези добро і зло й бачиш безліч зла і так мало добра. І думаєш: ні. Далі так не сміє бути. Моя мудрість — велика мудрість. Я зроблю так, як сам Бог хоче. Перед моїми очима тисяча помилок, які я розумію, відчуваю і які напевно тепер обмину. Предки! Я болію вашими хибами, але я благословлю вашу відвагу, з якою ви їх робили, щоби показати мені, як їх обминути.

Єлисей думає. Після кладе книжку і виходить надвір. Поки вернувся, Володько вже заволодів книжкою, відхилив першу завісу до входу її великого світу і захлинувся ним. Увійшов Єлисей. Постояв коло Володька, а після каже:

— А знаєш… Коли вони збиралися, сам радів. Треба ж нам твердої влади. А ось тепер. Вийшов, знаєш, надвір, щоби послухати на Здолбунів… Чорна ніч і тихо. Шкода, що вони пішли туди. Вони ж пішли, щоби покласти на наше село і на наш люд вічну пляму ганьби… А хіба ж це справедливо?.. А хіба ж наше село не ліпше зі всіх сіл, що є навколо? І як то так?

Ці питання заскочили Володька, Як на них відповісти? Він подумав і сказав:

— Може, то тому, що тут стрілося дві сили. Сила порядку і сила непорядку. Сила непорядку взяла верх. А зрештою, хто знає. Оті матроси… Самі ж ви сказали, що Сергій все знає, бо він усе бачив. Він бачив хтозна-що. Він усе торочить про Лєніна і Маркса. Ви ж чули. А хіба ж наше село це потребує? Село хотіло твердої влади… Правда ж? А Каміняка з Корнійчуком Маркса. Дурні дурних пізнали і пішли валити Петлюру. А Петлюра… Хто знає, хто він… Але, що він не поміщик, це відомо. Він за Україну і все…

— Бо він сам винен… Сам і більш нічого. Я це казав, кажу й казатиму! — сердито з притиском зазначив Єлисей.— Раз берешся за діло, то роби так, щоби пальці твої на всьому видно було. Щоб усі чули, що ти господар. З нашим народом усе можна зробити, але треба руки… Хіба не знаєш, як твій батько перебирався до Тилявки. Поки давав попуст — все розповзалось. А взяв у жменю віжки, закрутив на п'ястук і поїхав. От як треба.

Після цього Єлисей ще раз сердито спльовує і відходить до кухні, де під бугаєм кладеться. Але спати не спить. Чути, як перевертається з боку на бік, щось бурмоче під ніс, лається.

А Володько пішов у книгу. До нього заговорив його вічний голос, голос бажання знати. Кожна картка це ступ у невідоме. Він читає і бачить перед собою стару Україну. Степи, луги, праліси, дикі трави. Це рай, повний звіра всякого, повний меду і квітів запашних. І ходить у тому пралісі чоловік, що зветься козак. У очах його далечінь, за якою не бачить того, що перед ним. А коли гляне в землю — забуває, що, крім цієї плямки, на якій спинилось око його, існує великий мир навкруги.

Ніхто не взяв козака за свого і ніхто не випустив його з рук своїх. І так тягнулось літ триста.

Ще оповідає Володькові книга про царства та королівства. Встають в уяві якісь, не то хижі, не то дикі царі. Набубнявілі сірі очі дивляться в чорну безодню, де плач, муки, слизька пліснява здовж і вширш безконечної тюрми. Сатана по ній верхи на дикому огирі гасає, топче погнуті спини своїх підданих, січе живі голови сатанинським мечем. І ніхто не вирве з його рук влади, бо за ним диявольські, закляті великим прокльоном, легіони. Вони такі ж безоглядні, як смерть, і рятунку від них нема нікому.

Володько бачить ще королів. Ніщо в світі не може бути більш бундючне, зі закопиленою навмисне для показу губою, ніж ці безкості постаті. Вони сходять угору і вниз по сходах, що нагадують мармур, а в дійсності є звичайним деревом, критим дешевою барвою, що наподоблює барву того каменя. І це якось так дивно виглядає, ніби в комедії. Кунтуші, лемент, штучні слова, штучні постави, штучні рухи. Одна, друга, третя дія і падає завіса. Все зникає, тільки лишаються спогади, ліси, повстанці,

дивна мова, химерна тінь, чи світло, що час від часу вибухне і згасне.

Далі Володько все знає сам. Знає імперію, що все під себе взяла: і короля, і козака, і самого сатану. Назвалась ім'ям предків цих самих, що сьогодні, в цю страшну ніч, трощать ту назву і в боротьбі кують нову підвалину нової імперії. Бо сила цих людей — вічна сила. Вона родить нову назву, що стане знов назвою усім королям, козакам, царям... Так хоче вище Веління.

Одарка вже давно спить. Прийшла Палажка... Захекана, перелякана.

— Стріляють! — кинула вона одно слово.

Володько шарпнувся і вирвав себе з цупких обіймів книжки. Його чоло, щоки, очі в огні. Як сидів, зірвався і біжить. У кухні зривається Єлисей, натягає босоніж чоботи, накидає куцана. Всі біжать надвір.

Там чорна, дзвінка, зі зорями ніч. Там, де на небі Великий віз, видно заграву вогню, що піднімається і промінює знизу уверх. Звідти ж чути глухе, довге, майже безупинне тукотіння, так ніби з якоїсь ями. Всі знають ці звуки. Луна їх ще не ущухла у вухах від часу, коли геть упоперек цілої землі лежала лінія смерті, з назвою фронт.

Це кулемети. Вони тукотять без перерви. Час від часу двократно вибухають сильніші звуки. Буувуу-буух! Буувуу-буух!.. Ту-ту-ту.

Єлисей, Володько й Палажка стоять зі запертим диханням. Нема слів і не тра слів. Все ясно і зрозуміло. Там, у ту сторону, лежить Здолбунів. Туди пішли дерманські хлопці шукати, одні — твердої влади, другі Маркса і Лєніна...

Вернувшись до хати, Володько ще довго сам собі міркує над тим усім, що діється на рідній землі в цей час. Після заснув.

Прокинувся вдосвіта. Ледь світ побіг до монастиря. Там уже рух. Щойно привели полонених "петлюрівців". Привів їх Скиданець. Цей подібний на справжнього рубаку. В кожушку, на рамені револьвер, через плече карабінка, при боці шабля. Здається, його куций зріст створений на кіннотника. Просто вростає в сідло.

Полонені, мабуть, старшини. Одяги все нові. Чоботи зі жовтого ременю. Їх долучили до тих, що привели перед парою днів.

Вістки, які привіз Скиданець, підняли дерманців. Успіх повний. Здолбунів зо станцією в руках повстанців. До них підходять усе нові і нові ватаги. Захоплені цілі потяги зброї та набоїв. Завтра вимарш на Рівне.

Під вікнами "корпусу" мітинг. Захоплені вісткою дядьки вимагають "повної мобілізації всіх до п'ятидесяти літ". Хто не послухає — під польовий суд і амба!

В полудень прибуває начальство. З'явився Комаров, Каміняка. Серед полонених перевели ревізію і все, що знайшли, включно до чобіт, конфіскували на потреби армії дерманської республіки. Пішли чутки, що конфісковано двадцять п'ять тисяч гривень, які знаходяться на схованці у Комарова та Каміняки.

Одночасно перед "корпусом" почали все більше і більше прибувати й гуртуватися учасники походу. Коли і як встигли вони вернутися — невідомо. У декого при поясі бомби, через плече кулеметні стрічки. Чоботи, руки, обличчя заліплені грязюкою.

Почали ширитися нові чутки, що успіхи дерманців зовсім не такі блискучі, як це

видавалося Скиданцеві. Кажуть, той сукин син навіть і не бачив бою. Він крутився з конем позаду, а коли на станції зупинили поїзд, що вирушував саме на Рівне, в якому затримано вісьмох старшин, так Скиданець першим кинувся шукати по вагонах, чи не знайде чого. А після визвався провести полонених.

Дома, куди Володько прибув на обід, застає Василя. Він тільки що вернувся разом з кількома сусідськими товаришами. Усі від ніг по вуха в грязюці. Усі лаються останніми словами.

— Комаров! Брехун, самозванець проклятий. Людей без оружжя під "пулємьот" післав, а сам у Здовбиці з лярвами цілу ніч пиячив. Ми вночі підійшли під Здолбунів. Зо станції саме рушає поїзд. Нам подали команду: хто має "вінтовки", смали по поїзду. Сипнули кілька "залпів". Поїзд став. Кинулись до нього. Найшли один вагон "вінтовок", але всі без "затворів".

Корній і ще кількох вдерлися на перон. Там стояло кілька "орудій" і скриньки "снарядів". Корній одразу за комір, обернув її лицем до цементового заводу і почав кресати по комину. А там петлюрівці. Засіли в заводі і строчать, сукини сини, з кулємьоту. Наші крикнули ура, але що онте ура, коли ми без вінтовок. Ми тільки за залізничний вал показались, а тут по нас як сипнуть... Ми назад. Один Корній кашляє та кашляє по заводському комину. Ми ж прилипли до землі і лежимо. Холодно, мокро. Нарешті над ранок чуємо десь крик: "Слааавааа!" Послали кількох хлопців у розвідку. Через пару мінут ті летять: "Хлопці! Спасайтесь, хто як може. Від Здовбиці "цепю" наступає петлюрівська піхота". Сучої матері! Ще погибнемо тут, чорти знають защо. Зірвалися і в ноги.

— Гади! — закінчує Василь.— Розстріляти мало. Все Каміняка, чортова заволока, збурив людей, а тепер хто знає, що буде. Прийдуть, спалять село і все. Бо ж якого диявола ми туди йшли? То армія, регулярна, вооружена, а ми, як барани, з голими руками... Тьху, бий тебе всі громи!..

— А я хіба не казав! — підхоплює Василеву злість Єлисей, забувши те, що сам радив іти на Здолбунів.— Казав я: не йдіть! Не знаєте, проти кого і за ким — сиди один із другим у запічку і не рипайся. Ні, пішли, всунули голову в багно й от маємо. Йди його тепер одного й другого вкуси за зад. Комарова й Каміняку під народний суд. Під суд їх!..

Надійшов вечір. У кожній хаті мітинг. Село гуде і буриться. Невдоволення, протести, вимоги кари на "верховодів". На другий день усіх скликають на велику сходку. "Верховоди" будуть виправдуватися за свої вчинки.

Тьма-тьмуща народу посунула до монастиря. Там уже знову зібрано роту війська, переважно зі сусідніх сіл — Бущі, Борщівки, Будаража. Вони не втекли додому, а лишилися при штабі.

Першим виступив Комаров. Говорить з ганку "корпусу".

— Товаріщі салдати й крестьяне! Да здравствует робоче-крєстьянская повстанческая армія. До нашіх свєдєній дашло, что вєдьотся протів нас пропаганда. Гаварят, что ми проїгралі пєрвий бой. Какой бой? Кто гаваріт? Виступай, кто гаваріт,

что ми проїгралі. Дєзєртіри, труси, хами, бужуазниє прихвости так гаварят. Но ета явная лож! Ми імєєм ваєнний атдєл лучшіх революціонних сіл. Ми імєєм плєнних петлюровцев, над каторимі сейчас устроїм наш народний салдатско-крєстьянскій суд. За намі сіла народа! От Бєрдічева наступает руская рабоче-крєстьянская красная армія, которая смєтьот всю петлюровскую сволоч з ліца землі. Кто тєпєр скажет, что ми проїгралі? Виступай, сукін син! Я сам пєрвий вганю тому мерзавцу пулю в лоб вот с етаво нагана...

І Комаров вишарпнув з кобура револьвера. Обличчя його люте, червоне. Говорить різко. Дикий крик разом із бризками слини виривається з його широких розтяжних уст.

Це впливає на юрбу. Помітне схвилюйання. Каміняка зібрав гурт бабів, вимахує перед ними револьверами:

— Щоб мені до завтра був тут хліб! Зрозуміли? А ні, куля в лоб!

Комаров піддає думку зараз розпочати суд над полоненими. Завести їх у залу в семінарії.

— Під суд їх! Правильно! Чого лазять по наших селах і обдирають народ!..— почулися вигуки...

— Що там з ними довго цяцькатись! На дзвіницю їх — вниз головою і амба!..

Комаров знайшов вихід для народного обурення. Все захоплюється новою подією. У кожного заграли очі.

Полонених вивели з "корпусу",— завели в залу семінарії і примістили на театральному підвищенні. Юрба хильнулась в залу. Через пару хвилин велика зала набита людьми. На сцені коло полонених прокуратори — Комаров, Каміняка і весь штаб. Стіл. На столі револьвер і кусень паперу. Секретарює Сергій Корнійчук.

Юрба хвилює, мов розбурхане море. Що там ще, мовляв, довго з ними. От виведемо на могилки і дрючками їх!.. Поб'ємо і все!.. Ні! Ні! Розстрілять! На дзвіницю! Вниз головою.

Виступає ще раз Комаров. Він з'ясовує провину контрреволюційних прихвостнів буржуазії. Він вимагає для всіх петлюрівців кари смерті.

— Правильно! — реве юрба.—— Бий їх! На дзвіницю і вниз головою! Смерть їм!..

— Хто проти смерті петлюрівців? Ніхто. Секретар. Прошу запротоколувати одноголосний присуд.

Полонені тихо сидять купою на сцені. Деякі хвилюються, інші спокійні. Один, високий і стрункий, більше всіх виявляє неспокій. Хвилюється, поривається щось сказати, просить слова. Але слова йому не дають. Аж коли запротокольовано смертний присуд, Комаров звертається до людей:

— Чи маємо дати останнє слово тому петлюрівцеві?

— Дати! Ні! Дати! На останнє слово має кожний право! Хай говорить!.. — заревла юрба.

Неспокійний полонений зривається з місця, вибігає на край сцени перед стіл і запальним, гострим голосом починає.

— Люде добрі! Українці!.. Чи знаєте, кого судите сьогодні? Чи знаєте ви, що перед

вами сидять найліпші сини таких саме людей, як ви, які так само говорять, як ви, так само моляться, як ви! Ми не є петлюрівці, а вояки української армії, яка бореться за нашу хату, за нашу державу, за нашу землю і волю. Ви не знаєте, що ми боремося не за поміщиків та буржуїв, а за Україну, за цю землю, на якій тисячі літ живе наш народ. Але наш народ був цілі століття в московській неволі. Ним правили царі, що звели нас на хахлів, на гній, на підніжків, на отаких от, як ви, дурнів, баранів, що слухаєте кількох оцих каторжанів...

— Стой! — гримнув Комаров.

— ...Які ведуть вас на загибель... — не слухає, а ще сильнішим голосом кричить полонений.— Ви нас уб'єте, але знайте, що завтра прийде сюди...

— Стой! — гукає Каміняка і хватає револьвер.

— Хай говорить!.. Далой!.. Хай говорить... Кожний має право на слово! Слабода! — вибухнула юрба.— Слово! Слово!

— ...А завтра,— продовжує полонений,— прийде сюди полк українського війська і ваші хати зрівняє з землею. Але мало хати... На вас і дітях ваших лишиться вічна чорна пляма, що ви в цей страшний час, коли наша молода Українська Держава веде смертельну боротьбу з одвічним нашим ворогом, москалями, виступили проти свого війська, своєї власної Держави Української... Подумайте, що це значить! Подумайте!

Тут Каміняка не видержав, напнувся і, як тигр, плигнув на промовця... "Малчаать!" — ревнув його страшний голос. Але промовець, видно, не бачив перед собою нічого, крім люті, жаху смерті і безодні людської темноти... Всі сили його досягли найбільшого напруження. Блискавичним помахом руки він вибиває з руки Каміияки револьвер, який летить між публіку. Сотні голов ревли невиразними голосами. На допомогу Каміняці кинулись Комаров і секретар, але проти них муром, як один, стали всі полонені, які зовсім забули про небезпеку.

Постава і вчинок полоненого миттю прихиляє до себе цілу юрбу. Кілька десятків чоловіків ринуло до сцени.

— Стой! Не смій піднімати руку на пленного! — гримнув дебелий дядько Сидір, хватаючи Каміняку за руку.

— Раз свобода — всім свобода! Кожний має право слово сказати. Чи так, люди?

— Правильно. Хай говорить далі! Далой Каміняку!.. — реве народ.

Повстанчий штаб бачить, що справа стоїть кепсько. Промовець входить у силу. Він відчув вагу слова свого, відчув голод отих усіх, що стоять перед ним, на правдиве щире слово. І коли Каміняку з Комаровим відзброїли і посадили збоку, промовець почав говорити далі...

— Люди добрі! Я, ми всі і ціла Україна не обвинувачуємо вас. Ви є, може, ті найліпші сини своєї держави, бо ви з ризиком життя свого йдете шукати "твердої влади", Ви хочете порядку і ми розуміємо це... Але вас обдурюють і бунтують усякі темні продажні типи на подобу ось цих, що судять нас ось тут в мурах цієї української учительської семінарії... Нас, старшин української армії! Нас, що несуть життя своє за визволення цілого нашого народу з неволі московської, нас, що хочуть привернути цілій

Україні спокій, владу і порядок. А ці мерзотники обдурюють вас. Вони ограбували нас, забрали наші одяги, гроші, а чи знаєте, для кого вони то забрали?..

— Правильно! Гу-гу-гу! Ага... Де, сукини сини, гроші? — заревіла юрба.

Це влучає в саме серце народу.

Дядьки приходять до притомності, й один, той саме Сидір, вискочив на сцену, високо здійняв п'ястука і крикнув:

— Люди! Прошу слово!..

— Говори! — крикнула юрба.

— Правильно сказав цей український охвицер. Подозволю собі поставити товарищеві Каміняці і товарищеві Комарові следующий вопрос, де, спрашується, ті дєнгі, які ви забрали в оцих людей?

— Нема! Забрали! Пропали! — загомоніло скілька голосів.

— Стоп, люди! — підняв руку Сидір.— Ще вопрос. Каміняка зірвався і почав кричати:

— Я тебя, сукин син, на місці вб'ю!.. Як собаку!.. Ти!..

Але Сидір стоїть непорушне, мов кам'яний стовп. Старшина промовець за ним. Решта полонених напружено чекають, що буде далі. Вони чують, що більшість у залі на їх боці. Виразно помітно гнів народу проти Каміняки...

Комаров уже не пнеться більше наперед. Ціла його хробрість погасла, мов свічка. Бліднуватий, прищулений, він забився під самі лаштунки сцени і звідтіль визирає... Сидір розтягнув широкі, барви буряка, губи, внизив зір у Каміняку.

— Тии! Як ти не замовкнеш... — зашипів він люто.— Досить із тебе, зволота ти проклята, народ дурить. Бандити!.. Ууу!.. Де гроші дів?.. Народе! — звернувся Сидір до людей.— От моя думка... Всіх оцих плєнних товаріщов відпускаймо на всі чотири сторони. Хай ідуть собі, звідки прийшли. А щоби вони не наробили нам у селі какіх бешкетів, то виведемо їх за село і пустім... Кто желаїт, може пригласітся в конвой. Тольки за село і досить... А оцих,— показав на Каміняку і товариство,— маємо посадити на їх місце, бо вони не отвєтіли на наш вопрос... Чи не правильно я кажу?..

— Правильно!.. Само собою... Де дєнгі народниє?.. Хай відповідають...

Виступив Каміняка.

— Товариші крестьяне! Дєнгі єсть!.. Я прі сєбє не імєю, но ані сховани на потреби войска. Плєнних можете відпустіть... Як хочете... Але дозвольте нам з товаріщом Комаровим піти до штабу і принести всі наші отчета.

Сидір на таке не погоджується, але юрба ділиться надвоє. Одні дозволяють Каміняці й Комарову піти до штабу. Інші ні. Врешті всі годяться відпустити їх. Полонених відпускається також на волю. В допровід зголошується знов-таки Скиданець...

Вечоріло. Люди наговорились і почали розходитись.

— Еет... Чорти зна що... Хай про мене один другого живцем зжере.. Халєра їх бери всіх разом.

— Одні так, другі отак... Одні за Ордія, другі за Овсія, і розберися в них. Чесному

чоловікові спокою не дають...

— А все-таки той "Петлюра" здорово того... Молодець!.. Я покметив, що він рехтельний чоловік. Коб заслати отаких на села більше, і знав би чоловік, за кого і що держати... А то ж стовпотворенія. Чи ж не ганьба, щоб отакий Каміняка, шмаркач, пробачте, якого я знаю ще отаким зіркатим бахуром без штанів, цілою громадою кермував. Де ж таке видано? І батько його не був господарем, і дід, кажуть, зі Знахорцем кінською політикою через Бущенщину управляв. Хіба люди забули, як якого дідові по смерті Доманиха зуби коцюбою вибила. Оце, каже, за мої гуньки! А це за кожухи! А це за намітки та полотно! Бразь, бразь по зубах коцюбою, і поки люди бабу відволокли — у мертвого злодюги зуби висипалися. Але нічого не сталося. Люди його ломаками прилюдно забили, щоб на Сибір не заслали. Бо що, кажуть, Сибір. Завезуть туди, пошляється між каторжниками, набереться ще більше злодійського ремесла, вернеться і знов біда. Кажу. То вже кров така. Большевики... Кажуть, дають без викупу землю. Го-го-го!.. Якщо ними такі Каміняки управляють, то та даровизна в сто раз боком вилізе...

— Ну, а куда ж?.. За ким підемо?..

— Куда. Нікуда! Пока незвєсно, хто управляє — нікуда! Коли темно навколо — люди сплять... От і все... Просвєщеніє треба людям дать... А з Каміняками нам не по дорозі. От забрали у людей гроші, й уже, один з другим, у кулаці затиснув. Дідова кров... Твойо — мойо, а мойо — не твойо!..

— Хо-хо-хо! Правильно, кольки його матері.

Так гуторять дядьки і поволі розходяться. Каміняка з Комаровим і рештою штабу подалися до "корпусу". Полонених з місця вирядили в дорогу. Скиданець миттю з'явився з конем і повів їх. Дорога мокра. Поволі розтає сніг. У деяких місцях земля випнулась назовні чорними м'якими латами.

Полонені почвакали виміняними чобітьми в напрямку Мізоча. За ними на коні бундючне їде Скиданець.

У приходській церкві ударили в рейки та щити на вечірню...

Володько вернув додому і не встиг доїсти своєї вечері, як до хати увігналась Тетянина Харитина і крикнула:

— Петлюрівці!

Всі — Єлисей і ціла родина — зірвалися мов опарені.

—Де?

— На Поповому! Он на Тихонах уже ловлять людей. Чути стрільбу... Люди вибігають на поле і бачать: від Мізоча наступає на Дермань видимо-невидимо петлюрівців! Тікайте, хто куди може!..

— Чорт зна що! — виривається у Василя. Куди підеш вночі? В Бущенщину!.. І Василь побіг надвір. За ним вибігли всі. Надворі рейвах. На всіх подвір'ях люди. До Володька прибіг Петро...

— Ну, що?..— питає Володько...

— Петлюрівці! Наступають... Від Попового!.. Біжім до монастиря...

— Ні! — каже Володько.— Вибіжім "під гору" і подивимось.

— Добре!

Володько гукнув, що він з Петром женуться на розвідку… Вибіжать за Тетянину хату, подивляться, прибіжать і скажуть.

Добре. Раз-два і хлопці за селом "під горою". Темно. Повіває західний вітер. Під ногами мокро. Засапані, зупинилися. У грудях сильно калатає серце. Заперли дихання і слухають... У темноті за ровіцькими хуторами чути біганину, рейвах. Хлопці присідають до землі.

— Бачиш? — питає шепотом Петро.

—Ні.

— Не бачиш! Дивись... Отам... Отам... Лавами... Оооо! Встають, біжать і падають знов... Наступають... Бачиш?

Володькові виразно мигнули в очах якісь чорні постаті на ровіцьких полях, що зриваються від землі, біжать і знов падають... Саме в той мент з Тихонівських займиськ виривається і розноситься в темноті вечора протяжне:

— Рятуууйте!.. Ратуууйте!.. Гвааалт!..

Нема ніякого сумніву. На село напали петлюрівці. В очах хлопців мигнули страшні картини. Підпалені хати, стрілянина... Тікати! Бігти до монастиря. Бити на сполох. По цілому тілу, мов блискавиця, пробігає жах, сила й бажання життя. Де рятунок?..

Мов шалені, хлопці біжать до села і кого не зустрінуть, гукають:

— Спасайтесь! На село наступають петлюрівці. Люди метушаться. Баби в плач.

— Бач! Не казала я... Сидіть тихо. Не рипайтесь, поки вас не зачіпають. Ні! Що то ви, дурні баби… Ми ось вам!.. І бачите. Послухали отого каторжанина, отого западющого безбожника, отого злодюгу… А тепер їх халєра найде, а ми за все покутуй!..

Молодші, особливо учасники славетного здолбунівського походу, накинувши на себе, хто що мав теплішого, дали чосу в Бущенщину. Поважні дядьки хапаються за палиці і палкують до монастиря. Володько з Петром поперли також туди.

Коло монастиря Содом і Гоморра. Перед "корпусом" велетенська юрба дядьків. Гукають, вимахують руками. До них прилучаються все нові і першим питанням є:

— Де той сукин син? Де він?..

— Втік! Втікли всі. І гроші забрали...

— А хто вартував? Такі ж собаки, як і ті, кого вартували. Давай їх! З-під землі давай! Он село в "опасность. Підпалять село, а ті каторжани втікли. Давай їх!..

Але крики дядьків даремні. Каміняка і вся чесна кумпанія встигли щезнути, як віск від лиця вогню. Дядьки ввірвалися до "корпусу", рознесли на тріски штаб, розбили машинку. Сидір, який і тут виявив найбільше притомності духа, почав кричати, щоби втихомирились, бо він просить слова. Поволі втихомирились. Сидір пропонує вислати напроти петлюрівців депутатів від села з білим "хлагом". Не татари ж вони. Зрозуміють нас.

— Добре! Правильно! — Наскоро вибирають депутацію, але як тут серед ночі йти з

білим "хлагом". Все одно не побачать.

— Ну, а що ж тоді? Зложити руки і чекати Божого змилування? Село! Люди! "Обчество!" Я вам кажу... Коли ми такі будемо, коли: а що? а як? А...аа!.. Тьху! Бий тебе сила Божа! Загорнуть нас в онучу всі, кому тільки захочеться. Бо ми гречкосії, хлібаки, борозняна черва... Ось пожалуста!.. Явиться вам такий паскуда — ось із тамтого кутка, надягне тобі матроське кльош, і вже йому ціла громада в ноги... Проше пана капітана! Веди нас, баранів, хоч у прірву... І ми ліземо в прірву... Найшли рай! Рай! Земля даром, море по коліна, груші на вербі... От що! І вже ми роззявили рота і вже повірили. І вже дайош Здолбунів, батарею, ароплани. Вже готовий у прірву. А шубовснув з головою, попав у халепу — розум тоді вилетить з макітри на плечах і хоч патиками його бери... Ради нема...

Сидір аж засапався. Дядьки слухають, ахкають. Після виривається один із натовпу:

— А куди підеш? Не бачиш?.. Ніч навколо... Тьма! Тьма-тьмуща!... Гадаєш, вийдеш на горби, станеш і гукнеш: сонце, зійди! Освіти нас і наш "хлаг", білий, невинний, чистий "хлаг"! Діти ми! От що! І ще раз кажу: діти! І сонце нам не зійде, а поки не дочекаємся його сходу. Бог сам піднесе його і з ночі стане день. Кричиш, Сидоре... Ми всі кричимо, а крик криком і є... Справа, зліва, звідти, звідци наступають — петлюрівці, большевики, Каміняки всякі... А от ти вийди і крикни нам так, щоб одразу пізнали ми: це ваші, а це не ваші. От ти господар первий сорт, а Петлюри од Леніна не розрізниш... Не є це, скажете, саме главне?..

— Чекай, поки воно зійде... Поки Бог його сам піднесе... Роса очі твої вигризе...

Ніч не стоїть. Село кипить, клекоче. Всі, хто чувся молодим і винним, покинули свої хати і подалися в Бущенщину. Там ліс, яри, є де знайти притулок у цей терпкий час. У вікнах хат блимають слабенькі вогники світла. Жінки ломлять руки, нарікають на нерозважних своїх чоловіків. Всі сподіваються: ось увійдуть, оточать, запалять першу хату від заходу, пустять огонь з вітром, і не стане Дерманя на цих пригірках, ярах, лугах. Згинуть сади, а працьовиті люди кинуть селище і підуть на всі чотири боки шукати місця, де би притаковити свою голову.

Ніч. Жорстока, чорна, цвяхована зорями. Непевність, рейвах, виття собак... Минає час. Година за годиною проходить над селом засудженим, як Содом і Гоморра, на пожертя вогневі пекельної помсти.

Та все це скінчилося значно простіше. Переляк і рейвах зчинили ж тому, бо товариша Скиданця, того "морового" кавалера і відчаяного революціонера, спіткала дивна пригода. Він привів зі Здолбунова полонених і визвався їх провести назад, поза володіння дерманської республіки. Коли опинилися на полі, полонені легенько пожартували з ним. Стягнули Скиданця зі сідла, зняли з нього все, до сорочки включно, і пустили стрибати босоніж по примерзлому різучому сніжку через ровіцькі поля до села. До всього котрийсь халамидник пустив за стрибуном кілька шворких куль з його власної карабінки. Кулі продзижчали під самим вухом Скиданця, але наміри їх були виключно виховничі та заохотливі. В той час в очах Скиданця постали лави, полчища петлюрівців, що ринули на нього зо всіх сторін. Він не жалував ніг своїх,

гнався через поля, мов божевільний, і, прибігши до першої хати, наробив шелесту на ціле село.

А Каміняка, Комаров, весь штаб і хоробре воїнство республіки залишили свою столицю на волю Божу. Дядьки гострять зуби:

— Ех, коли б так одного з другим розклав на стільці та вилічив кожному півсотню шомполів... Отоді знав би, як чесний народ з пантелику збивати.

Минула ніч, а село стояло собі, як і до цього часу. Навпомацки вертаються втікачі. Деякі одразу, щоб не гаяти часу, беруться за працю. Грицько Сидорчук потребував до млина. Наклав на віз міхів, всунув під солому "люшню" і пособкав до мостиського млина.

Приїхав, зніс міхи, зважив і очікує на чергу. Стоячи коло воза, Грицько бачить, що дорогою широким кроком палкує хтось ніби знайомий. Іде, зрівнявся. Сіра вовнянка на потилиці. Комаров! Їй-Богу, він... І як він сюди в це глухе село попав?

— Ей! Товариш Комаров? Куди? — гукнув Грицько.

Але Комаров не чує. Це розбирає Грицька. Він же знає, як радо поговорили б тепер дерманці зі своїм проводирем.

— Стой, Комаров! — крикнув Гриць рішуче. Комаров почув, але одразу в ноги. Гриць висмикнув із соломи "люшню", приложив до плеча, прицілився — бац!..

Влучний був той бац… Комаров пробіг ще кілька десятків кроків і клякнув до мерзлої землі, влучений під саму лопатку.

Зчинився рейвах. Повибігали з хат, із млина люди. Он на дорозі на мерзлій гноївці лежить чоловік. Він вовтузиться. Ноги його совгаються по землі. З грудей вириваються ті звуки, в яких не чути вже ні гордощів, ні злоби, ні любові… Це ті звуки, якими людина ловиться за останню можливість, щоби втриматися на цьому світі. Він не хоче вмирати… Ні, ні. Зовсім навпаки. Йому неймовірно хочеться жити і, почувши коло серця дотик смертельних щупок, він згадав усіх, хто б тут не був, і кличе на допомогу своїм стогоном...

Гриць сам отетерів. Він і не думав, що за чотири воєнних роки його зір навчився так непомильно вціляти. Кинувся до коней, поправив їх і під'їхав до Комарова. Люди допомогли йому положити раненого в обшивні, і Грицько повіз свою здобич на вічний суд.

Вечоріло, коли Грицько довіз Комарова до Дерманя. В останнього ще жевріла іскорка життя, хоч стогнати перестав. Його рот наповнявся червоною піною, що переливалася кутками уст і стікала по щоках до вух. Шкіра його обличчя набрала барви чищеного воску і відрослі волосинки неголеної бороди стирчать наїжено...

— Комаров! Комаров! — загули ті, що чапіли коло "корпусу". — Давай його! Давай, сучого сина! Втік! Обдурив, обікрав і втік!.. Ууу!

Кілька десятків дядьків хижо кинулося на Комарова, муром оточили залубні Грицька. Здавалось, вони всі накинуться і розірвуть Комарова на шматочки...

Але Комаров уже не боїться. Він лежить горілиць у залубнях, ворушить губами, повільним рухом язика випихає з рота кров. Він силиться щось промовити.

— Та-ва-рі-щі! — зовсім тихо виривається з його кривавих уст.— Та-ва-ри-щі!.. Атвє-зі-тє меня к Гна-тю-ку!..

Мур дядьків миттю холоне і німіє. Вираз облич міняється...

— Вмирає! — хтось, майже пошепки, промовив...

— Може б, кликнути попа?.. — додав другий.

— Куди там... Цей в Бога не вірив. Каманіст же... Не знаєш?

— А все-таки, хто знає... Може б, його й... — слова останнього дядька не вийшли назовні. Комаров якось особливо захарчав...

—— Ей! Хто там привіз його? Ти, Грицьку? При його до Гнатюка! Бач, він просив... — голосно і зненацька гукнув один дядько і тикнув пальцем на Комарова.

— Проступіться! — поганяючи коні, заговорив Грицько. Всі, без одного слова, розступилися. Обережно рушили коні, сани поповзли по мокрій голольодиці дороги. За ними пішли дядьки...

— А... знаєте... Воно, як сказати правду... Хто його розбере... Може, він і не був такий...

— Який?

— Ну... Отакий... Хто там бачив, чи він ті самі гроші того...

Дядьки виразно розчулились. Вечір все сміліше огортає землю. Над хрестом .приходської церкви сторчить серп молодика...

Всі дні триває одлига. Небо обложило. Дме вітер заходу. Верхами садів котять хвиля за хвилею вогкі подихи далеких морів.

Комаров сконав. Знайшлися теслі, що збили йому домовину зі соснових півторачок. Два дні простояла вона у "корпусі". Сходилися дядьки, гуторили так і так, міркували. Нарешті прибула жінка покійника і забрала його. Не в щасливий, мабуть, час прийшов він до цього дивного села.

Ще через пару днів, у суботу надвечір, з північного сходу, там, де за пригірками та лісами села Лебеді та Гільче, почулися перші потужні вибухи гармат. Люди виходять з хат.

— Бууувв-шшш! Фі-іі! Паааах!..

Пахнуло десь там за могилками. Луна хльостко вдарила і відбилася від семінарської будови. За хвильку знов. Чути, як у повітрі свистить стрільне. Чути, що неухильні його дорога та мета.

З Іванової пасіки біжить Трохим. Він без шапки. Вітер патлає його волосся.

— Б'ють! — гукає він, не дивлячись на те,що всі бачать і чують, як у лузі та під семінарською горою лускають усе нові і нові стрільна.

Метушня. Люди з долини біжать на гору. З гори в долину.

— Це вони в семінарію б'ють. Ні. В корпус. Е, ні. В монастир. Кажуть, дзвіницю зсадити хочуть...

— Та нащо?

— Нащо? Щоби показати. Ясно... Он завтра в село прийдуть і каменя на камені не лишать.

А стрільна все виють над Дерманем. Рвуться і рвуться. Володько з Петром з цікавості біжать до монастиря, не дивлячись, що туди саме стріляють. Коли в повітрі засвистить, хлопці зупиняються, напнято вслухуються в посвист і вгадують, куди паде.

— В лішник, в лішник! — викрикнув Володько. В ту саме мить внизу, в лішнику, коло самого лугу, де росте гурток густих струнких осичок, з демонічним рокотом бризнуло стрільне. Хлопці самохіть дали сторчака і припали до пня коронатого дуба. Черешні, клени, берези шарпнулися назад, ніби дістали поливника, а молода осичина, куди шелепнуло стрільно, наполовину вилетіла в повітря.

Хлопці бачать, що це не жарт. З гори через городи біжать парубки. Вони шукають кращого місця для сховки. Володько і Петро зриваються і женуться до монастиря.

Там повно народу. Вже вислано до Гільча післанців з білим "хлагом". Через деякий час стрілянина вмовкла. Коло семінарії в саду лишилися дві лійки від зриву стрілен і вікна другого поверху висипалися.

Рейвах, розгубленість. Молодих нікого не видно. Самі старі і жінки. Люди йдуть на вечірню. На обличчях острах і непевність.

Володько і Петро знаходять своїх товаришів. Ці не виявляють ані найменшого страху. Вони навіть вдоволені, що от нарешті прийдуть в село справжні українські вояки. Бачили салдат-москалів, бачили большевиків, бачили німців, а українського війська до цього часу не бачили, хіба тих полонених... Але полонений ніколи не дає повного образу вояка...

Тому хлопці тішаться, що прийдуть "петлюрівці". Хтось розніс чутку, що вони приймають до себе молодих хлопців, і поміж учнями з'явилося одразу кількох, що виявили бажання "повоювати".

Майже ціла ніч у непевності й журботі. Як розвиднілось, до монастиря пішло все, що не хотіло ховатися в Бущенщині.

Рано до села, вулицею від "Лисів", увійшов перший січовий полк. Молоді, веселі, у сірих чемерках, хлопці. На головах кашкети з тризубами. Спереду везуть кулемети.

При вході в село поставили заставу. Коло монастиря на перехресті вулиць кілька "максимів" з приготовленими стрічками. Але дуже суворого вигляду в цих вояків не помітно. Проходять святочно одягнуті, дівчата сміються, жартують...

— Ей, дівчата! А куди?.. — питає молоденький січовик...

— А до церкви. Ходіть і ви з нами.

— А воювати нас не будете?..

— Ха-ха-ха! А що ви за вояки, що боїтеся дівчат?

— А де то ваші хлопці?..

— Наші хлопці такі, як і ви... В лісі...

— Ну... Попадуться вони в наші руки...

І дівчата пішли. Володько і гурток його приятелів підходять до вояків. Пом'явшись, Володько несміло виявляє бажання вступити до "петлюрівців".

Ті регочуть.

— А що ж, синку, ти в нас робитимеш?.. — питають...

— Воювать... Воювати будемо! — горда відповідь.

— Кого?

— Та всіх, хто проти України...

— От так-так! А де ж ви були, коли ваші он на Здолбунів ішли?..

Хлопці вияснюють, як то сталося. Вояки вдоволені. Володько знаходить одного земляка з Крем'янеччини. Той картає дерманців. Таке чудове село, а таке несвідоме...

Після церкви проглосили велику "сходку" в залі семінарії. Покликали старостів обох частин села. Гострий наказ, щоб з'явилися усі господарі.

Зала набита. Прибув полковник. Молодий, меткий і рухливий вояк. На обличчі великий шрам. Одягнений у жовтий кожушок, штани-галіфе. На ногах жовті елегантні чоботи.

При його появі в залі народ розступається на дві лави. Посередині лишається порожнє місце. Не входячи на підвищення, полковник починає з місця енергійним, різким тоном свою промову:

— Селяни! Не бачу між вами ні одного молодого обличчя. Це добре. Добрі з ваших синків герої. Заварили, мовляв, каші, а ви, батьки, розхльобуйте. Дуже мені прикро, що я, полковник українського війська, мушу знімати свій полк із фронту проти москалів і обертати його проти своїх збунтованих, збаламучених несумлінними агітаторами селян... Бо чи ви знаєте, проти кого ви бунтувалися? Чи знаєте, на чий млин лили і ллєте ви воду? Ні. Напевно не знаєте. Ви не знаєте, що пішли ви зі зброєю в руках проти свого ж війська, в якому служать такі ж саме українські селюхи, як і ви... Ви не знаєте і ваші проводирі вам напевно цього не сказали, що те військо, проти якого ви виступили, боронить вас, ваших дітей і ваш добробут перед большевиками, московськими бандами, які напирають на нас із Московщини і які хочуть знищити вас, як господарів... Вони хочуть заперти вас усіх до комуни, забрати од вас усе і зробити з вас слухняних рабів своїх, наймитів, щоб могли вами, як їм захочеться, каверзувати. От на чий млин лили ви воду, от кого слухали! Большевики, комуністи розпускають скрізь своїх агітаторів, які бунтують народ проти нас... Але ми докажемо, що маємо ще силу в руках. Знайте, що за те, що ви зробили, наша українська влада по головці вас не погладить. Вона покарає вас і то покарає суворо. Ми вимагаємо від вас, щоб протягом двадцяти чотирьох годин ви видали в наші руки всіх своїх головарів, яких список ми маємо зі собою. Інакше ми знайдемо спосіб, як віддячитись вам за наші сьогоднішні у вас відвідини. Я не погрожую, а кажу: коли не послухаєте своєї влади, будете вічними невольниками чужих влад, які розмовлятимуть з вами іншою мовою, Я маю великі повновласті і можу зробити з вашим селом те, що в ньому не лишиться камінь на камені. І це собі зарубайте на носі. Всі ті люди, що списані на ось цьому папері, мусять бути в наших руках. Старости! Наперед! — скомандував полковник.

Від такої мови селяни споважніли. На кожному обличчі з'явився острах. Обидва старости, ці вічні мученики революції, без єдиного слова спротиву виступили наперед перед очі сердитого полковника. Очі їх широко відчинені, чола напружені думкою. Полковник— енергійно підступив до них і рвучко запитав:

— Видасте нам оцих харцизяк?

— Господин... Ваше високоблагородіє! — заговорили обидва старости нараз. Вони не знають, як їм говорити. "По-мужицькому" ніяково, а по-русски зле. Пан же перед ними і то справжній, бо сердитий.

— То пожалуста. Очінь радо і даже з приятністю видали б ми вам отих сволочів... Але змилуйтесь. Вони ще перед кількома днями втікли. Одного, дякувати Богові, підстрелили, а решта повіялись... А куди — хто його знає... Ось людей спитайте!..

— Правда, правда... Правильно! — загула сотня голосів.

Полковник не здається, хоча бачить, що мова і вираз їх облич щирі. Вони знають, що зробили помилку, але як її направити? Та й вчора мали нагоду безпосередньо відчути, що то значить, коли над твоєю хатою, де твої жінка та діти, прогуде ота пекельна страшна видумка.

Нарешті полковник зменшує свої вимоги. Він заявляє, що в скорім часі селяни помітять самі свою помилку. Він не буде нищити села, але вимагає якоїсь нагороди за втрати, спричинені цими подіями. До другого ранку до монастиря мусять знести таку-то й таку кількість сіна, вівса та інших необхідних для війська продуктів.

Селянам нема іншої ради, як погодитися. Слава Богу, що хоч на тому скотилося. Могло бути значно гірше... Багато поміг випадок Грицька коло млина на Мостах і та кулька, що одним доторком перетяла биття серця, зараженого страшним трунком зловинної ідеї...

За пару день зі школи зник один з Володькових приятелів. Кажуть, він "подався в петлюрівці". Також кількох парубків зі села пішли до Здолбунова і там зголосилися до війська.

X

Семінарія готується до великого свята. День-денно після лекцій вправляє хор. Прибирається зала. На стінах з'являються плакати: "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля", "І чужому научайтесь, свого не цурайтесь", "Встане Україна і розвіє тьму неволі", "Обніміться, брати мої! Молю вас, благаю!.."

Мають жовто-сині прапори. Нарешті з'являється на сцені бюст. Це він. Це той, чиїм словом, волею повстала з мертвих приспана, окрадена... Повстала в огні і муках. Найяскравіша Правда Правд... Великий Творче неба і землі? Зниспошли свою ласку на народ сей і дай очам його узріти Правду від духа Твого ізшедшу. Ти благословив кріпачку матір, що завагітніла і дала співця правди і волі, благослови і той чин, що виріс зі слова любові, слова страждання, слова, вирваного з мільйонів душ... Боже Великий! Ти хотів, щоб малий пастушок ягнят підслухав мову кожної билинки степу, кожної пташини гаю, кожної сироти, кожної матері — всіх, хто був, хто є і хто буде на цій нашій землі... Благослови ж, о Боже, дні сії і сії ночі, в які над всесвітом зводиться нова зоря, що єдина освітить темноту неволі... Ти хотів, щоб син темноти і неволі встав, розторощив трон, порвав порфіру і на сторожі отих рабів німих поставив своє: слово — правду, слово — волю, слово — любов. Хай тричі буде благословенний той день, коли родилось те слово.

І ще раз благаю тебе. Творче Всесвіту, відкрий вуха всім живим тепер і тим, що будуть після, щоби чули Слово Правди Правд. Пошли згоду, мир, пошли їм свободу і те, що дає право на неї — розум, силу і хоробрість.

Та буде святе ім'я Твоє во віки вічні!..

Так молиться Володько, слухаючи концерт. Не цими словами. Ні. Але душа його повна молитви, повна прагнення великого. Він не згадує слова Бог. Нащо? Хіба не приємніше заціпити уста, зуби, заплющити очі, забути всі слова і тільки всупереч усьому і всім відчути найбільше зближення з Найвищою Силою. 1 тоді не страшне безвір'я. І тоді навіть не страшне все те, що твориться там, за муром зали в селах, містах, степах широкої його батьківщини. Він добре знає цей мент і має готове для нього ім'я. Не лякайся, хлопче, мук народження. Лякайся кінця, смерті, забуття...

Он вийшов на сцену хор. Мають барви, ті самі барви, яких повно серед ланів, гаїв, степів. Ті самі радісні барви. Бризнули голоси. Такі голоси родяться тільки в одному місці на землі: там, де небо і земля широкі без меж... Вінок дівчат дзвінких, мов струни... Які щасливі мужі тієї землі, на якій виросли ті пишні квіти. Які радісні діти будуть сходити по сходах вічності зі самого низу до самого верху, їм вічність, їм слава, їм будуччина...

З глибини грудей, з плоті і крові виривається кантата:

"Б'юууть порооги!.. Місяць схооодить!.."

Ціла зала повна, повна людей, зникає... Нема вже нічого в очах, тільки Дніпро, тільки пброги, тільки величний, жорстокої барви місяць маєстатно встає з-за чорного муру дубового лісу, підноситься вверх і зупиняється над самою серединою могутнього Дніпра.

Неухильною лавою котять води. Тисячі самоцвітів знизу і згори сполучують низинь і вишінь, між котрими гнучко рине велична ріка... Он камені на дорозі. Скелі. Ріка не знає перешкод. Вона зводиться дуба, крає на тисячу скалок місяць, зорі і з лютим ревом плигає у пінну безодню...

І хочеться далі дивитися великим оком душі, і хочеться бачити: свобода, гідність, честь. Бо так наказує закон землі. Так наказує кожна мить великого часу і простору всіх вимірів. Так у тому синові кріпачки, бюст котрого стоїть, умаяний прапорами того народу і тієї держави, про які снився йому чарівний сон. І який короткий час від сну до дійсності. Там, у цій ночі, на полях боїв рев гармат говорить: "Встаньте! Кайдани порвіте!" Там вражою злою кров'ю кроплять волю. А тут, у великій родині, безліч душ згадує незлим тихим словом ту дивну, ту особливу, ту незрозумілу людину, що віщувала ці страшні й незабутні дні.

Концерт кінчається. Володько встає зі свого місця, весь споєний образами, думами. До нього підходить його брат Хведот, і Володько не втримується. Кидається до брата, тісно обнімає його і на очах безлічі товаришів і незнайомих людей міцно цілує. Який немужицький прояв захоплення. Яка ганьба сентименту. Але що зробить Володько, коли ним так сильно заволодів Бог любові, віри і прагнення.

— Буде Україна! Буде, буде! — виривається з його уст. Виривається голосно і так

певно, що Хведот і вся решта товаришів не втримуються і починають гукати:

— Слава Україні! Слава, слава, слава!..

Це підхоплюють інші і сотні голосів одним звуком вигукують славу.

Зі середини натовпу вириваються слова гімну, всі підхоплюють, зупиняються, і звуки пісні народу стихійно заливають залу. Всі стоять, співають. Щоки червоні. Горіючі очі. Вираз натхненний. Співають старі, малі. Співають навіть ті, які ще недавно глумилися з мови, прагнень свого власного народу. Он стоїть, витягнувшись, Ферапонт Яковлевич. На ньому ще старий "сюртук" бувшої імперії. Той сюртук прилип до кожного сантиметру його тіла. Він зрісся з ним в одно, але все-таки і Ферапонт стоїть струнко і співає. Бо ж як не співати? Сила відродження страшна, неухильна. Нема їй спротиву і нема їй кайданів.

За пару днів Василь іде до Острога навідати Пархвена, який все ще лежить у лічниці. Володько й собі бажає поїхати з ним. Добре. Одягаються. День гарний, соняшний, хоч по полях ще скрізь сніг. Дорога санна, але попсута близькою весною.

Володько не був ще в Острозі від того часу, коли малим хлопцем їздив туди з батьком. Пригадує виразно те захоплення і ті переживання, які викликав у нього кожний новий шматок простору, кожна нова подія. Як далеко пішов він наперед тепер! Місто для нього не має вже такого значення, як тоді. Пригадує ту жидівку, що воювала з батьком за півня, пригадує пана на велосипеді, москалів, що спокійно маше-рували на подвір'ї казарми, панночок, вітрини.

Зовсім не те тепер. Перше, що кинулось, це полк війська, що вступав у місто. Василь зумів з'їхати на сторону і перечекати, поки пройде військо. Володько не може сидіти, захопившись тим полком. Звідки взявся він. І наплічники, і патронташі, і лопатки — все, честь честю, справжнє військо, якого вже давно не бачив Володько від початку війни. Їдуть та йдуть вояки лавами, бадьорі, червонощокі, веселі. На вовняних шапках жовто-сині значки з тризубом.

— Звідки йдете? — питає Василь вояків.

—З фронту. На відпочинок.

Дивно. Зовсім не видно на них слідів фронту. Такі радісні, такі голосні. Володько не сидить. Нема сили сидіти. Він же власними очима бачить військо України, своєї держави, своєї великої батьківщини. Володько встає і зовсім близько підходить до лав війська. І, побачивши його кінець, кидає Василя зі саньми й іде побіч машеруючих лав у напрямку міста. Там, коло казарм, назустріч полкові виходить військова оркестра. Блищать на сонці мідяні труби. Спереду чути команду:

— Струнко!.. Рушниці на плече!..

По лавах пробігає вогонь. Всі випростовуються. Рушниці з понасаджуваними на них багнетами вкрили щетиною військо. Оркестра вдарила марш. Серце Володька затріпотіло і він виразно відчув дуже приємний біль у нім. На очі зійшли сльози радості.

Коло оркестри завважив начальство і багато людей, здебільша молоді. По одягах Володько пізнає учнів і учениць міських гімназій. У кожного пришпилена жовто-синя

стрічка.

Перед начальством сотня за сотнею проходить полк. Молоді козаки вибивають крок. Рушниці на струнко. Зближаючись до начальства, сотенний командує:

— Вправоо д'вись!

Всі очі звертаються направо. Головний начальник стоїть струнко і вітає піднесенням долоні на рівні правого плеча. Молодь скидає кашкети і дружнє "слава" змагається з маршем оркестри.

Полк заходить до казарм. За полком ще обоз. На санях гурт веселих козаків.

В одного видно гармонію. На самому кінці іде кількох кіннотників на гарних гнідих конях...

Коли скінчився похід, Володько підійшов до Василя, що поволі їхав позаду війська разом з безліччю інших підвод.

— Ну, що, Василю? — питає Володько, знаючи, що Василь не раз кепкував з "петлюрівських козаків".

Василь не відповідає нічого, але з усмішки, що сяє на його обличчі, виразно променить радість. Це Україна! Вона виросла зненацька з небуття. Це український полк, зроджений з простору, з туману. Якийсь геній захотів, щоб він став, і він став.

Ще більше несподіванок чекало їх у самому місті. На всіх будинках, на всіх крамницях жовто-блакитні прапори. На хідниках повно народу, бо неділя. Видно гімназистів, що чіпляють всім якісь карточки і за те їм кидають до скарбонки гроші.

Володько й собі пішов на хідник, щоб і йому причепили карточку. Але вигляд Володька зовсім не нагадує грошовиту людину, тому його обминають. Тоді він підійшов до одної пари.

— Дайте і мені карточку,— сказав він і вкинув до скарбонки п'ять гривень...

Чудова, кучерява, чорноока панночка пришпилила ніжними білими руками Володькові значок. Володько зовсім вдоволений, бо, крім цього, панночка обдарувала його дуже милою усмішкою і не менш милим "дякую".

Володько читає напис карточки: "На Просвіту". Чудесно. Він, значить, дав щось також на Просвіту. Шкода тільки, що так мало. Згадав, що ще є й Василь. Той їде поволі обережно правою стороною вулиці, бо скрізь повно підвод. Володько підбігає до нього.

— Василю! Маєш пару карбованців? — гукає.

— На що?..

— На Просвіту. Дивись, он там збирають.

— Не можу стати, щоб видобути з кишені пуляреса. Бач, віжки в руках.

— Давай сюди віжки...

Хоч-не-хоч, а Василь витягнув таки два миколаївські карбованці. Шкода тільки, що зникла та чудова панночка, якої дотики такі приємні. Он інша парочка. Підбіг і втиснув у скарбонку гроші. Вона вже повна.

Як радісно, як просторо. Володько аж надто проймається живою, бадьорою атмосферою міста. Написи, барви, мова… Все рідне, все своє. Де зникла Росія, її городовики, її мова? Де взялася так швидко незнана, забута Україна?

Під'їхали до невеликого одноповерхового будинку з написом "Повітова лікарня". Заїхали на подвір'я. Лишили коні і пішли всередину. Одягнена в біле сестра вводить їх до "палати". Повно ліжок. Хоч світить ясно сонце і відчинені у вікнах кватирки, повітря в кімнаті тяжке. На ліжках тяжко ранені, покалічені.

Он і Пархвенове ліжко. Жовтий, мов віск, лежить горілиць. Він уже поправляється. Порозмовляли, оповіли новини зі села, про повстання й інше. Довідалися, що он на тих двох ліжках гояться два тяжко ранені большевики. їх гоять, а після мають розстріляти, бо то якісь важні злочинці.

Володько дивується: нащо ж їх гоять, щоби після розстріляти. Хіба ж їм не все одно вмирати?

— Ні,— сказав Василь,— їх поставлять перед суд. Вони десь. там ніби зірвали залізничний міст, щоб затримати український панцерник, що спішив на фронт під Хвастів. Один із них жид. Громада жидів Острога хоче його визволити, але лічницю день і ніч береже міліція. Поранили їх, коли ті хотіли тікати. Одному куля пройшла через живіт, другому через праву лопатку.

Володька ця історія цікавить. Він навмисне намагається стати, як може, ближче коло ліжок тих злочинців. Вони обидва лежать навзнак. Жовті, висохлі. Уста спраглі. Жид весь чорний, давно голений, з твердою відрослою бородою.

Володько дивиться на нього і думає:

— Ну й чому жидові втручатися в наші справи? Яке він має на це право? Бозна-звідки прийшов на наші землі, може жити і торгувати... Так ні... Йому того мало. Він ще задумав шкодити молодій державі... Йому хотілося б, щоби народ цей ніс вічно ярмо неволі...

Повний вражень вертається Володько з Василем додому. Коли виїхали в чисте поле, йому робиться нудно, холодно. Сонце над заходом, тому холоднішає. Володько щільніше захристує свій одяг. Але він чує, що в голові стає неясно. У очах ніби туман. По цілому тілі, здається, хтось ллє холодну воду. На обличчі з'являється блідість так, що навіть Василь помічає.

— Що тобі, Володьку?.. — питає він.

— Щось зле... Трясця трясе...

— Йди сюди... Сідай осьде...

Василь огорнув Володька кожухом, вкрив ноги і вдарив по конях. Він боїться за Володька. Він сам не раз бачив і пережив різні хвороби. Тиф. Страшне слово. На ньому дуже виразно помітно тиф...

Як доїхали додому, як злазили зі саней, все це Володько ледь пригадує. Йому постелили на печі на гарячому черіні. На чоло виступив піт, але пропасниця не вгавала. Почали лізти на думку різні нісенітниці. Якесь чорне пооране зі широкою борозною поле. Він іде ним, стрибає зо скиби на скибу... Перед ним, над ним, за ним безліч чорного галач-чя. Чорні птахи літають, кричать, торкають його крилами, застеляють від зору небо і сонце. Йому здається, що він не дійде до кінця того поля, що впаде. Але він мусить дійти. Мусить! Він знає, що як не видержить, як тільки

спіткнеться, як тільки впаде чи присяде, на нього накинеться і заклює все те хиже галаччя. Тому він мусить йти...

Далі він бачить стару свою хату в Лебедщині. Виразно пізнає лаву, стіл, образи. Бачить той головний образ Бога-Саваофа на покутті і бачить ледь помітне червоне світло перед ним. У хаті і не світло, і не тьма. Жовто так, ніби всі вікна зі жовтого шкла і через них переходить світло сонця. Він ще зовсім малий, ходить сам один по хаті і чогось шукає. Ходить навкруги коло лавиць мацає щупками своїх пальців кожний предмет, мов сліпець, і йому здається, що в цій хаті він забув чи загубив щось неймовірно дороге. Здається, що він мусить те знайти і винести на денне світло.

У голові шумить. Поволі вриваються останні ниточки свідомості, і він грузне в безконечну безодню темноти.

Дивне було його пробудження. Перше, що кинулося в очі, це яскравість соняшного проміння, що товстим стовпом вривається до кімнати. Відкриваючи більше очі, він ніби жахається. Здається, що то далі тягнеться непритомність і кошмар. Перед своїми очима виразно бачить обличчя батька. Велике, порізане зморшками, заросле бородою.

— Ну? Ну, як же тобі? — чує батьків голос.

Володькове обличчя стягається… Вся його сила збігається до уст, які хочуть виявити хоч яку-небудь усмішку. Бо через сон, слабість і світло сонця бачити батька і є йому дуже приємно. Здається, що він десь довго блукав серед буревіїв та революцій, попав на якийсь новий тихий світ, де затишно і так байдуже. Сонце і більше нічого. І ще, правда, батько... Любий мій, коханий батько!..

Володька оточили всі присутні. Матвій почув лиху вістку і прибув. Застав Володька вже після кризи, яка пройшла щасливо. Сім днів лежав у непритомності. Тепер опритомнів і відчув голод. Йому дали пареного молока. Випив трошки і дуже швидко почув, як прибуває сила. Вже він може поворушити язиком, пальцями рук і ніг. Смак молока видався дуже гірким. Хочеться чогось солоного або кислого. Одначе

такого йому не дають.

За вікном уже весна. На річках рухнув лід. На полях зникає сніг. Сонце ллє і ллє гарячі промені на землю, заливає ними кожну травинку, билинку, камінь. Оживає природа, бринить, барвіє.

Матвій приїхав ще саньми, але тепер квапиться вертати, бо боїться, що зникне останній сніг і не буде можна їхати. Оповідає, що і в Тилявці люди на тиф нездужають. Довідується, що в Дермані за цей час багато похворіло. Багато людей померло. Матвій хоче забрати Хведота додому. Василя вислав до війська. Це дуже всіх здивувало. Як же так? Нема ніякої мобілізації, і порядний господар висилає свого найстаршого сина до війська. Хай там вовтузяться всякі волоцюги. А хазяїнові не місце там...

На це Матвій:

— Воно, я поміркував так: бачу, що минуло вже наше. Тепер, люди мої, мало за землю битися.... Тепер, знаєте, наперед ту землю відвоювати треба. І я так кажу: за нашу землю воює тепер всяк, кому тільки не заманеться. А господар її, наш мужик сидить зложивши руки і чекає. Думає собі, хай, мовляв, б'ються, а я перечекаю. Ні.

Тепірка не те. Тепірка не перечекаєш... Тепірка хто кров проллє, того земля... Я цілий свій вік лив за неї піт свій, а тепер сина післав, хай кров проллє, як треба буде. Не чийого сина, а свого-таки...

— Так Василь у війську знов? — не витерпів і через силу радісно питає Володько.

— Еге ж! — коротко відповів Матвій.— А Хведота заберу. Он весна йде... Може, хоч бороною поволочить трохи. Посіяти сам ще потраплю...

Володько чує безсилість. Він не може втримати сліз своїх. Може, то слабість, може, щастя велике. Він ще і ще раз переконується, що отой суворий, простий, з розумними очима дід, то його власний батько. Йому приємно від цього, бо бути сином такого батька це найбільше щастя на землі. Володько не знає добре, що з ним твориться. Оголені його нерви так само, як і колись в дитинстві, гостро сприймають кожний звук, кожну барву... До голови приходять возвишені думки, які немов відкривають перед ним нові, невидимі до цього часу, простори. І от тепер, бачачи перед собою рідного батька, чуючи його мову, йому хочеться зірватися з постелі, обняти батька і цілувати його тверді мозолисті руки, його широке чоло, його благородні, зі щирим, одвертим поглядом, очі.

Він помітив; що батько не тільки працює, але й думає. Він не виявляє своїх дум назовні. Здається, все робиться так, як йому хочеться. Але коли приглянутись, то він цупко тримає життєве стерно у своїх міцних п'ястуках і пильно стежить, щоб ні одна хвилина його життя не лишилася неопліднена творчою думкою.

Шкода, що Володько не може встати, щоб довше побути з батьком. Тих кілька днів, які тут проведе, надто мало для Во-лодька, а до всього він бачить батька лише пару разів на день. Все він десь ходить, їздить, говорить з людьми. Володько не од-важиться сказати батькові, щоб він лишився коло нього...

Приїхав із Залужжя Хведот. Він вдоволений, що їде додому. Наука не цікавить його. Його більше тягне до господарства. А Матвій каже:

— То, знаєте; кому що... Кому кадило, а кому ціп. Кожна людина має те робити, до чого лежить її душа. Силуваним волом не наробишся... Мої сини мусять самі собі вибирати життєву дорогу. Я маю допомагати їм так довго, поки буде на це потреба. Далі хай самі борються.

Вечором сходяться до Єлисея люди...

— Ну, а як там у вас? Що там Петлюра?..

— У нас тихо. Он тільки зле самогон женуть. Нема кому припильнувати.

Довго гуторять, міркують. На весну мають ділити панські землі. Матвій заявив, що він у тім "неконтентний". Хай, хто хоче, бере, а він на дароване не ласує. Він на свому прожив, дітей своїм хлібом вигодував, хотілося б на свому і кості зложити.

Матвій з Хведотом від'їхали. Володько ще не встає, хоч виразно поправляється. Дуже тяжко діткнула його вістка, що померла тітчина Катерина. Ще недавно була здорова. Матвій був у тітки, відвідував, забрав Хведота. Все було як слід... А минуло півтора тижня, Катерина лягла і по кількох днях не стало її. Лишилася її маленька дочка сиротою. Володько згадує ту людину. В очах його вона все та весела щебетуха,

ясноока дівчина, яку знав ще в Лебедщині. Чого побоювалась Настя, те і не минуло. Не мала вона щастя замужем. Чоловік не шанував її. Родилась дочка, а він хотів сина. Мало не вигнав її разом з дитиною. Катерина поплатилася за нерозважне кохання, мов той метелик, що легковажно летить на вогонь. Скільки пісень виспівала вона. Скільки не доспала ночей. Скільки вилилося з її синіх очей гарячих дівочих сліз. Всьому тепер кінець. Володько нездужав навіть піти на похорон...

Але весна сильніша від смерті. Коли зміг зводитися на ноги, навколо було повно тепла, сонця, квітів. Виходив поволі на садок, в лішник. Після хвороби життя здається обновленим і яскравішим. На грядках витикається городина. У квітнику пнуться догори турецький часник, півонія, зірка, м'ята. По садах вештаються кури і розгрібають усе, що, на їх думку, гідне уваги… Бундючні півні вискакують на вищі місця і звідтіль урочисто передають один другому своє захоплення весною і життям.

Он у бгіжі молода черемуха, її галузки обсіли липкі зелені метелики всуміш із мережками чарівної тонкої роботи, що їх за два-три дні сонце зробить справжніми китягами цвіту. І бузина не дармує. Вовчі ягоди також здобляться. Ліщина молодече і наївно чепуриться, а гурт кучерявих кленів — мов ватага парубків… Здається, от-от гримнуть пісню. Берізки моторні, усміхнені радіють цілим своїм єством... Хіба що ота прамати їх, її величність береза, дещо сумніше дивиться на світ Божий, і не диво. Багато років зустрічала вона таку весну. Кора її постарілася й порепалась. Коси відросли і звісились додолу. Чешуть їх хіба вітри... Стовбур її поверчений і протиканий цівками. Люди точать її солодку кров і нема їм спину...

Так Володько мандрує по садках та гаях, придивляється до творчості весни. Життя минулої зими було надто бурхливе. Жив нервами. Хвороба зложила його, мов складаний ножик, і вложила до кишені на відпочинок. Тепер ось видряпався на світ Божий і знайшов його, як завжди, невблаганно хорошим. І хоч ноги його ще слабі, хоч руки тонкі і білі, мов із земного воску, хоч очі вгрузли під чоло і звідтіль починають наново синіти, та проте ціла його істота, мов спраглий води, прагне знов жити, знов бігати, знов хвилюватися. Нерви його оголені і надмірно вразливі. Душа неспокійна, голодна, Вона виразно бачить далекі, незбагнуті світи і прагне пустити туди срібнокрилі вітрильники, щоб відкривати, пізнавати і ставити на них свій яскравий соняшний прапор перемоги.

І все так розуміє і знає. Все падає в око, росте разом з думкою та уявою, виходить знов на світ у чині, у слові.

Весна розгорнула все. Поле вкрилося засівом, росою. Йдуть щасливі, короткі дні. Люди і птахи однаково вільні, і не знати, де кінець, а де початок.

А що робить батько? — питає себе Володько. Невже він так і сказав Василеві: "Йди і воюй"? Просто не віриться. Ах, той батько... Як комаха, їй-Богу — колись і тепер.

Зродиться така людина. Цілий вік, день-по-день думає й творить, думає й творить. І ростуть будови, сади, лани пшениці. Родяться нові люди. Чудесне моє, хороше моє життя! Колись виросту і збудую великий храм. Назву його цим самим словом, і хай собі люди проходять повз і любуються задармо. Приємно ж, як всі всміхаються і кажуть:

гарно. Дуже гарно! Оте сонце там он під копулою... Ні! То, мої милі, направду гарно!

На Зелені Свята знов приїхав Матвій. Володько прощається з друзями і від'їжджає.

Батько й син знов разом, їдуть знайомою дорогою, лісами, пісками. Батько оповідає про те, що діялось тут за його молодечих літ. Володько бачить, як світяться його очі при згадці тих давніх часів, коли все починало цвісти.

Тилявка видалася Володькові чужою. Стільки переживав, що не було часу згадувати про неї. Ось батько, мати.

— Але ж він виріс,— говорять Насті сусідки.— "Настоящий" панич.

Настя таємничо посміхається. В її сірих глибоких очах виразно світяться іскорки особливої радості. Чому б ні. Чому б її син не міг виглядати як панич. Ось тільки шкода, що він якось церкви цурається. Думала: виросте, навчиться грамоти, піде в неділю до церкви і перед цілим миром так тобі прочитає "Апостола", що й сам дяк ледве чи дорівняється. А от виріс. Ще безвусе, але вигналось вгору... Господоньку, Господоньку! Не спусти його зо свого Божого ока.

Коли Володько йде селом, навіть старі дядьки вітають його з повагою. Видно, в дечому він різниться від решти хлопців. Колишні його товариші й товаришки цураються його, оминають. Та й він зовсім відучився розмовляти з ними. Побачив раз Ганку. Підросла і вирівнялась, але байдуже привітав її і пішов далі. Ну, що ж з нею почнеш?.. У ньому ще повно Дерманя. Ходить у поле водить пасти коні, читає різні книжки. Чує в собі якусь порожнечу, непевність. Навіть гордість якась опанувала ним. При зустрічі з людьми тримає себе не так, як колись: просто, природно. Мимохіть постава й вираз його набирають штучності...

Він все це розуміє і знає, що то кепсько, але як же бути. Така дивна пора. Одно щось згубив, а другого не знайшов. У голові дещо лишилось. Світ також дещо поширшав. Від Дніпра до Амазонки, через всі моря й океани, від Кордильєр до Гімалаїв, обіймає його зір планету і, мабуть, це саме так зненацька змінило в його очах старе своє село, людей, товаришів і навіть батьків. Його взяв хтось і посадив дещо вище від решти тих, що його оточували. І він ще не навчився тримати себе на такому рівні.

І батько в дечому змінився. Він ще більше замкнувся в собі, ще з більшою натугою думки намагається вловити і розгадати непевність часу. В його житті постала також революція. Сини і він. Він ще у кермі — так… Він ще й не думає випускати господарської керми зі своїх рук, але він виразно бачить, що сини його підуть до конечної мети іншими дорогами, як він, його батько, дід. Він бачить це і не перечить. Інакше, мабуть, не можна. Поле те саме. Так само засіяне, так само котяться по нім хвилі, так само ростуть стеблини жита, пшениці, але не ті самі часи і не та сама ціна праці на полі. Он Василь, виріс, окріпнув, розгорнувся в мужчину і подавсь у військо. Матвій ні одним словом не заперечив йому.

— Ну, як ти так думаєш — іди! А після, щоби виправдати перед хазяями такий свій вчинок, твердив:

— А ви думаєте як? Думаєте, що не прийшов час і хазяїнові за право своє впімнутись? Земля, думаєте, отак сама у ваші руки прийде? Ще б ні… Он, кажуть,

поселенці, що вибрались перед війною до Смоленської, всі чисто до одного повернули. Голі, босі... Кажуть, напали на них кацапи і все чисто розбили... А думаєте, з нами того не буде, коли ми отак собі руки зложимо, чи землю оратимемо та Божого змилування чекатимемо? Буде! Прийдуть інші.— Ти, Даниле, Макаре — сякий-такий, підеш вниз, а зверху сяде завойовник і годі. Кажу!.. Час непевний... Чую, що так є...

Люди одні згоджуються, другі ні. З села ще кількох в "петлюрівці" пішло, але решта ні... Коли би, каже, ще мобілізація яка... А то ж не випадає. Прийди і просися, щоби тебе прийняли. Он Той пішов... А чого? Щоби шинелю нову дістати та й додому втікти. Ні?

— Правильно. Що то за військо зі збірної голоти... А добровільно ніхто голову не понесе на втрату...

Матвій пильно стежить за подіями. Думка про Василя не виходить у нього з голови. Пішов і чуток ніяких. Бувало, десь там в Саратовській, чи в якій там був, хоч листа пришле... А тепер нічого.

Коли людей яких зустріне, одразу зупинить словом:

— А ви здалека, пробачайте, будете? Ну, а як там у вас?.. Що чувати? Вийде з того що?

Дехто знає, чого хоче Матвій, дехто й не знає. Опові-да;оть, що "петлюрівці" відступають. Кажуть, бандити та бсльшевики по лісах розвелися, на обози нападають... Хто його розбере, що й до чого... Отак усе перемішалося...

А життя таке бурхливе, таке чудове. В далечінь і ширінь, мов на приказ якогось особливого голосу, твориться і росте небувале... Росте новий народ. Прокидається і міняє назву могутня раса — творець великої минувшини, великих імперій.

Матвій не розуміє цього, але він відчуває те своїм здоровим інстинктом. У його потужній постаті зароджуються і набирають сили нові почування, нові життєві закони.

Часом у неділю Володько читає Матвієві вголос історію. Матвій любить слухати цю книгу "про старе". Хто не шанує старого, не здобуде й нового. Це його переконання. Україна в його уяві вже не те щось видумане, химерне. Ні. Україна це він сам — Матвій Довбенко. Цей велетень праці, цей величний господар з твердим чавунним кулаком і метким розумним зором. А Василь, Володько, Хведот — сини його. Катерина й Василина — дочки. Сухенька Настя — мати, що родила, доглядала, піклувалась... Кров, сила її пішла на "їх" — батька і дітей. А всі разом вони — ядро, підстава, початок всього... Від них поженуть здорові паростки на всі боки. Ось "їх" три сини. Ти, сказав голос Матвія,— вояк. Ти вчений. Ти мій спадкоємець — плугатар. Тримайтесь усі цупко чорної скиби землі, на котрій вперше вздріли сонця промінь. Борітесь за неї мечем, пером, плугом, гризіться за неї зубами... Дайте працю їй велику. Змочіть її потом і кров'ю і не забудьте заповітів Бога вашої душі.

Постать Матвія вже не та, що колись. Довгі десятки років змінили її вигляд. Сила її вилилась разом з потом. Кістяк давно порушив свою форму. Голова стяжчала, плечі розступилися і втягнули її вниз. На ній лисина і сріблисті пасма масткого від поту волосся, що відростають донизу і легко кучерявляться.

Але все-таки він незмінне Матвій, незмінно сторож порядку, законів землі і родини. Дух його ще не впав, хоч часом виривається з його уст:

— Охо-хо-хо! Кажуть — вмирати страшно… А я кажу: хто не боявся жизні, не боїться і смерті.

Та все-таки ціле його єство знутра і зізовні прагнуло тільки жити і навіть жити, як треба, спочатку, по-новому.

Володысо тепер несамостійний. Він у полоні мрій. Кілька книжок, кілька великих планів відмежовують юнака від дійсності. Він не сидить тепер дома. Його стихією поля і ліс. Вкриті пашнями лани видаються йому морем, по котрому бушують хвилі-гори. Він іде на пригірок, стає на отвертому для вітрів місці, розхристує сорочку, збиває кучері й наслухує, як пориви вітру б'ються об його молоді нагі груди, як шарпається на голові волосся. Це море! Он пливуть кораблі — один за другим ідуть безмежним водяним шляхом ті велетні. Володько бачить на їх чардаку бронзолицих матросів з нагими валкуватими руками. Бачить гострозорих капітанів, що дивляться ген туди за обрії, де лежать скелясті, утикані патлатими пальмами береги.

Як хотілося б Володькові й собі до них. Кинути все це — землю, плуги, гній. Обнятись би з небезпекою, буревієм. Обпектись би сонцем і вітрами. Здобути силу, славу, гроші. Стати великим морським героєм і наганяти острах ворогам.

Дні бадьорі, ясні, свіжі. Небо фіалково-синє, а по нім ковтуваті білі, мов сніг, хмарки. Жита, пшениці, вівси. Кожна стеблина міцно вчепилась рідної землі, осе її чорну кров і хитається від подуву вітру. Колосся шумить тихим, ледь чуйним шумом. Дзвінко підпідьомкають перепелиці.

Серед такого оточення росте і міцніє Володько.

Він не має товаришів і він не потребує їх. Він любить себе і свої мрії. Він навіть гордий собою і часом, коли захоплення життям, молодістю досягає найвищої міри, він починає співати, стрибати. Йому здається, що він найрозумніший з людей і всі його мрії це не мрії, а дійсність недалекого прийдешнього.

Навколо тихо. Села, поля, ліси живуть звичайним життям. Війни не стало. Зникли москалі, їх мова, їх лайка. По полях чути пісні дівчат. У неділю в селі грають музики. Там витанцьовують парубки свої танці, залицяються. Ніхто їх не турбує. Не чути більше, щоби гнали когось "на стійку". Всі дома, всі досягли свободи. На панських ланах пругами лягли межі. У лісі таксують дубину, валять її з пнів і розтягають по селах. Платять гривнями, женуть самогон, кохаються, вінчаються, закладають нові хати...

Кожний цей день — день української державності. Володько розуміє це також. Матвій продав овес, взяв дві^ тисячки гривень і вирішив накупити дубини. Прийде з війська Василь, ожениться і хату треба нову...

Ідучи з батьком до лісу, Володько бачить, як усі села, всі люди — старі й малі взялися за працю. У лісі повно людей. Відкраяли ділянку, валять товстючі дуби, обтинають, тешуть на підвали, на шпали, на клепки. Канцелярія працює безупинно. Побережники ходять зі своїми сурмами. Мабуть, багато віків не чувся цей народ її

господарем. Все відчуло нараз, як спали з рук пута. Всім захотілося валити дубину, тягти додому, будувати нові, високі, світлі хати. Всім хочеться жити, жити, жити...

Край цей уміє жити. Край цей уміє працювати. Була війна, змела села вогненною мітлою. Прийшов рік миру і села повстали вогненною працею. Дай миру, волі!..

Назустріч цьому благанню завзято регоче кулемет. Майже непомітно надійшли дні, коли в селах знов повно вояків, коли вже десь там зі сходу від Острога, Кунина почали доноситися знайомі голоси гармат.

Одного недільного ранку з жолобецького лісу, так само, як тоді, коли почалася світова війна, виїхав козацький полк. Але це козаки українські. Загорілі обличчя, бадьорий вигляд, шворна пісня. Ціле село збіглося дивитись "на петлюрівців". Нікому не прийшло на думку спитатись їх, куди вони ідуть. Село вже звикло до війни. Підуть одні — прийдуть інші. Чи ж не все одно?

У селі козаки розташувалися, щоб відпочити. Володько пішов також туди, щоби зблизька приглянутися до свого війська.

Воно прийшло здалеку. Воно облетіло цілу Україну. Скільки шалених атак пережили ці дужі сини своєї землі. Вигляд їх якийсь байдужий, насмішкуватий. Володько відважився запитати одного:

— А куди ви їдете?..

— В гості, молодий козаче...

Володько не має чого більше питати. Навіщо? Знає він і так, куди. Чутки невздержно летять і приносять вістки, що десь там за Острогом вже большевики.

Козаки покормили коней, дістали з польової кухні обід. Сурма сурмить збірку. Підтягають коням підпруги, гнуздають і спішать на збірку...

— На коня! — скомандував полковник. Брязнули шаблі, рушниці, і козаки на конях.

— Шикуйсь! Кроком рууш!...

Ні. Ні. Це не була парада. Не були це привітні, спокійні люди. Але Володько ніколи не забуде їх такими, як бачив їх тоді, у найрішучішу годину. Такими напівсердитими, напівбайдужими до всього. Їх загорілі бронзові чола, їх закурені шапки й блюзи, їх витерті сідлом червоні "галіфе". Вічно звучатиме в його вухах оте різке, певне: "На коня!"

На другий день потягнулись обози. Також розташувалися в селі і простояли кілька днів. Приїхали люди з Крем'янця й оповідають, що завзяті бої йдуть по залізничній лінії Рівне-Здолбунів. До Крем'янця звезено безліч вагонів з різним військовим майном. Далі нема куди відступати. За Луцьком поляки. Кажуть, їх тримає якась невеличка частина.

Щодень, щоніч нові невеселі вістки. Зо всіх боків чутні гарматні перегроми.

Як на тоте, небо затягнулося і розпочалася сльота. Шляхом тягнуться все нові й нові частини. Пройшла й піхота. Молоді хлопці у сірих чемерках та шоломах. У селі повно війська. У кожній хаті набито козаків. Мокрі, потомлені, голодні. Цілі місяці провели в затяжних боях і лишили там за собою не один десяток і не одну сотню своїх товаришів.

Тільки на Матвієвому хуторі ще порожньо. Але надвечір прибуває ще якась

частина. Самі молоді хлопці. Матвій сам попередив, щоб не йшли в село, а лишалися на ніч у нього на хуторі. Клуня велика. Цілий полк влізе.

І дійсно, це був Стародубський полк. Козаки почали нарікати, що немає місця і харчів. Старий, шпаковатий полковник почав їх втихомирювати.

— Діти мої! — лагідно говорить він.— Перетерпіть. Все для України!..

Діти втихають, займають клуню. Там темно.

— Ей, ти, Сорока? Де ти є?..

— Тут! Лізь сюди! Тут гаразд!

— Дурдело?

— Га!..

— Де тебе дідько носить?..

— Тихо!.. Перший курінь,займай крайній засторонок... Дотримуйсь порядку. Другий слідуючий і т. д. По куренях виходьте до вечері...

Володько вештається і сміється...

— Ти, хлопче, скажи, де тут у вас гарні дівчата?

— А маєте "патрони" — скажу... — заявляє Володько...

— А тобі нащо патрон? Ей, ти! Чи не хочеш ти часом на обози налітати?..

— Я українець і на обози не маю смаку. На обози налітають бандити.

— Ого. Це здорово... Петро! Дай йому пару десятків набоїв. У Крем'янці дістанемо...

Володько побіг до матері, випросив кусень сала. Вояк дістав сало, Володько "патрони". Він мусить зібрати якнайбільше набоїв...

У малій хаті набито людьми. Старий полковник, два курінні і священик. Настя топить у печі і варить молошну кашу. Матвій розважає з полковником...

— То, знаєте, добра з того не буде... Мій старший син також десь воює... Але... не видержимо... Нє... нє... — і Матвій хитає головою...

— А чому, ви думаєте, не видержимо? — питає полковник.

— Звісно. Коли не всенький народ в одно... Як можна видержати... Народ наш — один в ліс, а другий в поле... Тяжко... Довго, знаєте, цар був. Довго наша земля йому гнулася. А трон є трон. Під троном всяк спину зігне і не скоро випростає... Мій отой-о,— і показав на Володька.— Читає часом, як то цариця Катерина руйнувала орлячі гнізда. І зруйнувала. І замість орлячих наставила сов'ячі, що бояться і не знають дня, ні світла сонця... От як воно вийшло. А тепер куди його?.. Нам, чуєте, господин полковой, десять літ школи треба, а тоді хоч і за зброю!.. Так я думаю...

— Ви думаєте добре, пане хазяїне!.. Шкода тільки, що ми маємо таких, як ви, дуже мало...

— Не мало, пане!.. Всі ми такі. Весь наш народ отакий, як я... і я, і Грицько, і Данило — всі ми однакові. От хіба що моїй думці і моїм очам дещо скорше стає понятно: то біле, а це чорне... Але всі ми такі... Прийде, кажуть вам, час і всі, як один, встануть і синів своїх дадуть, а дочок заставлять робити те, що робили сини... От у такий час, як сьогодні, і ще раз встанемо. Думаєте, я сам не був темний, як пень. Думаєте, коли прийшла війна, ота-о сама, що стільки народу нашого вичавила, я не

йшов за царя?.. Йшов. Бо був рускій, і дід мій був рускій... Хто знав, що москаль вкрав ім'я наше... Який чорт міг одразу помітити його овечу шкуру. А вовк є вовк, і з вовком одна розправа... Бий і все!.. Всяк це мусить знати!..

— А ваш син де служить? — питає полковник.

— Незвісно. Нема, бачте, чуток. Може, вже й не жиє...

— А цей?..

— Цей ніби того... На школу його подав...

— О, це добре зробили!.. — підкинув один із курінних, що уважно слухають.

— Народний учитель буде,— додає священик.

— Так, батюшка! І таких тра чимало... А хлопець має до того голову. Що тепер земля. Науки все пішли. Голова важніше рук.

Настя наварила баняк каші і поставила на стіл миски.

— Просимо! — встав і ніяково сказав Матвій.— Бачте! Що маємо — тим вгощаємо. Я навіть дуже радий, що до моєї хати такі гості зайшли... От коли б чого ліпшого, але самогону я не п'ю... Не пив "казьонки", не п'ю і цього, пробачте, хузу. Характер не такий...

— Нічого, нічого, пане хазяїне! — каже полковник.— І ми тішимося, що за довгу мандрівку натрапили на таку хату...

— Ей, бідна вона, бідна... Коби ще не війна... Я міркував багато, та вийшло мало... Була сила, було хотіння... Тепер от старію...

Всі засіли за стіл. Полковника засадили на покутті. Він хотів, щоб коло нього засів конечне Матвій, але той відмовився на користь священика. З боків посідали курінні отамани. Матвій з Володьком.на стільці, а Хведот, Катерина з Василиною коло припічка на плиті примостилися...

— А ви ж, тіточко, чому не примощуєтесь?.. — звернувся полковник до Насті...

— Аа!. — махнула та рукою.— На мене, якусь там бабу, не зважайте... Я буду на стіл подавати...

— Ее, ні. То вже ні! То вже вибачте... Ми маємо джуру. Сідайте з нами!..

В той час увійшов джура. Він приніс якийсь пакунок. Розгорнув і виняв консерви, сир, ковбасу.

— Еее, тітко! Гадаєте, що тільки ви багаті... Ми маємо також!.. — заговорив один із курінних.

— Матінко. То ви ще багатші, ніж я. Дайте, москалику, сюди... Я вам присмажу... — каже Настя.

— Ха-ха-ха!.. — сипнули всі реготом... Настя засоромилась і не знає, що їй робити.

— Тітко! Та який же він москаль? Це наш Мирон Ковальчук, такий саме українець, як і ми!.. — пояснює полковник...

— То, бачте... — встріває Матвій — у нас же, знаєте... Було так: що вояк, то й москаль...

— Ну, а як же? — дивується Настя.

Настя підсмажила ковбасу, сало. Розрізали консерви... Всі їдять, гуторять.

Володько, що довший час мовчав, і собі до розмови вмішався. Утворився дивний, небувалий настрій.

По вечері молитва. Священик прочитав уголос кілька молитов і почали ладитися спати,

У хаті мало місця. Нема де всім подітись. Матвій поліз на горище. Полковника зо священиком примістили на полу. Курінних поклали на розстеленій по долівці соломі. Володько з Хведотом також тут примостилися, бо в клуні теж ніде приткнутися. Решта — хто де міг...

Настала ніч. Хмари дещо розійшлися. Виглянув щербатий місяць. В його сяйві стоїть село, біліють хати, хвилюються пашні. На Матвієвому хуторі тихо, тільки коло військової кухні на подвір'ї сюди й туди походжає вартовик.

На другий день полк відходить далі. Перед відходом закупили у Матвія двадцять пудів картоплі. Курінний, що весь час кликав Володька народним учителем, завзято торгувався за ціну. Матвій ходив у село, тож продавав Володько. Обидва вперто змагалися за кожного шага...

— О, ти умная голова, народний учитель,— говорив курінний.— З тебе буде господар не гірший від батька. Полковник стоїть і сміється.

— І гаразд,— каже він,— Кожний має свого пильнувати.

Добре, молодий козаче!..

Матвій вернувся з села, запряг коні і відвіз картоплю до сусіднього села Башковець.

Зараз по відході Стародубського полку приїхав якийсь гарматний полк. Ці зовсім не подібні на попередніх. Начальник гарматників в'їхав на подвір'я, не сказав нікому

ні слова й одразу подався до клуні.

— Хлопці! — скомандував він там.— Машину винесіть на двір і заметіть. Сюди влізе дванадцять коней, а сюди також дванадцять. Раз-два!

Голос його суворий, низький. Сам здоровило. Обличчя подібне на цеглу. Видно, недавно зголив бороду, бо місце, де вона росла, відбиває від решти лиця, ніби вибілене крейдою.

Володько спробував було перечити, бо на току лежить якраз прикрита околотами купа вівса. Це рештки непроданого з весни.

Начальник глянув на Володька ніби з вежі і затрубив:

— Ну й гаразд. Значить! овес на місці маємо. І після цього не було гутірки. Півтузіна широкоплечих гарматників легко схопили і винесли молотилку. Гармати виставили на полі сусіда, а коні завели до клуні. Володько не перечить. Що перечити. Коли б хоч не чіпали вівса. По часі начальник гарматників звертається до Володька:

— Гей, батьків сину! А де ж твій старий?..

— Батько?..

— Само собою.

— Поїхали зі Стародубським полком. Не знаю, коли вернуться...

— А мати?..

— На полі...

— То, значить, ти тут цар і Бог. Не продаси ти нам того самого вівса?..

— Коли б приїхали батько... Вони...

— Батько, батько… А ти ж що? Не хазяїн?.. А коні наші також не виявляють бажання чекати. Ну?.. Володько вагається...

— Досить ломатись. Давай і все. Ціну дістанеш. А то прийдуть большевики і по вівсі тільки місце лишиться. Ті з тобою не стануть лимонничать… Хлопці! За вівсом! Постачання! Сім копанок чортів, бісові діти!

Від батареї прибіг начальник постачання.

— Бачиш,— каже полковник.— Ось тобі й овес виторгував. Тягни вагу!.. Але хлопця не обдури... Сам припильную...

Володько, хоч-не-хоч, відкрив овес. З'явилася вага, міхи. Почали насипати. Але Володько помітив, що в деякі міхи вложили торбинки. Двоє тримають міх, один сипле.

Після тримає один, а один. виймає з міха повну торбину і тікає.

— Козаки! Так ви зветесь українські козаки?.. Красти овес?

— Мовчи ти, гусячий пуп!

— Що значить мовчи? Купувати, так купувати! А красти й лаятись нічого...

— Іш ти!.. А ти хто такий? Хоч, щоби перегнув тебе через коліно та всипав?..

— Що за крик? — затрубив голос ззаду. У дверях начальник. Володько до нього. Так і так...

— Хто? Сто копанок дияволів… Хто краде. Завернуть усіх!.. А ти чого лаятись?.. Його добро і він має право на нього. Поняв?..

— Так є, пане полковнику! — витягнувся гарматник.

— Ну, але нема часу. Коні їсти хочуть, та й ми ніякого люципера не жерли… Ти, молодий громобій, не журись. Дістанеш заплату...

Овес розважили, записали, гроші заплатили. В кожного коня на голові торбина. Приїжджає Матвій. Глянув. Гостей повно. Коло кіпця над льохом багаття, а над ним велетенський чорний казан. Настя сюди й туди бігає.

Матвій розпрягає коні. Володько помагає. Матвій не зовсім вдоволений. Особливо прикро йому, що винесли машину. Роки стояла на місці. Вмоцована, а тепер виважили і чортизна-що...

Десь навинувсь полковник...

— Це ви, старий, тут хазяїн будете?

—Я.

— Не гнівайтесь. Бачте, війна... В селі повно козаків.

— Війна то війна,— сказав Матвій.— Знаємо вже її. Надивилися.

— Але такої, як це, не бачили...

— Хвала Богу, й таку побачили. Може, інші багато даватимуть, щоб таку побачити...

— Правда, діду! А що буде, коли ми от завтра та закотимо отак звідти з того горбика вогонь. Дочуваємось, що огудою поза селом коло Титильковець большевики...

— Ее!.. То ви вже ліпше трохи від'їдьте далі. Бо ще коли тільки ви оті штуки маєте — добре… Але може так бути, що й тамті мають… Вам нічо… А мені все з коренем

видовбуть...

В той час розгонно в'їхав на подвір'я якийсь вершник...

Матвій перший його побачив і пізнав.

— Ого! — вирвалось у нього.— Так це ти?..

— Василь! — викрикнув Володько і кинувся до Василя. Той сплигнув з сідла.

— Син мій! — Звертається Матвій до полковника і усміхнувся матвіївською усмішкою.

— Дай Боже, батьку! Як живем? — і обнялися. Після обнялися з Володьком, який одразу переняв від Василя коня. Прибігли Настя, Катерина. Хведот у полі з коровами. Василинка біжить із городу, аж спотикається.

— А у вас досить гостей! — завважив Василь.— А я думав своїх сюди завести...

— А ви, пане, якого полку? — запитав полковник.

— Наливайківського. Полк мій у поході. А ви?..

Полковник сказав.

— Ну, вояку,— ходи! — каже Матвій.— Стара! Готуй там що...

Матвій навіть заметушився. Скоро впорав свої коні. Володько розсідлав Василевого каштана. Вгонився бідняка. Мокрий. Скрутив зі соломи віхоть і витер мокрого коня. Після поставив, щоби прохолов. Не можна гарячому коневі одразу овес давати. Схватиться.

В той час Катерина ганяє за курми. Чути кудакання. По часі курка смажиться. Василь скидає пояс зі шаблею та револьвером, верхню блюзу і миється. Матвій дивачно тупцяє. Він хотів би якось виявити свою радість. Піднімає Василеву зброю й оглядає...

— А Володько також збирає оце,— і тикнув зброєю перед себе.— Не носив цього ані я, ані батько мій.

— А ми ось, батьку, носимо і дітям заповімо, щоби носили,— миючись, каже Василь.

У хаті топиться. На дворі повно гарматників. Полковник заборонив їм заходити до хати і сам відійшов — видно, щоб не перешкоджати родинній радості. Володько весь час порається з Василевим конем. Надто він йому сподобався, і вже наперед пообіцяв собі проїхатися на нім верхи. Ось тільки відпічне та наїсться.

Василь умився, почистився і, поки готується страва, вийшов з батьком надвір.

Володько своїм братом аж надто захоплюється. Пружний, стрункий, високий. Здається, погрубшав, сильно загорів. Зовсім не подібний на того тендітного Василя, якого знав колись.

Матвій видається коло нього малим. Старість. Але зате як він радіє. Стороннє око не запримітило б цього, але Володько знає свого батька до найменших дрібниць. Він знає, коли той неспокійно тупцяє, посміхається в ус, погладжує двома — великим і середнім — пальцями свою бороду, значить, йому приємно.

— От приїхали, мене не було дома, закупили овес, і собі нічого не зосталося,— не забув поскаржитись Матвій.

— Нічого, батьку!.. (Звідки Василь навчився отого батьку? — думає Володько). Хай купують. Прийдуть большевики — заберуть. Ті не купують. Твайо-майо... Ви ще їх не

знаєте.

— А прийдуть?..

— Пруть здорово — значить, прийдуть. Наша армія не справиться, їх більше...

— А що ж буде?..

— Відступимо. Підемо на Поділля...

Матвій хитає головою. Це йому не смакує. Підходить полковник гарматників.

— Ну, що, діду? Тішитесь?

— Тішуся... Ось як прийдуть ті самі большевики... Буде не до втіхи...

— А сюди їх, діду, треба. Волинь ваша "підкачала". Ось пустимо сюди большовичків, а тоді і згадаєте нас... Так, так... А то отам у лісах коло Кунева на наші обози "нальоти" робили.

— Тим, що робили, гірше не буде... А от нам... — каже Матвій.

— Ну, батьку! Не сором нашого роду. Скиглить нічого,— вмішався Василь,— Одвоюєм Україну, і все. Так чи так, а одвоюєм... Без жертви й таргана не вб'єш. А не одвоюєм ми — наші діти одвоюють. Мусить так бути...

Пішли в садок. Щепи значно підросли. Цвіте й одцвітає мак. Соняшники повиганялися вище людського зросту і кивають ще нерозцвілими головами. Натина буряків і листя кукурудзи виблискують на сонці. Немов зелені вужі з полум'яними квітами розповзається бадилля гарбуза. З квітки на квітку перелітає товстий джміль.

Чоловіки не завважують того. Василь оповідає про Жмеринку. Бої там великі були. Сам мало до большевиків не попав. На завтра сподівається свій полк в свому селі побачити...

З порога гукає Настя:

— А ходіть но, люди!.. Клич, старий!..

Коли увійшли до хати, на столі вже стояло повно страв. Покликали і полковника гарматників. Всі їдять, розмовляють. Бої, комуністи, москалі. Матвій висловлює свої здогади. Полковник лає Волинь. Василь боронить і не боронить. Володько то сям, то там і свого шага до загальної гутірки докине.

На другий день до Тилявки вступив Наливайківський полк. До Матвія на подвір'я в'їхало дві тачанки з кулеметами і кількох вершників. Василь буйно зустрів товаришів походу.

— Гей, панове. Злазьте всі. Ось знайомтесь. Це мій батько, це мати, це ось сестра, а це брат, будучий професор чи що!.. Володьку, жени до Гнидки... Він напевно має... Ось тобі!.. — і вийняв з пуляреса стопку гривень.

Володько побіг до Гнидки, що гнав найліпший самогон. Настя тільки знай своє... Печи, вари... Катерина їй допомагає. Батарея ранком знялася, то прийшли інші. До всього насходилося сусідів. Дехто приніс зі собою півока . Засіли, обійшло по чарці. Матвій довго змагався, але не видержав.

— Ех... Знаю, що завтра відлежу, та була-не-була... Раз так. Хто знає, чи скоро побачимось. Дай Боже здоров'я, діти мої!.. — і випив.

Гей, у лузі червона калина похилилася...

Чогось наша славна Україна зажурилася...

Затягнув соковитим баритоном Василь...

А ми тую червону калину підіймемо!

А ми нашу славну Україну

гей, гей!.. розвеселимо!..

Дружно підхопили козаки. Пісня рвонулася, затопила хату, пробилась крізь вікна та двері надвір. Матвій чогось зажурився. Селяни, видно, хотіли б і собі піддержати співаків, але пісня для них нова. От коли б так ще "У Києві на риночку". Але і це гарна пісня.

— Так, люди добрі,— почав зворушений Матвій, коли скінчилась пісня. — Не тямущий я, простий мужик... Не вмію гладко говорити... Ніхто мене не вчив розуму. Одна земля наша годувала і вчила мене. І робив я, що міг. Багато ні, але без праці також не сидів. Свою дорогу чесно йшов, душею не кривив. І ви, мої діти, не згадаєте свого батька кепським словом, бо не пропив я, не згайнував, не затратив марно ані одного зернятка. Все думав: виростуть вони — хай мають. Бог благословив мене — хай і їх не лишить своєї милосердної опіки. Але перш за все потрібна їм моя опіка, як батька... Отак і робив... А ви... Перед вами новий світ розгортається. Але де б ви не були, що б не робили, повинні тямити, що тільки власною працею власних рук, голови, здобудете щастя своє. Чи це на війні, чи в школі, чи на ріллі... Україна наша, діти мої, потребує чесних людей, розумних людей і працьовитих людей.

При цьому він знявся на цілий свій зріст, випроставсь, підвів сиву голову. Його дебела, костиста, з чіткими пругами жил, права рука знялася над столом. Він подібний на патріарха, на пророка. Очі його вогкі і натхненні.

Козаки слухають його з великою увагою. Один з них не видержує, зривається на ноги, хватає руку Матвія і говорить:

— Так, батьку!.. Щасливий ви, що дожили цього часу. А ще щасливіші ваші сини, що мають такого батька. Ї що б з нами не було!.. Чи переможемо ми, чи ляжем трупом до одного, як лягали колись наші славні козаки запорожці, не журіться і не плачте. Ми є діти землі — нашої землі! Ляже сотня до грудей її, тисяча на тому місці повстане!.. А Україна жити буде!..

— Славааа! — вигукнули враз козаки.— Слава Україні!..

— Так, так! — якось сумно хитнув головою Матвій...

Всі почали голосно нараз гомоніти. У хаті утворився веселий піднесений настрій. Враз почулося, ніби гримить.

— Ого! — завважив котрийсь... — Б'ють!

Всі притихли. Дехто зірвався і побіг надвір. По хвилі вийшли майже всі... Зі сторони Крем'янця раз за разом чути гарматні сальви.

Буув! Був-був-був! Буув-був-був!..

— Десь так на "Трьох Кінцях", або в "казьонному" лісі,— завважує Матвій.

Дорогою від Жолобеччини чвалом промчав якийсь кінний відділ. Що то за відділ? Невідомо.

— Ее, панове-товариство! — звертається один з козаків до всіх.— Видно, що нашій гостині кінець. Ходім доїдати, бо хто знає, чи не дістанемо наказ виступати.

Всі пішли до хати, але не встигли доїсти полуденку, як прибіг козак і гукнув:

— Ви-и-марш!..

Всі зірвались. Василь почав накладати на себе зброю. Матвій, Настя і ціла родина зовсім не чекали такого кінця цій гостині. Козаки квапляться. Вбираються, сідлають коні. Володько побіг приготовити Василевого коня. На серці у нього щось тисне… Невже Василь поїде? Просто в бій. Може, виїде за село і під кулі. Під горло тиснуться тверді валки. На очі, всупереч хотінню, напливає щось мокрого.

Накинув на коня сідло, підтягнув попруги… Василь вже прощається з родиною. Настя втирає запаскою очі і ніс. Катерина з Василиною в сльозах… Матвій ніби борюкається з ким. йому тісно. Земля під ним гаряча і сковзька.

— Бувайте здорові! — гукнув Василь і махнув на сідло. Тут уже й Матвій не видержав. З очей його витікло кілька сльозин і він їх навіть не ховав. Перший раз у життю не витримав. Видно старість. Володько тримає Настю, що побивається ніби за рідним сином. Вона хрестить дорогу, говорить якусь молитву.

В той час викотились тачанки. Козаки скакають на них і гукають:

— Бувайте здорові, батьку й матко! Не згадуйте лихом!..

— Їдьте здорові! Та скоро вертайтесь!.. Не забувайте нас.

Бувай здорова, люба Україно,

Заплаче за нами не одна дівчина!..

Вдарили козаки пісню. Коні рушили вчвал. Василь зняв шапку, махнув нею кілька разів і пустився навздогін тачанкам. Родина Матвія вийшла на дорогу. Всі плачуть, всі засмучені. Тачанки й верхівці вже коло садиби Ет-тоє! Там, видно, хтось вибіг на вулицю. Це, мабуть, Здоровова дівчина. Василь на хвильку зупинив коня, нагнувся, постояв і рушив далі. Ось він ховається. Ось видно ще тільки голову... Сховався...

Матвій, родина і всі, хто з ними був, вертаються на подвір'я.

— Як прилетів, так і відлетів! — завважує Іван Кушка.

— Ну, що ж… Іншого виходу нема… Є тільки один — просто до кінця,— сказав Матвій.

Буув-був-був! Бууув! Ш-ш-ш-ш!.. бухкає і шумить казьонним лісом. Сонце хилиться на захід. Кілька куп велетенських хмар тримається над селом. З-під них виховзують соняшні промені і стрімко б'ють у золотий хрест церкви, що ледь визирає з садів села.

Смерком долучились до гарматної стрілянини кулемети. Хто знає, чи не Василь це строчить... А дорогою йдуть все нові і нові частини. Обоз, кіннота, піхота. Йдуть у село і там повертають на Людвищі. До Крем'янця нема вже дороги.

За тиждень стала большевицька влада. Кілька днів тиші. Стрілянина потягнулася десь туди на південь, до Вишневця. По селах порожньо. Десь є большевики, але ніхто їх не бачить. Аж коли поїхали люди до міста, то бачили, що там вештається кілька жидків з рушницями та червоними стрічками. У місті порожньо. Крамниці здебільша зачинені. Торгівля провадиться чорним ходом. Це, кажуть, котовці. Штаб їх у духовній школі.

Вже, кажуть, розпочали навколо міста реквізиції. Арештували і розстріляли двадцять шість офіцерів. Навіть з Тилявки ходили люди копати ями для них.

Матвій з родиною живе, мов під обухом. А що, як довідаються про все. З тими кепські жарти. Але проходять дні, тижні, і нічого. Володько часом виходить у поле і прислухується, чи не чути звідки стрілянини. Ні. Тихо. Невже не вернуться? Хотів і собі йти туди на південь, куди пішли "вони". Здавалось йому, як піде, все поправиться. Раз навіть сказав про свій намір батькові, але той і слухати не хоче.

— Що будеш там робити? Прийде й на тебе час!.. Але ж коли прийде той час. "Вони" відходять... Боже! Вони відійшли, і нема про них ніякої чутки. Хоч би гармати заревли. Хоч би один раз почути регіт свого кулемета... Все далі і далі відходять "вони"... Йдуть через села, ліси, яри, степи. Люди, коні, тачанки. Там десь і Василь. Може, тепер у бою, може, вже нема його на цьому світі.

Жнива, праця. По жнивах одного разу ввігналося до села кілька кіннотників. Випустили в небо кулеметну стрічку і наказали старості зібрати стільки-то й стільки харчових продуктів. Зібрали, забрали і поїхали. Знов тиша.

Але одного дня над осінь до села приїхали якісь люди. Так і так. Повстання! Весь нарід встає. До зброї!

Село заворушилось. З'явилися рушниці, кулемети. Встали сотні і знов зо всіх боків заговорили кулемети. Не видержали большевики.

Масою рухнули до відступу. Повстанці масою посунули на схід. З'явилася надія. Знов свої, своя мова.

Але по часі розійшлися повстанці по домах. Стало тихо. Нема нікого. Ніякої влади. Десь там якась повстанська частина стоїть, але невідомо, де вона. Кажуть, з заходу сунуть поляки.

XI

Минуло дві неділі спокою, безвладдя, непевності. І от одного дня до села почало йти якесь військо. Мундири на них німецькі. Спереду іде кількох кіннотників з ручними кулеметами. В деякій віддалі від них товстючий начальник. Кінь під ним сильний, гнідий. Ступає повільно. За начальником піхота.

Володько прислухається до їх мови. Не розуміє. Одяги німецькі, мова невідома... Зовсім не так уявляв їх собі Володько. Це мали бути дивні в рогатих шапках з пір'ям люди. А тут і не рогаті шапки, і не пір'я. Якісь кругленькі шапочки, які навіть можна було купити в Крем'янці. На них бляшані крилаті орли.

Ідуть рівними лавами сотня за сотнею. Багато їх. Звідки вони прийшли, де взялися? З яких лісів, з яких боліт? То ж там у них самі ліси, піски і багна. Пригадуються Володькові оповідання, як то колись по лісах виловлювали мужики їх ворохобників. О, ці вже не подібні на ворохобників.

Справжнє військо. І невже вони будуть панувати в нашім краю? Ні. Це неможливо. Це ніяк неможливо. Хто-хто, але не ці. Це якось не підходить, не вміщається в голові. Це ж не їх край і не їх люди. Яке їм діло до нас?

Перейшли сотні і потягнулися гармати. Ууу, це сила. Але де вони були до цього

часу? З таким військом, з такою силою вони могли б уже давно вигнати большевиків?.. Боялися. Дуже обережні. Знають добре, що нікого тут нема, хто б ставив їм спротив, а йдуть боєвим ладом. Полями он ідуть чати. Бояться...

— Снився мені колись сон,— заговорив Матвій,— Ну й дивіться... Не справдилось?.. А то ж було ще перед війною. Росія була... Хто б таке подумав...

Настала нова влада. Дивний і незрозумілий настрій. Ніхто не хоче вірити, що це вже не "петлюрівці" і не "большевики", не "наші", а чужі. Бо всі, що були до цього часу, були "свої". Одних хотіли одні, других — другі, але все-таки якось зрозуміліше було. Декому здавалось, що от поб'ються одні з другими, якось помиряться і стане знов Росія або Україна. Так і говорили:

— Чорт їх знає... І за що вони ото б'ються? І ті за землю, і ті за землю. І ті за народ, і ті за народ. Большевики за "комунію", петлюрівці проти комуни. Ну, так просто: хоч ти комунію — йди в комунію. Хто не бажає — будь сам собою, сиди й працюй. Ех, народ, народ! Б'ються, б'ються, а тут, дивись, хтось чужий користає...

—Бо нема настоящого сознанія! — певно добавляє якийсь-небудь Семен.

— Кеб то один з другим повоював чотири годи, як я на настоящій позиції в окопах — не захотів би більше по світі шлятися і підстрілювать один другого.

— Но... А дивіться он, поляки... Хто про них колись путнє слово чув? Тільки лаялись. А вони он військо яке зігнали. Що? Скажете, не військо?.. От прийшли, заняли і все... Поїхав я ото до Крем'янця... Тільки й чуєш: цо та цо... Всі тобі цокають. Жиди тобі — не пізнаєш. Всі вивернулись... Чую один: панє! Купцє чапке...

— Ідзь, пся крев! — каже йому той... Вже, чуєте, мацєювок нашив і продає... А що ж... І вивіски скрізь не наші. Не розбереш ні слова.

— Ет! І ці довго не всидять. Поженуть! — заявляє якийсь скептик, не думаючи над тим, хто пожене і як пожене. Хтось з'явиться і пожене. Чи ж мало їх, всяких вояків наплодилося.

Минають дні за днями. Минули жнива. Зібрали жита, пшениці, вівси. Підступає обережно осінь. Дні соняшні, меланхолійні. По стернях стеляться струни бабиного літа і, здається, хтось виграє на них ту саму жовту, шелестючу пісню, подібну на золотий спадаючий листок клену, на вигляд безсмертників, на горіючі барви настурції.

На полях виорюють бараболі. Горять вогнища.

Дим піднімається догори, або клубато котиться землею. У ніздрі тиснеться запах згорілого бараболиння. Чути пісню.

Це безперевно виспівує Христя. То в неї такий теплий, ніби гармонія, голос. Це ніхто інший. Вона любить працювати і співати одну з любих своїх пісень, яких знає безліч. Вона вже давно дівочиться. Ходить, як дівка, сміється, як дівка, навіть воду на коромислі, повні відра, носить, хоч стан, мов у оси, тоненький і гнучкий.

Всі працюють у ці дні. Ступає повна осінь над землею. Ступають ріллею мужицькі ноги. Сіють і сходить озимина.

Матвій з Володьком і цілою родиною також у праці. Ось уже час Володькові до школи йти, але чутка прийшла, що цього року школа пізніше почнеться. Між тим ось

бараболю виберуть, досіють і піде.

У цій тиші, в музиці осені, в запаху бараболяного згару чаїться нове горе.

Одного дня — туди десь у сторону Людвищ затарахкотіли зненацька кулемети. Матвій з Володьком були саме на полі і переорювали бараболисько. За тиждень Володько має відійти до Дерманя...

З Жолобок навзаводи пре якась підвода. На возі видно чоловіка з рушницею. Зрівнявшися з Матвієм, той розмахує рукою, показує на село і гукає:

— Гей! До села! Повстання!..

І, не зупиняючись, женеться далі. В селі того вечора зібрався сход. Почали радити, кричати. Хтось говорив палку промову... Всі, мовляв, повстають. Людвищі, Жолобки, Титильківці. Всі, як один; Он на Ляхівцях забили трьох жандармів...

Але Тилявка вагається. Одні — за, другі — проти. Перемогли другі. Агітатори поїхали. На другий день рано з південного сходу почули гарматне бовхання. Хто і на кого стріляє, не відомо. Донеслися чутки, що то бій з повстанцями. У Шумську на греблі засіло кількох хлопців з кулеметами, які випустили кілька стрічок по "галєрчиках", що саме входили до містечка. Але зле. Не видержали. Ті засіли і випалили кілька сальв з рушниць. Хлопці втікли.

У Людвищах ніби гурт хлопців з рушницями напав на відділ війська. Кількох підстрілили. Військо втікло. Що буде далі, невідомо. Всі чекають і сподіваються, що прийдуть петлюрівці. Кажуть, вони десь там за Ямполем.

Минає ще одна напружена ніч. У деяких місцях чути стрілянину. Ранок приніс уже перші наслідки. Над тим місцем, де стоїть село Людвищі, зненацька починають здійматися тяжкі чорні хмари. Час від часу чути рушничні стріли.

До Тилявки прибігли перші втікачі.

— Палять! Біда! Ховайте нас! Рятуйте нас!.. Пропали ми!..

— В ліс! В хащі!

А димові хмари все ростуть, піднімаються, сягають сонця і закривають його. Робиться моторошно. З-за пригірка і садів виривається вогонь. Небо подібне на розжарений метал. Вряди-годи виривається від землі і б'є в височінь новий стовп огню. З'являється, спочатку легкий, далі все сильніший і сильніший вітер. Димові хмари колотяться, розтягаються і, розчепіривши дико довжелезні кострубаті крила, летять на схід.

Здається, в тому місці провалилася земля і весь огонь її нутра вирвався назовні. Шириться навкруги гострий запах згару. Гора, ліс, сади, верхи смерек окутуються димом. По стерні стеляться кусники чорної ватри.

Всі люди навкруги лишили свої хати, свою працю. Людвиськими полями біжать якісь люди, добігають до долини і зникають. У Тилявці ширяться чутки, що по Людвищах те саме чекає Жолобки, Титильківці, Рохманів і Тилявку.

Матвій кинув працю на полі, пішов на подвір'я і почав швидко зносити до льоху все, що було можна. Лантухи з борошном, одіж, посуд. Настя винесла з хати майже все, навіть образи. Коні й корови Володько з Катериною погнали в ліс.

Пополудні до села увірвався якийсь відділ війська. Майже всі вояки в довгих, жовтих кожухах, з великими виложеними комірами. Люди пізнають ті кожухи. Це знані людвиські кожухи.

Вояки кинулися по хатах. У Титя Когана відчинили свининець, випустили поросята і кількоро з них підстрілили, мов дичину. Шукали сметану та яйця, але всі хати порожні. Декому дісталося скоштувати нагаїв.

У лісовій хащавині на Угорщині повно людей з худобою. Коні, корови. Всі перелякані стурбовані. Володько також тут. Він сидить під великою липою на купі скиданого труску і думає. Дивні, виняткові думи. Нема на них слів. Вони родяться з глибини нетрів людського я, ростуть у гнів, у лють, у велику душевну рану, яка не знає ліків і не знає забуття. Вона ятритиметься ціле життя і дошкульним болем вічно викликатиме спогад цих винятково дивних днів.

Він думає також, що вже час іти до школи. Але як залишити в ці дні своїх рідних і хату. Підеш і, може, востаннє попрощаєш ті будови, які коштували стільки тяжкої праці.

А зима не стоїть. Старі люди, діти... Куди з ними? Де порятунок?

На другий день прийшли й до Жолобок. Тилявку обминули. Але Жолобки стояли одною пусткою. Хатки приготовані на пожертя вогненній силі. Одначе впала кара на п'ять господарств. Решту пощадили.

Дні минають. Непевні, чорні. Дими поволі розгортаються по долинах і легким дотиком, ніби лякаючись чогось, опадають на землю. Тихне. Караючі чужинці в жовтих кожухах зникли. Люди вилазять із лісів, оглядаються. Он хати їх... Он попелища... Он там на ріллі вдовиця з гурточком малих. Плачуть, бо що ж робити. Батько їх кілька разів обійшов Карпати і десь "за царя і отечество" з життям розпрощався. Обікрало воно його, нерозумного сліпака, а ти, матір, і ви, діти, сидіть на ріллі під голим небом і плачте, плачте!..

Плачте, бо ваші сльози ще танші, як роса, як вода морська. Ніхто не прийде до вас і не запитає: за що вас карають? За дідів своїх, за батьків? За царя і отечество, якому вірно служили, і за ті століття, за які з ваших душ не вийшов ні один терпкий відрух, ні один спротив, ні один протест. Плачте, бо ви закопали самі себе в підземелля, де пекло на землі і де скрегіт зубів.

П'ятниця, субота. Завтра неділя. Село чекає вас, люди. Он хати ваші стоять. Ідіть і займайте їх знов, бо це ж ваші. Чуєте? Ваші, і ніхто на землі не має права забрати їх вам. Он церква ваша стоїть. Хрест на ній, як і завжди, жаріє в сяйві вечірніх променів. Але на дзвіниці ніхто не турбує великого дзвону. Тихо навколо… Йдіть, люди, і займайте ваші хати і вашу церкву.

Послухали. Голос їх нутра сильний. Кинули ліси, печери, вогнища і вернулися під стріхи свої. Пережили ніч, а на рано село вже оточене ланцюгом завойовників. Нема виходу. Зігнали малих і старих, матерів, наречених...

Зі сотень вибрали тільки шістнадцять самих молодих. Виставили під панським парком на вигоні і з кулемета висікли. Після на купу скидали і приставили варту.

Уляна Сорока, та сама, якої хата під самим цвинтарем в кінці села, не боялася до сина свого підійти. Він лежав на купі з відбитим куснем голови і не міг вмерти. Мати сама власними руками підтримувала його голову до ранку, поки не витекла остання крапля синьої крові через її старечі пальці.

Варта відійшла. Розібрали своїх синів ті, кому вони належали. Коло цвинтаря виросла велика могила, на якій заборонено поставити напис.

От які дні. Матвій переживає їх по-свойому. Ціле його єство знов, мов слимак, згорнулося само в собі й скам'яніло. Чоло вкрилося знаними зморшками, і кожна з них наллята виразним гнівом. А все-таки він не забуває свого.

— Тобі, Володьку, на школу час! — завважив раз.— Мусиш пішки, бо ж як тепер поїдеш. А втихомириться, то привезу харчі...

Катерина забажала й собі навідати Дермань. Добре. Значить, підуть удвох.

Вийшли раненько. Пішли шляхом у напрямку Жолобок. Минули ліс, увійшли до села. Онде свіжа могила. Ходять люди. Онде пожариська. Дійшли до вигону. Володько звернув з дороги і знайшов те місце з виразними слідами події. Земля ще не встигла впити рештки розлитої крові. Володько зупинився, оглянувся навколо. Парк, соснина, смеречина, велетенські осокори. Онде палац. Он хати і корчма. Онде, навіть, пасуться гуси. Небо сіре по-осінньому. Осокори роять лист. Сосни й смереки шепочуть, чи шумлять, чи, Бог їх знає, як звуться їх тихі різні звуки, що не мають ні початку, ні кінця. Затям собі, Володьку, те все. Доторкнися щупками пальців ще раз цієї латки гарячої барви землі й іди далі. Йди і вчися...

І він пішов. Довга знана дорога через поля, ліси, гори і доли рідної землі. Йти по ній, чути кожний відзвук твого кроку, бачити барви неба і землі приємно, але боляче. Західний вітер жене хмари. По полях зграї вороння і шпаків. Десь-не-десь видно орачів. Скрізь розсипані барвисті рухливі плямки. Це худоба. Пастушки кладуть багаття і гріються. Дим стелиться низом, не торкаючись землі.

Цієї зими Володько ще з більшим завзяттям пустився здобувати твердиню знання. Все пережите оздобило його чоло двома малопомітними рисками, що надали обличчю поваги. Життя не жарт. Життя тяжкий бій. Переможець той, хто має силу і вміє володіти ним. Життя наглядно дає йому жорстокі лекції. І черговою з них була та, яку пережив він цієї зими в непокірному, гордому Дермані. Одного ранку зненацька вступив до цього села відділ війська. Брали з вулиці всіх мужчин, кого зустрічали, і зігнали до зали семінарії. Школу розігнали. По селі заповіли суворий наказ, щоб зійшлися всі молоді мужчини на сходку. Хто не з'явиться — смерть.

Зібраних у залі клали по черзі і навчали гумовими кишками так довго, поки жертва була притомна. Така наука залізним прутом випекла в душах цілого покоління спомин і параграф закону, який передадуть з покоління в покоління, як обов'язок і осторогу. Деякі говорили:

— Так нам і треба. Не вміли шануватися в свій час — рік минув і заплата виявилась.

Єлисей з приводу цього говорив:

— Но... Злушпачили не одного... Але коли б не цих два дні, наше село стратило б

десять років. Сумна це правда, але правда.

У нових умовах село принишкло, згорнулось равликом, давало все нові і нові датки. З'явилися отари жебраків. Повернулися на свої місця біженці війни, знайшли на місці своїх хат руїни або ями. Прийшла зима, а з нею голод. Цілі ватаги торбоносів подалися на східні села по хліб. І от ідуть з хати до хати з торбами молодиці, дівчата. На них подерті свитки, самі взуті в постоли.

— Дайте, людоньки добрі, хоч жменьку ячменю. Голод. Рятуйте нас від голодної смерті. Дома дітки наші мруть. Ні хати, ні хліба. Смерть одна...

І так минає зима. Володько вперто вчиться. Перечитав гори книг. Завзяття його в цю зиму досягло найвищого ступеня. Хотілося вбити в свою голову все, що створив людський розум, пізнати всі глибини, всі висоти. Кожний день — нова сторінка велетенської книги життя і Володько не тільки перегортав її, але й перечитував, вникав у кожну її кому, торкався всіх її місць і переживав цілим своїм єством повноту її многогранного змісту.

Зовсім не стямився, коли минула зима. Весна знов обновила його. Разом із сонцем вставав, ішов за звичкою у садок оглядати, як цвітуть дерева. Коли піднімається сонце, вони кришталевіють і блищать. Хлопець не знає, що йому робити. Співати, танцювати.

Великдень. Знов появилися дзвони. Привезли їх якось. Люди оживають —також.

Одного дня по Великодні Володько пішов відвідати свого приятеля Володька Галабурду. Соняшний пахучий день. Черешні відцвіли, вишні осипаються, яблуні та груші в повному розгарі. По горах і долах, скрізь — там і там біло, прозоро, пахучо.

Хата Галабурди в садку. Вікна відчинені, і віти яблуні-виноградки сягають серпанкових занавісок.

Володько входить до хати. Дома — нікого, крім сестри Галабурди, Наталки. Сидить перед вікном спиною до дверей і шиє на машині. На шиї у неї висить центиметр. Сонце ллється просто на її каштанові кучері і кожний волосок світить, горить і відливає бурштином.

Володько за своєю звичкою ніяковіє. Несміло привітався, запитав, де Володимир, і що ж далі? Стоїть і невідомо: тікати, стояти далі? Очі його в таких випадках надто синіють, а щоки пашать жаром.

Наталка оглянулась і чогось зраділа.

— Ааа! Моє поважання! — проговорила вона так весело свій новий привіт. Крутнулась на свому округлому стільці і зірвалася на ноги.

— Уу, як давно, страшенно давно вас бачила. Сідайте! Трохи приємно помовчимо. А наш шибеник нажерся і хто і зна, куди подався. Кажуть, ходить у луг ворон дерти. Такий парубій, і ворони. Як вам це вміщається в голові?..

При цьому Наталка заклала свої нагі руки за потилицю і міцно натягнулася, її пружні молоді груди виразно округлились.

Володько часто бачив Наталку, знав її звички, але ніколи не завважував ані її грудей, ані темних вогких очей. Це відкриття ще більше занепокоїло його. А тут ще сонце, яблуневий цвіт.

— Ух, як втомилася! Така весна, а я, мов каторжна. Шию й шию!.. Дивіться, Володьку. Дивіться, скільки в мене праці. І все мушу перешити. А це ще від свят. Мене вже там лаа-ають... Ех!.. Але ну його!.. Не розірвуся я! Ні? Там весна така... Що в те вікно влізе весни. А вийдіть лиш отуди на гору під цвинтар і гляньте вниз. Страх — стільки того цвіту! Мама казала Володькові: висип палісадник. Де там. Повіявся і лекцій не вчиться...

Але сідайте ж! Боже мій! І чого ви, Володьку, такий соромливий. Ну, як дівчина. Такий парубок. Ви вже напевно якусь симпатію маєте. Що, ні! Но-но-но! Ха-ха-ха! Як рак. Боже! Тож ви спалахнете! Знаєте... Ні. Вам таких речей, Боже борони, казати. Читали ви Винниченка?

— Читав,— кивнув він головою.

— Ви? Винниченка? Ви Іван Царевич і читали такого автора? От вам і моє поважання.

Наталка прижмурила свої чорні очі так дивно, що Володько спустив свої додолу.

— А сонця, цвіту скільки! Боже, скільки цвіту і вже, напевно, починають співати соловейки. Ні? Напевно!

Вона підстрибнула до вікна, відщипнула срібно-рожеву квіточку яблуні і протягнула Володькові.

— Нате, Іван Царевич. Прошу. Це від мене. Найбільше люблю ці і ще конвалії. Такі порцелянові, холодні, але... — і вона цмокнула.

— Ну... я вже б пішов... — несміло заявляє Володько.

— Я вже б пі-шов... — кривиться з нього Наталка.— Це чудесно. Посидів, намовчався, начервонівся і все думає, як би драла дати. Ну, йдіть, йдіть, вельмишановний Іване Царевичу. До побачення...

Володько встає. Знадвору подихає вітер. Гілка цвітучої яблуні ворушиться, й її тінь на лутці вікна тремтить. Серпанок занавісок надувається, мов вітрильник. Десь вискіпався метелик. Його платинові крильця мигають і торкаються цвіту. Думка хлопця посилено працює. Йому надзвичайно приємно й одночасно хочеться кудись сховатися, втікти. Відчуває, як його істота двоїться, стає в суперечність сама собі. Він напружено вслухується в саму суть цього виняткового для нього менту і намагається знайти йому якусь назву. Якісь натяки, знаки, півслова. Цвіт, серпанок, метелик, голос Наталки — все одно, що прудкий вітер з різучим снігом в обличчя, від чого воно горить огнем. І от знов злилося все. Серце тремтить. Не розуміє нічого зокрема. В очах барвисте, на душі тепло, в грудях боляче.

Дівчина використовує його захоплення. Вона не думає, не розуміє, лиш чує і регочеться. Він прокидається, очі наливаються теплою синьотою.

— У вас чудові очі! — викрикує вона.— Ніколи не думала, що у вас такі чудові очі!

Це вже занадто. Все має свої межі. Володько зривається, кидає "до побачення" і біжить геть.

Наталка лишається сама. З неба ллється сонце. Ллється на цвітучі сади, квітники, на золочені хрести церков. Повно весни і хвилювань. Під ногами м'яко. Стежка в'ється

лугом, на котрому зеленіє трава і барвисте горить безліч квітів. Над вільхами вертко шугають щебетливі ластівки.

Від цього дня Володько сам не свій. Світ його обмежився до дуже малих розмірів, але ціле пережите недавнє минуле не хвилювало його більше, ніж ця незначна подія.

Наталку виминав. Вчитися вже не має сили. Після лекцій не йде одразу додому. Він іде в семінарський сад, обходить гору цвинтаря, минає гай і зупиняється над Галабурдовим садком. В його пінній глибині втопився будинок хати і лиш череп'яна сіра стріха тримається поверхні. Над усім, виблискуючи сріблистими крилами, літає зграя голубів.

Тут якраз і камінь з землі виступив. Хтось колись висік на ньому серце і стрілу, але зачовгане його чоло мовчазне, і таємниця серця та стріли, напевно, не буде зраджена. Володько сідає на камені і сидить непорушне. Сонце хилиться до заходу. Коли торкнеться верхів отих далеких смерек на панському — вечоріє. У монастирі бамкає дзвін. Треба вставати, треба йти, але камінь із серцем та стрілою тримає його. Нема сили відірватися. У душі велика солодка мука. Перший раз переживає її таку. Були вже натяки на це, але все те не проймало його так, не тисло, не путало його волі. Боже! Зроби так, щоб вона відчула мене, вийшла з пінного саду і своїми пальцями торкнулась мого палаючого чола.

Дома перебирає книжки, перегортає їх сторінки, але їх запах, їх барви, їх слова стали йому буденними. Нема в них нічого цікавого. Нема тієї соковитості, того чаду, який знаходив у них до цього часу. Чад його душі значно більший і в ньому тоне все, що оточує його.

— Тобі щось сталося? — питає його Василь. Володько не то всміхається, не то кривиться.

— Нічого.— Певно і коротко відповідає.

Краще зійти з посторонніх очей. Іде в лішник і тут під дубом думкою мандрує в дитинство. Лебедщина, луг, верби. Катерина, вона вже не жиє. А казала: тебе будуть любити, Володику. Ти гарний… Гарний. Як смішно. То-то й є, що негарний і любити таких не полюблять веселі дівчата. Згадав і Юхима. Чи жиє він ще? Навіть не знає. Це ж гріх. Той чоловік зрозумів би його навіть тепер. Напевно, зрозумів би. Хто не носить в душі зла, той відчує в людині завжди те, що якраз треба відчути. Зло і заздрість стоять на перешкоді, щоби зрозуміти й бути приятелем.

Тим часом Володько уявляє собі себе в.будуччині. От він росте. От він скінчив семінарію. Але це не кінець. Ні, ні. Такі, як він, на половиш дороги не зупиняються. Він іде далі. Там десь у Києві чекає на нього ще школа. Він скінчить її і стане великим адвокатом. Його виступи і промови чарують слухачів. Тисячі народу добиваються місця в залі, щоби хоч здалека послухати його. Його слава гримить на цілу Україну. Всі, що ненавиділи його, впадуть до його ніг, і він дарує їм їх провини. "Приятелі" наперегони повчатимуть його, оберігатимуть перед можливими і неможливими речами. Стійте! — скаже він їм. Замовчіть! Хто не вірив у мене, хай далі не вірить. Хто заздрить, хай виступає з ним на чесний герць. На одвертій арені хай поміряється з ним своїми

силами, а не робить потайки за плечима капості. І не буде йому рівних у змаганню, бо сила його душі неймовірна...

І тут саме десь візьметься Наталка. Він уже давно не хлопець, що червоніє від кожного її погляду. Вони зустрінуться на балу. Він запросить її на танець. "Наталю! Даруйте мені, але я кохаю вас!" — скаже він їй тихо. Вона здригнеться, почервоніє. Танець скінчиться. Він візьме її за руку і виведе в сад. Тут під відомим горіхом на лавчині присядуть. Наталка мовчить.

— Я кохаю вас цілим єством. Будьте моєю!.. — Наталка починає плакати.— Наталю! Моя Наталочко! Люба, моя Наталю!.. — йому не стає слів, не знаходить таких якраз, як треба.— Ну, що? Чого, Наталю? Образив вас? Я знаю... Я не заслуговую на таке щастя, але даруйте мені!.. Ох, Наталю, Наталю!..

Останні слова вириваються вголос. Володько прокидається. Світ дивний, не той, в якому тільки що мандрував і в який вірив. Яке щастя обдурити себе і вірити в ту брехню. Яке щастя носити в собі жагучу любов, подібну на весну, на молодість, на сонце, що в маєстаті ранку пускає стріли свої і ранить все живе великими ранами любові і краси.

Перед кінцем шкільного року семінарія улаштовує виставу з танцями. Володько давно вже не бачив Наталки. Та дівчина ніби з вогню. Вона танцює безупинно, її сміх лунає у всіх кутах просторої зали. З Семенюком, Янушевським. Кожний підходить і прошу! Взяв і пішли ходором навколо. Легко, свобідно. Вальс буревієм гримить, хвилює море, а вона, мов пінна сирена, плаває навкруги. Недотепа, ведмедисько Семенюк. І що в ньому може їй подобатись? Але як вони чудово витанцьовують вальс...

І знов їдка заздрість мучить Володька. Ну, чому він не подібний на того самого Семенюка? Чому Бог обідив його таким непоказним виглядом, непевністю, соромливістю? Станеш, вона дивиться на тебе, а ти, мов дурень, не знаходиш ні одного влучного слова. Стоїш, паленієш і блимаєш посоловілими очима. Препогане становище.

Танець кінчається. Володько у відчаю. Врешті в нім родиться інше переконання. Що в дійсності, як подумати тверезо, в ній такого особливого? Звичайна дурна міщанка. І ніколи він її не любив. От прочитала два-три романи якого-небудь Винниченка і чваниться. І чим там чванитись. Хіба соромитись!

Вдесяте підходить до Володька Галабурда.

— Чого ти сьогодні таким Дон-Кіхотом напузився? — питає він.

Володько отетерів. Нема часу на вибагливі відповіді.

— А ти не корч зі себе Санчо Панса.

Семенюк і Наталка роблять останній зворот і зупиняються. Володькові видалось, що це прокотилась огненна куля й опекла його. Серце стрибнуло і сильно стукотить, мов переслідуваний втікач у зачинені двері.

— Володьку! Голубчику! — каже Наталка до свого брата.— Побіжи, братику, і принеси від Степана Павловича мій редікюль. Ааа! І ви тут! — вирвалось у неї захоплення, що відноситься до Володька.— Але чого ви такий екстра-пуф?

Гидке слово. Кров, світло, очі... Все мішається і крутиться, мов у каруселі. Поміст

помітно хитається й окремі хиткі крижини ледь втримують палаючого хлопця. Уста ганебно тремтять. Язик пручається з навалою звукової сировини, з якої на силу Божу вилазять сякі-такі слова. Горло пересихає. Мозок вилетів з черепа, а на його місце лягло щось тяжке і гаряче.

Семенюк, Наталка, Володько. Он сунеться ще якийсь тип. Всі вони навмисне сходяться надивитися на Володькову ганьбу, щоби після навипередки рознести її по цілому селу. І що тут дивного? Над чим, прошу вас, сміятися? Якого чорта шкірить отой свої осоружні скалозуби? А Наталка здивована. Де ж таки... їй нічого не відомо. Вона сьогодні цяця. Вона зовсім у нічому невинна...

— Що з вами? Що таке?

Фу! Осоружні, бридкі запити! Нікчемне кокетство. Володькова злість росте, мов балон, що його надувають.

— Нічого! — випалює він.— Нічого зо мною. Це все він, Володимир. Він назвав мене Дон-Кіхотом!.. Я, зрештою... Мені все одно. Я не маю приятелів, знайомих, друзів. Всі мене якогось чорта цураються... Але не думайте, що мені на цьому так залежить!

Далі вже нема що казати. І це, що сказане — дурне, гаряче й зайве. Це він розуміє. Але раз розігнався — рів не рів — плигай! Ніхто не сміє подумати, що Володимир Довбенко боягуз. Він сказав їм те, що треба, і тепер до побачення.

Обернувся на місці кругом і відійшов. Як одягався, як гнався коридором, як летів вихідними сходами ганку, цього не помітив. Свідомість догнала його аж під вікнами помешкання Ферапонта Яковлевича, з котрих сіється м'яке світло просто на купу цвітучого бозу. Десь взявся дрібний дощик. Відчув відомий його шепіт з листям. Володько прорізує кілька світляних стовпів і кулею вгрузає у глибоку пітьму теплої маєвої ночі з дощиком.

Біжить "коло Яна" в долину. Повертає на стежку "через береги".Он ставок. Дощ густішає. Його краплини дрібно сіються по воді. Листя осокорів шелестить. Небо — прірва, залита чорною тушшю.

Володько женеться далі. Йому боляче, соромно, тісно. Хотілося б знищити себе, або принаймні порядно назнущатися над собою. Згадав Бога і викрикнув уголос: Боже! Поможи мені:

Чорне небо, куди спрямований його вигук, бризнуло в гаряче обличчя жменю води. По дашку його кашкета біжать струмки. Стікають на вилиці, на ніс, на бороду і скапують вниз. Біжить далі. У Ляшовому займиську зупинився знову. Це тут якраз місце, де темними ночами переходить людей страшний бувший власник займиська вішальник Ляш. Он купа осик, куди гепнув колись "снаряд". Вирив яму, вирвав осички, зібрав їх, створив із них хащавину. На тому місці поросла глуха кропива і кінський щавій. А в хащавині гарний притулок для ранених звірів. Володько скористав зі звірячого пристановиська. Забув Ляша. Найбільший страх його — він сам. І коли б міг, лишив би себе і втік би. Він підліз під кущі і присів.

Тут зовсім гарно. По листі шелест дощу, але краплі його не доходять сюди. У темноті вище ледь помітні косаті старі берези. Кілька дубів і кленів стоять осторонь. У

траві розмокають дозріваючі суниці. Десь над самою головою прокинувся й лунко задзвенів соловейко-нічняк.

І хіба гріх у таку ніч трішки збожеволіти, стати на грань добра і зла і десь далеко, далеко від стороннього ока крапля по краплі пити трунок великого келиха життя. І хай ллються тоді чисті юначі сльози, хай кільчиться й зростає перше бажання зірвати квітку щастя, що завжди росте тільки на місцях недосяжних.

На другий день Володько в школі. Він блідий і похмурий. На його чолі, в очах сліди якоїсь особливої пожежі. Галабурда хоче з ним розмовляти. Ні. Володько не бажає ніяких розмов. Ось висидить години, здасть останній іспит, в якому закони Бойля й Маріота на хвильку повздержать інші закони. А після піде собі. За тиждень він все одно покине все...

Галабурда натякував на Наталку. Вона ніби згадувала Володька. Розуміється. Прошу вас... Вона не буде згадувати такого виняткового ідіотства. Що ж тоді згадувати

Ідучи додому, Володысо наскочив ще на одну дурість. Так. Наперекір усьому. Він таки напише їй листа. Хай принаймні знає.

А може, ні? Сміх, кпини? Хай. Хай сміється. Хай кпиться,— скільки їй хочеться. Все одно. Сяде й напише. От тільки як? Читав, бувало, романи, дивувався, що герої такі безпорадні у зовсім простих справах. А тут і не роман. Тут життя, саме оголене і саме правдиве. Все ясне, як те сонце, як небо. Кожний предмет у твоїх очах, і ти можеш дивитись на нього, як хочеш. Ніхто не сміє перешкодити тобі.

Але ж ні. Кожний предмет у твоїх очах це лиш обставина сцени, а ти, приятелю дорогий, актор, яким керує незнаний тобі режисер. Він хоче, щоби ти писав листа. Добре. Сідай і пиши. Хай це сміх, радість, сльози, розпука. Сцена твоя — страшна сцена, і цілий світ у міліонах сердець хай несе тони твоєї великої гами переживань у вічність. Пиши!.. Я твій режисер.

Хіба ж Володько може ставити опір наказові вищої волі? Ні. Він сідає, бере перо, дивиться на його кінчик і зовсім свідомий, що з того кінчика може сплинути його щастя чи ганьба. Але що в дійсності — як може він знати?..

Кохана Наталю! — Цей заголовок і навіть великий знак оклику запозичив він у якомусь романі. Так, мабуть, треба. Раз люблять, раз хочуть щось сказати — треба перш за все кохати. І на це є деякі слова, що з роду в рід передаються, вічно свіжі і вічно недоторкані.

"Вибачте, що так Вам пишу. Дуже добре знаю, що, прочитавши вже перші ці слова, Ви вибухнете Вашим відомим сміхом. Але я рішився на все. Смійтесь, лайтесь, розповіджте всім, який я дурний хлопчисько. Мені все одно. Раз я полюбив, я мушу сказати: люблю вас! Мушу, дорога насмішнице, бо любов моя ані Вам, ані нікому іншому на нашій планеті незнана. Вона така велика і така криштально чиста, що про неї можна говорити навіть у храмі, у святая-святих, куди мають право вступу тільки вибрані. Мені хочеться написати Вам про кожний відрух моєї думки...

Я боюся кінчати речення крапкою, бо мені здається, що безліч дуже цікавого і, можливо, найважнішого я Вам не сказав.

Мені хотілося б сказати Вам, як страждав, як на моїх очах тлів кожний нерв моєї істоти. Мені хотілося б оповісти Вам про кілька радісних хвилин, коли Ви разом з сонцем, з цвітом яблуні, з метеликом і сміхом своїм вкладали в мене мою думку. Я десь вичитав, що кожна листана, кожна билинка, кожна пташка і все живе любить, бо так треба, і не смійтесь, коли скажу: найбільше щастя — щастя любити.

У мене, Наталю, болить голова. Час від часу я кладу на чоло свою ліву долоню, бо вона надзвичайно холодна. Пальці рук моїх також холодні, хоча вуха, щоки і особливо місця на вилицях і попід очами — палають.

Бачу, бачу... Ви іронічно зложили Ваші уста і підняли брови. Хай. Все одно буду казати. Все буду казати. Пригадуєте, як поводив я себе тоді на вечорі? Чого питати. Певно, пригадуєте. Що путнє, забувається, але хиби, помилки, людські слабі місця, коли вони спотикаються, завжди пам'ятається, їх підхоплюють, розвозять, передають з уст в уста, як бозна-які скарби... Найближчі люди, що часом звуть себе навіть друзями, з якоюсь особливою насолодою підкреслюють ваші хиби, бо це приносить їм вдоволення. Люди люблять у своїх ближніх бачити більше тінну сторону, як соняшну. Дивно. Ні?

Але я чомусь хочу бачити Вас не такою, як усі. Ви моя та, яку я вибрав собі для сповіді. Мені здається, що Ви мусіли б чомусь зрозуміти мене, або бодай не одважитись підняти камінь, щоб кинути на мене за мою любов. Я є надто молодий. Так. Це знає всякий і це не гріх. Але думаю, що я вже маю право вимагати чогось від життя. Бо ж хіба я ніщо? Хіба не подобається Вам оце, що пишу? Хіба це не правда? Хіба не зворушує воно Вас, не хвилює, не викликає у Вас особливих думок, яких Ви напевно не думаєте, сидячи за Вашою машиною? Правда ж! І Ви надивуйтеся, що я дещо комічно поводився. Люди, що сильно люблять землю, батьківщину і що б то не було, завжди дещо комічні. Некомічні лиш ті, які так само не можуть бути комічними, як риби не можуть бути гарячими. Це правда. Впродовж довгих ночей, днів думав я про свою велику любов. І от пишу Вам про неї. Дивіться і... (закреслив). Я не знаю, що дивіться. Все одно, що. Я боюся тільки одного: Ви напевно покажете цього листа комусь... А це ж не мусить бути. Як можна сміятися чи кпити собі з моїх слів, стрічок чи ком, коли в кожній з них тече жива кров і кожна боїться дотику розкладової бацили. Пожалійте їх. Від цього і Вам колись буде приємно".

На цьому скінчив лист. Подумавши, закреслив останній рядок. Він не бажає її жалю. Тепер треба якось лист відіслати. Згадав, що сусідська дівчина Ганна ходить до Наталки вчитися шити. Добре. Це і буде той історичний листоноша. Віддав і чекає цілий день. Але мало чекає... Його мучить сумління й острах. Пишучи листа, він був у якомусь трансі. Ціла сила його почуття, мов повінь, рвалася, щоб її висловити. Слова і речення низалися одно до другого всупереч власній волі, але скінчив, віддав, пройшовся, прохолов. Предмети і думки вияснилися. Проза життя виявилася в розкішних тонах, як тоді і весь ефект його захоплення видався йому безмежно наївним і смішним. Безперечно, вона посміється над ним, порве дорогі листочки і викине. І як можна бути дійсно таким некритичним...

Але вже пізно. Зробленого не повернеш. І "Кохана Наталю", і знак оклику, і гарячі слова — все вже пішло в світ. Широкий дивний світ.

Сонце в таких випадках не квапиться. Воно має час. Земля обертається тим самим способом. І не треба знати, що думає Володько.

Вечір. Сонце зникло. Захід ще горить, схід гасне. Тут то там появляються зорі. Володько чекає Ганни на стежці в садку. Чекає довго і вперто. Ой хтось рухається в темноті. Вона. Ні. То Іван. Був у млині й запізнився. Перед святами завізно. Зрівнявся і "добрий вечір" сказав.

— А ти ж чого тут?.. — питає.

Йди, йди, чоловіче добрий, своєю дорогою. Не втручайся в справи, які тебе не торкаються. О, ні. Іван стане, постоїть, скрутить папіроса, попросить огню, не дістане і знов сховає його. А за той час оповість, що там люди толкують.

— Он, кажуть, що тікають вже ці… Женуть їх з-під самого Києва. Ох, кебто вже скорше ті большевики!..

— Большевики? Де вони?

— Йдуть! З-під Києва йдуА. Ці тікають — страх. Все кидають. Кажуть, он за тиждень і зміна влади.. Знов "наші"... Від захоплення Іван зручно чвиркає кутком рота.

— З кіньми треба "осторожно". Кажуть, ці вже по дорозі забирають. Скажи там свойому дядькові.

Володько слухає і не слухає. Большевики? Ці тікають? Б'ються? Ціла Україна в огні? Все в огні. Гримлять гармати. Вмирають люди. Прийдуть большевики і знов пройдуть по селах, містах нові порядки, нові закони, нові слова. Знов.

Ага. Ганна.

— Ну як? Що?.. Дала їй?

Ганна виймає щось і подає Володькові… Лист! Відповідь. Ні. Це не відповідь. Це Володьків зім'ятий листок у тім самім рожевім конверті.

— Прочитала,— каже Ганна,— і вернула.

— І більш нічого?

— І більш нічого. Тепер у неї безліч праці. Он, кажуть, большевики йдуть...

Большевики! Большевики! Большевики!.. Знов большевики. Знов… Ах… А як же Наталка? Що вона?..

Знак запиту і точка. Нема відповіді. Йди, Володьку. Йди геть. Шовкова тепла ніч і зорі поволі плинуть. А там десь у просторах ідуть большевики. Володько знищений. Він може записати собі цю хвилю, як першу лекцію. Одвертим і щирим не завжди безпечно бути. Зрозуміння твоїх почувань не шукай у когось, а силою фактів приневолюй признати їх. Жінки. Не помічав їх існування у справжньому їх вигляді. Перший зудар з ними вплинув на хлопця мов струм холодної води на гаряче залізо. Любити їх без ненависті не можна. І тут, як і скрізь, найнебезпечнішим місцем — легковажність.

Висипався ячмінь. Замовкли соловії. Зачервоніли і налилися соком черешні. Скінчилася школа.

Володько не міг перемогти в собі свого почуття. Ходив, мов ранений. Юначі його

очі засвітились небезпечними вогниками ненависті. Хотілося б на комусь помститися. На пальцях відчуває замість нігтів звірячі пазурі, що час від часу показуються на світ, то знов ховаються, мов у молодого тигра.

Збирався йти додому, але майже несподівано налетів буревій большевицького наступу. Чутки і розмови про це не вмовкали, але ніхто не думав, що воно станеться так скоро. Люди чекали, сподівалися і раділи.

— О!! Чекайте! Як прийдуть ті!.. Вони цим покажуть!..

— Що покажуть, то покажуть. Кажуть, Лєнін і Троцький все по-старому повернули. За комунію ні слова.

— За грабунок карається смертю. Он, кажуть, один большевик у когось там взяв курку. Мужик поскаржився і большевика розстріляли мов собаку.

— Не твоє, не бери. Хочеш мати — купи!.. Такі розмови чути на кожному місці. Ніякі слова, ніякі противні докази не мають успіху. Так допекли "ці", що нікому не може прийти на думку, щоби були ще гірші. Одного ранку зненацька по кутку чутка;

— Тікають!.. Ховайте коні!

Всі, хто має коні, пре ними в ліс та хащавини. Володько схватив дядькові лошаки і пігнав "у Хвищик". Густий грабовий молодняк. Побіч рів, зарослий калиною, терном і дикими черешнями. До самого рову і далі через ліс глибоким проваллям врізалася вузенька дорожина. День ясний, соняшний.

У гущавині рух і життя. Скрізь поприв'язувані коні, а коло них гуртами молодь і старші люди. Коні нагодовані. Як тільки що — за повід, махнув на коня і гайда далі. На взліссі і на полі варта. У лісі також вартовики.

Володько видряпався на високу струнку черешню. Черешня вища від всіх дерев і звідсіль видно польову дорогу, що йде від Верхова. Видно також чеську колонію Борщівку, поля, луг. Десь на сході раз-пораз чутно гарматну мову. Між листям кругом Володька спілі ягоди. Не можна втриматися, щоб не рвати їх. Він їсть їх і спльовує кістки на землю. З-за горбка на схід по дорозі з'являється якийсь гурт людей. За кілька хвилин Володько бачить, що то вояки. Число їх невелике, а з ними один вершник.

Вояки не йдуть, а майже біжать. Варта з-під лісу подає сигнал. Володько також свиснув умовленим посвистом, щоб там, унизу, були готові. Кілька людей має зброю і коли б ворогів не багато, їх можна зовсім легко підстрілити.

Майже одночасно з протилежного кінця дороги з'являється якась підвода. Вона доїжджає до тієї дорожини, що збігає вниз "до Хвищика". Вершник, що іде з утікаючими вояками, помічає підводу, наганяє коня і чвалає їй назустріч. Підводчик раптом зривається, обертає батіг пужалном, гараздить по втомлених конях, звертає на дорожину і пре вниз у провалля...

— Стуй! Стуй, пся крев! — крикнув вершник і пустився через овес навперейми за підводою.

— Стуй! Стшелям!.. С-вий сину! Стуууй!..

Дебела, суха коняка вершника ледь клигає вівсом. Вершник погрожує, що буде стріляти, але не знімає з плечей рушниці. Піхотинці, що біжать дорогою, теж погрози

не виконують.

В той час із лісу чути кілька стрілів. Це селяни. Вершник відразу зупиняється, круто повертає коня і тікає назад вівсом на дорогу.

"Пак! Пак! Пак!.." — впало ще кілька стрілів. Вершник зо всієї сили острожить коня, але відразу щось з ним сталося. Він випускає з рук повід, деякий час ще незграбно підгицує на сідлі і далі падає на землю.

В той час з-за гори, звідкіль вибігли вояки, вигулькнуло ще кількох вершників. Пригнувшись до кінських ший, вони навзаводи пруть вперед. Піхотинці, що біжать спереду, починають нервуватися і нараз розсипаються по полю.

Знов чути кілька стрілів. Деякі попадали просто на дорозі. Але вершники пруть вперед. Крик, свист, заблищали шаблі.

— Ааай! Матка Боска! — виразно вчув Володько і побачив, що піхотинці позривались на ноги та попіднімали вверх руки... Але шаблі вершників замигали над головами піхотинців. їх все меншає. За хвилину вершники кидають усе і з місця пруть далі. Ще хвилина, і вони сховалися за могилою.

Володько швидко злазить з черешні і, розгортаючи галузки кущів, біжить до коней.

— Большевики! — гукає він. Але там уже всі знають про це.

Із села прибігло кількох розчервонілих і засапаних дядьків:

— Вертаймось додому! Большевики!

— Додому! — подається далі ланцюгом чутка. Прибігли також ті, що стріляли, з рушницями "на пасі". Вони вдоволені своїми успіхами. Все-таки не даремно "патронів" висмалили.

— Це я його так,— хвалиться Іван Сурко.

— Нєє.. Бреш, брате! Он і Мифод свідок. Я! їй-бо, я!..

— Та не бреши!..

— Хрест на церкві, комин на хаті, що я...

— Ха-ха-ха! Ти, так ти! Чорт з тобою. Хай там,— і тикнув пальцем у небо,— на тебе його й запишуть.

— А в селі,— захоплено оповідає відомий ентузіаст "зміни влад" Терешко,— пооовно! Повно! — з притиском зазначує.— В'їхали й одразу: "Гдє староста?" І різнув матюком. Кавалерія з "красним хлагом" пролетіла... Кажуть, сам Будьонний...

— Ну... То "наврат"... — сумніваються скептики.— Який-небудь з менших.

— Але кавалерія! Ех! Кожний, як вогонь. Сорочки розхристані, шапки набакир. "Ті" ще в селі з маслом та сметаною розправлялися, а ці, грім їх убий, як з неба! Ох же й наклали їх. Ні одного "в плєн"... Всіх — на місці...

— Здорово! Звісно пани. Сметаною захопилися.

— А баби після, знаєте, оджогами їх, коцюбами! А це тобі, Яську, сметана! На, на! Їж!..

— Ай, да баби! — гукають будьонці.— Так їх, панов, сукіних синов!..

Всі вдоволені такими вістками. Більш нетерплячі хапаються вести коні додому.

Обережніші втихомирюють:

— Почекай. Не прися на рожен... Чорт ніколи не спить. Нарвешся на такого, заметуть тобі коники, як стій...

— Ні чорта. "Ці" не чіпають,..

— Не чіпають. Почекай побачиш. Уже "їх" досить було. Хто не прийде, не скаже— на, тільки — дай... Ні?

— Звісно.

Дядьки вичікують. Аж надвечір розвідка приносить остаточну вість, що все тихо. Виїхали враз. Довжезна валка коней тягнеться до села. На дорозі лежать розкидані "Яськи", але на них не звертається уваги. Завтра накаже староста й підберуть. За Осовцем, там, де Мізоч, заходить велике червоне сонце. Навкруги тихо. Хтось затягає пісню. Решта підхоплюють і в її звуках никнуть усі події дня. Ніби нічого й не сталося. От водили собі коні на пашу, а тепер вертаються додому.

У селі повно чуток, але ні одного большевика. Увірвалися, наїлися самі й коні, і далі. Здається, то не люди, а буревій. Коні їх загнані, вічно в милі, що, змішавшися з порохом дороги, творить ніби шкаралущу. Одяги різні. Англійські, старі німецькі, російські. Зброя також різна. Одні шаблі справжні козацькі, і вони самим своїм виглядом наводять на людину неприємне почуття. Вигляд їх — вигляд диких. Чорні від сонця і вітрів обличчя. Груди розхристані, сильні, оброслі волоссям. Мова їх рішуча, коротка — наказ і лайка. Перечити їм небезпечно.

Володькові пригадалися оповідання про татар, Пугачева, Стєньку Разіна. Це вони — душі минулого, мешканці безмежних степів злетілися в орду і під зручним керуванням ханів пруть на захід.

Минає кілька порожніх днів. Спіє жито, ячмінь. У селі спокій. Одної суботи парний вечір. Над заходом у нерішучості зупинилася отара хмар. Поволі вони піднімаються по небу. Дійшовши до якогось місця, бризнули вони теплим дощем і розтопилися. Сонце сховалось. Показався молодик і кілька зір. Дерева ніби спітнілі. З землі піднімається легкий теплий туман. Віддзвонили на вечірню.

На полях "за Поповим" крики. Полями від Мізоча біжать люди і кричать. Що сталося? Від крайніх хат добігають неймовірні вістки. З Мізоча прибігли люди і перелякано оповідають, що з лісів вийшло дуже багато поляків. По дорозі вони нищать усе.

Того самого вечора в Бущенському лісі розпочалася гарматна канонада. Раз за разом бовхали гармати і робили довгу й гомінку луну. І не відомо, хто з ким б'ється, де вороги. Село принишкло і мовчить. Люди виходять у садок. Місяць, зорі, тіні на землі, легкий теплий туман і гарматні вибухи з лунним шумом.

Аж ранком прийшли вістки: Бущенщиною на захід сила-силенна поляків просунулась. Мов злива. Без доріг, без ладу, отак просто, хто кудою, під розлогим прикриттям лісу. У деяких місцях зупиняться, обернуть кулемета, сипнуть у небо "по кавалерії" і знов втіки. А будьоновці, мов чабани, зо всіх боків на кониках гарцюють. Часом десь гармата загуде і лупить у саму гущу.

На другий день народ коло церкви. З'явилися набундючені "хлюсти" при

французьких шаблях з острогами. Це все ті, що "з первих днєй революції под красним знамєнєм кров пролівають". З Дерманя їх чимало таких пішло "туди", а тепер вернулись, щоби показатись усім, що з них вийшло та й кому треба носа втерти. Тепер вони пуриси великі. Тепер їм море по коліна. Тепер "твайо-майо, а майо не твайо". Захоче — з поповою дочкою в танець піде. Дудки відмовить, коли вся власть савєтам, коли хто був нічим, той усім.

В понеділок рано "заказали" коні вести "на прийом". Повели. Кіннота коней потребує.

Від самого Києва без відпочинку пруть. Впав кінь — покинув, другого давай. Буревійним маршем пролетіли Україну, і "дайош Варшаву".

Через село "коло Попового" пройшло того не мало. Обоз. Київці, волиняки. Вигнали з дому все, що попалося. На возах чорні люди з червоними ганчірками. Скриплять немащені вози, тріщать колеса, падають коні. Матюки, курява, поржавілі рушниці. Реве гармонія:

Я на бочкє сіжу,
а пад бочкай слізка,
утєкайтє, палякі,
бальшевікі блізка.

Хрипить гармонія, хрипить забитий курявою голос. Іде орда зі сходу на захід.

Український степ, Дон, Волга. Далека Азія, жагучі вітри, сипкі піски. Очі бронзові, скісні, а на чолі шарпає вітер зруділе волосся. Все то під барвою Маркса. Все то слухняні й п'яні слуги великого "пророка". Хто визбирав їх таких якраз, як треба, таких, один на другого подібних, таких хижих і таких спрагнених перемоги?

Буржуй, бєз разсуждєнья
давай-ка міліони...
теперь нашє правлєньє,
тєпєрь наші закони...

Так. Це їх "правлєніє". Це також їх закони, писані не чорнилом, а живою кров'ю на живому тілі конаючої імперії.

Ех, яблучко, куда котішся?..

Хто знає, куди. Хто скаже, яке заборонене дерево зродило тебе і який гріх зірвав тебе та пустив котитися. Маркс? Царі? Сатана, що збурив пекло, щоб на його місці поставити сатанський рай?

І, здається, нема ні кінця, ні краю тому обозові. Хто кормить їх? Земля. Адже ж вони "за землю і волю кров ллють". Хто має їх кормити. Он на полях вівси зелені. На возах коси. Он пасуться селянські корівки. Село "самообложиться" і дасть. Не дасть — "реквізиція лишків". Не хватить — "все на фронт"... І тоді не запитають і не попросять. Візьмуть, а хоч, то й кулю в лоб додадуть.

Володько йде в село. Близяться жнива, але село святкує. Приїхав і зупинився якийсь штаб. Ні. Не штаб це — цирк. На всіх парканах, стовпах, воротах, скрізь, де тільки знайшлося догідне місце — плакати. Ось бородатий кацап сохою оре поле. На

нього нападають здоровенні пси з написами:

Дєнікін. Петлюра. Колчак. Юдєніч. Врангель. Кацап хвицає постолом, лупить Дєнікіна в зуби, Петлюру в бік, Юденіча в зад, Врангеля піймав за хвіст, розкрутив і вишпурнув за Чорне море. Ось там нарисовано, як Пілсудський навзаводи кидає Київ. Його воїнство з "яйками", сметаною, курми, "квасьним млєкєм" пре за ним навздогін. Баби з коцюбами женуться за втікаючим воїнством. Під усім підписано: "До лясу, панове! До лясу!"

"Ми на горє всєм буржуям міравой пажар раздуєм!"

"Мір хіжінам, вайна дворцам!"

"Да здраствуєт красная армія — защітніца слабих і угнєтьонних!"

"Пралєтарії всєх стран — саєдіняйтесь!"

"Релігія — опіум народа!"

Крик, барви, музика. На семінарському подвір'ї концерт. У залі мітинг. Почався від ранку. Міняються вуличні продавці. Вони невтомні, невгомонні. Сотні промовців, сотні одноголосно ухвалених резолюцій. Всі на фронт! Всі, плече в плече, в лави червоної армії! Червона армія, обідрана, голодна, несе в обличчя цілому світові сліпучу правду. І нема їй спротиву. Від тайги, від Білого моря рветься цей гураган. Тремти, Європо! Червона армія — це початок і кінець, це альфа й омега, це вінець сили, мужності! Червона армія, армія робітничих синів, синів селян, синів праці! Червона армія — це кара за кров, за піт, за працю, виссану ненажерами капіталу з працюючого люду! Хто є проти неї? Де той жахливий зрадник великого діла? Смерть йому на місці! Без милосердя, без співчуття!

Сонце хилиться до хреста приходської церкви. Там далі за коренастими черешнями його захід. Володько цілий день чапить коло монастиря. Йому хочеться все бачити очима, чути власними вухами. Він забув за обід. Він забув і за Наталку. Щось неймовірне твориться на його очах. Не хочеться вірити, що це дійсність. Думки розбігаються, збігаються, купчаться. Хочеться охопити весь смисл події, найти їй назву, усвідомити собі її закони. Це ж твориться на землі, що дала йому початок буття. На його землі, землі його батьків, його дідів.

Володько виривається з крикливого натовпу і йде в сад. Тепер скрізь відчинено, скрізь вільно йти. Онде обтрощені семінарські вишні. Он обдерта пасіка. Ферапонт Яковлевич, мабуть, забув за неї. Деякі вулії лежать на землі і бджоли літають навкруги. Видно, поки у залі одні промовці громили буржуазію, другі громили бджоли.

Володько йде вгору до цвинтаря, минає його рівною дорогою. Направо й наліво могили близьких рідних.. Он стара каплиця. Тут тихо. Сонце ще світить і б'є променем у стіну каплиці. Рій мушок літає перед носом. Володько на хвильку зупиняється, оглядається навколо. Йому хотілося б, щоби тут не було нікого з живих людей. Він хоче думати і хоче знайти себе. Його душа розшарпана промовцями, поняттями, плакатами. Він ще надто молодий, щоби знайти справжню віру свою, тверду, мов камінь, і непохитну, мов гори. Він мусить чути, бачити і пізнати істину.

Тим часом зійшов на другий схил гори. Перед ним на північний схід у сяйві

вечірнього сонця розклалися луги, річка, стависько. Ага. Це царство, в якому колись царював Володько, той, що ходив шукати місця, куди тече річка. Це ж Лебедщина. Це місце, де родились перші думи, де пережив перші пригоди життя, де знайомий кожний горбик, кожна долина, кожна верба.

Володько вже пройшов кусень життєвого шляху. Він знає, куди тече річка. Але його мучать ще інші сумніви. І хто підкаже, де істина? Хто вкаже дорогу? Так, як і колись, так і тепер іде Володько сам ногами по землі батьків і дідів, іде в поля й луги, щоб розгадати загадку, таку очевидну, але таку тяжку для розгадки.

І раптом Володько пригадує собі діда Юхима. Боже мій! То ж він отам за тим лісом мешкає. Може, ще живе. Не було чутки, щоб помер. До нього! Послухати, що скаже він. Може, й є на цій старечій нашій землі люди, що бачать будуче, що промовляють так, як чує душа. Промовляють не мовою отих промовців, а мовою землі, мовою предків, мовою сущих і прийдучих.

Володькові так привабливо яскраво уявився дід Юхим, що захотілось бачити його. Він виразно почув його голос, що в соняшній тиші промовляє: "...не бійся нічого, що треба буде перетерпіти тобі. От диявол буде шпурляти з вашого оточення в темницю, щоби спокусити вас... Будь вірним до смерті, і дам тобі вінок життя".

Чому вірний? Що має цей молодий юнак у душі своїй такого, за що треба змагатися до смерті?

Володько не пішов, а побіг в долину. Не хотів обходити навкруги дорогою чи стежкою. Махнув рукою навпростець і подався. Болото, іржава вода, що чвиркає з-під кожного ступу. Зовсім так, як тоді, того холодного осіннього вечора. Тільки Хведота нема. Сам-один. Річка. Яка вона тепер маленька, мілка. Стрибок — і на другому боці. Ще кусник болота і сухо. Збоку млин. Цей той самий, де Володько вислухував перекази дядьків. Змінився він, побільшав. Уже не видно його коліс. Вони забиті дошками. Десь зникли старі верби. Але трепеток стоїть. Така сама чепурна, одинока над дорожиною деревинка. Срібно-зелене її листя так само, як і колись, дрібно тріпочеться, навіть при зовсім спокійній погоді.

А де ж хутір? Нема. Ні саду, ні огорожі, ні грабового висаду над дорогою. Тільки на тому місці, де стояла хата, темніший і більший кущем овес. Володько зупиняється, стоїть, вслухується в оточення. Дивиться, як сонце сідає за Дерманем. Чи так, як і тоді? Зовсім не так. Не ті відчування. Не так впливає все навкруги. Може, Бога забув. Може, менше безпосереднього, того, що єднало з землею.

Володьку! Не стій! Далі. Йди далі в той клапоть соснини, де колись клав багаття, молився і пік бараболі. Шукай, Володьку, і найдеш, дивись і побачиш. Ти зацькований промовцями. Вуха твої заліплені липкими словами, принесеними з далеких чужин. Очі твої заслонені плакатом крику і ненависті.

Володьку, увага! Замкни свою душу і не впусти бацили розкладу. Впади на тому місці, де горіло перше вогнище твоєї свідомості, цілуй землю ту, в якій корінь твій, і бийся за неї зо всіма Марксами, в яких би одягах не прийшли вони до тебе.

Так говорить Володькові рідна земля. Яке щастя, що він послухав голосу душі й у

цей якраз день вирвався сюди. Яке неймовірне щастя. Тут Володькові стало легше. Голос землі втихомирив дещо голоси карикатур, плакатів і промовців. Він згадав Василя, згадав дні минулого літа, і йому стало до болю прикро.

Через ліс і поле пішов до Юхимового хутора. Сутеніє.

На хуторі тиша. Замість одної хати десь взялося дві. Не світиться. Не бреше лютий пес, не гудуть бджоли, не пахне медом.

Увійшов до хати. Там якась незнайома жінка.

— Добрий вечір вам!.. — проговорив Володько.

— Дай Боже здоров'я! — відповіла жінка не то злякано, не то сердито.

— Не бійтесь. Я прийшов навідати діда Юхима. Я звуся Володимир. Мій батько Матвій. Ми жили колись йтам у Лебедщині.

— Ааа! Чула. Вони вийшли. Я зараз... От шкода, гасу не

маємо. Нема чим світити. Сідайте. Вони зараз прийдуть.

І жінка вийшла. Володько чекає. Це кухня. У кімнаті, мабуть, хтось спить. Чути тихе сопіння. Коло комина дзижчать мухи. Пахне кислим молоком.

По хвилі в сінях рейвах, рипнули двері й увійшло дві постаті.

— Нічого не бачу, але чую, прийшов Володько…— проговорив живий знайомий голос. Як щиро, як приємно.

— Так, дідуню! Це я!

— Ти? Ооо, як тішуся!.. Ходи сюди. Хай обмацаю. Світла, бач, не стало на нашій землі.

Володько підійшов до діда. Той поклав йому на плечі обидві руки.

— Виріс. Ну, пора. А як батько? — зробив наголос на о.—

Ніколи навіть не загляне... Постарів?.. А як же це ти так?..

Заблудив, що?..

— Може, й заблудив. Тяжко в наші часи не заблудити.

— Сядь. Ось тут. Принеси, невістко, чого там… Тяжко, кажеш? Так. Весь народ блудить, але Матвіїв син хай батьківських слідів тримається. Ніколи не зійде на манівці. Хай робить — що робить, завжди дійде на справжнє місце.

Володько не бачить Юхима і видається, це говорить молодий хлопець. Голос ясний, дзвінкий. У такій пітьмі приємно щось ясне чути. Увійшла невістка і принесла кисле молоко.

— От трохи зле, Володьку, що нічим вгостити. Нам не повезло. Хутір — біда. На днях тільки третій раз обібрали. Минулого року на Великдень то таки чистенько нас обшкрябали. А до того і сина... вбили...

— Клима?..

— Ні. Молодшого. Івана. Гарячий був...

— Ааа. Я чув. Говорили.

— Обросли дещо, прийшли інші, забрали, що найшли. Взимі, як ото на Дермань накинулись, і мене якось кінцем сягнуло. А оце перед трьома днями то таки зовсім дотягнули. Навіть Боска не лишили. Наїхав отой обоз і все рознесли...

Далі Юхим розпитує, як поживається Володьковому батькові. Володько оповідає.

Повечерявши, йдуть спати в сіно на вишки. Тиха натхненна ніч. На небі майже прозорий місяць. Густі тіні будов та дерев непорушне лежать на землі.

— Гарно надворі,— проговорив Юхим.— Завжди гарно. Полізли на вишки. Юхим витяг з-під сіна військову рушницю, клямцнув замком, загнав у магазинок п'ятку набоїв і поклав коло себе.

— От так, як бачиш. Старий я вже, сину, але здаватись не хочу. Порішив собі: підлізе ще яка халєра, або вона мене, або я її. Розторощу череп, і все.

Володько ліг на сіні горілиць, розклав натомлені ноги і руки. Старого не видно, тільки з темноти чути рішучі слова.

— Так, так. Програли ми, сину. Вміли гречку сіяти та бджолу плекати… Але не вміли боронити себе. Я не нарікаю. От все мав. Повні обори, повні клуні, повні засіки. Все пішло. Але не шкода нічого. Бог дав. Бог і взяв. А от шкода тільки, що коли був час, коли сяка-така власть своя була, сидів отут на свому хуторі і думав: моя хата скраю… Ой сину, ні! Ой, ні, ні! Ми всі дістали науку… І кажу тобі: ви, молоді, ті, що будете… Ви, хоронь вас Боже, жити таким способом, як ми жили. Згинемо всі. Весь рід наш згине. На наших місцях сядуть чужі і осміють не тільки нас, а й могили, честь нашу… Тям це, сину! Я вже старий, щоб неправду тобі радити. За землю нашу треба вміти не тільки піт, а й кров лити… Битись треба!

Володько не здивований такою мовою. Старий пережив досить, щоби так говорити. Володькові хочеться тільки запитати кілька слів, але не знає, як… Нарешті відважився:

— А як же, по-вашому, ці?.. — запитав.

— Ота лая?

—Еге ж…

— Згине! Кажу твердо: згине! На нашу землю не раз нападали татари. Налетять, обжеруться й виздихають. А ми, як жили, так і живемо. Бо в нас справжня сила, а в них заздрість. Заздрістю жити не можна. Але ми куцозорі і терпеливі. Ми сиділи й перечікували, поки хмара перейде, а тоді вилазили. Треба ж не пустити до себе диких. Земля наша не на те, щоби по ній вічно орди грасували.

Останнє речення вимовив піднесеними словами. Володько виразно напнувся.

— Знаю,— продовжує старий.— Вони там золоті гори обіцяють. Рай. Лєктрику… Блазні диявола! Вони дадуть рай. Вони, що душу Анцихристові дали і перекреслили себе тричі… Вони збудують рай. Блазні, катаржани, шарпатюги, злодії рай дадуть… Поцарствують вік і згинуть!..

— Вік?

— Ну да. Вік. Сто літ царство їх буде. Сто літ голод, мор, нужда буде.

— А чому ж вік? То ж все загине…

— Не загине. Наш народ не то що червоною шматою, але й червоним залізом з його місця не випечеш. А от силу свою за той час назверх покаже. Навчиться битися за себе. Цар був і не з нами, і не проти нас. А ці проти всіх. Бо ці з чужим духом. З татарським…

Володько хотів перечити. Все, що говорить старий, дивне й незрозуміле. Але хіба ж він знає, як перечити. Старий говорить очевидну правду. Він не вичитав її з книг, але вичув своєю душею. Як не вірити йому. Треба вірити.

Володько ще довго не міг заснути. Йому не вірилось, що це він лежить у Юхима на сіні. Не вірилось, що він своїми вухами чув ті слова… Ті — там у залі, і ці — тут у темноті на сіні. Хто з них має правду і за ким піде Володько? Володько — син Матвія і Насті, син села і землі. Син неба свого і своєї природи.

На другий день Володько покинув Юхима. Не хотілось дивитися на зруйнований, колись цвітучий хутір. Дивно, що аж на руїнах своїх хуторів шукає він своєї правди.

Перед відходом Юхим сказав:

— Дякую, що відвідав. Думаю — більше не побачимось.

Я вже старий. Ходжу, але… Ет… Все одно, а вмирати не хочу. Хотів би бачити, що далі буде. Підеш додому — батька здоров. Славний він чоловік. Так і скажи.

XII

Надходять жнива. Обози пройшли. За ними лишилися широкі дороги, потоптані поля, покошені зелені вівси.

Володько йде додому. Найвищий час. Батько, напевно, чекає.

Забрав дещо свого майна в торбину і махнув напішака просто через поля і ліси на Крем'янеччину. Дороги не тримається. Пощо йому тепер дорога. Він знає землю свою, як самого себе. Аж надвечір вибрався з лісів на рівний шлях.

І тільки вийшов на дорогу, одразу на двох вершників наткнувся.

— Стой! Куда йдьош?.. — під'їхав до нього один. Володько сказав, звідки й куди йде, та показав посвідку школи. Большевик подивився на посвідку, віддав назад і махнув нагайкою.

— Валяй своей дарогой! — сказав він, хльоснув коня і поїхав. За ним поїхав і другий.

Аж пізно вечором прибув додому. На дворі застав повно війська. У клуні коні, під шопою коні. На подвір'ї вози. На городі димить багаття.

У хаті зустрівся з матір'ю.

— Це ти? — питає, як звичайно. Вітається, цілує матір у руку. Прийшла Катерина, Хведот. Вони були в полі. Василина пасе вже корову.

— А де ж тато? — питає Володько.

— Він там,— каже мама.— Під кущами на полі. Не хоче додому. У нас тут… Боже, Боже! Що тут, дитино, робиться. Відступали тамті вночі… Щось там зблудили, чи що… Приїхали, чуєш, до нас, збудили батька і так босого та невбраного погнали в село, щоби дорогу до старости вказав. А саме падав дощ. Дорога розбита. Десь там його ще збили…Так, чуєш, нагаями збили, що ледве додому дійшов…

Слухає матір Володько, й уста його все більше і більше у розтягаються і кривляться. Брови насунулись на очі.

— А за що ж били? — виривається у нього само собою…

— За що… Хіба вони знають, за що… Бог їх поб'є… А прийшли ці… Знову… Одразу

забрали Шпака. Кобили також хотіли забрати, але обидві жеребні. За Шпака дали нам якусь булану лошивку. А оце наїхало повний двір. Викосили ниву, половину вівса, а тепер конюшину докошують. На садку ціле спустошення. Ото вродило на щепах кілька яблук. Ще зовсім зелені. Де там... Обтрощили, обнесли. Огірки вирвали... Боже, Боже! І то по цілому селу так. Батько вже не може на то дивитись. Боронився, а вони: "А ти сякий-такий кулак. У матір, у Бога, у небесну канцелярію..." Лаються... І що воно за люди? І де вони такі видерлись?.. Ти, каже до батька, ціле життя кров батрацьку пив!.. Ти чужим трудом наживався!.. Все забрали. Все чисто. От корова ще лишилась... Їсти не маємо чого... Але цить... Іде хтось...

Рипнули двері, і до хати увійшов большевик.

— Ей, мать! Дай нам какой-нібудь гарщок.

Настя нічого не сказала, знайшла баняк і дала йому. Той взяв і вийшов. Володько чує втому і голод. Мати лізе на постелю і з-під подушки виймає півбохонця хліба. Після лізе на горище і десь находить шматок сала. Володько зі смаком з'їв і захотів піти до батька.

Застав його у винятково дивному стані. Зробив собі зі снопів буду й у ній живе. Вдень жне або косить, їсти приносять йому. їсть мало. Зеленину, хліб, молоко. Спить на снопах. Коли дощ, зверху прикриває свою хлібову печеру ряднами.

Тепер саме чудова погода. З небесної висоти світить повний місяць. Зі села чути вояцькі співи і гру гармонії. Коли Володько прийшов, Матвій умостився якраз для відпочинку. За своєю звичкою ліг горілиць, ноги і груди прикрив якоюсь одежиною. На ногах старі великі чоботи, на голові кашкет. Місяць ллє своє сяйво на поля, на стерні, на півкопи і на Матвія.

— Де ви, тату? — запитав Володько. Матвій почув голос сина і швидко звів голову.

— Тут — сказав він.— Це ти, Володьку?..

—Я.

— Прийшов?

— Так.

— Коли вийшов?..

— Сьогодні раненько...

— Го-го! То ти мусів добре смалити... Болять ноги?.. Володько нагнувся над батьком, найшов його руку і поцілував її.

— Трохи щемлять... Ішов навпростець. Через ліси...

— Так ліпше. Дорогами тепер не пройдеш. А як же там?.. Також "товариші"?..

— Ну, а хто ж. Повно. Батько зітхнув.

— Повно,— повторивши Володькове слово і не знає, чи казати що далі, чи ліпше мовчати.

— Перед двома днями заходив до Юхима,— промовив Володько. Матвій зацікавився...

— Ну, й?.. Як він?

— Казав здоровити вас... Обібрали його дотла...

— Не диво. Кого ж вони не обібрали. А як ще кого не обібрали — обберуть. А старий ще тримається?..

— Тримається, але обіцяв скоро зложити руки. Каже, що старий...

— Вісім десятків прожив. Я й того не дотягну. Коли б ще не оте, що твориться... Не маю сили дивитися на таке. Хай би вже брали, хай би зігнали народ на сходку, хай би обложили... Але ж отого, що вони творять... Рвуть, толочать, грасують... все ж то праця людська... А для них то плювак. Думав: підпалю все до чорта і хай вигорить. Рука не піднялася. Поки жиєш, за живе думаєш... А наших там ніде не чути?..

— Наші ж з поляками...

— Додумались. Найшли собі пару...

— А про Василя нічого?..

— Мовчи тепер. Не згадуй. Нічого не чув. Пішов отоді, і як у воду.

Батько й син по довгій розлуці не мають більше слів для розмови. Все відоме. Все сказане.

— А вам тут не холодно, тату? — питає по хвильці мовчанки Володько.

— У житі? Ні. Навіть люблю тут. Пахне колос. Земля. А помовчавши, додає:

— Ми люди хліба і землі. Тому нас і ненавидять оті... Він мені каже: кров чужу пив. Я? Хм... Кулак... А коли так — хай буде кулак! Хай я кулак!.. Хай мій син — кулацький син, але вони згинуть!.. Я дурний був... Треба мені було в народ іти і на кожному перехресті проповідь казати: люди! Йдіть всі право своє боронити! Ви мусите!.. А ми мовчали. Он ці... пролетарі, як то вони себе йменують... Жид з ними, китаєць з ними, татарин з ними, ціла Азія з ними. Завели балаган. Он у селі паперів навішали, театри грають. Все на ноги поставили, щоб темному людові голову одурманити, щоби знищити його. Там обіцяють, а тут беруть... І заберуть.

Все чисто заберуть... Але скажу: вони згинуть!.. Час прийде і згинуть!..

— І Юхим так каже,— зазначує Володько.

— Бо то правда. Скільки б не були при власті злодюги і брехуни — кінецьїм надійде. Ви, діти, мусите все кинути, а вибороть право своє. В Україні досить розумних і чесних людей. Я півсотні літ день-денно лив свій піт, трощив свої кості. Плуг, коса, сокира, лом... Тепер нема на мойому тілі місця, де б я не чув рани. Я збирав клаптик по клаптику землю. Думав, виростете, хай маєте. І все дарма. Сьогодні прийшов паршивий шарпатюга до моєї хати, сів і розпорядки дає... Ууу!.. Як шкода, що сили нема. А то одною рукою в'язи скрутив би і вишпурнув би на гнійницю. Пролітарія! Воша смердяча! Зволота земська! Задля них голод, мор. Міліон на Голготу має йти, бо, бач, босяк і злодій задумали собі в панів бавитись!..

І Матвій урвав свою мову. Володько ще ніколи не чув такого гніву в батькових словах. Ні. Це не Матвій гнівається. Це гнівається земля, хліб. Це гнівається потоптана й опльована справедливість.

Перерва. Мовчанка. Мідяне сяйво лудить поля. Володько хоче відпочити. П'ятдесят кілометрів — кус дороги. Встає, кидає батькові добраніч і відходить.

На другий день пішов косити грабками ячмінь. Він перестояв і покляк. Косив до

вечора, а вечором подався в село подивитися на "театри". В одній клуні збили сцену. Народу зійшлося безліч. Відкрили "брезент" і Володько побачив буржуйського офіцера та його денщика Голопупенка. Офіцер в карти грає, п'є шампан і лущить морду Голопупенка. А цей кривиться мавпою, меле нісенітниці. А юрба реве реготом з пришелепуватого хахла. Нещасна, забита юрба. Політрук Йойна Ціперович гаркавим голосом дякує за відвідини, просить не забувати гостинної червоної армії. Реве обховзаний грамофон, гойдається червоне рядно, кривиться карикатура контрреволюціонера.

Село дістало наказ пекти для червоної армії хліб. Сільський комітет зібрав муку. Пшеничну, житню, ячмінну, вівсяну, яку хто має. Зсипали все докупи, розважили на "паї" і роздали господиням. Хліб той завтра має бути відставлений на фронт "бійцям". Село мусить дати "наряд" підвід. Але всі підводи були вже в наряді. Деякі тижнями гуляють по лісах. Стратон, що вмудрився заховати свої "орлята", не вилазив з гущавин. На нього почали ремствувати:

— Як то? Я вже третій раз іду, а той ні разу.

— Він у млині...

— У млині. Щось там дуже довго мелеться... Кожний раз, коли тільки треба підвід, то він або в млині, або до Дерманя поїхав, або на торг... А коли ж він буде дома?..

На цей раз до Стратонової баби прийшли не свої, а "товариші". Сказали їй:

— Слишь, баба... Не явиться твій старик до завтра, з хати один попіл буде.

Над ранок Стратон приїхав з ярмарку. Коні спали, бо кормив їх мало. Серце його на кусся рветься, коли бачить, як його Шпак і Білогривий "скидають стерво", тратять блиск, випинають клуби та ребра. Та що робити. Заберуть як стій. Усім забрали.

Крім Стратона, з Дерманських хуторів назначили в наряд нового Тарасового приймака Макара, Тита Когана та Володька. Матвій почув про це і тільки рукою махнув.

— То... Хто знає, чи приведеш назад коні... Як заженуть під Варшаву...

— Но,— каже Володько.— Будемо бачити. За цей час Володько навчився дещо большевицької мови. Тримає себе певно, говорить рішуче, з присмаком. Один матюк ніяк не дається йому. Не повертається язик на це мерзенне слово.

У Матвієвій клуні, крім коней, примістилися шевці. Весь час шиють фронтовикам взуття. Вечором один підходить до Володька.

— Слиш... Таваріщ. Скажі, гдє дєвкі хорошіє. Палучіш на сапагі товару.

Володько подумав і сказав:

— Підем у село. Покажу.

Пішли. Таваріщ радіє. Володько завів його під хату Соловія. Старий вже помер. Лишилась його горбата й осліпла бабця.

— Туди йди... Там прекрасна фея мешкає,— показує Володько.

— Вот харашо. А прімьот?

— Канєчно. Она такіх любіт.

— Ну... Палучіш на сапагі.

І большевик пошелестів через кукурудзу під хатину Соловеїхи. Володько посміхається і йде додому.

— Сукін ти син! — лається на другий день большевик.

— В чім справа? — питає Володько. — Сам знаєш. Зашел, а там столєтная яга. Тьху, чорт бері!..

Володько регоче.

— Дурак ти, товаріщ... У неї дочка є. Не бачив?..

— Врьош? Нєт. Дєвкі нє відал.

— Мало чого ти не бачив. А де товар на чоботи?

— За что? Обманул мєня і єщо...

— Нє обманул. Сам ти матня безнадійна. Сьогодні піди ще раз, але порядно обшукай хату. А товар давай. Обіцяв, так давай...

— Ну, на подошви достанеш. Чорт с табой. Но, как ти мєня обдул... Сматрі...

Володько сьогодні від'їжджає на фронт. Він міркує, як би йому виховзнути від цього. По обіді запряг коні, сідає на віз і їде в поле. Там за горбом над Угорщиною скошена конюшина. Володько має намір поїхати туди, набрати конюшини, а як ніхто не слідкуватиме, чкурнути в ліс. Але тільки він виїхав на поле, як від хутора Хоми Еттоє виривається охляп на коні будьоновець. Володько побачив його, вдарив по конях батогом і пустився вчвал. Будьоновець пре навпростець через овес, махає люто кулаком і матюкається. Але Володько не оглядається. Він їде, як може швидко. Будьоновець женеться за ним. От-от дожене. Вже виразно чути ззаду його матюки. Володько розгонно під'їжджає до покосів конюшини, круто повертає, злазить з воза і спокійно починає класти конюшину.

Приганяє будьоновець. Кінь тяжко дихає і прихає піною.

— Ах ти, сукін син!.. А я думал, ти удірать? Развє ти нє відял, как я скакал?

— Кто тєбя знаєт, чево ти скакал,— каже спокійно Володько.— Мені он треба на дорогу паші.

— Ну, ладна. Бєрі пабольше. Моя лошадь тоже с табой пайдьот. Вот чорт какой...

На дорогу Настя нав'язала Володькові вузлик хліба і сала. Володько виїхав. У селі чекають на нього Макар, Тить і Стратон. Тить і Стратон нервуються та лютують. Особливо останній.

— Анцихристи, нелюди. Ото ж у Святому Письмі написано: прийде час і не останеться каменя на камені. У "откро-веніях" ясно писано, що Анцихрист родиться від жидівки. А Троцький хто? Не жидюга? Зібрав христопродавців і пре на народ християнський.

Тить слухає Стратона, але йому інше в голові.

— Ой-йой-йой! У мене на полі всі коси. Прийде сльота і все погниє.

Макар і Володько, як молоді, спокійно дивляться на справу. Макар тільки побоюється, щоб йому його білих кобил не забрали. При від'їзді тесть наказував: — Заберуть, то й самі не вертайся. Гляди мені!..

Макар чоловік спокійний, рівний, неговіркий. Колиі прийдеться до діла, хто знає,

чи не вкладе він спокійної когось з "товаришів".

Всім чотирьом хуторянам вложили не хліб, а набої. Виїхали надвечір. З села виплутався довжелезний обоз і посунувся хвилястим шляхом. Для охорони приставлено відділ кінноти.

Над Крем'янцем сідає велетенське сонце. Хмарою знімається з дороги курява і засипає вуха, ніс, очі. Один за другим поволі котяться вози. Коло Крем'янця зустрілися ще з якимсь обозом, що йде напроти. Курява ще збільшилась. У деяких місцях підводи затикають шлях і цілий обоз зупиняється. Хвилина тиші. Після задні гукають:

— Ей, там! Поганяй!

— Стой! Куда паєдєш? Нє відіш, чтоль?.. "Гі-гі-гі-гі!" — ліржать і прихають коні. Хтось заводить "яблочко"...

Ех, яблочко, да наліваєтся,

Махно жіда осєдлал

і катається.

Серед ночі обоз в'їжджає в якесь село і зупиняється наніч. Підводи самі собі шукають пристановиська. Володькові вдається попасти під браму якогось дядька. Все-таки під накриттям ліпше, хоч ніч тепла, місяшна. З Володьком весь час тримається той самий будьоновець, що виганяв його.

Зупинилися. Володько впорює коні. Передовсім мусять дещо прохолонути. Після напоїть їх та підчепить до дишля опалку. Тим часом виняв шматок хліба, сала, розломив усе наполовину, одну собі, другу будьоновцеві.

Той взяв. їдять і гуторять.

— Чорт знает, кагда ета вайна кончітся,— скаржиться будьоновець.— Ваюєш, ваюєш, а что с етаво — чьорт знает...

— Глупа війна,— зазначує Володько.

Далі Володько відчіплює коні і веде їх до води. Посеред села тече річка. Вода чиста. Місяць відбивається і сипле у вічі скалки проміння. В осоці стависька крекотять жаби.

Коні жадібно п'ють. Володько їм підсвистує. Після веде їх до воза, закладає опалку і вмощується спати.

Ледь світок зчиняється крик. На сході яскраво-червона заграва. Над річкою білий кострубатий туман. Зо всіх дворів виїжджають підводи і лаштуються на дорозі. Вздовж возів чвалом пролітає на конях кількох вершників. У їх руках тріпочеться червоний вилинялий прапор. Стратон стоїть навколішки на своєму возі й уголос демонстративно молиться. Він хреститься широким розмашистим хрестом і вичитує "Отченаш", "Вірую", "Богородице Діво". На нього зо всіх боків сипляться матюки, кпини, але він не зважає.

Закінчує молитву словами:

"Господи, Боже неба і землі. Ти великий і могутній. Твоєю волею живе все на землі. Не допусти, щоб нечиста сила посміялася над твоєю величчю"...

— Ей, старік! — гукає якийсь большевик і додає мерзенну в своїй винахідливості лайку.

Обоз рушає. Володько шукає торби з хлібом, щоби поснідати. Але находить в ній тільки маленьку скибочку хліба. "Зжер, сукин син", — думає Володько, а вголос звертається до будьоновця, що ще поруч...

— Товаріщ! Ей, таваріщ? Ти сожрал весь хлєб. Ето нє потоваріщескі...

— Врьош! Я твоєво хлєба нє брал,— відгризається будьоновець.

— Но, но. Нє валяй дурака. Сожрал і канєц,— спокійно додає Володько.

Обоз виповзає з села і розтягається рівниною. Сонце піднімається, підбирає росу і починає припікати. Направо й наліво поля. Озимина в копах. Ярина ще на пні. В долині видно Божу Гору. Битий шлях тягнеться долиною Ікви.

Це місце, де шаліла велика війна. Села починають означуватись. Городи зазеленіли городиною. На полях засипають окопи. Коло полудня обоз досягає Божої Гори. Звідтіль чути глухе тріскотіння кулемету. Кіннота, що їхала спереду, звернула наліво і "пішла в атаку". В обозі повстала мішанина і рух. Всі кваплятся швидше минути гору. Хтось дістав рану. Комусь вбито коня. Широким рівним полем у напрямку гори летять вершники, що здалека видаються зграєю гончих псів. З гори вирвалось кілька гарматних стрілів.

— На шрапнель беруть! — гукає хтось. Серед метушні Стратон десь дістав сокиру і вибив з власного колеса кілька шпиць.

— Сторонісь! — чути різкий крик ззаду. Обоз з'їжджає

на праву сторону дороги. Швидким чвалом пролетіло кілька гармат. Коні в милі. Люди сердиті. Колеса гармат грюкотять

по нерівному бруку. Крик, стріли.

Обоз починає їхати чвалом. Ось тільки минути гору, пересікти річку, а там знов безпечно. Міст на річці нашвидко збудований і гойдається. Але тримає. Навіть гармати витримав.

За годину обоз втихомирюється. З сусіднього села чути вибухи гармат. Це "стали на лінію" ті, що недавно приїхали. Вони завзято обстрілюють Божу Гору.

Пополудні обоз в'їхав до більшого села, в якому повно кінноти і підвід. Коні потомлені, спраглі. Люди чорні від спеки і вітру. Володько хоче їсти, але про якесь задоволення цього хотіння нема чого й думати. Перш за все необхідно напоїти й покормити коні.

Дуже дивно бачити, що Стратонів віз став зовсім нездатним їхати далі. Шпиці одного колеса вибиті. Драниці драбин стратилися, солома зникла і скриньки з набоями лежать на голій дошці.

— Не можу далі їхати й кінець! — рішуче заявляє Стратон якому старшому.— Ну посудіть самі...

Старший видався "плохий". Оглянув розбитий віз і заявив:

— Чорт с табой! Катісь сєбє дамой! А патрони розложіть на другіє вози.

Стратон заметушився, мов опарений. Схопив скриньку і переклав Титьові. Другу Макарові. Третю хотів дати на Володьків віз, але якраз десь взявся будьоновець, який рішуче спротивився.

— Пашол вон! Хатіш чтоб тєбя с'єхал? Валісь.ти с сваїмі патронамі к чортовой матєрі. У нас нєт мєста!

Стратон не має часу змагатися. Дві скриньки патронів скидає на землю і біжить до старшого.

— Так я вже їду!.. Таваріщ старший. Я вже їду...

— Атвалівай! — кричить той. Стратон швидко обертає коні, поспіхом частує їх пужалном і від'їжджає.

— Хитрун,— байдуже заявляє Клим. Тить лютий і тільки спльовує чорною густою слиною. Володько посміхається.

Хоч-не-хоч, а Володькові прийшлося таки взяти на свій віз одну скриньку набоїв. Другу вложили Макарові.

Обоз виїжджає далі. До нього долучується ще кілька десятків возів і відділ кінноти. На місце "будьоновця" до Володька пристає якийсь новий вершник. Кінь і одяг зраджують у ньому когось більшого, як звичайного козака. Володька почав він кликати "мальчик".

— Єду с табой! — заявив він Володькові. Час від часу до нього під'їжджають вершники, і він дає їм розпорядки. За селом обоз повертає наліво і сунеться навпростець без дороги через засіяні поля. Ні початку, ні кінця його не видно.

Тільки десь там далеко, далеко спереду помітно тріпоче червоне полотнище і чути спів. Володько вже чув ту пісню. Це переробка "Стєнькі Разіна".

Із лєсов, лєсов дрємучіх
Будьоновци ідут.
В сваїх руках магучіх
Савєтов флаг несут.
Ми люді, люді всє простиє.
Крєстьянскіє сини.
Разбіть палкі стальниє
Паляков созвани.

Спів сильний, розгульний. Нема часу роздумувати над ним, але Володькові повстають в уяві "дрємучі" ліси і ті "розбійнички", що на схрещених мечах несуть свого раненого отамана. Мимохіть чується й сам учасником якогось шаленого походу розбійників. Суворі, загорілі люди. Стрілянина. Ні одного слова без триповерхового матюка. Побіч їде на коні сильний, загорілий, з горбатим носом козак. Кашкет його набакир. Зір вперто скерований наперед.

— Куди їдемо, товариш? — запитав Володько.

— А вот увідіш. Сіді й малчі! — відповів той. Володько чує дошкульний голод. Тить також скаржиться. Коні зовсім потомлені. Минають села, поля. Сонце хилиться

до заходу. Спека спадає.

Надвечір в'їжджає обоз у село. Підводи роз'їжджаються . по подвір'ях, тому, мабуть, тут зупиняються наніч. Володька, Макара і Титя тримають окремо, їх завели на город, поставили просто на буряках і сказали чекати, поки не прийде новий наказ.

Володько одразу береться розшукати щось попоїсти. Йде на город, вириває кілька стручків фасолі, вигребує бараболі і береться варити юшку. Але в чім. Рада проста. Йде до господині городу і просить баняка.

— Боже, Боже,— тошніє жінка.— Перший рік, як засіли після біженства, і знов отака пагуба. А смуток би на них лихий найшов.

— Ми, тітко, не по своїй волі. Нас вигнали. Я от взяв з дому хліба, і большевик вкрав. Сам цілий день, як собака, голодний

— Хіба я на тебе кажу. На них. На отих волоцюг... Боз-на-відки прийдуть і топчуться по городах...

— У нас вони все знищили. Нічого не шанують.

— Кара від Бога і більш ніщо...

Володько взяв баняк і хоче йти.

— А чекай-но,— зупинила його тітка. Пішла в сіни, дістала кусник доброго житнього хліба і великого кислого огірка. На, хлопче. Хоч що-небудь поїж. Самі знаємо голод.

Володько подякував, стоячи з'їв хліб та огірок. Після пішов з баняком до своїх хуторян. Там натрапив на велику несподіванку. Саме приїхали з фронту козаки. Багато їх коней поранено. Кожний власник таких коней кидається до підвідчиків, щоб замінити скаліченого коня на здорового. До Володькових коней також один присватався. Оглядає кобили, міряє. На поводі у нього великий сивий кінь. Задня його нога прострілена.;

Володько дивиться на нього, а далі питає козака:

— А де ви цього коня взяли?..

— А тєбє что?..

— Мені він знайомий. Не в Тилявці часом?..

— Да. Может бить. Там ми стоялі...

Не було сумніву. Це Матвіїв Шпак. Володько одразу пізнав його, хоча він дуже схуд.

Колись веселий, стрункий, тепер повісив голову. Задню підстрілену ногу весь час тримав у повітрі.

— Це мій кінь,— каже Володько.— Ви узяли його у мого батька. Більш ви в нас не можете нічого взяти. Обидві ці кобили жеребні і за пару тижнів матимуть лошата.

— Да. Ето не гадітся,— заявляє козак і після того пристав до Макара. У цього також кобили. Дві череваті старі кобили. Козак оглянув одну й заявив: — Вот ету випрягай.

— Хіба ж вона годиться під сідло. Це ж не коняка, а корова. Я сам у кавалерії служив і знаю, що до чого...

— Всьо равно. Нет лучшей, а ваєваць нада. А тєбє вот ету: лошадь дам. Ето лошадь первой сорт, только прострелена. Я обещал сотню ляхов за нєйо на тот свєт отправіть.

Нічого не помогло. Одну з Макарових кобил випрягли і забрали. Макара на цілу ніч відправили додому. Що він тут з каліченим конем робитиме? Лишився Володько з Титьом.

Володько ще зварив юшку, пішов до одинокої на цілий полк польової кухні і

випросив жменю солі, щоби посолити її... їли всі три. Юшка недобра, пісна, але нема часу перебирати. Тить молов на всю. Макар не квапився. Вигляд у нього кислий. Він непевний, чи його виміняний кінь дійде додому.

Макар від'їхав. Сонце захопить і починає сутеніти. Коні вже під'їли. Володько і Тить стоять і не знають, що мають. робити. На землі купа скриньок з набоями. Десь за селом чути, як строчить кулемет. Якийсь большевик розносить і роздає часописи. "Красноармеец" і "Красная Звезда". Друковані вони на сірім поганім папері. Володько дістав два часописи і почав читати.

Велетенські успіхи хороброї червоної армії. Накази. Описи. Оповідання. Вірші. Володько читає так довго, поки не стало зовсім темно. Після роздумує над прочитаним та вслухується в настрій оточення. Йому хочеться затямити кожний звук, кожний рух цього вечора. Це ж не звичайний вечір. Таких вечорів мало буває. Колись він сам згадає не раз цей винятково дивний час і, може, колись, на старості літ, сяде й розкаже своїм дітям та внукам про те, що діялось на нашій землі. Всі будуть слухати й казати: "Слава Богу, що минуло, а ще більша Йому слава, що лишило нам науку. Нам і нащадкам нашим".

Місяць піднімається, тіні густішають, на патину буряків сідає роса. По селі крики коней і людей. Тить розлігся на. взнак на скриньках набоїв і хропе. Коні жують зів'ялу, зім'яту конюшину. Ну, думає Володько. Мабуть, тут і переночують. Але ні. По часі розгонно під'їхав той самий вершник, що їхав з Володьком.

— Мальчік! — загукав він.— А, мальчік! Паєзжай за мной. Старік тоже!..

Володько зіскакує з воза, будить Титя, вкладає собі й Титьові на віз скидані Макаром скриньки й рушає. За ним їде Тить.

Виїжджають за село. Місячно й тихо. Дорога висаджена густими коронатими деревами. Далеко спереду маячить вершник. Десь ззаду дроботять коники Титя. Проїхали з годину й опинилися в якомусь не то садку, не то гаю. Зовсім тихо, хоча під деревами видно вози й коні. Вершник знаходить місце для Володька, а Титя веде ще далі. Володько під'їжджає під розлоге дерево і зупиняється наніч. Розпрягає коні, прив'язує їх так, щоб вигідніше могли відпочити.

За хвилю приїжджає вершник. Він дає Володькові мотуз і каже, щоб пішов отуди на поле. Там лежить у покосах овес. Володько йде й приносить добру в'язку вівса. Вершник прив'язує свого коня до Володькового воза і питає:

— Єл ти что?..

— Мало,— відповідає Володько.

— Ну так паді са мной...

Мовчки обидва відходять. Ідуть досить довго. Приходять в гущавину гаю. Тут стоїть обставлена високими дилями загорода, посередині котрої палає велике багаття. Навколо лавиці, столик, комердяки. Скрізь стоять, сидять, лежать люди. Мужчини і жінки. Ці останні стрижені, у мужеських одягах і в кепках.

— Здаро, братва! — проговорив вершник.

— Здравя желаєм, таваріщ командір! — відповіли йому хором.

— Чай єсть? — запитав командир.

— Єсть...

— Тяні сюда! Кто там сєводня хазяйка?.. На двоїх лєй. У мєня вот маладой таваріщ жрать хочет. Ну как ляхі?..

— Нічаво. Наші пака толька балуют. Сєводня ссаділі єроплан.

— Їхній?..

— Панятно. І то обознікі, с вінтовок... Гріцко-шорнік здорава бйоть. Трі пана забралі і ломаную машіну...

— Жівиє пани?..

— Жівйот. Адному тока башку свернуло.

З'являється теплий в алюмінієвих чашках чай, чорний грубий хліб і холодна яловичина. Командир їсть стоячи, Володько присів на ісусні дерева. І чай, і яловичина смакують надзвичайно. Володько їсть і розглядає обличчя людей та їх одяги. Сяйво багаття яскраво освітлює ці дужі у шкіряних одягах постаті з крутою й уривною мовою. Називають себе політруками, воєнкомами, або просто "командірами". Розмова точиться живо. Час від часу зривається й вибухає буревій реготу. Сильні білі зуби блищать у сяйві полум'я.

З'їли, що подали.

— Сит? — запитав командир Володька.

— Кажеться,— відповів той.

— Вот ета вазьмі с сабой,— і подає боханець хліба і торбину цукру. Володько мовчки бере і відходить до свого воза. Глибока ясна ніч. Місяць звівся на височінь і світить завзято.

Володько примостився спати на возі. По деякім часі приходить командир.

— Спіш, мальчік?..

— Сабіраюсь,— відповідає Володько.

— А мнє будєт там место? — питає далі.

— Пожалуй, хватіт,— каже Володько.— Вот здесь,— і сам відсувається на бік.

Командир пробує, чи досить соломи, йде кудись, приносить оберемок вівсяних отрубів. Стелить для себе і для Володька. Після обидва лягають разом горілиць. Через віти дерев моргають на них зірки. Десь-не-десь прокрадається' пасьмо місячного сяйва. Командир сильно позіхає і починає розважати.

— Ех... краще було б півнем родитись... Не людина, а хмара летюча. Сьогодні тут, завтра за тридев'ять земель, а післязавтра в чорта. Ти сам то звідки?

— Я? — перепитує Володько.— Тутешній. Волиняк. Верстов вісімдесять від цього місця... — Цілком поважно відповідає Володько.

— Батька маєш?..

Володько відповів. Після командир зацікавився Володьковою освітою. Дістав відповідь...

— Я так і думав. Освіта важна річ. Ніс мужицький, а очі одразу того... Блищать логарифмами. Математику вчив?.. Перва, брат, річ. Сам-Маркс на математиці

пролетарський клас у другу степень поставив. От, наприклад, Бог... Був Бог, а тепер виявляється, космічна сила суворо, як два рази два, підпорядкована законам вищої математики... Тисячі літ людські тварини не могли додуматися, що всяке тіло, занурене у воду, тратить на своїй вазі точно стільки, скільки важить витиснена ним вода. Будь то камінь, людина, чи індійський слон. А от з'явиться ще Архимед і скаже: от та он зоря, якої світло доходить до нас впродовж, скажемо, двох мільйонів літ, є ніщо інше, як якась неіснуюча тепер формула, складена з смішно нікчемних математичних знаків.

Ні? і тоді питаю: де Бог? Що є Бог?..

Володько слухає, але чує не те, що говорить командир, а той ледь помітний відгук слів у ньому самому... Він чує, що в ньому швидко прокидається і миттю по цілому тілі розливається велике бажання й собі вплутатися в хащавини темних командирових міркувань. Але дух боротьби й змагання ставить Володька в становище противника.

— Бог? — каже Володько.— Про це тяжко говорити... Колись, як я був дитиною, чи малим хлопцем, я не знав Бога, але вірив у Нього. Тепер же я часто чув і читав, що Бога нема. Під тим напором я часами переставав вірити в Бога, але я пізнав Його...

— А от цікаво, як?..

— А от як: передовсім мене цікавить, чому люди так багато придають ваги тому, що якийсь Архимед винайшов такий простий закон, а так мало дивуються первопричин! того закону. Ви самі сказали, що тисячі літ люди не розуміли такої простої речі. А як зрозуміли, то' що з того? Чи можуть вони змінити той закон. Чи знають вони його причину?..

От візьмімо, скажемо, людину. Я сам недавно читав, що людина це твір, зложений із клітинок. Що кров, яка підтримує життя клітинок, має якісь там червоні тільця. Що в цілому тіді здорової людини є тих тілець 22 біліони. Що завдяки функції печінки живуть вони, здається, всього 20, днів. Щоб ми з вами могли жити, мусить наш організм фабрикувати тих тілець 10 міліонів в одну секунду. Навіть відомо, скільки разів за своє життя переходить кожне тільце через людське серце. Це робить воно коло 3000 разів. Серце людини це вічний рух. За нормальне життя воно зробить ЗО мільйонів ударів. І тільки по двох ударах воно робить перерву одну шесту секунди...

І от скажіть мені, товариш командир: чи розумієте ви, не дивлячись на цілу масу математичних знаків, що то є людина? Чи розумієте того майстра, хто сказав їй: повстань, жий, родися, воюй?..

Слухаючи таке, командир аж звівся на лікоть.

—— Чорт бери,— проговорив він.— То ви вчена людина!.. Цифри, до яких командир ставився з таким пієтизмом, приголомшили його. Володько одразу помітив його перехід з "ти" на "ви". І ще помітив, що він не знає, що йому далі казати, тому звернув на інше.

— Да... Це все глупо. Життя страшно дурна річ. Особливо наше. Воюй, бийся... Ви, молоді, не знатимете такого...

— Дивлячись, які молоді,— каже Володько.— Я, наприклад, досить зазнав його. О, досить. Війна. Зміна шести влад. Цар, Керенскій, Центральна Рада, Гетьман, Петлюра, большевики, поляки, знов большевики... От вам і не шість, а вісім змін. Хіба це не

досить? Ви... Чи знали ви, скажемо, в дев'ять років, що таке смерть? Бачили ви кров? Чули рев гармати? А я, товаришу, все це не тільки бачив, а пережив кожним нервом, кожною з отих 222 кісточок. Дитячим нервом і дитячою кісточкою. А це, товаришу, різниця.

Володько чує до цього чужого чоловіка якесь інтригуюче довір'я. Він навіть задоволений, що може довідатись про глибші й таємніші думки цього сирого створіння.

— Також,— добавляє Володько в перерві, поки командир намірявся відповісти,— і щодо Бога. Скажу сам за себе. Називаю себе найбільшим дурнем дурнів. Від кількох літ я захотів не вірити. Я навмисне перестав хреститися й молитися. Я навіть слово Бог демонстративно пишу з малої літери. І мені спричиняє приємність. Розумієте? Те саме, як дитина бавиться з вогнем. Але в глибині душі я забобонне боюсь Бога. В часи упадку чи особливо тяжких ментів життя я потайки молюся з глибокою вірою, що Бог вищий від моїх дитячих химер і він з приємністю дарує мені їх. Але це є легке відношення до своєї віри. В будучому... О, товариш командир, я напевно буду не тільки вірити в Бога, але й буду шукати форми для тієї віри....

— Даа! — протягнув командир.— Чорт знає, що з вашого брата за народ вийде. Але по всьому бачу, ви контрреволюціонер. Такі слова, у стільки літ. Скільки вам? Шістнадцять? Не більше. Але ви людина недурна. Ні, ні. Недурна. А яка, по-вашому, зо всіх змінених влад найліпша?.. Моє питання дурне. Знаю... Але все-таки. Надіюся на вашу одвертість...

— Хм,— сказав Володько.— А по-вашому?

— Наша! — зазначив твердо командир.— Наша! Ми, молодий чоловіче, дикі. Так. Але ми за найбільшу правду...

— Ну, а як з вами хтось не погодиться?

— Хай спробує. Бачили отих людей, що вгощали нас чаєм? То є суд, закон і розправа. Люди, мов з криці. А наші козаки. Сам чорт їм не брат. Нам ось тільки Варшаву... А там... Берлін, Париж... Котовського посадимо у Варшаві. Будьонному — Берлін... А Париж у царство Тухачевському. Над усім Лєнін із Троцьким управлятимуть... З Москви! Цілою Європою! Розумієш?

Такий розмах імпонує Володькові. Він не бачить командира. На хвильку забувсь його вигляд бронзового монгола.

— Це так,— зазначує Володько.— Тільки чому ж Москва?

— Москва?.. Центр! Розумієте? Москва центр усього.

Вліво — Азія, вправо — Європа. А в Москві червоний прапор, Інтернаціонал. Кремль — серце пролетарського миру. Наш прапор проповідує: "Пролетарі всіх країв — єднайтеся"!

Всіх країв. Розумієте?..

Володько мовчить. Командир продовжує:

— Але цього ніяк не тямить народ. Всякі Пілсудські, Петлюри, Денікіни. Це ж смішно. За панські маєтки, гайдамацьку матню чи золоті погони кров лити. За свободу, землю, за світову силу працюючого народу! От наш бог; бог, якого поставив Маркс на

перехресті математичних формул!

Останні слова вирвалися з його уст патетично й натхненно. Володько відчуває безцільність розмови з ним. Він нагадує собою собаку, який, що більше його дражниш, то лютішає. Володько ліпше мовчить. Командир замовкає також. Хвилева тиша. Але обидва думають. Володько, по-перше, починає розуміти, що цей прихильник математики не має нічого спільного з математикою. Друге, що помічає Володько, що цей чоловік не є ніяким інтернаціоналістом.

З неба рине місячне сяйво, з неба моргають зорі, роса падає на траву, на покриття Володька, голосно жують і пирхають коні.

Сон короткий, кам'яно-твердий. Ранок соняшний і рухливий. Уночі не видно було ні тих возів, ні коней, ні людей. Попід деревами скрізь повно війська. Он там палає багаття, вариться у відрі вода на чай. Кілька обпалених сонцем жінок вештається коло буди з написом "лазарет". На сонці стоси книжок.

З другого боку дороги під недобудованою клунею німецького складу шикується до вимаршу відділ кінноти. Між ними побачив Володько черевату Макарову кобилу. Яка дивна і смішна та тварина в новому становищі.

Цілий день Володько їздить на поле по овес, по м'ясо, по хліб. Увечері знов довга розмова з командиром, вислідом якої стало те, що командир признає за Володьком його вченість і вміння логічно розважати. Володько рішає використати командирове довір'я і просить, щоби той відпустив його додому. Той погоджується. Відпускає не лише Володька, але й Титя, що стояв десь далеко спереду на самій позиції, куди долітали ворожі кулі. На щастя, стріляли мало. Більше працювала кіннота. Тить вертається ледь живий.

— Ото, чуєш, стою... Якась халєра задзичала. Що за погибель лиха? — думаю. Пак, пак, пак! — чути здалека. Пуля! Стрільнуло мені в голову, і я грохонув на землю. Але ж коні. Ті тобі не тямлять, що і як.

Так оповідає Тить. Перед від'їздом командир каже:

— Ну, а як же ви поїдете? Вас же десять разів дорогою підберуть.

Він звелів, щоб з ним їхало двох козаків до обозу другого розряду.

Виїхали раненько. Коні відпочили і підкормилися, тому біжать прудким бігом. Минають села, мигають поля рідного, знищеного, стоптаного ворожими ногами краю.

В полудень відпочинок у Крем'янці. Рух, гармидер. На ринку юрба народу, і семіт-промовець страшним гаркавим голосом з піною на устах викрикує щось про красну армію. Чути лишень:

— Кгрррасная агрррмія... та... та!..

Він викрикує це безконечне число разів. Його голова, руки і навіть очі роблять розпачливі рухи. Володько деякий час стоїть, не слухає, що той викрикує, тільки спостерігає його дикі й розпучливі рухи. Він цілком подібний на тих своїх співбратів, що в Судний день розпучливо благають Єгову миллосердя над ними. Коли ж ні, коли Єгова не послухає, вони погрозять йому, вони кинуть проклін на себе й на дітей своїх. Але Єгова не допустить до такого кінця. Ні, ні. Того не станеться.

Збоку стоїть двох дядьків. Прижмуривши сірі очі, вони уважно слухають промовця. Після один хльостко спльовує і поважно зазначує:

— Чортів жидюра!

Більш не сказав нічого. Його товариш обернувся і кинув:

— Ходім!..

Обидва пішли вниз. Володько також кидає ринок. Він читає оголошення, що в залі ліцею публічний народний концерт. Простує туди. Старими сходами піднімається на перший поверх.

Усі стіни заліплені плакатами. Заклики, гасла, карикатури. Найбільше карикатур.

У залі й по коридорах снуються люди. Поміст затоптано, запльовано. Скрізь валяються окурки. Вряди-годи грає міський оркестр марші, в'язанки народних пісень, "Інтернаціонал". Після кожної точки на сцені з'являється промовець. Знов — Кгррасная агррмія!.. Знов рухи, слина, вигуки. Але публіка слухає. Одні поважно, другі насмішкувато. У багатьох пришпилені на грудях червоні стрічки.

По часі Володько лишає залу. Його кортить оглянути місто. Він іде знов через ринок на Широку вулицю. Тут рух, але багато крамниць зачинено. У деяких вікнах червоні пра-порчики. Вулицею гуртами проходять молоді жидки.

Смєло ми в бой пайдьом,

За власть савєтоф...

— виспівують вони.

У кожного на кепці звізда, на грудях червона стрічка.

Володькові ця парада, ця радість, це свято синів Їзраїля не до вподоби. Надто підкреслено, надто нахабно й крикливо зазначують вони свою непевну перемогу.

Коли вернувся Володько до воза, на нього давно з властивою нетерплячкою чекав Тить. Його не цікавить нічого. Він думає тільки одно: як би найскорше додому, під свою стріху.

Володько сердиться. Надто різкий контраст: оті там з червоними стрічками і цей гречкосій. Володько починає розуміти, чому —гі виграють, а ці програють. Але все-таки він вдоволений. Кожним днем революції, кожним рухом, кожним словом у його душі росте й міцніє майже новий ще один Володько. Це той, що не тільки любить, не тільки думає, а й гнівається та ненавидить зло. Його колись така м'яка душа, душа землі, цвіту і синього неба, твердіє, набирає пружності та кантатах тривких форм. Любов. О, вона вміє любити! Кожний крок життя оплачений упертим змагом. Як не любити здобутого? Як не бажати ласки й втіхи тієї землі та її дітей? Вийти в поле широке, зняти руки до хмар, гукати сонцю привіт. Або впасти до її чорного лона і цілувати її, гризти її, сосати живучі соки її...

Але, Боже великий! Ти дав, крім любові — гнів. Планета тремтить перед гнівом твоїм! Ти створив вулкани й буревії. Ти дав сонцю страшні плями, страшніші від огню. Володько вже вступив за межу раю на землі, вкриту тернями, каменюками й чортами. Велика сталася подія. Родився ще один мужчина, а на його устах, в гостроті синіх очей, на білому рівному чолі ліг знак тих, що бажають боротьби й перемоги.

Зо всіма тернями, зо всіма каменюками, зо всіми чортами — боротьби.

Матвій не чекав так скоро побачити Володька. Дні і ночі проводить у полі. Усією душею ненавидить "їх". Не бажає "їх" бачити. Він бореться собі далі, мов медвідь, зо всіма перешкодами, але з ними нема сили. Тому, мов звір, що не здолає перемогти чогось, чуттям своїм береже себе й оминає небезпеку.

З Володьком приїхали обидва козаки. Вони мали залишитися у селі в свому обозі, але той, чорти знають, куди потягнувся далі.

Матвій побачив Володька.— Аа! Дивись... Так ти вже?..

— Вже, тату!.. Але... — і пояснює. Чоло Матвія наповзає на очі.

— Так до "предсідателя" їх. Хай шукає когось, хто їх повезе далі. А де ж Титко?

— Втік, халєра. Тільки припер додому, навіть на двір не заїхав, увігнався дохати, вхопив кислого огірка, лобок хліба і гайда в поле… Хто знає, в яких хащавинах він "возить копи"...

— Еее, Титко!.. Шворнем такого не прикрутиш, не поїдеш. Теж кусок видався... А?..

— Був у нього,— перебиває Володько, знаючи, що батько має на думці "предсідателя".

— Ну і що?..

— Каже і Богом клянеться: нема нікого. Ціле село в "наряді".

— В "наряді"... По лісах. А половина: вози поломані, коні скалічені. Бачив нашого Шпака? Вічний каліка. А був кінь...

А козаки налягають, щоб везти їх далі. Володько цілий день не їв. Матвій поміркував, натягнув "куцана" та чоботи.

— Сиди дома ти. Я ще поїду... Подивлюся на "них"...

Не випрягаючи зі шлей коні, Матвій поїхав далі. Володькові протести зайві. Матвій ще є все-таки Матвій.

Володько лишається дома. Хвилина тиші і спокою. Мати ходить у поле. Хведот пасе, що там лишилося. Василинка на городі, Катерина, як дівка, співає пісні, жне... Обози переїхали і потягнулися десь туди д'заходу. По стернях стоять та чорніють копи. Овес чекає косаря.

Матвій три дні барився, а гадав, одвезе дванадцять верстов до Антоновець і вернеться.

В Антонівцях скинув козаків. По дорозі назад зустріли інші. Всілися і хоч-не-хоч, а до Обич відвезти мусів. З Обич їхав шляхом. Перед Жолобками нова банда:

— Стой! Паварачівай, старік!.. Нам сєводня в Шумскє бить нада!..

— Такі ось каналії землю нашу обсіли. Питаю, звідки. С Тамбовскай. Бач. Наперло зо всіх кінців. Гаддя не народ!.. — говорить повільно, але твердо Матвій. Сонце засмалило його чоло, щоки опали, барва очей згусла...

При вечері Матвій весь час сидить мовчки. Володько спостерігає батька і намагається вгадати його думки. І аж в кінці вечері несподівано звертається до сина і заявляє:

— Нічого не пошкодую, щоб ти став грамотним!

І більш нічого. Знов мовчить і знов думає. Але Володько вже розуміє батька. Пощо слова. Думка і чин. Ось дві передумови для людей, що творять будучність. Володько це чудесно розуміє. Це не викрики, це не маячення, це не легковажність. Розум, праця, віра! Слова, які вщерть налиті живою кров'ю, натхнені живою душею.

Матвій іде відпочивати. Як звичайно, спить він у клуні. Між своїми снопами, між своїм знаряддям. Запах зерна свобідно вливається в його широкі втомлені груди. Так само, як і колись, кладе на груди знак хреста, так само просить ангела-хоронителя заняти коло нього місце і бути йому охороною в часі ноні. Душа його спокійна. Вона певна, що минулий день, як і всі попередні, був днем, що творить одну сходину до того незнаного і разом знаного кінця. Вона сходить догори, їй розгортається небо... Вона бачить багато зі своєї висоти. Мир великий робить щоденну свою дорогу в хаотичному ладі, подібний на страшну музику. І в нім іде Матвій, такий самий, як і все, що його оточує.

Володько працює в полі. Разом з батьком він вимахує тяжечими батьківськими грабками. Ані його руки, ані плечі не набрали ще необхідної сили та пружності, але він не бажає виявити втоми чи безсилля. Розмашно, рівно, помах за помахом, згортає він великі стебла вівса. Довгий, рівний покіс лишається за ним рівнобіжне до двох довгих слідів, витоптаних його ногами. Ш-ш-іі, Ш-ш-іі. Батько спереду, син за ним. Від покосів пружно відбризкуються коники-стрибунці. Зграя куріпок довго чаїлася, щоби пересидіти небезпеку. Але бажання марні. Ритмічно і неухильно наближається небезпека. Фр-р-р-р! Всі, як одна, зриваються і летять туди десь у Мозолянку. Ніхто на них не зважає. Косарі рівно виводять свої покоси від межі до межі. Зупиняються, гострять коси, втирають долонею на чолі піт і йдуть далі. Нема спину. Треба зібрати засіяне зерно, що ось виросло, вкрило собою землю, а тепер проситься до клуні.

Через пару днів приходить Настя з Катериною. В'яжуть і складають у півкопи. Володько возить снопи до клуні. Розпустив довжелезного драбиняка і тягне додому по кілька кіп нараз.

Смажить сонце. На коні падають гедзи. Піт заливає очі. Дорогою сунеться возик, запряжений двома препоганими конятами. На возику розчухраний дядько. Сидить на голій дошці, а ноги звісив на стельвагу. За його плечима, опершись на рушницю, сидить на полудрабку большевик.

— Во! Но! — гукає щохвилі дядько і газдилить пужаля-кою по сухих ребрах конят. Але ті мало звертають уваги на таку поведінку. Сунуться собі помаленьку, ледь переступаючи з ноги на ногу.

Дядько під'їжджає до Матвієвого хутора. Саме в той мент Володько везе хуру снопів і наміряється в'їхати просто в клуню на тік.

— Стой! — чує Володько. Це кричить большевик, але Володько не має часу зупинятися. Не звертаючи на большевика уваги, він в'їжджає на тік, бере довгі вила і скидає на ожереду снопи. Там сидить Катерина, що ті снопи рівняє.

По хвилі входить до клуні большевик.

— Ти что?.. Нє слишал мєня?.. — говорить він.

— А хіба що?.. — відповідає Володько і дивиться всторч тій людині. Дивне сотворіння. Його обличчя нагадує тахлю вікна, до якої роками не торкалась ганчірка господині. Безліч більшого й меншого ластовиння. Бородавки. Вздовж і впоперек, ніби залізнича сітка мапи, поплутані зморшки. Очі, мов розлючені звірки, бігають під настовбурченими, подібними на віники бровами.

— Как що? Повєзьош мєия до Кремєнца. На Володька нападає таке ж зухвальство.

— Навряд,— каже він.— У нас є сільська рада і є її голова. Потребуєте підводу, йдіть до голови, а той буде знати, що робити...

Але "товариш" сердиться. Нечувана річ. Йому відмовляють послуху. Хай він і непоказний. Хай на ньому порвана "гімнастьорка" і розпанахані на всю штани, але ж він зі звіздою на шапці та рушницею за плечима.

— Глупосгі всьо. Паєдєш і канєц! — Заявляє він рішуче й остаточно. Постава і вираз його обличчя вказують, що більше балачки він не бажає і справа полагоджена. Володько швидко зміряв його від голови до порваних чобіт разом із поржавілою рушницею. Висновок ясний, мов сонце. Він не кине на полі снопи і не повезе цього типа нікуди. Мовчки скидає снопи, а доскидавши, стрясає з дошки нам'яте зерно і мовчки виїжджає.

— Стой! — гукає "товарищ".— Ти куда? Стой!..

Але Володько ще дужче пустився вперед. Большевик перебіг з клуні навпростець і схопив коні за віжки. Очі його налилися червоним. З пащеки рвуться страшні триповерхові мати, що торкаються Бога, Христа і "всієї небесної канцелярії".

Володько заціпив зуби, шарпнув віжками і різко сікнув батогом по руках "товарища". Той одразу пустив коні і схватився за рушницю.

— Вб'ю! Двадцять п'ять лет прінудітєльних работ — трам-та-ра-рам!.. — кричить він, та Володько з копита рванувся і пустився через поле тікати. Большевик біжить, клямцає рушницею. "Клямцай,— думає Володько.— Все одно не маєш чим стріляти. А догнати не доженеш". Назустріч біжить Настя. Вона перелякана.

— Стій, дитино! Він тебе заб'є! Стій!..

— Не бійтесь! Не заб'є,— кидає Володько і жене далі. Большевик підбіг трохи і зупинився, а Володько просто через поле подався в долину. Там ліс, там хащі. Цих місць ще не здобули "товарищі".

Цього дня робота перервана. Володько заїхав у запуст і перечікує. Дивний час. Людина тепер ніщо. Ліс, дерева, небо високе, синє, безхмарне. Все таке, як треба бути, тільки люди пошаліли, змінилися. Володько знає причину цього, але не розуміє, чому так дико, так зайво жорстоко повстали одні на других за пусті, безвартісні речі. За землю? Ні. Ті, що боролись за землю впертою віковою боротьбою, ті сьогодні гнані і переслідувані. Тепер боротьба тих, що хочуть зробити все по-свойому. Це є та половина людей, що живе страшним ворохобним життям, таким, як жили колись давно ті, про яких лиш у піснях співають. Раз на століття, на кілька століть ці люди вилазять зі своїх пустинь, степів, пролітають гураганом, поруйнують святині, міста, запліднять проклятим плодом жінок, щоб, вичерпавшись ударним життям, лягти й увійти в

чорнозем. І тоді поволі встають та йдуть до праці інші люди. Ці знов зводять святині, ці знов закладають міста, ці знов уговкують і освоюють окаянний плід диких, творять владу і закон.

Краю мій! Страшний, двоєдушний, розколений краю! Ніколи не був ти упокорений ворогами. Ти був, є і довго ще будеш рабом власної натури, накинутої тобі в сіру давнину не ворогом, а стихією. Будь тверезим і мужнім.

Сонце хилиться до заходу. Срібні листочки молодих осичок тремтять під подувом ледь помітного вітру. Останні промені сонця обціловують зо всіх боків зелень, і всяка барва знаходить відгук їх пестощів.

Приходить Матвій. Відхилив кущі, подивився.

— Ти тут? — запитав він.

— Не хочеться лізти чортові в зуби,— каже Володько.— Перестою тут. Думаю, наша Шпачка ожеребиться. Ніяк не хотіла бігти.

— І я так думаю. Треба уважати. Ти добре зробив, що вирвався від того шарпатюги.

Володько задоволене посміхається. У Матвія під рукою при поясі сокира.

— Думаю,— каже він,— зрубати кілька деревин на дрова. Тут гарно,— додав і оглянувся навкруги.— Ех,— каже далі.— То колись, бувало... Не знаю, що сталося.:. Чи то старість, чи то світ змінився, але тепер все не так. От квітки. Бувало, в нас там на Запоріжжі в Дермані вийдеш на садок... Квіту того... Безліч. А все такі барвисті!..

Матвій не має багато слів, щоб висловити всі свої почування, але Володько стократ більше розуміє його, як виявляють ті слова.

— Шкода, що мене не вчили,— продовжує Матвій.— А то — сів би і все списав би. Все чисто. Як було, як є і як буде...

— Як буде?..

— Ну. Певно. Хіба тобі дивно? Не казав я, що буде війна? І тепер кажу: нема лиха без добра. За цей час, від початку війни до наших днів ми всі переломилися. Так. Ми, мужики, цілий наш народ. І хай там діється, що хоче, але те, що родилось у нашій душі, і те, що росте у ній, не загине і не вмре. Виросте і дасть великий плід. Край наш, Україна буде. Це вже я бачу... А ти — мій син, якому не давав я булок, а той самий кусень чорного житнього хліба, який і сам їв, ти йди далі... Може, станеш доктором. Може, будеш редактором яким... Може, будеш більше, ніж я, знати. Може, учителем... Нічого тобі не кажу. Ти сам чуєш голос твоєї душі і ти сам вибереш собі роботу. Але ким би ти не був, не допусти до себе гордощів і заздрості. А ще одно: як могтимеш, візьми колись шмат паперу і все, що чув, що бачив, спиши. Хай знають ті, що прийдуть колись, які люди жили на цій землі, що думали вони, що пережили, які війни, свари були... Кожний день нашого часу є днем незабутнього. Бо ж тепер родиться наша будуччина...

Говорячи це, Матвій присів на пеньочку. На чолі його дрібненькі крапельки поту. Великою своєю шорстокою долонею стирає він піт і думає. В міжчасі Володько вставляє своє:

— Я, тату, думав над цим...

— Так?

— Думав,— продовжує Володько.— Хліборобом я не буду. Ви ж бачите. Прийде на нашу землю яка-небудь чужинецька шпана і як свому… А чому? Бо ми хлібороби. Вміємо землю орати, сіяти, жати, але не вміємо добро своє спожити… Ми потоптані. Ми упосліджені. Ми ніщо! Сьогодні, там… Я, знаєте, хотів кинутися на того хама і роздерти його на кусся. Отак просто роздерти і все... Лють мене їсть...

Матвій думає.

— Аби тільки,— каже,— всі до цієї думки дійшли. Ні. Не кажу кинути плуг. Ні. Цього не треба. Земля основа всього. Але кожний господар хай тямить: поки ми тільки коло плуга, а там на горі сидять вужі — нема нам щастя. Ми мусимо виповнити собою все!.. Ми, чесні люди, що родились тут і тут місце!..

А по хвильці додає:

— Але до праці. Праця всьому дасть життя. А ті перешумлять і загинуть. Знаю, що загинуть!.. Ходім, зріжемо кілька деревин. Думаю собі: він там поїхав, стоїть, і коні стоять, а тут стільки роботи. Гадаю різати дерево звідсіль, від запусту. Тут молодий ліс ростиме. Гарно засіявся.

Батько і син встали й пішли. Батько показав великого старого граба...

— Ну, зріжемо цього.

Вмостилися і почали різати. Сонце заходить. У лісі кладеться тінь. Тиша, тільки шурання пилки чути. По часі підрізаний граб затріщав, похилився і, пробиваючи собі поміж гіллям інших дерев дорогу, цілим своїм тягарем грюкнув об сиру землю. Батько і син хвильку стоять і обтирають із чола піт.

Цієї ночі Шпачка ожеребилася. Через пару днів ожеребилася і Гніда. Двоє шустрих малят лошачків родилося на світ. У село наїжджають "товариші" і вибирають все нові та нові "самообложенія". Роз'їжджають усе нові та нові агітатори. Сходки, мітинги. Володька ще раз беруть "в наряд". Три дні проїздив з агітаторами по селах. Приїдуть до села — сход. У школі збираються дядьки. Обличчя їх на квінту. Настрій — нуль. Знаємо, мовляв. Досить нам наговорили. Баки тільки забивають.

Але входить товариш комісар. Рудий, сірі очі, плитке чоло, вуха віхтями. П'ять літ у Сибірі на каторзі за червоний жовтень страждав, від перших днів революції на всіх фронтах диявольську контрреволюцію громить.

Вилазить на стілець:

— Товариші селяни! Знаю, що не прийшли ви сюди, щоби слухати тарибари якого-небудь обридлого крикуна. Знаю, що село вже має досить слів, за якими нема нічого, крім брехні… Але, товариші! Всі, хто не прийшов до вас, кожний тільки брав. Кожний тільки намагався використати наше втомлене, вимучене довгою революцією село. Нікого не обходить те, хто тут жиє і чи має він що їсти і в що вдягнутися… Ніхто також не завдає собі праці подумати над тим, що селянинові ніхто не дає ані одної соломинки даром. Все то зароблене тяжким кривавим трудом, твердими мозолями двох рук…

— Правильно! — перебиває хтось. Настрій слухачів прояснюється.

— Так,— продовжує товариш.— Я сам син бідного селянина, який родився і вмер на

ріллі у праці, у ярмі. До мозку костей знаю, що значить вперта день-денна в поті, бруді, в голоді каторжна праця, наслідки якої: болі, болі і тільки болі. Хто з вас скаже, що за своє життя прожив хоч один щасливий день, добре з'їв, гарно одягнувся, не мав турбот? Ніхто, Бо ми діти праці, діти землі, ми не маємо на це змоги. Ми, як та машина, щодень і ніч тягне цілу фабрику, не сміємо зупинитися, випростатися, відпочинути.

— Правильно говорить,— чути з юрби. Настрій ще більше теплішає.

— Але, товариші селяни! Кожний з вас хоч і здалека бачив і інше життя. Он у селі стоять палати. До них належить за селом кілька тисяч десятин доброї земельки. Власники їх не купували її, не орали, не сіяли, а збирали більше, як ви всі, що тут зібралися. І ви бачили їх життя. Бачили, роз'їжджали вони фаетонами, каретами, четвернею. Бачили, як гуляли вони, як пиячили. Все це ви бачили і нікому з вас не прийшло на думку: а за що то вони так живуть? А чиєю то працею здобувають вони оті великі маєтності, оті добра, оті четверні? Не приходило це на думку, бо всі думали, що так треба, що так має бути, що сам Бог ваш так хоче. Але так воно не є. Так воно не мусить бути. Всі мусять знати, що земля і все, що на ній є, не належить одній людині — панові, попові, цареві. Ні! Сто разів ні! Все це належить усім людям, що живуть із праці рук своїх; належить порівну, однаково, без всяких винагород і викупів! Так воно мусить бути.

Голос промовця підноситься, набирає звучності, сили, переконання. Селяни слухають. Очі їх поволі загоряються. Промовець згадує партію комуністів-большевиків, що підняли священний червоний прапор боротьби за волю та землю. Згадує світову буржуазію, що йде на допомогу Денікінам, Петлюрам, Пілсудським, щоб розчавити великий зрив працюючого люду. У рожевих барвах малює привабливі картини прийдешнього, коли то могутня селянсько-робітнича червона армія переможе всіх своїх ворогів.

Тоді настане час відпочинку працюючих, час, коли за людей будуть працювати машини, коли всі будуть рівні, щасливі і свобідні. А це настане. Це не слова, а дійсність. Це мусить статись, бо цього бажає собі сто п'ятдесята мільйонів працюючого народу. Але для цього треба останніми силами підтримати славетну червону армію, армію героїв боротьби і праці.

Так. Селянський люд знає, що буде далі. Їх обличчя, їх очі холонуть, мов метал. На їх устах знов сходить ознака люті. Чотири роки кров лив. По Карпатах, під Варшавою, у пінських багнюках. А тепер приходить ось тобі отакий і рве — брехнею, підступом, силою,— останнє від уст своїх рве.

Іди, Арйоне, додому. Війна не з'їла ще одної твоєї красулі. Одв'язуй її від жолоба і як офіру віддай добровільно. Бо, бач, герої праці й боротьби, що ордою з кацапії насунули, потребують її. А ти, Арйон, ти що кров лив, піт лив, орав і сіяв гречку, ти дай і ще раз дай… Себе, жінку і дітей. Клятий жидок, вошивий руский гармидер зняли, в Європу б'ють, сто тисяч коней загнали, бо здобувають, бач, трактора, електричну лампочку, комуну...

Тьху! Громи на вас! Дядьки розходяться. "Председатель" списки зробив. Десять

ялівок, п'ятдесят пудів хліба "добровільно" за гарні слова, як тьху, пішло.

На другий день Володько їде додому сам. Оратори залишилися на селах. З села в село підуть і обберуть, мов липку обдеруть гречкосія.

Їде Володько, перегортаються рідні поля, он село — одно, друге і вітряки, і обрій сивий, звідки вилазить кілька брудних хмарин. Стерні наїжилися. Земля, мов кулак, скорчена. Гнилі, посивілі полукіпки. Недооораний загін і забута борона, на якій ворона голосно харчить, ніби лається.

І чує Володько виразно, що земля почала відступ. Вона ніби охолола. На ній, мов на мерцеві, щетина, стерня, аж дух її, той жорстокий п'янючий дух здійнявся і хтозна-куди відлетів.

Ні, не буде вже більше тих завзятих коханців землі. Ні, не буде весни, ріллі, великого неба і сонця для орача, що піт, кров, душу разом з Богом згорне, бувало, в одно зерно і віддасть земляній груді на пожертя. Ні, не буде більше таких. Ті, що були, ображені, побиті, обдурені. І та образа передасться вперед на всі покоління, і кожне з них із приємною жагою бразне плуг, і скаже: "Ганьба моїх батьків — моя ганьба! Я і син мій, і мій онук хай росте, як хижак, у лісі, в лузі, в землі під скибою, і хай день і ніч рахує від початку, бо наш час піде від того дня вперед, від котрого спаде з очей наших остання скалка ганьби, неслави, наруги. Так буде!"

Біжіть, коні мої, по рідній дорозі. Несіть мене під стріху батька. Звідти я вийшов у світ, звідти почну роботу. Всі дні, а їх буде безліч, вставатиму бадьоро і ні одного не віддам умарне. Почну від себе. От серце моє. Воно гаряче, мов жарини. Ллю воду холодну, і хай приймає гарт, і хай от так ствердне, мов ліпша криця. Добре! Боже, приношу дяку тобі, що родився в час, коли родиться віра моя — в Тебе, в Батьківщину, в Працю.

Ідуть дні. Літо хилиться до спаду. Величне літо, яке було один раз на триста літ. Хто бачив небо, або хмари, або сонце того літа, той скаже: так! Істинно велике було. Бо того літа народилися нові люди, мільйони нових людей і між ними Володько Довбенко. І він гордий з цього. Бо земля, від котрої він узяв силу свою, барву крові й огонь серця, нарешті, дістала — одних, що пішли і впали, других — що родилися і живуть, їх очі бачать і вуха чують... їх молоді барви формуються так, щоб взяти на себе страшний тягар в ім'я Бога, честі і слави землі своєї...

Син Володько і батько Матвій привчають покинуту большевиками молоду булану лошицю. Вона шарпається і стрибає в плузі, мов спутана блоха. Але Матвій заціпив зуби, цупко тримає в свому сталевому кулаці сирицевий повід. Лошиця зводиться дуба, мотає запіненою мордою, хвицає задніми копитами.— Нічого! Нічого! Підеш! Підеш! — Через заціплені зуби промовляє Матвій. Володько тримає чепіги плуга. Плита глибоко зарита в глейкий, мокравий чорнозем. Уночі лив дощ, небо котило хмарами, мов горами, і . тепер ще он валуни по синьому розкидані. Вітер дме і булана грива лошиці шарпається на всі боки, а бурштинові її очі почервоніли.

— Підеш, підеш! — крізь зуби говорить Матвій.— Мусиш!.. Вьйо!

Булана рушила і потягнула плуг. Плита верне скибу, тне коріння, тріщить пирій...

Ах, чорт бери, як верне землею, рве, трощить на кусні. Раз, два обійшли, на буланій піт виступив. Стала, прискає пружнім диханням. Ти три роки. Струнка, пружна, мов стріла.

— А тепер впряжем до неї Шпачку,— зазначує Матвій.— Хто сказав, що вона не піде? Піде! Тільки треба вміти її заставити...

В той час шляхом їде тачанкою большевик. Пара карих коняк вгнані до останнього. Не помагає ні матюк, ні нагай.

— Стой! Вон пашет челавєк!

Плигнув у грязюку дороги, женеться через свіжу скибу.

— Дєд! Давай лошадь! Випрягай раз-два!

Матвій зупиняється. Випростався. Глянув. Володько ще тримає в руках чепіги. Большевик обриває посторонки, рве лошицю, скидає з неї шлею.

— Стій! — крикнув Матвій.— Ти куди? Твоє? Большевик висмикнув з кобура нагана.

— А вот!.. Не хоть в лоб? Очі його, мов шротини.

— Падайді толька, кулацкая морда! Ето тєбє нє старий режім...

Матвій наливається страшною люттю, що прискає з кожного його руху. Великі його чоботи злилися з землею і, видається, ніби він вгруз в її поверхню, ніби виріс з її чорноти. Жили його широкого чола налилися кров'ю і, здається, видно, як б'є вона чіткими, сильними ударами.

— Ха-ха-ха! — зареготав большевик, тримаючи в лівиці повід буланої, а в правиці нагана. Його вип'яті, мов бараболини, вилиці, скісні чорні очі, твердий, низький лоб, мов литі зі старої бронзи. Піски, пустиня, кінський піт. Номад, думає Володько.

Груди Матвія знімаються і опадають. Він дивиться на кулак з наганом, корчиться, ніби бажає плигнути на свого грабівника, але в останній хвилині з силою вириває себе з такого стану, круто повертає і без єдиного слова йде в поле.

Володько дивиться за батьком. Вітер розкидає поли його куцана. Ноги його ступають рівно, широко й рішуче.

А большевик випряг одну коняку, прив'язав її ззаду тачанки і впряг булану.

— Садісь, маладєц, са мной! В Жолобках другую лошадь дастанєш!

Володько плигає на тачанку. Большевик сів на сидіння. "Вьйо!" — гукнув сердито і шмигнув нагаєм булану. Та пальнула задніми ногами, шарпнулася і сп'ялася диба. Большевик закотив триповерховий матюк, завинув на лівий кулак віжки, а правою схопив за цівку рушницю, що стояла коло нього, і зо всього розмаху гепнув прикладом по буланій... Та витягнулась, рванулась і зі страшною силою поперла за собою тачанку з обома шкапами.

Гналася, мов вітер. Колеса бризкають закарвашами грязюки. Тачанка, мов дитяча забавка, плигає по нерівній дорозі. Мигають поля, ліс, село. Долина, вигналися на гору і розгонно вкотили на панський двір.

— Стоп! — натягнув віжками большевик. Булана стала. На ній нема сухого місця. З рота, ніздрів рвуться кусні піни. Живіт, спина й зад у милі. Ноги тремтять.

— Відал? — звертається до Володька большевик.— Вот так с вамі нада!

Обличчя його купа багна. Сива довнянка закотилася на потилицю. Помахом рукава розвів на чолі піт і грязюку, плигнув на землю, кинув Володькові віжки, а сам пішов в напрямку великого будинку з оббитими стінами.

Вечоріє. По небі летять клубаті хмарини. Навколо рейвах, нелад, ніби тут панував землетрус. Он якісь хліви, чи стайні. Тинк на них упав. Гонти на стрісі прорвані, ніби навмисне. Перед дверима потрощена жниварка, обламки грабель і ржаві вила. Далі купа недосушеної з будяками конюшини.

Коло неї стоїть кілька зачовганих, збасованих брудними нагаями коняк.

З будинку чути крик большевика. За мент він виходить з-за рогу хати, плюється в Бога і підходить до Володька.

— Сукини сини! — кидає він Володькові, хоч той не розуміє, в чім справа.— Бєрі вон ту клячу і атвалівай ко всєм чертям!

Володько біжить до коней і бере ліпшого.

— Нє ту! Другуйю! — кричить большевик. Володько бере ту, яку показує большевик, вискакує на її гостру спину і верхи клигає в село.

Матвій ішов у поле. Не раз ішов він по цій землі. Не раз болів він над її долею, але сьогодні, в цей страшний день, він виразно став лицем в лице з тою силою, що заступила йому його життєву дорогу. Ніколи, ніщо не перемогло його. Він не лякався війни. Він готов був зустріти смерть на полі бою, як вояк, як орач, як той, що до останньої хвилини цупко тримає в своїх п'ястуках свою зброю.

Але сьогодні... Ні. Він чує ще той регіт, той зневажливий лютий погляд. Ууу, ти, косоока тварино! Почекай. Між нами нема рівності! І ти, і я — ми станем ще, і буде тоді останній бій. Матвій бачить поле своє, як лежить воно перед ним доступне, мов раб. Ріки поту пролив за нього. Сина в бої послав. Цілі ночі продумував і брилу по брилі складав цитаделю своєї сили. І, мабуть, ще мало. Так. Мало. Не одного, а мільйон Матвіїв треба. Сто мільйонів синів треба послати в бої. Інакше прийдуть з наганами, випряжуть твого коня з плуга і посміються.

Матвій пройшов впоперек, вздовж свого поля. Прудкий вітер б'є крилами в його обличчя й охолоджує палаюче чоло. Пригадав, що післязавтра мав би відійти Володько до школи. Але хто дома?.. Сіяти. До чорта. Піде.

Западає ніч. Матвій вертається додому. В хаті порається Настя. "Господоньку; Господоньку! — журиться вона.— І куди той хлопчисько з отим каналієм поперся? Ще возьме там у лісі... Бахне, і буде по ньому. Що такому каторжанові..."

Матвій мовчить, їжа його не бере. Посидів мовчки, а опісля вийшов надвір. Ніч темна і вітер. Пішов на дорогу і слухає в напрямку жолобепького лісу. Минають хвилини, години, а Матвій не сходить зі своєї стійки. Навкруги все німе, чорне, мовчазне.

Нарешті над'їжджає Володько. Матвій здалека помітив його, і коли син зрівнявся, зупинив.

— Стій-но. Що то приволік? — каже Матвій.

— Та от дали. Взяв, хай, думаю, хоч таке буде.

— Не тре'було брати. Все одно завтра за рівчак витягнеш. А та не лопла?

— Ні. Але зірвалась напевно. Як не витягнє до завтра ноги, буде добре.

— Халєра чортова. Все зжере і сама здохне. Ех, коли бв не той наган. Не хотілося напоротись на кулю, а то би… Але поживем, побачим. Завтра доскородиш отам, а післязавтра до школи.

— А як же ви самі?..

— Не журись. Тут вже я досію, а ти вчись деінде сіяти.

Завели коняку до стайні, дали їсти, а самі повечеряли і поклалися.

На ранок витяг Володько на скибу борони, взяв нову коняку, допріг до неї Шпачку. Придивившись, помітив, що новому коневі вибито око. На місці ока — струп. Нагаєм, видно, смальнув.

Скородив мало не до вечора. Думав, докінчить, приготується до завтрішнього походу. Але надвечір несподівано з села виволікся якийсь обоз. Дядьки, дядьківські коні, вози, а на возах ранені. Безліч ранених. Лежать по два, по три на возі. Пообв'язувані і так. Стогнуть, кричать.

— І де їх стільки наклали?

— А хто їх знає. Дістали.

Підвода за підводою сунуться ходою, на цілу дорогу від села до лісу розтягнулися. Кілька вершників, кілька підвод санітарів. Одна з таких підвод зупиняється чомусь коло Матвієвого подвір'я.

По часі до Володька йде батько, за ним большевик. Батько сумний,опалий, тихий.

— Випрягай з борін коні, бо поїдеш,— каже він ніби не своїм голосом.

— Куди? — питає Володько.

— А от,— кивнув головою на большевика.

— Тільки до Шумська,— каже той по-українськи.

— Але ж коні цілий день у запрязі були.

— Ну… Довезеш до Шумська і вернешся. Матвій мовчить. Він раптом чогось змінився.

— Ах, одвези вже їх. Все одно,— каже він і, повернувшись, іде додому.

Володько швидко розпрягає коні з борін, запрягає до воза. Він сердиться. Чортзна-куди на цілу ніч їдь. А завтра конечно хотів вийти в дорогу.

Виїхали. За Жолобками починає вечоріти. Обоз повзе ходою. На возі коло Володька сидить большевик. За ними якісь лантухи. Наганяють і переганяють вершники. Коні загнані, обтріскані багном.

— Ну как там? — питає большевик одного з вершників. Той тільки махнув нагаєм.

— Паніка? — питає; ще.

— Чорт єво разбєрьоть. Всьо смешалось! Володька нашорошився.

— Що там таке? — питає большевика.

— Та відступаємо. Знову будете під панами. Франція цілу Варшаву жене.

Володько мовчить. Що має казати. Одні відходять, прийдуть інші. Чи не все одно? Пригадав тих, з якими пішов Василь. Де вони. Пішли туди десь к Поділлю і не чути

більше. Невже не вернуться? От дивина. Прийшли, побули і зникли. Нагадали якийсь .сон, щось неймовірне і відійшли. Десь туди все йшли, к Поділлю. Хлопці веселі були, у сірих чемерках, у кепках, у шоломах. От уявляється: дощ, грязька дорога, а вони йдуть — все молоді, молоді, мов діти. Катерина вийшла і стоїть на порозі.

— Ей, дівчино! Дай Боже, чорнобривко!

Катерина сміється собі на них. Це ж ті, що нікого не зачіпають. Петлюрівці. Славні хлопці між ними. А як увігнався Василь. Що ж, не був то гарний козак? Ніхто би не сказав, що то був той самий Василь, що виріс десь на хуторі в Лебедщині, що любив собак і коней, що кпився з Володька. Коня ж мав. Ех, і був коник. Любив його, кормив, чистив. Володько так і бачить, як розпускає підпруги сідла. А остроги побренькують, шабля при боці. Руки міцні, жилаві, довгопальники зі злотосрібними волосинками.

— Ех,— виривається у Володька. Большевик подивився на нього.

— Чого зітхаєш, козаче?

— От так собі. Думав, завтра піду до школи. А це не близько.

— А то ж куди?

Так і так. Володько оповідає.

— Тепер пропало,— закінчує.

— Чому? Сказав до Шумська, так до Шумська.

— А не до Житомира?

— От дивак.

А помовчавши, каже:

— А ти хіба мене не знаєш?

Володько подивився на нього. Здається, щось знайоме, але пригадати не може. А той посміхається й мовчить.

— Ні. Не знаю.

Уста большевика щільно, смішливо стулені.

Мовчить. Володько не питає також, їдуть поволі за ступом на схід. Ніч там. І хмари туди женуться. От туди, у ту щілину між небом і землею затискаються. А небо тяжече і, коли б не вітер, рухнуло би і завалилося би отак просто на все. Грохонуло би і вкрило би горами поля, і були би скрізь, як глянеш, гори одні. Краще хай провалиться, щоби море стало з хвилями. Щоби буревій, щоб рокіт хвиль і вітру отак вдарив і відбився, вдарив і знов відбився. І так от щоби билось все навкруги, повне бурхливого життя, повне сатанської борні. А ми, щоб отак на кораблях, всі як один. Очі струнко вперед, брови нап'ято стягнуті, а груди проти всіх хвиль, проти всіх буревіїв.

Ні. От в очах тягнеться низка возів з потрощеними, хто зна чиїми, синами, що стягалися сюди зо всіх степів, зо всіх пралісів. Напнуте небо і поля, поля — ген аж туди десь поля.

Вітряки під Рохмановом стоять. Розставили свої довгі руки і борються з напором вітру. Містечко Шумське втикане жаріючими світляками. Широкий став прибиває під греблю хвилю за хвилею, а взад і вперед через міст обози. Туди йдуть, назад ідуть. Драбиняки, тачанки. Коники витягають шиї, дядьки байдуже пливуть, все одно, в яку

сторону. Хай котить хвиля чи взад, чи вперед. Вечір, мов чорний кіт. Поволі, крадькома крадеться, замотуючи вози, коні, тачанки таємничою оманою. Руїни млина Райха, дебелі мури, за котрими засідали з кулеметами повстанці і строчили отуди по той бік стависька в очерети. Отам тарахнула на лід німецька бомба, від котрої вмерло з переляку кількох жидків. По греблі марширували "гелєрчики" в синіх рогатівках і награвали французькі марші. Після їх кілько ж впало до бруку, прошиті, наскрізь кулями. Боже, скільки гармидеру було! Горіли села і трупи сипались, мов спілі грушки. Земле моя! Країно моя!

А обоз усе сунеться греблею. Ось перші хати. Вікна заставлені ставцями. Блідо жаріють електричні грушки. Вітер зо ставу розгонко вдаряє в телефонічні дроти і вони дзичать тривожно. Кілька — раз, два, три, самоходи ллють сяйво своїх рефлекторів, а на них стрижені, в кепках жінки з санітарними опасками на рукавах.

— Стой! Куда прьош?

— Разійдіісь!

Дебелі, цибаті коні, мов вуглевочорні примари, вириваються, плигають через вози, через дядьків. Підкови копит цокотять об камінь і крешуть іскри. Вони проносяться, як вітер, і зникають. Ніч живе, ніч страшна, неповторна. Мов глибина морська, таїть у собі життя, смерть і буревій. Ці неймовірні люди, народжені ще вчора, сьогодні пишуть хаос своєрідного, перекрученого Апокаліпсису. Сюди люди, туди люди. Одні до других лицем, грудьми. Дороги нема. От упав хтось і по ньому проїхала тачанка, бо був слабий. Отам на полях фронт. Там сто п'ятдесят тисяч. Дві тисячі ранених, тисяча трупів. До чорта співчуття!

Але Володькові все-таки пощастило вирватися з того рейваху. Дістав посвідку, що їздив три тижні, відкинув задок воза в рів, вьйо! — і поїхав.

За Рохмановом порожньо. Вітер назустріч і ніч, мов антрацит. Коні намацують копитами шлях, що ліг тут взад і вперед. Пройшло ним людей, заплющ тільки очі і дивись: всі народи, всі мови, всі барви. Йшли, минали, падали далі від куль, та знов ішли, втомилися і спалахнули гнівом. І от горять... Всі горять. І нема кінця. Мов навмисне вітер дме і земля, оця українська смоляна земля, дихає на всіх п'яним жаром приваби. Ах, як найти слова, щоб розповісти і щоб знали всі про дні та ночі, коли люди, коні й тачанки йшли отак через поля, мов збиточні діти, а вмирали на городах, там, де ростуть гарбузи та цвітуть безсмертники.

Під Жолобками знов обоз. Знов дядьки та коні. Вершники подібні до привидів. Під горбком стовковисько. Кілька підвід з'їхалося в купу. Спереду серед дороги лежить коняка. Вона ще жива, але йти далі під гору не в стані. Сили її вичерпані. Вона дійшла до тої границі, за яку вже не зважилася переступити. На неї накинулися з нагаями і, як звичайно в таких випадках, били. Але коняка не встала.

Знизу над'їхали тягареві самоходи. Пружне світло їх рефлекторів освітило большевиків, дядьків, вози і коняку.

— Добєй єйо і канец! — гукає хтось. Один виймає револьвер. По дорозі ворушаться густі тіні. Баах! Коняка ще кілька разів хитнула головою, але до її решток вчепилося

кількох і стягнули в рів.

— Ааа, вот прекрасна! Стой! Праварачівай! Паєдеш с намі!..

— Дароогу, трам-та-ра-рам! — Ревуть шофери. Володько бачить, що не виверне. Коло воза справа й зліва освічені обдертуси з рушницями цівками вниз на животі. Він проситься, що з'їде ось туди вниз і обернеться. Протискається повз вози, повз самоходи. Коли минув, одразу погруз у темноту. Дорога вниз порожня. Пустив віжки, віз попхнув коні і вони погналися вниз, в глибину, в чорну ніч.

Гналися довго й шалено. Земля все опадала і спини коней, втікали від зору і не могли втікти. Парк Калиновського вперто змагається з вітром, осокори, мов скелі гір, перевертаються, хиляться, зникають за плечима. За ним шумлять ялиці, клени пускають лист за листом, що летять по вітрі, мов телеграми. Дошки мостика затарабанили під колесами, підкинули сердито воза і лишились.

Вже на другому боці долини, на горі, коло церкви коні перестали слухати батога. Але далі нема й чого гнатися. За плечима тихо. Село також мовчить. Кожна хата принишкла, причаїлася в темноті ночі, приплющила вікна, замкнулась заверткою і хай там потопа. Лиш собаки живуть. Вони чують великий ворохобний світ. Нема іншої ради, як брехати. І вони брешуть — завзято, безупинно.

Дома розпряг коняки, витер перевеслом змилені їх стегна і накрив дергами. Приходить батько.

— Таки приїхав? — питає. Голос його змінився. Тихий голос, не Матвіїв. Володько швидко оповідає й спльовує. Після йде до хати, п'є кварту молока. Мідяне світло лампочки лазить по його загорілому лиці, але нічого не помітно з того, що перед годиною переживав. Матвій мовчить. Настя готовить на завтра торбу, бо ж "він" все-таки піде.

— Не спиниш його. Ой, людоньки мої, по батькові, геть рихтик по ньому, пішов. Задумав і хай тут гори вернуть, хай валиться земля... Пішов і вже. Рід такий, бачте...

Обличчя Насті таке, як і завжди, що до нього хочеться побожно молитись. На ньому та вічна тепла скорбота матері, в очах той тихий смуток і ті завжди готові сльозини. Ах, краще вже мовчи, кажуть ті вчі. Породила їх, а тепер стократ дужчі за неї і біжать — куля не куля — не зупиниш. Лиш любов тобі, мати. Лиш ночі довгі і молитва. Хай Бог хоронить їх там десь у широкому світі, на чистому полі, в далекій дорозі, під вітрами, під дощами, лицем в лице з небезпекою.

Володько добре знає матір і знає її думки. Вони ж бо виписані на її чолі, очах, устах. Але він не встане, не візьме за сухенькі плечі і не вимовить: "Мамо моя!"

І не подивиться в її безодню очей, і не осушить ті сльози, ни, хоча ціла його істота обнята пожежею великої любові. | Не вчило його життя пестощів. Було завжди шорстке й холодне, і всі очі дивилися вперед насуплено й суворо. Чорна земля, чорна долоня, чорний хліб. Ні, ні, сину чорної землі! Тобі не лестощі, тобі мовчазним бути. Тобі горіти страшною думкою і в серці, в м'язах тіла складати силу. Схід і захід сонця несуть на тебе вогонь, потоп, мор і меч. Ніхто, ніхто на цілій широкій землі, ніхто не розділить тягарів твоїх. Сам-один, по коліна в твердій землі, ти здвигнеш налитими

пружними м'язами і струснеш планетою. Так буде.

Батько. Він сидить на лаві, погрузлий у думи свої. Не торкайте його. Коли він думає, хай все мовчить. Сьогодні дума його насправжки особлива. Обличчя його закрите туманом і тільки невиразні контури брів, чола, носа, бороди. Здається, він далеко серед широкого поля вкопався в землю і головою торкається хмари. Чорні, густі мряки налітають, закутують його, колотяться і рвуться далі. Володько не одважується озватися до батька свого. А слова є. Слова самі гуснуть у горлі й печуть. У хаті порожньо. Катерина й Хведот сплять у клуні.

— Так, кажеш, і ці відступають? — виривається з батькових уст.

— Дуже спішно,— відповідає Володько. Мовчазлива перерва. Батько хвилюється. Син і мати дивляться на нього і не розуміють його.

— А той… — починає поволі продовжувати мову батько.— Нічого він тобі не згадував?

Володько не розуміє. Дивиться на батька широко відчиненими очима.

— Хто, тату?

— Ну, а той, що з тобою їхав. Володько думає й хитає головою.

— Питався тільки, чи не пізнаю його…

— І більше ні? А до мене прийшов… — Тут знов перерва. Матвій змагається сам з собою. Слова не ідуть на язик.— Прийшов і каже: знаєте, дядюшка, мене? Я знизнув плечима. Ні. Не можу, кажу, вас знати. Народу стільки перейшло. За сто літ стільки не перейде, як за ці роки. Були й такі й сякі. Були добрі, були злі. Шлях, кажу, коло нас і земля наша для всіх вітрів одкрита. Йди, хто хоч. Не питаємо, хто.

Матвій перериває мову і дивиться в землю. Права його долоня спокійно лежить на коліні.

— А після… Каже: чули щось про Василя? Подивився я на нього і сам відгадав усе. Нема нашого Василя.

— Нема?

Володько звівся на ноги. Очі його широко відчинені. Він не вірить. У це не можна повірити. Ніяк не можна. Он і мати не вірить, але й вона встала. Всі повставали й дивляться так, ніби між ними сам Василь. Ніби він, і не він. Не можна, щоб його не було на світі. Всі ж бачать його перед собою таким, як того літнього дня, коли він примчав каштаним конем додому. А може, то був тільки сон. Може, не було Василя, ані того дня, ані взагалі нічого того на світі не було. Сон був і всі не вірили в нього, бо несила було вірити. А може, це тепер сниться. Ніч темна і глибока. Навколо, як широкий наш край — ніч одна, а тоді все ж таки всі бачили ясне сонце.

Матвій, мов з каменя різьблений. Він завжди такий, коли треба. Тоді на його чугунних долонях ще виразніше випинаються галузки жил, а очі металом горять. І, видається, навколо громи б'ють, а він грудьми проти всіх сил. Вража куля десь там на полях стяла його сина.

— Ну,— сказав Матвій.— Більше ми не могли зробити.

А Володько повний подиву, як і колись. І тоді, і тепер він любить батька свого, свого

великого, свого дужого. Неймовірна вістка з большевицьким обозом прилетіла. Хата погрузла у глибину, у прірву, лиш батько один над усім. Хай. Так сказала земля, так хотів її Бог.

Прийде ранок завтра, і другий син разом з сонцем встане і піде. І понесе спомин про Василя над полями, над селами і містами. Мов книгу велику кладе пере очима і бачить, що було. Від дошки до дошки перечитає її. З гарячою уявою, з палаючими очима. Темними ночами виривав думу за думою і складав їх у відповідні місця.

Полями, довгими шляхами, через села та міста проходили не люди, а тіні того, що прийде. Проходили мільйонами. Отам далі падали, мов у прірву, не було їм ніяк вороття, бо треба було йти і треба було впасти. Яка безодня облич, яке число очей. Потом всіяні їх куті з металу лиця.

Полки, дивізії — їх безліч, мов гнані вітром сюди й туди пройшли. Тяжкі копита з підковами, і дужі грудниці, і посторонки круті, і хомути. Колеса двоколок крають шляхи. І батарея за батареєю — жерла барви в'ялої трави в чохлах. Поволі йдуть вони, поволі обертаються велетенські колеса, поволі ступають копита, а земля вгрузає. Кокарди, патронташі, тесаки, за ними солдати.

Минулось. Натомість встала легенда, якої ще не було. Предки вийшли з могил і на тачанках пройшли степами. Вони боролись і побороли, вони шукали і знайшли. Хай будуть благословенні дні, коли сонце світило їм. Хай пам'ять про них вовіки царствує. Он їх сліди і по них ідуть, все йдуть, все нові, все спрагнені перемоги. І коли ті, що увійдуть у землі свої переможні, стануть до сходу і до заходу на всі сторони великого світу, вони засвідчать: землі ці куплені за піт і кров поколінь. Вовіки хай живуть на них вільні люди. Чуйте, глухі, і бачте, сліпі! Ми кажемо це вам усім — навіть тим, що ненавидять, і тим, що не вірять.

КІНЕЦЬ ЧАСТИНИ ДРУГОЇ

БАТЬКО І СИН

Жолобецький ліс був ще чорний, хоча над ним уже зносилось сонце, яскраво, радісно, барвисте. З полів стікав у долини молошний туман, що відпливав у напрямку лісу й там зникав. По стернях, по свіжозораних нивках розсипались соняшні промені і все навкруги починало сміятися.

На хуторі Матвія зчинився рух. Володько прокинувся також, але з приємністю пригадав, що сьогодні неділя і він може трохи повалятися. Спав у клуні високо на стіжку свіжої вівсяниці під самими кроквами. Сонце продиралось у кожну щілинку, будило, вабило надвір, жартувало. Володько вдоволено потягнувся. Вчора пізно вернувся з Дерманя, йшов кілька десятків кілометрів пішки, і ноги ще не встигли відпочити.

Матвій з Хведотом спали також у клуні, але з другого кінця, біля машини. Старий не мав звички засипляти чи валятись у постелі. Вставало сонце — вставав і він. Йому боліла спина, але він підпирав її правою рукою і, заціпивши зуби, зводився. Тепер він лишив Хведота поспати, заложив коням зеленої конюшини і почав вбиратись на утреню,

Настя подоїла корови та помогла Василині вигнати їх на стерінь. Володько це чув, і йому шкода було Василини. Найменша, а мусить найранше вставати. Навіть у неділю. Йому не раз хотілося змінити її, але кожного ранку почував себе таким ледачим, що не міг виконати свого наміру.

Зрештою, Василинка нікого й не просить її зміняти. Своє діло робить щиро, віддано й завзято, так що Володько дивується: звідки та її сила й енергія? Йому робилось заздрісне. Чому й він не може бути завжди такий бадьорий і пружний? Ще сонце не зійшло, а вона вже встає, вмивається, на ходу молиться, бере своє вишивання та сніданок і біжить за худобою. Все робить швидко, добре, просто. Ніколи не почувається втомленою, ніколи не скаржиться, ніколи не треба її будити, хоч завжди просить звечора матір:

— Мамо. Прошу, прошу. Розбудіть мене завтра... Але раненько! Чуєте?

— Ну, ну,— каже Настя,— чого так намагаєшся...

Бо Василина не перенесла б сорому, коли б останньою вигнала свою худобу.

А в полі сяде під півкопою, вишиває та голосно на ціле поле виспівує. Вишивання свого не показує нікому. Одна мати знає про це. Хоче зробити Володькові несподіванку. Сама хоче вишити йому сорочку. От він здивується.

Між Володьком та Василиною завжди непомітна, таємна приязнь. Вони про це не говорили, намагалися ховати свої почуття, але обоє це розуміли. Василина горда своїм братом. Він, на її думку, вчений, розумний, гарний. Володько знову намагався допомогти сестрі в науці, давав їй книжки, поради. Йому подобалось також, що вона хоче скорше бути дорослою. Щоб виглядати такою, вона робить все, що роблять дорослі, хоч їй це часом тяжко дається. Допомоги ніякої не бажає і вважає це для себе за образу.

— Господоньку святий! — говорить часом Настя.— Що я, людоньки мої, намучилася з тими хлопчиськами. Прийде ото ранок, сонце геть на небі, а його хоч колом підважуй... А ця... Ще навіть я лежу, а вона вже біжить, рве... І в кого воно вдалося? Коли б Пречиста Мати її хоронила.

Поки Володько надумується встати, Василина давно вже в полі. Він чує її спів і рішає піти звільнити її, щоб могла піти до церкви. Вона любить це...

Він поволі встає. Здоровий ранок гарно впливає на його настрій. Сонце вже високо піднялося. В повітрі літає бабине літо. З полів чути спів пастухів. З села долітає бамкання великого дзвону. На городі видно великі гарбузи, дині... Непорушно стоять високі, пожовклі соняшники. Зернята їх повидзьобували птахи... Лишились порожні, широкі, мов решета, голови.

Володько вмивається на дворі. Вода холодна, вчора звечора привезена. Не шкодує її. Міцно натирає милом обличчя, шию і руки. Після обливається водою і витирається шорстким рушником.

Потім входить до хати. Мати розчервоніла, підтикана, варить обід.

— Ти вже прийшов? — питає заклопотано.— А ми й не чули. Напевно, голодний ліг. Треба було збудити. Підеш до церкви? Володько не знає, на що скорше відповісти.

— А ви не підете? — каже він, розчісуючись перед шматком дзеркала.

— Сьогодні служба в Башівцях,— відповідає мати.

— Ах, правда... То йдіть до Жолобок,— каже Володько. Йому досадно, що не зможе вслужитись Василинці.— А де батько?

— Хіба я знаю. Десь вже поволікся. Певно, найшов когось і просторікує. Хоче йти з Хведотом до церкви.

— До Башковець?

— Ні, до Жолобок.

— А коні в хліві?

— А де ж. Тільки вас є, а не витягнете їх, щоб попаслися. Все готове даєте. Навкруги паша вилягає, а вони кошеним годують... Хтось мусить хоч до води повести.

— Я думав, піду зміню Василину,— не видержав і похвалився добрим наміром Володько.

— Думав, думав... Ти б не думав, а хоч би раз встав раненько та погнав за неї. Воно, бідачисько, досить за цілий тиждень набігається. Ах, Боже! Коли б я мала хоч двоє таких дівчат. А хлопці… Тільки й знаєте: поспати, поїсти… А до роботи… — не договорила. Саме дувся в печі горщик, і вона кинулась його рятувати.

Володько дивиться на матір, в душі погоджується з нею, але все-таки перечить:

— Ну, ну... Коли б но вам самі дівчата... Побачили б...

— Побачила б, побачила б… Що побачила б? Он у Григорка дівки, а подивись: не тягнуть косу, не йдуть за плугом, не водять на нічліг коні? І тягнуть, і оруть… все роблять. А я ось від світанку тупаю, тупаю, а помогти нема кому... А що там у Дермані? Як наші? Певно, не був "у дідуня". Ніколи туди не зайдеш. Скажуть — загордів, цураєшся.

"У дідуня" — це у матірньої рідні. Сам дідуньо помер ще в революцію, але говорилося й далі "у дідуня". Володько знає, що мати не любить, коли він оминає її рідню, але там нема нікого, з ким мав би якісь спільні інтереси. Не любить вона також, коли син ранком заспить. Та це ж непростимий гріх! Сонце світить, а він собі спить. Нащо добрий Бог дав день і ніч? Прийшов день, звелося сонце — зводься і ти, людино. Вставай, випростуйся, закачуй рукави й до праці. А прийде свято Боже — не зловживай. Полеж, та не залежуйся, бо ж дзвін бамкає, а там церква, а в церкві Бог… Піди й подякуй йому за всі блага, що дістаєш, людино, від жизні земної. Так треба. Такі наші закони. Не встановляли їх, ані ми, ані батьки наші… Встановив їх сам Сотворитель і не нам їх касувати.

Так розважає Настя. Вона й сама любить, щоб її пестун трохи довше повалявся в постелі, але це не сміє бути ледарство. Полежи хвилину і вставай. Все навкруги рухається, жиє… Треба й собі жити… Як не шкодувати того чудового ранку, того повного, гарного шматка життя?

Володько дуже добре розуміє свою матір. Дивиться на її висохле, пооране зморшками обличчя, бачить добрі, заклопотані очі, і йому хочеться сказати щось приємне.

— Ну, мамо... Не сердьтесь.— Зненацька підходить до старої і ніжно її обнімає. Тон і пестощі сина зворушили її, але вона того не зраджує.— Йди, йди, йди! Геть від мене! А то, як візьму костура...

Інших слів вона не знайшла у своєму словнику, але очі її дивляться на сина так, як тільки вміють це робити очі матері.

Володько посміхнувся і вийшов надвір.

Навинувся Матвій. Він ішов повільним, широким кроком з поля і ніс в руці кілька підібраних на стерні зчорнілих колосків. Його постать все ще дебела і кремезна, хоч останні роки досить лишили на ній слідів. Очі його поглибшали, волосся майже посивіло, рухи стали ще повільніші, обличчя має вираз кам'яної твердості. Воно нагадує морську скелю, що бачила на своєму віку багато буревіїв, і ніякі нові хвилі, ніякі вітри не здивують більше її.

— Вночі вернувся? — запитав він байдужим голосом сина.

— Вночі.

— Йшов пішки?

— До Озерян пішки. З Озерян до Крем'янця машиною, а тут знову пішки.

— Сім миль волом, а милю сідлом... З Мізоча не йде машина? Зірвали... Коли-то направлять? Зірвати легко, але направити... А що ж там... у Дермані? Як семінарія?

— Закрили.

— Таки закрили,— сказав понуро Матвій.— Два роки дурили...

— Якраз бачив, як вивозили... Все вивезли... Книги, лавки, препарати. Там того було. Підвід сто...

— А куди повезли? — знову запитав старий.

— Кажуть, до кременецького ліцею...

— Та... Воно то й... Ет! Що тут казати! — не знаходив потрібного слова,— Сто літ була школа... Ну, що ж. Чия сила, того й право. Тепер куди підеш? Виріс, вигнався... А як же вчителі?

— Хто його знає...

Саме вставав Хведот, Йому трохи соромно, що заспав, і через те неохоче показується на очі батька і брата.

Матвій не хотів довго розмовляти. Намірився йти до хати, але прийшов його зять, Катеринин чоловік, Микола. Приніс від старости Володькові часописи. Це високий, тонкий, побитий віспою чоловік.

Володько взяв часописи й одразу почав читати.

— Ну, що там? по "казетах"? — питає Микола. Він любить політикувати, хоч до "казет" ставиться трохи зневажливо. За це Володько його не любив.

— Скоро буде війна? — питає знову Микола, бо Володько мовчав.— То знаєте,— продовжує свою мову, не діставши відповіді.— Так воно не може довго бути... То було государство, цар, порядок... А це... — і він, як звичайно, сплюнув.

Микола повторює це завжди при кожній нагоді. Володько знає його звичку, тому не хоче встрявати з ним у зайву розмову. Одначе Микола не вмовкає. Нарешті Володько

не витримує і сердито вибухає:

— Ніякої війни не буде! Чуєш? Ніякої! Програли ви війну й досить! Сиди й мовчи!

Микола не ображається. Він тільки підносить голос і провадить своє:

— Не буде? Ти думаєш? А знаєш, що сказав Габель? Все в руках Англії. Так. А та захоче війну — війна. Захоче революцію — революція! А хто зробив світову війну? Вона... Англія. Ооо, ти ще не знаєш, Англія — велика справа!..

Володько зневажливо посміхнувся. По хвильці не видержав:

— Твій Габель дурень, а ти, як папуга, повторяєш, що той скаже. Знаємо й без нього, що таке Англія. Але ніякої війни не буде. Нема війни! Війну вже скінчили.

— А чи надовго,— вже спокійніше, зрезигновано і трохи ображено говорить Микола,— Ось тільки зійдуться знову міністри...

Володько перебив:

— Не говори, Миколо, дурниць. На Бога, не говори дурниць... Які міністри? Де? Коли? Міністри сходяться завжди... Війна скінчена й досить. Нас з тобою збили на нюх табаки, німця збили, турка збили... Світ пересунули на другу колію. Одні гинуть, другі пробують панувати... Ет, що про це! Треба щось робити! Тут! У нас! Серед нас! Ми тільки говоримо, а прийде до праці...

В розмову вмішався Матвій:

— Досить,— сказав він.— Ми робили що могли. А тепер попробуйте ви! Але робіть! Ми жили на широкій землі. Ви на вузькій. Хто знає, хто скорше до правди дійде...

Настя покликала всіх до сніданку, їли й говорили. Про нові кордони. Про порядки. Про зміну, що настала тепер. Згадали Василя, що пішов і не вернувся...

Потім Матвій зібрався й пішов до Жолобок. З ним пішов також Хведот. Микола зібрався додому, пообіцявши прийти на тижні з Катериною до картопель. Володько поки що зістається дома. Вийшов на город. Сонце яскраво освічує кожну дрібницю на землі. Синяве, густе повітря затягнуло обрії... І там, під жолобецьким лісом, і на Угорщині, і під сільськими пастівнями. Тонке мереживо повітря повільно хвилюється... На полях з місця на місце перелітають веселі зграї шпаків. Рухливі, гамірні, вони швидко бігають по ріллі, видзьобують зернята, черв'яків, час від часу, ніби налякані, з шумом зриваються і, облетівши коло, осідають на другому місці. Між ними люблять бувати галки. Незграбні, тяжкі, вони ледве встигають за своїми легкими приятелями, одначе міцно тримаються їх товариства.

Володько вийшов у садок. Молоді, обсипані овочами яблуньки. Деякі з них пошкоджені революцією, але більшість видужали, підросли й ось вродили. Ренети, тирольки, цегелки, райки. Білі, жовті, зелені, червоні. Батькова праця, думав Володько. Нагинався й піднімав якесь яблуко та відкидав його на купу спадків. Осінь. Чудова, соковита, барвиста осінь, її видно скрізь. На кожному кроці помітні її сліди... І на городі, і в садку, і на полях. Вона була на кожному місці, зробила все, що треба було, й пішла далі...

Любить її Володько, тільки ця осінь, так само, як і минула, наводить скорше сум, ніж радість. Він звик бути в цей час у школі, а тепер ходить ось тут і не знає, до чого

взятися. Має один план, думає над ним і хоче перевести його в життя. Треба ж щось робити. Тепер все ясно, школа закрита, треба шукати щось інше...

З цього приводу порішив відвідати Левинських. Сьогодні, здається, буде дома його приятель Олег Левинський. Поговорить з ним про гімназію. Після навідає Сергія... Перед тим ніж відійти, повів до води коні. Вернувшись, одягнув нове вбрання — білу з виложеним коміром сорочку, чорні штани й такі ж черевики, причесавсь і відійшов.

Він жив і виріс на хуторі, тому не дуже любив село. Воно тягнуло його, цікавило, але до цього часу він боявся торкатись його. Залюбки виминав його й обходив. Воно дратувало його, особливо це село, своїм спокоєм, байдужістю, солом'яною красою, глиняним добробутом. Дикуваті дерева, лопух, безладдя... Сірі, обмиті дощами стіни, валькуваті призьби, маленькі віконця. Повільні, а що, а як, люди... Позіхання, чухання, сплювок набік і при тому чорт... Як можна жити так з дня на день — роки, століття, родитись, вмирати й завжди пити, пити й пити. Сорок п'ять, сорок, спирт, ханджа, самогон — хай царська, хай панська, аби тільки гірка та п'янюча.

Це є село. Як підступити до нього, взяти в руку й звести? Вставай, село! Відчини очі й дивись! Скільки їх, сіл таких навкруги... Таких, як це, провалених у власне нутро, заспаних, зачуханих... Можливо, це й є причина, що так ось сталося, як є тепер...

Володько виминає село. Йде уздовж валом, що відділяє колись панський ліс від селянських городів. Городи городами зістались, але ліс щез. Тільки зрідка розкидані насінники та високі, в пояс людини, оброслі губками й пасинками пні. Це свідки часу, кали отам далі гули гармати, а ледачі сапери стинали ці дерева на дорогу й окопи. Тільки над угорською границею ще гурток дерев, що нагадують вимираюче плем'я. Все далі й далі відступає воно під натиском дядьківських плугів. Решта поля, межі, просяні стерні, оброслі опеньками пні...

На городах ще не вибрана картопля. На межах плоти з пожовклим бур'яном, кущі ліщини та широкі черешні. Отам кілька диких, розлогих груш, за ними сливки. Там також соняшники, кукурудза, коноплиська, а за ними зчорнілі стріхи...

Ось стежка, що веде до попівського саду. Ось і сад. Спочатку старі вишні, купка диких слив. Далі в неладі горбаті яблуні, покручений частокіл, що відділяє "другий сад" від "першого", збоку густий бузинник, з другого боку городжений пліт, а скрізь кропива, лопух, кінський щавель, дикий хміль... Колись тут були доріжки, але тепер вони обернулись у звичайні, химерно виведені стежки. Одна з них тягнеться вздовж саду під високі, розлогі горіхи. Тут перехрестя зі стежкою, що веде до хати, й тут почорнілий, похилений стіл та кілька лавиць. Звідсіль через віття слив видно стару, білу, дерев'яну церкву. Перед церквою окремо дерев'яна дзвіниця і два хрести — "фігури". На них вішають фартушки, квіти, віночки з паперу.

На лавицях під горіхами сиділа панна Ольга у білому. Біля хати пасіка й там гудуть бджоли. За садом на подвір'ї гавкає собака. Казан. Деякі дерева обтяжені овочами. Сонце м'яко, по-осінньому освічує все навкруги, вникає через віти до землі, падає на зім'яті кущі лілей, гвоздик, орхідей... Високі, білі стіни хати поплямовані сонцем і тінями. Великі вікна видаються зовсім чорними, хоч деякі з них відчинені й завішені

мережаними занавісками.

Володько неохоче заходить до хати. Всілякі ті вітання, запити. Краще їх оминути. Але сад порожній. Хлопці невідомо де, і треба їх шукати. Володько підходить до Ольги. Вона хворіє на сухоти, але виглядає добре. Обличчя кругле, повне, загоріле. Очі чорні, з хворобливим відблиском та приємною усмішкою. Волосся заплетене у дві чорні коси, посередині виразний проділ.

Вона побачила Володька, коли той підійшов зовсім близько. Відірвала погляд від книжки й весело проговорила:

— Ааа! Володя! Здрастє! — Не встаючи, подала м'яку, теплу руку. Володько трохи збентежений.

— Приїхав Олег? — запитав одразу.

— Так. Приїхав. Алєг! Алєг! Валодя прішол! — загукала вона в напрямку хати.— Садітесь. Как поживаєте?

— Дякую. Що ви читаєте? — присів і запитав Володько.

— Какая — то чепуха. Це ще старі пріложенія до "Вокруг Свєта"... А знаєте. Я б хотіла дістати одну книгу... Може, ви знаєте? (назвала автора й книгу). Гліб сказав, що це необхідно перечитати. Недавно мені Андрій Андрійович передав кілька речей Бальзака. Він дуже любить Бальзака. Бальзака й Ібсена. Я перечитала. Ну знаєте: я це читала другий раз, але враження... Велетенське! Колосальне!.. Перший раз я читала Бальзака ще в Острізькому Братстві. Ну, що я могла тоді розуміти? Мені тоді імпонували...

Її мову перебив Олег. Він біг від хати довгими кроками й захоплено гукав:

— Володя! Здоров! Скільки зим, скільки літ? Де тебе, друзяко, чорти носили? Коли в гімназію?

Щире, радісне вітання. Ольга встала, вибачилась і відійшла...

— Не міг зайти до тебе,— казав Володько.— Праця, а це їздив до Дерманя. Все надіявся, що буде семінарія.

— Кинь ту семінарію! Вали до нас... В гімназію...

— Добре тобі сказати. Мови, друзяко!.. Французьке, латинь...

— А я тебе давно чекав. Бачив Сергія. Де, питаю, Володя. Не знаю! Дивак той Сергій. Хоче йти в бандити. Каже: куди піду? Ні, ні! Ти його рішуче збаламутив.

— Я? Чому я?

— Рома! Рома! Стой! Прішол Валодя! — гукнув він на свого брата вже по-московському. Той саме вставав. Спить він у куріні. Немитий, розхристаний біг до хати.

— Аа, Валодя! Здраствуй! Ти прішол? Вот ета харашо! Паді ка мнє.

Володько підійшов.

— Ми вчера с Сашей і Мішей Лінкертом здораво клюкнулі,— похвалився одразу Роман.

— Видно по тобі. Зовсім рознесло,— зауважив Володько.

— Валодя! — заметушився Роман.— Ти єщо нє уходіш? Падажді мєня. Алєг! Ти всегда куріш маї папіроси! І теперь мою куріш! — сердиться він.

— Врьош, Рома. Я сваї курю,— відгризнувся Олег.

— Сваї. Чорта старова — сваї. Пастой, Валодя, Абажді. Абажді. Я расскажу тєбє про вчерашнєє. Ех, і вєсєло било. Па бутилкє на каждаво. Ілі… Паслушай. Пайдьом в комнату. Нікаво нєт. Пайдьом.

— Ні, Володю. Зістанься краще тут,— просить Олег.

—Алєг! Ти падлєц. Нєт, Валодя! Нє слушай дурака. Пайдьом в комнату. Я покажу тебе свою новую...

— Сам ти дурак са сваей новой курткой. Зробив якусь нову куртку і всім хвалиться,— перебиває його Олег. Це Рому зриває.

— Мєрзавець! Всю тваю рожу разтварожу! — кричить він хриплим голосом і кидається на Олега.

— Ее, ні! Стій! Якого чорта! Розійдись, бо стріляти буду! — крикнув жартівливо Володько. Олег швидко замахав руками, а Роман застрибав, мов півень. Він розмахнув кулаком і намагався вдарити Олега. Володько рішуче встряває між них, і по часі обидва втихомирюються. Всі йдуть до хати. Входять до кухні. Там пораються з обідом матушка й німа, з червоним, як жар, обличчям служниця.

Побачивши Рому, матушка накидається на нього.

— Подумайте! Вже скоро дванадцять часов, а він тільки встає,— говорить вона мішаною мовою, зчепивши обидві руки.

— Мама! — сердито вибухає Рома.— Ти всегда тичеш нос нє в свайо дєло.

Володько вже звик до таких виступів свого товариша й не дивується. Підходить до матушки й цілує її в руку.

— Дивіться, людоньки! — тошніє вона.— Нє майо дєло! А чиє ж то дєло?

— Ето майо дєло і я уже многа раз гаваріл: нє пазволю вмєшіваться в маї інтереси!

— Боже, Боже! — сумно говорить матушка.— Вже ти йому не маєш права щось сказати. Вже він, бач, пуриц великий. Треба їхати до школи, треба робити екзамени, а він волочиться по ночах, п'є й ані на зубок нічого не робить. Боже, Боже!

Але Роман вже не слухає її. Пішов до передпокою й почав готуватися до миття.

— Дура! — сердито завершує він свою думку.— Єй всегда нада сунуть нос куда нет надобності. Володькові це не зовсім подобається. Тим більше неприємно, бо Роман говорить таким тоном, ніби вірить, що

Володько йому співчуває.

Володько переходить до їдальні.

— Закурі, Валодя! — кричить з передпокою Роман.— У мєня прекрасниє папіроси. Сам набівал.

Володько відмовляється курити. Сідає на широкій, твердій канапі й чекає. Перед ним довгий, застелений настільником стіл. Навколо нього шість досить незграбних стільців. Над столом велика висяча лампа. На стіні портрети батюшки й матушки, якийсь креденс зайняв цілий задній кут, а коло нього висить такий самий стінний годинник з широким, мідним вагалком.

Вганяється Олег. До нього знову вернулось його захоплення. Він радий, що може

хвильку побути дома, що гарна погода і що несподівано прийшов Володько. Кидається до свого приятеля, обнімає його.

— А, це чудово, що ти прийшов! Мусимо укласти собі план на сьогоднішній день. Завтра від'їжджаю знову, роботи поки що нема. Зараз, отже, обід. Ти обідаєш з нами. Ах, коли б куди віднесло Романа. Вічні з ним скандали. Ну, але… Допустимо, що він з нами. Чорт з ним… Має прибути Лінкерт і він буде з ним. Галя, Оля, Саша. Підемо на прохідку, накладемо на зрубі багаття, будем… Ах, коли б прийшла Галя Їжакевич. Ти знаєш її. Чудова! Чудова! Мушу до неї зайти. Вона тепер якраз гостить у Ронів. Хочу й тебе познайомити. Вона, напевне, й тобі сподобається.

— Не знаю, Олегу! Я, мабуть, не піду,— сказав Володько.

— А чому ні? Чому ні? — кричить Олег.

— Что за шум!,— відчиняються з дівочої кімнати двері, і звідти виходить старша сестра Олега Галя, а за нею Саша.

— Здрастє, Валодя! Нічево, нічево; сідітє на мєстє. А наш Алєг, как жерєбчік… Крічіт! Ужас! — швидко проговорила Галя. Володько потиснув її руку.

— Майо пачтєніє,— поважно, дивлячись з-під лоба, проговорив Саша .і подав Володькові широку, тверду руку.

Галя пройшла через їдальню і зникла в кухні. За нею вийшов Саша. В той саме час з протилежних дверей, що ведуть до ганку й до вітальні, входить пан Гліб. Це симпатичний, досить високий, поважний, але веселий пан. Він у цьому селі учителює, часто зустрічається з Володьком і часто веде з ним на різні теми дискусії.

При його вході Володько зводиться на ноги.

— Моє поважання, Володю! — ввічливо, з усмішкою вітається пан Гліб. Володько з пошаною стискає його руку й сідає знову. У руках Гліба розтягач для вправ рук. Одягнений у сорочку без краватки, наопашки накинута стара, барви хакі, куртка. Гудзики на ній масивні, позолочені, з московськими двоглавими орлами. Він щойно вправляв перед ганком на сонці, трохи вгрівся і, накинувши від протягів куртку, увійшов, щоб поставити в кухні самовара.

— Що робите, Володя? Читаєте? Маєте що? Читали ви?.. — і він назвав книжку, що недавно згадувала Ольга. Володькові трохи ніяково. Не читав.

— Раджу прочитати,— казав Гліб.— Найдете частинно відповідь на нашу останню розмову. Питання проводу в минулій революції… Ні, ні. Цим не легковажте. Ми ж розбиті. У нас члени одної родини належать до двох націй… Всі; соціялізм, соціялізм… Дайте спокій. Нам вже нудить від нього, а говорити ми ще не навчилися… Зося руская. Маня німецька, Леся австрійська… Ми не народ, а вінегрет. І подають нас, як вінегрет на закуску.

— Це тільки у нас… На Волині,— пробував перечити Володько.— Але ви не заперечите, що національна свідомість…

— Ну, ясно. Безперечно,— перебиває Гліб.— Національна свідомість росте. Ясно. На жаль, поволі. Поволі. Дуже поволі. І не тільки в нас. І там, і там… На всіх землях. Прошу вас. Таж була революція, йшло наше військо, лишились могили, кров, пісні… Що

ви хочете. Мене цікавить проблема проводу й характер... І власне, в тій книзі... Ви прочитайте. Обов'язково! Після останньої нашої розмови я довго розважав і прийшов до висновку, що тут у нас на Волині дуже й дуже розложений характер. Не кажу — в селян. В інтелігенції. Жахливо! Просто жахливо. Ми якісь... Ну, я б сказав...

З передпокою висуває голову матушка.

— Ти тут, Глібчику? А йди, дитятко, поможи Галочці.

— Зараз, мамо! — говорить Гліб, перериває мову, зривається, на бігу вибачається і зникає у кухні.

Роман миється довго й уважно. Докладно вимиває руки, груди та спину губкою, а потім витирається шорстким, домашнього виробу, рушником. Вмившись, робить кілька ле дачих рухів руками, що має значити гімнастичні вправи. Після по черзі корчить і напружує то ліву, то праву руку й мацає їх м'язи. Намацавшись, іде без сорочки до їдальні, щоб похвалитись своїми м'язами Володькові.

— Володя! Пащупай! — крекче, напружує м'язи й підходить до Володька. Той мацає, мовчить. Роман, весь червоний і напружений, чекає, що той скаже.

— Да! — резюмує Володько.— Мускули імєєш желєзниє.

— А знаєш, что я кушаю? — з задоволенням питається Роман.— Картошку. Знаєш, астилую с салам. Ета очень вкусна. Сам делаю.

З кухні знов обережно виглядає матушка. Шукає когось очима й говорить:

— Рома! Ти б пішов прив'язав Казана.

— Разве ти нє відіш, что я без рубахі! — сердито відгризається Роман. — Пусть пайдьот Алєг. Он нічево нє дєлаєт.

— А ти ужаасно занят. Да, да... Олег гість, а ти... — і не договоривши, вона ховається за дверима.

— Я, мамо, зараз! — зривається за нею Олег і вибігає.

— Ех, і мазнули ми вчора! — хвалиться Роман. Говорить, розуміється, по-московському.— По пляшці на рило вийшло. Шкода, що не було тебе.

— А хто був? — перебиває Володько.

— Саша, Лінкерт і я. Після пристав дядя Кіндрат.

— Хто платив? — запитує знову Володько.

— Я. У мене завелась "дєньга"... На пляшок десять. Ти сьогодні не відходь з Олегом,— каже Роман. Говорить з посміхом, ніби хвалиться.

Володько байдуже вислухує і каже:

— Ні. Я мушу побути з Олегом. Він завтра їде.

— Ну, то ми й його загорнем. Як хвостика. Знаєш? Саша назвав його хвостиком. Чудово, ні? "А как же он сюда папал?", знаєш? Хе-хе-хе! — засміявся Роман.

— Ні не знаю.

— Олег за це страшенно сердиться. От скажи йому хвостик.

— Нащо?

— Ну, але скажи. Так собі...

— Вийде по-дурному. Для чого сердити. Мені це не зробить ніякої приємності.

— Бо він ще зовсім хлопчина, а уявляє себе дорослим, курить, залицяється.

— Але ж і ти не багато старший.

— Як не багато. По-твоєму, два роки не багато?

— По-моєму, не багато.

— Але ж я голю вуса. Ти тільки помацай. Справжня під носом щетина. — При цьому Роман надув губи, щоб Володькові вигідніше помацати.

Володько засміявся.

— Так. Якийсь мошок маєш,— підтвердив він.

— Але у тебе... У тебе вже й борода росте,— заздрісне зауважив Роман. Володько не відповів нічого й одвернувся.

Після Роман почав так само уважно й довго вдягатися. Довго шукав краватку — метелика, лаяв усіх, що йому кудись її закинули. Володько сидить і чекає. Йому досить неприємно. Чи не краще б встати й піти до Сергія. Він давно не бачився з ним. Востаннє дав йому читати книгу "Саша Жегульов" Андреева й від того часу не бачив його.

Увійшла Галя і почала накривати стіл. Прийшов також Олег. Роман хотів кудись вийти і кликав Володька, але він не пішов.

— Ну, що? — питає Галя,— Ви ще не закохались? Володько почервонів.

— Чого червонієте? — продовжує своїм дзвінким, жартівливим контральто Галя.— Нема чого червоніти. І не такі зубри закохуються. Чула, що ваш тато збирається вас одружити. Якась там багата жолоб'янка, три десятини землі, півтисяча долярів. Ну що ж... Женіться. Почекайте з пару років, відпустіть вуса й вйо! Чого там... Наші он по всіх хуторах за дівчатами гасають.

— Не можу закохатись,— рішився щось сказати Володько, розуміючи жарт.

— Ой-йой-йой! Дивіться мені. Весь, мов з кришталю, аж ніздрі тремтять, і той бреше. От дійсно кам'яне серце — Апроксін Кападокійський. Ага! — перервала раптом мову Галя.— Папа прієхал.

У кухні заметушились. Приїхав з Башковець о. Клавдій. Високий, рівний, з широкою лисиною, завжди поважний, він вступив до їдальні. Був засапаний, втомлений. Він хворіє на сухоти, здебільша лежить у ліжку й ледве відправляє свою службу.

Володько шанував цього священика віддавна. Встав і потиснув його руку.

— Тато дома? — спитав він Володька.

— Дома, отче Клавдію,— відповів він.

— Вже зібрали з поля? — запитав він ще раз.

— Вже. Зісталась тільки насінна конюшина й картопля,— ввічливо й ділово відповів Володько.

— Ага... Ну, й добре! До свідання! — байдуже, сапаючи проговорив о. Клавдій і пішов до своєї кімнати. Займав велику, соняшну кімнату, що колись була для гостей. Там жив, там проводив увесь час, там обідав й вечеряв. Там спав, зрідка виходив на сонце пройтися. Вів тихе, відокремлене життя, що догоряло, мов свічка, але обов'язки свої виконував точно, пильно й сумлінно. Ніхто в селі не може на нього поскаржитись.

Всі люблять його й шанують, хоч з людьми він не дуже любить стикатись.

Нарешті стіл накритий. За вікном чути: скликають на обід. Входять Оля, пан Гліб, Саша. Приходить і Роман зо своєю краваткою, одягнений у свою улюблену коротеньку курточку. Матушка вибачається і відходить до кімнати о. Клавдія, щоб робити йому товариство. За господиню сьогодні панна Галя, через те увійшла вона за німою, що несла велетенську мису борщу.

Всі розсілися коло столу, забрязкали ложки, ножі, видельця. Володько сидів між Олегом і Олею. Оля пробує жартувати, але не влучно, її добре, наївне обличчя одно тільки реагує на власні жарти. Володько не звиклий до товариства, намагається бути поважний, одначе робленість його виразу й рухів всім кидається у вічі. Він і сам це розуміє, хвилюється й через те почуває себе недобре.

Розмова ведеться московсько-українською мовою. По-московському вперто, демонстративно говорять Саша, Роман і частинно Галя. По-українському пан Гліб, мішано Олег і Оля. Володько, як гість, говорить так, як вимагає ситуація. Між Сашою й Глібом на цьому тлі напруження. Зустрічаються і говорять тільки з чемності. Завзятий, хоч не завжди вигідний помічник Саші є Роман. Він завжди хриплим голосом співає "Боже Царя", кпить з Гліба, його мови. Гліб ігнорує його й намагається бути від нього подалі. Саша й Роман, певно, хоронять чистоту своєї культури й виховання. Босяцькі та вояцькі пісні, пляшка й коркотяг — це їх оздоба.

А пан Гліб навіть у їдальні помістив портрет Шевченка. Навмисне. Сам щодня читає, вправляє, бере соняшні ванни й щодня ходить вчити дітей.

І портрет на стіні в їдальні, і людина, яка щодня бере соняшні ванни, що робить "той ідіот", як його в душі називає Саша, впливають на нього, мов погана сльота. Але нема ради. Саша тут гість, емігрант, приїхав зі своєю сестрою, що вийшла за одного зо старших братів Левинських. Сестра з чоловіком погостили й від'їхали до Данцігу, а Саша лишився. Село, нудьга, безробіття. Поволі, поволі й хоч-не-хоч візьмешся за чарчину.

По обіді ціле, за виїмком Гліба, товариство вибирається на прогулянку в ліс. По дорозі зустріли Лінкерта. Високий, у гнідому френчі, у кепці, блідий юнак. У сусідньому селі живе дві його бабуні. Обидві мають порядні маєтки. Одна — жінка недавно померлого генерала Маклакова, друга її сестра, фрейліна двора його імператорської величності, Вероніка. Лінкерт єдиний їх спадкоємець.

Не дивлячись на це, він встиг побувати в бригаді Котовського, після дезертував, сидів у польській в'язниці, у таборі інтернованих, поки не витягнули його звідти бабці.

Роман побачив Лінкерта й побіг йому назустріч. Хотів сказати, що має у буді дві пляшки… В товаристві Лінкерт дещо Рому легковажить. Підпускає йому шпильочки, кпини. Роман приймає це за жарт, легко відгризається й терпить. Таке високе товариство! Дворянин, кадет. Це для Романа має велике значення. До всього, коли вони самі, завжди добре розуміються, попивають і співають сороміцькі пісні.

З рештою товариства Лінкерт поводить себе досить офіційно.

— Ви, пане Лінкерт, мов президент Сполучених Штатів,— заговорила звичайним

своїм жаргоном Галя.

— Урочисто вдячний за шану,— відповів з легким кивком голови Лінкерт.

— Ні. Пан Лінкерт справжній Льот Кнобль з романів Сталь,— засміялась цілим обличчям Оля.

— Віддаю шану вашій вишуканій фантазії, хоч би такого Кнобля й не було у Сталь,— відповів Лінкерт.

— Сьогодні чудова погода,— чітко, протяжно з натяком, щоб перемінити тему розмови, проговорив Саша.

— Дякую за спасіння потопаючого. Ваші родички мають досить гострий язик,— зрозумів Лінкерт наміри Саші, але хотів показати, що він і сам впорається з тими родичками.

— Кинь, брат, брудне діло... — вставив своє Роман.

— Так, Ромушка. Іноді й бруд золото. А ви ж, Олег, як? Чого відстали, мов хвостик?

— Ха-ха-ха! — засміявся Роман.

— Панове! Хто це показав Ромі два пальці? — презирливо сказав Олег. — Пане Лінкерт? А чи показував він вам свою курточку?

Засміялась панна Оля.

— Ну, розуміється... І курточку, і цигарки, і м'язи, і перейняті від Саші дотепи про двох гусарів. Все знаю, через те й про хвостика згадав,— проговорив з посміхом Лінкерт.

— Ах, лишіть це, панове! Така чудова осінь! Ліс, небо! — захоплено вигукнула Оля.

"Гей, хто в лісі озовися!

Хто за лісом обізвися!"

— затягнула вона своїм милим, слабеньким голосом. Олег, цей вічний ентузіаст, одразу підхопив, викрикнув неозначеним тоном, на що закричав Роман:

— Панове! Панове! Затикайте вуха! Олег співає! Олег перервав свій спів на півслові й почав, наслідуючи студента з "Дні нашей жізні", жалібно скаржитись:

— Але ж я хочу співати! Яке кому діло до мого голосу? Я хочу співати!

Перейшли город і вийшли до валу. Тут починаються зруби, ще не орані просяниська, засохлі коло пнів будяки. Вискочив звідкись перестрашений зайчик. Він розігнався було просто на товариство, але всі підняли крик, зайчик зупинився, хвилинку постояв, повернувся і стрімголов помчав під угорську долину. Олег зірвався й собі побіг за ним, хоч розумів, що нічого з його бігу не вийде. Але він біг довго й вперто, а вернувся засапаний, з краплинками поту на чолі. Оля одразу йому зауважила:

— Олег! Ти не смієш так бігати! Це тобі шкодить.

Після увійшли у смужку рідкого лісу над угорською межею. Це старі, добре знані місця. Особливо знає їх Володько. Тут пройшло його хлоп'яцтво... Худоба, вогні, бої з угорщанами. Пригадав Ганку й той весняний день, коли зустрівся з нею. Пригадав проліски, її червоненькі, ще дитячі щічки, її сині, теплі оченята. Захотів знову зустрітися з нею, відновити з нею своє знайомство. Багато разів бачив її в церкві, на

вулиці, але не підходив, не заговорював... Сказав привітання й далі. І вона так само. Гляне тільки на нього, скаже, що треба, і далі. А вже дівка. Висока, струнка, весела. Гуляє з дівчатами, виспівує дужим голосом, гарно й дотепно жартує.

Увійшли в густі кущі ліщини. Товариство само собою почало ділитись на гуртки. Галя весь час з Сашею. Ользі з чемності підтримував товариство Лінкерт. Біля них також крутився Роман. Володько хотів зістатись з Олегом.

По часі вони були самі. Кущі, долина, озеро. Направо запуст. Сонце скісно освічує ледве помітно зжовкле листя.

— Люблю ці місця,— казав Володько. Він дійсно почував себе тут значно краще, ніж у їдальні. Від того піднявся його настрій.— Отам, бачиш,— казав він,— високі дерева? Під ними галявина. Трава висока, м'яка. Ляжу не раз і думаю... Ах, скільки я там передумав. Коли б міг все це виказати, Ну, як гімназія? Сядьмо. Сіли.

— Цього року перевели на третє місце,— сказав Олег.— Спочатку були в ліцеї — вигнали. Присусідились до вище-початкової школи. Ходили на другу зміну. Тіснота... Мусили й звідти вийти. Тепер у жидівському будинку. Гнилі помости, стріха тече, через вікна дме. Ходимо одні другим через класи... Оце й є наша гімназія. Але вчимось. Не маємо ні кабінетів, ні бібліотеки, ні порядних лавок...

— А я вчора з Дерманя,— сказав Володько.— Там вивезли семінарію. Скільки там було майна. Знаєш... Книги виносили оберемками, як дрова... Насипали в драбиняки й так везли... Лавиці, залізні... Знаєш? З рухливими столиками й стільцями... Бачив свою лавицю. Я там вишкрябав В. і Д. Кабінети які були. Всі апарати фізичні, геологічна збірка — самі учні зложили, зоологічний кабінет... Все вивезли.

Олег слухав Володька з широко відчиненими очима. У нього добрий, одвертий, юначий вираз.

— І куди вивезли? — здивовано спитав він.

— До ліцею...

— До крем'янецького?

— Розуміється.

Обидва замовкли. Володько вирвав травину, відкусував від неї кусники й випльовував.

— Нічого,— перший проговорив Олег.— А ми навчимось, і без кабінетів, і без лавиць...

— Навчишся... Де? Олеже, де? От я... Куди дінуся? Таж я ту науку... Сам знаєш... Я виривав її з землі! Я так хочу вчитись!..— останні слова вирвались Володькові через заціплені зуби. Поглянув навкруги сердитим поглядом, ніби когось шукав.

— Не можеш до нас? — швидко проговорив Олег.

— Певно що ні. Коли б міг — пішов би. Не видержу іспитів. Я не знаю мов. Два роки чекав на ту семінарію, два роки думав, мучився... Ти думаєш, це легко... Ні. Я вже передумав. Вчора йшов з Дерманя до Озерян на станцію й думав: піду я звідсіль...

Знову коротка перерва.

— Ну, а куди? — глянув Олег на Володька допитливо.

— Я вже говорив з тим... З Лазюком... Знаєш його? Він має зв'язки з Прагою. Таж там наш університет, учительський інститут, матуральні курси... Чорт бери! Ми скорше встанемо університет у Токіо, ніж тут... Вчора я їхав, і два рази питали мене про документи... Раз тут, під нашим селом, біля Івана Бога...

— Добре, що ти хоч маєш ті документи... Наша ціла родина взагалі нічого не має... "Картки перебування". Тут родився батько, дід і прадід, а нам сьогодні дали "картки перебування" з обмеженням цілого терену держави, за винятком нашого повіту... Ет... Все, друже, речі, за які не варто говорити. Так можна дійти до істерики, до божевілля. Я тепер вже собі постановив: мовчи, дихай, думай і вперто працюй. Я, Володьку, вірю, що ніякий Люципер нічого нам не зробить. Два рази два буде чотири. Як ти його не крути — все одно чотири. Ні?

Володько не відповів нічого.

— Чотири... Чотири... — сказав він по часі й зараз добавив: — Олеже! Слухай мене. Знаєш, що думаю?.. Вгадай!

— Ну, то кажи... Якого біса...

— Думаю дати виставу...

— Де? Тут? З ким? Можливо, з дядьком Архипом, чи тіткою Домкою...

— А Роман, а Ольга, а я!.. Ще знайдем. Піде. Я обдумав. Вчора їхав і думав, йшов і думав, ліг спати й ще думав... Все є... От тільки Романа піймати. Він надається... А уяви. Тилявка й театр! Уяви! Я вже й одноактівку маю.

— Чому якраз тепер?.. І я міг би... Володько перебив:

— Мушу тепер. Що буду робити? Надходить осінь... Ну, що буду робити? Ти ж уяви... Я знаю минулу осінь. Таж я формально, дослівно божеволів... Я дивувався, як мої предки могли віки прожити на селі й ніколи не сумувати...

— Сумували... Але... Горілочка розраджувала. Ні?

— Я потребую п'ять дійових осіб,— швидко, піднесено говорив Володько, не слухаючи Олега... — і я їх маю. Вони вже мої. Я — раз, Роман — два, Ольга — три, у Габеля гостює тепер якась племінниця... "Я, знаєте, тоже іграла". І ту потягну. П'ята роля маленька. То вже й кінь може заграти... Ех, як вшкваримо!.. Приїдеш — побачиш. Сьогодні мушу підчепити Романа... Він же рускій...

— І за Габельом підеш?

— Все, що є, стягну. Після буде інакше. Початки... Олег розумів свого приятеля. За останні два роки вони навчились себе розуміти. Вони ж обидва читали Майн Рідів, Куперів, Лондонів. Обидва мріяли про далекі світи, нові країни, бігуни та рівники . Поки що нічого не сталося. Село, повіт і границя, але в їх головах ті самі думки, в їх жилах плине та сама кров. Вони знають обидва, що живуть на своїй землі, на тій самій, на якій жили їх предки.

Було тихо, лагідно. Небо вкрите сіруватими баранчиками хмарин. Час від часу з запусту чути сміх Галі. Лінкерт з Романом затягнули якусь вояцьку пісню ген аж там десь у долині.

Володько й Олег змінили розмову. Говорили про Галю їжакевич. Олег зустрів її у

Ронів, закохався й тепер не може її забути. Але вона тепер також у школі... Говорили довго. Почало хилитись до вечора.

Сонце сповзало по небі, подував західний вітер, час від часу спадали листочки, вертілися в повітрі й припадали до сухої землі.

По часі Галя з Сашою вийшли з запусту. Галя несе якісь осінні віти, весела, з блискучими очима, з широкими, на цілу щоку рум'янцями.

— Ал-л-льо-о-о! Ал-льо-о! — крикнула вона таким голосом, так сильно й дзвінко, що луна покотилась долиною й відбилась від другого схилу.

З кущів запищав слабий голосок Олі, і по часі з'явилися Лінкерт і Роман.

— А ви чого надуті, ніби міністри Британської імперії? — запитала Галя Володька та Олега і, не чекаючи відповіді, сіла на пеньочку.— Опеньки ось ростуть. Збирайте, панове! — показувала ногою на купу опеньків.— А я попеклася. Фу-у!

— Жорстокі це люди,— сказала Оля і вказала на своїх кавалерів.— Знаєш, Галю, що є їх ідеалом?

— Які там у Романа можуть бути ідеали. Випивка! — виразно й рішуче сказала Галя, роззуваючи черевик.

— Військо, бути старшиною й одружитися з товстою купчихою,— пояснила Оля.

— Ні, панове! — заперечив жартом Лінкерт.— Це Роман. Я хочу бути парагвайським або болівійським міністром. Інакше не бажаю... Можу ще погодитися на ефіопського канцлера чи сіямського короля.

— Ніякого чорта ви обидва не бажаєте,— проговорила знову Галя.— Тепер вашим бажанням — зчитатися нас і випити.

— Ви, мадмуазель Галя, вгадали,— підтвердив жартівливо Лінкерт.

Верталися додому. Дівчата квапилися щось там помагати матері. Саша похмуро мовчав. Роман і Лінкерт змагалися дотепами та сипали каламбури. Лінкерт декламував пародію на "Бурю" Пушкіна. Володько та Олег йшли окремо й радились про виставу.

Коли сонце збентежено торкалося пригірка на Чешчині, товариство ввійшло до саду. Овочеві дерева стоеть, ніби діви-мироносиці перед своїм царем. Прозорі папірівки, рожеві панянки, налиті, повні, закохані самі в себе, висять на гілках спокійно, велично, урочисто. Скісні промені ще прориваються крізь віти, пронизують кілька дерев і зникають. Обтяжені овочами гілляки гауться мало не до землі. А тиша велика й чудова.

Володько почував себе дуже добре. В уяві бачив сцену, лаштунки, живі постаті. Крізь обтяжені синіми сливами віти сміялись до нього великі, яскраві, радісні очі. Безліч захоплених облич, безліч ясних очей. І регочуть, і рвуться, і червоніють, і хвилюються, як море, як буревій.

По вечері Роман і Лінкерт переморгуються. Галя й Оля одразу щезають.

— Володя! Підеш з нами? — питає Роман.

— Куди?

— Побачиш.

Хоч у пекло, хоч у прірву. Володько скрізь, Володько не боїться ніякого диявола.

— Добре. Тільки ти мусиш мені щось пообіцяти. Підем на двір.

— Що за таємниці? — проговорив Лінкерт. Але Володько й Роман вийшли. По деякому часі вернулись. Роман весь сяє.

— Чудесно, Володя! — говорив він захоплено.— Це чудово! Я можу. Так! Я чудово можу грати на сцені. Я колись у гімназії хотів виступати. А все решту ми обговоримо.

— Що там? — питає Лінкерт.

— Ура! Ми з Володьком умовились зробити у нас театр! Лінкерт! Приступайте до нас! — захоплено гукав Роман.

— А що будете грати? — байдуже й іронічно проговорив Лінкерт.— Як Гапка закохалася в кума. Е-е! Гапко! Люблю тебе! Не можу без тебе! Нап'юся горілки. Гапка плаче. Не плач, дурна. Не реви. Вдаримо краще гопака. Чудово, ні? Хто буде кум? Ви, Роман?

Володько подивився на нього й не сказав нічого. Але Лінкерт зрозумів його погляд. Роман почувся трошки засоромлений. Увійшов Саша, і всі подалися в сад.

Вечір широкий, рожевий, наливаний. Небо вип'ялось, вгрузло, й зорі ядерні, мов кулаки, всипали його ширінь. З села долітала широка з безконечним підголосником парубоцька пісня.

Увійшли до буди. Роман десь вискіпав церковну свічку, але Саша ревнув:

— Геть зі світлом! Хай живе темнота!

— Хай живе сорок п'ять! — підхопив Лінкерт. — Хай живе життя! — додав Олег.

— Хай живуть дурні, ідіоти й політики! — крикнув Лінкерт.

Почалося. Через п'ять хвилин буда почала поволі, несміло обертатися. Робилося тепло, затишно й голосно. Ще раз! Ще! Наливай, брате! Пара краплин огріє людину! Комусь на голову впала згори порожня пляшка.

— Лінкерт! — вигукнув Роман.— Я вас, мов павука! Мов павука! Пуф!

— Мовчи, Роман! Все одно розумним не будеш!

"Слаб, і сміріться гатов!

І предкі маї пакалєньє рабов!"

— продекламував несподівано Лінкерт,— Жарь Блока!

— "І нєжності ядам убіта душа!" — кричав Лінкерт і гримав кулаком по розхитаному столику.— Саша! Співайте! Брудний буде фінал! Карнілова жарте!

"І ета рука нє падіпмєт..."

Кров моя чиста, мов шкло! Ви думаєте, що я п'яний? Дурень так думає. Ех, Володя! Чорт з вами! Можете бути українцем, турком, макогоном. Мені все одно! Плюю я на всі держави, тільки Росію обпльовую навкруги, бо люблю її, чортову дочку. Великанська, чудова Росія.

"Русь, і ти била прекрасна,

А тєпєр гнійот твой дух!

Бєза-абразний труп ужасний,

Пасінєл і вєсь разпух",

— затягнув він низьким, хрипливим, бичачим голосом. Саша кинувся йому

перечити.

— Не лізь, Саша! — хрипів Лінкерт.— Не знаєш, що кожне слово моє — рубль царськими або сто міліонів марок жечпосполітих. Я до Володі хотів сказати. Ви, молодий чоловіче, гадаєте, що я п'яний. Помиляєтесь. Глибоко й глупо помиляєтесь і не знаєте людської психології. Все, що я кажу, так собі — нісенітниця. Розумію, але взагалі зміст у цьому є. Так, так. Я людина широка, російська… От і живи. Ніде й кулаком махнуть. Махнув і одразу в чиюсь пику затопив. Зачинай, Саша!

"Бо-оже, царя храні!" — почав знову Лінкерт. Підхопили Роман і Саша.

"Сі-ільний державний, царствуй на славу нам!

Ца-арствуй на страх врагам".

Володько й Олег мовчали. Дикий рев виривався з буди й розлягався по саду. Володько встає й виходить з буди. Перед ним кущ бузини. Він підноситься, хитається, ніби бажає вихитатись з кореня. Обтяжені яблуками яблуні також хитаються. З села ревуть парубки. Дужі, крикливі голоси витягають під саме небо:

"По Дону гуля-я-яєт казак маладой..."

З буди виривається:

"Ца-ар православний!

Боже, царя храни!"

Слова, звуки й ціле довкілля кричать, репетують. "Цар православний!" Вірні, завзятущі його слуги скрізь, де тільки поглянеш, під кожним кущем, під кожною купою, у кожній калюжі. Тікати кудись! Ні! Куди тікати! Стій тут! Мов камінь стій! Почекай, перетерпи! Ось там бачиш щось миготить, ніби світло. Так. То світло. Галя й Оля сидять у своїй кімнаті, читають якогось Арцибашева й марять.

Вийшов також Олег.

— Ти тут, Володя? — запитав він.

— Тут! — відповів Володько.

— П'яний? — запитав знову Олег.

— П'яний! — відповів Володько.

— З'їж огірка! Хоч? А я почуваюся добре. От тільки земля трошки крутиться, але ж Галілея за те спалили. Ні?

— Так, Олеже!

— Завжди були дурні, і була темнота, і було світло. Бог сказав: хай буде день, і став день. А після ще проговорив: хай буде світло, і стало світло. І це тривало днів шість, хоча Бог зовсім спокійно міг це все в один день зарядити.

— Ти розважаєш, мов мудрець,— сказав Володько й хотів щось відповісти, але з буди почали гукати:

— Во-ло-дя! Олег! Хахли! Хай живе Вкраїна! Сюди. Нова пляшка в поході!

— Ідіть ви до чортової матері,— буркнув Володько. П'яний, з пляшкою у руці, Лінкерт виплутався з темноти.

— Прошу,— зовсім серйозно й рішуче сказав Володько,— до мене не підходити! Три кроки!

— Панове! Панове! — закричав Лінкерт.— Володя п'яний!

— П'яний Володя! П'яний! — біжить і кричить Роман.— Молодець Володя! Наш! Панове! "Ще не вмерла". Для Володі!

Роман і Лінкерт ревнули "Ще не вмерла", але Володько й Олег покинули їх і відійшли. Ті перестали співати, побігли за ними, Лінкерт взяв Володька за руку і, дихаючи під ніс горілкою, почав швидко говорити:

— Ви ображаєтесь? Ви? Ви, розумний, солідний? Не розумієте жартів? Ви, дивіться! Який-небудь дурачок Ромка...

— Я ніколи не ображаюся,— перебив Лінкерта Роман,— коли це говорить Лінкерт.

— От бачите! Ми розуміємось. Ми свої люди! Нам все ніпачом! Нам плювать на всі закони, на всі правила, на всі моралі! Вузькі міщанські рамочки, забобончики, пампончики, Собакевичі, Манілови — все нам плюнув і стер. Ні, Рома?

— Так, Лінкерт. Ви князь!

— Я ефіопський імператор! Це відомо всім! Місяць робив дурний кравець з Гамбурга. А дурень. Не мав й поняття про місяць! Так говорив Гоголь, так говорив Заратустра, так говорю я, Лінкерт. Розумієте, Володя? А через те наплюйте на все, робіть свій театр, запрягайте оцю корову, збирайте всіх страждущих і плєнєнних... А поки що випийте з нами. Роман як мул. Тягніть його куди хочете. Позволяю!

Перейшли знову до буди. Лінкерт присів до Володька.

— Даремне ви думаєте,— говорив він,— що я проти України. Я є північмець. У мені німецька кров! У моїх грудях тільки б'ється руске серце, бо люблю широку, велику Русь, люблю Достоєвського, читав, жер його, спав з ним. У грудях моїх справжнє, руске серце. А на Романа не звертайте уваги.

26

Хахол, мазниця з діда-прадіда! Який він там рускій. І теля може себе таким рускім поважати. У мене бабці, діди все-то звідси, з півночі, від тайги й океану. Цар якійсь моїй бабці наказав взяти собі опричника Лінкерта й та взяла. І я прийшов на світ і став рускій... І люблю свою Росію кровно. За одну распутінську лапу сорок Вашингтонів віддам. Бо я рускій! Так само як Лєнін, чи остяк, чи тунгуз. Троцький жид, як сонце, а все-таки руска людина.

І чим далі говорив Лінкерт, чим більше вливав у себе чарок, тим мова його все більше плуталась, моталась у клубок. Змішалися всі планети, всі мови, всі люди землі, їли огірки, житній хліб, пили солону воду з оселедця, розбили стола й аж над ранок прилягли, хто де знайшов місце, й заснули.

Один Володько не заснув. Пив, ввійшов в азарт, лаявся, кляв все навкруги, але все-таки тримався на ногах і, коли скінчилось, залишив усіх і пішов у морок осінньої, холодної ночі.

Було вже тихо. Село спало, тільки перекрикувались голосно й сутужно ранішні півні. Схід зблід, починав рожевіти, гасли менші зірки, тільки ті більші, ядерніші цупко трималися своїх місць. Хати, понуро задумані й задивлені самі в себе, стояли в тіні дерев, ні одно вікно не світилося, ні одна людина не показалася на дорозі, тільки на

перехресті коло Гершка стояли одягнені в кожухи два вартівники.

— Хто йде? — озвався від них голос.

— Свій! — байдуже буркнув Володько й не зупиняючись пішов далі.

За дерманськими хуторами було вільніше. Починалось поле. Темнота поволі розвивалася, й далеко-далеко ледве помітно на обрію чорну смугу жолобецького лісу. Володько почував себе погано. Сором, невдоволення мучило його, і йому не хотілося так вертатися додому. Чи не краще завернути в поля чи в ліс і сховатися. Ніч то ніч, але й ніч має свої чорні очі. І в ночі є щось гострозоре, насмішкувате, що свердлить тебе до самого сумління.

Але й так добре! Нічого, що перед тобою, не обійдеш. Мусиш торкнутися того й другого. Мусиш вкусити кожного овоча, а раз почав — іди, вези, тягни... Пий до дна свою чару, що б там не було...

II

Сергій Макарів мав дивну звичку посміхатися в ус. Сидить, курить цигарку, пускає густо дим і міркує. Лається зрідка, зате з чуттям. З часу як завів люльку та почав залицятися до Мокрини, життя дещо змінилося. Став веселіший.

— Ех, люлька моя. Закурим, що? Тягни, Сергію, бакун!

І закурював, дим ішов, колотився над Сергієвою розкошланою головою. Не було іншої жури, але хто без жури живе. Почав Сергій журитися, що так ось жити не годиться. Батько батьком, Мокрина Мокриною... Але й поза тим є світ. Не міг його бачити. Село вузьке. Тоді брав книги й просиджував цілі ночі. Раз до Крем'янця пішов і приніс великого Шевченка в кожусі. Вправив його в саморобну рамку й примостив біля святих. На дворі також зробив відзнаку. На липових дверях клуні вирізав тризуба, а навколо нього три літери: У. Н. Р. "Це від чортів",— казав він і посміхався в вуса.

Мав він клопіт з батьком. Занадився старий до Теклі... А Текля Мокринина сестра. Макар вже давно вдівець і може женитися. Це сердило і Сергія і Мокрину.

Володько знав Сергія давно, ще зі школи, але сприятелювався з ним перед роком. Заходив, приносив ту чи іншу книжку. Часом ішли за село, за хутори. Сідали десь збоку й говорили.

Після цього Сергій попав спочатку в "Просвіту", далі почав арифметику вчити. Потім перейшов до алгебри. Все це йому подобалось.

І цього вечора Володько зайшов до Сергія. У хаті ще не світилося.

— Добрий вечір! Сергій дома? — дивиться Володько у темряву й нічого не бачить...

— Заходь, заходь,— відповідає з темряви голос,— Мотре! Засвіти! — гукнув на сестру.

— Ні! Краще вийди надвір,— сказав Володько. Сергій вийшов. У зубах у нього стирчить люлька. Міцно потиснув і тріпнув Володькову руку.

— Де був? — проговорив грубо й уривно.

— У Дермані. Ховав семінарію,— так само коротко відповів Володько.

— А я вчора гуляв. Була на другій горі музика. Ти б коли зайшов... Не каявся б... А що нового?

— От хочу виставу робити... — відповів Володько. Йшли поволі до вулиці.

Сергій здивувався.

— Ти? — крикнув він.

— Я. Розуміється. А ти також... Притягни інших хлопців. Потребуємо хору.

— Це було б діло,— зазначив Сергій.— Тепер думаєш робити? — запитав він знову, ніби не вірив.

— Ну. Думаю тепер. Я вже все обдумав. Потребуємо хору. Хто тут добрі співаки? Антін? Ще хто?

— Є досить. Тільки, чи підуть? Десь скоро мають вернутися з війська Йон, Демид та Ілько. Сама артилерія. Баси. Ну, нічого. Я цього допну, — додав він по короткій надумі.

Поки дійшли до дерманських хуторів, справа була обговорена. Повернули назад. Володько мав багато що розповісти своєму приятелеві. Дійшли аж до церкви. У Левинських світилося, і Володько відважився вступити до них, незважаючи на час.

Його дуже радо зустрів Роман, одначе він хотів говорити з панною Ольгою. Тимчасом усівся в їдальні, де світилась на столі мала нафтова лампа. По часі увійшла панна Ольга. Була у квітчастому шляфроці, коси не заплетені, тільки зв'язані на потилиці стрічкою.

Обережно почав говорити про своє підприємство.

— Я ще ніколи не грала на сцені,— казала панна Ольга. Вона віднеслася до цього поважно. Володькові не тяжко було вмовити їй, що грати на сцені зовсім легко. Це ж цікаво, ні?

Прийшов зі школи пан Гліб. Довідався в чім справа й підтримав Володька. Панна Ольга погодилася.

Потім усі пили чай. При цьому ціла родина поважно обговорювала справу вистави. Кожний щось пропонував своє, один тільки Саша мовчав і не втручався до цього.

Пізно вночі Володько вернувся додому. Мав добрий настрій. Йому здавалося, що починає жити. "А можливо, й піде! Чому б не пішло?" — говорив собі. Уявляв усе наперед. Сцену, декорації, артистів, публіку. Маленьке це діло, але все ж таки... Таж це село стоїть на цьому місці багато століть... А чи бачило воно у себе театр? Ніколи. І от приходить Володько, починає думати про це, шукає людей... Це ж дуже цікаво. Зводити тих людей, вибирати з них кращих і казати:

от ти роби так. А ти знову так. Всіх стягати, всіх... Ставити їх на їх справжньому місці, вчити говорити правдиві слова, ще нечувані тут і небувалі...

Така справа захоплювала Володька. На другий день говорив з панною Розою. Її не треба було вмовляти. Накинулася сама, бо їй так смутно у дядька. Вічно тільки сяде, виставить черево й сопе. А яку дістане роль? Володько сказав:

— Матір.

— Матір? Стару? — перелякалася Розочка.— Я ж молода.— Образилася. Володькові щось треба казати.

— Матір найпочесніша роля в життю,— сказав Володько. Хотів ніби жартома, але вірив у свої слова,— Це досить тяжка й відповідальна роля. Це одна з головних. Там є

ще дочка, але що дочка. Мізерна ролька... — і Володько забожився.

Все-таки Розочка погодилась.

За пару днів усе полагоджено. Пан Гліб відпустив у школі своє помешкання. Хотіли клас, але класу не можна. На такі речі класу не можна дати. Обійшлися без класу. Почалися проби. Одночасно стали говорити по селі про "кумедію". Чутки добігли до Андрія Андрійовича Рони. Як можна, що його не запросили? Це дуже дивувало пана Рону. Одного вечора сам прийшов і запропонував свої режисерські послуги.

І це було до речі. Сам Володько не зовсім добре справлявся з цим.

Пан Рона вже поважний пан. Він був у Києві, Петрограді, Москві. Він мав знайомства з відомими артистами. Він сам грав і навіть сам писав п'єси. Нарешті, у нього на носі пенсне... Володько навіть здалека не міг рівнятися до пана Рони. Андрій Андрійович одразу все перевернув по-своєму. Того поставив там, того там. Той мусить говорити так-то, робити такі-то рухи. Кожний голос має своє місце. Розуміється...

І справа пішла.

Кожного вечора в кімнаті пана Гліба повно молоді. Світиться велика лампа. Вікна завішені. Зі стіни дивиться Шевченко...

Надворі дощ і темно... Зовсім темно, хоч око виколи... Західний вітер нагнав повно хмар океану. Полився нудний дощ. Поля розмокли, дороги розмокли, стріхи розмокли. Дим не піднімається догори, а котиться по мокрих стріхах, по зболоченому подвір'ю, по кострицi на городі. Ворони сумно чистять свої дзьоби, зрідка невдоволено крякають і перелітають з города на город. Горобці зашиваються під стріхи й так мовчки сидять, мов покарані. Собаки по ночах виють з нудьги. Одні п'яниці розкошують у такі дні. Цілі довгі вечори просиджують у Габеля, а, вертаючись додому, виспівують "голоту" або "прощай ти, город, прощай, Кавказ..."

Цієї осені по селі йде чутка: будуть театри. Так. Будуть театри. Чутка перелазить з хати до хати. Сьогодні тут, завтра на другому кінці, під Одерадівкою. На всіх вечорницях, у Габеля, у козака. П'яні й тверезі — всі гуторять про театри. Кажуть, ніби переодягнуться й будуть говорити до ладу, і все смішне. Нікого тепер не впускають до школи. Кожного вечора там люди під вікнами, але до середини не пускають. Готуються...

До Матвія та чутка давно дійшла, але він довго мовчав. Володько до цього часу сидів дома, а тепер зникав кожного вечора. Дощ не дощ, болото не болото, а він іде. Коли вертається, ніхто не чує. Це не по-господарському.

— Знаєш що? — заговорив одного разу батько.— Ти вже виріс і маєш свій розум. Театри театрами, але господарство перва річ. Кажу: не забувай господарства... Он, кажуть, поліція вже розпитувала про тебе... Це казав козак...

— Ви боїтесь поліції? — запитав зненацька Володько. Матвій збентежився.

— Ну... То ні... Але... Володько перебив старого:

— Тату. Я знаю, що роблю.

На цьому їх розмова скінчилась. Матвій відійшов. Пробувала ще говорити мати.

— Завжди не сидів, завжди шукав на себе лиху годину... А прийдуть, а заберуть

тебе...

— Не прийдуть і не заберуть. Не бійтесь,— коротко відповів матері. А сам ішов далі. Не мав часу на довгу розмову. Жив. Був між людьми. Чув і бачив їх. То в Левинських, то в Сергія. Говорив, говорив, говорив. Сперечався з паном Глібом, повчав Сергія, грав роль Тимоша, співав "Ой, що ж то за шум", сміявся, танцював з панною Женею, що недавно приїхала гостювати до Левинських. Ольга вмовила її, і та приїхала.

Часом заходив до Андрія Рони. Пили чай і розмовляли про Ібсена. Потім переходили на політику. Рона переконує, що треба владі скоритися. Влада є влада. Дурна чи розумна, але влада. Але, розуміється, не можна зложити руки й сидіти. Треба робити.

Володько має на ці речі свій погляд.

А проби йдуть. Скоро вистава. Треба від староства дозвіл. Написали прохання, приложили марки, Володько випросив у батька коні й поїхав.

Староство. Червоний, поверховий будинок. Над дверима овальна вивіска, орел і напис. Вузький коридор, направо двері, наліво двері... Просто сходи на поверх. Прохання приймають на поверсі. Там молодий пан у френчі. Довгі ноги, руки, пальці... Володько подав йому прохання. Той подивився й по часі сказав:

— Мусите додати до прохання два примірники п'єси.

— І більше нічого? — запитав Володько.

— Нічого.

Володько побіг до міста, обпитав у всіх книгарнях, чи не можна купити два примірники п'єси. Не знайшов. Прийдеться ту річ два рази переписати. Від'їхав додому, взяв собі на допомогу Романа й за два дні знову з'явився у старостві. На цей раз пішки.

Ага. Це він. Добре. Прошу почекати внизу до другої години, поки пан староста розгляне ваше прохання й накладе резолюцію.

Володько сходить вниз і чекає. Почекальня досить йому відома. Чекав тут аж три дні разом з батьком і матір'ю, коли перед роком му сіли брати легітимації. Велика, простора, з поганим, недокінченим помостом кімната. Навкруги брудні, недбало зроблені й небарвлені лави. Двоє дверей, наліво й просто. Двоє великих, барвлених червоною барвою вікон. На стінах оголошення про недавно розстріляних бандитів, великий державний орел і портрет начальника держави в мацєювці та сивому вояцькому френчі.

На всіх лавицях сидять люди. Багато з них не мають де сісти, через те стоять, а невибагливіші сидять просто на затоптаній, брудній долівці й сумно дивляться перед собою. З тих чи інших дверей час від часу виходять урядовці, проходять через почекальню й зникають у інших дверях. Часом когось покликають. Тоді з тих дверей, що напроти, виходить молодий, у сірому одязі, зо шрамом на чолі панок, дивиться насупленими очима по кімнаті й кличе. Хтось, десь встає, двері зачиняються, і по часі виходить знову. Вигляд його сумніший від осінньої ночі. Він щойно був у карного референта пана Ліванського. Входять нові люди. Ось привели поліцаї юрбу закордонців. Піймали їх на кордоні, коли переходили купити сірників, мила чи солі. Всі обідрані,

виснажені. Ноги, здебільша босі, дивляться навкруги розгублено, дико.

Всі, хто тут не є, так само як і Володько, чекають до другої години, щоб дістати резолюцію від пана старости. Дехто тяжко зітхає, ось там тихо плаче старша жінка, тисне в собі кожний звук, тільки сльози не в стані затиснути. Витікають з глибоких, запалих очей і течуть по щоках. Вона вже навіть не підтирає їх.

Час тягнеться поволі, ліниво. Ті, що стоять (а між ними й Володько), переступають з ноги на ногу або виходять, щоб трошки пройтися.

У дві години у дверях з'являється карний референт з цілою купою паперу в руках. Починає читати вироки. Піднімається плач, крики. До діла приходять поліцаї і відводять кого треба.

Володько довідується в своїй справі таке:

— Пан референт, що дає дозволи на вистави, не встиг переглянути ваше прохання, і через те ви мусите прийти ще раз...

— А коли? — запитав Володько. Настрій його впав дуже низько, так що й голос відмовляється висловити якесь слово.

— Ну, прийдіть так за днів три.

За три дні Володько з'являється знову. Знизу його послали нагору, звідти знов униз. Унизу урядовець розсердився і заявив, що він з тим не має нічого спільного й хай знову йде нагору, число дверей п'ять.

Володько ще раз піднявся на горішній поверх, несміливо вже постукав і несміливо увійшов. Кілька столів і кілька за ними урядовців. Володько підходить до першого, що сидить наліво... Лисий такий, з чорною, зарослою волоссям латкою коло правої брови.

— Прошу ласкаво так і так. Я... Але Володько не скінчив свого речення. Урядовець, видно, зовсім його не слухає, насупив брови, очі його забігали.

— Ви що? — визвірився він на Володька.— Куди ви зайшли? До корчми? Чи до уряду?

Володько відчуває, що блідне, й здивовано знизує плечима. Дивиться на себе, помацав у руці кашкета.

— Руки! — ще сильніше крикнув урядовець.— Де ваші руки? Як ви їх тримаєте?

Володько аж тепер помітив, що підступив надто близько, щоб його краще почули, і що його руки торкнулися пальцями до урядового столу. Він швидко, ніби від гарячого, відриває руки, відступає кілька кроків назад, починає сильно хвилюватися, забуває всі чужі слова й не може як слід пояснити, чого властиво йому треба. А урядовець все кричить:

— Вже час навчитися державної мови! Лепече чорт зна що, пся-крев!

І після цього урядовець відсилає Володька до сусіднього столу. Там сидів пан з золотими зубами й трошки привітнішими очима. Володько обережно пояснює, чого йому треба. Пан з золотими зубами заявляє, що пан староста принципово погоджується дати дозвіл, але необхідно, щоб хтось із села, і то людина старша, взяв на себе відповідальність за хід вистави й забави.

— А без того не може бути? Я... — почав було Володько, але урядовець негайно його

перебиває:

— Прошу зайво не розмовляти. Раз сказане треба розуміти належно. До побачення!

Володько поволі спускається вниз, виходить зо староства, йде вузьким хідничком. Сором, ганьба, зневага. Отямився геть за містом, коли опинився сам серед широкого поля рідної землі. Сіре осіннє небо, західний вітер, грязька, нерівна дорога. Перед ним п'ятнадцять кілометрів дороги. На щастя, догнав Володька один дядько з села й трохи його підвіз.

Після цього Володькові вже не хотілося більше йти за дозволом, але ж як бути? Невже при першій неприємності, при першій невдачі ганебно відступити, здатися? А може, поскаржитися на урядовця? Подати його до суду? Андрій Андрійович, що сам служив у старостві й добре знає тамошні відносини, сказав:

— Скаржитися на нього марна річ. Кому скаржитися? Він завжди найде проти вас аргумент, знайде свідків, а що ви? Одно, що зробите, що вам після того не видадуть ні одного урядового папірця.

Володько ликнув образу, затаїв гнів, заручився "відповідальністю", що взяв на себе Андрій Андрійович, випросив у батька коня й опинився знов у старостві. По короткій мандрівці зверху вниз і навпаки та після очікування мало не до другої години, Володько довідується, що дозвіл буде готовий завтра. Може прийти за ним хто-небудь.

При виході в коридорі Володька зупинив молодий, русявий, з гострим носиком, у гранатовому одязі панок.

— Так ви з Тилявки? — запитався він посміхаючись.

— Так,— відповів Володько.

— І, значить, робите там виставу? — питає той далі. Володько відповів.

— Ви зветесь Володимир Довбенко? — тягне панок все далі.

Володько підтвердив.

— А хто там бере на себе відповідальність? Довідався.

— Ага. Знаю, знаю. Ну, нічого. Дозвіл дістанете... Коли сказав пан референт?

— Завтра.

— Ну, значить, завтра й дістанете. Дуже приємно. До побачення, пане Довбенко.

Панок пішов дерев'яними сходами наверх, а здивований Володько вийшов на вулицю, сів на коня й помчав додому.

Додому прибув досить пізно. Кінь зовсім задріпаний, сам втомлений, розбитий, голодний. Батько невдоволений. Нічого йому не згадував про свої пригоди в урядах, мовчки вислухав його нарікання, мовчки наївся й одразу відійшов у село.

— Еее,— казала Настя.— Поки росте, доти хоч маєш його дома. А тепер... Хто знає, де він ото ходить і що робить. Дома стільки скрізь роботи. Молотилка на носі, гній треба викидати, навіть січки нема кому нарізати. Дрова сама он цюкаю, що мені аж спина тріщить... Коли б хоч сокира людська, а то такий тягар, що ледве двигаєш...

На другий день за дозволом післали Сергія. Володько мав досить роботи. Треба замовити оркестр, приготовити сцену, упорядкувати. залу. Крім того, Сергій має зайти до позичальні перук і взяти їх кілька.

Володько цілий день працював. З ним працювало кілька хлопців, яким пообіцяли на чарку. Носили дошки, тесали, збивали сцену, упорядковували лавки, бігали, хвилювалися. Піт густим горохом стікав по чолі, змокріла спина. Працював, як віл, як добрий кінь. Не ходив, а бігав, давав накази, планував, обдумував кожну дрібницю... І до вечора недокінчена клуня обернулася в театральну залу.

Пізно вечором прийшов Сергій. Приніс перуки, барви, все, що потрібно для сцени, тільки не приніс дозволу. Чому? Бо дозвіл ще вчора пішов через "постерункового" угорської поліції.

Нарешті все готове. На "шкальні", на магазині, на Соловейовому паркані коло Гершка розліплені великі плакати. Лапаті червоні літери з велетенськими знаками оклику скликають народ на виставу. По всіх хатах, на дорозі чи у Габеля тільки й мови що про "театри". Оркестра найнята, хор вимуштруваний, артисти знають свої ролі.

Приходить день вистави. Неділя. Небо зрання похмуре, і час від часу накрапає дощик. Не дивлячись на це, з самого рання юрби дітвори товчуться коло клуні Якова. Ще все зачинене, ще Яковова жінка гонить їх з подвір'я "під сто чортів", ще навіть Володько не прийшов у село, але скрізь, по всіх вуличках, на перелазах збираються гурти дівчат, хлопчаків, часом і якийсь парубок цікавіший так, ніби між іншим, пройдеться коло Якова й кине кілька поглядів на подвір'я. Навіть і старші, поважні дядьки, що все ще посміхалися "з театрів", все ближче підступають до Якового подвір'я, розважаючи про погоду, врожай і різні селянські справи.

Найкращі дівчата, як Настя Михайликова, як Ганка, як Тетянка Овсійова, як Наталка "з тамтої гори", і багато інших повбиралися сьогодні, як на Великдень. Найкращі спіднички, панчішки, черевички, блузки, тоненькі безрукавки, ніби уліті, черевички-човники. Ніби панянки з міста. Що ж. У церкві співають. Треба знати, як між люди виступити.

Вулицею проходять все нові й нові юрби людей, ніби на відпусті. Перед плакатами весь час стоїть натовп. Читають по літерах, що й де написано, розтовкмачують один одному...

На щастя, перед полуднем і день повеселішав. Хмари поволі розповзлися, небо показало кілька блакитних лат, час від часу й сонце почало проглядати і, коли люди з'їли полуденок, стало зовсім гарно та тепло, ніби спочатку осені.

Подвір'я Якова вже повне людей. Дівки, парубки, старші хазяї, навіть старі діди, що курять люльки та спльовують. Вже й Яковиха нічого не порадить з ними. Володько випросив у неї стола, поставив перед новою клунею, накрив білим настільником і посадив Сергія продавати білети.

Після вийшов до людей і промовив:

— Сьогодні в нашому селі вперше буде театр. Самі побачите, що то буде, а буде то дуже гарне... Тільки той, що хоче бачити, мусить купити собі квиток. Інакше його не пустять. Ось тут, хто хоче, може вже наперед купити, бо може так статися, що й не вистаче їх всім.

Всі слухали Володька з увагою, але ніхто не йшов купувати квитка. Сергій сидів за

столом, дивився на людей, люди на нього, проходив час, але ні один не вийшов з юрби за квитком.

Сонце хилилось до заходу. Нарешті десь там, починаючи від "шкальні", заграла духова музика. Веселі, радісні звуки маршу бадьоро вирвались і рознеслись по селу. Затремтіло село, зашуміло, затріщали перелази, замиготіли по всіх городах, по стежках жіночі одяги, і не дійшла музика до Якової садиби, як вже за нею тягнулась сила народу. Здавалось, ціле село піднялося. Вуличку, що вела до Якова, й весь двір залили по береги. Не можна було протиснутись... Але Сергій все сидів перед столом і чекав... Почали потрошечки, обережно підходити... Виймали з вузликів зім'яті марки, питали, чи не можна б купити дешевше. Ось якась дівчинка виймає три яйця й просить благальне пропустити її. Друга непевно підходить, довго дивиться на Сергія, довго міркує... Нарешті просить пустити її на борг. Завтра вона принесе гроші. Божиться, що принесе. Тепер якраз не має, а додому далеко.

— То ще ж досить часу. Ще можна побігти додому і вернутися,— каже Сергій. Але дівчина боїться бігти додому. А що як вона піде, а тут почнуть без неї. Вона й завтра заплатить. Хіба ж Сергій не знає її.

Але Сергій сьогодні не знає нікого. Як тільки музика зайшла до клуні, як тільки прорвалась несмілість, як тільки всі переконалися, що нікого не пустять задурно,— навалились до столу всі нараз. Почалась метушня. Задні тиснулись, передавали гроші через передніх. Сергій впевняв, що всім стане квитків, Володько прибіг, побачив таке й побіг шукати ще одного продавача. Знайшов Олега, що приїхав на виставу, і просив його помогти Сергієві.

У дверях клуні стали два здорові, плечисті парубки. Всередині знову два впорядчики. Народ хильнувсь, мов повінь. Володько не встигає давати розпорядки... Одні просяться пропустити їх без грошей, інші щось питають, ще інші скаржаться. У дверях зчинився крик і гамір. Два п'яні парубки лізли без квитків, але їх зупинили.

— Назад! Не бачиш, тут варта?

— Пшол! Що мені варта. Пускай!

І тиснеться далі... Але не встиг дійти до порога, як міцні руки схопили його за комір, і той, мов лантух, полетів на подвір'я. Регіт, крик. П'яний зірвався, кинувся битись, та з'явилось ще кілька впорядчиків, і він відійшов...

Сонце зайшло, засвітились лампи. Клуня набита людьми й зачинена. Більше не влазить. Грає музика. Сцена закрита завісою з ряден. Навколо клуні стоять люди, що не встигли дістати квитка. Малі хлопчики, мов кліщі, повпивались у стіни клуні й крізь щілини дивляться цікавими очима до середини. Інші їх відпихають, бо хочуть собі поглянути...

— Петре, Петре! Пусти ще мене! Ти вже надививсь.

— Гнате! Дай я ще побачу. Лиш трошки!

— Тож там ще нічого нема. Сам нічого не бачу.

— Ага, нема... А дивиться. Пусти, пусти! Я тільки трошки...

Інші знову дряпаються на стріху або приносять підставку, щоб стати вище й

дивитися.

— Не тягни! Ти, халєро! Не тягни! Куди лізеш. Впадемо всі!

Гуууррр! Підстава звалилась, і все полетіло. Починається бійка. Михалко кинувсь на Івана, Іван божиться, що винен Микола, Микола спихає вину на іншого. Вибігає впорядчик і відгонить всіх, бо такий крик, що музик не чути.

На залі гамір, ніби в набитому вулії. Музика тне беззупину. Спереду сидять почесні гості. Он і комендант угорської поліції. Коло нього розложився з жінкою Габель. Приїхала й стара пані Неоніла Адріянівна, мати Андрія Андрійовича. Гольденберги цілою родиною — Мошко, Маня, Рая, Соня, Іцко... Там також місце для панни Галі, що сама не грає, але занята разом з іншими на сцені, там Саша й Лінкерт. Обидва вже встигли випити й мають веселий настрій.

На сцені тиха, швидка метушня. Артисти одягаються. Андрій Андрійович характеризує, намазує барвами. Володько запізнився, бо весь час бігав скрізь, де тільки треба, прибіг, швидко почав одягатись. За хвилину зробився рожевощоким, здоровим, в широких штанях з брилем на голові, парубком. Перед ним Роман, але це не Роман. Ніхто його не пізнає тепер. Вуса, чуприна під китицю, чемерка й люлька в зубах. Оля стала дівчинкою. Веселою, доброю, у білій, трішки вишитій сорочці, боса. Вона стрибає, сипле очима сміх, танцює тихо. І Роза Габльова змінилась. Свитина, очіпок, запаска. Очі підведені, зморшки… І багато інших… Всі тут, всі на місці чекають… Ось тільки завіса відхилиться.

— Дзвінок, дзвінок! — тихо наказує Володько.— Антоне, Ільку, Демиде! На місця! Хор! Займайте всі місця! Пам'ятайте, що перше співати! Я вам дам знак рукою! Махну отак — "Гиля-гиля". Отак — "Ой, що ж то за шум". Розумієте? Ну так. Другий дзвінок! Подивіться, чи вже всі всілися! Але тихо!

Андрій Андрійович розміщає першу яву.

— Олю! Розо! На місця! Ви, Розо, трішки схилені, голова оперта на руку. Ви уважно слухаєте вашу дочку. Оля сидить, руки в пелені, уважно дивиться на свою матір, оповідає свій сон, свої скорботи, хоче, щоб мати зрозуміла її. Ну! Добре! Готово! Можна третій дзвінок...

— Дзвінок! — тихо говорить Володько.— Всі за лаштунки! Суфлер! Увага!

Робиться велика тиша. Зала швидко вмовкає, тільки за стінами шкряботять і туляться хлопчики. Завіса поволі, майже непомітно розходиться двома половинами на боки. На залі гасне світло, на сцені збільшується. Перед глядачами картина: хатина з одним вікном і дверима. Від неї вправо, на кілках, за плотом соняшники й рожі, на плоті в'ються гарбузи, на кілках, не дивлячись на вечір, глечики. Вліво садок і ріг повітки. Вечір. Світить місяць. Тихо — ні одна гілка не ворушиться. Здалека долітає парубоцька пісня.

На призьбі перед хатою сидять мати й дочка. Мати трохи похилена, а дочка їй оповідає: "І от сниться мені, мамо, ніби біжу я… коло такого-от вітряка"… Серед глибокої тиші її м'який, ніжний голос бринить, мов срібна струна. Тріпотливі, повні остраху звуки вириваються з тієї живої картини, несуться над головами слухачів,

долітають до найдальших закутків і десь там зникають. Куди залітають вони й де зникають? Там десь, у тих палаючих цікавістю очах, у тих розкритих, висохлих від напруження устах, у тих вухах, що з напруженням ловлять кожне таке просте, але таке чарівне слово. Ось дівчина, що не може всидіти на місці. Вона бачить все, але їй здається, що це мало, й вона поволі, непомітно спиняється навшпиньки... її очі бігають по сцені, ловлять кожну дрібничку, слух напружений. Обличчя весь час міняється. Жаль, скорбота, радість, сміх — все, що бачить перед собою, все чистою, невинною душею приймає і страждає чи радується. Ціла зала — всі уважно дивляться, всі слухають цю дивовижу, це життя, цю живу красу. Бачать і розуміють серцем, цілим єством. Бідна дівчина просить матір вплинути на батька, щоб пустив її вечором погуляти. Там так гарно. Там стільки молодих, веселих істот. Там так хороше бавляться. Там, у гаях, у тих садах, під місяцем, серед чудового співу розцвітає барвистим, пахучим цвітом перше, жагуче кохання. Там ходять вони, ті, що тільки що вступили у справжнє життя, ті, що чують себе й хочуть жити повно, барвисто й широко.

Дівчата слухають ту казку й розуміють її. І коли б творилась вона перед очима не годину, а цілу ніч, вони прослухали б її з такою самою увагою від початку до кінця, бо ж як не слухати... Хто з них коли бачив щось кращого в житті? Хто показав їм щось, що діється на широкому світі? Хто кинув їх жагучій цікавості хоч один шматочок поживи? Ніхто, ніколи. Росли, жили, плодились, вмирали.

А там бореться старість з молодістю, минулість з сучасністю. Там цвіте велика любов, що захоплює все молоде, все живе. Всемогутня, чудова любов!

Проходить велика година. Для цих людей пройшла вона по землі майже непомітно, мов тінь, але скільки яскравого, гострого, незабутнього лишила по собі… Сцена доходить до кінця. Серед великої тиші на залі хтось сильно, дико висвиснув. Це Оксана. Ось на сцену виходить похилий, старий, з калаталом, сторож. Оксана пізнала в ньому свого Карпа й не вдержалась… Голос сам вирвався, серед тиші промчав стрілою й завмер.

Завіса швидко закривала кінець.

Але, щоб продовжити програму, Володько вивчив Женю кількох танців. Ось знову розійшлася завіса й на сцені дівчина в розкішному вбранні. Вишивки горять, мов живий мак. Намисто, стрічки, квіти. Коло дівчини моторний парубок. Вдарила музика, і пішов буревійний, сміливий, широкий танець. Парубок не жалує своїх ніг. Пішов навприсядки, аж іскри сипляться, а дівчина, мов метелиця, мов гонивітер, тільки спідниця та стрічки розвіваються, тільки чобітки миготять.

Глядачі не можуть всидіти на місці. Очі у всіх загорілися, руки й ноги затремтіли, кожна жилка напружилась, мов струна. Так би хотілося й собі зірватись та закрутитись у тому шаленому танці. А музика все тне, все жене вперед… Танцюристи ось-ось зірвуться й відлетять від землі.

А коли скінчився танець, все, що було в залі, вибухло буревієм радості й захоплення. Заплескали, загукали, замахали руками. Вийшли на сцену всі гравці, а на

них посипались квіти. За сцену тиснуться всі, хто може, щоб привітати Володька й інших. Андрій Андрійович вдоволений своїми артистами. Всі веселі, піднесені, захоплені. Сотні очей сяють нестримною радістю.

— Гарно! Чудово! Молодці! Показали себе! — тиснуть Володькові руку. Навіть комендант поліції і той стратив свою насупленість і прийшов на сцену.

— Добже, добже! — сказав він.

Габель приніс своїй племінниці цілий оберемок жоржин, повняків, айстр. Володько дістав китицю від Галі, Жені та Саші. Оля від Андрія Андрійовича, навіть Лінкерт потиснув руку Романом й буркнув:

— Шкода, що й ви не вдарили гопака...

Володько відходить набік і присідає. Він втомлений танцем. З чола сочиться рясно піт і тече по обличчю, але з огляду на грим обтертися не можна. Він до глибини душі зворушений і вдоволений. Намагався, напружувався, не шкодував своїх сил, але кажуть, що було добре.

Одначе нема часу відпочивати. У залі знову рейвах. Виносять лавки, очищають місце для танців. Люди виходять надвір, але ніхто не йде додому. Вечір темний. Десь-не-десь мигне на небі зірка, щоб за хвилину знову сховатися. Музика готується, дівчата чепуряться й оглядаються на своїх...

Володько встав і почав робити порядки. На сцені за лаштунками повно людей, хоч вони зовсім не мають що тут робити. Гравці змивають барви, переодягаються. Ось на залі вдарила музика й Володько пішов відкрити танок. Он стоїть Женя. Стрічки, корсет, вишивки... Веселі, сині очі... Взяв її й закрутився в буйному колі вальса. Яка вона легка, тонка й звинна. Вона не ходить, а літає. Земля сама тікає з-під ніг, а цілий світ, мов каруселя, крутиться. За ними пішли й інші. Спочатку Олег, Оля, Роман, Галя, а далі численні Гольденберги, за ними відважніші парубки. По часі вже не було місця, й Володько з Женею виступили та відійшли за сцену.

— Панно Женю! Вам так це личить! — шепнув Володько майже на вухо Жені, вказуючи на її вбрання.

— Та невже? — жартом відповіла Женя. Мовляв, сама знаю. Вона все жартує з Володька, не бере його поважно. Вона нікого не бере поважно. Для неї все жарт, ціле життя, весь світ.

Від'їжджала Неоніла Андріянівна. Сказала, що хоче попрощатись і з Володьком. Підійшов до неї.

— Да, да! Далжна атдать справєдлівость. Андрей Андрєїч всегда гаваріл, что ви талант. Да свіданія і благадарю!

Володько цілує старій руку, дякує, що відвідала такий скромний, селянський театр...

Сергій приніс касу. Цілий мішок паперових грошей. Ніхто не сподівався, що матимуть такий збір. Володько перебрав гроші й відтинки квитків, а Сергія послав за горілкою для музик. Габель заробить перший, а без цього не можна обійтись.

Володько почав розкладати гроші на купки й рахувати. Стане на залу, на всі

видатки, і зістанеться для "Просвіти". Ах, як буде чудово, коли на другий тиждень Володько з'явиться в Крем'янці й передасть "Просвіті" стільки грошей.

— Володю! Ах, ви, мошенник. Запросили мене на танець і забули! — Це Женя. Коло Володька нікого нема, всі пішли танцювати. На столі маленька нафтова лампочка й купи лапатих зім'ятих банкнотів.

— Ах, Женю! Дивіться! Тут сто тисяч! Купа марок. Це ж ми витанцювали. Рахуйте!

Женя також захоплюється купою грошей. Бере пачку й швидко маленькими прозорими пальцями рахує. Володько рахує також. Вона часто його перебиває, обоє збиваються й починають спочатку. Женя весело сміється, б'є його по руках.

На сцені виграє музика танець, у залі танцюють, але Володько не чує того. Женя також швидко забула про танець. За лаштунки прибігає Олег.

— Олег! Ви не танцюєте? — кидає Женя між рахунками, дивиться на нього, а пальці її швидко перебирають папірці.

— З ким? — питає Олег.

— … двадцять один, двадцять два, двадцять три… Боже мій! З Розою, з Неонілою Адріянівною, з Галею, з Олею, зо мною, з дівчатами… Тьху! Чотири, п'ять… Проклята лампа. Так мало світла…

— Йду! Танцюю! — крикнув Олег і вибіг.

— Ах! — вирвалось у Жені, і вона відірвала очі від грошей.

— Що, Женю? — спохватився Володько.

— Злякалась. Ні, то парик. Фу, яка я дурна! — вона дивилась просто на Володька. Він не міг видержати її погляду, червонів, дивився на другий маленький столик. Там перуки, барви, маски… І раптом Женя збирає всі полічені гроші в одну купу й гукає: — Володю! Дивіться! Володьку!

Володько здригнувсь і поглянув на неї. Вона тримала на руці купу грошей, але дивилась на нього.

— Нате! — сказала.— Ви сьогодні принц, багач, красунь! Ви… — увірвала, але одразу додала: — чудовий! Я вас люблю, Володю!

Вона це хотіла сказати жартом. Вона говорила таке всім. Але це вирвалось у неї по-українському, через те вийшло трішки інакше. Це вона також відчула й густо почервоніла. Одна її рука лежала на столі з грішми, і Женя помітила, що вона тремтить, і що Володько бачить це також.

— Ах, це дурне! Нате гроші! Ходім. Тут нікого нема! — викрикнула вона вривно й схвильовано. Володько встиг сказати:

— Панно Женю! Дякую за ваші очі! Я їх буду носити з собою.

Він взяв від неї гроші й запхав до всіх кишень.

— Підем в танець! — сказав швидко.

— Підем!

Взяв її руку й потиснув. Вона швидко, нервово відповіла. Зніяковілі обоє й просто через сцену коло музик вийшли. Музики саме урвали танець. Володько й Женя лишились у всіх на очах. Хтось гукнув: "Женю!" Другий (це був Олег) крикнув:

"Володьку!" і всі голосно, рясно заплескали. "Козачка! Козачка!" — загукали. Але Женя, червона, мов жарина, вирвала від Володька свою руку й плигнула між публіку. Володько вернувся назад за лаштунки.

Це сталось несподівано, і через те схвилювало Володька. Підійшов до столу й присів на стілець. Ліва рука лягла на столі. Чув неспокій, тремтіння... Боявся, що ось зараз сюди ввірвуться люди й побачать його таким. Одночасно було йому приємно й весело. Ріс, горів і, здавалось, виповняв собою цілий простір.

І дійсно. За хвилину було тут повно людей. Лінкерт, Саша, Роман. З'явилися вже пляшки.

— Пий! — підносять Володькові чарку.

— Ні! Сьогодні не п'ю! — відмовив твердо й рішуче.

— Дурень! — проговорив Роман і вихилив.

— Браво, браво! Володя не п'є! Принаймні один знайшовся,— загомоніли дівчата, а особливо Галя й Женя.

— Кричіть! — говорив Лінкерт.— Горілка шана й радість. Хто не курить, не п'є — не мужчина. А жінки, що таких люблять — кури й мізерія.

— А ті, що п'ють — тваринки, що хрюкають! — докинула котрась. Шум, гамір, рух. Галя знайшла собі обрізок дошки й присіла. У неї на руках примостилась Женя. Оля принесла торти. Самі пекли, самі принесли й самі себе гостять. Оля вся сяє, до всіх сміється, меле приємну нісенітницю й сама з себе регоче. Володько хвилинку сидів тихо.

— А, панове! Забули! Скільки грошей? — викрикнула Галя.

Володько зрозумів, про які гроші гутірка. Він став і, вдаряючи себе по кишенях, казав:

— Ось! Тут! Повно! Ще не встиг полічити! Женя швидко затупцяла ногами й закричала:

—— Галю! Ти ідіотка! Як тобі хочеться говорити про гроші! Рома! Дай мені чарочку. Скорше!

— От, це так! — сказав Лінкерт.— Лий! Женя герой! Повно лий!

— Ха-ха-ха! — заходилась реготом Оля, а Галя зіпхнула з колін Женю.

— П'янице! Геть! — сказала вона й струсила на колінах сукню.

Роман підскочив з чаркою. Женя взяла її, дзвінко засміялась і випила половину. Решту вилила через голову.

— Так п'ють в селі! — весело сказала вона й взяла кусник хліба.

Увійшов Сергій з двома порожніми пляшками.

— Ну, що? — зірвався до нього Володько.

— Витягли! — сказав Сергій... — І ще хочуть.

— Досить! Хай грають. Почастуй краще хористів.

У залі також рух. Скрізь набито молоці, всі гарячі й веселі. По часі Володько лишає товариство за лаштунками й виходить до зали. Музика заграла. Володько оглянувся навкруги, побачив Ганку й підійшов до неї.

— Дозвольте вас попросити на танець,— сказав їй. Вона зашарілась і віддалась мовчки в його руки.

Володькові дуже приємно, що так сталося. Вже давно не зустрічався з цією дівчиною, вже давно не бачив її зблизька. А тепер ось танцює з нею, чує її зовсім близько коло себе, чує дотики її грудей, чує навіть її хвилювання, що передається також на нього. Хотів би з нею заговорити, але не знаходить відповідних слів. Вона заговорила сама.

— А ви ще не забули мене? — запитала непевно, з посміхом... Блиснула на нього очима й одразу сховала їх.. Володько посміхнувся також.

— Певно, що ні,— сказав він.— Як можна. Вона:

— Ой, йой! Напевне забули. Я кілька разів зустрічала вас. Навіть у мій бік не глянули. Він:

— Бо, мабуть, вас не бачив. Вона:

— Бо не хотіли бачити. Він:

— Або, може, вас не пізнав. Будете багаті. Вона:

— Хто не хоче когось пізнати — не пізнає. Запаніли. Він:

— А, де там запанів.

Хвилина тиші. Після знову починає вона:

— Цього Великодня на цвинтарі коло церкви з Даркою коло вас пройшла й кинула на вас паперову квітку. А ви?.. Він:

— Це ви були? Ах, Ганусю! — вирвалось у нього зненацька.— Я вас пізнав, але ви дуже швидко тікали. Перед людьми не відважився вас доганяти. Ви були в голубому. Ні? І з вінком на голові...

Вона:

— Ее, хто! Хтось...

"Така сама, як і тоді", — подумав Володько.

— А пригадуєте, Ганко, там у школі? — запитав по короткій перерві. Вона:

— Ще б ні. Ой-йой, як пригадую… І не раз. Як то на Ронівському… Знаєте? Ті проліски для учительки Маші. Як то ви мені оповідали... Це було давно.

Мовчанка. Музики грають. Вони спокійно, плавно обертаються під їх звуки. Він чує її коло себе й хоче ще ближче пригорнути, але не відважується. Навколо стільки людей. Одягнена вона у білу, тоненьку блузочку. На грудях червона в'язанка. Спідниця гладенька, чорна, майже до колін, коротка. Володько хоче їй ще щось сказати. Від неї віє свіжістю, здоров'ям і ще чимсь, що хвилює його.

Ага. Он танцює Олег з Женею. Бачить його й моргає очима. Володько нагнувся до вуха Ганки й шепнув:

— Ну, а коли б я тепер до вас заходив? Вона запаленіла, мов жарина, й мовчала.

— Ну, чого ж мовчите? — спитав її знову.

— Хіба я знаю...

— А хто ж може знати?

Вона нахиляється до нього й шепче:

— Прийдіть... Прийдіть, Володьку! — і затремтіла, мов пташина. Володько виразно відчув те радісне, лячне, жадібне тремтіння. А по часі несміло, уникаючи його погляду, ще тихше сказала:

— А знаєте що? Прийдіть до Євдошки. Ми маємо там вечорниці. Сергієві скажіть. Він вас заведе. До нас заходять хлопці з Башковець, з Людвищ. Заходять і свої — Антін, Ілько, що прийшов оце "з поляків". Багато заходять. Зайдіть і ви... Але де там... Ви не зайдете. Дурите... Он на вас дивиться ота... Боже, яке гарне у неї вбрання. Вкраїнське, ні? Гарне, і корсет оксамитовий... А скільки стрічок... Як ви танцювали з нею, мені здавалось, що то... Не скажу, а вже хотіла сказати... — і замовкла.

— Що ви хотіли сказати?

— Не скажу. Сміялися б.

— Шкода. Хіба я такий насмішник.

Вона не відповіла. Натомість промовила своє:

— Думаєте, коли б я надягнула таке... Дарка сказала мені... ха-ха-ха! Не скажу. Знову не скажу! Їй-Богу, не скажу!

— Що там таке? Чому не скажете? Вона таємничо підтягнулася, притиснулася до нього й майже на вухо шептала:

— Казала мені: ти дурна. Купи собі таке вбрання, такий корсет, такі стрічки, і він тебе полюбить. Будеш, каже, бачити. Вона мені весь час, цілі роки вами у вічі цвіркає. Каже: це твій. І завжди так каже.

Замовкла. Треба було крутитися. Володько запитав її, окручуючи:

— А ви?

— Сміюся тільки. Бо куди ж... Я, знаєте, зовсім не сподівалася ще з вами говорити. І тоді на Великдень... Взяла на себе голубеньке, віночка... Воно мені так подобається. Дарка каже: "А ходім, Ганко, на цвинтар. Там дівчата кривого танця виводять". Мені якось не хотілося, бо думала йти на міщани до тітки. (У мене на міщанах тітка, Ольга, є)... Але вона все: ходім. Ну, я й пішла. Ілько саме тоді був на відпустці — пристав до нас з Наталкою. Ви знаєте Наталку? Вона не ходила до школи... Ількова сестра. О!.. Перестають грати...

Музики урвали гру. Танцюристи почали поволі розходитись. Володько взяв Ганку за руку й сказав:

— Ходімо на хвильку надвір...

Вона згодилася.

Двері тепер відчинені навстежінь. Світло з клуні б'є в темноту ночі. Багато хлопців і дівчат виходять парами й зникають по різних кутах. Протискаючись поміж людьми. Ґанку хтось майнув хустинкою по носі, і якийсь дівочий голос гукнув: "Ганко!" — і більш не сказав нічого. В тому голосі чулась усмішка, заздрість і щастя. На обличчі Ганки помітне те саме. Вона оглянулась і кинула:

—Ти!

Надворі холоднувато, але молодь на це не зважає. Наліво веде доріжка в садок. Там повно людей. Чути сміх, дзенькіт скла. Коло плоту ряд слив.

Під одною сливою Володько й Ганка зупинились. Вона стала коло плоту й оперлася. Він взяв її обидві руки, і так стояли. Руки її теплі, тверді. Деякий час стояли мовчки, ніби набирались сили. Зненацька вона засміялася.

— Чого ви смієтесь? З мене?

— З вас? Ай! Якби я з вас могла сміятись?

— А чого ж?..

— Ах, так... Не знаю... — знизала плечима та спустила вниз очі. Вона хвилювалася, не знала, які вибрати кращі слова.

— Як то? — питав її Володько, хоч добре розумів її.

— Я кажу: ми, сільські дівчата, всі дурні.

— А то ж чому?

— А так. Не знаю, як вам сказати… Ми дуже віримо. Володько перебив її і нагадав нескінчену розмову.

— Ее,— сказала вона.— Не можу вам усього розказати. Це було б на цілу ніч. А тоді, на Великдень, підходимо до цвинтаря. Сміємося, жартуємо... Знаєте, як то наші сільські дурні дівчата… Невчені, прості… Всі отак, знаєте… Підходимо. Дарка ще на дорозі кричить: "Ганко, Ганко! Глянь!" — "Куди?" — кажу. "Он туди…" Я глянула, дивлюся: а ви стоїте коло попівського паркану з Олегом… Мені щось так зробилося… Не можу й слова сказати. І радісно, і соромно… Та, ніби мене хтось накрутив і раптом поставив на землю. Дивлюся, знаєте, чую, що вся горю з сорому, але кажу: та що? Чи ти, кажу, здуріла? Ай, кажу: геть-те! Вирвала від Ілька свою руку, він мене за руку вів. Ви всі, кажу, дурні. А вони в сміх. І так увійшли ми на цвинтар. Ви якраз хотіли відходити, а я не знала, що робити, вирвала з вінка одну квітку і кинула на вас. Ви оглянулись, засміялись, але пішли далі й не вернулись. Я тоді пізнала, що ви вже мене забули. Мені було так сумно, так сумно. Не знала, де подітися. А Ілько ще договорює: "Ааа! Втріскалася! Він на тебе й не дивиться!" Йди, кажу, ти, нещаснику рогатий! (він тоді саме рогату шапку носив). Не хотілося співати, була зла, здається, когось роздерла б. Куди там, думаю, йому до мене. Там, за парканом, на дорожках та лавицях Галя, Оля, ще якісь панни. За нас, своїх, він вже забув. Ще й тепер на вас зла. Так, так! Зла, й кінець!

— Невже! Чому? Ганусю! — проговорив лагідно Володько, особливо останнє слово.

— Тому! Бо зла! Серджусь на вас! Мала б казати вам ти, як колись. Хіба ми що? Інші? Те саме грішне тіло, і ті самі руки… Тільки тепер з мозолями. Ваші, мабуть, ні? А я думала про вас: думаю, чому він ніколи до нас не загляне? Запанів, забув. А я все думаю, все думаю. Колись очей з мене не спускав, а тепер… Все чисто забув… І село, і нас… От чому на вас зла!

— Я хотів прийти,— сказав Володько.

— А не прийшли. Чому?

— Боявся.

— Дурите… Чого боялись? Мене? Хлопців?

— І вас, і хлопців, та й дівчат.

— Дівчат? Ха-ха-ха! Ну, чого? — Ганка дивувалася щиро. Не розуміла його.— У нас, знаєте, просто: прийшов, обняв, вщипнув. Захотів, поцілував... Що хотів, сказав. Ми ж не панянки... Пужалуста, пужалуста... Ми вам не пужалуста. Прості дівчата. Що на думці, те й на язиці, і так добре. Менше брехні...

У клуні знову почали грати, але ні Володько, ні Ганка не квапились туди йти. За плечима лоскотав холод. Ніч темна, мов вугіль, але та темнота сьогодні приємна й чарівна. Такі ночі не трапляються часто. Такі свої, довірливі... Тримаєш руки тієї істоти з двома довгими русявими косами, синіми очима, з тонким гнучким станом і, хоч її не бачиш, але чуєш кожним нервом, віддихом. Чарівна темнота пливе навколо тебе, а ти тримаєш чиїсь руки й думаєш якраз так, як часом марив в ті найкращі, найяскравіші дні молодості. Так. Це "вона". Вона і є. Близька, доступна, пружна, мов тятива, й п'янка, мов добре вино. Таку тільки бачиш у снах; у мріях, а тут вона на яві... Тут вона в твоїх руках — та величезна дорогоцінність, що тільки молодості дається зовсім даром.

А Ганка оповідає далі. Оповідає про себе, про своїх приятельок, про досвітки, що там роблять, що говорять. Вона бажає розповісти йому всі дні й години свого цілого дівоцтва, щоб він знав її і більше не боявся. Час все йде поволі, ніч відходить все далі й далі. У клуні грала музика, то знову вмовкала. Люди входили, виходили, танцювали, бавилися...

І от Ганка,здається, сказала все. Володько знає, хто до кого залицяється, хто за ким плаче, хто сміється...

— Ах, як гарно було там! — завершує свою думку Ганка. Під "там" вона розуміє сцену, декорації, співи.— Так би й я хотіла жити. Я плакала разом з Оленою.

Володько посміхається. Він розуміє її та її плач. Це не плач, а радість. Але треба все-таки розходитись.

— Ну,— каже нарешті Володько, потягнувши Ганку за руки,— підемо. Там нас чекають.

Вона погоджується, але ставить умову:

— Прийдете до нас? Направду? Дурите! Не вірю! Ну, побачимо.

Розійшлися. Володько спішить на сцену. Тут уже розходяться, прощаються з Володьком. Женя жартівливо йому погрожує. Габель забирає свою Розочку, хоч це не до вподоби Романові.

Володько почав розплачуватись. Заплатив Яковові. Той не спав цілу ніч, все навкруги обійстя бігав та відганяв напасників. Дістав за своє. Після підійшли музики й просять "на дві пляшки" для кожного. Подивився на них сердито, але розплатився.

— Йдіть! Пийте!

— Підем,— сказав "бідний чоловік" Симон.— Може, й ви з нами?

— Йдіть самі. Я не п'ю. Потребуємо ось на "Просвіту"...

— То знаєте... "Просвіта" "Просвітою", але наш брат мусить зайти до Габеля. Такий, бачте, закон.

— Дурний закон. Розстріляти його варто.

— Но... Не ми його встановляли, не ми й будем розстрілювати... — завершив Симон.

Після підійшов до Володька Антін і говорить потиху:

— Там он чекають хлопці. Знаєш... Вони стільки для тебе попрацювали. Дай їм. На другий раз ще підуть. Хоч "по пляшці" дай.

Володько не стримався:

— Для мене? Працювали? Хіба то для мене. На, дай їм! Хай п'ють... Чорт з ними. Але працювали вони не для мене.

— Ну... — затупцяв Антін.— Хто там буде розбирати, для кого... Що виробили, то виробили. На чарку стане...

"Говори з кобилою отченаш,— думав Володько.— А це ж найповажніший парубок..."

Володько нарешті розплатився зо всіма, а решту сховав на "Просвіту". П'ятдесят тисяч зісталось, і то добре. Розпрощався з Олегом і Сергієм і пішов сам додому. На вечірці були Василина й Хведот, але ті вже, мабуть, давно сплять дома. Ніч уже минає. Ось на сході починає ясніти... Володько ледве ступає. Втома, враження, плани на будуче навантажили його тягарами, а він несе все, мов добрий бендюжник. Ноги ступають по землі, а вона, здається, гнеться від його тягару. Але він йде, все йде, все ступає туди на схід, назустріч сонцю... Перебирав у думці всі враження, посміхався не раз, зупинявся і, здавалось, з кимсь говорив. Може, з'явилася перед ним синьоока Гануся, може, весела Женя, можливо, згадав ті слова, що чув сьогодні...

Але все те разом — добре. Тепер, здається, зрушилось, тільки треба впертості й бажання. Коли дійшов до свого хутора, зупинився й ще раз глянув на село. Добраніч. Підем відпочивати. На перший раз досить. Завтра встанемо й будем рухатись далі...

III

Ані Матвій, ані Настя не були на виставі. Досить того, що й так ціла родина там. Не можуть отак батько й мати геть з дітьми забратися, зоставити господарство на волю Божу і піти на фіглі-міглі дивитись. На Володька Матвій махнув рукою... Все одно не буде з нього господаря... Даремна річ. Ціле життя сам на ниві своїй дерся, і на старість, видно, приходиться самому товктися. Нема мені зміни, хіба в домовині, думав старий. Росли діти, думав про них, з-під землі рвав — думав, господарі будуть. А тут... Той пішов і не вернувся. Той все марить Бозна-що, все думає, все невдоволений. Йому бач вже тісно стало на своїй скибі, йому бач заманулося в світ. Хоче, мовляв, все бачити йвсе знати... Не буде з нього толку для господарства,— закінчує старий свою думку.

І коли Володько вернувся над ранок з вистави, коли ліг і заснув кам'яним сном, Матвій тільки підійшов до його постелі, подивився, побачив його втомлене, виснажене обличчя й не сказав ні одного слова. Треба йти в поле й заорати конюшинисько, але не будив його. Сказав Хведотові:

— Слухай! Покорми коні, поки худобу виженеш...

— А Володько чому не встає,— відгризнувся Хведот. Він мусить тепер за Василину худобу на цілий день пасти та ще й дома працювати.

— Володько,— похмуро муркнув старий.— Володько вже не наш...

Після Матвій виволік плуга, підмазав коліщата теліжки, прикрутив міцніше плиту й причепив шлеї. Конюшинисько треба орати глибоко. Мусить все бути на місці.

Випив кварту свіжого з житнім хлібом молока й пішов. Настя все бігала, потиху гуторила, скаржилася на Володька, але Матвій не промовив ні одного слова. Забрав коні, плуга й пішов у поле.

День видався ні добрий, ні поганий. По небу пливуть великі, мов гори, хмарини. Поміж ними прорветься десь шмат синього неба, часом і сонце на хвилину блисне, щоб кинуть на землю кілька тих байдужих променів.

Вітер віє з-над угорської долини. Ліс приспішено скидає свою оздобу. Жовті, ніби воскові, листочки відриваються від своїх галузок і летять Бозна-куди. В поле, на долину… Летять, летять, тріпочуться в повітрі, опадають, то знову підносяться, ніби бавляться чи змагаються з своєю долею. Деякі залітають дуже далеко, геть аж до Матвієвого конюшиниська.

А Матвій зайняв загін від Ет-тоєвої межі й пішов. Плита глибоко зарилася в тверде, проросле міцним корінням конюшинисько. Коні напружилися й потягнули. Груба скиба вивертається, аж коріння тріщить, і кладеться як попало на другий бік. Матвій цупко тримає чепіги, поцмокує на коні, час від часу підгонить їх посвистом батога й ступає за плугом.

Треба на зиму обернути це поле. За два літа, коли його не оралось, завелося у ньому досить різної черви. Треба вивернуть, щоб мороз покінчив з тим усім. На весну можна ярицю посіяти або овес. На конюшиниську поросте все. Вилежалась земля, та й конюшина сама додає сили...

Від дороги ген аж туди на горбок тягнеться борозна. Налетіли галки, ворони, шпаки. Скачуть борозною, по скибі, вибирають з землі борозняків, б'ються… Надійде Матвій, птахи зірвуться, облетять дугою й знову осядуть. А хитриш з них лишають гурт і йдуть борозною за Матвієм.

Он по дорозі хтось іде.

— Дай Боже здоров'я, дядьку Матвію! — гукає подорожній. Це Карпо з Дебрі.

— Боже поможи!

Матвій на хвилинку зупиняється.

— Спаси-Біг! — відповідає. Голос його вже досить втомлений й нерівний.

— Добре ореться? — питає Карпо.

— Е! Не дуже. Тверде.

— Що будете на ньому сіяти?

— Картоплю, думаю, посаджу на зарік.

— Але тре буде вироби...

— Та певно. Ось виорю, за зиму вимерзне, підвезеться трошки гною. На весну ще раз переверну та роздеру трояном, і буде...

— Досить праці з тим...

— Що ж. Без праці нема нічого. Життя.

Карпо вже зупинився й хотів би погуторити. Він постояв би з приємністю, вийняв би папірка, закурив би. Після, уважно спльовуючи, розповідав би докладно про погоду, про те, яка то була торішня осінь, а яка тепер, про те, що пашня трошки ніби

подорожчала, що "проклятюща марка" все падає і падає... Ось скоро добрі гроші були, а тепер сміття, що гидко в руку взяти... При цьому не оминув би "правлєніє" й "чортових панів"...

Але Матвій не виявляє наміру стояти й галакати отак на пусто. Робота сама не зробиться. Треба орати. Обертається, жене коні й решту слів вже на ходу відповідає Карпові. Нема на гутірки часу, нема...

Матвій краще ось обдумає своє. Не можна випустити з рук господарство, коли нема кому перейняти його. Старий не старий, слабий не слабий — тягни й все. Ось хату нову, аж кричить, ставити треба. Тулиться чоловік в отій норі вже стільки літ, нема де навіть кості протягнути. Вже дерева нібито навозив і цеглу вже замовив. Ось тільки прийде санна дорога, треба буде перевезти. Не можна опускати рук... Треба тягнути, коли Бог хотів, щоб він і на старість не мав якоїсь зміни. Може, хіба аж той найменший підросте'. А цей... Не буде з нього для хазяйства толку.

Згадав Матвій Василя. Згадав його таким, як бачив востаннє. На тому каштаному... Ех! Минулося, як сон. Прогуло, прогриміло й тільки голод, мор і чорні круки лишились… Пригадав, які-то недавно були роки, коли за пуд ячменю десять хур колючого дроту та хуру гарматних щитів який-небудь Іван Штука з Сапанова давав. За сіллю люди по сто верстов ходили. Такі-то пережили роки, і все даремно.

А може, й ні. Побачимо, що буде далі.

— Вйо, Сіра! Тягни, тягни! — проговорює старий до коней.

Сусіди виходять, дивляться, як працює Матвій, говорять:

— Бач. Батько поле оре, а син комедії виробляє. І розумний старий, а. дурний. Дав би я йому таку комедію, що не знав би, де свої зуби збирати. Заманулось сина зробити паном, а тут він не пан й не Іван... А сам як тягнув плуга, так і тягне...

Володько не спав довго. Коли сонце досить високо піднялося, встав, швидко помився, поснідав і пішов на поле змінити батька.

— Йди, йди! — казала Настя.— Де ж видно, щоб старий весь час тягнув. І коло хати стільки праці, що тільки Господоньку, поможи!

Коли Володько вийшов, Матвій вже Зорав досить порядний шмат.

— Будеш орати?— спитав старий.

— Поорю.

— Тільки отам, на закруті, притримуй добре. Скоро обід. Коні втомилися. Тверде, як камінь. Коли б то Бог дав, трохи протягнула добра година… Добре було б отам під Угорщиною зяблю заскородити. Навесні тоді краще ореться... Під лісом просянисько також варто привести до порядку. Пнів там стільки. Колись, було, як мав ще силу, пішов і повикидав. А тепер хай ще гниють... А озимина, здається, гарно зійшла, коли б тільки зима порядна видалась. Змінилися наші зими, змінилися. Не знаю, що то сталося, але, бувало, оце по Михайлі як прийшли морози, як замерзла земля, як впав сніг, то аж на весну зійшов. А тепер дивись: дощ, дощ... Земля не замерзне, впаде сніг, полежить, згине, знову нападає по коліна. Земля не замерзла, і пашня випріває...

Ще довго поволі оповідав Матвій Володькові. Хотів, щоб трошки й коні відпочили.

Натягнулися досить, аж мило на них зійшло. Оповідав, що і де має зробитися, що на весну будуть сіяти, про колишнє... А коли трохи коні відпочили,

сказав:

— Ну, тепер підеш. Як доореш сьогодні, то завтра заволочиш зяблю...

— Я завтра думаю піти до Крем'янця,— сказав Володько.

— А то ж чого? — підняв трохи голову Матвій...

— Дістав он листа. Вибори будуть, так кличуть мене до міста на нараду...

— Вибори? Які то вибори?

— До сойму вибори. Вибиратимуть послів. Голосування

буде.

— Таак? То ти, значить, підеш? Ну, то я скажу Хведотові, щоб заволочив. Худобу вижене стара, або й я сам. А які там будуть посли?

— Та ще й я не знаю. Піду, послухаю, що там будуть казати. Треба своїх людей післати...

— Ну, то напевне. Толку з того буде стільки, як і торішнього снігу, але хай все-таки йдуть. Колись і до думи вибирали. Он з Людвищ одного вибрали. По тисячі рублів на місяць дістав, каплицю .виставив муровану... Тільки й лишилося по його послуванні. Навіть господарем порядним не став. Мав гроші в банку, прийшла революція — й все пропало. А хату й господарство під час повстання спалили. Тепер жебрак.

— Ну, а як там твоя вистава? Вдалося то? — запитав Матвій наостанку.

— Добре було, тільки багато мороки.

— Зібрали якісь гроші?

— Сто двадцять тисяч.

— Ого. То було діло. А що з тих грошей буде?

— Розплатились за все, а п'ятдесят тисяч на "Просвіту".

Матвій не сказав більше нічого й відійшов. Володько залишився орати, а одночасно обдумував свої справи. Треба було піти в село й зробити там порядок. Все так і зісталось на купі. Може, хоч Сергій надумається та піде до Якова. Треба розтягнути та повідносити позичені дошки, треба віднести перуки. Ну, це Володько зробить завтра...

Треба було й до Левинських навідатись та подивитись, який то у них настрій. Цікаво було б взагалі послухати, що говорять в селі...

Після Володько пригадав Женю й Ґанку. Обидві стояли в його очах, і не знав, за котрою побігти. Женя вже ось скоро від'їде, а Ганка лишиться. Женя весь час ніби жартує, ніби кпиться. Весела, в'юнка, говірлива. Ганка пружна, мов тятива, і гаряча. Її очі завжди горять, завжди бігають... Уста її вогкі й соковиті, груди молоді й пружні.

— Вйо, Карий! — підганяє Володько коня. Йде борозною, тримає в руках чепіги, на шию зачіпив віжки. Коні поволі, тяжко ступають... Копита їх грузнуть в землю. Доходить до кінця поля, обертається, викидає плуга та деякий час йде вільно. Блискуча плита відбиває соняшний промінь. Часом Володько відкидає на ходу з-під граділя пирій, що за якийсь час наб'ється туди. Після, дійшовши до другої борозни, зручно хапає за праву чепігу й ставить знову плуга. Коні так навчені, що самі заходять у борозну.

Тут за плугом родяться всі Володькові плани. Звідси бачить він свою життєву дорогу, що далеко, далеко, перетинаючи границі й закони, стелиться десь туди до далекого Дніпра й Києва. Ось він тут, бачить свої добрі коні, бачить поля, свій хутір зі садком, але думка не тут. Ні, ні. Ні одного разу не зупинилася вона на цій ріллі, під цією солом'яною стріхою, десь тут поблизу. Ці обрії й ці широти вузькі для неї. Направо й наліво широкий світ, направо й наліво безліч нового, небаченого, незнаного. Піти, пізнати, вирвати звідти все, що доброго, й вернутись, хоча б сюди на це поле та вже не зрушитись. Навчити або змусити ці поля й ці стріхи чогось такого, що обновило б їх, спружило б, привернуло б їм розумний, Божий образ, так давно десь ними страчений і затоптаний...

Гори, моя пекуча уяво, і поможи! Постав знаки такі й інші та дай слова, налиті живою, кипучою кров'ю. А коли ти. Боже, десь є коло мене й розумієш мої бажання, вділи мені не багато… Непомітно — дрібну частинку своєї мудрості вділи, і я вже благословлю твоє велике ім'я. І я піду по цій землі, починаючи від цієї чорної скиби, і буду там і там — геть по широті сіяти чудовий твій глагол во ім'я Правди і Честі. Пішли мене куди хоч. Я піду й буду скрізь так, як мій батько зерно, сіяти добре, розумне, чесне слово... Потрібне слово, конечне слово.

Володьку, Володьку! Чого зупинився там і дивишся, мов маг, на той схід? Ори землю, край її лемішем твого плуга та мовчи, мов залізо, мов камінь. Твоє в тобі, і всі закони є проти тебе, а може, й сам Бог. Ти, чи твій батько, чи, може, дід зробили один гріх і сім поколінь не спокутують його... Рабами будуть! Худобою без язика й без слова! Попихачами на свому власному грунті! Юдами і Каїнами, що продадуть за півсрібняка честь, свободу, право!

Вйо, коні! Далі. Мати на дорогу вийшла й кличе на обід.

Сонце вже піднялося високо, коні втомлені, з позападалими вздухвинами. Сам орач прокидається, мов спросоння, й дивується, що навкруги одно поле...

А вечором після праці подався в село. Ще як тільки почав умиватись, як тільки причісував перед кусником дзеркала свою чуприну, Настя одразу почала:

— Господи, Господи! Находився, наморився! І що там тебе тягне? Два роки не ходив, а тепер що Божий вечір...

Володько, як звичайно, подивився на неї, але не сказав нічого, І коли він відійшов, Настя накинулась на Матвія:

— А чого ти мовчиш? Ти ж батько?

— Говори вже ти. Маєш язика за всіх,— спокійно відповів

Матвій.

— Говори, говори… До вас говори, як до муру. Слова мої для вас полова. Я можу день і ніч говорити, а ви всі своє.

Останні слова витиснула разом зо сльозами. Матвій поблажливо дивився на неї, злегка кивнув рукою й одвернувся. Мовчав, супив чоло, час від часу розгладжував його своєю широкою долонею й думав. А коли Настя трохи втихомирилась, вона несміливо промовила:

— Ти... Слухай. А може б, його того... Оженити? Хтозна чого він там ходить. Що ти думаєш?

Матвій посміхнувся, а по короткій мовчанці промовив:

— Це ти вже йому сама скажи.

Більше не сказав нічого.

А Володько тимчасом подався до Сергія. Мешкає той з другого боку села за церквою й школою, там, де дорога починає йти в долину. Стара, непоказна хата. Подвір'я також просте. Садочок, пліт, наліво клуня з широкими подвійними дверми.

У хаті направо від входу піч, далі двоє ліжок, розхитаний стіл. Над столом півтузіна святих і Шевченко в кожусі. Від нього вбік попід стелею полиця, і на ній пара десятків книжок. Макар не раз поглядає на них ласим оком, коли бракне папірка. Але торкнути їх ще не відважився.

До Сергія ще заходять Никон Бохін і Кіндрат "дядьо". Цей весь міцний, суцільний. Обличчя нагадує місяць уповню, а на нім маленький, кирпатий носик. На просторому обводі він майже тратиться. Зате чуб міцний. Добре врісся на свому місці.

Никон інший. Це вже "таку-го-ма" жижлик, але кращої породи. Ніс його заняв своє місце гідно. Очі сірі й посмішкуваті. Коли говорить, ноги його в колінах подригують. При тому додає "таку-го-ма" і чвиркає кутом рота.

Ці два й Сергій з Володьком якось одразу зійшлись і злилися в одно. День-денно Володько відвідує їх. Мова. Слова, сміх. Щодень те саме, мов крапля, що твердий камінь довбе.

І цього вечора зайшов Володько. Застав усіх.

— Ааа! Здоров, Тимоше! Ха-ха-ха! Не підступайте, не підступайте! Знаю ваші наміри! — наподоблює Никон вчорашню гру Володька.— А ходив батько до волості? Ха-ха-ха! Добре! Добре! Сміху-у! Наші дівчата боки рвали. Ну, а що тепер?

— То как я бил у солдатах,— почав Кіндрат,— і стояли ми у Вільні. Дали нам преставленіє. От було сміха.

— Сміха то сміха, хлопці,— сказав Володько.— Ось нам треба про щось інше подумати.

— Вєрно! — зазначив Кіндрат.

— Нам треба, братва, читальню,— сказав Володько й подивився по всіх обличчях. Ніхто нічого не казав. Настала тиша. Тільки по хвилі заворушився мовчазний Сергій і докинув:

— Це треба.

— Ну да! — проговорив і Кіндрат.

— Далі нічо. Можем,— зазначив і Никон.

— Мусим виписати хоч одну газетку,— докинув Володько ще одне полінце. Згорить то згорить. Але після цього настала довга, вперта мовчанка.

— А де ж гроші? — ляпнув нарешті Кіндрат. Володько подивився знову по всіх обличчях. Никонове було байдуже. Йому хотілось закурить і думав, де б дістать папірка. Кіндрат відговорив своє й досить. Піднімав правого чобота й бурчав:

— Ну й проклята грязюка.

Сергій посміхавсь у вус. Дивився на Володька з-під лоба й ловив його думку. По часі він сказав:

— Гроші є. А не стане — зложимось!! Це вийшло зовсім певно й відважно. Але Никон і Кіндрат ще більше замовкли, а Володько сказав:

— Ну, а що там на селі? Гуляють хлопці?

— Гуляють! Аж курить! — одразу озвався Кіндрат,— В суботу у Химки весілля. Тараска вчора витягнули з болота ледве живого. Напився в мозок.

— А Йон знову побив людвищан. На другу неділю збираються до Башковець,— сказав Никон.

—Хто?

— Антін, Ілько, Йон, твій Демид. Там весілля...

— І не бояться. Хіба тамті забули за празник?

— Кого наші бояться? Коли до чого — Йон підступить: тарах в зуби, і справа скінчена. А дівки аж пищать. Йон двом нараз голови розбив. Тарахнув дрюком, вправо, вліво!.. Було сміху.

— Десять пляшок, кажуть, випили...

— Було. Дай, Сергію, папірка!

— Не маю. Хіба з газети.

— Давай хоч бібулу. Треба б купити папірка.

— Завтра йду до Крем'янця. Можу купити,— сказав Володько.

— Йдеш до міста? — перепитав Сергій,— Пішки?

— Так.

— Чекай до середи. Буде ярмарок. Під'їдеш, ще й чарку вип'єш,— сказав Кіндрат, посміхнувся.

— Ні. Йду завтра. Вибори будуть, голосування.

— Ого! А це ж куди вибори? — здивувався Кіндрат.

Володько почав пояснювати. Кіндрат і Никон деякий час слухали, але після почали все виразніше проявляти байдужість. А Сергій все сидів, все мовчав і все посміхався. Вечір тягнувся мляво. Володько почував велику втому, розпитався, що зробили з дошками й чи розчистили клуню, та відійшов.

Була чорна, осіння ніч. Неба зовсім не видно. У глибокій темноті грузли хати, і тільки десь-не-десь проривалось кволе світло з вікна. Коло Габеля стояло кількох людей, а в шкальні ясно світилось і було гамірно.

На другий день Володько відійшов до Крем'янця. Погода все псувалась і до вечора почав сіяти дрібний дощ. Дорога розбилась зовсім. Втомлений і голодний вернувся Володько аж іiізно вночі, а вже до рання на магазині й на всіх видних місцях були міцно наліплені плакати. Час від часу перед ними хтось зупинявся й довго, вперто читав.

Але за пару днів коло тих плакатів з'явилися інші. Володько зустрів Сергія.

— Не знаєш, хто то поналіплював оте? — показав один зірваний з числом двадцять два.

— Козак,— сказав Сергій,— Вчора в нього була нарада. Сидів комендант, війт. Довго пили. Кіндрата також поїли. Після він і порозліплював...

— Кіндрат?

— Він. Але я зустрів його й кажу: дурний. Будеш оте розліплювать? "А що?" — питає. Сховай на оселедці. Він порозліплював кілька, а решту ми сховали. Бачив, як порозліплював? Вітер вже, напевне, їх підібрав.

— В неділю в Крем'янці віче. Не хотів би піти? — сказав між іншим Володько.

— В неділю? А весілля?

— В суботу відтанцюєм, а в неділю махнем. Ні? Це варто, Сергію.

Сергій замовк. Думав, що має робити. Умовився з Мокриною, що буде танцювати на весіллі, аж тут перешкода.

— Добре! — викрикнув Сергій по часі й тріпнув правою рукою.— Підем!

Дні поволі тягнулись. Сльозливі, похмурі дні. Сіяв дощ, шумів вітер. Дерева вертілись то вправо, то вліво, на всі боки, мов дівчата на весіллі. Спадало листя, летіло з вітром, куди той хотів. Поля пустіли й пустіли, ніби забуті й залишені. Навіть пастушки трималися лісу й запусту угорських хащавин. Там тепер весь час куріло, звідки неслися виспіви Кузьмової Христі, там десь бебкав Ех-тоїв німий, що, не дивлячись на свій вік, все ще пас худобу. Кузьма також не мав пастуха, через те вигонила Христя. Часом приходили туди парубки, починались жарти. Під деревом горіло велике багаття. Дим вився навкруги, а з галузок скапували краплинки роси на голови.

Володько любив такий час. Пригадував своє хлоп'яцтво, і тягнуло його туди, до веселого товариства. Але не міг відважитись піти туди. Зовсім відбився від своїх, відучився з ними говорити, не знав, що має з ними робити.

Йшов сам у поле, у ліс... Блукав по запусті й придивлявся до всього. Ось пень, що його зрізали колись з батьком. Рівний, гладенький, вогкий. До нього прилипло кілька палькатих, поруділих кленових листочків. Он той вже встиг обрости пасинками. Там далі гурт струнких осичок. Листя їх вже майже осипалось, тільки трохи лишилось, але й те весь час хвилювалось, тремтіло й, здавалось, ось-ось одірветься. Коло деяких пнів росли купами опеньки. Не хотів їх збирати, бо не думав скоро вертатись до хати. Чув себе добре на самоті з природою. Якась солодка туга входила в душу. Все більші й більші думки огортали його. Іноді вилазив на високий пень, ставав, дивився перед себе, а після починав співати. Голосно, сильно співав і сам слухав свій спів, сам ловив його звуки, що летіли далеко, далеко туди, в хащі.

Після йшов глибше в запуст. Ось гарний, захисний куточок, обставлений молодими берізками. Чудові, веселі дерева. Кора їх свіжа, біла, ніби мальована, тоненькі, бронзові галузки, легкі, округлі листочки. Поміж ними клен старий, насінник стоїть, ніби для захисту. Ось виглянуло на хвилинку сонце й пригріло сюди… Володько присів на погнилому пні проти сонця. І стала перед ним Ганка. Виразно бачив її сині, як небо, як волошки, очі… І бачив усміх її, ніби усміх сонця, що ось виглянуло з-за хмар у цю осінню пору. А в серці відчув солодкий, тремтячий неспокій...

Спустив голову й опер її на руки, вперті ліктями в коліна. Довго дивився вниз на свої мокрі, з прилиплим листом чоботи.

Ах, коли б стояла вона тут направду. Коли б дивився отак на неї і чув голос її, і бачив очі... Прийди, кохана, прийди! Не хочу нічого, лиш бачить хочу тебе!

Марив, снив, тягнувся в незнане — велике, широке, чарівно незнане... Хотів кохати свіжою, палкою й криштально чистою любов'ю. Такою, як описують в книжках, такою, як в піснях співають, такою ніжною й разом твердою, такою звучною й разом тихою любов'ю.

Йшов час, небо все більше від заходу відкривалося, вітер сюди й туди розкидав великі хмарини, ніби вони перешкоджали йому кудись бігти. Нарешті майже зовсім розкидав. Небо зісталось синє й чисте, лиш час від часу гналась по нім хмарина, ніби квапилась догнати тих, що втікли за обрій.

Сонце через те зайшло свобідно й червоно. Весь захід ніби облився червоним, а цілий пригірок на Чешчині палав. Володько навмисне покинув свій запуст, вийшов на взлісся, стояв тут, мов стовп граничний, і все дивився на захід, на озеро, що половиною вже ховалось у тінь, на березовий гай, що на другому боці долини. Як любив він це все. Як на все оглядався. Як цікавила його кожна та незначна деревина, ніби вона йому рідна сестра. Боявся сам себе через цю дивачну любов, що змішувалась з іншою любов'ю, після ще з іншою, спліталась, зливалась у щось одно. Боявся сам себе, бо знав, що так як він, так не любить ніхто... І що можуть його тут бачити, можуть сказати людям, а ті будуть сміятись, пальцем на нього показувати… Скажуть, ледащо, час дорогий марнує, бігає, ніби скажений собака, по полях та по лісах... Від людського ока ховається, ніби нечистий... Але захід все горів. Кілька хмарин, мов опали, знову виплили десь зовсім зблизька, ніби сиділи вони за горою, збурились і піднялися. Виплили й посунули чистим небом. Після починало гаснути там, на Чешчині, озеро сховалось зовсім у тінь. Кілька ворон летіло з тамтого боку просто на Володька. Долиною проїхав селянин. Володько провів його поглядом, хоч той і не догадувався, що ним хтось з тамтої гори цікавиться.

Нарешті настав вечір, і Володько пішов додому. Боявся тільки, щоб не зустріти батька. Краще не треба. Сьогодні треба було піти щось там заскородити, чи заорати, чи вивезти гній... Щось там треба було зробити, але Володько не зробив. Покинув все й пішов. Настя бігала, тупцялась цілий Божий день. Матвій також не дармував. Хведот ходив з кіньми. Василина прийшла зі школи й одразу взялась до роботи… Тільки Володько один відбився від усіх... Відколовся, як громом відбита галузка... Зайвий він тут. Хай йшов собі в той світ, коли не хоче бути дома.

Була це субота. З села долітали звуки дзвона. Повітря було чисте, й звуки свобідно собі плили й розкладались навкруги. По хатах світили лампи. Родини сідали до вечері. Все втихало навкруги й навіть вітер втихав, ніби змовився… Досить, мовляв, навіявся. Свято йде, й мені відпочить треба… Бог дозволив йому: ну, йди, спочинь. Але завтра знову вставай рано!

По вечері Володько знову подався до Сергія.

Село стояло оповите переднедільним спокоєм. По деяких подвір'ях ще вештались люди. Десь скрипіли ворота, десь брехав собака, але все це так, ніби рештки денного гармидеру, що не може ніяк втихомиритись.

Як Володько вже був коло церкви, зачув з другого боку долини бубнування. Згадав, що там сьогодні весілля і що всі хлопці підуть туди, і, напевно, у Сергія тепер нікого нема.

І дійсно. У Сергія не було нікого, крім його батька Макара. Сидів, розкарячивши ноги, на лаві, курив і спльовував на землю. Володька він не зовсім долюблював, бо той приятелює з його сином, через те на питання, де є Сергій, сердито буркнув:

— Чорт його знає, де. От десь пошлявся. Може, у Никона. Володько пішов до Никона. Це перша сусідська хата над самою дорогою. Зайшов у сіни й одразу відчинилися одні двері...

— Сюди! — крикнув хрипливий Кіндратів голос. Володько зайшов до маленької кімнатки з одним віконечком. Було темно й непривітно. Коло великого столу понуро сидів Кіндрат.

— А де ж Сергій і Никон? — запитав Володько.

— Зараз прийдуть,— байдуже відповів і задумався. Робилося зовсім темно. Маленька лампочка, що коптіла на поличці, починала згасати.

— Керосіни нема! — пробурчав Кіндрат і матюкнувся.

— А чому не йдеш у велику хату? — запитав Володько.

— Там сидить Тараско. Никонова мати й сестра в Башківцях на весіллі, а той старий бугайчик сумує.

Знову стало тихо. Лампочка дуже швидко згасала й густа темнота заливала кімнату. Кіндрат схилив голову на стіл і тільки час від часу матюкався та добавляв:

— Ах, жизнь, скажу тобі. Сообача!

— А це ж чому? — пробував заговорити веселіше Володько.

— Дєніг нєт. Коли б мав деньги... — і Кіндрат не договорив.

У сінях хтось затупав і по часі відчинилися двері. З темноти чути Сергіїв голос.

— Кіндрате! Є вже Володько?

— Є! — хрипко, але певно проговорив Кіндрат.

— То клич.

— Ходім туди! — сказав Кіндрат.— Побачимо Тараска. Він продав вчора хуру нецьок, а сьогодні повинен пропити гроші...

Обидва встали й через сіни перейшли до другої, просторої кімнати. Над столом висіла й ясно світилась лампа. Коло столу сидів Тараско. На столі стояла пляшка горілки і кілька головок часнику. Сергій ходив по хаті, а Никон порався за бугаєм . Звідти також виглядало двоє дітей — хлопчик і дівчинка.

— Дай Боже! — привітався Володько й усім подав руки.

— Дай Боже! Сідай з нами! — буркнув Тараско. Увійшов Никон і приніс на тарілці сала. Привітався з Володьком.

— Чекали на тебе. Ось у дядька Тараска горло пересохло. Вже й говорити не

може...

— Ні! — сказав Володько.— Пити я сьогодні не буду. Прийшов тільки сказати, що завтра йду до Крем'янця, й може, хто з вас буде мені за товариша.

— Їрунда! — понуро проговорив Никон.— Від чарки тільки дураки відмовляються!

— Ні. Я не можу! — твердив своє Володько.

— Дурниця! — вибухнув Кіндрат.— Примусимо! Не будеш з нами, не будем з тобою! А будеш з нами — хоч у пекло полізем за тобою...

Сергій мовчки дивився на Володька й посміхався. Володько поглядав на сердиті, суворі обличчя своїх товаришів, на чисту, синяву пляшку, на велику чайову шклянку, що стояла коло неї, і не знав що робити. Вже наперед чув в собі огидний присмак горілки, але відмовитись не міг. Інакше було б зле. Він ще хвилину вагався, але Кіндрат ревів:

— Брось дурака валять! Как удару кулаком, весь дім розвалю. Що, ми вмирати мусимо, чи що?

— Но, но! Що це ти того... Не дівка ж... — говорив спокійно Сергій.— Сідай, сідай. Лий, Никоне! Дай-бо-здоров'я! Ще одну! Одразу по дві. Загрітись треба.

Володько випив одразу дві шклянки, сильно крякнув і почав швидко закушувати салом з часником.

— Молодець! — заревів знов Кіндрат.— Знаю, що маю діло з чоловіком. Лий, Никоне! Дядько Тараско чекають...

Але Тараско не чекав. Він вже сам наливав собі повну шклянку, виливав її спокійно в широкий, зарослий дикою рослинністю рот і наливав другу. Після ставив спокійно пляшку й так само спокійно закушував. По часі тільки буркнув:

— Е-е-е! Чарка, варкою. А все-таки не та... І самогон був ліпший.

Після випили Сергій, Кіндрат і Никон. На Кіндраті пляшка спорожніла, але зараз же з'явилася знову повна. Кіндрат взяв її, стукнув дном об ліву долоню, і корок полетів між образи. Володько одразу почав п'яніти. Робилося тепло, настрій піднімався, язик ворушився й хотілось говорити.

— Ну! Чорт з вами! П'ю! — почав голосно,— Але завтра всі до Крем'янця.

— А що там? — пробурчав Тараско.— Ярмарок? Як буде могорич, то й я піду.

— Підем! — рішуче викрикнув Кіндрат.— Буде там віче! Козак заявив — хто піде, попаде до жандарів, але ми раз і на козака плюємо! Ось вип'ємо, а після на весілля. Гей, козаки! Хто не п'є, не наш брат!

— Правду, Кіндрате, кажеш! — ожив Тараско.— Ех! Це як колись було. За Миколки! Я ще тоді чувсь молодим. До Антоновець, бувало, підеш, а там корчма над шляхом стояла. Блатваки туди заглядали. Часом п'ять коней за ніч спустять! Грошей було! Ех, було! Що тоді бракувало чоловікові? Нема грошей, пішов у ліс, проробив день, і руб в кишені. П'ять пляшок є — не пий, а купайся! От були часи!

— Да! — хрипів Кіндрат.— Дураки були, що революцію робили. Цар був все-таки наш брат. Ні? Кажуть, дурак був, але всьо-таки человек. А це саме главне. Водка була, хліб був, сало було! Якого чорта ще хотіли? Слабода! Вот тепер маєм слабоду!..

— Но, но! Досить там. Весілля втече... — казав Сергій.

— Не так весілля, як Мокрина. То ти йди. Нам і тут добре,— перечив Тараско.

— Ні! — озвався Никон.— Хто як хто, а я не опущу весілля. Йдеш, Кіндрате?

— Кіндрат не ваш брат. Коли Кіндрат ходив по весіллях, ти ще на припічку кашу їв,— додав Тараско.

— Нічого, Тараску! — встав і зазначив Кіндрат.— Тут ще маєте, пийте, а наше діло парубоцьке. Підем, хлопці!

Зібрались і вийшли на двір. Ніч була темна. На дорозі ще не висохла грязюка. З високого неба миготять зорі. З другого боку долини доноситься виразно гра музик. Реве труба, квилить дрібно кларнет, бубонить бубон.

Володько був п'яний. Хотілось співати, кричати, бігти. Затягнув якусь пісню. Хлопці підхопили її, взялися попідруки та, не оминаючи болота, пішли хитаючись вниз.

"Ой, там зібра-а-а-а-лась бідна голота

До-о коршми гулять!"

— виспівує Володько. За ним реве Кіндрат, Никон, Сергій. Йдуть поволі, часу мають досить. Дійшли в долину, перейшли річку, влізли порядно в болото. Кіндрат лаявся. Далі йшли під гору. Музики все гучніше грали. Почали попадатися люди. Ось коло перелазу парубок з дівкою стоять. Поприлипали одно до другого й стовбичать хто зна як довго. Товариство пройшло коло них, навіть не глянувши.

На подвір'ї, де було весілля, повно людей. Стоять підводи, бігають і кричать парубки. Володько й товариство одразу подалися на тік, де танцюють. Протиснулися через юрбу дівок, Володько загорнув котрусь і пішов ходором.

Дівчина не знала спочатку, з ким танцює, але поглянула й здивувалась. Ніхто не сподівався бачити Володька на весіллі. Всі дивляться й очам не вірять. Всі знають його, Матвієвого сина, але ще ніхто не бачив його на весіллю. А гуляти вміє. Добре танцює. Що б сказав Матвій, коли б побачив сина-гуляку? Що б? Нічого б не сказав. Сам був молодий і сам гуляв. Ні?

Коли скінчився танець, до Володька підійшли хлопці. Десь взявся Антін і так приязно положив свою руку на Володькове плече, що те мало не відкололось. Але Володько не моргнув й бровою.

— Де в лиха взявся тут? — запитав.

— А що? Хіба тільки вам тут місце? — відповів хвацько Володько.

— Так! Правильно! — загуло кілька голосів. Ось і Ілько з Демидом. Обидва недавно з Торуня вернулись, в гарматниках були, ще навіть рогатих шапок не змінили. Ходили між дівками, перебирали їх та співали то-рунські "Гусі-сюсі...". Здорові козарлюги... Володько звернувся до них:

— А, чорти! Як там йде?

— Йде! — кинув Ілько.

— Мелеться! — додав Демид і почав говорити по-торунському...

— Ой, щось не розумію тебе!! — сказав Володько.— Не розумію по-панськему. Кажи вже краще по-мужицькому. А може, хлопці, затягнем що? Знаєте "Ой, на горі"?

— Тягни! — крикнув Антін і, не чекаючи поки хто зачне, затягнув сильним, сирим басом. "0-о-ой, на г-о-о-рі там женці жнуть!" — протягнув він два рази, а решта підхопили:

"А попід горою, яром долиною,

Козаки йдуть!

Гей, долиною, гей, широкою

Козаки йдуть!"

Всі, що були, парубки прилучилися до співаків. Пісня гриміла на ціле село. Сильні парубоцькі груди напиналися як могли. Володько брав першого тенора й виводив його десь під самі зорі...

У хаті йшов перепій.

— Тихо в ліс! — кричав сват.— Послухайте, люди добрі, що то буде за мова! Десь тут має бути пані молодої й пана молодого тітка, Олена! Живе близько, перелаз низький, скрипучі ворота й рябий собака! Молода, сто літ живе й хліб жує... За чужими сватами бігає, свого чоловіка частує макогоном. Гарна, мов писанка! Моторна, говоруха-лепетуха, тоненька, що поки навколо обійдеш, цигарку викуриш. Обсилає її пан молодий і пані молода подарунком дорогим, шовком і золотом. Хай підходить, за себе промовить, нам покажеться! А ні, то віддам на запорожців! — викрикує слово високо й голосно.

Хлопці всі як один уривають пісню і ревуть: — Г-у-у-у! Двері й вікна хати відчинені. Там повно людей. Понад головами видно дві лампи, оздоблені рушниками образи й руку свата, що високо над головою тримає тарілку з подарунком.

Брязнули знову музики. Хлопці пішли в танець, а Володько також. Перш-ліпшу піймав й закрутився. Сергій і Никон десь зникли між людьми. Сергій все одно не танцює, а йшов він на весілля тільки, щоб побачитись з Мокриною.

Кіндрата також не видно. Він завжди тримається там, де попивають. Ось він якимсь чином "за стіл" втесався, сидить спиною до дверей і, обнявшись з жінкою свого кума Малая, уминає смажену капусту. А Малай — підвідчик з підбитим правим оком, сидить за столом коло мисника й також їсть. Піт ллється йому з чола. Їхали з церкви й на звороті коло Тараска віз пішов шкереберть, а дівчата висипались у грязюку. Сам Малай мало ока не стратив...

Після танцю вийшла з хати якась сваха, знайшла Володька й потягнула також "за стіл". Трохи соромився, але йшов. За столом молода, коло неї... Ганка. Це вона шепнула молодій, а та покликала Самійлиху, і Володько опинився коло Кіндрата.

— О-о-о!

— О-о-о!

— Здоров! Як маєш? Дивись, яка кума! Як ягода! — показував Кіндрат свою сусідку.— Сідай з другого боку!

— Володьку! — гукнула з покуття Ганка. Володько кинув на неї погляд, посміхнувся, але Кіндрат вже підносив йому під самий ніс налиту чарку.

— За здоров'я моєї куми! — ревнув Кіндрат.

— За здоров'я пана молодого й пані молодої,— сказав Володько й вихилив чарку.

— А куму минув?

— Ви! Кручений куме! — червоніла, ніяковіла й відбивалася кулаками Малаїха. Сама гарна, повновида, з високими, сильними грудьми.

— Що? Кепська кума? — шепче з другого боку поза спиною куми Кіндрат до Володька.

— Кума двадцять п'ять,— відповідає Володько, заїдаючи капустою. Та чує, їй приємно й вона голосно сміється.

— Ви-но не того,— звертається вона півзворотом до Володька.— У мене там чоловік ззаду...

Володько обтер уста й потиху заспівав їй на вухо:

"Набік, хлопці, набік,

Бо чорт мужа несе!"

Кума голосно засміялася. Кіндрат також. Ганка подивилася на Володька, почервоніла й прикусила нижню губу. Молода й молодий спокійно, як личить у таку годину, сиділи, нічого не їли, дивилися на гостей і тільки час від часу когось зблизька припрошували:

— А заживіть, тіточко! А попробуйте! Свату! А ви чого ложку відложили? Ану, ще трошечки!

— Їж, брате! їж! — ревів через куму Кіндрат.— Всякоє даяніє благо і всяк дар совершен звише! А через те їж. А де чарка? Е-е, щось воно...

"Гей, хто п'є, тому наливайте!

Хто не п'є, тому не давайте!"

— заспівав Кіндрат. Йому допоміг Володько. За плечима вирувало, як у кітлі, сват все обсилав. На дворі співали хлопці, у хаті молодиці. Скоро мають відводити молоду до комори й переодягати. Кіндрат почав закидати їй натяки.

— Ей, ей! Не садиться нашій молодій! Комора тягне. А ти, Сидір, чого надувся? Злякався? Не бійся. Попроси мене, все обтяпаю!

Володько випив ще кілька чарок. У голові стуманіло. Стіл починає підніматись, стеля також. Кіндрат по часі виліз і десь зник. Володько зістався з його кумою. Вона була зовсім привітлива, ближче підсунулась, говорила, підспівувала, підливала горілки. Ось рука її під столом доторкнулася до Володькової руки, але він одразу свою вийняв і, ніби нічого не помічаючи, почав співати веселої. Кума плеще в долоні й виспівує:

"Сидоруньо грушки тряс,

Маланя збирала,

А Маланя не йшла заміж,

Сидора чекала..."

— Гоп, г-о-о-о весілля! — кричав щосили за плечима сват. Володько не міг більше видержати за столом. Йому все підливали горілки й силували пити. У голові й так шуміло, хотів вирватись і тікати.

Коли заграли музики, викрикнув:

— Ех, в танець! Підем, Ганко!

— Почекайте! — кинула вона йому через стіл, хоч це не належалось. — Після!

Вона мусила досидіти, поки молоду не поведуть до комори. Володько залишив куму, виліз і мало не через голови потягнувся до сіней. За ним потягнулась і Малаїха. Ось він вже на дворі. На току грають. Взяв Малаїху й пішов в танець.

Танцював, мов скажений. Ноги ходили самі, був легкий...

Носив Малаїху навколо себе, що та ледве встигала за ним. Тільки спідниця її розвівалась.

— Поля! Поля! — гукав Володько.— Гей, поля! Танець все збільшувався. Парубки не хотіли відстати від Володька й гнались, мов вихори. Піт заливає їх, дівчата вже кричать, але хто на це зважає. Весілля! Поля! Гуляй душа без кунтуша!

І коли скінчився танець, Володько почув спрагу.

— Ей, дівчата! Котра подасть води! Зацілую! Не встиг оглянутися, як вже котрась подавала йому кварту з водою. Протягнув руку, хотів взяти воду, але зиркнув на дівчину. Стояла перед ним весела, рожевощока, з великими карими очима. Був п'яний, хитався на ногах, мов очерет від вітру, широко відчиняв очі, щоб краще бачити. Взяв у руку кварту, але не пив. Дивився просто їй у вічі.

— Ну й карі! — сказав він.— Вас тільки цілувати!

— Не кажіть! — відповіла дівчина відважно й певно.— Ще перехвалите.

— Йдіть собі! Зникніть з очей поки не пізно! Відійдіть далі! Тут стоїть сам гріх! — поволі говорив Володько і розводив руками, ніби хотів розгорнути з-перед себе людей.— Гей, поля! — викрикнув він, але заточився.

Його підхопив Сергій.

— Хлопці! Дорогу!

Володько не перечив. Сергій вів його під руки, а той йшов слухняно, похитуючись, і говорив:

— Сергію! Чорте мій! Брате рідний! Кажи, хто та дівчина! Невже тилявчанка!

— Хіба не бачив її? Не хились! Випив наперсток, а п'яний на відро. Наталка то. Я ж тобі про неї казав.

— Наталка? Ага! Стій, брате! Наталка? Любив колись Наталку. Ах, Сергію. Здається, сто літ живу на землі. Поїдем десь інде. Так, кажеш, Наталка. Так, так! Це вона! Грім мене на цьому місці трісне! Наталка!

— Мовчи,— шипить над ним Сергій.— Он її брат Ілько. Він над нею сторожує. Має нареченого з Людвищ.

— З Людвищ? Плюю! До Людвищ не пустим такої. Самі потребуєм... Тут росла, тут жий! Сторож? Не боюсь сторожів. А Кіндрат де? Ха-ха-ха! От дивак! Підходить до синагоги, кусень цегли у руку і брязь. Шиби розсипались...

Володько вже не міг стояти. Його занесли до сусіда й положили на лаві. Лежав блідий, знесилений, витягнутий, мов мрець. Час від часу намагався встати. Коло нього сидів Сергій, приходив дивитись Кіндрат.

— Ну! Буде нас пам'ятати. Вгостили! — хвалився задоволено.

Після прийшов Никон. Володько все лежав, голова боліла, думки мішалися.

— А на віче? Підем! Підем, братва! — говорив. Язик йому заплітався. — Кароока! Йди з дороги... Взяв цеглу... Прийшла й Ганка, глянула на нього:

— Боженьку! Сергію! Що ви з нього зробили? Нащо ви його так впоїли?

Підійшла зовсім близько до Володька, взяла його руку. Після стала коло лавиці навколішки.

— Бідний, бідний Володько! — шептала вона й дивилась на його бліде обличчя. Кілька смужок волосся спадало йому на чоло, а очі були заплющені... — Дурні хлопці! Так напоїти!

— Нічого! — казав Сергій.— Проспиться й пройде. Треба було охрестити у віру християнську. Побудь тут з ним, а я після прийду.

Сергій вийшов, і в хаті зісталась сама Ганка з Володьком. Більше не було нікого. Всі на весіллі. Троє дітей спало на запічку. Володько чув, що коло нього Ганка, чув, що казала вона, але не міг піднятися. Йому було навіть приємно. Вона стояла схилена над ним, поводила легенько долонею по чолі, торкалась пальцями уст, брів, заплющених очей. Шептала над ним якісь слова. Володько починав забуватись. В його уяві ще мигали якісь шматочки дерев, листя, очей... У вухах дзвеніли дзвоники. Чув, що лавиця під ним угинається й опускається вниз. Починав поволі кудись западати, летіти в темноту, у прірву. Часом здригався, хотів зірватися, але не мав сили й все летів у безмежну темноту.

IV

Рано Володько прокинувся й довго не міг отямитись. Чужа хата, чужі люди, взутий, вдягнений. Одяг зім'ятий, чоботи в болоті. У голові все ще шумить, очі невиразно дивляться на світ Божий. Встав на ноги й заточився.

— Ну, що? Виспались? — запитала господиня, тітка Домка.

— Де ж хлопці? — запитав Володько, не відповідаючи на її питання.

— Які? Кіндрат? Той десь повіявся. Сергій раненько приходив, але не хотів вас будити. Казав, що прийде... А Ганка тут майже до ранку чепіла.

— І вже пішла?

— Певно. Що ж. Вже люди з церкви повиходили.

— Ну, я піду,— сказав Володько.

— Куди? А поснідати. Ось підсмажила яєшню. Поснідайте.

Володько відмовлявся, але врешті сів до столу й почав їсти.

— Не маєте кислих огірків? — запитав.

— А чому б ні. Я зараз.— І побігла з мискою до льоху. По хвилі миска огірків стояла перед Володьком. Увійшов Сергій.

— Ну, що? Вже? — питався Володька.— Як чуєшся?

— Уяви, як може чутися свиня, коли проведе ніч у багні,— сказав Володько.

— Свиня кращого місця й не знає. Для неї то найкраще,— відповів Сергій.

— Ну, але йдем до Крем'янця! — рішуче проговорив Володько.

— Думаєш, підем? — перепитав Сергій.

— Неодмінно. Клич хлопців і з місця! Ні хвилини далі. Віче в дві години. Якраз встигнемо! Але раз-два.

— Тут ще будуть музики. Ганка просила задержати тебе,— казав Сергій.

— Ні. Досить! Я мушу йти. Не підете ви, сам піду. Я мушу! Досить цього. В голові у мене, як в улію. Фу! Чорт його знає, як це все сталося.

— Це мусило бути. Не пішов би ти з нами, не пішли б ми з тобою. Ще я пішов би, але інші... Зрештою, чому не можна випити...

— Хіба це зветься випити?.. Положити чоловіка... Це випити? Де Кіндрат, Никон? Піди за ними...

Але йти за ними не пришилося. Обидва прийшли самі, бо не знали, що сталося з Володьком.

— Хо-хо-хо! Він вже танцює знову,— проговорив весело Кіндрат.— Чи не варто б похмелитись?

— О, ні! Це вже ні! Йдемо до Крем'янця! — сказав Володько.

— До Крем'янця? Що ти здурів? — здивувався Никон.

— А що? Ти думав, я жартую? Зараз йдем. А не підете ви, я сам піду.

— Нє, брате! Я вчора сказав! — рішуче сказав Кіндрат.— Слово святе. Сказав, то сказав. Пообіцяв — зроби. Хай у пекло, а йди. Підем!

— Ну, але треба поснідати,— сказав Сергій.

— Поснідаєм! — кинув презирливо Кіндрат.— Зайдем на весілля й поснідаєм. Ще й чарку дістанем. А Ганка також зрадіє. Вона щось до нашого Володька— того. Дівка, мов куля.

Вийшли з хати й перейшли на весілля. Там нікого вже не було. Всі розійшлися. Хто був, то спав. Молода вже встала, ходила по хаті і робила порядок.

— Ну, що? Як, Оксано? — підморгнув Кіндрат... Молода зачервоніла й вдарила його жартуючи кулаком.

— Западенний Кіндрате! — проговорила.

— Ну, й дивіться. Запитав її по-доброму, а вона б'ється. Давай ось краще миску холодцю. Хлопці снідати хочуть! А де Сидір? Спить? Намучився, бідака? Трохи затовсту жінку взяв. Ну, нічого. Помічник скоро знайдеться. Так, Оксано? Де Ганка?

— Ганка пішла до церкви. Співає.

Оксана принесла миску холодцю, хлопці сіли, змололи її й рушили в дорогу.

Виходили на край села, під черешні Ількового батька... Тут починалась дорога, що веде на шлях. Зустріли Ілька. Вертався десь від дівчини з вечорниць.

— Куди, хлопці? — запитав.

— Хоч, приставай і ти! Кидай мрежи своя, в які ловиш дівчат, і ходи за нами! Святим будеш! — сказав Кіндрат.— Йдем до Крем'янця, на весілля.

— Ні, справді! Куди? — допитував Ілько.

— Правду кажу! До Крем'янця. Взад кругом і з нами,— жартував далі Кіндрат.

— Як хоч, ходи,— сказав Володько,— Шкодувати не будеш.

— Де наше не пропало! Піду! — сказав Ілько, тріпнув кулаком і засміявся.

Товариство збільшилось. З заходу повівав вітер. Небо досить чисте. Дорога майже висохла. Хтось затягнув пісню й хлопці рушили.

Йшли швидко, розмашно. Ні один не хотів зменшити ходи, кожний тримався шику. Вийшли на шлях. Почали зустрічати людей. Деякі їхали на возах. Ілько не знав, куди йде, але не питав, бо не хотів виявити цікавості.

За дві з половиною години підійшли під місто. Доходили до міщанських садків й тут зустріли людей.

— Куди, хлопці? — спитав один дядько.

— До міста! — майже разом відповіли.

— А маєте документи? Он там далі стоять жандарми й без документів арештують. З півсотні вже забрали.

— Стоп! — сказав Володько.— А дійсно! Маєте, хлопці, документи?

Виявилося, що не всі мають.

— Не біда! — сказав Володько.— Хіба до міста веде одна дорога?

— По всіх дорогах стоять,— сказав дядько. Пусте й це. Знайдем стежку. Ходім, братва! Вперед! Все вперед!

Парубки зійшли набік і межами пішли просто на міщанські сади. Виминали дороги, хати. Перейшли кілька садів, гаїв, заплутались у городах, заблудилися. Нарешті натрапили на двох молодих хлопців.

— Куди йдете, панове? — питає один з хлопців.

— Ми ніякі панове, а чесні люди,— сказав Кіндрат.— А йдемо собі до міста. От і все.

— Не потребуєте нас боятися. Ми можемо випровадити вас на дорогу. Може, на віче йдете?

— Так,— сказав Володько.— Йдемо на віче. Поможіть нам вийти на якусь дорогу.

— А ви хто будете? — спитав знову Кіндрат.

— Ми з української гімназії. Всі наші учні розійшлися проводити людей на віче. По дорогах скрізь стоїть поліція.

— А що це вони хочуть? — питає далі Кіндрат.

— Хіба не знаєте? Напевно, знаєте, чого хочуть. Віче дозволене й законом і чим хочете, тільки пан староста задумав перевірити людям документи. Знає, що не кожний з документами за поріг виходить...

— А ви не знаєте такого Олега Левинського? — запитав Володько.

— Чому ні. З нашого класу. Він також десь тут. Сьогодні ціла гімназія в роботі.

— А хто вам казав це робити? — запитав ще раз Волоцько.

— Ніхто. Самі. Ми ще вчора знали, що сьогодні буде... Так завжди буває, коли наші щось задумують робити.

Йшли й вийшли на вулицю. Гімназисти провели парубків до самого місця, де має відбутися віче. Дійшли до кіна "Пересвіт". Тут було вже скрізь повно народу з села. Старші, а переважно парубки, трохи дівчат. До початку віча ще доброї півгодини, а ціла вулиця забита народом. Володькове товариство вмішалося й собі між народ. Всі говорили про вибори. Поміж людьми ходили молоді хлопці й роздавали плакати,

нумерки, брошурки, часописи. Всі брали, ховали в кишені, щоб почитати дома.

Володько хотів знайти Олега, але це йому не вдавалося. Пішов до нього на квартиру, та не застав дома. Шукав його скрізь між людьми, але дарма. Занадто багато було скрізь людей...

У дві години відчинили кіно й люди почали входити. За півгодини в залі не лишилось ні одного вільного місця. Люди тиснулись у двері, щоб якось дістатись до середини, товпились, натискали на передніх.

— Не тисніться! Люди! Нема більше місця! — гукали спереду.

Володькові та його товариству вдалося зайняти добре місце. У великому натовпі всі, навіть Кіндрат, споважніли. Ілько аж тепер довідався, куди він попав, і то зовсім несподівано. Сьогодні хлопці йдуть до Башковець на весілля, будуть, напевно, чекати і його, а він, як крізь землю провалився. І цікаво. Матиме що оповідати після.

А людей все прибувало. Ціле подвір'я перед кіном було заняте народом.

— Бачте, що нашого люду насунуло,— казав Володько своїм хлопцям.— Бачте, як люди цікавляться життям. Тільки наші села, як копиці гною. Лежать собі й спокійно гниють...

Ніхто Володькові не перечив. Навіть Кіндрат. Дома він знайшов би і слова й аргументи, але тут, серед цієї людської маси, серед цієї велетенської сили, він не знайшов своїх слів. Думав: а може, воно щось і потрібне, коли за ним стільки народу зійшлося, І грошей тут не дають і не поять горілкою, а дивись, скільки народу зійшлося. Мов хмари люду найшло.

А народ хвилюється, гуторить. Всі очікують, аж відкриють віче. За добру півгодину до залі увійшло кількох людей. їм зробили дорогу й між людьми почали шептати:

— Це кандидати! Наші! Отой невисокий, товстенький, в окулярах,— кандидат від Крем'янеччини. Бачите? Той другий також. А той товстий з великим носом — це з Дубенщини. Сьогодні будуть всі промовляти...

— А он і поліція. Ого. Сам комендант. Ага! Засів на трибуні разом з послами. Пан який!

Задзвенів дзвінок. Всі вмовкли так, ніби вимерли. На сцену вийшов той самий кандидат з Крем'янеччини в окулярах і почав говорити:

— Вельмишановні збори! Дорогі товариші й товаришки! Іменем виборчого комітету нашого повіту відкриваю сьогоднішнє віче!

Бурхливі оплески й крики "слава" перервали промовця. Кіндрат, Никон і Ілько зніяковіли, але, отямившись, і собі почали плескати. Промовець говорив далі.

Завданням сьогоднішнього віча є познайомити наших виборців зо всім тим, що розуміється під словом "вибори", чому-то вибирають і куди вибирають. Також завданням нашого віча є познайомити наших виборців з іншими виборчими листами, що ведуть між нашим народом агітацію й пропаганду з наміром перетягнути наш народ на свій бік...

Промовець говорив про довгий час царського режиму на наших землях, коли-то наш народ був зовсім відсунутий від всякої політики, коли нашому народові

дозволялося тільки пити горілку та молитися за царя, що ту горілку робив. Через те ми не призвичаєні думати політичне, ми не розбираємося в партіях, ми не цікавимося ніякими законодатними установами, ми не знаємо, що є над нами якісь уряди, які беруть податки, беруть у військо, коли треба, женуть на війну, але що то за держава, який то уряд, хто в ньому сидить, для кого й нащо платимо податки, за кого й пощо йдемо на війну й кладемо там своє життя, це все ми напевно не всі знаємо. А все це, шановне громадянство, треба знати. Бо інакше ми не можемо вважати себе громадянами держави, а скорше громадянами якогось звіриного царства, отак, як, скажемо, десь у лісі живуть звірі. Ми мусимо знати, хто ми, де живемо, на якій землі, чи самі собою управляємо, чи нами хтось управляє. Мусимо знати, кому ми платимо податки, мусимо знати, хто над нами панує, і мусимо знати, які права нам належать. Це ми мусимо знати!

— Ми,— говорив промовець;— є українці! Ми заселюємо цілу цю землю... Всі села, що густо розсіяні по цілій землі, є українські села! І цього ніхто не мусить забувати! Бо з цього випливає все дальше, все, що торкається цілого нашого життя. Ми не маємо своєї держави, але ми живемо в іншій, чужій державі, якої закони й конституція гарантують нам певні права, і ті права мусимо вміти до останнього використати. Також мусимо вміти домагатися від урядів, щоб законом і конституцією гарантовані нам права були урядами респектовані, щоб їх не ламали, щоб ними не зловживали. Ось через те ми мусимо мати там нагорі, коло уряду когось від себе, якихось своїх людей, щоб пильнували наші інтереси там і не допускали до порушення їх урядами.

Далі говорив промовець про вибори, про сойм, про сенат. Пригадав, скільки є в державі партій, що то за партії, скільки є виборчих лист. Потім перейшов до їх пояснення. Перебирав одну за другою, починаючи від першої, казав, хто за тими листами стоїть, чого вони хочуть, за що борються. Перебрав так усі й почав поволі підходити до тієї, за яку маємо голосувати ми.

На залі було зовсім тихо. Люди стояли без руху, без віддиху, без найменшого звуку. Всі слухали, хапали слова, намагалися їх зрозуміти. Кожне обличчя напружене, розчервоніле. У залі півтьма, тільки на сцені трохи світліше, і через те ця суцільна, збита, мовчазна маса людей видавалась ще грізнішою, ще потужнішою.

Володько слухав також уважно, але не міг стриматися, щоб не обернутися, щоб не подивитися в обличчя свого сусіда, своїх товаришів. Всі були однакі: поважні, спокійні й суворі. Справжні, розумні люди. Хотілось їх завжди такими бачити. Скрізь, на кожному місці. Зо всіх далеких сіл прийшли сюди, зійшлися і збились в одну, велику, сильну, тверду масу. Приємно й радісно бачити їх. Душа пружиться й тіло набирає сили, коли дивишся на той вибраний народ. Бо сюди пішли переважно кращі, сильніші, розумніші...

А промовець все говорить. Ось вже він доходить до своєї виборчої листи, коли зненацька спереду хтось крикнув. Серед глибокої тиші той крик, крім голосу промовця, пролетів над головами всіх слухачів і викотився десь на двір. На сцені встав комендант поліції.

— Іменем закона розв'язую віче! — проголосив комендант.

— Що? Як? Що сталось? — пронеслося між народом.—

За що розв'язує? Чому?

— Просимо говорити! — почали кричати із зали.— Просимо далі. Ніхто не сміє нам заборонити говорити!

— Тихо! — крикнув рішуче комендант.— Пан староста сказав розв'язати віче, й так має бути!

— Але ж за що? Ми маємо право робити віче! — казав здивований кандидат на посла.— Пан староста мусить це знати.

— Прошу розійтись,— різко й рішуче проговорив комендант до народу.

— Не підемо! Як? Яким правом не дозволяється нам говорити? Всім можна, а нам ні? Не дозволимо!

Почався гамір, крик, метушня. Володько поглянув на Кіндрата, на Ілька. Ці також кричали:

— Не дозволимо! Ми маємо право! Хай говорить! Кіндрат навіть захопився. Він увесь червоний, сердитий.

Хтось крикнув знову..,

— Тихо-о! — закричав комендант.— Як не хочете вийти й розійтися по-доброму, то ми вас попросимо! Розійтися!..

В цей час знову вийшов на трибуну кандидат на посла:

— Шановні збори! Прошу спокою! Розв'язання нашого віча є виразно незаконне й ми цей факт мусимо вияснити. Прошу розійтися. Спротив все одно не доведе до .нічого. Тепер ви й так знаєте, хто ми, яке є наше на землі право й за кого нам треба голосувати. Прошу розійтися!

"Ще-е не вм-е-е-е-рла Україна, і сла-а-ава, і во-о-оля!" — вирвалося зненацька з середини збитого натовпу. Це було, як блискавка, як іскра в бочці пороху. В одну мить ціла зала вибухнула могутнім, розлогим співом. Спів той все ширшав, мов огонь, мов пожежа. Ось він вже вирвався у двері, ось бушує вже на дворі, ось прорвався на вулицю. Тисячі уст, тисячі грудей злилися в одному, великому звуці, в одному викрику, в одному кличі… Всі, мов заніміли, стояли без єдиного руху на одному місці, а тільки уста й груди співали, тільки очі горіли вогнем, тільки серця сильно,чітко й нагально бились у тісних грудях.

Володько весь горів. На ньому тремтіла кожна жилка, кожний нерв. Серце билось так, ніби хотіло його розтрясти, а поза шкірою на спині пробігав то холод, то жар. Він поглянув на своїх хлопців. Всі як один стояли витягнуті, ніби перед генералом, і всі співали. Властиво, співав тільки Сергій. Решта не знали слів тієї пісні, але в цей час їм було соромно не знати її, соромно перед цими тисячами таких саме, як вони, людей, І через те вони все-таки співали. Уста їх також ворушилися, а груди також видавали якісь величні звуки… І Володько ще більше радів, дивлячись на них.

Ось гімн скінчився.

Після цього всі почали поволі, мов лавина, що сповзає з верха гори, виходити на

двір, на вулицю. Ціле широке подвір'я, ціла, як глянеш, вулиця була забита народом. Деякі все ще не могли втихомиритись і співали на хідниках, серед вулиці. Десь взялися відділи пішої і кінної поліції.

— Розходьтесь! Розходьтесь! — гукали вони… Люди поволі розпливалися у бічні вулички, пливли широкою вулицею на обидва боки.

— Хлопці! Тримаймось разом! — крикнув Володько. Але втриматися було тяжко, бо натовп все розхвилювався, все ставав бурхливішим. Всі рвались кудись, мов хвилі розлитої в повінь ріки...

— Ах, чорт! Ах, чорт! — кляв весь час Кіндрат. Було вже шість годин. Починало темніти. Всі відчували порядний голод, хоч кожний не мав часу й нагоди про це сказати. І аж коли парубки витиснулись на вільніше місце, Володько обернувся до них і сказав:

Хлопці! Чи підем просто так додому, чи зайдемо щось з'їсти?

А куди? — запитав Сергій.

— За що? — додав Кіндрат.

— Я,— сказав Сергій,— маю кілька тисяч марок. Може, вистаче!

— Так йдем! — сказав нарешті Ілько. Він майже весь час мовчав і тільки дивувався. Тепер вже перестав дивуватись і почав бути чинним.

— Ах, чорт бери! От так-так! — казав він, розмахуючи руками.— Оце, таку йо-ма, коли б так… Е-е-е! Я вмію з гармати бити! Я вмію громить! Ану, братва! Веди, Володьку!

Хоч в пекло!

— Перш усього до Грицюка. Це мій знайомий. Там поїмо, відпочнемо й на цілу ніч додому. Добре?

— Добре! Смали!

По короткому часі парубки входили до набитого людьми ресторану Грицюка. Не було вільного ні одного столика. Коло прилавка юрбилось кілька тузинів людей. Але Володько був знайомий з сином старого Грицюка й через те йому вдалося скорше дістати що треба.

— Куди йдете? — питав молодий Грицюк.

— Додому. Були на вічі.

— Добре випало, ні?

— Було чудово! Я ще нічого подібного не бачив,— казав швидко Володько, беручи через плечі людей шинку й ковбасу. Він спішив у третю кімнату, де було трохи вільніше. Його нараз хтось вхопив за плечі. Швидко оглянувся — Олег!

— Олег!

— Володю! Яким чином? На мітинг? Чудово, ні? А бачив, як співали? А бачив, які сердиті всі були? Чудово! Розкішно! Це було щось! Я мало не здурів від радості. Ми цілий день працювали, але не даремно. Я сам з пару сотень людей перевів. Поліція помітила. Ми йдемо, а вони через город. Ми до хати одного міщанина, та через пліт… Вони хотіли за нами, але той чоловік замкнув двері й сам сховався. От було праці. Ти

сам?

— Де там. Дивись! Хіба не бачиш? — і Володько показав на своїх товаришів. Олег був такий захоплений, що дійсно не бачив нічого. Був втомлений, виснажений, блідий, але очі його горіли, грали, сміялись, уста хотіли весь час говорити, ноги й руки рухатись...

— Кіндрат! Сергій! Никон! Ілько! — вигукував Олег ім'я кожного зокрема, ніби вперше побачив їх у свому житті.— Яким чином? Як ви сюди заблукали?

— А що? Хіба нам не можна? — хрипів Кіндрат.— Захотіли й прийшли і ще, як треба буде, прийдем.

Олег тільки глянув на Володька, моргнув, але не сказав нічого...

— Ми ось,— сказав Володько,— голодні, як вовки, а тут і присісти ніде... Вчора цілу ніч на весіллю гуляли, а сьогодні ось тут. Життя наше, мов буревій.

У всіх кімнатах ресторану було повно народу. Все переважно ті, що були на вічу. Скрізь розмови про те, що сталося у залі кіна. Знайомі радісно вітаються й діляться радістю, що так випало.

— Е-е,— говорив один дядько, жуючи оселедця,— народ є народ...

— Нічого,— додавав інший.— Глечик так довго носить воду, поки не розіб'ється. Колись і на нашій вулиці буде празник.

А Олег говорив Володькові:

— Але ви мусите тепер взяти з собою прокламації й ну-мерки.

— А де? — питав Володько.

— Давайте! — ревів вже під'івши Кіндрат.-— Цілу хуру візьмемо.

— У виборчому комітеті,— казав Олег.— Там дістанете, скільки хочете. А може, хотіли б піти до кіна? Сьогодні гарний фільм дають.

— Підем! — вирвався Ілько.— Раз вже стільки йшли....

— А гроші маєш? — поставив питання Сергій. Так. З грішми справа нелегка.

— От,— каже Володько.— Коли б вчора менше пропили, сьогодні мали б на кіно.

На це йому ніхто не відповів. А вечір ішов, надворі все темнішало. Дорога ще далека і нелегка. Час збиратись. Парубки наїлись, розплатились, пішли до виборчого комітету, навантажились паперами й відійшли.

Йшли так само, як і сюди, швидко. Ніч була темна, хоч зоряна. На поля впала холодна осіння роса. Всі були надзвичайно піднесеш, бадьорі. Всім хотілося співати. Проспівали кілька пісень. Чисте осіннє повітря розносило далеко їх сильні, молоді голоси й розсипало десь там по широті землі. Це чув кожний. Від "казьонного" лісу, що ледве манячів на обрії, відбивалась голосна луна. У Башківцях також чути, як виспівують парубки, і, хоч це не близько, їх голоси дуже виразно досягають на шлях...

— Ех, земля наша! — зненацька вирвалось у Кіндрата.— Сидиш у селі, п'єш чарку й нічого не бачиш. А тільки вийдеш за село — ширінь, краса. Ні?

— А що ж ти думаєш? Земля наша над усі землі! — сказав Володько.— Край наш над усі краї край… І попрацювати для нього щось варто. Рови копати, дороги класти, будинки нові здвигати… Тільки ми, чорна, земляна мужва, не бачимо ані його краси,

ані багатства… Інші приходять і вичавлюють з нашої землі собі пошану, честь і золото. А ми тільки те, що зо столу комусь спаде. А ми тільки у себе в селі герої. В землі, в хаті, в гної… Жінка та льоха — от наша культура. А поза тим все порожнеча. А вийди тільки отак в любе місце і стань та подивись гарненько… Одразу крила відростуть… Одразу захочеш щось діяти, захочеш вести когось, вказувати дорогу вперед. О, я це дуже добре розумію… А думаєш, легко отак йти щовечора кудись, шукати людей? Питають: чого йдеш? Куди йдеш? Чи вистане у мене ніг? А я кажу: мало ходжу. Більше треба ходити. По всіх дорогах — скрізь, де тільки хата, стріха, вікно — скрізь треба бути й казати. Бо ж подумайте, хлопці: ні батько наш, ні наш дід, ні прадід не ходили нашими дорогами, а ми за всіх них відходити мусимо. Скільки треба слів, скільки діла. Хай інші думають, що тільки лопата й ціп праця… Інше ніщо. Але я відрікаюсь і лопати, і ціпа. Тисячі тисяч копачів навкруги. Самі копачі, землеїди, борозняки, сліпаки… Досить їх у нас. А там, за нами… Там повно праці… По містах, по фабриках, по залізних шляхах, по школах, по церквах… Скрізь там порожнє місце. Так, хлопці! Порожнє! Там нас нема. А де нас, чоловіче, нема, там пустка для нас, порожнє місце. Розумієш?

Володько говорив все сильніше й сильніше. Пружно ступав зо своїми товаришами, чув за собою силу, відвагу. Хотілось все сказать, що сидить у грудях і чого не завжди сказати можна.

— Я тут, хлопці, не своє діло роблю. Не для того родився. Тягне мене інша робота. Світ, слава, широта мене манять, але поки тут, поки бачу оці поля, оце небо — не можу сидіти й дивитись. Ось чого я ходжу!

А думаєте, так легко щось здобувати? Думаєте, легко було прип'яти крила, щоб летіти? Чи легко було океани переплисти? Чи в глибінь землі увертітись? Ні! Скрізь було тяжко, але через те думалось, шукалось, творилось. Ті люди не спали, як спимо ми. Ті люди не тікали від книжки, від газети… Хапали її самі, виривали де тільки могли, а не було де взяти, самі сідали й писали. І не тільки писали книги… Скрижалі писали, заповіти писали, закони писали… На камені, на залізі… Огнем і кров'ю писали, щоб було, щоб бачили, щоб читали. Ех, товариші, товариші! Коли б я так міг вас щось навчити… Але слів нема… Бо ні одно з моїх слів не є те справжнє, чисте й тверде. Тут треба б таких слів, щоб пекли вогнем, залізом розжареним… Таких треба слів… А я їх, таких, хоч маю, та сказати не смію.

Ось ми підходимо до нашого села. Скільки я вже до нього підходив і з яких тільки боків. Скільки разів ставав на цьому місці й чого тільки не передумав. Мене мучили тут думки, росли й зріли слова. Знав, що треба сказати… Скільки тих слів приходило, таких якраз яскравих, сильних, твердих… Але не мав місця, звідки б міг їх сказати. Треба було шукати місця. Широкого, високого. Може, треба йти в світ і там його знайти. Бо хотілось сказати, щоб чули мене й ви, і інші, і сьогодні, і завтра, і за сто літ… От що хотілось мені, дорогі товариші!

Володько на хвильку замовк. На хвильку не стало йому слів. Він навіть зупинився серед дороги, серед чорної ночі. Хлопці зупинились також і слухали його. Він стояв чорний, у мороці ночі, і з уст вилітали слова. І кожне було, мов іскра. Яскраве, живе,

болюче. Кожне било й стьобало, ніби гарячий Дріт.

— Ах, як би карав я їх, коли б міг! — говорив він по часі. Затинав зуби, п'ястуки. Здавалось, бачив перед собою тих юд, і тільки якась залізна перешкода хоронила їх від його кари і гніву.— Як би виполов з рідного грунту. Ні одного корінця б не лишив. Бо ми є ми й собою мусимо бути! Ми ж народ, люди! Моя мати є мати! її мова — моя мова! І хто цього не знає — не людина той, а кусень гною. Хто цурається слова матері — худоба. Хто йде продавати нас — проклятий, нікчемний. Хай наша земля не прийме їх трупа. От що я вам кажу, хлопці! І хочу, щоби ви це затямили. Хоч ви, що тут зо мною. Хай нас буде не п'ятеро, а двоє... Хочу, щоб вірили мені й щоб мені допомагали. Я не янгол. Я грішна людина, але разом з великими гріхами хай зробимо ми хоч одне велике діло Боже. Це буде добре!

Володько закінчив. Минули хутір Івана Бога й спускалися вниз. Було вже досить пізно. Село вже майже скрізь спало. Тільки в деяких місцях миготіло кволе світло. По долині, що йде з напрямку Башковець, чути якісь крики, тупіт. Так, ніби там біжать люди.

Парубки зупинилися й наслухували. Але скоро й крики, й тупіт замовкли, й парубки спокійно пішли далі.

— Ну, так що? Хто куди? — сказав Ілько. Його хата на цьому боці, й він хотів йти одразу спати.

— Зоставайся. Ми підем кожний своєю дорогою,— казав Кіндрат. Ілько зостався, а решта парубків пішли далі. У Кіндратовій хаті світилося, і чути там гармидер.

— Зайдім,— сказав він.— Це, певно, Демид вернувся з Башковець. Розкаже, як там було.

Завернули з вулиці й зайшли до хати. Тут було повно парубків. Антін, Демид, Йон, якого вчора не було на весіллі, Михалко й багато інших. Всі були розбурені, схвильовані. Антонові з голови тече кров. У Йона перев'язане око.

— Го, го! — вступаючи до хати, ревів Кіндрат.— А це ж що за віче?

Всі хлопці, як ті, що увійшли, так і ті, що були у хаті, з ніг до голови заляпані в болоті. Ті й другі піднесені й розхвильовані. Ті, що увійшли, не могли одразу зрозуміти, що сталося, а ті що були в хаті, не могли довідатись, звідки привалили тамті.

Антін і Йон стояли серед хати й, розмахуючи руками, сильно матюкали.

— Все, що не було Ілька! — кричав Антін.— Нас було мало! Коли Йон тарахнув того в зуби, я вже одразу знав, що діло зле. Я вирвав з плота кілка, але десь чорт Демка Коварду приніс. Він накинувся на мене ззаду, а в цю мить хтось пожбурив на мене пляшкою. Пляшка бамцнула мені в лоб і розсипалась. Я вже не міг нічого робити, бо в очах сто блискавок стояло...

— Але що було? Що сталось? — ревів далі Кіндрат, криючи все матюком.

— Що сталось? — кричав Йон.— Побили нас! Башківчани! Перший раз, відколи земля стоїть! — і після цього закляв.— Куди вас чорт носив? Тебе не було, Ілька не було. Хто мав виступити? А їх, тієї дрібноти, з п'ятдесят на нас навалило. Гнались за нами майже під Тилявку.

— Ну, але хоч тим останнім дісталось,— трохи відрадніше говорив Демид, що вийшов з бою без ніяких знаків.— Знаєш,— казав він братові, — гнались за нами аж під село. Ми тікали, бо нас було всього чотири. До того Антін з розбитою головою, а Йон також вже дістав кілком по черепі. Я збив кількох на товч, але їх там було стільки, що й не перелічиш. Почали тікати. Біжимо, біжимо... їм не хотілося всім бігти. Бігло лише кілька. Ми підвели їх під село й раптом на місці обернулись. Ті оглянулись, а вони самі. Ми дігнали їх, і кількох так і лишили на місці. Мабуть, і ще лежать.

— Ах, чорт бери! — обтирав Антін закривавленою рукою з носа кров, що весь час сочилась йому з чола.

— Ну, ми їм цього не подаруєм,— додав Йон.— Ми їм ще покажемо, де раки зимують. А все Ілько, нас так мало. І де він в чорта подівся? По цілому селі шукали. Як у землю...

— Хо-хо-хо! — зареготав Кіндрат.— Ілько був з нами.

— Де? — запитали всі разом і наставили вуха. Володько, Сергій і Никон сиділи спокійно коло мисника й тільки посміхалися.

— Е, де! — говорив Кіндрат.— І вас, чортяк, треба б туди повести.

— Володько завів? Так? — питав Антін.— А нам нічого не сказав.

— Ти ж не знаєш ще, де,— казав далі Кіндрат.— Можливо, тебе туди й гаком не затягнув би. Ми були не на весіллі й не в Башківцях. Ми були на вічу, у Крем'янці. А ось тут паперів нанесли. Беріть всі й читайте. Розумієте? Але не куріть. Двадцять другого вибори. Всі, щоб вас сам чорт куди інше тягнув, мусите на ось це число голосувати й батьків та мамів своїх на це підбити! А козака не слухати. Дає чарку — пий, а каже що — мовчи та своє діло роби. Ось тут наше число, й усі маємо на нього в другу неділю голосувати. Кожний має одну купу оцих паперів поміж своїх сусідів рознести.

— Знаєте що, хлопці? — вміщався до цього й Володько.— Менше тільки говоріть, хто вам то давав. Особливо не дуже перед Габелем та козаком відчиняйте губу. Питатиме хто: дістав і все. А тобі що?

— Правильно! — хрипів від напруження Кіндрат. Йому вже й в горлі висохло, і випити він хотів, і закурити не мав чого. Але терпів, говорив, розмахував своїми довгими руками, хвилювався.

— А кому що до того, що між нами робиться? — кинув котрийсь між хлопцями.— Ми є ми, а інші хай собі по-своєму.

— Ех, там і говорили! — кинув ще Кіндрат, сідаючи коло столу. Всі звернули на нього очі.— А комендант! — добавив по хвилі... — Ні! — мотнув головою.— Не забуду! їй-бо не забуду! — А ще по короткій перерві додав: — А пісню ту навчитись мушу! Хай тут що, а мушу!

Решта хлопців не розуміли, що він там говорить, але розуміли, що коли вже Кіндрат чимсь захопивсь, значить, то варте уваги кожного.

— Володьку! Співай! — кричав по часі Кіндрат і зірвався зо свого місця.— Співай!.. — І він сам затягнув хриплим, порваним голосом...

— Ні, Кіндрате! — говорив спокійно Володько.— Не тепер. Не тепер! Іншим разом.

Пізно вночі розійшлися. Володько пішов додому також. З ним ішов Антін. Говорили дорогою про різні речі, а коли мали біля Гершка розходитись, Антін сказав:

— За тобою сьогодні питала Ганка.

— Так? — проговорив Володько, розпрощався й пішов далі. Думав про Ганку, але одночасно пригадував собі ту, що зустрів на весіллі, її великі карі очі, її червоні уста... Не міг забути за них, але був утомлений, розбитий. Хотілося скорше дотягнутися до якогось свого місця, десь там схилитися, й заснути.

Прокинувся пізно. Соромно було ввійти до хати. Боявся, що зустріне батька, і не знав, що має йому сказати. Але батька не було ні в хаті, ні на подвір'ї, ані в полі. Ще раненько він від'їхав з Хведотом до млина. У хаті була сама мати, а Василинка була в школі.

— А де батько? — запитав Володько.

— До млина поїхав. Зовсім не було муки. Чекав, чекав, поки ти не прийдеш, і не дочекався. Поїхав з Хведотом. Вчора цілий день ходив по полю. Він нічого про тебе не згадує, але як дивиться. Як він дивиться... Боже, як він дивиться! Скільки-то він побігає по тих полях, по скибах. Скільки він пополітає там. Так все те любить, так страшно любить. Для нього то все, що є найкращого. Чому ти не хочеш його трохи змінити? Вчора кажу; та посидь трохи дома. Чого бігаєш? Чого? Ось, каже, поля мої, як пустка. Лежать, а господаря нема. Нема кому їх передати, каже. Нащо ціле життя дерся, як той останній каторжник? Так страшно, сину, нарікав, що Господи.

— Що ж я можу зробити? Що я поможу? — сказав Володько.

— Що? Хіба не знаєш, що? Ти вже дорослий. Батько твій у твої роки женився. Земля є, господарство... Все маємо. А підросте Хведот, віддамо його в приймаки. А господаря треба. Він старий, а не так старий, як недужий. Ні одної здорової кісточки не має. Подивися, як він рано зводиться… Я ось також ледве руками ворушу. І я помічницю потребую… Василина? Що вона. Мале ще, дитина. Правда, рветься воно до всього, кидається на працю, але воно ж мале… Аж страх бере, коли воно набере оті повні відриська води й несе... А ти все ходиш, все ходиш... Ось десь там вийдеш, а мені вже й туркають у вуха: а він там. А він те робить. А він за тою бігає... Кажуть, он ти цілу ніч на весіллі гуляв та пив. Чи правда те? Та мені краще ніж у серце, ніж слухати про тебе таке.

Володько мовчки їв і слухав. Настя вичитувала своє горе, дивилась на сина благальним поглядом, а коли вже не мала більше слів, стулила щільно тонкі, сухі уста й чекала, що скаже він. Володько довго не знайшов слів для відповіді, І аж коли скінчив сніданок і мав відійти з хати, спокійно й байдуже промовив:

— Ні, мамо! Господарем я не буду.

— А чим будеш? — піднесла голос Настя.— Жебраком? Підеш у світ? Своє кинеш, а підеш тулятись по чужому? Що? А для кого то батько ціле життя тягнув, як віл? Для кого?

— Не знаю, для кого. Для мене ні. Я того не потребую. Піду у світ, знайду для себе

роботу.

Ці слова вдарили Настю, мов грім. Не знала, що сказати, й безнадійно стояла, опершись на комин. Володькові стало її шкода. Підступив до неї.

— Мамо, Не дивуйтеся, що так кажу. Батько знають своє, я своє. Я не хочу так жити, як жили ви, як жили батько, як жили мої діди. Не хочу. Хочу жити краще. Не хочу сіяти й орати. Хочу щось інше робити. Не хочу заграбатись тут на трьох десятинах і починати каторгу спочатку...

— А що будеш, дитино, робити? Куди підеш?

— Щось буду. Знайду місце. Світ великий. Піду до міста.

— Але всі панами не можуть бути. Хтось мусить і свині пасти.

— Для свиней є свинопаси. Хто для чого родився. Але я не для свиней.

Після того Володько вийшов надвір. Не знав, за що взятись. Все, на що падав його погляд, здавалось йому чужим. Обійшов ціле подвір'я. Ось дровітня. Купа грабових полін. Одно з них, сучкувате й раз коло разу порубане, лежить на землі. На ньому рубають дрова, й через те воно порубане й через те майже наполовину вгрузле в землю. Ось і сокира стоїть сперта на поліно. Володько пізнав ту сокиру. О, вона знайома йому. Це стара, давня батькова сокира. Ось як її старе, вичовгане долонею топорище. Воно аж жовте, здається, вигризене. Це вичовгали його батькові руки, батькові мозолі. Скільки разів тримали вони його, скільки разів махнули цією тяжечою, старою сокирою...

Після Володько поклав сокиру на її місце, але вже, куди не подивився, скрізь щось побачив, чого раніше майже не зауважував, а що тепер само лізло у вічі. Скрізь щось з батькового знаряддя. Все таке ж, як сокира, старе, тяжке й вичовгане. Он під стріхою свининця кілька старих кіс. Деякі вже давно стирчать там, ніхто їх не вживає більше, але вони все-таки зберігаються. Хто зна, відколи вже вони існують на цьому світі. У деяких навіть повідпадали кульки. У тих, що кульки ще держаться, вони також повичовгувані, як те топорище. Старі батьківські речі.

Он під брамою стоїть перевернутий плуг. Старі, почорнілі, залізні чепіги, старий дерев'яний граділь, старі коліщата. Ручки чепіг так само повичовгувані та ледве держаться на своїх місцях. І плуг старий, ще з тих часів, коли Володько бігав по полях і лугах Лебедщини. Перемінили тільки кілька разів плиту, леміш, а плуг все служив без зміни. І тут, і там... Куди не глянеш... Ось дильована клуня. Кожний диль вирізаний чи обтесаний батьковими руками. Частокіл, живопліт, садок. Чепурні, яблуньки стоять рядочком і скидають решту зіржавілого листя. Хто їх приніс сюди? Хто покопав ямки? Хто садив? Хто прив'язував їх до кілків, щоб не вихитав вітер? Хто обчищав, обкопував, підливав? Він. Батько. Батько все ніс на своїх плечах, все тягнув своїми руками, все обійшов своїми ногами. Цілі роки, десятки років, півстоліття. Тягнув, рвав, тремтів над кожним зерном. А чи для себе?

Ні. Це не для себе робив. Сам він не має нічого й не потребує нічого. Он його кут у клуні. Оберемок соломи, тверда, напхана сіном подущина й старий кожух. Тут, коли приходить ніч, складає на відпочинок свої кості. Не любить м'якого, вигідного. Сам

твердий, ціле життя мав тверде, через те й голову на твердому любив схиляти. Так і дітям казав...

Ось вбитий у диль старий зуб з борони. На ньому висять старі батькові одяги. Ватовий піджак з рукавами, що приняли форму батькових рук. Такі самі штани... Ось і стара, порепана, зсохла батькова попруга. Володько добре тямить її. Багато років минуло, попруга зсохлась, порепалась, але Володько пам'ятає її ще з часів, коли була нова, тверда й гнучка. Пам'ятає, як свою сувору, тверду вчительку. Взяв у руки, потримав… Бідна, стара попруга! Ніхто вже не користується твоєю силою. Стара батькова попруга...

Після Володько змінив на постелі солому. Викидав збиту мерву, а приніс і настелив свіжої. Витряс рядно, кожуха. Напхав до подушки м'якого, свіжого сіна. Все поклав на своєму місці… Після дивився, що б міг ще зробити батькові. Але нічого зробити не міг. Так, ніби батько навмисне не хотів від нього нічого. Все, здається, казало йому: бери! Бери ось ціпа, молоти. Машина он стоїть. Бери її, це твоє. Садок, поля. Бери! Твоє це... Твоє, Володьку! Все аж руки до нього простягає, просить. Ні, ні! Володько не чує того голосу, а хоч чує, закриває вуха. Не хочу, не можу. У всьому чує дух батька, дух дідів. На всьому лежить їх знак. Довгі, довгі покоління, що відходять у безвість минулого… Безславні, страшні роди й покоління. Рабство, рабство й рабство… Коса, серп і рало. Нагнута вічно спина й схилена голова. Праця, піт і смерть у муках. Німа безмовність, страх перед всім. Безправність, погорда, сваволя. О, ви мої далекі покоління! О, ви батьки й діди мої! Ви всі тут коло мене. Бачу вас і чую ваші скарги, болі. Чую ваш біль і ваші скорботи. Беру їх на себе й піду з ними на суд, але тут вже не зостанусь… Прощайте! Не кличте мене даремно! Прощайте навік! Ні, ні! Не кричіть! Не послухаю!

Володько вийшов у поле й пішов межею до Угорщини. Вітер віяв, сяло сонце, синіло небо. Розлягався синій, далекий простір. Гаї й ліси облиті золотом. Поля, мов озера топленого заліза. Купаються у них листочки, скиба, мов хвиля біжить кудись. Вітер дзвенить, мов дика струна. Тисяча осінніх скрипок там і тут виграють. Обертається все навкруги, коло сонця, коло Володька, коло батьківського грунту, що стелиться ось під ногами, мов покірний раб. Топчись по ньому досхочу. Край його, ріж його, бери його! Мовчатиме в німій покорі… Ах, ви лани мої! Ах, ви мої болючі! Це ви вмовляли моїх дідів бути такими. Це ви, лани мої! Ану пройдуся ще по вас уздовж і поперек. Хочу, щоб кроки мої відчули. Може, відчуєте те, що йде за мною… Га? Армія йде там, військо велике! Вгинайтесь і тремтіть, лани! Майте, мов прапор бойовий! Ви — золото моє, ви — небо моє високе!

Поле лежало перед обличчям Володька, зоране, опоране, обведене дбайливо межами. Ось рівна, поскороджена рілля. На ній видно ще широкі батькові сліди. Оглянув їх, зміряв оком, хотів сам по них ступати, але сліди скоро стратились. Ні. Далі треба йти по-своєму. Далі тратиться батькова стежка. В цей час щось в собі відчув. Щось поворушилось в його душі й забриніло. Почув в собі силу велику. Здавалось, у нього виросли крила — широкі, довгі крила — і ось він махне ними, підніметься над полем… Все вище й вище летітиме над своїми полями, над своїми межами, над

долинами та лісами, над борами та гаями… Боже, скільки пісні, скільки радісного крику, скільки сили та любові у грудях. Ось розірвуться вони від тієї нестримної повені, серце вискочить, кров жива поллється й оросить землю.

Володько пішов швидко додому, знайшов шматок паперу й почав писати. По короткому часі паперу стало мало. Знайшов ще шматок, але й цього не вистало. Почав шукати ще й ще і писав, писав і писав. Почав з поспіхом великими, нерівними літерами, руки тремтіли, кров грала й припливала до щік, горіли очі… День тікав, але він не бачив дня. Сонце заходило й гасло, стелилась пітьма, а Володько сидів схилений, нервовий, розгорілий. Мати підходила до нього, дивилась, зітхала й знову відходила. Боялась торкнутися його, боялася заговорити з ним. Бачила, що діється з тим парубком. Бачила його палаючі уста й його хворобливо блискучі очі.

І аж коли стемніло зовсім, Володько відірвався від свого писання. Оглянувся навкруги. Було чорно, німо, коло печі поралась мати, коло неї Василина. Вузька, низька, закурена хатина. Розхитаний стіл, старі, почорнілі образи, міцне ліжко, плита.

— Володьку! — проговорила мати.— Ти ж не обідав.

— Ага! Так. Я не обідав. Ні, ні! Я не хочу їсти. Або ні. Дайте мені щось…

Було щось там, стояло від самого полудня. Мати піднесла йому, він мовчки почав їсти…

— Що ти, дитино, пишеш? — несміло запитала вона.— І що з того буде?

— Про вас пишу, мамо! — сказав певно й майже весело Володько.

— Про мене? Що можна про мене писати? Кому я потрібна? — казала вона. Син, напевно, жартує. Він взагалі дивак, невдачник. Напевно, жартує.

— Як то кому? — кричав вже Володько.— Не кажіть так. Я хочу книгу про вас написати. Про вас, про батька, про наше життя! А хіба ви ніщо? А хіба ви не мати моя? А хіба ви мало попрацювали на цій землі? А скільки раділи, скільки сліз вилили, скільки пережили? Хіба це ніщо? Ні, мамо! Про все це напишу… А ті, що будуть колись, хай читають. Хай знають, що перед ними також були наші люди, і також жили, і також любили все на Божому світі. Я хочу, щоб почалось нове життя. Щоб покоління наші не тратились, не западали в землю, не зникали, мов худоба. Хочу лишити слід, слово, музику, барву. От що я хочу. Я хочу також розказати про свого батька. Хочу полічити його дні, його діла. Хочу все покласти на папір. З повітря виловити розсіяні звуки, з оцих предметів зняти мірку й описати… Все, все мусить бути колись, що є тепер. Щоб знали його й бачили… От, що я хочу, мамо!

Настя дивилася на нього й думала: здурів! Напевне здурів. Господи, Господи! Спаси, схорони. Заступись, Царице Небесна, почаївська Мати Божа! З ума зійшов.

Володько встав, вийшов і не вернувся. Довго чекала його, але той не прийшов.

— А вийди-но, дитино, за ним. Куди він побіг,— казала Настя Василині. — Хто зна, що з ним діється…

Перелякана Василинка побігла на двір, оббігла все навкруги. Клуню, повітку, хлів. Заглядала на горище.

— Володьку, Володьку! — гукала. Мало не плакала… Але вернулася до хати.

— Нема його ніде, мамо. Скрізь оббігала. Певно, в село пішов.

У хаті було темно. Засвітили. Мати довго сиділа коло печі, у печі горів огонь, варилась вечеря. Чекала на Матвія, але час йшов, а він не приїжджав.

Приїхав зовсім пізно. Хведот розпріг коні. Матвій ледве ноги волоче. Прийшов до хати й сів. Одяг його в муці. Настя подала вечерю, прийшов з двору Хведот, і всі почали їсти.

По вечері, коли Хведот вийшов, а Василинка заснула, Матвій запитав тихо:

— Ну, як? Був дома?

— Ох, був, був,— зітхнула Настя.

— Нічого не говорив?

— Я почала йому говорити. А, кажу, ти не роби так. А подивись, а послухай. Зглянься, кажу, на батька. На женячку йому натякнула. А він встав і каже: не буду тут. Піду в світ. Не хочу господарем бути! А потім десь пішов. Робити нічого не робив. Пішов десь у поле, а після прибіг і почав писати. Як сів у полудень — писав до пізнього смерку. А сам такий гарячий, червоний... Я після кажу: "А що ти, дитино, пишеш?" А він почав кричати: "Про вас, про вас! Про батька! Про все..." Господи святий, як кричав. А після вийшов і не вернувся. Певно, знову подався в село... І це все. І так от, як бачиш...

Матвій вислухав спокійно Настині скарги, не промовив ні одного слова й вийшов на двір. Надворі темно. Старий обійшов подвір'я, скрізь заглянув, подивився до хліва. Після став коло клуні, зняв кашкета і, поклавши на себе потрійно знак хреста, почав вголос промовляти молитви, "...найпаче омий мя от беззаконія мойого...", "гріх мій предо мною...", "і Тебе єдиного возхвалю...", "работайте Господеві зо страхом і радуйтеся йому з трепетом...", "благодатна Маріє, Господь з тобою...", "Боже милостив, будь мені грішному, без числа я згрішив, прости мені... " — закінчував Матвій і бив себе кулаком у груди.

Коли він молився, думав увесь час про Володька. Здається, молився за нього. Старий не любив молитись довго, при людях. Але тепер почав все частіше й частіше звертатись до Бога, особливо після того, як не вернувся Василь. Десь у темноті, у закутку, щоб не побачило його стороннє око, зупинявся, стягав з голови кашкет і говорив ці молитовні слова. Були вони гарні, величні, якось особливо сказані. Чув коло себе Бога. Великого, свого Бога. Чув якусь силу, що кермує його долею, бо ж бачив: все, що він планував колись замолоду у своїй голові, не так завершилось, як думав. По-своєму. Діти, цілий світ, господарство. Все не так, як думав, сталося.

Після пішов спати.

А Володько вже сидів у Сергія. Був тут, як звичайно, Кіндрат, був Никон і пара менших хлопців та дівчат. Кіндрат голосно просторікував своїм хрипливим голосом. Сергій мовчав і посміхався. Никон час до часу кидав якісь слова й скорочено матюкався при тому.

— Ні чорта! — казав Кіндрат,— Буде наша! Боятись нема чого. Учитель також з нами. Є дехто проти, але так і треба. Ні? А папір весь рознесли. Тепер скрізь повно. Хай

читають.

Забалакались до пізнього вечора. Нарешті при розході Кіндрат сказав до Володька:

— А ми вже й читальню маєм.

— Де? — запитав зацікавлений Володько.

— Е-е-е! Вчора ми всі тут радились. Никон нам свою комірку відпустив. Мати перечила, але хто її послухає... Ще не докінчили. Я сьогодні цілий день стола та лавиці тесав. Шевченка та Франка також маємо. Нема тільки книжок. У нас на горищі є, та хто тепер такі читатиме. "Триста літ дому Романових", "Святий і рівноапостольський князь Владимир", "Смерть Івана Ілліча". Це ще Демид колись брав у школі й так зостались... Батько деякі обкурив, але...

Володько сказав, що книжок дістане. Тяжче з часописами. Треба грошей. Кіндрат тут мовчав. Ну, але завтра сходимося в читальні. На чотирьох місця досить, а більше не прийде.

— Чому?

— Ну. Хто тепер покине досвітки, дівок... Сергій Володька проводив.

— Знаєш? Бачив Ганку.

— Ну?

— Казала, щоб прийшов на досвітки. Хоч?

— А чи варто?

— Варто. Там не тільки дівчата. Там і хлопці. Походиш — побачиш. Треба тільки їх підібрати. Вони всі по вечорницях та досвітках розсипані. А Ганка каже: чому не прийде? Хай прийде.

Володько уявляв, як вимовляла ці слова. Уявляв її цілу. У темноті зовсім виразно перед ним з'явилась і стояла. Променисті, сині очі, рожеві щоки і тонкі, червоні уста. Вагався. Сергій мовчав і чекав.

— Ніколи ще не був на досвітках,— сказав Володько.

— Не важно.

— Йду! — рішив Володько.

Обидва повернули й через городи пішли. Темно було. Зорі зникли, по селі співали півні на зміну погоди. Вітер час від часу пошарпував верхами дерев, ніби сердитий учитель своїх школярів...

Зійшли в долину, перейшли кілька подвір'їв, перелізли кілька перелазів, роздражнили собак. Хата Євдошки стародавня, в зруб, з малими вікнами. Світло ледве пробивається назовні, у вікнах людські плечі. Чути лагідний, дівочий спів і регіт парубків. Десь вирвався пес і загавкав.

— Ти! Пішов геть! — крикнув Сергій, і пес одразу сховався. Володько почував себе негаразд, але бадьорився. Думав, що казати як прийде, як тримати себе.

Сергій іде попереду. Повернув дерев'яну завертку й пхнув скрипучі двері, що провалилися в чорну яму. Переступили високий поріг, зігнувши порядно голови.

Двері з хати відчинились самі.

— Гей! Хто там ще? Нема місця! Вертайсь! — кричали з хати.

— Зачини губу! — суворо крикнув Сергій.— З дороги! Знову високий поріг. Знову низький одвірок. Простора, низька хата й повно диму та людей.

— Дай Боже вечір добрий! — театрально гукнув Володько. Парубки, дівки, прядки, дим, сміх, пісня.

— У-У-у! — загули парубки. Тут вони всі. Ілько, Антін з перев'язаною головою, Демид, Йон. Кинулись до Володька. Той підняв голову, як на сцені.

— Здоров, братва! Як є?

— Живем та хліб жуєм!

— Дай Боже, дівчата! Чи приймете?

— Дай Боже! Самі вступитесь. У нас не приймають,— хором відказали.

— Ну, й хороші!

— Та не ваші!

— Рада душа в рай.

— Та хвіст не пускає,— додав котрийсь з хлопців.

— Ха-ха-ха! — зареготали всі, навіть ті, що сиділи навкруги на лавках і що здебільша слухали та мовчали. Верховодили Демид, Ілько, Антін та Йон. Здорові, широкоплечі, справжні козарлюги. Тільки коня та шаблю і на Запоріжжя.

Володько оглянувся по дівчатах, але Ганки не бачив. Це неприємно, але не подавав знаку... Не бачив також і Наталки. Самі молодші дівчатка. Зо старших одна Дарка. Всі прядуть. Тільки прядки гурчать.

Настрій приємний. За вікном свище холодний вітер, а тут тепло, горять дві лампи, молоді, веселі люди. Чимсь старим, давнім віє, ніби тут панує дух предків. Так, мабуть, було сто, двісті й більше літ перед цим, так і тепер. Тільки одяги дещо змінилися. Нема ні корсетів, ні вишивок, ні свиток. Легкі перкалеві блузки, спідниці... У хлопців кепки, штани-галіфе й чоботи.

Всі якісь напружені. Очі, уста, щоки свіжі, здорові, блискучі. Кожний хоче з чогось сміятись, показать свою силу, свій дотеп, свій розум. Всі, ніби на картині... Вище, нижче, ще нижче... Там далі тіні — чорні й сірі, невиразні, ворухливі. Профілі, вираз, мерехтлива зміна, на і дай... Ось, здається, чекають чогось... Очі, уста й груди... Гаряча іскра спаде й спалахне, і серце заб'ється, і сміх розкотиться — бадьорий, лоскотливий, жадібний. Ось ноги тупотять і просять ритму, тремтять коліна, вигинається пружний стан, випинаються груди. Все тепліше й тепліше стає. На чолі сходить піт, мов роса, мов дихання. В очах легкий туман, як душного вечора... У вухах дзижчить нап'ята струна.

За вікном собачий гавкіт і спів півня. Вітер підхоплює звуки й відносить їх куди хоче. У сінях рипнули двері, й у затишку, під зрубом вже стоять. Вітер б'є об зруб своїми грудьми. Сердито, поривно. Відступить раз, затихне, ніби збирається з силою. Розігнавсь і тарах! Тільки заскрипіли крокви вгорі, і солома піднялася. У щілинах на кілька ладів засвистало.

— Ні, ні! Чекай!.. Йон! — Чорно так, а в хаті регочуть.

— Сказився!.. Йоне!.. Ой!..

Гарячі уста, що горять і тут... Вітер знову вдарив, знову відбився, знову заскрипіли крокви й знову всі щілини засвистали. Недалеко голосно заспівав півень. Оленка вирвалась, стріпнулась, скрипнули двері, а Йон став проти вітру...

— Дми! Бий у груди! — Тільки кучер має на вітрі. Ніби на летючому їде коні...

— Просто на тебе? — кричить Антін.

— Просто на мене! Розмахнувся, вдарив, і той ліг! — чітко, ясно відрубав Демид.

— Трупом! — хльостко додав котрийсь.

— Не трупом! В зуби калатнув, а душа не в зубах. Думав, мене не візьме,— завершив Демид, повернувся рвучко й заспівав.

— Хто бреше? — хильнулись сюди й туди двері, бо вступив Йон. Йому ніхто не відповів, бо всі співали. "Ой, у полі вітер віє, та жито половіє. А коза-ак дівчину, та вірненько лю-у-у-бить, а зайнять не посміє..." Дзвенів тенор, рвався на кусники, носився в повітрі. Його підхоплював бас, що ревів на всі боки. Хитались голови, миготіли носи й кучері, напинались карки й підборіддя.

Серед пісні знову відчинилися двері й всі оглянулись. В одвірках стояла Ганка. Уста сміялись, очі сміялись, сміялась ціла у шовковій, бронзової барви хустині.

Володьків тенор ще звучніш задзвенів, перелився кілька разів: "... що женитись дума-а-а-а-ає, ой, і того ж він... та і не горне-е-е-е-ться, бо й пого-о-о-о-вору бої-і-і-і-іться..."

Ганка протискається до дівчат, їй підставляють ноги, Антін, басуючи в пісні, півкроку поточився, і Ганка опинилась за його широкими, як мур, плечима.

— З дороги! Антоне! Пусти! — кричала вона й гатила обома кулаками в Антонові плечі. Але Антін співав собі, тільки бас його в деяких місцях деренчав.

Нарешті Ганка прорвалась до дівчат. Ось підбігла до одної, до другої. Тій щось шепнула, ту обняла, нагиналась, розгиналась, відкинула велику, теплу, що мала на плечах, хустку, поправила коси... Заложила обидві руки за потилицю, а груди повні, круглі й пружні вип'ялись під тонкою блакитною блузкою. Одна тільки мить.... Ось вона вже поправила коси й обернулась, хитнула головою...

Пісня скінчилась.

— Хлопці! Оброку! — крикнув котрийсь.

— Давай!

— Хай буде обрік.

— Сип! Хто кормить? Терешку! Тримай шапку! — кричав Антін.— А ви, шушвалля, набік! — крикнув на менших хлопців, що коло судника.

"Шушвалля" розсипалось, куди могло. Терешко вмощувався коло судника й тримав на колінах шапку.

— Хто лягає? — кричав далі Антін.

— Бий! Чорт з ним,— сказав Демид, заклав руки назад, нагнувся й сховав обличчя у Терешковій шапці.

Парубки збились всі позаду нього. "Бий",— показував мінами Антін, але сам вже розмахнув своєю здоровенною, як лопата, долонею. Зробив собі місце для відступу, два

рази розмахнувся й чалапнув, у Демидові щось йойкнуло, а Ангін швидко пару кроків відступив. Його заступили інші хлопці. Демид поволі підвівся, весь червоний...

— Ну. Це, їй-Богу, Антонова робота,— сказав і подивився на Антона, що стояв, як мур, непорушне. Зав'язане його чоло відкидало на припічок велику, балухату тінь.

— Сукин син!! — проговорив він добродушно й без найменшого спротиву схилився до шапки.

Парубки замахали руками. Кожний хотів вдарити, але Демид не бажав дарувати свого. "Розступіться",— показав міною, блискавично мазнув рукою й припік Антонові обрік. Той увігнувся.— Міг би краще, Демиде, — сказав він встаючи.— Лягай!

— Бачив,— казав Демид лягаючи.

— Твою бабу в запічку! — відповів Ангін.— Не бачив, але руку пізнав одразу. Як копитом.

На цей раз захотів спробувати сили Володько. "Я!" — показав пальцем на свої груди, розмахнувся й впік щосили.

— У-у! — загув Демид.— А хто це? — дивився по всіх обличчях. Якась свіжа рука. Чи не Володько?

— Він і є! — сказав Володько, виступив, сховав обличчя в шапці, відчув запах поту й чекав на удар. Пройшло трохи часу. Терешко тримав міцно його обличчя. Нічого не чув і не бачив. Чекав: ось-ось хтось припече. Бах! Володьків зад увігнувся, ніби на нього звалилася ціла хата. Не подав ніякого вигляду, звівся й глянув на парубків.

— Цікаво, чия це була довбня,— казав, дивився всім у вічі. Всі були спокійні, тільки Йон холов, ніби його тільки що викинули з жару,— Ти! — тикнув пальцем на Йона.

Йон захитався направо й наліво та виступав наперед.

— Лягай, лягай! — говорив Ілько.— Ще й я мушу раз стукнути. Тільки тримайся цупко.

Били, аж гуло. Входили в запал. Долоні кожного горіли. Клались, вставали, знову клались... Дівчата дивилися на своїх дужих, здорових хлопців. Не боялись їх, ані їх страшної гри. При кожному ударі реготалися, й чим був удар сильніший, тим сильнішав регіт. Ганка реготалась також, бігала, вертілася. Була така весела, що, здавалось, це їй пошкодить. Володько почувався дуже добре. Чув весь час на сой чиїсь очі, хотів показати себе зо всіх боків, чув силу в собі, кров грала, блищали очі, голос дзвенів особливо.

Ось Ганка протиснулась і вийшла в сіни. Пройшов деякий час, а вона не верталась. Володько також виступив з юрби й пішов у сіни. Двері на двір відчинені а в одвірках чиясь постать.. Розгорнув руку й опустив її, ніби крило, на чиєсь плече...

— Ого! Хтось має тяжку руку,— сказала Ганка.

— Це ви? — обізвавсь Володько.

— Господи! Невже ви? — ніби здивувалась,— Сама не вірю.

— І тепер не вірите? — запитав і обняв її обома руками. Вона затремтіла, розп'яла руки й хустку. Відчув її тепло, її груди, її тремтіння. Замовкла, голова її опала на його груди, пригорнулась.

— Ще не вірите? — вже зовсім пошепки говорив Володько й все міцніше горнув її до себе. Вона кивнула головою.

— Вірю! — зашептала вона, відхилила швидко голову... Він відчув її гаряче дихання, трошки схилився й доторкнувся своїми устами її палаючих, тріпотливих уст.

— 0-ох, Боже! — відриваючись вирвалось у Ганки. Вона хотіла тікати. Ноги мліли під нею, тремтіли руки, сильно до болю билось серце.— Пустіть мене! Володю! Не втримаюсь...

Ноги Володька також підгиналися, в очах туман, все перемішалося, але він все-таки тримався міцно й тримав її в обіймах. У хаті все сипали обрік. Час до часу виривався регіт. Рипнули двері, і хтось вийшов. Ганка й Володько розступилися. Стояли обоє, мов дві непорушні, чорні тіні. Це вийшла господиня хати, набрала води й знову пішла. Знову темно, тихо й безлюдно. Володько знову підступив ближче до Ганки, знайшов її.руки, взяв і міцно стиснув. Відчув такий саме сильний потиск.

— Як шкода, що я вас не бачу,— сказав він і зовсім близько нахилився до неї. Дивилась просто йому в обличчя, чув її дихання.

— Ні. Дуже добре,— шептала вона.— Я зараз, напевно, дуже смішна. Володю? Невже це ви? Не вірю. Ніяк не вірю. Володю? Господи! Як чекала я на вас. Вчора навмисне ходила побачити Сергія... Казав він вам?

— Казав,— тихо проговорив Володько.

— А я все не хотіла вірити. Сьогодні прийшла до нас тітка. Я не хотіла йти на досвітки... Зісталась дома. Оце недавно... Вже ми хотіли лягати... Чую, хтось у вікно: тук-тук-тук! Нахилилась. Хто там? — кажу. А вийди сюди, чую Дарчин голос. У мені одразу забилось серце. Одразу за вас подумала. Не знаю, що таке... Щось чула. Накинула теплу хустку й вийшла. Ходи, каже. Він прийшов. Володько? — перепитую ще. Ну, певно! Я кажу: біжи, а я прийду. Думала, що б його тітці сказати. Вони пішли спати, а я за хустку й сюди! Але ходім звідси. Тут весь час ходять. Переступили через поріг, зачинили двері. Перед ними чорна, глупа ніч і вітер. Рве з Ганки хустку, вона горне її до себе. Володько не знає ні подвір'я, ні місцевості. Вона кудись потягнула його. Якась дерев'яна стіна, піддашшя. Вітер сердито шмагає, але там за стіною.

— Вам не холодно? — сказала вже трошки голосніше Ганка й вкрила його своєю хусткою.

— Мені? З вами? — здивувався Володько.— Коли б тут мороз, буревій, коли б тут хтозна-що, і то не чув би ні холоду, ні огню... Хіба ж можна.

Намагався її краще загорнути, після тулив її до себе. Перше хвилювання минуло, віднайшлась сила, мова...

Ніколи не почував ще такого чудового, лоскотливого в собі вогню, такого приємного хвилювання, такого солодкого остраху. Вітер бився за стіною, ніч, тиша. Там далеко, на подвір'ї мерехтить віконечко й в ньому трошечки світла. Регіт звідти доноситься, там люди, життя. Але для Володька все те вже зникло. Чув, бачив тільки це щось тепле, приємне, тріпотливе коло себе. Хотів би тиснути його до себе, горнути... Хотів би казати ласкаві слова. Воно ось горнеться, тулиться. Той самий вимріяний

стан… Рука лежить на ньому… Ті самі не раз уявлювані груди. Ось вони. Торкається до них своїми грудьми. Тільки щік, уст і очей не видно. Зате чує їх. Вони такі гарячі, такі солодкі, такі ніжні… Так солодко торкатись до них устами й пити з них чад, втому, розкіш… Ні, ні! Відірватись від них нема сили. Якісь окови на ногах. Звідсіль не зрушиш їх. І руки оковані також. Все стискають її, але розгорнути їх нема вже сили.

— Ку-кур-і-і-ік-у-у-у! — десь зовсім близько закричав півень.

— Боже! Це вже перші півні! — схаменулась Ганка.— Так пізно! А в хаті все ще світиться.

Вже кілька разів хтось відходив. Чути було вигуки хлопців по селі… Перегукувалися дикими совами, і гук той летів по вітрі десь у безвість.

— Моя шапка там,— сказав Володько.— Не хочеться вже заходити.

— Я винесу. Деякі хлопці тут ночують.

— Тут? — здивувався Володько.

— Певно. У нас така звичка. З діда й прадіда. І це нічого. Ніхто не дивується. Йон, напевно, з Даркою залишиться,— пояснювала Ганка.

Володько й сам знав звички свого села, але не міг про це навіть подумати. Чув в собі забагато сили. Боявся самого себе, тікав, як міг. Спокуса гналась за ним, ловила за поли. Озирався назад, бився з нею, відкидав і знову тікав, страшно тікав.

Боровся з собою поки Ганка ходила по його шапку, а як прийшла, сказав:

— Піду, Ганнусю! Хто там є?

— Не бачила. Вже згасили. Я ледве знайшла шапку. У темноті щось затупало й підбігло просто до Валодька. Він відступив.

— Не бійся. Це Євдощин Жук,— сказала Ганка.— Жучку! Де ти був? Ти, ти!! — і погладила пса по голові. Він радісно махав хвостом, нюхав Володька і скакав.

— Піду, Ганнусю,— ще раз сказав Володько.

— Тікаєте? — проговорила вона.

Пообіцяв, що прийде, вирвався силою з обіймів і побіг в густу темноту.

Сам не знав, куди бігти. Стежку, якою провадив його Сергій, стратив. Біг просто через якісь городи, натикався на плоти, перелазив, спотикався, падав. З заходу дув холодний вітер, шарпав деревами. У селі кричали півні.

V

Йшла осінь. Дощем поливались поля, вітер отам з-під лісу виривавсь і біг шаленим бігом над селами й полями. Дерева шарпались, сердиті, злі. Поля терпіли мовчки. Хати на цей час приникли, заплющили очі, огортались чим тільки могли. Ранками й вечорами курились димарі. Дим виривався і, схиливши голову, чимскоріше намагався сховатись за стріху, припасти до землі, але вітер налітав, топтавсь по ньому, сік батогами, шарпав і розривав його на дрібні куски.

Хмари по небу плили гуртами, горами. Вайлуваті, сірі, потужні. Тяжко їм рухати своїми незграбними членами. Але йшли! Вперед! На схід, ніби армія. Місцями чомусь згорталися, родили дощ, що летів униз скісно, ніби віття косатої берези.

Такі були дні. Були й ночі такі. Доба, як і завжди, мала двадцять чотири години.

Тільки тепер вона видавалась довшою. Сонце, що світить, гріє й оживляє все, тепер мало з'являлось на небі, а ще менше було його на землі. Дні були сірі, а ночі чорні, мов вугілля.

В ці дні поволі, але певно росла Тилявка. Росла вечорами, довгими, осінніми вечорами. Кільчилась і витикала паросток читальня. Маленька, закидана сотнями хат. Десь там у присінку з вікном, заложеним лубком, з Шевченком і Франком, тістом приліпленими до нерівної стіни. П'ять-шість людей приходило... Сиділи, слухали, дивились. Кволо горіла лампочка. Півтьма й тиша. А серед тиші й півтьми з'являлися гетьмани, бунчуки, ревли гармати. Чорне море, і Дніпро, і гори сині... І запорожці йшли лавами через степи, через моря. З-під Босфору. З-під Очакова і Москви. З-під Жовтих Вод, з-під Корсуня... З-під Пиляви і з-під Збаражу... І незабутній, славний Хмель, ніби живий, в киреї ставав отут, і булава горіла діамантами. Палали очі всіх. Серця тремтіли враз. Йшли могутні полки, і земля дудніла. Гриміла слава на цілий світ!

А пересунулось кілька днів вперед, і в читальні стало тісно. Перейшли знову до Сергія. Говорили, співали, читали. Прийшли й минули вибори. Село, як один, віддало свій голос за себе. Козак живим ліз на хрест за двадцять два — не взяло його жертви небо.

Одного вечора під вікнами Сергієвої хати з'явилися чорні люди з багнетами. Хлопці почали сипать оброку, ті послухали й пішли. Хлопці слухали з-за кутів, як чвакають у грязюці їх чоботи.

Володько жив селом. Щось сталось з ним, і він весь увійшов у село. Кохання, втіха молодості, буйне, молоде товариство. З кожним днем вростав у село, вшрубовувався в нього, до самого дна вникав. Приходив додому, але був тут не свій. Батько дивився на нього й мовчав. Син і батько йшли поруч. Один через свої поля, другий через село. Мовчали, тільки йшли вперед.

Часом, коли Володько відходив увечері в село, Матвій також виходив по вечері з хати... Обійшов, як звичайно, своє господарство, а після виходив трохи далі за дорогу на пригірок свого поля. Звідсіль найкраще видно село. Ось там воно лежить. Тепер ніч темна й нічого не видно, але Матвій і так знав, що там село. Там і Володько десь у тій темноті, між тими хатами. Знав добре ті хати й тих людей, що в них живуть. Не завжди любив їх. Ще колись, коли чув силу в руках і грудях, не раз підганяв тих неповоротних дядьків. Не раз кляв їх останнім словом і знав, за що. Знав глибоко всі їх хиби й іноді побоювався за свого сина. Чи видержить він? Чи не звалиться у багно разом з яким-небудь Тараском, а потім ціле життя стругатиме нецьки і пропиватиме їх? Тяжко було б батькові бачити свого сина не на тій дорозі, яку вже давно для нього вимріяв. "Ну!" — завершав свої думки. "Рід наш був завжди міцний. Кожний з наших чоловіків мав не тільки руки та ноги, але й голову на в'язах. Чому якраз мій син мав би її стратити?"

Це заспокоювало Матвія. Вертався, йшов подвір'ям, думав думу свою, шептався з різними духами, що наповнювали хату, клуню, кожний куток в господарстві. Все знав своє. Зо всім розмовляв, як з живим. Все шанував однаково: і корову, і курку, і ту машину, і навіть той кусень дерева. Все, що тут на подвір'ї, все це потрібне — значить і

ціну має.

Після Матвій говорив голосно з Богом! І тут любив ясність. Кожне слово вимовляв "трезво", повно. Не любив дрібних, звичайних молитов, любив псальми. У них говорилось до Бога гарною, вибраною мовою. Кожне слово, мов ядерне, пшеничне зерно.

"Ех, якось треба ще дотягнуть, поки той підросте",— думав лягаючи. "А кості все частіше й частіше відмовляються носити грішне тіло. Не шанувалось їх колись, тепер віддячуються..."

Тихо ставало на хуторі Матвія. Тільки вітер дув, свистав між дилями, та час від часу гавкав Пундик. Матвій натягав на голову кожуха й засипав...

Прийшли запусти. Парубки не можуть пустити цей день у небуття, не прогулявши його до решти. Простора хата Демида не вміщає молодого народу. Бовхає здоровенний бубон, реве труба, кларнет випискує високу ноту. По втоптаній, мокрій долівці йдуть трусячка.

Надворі холодний дощ і грязюка. Сонце виглянуло було на короткий час, поки знову не наповзла на нього велетенська, мов сива ведмедиця, хмарина. Всі тиснуться до сіней, до хати. У коморі також повно. Там старші парубки частуються, а між ними і Володько. Мала шкляночка кружляє від одного до другого — "дай-бо!" — і лигнув. Щелепи швидко працюють, розжовуючи закуску. Пляшка одна за одною підходять, Кіндрат тріскає дном об долоню, вилітає корок. Далі — "дай-бо!", далі кружляє шкляночка. А коли вийшли всі пляшки, відчинилися двері і кільканадцять парубків виринуло з комори. Антін, Йон, Ілько, Кіндрат, Сергій. У кожного блискучі очі. Обводить ними всіх, кого б у танець взяти.

Володько танцює з Ганкою. Носить її, мов пір'їну, навколо себе, тільки спідниця розвівається та б'ється іншим по ногах. Крутиться, мов вихор, притупує, виспівує. Решта хлопців також не дармують. Стогне від їх танців земля і тремтять стіни.

Є тут також Наталка. Володько взяв і її в танець, але танцював з нею, мов з панночкою. Дуже тонкий і гнучкий у неї стан, дуже чисте і свіже личко. Задивився на неї. Очі самі впиваються, така вона яскрава й барвиста. Пробував заговорити з нею. Відповіла поважно й мовчала. Тільки уста її трошечки тремтять, ніби бажають посміхнутися.

Після танцю потиснув їй руку й подякував.

— Нема за що,— сказала й відійшла у сіни. Глянув туди Володько й побачив коло Наталки якогось у чорному галіфе, з кучером, що ледве в шапку влазить.

— А це ж хто, Сергію? — запитав.

— Не знаєш? Наталчин наречений. З Людвищ,— байдуже кинув Сергій.

— Не боїться до нас заходити,— додав ще Володько. Оглянув того з ніг до голови.

— Ілько ж є. Поки не було Ілька, не показувавсь. Досить вже з'їв кілків від наших хлопців.

Заграли знову музики. Володька злість взяла: ану. підступлю ще.

— Наталочко! Дозвольте запросити! — хоч знав, що не піде. Хотів спробувати.

— Дякую. Танцюйте собі на здоров'я,— відказала. На цей раз посміхнулася.

— А ви собі мур-мур!

— Смійтесь. Може, і з нас люди будуть.

— Та ще й які.

— Не гірші від сусідських.

"Ой, спасибі батькові

Та спасибі матері,

Що нас добували..."

Це Йон реве басом. Вивалився звідкись, руки в кишенях, голова, ніби віхоть сіна, очі червоні. Направо й наліво, ніби очерет, розгортає народ. Наштовхнувся на людвищанина.

— Е-е, Іван! Здоров! Яким вітром завіяло тебе до нас? — Не виймаючи з кишень рук, підійшов до Івана зовсім щільно. Той відступив.

— Та от ішов і по дорозі чую музики,— пробує він жартувати.

— Брешеш! Не по дорозі, а в хаті. Що це, по-твоєму? — вказав навкруги.— Дорога? Дім! Розумієш? Живе тут славний громадянин нашого села Юрко Кравченко з жінкою, дочкою і двома, як орли, синами. І це не звичайний тобі Кравченко, а генерал. Все одно, що Потьомкін-Задунайський. Чув про такого? Нічого ти, мудра голово, не чув. Чого шарпаєшся, я(с блоха на припоні. Постій! Просто стій! Дивись у вічі чесній людині! — тут Йон протягнув руку до Іванового горла.

— Еей, ей! Не рвись, бо зірвешся! — почав відгризатись Іван. Коло нього Наталка, і як тут дозволити творити над собою такі жарти. Кутки його уст вигнулись, брови піднялися.

— Ти-и-и! — протягнув Йон, напнувся і ще далі подався на Івана.— Забуваєшся! — хрипів низьким басом Йон. Уста його розтягнулись і затремтіли, а зуби зціпились. Очі ще більше почервоніли і вперлись у Івана, як два мечі.

Володько бачить, що буде зле, робить рішучий крок і стає між Йоном та Іваном.

— Кинь, Йоне! Плюнь на все! Ходи сюди! — говорив Володько.

— Ні! Він мене, сучий син, вразив! Він, холера, харкнув мені в лице,— ще лютіше заревів Йон.— Пусти! — крикнув він на Володька. Обидва його кулаки корчаться й випинаються взад. Сильними вигнутими грудьми напирає на Володька, ніби бажає його роздушити. Володько хапає його за обидві руки.

— Йоне! — кричить Володько.— Отямся! Що з тобою? Але Йон весь тремтів, ніби в пропасниці.

— Геть! З дороги! — кричав він, як бугай.— Мушу його розчавити! Мушу висипати з тузин його поганих зубів, тоді знатиме, хто ми!

— Ні, Йоне! Відступи! Ходи! Маю тобі щось сказати! — говорив Володько і пхав його набік. Іван робив відступ. Наталка дивилась на всіх, бігала швидко поглядом по кожному, ніби вичікувала, коли і вона мусить виступити до боротьби.

Але Йон здався.

— Що хоч? — ревів він перед Володьком,— Хоч, щоб і тебе чалапнув? — Одначе не

чалапнув нікого, а відійшов з Володьком набік.— Ну, що? Кажи! — сердито питався.

— Дурень ти, Йоне! От що хочу тобі сказати! За що лізеш на рожно? За ту людвиську гниду? Не соромишся? Чого до нього вчепився? — так само відповідав і гостро дивився Володько.

— Чого? Не знаєш? Як сміє у наше село заходити? І до того сам... Знаєш же, що і я не зайду сам на музики хоч би до Людвищ. Я! Йон, що оцім кулаком зіб'ю з ніг озимка . А він прийшов. Як сміє?

— Бо ж чому ні. Село наше не святе.

— Брешеш! Святе! Не сміє ніхто до нього торкнутись чужий. Відколи воно на цьому клапті землі — ніхто не сміє у нього вступати без дозволу нашого. Звичай такий!

Наталка кинулась шукати Ілька. З'явився Ілько.

— Хто? Хто там розбивається? — кричав Ілько.

— Я! — захрипів з кута Йон.

— Ти, капустяна голово? Хочеш і мене до холери вмішати? — відповів Ілько.

Йон шарпнувся, мов опарений, і кинувся на Ілька. Але Володько затримав його. Взяв його за руки, зо всіх сил напружився і втримав.

— Йоне! Холеро! — сичав сапаючи Володько.— Тихо! Тобі боротись з биками. Дужий чорт.

— Не можу! Не можу! — хрипів розлючений Йон.— Серце моє не видержить. Трісне, як черепок. На мене нападають, по мені топчуться. А я що? Терпіти?

— Ні! Не терпіти. Чекай, Йоне! Ходім набік! По часі Йон все-таки скорився. Володько обняв його за стан, розбили натовп і відійшли. Іван, Наталка та Ілько зосталися на місці.

Починало сутеніти. Небо затягнулось хмарами. Час до часу сіє дощ. Йон з Володьком довго про щось говорили. Після навинувся до них Кіндрат.

— Кіндрате! Голубе сизий! Знайди оцьому харцизяці хоч кварту якої запіканки. Серце його палає образою, і треба гасити.

— Ходім,— сказав Кіндрат...

Зайшли знову до комори. Кіндрат знайшов півпляшки. Розлили й випили. Володько почав просторікувати.

— Не розумію,— казав,— чому ми одні з другими маємо увесь час, мов барани, товпитися. Тільки через те, що той з іншого села. Дурниця, хлопці! Сором! Там такі самі люди, як і ми. Битись. Розумію. Не мусимо бути, як ягнята. Але треба знати з ким битись і за що битись. Треба...

— А-а-ах! Кинь то! — перебив Володька Йон.— Ти мудрий, але й ми не хвости собачі. Іванові морду наб'ю і кінець!

— Але за що? — питав сердито Володько.

— Бо так хочу! Зрозумів? — і Йон поліз у глибоку кишеню штанів за махоркою. Вийняв і скрутив цигарку.— Маєш, Кіндрате, сірники? — кивнув головою на Кіндрата. Руками шукав по кишенях сірників, крива цигарка стирчала в зубах.

— На! — сказав Кіндрат і подав сірники.— Але ходім звідсіль. Батько не любить,

коли в коморі курять.

Встали й вийшли. У хаті грали музики. Густою масою йшли всі до танцю. Душно. Володько знайшов Ганку й також пішов у танець. Ганка почала випитувати, що там було, чого кричав Йон, Володько відповідав виминаюче. В його голові вертілась якась думка. Ноги його танцювали, але ж очі й думка були десь інше. Вони виривалися від Володька, відділялись від нього, лишали його, летіли повільно над танцюючими людьми, вилітали у вікно і линули десь туди — далеко, дуже далеко у невідому, чудову країну. І аж по хвилі помітив, що з тими думками вітає також ще хтось… Хто? Придивився, прислухався… Ага! Знаю… Посміхнувся і труснув головою. Одночасно сильніше стиснув Ганку, так, ніби це була та, яку щойно бачив у своїх думках.

Йон також "гуляв", після ходив сюди й туди по хаті, по сінях, чіплявся до кількох дівок, спіткнувся на ногу, що йому підставив Антін, сунув його кулаком під' ребро, але більшого не зробив нічого. До Івана зовсім не підходив. А той весь час тримався Наталки, час від часу водив її в танець. Часом підходили до нього Ілько або Демид, щось говорили, сміялися… Дарка весь час також танцювала та кидала погляди на Йона. Всі знають, що вона кохає його, але це все одно, що кохати хмарину або вітер.

Час біг швидко. Коло дванадцятої підійшов до Володька Сергій.

— Не хотів би вже йти додому? — запитав Володька.

— Більше не маю чого тут стирчати,— сказав понуро Володько. Настрій його чогось зкапсів. Ганка дивилась на нього й не знала, що сказати.

— А до нас не зайдеш? — сказала нарешті.

— Сьогодні ні. Втомився. Піду з Сергієм. А ти з Даркою… Після цього Володько й Сергій відійшли. Надворі чорна і глупа ніч. Мрячить дощ. З заходу повіває вітер. По всіх хатах вже сплять.

Йшли спочатку мовчки. Сергій ішов перед Володьком, чвакав чобітьми по грязюці, але темнота майже ховала його з-перед очей. Тільки час від часу Володько уловлює обрис Сергієвої спини й чобіт. Перейшли перед хатою Никона, й Володько згадав його. Чомусь не бачив його на музиках.

— Сергію? — промовив Володько.

— Чого,— озвався з темноти голос.

— А не знаєш, де подівся Никон? Його ж не було у Демида.

Сергій довгий час не відповідає. Дійшли до місця, де мають розійтися.

— Як хоч,— сказав Сергій,— зайди на хвилину до мене.

— А не буде пізно? — відповів Володько.

— Скажу тобі про Никона.

Хата Сергієва зараз за Никоновою. Вузенька, огороджена хворостяним плотом, вуличка веде до неї. Вправо садочок — тих кілька випадково втицьнутих деревин.

Звернули й пішли вуличкою.

— Ваші сплять… Ще побудимо,— сказав вже під вікнами Володько.

— Не графи… Не здивуються,— байдуже промовив Сергій і відчинив незамкнені двері сіней. Володько пішов за ним. Рипнули другі двері й тяжке, тепле повітря хати

вдарило в обличчя Володька. Сергій черкнув сірником і, тримаючи його над головою, оглянув хату.

Батькова постіль порожня. На долівці розстелено куль соломи, на якій спить молодша Сергієва сестра Мотря, з своєю сусідською приятелькою. На лаві спить разом молодший Сергіїв брат Онисько. Він вкритий старою, витертою вояцькою шинелею.

Сергій засвітив лампу й одразу подався до печі. Відхилив посмалену затулу й дістав горщик з якоюсь стравою.

— Хоч їсти? — кинув байдуже Володькові.

— Е-е, лиши. Йду ж додому,— сказав той.

— Ні. Як хоч — бери он на миснику ложку і присідай. Володько відмовився. Сергій швидко їсть з горшка. Недивлячись на світло й гармидер, всі сплять глибоким сном. Володько оглядає хату. Нерівні, знайомі, трохи закурені стіни. Старі занедбані образи. На них кілька вилинялих ще від празника паперових квіток і кілька паперових барвистих рушників. Були й білі, але Сергіїв батько їх покурив. Після сповз очима на долівку. Сергій помітив його погляд.

— Хоч? — питає він.— Лягай ось скраю.— І тикнув ложкою на дівчат. Володько подивився на Сергія. Його обличчя було байдуже, трохи суворе і спокійне. Ні. Він це не жартує. Він каже це зовсім поважно.

— Ти мав говорити мені про Никона,— сказав Володько. Сергій не відповів, тільки все черпав ложкою в горшку і швидко жував. Була глибока мовчанка. Ось одна з дівчат заворушилася, щось пробурмотіла зі сну, й одно її коліно виглянуло з-під рядна.

Ніхто не звернув на це уваги. Сергій довго їв, а докінчивши сказав:

— Ну! Нарешті за цілий день трохи напхався. А тепер підем до клуні. Я там сплю.

Зняв з полиці електричного ліхтарика, згасив лампу, й обидва вийшли. Перейшли до клуні. У правому засторонку, на купі околоту Сергієва постіль. Рядно, зім'ята, без наволочки подушка й старий кожух. Сергій освітив свою постіль, після — тік. На току стоїть віз, збоку січкарня і кілька міхів з січкою.

— Сідай,— посвітив Сергій мішки й сам сів.— Вже, мабуть, пізно. Співають півні. Дощ, холєра, як найнявся... Не закуриш? — казав він.

— Ні. Хіба у клуні можна?

— Нічого. Я курю люльку. Понюхай, як пахне… Як Тараскова шапка… — тут, мабуть, Сергій криво посміхнувся.— Собака десь бреше. Певно, Кіндрат подався до Теклі.

— А батько ж де? — запитав Володько.

— На Угорську. Мабуть, напився й заночував. Теклю знаєш?

— Розуміється.

— До неї ціле село ходить. Цими днями хлопці витягнули від неї батька... А Никона. Знаєш? Забрала поліція... — спокійно сказав Сергій.

— Поліція? За що? — здивувався Володько.

— У тієї самої Теклі вкрали теличку... Вона твердить, що то Никон.

— А як ти думаєш? Може це бути?..

— Який там чорт! — перебив Володька Сергій вже сердито.— Теличку вкрав Никонів швагер, що також у Теклі ночував. Вони тільки всі на Никона, бо Никон не може терпіти того всього… Що там робиться, не дай Бог. Та Текля… Ти ж тільки подумай: мій батько — раз. Никонів швагер — два. Часом Кіндрат — три. А до тога всього скільки там хлопців кожної ночі попід вікнами. Ганьба! Мій батько есе до неї переносить. Я не можу через нього одружитися з Мокриною. На Никона вони тепер всі. Батько свідчить проти нього, Текля проти нього. Той не може вказати на свого швагра, от і попав у злодії...

— Чому не може проти швагра? — запитав Волод&ко.

— Шкода сестри. Минулого року щойно вийшов з тюрми, тепер знову забрали б. А в сестри його троє дітей... — Тут Сергій замовк. А по часі продовжував: — Я записався за свідка, що минулої ночі ходив разом з Никоном на вечорниці. Мушу свідчити… Ах, брате! Село наше темне, темне… Як ніч, як дерево… Тут праці треба. Тут треба страшної праці. Тут, брате, треба когось, що б не боявся всього того: бруду, розпусти, брехні, пияцтва. Я читав недавно, як один лікар лікував народ від холєри… Сам один серед безлічі трупів, де на кожному місці смерть, де кожне дихання смерть... А все-таки той не боявся. І тут треба такого. І от я тобі, Володьку, кажу: добре, що ти остався з нами. І коли ти підеш — все залишиться, як було. Тисячі літ було так і знову так станеться. А не злякаєшся, пізнаєш нас і видержиш — ми врятовані. Нам треба тільки початку. Нас тільки рухнути треба... А далі вже піде... Коли б тільки не припинили...

— Оцього я й боюсь,— сказав Володько.— Я не піду тепер. Видержу. Я знаю, що треба робити. Але влада... Ми думаємо так, а там інакше...

— Але треба бодай почати,— понуро звучав Сергіїв голос.

— О! Це безперечно! Ми ж почали. У нас все йде, як по дроті… Ми маємо сили. Наші парубки золото. Подивись на них. Це сила, відвага, розум. Але що з того...

— Як не піднімемось тепер, не зробим цього скоро. Колись всі кидали село. Як тільки з'явився хто розумніший, одразу пішов у світ. А Росія була велика. Курко десь у Петрограді служив у банку. Мифоль Сорока у Владивостоці на залізниці. Федір був лісничим. Брат Йона у большевиків командує бригадою. Хто тут хотів сидіти? Хіба, коли б не ці відносини, ти тут залишився б? Ніколи. Та й я, напевно, знайшов би собі трохи краще місце на землі… Тепер всі до села вертаються. Федір он вже ставить хату. На його місце дали когось… із заходу. Викидають нас. Нікуди не приймають… Ну, куди йти? В бандити, хіба ні?

Сергій на хвильку замовк. Володько мовчав також.

— Це, брате, Волинь,— байдуже проговорив Володько. Серед пітьми й тиші ці слова прозвучали особливо. Чути, як Сергій сплюнув. По короткій мовчанці Володько добавив: — Я міркую так: чого конечно в бандити. Є що робити. Є, друже! Є праця. Тут, між нами… Ти сам знаєш… Можливо, ці роки і зроблять нас, дурних баранів, трохи ліпшою звіриною.

— А Йон? — нагло змінив Сергій мову.— Ну, що ти думаєш? Він тобі сьогодні піддався. Такого ще з ним не бувало. Таж він міг би звалити тебе одним помахом

кулака.

Володько сам собі посміхнувся.

— Кулак не завжди найбільша сила.

— Смішно,— говорив Сергій.— Попручався, побурчав і підгорнув хвоста. І плаща гумового купив. Зовсім, як твій. Навіть краватка подібна. Має Іван щастя. Інакше Йон збив би його на квашу. Він же також стріляє за Наталкою...

— Хто? — швидко запитав Володько.

— А Йон!.. Я знаю, хоч він того не казав. Я раз приніс Наталці книжки...

— Вона читає?.. — перебив його Володько.

— Та-ак! І багато. Вона мудра дівка. А скільки знає пісень! Цікавих, старих. Десь там у Тительківцях навчилась... А Йона не любить...

— А Івана?

— Хто знає. Він гарний і багатий. А у Наталки одна краса. Правда, має ще дві сестри й п'ять братів. І це на трьох десятинах. Ілько заробляє поденщиною.

Володько мовчав. Потім розмовляли про Никона, про Сергієвого батька. Нарешті Сергій сказав:

— А знаєш? Ти б все те описав. Я ще ніколи не читав про нас так, як воно є. Перецукровано, медово. Люди — янголи або шалапути… А ти додай крові. Нашої, селянської, густої...

— Побачимо,— відповів на це Володько.— Тепер піду. Попрощався і відійшов. Було пізно. Село спало глибоким сном. Навкруги велика, чорна тиша...

Матвій зібрався молотити. Дощ трохи перестав. Зранку Володько пішов у село покликати до машини Катерину. Коли вернувся, застав на подвір'ї екзекутора Вислоцького. Він говорив з батьком крикливою мовою по-московському і весь час матюкався. Володько прийшов на двір, сказав добридень і пішов собі до своєї роботи. На Вислоцького не звернув ніякої уваги.

— Це ваш син? — запитав той Матвія.

— Мій,— відповів Матвій.— Хотів вчити, але так сталося... — не договорив свого.

— Бомки тепер стріляє,— говорив Вислоцький.— Чув я про нього... Ним цікавиться поліція. Ви-но, Матвію, не дуже давайте йому волю...

Володько був у клуні й цю розмову чув. Знав і чув також досить про Вислоцького. Колишній царський держиморда, ніби полковник, чи щось... П'яниця, скандаліст. Під час революції робив якесь повстання, а тепер у податковому уряді. Ходить за податками. Володько не раз бачив його в селі, але ніколи не звертав на нього уваги. Його очі, п'яна, розпухла пика викликали огиду. Випитував у селян про Володька, пиячив і подавав куди слід. Це Володько знає також.

Коли відійшов Вислоцький, Матвій сказав Володькові:

— Будь з тим чоловіком обережний. То отруйна гадина. Зо мною він добрий, бо

Володько не казав нічого, порався коло машини, чіпляв до кирата шлеї. Прийшла Катерина й почали молотити. Володько відкрив від соломотрясів солому й відносив її на стіжок. Пригадував нічну розмову з Сергієм і думав над нею.

А вечором сидів дома. По вечері присів на краєчку столу й почав писати. Квола лампочка блимає на столі, освічує папір, каламар, схилене чоло Володька. Всі сиділи в хаті, гуторили, але Володько не звертав на ніщо уваги. Рука його ввесь час виводила стрічки на папері. Перегорталися сторінки, аркуші. Він все писав і писав. Вуха і щоки його вже горіли, рука починала тремтіти, літери виходили нерівні й невиразні.

Полягали всі спати, але Володько сидів далі. Далі блимала нафтова лампочка, далі перегорталися рядки. За вікном дув і бився у тахлі вітер. У хліві через сіни побрязкували ланцюгами коні й корови. На ліжку рівно дихали мати й Василина.

А Володько все писав. Хотів списати все, що бачать його очі, що чують вуха. Хотів зробити великий протокол, щоб приставити його на суд історії. Є Бог на небі. Є суді Вічний суд, що не минає нікого й нікому не дарує. Є щось, що тримає у міцних руках цілий світ. Володько знав, що не можна мовчати. Він знав також, що є Правда й Справедливість, і їх треба домагатися. Силою, розумом, працею. І через те Володько кидав вила чи граблі і немитими, мозолястими пальцями тримав це просте, заіржавлене держальце пера, вмочав його в чорнило й писав.

Йому здавалось, що коли він цього не зробить, не зробить цього ніхто. Бог вибрав його одного. Так, це чує він цілим своїм єством. Це знав колись дід Юхим, коли читав йому про трьох вершників, коли пророчив йому силу і владу, коли просив: сядь і все то спиши. Диявол буде кидати вас у темницю — не бійся. Видержиш і переможеш. А як згинеш, то згинеш тільки тілом. Твої слова, діла й думки зістануться і будуть далі чинити твою волю.

На ліжку поворушилася мати. Розплющила очі, побачила у хаті світло, побачила схиленого над столом сина.

— Боже, Боже, дитино! Що ти собі думаєш. Вже треті півні співають. Чи ти з того хліб будеш їсти, чи що? Всю керасіну випалиш,— стогнала як звичайно стара.

— Спіть, спіть, мамо. Я зараз...

Відірвався від столу, встав. Після ще довго стояв і дивився перед себе. Чоло його нахмурене. Часом на очі насуваються густі брови. Але уста посміхаються, здається, що він чогось радіє. Здається, що там у тій далечині, куди сягає його зір, бачить щось таке, що радує його душу й зміцнює велику його віру в себе.

Після пішов до клуні й заснув.

На другий день знову молотили. А ввечері Володько зібрався і пішов у село. У Сергія застав цілу юрбу парубків. Посередині стояв Сергій з Кіндратом, обидва розмахували руками й виводили грімку пісню… За ними тягнули всі хлопці. Відчинились двері й увірвався Володько.

Хлопці загули. Подав усім руку.

— А вчора де був? — питає Йон.— Приходимо, сидимо, а він, чорт… Що? Читай що. Про козаків!..

— Часу не мав! — кинув Володько. Помітив, що Никон також з'явився. Підійшов до нього й байдуже запитав: — Ну, як?

— Маєш там яку книжку? — запитав Володько Сергія.

— Кащенко.

— Давай.

Володько почав читати. У хаті зробилось тихо. Проходять години. Коли скінчилось, Антін підходить до Володька.

— Чи не дав би ту книжку мені? — питає.

— На цигарки? — жартом каже Володько.

— Йди к коров'ячому хвосту! Дома своїм прочитаю. Це, брате, все-таки здорово.

— Ні, Антоне! Кинь! Книгу беру я! — рішуче заявив Йон.— Володьку! Я! — і він вдарив себе кулаком в груди.

— Антін перший сказав, він і бере. Ти візьмеш після,— сказав Володько.

— Ну чекай... Я тобі цього не дарую,— образився Йон. Але після всього підходить до Володька.— Слух! Не хоч з нами?

— До Євдошки? — посміхається Володько.

— А хоч би... Там же Ганнуся, гуся-сюся! Ні? Дівка, але проти Наталки нуль! Ні?

— Відступи, нечистий! Не спокушай! — басом, жартівливо насупившись, проговорив Володько.— Йдем!

Парубки насунули шапки й вийшли. Дорогою болото, через те звернули на городи. Легко, ніби молоді тигри, перестрибнули кілька плотів. Йшли швидко, тільки закарваші мокрої землі відривались від закаблуків і летіли взад. Мовчали.

— А знаєте що, хлопці? — почав Володько.— Здається мені, що Сергієва хата не зовсім для нас вигідна. Нас вже забагато...

— Більшу треба. Ясно, і ми про це говорили,— кинув Йон.

— Я думаю — варто б попробувати у шкальні. А як ви?

— Там же Габель.

Далі йшли, далі летіли від закаблуків закарваші.

— Габель? — промовив по часі Володько.— А хіба що? Чи ми з ним не справимось? Потиснемо й видушим.

Прийшли на Євдошине подвір'я. Загавкав собака. Відчинилися одні й другі двері, й хлопці ввалились до хати.

Так ідуть дні. Ось вже перестали дощі. Дерева обкидали листя. Ночі хрусталіють приморозками. Ще далі й починає замерзати земля. Худобу виганяють на заврунені пшеницею чи житом поля. Одного ранку небо почало хмаритись, але хмари не летіли розшарпані, як це було до цього часу. Десь взялися з півночі, рівномірно заложили небо олов'яно-сірою дергою. Майже тихо. Земля замерзла, дерева стоять спокійно. Починає трошки теплішати. Ось десь вирвалась одна сніжина. Летіла вниз поволі, довго летіла у повітрі й десь зачепилась. За нею з'явилась друга. Ще кілька хвилин і їх вже цілий рій. Відриваються від сірого, зовсім низького неба й падають химерно. На землі з'явився легкий пушок. Все навкруги принишкло, ніби заслухалось. Село замовкло, тільки десь-не-десь на току пацають ціпи. Часом десь заспіває півень або загавкає собака. Поза цим зовсім тихо, тільки сніжинки легко, химерно спадають, крутяться, переплітаються і припадають до землі. Добре вслухавшись, чути їх ледве

чутний шелест. Приємний, спокійний і рівномірний шепіт білих кристаликів, що десь там вгорі створились і спадають людям під ноги.

До вечора вже скрізь біло. Зі школи біжать школярі, репетують, топчуться по м'якому снігу, кидаються ним. Он там вже хтось поїхав саньми по воду. Коні весело й нечутно біжать, попирхують, а полоззя саней ще не зовсім легко ховзають по дорозі. Очі ще не звикли дивитись на такий білий і чистий світ. І коли вечір прийшов, не було вже так чорно навкруги, як до цього часу. Земля, стріхи, дерева — все те дбайливо окутане м'якою, білою периною. Ніч м'яка, спокійна, тільки з димарів на хатах зводиться і піднімається дим і десь там ген під сірим небом зникає.

Прийшла гарна, весела зима. Вже кілька років не було такої. Тільки перед Миколою почались перші метелиці.

Матвій закупив на хату цеглу, й Володько перевозив її саньми. Вже кілька років стягається потрохи на хату й все не можна її розпочати будувать. Докучила вже та буда. Аж соромно, що в такій хаті приходиться жити, але нема ради. Війна й революція знищили господарство. Треба було добудовувати й інші будинки. Треба було купувати коня, корову. Треба було зробити нового воза. Скрізь треба, а гроші на дорозі не валяються. Треба десь заробити, а де ті заробітки? Не продаси який там пуд тієї пашні, не будеш мати. А тут і пуди не дуже так сипали. Два роки не вродила озимина. Хліб їли з ячменю. Конюшини також не було два роки. Оце перший рік, що зародила вона, але на все так тих грошей треба. Так дуже треба. Василинка росте... Бігала вона ціле літо, працювала. Не можна ж, щоб вона в зимі, в холоді не мала теплої одежини. Також і Хведот свого домагається. Він вже ось-ось парубок. Вигнався догори, вже скоро буде вищий за Володька. Був якийсь там старий, вояцький кожух. Хведот просив, щоб йому купили сукна та покрили того кожуха. Тепер майже всі у таких ходять. А Володько? Цей також не хоче дідом ходити. Йде між люди, бачать його скрізь. Хоч-не-хоч, а якусь порядніщу одежину справити треба. Зима вже. У тому гумовому плащі тепер не видержиш.

На щастя, трапилась добра нагода. Пан Гліб пошив собі доброго кожуха, але він на нього трохи замалий. Чи не міг би купити Володько? Той запитав батька. "А скільки?" — запитав старий. Вісім долярів. Не яких-небудь злотих. Е-е!

Матвій покрутив головою. На такі гроші ми не купці. Але коли побачив кожуха, згодився. Річ добра. Викинеш гроші, але на десяток років вистачить. Не якась жидівська тандита. Довго старий міркував, довго обдумував, як і де ті гроші взяти. А до того долярів? Але все скінчилось гаразд, і от Володь-ко справжній пан.

— Що, що,— казав Матвій вже по всьому.— А одяг і харчі мусить людина мати. Нащо тоді живе?

Одного дня Володько дістав листа. Велика подія. Писали йому з партії, щоб прибув на повітові збори.

Саме мело снігом. Хуртовина розігралася і в полі світу не видно. Але Володько пішов до Сергія й обидва порішили йти. Чей же не завіє.

Надягнув свого кожуха, теплу, вовняну шапку, й подалися. Коли вийшли в поле,

коли навкруги загуло, хотіли вертатися. Вітер накидався, мов пес лютий, рвав одяг, шарпав за поли, снігом засипав очі. Ну! А може, таки доб'ємось. Ану!

Йшли, боролися з вітром і десь коло полудня дійшли. Зійшли у долину міста. Тут затишніше. Вітер віяв горою, сіяв дрібненьким снігом, бавився у провулках, але це вже не поле. Тут вже люди ходять. Біжать зі школи зігнуті гімназистики, снують сюди й туди жиди. Візники зі своїми шкапами стоять перед рестораном "Удзялуфка", перед готелем "Бона", перед "Пасажем". Он поліцай, там далі староство. Кіно "Звізда" дає фільм "У пащеці лева" — серія перша, частина третя. "Інтимний театр" грає "Троянду Стамбула". Виступають Горев, Полінова — артисти Александровського імператорського театру. У кав'ярні Повольного сидять люди й попивають каву. Володько знає, що колись у цьому будинку була велика книгарня Просвіти.

Тепер вона геть далі. Прийшли туди. У маленькій кімнаті повно людей у кожухах. Посередині стіл до писання, кілька стільців, по боках дві шафи з книжками. На стінах плакати:

"В своїй хаті своя правда", "Борітеся — поборете!", "І чужому научайтесь, свого не цурайтесь". Он і Шевченко у шапці та кожусі. Сидить насуплений і на всіх, мов Бог, поглядає. Коло нього худий, скромний Франко у вишитій сорочці. Трошки далі подібний на учителя "воскресної школи" Драгоманів. Зовсім близько голо нього гетьман Мазепа. Пишний, гордий, ніби йому ніяково у такому демократичному товаристві.

За столом до писання — худа з довгими, тонкими пальчиками панночка, невеликий, лисий мужчина й потужний з товстим носом, у кожусі, як у Шевченка, пан. І це все. Говорили псі потиху, кожний своє. Лисий добродій щось цокав на рахівниці, худа панночка писала тонкими пальчиками, пан з товстим носом розмовляв з молодим дядьком і весь час приємно й лагідно посміхався.

Після довго шепталися, довго бігали. Ще після сказали, що будемо виходити, але не разом. Треба йти аж на другий кінець міста гуртками й кожний гурток іншою дорогою. Сьогодні усі, мовляв, кому треба, на ногах. Хай принаймні попрацюють, бо ж про сходини все одно знають.

Кімната, де відбувались сходини, невелика, але вмістила цілу партію. Підлога навіть навоскована, й по часі, коли почали розтавати селянські чоботи, на її поверхні поставали озера. Відкрив сходини той самий симпатичний пан з товстим носом, тільки вже без кожуха. Привітав присутніх товаришів і представив їм двох товаришів редакторів зі Львова. Всі витріщили на них очі. Все-таки вони із самого Львова. Володько познайомився з їхніми піджаками, штанами, черевиками, краватками, й поки тривало це знайомство, голова встиг сказати головне. Редактори зі Львова сиділи поважно, як і належиться. Голова з приємністю передав одному з них слово, і той почав говорити про "хлопську" радикальну партію.

Володько мав дуже поважний вигляд. Ще докладніше познайомився з одягом пана редактора, не минув і гудзиків, шпоньок. Зауважив, як ворушаться губи, особливо нижня, як моргають короткі вусики. Після досить довго стримав свій погляд на бородавці на лівій щоці. Він сидів спереду й міг бачити редакторові львівські черевики з

широкими носками. Володько подумав: "От. Ще вчора ті черевики ходили по вулицях Львова, а я не можу там бути. Певно, велике місто. Цікаво б побачити трамваї..." Одна шнурівка черевика, здається, порвана і зв'язана. "А цікаво, у кого вони ночують",— знову мигнула думка. Після та сама думка захопилася словом "хлопи", далі перескочила на щось інше, ще далі знову на інше, і, коли редактор казав — "але, дорогі мої товариші, про це розкаже вам мій колега, якому й передаю своє слово",— Володько отямився, витріщив очі, трошки заплескав і дивився, як товариш редактор, обтираючи хустинкою чоло, сідає на своє місце.

Другий товариш редактор говорив досить довго. Люди намерзлися, у кімнаті тепло, через те над всім всевладне панував сон. Видно було, як він літає над всіма і, ніби великий прозорий метелик, спадає на ту чи на іншу голову. Голова починала ворушитись і кивати, ніби квітка під тягарем, після трошки хилитись додолу... Тоді товариш редактор збільшував голос, починав швидше нищити буржуазію цілого світу, відчайдушніше кликати до міжнародної солідарності всіх працюючих, і тоді голова скидала сон, що знімався і відлітав десь на іншу голову.

Це тривало досить довго. Засвітили лампу. Редактор скінчив. Починалися звідомлення з місць. Прийшла черга й на Володька. Він встав і, дивлячись на львівського редактора, не знав, що йому сказати. "От,— подумав редактор,— і з таких туманів складається тут наша партія", але терпеливо чекав, поки Володько щось скаже. "У нас,— почав він несміливо й обережно,— для партійної роботи зовсім не підготовлений грунт. У нас, мовляв, треба перш усього культурно-освітньої, а по-друге, національно-освідомляючої роботи..." Здається, Володько так і сказав, хоча він так хвилювався, що тратив свої слова зараз, як тільки вони родились на світ Божий. Товариш редактор терпеливо чекав, поки той виговорить свої нісенітниці, щось записував до записника й коли нарешті Володько сів, промовив:

— Ну, а тепер ви, товаришу!

Це стосувалося дядька, що сидів побіч Володька.

Нарешті кінець. Сталося це досить пізно, але сталося. І Володько, і Сергій чують у цілунках велетенський голод. У їх торбах є хліб і сало, але нема місця, де б можна спокійно закусити. Додому йти не можна. По довгих нарадах, всіх товаришів партійців розвезли на ніч по хатах. Втома була велика й спалося чудово.

На другий день коло десятої години рано Володько й Сергій вийшли на місто. Метелиця втихла, світило сонце й було досить тепло. Гора Бона біліла й посміхалася, голуби літали над містом, жидівки відгортали перед хатками з хідників сніг. Рух весь час збільшувався. Володько з острахом оглядався, чи не. ведуть кого, але на цей раз не вели. З сіл приїжджали дядьки, везли дрова, жидів, курей. У повітрі відчувалась одлига.

Парубки йшли містом, розглядалися. Коло друкарні Цвіка хтось кликнув:

— Довбенку!

Володько оглянувся. Це був Лазюк. У свому розхристаному цегляної барви пальті, у свому м'якому капелюсі, у своїх американських черевиках він біг до Володька й весело сміявся. Володько вже знає його давно.

— Здоров! Куди йдете? — говорив Лазюк.

— Додому,— відповів Володько.

— На з'їзд, на з'їзд прибули? — швидко, з нотою іронії казав Лазюк. — Слухали хлопів-радикалів? Ха-ха-ха!

Він увесь рух і веселість. Стояти йому ніяк не хочеться. його американські черевики так і підстрибують по черзі. Його короткі руки весь час вправляють якусь шалену гімнастику. Його товсті уста вилонюють безліч іронії на всіх, на цілий світ. Сьогодні він зовсім пристойно поголений, і сліди віспи не дуже псують його грубі риси обличчя.

— Куди? Ага! Поїсти! Ну, так до Гашка. Добре?

До Гашка, так до Гашка. Зайшли до Гашка, Тут вже дядьки, валянки, башлики, залізна розжарена грубка, чорне пиво й сальтисон. Окупували стіл. Лазюк говорив, сміявся, оповідав. Кпини його безмежні. Іронія його невичерпальна. Чого торкнувся — розніс у порох. Постукував по столі товстим, круглим кулаком, дрібно сам з себе сміявся, розпитував про село.

Після просив хлопців лишитися ще на одну ніч, та Сергій не погодився. Не мав змоги. Але Володько зостався. Зостався, бо місто тримало його. Яке б воно не було, а все-таки якийсь рух, плакат, вітрина, електрична жарівка. Все-таки сякий-такий хідник і телеграф.

Цілий день Лавюк не випускав з рук Володька. Були у більярді Грицюка, були у Повольного. Володько хотів знайти Олега, але не вдалося. Увечері пішли до "Звізди",

Там дають "У пащеці лева". Третій сеанс ще не розпочався. Чекали у почекальні. Посередині велика ваза й глиняний Нептун. На стінах Пат і Паташон, Гарі Піль, Мері Пікфорд. Дві штучних пальми, штучний, оббитий мармур, штучна барва на губах окатої жидівки в неможливо короткій суконці, штучний шовк її панчіх.

Але Володькові подобається та штучність. Це мертве, бліде сяйво електричної грушки, цей витертий плюш стільців і лавиць, ця публіка, що сидить і чекає сеансу. А двері в залу ще зачинені. Чути дзирчання фільмового апарату й звуки піаніно. Ось вони цяпають повільно й рідко, то знову зриваються, буряться, гудуть, біжать шалено, ніби зграя звірини. Володькова уява малює вже привабливі картини, і поволі все навкруги никне перед їх маєстатом.

Сеанс кінчається. Відчиняються навстежінь двері, й з них натовпом ринуть люди. Червоні, палаючі щоки, блискучі очі, теплі, розмріяні, розхвильовані. Вони тільки що вернулися з далеких мандрівок і ще не вірять, що вони тут, у Крем'янці.

Хто б подумав, що вони живуть тут, ходять до кіна, грають більярд, кохаються. Тут, на цій землі, на якому-небудь п'ятдесятому рівнобіжнику нашої півкулі, за тисячу кілометрів від Парижу, Берліну, Лондону. Десь там далеко, далеко, поганеньке містечко, а все-таки воно живе, все-таки пнеться... Хіба ті панночки не в таких самих коротких суконочках, як у Парижі чи Лондоні? Хіба не так само барвлять уста чи стрижуть волосся? Проситься їх не ображати. Вони на землі, мають барви й електрику, мають кіно "Звізду" й багато інших благ.

Кіно також знає собі ціну. Воно не має лож?.. Як то не має? Он тих кілька потертих стільців з самого заду. А що то над ними написано? Ложі. Там можна бачити комісара поліції і навіть самого пана старосту. Він ще передвчора був у Варшаві, він ще пахне столицею, і його старомодні бакенбарди не мають найменшого зв'язку з провінціальністю.

Кілька хвилин виходить публіка, кілька хвилин входить. Входить і Володько, входить Лазюк. Всі входять, всі знаходять свої місця і сідають. Он, здається, направду чи не сам пан староста. А може, то й не він. Ні. Він. Сидить, пробачте, в ложі, значить, він. Декілька людей обертається туди, це також знак, що він.

Нарешті гасне світло. Сіренький, потрісканий екран. На ньому з'являється Африка. Хащавини бамбука. З'явився здоровенний, лютий лев. Вирвався з куща, мов артист, і зупинився на сцені. Шкура на ньому їжиться, поводить навкруги головою, потрушує гривою. Після зненацька зривається й біжить. Це він помітив оту дівчину, що вибігла з кущів, у чоловічих штанях і чоботях. Побачивши лева, дівчина робить жахливі очі й падає на землю, за якийсь пень. Лев стрибає просто на неї, перестрибує й біжить далі. Дівчина зривається, біжить, зупиняється, когось кличе, її гарне личко в розпачі, її очі великі, перелякані, її чудове волосся недбало розкуйовджене.

На її крик з'являється сильний, у порваній сорочці мужчина. Обличчя його всипане великими краплинами поту, волосся розпатлане, й кілька мокрих, злиплих пасем спадає на чоло. На поясі у нього револьвер.

Він біжить до дівчини. Та кидається в його обійми, але знесилена заточується й падає непритомна. Мужчина піднімає її, мов дитину, міцно тисне до своїх грудей і, розгортаючи чагарник, несе кудись... М'язи його рук напружені. Міцно ступає по землі дужими ногами. Уста його розтягнуті й щільно затиснуті. Він зникає у тім самім напрямку, куди побіг лев.

Картина міняється. Піщана, безмежна пустиня. На обрії з'являється відділ арабів, їх коні мчать щосили, розвіваються білі одяги, вилискують криві шаблі. Вони мчать просто на ліс, що видніє далеко перед ними. Під'їхали до пралісу й спинились. Веде їх дужий, страшний, чорний, з лев'ячою головою вождь. Розмахуючи енергійно руками, він дає верхівцям накази. Одна мить — і всі з обличчям хижаків зникли у хащавинах. Лишилось тільки кілька коло коней.

Рух, напруження. Скільки у тих людей сили, яке чудове довкілля. Пустині, праліси, великі ріки, височезні гори. Високі, стрункі пальми, чорні люди й люті звірюки. А ось знову місто з кам'яними, білими будовами, пласкими стріхами. Готель, музика, фокстрот між пальмами. Грає водограй. У басейні золоті рибки. Під'їжджають і від'їжджають блискучі авта, з них виходять стрункі, у білому жінки, так само мужчини. Йдуть швидко по мармурових сходах, зустрічаються зі знайомими, вітаються, розмовляють, сміються. Там знову танцюють, вигинаються чарівні жіночі постаті. П'яні коханням очі дивляться у саму душу, а уста самі складаються до поцілунку. А до всього музика, що виривається з темноти, оповиває уяву, бере легко її в теплі обійми й відносить у безвість, ніби немовля.

Це і є той чудовий, величезний світ. Піти й завоювати його, пізнати його красоти, випити його солодощі, пережити його вибагливі химери. Не бути там, не знати його — марно жити тоді на землі, де нема ні пишних палаців, ні великих міст, ні широких рік, ні високих гір. Все сіре, все маленьке, все спокійне й ледаче... Ах, як мучить жагуча туга за повним життям!

І тільки на вулицях міста прокидається Володько від своїх снів та помічає, що він все-таки тут, на цій землі. Брудні, обдерті жидівські хижки, нерівні хідники, вузькі, хвилясті, ніби їх хто навмисне погнув, вулички. Вже краще тоді село, ніж оця купа бруду, безладдя, що зветься містом.

Вже пізно. З заходу повіває й крутиться по вузьких завулках вітрець. Ноги ступають по нерівних каменюках, час від часу ковзаються. Майже темно, тільки де-не-де манячить ліхтар.

Володько й Лазюк деякий час йдуть мовчки. Лазюк вже не сміється, він щось думає. Володько також увесь поринув у думки. В очах його все ще бігають сильні, енергійні, суворі люди, що, здається, тримають свою долю у міцно затисненім кулаці. Він хоче щось говорити, але не знає, звідки почати.

Розговорилися аж на помешканні Лазюка. Випили прохололий чай, Лазюк закурив, пропонував Володькові, але той відмовився.

— Так, так! Дорогий мій! — почав Лазюк, ніби продовжуючи свою думку.— Від нас самих залежить, чи виплутаємося ми з цього стану, в якому тепер опинились, чи залишимось і надалі оцім порожнім на планеті місцем, що його сьогодні репрезентуєм. Я над цим думав, ви, мабуть, також думали, всі ми думаєм. Не раз і не два стукалася мені до голови думка: звідки й як почати? З села? З міста? Від "хлопа"? Від інтелігента? З "Просвіти" чи з бомби? І прийшов до одного висновку: звідки б його не починати, нам усім бракує одного — знання.

Треба йти й учитися Треба не боятися ризику! Треба здобути своє всіма засобами! Треба братися тільки за те, до чого прагне душа! Треба пізнати великий, Божий світ! Треба пізнати себе, нас, кожного дядька! Нас є досить. Ми є також не дурні, не сліпі й не глухі. Наші голови створені також не тільки для того, щоб добре за них нас вішати, а також для того, щоб думати й розуміти. Ми мусимо йти у світ і мусимо бути тут! Ми мусимо наповнити собою всі краї, всі народи. На кожному кроці мусимо, мов крапля камінь, довбати вперто й послідовно людську байдужість — тут у нас і там у світі. І всі наші починання мусять бути великі розміром, глибокі думкою, відповідні до величі народу нашого. Сорок п'ять міліонів! Сорок п'ять міліонів голів! Сорок п'ять міліонів сердець! Вдумайтесь, чоловіче, у те число. Уявіть собі його. Сядьте, напишіть собі його на папері й розложіть в уяві на сорок п'ять міліонів людських одиниць. Зважте їх фізичну силу, зрозумійте масу, їх думки, відчуйте биття їх сердець. Боже мій! Таж ви, коли ви маєте хоч зерно"уяви, ви мусите жахнутись від величі народу, до якого належите! Обійміть уявою місце, що той народ займає на землі. Боже мій! Та ж це велич!

Володько вже не раз слухав мову цієї людини. Ті слова, ті звуки... Він знає їх

напам'ять. Одначе він слухає далі... Слухає, бо треба це чути... У вухах мусить завжди звучати та болюча музика... "Розшарпаний народ"... Як часто він вживає ці вирази. Але що зробити? Куди від них втекти? Границі... Навкруги границі...

Сиділи один проти одного, а в обох одні думки. Часом Лазюк вставав, часом ходив. Рухами рук витичував перед своїм молодим гостем його життєву дорогу.

Заснули пізно. На другий день Володько вертається додому. Було гарно, соняшно, тихо. В деяких місцях вітер позносив з піль сніг, в інших знову лежали хвилясті замети. Нерівна дорога тікала з-перед очей і десь далеко на обрію зникала.

Володько мав час передумати все, що чув і що бачив за ці два дні. Перебігав у думці слова й враження, міркував над ними й розкладав кожне в належне йому місце.

А он вже, славу Богу, те вічне його село. Вертається до нього завжди однаково, завжди тією самою дорогою, як до неухильної дійсності, як до того, чого нема сили обійти.

VI

Молотили у Матвія своїми силами. Не було за що наймати чужих людей. Часом тільки приходила Катерина. До кирата запрягали пару своїх коней. Поганяла їх Василина. Хто зна, чи легка це робота. Цілий день ходити навкруги у великих, старих чоботях... А до того, як падає дощ чи сніг. Руки мерзнуть, ноги мерзнуть... Ні, ні... Це не так легко.

Матвій завжди робив ту саму роботу — пускав у барабан. Це вже він так добре знає. З барабану січе у вічі курява. На бороді висять брудні торочки. У роті й носі болото. За цілий день заросте курявою, що тільки очі виглядають.

Настя розв'язує й подає снопи. Коли приходить Катерина, тоді Настя вигортає з-під соломотрясів зерно з половою, а снопи подає Катерина. Хведот або відкидає солому, або, як нема Катерини, вигортає зерно. Тоді солому відкидає й виносить на ожереду Володько. Топтати вже нема кому. Потопчеться після.

Молотять довго, цілий тиждень, а то й два. Василинка не може завжди поганяти коні, бо ходить до школи. Поганяє тільки по школі, а це ще більше затягає роботу.

По молотінні у клуні по всіх кутах гори невіяної пашні. Та найбільша купа — овес. З другого боку ячмінь. Пшениця зовсім окремо, щоб не мішалася з житом. По дилях, по балках, під стріхою — повно куряви. Горобці почувають себе й добре й погано. Мають що їсти, але гнізда їх відкриті, а це не так приємно. Миші розгромлені зовсім. Кубла їх, що були між снопами, щезли безслідно. Родини знищені. Безліч з них пропали назавжди. Матвіїв кіт нищив їх від ранку до вечора. Крім того, бив їх кожний, хто тільки мав бажання. Тільки небагатьом пощастило втекти у запасові нори під мерною. Перелякані, вони сидять там і не показуються...

Потім довго віють намолочене. Хведот крутить віялку, а Володько насипає в ківш. Раніше це робив сам Матвій. Тепер він відгортає чисте зерно, насипає його дерев'яною лопатою в мішок і відносить до комори... У коморі чотири засіки: на овес, на жито, на пшеницю й на ячмінь. Просо, гречка засипаються до діжок, а конюшина стоїть у густих мішках.

У такий час комора виглядає гарно. Приємно зайти туди, подивитися на повні засіки, запустити руку в жовту, зернисту пшеницю, набрати її повну жменю й поволі пускати через пальці. Ніби кусники золота, падають ядерні зернята. Пахне сонцем, землею, людським потом. Добрий хліб насущний, пожива людей, зібрана з широких ланів мозолистою рукою...

На дворі снігу досить. На полях також. Санна дорога не може бути кращою. Вже помолочено" повіяно. Ще трохи цегли не перевезено. Володько з Хведотом перевозять цеглу. З неї буде хата. Хотілося дочекатися тієї доброї хати. Вже час. Стільки років минуло, а хата все та сама, "на тимчасом" збудована.

Але Володько наполовину вірить у нову хату. У нього думки інші. Чужі, нетутешні... Хто знає, де на великій землі схилить він свою голову. Хто знає, де буде його хата... Він сам того не знає. Щовечора по роботі миється, зачісується та йде в село. Кожний день іде туди. Те село — то вже його хата. Він вже не тут, а там. Сьогодні у Никона, у малій читальні. Завтра у Сергія. Позавтра у Євдошки. Там його життя. Туди відносить свої сили, своє тепло, свою молодість. Не може тут вдержатись. Тягнуть до себе ті хати — всі хати, всі ті люди, що в них. Любить їх. Любить серцем, кров'ю, душею. Чує їх частиною себе самого. А коли й гнівається — гнівається з сльозами болю в очах... Чому ви, і ми, і я... Чому ми такі? Сам себе питає, сто разів, двісті разів... Безліч. А питаючи, сам і відповідає... Відповідь звучить, мов оскарження,— мов присуд. Слухає її та й каже: так. Ми жили погано. Жити треба інакше. Я хочу інакше жити. Прошу мені не перешкоджати...

Поволі наближається Різдво. За кілька днів перед святом Володько поїхав до міста дещо купити. Взяв на продаж два міхи пшениці. Матвій завжди сам продавав пашню але тепер йому "якась колька влізла в ребра". Старий не чув себе добре.

— Ти б, Володьку, зробив це сам...

— Добре.

Вечором Володько вертався з міста. Їхав гренджолами. Була гарна санна дорога. Коні бігли бадьоро, стригли гострими вухами, пирхали й дихали парою, що двома струменями розсипалася перед їх варгами . Полоззя саней легко ховзалось по вчовганій дорозі. Часом траплялись затоки. Сани з розгону летіли вбік, вдарялись об твердий сніговий вал, але коні підхоплювали їх і відносили.

Навкруги безлюддя. Сонце зовсім ховалося, і останні його промені освічували верхи дубів діброви. Часом повівав вітер, хитав поволі дерева, ніби пробував свою силу. Кілька непорушних, мов велетенські пурпурові крижини, хмарин вперто стояло на заході й сонце ледве виривалось з них.

Мороз поволі міцнішає, щипає за ніс, вуха, щоки. На санях порожньо. В'язка соломи, опалка, мішки, а на них Володько. Збоку кошик з покупками.

Біля Чугалів дорога йде вниз. На Трьох Кіпцях піднімається догори. Коні йдуть хода. Спереду йде якась жінка. Одягнута в чорне пальто з котиковим коміром. Тонка, висока... Хода рівна й швидка. У руках несе пакунок.

Володько її пізнав. Наталка. Нагнав її, придержав коні й привітався.

— Звідки йдете, Наталко?

— З міста,— відповіла коротко.

— Хотів би вас підвезти. Дозволите? — придержав коні.— Отут.— Розправив мішки біля себе.

— О-о! Дякую. Це буде добре.— Сіла, посміхнулася. Володько закрив їй дергою ноги.

Вйо! Коні рушили. Виїхали на рівне. Володько шарпнув віжками. Коні весело, рівно побігли. З-під копит відпадає на боки збитий сніг.

— Маєте гарні коні,— сказала Наталка. Дивилася, як їх хвилясті гриви маяли на бігу.

Уривна розмова. Коні, вечорниці, дівчата, хлопці. Хотілося сказати багато, але не виходило. Час біг швидко. Темніло. Назустріч біжить село, й перед ним Наталка встане. Володько притримує коні, але вони біжать. Невпинно біжать коні, час, село. Дороги розходяться. Володько натягнув віжки, і коні зупинилися.

— О, як вам дякую,— сказала вона. Володько вийняв з рукавиці теплу, тверду руку й простягнув їй.

— Будьте здорові. Можливо, побачимось? — проговорив. Вона трохи незграбно подала йому свою. Притримав її довше, ніж належало, аж вона поворушила пальцями. Пустив руку, посміхнувся, цвьогнув по конях батогом і швидко від'їхав. За хвилину сховався за пригорбком.

Який у Володька добрий настрій. Добре продав пшеницю. Добре їхалось. Чи змерз. Яке там змерз. Зовсім не змерз. Говорить з батьком, з матір'ю. Ось Василинці подарунок. Як добре, що якраз сьогодні згадав про ту стрічку. Невеличка, дешева стрічка, а скільки вона робить радості… І Володькові, а ще більше Василинці. Вона розгортає свою стрічку кілька разів.

— Правда, мамо, гарна?

— Ну, певно. Хороша стрічка. Певно, дорога… Володько тільки посміхається. Ну що ж… Іноді, буває, людина якраз щось добре зробить… Без цього не можна.

Володько ліг спати. Ні. Не спиться. Вона має чудові очі. Дивляться просто на нього. Обернеться на другий бік. І тут вони дивляться. Усмішка її також гарна. Хто б подумав, що одна усмішка може так гріти, так тішити, так підносити…

У цих роках скрізь настала зміна. Навіть Різдво вже не те. Колись було Різдво свято. По всьому світі, здавалось, є свято. Тепер ні. Тепер тільки люди святкують, а уряди так само, як завжди, урядують. У родині Матвія також є зміна. Так само варить Настя кутю, взвар, вареники. Так само пече. На Свят-Вечір родина так само сходиться до хати. Всі моляться… Але Володько вже не так тішиться. Хведот не такий цікавий. Вони вже виросли. Василинка, хоч мала, але надто поважна. Вона помагає матері, мов доросла.

І ще одна зміна настала у Матвієвій родині. За стіл до куті всі сідають, як і колись. Урочисто, поволі, побожно. Тільки тепер між Матвієм та Володьком одно місце порожнє. Ніхто там не сидить, хоча перед ним на столі стоїть тарілка з кутею. Перед

образами тепер не горить лампадка. Зате на тарілці, перед порожнім місцем горить воскова свічка, її ставить і засвічує сам Матвій. Перед тим, ніж почати вечерю, всі встають і одну хвилину мовчки дивляться на свічку, її полум'я освічує кожне обличчя, покрите смутком. Всі знають, за кого горить та свічка. Його ім'я не висловлюють, але в серці кожного горить те ім'я так само, як полум'я свічки, і світить. Одним він був сином, іншим братом. Він пішов і не вернувся, але він не вмер. Він там десь витає в просторах рідної землі. Всі вірять, що він колись вернеться на тому саме великому, каштановому коні, на якому перед роками востаннє виїхав з батьківського подвір'я.

По хвилині мовчанки Матвій голосно, поволі, виразно говорить: "Отче наш, іже єси на небеси, да святиться ім'я Твоє, да прийде царство Твоє, да буде воля Твоя, яко на небеси, так і на землі..." По закінченню молитви всі хрестяться, сідають і поволі починають їсти. Тиша. Свічка горить. Обличчя у всіх поважні. Настя деякий час не їсть. Вона витирає чистим фартухом очі, але не може витерти. В них виступають все нові сльозини й поволі стікають по зморщених щоках. Василинка обережно, щоб не порушити урочистості, горнеться до неї і пошепки каже:

— То було за Україну... Не плачте, мамо...

Всі чують той шепіт. Володько дивиться на сестру. Йому хотілося б обняти її, поцілувати, але не відважується. Все-таки вони мужицькі діти, й пестощі їм не личать.

А надворі така сама, як завжди, ясна різдвяна ніч. Так само світить місяць, така сама навкруги тиша, так само виблискують від місяця ласиці у вікні.

Скоро всі лягають спати. Завтра всі йдуть на всеночну. Зістанеться дома один Володько. Він би також пішов, але хтось мусить дома бути...

На другий день до Матвія приходить Катерина з Миколою. На столі з'являється пляшка, їдять, п'ють. Настрій підноситься. Микола рветься політикувати. Він все ще переконаний, що буде війна, що німець так не погодиться, що большевики попруть на Варшаву... В Україну він ще не вірить, бо в неї вірить Володько.

Матвій з ним не погоджується, бо взагалі не любить свого зятя. "Не з нашої кості, м'який і хлюстуватий..." Не хотів, щоб Катерина за нього виходила, але не було ради. Також не встрявав з ним у суперечку. "Хай собі... Тепер всі те й роблять, що політикують... Але по-дурному... Коли треба було — мовчали..." Володько перечив батькові: "Хай хоч говорять. І це вже добре. Колись і того не було". Тут Матвій змовчував.

Над вечір Володько пішов до Левинських. На Різдво приїхав Олег. Роман знову розносився з випивкою. Має якесь там вино. Приїхав Лінкерт. Випити необхідно.

Володько не мав наміру входити в те товариство, але до нього прив'язався Роман, і той погодився. Пана Гліба не було дома. Він пішов відвідати учительку в Башківцях. Ключа від кімнати мала матушка.

Роман попросив Олега, щоб він дістав ключа. Олег дістав. Пішли до школи. Олег, Роман, Володько, Лінкерт і Саша. Сіли біля маленького столика. Випили. Над столиком на" цілий зріст портрет Шевченка. Саша довго на нього дивився, І після встав, взяв з ліжка простирало й завісив портрет.

— Нєчево єму на нас сматрєть,— проговорив задоволене. І Володько обурився. Деякий час не знав, як реагувати. "Встати й дати йому в морду",— думав. Ні. Зчиниться бійка, розголос, скандал для пана Гліба.

— Так. Йому нічого дивитись на таких людей,— проговорив Володько. Хотів бути спокійним, але не міг. Обличчя його вже горіло, очі блищали.

— Хахлацкій бог… В шубє і папахє,— казав далі Саша.— І Настаящій Пугачев,— додав.

Володько ледве втримався. Олег зірвався на ноги.

— Ви, Саша, не імєєтє права аскарблять маїх гастєй!

— Нє тваїх, а маїх! — перебив його Роман.

— Тим гірше,— перейшов Олег на українську мову.— Ти дозволяєш, щоб твоїх гостей ображали. Ви! Освічені!.. Рускіє!.. Фуй!

Саша зареготав.

— Чого, Олег, скачеш, як півник. Мені плювать на всі ваші етікети.

"Чого я тут? Чого я з ними?" — думав Володько.— "Геть звідсіль!" Він встав.

— Я відходжу! — проголосив він рішуче.

— Ні, Володьку! Почекай,— швидко казав Олег.— Не ми, а вони мусять відійти. Я дістав ключа... Саша його перебив:

— Хто? Ми? Ми відійдем? — при цьому відкинувсь на стільці й витягнув ноги.— Спробуй мене вигнати,— проговорив нахабно.

Лінкерт був цим заскочений і мовчав. Після він відійшов набік і почав низьким басом співати:

"Русь, і ти била прєкраснай,

А тєпєр гнійот твой труп..."

Це обурило Сашу.

— Пане Лінкерт! Я вам не раз наказував не ображати Росії. Такою піснею ви її ображаєте.

Лінкерт витягнувся на весь довгий ріст, заложив руки до кишені й підступив до Саші.

— Пане Олександре Нуждін! Дозвольте вас переконати, що не я, а ви ображаєте Росію. Так. Ви! Ви син полковника, ви скінчили середню школу, ви були старшиною, а поводите себе, як кельнер. Володьку! Вибачте мені за мого бувшого колегу Олександра Нуждіна,— При цьому він підійшов до Володька і церемонно, глибоким поклоном вклонився. Лінкерт круто повернувся й також зробив крок. Роман кинувся між них, Володько та Олег лишилися збоку.

— Панове, панове! — кричав Роман.— Та лишіть! Годі! От знайшли!.. У мене нова пляшка!..

Саша й Лінкерт лишили бундючні, бойові постави й розійшлись. Виступив Володько.

— Я все-таки відходжу! — проговорив він швидко й без прощання вийшов. За ним вийшов Олег.

— Володьку! Куди йдеш? — кричав він навздогін.

— Хоч зо мною? — відповів Володько швидко й рішуче...

— Куди?

— Побачиш.

— Я йду, але в мене ключі. Не можу їх лишити самих...

— Зроби, як хоч. Жду тебе в Сергія.

І Володько швидко відійшов.

Вечоріло. Погода змінилася. Вчора небо було ясне, і світив місяць; тепер найшли хмари й затягнули його. Зате потеплішало. Час від часу — там, то там — пролітає велика сніжина.

Володько швидко йшов в долину до Сергія. Йшов туди охоче. Він навіть радіє, що так сталося, що вирвався з того неприємного товариства. Хоча біг він не тільки до Сергія чи хлопців. Хотів бачити Наталку... Принаймні бачити.. Відколи підвозив її з міста, стратив з очей... Навіть у церкві не помітив її. Питати також ніяково, але думка думкою. Коли засяде в голові — не виженеш... І не заставиш її чимсь іншим... І не заїси... Хай вже Ганка вибачить. Але йти проти серця тяжко... Кожний рух її, кожний усміх, кожний погляд... Ну, що може на світі ставити спротив? Це й є та мрія... Володькова мрія від ранніх, юначих часів, коли то він ще тільки ріс, коли спинався на ноги й коли міг уявляти "її". Ось вона й є. Ні, Ганко! Вибач мою легковажність...

Але ні цього, ні другого дня не зустрів він Наталки. Був, здається, скрізь. З хлопцями, на музиках, на вечорницях, на "колодці"... З Ганкою досхочу танцював, але Наталки не бачив...

А час біжить. У таких роках він біжить надто швидко. Свята мигнули й нема... Будні дні — то мороз, то одлига... Клопоти дома... Мала читальня... Там вже тіснота, що нема де стати... А люди прибувають з-під Одерадівки, з-під Башковець... Тягне їх щось сюди... Приходять, стають і слухають... Очі їх відкриті, а вуха також... Бачать і чують. З-під| Одерадівки, з-під Башковець... Всі вони однакові, ті люди. І тут і там... Хочуть вони того кращого слова, аби тільки впало воно десь на цій землі.

Одного вечора, після читальні Йон, Антін та Демид відійшли набік і щось змовляються. Це вже надворі... Володько ще занятий... Його ще питають, що буде завтра... І Обступили зо всіх боків, мов попа...

— Володьку! — чує він за плечима. Оглянувся. То сам Йон.

— Ходи, щось скажу,— сказав він. Володько виступив набік.

— Хоч з нами? — питає Йон.

— До Євдошки?

— Ні. На другу гору.

Володько знає, що то за друга гора. Туди ще хлопці з цього боку не ходили. Він знає також, що там Наталка. Давно вже її не бачив і майже забув. А може, краще не йти? Хвилинку подумав. Антін, Йон, Демид... Найкращі хлопці... Не може ж він їм відмовити. Перед ним стоїть Йон і чекає.

— Йдем! — сказав Володько рішуче.

За пару хвилин чотири чорні тіні відділились від гурту й швидко зникли в долині. Ніч темна. З заходу віє прудкий одлижаний вітер. Верхи дерев гнуться й шумлять.

Парубки швидко перебігли долину, перейшли річку, перелаз і пішли під гору вузькою, з обох боків огородженою стежкою. Йшли швидко, мовчки. Вже ось садки... Володько відчував неспокій. Не хотів цього показати. Намагався бути веселим та байдужим. Але чим ближче підходили до садків, тим його неспокій зростав.

Дівчата не сподівались таких гостей. До них заходили менш поважні парубки. Часом приходив до Наталки Іван з Людвищ. Цього вечора його не було. Четверо дівчат спокійно пряли, а стара Настина мати куняла в запічку. Біля мисника на лаві сиділо кілька менших хлопців.

Раптом забрехав собака. Всі настрожились. Настя встала й підбігла до вікна.

— Дівчата! Їй-Богу, до нас хлопці йдуть! Хресто-святий! Йон!.. — Вона не договорила. Перед вікнами швидко майнули чотири тіні, і зараз же рипнули двері до сіней. Дівчата швидко почали охорошуватись. Одна Наталка сиділа спокійно, крутила свою прядку й смикала мичку. У сінях тупіт, рипнули другі двері, і хата наповнилась гамором.

— Дай, Боже, всім гоже! Чи приймете?

Дотепи, сміх, жарти. Крутяться колеса, бурчать шпульки. По часі дівчата почали співати. Виводила Наталка. У неї приємний, грудний альт.

"Ой, там за горою, там за кам'яною,

Ой, там ломить вітер рожу з калиною"

— виводить Наталка. Голос її пливе рівно, спокійно. Слова вимовляє так, ніби співає про себе.

"Ой, там ломить вітер рожу з калиною,

Ой, там розстається козак з дівчиною"

— співає Наталка. Співають всі дівчата, але тих не чути. Співає тільки одна вона, бо співає й думає над тим. Кінь осідланий уявляється. Стоїть коло плота, за плотом рожа й калина. Козак чорнобривий, а коло нього дівчина. Може, це сама Наталка. Так. Це напевно вона. Це ж і пісню сама склала. Може, не ця Наталка, а її сестра, що жила колись, дуже давно, коли ще були козаки, що їздили в бої.

"Вернися, козаче, вернися, соколю,

То впущу до хати, щоб не чула мати".

Голос її шовковий плаче й просить. Вона, ця чудова Наталка, впустить до хати. Прийди! Ось все моє! Тихо! Візьми мою душу з собою в бій. Силу мою візьми! Візьми мою красу й молодість!

"А як упускала, тяженько зітхала,

А як випускала, сердечно плакала".

Плач, дівчино! Твій любий козак вже махнув на сідло. Прощай! Може, завтра зітнеться в степу з татарином і ляже трупом. А може, вернеться з загорілим, сильним обличчям. Дужий, чудовий. Візьме тебе й будеш його навік.

А коли скінчилась дівоча пісня, хлопці втяли свою. Після завели жидівську школу.

Антін та Йон лементують басами:

дубо-о-овий, дубо-овий! Демид другий тенор: ліско-овий, ліско-о-овий. Решта хлопців, хто може, першим тенором: клено-о-овий, клено-овий...

Володько вбрався за рабина. Напнув на голову рядно, дістав з полиці стару книжку. Хлопці виводять кожний своє, а Володько спочатку тихо, а після все голосніше й голосніше почав шверготати, кричати, хитатися на всі боки, бити книгою по столі, вимахувати кулаками.

Робив це добре. Дівчата качалися зо сміху. А хлопці все тягнули своє. У хаті стало весело. Навіть Наталка щиро сміялася, і її білі зубки блищали, мов перлини.

Коли скінчилась школа, Володько зняв рядно, пригладив волосся, обернувся кілька разів по хаті й сказав:

— А тепер, чесні люди, розповім вам казку. Хочете?

— Кажи! Хочем,— заговорили всі.

— Тоді тихо! Слухайте і вважайте! Сідайте всі кругом, хто де знайде місце. Уявляйте, що у мене довга, сива борода, довгі, кістляві руки, глибокі очі, закриті довгими, сивими бровами.

Обвів навкруги поглядом. Всі замовкли, ніби навмисне, ніби чекали, що Володько має викинути якийсь жарт. Але він не жартував. Серед великої тиші почав своє оповідання.

— Було це далеко,— почав він поволі, розважно, виразно.— Не у нас. А може, й у нас. У такій саме землі, як наша... В одному селі був, жив добрий господар на імення Іван Борислав. Було це давно, а може, й не давно. Було це на Щедрий Вечір.

Іван Борислав знався на травах лічничих, на добрих словах, на гарних приповідках. Всі навкруги по всіх селах знали його, всі любили й всі поважали. Було пристріт кого нападе, чи вроки, чи скаженина, чи руку хто вивихне — одразу кличуть Борислава. І хай то буде удень чи вночі. У свято чи будень. У дощ, у сльоту чи метелицю... Ніколи нікому не відмовляв Борислав. Брав свої ліки в торбину, у руку ціпок і йшов. Йшов до хворого, до страждучого й ніс йому допомогу, розраду, ніс добре слово.

Одного разу на сам Щедрий Вечір покликали Борислава до сусіднього села Колотоків. Хтось там ногу вивихнув і потребував негайної помочі. А село те було не близько. За горою. А ціла гора лісом покрита, а в лісі рови та скелі, а стежки снігом засипані. Але Борислав устав і пішов.

Прийшов до хворого, допоміг йому й вертається додому. Пізній був вечір, зірвався вітер, мело снігом. Івана не хотіли пустити. Казали йому:

— Не йдіть в таку погоду. Лишіться у нас на святу кутю. Будемо дуже раді.

— Ні,— сказав Іван.— Не можу зістатись у вас. Піду!

Встав і пішов. Вітер мів снігом, по небу тягнулись хмари. Тільки десь-не-десь проривалась і моргала ясна зірка, ніби око гарної дівчини, та ще час від часу то випливав з-за хмар, то знову ховався великий, круглолиций місяць. Борислав квапився, бо хотів до Нового Року зайти додому. А стежки зовсім заметені. Сніг глибокий, копкий. Ноги грузнуть і ховзаються. Втомився старий, поки вийшов на гору, задихався,

а коли був уже на горі, став, щоб відсапнути. І чує Іван з сусіднього села дзвони. Великий дзвін вдарив дванадцять разів. Іван зрозумів, що він вже не дійде додому, що Новий Рік прийшов. Зняв шапку, перехрестився широким хрестом і вклонився до самої землі. Так, ніби перед ним стояв Новий Рік, так, ніби Іван його бачив.

В той час втих зненацька вітер. Хмари на небі десь зникли зовсім, І лишилось воно велике, хороше небо з ясними зорями й великим, світлим місяцем, що стояв майже над головою. Стало так гарно, так весело навкруги. Молоді сосонки непорушне, ніби заворожені, стоять, білий, чистий сніг іскриться в очах, і стільки скрізь розсипано барв, що ніхто не знає, яка з них краща.

І почув Іван, що зовсім недалеко від нього хтось ніби закашляв. Так, ніби старша вже людина, що йшла й закашлялась. Іван насторожився й зрадів. О, думає... Іще одна душа серед цього лісу в такий час знайшлася. Хвала Богу! І не встиг Іван докінчити своєї думки, як з-за молодої, розлогої сосни виступив дебелий, старий чоловік. Місяць ясно освічував його велику постать. Мав він довгу, сивасту бороду. Одягнений у жовтому, з великим, виложеним ягнячим коміром кожусі. На плечі у нього ловецька рушниця, а коло нього великий ловецький собака-вовчак.

"Ну,— думає Іван Борислав.— Не зробив я нікому зла, не думаю, щоб і мені хтось хотів його робити".

Зняв чемно шапку й виразно, голосно сказав:

— Слава нашому Богові! З Новим Роком будьте здорові, добрий чоловіче! А той відповів:

— На віки-вічні слава йому! І вас з Новим Роком вітаю. Звідки мандруєте?

Так і так. Все, як було, розповів.

— Ага! — сказав чоловік з рушницею.— Так! А чи не могли б ви пройтися трохи зо мною. Хочу вас дещо розпитати. Що доброго у вас чувати? І чи готові ваші села?

Але тут мушу ще добавити: край, з якого походив Іван Борислав, був завойований чужинцями. Були там над Дніпром села, але не жили в них вільні люди. Панували наді ними чужинці. В урядах, в судах, у школах. Навіть у церкві. Не признавали чужинці тих людей за людей. Не хотіли шанувати ні їх самих, ні дітей їх, ні їх святих могил. А люди мов полонені, коритись мусили.

Іван Борислав сказав незнайомому:

— Маю час і охоче з вами пройдуся... А в селах наших нічого нового. Все ще так є, як було.

— Ну, то обійдем ось цю гору й підем, скажем їм,— сумі проговорив незнайомий.— Ходімо!

Обидва пішли. Увійшли в ліс глибокий. Йшли без стежок, без доріг. Часом на якусь галявину виходили. Місяць світив на них з високого неба. Довга тінь тягнулась за ними. Собака, йшов спокійно по слідах незнайомого.

Обходили всі яри, всі долини. Виходили на гори й дивились з них униз. Краса й тиша скрізь стояли. Іван часто не міг заховати радості, який то гарний, великий Божий світ, яка чудова та його земля. І втоми вже не чув, бо радів, як мала дитина. Здавалось,

що він вперше в житті подивився на землю свою звисока й вперше побачив її своїми очима.

— Господи Боже! — казав собі в душі.— Ти єдиний можеш спасти нас від великих гріхів. Син Твій за цілий світ постраждав і викупив його з неволі. Подай нам, Боже, змогу принести жертву за себе й дітей своїх.

Поки молився так Іван, його проводир йшов мовчки перед ним. Часом тільки зупинявся, ставав, обтирав піт на широкім чолі й тяжко віддихав. Йшли так, поки не зайшли в чудову, розлогу долину. Місячне сяйво зовсім заливало її. Сніг горів самоцвітами. Тут незнайомий зупинився й глухим, тремтячим голосом сказав:

— У долині цій колись, давно билися й впали в бою багато тисяч хоробрих людей. Боролися й впали за свободу, їх перемогли. Вони вже давно відійшли від нас, але душі їх тут... В оцій долині. Ходім до них.

Недовго вже йшли. Підійшли до якоїсь стіни, що чорніла, мов ліс великий. Сюди й туди не видно кінця. У стіні тій залізні двері, а на дверях два великі, мідяні кільця. Взяв незнайомий за те, що з правого боку, і вдарив ним раз, потім ще раз і ще раз. Три рази вдарив тим кільцем. Довго не чути було нічого, Борислав, незнайомий і собака спокійно стояли й чекали. Нараз за дверима ніби задзвонили малі дзвоники. Луна від них донеслася й назовні. Тоді залізні двері самі від себе відчинилися, а за ними був чорний, мов угіль, вхід у якесь підземелля.

— Ти зостанься тут,— сказав незнайомий до пса.— А ви,— звернувся до Борислава,— ходіть за мною.

Собака слухняно залишився надворі, а Іван і незнайомий вступили у темний прохід. Двері за ними одразу зачинилися, й вони стояли у глибокій темноті. Після поволі звідкілясь взялося бліде, мертве, ніби від порохняків-світляків, сяйво. Воно поволі збільшувалось, і по часі Борислав побачив перед собою довжелезний, ніби тунель, прохід. Кінця його не було видно, а справа й зліва проходу стояли прив'язані чудові коні. Направо стояли все карі, наліво все каштанові. Блискучі, випасені всі, стоять коло довжелезних жолобів і ніби на когось чекають.

— На кого чекають ті коні? — запитав Іван незнайомого.

— Після скажу,— відповів суворо той.

— А де їх кінець? — знову запитав Борислав.

— Побачиш,— так само відповів незнайомий. Іван вже більше не питав незнайомого, а йшов за ним все далі й далі проходом. Йшли так дуже довго. Направо й наліво все стояли такі саме чудові коні й ніби когось чекали. І по дуже довгій ході нарешті дійшли до кінця. Коні залишились за ними, а вони самі вступили до нового підземелля. Бліде світло тут зникло. З'явилось тут натомість синяве, ніби від горючого газу. Була це велика, безмежна зала, наповнена самою зброєю. І чого тут тільки не було. На колонах, що підпирали склепіння зали, висіли старі шаблі й старі списи. У скринях лежали гарматні кулі. На довжелезних стояках стояли рушниці. І була тут не тільки стара зброя, а була тут і така, яку вживають тепер. Були там скоростріли. Стояли довгими рядами на високих триніжках, на коліщатах. Коло них готові скриньки,

повні стрічок. Були тут і гармати — тяжкі й легкі. Стояли й чекали. Навіть літаки, навіть танки були тут, стояли довгими рядами й чекали. Все тут було, і все ніби на когось чекало. Іван Борислав дивувався надзвичайно. Довго не хотів нічого питати незнайомого, але з часом не витримав.

— І нащо тут стільки тієї зброї? — спитав. Незнайомий навіть не оглянувся. Здавалось, він зробився ще більш непривітливий й суворий. І тільки по доброму часі сказав:

— Ти, чоловіче добрий, до всього лік знаєш. Всяку хворобу відразу вгадуєш, а такої простої речі не можеш відгадати. З якого ти прийшов світу?

Після цього незнайомий замовк і повів далі Івана. По довгій ході дійшли до зали, заваленої різними вояцькими одягами. Яких тут тільки не було одягів і скільки їх було. Не можна було переглянути. Іван вже не питав незнайомого, хоча дуже дивувався, нащо тут стільки тих одягів. Мовчки пішов за ним далі, аж поки не прийшли до найбільшого і найтемнішого підземелля. Було тут зовсім темно й так тихо, що власне дихання видавалось надзвичайно голосним. Не бачив Іван нічого. Стояв у темноті, у порожнечі, заведений у незнайоме підземелля й тільки дивувався. Що значить все це? Де я? Куди мене той завів? Де звідси вихід? По часі з глибокої темноти почув Іван суворий голос незнайомого.

— Бачиш щось тут?

— Ні,— відповів Іван .— Не бачу нічого.

— Чуєш щось тут? — знову запитав суворий голос з темноти.

— Нічого не чую,— відповів Іван.

— Світла! — сказав суворо незнайомий, і враз з'явилося світло. Було це справжнє світло дня, що від сонця лилося… Чарівне, живе, тепле! Було це радісне світло, що сяяло над Божим світом зовсім даром всім, для всіх. Велике Боже око дивилось і зводило до життя все, що було на землі, все велике й мале. Кожна мурашка, кожна билинка, кожне найменше єство діставало від сонця стільки, скільки потребувало для свого життя, й все від того жило на землі, І було це таке хороше, таке чарівне, таке святе світло.

Іван побачив своїми очима все, що тут було. А було це таке велике, безмежне підземелля… Безліч колон підпирало його склепіння. Скрізь, де гляне око, стояли столи, а коло них лави. На лавах сиділи різні, дебелі люди, ніби вони заснули й когось чекали, хто їх пробудить. Так гарно світило сонце, кликало до життя, манило, гріло…. Але вони не чули того заклику. Всі спали. Всі до одного. І коли Іван призвичаївся до яскравого світла, він здивувався ще більше. Пізнав у тих людях знайомих… Різних знайомих, з різних сіл, що знав навкруги. Все то були на диво свої люди, але чого ж вони сплять? "Боже! Чого вони сплять?" — питав себе розпучливо Іван. Але ніхто йому не відповів, а сам не міг догадатись. Знав безліч різних ліків на землі, знав усе, а цього не знав.

— Боже мій, Боже мій! — не витримав і викрикнув Іван.— Але чого ж ті люди сплять?

Незнайомий не відповів Іванові. Не обернувся до нього й не поглянув на нього. Звернувся тільки до тих, що сплять, і звучним, сильним голосом промовив:

— Сон ваш триває далі! Ось зі мною свідок. Села ще сплять!

Після цього незнайомий обернувся знову до Івана й сказав:

— А тепер час вертатись. Ходім!

І по довгому часі вони дійшли знову туди, звідки прийшли. Незнайомий свиснув на свого пса. Той з'явився й слухняно присів коло його ніг.

Іван був здивований до смерті й нарешті запитав:

— А хто ж ви такий, добрий чоловіче?

— Я! — відповів незнайомий твердим, виразним голосом.— Я ваш Вічний Сторож.

— А що ж це за долина? — запитав знову Іван.

— Це Долина Чекання! — так само відповів незнайомий.

— А на що ж тут чекають? — знову запитав Іван, бо не міг так відійти, щоб не довідатись цілої правди.

— Чекають тут на добрі вісті з ваших сіл. Я — Вічний Сторож, що кожного року раз на Новий Рік виходжу вночі й обходжу цей край. Але тільки раз на сто літ можу я зустріти живу людину з сіл. І я питаю ту людину: що доброго на ваших селах? Чи вже скоро кінець неволі?.. І коли знатимуть мені відповісти, коли я почую відповідь таку, як треба, тоді прокинуться усі оті, що бачив ти сьогодні, їх там є безліч, І як тільки почують: "Готово! Вставайте!" — усі встануть, всі прокинуться. Візьмуть ту зброю, посідлають ті коні й виїдуть. І буде то чарівний виїзд! Але тепер мусять спати вони ще сто літ, поки я не зустріну нову людину. І краще хай не родиться вона на світ, коли має принести мені таку відповідь, як приніс мені ти. Краще хай мати не родить її, а як родить, хай коло серця придушить, хай втече з нею у дикі ліси, до диких людей, бо на цій землі не повинно бути для таких місця. Ця земля створена для людей живих, для людей розумних, для людей, що вміють самі над собою панувати, для людей, що неволі не знають. А ти йди тепер до людей своїх і розкажи їм, що чув і що бачив. З Богом!

Вічний Сторож повернувся й пішов поволі в ліс. Йти йому було тяжко. Голову ніс опущену. Ноги його поволі переступали, ніби в кайданах, а за ним тягнувся його вірний собака.

Іван довго стояв на місці й не міг рушитись. Йому вже не хотілось вертатись до села. Він зрозумів, який тяжкий гріх взяв на свою душу, яку тяжку вину перед Богом і людьми зробив він цього дня. Але все-таки треба було йти. Треба було піти й сповістити іншим, щоб всі знали й дітям переказували. Хай не родиться на світ така людина, що принесла б Вічному Сторожеві такі вісті, як приніс сьогодні Іван.

На другий день знайшли Івана недалеко коло села непритомного. Знесилився від холоду, втоми й тяжкого горя, не міг дійти до села, впав і мало не вмер. Але знайшли його й принесли додому. Скоро сумна вістка облетіла ціле село. Люди всі любили Івана. Був він добрий, серце мав чуле й м'яке. Знав трави лічничі й не одного з біди та смерті вирятував. Через те зійшлися до нього й тепер.

Але тепер не могли пізнати його люди. Лежав, мов камінь, твердий. Очі мав суворі.

Коли побачив коло села людей і опритомнів, почав оповідати те, що я вам оповів. Хай не буде тепер людини, що не знала б, як відповісти, коли ще раз зустріне Вічного Сторожа.

Цим Володько скінчив і замовк. Все, що було в хаті, мовчало глибокою мовчанкою. Всі прядки стояли. Всі люди сиділи майже нерухомо. Антін, Йон, Демид, всі, всі дивились на Володька й слухали. Володько виразно вимовляв свої слова. Кожне слово виходило з його уст, ніби вибране. Коротке, просте і ядерне, бо хотів, щоб всі приняли й зрозуміли його.

І видно було, як впливали ті слова на слухачів. З сяйва очей, з рухів уст, з виразу цілого обличчя. Володько знову перший порушив тишу.

— Ну,— сказав він.— Казку я скінчив... А тепер знову хіба пісню?

— Еге… Пісню… — промовив придушеним басом Антін. Пальці його незграбно ворушились на коліні.— Пісня тепер ледве чи й піде.

Йон встав на ноги.

— Та-а-ак! — сказав він, заложив обидві руки за потилицю й потягнувся. Демид також встав...

— Ех, Іван, Іван,— вирвалось у нього, й більше не казав нічого.

Володько дивився на дівчат. Тонка, білява Настя. Чорнява Одарка… Та й друга всміхнулись йому... Зупинив погляд на Наталці... Здається, глянула також на нього... А можливо, помилився… Був це такий короткий погляд. Ось вона вже знову пряде… Права її нога ритмічно наступає поніж прядки, а тонка тканина спідниці спадає майже додолу.

— Йду! — сказав несподівано Володько й швидко встав.

— Чого так спішите? — кинула Настя.

— Їх чекає… Не знаєш? — Це сказала Наталка. Так. Це вона. При тому посміхнулася.

— Дякую вам хоч за це,— відповів Володько.— Вперше почув від вас слова... Йду! А ви, дівчатка, все-таки не сумуйте. Ми тільки з хати вийдемо разом. Демид та Йон вернуться від першого перелазу. Не бійтесь. А ми з Антоном вже якось почимчикуєм самі... Так, Антоне?

— Істинно так! — потвердив той басом.

— Як хочете — знайдемо й для вас місце,— жартувала Настя.— Пустимо на піч. Мама посунуться...

— Ха-ха-ха!

— Смійтесь на здоров'я. Сміх вам на користь… А вже, здається, і півні кричать, І не хочеться їм спати... Добраніч! Не поминайте лихом!..

І парубки вийшли. Ніч. Чорна, вітряна ніч. Глибока навкруги тиша, тільки час до часу переспівуються півні.

Дійсно, від першого перелазу Йон і Демид десь зникли. Парубки таким не дивуються. Володько й Антін нічого не помітили й пішли собі вниз.

Одначе Володько не чув спокою. Щось турбувало його. "Невже Йон до неї?" —

питав схвильовано й одразу гнав цю думку, мов настирливу муху. Ні, ні. Ніколи вона не зробить такого. Ніколи!

VII

Посередині села стоїть просторий, критий зеленою бляхою будинок. "З фронту" від дороги має він чотири вікна й двері. Крайнє, східне вікно загратоване. Двері подвійні. мальовані гнідою, вицвілою барвою. До них просто з вулиці ведуть зложені з кантястих, дубових брусів сходи. Над ними бляшана вивіска з написом: "Продаж вуткі і лікеруф — І. Габель". Літери криві, а крім того літера К в слові "вуткі" виглядає як Я, бо намальована навпаки. Збоку домальована пузата, подібна на десятикілову гирю, пляшка.

Ввесь цей будинок зо всіми своїми оздобами зветься "шкальня". Є це найкращий будинок у селі, бо виставила його ще царська влада. Не була це ані церковно-приходська школа, ані якась лічниця, через те виглядала по-людському. Продавали в нім добру, царську горілочку. За війни будинок спорожнів. "Шкаликів" не стало, шкаличник вибрався, одну за другою витягав хтось у вікнах тахлі, бляха почала іржавіти. Після поселився там воєнний біженець з Радивилова й почав торгувати булками, доморобними цукерками й різним іншим крамом. "За України" зробили з шкальні кооператив. Продавали сіль, юхт, мило, оселедці. "За большевиків кооператив пограбували. "За поляків" кооперативна управа сходилась на свої засідання, засідали здебільша до рана й розходились зо співами. Після кожного такого засідання кооператив опадав, мов вода після повені. Засідання тривали недовго. Перед роком відбулося останнє, перевибрали управу, замкнули кілька тузинів поіржавлених голок, п'ять наперстків, пляшечку колонської води, кілька пачок шевських цвяхів і "розщитали" крамаря. Після того будинок заглух. занімів. Знову почали зникати з вікон тахлі, посипався зо стін тинк, розринулись сходи. На дверях висіла велика колодка, а сільська громада щотижня сходилась і радилась, що з тим будинком робити. Тиждень за тижнем минав, а громада радилась. Колодка на дверях висіла далі, далі зникали тахлі, далі осипався тинк. В одному куті великої кімнати стояв закурений стіл, а в столі хоронились голки, пляшечка колонської води, шевські цвяхи, старі протоколи й зовсім добрий статут. Андрій Андрійович Рона перейняв на себе головування, ходив по своїх кімнатах і думав. Тяжкі були його думи. Хотілось йому ті іржаві голки, ту воду й ті цвяхи пустити якось "в хід". Але, не дивлячись на всі його старання, все те майно лежало непорушне, мов зачароване. Не було ні людей, ні грошей. "Стара управа" після славетної діяльності заслужено відпочивала, а нової не було де взяти.

Не везло Андрійові Андрійовичу, зате повезло громаді. Навесні минулого року прибув до села один чоловік. Мав расового, орлячого носа, просторого, від вуха до вуха, рота й завдатки на добре черево. Одягнений був у сірий, потертий піджак, полатане на колінах галіфе, взутий був у старі вояцькі черевики з вовняними панчохами, в які запускав "галіфе". Говорив він поспіхом, любив покпитися, бути цинічним, пускати в вічі туман, оповідати невдалі дотепи, з яких сміявся тільки сам та дядько, до хотів дістати "наборг" пляшку.

Всі довідались, що за якогось царя Гороха виступав він "на перших ролях" у малоросійській трупі Гаркавенка чи іншого Перерепенка. У нього закохувались самі графині, княгині та різні принцеси. Під час війни він з нашої планети зник і якось вигулькнув... аж в легіонах. Тут він завзято воював на всіх фронтах... В нагороду за це дістав концесію на "продаж вуткі і лікеруф". В цій фазі свого життєвого шляху прибув він до села під прізвищем Габеля. Знайшов собі грошовитого спільника... Ти — гроші, я — концесія; винайняв від селян "шкальню", найняв Семена, що привіз йому кілька скриньок "шкаликів", і на поличках старої монопольки знову виглядало по-царському. Габель радів, спільник також, раділи й селяни.

Габель погладжував спокійно черево й посміхався. Після витягнув з-під постелі скриньку з брудною білизною й, дивлячись на спільника, казав:

— Ну! У суд! Можеш у суд! Може, висудиш оце?

Спільник плюнув і поїхав, а Габель лишився. Через кілька днів Габель пішов до своєї "спулкі", позичив гроші, найняв Семена й на полицях шкальні знову з'явились шкалики. До нього йшли дядьки, молодиці. Несли гроші, кури, яйця. Габель жив собі в меншій кімнатці шкальні. Мав збиту з дощок постіль. На постелі лахміття й бебехи. Посередині кімнати на хистких ногах столик. На столику тютюн, яєшні скаралущі, бляшанка від сардинок, бараболина й різне сміття. Габель жив щасливо. По часі прибула до нього з Варшави Габелиха. Товстенька, добряча, з виглядом павіяна, пані. Очі мала зелені, глибоко вкладені. Лоб весь сховався під волоссям, барви попелу з сажею. Говорила на всіх мовах нараз, але що її ніхто не розумів, уважала за краще мовчати. І це було її найшляхетнішою рисою.

Щастю панства Габелів не було меж. Кожного вечора в них повно дядьків. Сидять на ліжку, на стільцях, "з-під поли" попивають "познанську", слухають Габеля й регочуть. Габель оповідає свої пригоди з грецькими принцесами в Одесі, свої хоробрі вчинки в легіонах. Перший був герой. Зате тепер, як тільки появиться де в місті чи в столиці, всі "грубі риби"... беруть його "на розхват". Біда та й годі. Зайде до одного, сердиться інший. Зайде до іншого, сердиться ще котрийсь.

А дядьки слухають і дивуються.

— О-о-о! Що не кажи! Це, куме, чоловік!

— Го-го! — піддержує інший.— Це сила! З таким краще не заривайся!

А щоб віддячитись Габелеві, вони також щось йому розкажуть. Про село, про останні новини.

— Щось там, ніби, отой... Матвіїв скубент... Читальню якусь, ніби,— починає Семен, не докінчує речення словами, а сплюваком.

— Еге! — підкидав трісочку Габель.— Хоче, бачте, вас вчити...

— Коли б ото узяв його та перегнув через коліно... та всипав двадцять п'ять... Пам'ятав би. Учитель знайшовся. Ге!

— Колись, бувало, за Миколки,— провадить друвий кум,— і не читали, і не вчили, а жили...

— Ще й як! — підхоплює сусід.— Пішов у ліс, заробив руб і хліба на місяць маєш...

Сиди на печі та їж. А тепер. Е-е! Що й казать!..

— А де це вони ту читальню роблять? — між іншим докидає Габель.

— Е-е! Та хто зна! Десь там... — махає дядько рукою на захід.

— Не знаєте хіба? — з'являється більший знавець.— А у того... у Макаревого... Щовечора, кажуть, повно! Як оселедців... Там їх штаб... Ге!

Довгий зимовий вечір поволі собкає вперед. Дядьки попивають, слухають, курять. За дверима цієї кімнати спокійно стоїть пусткою інша, велика. Там схоронені знані голки, колонська вода й шевські цвяхи. А ще далі від півночі в кухні живе в наймах Томко. Це також дуже поважна в селі особа. Говорить часом з московська, має сварливу жінку, капелюх, краватку і є членом кооперативної управи під головуванням Андрія Андрійовича Рони.

Будинок під назвою "шкальня" жив собі дуже щасливо, але не довго. З заходу, десь звідти з-за школи, від Макарової хати, висунулась і з кожним днем наближалась велика загроза. Чесний, порядний будинок ніколи такого не сподівався. Багато років виконував він сумлінно свою, самим царем визначену роль й не чув за собою ніяких свідомих чи несвідомих гріхів. Але загроза була невмолима. Сунула неухильно, крок за кроком, вперед і, як тяжка Божа кара, повисла над будинком.

Одного вечора несподівано зайшов до Габеля Володько. Габель зрадів, розтягнув ще ширше свого рота, ніби разом з усмішкою бажав проковтнути й Володька.

— А-а-а! Моє поважання, моє поважання! — заспівав Габель.— Давно, Володимире Матвійовичу, не мав шани вас у себе бачити. Сідайте, сідайте! Ось тут краще... Дядьку, Трицю. Подайте мені отого стільця. Прошу! Сідайте... Чув, чув... А-а-а! Яка шкода, що моя Розочка від'їхала. А як вона грає! У-у-у! Як вона грає! Ні! Ех, минулося!.. І я колись грав, та ще й як. Бувало, як виведу тобі в "Наталочці" Петра — публіка мліє!

— А я до вас у справі,— сказав Володько.

— О-о-о! — витягнув наперед голову Габель.— Це мені тільки приємно. Дуже, дуже прошу. Буду радий вам послужити.

— Наші хлопці й сільський староста доручили мені передати вам оцей лист,— сказав Володько й передав Габелеві пописаний безліччю підписів листок. Габель почав читати.

— Ого! — сказав він і заклав ширшу нижню губу на верхню.— Листочок цей хтось мудрий складав, але вийшло немудро. Це звучить, як погроза. "Пропонуємо вам до трьох тижнів вичистити помешкання, у якому живете", й так далі... А знаєте ви, кому те помешкання належить? А чи знаєте, з ким я робив умову? А також, чи ви знаєте закони, як і коли вимовляється помешкання? "В разі невиконання нашого бажання будем змушені шукати більш радикальних засобів". О-о-о! Це вже зовсім-таки по-бандитськи, пробачте за слово. А що, коли я отак передам оце все до суду? Чи подумали ви над цим, шановний Володимире Матвійовичу?

— Можете передати його, куди хочете,— відповів Володько спокійно.— Хлопці всього села так бажають, а староста, як бачите, також. Ось тут і печатка.

— Бажання гарне... Але... Цього папірчика я все-таки дозволю собі заховати на

спомин. Може, він мені коли й пригодиться... — казав Габель.

— Цього вам ніхто не боронить. Можете заховати й, як хочете, навіть і дітям своїм у спадщину записати. Одначе краще вам очистити це мешкання... Знайдете собі інше... У селі їх досить... А з цілим селом задиратись не варто. А тепер бувайте здорові. Будемо чекати на відповідь.

Тієї ночі Володько не міг заснути. Лежав у темноті на постелі й думав. Коло нього спокійно спав його брат Хведот — щаслива, байдужа людина. Його не хвилюють речі, що безпосередньо його не торкаються.

А Володько уважно обдумував план дальшої роботи. Знав, що тепер почнеться значно відповідальніша й тяжка частина праці. Знав також, що тепер вступив у одвертий конфлікт з темними силами села. А сили ті не малі. Габель йому цього не подарує. До суду він не піде, але він має досить можливості для боротьби з хлопцями. Знав Володько також, що ввесь тягар боротьби впаде на його молоді плечі, й треба бути дуже уважним, щоб не зломатися під тим тягарем і не впасти.

Тепер конечно читальню улегальнити. Треба увійти в зв'язки з управою кооперативу. Треба зробити безліч праці й всю ту працю мусить зробити не хто інший, як Володько.

За пару днів Володько зголосився у голови управи сільського кооперативу Андрія Андрійовича Рони.

Андрій Андрійович Рона "памєщік". Під сучасну пору мав ще двадцять п'ять десятин. Сам симпатичний "рускій челавєк", що "не має нічого проти розвитку української культури". "Усадьба" його матері, в якій і він живе, є на південній стороні села, по другому боці долини. Спочатку старий, майже висохлий став. Коло нього на греблі мікроскопічний млинок. Вище під гору гайок, а далі починається великий, колись чудовий, сад. Війна й революція залишили на ньому свої чіткі сліди. Стоять ще посохлі дерева, що їх позгризали революційні коні. Ніхто їх навіть не усуне. Стоять і свідчать, мов кістяки, на страшному суді.

Панські покої пережили також чимало. Про це свідчить кожна стіна, кожне вікно, кожні двері. Одні густі й великі кущі бозу, що оточили навкруги будинок, свідчать про те, що було колись.

Андрій Андрійович мешкає тепер у "флігелі". Займає невеличку, з трухлявою підлогою кімнаточку, що має вікно на схід. Під вікном ростуть кущі бозу.

У кімнаті Андрія Андрійовича великий, завалений книжками, паперами й цигарками стіл. Рівнобіжне з ним простора, покрита гнідим, товстим пледом, постіль. Під вікном круглий, розколотий посередині, мармуровий столик, а на ньому розкидані шахи. Кілька стільців і велика шафа, це і все умебльовання.

Володько увійшов з заднього входу. У вузеньких сінцях зустрів його малий льокайчук Марко. Ломаною російщиною він заявив:

— Барін в столовой. Січас доложу. Пожалуйте у комнату.

Після цього льокайчук зник, а Володько не пішов "у комнату", тільки лишився надворі.

Ціле довкілля це щось трошки з Тургенева, трошки з Гоголя, трошки з Щедріна. Це маленький, обскубаний острівок того "старого доброго" часу, коли ще були живі "баріни", льокаї з їх мовою та звичками. Навіть цікаво входити у такий невеличкий музейчик і оглянути те, що минуло й ніколи не вернеться.

Проходить деякий час. Ніякий "барін" не з'являється одразу. П'ятдесят хвилин можна пожертвувати. Потім Андрій Андрійович з'являється.

— А-а-а! Радо вас завжди зустрічаю,— говорить він по-російському і, якось під кутом, подає м'яку руку.— Прошу до кімнати. Тут пекельний холод, наколи в пеклі може холод бути...

Увійшли до кімнати.

— Давно хотів вас бачити,— піднесено говорив Андрій Андрійович. Він був задоволений, шо Володько прийшов.— Чому ніколи не заходите? Марку! Принеси самовар! Вип'єте чаю? — звернувся до Володька.— Куріть! Препогані маю цигарки, але... Село. Воно вб'є мене. Ну, як живете?

— Дякую, Андрію Андрійовичу. Живу. Прийшов до вас у справі.

— Е-е! У справі! Раніш поговоримо про щось цікавіше, ніж справи. Граєте в шахи? Е-е, шкода, що не граєте. А я люблю цю гру. Страшенно люблю. Це, здається, найстарша гра світу. Знаєте, відколи її грають? Вже п'ять тисяч літ. Й видумали китайці.

Увійшов Марко з самоваром.

— Марку! — казав Андрій Андрійович.— Чому ти так незграбно несеш самовар? Це ж не горщик з помиями. Став сюди! Панові Довбенкові також шклянку. Раз-два!

Марко поставив самовар і швидко вийшов.

— Ну, як вам подобається мій льокай? — запитав Андрій Андрійович.— Дуже цікавий і інтелігентний хлопчак. Вчу його на льокая, і він робить порядні успіхи. От тільки говорити порядно ніяк не може звикнуть. Надто сильний український акцент. А ви, мабуть, читали про останній турнір Альохін — Капабланка? Чудесний! Божеський! От хто майстер! Мій брат, Юрій Андрійович, порядний гравець, але ку-ди-и-и! Це все одно, що хрущ проти сокола. Я два дні ходив, мов божевільний. Уявіть собі геніяльність такої людини! Феноменально! Ну, ну! Прошу, Володю! Наливайте собі чай. Не дивіться на цей непорядок на столі... Я суворо заборонив Маркові робити тут порядок. Тепер працюю над новою п'єсою. Страшенно тяжко. Ви не маєте поняття, яке тяжке драматичне мистецтво. Жорстоко тяжке. Я працюю над одною п'єсою вже другий рік. А треба сказати, я маю тут чудові умови для праці. Маю спокій, а це саме головне для мистця. От тільки жахливо не люблю різних ділових справ, особливо господарських. Терпіти не можу всіх тих проклятих рахунків, розрахунків, прохань… Не люблю господарства.

Одягнений Андрій Андрійович у блузу з товстого, гнідого сукна, з великою краваткою під підборіддям. Уста його вогкі, пристрасні. Зуби шоколадні, попсуті. Ніс простий, расовий, з вічним на переніссі пенсне. Чоло рівне, високе, чотирикутне. Волосся чорне, мастке, недбайливо зачесане. Він, видно, страждає самотою, через те з

великою приємністю висказує свої довго виношені думки. Жадібно хапається за кожну тему, що тільки попадає йому під руку, з поспіхом висловлює свої слова, свої беззастережні осуди, свої певні на цей час переконання. Перейшли на літературу.

— Не можу похвалитися знанням української літератури,— з приємністю зазначує він,— але боюся, що українська література надто... м-м-м... надто, так би мовити, безпроблемна, зобразлива, фрагментарна. Так, так! Це я якраз хотів сказати: фрагментарна. Не обіймає ніякої цілості, ніякого комплексу. Старша надто плитка, а молодша тенденційна. Мистецький твір мусить бути до найбільшої жорстокості об'єктивним. До найбільшої жорстокості. А особливо мистецький твір не переносить політиканства.

— Ну, а Джек Лондон,— перебив його Володько,— Гюго, Золя. Я дуже мало знаю авторів, щоб були безтенденційні, неполітичні.

— Ну-у! Це що інше. Така "Залізна п'ята"... Це зовсім що інше. Це не політика. Це велика світова проблема, це внутрішній і зовнішній світ людини. Це зовсім що інше.

— Але дозвольте! — зазначив знову Володько.— Розумію вас, що ви вважаєте в українській літературі за тенденцію, її боротьбу за національне визволення. А хіба ж то тенденція? Хіба то не справжня дійсність, справжнє життя? Хіба то менша проблема від тієї, над якою задумуються Золя чи Сінклер? Хіба ці комплекси менше болючі, і вмирає за них менше людей? Ви подивіться, Андрію Андрійовичу, на нашу минулу революцію. Пролилося море крові! Впали міліони людей. Невже вам здається, що ті, що боролися за десятину землі чи за колхоз, переслідували важніший і більший ідеал від тих, що полягли за свою батьківщину, за честь, за славу цілих поколінь, за традиції свого роду? По-моєму, ні. По-моєму, ці більші, ці героїчніші, ці, можна сказати, ідеальніші. Ну, а знову тепер? Подивіться: кожний пацан — політик. Кожна кухарка — мало не міністр. Ну, як ви в якомусь своєму творі оминете політику? Будете це все оминати? Будете казати, що цього всього нема? Не признаєте оцієї нашої розмови? Тож тепер всі так розмовляють, і оминути це, значить, оминути дійсність, значить, нагинати дійсність, фальшувати її" творити власне нездорову тенденцію. Ні?

— Так. Розуміється. Погоджуюсь з вами. Але треба знайти правильний підхід. Треба події не видумувати, а виривати з самого справжнього життя... Щоб було ще тепле, щоб билось живчиком, щоб пахло. Ось подивився на земну кулю, відкроїв від такого до такого градуса шмат простору, вирвав його і в книгу. Це буде творчість.

— А я думаю,— сказав вже спокійніше Володько,— це залежить не від підходу, не від реальності зображення, не від фотографування. Це залежить від здібності автора. Від слова його залежить. Можна те саме слово поставить так і сяк. І від того, яку воно буде кидати від себе на нашу уяву тінь, від того залежатиме сила самого твору. У слові сила. Воно має безліч вібрацій, безліч тонів, І коли автор має більший слух на слово, так само, як композитор на тон, тоді він може витворити більшу гаму. Я так думаю.

— Думаєте правильно,— сказав Андрій Андрійович, бо не хотів перечити. Хотів краще висловлювати свої думки, що їх мав так багато в запасі.— Я все-таки люблю класиків,— сказав він по короткій перерві.— Такий Бальзак. Така його "Шагренева

шкіра". Боже, Боже! Який величезний світ думок, які чудові порівняння й образи. Або Гюго, Мопассан. Російську літературу люблю. Це чудові, монументальні речі. Толстой! Коли я його читаю, я тремчу, я жахаюся. Що за невмолима логіка людських почувань. Чи то жінка, чи мужчина, юнак, чи дитина — кожний від початку до кінця, від народження до смерті, в кожному відтинку життя — кожний живий, справжній, правдивий. Ні одного фальшивого тону, ні один звук не ріже вуха. Люблю Ібсена! Мені здається, що коли б не вони, не ті люди, що колись жили й колись творили, я не бачив би нічого на цьому світі дійсно вартого уваги! — майже з пафосом говорив Андрій Андрійович.

— Все минуле видається кращим від сучасного,— сказав Володько.— Але ми тепер зовсім задивлені в будуче, через те сучасності майже не помічаємо. Ми цілком в будучому. Я сам глибоко вірю в кращу майбутність, і це дає мені силу бути тверезим у чинах і оптимістом в думках.

— Молодість! Чудова, мрійна молодість! — викрикнув Андрій Андрійович. Потім зняв пенсне, витер його й знову одягнув. Поволі пили чай. Володько не дуже любив чай. Пив його скорше з чемності. Так само й курив. Не звик курити, не любив тютюну, навіть цигарки не вмів добре тримати. Тримав її незграбно між двома пальцями правої руки, час від часу клав її в уста, тягнув у рот дим і, не затягаючись, одразу випускав його.

— Я зайшов,— почав знову Володько,— до вас, Андрію Андрійовичу, в одній справі.

— Кажіть! Слухаю!

Володько пояснив, за чим прийшов. Розповів про читальню, про відношення кооперативу. Андрій Андрійович слухав його з увагою і цікавістю. І коли Володько скінчив, Андрій Андрійович промовив:

— Чудово! Я вас цілком розумію. Підтримуватиму вас всіми своїми силами. Маю тільки одно застереження.

— А саме? — запитав Володько, дивлячись уважно на

Андрія Андрійовича.

— Ви говорили про "Просвіту". Маю відносно цієї організації свою думку. Не люблю її духу. Просвітянщина на нашому грунті не на місці. А по-друге: хто там у тій "Просвіті" сидить? Константин Павлович Медведський? Цей буржуйчик з кругленькою голівкою й такою ж інтелігенцією? Цей "щирий", що з народності зробив собі професію й торгує нею, мов сидуха капустою? Ні, ні. Дозвольте мені бути на віддалі гарматного стрілу від вашої "Просвіти". Не маю наміру влізти в шаровари й танцювати гопака.

— Не можу з вами, Андрію Андрійовичу, погодитися. Не в назві й не в "просвітянщині" суть. Суть у змісті. А зміст вкладає той, хто працює. Можна плекати широкі штани, гопака, а можна й інші речі. Я принаймні маю на увазі далеко ширші наміри, ніж гопак і штани. Хоча скажу вам одверто, що й гопак, і штани, і все інше, що має цей народ, все це складники його культури. По-моєму, смішно цуратися того, що мали наші діди. Мусимо тільки всьому надати інший, новий зміст, і це все.

Андрій Андрійович з усмішкою дивився на захоплене, розчервоніле Володькове

обличчя.

— Ну,— казав він,— робіть, як знаєте. Мене підкуплює ваша безпосередність і ваш ентузіязм. Але читальню можна було б підтягнути поки що під статут кооперативу. Це було б просто, практично й позбавило б вас багато праці, якої ніхто крім вас не зробить. Ну, а куди дінемо Габеля? — запитав на кінці Андрій Андрійович.

— Це вже його турбота. Наше завдання вичерпається після того, як він вибереться звідти. А це ми зробим — хоче він чи не хоче...

— Скоро казка кажеться, та не скоро діло робиться,— казав Андрій Андрійович.— Ну, але рішено: ви робіть своє. Я зберу управу кооперативу й закличу на засідання вас. Виберемо вас інструктором культурно-освітнього відділу й віддамо у повне ваше розпорядження читальню й все, що до неї належить. Зробимо перевибори управи, затягнемо до неї нових членів з молодих, дістанемо кредит, привеземо товарів і рушимо крамницю в хід.

Після говорили ще про політику, про минулі вибори, про послів. Час ішов. Приходив і відходив Марко, щось відносив, щось приносив. Потім Андрій Андрійович прочитав уривок своєї п'єси. За цей час попільниця наповнилася попілом цигарок, кімната — димом, шлунки обох — чаєм. Самовар натомість спорожнів, захолов, цигарки вийшли, до кімнати несміло вступав вечір.

Володько мусить відходити. Умовились про засідання, розпрощались і Володько пішов.

На старі яблуні, на вільхи, що гуртами стоять в долині над річкою, на село сходив тихий сільський вечір. Володько ступав униз, мав добрий настрій, почувався в силі. Коло обмерзлої криниці багато людей. Одні з бочками, інші з відрами. На протилежному схилі долини розсипані рухливі точки. Це сходять або виходять люди з порожніми чи повними відрами. Люди. Народ. Все якось рухалось, все щось робило. Кожний має свою думку, свою турботу. Багато, багато сіл навкруги й дуже багато таких людей. Володько думав тепер якраз про них, про них усіх. Знав їх, бачив їх, розумів їх.

А вечір все зближався. Небо зовсім затягнуте сірою поволокою. З заходу повіває нехолодний, одлижаний вітрець. Починають падати великі, рідкі — там, то там — сніжинки. Після вони густішають, летять з вітром, в'ються в затишку, б'ються об дерева, об стіни будинків, липнуть до всього. У вікнах хат засвітились неясні вогники, люди ховались кожний на своє місце, собаки сиділи по будах і гавкали, вечірні півні віщували світові зміну погоди.

І дійсно така зміна прийшла. Цілу ніч падав густий, мокрий сніг, що перейшов над ранок у дощ. Із заходу віяв мокрий вітер, шарпав почорнілі дерева, гонив з місця на місце неспокійні зграї ворон, що літали похилено, хрипко крякали, шукаючи поживи. За пару днів на полях з'явились чорні лисини, на дорогах проломлювався вбитий, мов камінь, сніг. У деяких місцях його зовсім не стало й виступала чорна, рідка, ніби смола, грязюка.

А був це щойно місяць лютий. Недавно відпровадили веселі м'ясниці. Село повинно було замовкнути, бити себе в груди. В селі рух, в селі якась робота. Тепер вже не

ставало самих вечорів, як до цього часу. Дядьки, що уважно й здивовано слідкували за своєю "шкальнею", помічали дивні, просто неймовірні речі. Спершу побачили, що в великій хаті. побіч тієї, де жив Габель, одного вечора з'явилося світло. Світилось довго. Пара десятків людських тіней сиділо навкруги стола. Не було перед ними ні одного шкалика, але сиділи вони довго й вперто щось говорили, щось писали, рухались, ходили.

Потім дядьки бачили, що кілька людей кудись їздило. щось привозили. Потім бачили Володька й Сергія, що носили на плечах з-під дзвіниці товсті дубові дошки, що лишились там від того часу, коли робили церковну огорожу. Бачили, як їх тесали, збивали з них лавиці. Ще через пару днів помітили, що з комори дядька Каплія роблять чомусь хату. Пробивають вікна, двері, білять. За якийсь час дядьки з жахом помітили, що бляшана вивіска з написом "Продаж вуткі і лікеруф" щезла з дверей "шкальні" й з'явилася над дверима бувшої Каплійової комори. Одного дня погода видалася трохи відраднішою. Світило сонце, було тепліше. Цього дня дядьки бачили, як всі вікна, всі двері "шкальні" зненацька відчинилися, і всередині з'явилося з десяток дівчат. Всі вони весело співали, але мали позакачувані рукави, попідтикані аж до колін спідниці і кожна мала скіпець з вапном. До вечора дядьки вже не могли пізнати своєї "шкальні". Здивовано дивилися на білі стіни, на чисті вікна, на поправлені сходи. Відчували, що в їх село увійшли якісь чужі люди й, навіть не питаючи їх, почали господарити. Треба якось протестувати, якось боронитись, але як? Всі ходили збентежені, стурбовані. До Габеля вже не можна зайти. Там тепер так мало місця, що один дядько Григорко, коли одягне свою нову гуню, цілком засяде весь простір. Всі розгубилися.

А тим часом шкальня все мінялась, все перероджувалась, ніби в ній панував якийсь чародій. Одного дня всі вікна шкальні, навіть ті, що ніколи не світилися, ясно освітилися... У великій кімнаті під стелею висить здоровенна лампа. Світло б'є з неї, ніби від сонця, заливає велику кімнату, виривається цілим водоспадом через вікна й освічує болото дороги. І навіть з дороги побачили селяни, що всі стіни й стеля великої кімнати оздоблені вінками, якимись картинами, якимись прапорцями... Отам висять якісь два портрети... Тож всі добре пам'ятають, як там ще висіли портрети царя і цариці в золочених рамах, а тепер... Боже! Тепер там якийсь чоловік в кожусі й шапці, без мундира й без медалів. А на полицях шкальні за дротяною сіткою, де ще недавно так привітливо виблискували чудові шкалики — півоки, четвертухи,— тепер розложене жовте мило, сірники, цукор. Он у куті мішисько солі, бочка оселедців. Он порозвішувані вила, лопати. Якісь скриньки, коробки, бляшанки. З'явився крамар. Ось уже навіть якась молодиця з вузликом яєць увійшла й просить за два яйця солі, за три "керосіни", за решту дітям цукорків. Одна, друга, й торгівля рушилась.

А був це доперва місяць березень. Ступала поволі, але певно весна. Дороги розбиті, грузькі. Не раз і не два зміряв Володько своїми ногами віддаль між містом і своїм селом. Але робив це радісно, завжди охоче і завжди бадьоро.

Відчував якесь натхнення. Багато вечорів і ночей віддав він своїй роботі, але тішився, що з кожним вечором росте його сила, шириться його вплив над селом.

Вперто, мов вояк, крок за кроком добував хату за хатою, людину за людиною. Мав перед собою непроглядну, дядьківську, вперту душу, оточену чортами, забобонами; безпросвітною, віковою темнотою. Мав проти себе темні, сатанинські сили, що, здається, навмисне родились на цей світ, зійшлися зо всіх кінців землі, щоб ставити спротив, щоб боротися. І все-таки чув, що перемагає він, Володько, син Матвія, син землі дідів і прадідів. Був гордий з цього. Щось Матвієвого світилось в його очах. Чувся справжнім сином свого батька... Не вимагав за працю свою ніякої нагороди, не чекав її, не думав про неї. Хто може тут нагороджувати? Якою нагородою? Ніхто у цілому світі, крім цього села, не знатиме його імені, ніхто не запише у книгу історії. Його — Володька й безліч інших Володьків, що родились, ростуть і працюють на цій забутій землі.

Найбільшою нагородою для Володька був день відкриття його читальні. Простора, світла кімната набита молодими, веселими людьми. Велика лампа ясно освічує кожний кутик. Ніхто не курить, ніхто не плює. Всі сидять, всі уважно слухають. Це вже не ті люди, що їх ще недавно бачив Володько. Це зовсім інші, що прийшли невідомо звідки й сіли тут і слухають мову Володька, інструктора культурно-освітнього відділу тилявецького кооперативу. Це зовсім інші парубки. Вони якось інакше сидять, якось інакше говорять. В очах їх рівна, яскрава думка. Волосся їх причесане. Ось один з них черговий. Він пильнує, щоб ніхто не курив тут, щоб не робив сміття.

Зі стін дивляться на всіх портрети, оздоби, написи. Тисячі років минуло. Було село, жили люди... Але вперше з'явились отам на білій, рівній стіні слова: "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля". Прості, звичайні слова, але скільки в них вложено! Скільки неухильної, намацальної правди, І скільки сотень літ минуло, щоб ті слова прийшли сюди, до цього села, щоб стати всім перед очима на білій, рівній стіні! Дивіться на них і розумійте!

Тим часом ішла весна. Ще падав деколи сніг, але й одразу розтавав. А одного разу повіяв зовсім теплий вітер, ринули потоки води, поля зовсім почорніли. На деревах набухли бруньки. Жайворонки піднялися від землі й там високо під чистим, блакитним небом видзвонювали свої пісні. Ще день, два минає, парує й протряхає земля. На взліссю виглянули перші квітки. З вирію верталися птахи. Ось закурликали десь журавлі. Довго не можна піймати їх зором. Сліпуче сонце закриває їх своїм промінням, але ось все виразніше й виразніше чути їх радісний голос, і око ловить першу низку. Летять, вертаються. Були десь далеко в гостині, але ніде не є так добре, як у рідній землі.

Нарешті й берези пустили барву. Ніжні, жовтуваті бруньки набрякли й нагадують краплинки чистого воску. На поле виходить орач і закладає в мастку, чорну землю плиту свого плуга. Полетіла набік скиба. Сонце ллє на неї своє тепло. Бризнули з руки сіяча зернята й опліднили її.

Матвій вийшов також на поле. Як і кожного року, так і цього йде полем, сіє своє зерно. З ним Хведот. Он підходить Іван Кушка.

— Боже помагай,— гукає здалека.— Протряхло?

— Спасибі! — зупиняється й говорить Матвій.— Рілля гарна.

— А добре сіється? — гукає знов Іван , хоч сам бачить.

— Нічого. Вітер під руку!

— А де ж Володько? Не вчиться сіяти?

— Кожний сіє, що вміє,— відповідає спокійно Матвій.— Я своє, а він своє. Аби тільки на добру землю.

Не любив Матвій, коли йому витикали Володьком. На кожному місці пригадували:

— Не помагає. Навчився. Смердить гній. Не хочеться за працю братися.

Матвієві й самому не зовсім так хотілося, як є, але що зробиш. Був один — пішов і не вернувся. Підріс цей і знову невідомо, яка доля його чекає. Доброго не можна сподіватися. Нема звідки. Але Матвій все-таки розумів, що інакше бути не може. І він так робив би. Тепер вже старий. Вік свій на ріллі проробив, то хай хоча діти за нього деінде попрацюють. А що там говорять — пусте. Самі не знають, що верзуть. Через те не любив Матвій починати тепер розмови з людьми. Навіть із сусідами. Оминав їх, як міг. Любив самоту, господарство, поля. Йшов сам серед чистого поля й розмовляв з ним уголос.

— Гарно, гарно в Божому світі,— говорив Матвій.— Шкода, що сили нема. Ах, яка та землиця. Ось вже й витикається зерно. Коли б тільки не прийшли приморозки.

Був довгий, боліла йому спина, але, побачивши перший паросток зерна, не міг стриматись, щоб не нахилитись, не подивитись на нього зовсім зблизька.

— Гарно, гарно сходить,— говорив знов уголос.— Вітрець, здається, досить теплий.

Після дивився навкруги по широкому небу, ніби чогось шукав. Його старечий вже зір оглядав небо і, здається, просив його не бути надто немилосердним до тих зовсім ще малесеньких паростків. Хай вже підростуть, хай будуть більші. Ціла надія всіх людей. Велике Боже добродійство. Вічні скарби землі. Піт і кров. Гаряча молитва.

Небо було чудове, широке, синє. Єдине небо, якого більше ніде нема. Дивилось звисока на цей земний світ, трохи згорда, трохи поблажливо… Але воно має повне право на те. Його краса, його величність… Вкриває землю навкруги, носить на собі хмарини, має дощ, росу, блискавки. Має чудове, незрівняне сонце… Чого ще треба тобі, дивна людино? Чого? Розуму треба. Розуму. Трошечки розуму, щоб вміти розумно жити, щоб щось творити, щось давати життю. Трошечки того людського розуму, що дає бажання щастя, розуміння свободи, поняття честі.

Йшло до Великодня… На полях від ранку до вечора ходять орачі. З вирію повертають птахи. Школу розпустили. Олег Левинський також приїхав додому. Кожного вечора над селом бамкає дзвін, і люди йдуть говіти.

У суботу перед вербною неділею майже ціле село йде до церкви. Мала церква далеко не вміщає людей. Гарне свято. Пригадує Христа, що їхав у Єрусалим на ослі. Народ з пальмовими гілками стелить йому свої одяги, гукає осанну… Христос їм не вірив. Велика його душа чула, що завтра вони будуть гукати "Розпни Його!" Він боліє над людською безрадністю, несвідомістю їх людського, розумного первня. Він знає їх до глибини, через те сьогодні не радіє з їх захоплення, так само, як завтра не осуджує їх.

"Вони не знають, що творять. Прости їм. Отче".

Матвій дуже любив це свято. Не раз брав свою стару, ще "за отлічіє і успєхі" даровану на іспиті в школі Євангелію і вголос читав ті глави страждання і воскресіння Христового. А після міркував:

— У житті завжди є так. Діти мої. Ніколи не возгордіться, коли вас хвалять, і ніколи не падайте духом, коли вас гудять. Робіть добро й вірте в себе.

У вербну суботу ціла Матвієва родина в церкві. Мати наперед всім насукала свічок. Добрих, з чистого, пахучого воску. У церкві й біля церкви повно народу. Темний, хоч зоряний вечір. У церкві співають. Тісно. Григорко Деберний вносить дві величезні в'язки вербових галузок з котиками.

Народ тиснеться. Молодий священик, що заступає хворого о. Клавдія, швидко роздає вербу. Над людьми замиготіло безліч свіжих галузок. Хто вже дістав своє, витискається надвір і засвічує свічку. Одна, дві, десять, безліч горіючих свічок| Додому ще не йдуть. Стоять з палаючими свічками й чекають кінця вечірні. Обличчя кожного якесь натхненне. У темноті ночі воно ніби горить і світить... Всі рухаються. Малі. хлопчики біжать ззаду й б'ють один одного вербою. "Не я б'ю, верба б'є, Великдень за тиждень..."

Володько був також у церкві. Він стояв у тісноті на крилосі в товаристві Олега, Романа й інших своїх товаришів. Він | не належить до церковного хору, але став на крилос, бо в церкві нема місця. Крилос трохи підвищений, і він може дивитися понад голови народу.

Спереду церковий хор. Він сьогодні у повному зборі. Там Антін, там Ілько, там Володьків батько. Не дивлячись на старість, він все-таки заходив на крилос, бо любив співати. З дівчат там Настя, Одарка й Наталка... Ганка також у церкві, але вона тепер не ходить співати. Вона стоїть між дівчатами серед церкви.

Володько часом поглядає на Наталку. Так рідко її бачить і ще майже не говорив з нею. Хотів би затягнути її до читальні. Там готуються до нової вистави, і добре було б, щоб Наталка взяла в ній участь. Вона напевно могла б грати на сцені.

Вона стоїть спереду й співає. Обличчя її освітлене ясно сяйвом свічок, її очі блискучі, вії довгі й рівні. Володько бачить її у профіль. Йому хотілося б, щоб вона помітила його, але вона стоїть рівно, не оглядається, спокійна й зайнята співом.

Аж коли почали давати вербу, і всі заворушилися, вона також повернулась. До неї нахилилася Настя й щось їй шепнула. Наталка усміхнулася й кинула погляд туди, де стояв Володько. Це помітив також Олег. Він шепнув Володькові:

— Гарна дівчина. Ні?

Володько не знав, що сказати. Після промовив:

— Дуже хотів би дати їй одну ролю. Але вона не хоче...

— Дай їй. Затягни її до читальні. Обов'язково! — сказав Олег.

Потім всі почали виходити. На цвинтарі повно народу. Володько слідкував, куди піде Наталка. Хотів підійти до неї й заговорити, але як? Ось вона стала в гурті дівчат під дзвіницею. У кожної дівчини верба й свічка. Щось говорять, сміються. Наталка

також сміється.

— Володьку,— каже Роман.— Зайдім до нас...

— Ні. Я мушу переговорити з дівчатами... А ти куди,

Олеже?

— Додому. Заходь. Будеш у читальні/

— Певно. До побачення! — Володько це говорив, але думав про інше. Він бачить, що до дівчат підходить Кіндрат і кожну б'є вербою. Хоче підійти до них також, але в той час чує удар верби.

— Не я б'ю, верба б'є... Це Ганка.

— Це ти? — здивовано питає. Ганка сміється.

— Певно. Не бачиш? Чого такий смутний? Де буваєш? Давно тебе не бачила. Може б, мене провів...

— Добре,— каже він. Йому було приємно. Сердився сам на себе. Біля нього дівчина. Вона весела, вона сміється, вона щось його питає. Чому ж він не радіє з того? Чому не заговорить з нею як слід? Але він все-таки її проведе. "Не побачусь з нею",— промайнула тимчасом думка.

Вийшли з Ганкою на вулицю. Проти церкви "біля козака" натовп людей. Течія людей, що пливе поволі від церкви, тут роздвоюється. Одні йдуть направо, вниз, інші наліво. Ще інші зупиняються біля натовпу. Скрізь свічки, огники, тихий гамір. Ганка також несе свічку. Вона закриває її правою долонею, щоб не погасла.

Володько провів її аж додому. Тут біля перелазу прощається.

— Ти якийсь дивний,— казала Ганка.— Я не розумію... їй-Богу!

Володько не відповідав.

— Ви ходите туди? На гору? — казала далі Ганка.— Я знаю. Мені казала Одарка.

— Часом,— промовив Володько.— Ми тепер нікуди не ходимо. Часом заходили до Насті. Але рідко.

— Ну... — казала химерно Ганка... — Так добраніч... Твоя свічка погасла...

— Ха. Все одно не донесу. Добраніч!

Володько повернувся й пішов назад під гору. По дорозі зустрічав людей. Зустрів також Наталку. Вона йшла з Ільком. Свічка її горить.

— Здоров! Куди біжиш? — гукнув Ілько. Володько підійшов до них.

— Додому. А де твоя свічка?

— А твоя?

— Погасла. Зате як гарно горить у Наталки... Вийняв свою зім'яту свічку й засвітив її від Наталчиної. При тому глянув на неї. В той час надбіг Демид. Він вже минув свою хату, а куди йде, невідомо.

— Куди? — знову гукнув Ілько.

— Як хочеш — хода! — кинув на ходу Демид. Не зупинився.

Ілько, видно, зацікавився.

— Куди?

— Ходи, то побачиш! — казав далі Демид.

— Слух'!.. Чекай! — Ілько зірвався й побіг за Демидом.

— Куди, Ільку? — гукнула за ним Наталка, але він не відповів. Скоро зник у темноті.

— Знають вони, куди,— додала Наталка..— Через те так побігли.

— А вам шкода? — запитав Володько.

—Чого?

— Що він вас лишив.

— Хіба я дитина?

— О, ні... Але ви так завжди... з братом... Скрізь з братом...

— Не я з братом, а він зо мною... Боїться... — але тут вона осіклася.

— Чого боїться? — питав далі Володько.

— Ет,— кинула вона байдуже,— Не варто казати. Але чого ми стоїмо? Ходім.

— Провести вас? — питав Володько.

— Ви вже провели. Ні? Надокучить багато. У цих словах Володько щось відчув. В той час дмухнув вітер й свічки обох згасли.

— Ой! — крикнула Наталка.— Боже!

— Чого ви злякались?

— Це недобрий знак. Подивіться. Обидві свічки... Нараз... Ваша і моя.

— А ви вірите в забобони...

— Це не забобони. Я вірю. Це буде недобре.

— Не лякайте мене, Наталко. Я так хочу, щоб все було якнайкраще... Особливо тепер...

Володько чекав, що вона щось скаже, але вона мовчала. Йшли в долину. Володько казав:

— У церкві на вас дивився... Маєте гарний голос. Люблю слухати співи... Бувало у Дермані, ще малим, завжди ходив з матір'ю на вечірню... Там є монастир. В той час співав семінарський хор. Ах, як це було гарно... Пригадую одну вербницю. Був я, мама, сестра Палажка й тітка Зінька. Там є великий образ Теодора Острозького. Біля образу такі східці й довгий свічник. Нас затиснули аж на східці, під самий образ. Ніколи того не забуду. Перед нами горіло багато свічок. Ми дивились через горіючі свічки на людей. Тіснота була страшна. А хор так гарно співав. Мати моя також любить співи. Вона того не каже, але дуже любить. Пригадую, як зараз, як вона молилась... На її устах, очах... Ну. Мені здавалось — вона на-правду бачить самого Бога... Але нащо я це кажу? — перервав сам себе Володько. Наталка весь час йшла біля нього й мовчала.— Вам це зовсім не цікаве,— додав по хвильці...

— Чому... Я люблю... — Коротко відповіла Наталка.— А мені Настя казала,— сказала вона й замовкла...

—Що?

— Що ви на мене дивитесь.

— А ви що?

— Нічого. Що я? Кіндрат казав, що ви робите театри. Закликав нас. Мене, Настю...

— Ну, і що?

— Настя може йти. Що їй? Але я... Мене не пускають. У нас такі сусіди. Скажуть: дивись. Не хоче робити. За хлопцями бігає.

— Ви мусите згодитися... Мусите бути з нами! Можливо, не хочете.

— Я хочу. Хто казав, що не хочу. Я пішла б... О, Боже. Поговоріть з Ільком. Може, він щось скаже... А тепер добраніч.

Були вже біля річки. Володько дивився, як переходила вона кладку, як переступила через перелаз і як поволі зникала у темноті. Потім повернувся й пішов вже не горою, а долиною вздовж річки до криниці.

Було вже тихо. Люди розійшлися. Долину залила глибока темрява. Дорога мало помітна, але Володько знає її напам'ять. Пахне весною, бруньками, медом молоденьких листочків вільхи.

Володько чує, що настрій його піднявся. Чогось йому весело. Має багато моментів життя, що їх не забуде, а до них належить і цей. Нічого особливого не сталося. Ну, був у церкві, ну, дивився, як роздають вербу... Багато разів був у церкві й багато бачив подібне... Але це не те. Ні! Це зовсім, зовсім щось інше. У тій темноті, між полум'ям свічок, між теплом і диханням людей, між словами, зверненими до Бога, між співом, родилось щось таке, що наповняє цілу його істоту. Неуявне, ненамацальне, одначе виразне. Чує його по цілому тілі — тут і тут, нервами, розумом... Хто знає, що з цього може бути. Ах, нащо це знати? Тепер, на початку життя? Навесні? Серед співу цілої землі, що ось прокидається й починає дихати?

І на другий день, і на третій Володько не позбавився свого почуття. Куди б не пішов, воно йшло за ним. Був у полі —— воно там... У стеблинах хвощу, що тільки витикаються на" поверхню... У бруньках ліщини. У хмаринах, що розсипані по синьому, білі такі, майже прозорі... Був у лісі. Так. Тут воно також з ним. М'який мох, праліски над Угорщиною, перші фіялки — все це видихає з себе те почуття. Працював. Ішов за плугом. З чола падав піт. Але й тут, з-під свіжої скиби, разом з сильним запахом землі, промінювало одно й те саме всемогутнє почуття.

Хотів її знову бачити. Кожний день хотів її бачити. У четвер вечором знову пішов до церкви. Це "Страсть". Це вечір, коли згадують Юду злочестивого й розбійника. Знову горять свічки і дзвонять дзвони. Уява родить ті чи інші, вже багато разів роджені, картини, а між ними й ця, що стоїть тепер перед очима.

Наталка співала на крилосі. Але після церкви не міг з нею Говорити. З нею був її наречений. На Великдень також не бачив її. Першого дня розговіння, відвідини найближчих. А на другий день її вже ніде не було. Навіть у церкві. Володько був на цвинтарі, де сходяться дівчата та співають веснянки. Був на вулиці. Скрізь повно народу. Скрізь "Христос Воскрес", скрізь веселі обличчя, скрізь барви, сміх. Цілий день безперестанку дзвонять дзвони. Хлопчики "б'ються" крашанками. Дівчата з відкритими головами, у віночках. Сонце, тепло, от-от розцвітуть черешні.

Володько вже міг одягнути білу, з виложеним коміром сорочку й так іти. Весняний, теплий вітер приємно лоскоче молоде, пружне тіло. Чує себе наповненим кипучою

силою. Одначе йому неприємно. Зустрічається з тим чи іншим з хлопців.

— Христос воскрес!

— Воістину воскрес! Як маємось?

— Нічого!

Розходяться. Кожний має сьогодні свої радощі. Нема часу на чужі. Хлопці зібрались на вечір до Башковець. "Миритися". Кликали й Володька. Ні. Він не може. Ні, то ні. Пішли самі. Вдарили пісню й пішли.

Володько йде вулицею сам. Біля школи зустрічає Кіндрата. Він п'яний, червоний і веселий.

— А-а-а! Христос воскрес! Не чув хіба? А ми тебе шукаємо. Був у Андрія... Ех! — і не договорив.

— Так. Я бачу, що ех... А хто там ще був?

— Свої. Сергій... А ти, брате, що? Сумуєш? Хто сьогодні сумує — дурень. Ти пробач. Не тобі це вліпив, а так... взагалі... Наталку бачив рано... Йшла до Тетильковець. Я провів її й кажу: чому не хочеш грати? Дурна. Ходи, й кінець. А Ількові наб'ю морду, й також кінець. Ні. Вона завжди туди ходить. Дівка, як шкло!

Володько легко почервонів. Кіндрат не помітив.

— Не казала, коли вернеться?

— Казала. За тиждень. Не йдеш зо мною? А де хлопці?

— Ні. Я додому. А хлопці пішли до Башковець. Будь здоров!

Розійшлися. Володько йшов біля садиби Левинських. Згадав хвору Ольгу. Вона вже другий місяць майже не встає. Застав її не в кімнаті, а в саду перед ганком. Лежала в кріслі-гойдалці. Ноги мала загорнені пледом. Передвечірнє сонце падало на неї з-над широкого каштана. На клумбах густими кущами росли шпичасті лілеї, косетинь, турецький часник. Розцвітали кругленькі стокротки. Фіялки вже розцвіли.

Обличчя Ольги бліде, кругле, але не худе. Гладеньке, чорне волосся ще збільшує його блідість. Великі, чорні очі горять хворобливо, але весело.

Вона зраділа, що Володько її навідав.

— Воістину, воістину воскрес! — сказала радісно на Володькове привітання.— Володю! Дуже тішуся, що ви зайшли. Я тут сама. Майже всі — хто в лісі, хто в гостях. Мама біля тата. Вийшла ось трохи на сонце. А що ви? Олег все питав: а де ж Володько? Чому не зайде? Ми вас всі чекали. А який гарний видався Великдень. Ні? Рідко коли так буває. Сонце, теплінь... Подивіться: отам вже розцвітає черешня... То дуже добра черешня. Я завжди любила їсти з неї ягоди. Чорні такі, соковиті й солодкі. А тепер розцвітає... Кожної весни розцвітає, але рідко коли на Великдень. Ще пам'ятаю, раз розцвіла на Великдень. Я з Галиною ще були тоді у братстві. Приїхали, пам'ятаю, на Великдень, і саме цвіла та черешня. Я люблю той цвіт. Білий, радісний, майже порцеляновий... Ну, а що ж дійсно ви? Я все говорю й говорю... Ви чогось ніби невеселі... Що таке? Дивуюся, як можна в такий день мати похмуре обличчя. Можливо, закохані? (Володько почервонів). А-а! Володю. Кохайте. Це не гріх. І я думаю, ще видужаю й ще закохаюсь, хоч раз... Ті люди, що не вміють чи не можуть кохати, вбогі,

окрадені. Вони, можливо, і проживуть своє життя, але наполовину гірше. Я. цим тепер не раз думаю... Думки маю дуже яскраві. Іноді здається, що ось-ось досягну істину. Це, думаю, і є те, чого людина стремить. Як його назвати — не знаю. Але знаю переконано, що я в цьому стані духово піднялась. Хвороба загострює...

Вона так швидко й жадібно говорила, що закашлялась. Деякий час не могла вимовити слова, тільки робила рухи руками. Володько дивився на неї співчутливо й перечікував кашель.

— Вам не можна багато говорити,— сказав Володько...

— Ет,— махнула вона рукою.— Що це може значити, коли... вже є...

— Ви кажете, що я сумний. Сьогодні вже мені це кажуть вдруге. Я не сумний. Просто весна. Коли я чую оцю пісню, що співають на цвинтарі: "Ой, вже весна, ой, вже красна... Із стріх вода капле... Молодому козакові мандрівочка пахне...", я не можу видержати. Я дійсно хочу мандрувати... Але що то? Ось ми не можемо зробити виставу... — почав Володько.

— Чому? — запитала Ольга.

— Не маємо вас... Нема кому грати... Нема жінок...

— Беріть з села... Там стільки дівок...

— Не йдуть. Хлопці є, а дівчат нема.

Ольга на це не відповіла. Сиділа, зробилась зненацька поважною й мовчки дивилася вниз. Сонце досягало верхів каштана, і його тінь вкривала вже її ноги. Володько допоміг їй. відсунутись далі на сонце. На цвинтарі співали дівчата... Весь час в неладі баламкали дзвони. Прийшла матушка. Володько привітався з нею.

— Тобі, Олюню, вже треба, мабуть, лягти. Не втомилася? Що у вас нового, Володю?

— Дякую. Нічого особливого,— сказав Володько.

— Я б ще трохи посиділа,— відповіла Ольга.

— Ну, ну... Але весняне сонце... Воно, знаєш?.. Виснажує.

Матушка сідає на краєчку старої лавиці. Обличчя її заклопотане. Руки тримає згорнені в пелені. Слухає Ольжині розважання, але їй не весело. Це триває деякий час.

Біля церкви вмовкають співи дівчат. Чути, заспівали "Христос Воскрес". Володько встає, прощається й відходить.

На цвинтарі перед церквою правиться вечірня. Скрізь повно народу. Хор співає великодні тропарі. Сонце поволі, спокійно сідає за церковний сад.

VIII

Великодні дзвони віддзвонили. Довго ще по широких, соняшних полях стояли в повітрі їх звуки. Здавалось, вони все ще вириваються з отого місця, де над густим садом блищить золотий хрест, розлітаються по всіх полях і застигають.

Кожний день щось ставалось нове. То розцвіли черешні, то підросли й пустили бульбахи півонії, то розгорнули перші липкі листочки косаті берези. На полях кожний день ішли орачі. Вони співали пісні, розгортали землю, сіяли зерно. На городах з кожним днем творились нові грядки. Хати були білі, ще великодні, осяяні сонцем. Навкруги церкви стоптана земля. У Левинських праця, рух і клопіт. Олег від'їхав. Пан

Гліб знову ходить учити. Ольга лежить, о. Клавдій лежить. Матушка бігає по господарстві. Решта хто де...

Село також працює. Сергій ходить на поденне до цегельні. Кіндрат кожного ранку йде з сокирою тесати клепку в Жолобеччині. Демид у полі. Йон їздить на Угорщину по дрова. Ілько працює в дворі.

Матвій має нову турботу. Володько хоче відходити. Куда? У світ, далеко… На Україну… Він так і сказав: на Україну. Хоче, мовляв, її бачити цілу… Сходити її хоче вздовж і впоперек власними ногами. Якийсь дивак той Володько. Раз стялися обидва — батько й син... Ні один не переміг. Обидва лишились при своєму. Матвій тоді подумав: хай! Не буду йому перечити. Хай іде! Він так говорить, ніби Україна це його подвір'я, де він може йти, куди захочеться. Але хай іде. Кілька днів ходив старий понурий і сердитий. Був такий і на палі, і вдома. Ніхто, крім Володька, не знав, що з ним сталося.

Настя працювала на городі. Силу-силенну має тієї праці. Василинка мало може їй помогти, бо ходить до школи. Це вже останній рік. Прийде зі школи, візьме книжку й на город... Там присяде біля матері на грядці, в одній руці книжка, а другою поле зілля. При тому вчить:

"Бяла паєнчина стерніско укрила,

Ой, жебим я прендзей шиць сен научила...

Вишилабим собє бєлюхнон хустучкен,

Брацікові мему пєнкнон кошулєчкен..."

Мати довго, терпеливо слухає її, а після не видержує;

— І що ти, дитино, ото цілий час мелеш?

— То, мамо, така пісня...

— І ти то розумієш? — При цьому Настя зводить на дочку свої вилинялі, запалі очі й дивиться на неї з жалем.

— Ну, мамо... Спочатку ні... Потім нам пояснюють. Знаєте, що то "кошулєчка"?

Мати поважно й здивовано дивиться, але не відповів Василинка сама пояснює:

— То сорочечка...

— А-а-а! — махає рукою Настя.— Таке воно тобі потрібне, як мені біда. Будеш з того щось мати... Господні Господи! Які ті люди... — додає зрезиговано й знову поле грядку.

Хведот у полі за копанкою скородить. Мати про нього казала:

— Но! Вже до тієї роботи пнеться… Можливо, хоч цей буде до чогось… Але надто вже він крутий.

Хведот дійсно крутий. Це ані Василь, ані Володько. В духовному житті він не бере участі. Воно для нього не існує. Він жиє кіньми, коровами, господарським начинням, полем. Володько, на його думку, "дурний". Його читальні, вистави... Його мандрівки по ночах з хлопцями, особливо його книжки й писанина… Кому то потрібне? Хведот дивиться на свого брата виразно згори. Нічого з нього не буде. Ані пан, ані Іван...

Володько сам знає, що він не пан і не Іван. Це і є причиною, що він тепер такий розгублений, такий не свій. Чує себе розірваним на кілька шматків. Знає, що йому поплутано всі стежки. Всі дороги, якими йшов до цього часу, перетято... Треба шукати

нові. Бо ж він знає, що не тут, не в цьому селі його справжнє місце.

Але куди йти? Як? На це не дає ніхто відповіді. Ні рідні поля зі своєю вічною красою, ні предки, що нікуди не ходили — тут родились, жили й тут лишили могили, ані живі люди, що оточують Володька. Він тільки чує, що мусить іти. Чує навкруги себе якесь коло, якусь межу, ще її мусить переступити. Треба вирватись тільки звідси, з цього ось місця, з цього села. А там вже знов віднайде свою дорогу...

Його дні йдуть неспокійні, нервові. Його не тішить ні рілля, ні сад, ні чепіга. Біжить у поле, у ліс... Шукає самотності. По часі хоче бачити біля себе людей — живих, чогось спрагнених, неспокійних. Вирватись! Вирватись з цього місця! Воно засмоктує в глибінь... Ноги грузнуть по коліна, а тут треба йти... Завжди один і той саме наказ...

Через те він і сказав батькові, що відійде. Вирвалось з уст слово Україна, бо не міг його обійти. Не міг! Він уже зрісся з тим словом і його тягне далечінь, що простягавсь туди далі на схід. Ріки туди течуть, дороги туди біжать...

Думки все туди й туди летять... Боже! Чому не так є, як має бути?

У Провідну суботу Володько вийшов з дому й пішов. Ще сонце стояло високо. Напередодні випав перший весняний дощ. Все зазеленіло. Навкруги зелено, зелено й зелено. Свіжо так і тепло. Він пішов через поля до "предатків", потім вузькою дорожиною до Одерадівського березового гаю. Тут повернув праворуч й розмитою дорожиною пішов униз до села. Перейшов село, долину, річку й пішов на гору.

Коли вийшов на рівне до Тетильківської діброви, йому здавалось, що вже можна й не вернутись. Варто йти далі так само на схід, все на схід... Там десь у тих полях границя... Переступити її ось так, як цю межу, і йти собі по землі. І там так зелено, так свіжо, так гарно. І там люди свої, і села, і яри, і гаї різного дерева.

Ще сподівався Володько, що зустріне тут Наталку. Вона має десь вертатися з Тетильковець. Чекав її до заходу сонця, але марно. Геть вечором вернувся додому й застав дядькового Василя...

Він тільки що прийшов з Дерманя. Сидів і вечеряв. Біля нього сидів Матвій. Настя поралася біля печі. Хведот і Василина вже полягали спати, але тепер повставали знову.

Василь засмалився від сонця, вуса його підросли. Одягнений у чорне. На ногах черевики.

— Що нового в Дермані? — питав Володько.

— Нема, Володьку, нічого доброго,— сказав рішуче Василь.— А потім продовжував перервану розмову з Матвієм:— Ціле Застав'я — все заселили. Геть туди, як їхати цим боком до Лебедів. Хати вже ставлять. Ліс дали їм, землю й ще грошей на розбудову. Соснину, що була над нашими сіножатями, майже вирубали.

Ще довго оповідав про це все і не було потреби щось питати. Всі й так знають. Мова йшла про так званих польських осадників. Матвій довго мовчки слухав Василя. Голову держав рівно й дивився просто перед себе. Нарешті проговорив:

— Не встигли тоді викупити... Ах, дерманці, дерманці! Володько відчув у цих словах тяжкий докір. Можливо, навіть не за те, що не встигли викупити. Здається, за інше...

А Василь так і зрозумів...

— Знаєте, дядьку,— сказав він на Матвієву мову.— Дерманців треба ганьбити, але хто тоді знав? Ну, от я. Що я міг знати? Звідки? Цар був над всім. Ні? А прийшла Україна... Ет! Те повстання, ті всілякі Каміняки, ті крикуни...

Села наші тепер за них несуть покуту й будуть довго нести Але скажу: народ встав! Так! Встав народ!

Ось, наприклад,— провадив далі Василь. (Володько подумав: звідки він навчився "наприклад"? Раніш все казав "например"),— В нас помер Ферапонт Яковлевич...

— Ферапонт помер? — раптом перебив Василя Володько.— Що йому?

— Помер,— коротко відповів Василь.— Не знаю, що йому було. Кажуть, сліпа кишка… А був він уже другий рік… Ну, ніби директором, чи що… Народної школи. Тепер "семиклясувка"… Наш Андрій ходить до п'ятого класу. Прийшов раз зі школи й розказує: дали нового директора. З Познаньщини… Каже, одразу наказав учителям вивчити дітей державного гімну… Почали вчити. Перший раз як заспівали… Діти нізащо не тягнуть... А тільки вийшов учитель — як вдарять свого... І ніхто їм не казав. Самі. Учителі перелякались, директор почервонів, сердитий...

Говорили до пізньої ночі. Про землю, про дерманські новини, про рідню. Всі були в доброму настрої. Василь хоче покинути Дермань. Нема там місця для людини, що хоче рости. Хоче по Матвієвих слідах іти. Прийшов розвідати, чи не продасть часом Рона свою землю. Охоче б з того щось купив...

Потім полягали спати.

Володько заснув не одразу. Розмова й настрій Василя піддали йому завзяття. Порішив знов іти в село й знов там працювати. Він є з роду Довбенків. А це міцні, тверді люди...

Другий день — Провідна неділя. Люди йшли на могили, правили панахиди. Потім відходили набік, розстеляли на зеленій траві білі настільники, розкладали паску, крашанки, ковбасу, драглі… Сходилися куми та свати й поминали мертвих. Після кількох чарок робилося весело. Під вечір верталися, і зо всіх боків села було чути співи.

Володько був у читальні. Справа з виставою вирішена й підписана. Бракує тільки дівчат. Надвечір Сергій сказав Володькові:

— Не хотів би часом зо мною?

— Куди?

— Побачиш.

Відділилися від хлопців і пішли просто селом. У селі повно люду. Деякі так розспівалися на проводах, що й дома не можуть утихомиритись. У Польона, що йому під Сапановом обірвало пальці, справжня гульня. Вікна відчинені, за столом повно гостей, мов на весіллі. Співають "Чарочку". Під вікнами бігають і бавляться "у цвіт" діти.

Сергій і Володько пішли далі. Сонце заховалось за обрій і там лишилось. М'яка весняна темнота оповила землю. Чисто, свіжо й тепло.

На колодах, що лежать на вигоні, сидить Мокрина. Вона загорнута в велику чорну хустку. Голова відкрита, а волосся заплетене в дві довгі чорні коси. Вона чекає на

Сергія...

Ось і він, але не сам. З ним Володько.

— Це добре, що ти його привів,— сказала Мокрина.— Та дурна Наталка не дає мені спокою... Хочете її бачити? — запитала рішуче.

Для Володька це несподіванка.

— Вона не в Тетильківцях? — промовив він.

— Та де... Вже три дні тут... Вчора в дворі сіяли разом квітки... Все співає... А часом набреде на думку щось і питає: а ти пішла б до читальні? Певно, що пішла б... Чому ні, кажу. Володьку! Ви! Холєрнику! Вона у вас втріскалась по вуха... Я знаю.

Володько не знав, що відповісти. Йому було приємно це чути, але не виявив нічого назовні. Присів до Мокрини й жартома її обняв.

— Ах, Мокрино, Мокрино! Золота ви дівчина! — майже вигукнув.

— Так. Золота... Біля золота лежала... а ти, Сергію, дивись: обнімає...

— Хай. Для Володька все... Ми з ним одно. Он і місяць починає сходити. Це також для нас.

— Хочете, Володьку? Піду викличу? — запитала Мокрина... — Дивіться. Вона там... Володько знає, про кого мова.

— А вийде? — запитав непевно...

— Ха-ха-а! — голосно засміялась Мокрина. Голос у неї дзвінкий, низький, сильний. Сміх покотився долиною. Потім зірвалась з місця, кинула "чекайте" й побігла. Скоро вона зникла за річкою...

Парубки зістались самі. Мовчанку перервав Сергій.

— Як тільки Наталка погодиться — одразу за виставу... Але рішуче!

Володько думає щось інше, але відповідає:

— Так. Одразу. Тільки чи знайдуть час хлопці...

— Мусять. По вечорах... Все одно не йдуть одразу спати. Обговорювали подробиці вистави. Сходив місяць. Поволі, маєстатно. Небо прояснювалось, земля підносилась. Від дерев лягли набік довгі, невиразні тіні. В декількох місцях заблищала річка. На горі виступили з темноти й підступили ближче білі хати.

Мокрина вернулась скоро. З нею прийшла Наталка. Боса, так само у великій хустці, з відкритою головою. Була весела жива... Принесла дві квітки турецького часнику. Володько не міг її пізнати.

— Це вам принесла квітки,— казала вона.— Бігла з Мокриною й вирвала... У нас вже розцвіли. Хочете? — і подала квітки Володькові.

— Якими словами вам дякувати?

— А частець би на вас,— казала Мокрина.— Вони тут роздякувались, ніби пани. Володьку! Отак її! — Кинулась на шию Сергія, міцно пригорнулась і дзвінко, соковито поцілувала. Після зареготалась, аж луна покотила долиною.

— Не моя... Не смію. Інакше знав би, що робити,— сказав Володько.

— Не ваша. Дивись, яке моє-твоє. Ніби це мед. Розлижуть... А ми йдемо. Сергію? Йдеш? Мені ще до двора треба. Завтра бариня встане: "Макріно! Оп'ять за парнямі

бєгала! Сматрі в міня!" Ха-ха-ха! Добраніч!

— Мокрино! Куди? — крикнула Наталка. Але Мокрини вже не було. Зірвалась, гукнула Сергієві "лови" й побігла в місячний туман здовж річки. Сергій також побіг за нею...

І ось вони самі. Володько й Наталка. Знов тут на тому самому місці, де були у вербну суботу... Думки пролітають, крутяться. Що сказати? Сталося це несподівано, як і все, що цікаве. Підступив до Наталки й взяв її за руку. Не вирвала, навіть не поворушила. Від цієї близькості, від хвилювання, від непевності його рука затремтіла.

Вона мовчала. Схилила трохи голову, спустила очі, яки і так в темноті не було видно, і мовчала. Та мовчанка ще поглиблювала інтимність, родила надію, а одночасно творила ледве помітну непевність. Варто тільки потягнути за руку, пригорнути і все... А як образиться? Сполохається? Втече? Ні. Нема сили. Коли б це Ганка чи яка інша. Ця зовсім відмінна, й не може робити з нею так, як радила Мокрина. Він знає, але не може. Руки відмовляють послуху. Серце міцної б'ється в грудях... Почуття набралися повні груди. Ціле тіло в його владі й навіть язик не хоче повертатися… Але не видержав:

— Наталю! — Це був майже шепіт, а хотів сказати твердо.

— Що? — подібно вирвалось у неї...

— Я вас… — слово урвалось на середині. Заплутався язик. Але все-таки доказав виразно:

— Люблю.

Хвилина тиші. Великої, напруженої… Що він сказав? Що вона? Від серця догори напливає повінь і, здається, з нею підноситься само серце. В очах туман.

— Кажете правду? — ледве чує слова, що майже так само звучать, як його власні.

— Дуже велику...

А на це мов луна, з туманної далечини прилетіло:

— І я вас...

Зненацька стало ясно в його душі, голові, очах. Здригнувся... Впало слово, мов щось гаряче… Боже мій! Це ж значить… Це… Значить, воно є. Все є. Значить, можна її пригорнути й загорітись... Огнем, сяйвом, щастям...

Від неї почув глибоке, кілька разів розірване зітхання. Вона підняла голову. Бачив її обличчя зблизька. Схвильоване, поважне й щасливе. Щастя видно на ньому. Навіть при місяці. Очі поблискують, широкі такі, відкриті, ясні й глибокі. Заглянув у їх глибини, і йому захотілось підняти її, бігти з нею й співати пісню. Так весело на душі, так багато сили в грудях, так неуявно багато навкруги життя.

Слова, півслова, питання, відповіді. Місяць все плив і все догори. Ніч, десь пісня, срібний туман... Могло б це тягнутись у вічність, коли б так треба було...

Вертаючись долиною повз криницю, Володько весь час повторював:

— Ось воно те справжнє! Прийшло!

Все навкруги: і місяць, і зорі, і дерева — все то щастя, щастя й щастя. От яка ніч... Вдивіться в неї... Ах, що й казати!

Ступав широко, легко… Ніс у собі ще тепло дівчини, її ім'я звучало в ухах. Вибіг нерівною, кам'янистою дорогою під гору й тут на перехресті доріг зустрів… Йона.

Несподівана й неприємна зустріч.

— Куди біжиш? — грубо запитав він Володька…

— Дивлюсь… Володько. Стрибає, мов теля… Йон — завжди Йон. Грубий, сердитий… Хто його бачив несердитим? Вічно клямцає зубами, мов вовк. Ось вже рік він трошки зрахманів. Вже не чути, щоб когось побив, але при кожному дотику їжить шерсть. Ось-ось вгризе. Довший час Володько не бачив його. Десь було зник…

— Звідки? — знову впав запит від Йона.

— Не знаєш? — так само відповів Володько.

— Від дівки. Ну! — Це "ну" витиснене з уст, ніби погроза.

— А ти звідки? — запитав і Володько.

— Я? Бував скрізь… У Рони тепер п'ють. Наші там всі. Ідіоти!

"Звідки в нього те слово?" — подумав Володько. Уголос сказав:

— А ти? Тебе десь не видно… Де буваєш?

— Пити не ходжу… Бував у Крем'янці.— Хвилину помовчав і сказав: — А ти киснеш? Читальня, "Просвіта"… Петлюрівщиною зайнявся… Йшов би краще на Україну…

— А тут що? — запитав швидко Володько.— Звідки ті слова, Йоне? Це щось не наше…

— Вгадав. Наше це не є. Наше: "Просвіта", пан Рона, дівки… Такий ось ти… Вчився, вчився, а сидиш у батька на карку. Думаєш, поможе "Просвіта"?

— А хто, по-твоєму?

— Гм!.. Є трохи більша сила. Тож два кроки на схід межа, ні? Тож сила наша там, ні? Мій брат у Ленінграді командує батальйоном, а тут тебе навіть волосним писарем не пустять А ми ідіоти: "Просвіта", читальня, вистава… Може, Петлюра прийде й ще раз продасть за миску сочевиці. Туди треба йти. Займати місця. Хай зо мною поговорять, коли за плечима сто міліонів стоятиме…

Володько не перечив. Йонові слова ясні, а Володько не має такої ж відповіді. В його голові непевність. Можливо, й так. Там все-таки сила. Цей клаптик землі… Милий він, але все-таки клаптик…

Йон провів Володька аж до дерманських хуторів і повернув до села. При цьому весь час кидав свої сердиті слова. Володько більше слухав. Після, як залишився сам, міг подумати над ними. Одночасно йому хочеться переживати те, що наповняло його сьогодні. Радість ту велику. Ось перед ним батьків хутір, цвіте молода черешня, розцвітають яблуньки. Скрізь така весна, скрізь так молодо… Можливо, не варто зараз розривати все на шматки. Треба ним пожити…

Все, що говорив Йон, було дуже важливе, але Володько не надав йому великого значення. Він дуже жив… Жив своїм молодим тілом, своєю свіжою душею, своїм нерозвиненим розумом. Навкруги так добре. Батько й Василь ходили оглядати землю. Потім Василь відійшов. Вечором Володько подався в село. Був захоплений і це

захоплення передалось на хлопців. Через те взялися завзято до вистави. Треба було дівчат — знайшли. Звели з Башковець, з Угорського, прийшла Наталка, Настя, Ганка... Грали, співали, танцювали... Вечорами Володько виминав Ганку й зникав несподівано... Можливо, він недобре робив. Дуже можливо. Але він не міг інакше. Ще в читальні Наталка казала:

— Я вийду під черешні...

Володько добре знає, де ті черешні. Там за городами, де починається широке, до самих Людвищ, поле. Черешні старі, широкі. Під ними довгий хвилястий пліт, під плотом молода, зелена трава. Далі поля, засіяні яриною, й межі, що біжать далеко, майже до обрію... Не можна було не йти туди, хоч Наталку проводив додому Ілько, а дома часто чекав на неї Іван з Людвищ.

І Володько, і Наталка крали своє щастя. Тільки Сергій та Мокрина знали про це. Часом Володько приходив "під черешні", сидів там довго, вдивлявся в темноту, тратив віру, що прийде, але все-таки сидів. Завжди приходила. Насторожена, трохи перелякана. Пригорталась ціла — гаряча, гнучка, тріпотлива... Часом знов Мокрина викликала її "на колодки". Тоді були вони всі разом — Володько — Наталка, Сергій — Мокрина, мов дикі птахи, зривалися й відлітали в темноту. Звідти чути було дзвінкий Мокринин сміх. Вона не боялась сміятись.

А ті, що лишались? Наталка не вміє й не може так сміятись. Вона трагічна. Коди навіть сміється — через сміх проривається щось поважне. Вона тепер ціла горить. Коли цілує, напружується, мов струна, і тремтить. Вібрації її тіла передаються на Володька. Він тоді забувається й йому здається, що земля під ним вгинається.

Додому верталися пізно.

— То нічого,— казала Наталка.— Висплюся.

— А прийдеш завтра? Прийдеш! Правда, прийдеш? Володько вертається завжди далиною. Сюдою найкраще йти. Тут не ходять люди. Свіже, передранкове повітря охолоджує його розпалене чоло... Часом заходить до криниці, сідає на цебрині, черпає долонею кришталево-чисту воду й п'є. Навкруги велика тиша. Думає про себе й Наталку. Що буде з нею? Ще кілька тижнів, ще місяць, і вона не його. Вона належатиме іншому. Як буде він без неї? Як? Любить її, не може бути без неї. Колись цього не розумів, але тим краще розуміє це тепер. А чи може з нею одружитися? Ні. Що з нею робитиме? Куди піде? Ні батько, ні мати не дозволять цього, І сам він знає, що це неможливе. Про це навіть не сміє ніхто знати. Ні Ілько, ні Ганка, ні Іван, навіть Йон. Цей ніби з презирством ставиться до жінок, але все те брехня. Він любить Наталку. Можливо, він і Володька через неї ненавидить. Він не знає, що між тими є, але знає що є щось...

І це помічають інші. Вони зустрічаються вечором у читальні. Вони разом грають. Часом вони непомітно сходяться й щось говорять. Ілько уважно слідкує за своєю сестрою... Він знає її. Може бути погано...

Ще гірше з Ганкою. Вона також ходить до читальні, але чому Володько уникає її? Чому відмовляється провести? А як проводить, чому такий байдужий і холодний?

Колись того не було...

Але Ганка розумна й горда дівчина. Вона не хоче виявити своїх сумнівів. Вона тільки іноді каже:

— Володьку. Ти мене вже не любиш. Правда, ні? Ну, скажи... Це ж правда...

Що їй відповісти? Мила, добра, весела Ганка. Знає її від дитинства. Любив її. Ходив з нею прилюдно.

— Не кажи так, Ганко,— говорить він.— Не кажи так...

— Але то ж правда,— налягає вона...

— Ні.

— Можеш забожитись?

Починає говорити їй про все, що разом пережили. Згадує минуле. Як може її не любити?

Вона слухає уважно, не перебиває... Увага її аж надто велика. Так, ніби хоче вловити в тих словах все, що між ними заховане. А потім каже:

— Вірю. Ти любиш мене... Але ти мене не кохаєш. Ні, ні... Мовчи!

Після цього й сама мовчить. Він також не знає, що сказати...

— Ах! — зрезигновано перериває мовчанку Ганка...— Інакше й не могло бути...

Ці слова найбільше ранять Володька. Він спокійно, але певно каже:

— Не можу себе перемогти. Я, Ганко, інший. Не такий, як всі. Мене навіть і любити не слід...

Ганка довго мовчить. Передумує слова, що вирвались у Володька. Потім, ніби сама до себе, каже:

— Але... Володьку! Я тебе так люблю... Так люблю! Ти, може, не віриш. Але скажи мені: "Ганко! Скоч у ту річку!" Скочу! Я не знаю... Сама не знаю, що це таке... Я знаю, що ти зо мною не будеш, що ти... Ах, цього навіть не хочу висловити... Ти знайдеш собі іншу, не таку просту... Я проста і... дурна. Так.

У неї на очах з'являються дві сльозинки, відриваються й спадають. Голос її тремтить.

Після таких слів Володько ніяк не може сказати їй правду. у нього не стає відваги. Йде з певним наміром сказати, а вертається ще з більшою непевністю, ніж було до цього часу.

Тимчасом ішли проби вистави. Треба знову дозволу. Володько дуже був вдоволений, що цю справу взяв на себе пан Рона. Той найняв підводу, парадно одягнувся... їхав на високо вимощеному й застеленому килимами возі. Вернувся з добрим настроєм, повний надії.

— Дозвіл буде,— казав він урочисто.

Це всіх підбадьорило. Праця пішла ще жвавіше. На селі рух. Під вікнами читальні товпляться люди. Один Йон був завжди насуплений і невдоволений.

— Що з тобою? — витає його Володько.

Йон замість відповіді сплюнув набік. Потім вирік:

— Ет... Все те дурниця!..

— Що дурниця? Чому дурниця?..

— Бо дурниця! — казав він рішуче й сердито.— Вистава! Велике діло! Поможе це нам, як мертвому кадило.

— Але ж, Йоне! Хіба ти не бачив, що творилось минулої осені? Ту радість, те захоплення... То не була вистава... То було свято. Ти ж бачив...

— Ну, й що ж?.. Бачив! Тобі свято… Нам гнуть карка, а ти свято… — І Йон презирливо глянув на Володька.

— Йоне. Кажу тобі! — рішуче проговорив Володько.— Це людей ушляхетнює, вчить. Люди бачать, крім будня, щось інше. їх думки збуджуються, голови думають...

Йон розреготався.

— Ушляхетнює... Ха-ха-ха! Нам не шляхетності, а сили треба. Сили! Не розумієш? А ще й вчився!

— Ну, як собі хоч… Я не можу відняти народові крихту розради. Це роблять всі… Хочу сказати, всі народи, що звуться культурними. А з тим самим народ росте! Так, так... Можеш не кривитися. Росте й потужніє! Вростає в силу...

Так і розходились. Володько на своєму, Йон на своєму. Не розумілися. Йон відмовився грати на сцені. Добре. Може не грати. Натомість Йон все ходить до Крем'янця та збирає біля себе різних хлопців. Він щось говорить з Никоном. Никон приходить раз до Володька й швидко, спльовуючи через зуби, розповідає:

— Знаєш? Той Йон... (чвиркнув). Він мені говорить: заложім комуністичну ячейку. "Що за ячейка?" — Така, кажу. каже, мала група людей. Як ти думаєш? Сергій не хоче...

— І я не хочу,— просто відказав Володько.

— Ну, але... (Никои мнеться). Там, за границею... Йон там був...

— Йон був там? — швидко запитав Володько.

— Але ти мовчи. Він мені сказав так собі… Просив мовчати… А може, правда… Володьку? Ти подумай: там все-таки наші. Ні? Наші ж... Як щось — до кого звернешся? А там, знаєш, таке… Йон приніс цілу купу. Газети — ось такі! (Никон широко розвів руками). По-українськи. Їй-бо'! Книжки. Шевченко. Листа показував. Дивись, каже: марка наша. У всіх, каже, школах по-українськи... Ну, а це ж що?.. А там...

Володько не знав і тут, що сказати. Він нічого не знає Звідки він може знати, що там і як там? Границя близько, але вона зачинена. Заходив до пана Гліба. Гліб був рішуче проти:

— Не вірте! Москві не вірте ніколи. Де Москва, там не може бути України! Ось поговоріть ви з нашим Сашою...

— Саша чорносотенець.

— Не чорносотенець, а москаль! — рішуче казав пан Гліб.— Цей тільки дурний, а там розумніші...

Це все Володька мучило. Де правда? А що, коли б так піти та все власними очима побачити? Та сходити всю Україну вздовж і впоперек? Та доторкнутися ран її? Та відчути її цілим нутром? Приваблива думка. Володько не може з нею розстатися.

Бачити Київ! Київ! Над Дніпром! Справжній Київ! При цьому в нього загорялися очі, ніби в малого хлоп'яти.

В цей також час Матвій розпочав будову нової хати. Копали фундамент, прийшли мулярі, рух, гармидер. Ціле подвір'я завалене цеглою, дошками, колодами. Володько в подертих, заляпаних штанах, без сорочки, у патинках на босу ногу мішає вапно, підвозить цеглу, носить з батьком дошки, будує. риштування. Прийшли гарячі дні. Сонце смажить, обпікає спину, руки, обличчя. Шкіра стала гнідою, волосся вилиняло, щоки запали. Він зовсім змінився. Став костистим, худим, витягнутим. Спина гнучка, випинається хребет і ребра.

Але все-таки він щасливий. Так. Він весь заповнений. Не чує часу. Ось він дістав якусь книжку. Передав йому її Лазюк з міста. Спеціально йому... Нікому іншому. Хай прочитає й поверне. Написав листа. "Ця книжка дечому вас навчить і допоможе розв'язати питання, що вас сьогодні хвилюють".

Володько читає. Під час снідання, в обід, у перервах. Всі —дивляться на нього, як на дивака. Але він весь у тій книзі.— Англія. Вісімнадцяте століття. Невелике приморське місто. Море рибалки, пірати, кораблі, брудні шинки й сильні, суворі люди. На вітрильних кораблях вони пливуть через океан у всі кінці світу Для них відкрита Канада. Для них доступна Індія. Крок за кроком вони підгортають Африку... Підгортають собі, мов купу виграних грошей.

У тому містечку живуть два приятелі: Джонатан Блек і Гораціо Нельсон. Обидва ще малі хлопці. Перший не має батьків. Він прислуговує в шинку своєї старої й сварливої тітки. Другий є сином поважного морського старшини, й він ходить до школи. У школі вчать його не так граматики, як почуття гідності, обов'язку й витривалості. Сварлива тітка часто нагороджує Блека стусанами, але він на це не зважає. Він дуже захоплений гостями, що приходять до шинку, придивляється до них, прислухається до їх розмови. Туди заходять матроси з далекого плавання. Вони оповідають цікаві пригоди. Між ними трапляються пірати. Одного разу Блек підслухує розмову таких піратів. Довідується, що на рейді стоїть корабель з вантажем золота. Власник корабля намовив піратів перенести золото на другий корабель, а той затопити. За нього можуть дістати від забезпечельні Лойд десять тисяч фунтів.

Ця справа приголомшує малого Блека. Він не може прийти до себе. Пірати дали йому фальшиві гроші, але він того не помічає. Тітка б'є його за недогляд і викидає на вулицю. Але й це його не пригноблює. Він весь під враженням новини. Біжить з цим до свого приятеля. Але той у школі. Викликав його через вікно й оповів все, що знав.

— Поїдеш зо мною? — питає.

— Куди?

— На той корабель.

— Не можу. Джонатане. Мене не пустять...

— А пам'ятаєш нашу умову? — каже Блек. Кожний з них мусить один одного послухати. Не послухає, дістане бокс.

Гораціо пригадує умову й погоджується. Йдуть. Беруть чужого човна й підвечір

виїжджають на море. Гребуть по черзі. По часі знаходять корабель і по линвах видряпуються на нього. Вилізли. Обидва засапані, з обох сочиться піт. Дивуються, що корабель порожній, але побіч нього на прив'язі другий корабель. Ходять по чердаку, але нікого не бачать. Нарешті з доку вийшли люди. Хлопці сховалися. Бачать власників корабля, бачать піратів. Потім бачать, як пірати перекладають золото. Хлопців після помітили. Почали за і ми бігти. Ті пострибали в воду й поплили. За ними стріл але даремне.

По довгих зусиллях хлопці виплили на сухе й заховалися в очеретах. Що тепер? Треба сповістити про це забезпечальню Лойд у Лондоні. Але це за сто миль. Як туди дістануться

— Пішки,— сказав Блек.— Інакше ні.

Нельсон не погоджується.

— Забув умову? — знов сказав Блек.

Добре. Нельсон погоджується. Вони підуть.

На другий день Блек чекає Нельсона на умовленому місці. У нього за плечима на палиці клунок. Він готовий в дорогу. Нельсон довго не приходить. Блек терпеливо чекає, але ось і Нельсон. Він одягнений зовсім не по-дорожньому. Подає приятелеві руку й з жалем говорить:

— Небожу, Блек, з тобою. Мене віддають на службу. Буду моряком і буду воювати іспанців.

Це причина важлива. Блек жалкує, що Нельсон не може, але погоджується.

— Добре,— каже він.— Тоді я йду сам. Будь здоров!

— Але... — мнеться Нельсон.— Я порушив умову. Ти мусиш мене вдарити.

— Ні. Не можу тебе вдарити,— каже Блек.

— Мусиш! Я вимагаю! Бий! — гнівається Нельсон.

Блек легко вдаряє його в щелепи.

— Слабо! — каже Нельсон.

Після прощаються й розходяться.

З великими трудами дістався Блек до Лойду. Його там приймають, нагороджують, пояснюють, що таке Лойд.

— Наша велика країна тримається торгівлею. У всі кінці світу сягає наша торгівля. Але все то побудовано на честі й солідності,— кажуть йому там.— Тільки чесна й солідна праця дає великі наслідки. ,

Блек слухає ці засади. "Так! — вирішує він.— Я буду працювати чесно й солідно". З тим він віддається праці. Він думає, як поліпшити інформативну службу. Він винаходить перший, примітивний телеграф. Він наражується на небезпеку й висліджує таємниці ворожої Франції, що намагалась знищити потугу Англії. Він рятує від переслідувань наполеонівських гвардійців жінку великого аристократа, закохується в неї, закохує її в себе. Він закладає в Лондоні власний картель, здобуває велике майно. Він бореться з власним громадянством, що намагалося змусити міністра флоту, щоб той дав наказ воєнним кораблям охороняти торговельні кораблі.

Блек перечить цьому. Воєнний флот не сміє бути розділений. Треба з'єднати всі сили й змусити Францію залишити переслідування англійської торгівлі. Громадянство з ним не погоджується. В рішучий момент Блек пускається на обман, їде через Ла-Манш і подає фальшиву звістку: французький флот розбито. Всі приймають звістку з захопленням. Флот лишають цілим. В той час адмірал флоту скупчує всі свої морські сили, змушує французький флот до бою й розбиває його. Це сталося під Трафальгаром, І адміралом тим був ніхто інший, як колишній приятель Блека Нельсон. У тім бою Нельсон був смертельно ранений, але сила, потуга Англії врятовані назавжди. При цьому багато помогла Блекові жінка, що його кохала. У критичний час вона віддала для його картелю все своє велике майно, щоб спасти його від упадку...

Володько проковтнув цю книжку за раз. Між його вапном, цеглою, між мулярами миготів у його очах Лондон, забезпечальня, море, бої... Дужі, могутні люди... Великі пристрасті, великий спокій, великі наміри й великі наслідки.

Це все оповідає Володько Сергієві, потім Наталці. Наталка любить таке слухати. Він оповідає їй зрозуміло. Вона дивиться йому просто в рот і живцем вириває слова. Потім Володько каже:

— Ну, от... Ти бачиш, І я хочу бути таким Блеком чи таким Нельсоном. Думаєш, не можу?

— Чому? Можеш,— відповідає Наталка.

— Але я мушу звідсіль іти. Тут нема місця.

— Куди ж ти підеш?

В це питання Наталка вкладає можливо більше спокою. Але слова не виходять рівними...

— А-а! Наша країна дуже велика, Наталко. Дуже велика.— Він намагається їй пояснити, яка велика його країна. Вона не зовсім це уявляє. Вона ніколи не була далі, як у Крем'янці. Хто зна, яка та країна.

— І ти мене покинеш? — питає потім Наталка... Володько боїться їй відповісти.

— Ти все одно не будеш моя.

— Коли б ти тільки хотів. Ти ж знаєш.

— Ах, Наталко! — пристрасно викрикує Володько.— Я дуже багато люблю. І то нараз. Люблю нашу землю. Люблю батьків. Люблю світ і люблю тебе. Я все люблю!

Враження, що зробила прочитана книжка, довго не залишало Володька. Його це підсилило. Він не тільки мріяв, але й хотів. Його мрія спліталась з планами, як досягнути вимріяного. Навкруги стоять "обставини". Нема грошей.

Нема пашпорту. Нема свободи. Границя. Ну? Що робити?| А треба щось робити. Так не можна.

Володько живе свої дні напружено, радісно. Все буде добре. Він знайде вихід з цього положення. Одначе за його обрієм вже збиралися хмари. Щось буде. Часами, коли його душа втихомирювалась, він чув щось непевне. Іноді йому снились турботні сни. Він тікав, за ним бігла стежа. Він ховався, відбивався від напасників. Все це збільшувало його підсвідомий неспокій. Але не було часу піддаватись цьому. Та одного

разу, коли Володько прийшов на пробу, до нього підступив Ілько.

— Слухай,— сказав він.— Наталка більше не прийде на проби.

— Чому? — швидко запитав Володько і насторожився.

— Ти сам знаєш. У неї скоро весілля. А ти запиши її в спокої. Я так хочу. Це Володька обурило.

— Але ж, Ільку! Зрозумій. Ми перед самою виставою. За тиждень все готове. Ми не сміємо самі розбити це. Стільки праці.

— Сестра не може,— понуро й твердо проговорив Ілько.

— Наталка грає головну роль. Ніхто її не заступить.

Пан Рона здивований і сердитий. Всі обурені.

— Як то? Чому? Чому не піде Наталка? — налягали на Ілька.

— Не піде і все! Не мушу вам казати! Він знає! — викрикнув Ілько й тикнув рукою на Володька.

Більшість знали, про що йде. Не знав тільки пан Рона.

— Посвятіть нас у ваші трагічні таємниці,— казав він напівжартом.— Ми сплетем дві драми в одну... Любов?

Ніхто не засміявся, тільки дехто підсміювався. Між ними був Кіндрат. Він вже давно знає "що в світі робиться". Але не моє, не лізь. Він знає, де Володько по вечорах зникає...

Але що робить Ганка? Вона забилась у самий кут, трошки почервоніла, споважніла й мовчить. Потім вона непомітно висмикнулась і зникла. Володько навіть не бачив, як це сталося. Вона вже догадалась, у чім справа. Вже й так давно догадувалась. Пан Рона дуже зацікавився.

— Володьку,— сказав він вже серйозно,— Хочу з вами поговорити.

Володько вийшов і проговорив прилюдно:

— Андрію Андрійовичу! Нічого нема. Скажу вам всім:

Ілько боїться за свою сестру. Це дуже дивно. Вона вже не дитина, а скоро має весілля...

Вечір пройшов напружено, цікаво, схвильовано. Центром уваги був Володько. Наталки не було зовсім. Володько дуже хотів її побачити й не знав як. Пан Рона вже надворі, коли розходились, підійшов до Володька й почав говорити:

— Володьку. Краще признайтесь. Що сталося? Володькові неприємно, що втручаються в його справи.

— Нічого! — різко й коротко відповів він.— Просто Ілько збожеволів.

Володько дійсно не знав, що сталося. Покликав Сергія, але й той не знає. Тільки догадується: Наталка, напевно, не хоче Івана. Але що собі думає Ілько? Вистава мусить відбутися! Ми будемо вимагати.

— Ільку! — гукнув Сергій.— Ходи сюди. Ілько залишив товариство Антона й Демида й підійшов до Сергія. Всі троє — Володько, Сергій та Ілько пішли дорогою.

— Що тебе напало, Ільку? Здурів? Вистава. Хочеш її розбити? Боїшся за сестру?

— Ні. Не боюсь,— проговорив Ілько.— Але Володько сам винен. Він закрутив їй

голову. Батьки сердиті. Вона знов робить веремії. Не хоче Івана... Ви ж знаєте, що вона мусить вийти заміж...

Володько мовчав. Ішли дорогою в напрямку до Сергія. Зрівнявшись з дяківською садибою, з-під Григоркової брами хтось неголосно покликав Володька.

— Хто там? — сказав Сергій.

— А тобі нащо знати? — почувся знов голос. Там було темно й не видно, хто говорить. Голос дівочий... Володько подумав, що це напевне Наталка.

— Я йду,— сказав він. Попрощався й відійшов. Але помилився. Кликала його Вірка Григоркова. Вона повела Володька в сад, і там побачив Ганку. Сиділа на перелазі, загорнута в хустку, й мовчала. Вірка одразу відійшла. Навмисне лишила їх самих. Це Володькові неприємно. Та ж він зовсім не знає, що має казати цій дівчині. Зовсім не знає. А казати щось треба.

— Нічого, Володьку,— проговорила дівчина.— Я нічого. Я тебе не буду держати. Я... — але вона не договорила, не видержала, вибухнула плачем, зірвалась і хотіла кудись бігти. Володько схопив її за руку. Вона шарпалась і все казала:

— Пусти! Пусти! Ой, пусти мене!

— Ганко! Отямся! Прошу тебе! Нащо ж ти мене кликала? Вона сіла знов на перелазі, тяжко хлипала, втирала очі хустиною, що тримала в лівій руці. Володько все повторяв:

— Ганко. Отямся. Ну, що хоч' сказати?

— Ти... зна...єш,— хлипала вона, мов мала дитина. Володькові зробилось її шкода. Підступив до неї ближче, обняв і пригорнув. Вона не боронилась.

— Ганнусю! — сказав він тихо й ніжно.— Не плач, люба! — гладив її рукою по волоссю. Вона все-таки плакала, хлипала, тримала хустину біля очей. У саду зовсім темно, й Володько не може бачити її. Потім вона встала.

— Ходім,— ледве чутно проговорила.— Проведи мене. Володько її провів. Мовчали. Вона сказала йому все своїми сльозами. Він, зрештою, розумів її мову, але як міг відповісти. Нема відповіді. І, аж прощаючись, запитав її:

— Будеш ходити на проби? Вона довго не відповідала.

— Не буду. Не можу з нею... Не хочу її бачити... — сказала по часі.

— Але ж вона нічого не винна. Винен я.

— Вона знала, що ти ходиш зо мною...

Володько почував себе дійсно погано. У ньому боролось дві сили: добра й зла. Він хотів би віддати себе цій дівчині, а з другого боку, не міг. Одночасно мусить вмовити її, щоб ходила на проби. Що може на неї вплинути? Підлесливість, брехня? Брр! Йому бридко, що в його чисте, справді велике й справді святе почуття мусить вноситись цей бруд. Він не шукав Наталки. Він не хотів зраджувати Ганку. Це прийшло само від себе. Це було гарне й він не міг відгорнути від себе його. Нічого, що перечило б його сумлінню, не знаходив у своєму поступованні.

По часі Володько відкидає підлесливість.

— Ганко,— сказав він звичайним, спокійним голосом.— Май розум. Сталося. Я не

хотів так, але так сталося. Ну, що тепер? Будемо топитися чи вішатися? Розпочали виставу. Мусимо її кінчити. Ти ж сама знаєш... Подумай і скажи: підеш чи ні? Ти була завжди розумна дівчина. Вірю, що зісталась такою й тепер...

На цьому скінчилося. Вона сказала, що подумає. Розпрощались, і Володько пішов у темноту.

Йшов швидко під гору. На горі зупинився й подивився на протилежний бік. Нічого не видно, але думка Володька була там "під черешнями". Можливо, й вона тепер там. Дуже можливо, чи не піти? Ні. Вже пізно. Це було б божевілля...

Зайшов натомість до Сергія. Той вже спав у клуні. Збудив його.

— Хто? — спросоння крикнув Сергій.

— Не лякайся. Я! — сказав Володько.— Вже спиш? Чуєш

мене?

— Ну? Що хоч'? Де ти був? У мене була Наталка...

— Була? — Володько схопився. Мало не викрикнув.— Я хотів сказати, щоб ти завтра пішов і вмовив Ілька...

— Не треба,— сказав Сергій.— Наталка казала, що все одно буде ходити. Була зовсім спокійна й поважна. Думала, що ти прийдеш.

Голос Сергіїв хрипкий і заспаний. Темно. Недобре пахне мерва. За стіною шелестить листя горіха.

Володько пішов додому.

IX

Цієї ночі, мабуть, Володько все обдумав і вирішив. Довго не спав, довго ходив по саду, довго думав. Ніч спокійна. Молоді дерева навкруги. Ліг над ранок і заснув міцно.

Рано його не будили, бо неділя. Спав, скільки хотів. Встав, був підсилений. Його костисте, змарніле обличчя відсвіжилося. Добре помився холодною водою й поголився.

Матвія не було дома. Був у церкві. Хведот і Василина в полі, біля худоби. Настя порається по господарству. Коли Володько увійшов до хати, вона довго мовчала. "Мабуть, гнівається,— думає Володько.— Всі встали, тільки він спить...." Потім Настя заговорила:

— По цілому селі ходять про тебе чутки... — казала непевно.

— Хай собі ходять,— сказав байдуже Володько. Мати бачила, що він не хоче про це говорити, й замовкла. Володько знав, які чутки, і вони його не цікавили. Йому все одно. Ось тільки треба виставу докінчити.

Потім Володько пішов з дому. Зайшов, як звичайно в неділю, до Левинських. Відвідав пана Гліба й Ольгу. Олег ще в школі.

Пан Гліб був зайнятий, але Ольга, як звичайно, радо з ним розмовляла. Стан її не погіршився й не поліпшився. Здебільша лежить у кріслі-гойдалці де-небудь на соняшному місці, читає або, закривши очі, думає. Обличчя її все таке ж повне. Вона зовсім не загоряє. Шкіра блідувата, суха, хоч часто на чолі з'являються дрібненькі краплинки поту.

— Ну, як ваша вистава? — питала вона Володька... — Всі ми під враженням

вистави… Навіть Галя. Ач, як змінилося від минулого року. То було все ми, а тепер роблять інші, а ми збоку. Один Роман там… Але він не має що робити… А вчора він оповідав про вас. (Володько спустив голову). Гарна та дівчина? Ні. Я не так хотіла сказати… Чи цікава? Гарна, то гарна… Бачила її не раз у церкві…

— Як кому,— відповів Володько.— Мені цікава.

— Але вона виходить заміж.

—Так.

Ольга поважно, байдуже дивилася перед собою. Потім повільно казала:

— "Не всі тії та сади цвітуть, що весною розцвітаються…" Чи не правда? А вам гріх, що ви її зводите…

— Тяжко вам це пояснити,— сказав Володько. Дивився вбік. Виминав її погляду.— Ви самі казали колись, що треба любити.

— Певно. Але любити вільну…

— Люблю те, що можу… Люблю не для втіхи. Люблю, бо бачу в ній те, за чим тужив… Але життя життям. Можете казати, що це гріх. Бог цього напевно не скаже.

— Ну… Можливо. Ми цього не знаємо… Це дійсно Божа річ: любов, кохання, щастя, нещастя… Життя і смерть… Все йде, минає… Приходить щось нове. Але жити треба відважно. Навіть перед смертю.

Потім прийшов обід. Володько залишився обідати. За обідом пан Гліб оповідав за інспекторську візитацію школи. Мав добрий настрій, через те оповідав зі сміхом…

— Дивний народ. Насильно пруться, щоб їх любити,— сказала між іншим Галя. Вона говорить по-московськи. Питання ці її не цікавлять. Вона зайнята зовсім іншим. Саша має намір від'їхати, й це її хвилює.

Обід тягнеться довго. По обіді Володько йде в село. Була гарна погода. У читальні почали збиратись учасники вистави. Прийшли всі. Настрій трохи натягнутий, але нічого. Проба пройшла добре. Після проби вирішили остаточно день вистави. Далі тягнути не можна. На цьому особливо настоював Володько. Вистава в наступну неділю.

Вечором у дібрі на подвір'ї Юхима заграли музики. Парубки та дівчата пішли туди. Володько пішов також. Мав добрий настрій, без огляду на вчорашній вечір. Всі дівчата дивились на нього з незатаєною цікавістю. Мабуть, ціле село знає, що сталося вчора в читальні.

Наталки на музиках не було. Не було також Ганки. Володько перетанцював кілька разів з тією самою Віркою, що вчора ввечері покликала його біля Григоркової брами. Це маленька, гарна, чорна, мов циганка, дівчина, їй, видно, подобається, що Володько з нею танцює. Вона оповідає йому, що казала їй Ганка.

— Казала, що дуже вас любить. Знаєте? А ще казала, що Наталці не подарує. Дурна, кажу їй. Що вона винна. Ні?

Музики грають польку. Пари швидко крутяться. Тут майже всі видатніші хлопці. Йон також тут. Він ходить, піднявши голову. Так само й танцює. Здається, і тут він сердитий. Сердито крутить дівчиною й міцно притупує великими, вичищеними чобітьми. "Комуніст",— думає Володько. Після танцю біля Йона гуртується кілька

хлопців. Вони тримають себе зухвало. Мають в собі щось Йонівське. Вони відрізняються від решти хлопців, хоч, крім Володька, ніхто того не помічає.

У відчиненому вікні хати стоїть невелика нафтова лампа. Вона кидає дещо світла на подвір'я, де крутяться танцюристи. Збита, густа маса молоді без перерви ворушиться. Сміх, вигуки, миготять і зникають у темноті обличчя, бовкає великий бубон і все заглушує.

Кіндрат вже встиг випити. Він мне під ясенком якусь дівку, а біля нього стоїть Роман. Де він тут взявся?

— Оксано.

— Мовчи. Чого кричиш, ніби тебе ріжуть! — каже Роман. Він також п'яний.

Володько побачив Мокрину й підступив до неї.

— Хочу з вами поговорити,— сказав він. Відійшли набік.

— Де Наталка? — питає Володько.

— А хресто-святий, не знаю,— співчутливо відповідає Мокрина.— Вона ж була в читальні?

— Була. Куди пішла — не знаю. Не можете її викликати?

— Сергію! — гукнула Мокрина. Підійшов Сергій.

— Побудь тут. Я скоро прийду,— сказала вона. Сергій не питав, куди й чого йде. Він тільки сказав:

—Добре.

— Підем,— сказала Мокрина. Володько пішов з нею. Мокрині подобається ця таємнича гра. Робить вона це поважно. Зрештою, вона любить Наталку, так само, як Сергій

Володька. Вона охоче їм поможе...

Йшли дорогою. Десь-не-десь вештаються люди.

— Добривечір!

— Дайбо здоровля!

Потім звернули на вигін до колод. Дійшли до річки. Хтось у темноті йде.

— Агов! Хто йде?

Володько стрибнув і одразу був біля Наталки. Це вона. Пізнав її по ході й по голосі. Вона його також пізнала.

— Йшли за тобою! Де провалилась? — грубувато казала Мокрина. Але в її голосі чулась велика приязнь.

Потім Мокрина пішла назад на музики, а Володько з Наталкою зістались. Темнота, безлюдця… Там у діброві бовкає бубон і гудуть труби. Потім хлопці заспівали пісню. Чути хрипкий голос Кіндрата. Він псує ту гарну, буйну пісню. "Ой, на горі вітер віє... Та жито половіє... А козак дівчину та вірненько любить, а зайнять не посміє..."

Володько веде Наталку трохи далі від стежки. На вигін лягла роса. Від річки тягне вогкістю. За річкою вільшина зливається з горою, гора з садом Рони. Все те чорне. Видається, що там чорна безвість і в неї, не дивлячись на ніщо, йдуть ці двоє людей.

Наталка оповідає, що сталося.

— Нічого не сталося. Почали мама. Куди ти все ходиш? А куди я ходжу? Ти-но мені дивись, І почали сваритись. Потім прийшов тато. Спочатку нічого, а по часі кажуть: не смій з ним ходити! Інакше буде зле. А я не видержала. Я не ваша худоба й ви не маєте права мене продавати. Ну, й після цього пішло. Ет... Я зроблю, як хочу... — закінчила Наталка.

Володько уважно її слухає. Потім мовчки горне її до себе. Серце його стискається. Знаходить її уста. Вони теплі й вогкі. Чує її пружні дівочі груди. Під рукою вигинається тонкий стан. У голові туманіє.

— Мила моя! — шепче пристрасно.— Ти!

Вона мовчки горнеться до нього, а серце швидко б'ється в грудях. У Ронівському саду голосно затьохкав соловей. З другого боку села чути пісню. Але це вже не та пісня, й співають її на горі біля Демида.

Володько пізно вертався додому. Нічого не умовився з Наталкою. Нічого не сказав їй, а вона йому. Не хотіли говорити про те, що буде. Жили тим, що є. Воно таке коротке. Він тільки зайшов до криниці й сьорбнув кілька разів чистої, холодної води. Був майже п'яний, і це трохи освіжило його.

До вистави все-таки не дійшло. Повітове староство не дало дозволу. Це сталося в останній момент. Все було готове. Розліплені плакати — у Тилявці, на Угорську, в Жолобках, Башківцях і Людвищах. Готова сцена. Готові перуки. Готові ролі. У суботу вечором ще була надія, але приїхав Сергій і привіз відмову.

Під читальнею ще більше людей, ніж звичайно. У читальні також повно. Вісткою, що її привіз Сергій, всі були приголомшені, але найбільше пан Рона. Він був так переконаний, що дозвіл буде. Володько встав і сказав кілька слів.

— Товариші,— сказав він.— Не сумуйте й не падайте духом. Це тільки початки!

Можливо, що його й не всі зрозуміли. Потім він сказав кілька слів до людей під читальнею. Говорив через відчинене вікно.

— Прошу уваги! Вистави не буде. Повітове староство не дало нам дозволу!

Надворі зчинився гамір, але Володько його не слухав. До слова прийшов Рона.

— Так, панове! — казав він.— Тимчасом до побачення... У Другу неділю влаштуєм шаховий турнір. Будемо змагатись без дозволу. А тепер підем.

Відходячи він ще звернувся до Володька.

— Перекажіть вашому братові, що я продаю землю. Він був у мене, але я ще тоді не знав... Продаю. Передайте це. Хай прийде записатись...

Він подав руку й мовчки вийшов. За ним виходили інші — хлопці й дівчата. При цьому кпилися з себе самих. Настрій не був пригноблений. Навпаки. Кіндрат, мабуть, пригадав собі минулорічні вибори й затягнув хрипливим голосом "Ще не вмерла"... Йому дехто підтягнув. Впало кілька непристойних вигуків, але Володько втихомирив.

— Спокій! Без істерики!

Він залишився останнім. Мав намір відійти за Наталкою. Вона там напевне десь його зачекає. Але до нього прив'язався Йон. Був він, як звичайно, напханий сердитими словами і всі хотів одразу висипати перед Володьком.

— А що? Не казав тобі? Бачиш!.. Треба іншого...

— Ну, що? — сердито питав Володько. Це вже йому докучило.

— Організації... Опертися на силу. Кажу тобі: не сиди тут. Йди туди. Займай там місце. Ми тут будемо готовити. Що до чого, і ми матимем опору. Не розумію, чого ти ждеш...

Володько мовчав. Дивився перед себе в темноту. Йон говорив далі.

— Тут вже є велика організація. Ми мусимо включитися до неї... Невідмовно мусимо. Ти все: "Просвіта", "Просвіта"...

"Просвіта" не поможе. "Просвіту" можна придушити за один день, а тут треба...

Він все говорив і говорив. Говорив пристрасно й сердито. В його словах безліч ненависті. Володько мовчав, слухав нічого не перечив. Здебільша він годився з Йоном. В його вухах тільки звучали слова, сказані колись Глібом. Не міг переказати їх Йонові. Той ще не розумів Москви і не-Москви. Його чуття було ще чисто земляне. Його брат був десь там бригадиром, писав гарні листи, багато обіцяв, прислав навіть світлину. Це Йон розумів. Все решта в нього — "петлюрівство" й "сентименти" — слова, заучені на партійних сходинах у Крем'янці.

— Все це сам знаю, Йоне! — накінець казав Володько.— Тільки воно не таке просте, як ти думаєш...

Йон на це сердито сплюнув. Він покинув Володька й пішов. Обіцяв, що буде сам організувати хлопців. Тоді побачить, хто переможе.

Події останніх тижнів поважно вплинули на Володька. Мусив думати. Враження від книжки. Наталка. Ранка. Йон із своєю сердитою мовою. Заборонена вистава. Стільки вложено праці, напруження, надій. Це змушує думати про будучність. Що буде далі? Дні летять, роки йдуть. Він сам, ніби в повітрі. Так. Він жив своїм великим коханням, але життя робить удар за ударом і змушує дивитись на світ тверезими очима. Необхідно відважитись і зробити якийсь рішучий крок.

Переказав батькові слова пана Рони. Старого це поважно затурбувало.

— Як то? Коли продаватиме? Вже тепер?

— Казав записуватись...

— Ну, добре... Але ж... Якраз такий час. Як ми йому скажемо? Може, ти підеш до Дерманя? Я не можу. Хто буде коло мулярки?

Матвій хвилинку подумав і сказав ще рішучіше.

— Піди. Це треба. Я тимчасом сам зайду до Рони. Василеві земля потрібна.

Потім Володько сказав батькові про заборонену виставу. Це його менше торкнуло.

— Ти-но пильнуй більше землі. Це главне,— сказав він.

— А-а! Главне. Я вам вже не раз казав, що главне. Як впильнуємо, коли нам її вирвуть. З рук рвуть.

— Думаєш, поможе вистава!

— Поможе собі свідомий народ.

— Йди, йди, йди! Не говори! Зараз йди! Сьогодні збирайся та йди! Якраз неділя... І скоро вертайся, бо всюди повно праці.

Одночасно сказав Насті:

— Зготуй йому що на дорогу. Скоро!

При цьому він, видно, хвилювався. Йому здавалось, що земля може втікти й Василь не піймає її. Треба робити скоро. Не можна гаяти ні одної хвилини. Володько знає, що в такі моменти перечити старому небезпечно. Одразу почав збиратися в дорогу.

Збори невеликі. Документ, вузлик харчів і готово. Перед ним п'ятдесят кілометрів дороги, але знає її дуже добре. Навіть приємно ще раз пройти тими лісами, пісками... Пригадати старі стежки. Вийшов з дому бадьорий і пішов навпростець через Угорщину. Шкодував тільки, що не міг ще побачити Наталки. Хлопці будуть також без нього. Там ще стільки роботи. Все треба розбирати й приводити до порядку. "От будуть лаятись,— думав він.— От наберуться огню..."

Матвій одразу пішов до пана Рони. Той ще спав. Не хотів чекати даремно. Пішов оглянути поле. Вже не раз бачив його, але його очі хотіли бачити ще. Вийшов алеєю з саду й зупинився. Перед ним не поле, а ласкава долоня. Сонце освічує її, і Божі дари хвилюють сюди й туди, як морська вода. Старий зняв шапку. Вітер поворушив його сивим, рідким волоссям. Очі його прояснилися. Він вже бачив свого улюбленого Василя, що йде тим широким полем, оре його і сіє. Отам може поставити хату. То добре місце. На город там також добре. Трохи до води далеко, але потім, з часом можна отам нижче дістати воду... Глибоко тут вода, але дістати можна... Тимчасом буде возити воду з долини.

Любить він того Василя. Бачить у ньому самого себе. Стратив свого, але зостався братів. Його діти не такі. Розходяться, куди можуть. Не чують так землю, як він сам. Він би міг її цілувати. Обняти старими руками й цілувати. Оцю саму, що топче ногами, що наступає кожний день. Шкода, шкода! Ах! Так роки втікли. Ще хотів би змагатись. Ті діти... Що вони? Не зовсім довіряє їх силі. Якісь такі все перечулені, панькуваті... А з панськими руками до діла не підступай. Діло робить мозоль, твердість...

Пішов у напрямку долини. Там, здається, суглинок. Коли б отак викроїти його... Ну, але не біда. Погноїти — родитиме. Тут земля — земля. Пригадав старий Володькові слова: "З рук вирвуть". Які дикі слова. Людині вирвуть з рук власний шматок хліба, а її випхнуть... Куди? І не спитають, куди. Йди, куди хоч — у воду, у далекий світ, вішайся на банти...

Але... Тут старий зупинився і випростався. Подивіться! Він ще все-таки великий. Він ще має силу. Він вже постарів, так... Одначе навкруги нього ростуть пасинки — сини й дочки з його крові й кості, що вийшли з цієї землі, на якій стоїть він, його дід і прадід. Це, мабуть, і є закон! Той найбільший, найсильніший, що його сам Бог десницею благословив. Але треба, думає старий, сили... О, треба, треба! Бо, хоч сила без закону мала річ, то сам закон без сили — нічого... Так воно є...

Потім старий пішов до пана Рони. Той вже встав.

— Здєсь какой-то мужік прішол,— доложив Марко.

— Кто там? — гукнув з кімнати пан Рона, але Матвій вже протискався незграбно у вузькі двері.

— Це я,— сказав він.— Добре утро!..

— А-а-а! Дядько Матвій! Здрастуйте! — казав пан Рона, зав'язуючи краватку.— Що скажете?

— Чув, знаєте,— казав повільно Матвій,— що продаєте землю.

— Продаю.

— От я й прийшов... У мене, знаєте, племінник Василь, син мого брата. Так він ото хоче...

Пан Рона зав'язав краватку й обернувся до Матвія.

— Я вчора казав Володькові про це. Добре, що ви прийшли. Зробимо діло. Землю продам. Не вмію на ній робити... Матвій затупцяв.

— То знаєте... Що кому... Воно так. Хочу, значить, довідатись ціну.

— Триста рублів. Золотом,— коротко сказав пан Рона.— Ні, ні, ні! — казав далі пан Рона, хоч Матвій йому нічого не перечив.— Ніяких інших грошей не прийму. Тільки золото.

Матвій згоджувавсь:

— Золото так золото. Землі за марки не купиш. А от що триста рублів... Воно...

— Дорого? — перебив пан Рона.— Не дорого. Остання земля. Дякуйте, що продаю. Не продав би вам — прийшли б інші й забрали б...

Матвій це сам знає. Перечити тут зайве, а до того ціна можлива. Сам колись дорожче платив.

— Ну,— проговорив він.— Я нічого. Будем брати. А за гроші не бійтесь...

Згодились. Хай тільки приходить Василь і відкроює, скільки потрібно. Матвій вдоволений. Вийшов від пана Рони осяйний і щасливий. Все-таки ще вирвав шматок землі з нероботящих рук і передав у роботящі. Це йому не первина. Вирвав її на своєму життю досить, але не за дурно. Своїм потом, працею й золотом... Не хотів би інакше. Хотів, щоб було то його за всіма правилами...

А Володько все йшов і йшов. Цілий день. Через ліс — просто так, як бачать очі. Часом тільки виходив на дорогу. Дорога піщана, копка. Пісок розігрівся сонцем і пече в ноги.

Самота викликає безліч думок. Пригадуються минулі роки. От тут не раз ішов, отам спочивав. Знає, коли і як то було. Пригадує виразно той настрій приємно-меланхолійний, бо йшов переважно восени, коли спадало листя та шелестіло під ногами. Завжди з радістю йшов туди, на північ. Там все-таки якось інакше... Завжди це виразно відчував.

Трохи інакше і тепер. Весна, все зелене, співають птахи. В сосновому борі сильний запах живиці. Сам вже не той — майже мужчина з довгими ногами й міцними м'язами. За собою лишив село, а там його любов. Ось вийде вона сьогодні в село й ніде його не побачить. А вечором також даремно чекатиме.

Так воно тепер. І багато воно тепер змінилося. Навіть дерева, здається, не ті... І небо... Не так промовляє до тебе, інакше дивиться, не ті думки викликає. Аж дивно, яке то було тихе життя. І верби, і біла хатка, і лагідний захід сонця... Зорі з неба лагідно

дивились. Де те все ділось тепер? Нічого нема. В очах все ще розбурхані хлопці, спів учорашнього вечора, сердитий Йон. З його уст вискакують слова, мов жарини. Кожне болить і пече. Знов ті різні уряди. І ті також сердиті. По всіх містах при бюрках люди, й ні одного лагідного обличчя.

Чим далі йшов Володько, тим більше пробирала втома. Перш усього ноги. Вже від Зеленого Дуба почали поболювати. Коли вийшов за Мости, боліли зовсім. Але йшов. Сонце ховається, а спереду шмат дороги.

Поки вибрався з лісу, настала темнота. Повіяло рідним вітром. Все-таки це багато значить. Тут воно не так. Ось і дерманські поля. За цей час, що їх не бачив, вони ще більше промовляють до душі. Йшов, трохи похитувавсь, але знайомі, дорогі місця надавали сили й бадьорості. Підходив до того місця, де народився на світ. Глибока ніч. За кілька годин буде ранок. Все навкруги спить міцним сном. Ішов стежкою "від Могили" через поля до Запорізьких городів. Оточені високим живоплотом, сади стоять непорушне в темноті, мов чорні, фантастичні замки. Стежка хвиляста, втоптана. По ній не раз колись бігли його малі, дитячі ноги. По ній не раз ступали ноги його рідної матері, дитячі, коли ще його зовсім не було на цім світі. По ній ходили його діди й прадіди... Навкруги старі, вироблені, сполосовані на вузькі нивки, поля. Межі біжать, мов дві колії дороги, одна коло другої, і там зараз на пригорку зливаються. Тісно тут тим полям. Вузькі, тонкі, мов черви, сповзлись під самі городи й, здається, домагаються, щоб їх визволити з цієї тісноти. Виразно чути їх пригнічену мову, їх тяжкий, безупинний стогін.

Зате сади чудові, розлогі, обсаджені від західних вітрів живим розрослим плотом. Непроглядно густо сплелось грабове, липове, ясенове пруття й творить високий зелений мур. Отам на розі, мов вежа, зіп'явсь догори тонкий, підчухраний ясенок. Ряд старих, череватих черешень, ніби фортеці, потужно стоїть і хоронить ті мирні, спокійні рядочки яблунь, що вже давно одцвіли й поволі вагітніють. Ніякий вітер не прорветься туди... Вдарить з розгонного поля, строщить крила й ляже тут під мурами.

Володько пройшов дорожиною під живоплотом, а після звернув направо у вузьку, закриту садами вуличку, що веде аж до брами подвір'я. Колись тут бавились дітьми. Отам за брамою ховалися. На тих широких дверях та стінах малювали крейдою або вуглем страшного Діда-Рачинця. Приглянувшись вдень, напевно, можна помітити ті дивовижні малюнки. Від брами вбік, між хлівом і шопою, вузенькі, темні суточки. Від Тетяниного саду відгороджені плотом і зарослі густою бузиною. Там колись Володько провалився в яму. Це рештки дідівської гончарні, що були прикриті й забуті...

Від брами просто дорога на подвір'я "Панка" Івана, а наліво "до дядька". Великий, мурований з каменю хлів. Фаціят з дверцятами, до яких приставлена драбина. На хліві сіно, там влітку сплять. Там і Володько спав колись.

Володько звернув на подвір'я. Проти нього стояла велика біла, крита чорною бляхою хата. Направо шопа, наліво клуня й свининець. Здоровенна, широка яблуня й сливовий садок заступили північ. Перед вікнами хати широкий квітник і розлогий, молодий горіх. Прокинувся старий собака Дунай. У дядька від давна-давен всі собаки

звуться Дунаями. Володько пам'ятає вже два Дунаї… Собака кілька разів ледачо брехнув, але пізнав Волоська, підбіг до нього й почав розмахувати товстим, кудлатим хвостом. Володько погладив його по голові.

— Ну, що, старий? Ще служиш? — сказав уголос. Дунай не відповів нічого, але виразно дав знати, що йому мало одного хвоста, щоб висловити своє вдоволення.

Тут, де тепер стіжок соломи, стояла колись старенька, кривобока хатина. Та широка яблуня вже й тоді закривала її, мов хмарина. Там народився Володько. Там вперше побачив світло сонця… Звідсіль вийшов у світ, обійшов шматок життєвої дороги, але це місце завжди тягне, мов магніт… Дороге, благословенне місце на землі… Далеко від великих шляхів, заборсане в садах, крутих ярах, але його здалека видно, куди б не пішов… Де б не був, думки завжди до нього вернуться… Тут страждала мати муками пологів… Тут вперше забилось твоє серце… Тут вперше промовив слово… Величне, рідне, святе матірне слово.

Благословенна будь! Прийми від меве тепле, добре слово, Рідна Земле! Ти дала мені його через уста, через серце моєї матері… Вертаю. На! Кладу у стіп Твоїх, Пренепорочна і Свята… Я більш нічого не можу дати… Це все моє багатство. Виймаю з уст святі частинки й кожну з них я радісно із чистим серцем кладу на жертвенник Тобі, болюче кохана, Тобі, кровно-рідна.

Так. Це, певно, втома. Це розчулення наплило зненацька проти волі. Не міг стримати себе. Любить! Це все, що бачать очі, це старе, це прапрадідівське… Он під шопою той великий камінь. Він вгруз у землю, бо лежить тут більш ніж століття. Володько присів до нього. Можливо, трохи відпочине. Перед ним ліг старий Дунай. Має підняту голову й виглядає на чорну, висічену фігуру.

Довго не сидів. Не хоче йти до хати й будити. Повернувся до брами, підліз по драбині на горище хліва, знайшов на сіні місце, ліг і незабаром заснув сном здорової, втомленої людини.

"У дядька" багато змін. Володько не може призвичаїтись до них. Він був тут колись, як вдома. Тепер тут інші, здається, чужі люди. Ота привітлива, білява молодиця. Це Василева жінка Маруся. У колисці малий хлопчик. Це син Василів Михайло. Андрій підріс, витягнувся. Палажка вже давно на своєму господарстві. Сам дядько значно постарів, але так само веселий, так само співає татарську пісню, так само сипле чужими словами. Дядина ще більше схудла, але завжди на ногах… Ходить, клопочеться, молиться Богу й постить.

Хатні меблі ті самі. Той сам стіл, барвлений жовтавою барвою, біля якого Вододько завжди вчив свої шкільні завдання. Ті самі довгі з поруччям лавиці. Бувало, в революцію на них. не раз сиділо багато людей. Ті самі ліжка й полик. Тільки на стінах мала зміна. Між тьм'яним, великим дзеркалом і київською, видертою колись Володьком з журналу. Лаврою в саморобних, небарвлених рямцях, висить Шевченко. Колись його не було, тепер є. Під ним стара, вилиняла фотографія: Василь ще рекрутом з I9I4 року, у короткому піджаку, з перекинутим назад башликом і в кашкеті з напнутим дашком. З ним два його товариші: Хоть "з-за рову" і Валентин Рогачок. Всі стоять струнко по-

військовому.

— Ну, от і добре,— казав Василь на звістку, що приніс Володько.— Значить, вибираємось.

— Господи, Господи! Як подумаєш... Я знаю: вибиратися звідсіль мусимо... Але все кидати! Церкву, людей, нашу хату... — Це говорить Одарка.

Володько пригадує ці самі слова з уст його матері. Він каже:

— Дядино. Мама колись казали те саме. А підіть запитай те їх сьогодні, їм ніде вже нема краще, як там.

— Та правда! — весело каже Єлисей.— Що там. Там добре, де є на чому робить.

— Нема що балакати! — каже рішучо Василь.— Зараз же йду шукати на нашу землю купців. Вони знайдуться. Тіснота.

Єлисей його перебив:

— Ні. Купців знайду я. Ти краще йди з Володьком. Або запряжи коні і їдьте. Скорше буде.

— А як буде з млином? — запитала Маруся.— Муки вже нема.

Правда. Треба наперед їхати до млина. Нічого. Василь зараз же кладе на віз міхи і їде до млина, а завтра до Тилявки. Раз-два.

Василь з місця береться до роботи. Одарка швидко готовить їсти. Володько іде також з Василем. Ще раз погляне на Лебедщину, на знайомі місця.,

За годину виїхали. День погожий, ясний. Біля попового саду довжелезним валом цвіте білий і звичайний бузок. Біля монастиря також. Проїжджаючи побіля колишньої семінарії, Василь тикнув батогом.

— Тепер там єпархіяльна жіноча школа. Перевели з Крем'янця. Щось пара десятків "баришнів"...

Володько, як довго міг, проводив зором той будинок. Там пройшли його хлоп'ячі і юначі роки. Тепер там порожнеча. На широкому подвір'ї буяє бур'ян. Стіни місцями оббиті. Бляха на стрісі поржавіла. Сад також, видно, запущений.. Такий хороший, великий сад...

Поїхали вулицею "біля Лисів" і виїхали на Городнє. Боже, які знайомі місця! Просто дорога на Залужжя. Вліво до монастирського млина на Лебедщину. Отам нижче понад берегом стежка. Та сама, що нею малий Володько ходив з матір'ю до церкви. Є що згадати. Було це не раз і не два і все воно миле, приємне, яскраве. Все стоїть у очах, ніби це. діялось сьогодні.

— А бачиш отам? — обернувся до Володька й спитав Василь. Тикнув виразно в той бік батогом. Володько вже те бачив. Дивився туди уважно. Це і є те, сьогоднішнє, те, що ділить все, що було і що є. Цілий ряд розкиданих, недокінчених будов. Одна там, друга там. Польські осадники.

Володько хотів щось питатися, але змовчав. Яка користь з порожніх слів. Минули те видовисько й поїхали далі. Скоро доїхали до млина. Там досить завізників. Володькові пригадалось колишнє. Ще стоїть та причепа-хатина, де колись слухав оповідання дядьків. Постарілася. Бруси, з яких вона зложена, почорніли, порепались,

мох у шпарах погнив і висипався, гонти на стрісі порозгорталися, віконцята стали матові від мучного пороху. А як всередині? Майже так само, тільки все старе, вичовгане. Навіть залізна грубка подібна на ту, що була колись.

А навкруги стільки змін. Млин побільшав. Колеса вже не зовні, як було, а забиті дошками. Став, здається, поменшав, заріс лататтям та рогозою. Річка значно вужча. Там, де були очерети — косять сіно.

Василь зносить мішки. Володько йому поміг і пішов далі. Зараз за млином звернув на стежку, через кущі верболозу, через річечку вийшов на береги. Грунт під ногами м'який, приємно вгинається. Колись тут було болітце з іржавою водою. Його завжди обходили й витоптували траву. Тепер воно висохло. Он та річка. Вона тече так само, тільки поменшала. Рідна річко! Пам'ятаєш ще мене? Я бігав тут над твоїми берегами, купався в водах твоїх... Багато думок пустив з твоїми водами. Вони, мов птахи, летіли туди, на схід сонця... І тепер летять вони туди. Так. Туди!

Потім Володько звернув на місце, де стояв Матвіїв хутір. Нічого там нема. Рівне, засіяне житом поле. Нема ні лісу, ні рівчака з тернами та соснами, ні молодого саду. Один трепеток зістався якимсь чудом. Мила, одинока деревина.

Зате трохи далі отам стоять аж дві хати. В одній живе Трихонів син Грицько, друга невідомо чия. Вбогі, недокінчені хати на чистому полі. Біля них втицьнуто кілька рядочків щепок, але вони не роблять враження саду. Навкруги жита. Гарні, зелені, рівні, оточені над проваллям дороги червоним маком.

Тут варто постояти. Земля, небо... На нім хмарини, легкі, мов серпанок, і прозорі. Тиша дуже знайома. Хвиляста, місцями глибока, дорожина обросла з боків орішиною, кущиками сокирок, деревієм, Петровим батогом.

Володько стояв і пригадував, де росли тут дерева, де стояли будинки, де був грабовий живопліт. Потім нахилився, взяв грудочку землі й роздушив її в долоні. Свята земля. Будь і роди.

Потім він пішов поволі межею під гору, де стояв ліс. Нема тих маєстатних, коренастих сосон. Під ними росли маслюки та сироїжки. Тепер навкруги жито й тільки ген там далі кілька одиноких, підстрижених, невідомо для чого залишених сосонок.

Володько йде все далі й далі. Жита, межі, коники-стрибунці, що стрибають під ногами. По часі він вийшов на клопітську дорогу. Здалека видно ряд широких черешень і кілька хат. Юхимів хутір. Старий вже не живе, але Володько хоче зайти туди. Тут також зміна. Залізне покриття хати перемальоване начорно. Пасіка зникла. Довгий, зі стрішкою пліт розірваний на дві частини й замінений частоколом зі сливового дерева. Нема також великого пса, що колись так рвався на ланцюгу під шопою.

Володько заходить до Клима. Привітався. Його ледве пізнали. Климова жінка вагітна. У хаті й надворі якісь діти.

— Зайшов отак подивитись, як живете, та згадати діда,— казав Володько.

— Вони, царство їм небесне, і вас не раз згадували,— відповів Клим.

Потім він показав Володькові господарство. Нічого. Якось воно йде, тільки дітей багато. Треба шукати для них місця...

— Шукайте землі,— казав Володько.

— Шукаю. Оце недавно їздив геть аж туди у ваші краї. Біля Шумська в одному селі гарний маєток, тільки над самою границею.

— Так. Над границею тепер життя тяжке. За поріг свобідно не вийдеш. Люди живуть, як у в'язниці.

— Але доведеться взяти. Маю шість хлопців... — закінчив свою мову Клим.

Потім Володька вгостили кислим молоком зі сметаною та коржем. Наостанку він захотів побачити Юхимову кімнату. Зайшли. Його поличка з книжками. Так само лежать товсті, у шкіряних палітурках, книги. Он та Біблія, з якої старий прочитував Володькові.

— Можна подивитися? — спитав Володько.

— Можна. Чому ні...

Володько повернув голову на другий бік і дуже здивувався...

— А це ж що? — здивовано спитав. Клим не знав, як відповісти.

— То ще батько зробили. Не знаю, що на них прийшло. Пішли до Мізоча, купили й повісили.

— А де ж той Освободитель-цар?

— Самі винесли. Тепер, казали, наш освободитель він. І вказували на цей образ...

Володько був здивований. Юхим є Юхим. Образ, що висів на місці царя, був Шевченко. Ще більше здивувався Володько, коли, здіймаючи Біблію, натрапив на Кобзаря. Так само, як Біблія, дбайливо й охайно переплетений...

Ця маленька подія приємно підсилює Володька. У душі зробилось ясніше. Коли повертався, йому здавалось, що над цими полями вже зводиться дбайлива Божа десниця і благословляє їх. Не шкода тих верб колишніх, ні спокою, ні ідилічних вечорів із запахом меду й бренькотом комарів. В цей мир, між ці жита, поля, між тих людей вступає повільним, певним кроком свідомість. У них вже є душа. Вони вже не вмруть.

З таким настроєм Володько вернувся до млина. Василь вже молов, але це буде тривати з годину. Володько не мусить на нього чекати. Він собі пройдеться пішки.

Пішов. Понад берегом, стежкою, старою, знайомою стежкою, попід Городним аж до Лисів. Сонце привітливо сповзало вниз, цвів бузок, бамкав вечірній дзвін. До села верталися з полів дівчата. Вони співали знайому, стару пісню, а в кожній на плечі копалиця. Це від буряків. Потім гнали пастушки отари корів. Зводилась курява, мичали корови, чулись вигуки.

Володько йде швидко. До темноти хотів би дійти додому. Біля монастиря не звернув наліво від "Яна" вниз, а пішов просто до приходської церкви. Мав намір поглянути ще раз на стару церкву, а, як відчинена, то й зайти до неї.

Але так не сталося. Коли виходив знизу глибокою дорогою від земської народної школи з наміром повернути вправо до приходської церкви, він зненацька почув за собою:

— Гальо!

Несподіваний, але знайомий оклик, мав нагоду не раз щось подібне чути в

минулому, неприємне відчуття поняло його, він миттю оглянувся. Знизу, від монастиря, з рушницями за плечима, йшло за ним двоє поліцаїв. Володько зупинився і одразу сягнув рукою до кишені за документом. Поліцаї повільно, мовчазно підійшли, Володько так само мовчазно подав їм свою стару, витерту особисту виказку. Вони оглянули його документ, після його самого, і один з них буркнув:

— Сконд єстесьцє?

Володько відповів.

— Цо ту робіцє?

Володько відповів.

— Для чего иє замєльдовани у солтиса? — І, не чекаючи відповіді, поліцай відкрив свою шкіряну торбину, вийняв чорну записну книжечку і чорнильний олівець. Володько намагався щось вияснити, але поліцай холодним, методичним тоном питав його ім'я, його прізвище, його місце народження, його заняття... Все це заносилось до чорної книжечки і після цього її було заховано назад до шкіряної торби, але вже не одну, а разом з Володьковою виказкою. І одночасно Володько довідується, що може дістати назад свій документ аж завтра і то лиш у коменданта поліції в Мізочі. І не сказавши більше нічого, поліцаї байдуже відійшли.

Володько залишився на місці і був, здавалось, вдарений громом. І то з ясного неба. Йти аж до Мізоча, вісім кілометрів зайвої дороги, і невідомо, що його там чекає. Гостре, отруйне почуття заповняло душу, серце й мозок. Мав такий пречудовий, чистий настрій, і все це так нагло, безоглядно змінилося.

Вертався до дядька на Запорожжя злий, пригноблений, вибитий з колії. Розповів дядькові про свою біду.

— Так то воно тепер у нас скрізь. За поріг, різун його матері, бійся вийти,— казав своєю чіткою мовою дядько Єлисей і з серцем сплюнув.

Приїхав з млина Василь, насходились сусіди. Ця вістка всіх ранила, всі гостро реагували, а найбільше старий Трихон, який "тих ляхів не міг переварити".

— Чортова голота! Що я — злодій? Бандит? Не на своїй землі живу? Не свій хліб їм? Забрались на чуже і не дають тобі кроку ступити... Одного разу ми їм ще покажемо, де ті раки зимують.

Виникла жвава розмова, згадав хтось і царя, хтось знов натякнув про Україну. За царя, мовляв, на цілу волость було два стражники, а тепер он де не ступиш... На собаку кинеш, а на поліцая потрапиш...

Володько, що прислухався до розмови, додав до цього:

— Воно так то так… Але за царя нас не боялись, а тепер… Дядькам ця думка подобалась, їх настрій одразу змінився, почали сміятися... Говорили про все і довго і розійшлися ген біля півночі.

А другого дня Володько вставав рано, але Василь ще раніше, бо на подвір'ї вже стояв високо вимощений, готовий до виїзду віз. Запрягти лиш коні і їхати. Вони мали разом їхати до Тилявки, але тепер Володькові треба йти до Мізоча за тим чортовим пашпортом. Це їх обох лютить, але нема ради. Вони проїхали разом лишень "до

Черешеськи" і тут розлучились. Василь позичив Володькові на потяг грошей, бо може прийдеться вертатися тому залізницею через Крем'янець, а сам поїхав далі на Мости. Володько пішов пішки через Осовець в напрямку Мізоча.

Ранок барвистий, свіжий, радісний... Лишень думи тяжкі і гнітючі. Знав ці стежки і ці дороги з раннього дитинства і не міг згодитися, що якась чужа сила має вносити сюди це пониження і цю зневагу.

До всього не застав коменданта в уряді, довго на нього чекав, настрій мав препоганий. Нарешті з'явився і той комендант. Володька покликали до головної канцелярії. Комендант сидів за великим столом, перед ним лежав потріпаний Володьків документ. Він мав сердитий, ворожий вигляд, ставив знов ті самі питання: а хто, а звідки, а чого сюди прибув. Володько намагався все це вияснити, і нарешті комендант заявив, що той документ тепер вже не важний, що він відсилає його до староства в Крем'янці, куди Володько має звернутися за новим пашпортом. Тим часом Володько не має що тут робити, а тому хай негайно вертається назад до свого села. Чи він зрозумів? Негайно! Інакше може бути погано.

О, так... Він це зрозумів, І йому це дуже і дуже не імпонує. Розуміє, що справа тут далеко не в документах, а в чомусь зовсім іншому, і що вона ускладнюється та набирає загрозливого вигляду.

Володько, вже без ніякого документу, залишає поліційний уряд і одразу бере напрям, спочатку пішки вісім кілометрів до станції Озерани, а вже звідтіль потягом до Крем'янця. Була година пів на дванадцяту, а о першій відходить його потяг. Чи він встигне його піймати? А тому він вирушив і майже побіг старим залізничним насипом з погнилими шпалами, що по ньому до війни ходив невеликий локальний потяжок, якого скасувала революція і ще не відбудувала нова влада. Революція була тут вельми злюча, сліди її ще й тепер на кожному кроці — розметені рейки, зірвані мости, постріляні написи, розшарпані буди.

Щастя Володькове і на цей раз йому не сприяло. Засапаний і впотілий, він прибіг майже під станцію майже саме тоді, коли невеликий потяг Рівне-Львів, зі старим чорним паротягом, який розкидав по полях шмати чорного диму, відірвався від станції і прочмихав сливе перед самим його носом, щоб десь там далі за горбами розчинитися в просторі.

Дуже невелика це втіха. Наступний такий саме потяг, що має сполучення до його фатального Крем'янця, відійде звідсіль аж по дванадцятій годині ночі, а прибуде до Крем'янця десь біля шостої рано. Володько, розуміється, лютий до краю, він вже без поспіху дійшов до станції, знайшов її почекальню, сів на найближчій, вичовганій лавиці, розгорнув пакуночок з їжею — хліб із салом, що йому загорнула у шматину дядина, їв повільно і оглядав порожню, невелику залу з її спорожнілим в куті буфетом, за яким молода панночка, з великою чорною родимкою на щоці, збирала посуд. На передній стіні зали висів портрет Пілсудського у сірому військовому одязі і мацєювці з орликом, а трохи далі від нього, над буфетом, такий самий портрет президента Войцеховського з вусиками у цивільному одязі. На бічній стіні зліва вивішено кілька

оголошень, а між ними також плакат корабельної лінії "Кюнард", який закликав їхати до якоїсь незнаної і далекої Канади; Великі, червоні на синьому тлі кораблі, а над ними зграя білих альбатросів. Ними можна відплисти за океан і взагалі кудись далеко поза межі цієї невеселої дійсності.

Години чекання, як звичайно і як завжди, дуже ліниві і проходять вони дуже повільно. Володько сидів, нудився, думав свої турботні думки, виходив надвір, йшов куряною дорогою геть туди далі аж до поля, оглядав довкілля, приліг було під кущем бузини з наміром заснути... Але сон не квапився на очі. Його розганяли і проганяли далі ті самі настирливі думки... Так багато є про що думати, він такий ще молодий, його умови тут такі безвиглядні, його майбутнє таке невиразне. Гнітить і болить тупим болем поневолення чужого, ворожого займання. Ніяких надій, ніколи ніякого вдоволення, вічна туга за повнотою самого себе...

Довго і барвисте заходило сонце, довго тягнулось смеркання. Біля десятої години вечора до станції почали стягатись люди. Переважно селянські жінки, босі, з великими за плечима клунками. Це ж післязавтра "Вшестя", і вони напевно їдуть до Почаєва на прощу. А все-таки їдуть. Як і колись, як і давно, як і завжди, І моляться. Переважно старі, спрацьовані, добрячі бабусі. Голова кожної пов'язана старосвітською, ритуальною пов'язкою з великої тернової хустки.

З часом їх прибувало все більше і більше... Засіли всі лави почекальні, а не хватило місця на лавах — щось розстеляли і сідали де лиш було місце на брудній бетоновій долівці, їх босі худі ноги виднілися скрізь по залі. Сиділи мовчазно або потиху між собою гомоніли.

Ще далеко перед дванадцятою годиною всі бабусі заворушилися, вставали і юрбою виходили на перон. Стояли там збиті гуртами довго і терпеливо, а коли по дванадцятій годині з гуркотом прибув потяг, бабусі з клунками на плечах пішли в наступ на вагони, чіплялися за поруччя східців і силою втискалися у вузькі двері переділів, їх сила не дуже велика, їм нелегко здолати труднощі такої операції, одначе всі вони настирливо, крок за кроком, здобували собі місце і заповнили сливе всі вагони.

Потяг рушає і поволі їде далі. У Дубні Володько висідає і довго чекає на пересадку до Крем'янця... Бабусі їхали далі до Почаївської Рудні. О шостій рано Володько все-таки висідав на останній зупинці Крем'янець-Дубенська Рогачка.

Земля прагнула дощу, а його не було. Безхмарне, чисте небо і яскраве, сліпуче сонце. Дорога вкрита грубою верствою куряви. Підводи збивають її хмарами, що повільно осідають по полях. Жита саме квітнуть. Кожне їх стебло стоїть тихо, ніби у щось заслухалось. Пшениця вибиває колос. З полів раз по раз випурхують такі і інші птахи. П'яні, крикливі жайворонки висять у небі, таємнича і скромна перепілка зненацька вкрадливо визирне на межі, зирне туди й сюди і знову пірне у гущавину збіжжя. Жита, пшениці, знов жита. Отам далі темно-зелена купа дерев. Невеликий, застиглий хуторець — біла хата, сіра клуня, кудлатий, як вівця, вишняк. Лінива, поплямлена маковим цвітом, долина, таємничий, закритий величезною черешнею, ярок. А поміж цим — на схід і захід дорога. Знана, як старий на покуті образ.

Тією дорогою вертався зі своєї подорожі Володько. Обвітрений, обпалений, втомлений. Курява підфарбувала його шапку, одяг і взуття на сіре. У правиці мав кострубатий кий… І коли сонце застигло над Башковецьким лісом — він підходив до свого села.

Воно… І ще, і ще раз воно. Зачароване царство його мороки. Завжди переходив його зі спрагою на устах, а цього; разу особливо. І не пішов одразу на другий його кінець до свого дому, а завернув у суточки до Сергія.

Чи застане бодай дома? Є! Застане!

— Дай Боже! — голос його, ніби після тяжкого перепою; сів тяжко на лаву біля столу, відкинув на бік шапку.

— І де ти в дідька пропадав? — питав Сергій.

— Давай бодай води! Але свіжої! Проклята пилюга! — відповів на це Володько.

Сергій подав йому велику, мідяну, з гарматної гільзи, кварту, Володько перейняв її по середині палькатою рукою і перехилив над устами. Пив жадібно. Краплі води спадали на запорошену пазуху, під підборіддям моргало адамове яблуко.

Випив воду до дна, відірвав від уст кварту, хвилину потримав її в руці, глянув по хаті, тупнув ногою і поставив кварту на стіл. Поставив твердо, із серцем.

— Де пропадав, питаєш? Не повіриш. Гонився за хмарою. І не догнав, І буде кара… А-а-а! Чорт з ними! Плюю я на цілу ту їх ойчизну. Дай ще води!

Сергій подав… Дивився здивовано на Володька, не зовсім його розумів…

— Як то? — запитав він, а його тонкі уста з молодим пушком на верхній губі болісно всміхалися.

— То ж пашпорти! А чи пригадуєш, як два роки тому їх нам видавали? Як ми днями стояли у чергах? Отам біля староства… У Крем'янці. Тепер вони на сміття. Вимагають інших. А чи коли хто нам казав, що їх треба міняти? — казав Володько. Слова виривались так, що мусів кричати… І при цьому викричав Сергієві цілу свою макабричну пригоду. І так дихав, ніби боровся з биком.— Ну, а що тут? — хотів змінити мову.

— Нічого,— буркнув Сергій… І одразу додав: — То ж на Зелені свята у Наталки весілля.

Володько відчув, що його чимсь дошкульним шмагнули через голову… Вийняв з кишені зім'яту і нечисту, як помисли злодія, хустину, витер чоло, уста… Тоді встав…

— Треба йти,— сказав напружено, ніби боявся звалитися… — П'ять днів не був дома. Може, проведеш?

Сергій безсловесно насунув свою заяложену кашкетку і обидва вийшли. Йшли мовчазно. По якомусь часі, вже на вулиці, Володько порушив мовчанку:

— Знаєш? Йду! Рішився! Будь-що-будь! — І після короткої перерви додав: — Але ти не думай, що я тікаю. Ні. Так не думай. Просто піду… Мені тут тісно… А ще по хвилині мовчанки продовжував:

— Потребую світу… Простору… Знання. Мені треба вчитись… Шукати якогось права… Якоїсь правди. Місця! Йшов я оце і думав… Дуже невесело думав.

Сергій, можливо, ще ніколи не бачив Володька з таким настроєм... Розумів його мову, бо ж вони не раз про це говорили, але до цього часу не брав її аж так поважно. Мало чого люди не говорять. Він був проти такого рішення, не бажав стратити такого товариша, одначе на цей раз відчував, що перечити тут було б зайво. Не мав аргументів... Намагався перевести розмову на інше... Нагадав, що і Ганка пішла зі села, кудись "на міщани", до тітки чи щось таке... А потім перейшли на Йона. Збирає біля себе хлопців і щось затіває — невідомо поки що.

— Хай збирає і хай затіває,— зі серцем казав Володько.

— Хочуть ніби перебрати читальню,— вів своє Сергій.

—Хай.

— Йон проти церкви.

— Бо знайшов віру, а церква безвірна. Кар'єристи, інтригани... Візьми той наш Крем'янець. Самі брати Борецькі чого варті... А та єпископська пані Радченко... А весь той славетний причт церковний. А Йон... Душа, жадоба, суцільна людина і він шукає повноти. Ти ж знаєш: коли одна віра вигоряє, її заповняє інша. Відчуваю, що і ми тут роздвоєні... Навіть я сам. Я ще лиш шукаю себе... І свого місця. Відчуваю, що я половина чогось, а міцні люди є цілість. Ось, як мій батько.

Це був несподіваний, під тиском настрою, провокаційний вибух, Володько сам не сподівався такого, а тому швидко отямився і замовк. Він глибоко в собі відчув, що відруховим, недодуманим спротивом тут не зарадиш... Треба віднайти також міру своїх почуттів... А головне — характер. Самі балаганні протести — солом'яний спалах. Характер, послідовність, логіка... Ах, це так все гарно сказати. Треба все це наперед перевірити. Все!

Далі йшли мовчки, дарма що виповнені думками. Йшли здовж села, починало вечоріти, у вікнах хат появились бліді світла, зустрічались люди, мінялись "добрим вечором". Володько все був під тиском протестаційного настрою і не міг стримати свого язика.

— І взагалі,— казав він.— Всі ті наші порядки. Де наші ідеали? Чим цікавимось? Пригадую, Лазюк колись казав: немає в світі менше зацікавлених проблемами людей, ніж і інтелігенція... Нічого не знають, нічого не хочуть знати, живуть днем заїжджені провінції... Зрештою, чи мені це казати? Питання, що я сам зробив... Ось лише серджусь на в і все... І себе не люблю, і іншим дорікаю... Але інколи, Сергію, так виразно здається, що я міг би багато зробити чогось доброго... Чогось... Чогось... Зрештою, це невловима тема, але було б образливо для людського роду, з'явитись і на цій планеті, з'їсти сорок вагонів хліба і відійти з чим і йшов". До дідька ясного — треба ж залишити по собі як сліп, і ця думка не дає мені спокою... А може, це лиш зарозуміння...

У таких випадках Сергій як звичайно мовчить, але слухає дуже уважно. Ціла його, на вигляд спокійна, істота майже помітно насторожується, він також щось би хотів сказати, але, мабуть, слова його не конче слухняні на таке. Чи не краще тоді помовчати і вже самою мовчанкою стверджувати погодження.

Коли дійшли до колоди, що лежить в долині між селом і дерманськими хуторами, ставав кольоровий, сизо-синій, теплий, як кожух, вечір. Володько втомлений, голодний, розбурханий, а тому чи не краще розпрощатися з товаришем і розійтися. Завтра свято, і вони напевно знов стрінуться...

А другого дня, у четвер було Вшестя, у Жолобках храмове свято, вже зрання відійшли туди цілі юрби дівчат і хлопців у святочних одягах... Кликали і Володька, але він відмовився... Далебі, чи не краще йому побути дома, походити по садку, на полях... Батько ось вже другий день з дядьковим Василем, що прибув з Дерманя, вони обидва люблять бути разом, мають багато спільної мови... Ходили разом оглядати Ронівське поле, обговорювали ціну. Матвій в таких випадках;

ще раз переживав свою молодість, а Василь набирався досвіду свого улюбленого дядька... Разом пройшлися здовж і впоперек Матвієвим полем. Василь весь вдоволення, отакий би і йому шматочок землі, а тоді розгорнись душа. Цілими; годинами на полях та на полях, під сонцем і вітром, міркували, купували, будували, їх постаті видно було здалека і, здавалось, вони не йдуть, а пливуть у високому збіжжі...

Володькові не хотілось казати батькові про свої пригоди, не хотілося нівечити його доброго, святочного настрою... О, і забрали там документ, велика біда, дістанем інший... Він такий захоплений тим своїм чудовим ланом, тими переливами жита, тими пшеничними, золотими килимами, що було б гріхом руйнувати його це близьке, рідне щастя.

Підвечір Володько йде до села... Йому хотілося бачити Наталку. Відколи Сергій нагадав про неї — думка Володька не могла звільнитися від її присутності, її образ переслідував його уяву і хотілось її бачити, чути, бути з нею... Але як, але де її зустріти? Зайшов знов до Сергія — одинокої його поради... На щастя, застав його дома, був розкошланий, майже заспаний, невдоволений. Зі Сергієм пішли до Мокрини, Мокрина пішла до Наталки, але даремно, бо не застала Наталки дома... Хтозна, чи не пішла вона до Жолобок на відпуст.

Але вечором, зовсім випадково, на вигоні біля званих колод, Володько зустрів Наталку, коли вона йшла з дівчатами на музики. Відкликав її набік, були такі близькі і подібні, загорілі, засмажені сонцем, свіжі, молоді і здорові... Як звичайно, йшли далі від зору людського здовж долиною понад річкою... Десь там далі у селі грали музики, бухкав барабан, співали парубки, але їм обом це нічого тепер не казало... Вони ось знов разом, такі безмовні і такі напружені... Над ними лиш зоряне небо, довкруги весна, так багато треба б сказати... Він питає її, вона питає його і обоє знають, що їм не знайти відповіді, бо між ними не лишень їх велика любов, гаряча, майже огненна сила, яка їх розриває на кусся, мов звір свою жертву. Володько не раз казав їй про свої наміри відійти, вона це знає, але цього ніяк не досить. Ніч, така ніч, така сила втоми, така жагуча заграва ранкового неба, і півні довкруги по селі сповіщають світання, і втихла музика, і роса холодна по траві...

— Як буду без тебе? Як? Скажи, Володику, як? — шептала вона...

Нема на це відповіді. Ніхто не може сказати як. Це приречення. Домовлялися не

сходитись більше, але що ті їх домовленна, коли над ними така велика сила іншого, незнаного, Божого примусу...

"Ти будеш мені, як радісний, чарівний сон життя, як казка, що її я одного разу пережив тілом, духом, натхненням... Ти зоря, що родилась у синьому далекому просторі і що світила мені полум'яним сяйвом недосяжного щастя. Ми розійшлись, але я понесу тебе зі собою на всі боки світу — цього і поза цього, до кінця, до краю, да останньої секунди буття..."

Це, можливо, те, що хотів би сказати їй Володько, але в такий час такі слова не приходять. Вони бояться торкнутися цього напруження, як голі пальці бояться торкнутися проводу високого наладовання електрики.

У п'ятницю Володько працював біля будови хати, підвозив тачкою мулярам цеглу, повільно здіймалися вгору стіни, підносилось риштування, вставлялись одвірки, рами дверей і вікон, але це діяння було для Володька ніби чужим і, можливо, зайвим... Його думи, як завжди, відносять його у ті інші заморські царства-государства, де він має зустріти своєї якесь незнане призначення...

Але поки що він ось тут... Сьогодні, і завтра, і післязавтра. У суботу знов на будові і тільки вечором прибув зі села староста і вручив йому ту фатальну повістку, з'явитися в повітовому старостві вже в понеділок рано о годині дев'ятій. І це отруїло йому весь наступний недільний день. Не міг цього, прогнати з думки. Був на музиках... Танцював і співав з, хлопцями, але нерви, ніби струни перетягнуті, грали фальшиво. Відчув жаль і зневагу — головне, що не міг боронитися, що не мав для цього сили… Ах, ті його товариші — Антін, Сергій, Демид, Кіндрат… Ніколи, ніколи не любив їх із такою гострою, відданою силою. У них стільки ще молодості і яка шкода, що вона змарнується у цій затруєній атмосфері чужої, насильницької влади...

А в понеділок, раненько, мовчазно зібрався, не сказав нічого ні батькові, ні матері і відійшов до Крем'янця… А там набридло знаний, червоний, урядовий будинок… Володька направили одразу до карного референта, довго сидів і чекав разом з іншими незнаними людьми на вимір своєї кари, і щойно біля першої години відчинилися високі, вузькі, руді двері і з них вийшов малого росту, передчасно лисий, у сірому одязі референт карний... Викликались прізвища, а коли дійшло до Володька— "Володимир Довбенко, син Матвія… Пан староста карає вас за несвоєчасну зміну особистого документу тридцятьма злотими гривни і заміну, в разі незаплачення, двома тижнями арешту. Підписати"… "Влодзімєж, син Матєя"… Володько знає, що в його роду ще не було караних, ні судом, ні адміністрацією і справа тут не в висоті кари, а в її суті. Він знає, що це лиш шикани, попередження, що далі чекає багато іншого, що він натрапив зуб за зуб, що він ображений і що цього він ніколи не викине з пам'яті...

Коли вийшов зі староства і опинився на вулиці, все довкруги видавалось йому чужим, ворожим, зненавидженим. Назви вулиць, написи крамниць, нічого ніде свого, ніяких ознак співжиття, ти тут, хлопче, чужий, це все не твоє, тобі все забрали, заперечили, вимазали з життя.

Йшов без поспіху вверх костельною вулицею, невдовзі повернув попід мури ліцею,

дуже потребував з кимсь говорити і думав, куди б його зайти, щоб знайти когось зі своїх людей. Пригадав Лазюка. Чи не зайти, бува, до нього і щось запитати? Машинально прямував попід високим, сірим муром, дійшов до ринку перед ліцеєм, що його вже касують і на його місці мають зробити сквер, квітник, щось для розваги і окраси. На хвилинку зупинився і, ніби вперше, дивився і бачив велику стару, бароккову будову ліцею, сполучену з церквою чи тепер костелом, на вежі якої годинник показував дві години.

Саме скінчилася наука і з широких брам ліцею юрбами виходили молоді люди — хлопці і дівчата, у синіх, чотирикутних шапочках, гарних чистих одягах з книгами і портфелями. Йшли, гармидерили, пустували, сміялися і розходились хто куди на всі боки. Володько стояв і давився на них, аж поки вони не розійшлися. І відчував виразно у своїй істоті згустки недоброго почуття, дуже виразної заздрості, а може, не так заздрості, як ,гніву, почуття кривди, а одночасно і почуття гострого докору і самому собі. Пригадав і ті лави шкільні, забрані з Дерманської семінарії і перевезені сюди, на яких колись сидів також він сам і на яких напевно можна знайти його основні літери В. Д., вирізані на ляді лави. Це ж твоя земля, Володьку! Твій край, твоє місце на землі! Хто і яким правом заперечує твоє право до неї? І чому ти дозволив на цю ганебність? Навіщо годишся з цим грубим пониженням. Ти — жива, розумна людина!

І при цьому його вигляд говорив, можливо, більше, ніж його думки. Така неприхована, безпосередня погроза, такі насуплені ті молоді брови, такі сердиті сині очі, такі затиснуті уста. Дивився на ті мури ліцею і бачив їх, як виклик сумління… Як кару за минувшину… Колись давно прийшли вони сюди і вкопалися у твердінь цієї землі, як бастіони твердині, як символи чужої надвлади. Можливо, саме вони, ці мури, і винні за цілу цю моторошну дійсність. Можливо, саме в них і таїться виправдання отих хлопців і дівчат в рогатівках. Можливо, сама гола земля ще не земля, а лиш місце змагання за владу над нею? І, можливо, ті мури є свідченням, ордером, пашпортом її приналежності.

Такі ось думки бентежили того Володька і чи знайде він місце на землі, де зможе їх висловити повним голосом з висоти якоїсь трибуни? Чи може він сказати це своїм хлопцям у Тилявці? О, він вже їм про це казав і то не раз, а все це ще мало. Це мало. Це дуже мало. Треба більше, багато і більше… Виразніше, глибше, сильніше…

У цей саме час із-за рогу ліцейного муру, вулицею ректорською, почали виходити також учні української гімназії… Десь звідти згори, де там далі в кінці стоїть невеличкий, жовто-рожевий, старий одноповерховий будиночок — власність місцевого торгівця Лазаря Бакімера. Це там міститься та українська, ім. І. Стешенка, гімназія-права, без місця, без якої-будь державної допомоги… А хлопці і дівчата, що відвідують її, належать до місцевих сільських родин, розкиданих по всій цій провінції.

— Здоров, Володьку! — чує Володько знайомий голос. О, це ж Олег Левинський. Біжить назустріч з другого хідника нерівною кострубатою вулицею, весь радісний, лишень трохи зблідлий, без кашкета, волосся розкуйовдив вітер.— Що тут робиш?

— Я? — зніяковів Володько.— Так собі… От ішов… Був у старостві…

— Зайди до мене,— казав Олег… — Переночуй… Вечором підем на гори… У кіно… Чи маєш гроші? Чого насупився?

Володько хотів було по-своєму відповісти на це захоплення, але Олег роззброював його своєю безпосередньою безтурботністю, і йому було шкода нівечити цю щирість. Вони такі різні і такі ще не зіграні.

— Зайду опісля,— сказав Володько з ноткою поблажливості.— Тимчасом маю справу.

А трохи згодом Володько стукався до старих, вилинялих дверей скляного ганочка на вулиці Підгірній, і йому відчинив середнього росту молодий добродій у одній сорочці без комірця і в підтяжках, не конче старанно голений. Це був Лазюк. Він зрадів Володькові, запросив до своєї невеликої, зі старими меблями кімнати, де так пронизливо вражав запах якогось сильного тютюну… Володько сів на канапі, відмовився від цигарки, оглядав стіни зі старими літографіями і портретом Шевченка у відомій папасі; етажерку з українськими, переважно не оправленими книжками, незастелену постіль, розкидані речі, убрання. Як і багато інших, Лазюк належав до ідейних, заклопотаних справою визволення людей, а тому його побут не виявляв для нього особливої значення. Володькові це кидалось у вічі і йому здавалось, що в цьому таїться якась, ще незбагнута для нього, кволіє істотності тіла і духа... Але цього він ще нікому не говорі Люди назвали б це міщанством, а інколи ще гірше, "буржуазним забобоном"...

Володько обережно розповів Лазюкові пригоди своїх останніх тижнів і нарешті висловив бажання йти до Києва.

— Тепер? — вирвалось у Лазюка. Володько підтакнув головою. Лазюк хвилинку подумав, обличчя його набрало виразу поважності.

— Я б вам не радив туди… Це не вихід… Ви думаєте… — він підійшов до заставлених книжками полиць і вийняв кілька книг… — думаєте, там Україна? — договорив він свою думку.

"А де ж тоді Україна?" — сперечався в думці Володько, але вголос цього не висловлював. Тож міліони людей… І Дніпро, і Київ… І оті книги… І державне видавництво...

Але Лазюк вибрав одно місце з книги і своїм пальцем з довгим нігтем підкреслено вказував.

— Ви ось читайте… Ви ось тільки читайте… Дивіться! І він прочитав кілька речень, у яких говорилось про пролетаріат, про спільність його інтересів, про злиття мов, культур… І нарешті про… Лазюк це особливо наголошував… Про велику мову Леніна, що на ній висловлені найбільші правди людства...

— І так,— казав Лазюк… — дуже виразні ті правди… Хоча Володькові вони не були аж так виразні... І десь в душі він не погоджувався з Лазюком.

— Це писано, щоб когось дурити… Нас! Мене і вас… — казав далі Лазюк.

— Я мушу вчитися,— відповів на це спокійно Володько.— Я десь мушу вчитися… Я не маю де… Я мушу щось робити… — Володько повільно перегортав сторінки книги, очі

мав опущені... Книга друкована в Києві. Рідною мовою... Чого той Лазюк ще хоче?

— Знаєте, мій друже,— тут у нас у Крем'янці діє Пілсудський з отими чотирикутними шапочками… І він хоче лиш Польщі "від моря да моря". Але там, у Києві... Там діє Лєнін... І він хоче... Все! Весь світ! Пролетарі всіх країн, єднайтеся! На мові Леніна... Про Україну там не може бути й мови...

— Але ж ми люди і ми маємо право,— хотів було відповісти Володько, одначе вийшло це у нього не досить переконливо...

— Там, мій голубе, не думають категоріями людей, там думають категоріями чотирикутних шапочок, або "пролетарі всіх країн"... Це… Мій милий! Це епоха! Така епоха… На краю між чуттям і глуздом… Ви хочете вчитися… Наша школа ось тут,— вказав він на чоло... І тут,— вказав ще на серце.— Мусимо самі створити свою школу... Думати треба...

Самостійно. По-своєму... Їдьте до Праги,— несподівано закінчив він свою думку.

Володька ця думка, здавалось, заскочила, він хвилину вагається...

— За що? Мені навіть не дадуть пашпорта,— відповів:

Відчувалось, що він тут сперечається сам зі собою, що І наміри інші.

— Їдьте до Праги! Без нічого… Без пашпорта… Ідіть пішки… Ламайте закон, але йдіть, І більше нічого. Туди, ще є живий людський глузд. Шукайте людського глузду, і тут у нас його ще немає. Просто немає! Пам'ятайте, що одного разу і шапочки, і ті пролетарі полетять до чортової і матері, а без глузду не можна! Без Глузду не можна! Раз назавжди це затямте!

Володько виразно збентежений, він не був готовий аж такий вибух саме такої думки. У ньому вже горить і пече зовсім щось інше. Ніби розуміючи його, Лазюк зненацька пропонує:

— Як можете — ходіть зі мною до кіна. Там якраз дають "Нібелунгів". Варто це бачити.

Володько розуміє тенденцію Лазюка, він вже знає також що таке "Нібелунги", і йому справді хотілося б це бачити хоч би у кіно, але при цьому пригадав свої фінансові гаразди...

— Може, іншим разом… Мушу йти додому,— відповів він. І вони розійшлися недоговорені. А коли Володько спинився знов сам і знов на вулиці, він був деякий час, мовби ви колісний зі свого напрямку, чуття його виразно двоїлося і він почувався винятково непевно. В його вухах все ще звучала мова Лазюка, але одночасно його полонило ще одно уявлення, яке ніяк не лишало його. Мати свою думку! Це дуже гарно, але я можу мати її не лишень у Празі... Але й… деінде... Навіть у Києві. А хіба не можна ніяк бути там самостійним Він відчував тут вагання, він вже вистачально знав і розумів які саме думки і сили там домінують, відчував їх настирливу динаміку… Це щось не знутра, а ззовні і не від думки, а від простору, повітря, маси, чогось загального, з якоїсь висоти. Можливо, це є воля доби і люди тут не мають голосу. Вони заражені, унесені, обезвладнені... Вони лиш медіум, на яки невидимий гіпнотизер вправляє свою волю.

Йшов поволі вузькою, головною вулицею, що її назвав Широкою, проходив побіля кіна "Пересвіт", де давали ти самих "Нібелунгів", зайшов навіть оглянути рекламні образки — Зігфрід і Кримгільда… Перемога над країною туманів чарівною силою ясного, соняшного генія... Ось

Зігфрід — молодий, юний, чистий, зі своїм мечем, серед білих ромашок клячить біля чистого потоку і долонею черпає прозору воду… А там он він прощається з Кримгільдою… Вона благословляє його в далеку переможну дорогу… І Володько пригадав свою Наталку з її довгою косою… Зовсім як Кримгільда — висока, струнка, спокійна... Поважно схвильована. О, коли б вона благословила мене так само віддано і спокійно...

А потім він йшов далі, проходив побіля "Просвіти", на цей раз оминув її, але тут трохи далі, несподівано побачив невеликий, втиснений у вузьку щілину крамнички, мабуть, недавно відкритий кіоск. Книжки, картини, часописи... Невелика, виложена червоним вибійчаним папером вітрина… Обрамлений також червоним портрет Шевченка поруч з таким же портретом Маркса… Внизу на передньому плані роман "Залізна п'ята" Джека Лондона, у густо-багряних палітурках.

Володько зупинився перед цією вітриною і не міг позбутися почуття здивування, ніби він стояв перед своєрідним вівтарем чи престолом. Все тут наповнене якоюсь магічною, вражаючою і чаруючою силою. Кольори, книги, портрети мають завдання не вчити, а полонити, обезвладнювати і корити.

— Вам, товаришу, що? — почув Володько голос від дверей кіоску.— Зайдіть. Може, потребуєте яких книжок?

— Ні… Я лиш дивлюся,— відповів Володько… Але все-таки чомусь зайшов до кіоску... Там, у вузькому заставленому речами просторі, у різних позах, стояло і сиділо кількох молодих людей, переважно хлопців з розкуйовдженим волоссям або у старих, пом'ятих кепках. Хлопці напевно про щось сперечалися. Їх обличчя були розчервонілі, їх руки нервові… Один з них, одягнений у старий, рудий піджак і в кепці, що нагадувала підпалка, трохи старший, на коротких грубих ногах, запальне говорив щось про "Просвіту"...

— Власне, власне! — казав він з ораторською вирвою… — Нам якраз на цьому й залежить. Ми вимагаємо, щоб така установа, як "Просвіта", служила інтересам не петлюрівщини й буржуазії, а працюючим. Нам! Мені, тобі… Всім, що з народом і що працюють. Розвісили: гетьмани, отамани, куртизани, попи… Вимагаємо, щоб там були вожді працюючих… Робітничі журнали… Твори пролетарських письменників, книги радянських видань. І вимагаємо перевиборів управи… Засіли тобі всілякі буржуйчики, розвели "ще не вмерла" і хизуються своїм жовто-блакитством. Ха! Погнати їх до сто чортів, і саме це я хотів підкреслити... І ми будемо так довго...

А його опонент, ще зовсім молодий хлопець, можливо, гімназист української гімназії, весь, як лампіон, червоний, І хотів було і собі вставити до цього якесь слово, але добродій у рудому піджаку не давав йому для цього ніякої можливості...

— Але… — починав він на кожній зупинці патетичного промовця, одначе ніколи не

міг вияснити, що це мало значити... А коли по довгому часі, йому все-таки пощастило увірватися до потоку мови добродія у рудому піджаку, він встиг лишень вирікти: — Але не забувайте, що для влади цього тільки і треба... Вона вже давно шукає причини закрити "Просвіту". А то скажуть, що вона комуністична, і закриють. Кому це потрібно?

— Хай! — рішуче казав головний розмовник.— Ми від цього не потерпимо. Потерпить хто інший. Ми своє діло знаємо... А маси будуть розбурхані... — висловив він це останнє речення з винятковим підкресленням. При тому вийняв з кишені штанів брудну, білу хустину і голосно висякав носа. І одночасно нагло помітив Володька, який переглядав збоку часописи і прислухався до розмови.

— А ви, товаришу, хто будете? — звернувся він до Володька. Володько відповів.— А! То ви,— зрадів він,— напевно знаєте Йона Пацюка.— Володько і це підтвердив.— Як він там поживає? Добрий паруб'яга! Люблю. Скажіть, що його вітає Шпачук... А як там взагалі?..

І вони розмовились... Володько, як селюх, почував себе не конче найкраще, названий Шпачук закидав його питаннями, він був гаразд ознайомлений з його селом, вимагав, щоб він зійшовся ближче з Йоном, виясняв, пропагував, вмовляв... Тим часом хилилось до вечора, входили й виходили інші хлопці, всі вони між собою зналися, віталися кивками голови, кликали один одного товаришем. Обступили також Володька, і в скорому часі він був весь втягнутий у загальну течію загального настрою, так ніби він завжди сюди належав... Показували йому нові книги з Києва, цитували твори нових письменників, читали навіть листи з поштовими марками "Київ" і обіцяли додати йому повну, нову, люксусову збірку творів Лесі Українки — улюбленої його поетки, яку він давно вже хотів набути...

Але взагалі вія не міг сказати, що мова з цими новими його приятелями йому подобалась. У ній було стільки своєрідного недомовлення, що робилося моторошно, так ніби ті люди намагалися заплутати його у якусь недозволену змову, звести його на якісь темні дороги, позбавите його власної волі і навіть відібрати від нього його ідентичність. Одначе, коли, по часі, він залишив цей червоний кут з тим Марксом і тією "Залізною п'ятою", він мав враження, що він безповоротно кудись відходить і вже ніколи не знайде дороги назад. Таке якесь терпке, нищівне, обезвладнююче почуття... Він починав не думати, а вірити, не бачити, а уявляти... Речі і факти втратили вартість, і все довкруги затягалось гнівом, образою, мороком і нетерплячкою.

Лазюк, з яким так недавно говорив, відійшов назад зі своєю мовою, і всі його інші клопоти, ніби на сцені, накрились завісою... Усе замінилося і затьмарилось одним одиноким стремлінням — йти до Києва. Ось завтра рано встане і піде... І ніщо не зможе його зупинити... Здавалось, він вже був в дорозі і тому відчував у собі стільки рвучої сили, що ніяка втома, ні голод не були на заваді, щоб зірватися від землі і летіти, як це інколи ввижалося у сні. Там он зовсім близько границя, а за нею простір... Свій, рідний... Дороги, будівлі, люди... Все живе, реальне, намацальне, повне життя і повне надії.

Картина за картиною безконечного, фантастичного екрану закривала весь обрій,

малювалось місто золотих бань з вулицями, парками, краєвидами великої ріки, з історією, що вгрузла у глибінь землі, і йому хотілось самому стати частиною тієї сили, впоєної у чорнозем, у камінь, у береги ріки і будови… Як можна закрити очі, вуха, чуття, щоб не чути й не бачити, щоб не відчувати себе в собі, щоб позбавитись волі і не бажати вирватись з низин низинності і безсилля.

Так відчував Володько... Той м'який, вкритий глибокою курявою шлях Крем'янець — Тилявка був його червоним килимом, простеленим у простори вічного. Доходячи до села, він вже не йшов, а майже біг, а коли затемна він прибіг додому, всі зрозуміли, що з ним нема більше мови. Він одразу почав збиратися в дорогу, дарма що ніякого особливого збирання не вимагалося, за винятком хіба вузлика, на пару днів, з харчами. Він гнав від себе всі розважання з цього приводу... Він йде навмання, заплющивши очі, на щастя чи нещастя, на прю з умовами, на виклик долі. Від цього залежатиме бути чи не бути — ціле його життя, яке ще цілковито у майбутньому. Треба йти, і нема відклику.

Це була безсонна, напрочуд довга, хворобливомістична, повна дивовижних уявлень ніч, що в ній брала участь ціла Матвієва родина… Для Володька вона здавалася фатальновирішальною, це своєрідна межа долі, яка визначить його буття назавжди — в минулому, теперішньому і майбутньому. Відійти кудись в невідоме з цього місця — значило порушити приречення віків. Вирватись від коріння, залишити замкнений круг роду, переступити лінію огнища часу і, можливо, ніколи не вернутися,— це далебі в його застиглій від давнини уяві було б порушенням закону землі і неба цього простору. Його сливе мовчазна, насичена німою волею материнства мати була для нього найсильнішим вузлом, що в'язав його особисту волю... Його прекрасна, ніжна і розумна сестра тримала його за руку, мов дитину, його сухий, холодний брат заморожував його своїм презирством і нарешті той батько... Батько. Ессе гомо! Він не скаже нічого. Його мовчанка страшна. У ньому горить огонь спротиву, але його уста затиснуті, і ні один звук скарги не вирветься крізь них назовні. Нелегко лишити його самого в такому вигляді... Ні, ні, ні!

Поволі, як ціла планета, оберталась ніч борюкань зі собою. Спати не міг. Спати в такий час не можна. А рано, перед сходом сонця, залишив ложе і був переконаний, що повороту не може бути.

Мати і сестра тихо плакали, брат був здивований і не розумів, куди і для чого він йде, батько перед відходом сина пішов було до комори і, вернувшись, подав синові малий, зав'язаний у шматину, тяжкий вузлик.

— На. Можливо, придасться. Знай, що волі моєї з тобою нема… Але маєш свою голову і свій розум...

У вузлику було шість золотих, з царськими головами, монет. Кожна у п'ять карбованців. Цими днями старий продав корову, ці монети мали, було, піти на закінчення хати...

— Хата ще почекає,— подумав він.

Потім Володько вийшов з дому. Над Жолобецьким лісом, як завжди, сходило

сонце… Це так само, як і колись, коли щоосені відходив до Дерманя. Сам-один, за плечима клунок... Тільки цього разу він пішов не дорогою, а полями... Був вітер і захід погрожував негодою... Володько поглядав на небо, на хмари, оглядався на поля, городи і сади села... Думав про Наталку, уявляв її і дякував їй в думці.

Земля поволі відходила з-під ніг... Небо крилось хмарами.

X

У Крем'янці на "Лубенській рогачці" стоїть просторий, битий часом і погодою, одноповерховий будинок. Довкруги нього видимо, як туман, стояла понура тиша. Він відділений від вулиці городом і оточений високим, дерев'яним, гострошпилим частоколом... З вулиці видно лишень його бляшану, червоно-буру покрівлю.

Це повітова тюрма. У п'ятницю, о другій годині, двоє звичайних поліцаїв у темно-синіх уніформах, з білими цифрами на своїх кашкетах і рушницями за плечима привели до канцелярії цієї тюрми кількох молодих людей. Всі вони брудні, зім'яті, немиті й неголені. Всі вони мовчать і виглядають байдужими… І лишень один з них проявляє трохи зацікавлення. Його помітно цікавить все — поліцаї з їх шкіряними торбами… Меблі і люди з їх обчовганим виглядом. Тупість, безбарвність, понурість. Все манекенно штивне, кам'яно сіре, тваринне безмовне. Всі погрузлі самі в себе, на приведених людей не звертають уваги. Один з поліцаїв підступив до бюрка з безвиразним обличчям урядовця, відкрив свою торбу і подав кілька листків паперу. Безвиразне обличчя, навіть не глянувши на подані папери, механічно передало їх свойому довгошийому сусідові. Той прийняв папери і почав однотонно вирікати:

— Платон Дуб, адміністраційно покараний — три місяці й п'ятсот злотих.

— Єст,— понуро озвався голос з юрби новоприбулих. Довгошиїй вирікає далі:

— Іван Собчук, адміністративно покараний — місяць і сто злотих...

— Єст,— озивається ще один голос.

— Володимир Довбенко, адміністраційно покараний і… підслідний. Три місяці й п'ятсот злотих... — Довгошиїй вперше кинув погляд на чергове "єст" і побачив немите, заросле стернею волосся, виснажене обличчя із запалими синіми очима. Погляди цих двох протилежностей на мить зустрілися, довгошиїй перший опустив очі і почав писати. Мав тонкі, худі, бліді пальці, що тримали посередині довге перо. Уста видні, ніби для поцілунку.

Скінчився переклик, відбулася ревізія речей, з'явився невеличкий, округлий, одягнений у тверду синьо-сіру уніформу чоловічок, і новоприбулі йдуть за ним. Вони вже в'язні.

Після канцелярії ще лиш хвилинка по цей бік брами. Дерева, зелень, люди… Брязкіт ключів, відчиняється тяжка, обкована бляхою хвіртка… Новоприбулі один за одним переступають поріг. Зникають дерева і зелень. Довкруги частокіл, зліва сіра, поплямлена стіна і заґратовані вікна. У вікнах, у кожній гратці, кругла, бліда, стрижена голова.

— Скільки? — падають запити.

— Звідки? — цікавляться стрижені голови.

Ніхто не відповідає. Новоприбулі швидко перебігають подвір'я і зникають у відкритих дверях довгого, сирого з мокрою, цегляною долівкою тунелю з цілим рядом позначених цифрами дверей. Всі вони, за винятком Довбенка, босі, порвані штани, блузи, пім'яті кепки... Через діри просвічує тіло... Закордонці. Всіх їх направлено до камери з числом I2.

Володька натомість впущено до камери 7. І йому було шкода розставатися зі своїми новими знайомими... Особливо з тим Платоном Дубом — міцним, широкоплечим, у підраній військовій блузі, що мав гострі, розумні карі очі. Його понурість і мовчанка свідомо напущені. Його погляди завжди щось питали. Розійшовся з ним без єдиного слова і ще бачив, коли вій разом з іншими зник за дверима камери, яку було з брязкотом замкнено. За пару хвилин після цього і сам він був під замком.

І нарешті дивне, збаламучене, тупе й німе почуття безсилля. Невеликий, цвілий, сирий, зплямлений простір, вигнилий, полатаний, дерев'яний поміст, загратоване, високе вікно, довгі, широкі причі , купа сінників, сірі ковдри... І тузи різноманітних, різнокольорових, білолицих, переважно босих або в шкіряних відпорках на босу ногу людських постатей, які сиділи, лежали, ходили. Новоприбульця приняли досить байдуже, лишень пара питань — звідки, за що, скільки... Малий, щуплий, зі золотим зубом чоловічок — староста камери. Він зупинився перед Володьком, що стояв біля дверей розгублено, і польсько-московською мовою сказав:

— Нє бойсєн... Всю будет харашо. А передачі будеш мати?

— Буду,— відповів Володько.

— Пустое. Півроку... Ха... Я, браток, два з половиною, і то плювать...

Володько не мав наміру вдаватися в розмови, йому хотілося лиш без перешкоди присісти, сімдесят кілометрів пройшов пішки, кілька ночей провів без сну, вчора, здається, востаннє поїв... Відійшов від дверей і на першому-ліпшому вільному місці пресів просто на долівці під стіною.

— Я втомлений,— сказав він невідомо кому. Зайві слова, і так видно. Сидів з підігнутими ногами, коліна лід саме підборіддя і зовсім не збагнув, як це сталося...

— Ей, ей, ей! Слухай! Це не готель! — почув він над собою, ніби з неба, глухий голос, і одночасно хтось скубнув його за волосся. Прокинувся. Перед ним стояв той самий староста, що сміявся золотим своїм зубом. Збоку стояв, розкарячивши ноги у шкіряних отпорках, широкоплечий чолов'яга у російській, офіцерській, військовій блузі. Борода його була заросла густою, чорною щетиною, що гостро вирізнялася на блідому тлі обличчя.

— Роскис, хлопче? — говорив він по-українськи.— У цей час спати тут не приписано. Привикай, привикай...

— Е, що там з ним панькатись! Я його зараз пробуджу! — вигукнув один, що сидів на причах у мшпатому тюремному одязі... Одночасно він схопив з полиці череп'яну ринку з водою і вилив її ва Володька.

Володько миттю зірвався на ноги і без надуми кинувся на свого напасника.

— Що? — вереснув той високим фальцетом.— На мене? Ти, паршиве щеня, — і

рвонувся злісно на Володька. Володько був вищий, підняв руку, щоб відбити напасть, але його схопили ззаду. Одночасно відчув кілька ударів в лице. Вій люто копнув ногою і малий чоловічок у мишатому одязі полетів на парашу.

— Гетьте! — шарнувся зі всієї сили Володько і вишарпнув одну руку. Його блуза біля пазухи тріснула й розпоролася. На нього накинулось ще кількох в'язнів, відчув кілька ударів по голові, щось дошкульно торкнулось носа, потекло щось мокре і тепле, не міг обтертися, кілька червоних крапель впало на пазуху.

Володька осадили… Мав розірвану блузу, замазане кров'ю лице і був, як чорт, лютий.

— Битись не маєш права! — кричали на нього.— Ти новий! Тепер ти побачиш!

— Плюю я на вас. Я бачив краще... Я два дні перебув на поліції!

Це, мабуть, вплинуло.

— Ти! Будний! Лиши його! Дай чоловікові спокій. Не бачиш хіба?..— Це був той самий зарослий чорною щетиною. Володько поволі обтирав носа. Вийняв з кишені шматок брудної матерії і витирав кров. На деякий час його лишили, а один навіть підійшов і спитав:

— Їв що?

— Сьогодні ще ні,— байдуже відповів Володько.

Той підійшов до полиці, зняв шмат хліба і обрізану з пляшки склянку зі смальцем... Відкраяв окраєць чорного хліба, намазав смальцем і подав Володькові. Обтираючи далі кров, Володько взяв окраєць, байдуже подякував і почав їсти.

Цей наглий випадок вплинув на Володька добре. Боліла голова, але сон проминув. Міг принаймні триматися на ногах або сидіти з піднятою головою. Оглядав поволі камеру. Той, що частував його хлібом, здавалось, був йому трохи знайомий. Десь його бачив. Середнього зросту, молодий, у цивільному одязі, не селянського вигляду, парубок. Мабуть вже сидить довше... Блідий і ніби опухлий.

О третій годині камера йшла на прохідку. Володько йшов також, хоча це було для нього зайве. Він і так чорний від сонця, вітру і дощу. Навіть синці обличчя, що їх дістав на поліції, майже непомітні. В'язні не ходили вколо, як це він уявляв подібні прохідки, а ходили по залитому сонцем подвір'ю свобідно, пустували, бавились, перекидалися словами зі знайомими з інших камер під оклики "відділового", що стояв з рушницею на сторожовій будці понад частоколом.

До Володька також підійшов незнайомий молодий парубок інтелігентного, здавалось, вигляду, який запитав:

— Слухай. Ти часом не з Погорець?

— Ні,— відповів Володько.

— А мені видалось… Ми, здається, десь бачились,— казав той. На ньому дуже брудна, пропечена, розхристана, з позакачуваними до самих плечей рукавами, синьо-смугаста сорочка.

— Не пригадую вас,— каже Володько.

— Чи не міг би ти позичити мені на короткий час свого пояса? — запитав той. До

речі, Володько справді мав доброго, нового, жовтої шкіри пояса, що кожному падало у вічі.

— У нас,— каже той,— позабирали пояси, а ми потребуємо нагострити бритву...

Володько подивився на нього підозріло й недовірливо, але чомусь зняв свого пояса і подав його незнайомому.

— На,— казав він,— поверни до сьомої камери.

Той забрав пояса, відійшов, на ходу подякував і зник у темній норі коридору. Володько залишився без пояса, йому спадали штани, підтримував їх рукою, мав розірвану, поплямлену кров'ю блузу, з-під якої визирала брудна, промочена дощами і потом, давно не біла, а майже руда сорочка... І виглядав, ніби обмолочений ціпом, сніп збіжжя... І був неймовірно вибитий зі свого звичайного поточного, дотеперішнього життєвого наставлення, так ніби його раптом переселили на якусь іншу позаземську планету зі зовсім відмінними щоденними інтересами. Все ще був під тим ударом, що його дістав на самій границі тієї темної, дощової, бурхливої ночі одним тим словом "стуй!".

І що це мало те "стуй" значити? Яке його приречення? Добре? Зле? Фатальне? Спасенне? Поки що це лиш шок, удар, прокляття. Розсипались всі його гарячі прагнення, а перед ним лиш цілий ряд гострих нових неприємностей. Але досить про це. Його мозок і так пухне від думок, що розпирають його, мов динаміт.

О шостій годині розносили коридором велику, чорну діжку з паруючою юшкою, яка своїм запахом нагадувала старі, залежані лахи. Це був варений у чистій, благородній воді погано дертий пенцак, або "перлова крупа", що міг зватися також шротом для ладування зброї. На цю появу, з винятковим грюкотом, відчинялися одні за одними двері і з їх отворів витикалися переважно голі і худі руки зі всілякими черепками, до яких міцний, з облізлою, мов старий кожух, головою кухар великим дерев'яним черпаком наливав юшку. Володько не мав ще своєї посудини, але йому хтось подав поливаний глечик чи краще пів глечика, черепок з відбитою шийкою, і йому налили його майже по вінця... Перша тепла, за кілька днів, рідина, яка могла навіть дуже добре заміняти їжу...

А дві години пізніше — молитва. Всі ставали у два ряди, чоловічок зі золотим зубом польською мовою давав команду, всі решта старослов'янською мовою грубими голосами співали "Отченаш"... Всі вікна всього будинку були відчинені і з їх заґратованих отворів виривався одночасно той "Отченаш" і понад частоколами летів просто у високе, вечірнє небо, на якому все ще десь горіло також сонце...

Після цієї церемонії залишалась ще одна подібна з назвою "апель". Ще раз всі ставали у два ряди, ще раз падала та сама команда, дуже помпезно, ніби генерал, ходив старший, високий у напнутій шапці дозорець з книгою в руках, за ним появлявся його помічник з довгим дерев'яним молотком. Старший вислухував "мельдунки" і рахував присутніх, молодший постукував молотком грати, оглядав поміст, а далі "добраніч" з "добраніч, пане старший", двері зачинялися, замикалися і починалась друга, темна половина доби — ніч.

Володько дістав місце на стертому, набитому ніби січкою, заяложеному сіннику на долівці під самим вікном... І як тільки до нього торкнувся — стрімголов провалюся і знак.! Це був сон. Майже смерть. Провалля, царство демонів, небуття.

І коли його хтось штуркнув ніском отпорка під ребро, він нагло прокинувся. На диво це був, без сумніву, ранок, день другий, ще якийсь один небувалий шматок часу. На коридорі розпачливо дзвенів дзвінок, до вікна лилось справжнє ранішнє сонце, на протилежній замацаній долонями стіні чітко зарисовувались квадрати ґрат. Володько деяку мить не міг отямитись... Де він? Де він? Де він? Ага! Є! Он біля дверей параша, і над нею за чергою стоять цибаті, голі, волохаті ноги. А який це день? Субота? Боже мій! Тож завтра Зелені свята і... Наталчине весілля... Він ще раз на хвилинку закрив очі...

Але лишень на хвилинку... Над ним і біля нього дуже наглий обов'язок безвладної замкненої людини ва самому дні існування. Він мусить швидко зриватися, згортати свого сінника, митися, виносити парашу, бігти за тим, за іншим, мовчати і не думати...

Але ж як не думати? Він зараз весь переповнений найдошкульнішими враженнями свого життя, він увійшов у одно ще незнане буття на цій землі, за яким, можливо, починається безлюддя. Он той щуплий, сухорлявий, рудий зі золотим зубом — звичайний кишеньковий злодій з Лодзі. Верткий, рухливий, неспокійний... Дитина вулиці і підсвіту. Йому не можна ні довіритись, ні повірити, ні сполягтись. Він може тебе вкусити кожної хвилини у кожне місце. Він бреше, він хвалиться, він залякує, він бере підступом. Ніяка мораль його не обов'язує. З ним мусиш бути обережний, мов з гієною... Ім'я йому Слюсарський, і він тут головує — староста келії і коридорний писар.

Той он, що вилив на Володька воду — "пан Будний", або "Баня", опинився тут за згвалтування нелітньої дівчини, за що мусить тут перебути шість років... Куций і череватий з рудуватою, твердою мефістофельською мичкою на бороді. Єхидний, підлесливий, трійливий... Легкодух і тиран одночасно... Ворог всіх добрих чеснот, що завжди носиться з молитовником.

Той блідий із зарослою бородою — колишній царський старшина... Твердої волі і добрих намірів і оскаржений за вбивство власного батька на тлі любовної трагедії з власною жінкою. Одинадцять місяців чекає на закінчення слідства і всіх докруги запевняє, що він лиш жертва неймовірного збігу обставин.

А між ними і той, що подав Володькові шматок хліба. Молодий, натхненний, з ясними блискучими, синіми очима і сидить він, загальнознано, "за Україну"... Поповнення найбільшого злочину доби... Поборюваного писаними, а ще більше не писаними законами і надзаконами молодого ладу двох держав, побудованого після останньої великої війни. Він тут вперто мовчав. Така глумлива неспівзвучність душ і сердець, що годі знайти для цього потрібне слово. Але з Володьком він міг говорити, а що він був поет серця, він намагався сказати більше, ніж міг сказати, бо висловити цей згусток надмірної його правди було для нього найвищою вимогою.

— Знаєте, що таке Україна? — питав він з тихим пафосом, і очі його горіли тим огником святості, що його можна бачити лишень у натхненно віруючих.— Це наш

закон... Мораль... Приречення. Це не тільки те, що бачимо, а також те, що не бачимо... Запізнене вийшло з минулого і йде неухильно назустріч, як день, як ніч, як смерть, як народження. З глибинності життя, від серця планети, з кожного нас... З частинок нашого щоденного думання, з болів наших, нервів і кожного тільця крові... Покоління, історія, могили, кохані люди, народження і кості в землі... Ія вам, ще такому молодому, хочу сказати: України до цього часу ще не було... Вона щойно тепер на наших очах родиться... Воістину, вона щойно родиться.

Вони, звичайно, ходили поруч по камері зі заложеними назад руками кілька кроків вперед, кілька кроків назад, як це роблять часто замкнуті до клітки звірі, і їм здавалося, що саме вони є учасниками такого народження. І ніхто не звертав на них уваги тут у цьому маленькому просторі, але здавалося, що їх бачили з багатьох високих місць ген там у просторах поза гратами.

— Ви,— казав той поет,— йшли "туди"... Не шукайте її виключно там. Шукайте її також в Нью-Йорку, Лондоні, Харбіні. Вона в цілому світі, у всій планеті... Хіба ви цього не чуєте?

Володькові хотілось іноді залягати, за що саме конкретно його післали сюди, але відчував, що таке питання зайве. Навіть Слюсарський, навіть Баня знали його параграф, і всім їм тут здавалося, що це один з найбільших й найнебезпечніших злочинців світу, їх карають і тут і там, і завжди за те саме. Бо вони родилися не так і не там, як це подобається багатьом іншим.

Трохи згодом Володько довідався, що тих "за Україну" у цьому повітовому ув'язненні багато більше. Він знайомився з ними по всіх камерах і пізнавав їх серед людських відпадків на перший погляд ока. Вони були всі різні, але в чомусь також подібні. Завжди незалежні, не пов'язані з цим місцем, з думками у якомусь, для них знаному, просторі майбутнього.

І особливо цікавила Володька камера число І2, а згодом також ІІ. Там "закордонні", їх пригонили цілими юрбами майже щодня. Однаково всі босі, завжди обідрані, так ніби вони верталися з якоїсь довгої подорожі по недоступних диких країнах. "І чого вони йдуть сюди?" — питав себе Володько, маючи на увазі свою останню мандрівку "туди". Він намагався їх пізнати і почути їх думку. Але всі вони були німі і не тільки замкнуті на замки камер, але також самі в собі. Кожний з них був силою вирваний зі землі предків, і його тисячолітнє коріння кривавилось тяжкими згустками болю... Кілька разів то там, то сям зустрічав свого знайомого Платона Дуба (хто його знає, яке його справжнє прізвище), з вітався з ним, намагався розмовитись, але той, так само як і інші, виглядав понуро і не прозраджував наміру наближення. Володько приносив йому кусники хліба, які він почав діставати через сестру Василину, з дому, той приймав хліб раз мовчазно без подяки, другий раз подякував, за третім разом посміхнувся... Ще іншим разом промовив кілька слів. Володько не був настирливим... Зустрічалися в робітні кошиків, десь випадково на коридорі, на дворі під час прохідок... І одного разу Дуб запитав:

— Ви, напевно, тутешній?

— Так,— відповів Володько.

— Ви йшли до большевиків? — питав той далі.

— Не до большевиків... На Україну.

— То, чоловіче, Совдепія. Окрема планета. Затямте собі це... Раз назавжди! — Він висловив це з таким притиском, що Володько відчув удар. Те "депія", щось як деспотія... Подражнена уява верталася до років недавнього минулого... Большевики, курява, їх обози, їх брудні обличчя, пошарпане лахміття, матюки... Пролетіли ватагами на худих конях і думалось, зникли. Ні. Вони десь є. За тією границею. Там їх царство. Совдепія.

Розмови на цю тему множились, Володько довідався більше, дальше, глибше про ГПУ, про "допри", про "радянське правосудіє", про тисячі вигнаних, засланих, знищених, розбитих, змарнованих. Від цього ставало сумно, соромно, тісно. Не хотілось вірити, але вірилось і дивувалось, чому саме все це мусило діятись на землі наших предків.

А трохи згодом Володькові випадково пощастило побувати кілька днів у найбільшій гущі совдепських жертв дванадцятої камери. Півсотні люду — тіло на тілі — голодні, сухоребрі, бліді, нагі і брудні. І справді вирвані і викинуті під ноги життя.

Володько ніколи не був большевиком, він лиш з болем мирився з цим все-таки людським явищем, але після дванадцятої камери йому спротивилась сама ця назва. Він її зненавидів. Йому хотілось плюнути в її лице, вирвати її зі словника, випекти з уяви...

Камера дванадцять не стояла на місці. Вона йшла. Вона поволі текла. Кожного дня притікало і витікало п'ять, десять, дванадцять — більше, менше, все інших, але все тих самих. Скільки протече їх за рік? За два? За десять? Куди жене їх той садизм. Чого шукають вони у світі? Де були до цього часу?

І після цього Володько пригадував собі всю Волинь... Місто... Той червоний кут з Марксом... Своє село з Йоном... Ті патетичні люди в кепках... Яка глибинна безодня жорстокої, первісної, дитинно-чистої наївності. Яка армія напоєних дурманом патологічних покручів. "Ніколи, ні одно століття, ані тисячоліття не простить большевизму. Ніхто його не виправдає. Він буде вічним мінусом в історії людства" — слова Платона. Коли б їх висловив бородатий професор, чи побожний проповідник, чи знаний президент, чи великий мистець — Володько не так повірив би в них, як тепер з уст цього обідраного велетня з дванадцятої камери. Слова легко кидати у простір або класти на папір, але вони мають виправдання лишень тоді, коли походять з уст, на яких позначилась спрага пекла.

Червень, липень — літо. Були і проходили чудові дні за мурами, за гратами, за частоколом. Володька викликали на допити, вимагали признання... Чого йшов? Що там шукав? А чи справді з власної волі? І сам? Хто його посилав? І з якою метою? Пороли одяги, взуття — шукали доказів. Не вірили ні одному його слову... Та, зрештою, не легко було і повірити, що він хотів лишень до Києва, а тому ламав границі й порушував закони. А йому хотілося крикнути їм у вічі: для мене ваші границі не границі, а кайдани! І я не визнаю їх ніде й ніколи!! вони це по-своєму також розуміли, а тому він

не міг знати, коли він звільниться з цього павутиння і чи звільниться взагалі. Формально це мало б бути лишень три місяці і п'ятсот злотих, що мало б значити три додаткові місяці, бо ніяких злотих він не міг платити. А до того — додатковий суд за відібрані золоті монета, яких він не мав права виносити за кордон... А ще до того — не вирівнені залеглості у справі пашпорту. А на завершення, слідство з вимогами признання до неіснуючих гріхів. Направду цей хлопець мав над чим думати, бо відчував, що грунт під ним западає і він грузне й грузне в якесь багно і що годі з нього вирватись. Він був ще, далебі, надто молодий і не конче вправний до такої безглуздої акробатики цього трагікумедного цирку.

Були ще й деякі інші, також дошкульно болючі, але все-таки зрозуміліші моменти його теперішнього борюкання за життя. Кожного понеділка і кожної п'ятниці під тіюремну браму приходили мати або сестра і приносили ті ославлені "передачі". Приходили, просили побачення, їм відмовляли, але вони все-таки вперто і довго чекали безнадійно надіючись. Засуджених, звичайно, випускали за браму, вони могли бачитись з рідними, але Володько, як підслідний, до таких не належав. Та одного разу... Падав якраз дощ... Володько випадково був на подвір'ї і йому пощастило підбігти до брами і через дірку виглянути назовні. Побачив багато людей, переважно жіиок з пакунками, які просто під дощем без ніякого накриття чекали перед брамою, і між ними побачив також і свою таку знану, близьку, рідну і таку несказанно скорбну, втомлену матір, яка мусила дуже рано вставати, зробити пішки п'ятнадцять кілометрів дороги і стояти тут під дощем у тому своєму старенькому темно-синьому жакетику, пов'язана старосвітською, обрядовою пов'язкою "тернової хустки", з тим повним рогозовим кошиком... її глибокі, сірі, вигорілі були вперті в браму, а її округле, порізане зморшками обличчя, як здавалось, було мокре не лишень від дощу, але й від сліз... Потім вона підійшла до дозорця у світлій синьо-сірій уніформі, що стояв з рушницею біля брами, і мішаниною українсько-польської мови просила:

— Пане! А може б, ви пустили! Прошу, прошу!

— Казав же вам, що не можна! — такою ж мішаниною відповідав дозорець. — Не од мене це залежить. Йдіть до слідчого — хай вам дасть дозвіл.

Мати не знала, що далі робити, вона повернулася, розгублено постояла, верхом долоні обтерла очі і відійшла від воріт...

Володька це ранило, гнобило, викликало почуття вини, бо в його роду ще ніхто ніколи не бував за гратами, а також ще ніколи нічия мати не мусила переходити такого тяжкого пониження. Але він також починав розуміти добу, у якій народився... Він бачив у камері одинадцятій багато матерів, подібних до його, які мусіли десь там кинути свою дому взагалі, переходити кордони, щоб дійти ось сюди, а далі невідомо куди... А скільки їх таких по всій його замученій землі... Гноблених, морених, гнаних, ображених... І з цього моторошного видива почали виринати одно за одним нові питання: а що, як ми тут ще сліпі, немічні і безпорадні, дарма що пишемо томи книг, кладемо границі і виголошуємо так багато пустослов'я про справи, яких не знаємо? Ціле сплетіння моторошних питань... Він ще також далеко не готовий давати на них

відповіді, бо це лиш перші натяки сумнівів, перші проблиски власного думання, але це ще далеко, дуже далеко не відповіді. І, можливо, Лазюк мав рацію: не хапайся беззастережно магічних фраз унесених магів словоблуддя про чудодійне спасіння людства, а намагайся знайти дорогу до звичайного, простого, але ясного людського глузду. Але як і де його знайти?

Одначе цього самого гострого на враження дня, ген по обіді, майже під вечір, коли вже давно скінчились "передачі", Володька викликають знов до брами. О, напевно, ті три посіпаки з тими сірими холодними очима "дефензиви", що викликають його на постійно нові і нові допити. Але був здивований, що на цей раз його вели не до вузенької тюремної санітарної амбулаторії, де, звичайно, ті допити відбувалися, а просто до брами, і коли відчинили хвіртку, він одразу за нею побачив знов свою матір.

Вона там, зовсім сама, стояла з тим своїм кошиком і якось незграбно, крізь сльози, посміхалася... Володько кинувся до неї, обняв таку маленьку і хистку, ніби перший раз у житті, і відчував, як тремтіли її руки, а коли цілував її щоку, відчував солоність її сліз, і хоча давно перестав дощ, але її одяг був все ще мокрий, І так хотів їй щось виняткове сказати, що від цього зворушення забув і ті найпростіші слова, а жив лишень глибинним віддихом відчуття єдності з цією силою любові,

— Ну, ну, ну... Все добре... Все буде добре,— казав він у відповідь на її сльози, що лилися з глибоких її очей.

— А тебе не б'ють? — було першим питанням.

— Ні-і-і,— відповів він з притиском.

— А я чула, що б'ють. Хтось там тебе в старостві бачив — Боже, що я пережила. Кожний тиждень у понеділок і п'ятницю, то я, то Василинка, йдемо... А дома жнива, роботи стільки... Батько сердитий. Каже: і чого ти ходиш!.. Адо нас, чуєш, Два рази зі староства приїжджали, все шукали чогось — хто їх знає, чого шукали... Перерили, перекидали... Всі твої папірці забрали.

— Я знаю,— казав Володько.

— Знаєш? Тобі казали? Приїхали раз — шукали, шукали, нічого не знайшли й поїхали. Потім знов приїхали. Людоньки Божі, кажу... І чого ви шукаєте? У нас нічого нема... Комуністичеського ніби шукали. Господи! А батько чуєш, сердитий — страх сердитий! Казав, каже, йому... Не хотів слухати... Пішов знайти собі біду... Кажуть мені: там, чуєте, б'ють... Там всіх б'ють... А я не сплю і не їм... Били тебе? — І вона дивилася на сина такими очима, що той не міг перед тим поглядом встояти...

— Ні, ні! Хто вам таке казав? Бачите ж... Все добре Я скоро вийду!

— Вийдеш? А мене не хотять все пустити... А сьогодні пішла до того слідчого. Що я, дитино, находилася... Шукала того слідчого по цілому місту, питалася, питалася... А найшла, то знов пустити не хочуть. Кажуть, пізно. А я стала вже і плачу. Потім все-таки змилувався, написав якогось папірця й каже: ідцє з тим папєркєм... Вас пустять. Прийшла і ото пустили... А Василинка... Що вона, бідачисько, поплаче... Господи, Господи!

Вона говорила швидко, хотіла все сказати і боялася, що не хватить їй ані слів, ані

часу, а тому решту договорювала сльозами, які вона витирала своєю шорсткою, брудною долонею. Біля них, на щастя, не було нікого, а дозорець, що трохи далі стояв зі своєю рушницею, мабуть, навмисне одвернувся...

З часом вона трохи заспокоїлась, бачила, що її син виглядав непогано, намагався допомогти їй прийти до себе і навіть посміхався...

— Тепер, мамо,— казав він,— до такого треба призвичаюватись... Нас не залишать в спокою... А це ще тільки початки...

Потім Володько мусив відійти. Мати стояла і дивилася поки він не зник за брамою, їй було все це дивне і незрозуміле... І те, що він сказав востаннє, а ще більше те, що ось вона, його мати, яка його породила і яка вже більше не має на нього права... А мають те право інші, чужі, грубі, не розумні, які беруть її сина, замикають його, мов худобу, разом зі злодіями та розбійниками. І вона не може нічим запобігти, нічого помогти, нічого навіть сказати.

Місяці йшли далі… Володько знав вже добре цей свій інший світ за замками і ґратами… Кожна його камера — це окремий розділ однієї повісті, яку він перечитує просто з долоні буття. Ті натовпи різних людей, що проходили перед його зором, залишали в його істоті безліч цінного матеріалу для пізнання істини, байдуже якої вартості вона була. Такого він не міг бачити там на своїх рідних полях, на ріллі, між деревами, будовами, звірятами і птахами свого старого, одноманітного села… І одно лишень турбувало: коли він звідсіль вийде? Слідство затягалося і, здавалось, воно не скінчиться. Йому просто не вірили, що він не шпигун, не "вивротовєц" , не змовник, а просто молода людина, яка шукає на землі свого законного людського права і місця, їм хотілося б конче бачити його в ролі найбільш зрозумілій для їх нескладної, дитинячої, елементарно наївної уяви… Вони вдиралися до його дому, грабували його власність, копалися в його думках... Влазили до святого святих людини з брудом, злом, руїною в переконанню, що цим вони оберігають границі своєї держави. Ніколи не догадуючись, що безпека тих границь таїться в мозку, серці і душі звичайного Володька зі звичайного села Тилявки. Тисячі і мільйони нещасливих душ і сердець не гарантують безпеки границь, байдуже скільки б поставити на них охоронників у тих чи інших уніформах.

Серпень, вересень, жовтень... Надворі сіро. Дощі ллють. Сонце виглядає рідше.

Одного негожого понеділка Володька покликали за браму, напевно, на побачення, дарма що він просив матір у такий час не приходити. За брамою, як звичайно, багато матерів, жінок і сестер, які прийшли навідати своїх синів, чоловіків, братів. Володько сподівався побачити між ними також своїх рідних, але нікого з них не міг вгледіти, а натомість до нього підступила одягнута у міський одяг чужа, молода жінка.

— Це ти? — здивувався Володько. Це була Ганка. Була спокійна, вирівняна, здавалось, похорошіла. Володько ніколи не сподівався її тут побачити.

— Пізнав мене? — питала вона з ноткою кокетства.— Я тут на міщанах у тітки. Почула, що і ти тут… Моя тітка має знайомого дозорця… Той дістав мені дозвіл… Ну? То як?

Вона дивилась на нього все тими самими синіми, злегка посмішкуватими очима, які він знав ще з дитинства. Тепер вона направду була здивована, коли бачила Володька в цьому мишатому, тюремному бушлаті… Володько не знав, що й відповісти, така далебі несподіванка.

— Принесла тобі ось,— і подала йому невеликий пакунок.

— Була ти в Тилявці? — запитав він нарешті і прийняв без подяки пакунок.

— Була. На Чесного хреста.

— Що ж там?

— Нічого. Все добре. На празник були музики. Танцювала.

Володькові хотілося знати, чи не забули там його, але вагався про це питати. Вона відгадала його думку.

— Тебе також згадують… Сергій хотів навіть зайти сюди, але його не пустили. Я танцювала з Йоном.

Ці її останні кілька слів хотіли, мабуть, сказати значно більше, ніж лишень про танець з Йоном, і Володько це. відчув також. Здавалось, він бачив її такою ж, як колись давно над Угорською долиною з пучечком білих пролісків, і тепер йому було ніяково дивитися їй у вічі.

— Ага,— відповів він невиразним звуком.— А як там читальня? — квапився перейти на іншу мову.

— Добре. Читальня йде. Йон трохи проти Рони, але Сергій з Роною. Не розумію того Сергія... А знаєш? — Ганка на мить завагалася... — Наталка не вийшла заміж.

Володько швидко глянув на неї, ніби його вкололи.

—Як то?

— Не знаю, як воно сталося. Перед Зеленими святами вона тяжко захворіла... Мала запалення легенів... — і Ганка замовкла.

— Ну, і що? — хотів він довідатися більше, але очі їх зустрілися і настала незручна мовчанка. Володько бачив в її очах докір, жаль і щось ще інше, чого б не міг висловити. Після цього Ганка скоро відійшла.

Але залишила по собі враження. Навіть вже в камері Володько все ще бачив її докірливий погляд, а разом чув її голос, повний натяків і тривоги. Як також та вістка про Наталку… Така справді болюча рана в його серці — хотів було і позбутися цього разом зо всім тим, що там було, але один і тільки маленький натяк — і все знов оживало величезними хвилюючими картинами чогось такого, що раз приходить у житті і лишається в ньому назавжди.

Дарма що за цей короткий час його мандрів Володько помітно змінився. Змінився сам його м'який, довірливий погляд і навіть лагідність усмішки… І вдача його затратила, можливо, ту найдорожчу свою прикмету — безпосередність і довір'я, особливо те до людини. Починав бачити противенства між думками і ділами, однаково, як там десь високо на горі, так і тут на цьому найглибшому дні. Правдоподібно, людина не хоче або не може бути такою, якою вона хоче бути, а мусить бути такою, якою хоче її мати вища сила поза нею. Поняття доброго і недоброго дуже виразно розмежовані, і

треба бути дуже вправним знавцем цієї штуки, щоб ці речі відповідно бачити.

Змінився Володько і зовнішньо, зорово, тілесно. Здавалось, він виріс, змужнів, згрубів, спотужнів... У кутиках його рота залягла твердість. Міг бути різким і міг без надуми кинутись у бійку і битись до крові за передачу, яку хотіли йому викрасти, за незнаного хлопчиська, якого кривдили інші, за свій пояс, якого не хотіли йому повернути... При цьому міг впасти скривавлений, бути побитий, але не упокорений. Набув переконання, що в цьому тваринному світі упокорені можуть мало сподіватися від норовистої фортуни, байдуже до яких категорій добра і зла вони б належали.

Місяці йшли далі: листопад... грудень. Різдво. Новий Рік. Січень... Лютий...

XI

У Матвійовій хаті вже давно не було так тісно. Вечір. Над столом висить восьминомерна нафтова лампа. У плиті топиться. На лаві сидять Стратон, Іван Кушка, Кузьма Запорука, Хома Ет-тоє... Всі вони курять. Над їх головами стоять хмари диму. За столом сидить Володько. Він роздягнутий до сорочки, комір розщеплений, обличчя виголене, вимите, свіже. Волосся дбайливо зачесане і розділене зліва проділом. Перед ним тарілка яєшні. Їсть виделкою і розмовляє з сусідами.

Матвій сидить збоку на полику, заложив ногу на ногу і слухає оповідання сина. Той щойно вернувся з тюрми.

За вікном виє метелиця і раз у раз сипле у шиби снігом. Володько говорить спокійно, байдуже, ніби він зробив звичайну прогулянку до міста і назад. Рухи його, здавалось, менше різкі, зате потрібніші і певніші... Голос ніби понижчав, очі дивилися певно і рівно.

— То він, їй-бо, у тій казелюпі поправився,— казав Іван Кушка, вітаючись з Володьком.

— То, може б, і вас, куме, туди післати,— відповідав на це Стратон. На це, як велить звичай, всі відповіли дружнім сміхом...

Володькові було приємно бути зиов між цими сирими обрубками людських подобизн з їх незмінністю природи, що своїм виглядом сягає, можливо, в далекі правіки минулого і що їх думав було залишив назавжди і більше ніколи до них і не вернеться. Він ще ось не може як слід прийти до себе... Сталось щось несподіване. Ще цього самого ранку — гамір, метушня, тіснота, сморід, грати, а це ось знов запах махорки і тепло родинної берлоги... Рано, о дев'ятій годині, його викликали до канцелярії "з речами", боявся, що це може бути вивіз до іншої тюрми, а тут несподівано сказали, що він може йти на всі боки. Зайшов лишень до старости полагодити справу пашпорту, бігав по місту, щоб знайти яку підводу, а тепер ось знов дома... Перед ним ті ось дядьки. Говорять, як і завжди, про "порядки в світі", про Польщу, що, на їх думку, "не вдержиться довго", про "совєтів", які, кажуть, "змінилися", про ціну жита, про вивіз гною на придатки... Стратон так само, як і колись, оповідає про Антихриста-Троцького, безупину курить ті свої товстючі цигарки з бакуну і газетного паперу, від чого кінці його пальців і заріст під носом набрали кольору рудої глини. Іван Кушка купує знов землю і на весну виїжджає з Тилявки десь отуди за Шумське, під саму границю. Його

численна родина так збільшилась, що змушений шукати також і більшого місця. Кузьма потовстів, збагатів, побудував нову муровану хату, помалював її рожевою барвою, покрив гладкою, сивою черепицею. У нього сім'ї лишень дві дочки і цього йому досить. Хома Ет-тоє помітно постарів, його і так шпаковата борода побіліла зовсім, його старший син коваль давно відділився, перебрався на хутір, а живе він тепер з молодшим німим Романом і наймолодшим Олексою.

Усі ті дядьки, що з ними свого часу мав стільки клопоту Матвій, вже давно тут обулися, вросли в нове місце і дуже його полюбили. Одначе, як і спочатку, тримаються від села здаля, їх мало обходять справи села, вони собі самі по собі... І дивуються, що отой Володько весь час тільки там й чапить. І що йому до села? Щоб тільки дражнити поліцію?

Але, як відомо, Володько думав про ці речі далеко не так само, село для нього жива, велика, кровна справа, від якої залежить майбутність цілого народу. Усі ті "сільські справи" не лишень сільські справи, а також його особисті справи, справи його роду, його майбутнього, його життя як життя і як місяць під сонцем. І особливо тепер. Ось він довідався, що за час його відсутності у селі збільшився один небезпечний рух, до слова прийшов Йон, що несподівано одружився з Ганкою і тепер там на всю ширінь верховодить.

І навіть ось зараз, не дивлячись на вечірню годину, ані на те, що тільки що прибув, як тільки наївся, встав і почав одягатись. Настя з острахом лишень запитала:

— Що? Ти хочеш йти? А куди?

— Вийду в село,— буркнув Володько.

— Але ж там мете... Світу не видно.

— Кому треба — видно,— відповів спокійно він.

Матвій, як звичайно, до слова не втручався, а сусіди дивувалися. Трохи згодом Володько був одягнутий, вийшов і пішов проти вітру в напрямку заходу. І коли вийшов — відчув стільки пружності й сили, що далебі не йшов, а гнався, біг, летів. Хотілося швидше там бути. О, як він все-таки зрослий з тією сірою просторовістю, заставленою купками солом'яно-білих хижок з тими прорізами розсвітлених віконець. З тими дядьками, тітками, запахом диму і гною, гавківнею собак, скрипінням воріт та криничних журавлів. Так. Село. Ось воно довкруги в темноті, тут затишніше, вітер топчеться по верхах дерев і шумить навіжено, до очей сипле дрібним снігом... Віконечка в темноті ледве манячіють, темна закутана постать, "добривечір", копка, біла під ногами рівнина.

А ось і читальня, всі вікна світяться, через них видно людські постаті всередині. Володько рішає не заходити одразу до читальні, це наробило б забагато метушні. Чи не краще було б знайти десь Сергія і розвідатись, що тут, властиво, діється, але він напевно тут в читальні. Вирішив все-таки йти до Сергія і коли б не застав його дома — просив би когось, щоб його покликали.

Але Сергій був дома і не сам, а з ним Кіндрат і навіть Антін. Звичайно, нудились, сиділи похнюплено, перекидались окремими словами, і коли відчинились хатні двері і в

них появився у своєму жовтому кожушку і чорній кепці Володько, вони всі троє зірвалися зі своїх місць, мов облиті окропом.

— Свят, свят, свят! Чи не є це мара, хлопці! — викрикнув, звичайно неголосний, Сергій.

— Амінь! Справжня! Здорові, козарлюги! — енергійно увірвався Володько і міцно потиснув кожному руку.— Що нового?

— Що нового! — озвався бурхливо Кіндрат.— Тут, брате, без тебе просто канітєль. Ось сидимо і радимось. Добре, що прибув — тепер рішай. У нас війна.

— Що за війна? — сміявся Володько.

— Йон. Той сучий пасинок, робить наступ на читальню й кооператив. Розкажи... — звернувся Кіндрат до Сергія.

— Е-е-е! — досадно говорив Сергій, і його верхня, із заростом губа помітно здригалася.— Йона ти знаєш... Ходив, ходив аж доходився. Тепер він тут пан, Троцький... Як тільки ти відійшов — почав збирати та намовляти... І на тебе вказував... Диви он, мовляв... Ге! І багато пішло за ним... І Ілько вже там, і Никон там, і Демид хитається... Побрався з Ганкою, а вона тепер Кляра Цеткін, обробляє жінок... Хочуть перебрати кооперативу... Стара управа... Ти ж знаєш: Рона — голова, Ілько — секретар, я — бухгалтер, Кіндрат, Антін і Симон — члени... Але ж Симон — зайво казати... П'яниця, нероба, його втягнув Рона задля товариства "мокрого клубу". А я оце був у Крем'янці і мені там сказали: як тільки переберуть камоністи — кінець нашій лавочці... Тепер до нас перевели "постерунок",у дяковій хаті сім поліцаїв, по селі бешкети... На Різдво Йон зробив дебош у церкві — зібрав свою галайстру, зайшли до церкви в шапках з цигарками в зубах... Люди мало його не розірвали. Тепер вони збирають підписи, щоб зібрати надзвичайні збори, і завтра це має статися... Я, Антін і Кіндрат вирішили воювати. До останнього. Проти Йона... А тепер нам цікаво, що на це ти...

Всі три дивились на Володька.

— Яз вами,— промовив він.— Ясно. Я "туди" йти — йшов, але не дійшов і добре, що не дійшов, а за науку заплатив, бо бачив на власні очі людей з того ославленого раю... Тисячами тікають... А тут ми мали б самі лізти в його лабети. Хлопці! Кажу. Це не большевизм, це чума! З Йоном будемо боротись... До останнього! Або ми, або він.

На це звівся Антін, а його дебела постать сягала під самий сволок...

— Ти, Володьку, викликав того вовка — ти його мусиш загнати назад. Село кипить, як казан, по хатах деруться. Я вчора одному паршукові викришив кілька зубів. Йди ти, кажу, ік чорту з тими своїми лєнінами... А він до мене з матюком... О-о, коли ти вже до матері заїжджаєш, то вже зась. Мазнув його по зубах, що той полетів в коцюбник, а два зуби у смітник виплював. На мене хотіли накинутись, але не вдалось.— І Ангін байдуже підняв свого кулака. Володько з пошаною дивився на мого барки.

— Зате Йон. Ех! У нього ще всі зуби і тверда рука,— докинув Кіндрат.

— Ну, що ж... У нього зуби — у мене зуби. Будемо гризтись,— розвів незграбно руками Антін.

— А знаєте... Я чув,— заговорив Кіндрат,— Йон хоче відкрити свою "лавку". На

місці козака... У Григорковій хаті...

— Та бре... — озвався Антін.

— Їй-бо! Ганка намовляє Григорка, щоб той викинув козака... А козак зв'язався з комендантом...

— 0-ха-ха! Отоді б наш кооператив дійсно ляснув,— сказав Володько.— Але ж то буде коломийка, І козак... А в нього все ще купують? — питав Володько.

— Як не будуть купувати,— озвався Сергій... — Тож наш "прикажчик" там днює й ночує. Ех, Рона, Рона... Казав йому не в'язатись з таким пройдисвітом... Всіх покупців до козака спрямовує. А Рона не вірить... То ж його Бухлов... Інтелігентний человек... Щоб він здох, такий.

Говорили довго, жваво, гаряче. У хаті дим від цигарок. На сірих стінах балухаті тіні. Аж то прийшов Сергіїв батько, був трохи напідпитку і розмова припинилася. Почала про вечорниці... А трохи згодом, коли розійшлися і Володька проводив, як звичайно, Сергій, вернулися знов до тієї ж справи.

— Маю найбільшого ворога: батько. Злигався з "ними". І все за Мокрину. Доносить їм ва мене...

Метелиця не втихала, біля церкви зайшли під дзвіницю і стали в затишку...

— А,— казав Сергій,— тут знаєш, все так чортяче сплелося, що сам дідько не розбереться. Село дійсно кипить, і я не знаю, яка з цього вийде юшка. Як завтра програємо — все пропало. Козак веде свою лінію, злигався з поліцією, доносить, що у нас тут діється, але добре, що він стявся з Йоном...

Володько вислухав цілий довгий звіт про ці справи до найменших подробиць, йому ця картина стає ясною, відчуває і свою вину, а головне — повна несвідомість людини у всіх її промірах. Вкинуто бацилу "класової боротьби" туди, де не існувало ніяких класів, а тому постала боротьба для боротьби, гарячка мікробів тифу в примітивно-здоровому організмі недорозвиненого інтелектуально людського єства. Розуміється, що це пов'язане і з національною амбіцією цих людей. Вони тут "під Польщею", а там же Україна, байдуже яка за формою, а коли це лиш "трудящі", "робітники і селяни", то, можливо, ще краще, дарма що і тут ніяких інших класів, за винятком до кінця зпролетаризованого колишнього поміщика Рони, вони не бачать... Але вів лиш одна, в деяких справах дуже корисна, а морально знищена алкоголем істота, і ніякої небезпеки для "трудящого народу" вона не може творити. Чому ж тоді боротьба з "поміщиками й буржуазією"? На це питання ніхто не збирається відповідати, бо його давно вияснив Карло Маркс і Володимир Лєнін. Тому навіщо про це думати.

— А слухай... Що з Наталкою? — обережно запитав Володько.

— Хворіє. Тяжко... Сухоти чи що... Не виходить ніде. Зараз, як ти відійшов — лягла. Кажуть, дуже простудилася... Десь там на полях ходила... Була, мов непритомна. Мокрина відвідує її. Я казав Ількові: не силуй її. Не хоче, то не хоче Але Ілько, як Ілько, розуму в нього, як у доброго козла... Боїться, що заміж не вийде і зістанеться йому на шиї. Хіба ж Наталка з таких, що сидітиме комусь на шиї... Ілько страх проти тебе... То, каже, він все наробив... Його стримував Йон, думає, що ти з ним, але тепер, як

довідається… Знаєш, як то там у них водиться. Поки ти "з ними" — все добре… Не з ними — біда. З тебе зроблять сміття. Це їх етика — також "для добра людства".

Володько мовчав. Згори, з піддашшя, особливо коли повівав вітер, сипало дрібним снігом, але холодно не було, а було тихо і навіть затишно, лишень ті неспокійні думки і ті болючі відчування.

— Наталка ані тепер не виходить? — запитав Володько.

—Ні.

— Лежить?

— І лежить і не лежить… Ти б її тепер не впізнав. Один кістяк. Я оце було до неї зайшов… Вона запитала: думаєш, він мене ще буде любити? Я кажу: хіба я знаю. Зовсім занепала Зовсім. Каже: я хочу вмерти. Попівська Ольга також вмирає І взагалі, у Левинських,— продовжував Сергій,— тепер дуже кепсько. Вмирає також о. Клавдій. У хаті двоє вмираючих і обоє на сухоти. Гліба інспектор хоче перенести на інше місце… Роман пиячить… Олег залишив гімназію й перейшов, до духовної семінарії, щоб уникнути побору... Одна матушка все ще держиться на ногах, але також дуже підупала.

Володько, розуміється, мав про що думати… Йшов поволі додому, темна ніч, засипана снігом дорога, шумів вітер…І всі ці клопоти, що зібралися нараз, ніби зграя хижого вороння. Ще ж треба платити тридцять злотих кари за пашпорт...

А де ті гроші взяти… Нема ось за що сестрі чобіт купити, на сіль, на сірники, на нафту не хватає... А тут ще один суд над головою. Не сьогодні-завтра викличуть на суд за ті золоті монети, що їх відобрали на границі… І мало — відобрали, прийде нова кара… Добре, що бодай слідство припинили… Невідомо як надовго, але поки що видається все гаразд.

А головне, те село! Те село. Його болюча рана. Так багато було зроблено... Що буде з ним. Воно зовсім хворе. Воно в гарячці лихоліття, і треба негайно щось робити.

Другого дня Володько встав рано, метелиця трохи ущухла, збиралося на відлигу. Матвійове подвір'я завалене заметами. Володько одразу взявся прочищати сніг, кормити коней, худобу… Матвій знов мав діло зі своєю спиною, а тому мусів зрання полежати. Настя зробила сніданок і покликала Володька.

Снідали самі чоловіки — батько й сини. Мати поралась біля печі, а Василина виносила свиням помиї. За звичкою, Настя почала бідкатися за Володька… Знов з тим селом… Мало йому старої біди, то шукає ще нової… Володько відповідав рішуче й остаточно:

— Це, мамо, треба! Не можу стояти осторонь. Я мушу там бути!

— Господи… Хоч, щоб знов замкнули.

— Замкнуть, то замкнуть. До розмови встрявав батько:

— То є, як було і зо мною. Я вивів людей з Дерманя… Купив їм тут землю, а ти бачила, що вони робили? Тепер господарі, а тоді мало мене не загризли. Коли б був піддався — затоптали б. Такі ми люди.

Володькові ця батькова мова не дуже подобалась, сподівався іншого. Він знає, що старому та його мандрівка дуже не була до серця, він сердився, ні разу не відвідав у

тюрмі... Старий як сердився, то сердився, але тепер це, здається, минуло.

Володько розповів про кооператив.

— Я то вже чув,— сказав старий.— Того чортового комунізму не допустіть. Я вже раз бачив його... В революцію. Досить.

Володько не гаяв часу, настрій йому сприяв, надворі розпогодилось, потепліло, світило сонце, сліпуче блищало біле рівне снігове поле. Він одразу вибрався, просто через поля, сади і долину до Рони. Було біля години десятої, але Рону застав ще у постелі. Він читав щось з Купріна... У кімнаті, як звичайно, "ліричний непорядок", а до того сьогодні додавався ще й "собачий холод". У сінях розчухраний Марко возився зі самоваром.

— Володько? — викрикнув Андрій Андрійович, коли

Марко доповів про його прибуття.— У-у! Прошу! Розуміється!

Володьків вхід нагадував вихід на сцену якогось артиста Рона був дійсно несподівано заскочений, не міг заховати свого вдоволення, просто як був у нижній білизні, зірвався з постелі і почав швидко натягати зім'яті, доброї темно-синьої матерії штани.

— Марку! Швидше самовара! У мене тут… чортячий холод… Немає дров. А це прекрасно! Коли ви прибули? А що там? А як там? Кажіть, кажіть, кажіть. І дуже добре, що вас там на тій границі... Що? Недобре? Посидів трохи. Ха! Велика справа! А ми тут по шию в клопотах. Безліч. Жах. Сьогодні у нас загальні збори. Чули? Хочуть нас викинути. Ну? Що ви скажете? Мене? З мого кооперативу? То ж я його викохав. Я вдержав його при житті… То ж туди пішли всі мої… Га! У мене он нема за що дров купити, а Йон: буржуй! Тобто, за Йоном — я буржуй... Ну? Що ви? Кажіть. Ви, напевно, за Йоном!

Володько спокійно посміхнувся.

— Ні, Андрію Андрійовичу,— відповів він.

— З нами? Чуд-дово-о-о! То ми будем дужі. Але чого хоче. той самий святий пролєтарій Йон? Я ж йому казав: Йоне Трохимовичу. Хочете до управи? Прошу. Дамо вам функцію. Тільки працюйте. Ні, він, бачите, хоче сам керувати. Хоче викинуть мене, Сергія, Антона… Але ж дурень. Не розуміє, що без нас це діло не піде. Не хочу хвалитися, але ж всі недобори покривав я. Зі своєї і так порожньої кишені. Десятини продавав. Загляньте тільки до книг... Приватники нас б'ють і в хвіст і в гриву... А він тут з тим комунізмом… То ж там ні одної грамотної людини, і сам Йон женився на куркульці і затіває он забрати місце козака. Як вам це подобається. А влада матиме блискучий претекст розв'язати всю ту нашу лавочку... — Рона говорив поспіхом, шукав без пенсне на столику цигарки, нічого не бачив, нервувався... — Марку! Давай чай! Ви, Володя, вип'єте також скляночку...

— Дякую. Я вже поснідав.

— Е! Вип'єте! Це вже обід. Не роздягайтесь — замерзнете. У мене недавно був турнір. Грали й комуністи. Але мене ті турніри зажеруть. Ледве хватає на призи, А ваш браток вже засіяв на моєму озимину. Чули? Навесні переїде. Тринадцять десятин

відпустив і вже просвистав... Хай хоч хтось працює. Я... Ет... Який я, скажіть, господар.

Шахові турніри, після кооперативу, театру, футбольної гри і пиятики — ще одна хронічна пристрасть цієї своєрідної, загубленої у глибокій провінції, людини. Він помітно, добровільно, добродійно здавав своє життя в ломбард і єдиною його чеснотою було — не сперечатися з долею. Так, мабуть, хтось хоче і нема потреби робити якісь зусилля спротиву.

Марко приніс на дерев'яній таці дві порцелянові чашки чаю, обидва присіли до круглого, розколотого посередині, мармурового, холодного столика, пили чай, і Володько, своєю плутаною мовою... (він завжди, в товаристві Рони, почував себе не свобідно) намагався пояснити поступовання Йона.

— Я знаю Йона,— казав він.— Як також про що їм ходить. По-перше, Йон не з тих, щоб ділився з кимсь владою... По-друге, вони мають згори інструкції перебирати на місцях всі організації... Що ті організації, під претекстом комунізму, влада може закрити, це їх мало турбує. Для них важливе не організації, а настрій народних мас... По-друге, це буде корисне і цим і тим, і там у Москві, і тут у Варшаві... Буде рух, фермент, невдоволення, покривджені... Причина для визволення тим і причина для ліквідації цим.

— Можливо, можливо,— байдуже казав Рона,— але у нас тут... Тож кооператив народові... Це його хліб... Коли я відійду... Що це їм дасть?

Володько делікатно перебив:

— Дозвольте, Андрію Андрійовичу... Хочу звернути вашу увагу на одну справу... Оповідають, що ваш прикажчик приятелює з козаком.— Володько на хвилинку замовк... — І ще більше... Що він посилає покупців до козака, навіть коли має потрібні товари у себе.

— Не вірю,— рішуче відповів Рона.— Не може бути... Що Бухлов сволота — так, але що аж така сволота — не вірю.

— Але чим пояснити, що постійно маємо недобір?

— Бо мало купують. Всі ідуть до міста.

— А чому козак не має недобору?

— Бо він, по-перше сам... По-друге — наш народ ще не звик до кооперації. Це... Зрештою, ви це добре знаєте... — казав Рона.

— За шість років був час призвичаїтись. Колись же торгівля йшла... І були зиски.

— Розуміється... Були зиски... Бо були люди... Зацікавлення... Тепер молодь думає за все, лишень не за те, що треба.

Володько не вважав за потрібне вдаватися в суперечки, він мав на це свій усталений погляд. Козак вів справу сам, особисто, незалежно... Кооператив це інституція, форма, бюрократія. Все догори ногами... У м'ясниці привезуть оселедців, у піст їх забракне. Але такі думки на Рону не впливали... До того ж він не економіст... Він тільки цю справу любить і в неї вірить... Хоча самої віри для цього мало.

Зрештою, це ціла філософія, тим часом треба думати про конкретне. Всі їх справи поважно загрожені і треба знаходити вихід. І саме про це йде мова... Яка кінчається

ген по обіді...

— Ах, Володимире Матвійовичу,— казав на закінчення Рона, весь зачаджений тютюновим димом,— село страшна потвора. Головне, що воно дуже глибоко вросло у землю... А треба б трохи і неба...

Цього самого часу у хаті Трохима Пацюка, у тій самій низькій з малими вікнами кімнаті, де то за війни штабс-капітан Смірнов робив звичайно свій "рощот" за працю на окопах, велася жива нарада. Сиділи, стояли, ходили Йон, Ілько, Никон, Демид, кілька молодших парубків... Було і пару старших хазяїв — Терешко Соловей і Гнат Чорноокий... Одягнені у чорні ватові піджаки, настроєні ударно. Йон вів промову... Одруження надало йому поваги і взагалі він, як казав Сергій, "є дурний дядько".

— Отже, кажу вам, товариші... Наша перемога в наших руках. Маємо сімдесят п'ять відсотків членства. Я був у старости. Так і так, кажу... Мусимо забрати діло в наші руки".. Дамо молодших людей, рухливішу управу... А то ці проп'ють. Сам пан Рона проп'є ту крамничку. Тепер ніби він її підтримує, але, питаємо, чому? Бо вложив туди свої гроші... А коли не стане грошей, що тоді? Пан Рона набирає все в борг, розплачується раз на півроку, капіталу нема. Його прикажчик веде коншахти з козаком... Це ж ми всі знаємо і знає це пан Рона. Але чому не розщитають Бухлова? Бо ж з ким пан Рона, коли прийде до крамниці, буде грати в шахи. Це, товариші, ніякий жарт... А прав да... Гниль... Залишки зі .старого часу... І чи треба це терпіти далі?

Відповідь на це була проста:

— Викинути їх всіх до ста чортів і все,— загули всі майже в один голос.— В кооперативі треба навести порядок!

До Йона підступив маленький, згорблений, у підраному ватовому піджаку, спитий дядьчина. Це Сергіїв батько Макар.

— Знаєш, Йона,— казав він.— Вернувся Володько.

— Товариші! Вернувся Володько,— оголосив на голос Йон.

— Вернувся? Гов! — загули довкруги голоси.

І в цьому гаморі була ще одна мовчазна людина, яка почула цю вістку і сприйняла її діткливо. Це молода Йонова жінка Ганка, яка поралась у ванкірі за бугаєм і виглянула на хату, ніби хотіла краще чути, що скаже Йон.

— Ви його бачили, Макаре? — запитав він.

— Був у нас вчора.

Йон не питав більше, але Макар сам додав:

— Було там більше. Мабуть, радились.

— Нам їх наради не цікаві,— відповів Йон рішуче,— Хочу сам з ним бачитись.

Йон довго не роздумував, зняв з вішака короткого кожушка, підтягнувсь поясом, нічого не сказав і вийшов. Було після полудня, через молошно-сіру поволоку неба просвічувало сонце, зі заходу подував теплий, одлижаний вітер.

Йон одразу подався "на Дерманці", мав намір зайти до Володька, не застав його дома, невдоволений вертався назад, але біля Стратонової хати вони все-таки зустрілися. Володько вертався від Рони.

— Здоров, товаришу! — весело привітався Йон. Його широкі енергійні уста дійсно посміхалися, міцне підборіддя напружено витягнулось.

— Здоров, Йоне! — і потиснули міцно руки.

— А виглядаєш добре. Коли прибув? Не хотів би пройтися зі мною? — енергійно говорив Йон.

— Спішу додому, ще не обідав. А в чому справа? — відповів у тон Володько. Вони пішли в напрямку дерманських хуторів.

Йон не гаяв часу і одразу коротко, ясно і рішуче вияснив своє становище. Володько уважно його вислухав і без вагання заявив:

— Я, Йоне, не схвалюю твоїх намірів!

— Можливо, маєш на це свій план? — запитав він стримано.

— Мій план простіший простого: не розбивати села партійними чварами, кооператив лишити кооперативом — увести хіба до управи кількох енергійніших членів і звільнити Бухлова.

— Залишити Рону? Симона? Чайо-шахо-пияцтво? — підносив тон Йон.

— Краще це, ніж мали б закрити її взагалі.

— Її закриють так чи так. Не сьогодні, так завтра. Всі ті ваші чудові читальні та просвіти — закриють геть-чисто до цурупалка. Треба лишень, щоб закрили не задурно, не за прекрасне спасибі. Забрати все в народні руки, і тоді хай нам вирвуть.

— Про які такі народні руки мова? — питав невинно Володько.

— Трудящі руки комунізму! — патетично відповів Йон.

— А, Йоне! Які там трудящі і якого там комунізму. Коли ти став тим комуністом і що ти на цьому тямиш? От пішов би краще та побачив... А тоді й казав... Скільки їх там щодня тікає… З наших селян такі ж комуністи, як з тебе китайський мандарин. Я ніколи не мав ілюзії з цього приводу, але після того, що я там побачив... Ні, ні, ні! Тепер мене на це не візьмеш.

— Бачу, бачу! І не сумніваюся. Видно, там тебе напомпували. І так скоро. Не маємо про що говорити, ти там не був, а судити по втікачах може хіба сліпа курка. Всіляка та буржуазна сволота, класова наволоч, відпадки народу, і Тікають, бо знають чому!

— О, напевно, знають. Але ти не знаєш. Ти лиш можеш сердечно блюзнірити, і коли б ти це розумів — це був би страшний гріх, але ти, не дивлячись на всю твою бундючність — звичайна, жалюгідна, замотиличена вівця… І одного разу… Пам'ятай! Ти будеш гірко розчарований! — казав Володько і дивився гостро до очей Йона.

— Так ось за що пустила тебе офензива,— відповів в'їдливо Йон.— Ніяке диво. Аж тепер ми тебе розкусили — куркульська ти воша. Маєш щастя, що ти туди не попав, але ми і тут з тобою порахуємось.

— Ха-ха-ха! — розсміявся Володько.— Бідний, зворушливий біднячок Йон… Світовий пролетар! Ха-ха-ха! До побачення! — І Володько приспішив крок.

Йон було на хвилинку зупинився, був приголомшений, спочатку не знав що сказати, такої реакції він ніяк не сподівався, сердито дивився у спину противника, ніби бажав і його знищити, а потім круто повернувся і швидко пішов назад.

Ці дві чорні постаті на білому тлі землі таїли в собі початок глибинної і вічної протидійності, що на ній, можливо, побудовано і саму цілість дії у всій її маєстатній красі і славі.,

— Тут приходив отой... Як його... — казав Матвій, що зустрів Володька, виходячи з клуні запорошений, як мірошник.

— Йон! — допоміг пригадати йому Володько.

— Еге. Хотів з тобою говорити,— казав Матвій, обкидаючи з бороди куряву, що набралася цілими френдлями. І до цього додав: — А як воно там? Чи не міг би і я заглянути на ті ваші збори?

Володько здивовано глянув на батька. Що це, мовляв, має значити? Він ще ніколи не чув, щоб батько якось цими справами цікавився.

— Певно, що можете,— відповів він.— Це дуже важливі збори. Навіть дуже важливі.

Одразу, як тільки Володько пообідав, він знов подався на село. Не міг допустити, щоб не бути там завчасно. Ціле село було на ногах. Ще далеко перед початком зборів люди стягалися під будову кооперативу. У самій будові, у малій кімнатці продавця, відбувалося приспішене, надзвичайне засідання управи. Володько не був її членом, але попросив дозволу там бути. Андрій Андрійович сидів на своєму місці голови, курив цигарку за цигаркою, дивився поверх свого пенсне і нервово ворушив своїми повними устами. Всі члени, навіть збунтований Ілько, були присутні, але в цей момент центром уваги був Симон. З ним діялось щось дивне. Він сидів збоку на лаві розчервонілий і розгублений... Про нього саме йшла мова.

— А, Володько! Сідайте. У нас тут забавна штука,— казав Андрій Андрійович.— Гідна пера як не Шекспіра, то бодай Гоголя. Наш старий, добрий "бідний чоловік Симон", іменуємий Зелотом, задумав нас залишити. Признатися, я завжди був переконаний, що він майстер на всі руки, але такого, їй-Богу, не сподівався. Ось послухайте, яким обдарував він нас апостольським посланієм,— казав Андрій Андрійович своєю вченою мовою.

Симон, як жар червоний, звівся на ноги і, затинаючись, почав говорити:

— Ан... Андрію Андрійовичу... Я... Я прошу не робити з цього кпини... Кожна людина має своє сумління і... Андрій Андрійович йому в тон перебив:

— Дорогий Симоне. Дуже прошу. Не думаємо гвалтувати вашого сумління... Ми тільки ще раз хочемо посмакувати вашою пречудовою, високовченою теологічною елаборацією.

Невідомо, чи Симон зрозумів відповідно ці слова, але він, заїкаючись, казав:

— Ну то... Може, я... з дозволенієм... вийду. Ізвільняйте! Будьте всі со Христом...

Він встав, смиренно зігнувся, втягнув голову у плечі і вийшов.

Виглядав на блаженного. І коли за ним зачинилися двері, захриплий Кіндрат зауважив:

— Трохи забагато пив... Вступило в голову... Ось прочитай, що він там накатав... — Кіндрат взяв зі столу сірий папірець і подав його Володькові.

Володько намірився читати мовчки, але Кіндрат вимагав:

— Вголос. Хочемо всі чути! Маємо другого Йона... З другого кінця...

Володько читав: "До Управи Кооперативу в с. Тилявці. Заява. Я, нижче підписаний член кооперативу в с. Тилявці, бажаю уступити з партії кооп. на підставі слова Божого, а саме: 2 посланія до Коринфіян 6 і 14 вірш і од св. Іоана 18-4 вірш і за того я не хочу бути в спілці (до Галатамів 5 розд. 20-21 вірш, до Ефісіян 4-31-32, філіянців 4 р. 5 вірш). Зістаюсь люблячий вас брат Симон Кисілюк",— прочитав Володько і мовчки положив папірець на столі. І при тому думав: і що це справді з тими людьми діється... Рона мав свій іронічний вигляд, Кіндрат затиснув міцно зуби, щоб не лайнутися, як він казав, "по матушкі", а всі інші безвиразно мовчали. Сергій запропонував поставити ту заяву на голосування, більшість було "за" і Симона виключено з "партії кооперативу". Розібрали ще кілька питань, оминали справу опозиції, переглянули книговодство, і на цьому скінчилося. Швидко хилилося до вечора.

У головній кімнаті читальні збиралися люди. Їх було скрізь повно — на вулиці, у сінях, у крамниці... Курили, спльовували, гуторили, сміялися... О сьомій годині, як було заповіджено, розпочато збори. Відкривав їх Рона. На голову пропонував Миколу Кочмарука. Саме в той час, дуже шумно, демонстративно прибув Йон з цілим своїм штабом, а що всі передні місця були заняті, вони розмістилися ззаду по обох боках зали, переважно навстоячки. Йон якраз зачув пропозицію Рони і одразу попросив слова.

— Я пропоную на голову дядька Семена.

Зчинилось замішання. Всі знали Семена як того, що возив Габльові горілку, що добре пив горілку, але не того, що вмів би провадити зборами. Одразу підняв руку Володько.

— Я б пропонував Сергія,— сказав він рішуче. Взагалі Володько мав поважний і рішучий вигляд, що скоро всі помітили.

Більше не було зголошень, Рона подав всі три кандидатури на голосування, голосували одверто підняттям руки і... О! Сергій дістав більшість. Навіть чималу більшість. Це Володька підбадьорило, вважав це за добрий знак. Сергій заняв місце голови... Це вперше головував такий молодик, що не конче всім подобалось, дарма що Сергій намагався втримати поважний і діловий вигляд... А вже ніяк не подобалось це Йонові, який, одначе, намагався цього не виявляти.

Народу було багато, але постійно прибували все нові і нові члени, простора кімната читальні ледве могла всіх вмістити. Далеко не всі могли сидіти, а чимало мусило просто стояти по кутах і ззаду поза рядами лавиць. Було душно, світилась велика "лампа-молнія", над головами стояла поволока диму. І було порівняно тихо. Спереду говорив той чи інший член президії...

Але ось багато голів повернулося назад. Що сталося? Нічого особливого. Це тільки повільно, незграбно втиснувся у двері дядько Матвій. У своєму жовтому кожусі, дебелий, широкий, повільний. Увійшов, сказав байдуже "добрий вечір", зняв чорну вовняну шапку і розглянувся по читальні. Багато здивування, бо ж, як відомо, останніми роками Матвія рідко бачили між громадою, перестав навіть приходити на

"сходки", за винятком хіба церковних відправ.

Але він завжди робив особливе враження, де б він і коли б не появлявся, що одразу відчулося і тут. Сергій перервав свою мову, а Рона встав і церемонно промовив:

— Дядьку Матвію. Ми дуже втішені, що бачимо вас на наших зборах. Прошу, панове, зробіть десь місце.

Матвій сприйняв ці слова дуже спокійно, ніякої зміни виразу не виявив, а лишень сказав:

— Та я... От так зайшов. Як дозволите — послухаю. Я можу й постояти.

Але десь там з другої кімнати видобули розхитане крісло і підставили його Матвієві. Він сів обережно на краю, лівою рукою обтер мокрі вуса, у правій держав на коліні шапку і почав слухати.

Управа робила звіти, які були досить довгі, а згодом почалась над ними дискусія. Перше слово над звітами забрав Йон. Він зупинився спочатку над звітом культурно-освітньої комісії, а опісля перейшов до касового. Не конче тримався змісту звітів, і мова його була обов'язково напаслива:

— Отже, товариші! Ми тут заслухали звіти нашої управи… Звіти, як звичайно, звіти... Вислухали, скільки то зроблено відчитів, як то страшенно багато маємо різних газет, як намучились наші інструктори і, розуміється, багато такого іншого. Але не було багато говорено, що то були за звіти, який був їх зміст… І які це були газети... Та які то завелися у нас інструктори... (Голос з місця: правильно!)

Йон ще вище підносить голову, м'язи його шиї напинаються, його погляд обіймає цілу залу. Одні слухають його дуже уважно, сливе натхненно, інші знов з упередливою усмішкою.

Йому не подобаються відчити, не подобаються книжки, не подобаються газети. Все це відома жовто-блакитна макулатура, слинява петлюрівська агітка... Не подобається йому також торговельна справа… Млява, хронічний дефіцит, вічний непорядок. З кожним реченням його голос набирає все більшої і більшої гостроти, вислови все менше і менше вибагливості, рухи все гвалтовнішої різкості. Зала починає хвилюватися. Там то там встають то сідають неспокійні постаті, ніби їм хочеться щось також казати або кудись звідсіль тікати… Обличчя їх набирають барви, очі огню. Падають вирази:

"Правильно! Так! Геть з ними!"

— Я думаю, товариші,— казав переконано Йон,— що вже давно настав час, і то найбільший, зробити з цим якийсь порядок. Ті люди мають бути там, куди вони належать, але не тут, у нашому кооперативі. Хай хто скаже мені, що кажу неправду, хай хто спробує виправдати їх злочини перед працюючими людьми, що їм повірили, що за ними пішли і що, нарешті, довірили в їх руки свої тяжко запрацьовані гроші.... — Він розвиває це своє твердження все новими і новими зворушливими, повними розпачу фразами і завершує мову гострим закликом: — Взиваю до всіх тут присутніх: не майте до них милосердя! Женіть їх від себе! Кермо і влада належать нам! Працюючим!

Мова урвалася, буревій криків і оплесків покрив останні слова промовця, на залі

зчинилась метушня, деякі зриваються з місця… Сергія відчайдушне дзвонить і на ціле горло кричить:

— Тихо! Це не ярмарок, а збори!

— Геть! Не хочемо тебе слухати! Ти з буржуями!

— Прихвостень!

— Сволота!

На весь зріст зривається могутня постать Кіндрата.

— Хочете битись! Битись хочете! Хто перший? Ходи! — і при цьому здвигнув свого тяжкого стільця. Але бурю втихомирив Йон.

— Товариші! — казав він вже спокійно.— Прошу спокою! Зала поволі затихала, всі сідали на місця… Останній сів Кіндрат… Він попередливо ще раз оглянув всіх присутніх, поставив на місце стільця і обережно присів. Слово забрав Рона, він був вже знервований, а тому його мова втратила звичайну його грайливу блискучість.

— Так,— казав він.—Вам тепер можна все казати… Язик без костей — розуміється. Тепер може кожний щось казати: і те не так, і тамте зле, і того їм ще бракує. Тепер, само собою, все дозволяється… Особливо коли ми тут, а не там деінде… Коли вже маємо ці ось наші, напевно, не такі, як хотів би товариш Йон, але все-таки певні, реальні здобутки… Коли маємо тепло огрітий і ясно освічений будинок, і крамницю, і читальню, і часописи… Але де, питаємо, були ті мудрі голосні люди, коли нічого цього не було? О, вони були, розуміється, заняті… Наприклад, розбивали один одному голови… (на залі свист)…

Сердито задзвенів Сергіїв дзвінок, і його глухий голос викрикнув:

— Прошу не перешкоджати говорити! Хто буде робити непорядки — попросимо за двері! Рона продовжував далі:

— Так. Визнаю. Маємо чимало недоліків… Бракує і досвіду, і традиції… І взагалі того всього, що зветься культурою… Але поки що ми горді і тим, що маємо… Що ми нашими власними, дуже скромними силами досягли те, що ось вже є. А коли є то зле,— прошу направити. Прошу. Ходіть, беріть у руки книги, працюйте. Перешкоджаю я — буржуй, експлуататор, народна п'явка… Дуже добре. Я відійду. І так я вже більше нічого не зможу на це давати… Всі мої десятини вже пішли… І здебільша на це саме… Але для чого той вереск, та істерія… Ми ж, дяка Богові, не циганський балаган, ані большевицький мітинг… А загальні скромні збори кооперативу…

У залі нова буря — крики, свисти. Рона розводить руками, дивиться понад головами, його шкельця пенсне поблискують. Крики не втихають і Рона зрезигновано сідає. Його повні уста нервово стискаються, йому напевно смертельно хочеться курити.

До слова зголосився Володько.

— Поки що слово має Андрій Андрійович! — кричав Сергій.

— Я зрікаюся,— махнув той рукою.

— Тоді прошу Довбенка,— сказав Сергій. Володько встав, гамір на залі втихомирився, його давно вже не бачили і були цікаві, що він скаже.

— Я,— почав він,— не маю наміру і не можу говорити багато і красно… Є дивно і

одночасно приємно ствердити, що, порівнюючи за короткий час, я не пізнав свого власного села. Видно, життя жене нас в шию і ми все-таки рухаємось. Ще вчора ми німі риби, а сьогодні, диви, вже кричимо на ціле горло... І непогані маємо голоси, шкода, що нема диригента, а то вийшов би добрий хор... Хочеться думати, що старі знані часи святителів архиєпископів Антонія та Євлогія минули безповоротно, коли то було "малчать і нє разсуждать"... Трохи гірше, що вони лишили по собі спадщину... І досить-таки тяжку, досить глибоку і досить погану, якої ми ще не скоро позбудемось... Ми ще все і все — паки й паки — не знаємо самі себе — раз монголи, раз хахли, раз малороси, а тепер ось ще одна нація — товариші... Хтось, звідкільсь, щось нам нашепче до вуха і ми вже готові за те розпинатися, битися, ненавидіти один одного... Отже ж, здавалося б, що кожний з нас має на плечах свого власного баняка і кожний щось там у ньому варить. Та будьмо ж нарешті самі собою! Думаймо своїми головами! Тож маємо ми і свої справи... Наші, кровні, тутешні і не тутешні... І мова, і освіта, і культура, і господарство, і політика... Чи маємо розпинатися лишень за когось?.. Кажемо — товариші! Певно, що товариші... Але мусимо також знати, хто вони, звідки вони і чого вони від нас хочуть? Ви знаєте ось мене, я знаю вас... Знаємо себе як облуплених... Скільки з'їджено разом капусти, скільки випито оковитої... Скільки наспівано, натанцьовано... А тут ось враз ми чуємо, що ми, тобто моя скромна особа, є якийсь непрацюючий елемент, що я надавав вам якихсь недобрих газет, поганих книжок, що я буржуй, що Сергій мало не якийсь банкір Морган... Тут ось між вами і мій батько... Хочте мені вірте, а хочте ні — а як ніяк не менше працюючий, ніж наш шановний товариш Йон... І книги, які ми тут читаємо, все-таки наші книги, нами написані і про нас написані... І газети, які ми читаємо — наші газети, видані у Львові, у Луцьку... І нашими людьми. Про наші справи... І я ніяк не можу зрозуміти, чому вони не подобаються нашому товаришеві Йонові.

Але я чую і бачу, що йому подобаються інші книги і інші газети... Видані десь інше... І кимсь іншим... Дуже добре знаємо, що то за книги і що то за газети... Там на них написано: пролетарі всіх країн — єднаймося! А хіба ж ми пролетарі? Ви, я, всі тут присутні?.. Ось хай нам наш товариш Йон пояснить, що то є пролетарі... Це є ті люди, що нічого не мають. Ні кола, ні двора, ні навіть імені, їм навіть кажуть, що вони не мають батьківщини... Маркс каже їм дуже виразно: пролетар не має батьківщини. Він лиш сам по собі голий, босий пролетар... І що такі люди мають в цілому світі поєднатися...

Добре. Хай собі на здоров'я єднаються... Але мені не-відомо,чому товариш Йон і нас закликає до їх товариства... Ми тут у нашому селі живемо з діда, прадіда і ще прапрадіда... Тисячі і тисячі років... Це наша земля.. Наша батьківщина... І маємо ми тут поля, городи, садки, хати, клуні... І кумів, і сватів, і будні, і свята... Ні, ні, мої милі... Ми тут ніякі пролетарі... І я ось вас тут одверто питаю, чи хотіли б ви ними стати? Тобто стати тими самими пролетарями?

Дуже п'яний вопрос, як сказав би наш товариш Корній... Бо ціла кумедія в тому, що ті самі святі пролетарі, об'єднавшись поки що лишень на території царської імперії, під

командою поміщицького сина Леніна і куркульського сина Грецького, рішили силою накинути свою владу всім людям усієї країни і все населення обернути в пролетарів. Відобрати від них все, що хто мав, зрівняти їх з тими найбіднішими і почати життя від печі. На їх мові це зветься диктатурою пролєтаріяту. На мові людській це було б насильством, безправ'ям, грабунком. Але саме така штука на нашій землі, отам далі за Шумськом вже переведена... Пролетарями Лєніном й Троцьким... За допомогою таких пролетарів, як наш бундючний товариш Йон... (На залі почувся сміх).

Смійтесь не смійтесь, але це гіркий жарт. За це міліони людей позбавляють життя. Виганяють з дому, розбивають родини, ув'язнюють, засилають.. Зрештою, ви їх всі ще .бачили... Пригадуєте ті всілякі "развьорсткі", "уравніловкі", "продналогі", "ліквідації ізлішков", "всьо на фронт"... Як то чистенько обчищали вони ваші хліви, комори, засіки, сади. Обіцяли все дати, але поки що тільки все забрали. І коли дадуть, невідомо, І тепер там одно лиш виразно ясно: люди не мають чого їсти. Так, мої шановні друзі! Не мають чого їсти. І не мають чого одягнути. Вони обідрані, босі й голодні. І тисячами тікають через всі границі, ними набиті всі наші тюрми, їх ув'язнюють, їх вертають назад — найнещасливіші сотворіння роду людського, пролетарі над пролетарями, колишні такі ж селяни, як ось ми тут, на цій землі... Батьки, мами, брати, сестри — дорослі, старі і діти. Чи хотіли б і ви такими стати? Відповідь тепер за вами,— закінчив Володько свою мову.

І після цього сів. Це зробило помітне враження, на залі зчинились оплески, Йон миттю зірвався з місця і викрикнув:

— Я прошу слова!

— Поступила пропозиція припинити дискусії,— відповів Сергій.— І мушу подати її на голосування.

— Я прошу слова! — вперто домагався Йон.

— Не можу дати слова, поки не проголосуємо пропозиції,— стояв на своєму Сергій.

— Слова, слова, слова! — кричали прихильники Йона.

— Тихо! Ви не худоба і це не є хлів,— безцеремонне відповів Сергій. Але зала не втихала, а скорше навпаки... Всі встали з місць, і ті, що були за, і ті, що проти. Кіндрат не витерпів і знов хопився стільця. Навіть Матвій, що так уважно і спокійно слухав все, що говорили, не видержав і встав.

— Люди добрі! — казав він. Хтось з публіки викрикнув:

— Тихо! Дядько Матвій хочуть слово сказати. Всі оглянулись на Матвія, зала поволі втихала, деякі сідали на свої місця, а згодом трохи заспокоїлись. Матвій незграбно, як завжди, як і все, вів свою мову.

— Люди добрі! — повторив він ще раз те саме речення. його голос спокійний, майже тихий, але слова звучали твердо і виразно.— Помиріться! Ну, за що тут мова? Я не маю що більше сказати, за мене сказав син... Я ще трохи додам ясніше: з большевизмом нам не по дорозі! Ми люди, а там злодії. Я їх бачив не раз і ніколи не забуду...

— Правильно! — викрикнув якийсь дядько високим фальцетом.

— Так! Правильно! Бачили їх! Досить! — встало ще кількох дядьків.— Геть з большевизмом! До чортової матері!!

Здавалось, прихильники Йона, як звичайно, піднімуть бучу, але цього не сталося. Було помітно, що їх значно зменшилось, а ті, що далі стояли на своєму, стратили свій порив. Сергій знов почав дзвонити.

— Люди добрі! — гукав він.— Це ж не політичне віче, а загальні збори кооперативу. Прошу до діла. Забороняю говорити не на тему, особливо тим, що не є членами… Ставлю на голосування пропозицію припинити дискусію. Хто за — прошу підняти руку.

Більшість було за. Володько підняв також руку. Йон не підняв, був червоний, сидів насуплено. Він уважно слідкував за залою і був виразно невдоволений.

Дискусія припинилася. Дальша точка — вибір нової управи. Володько запропонував уділити старій управі абсолюторію. Більшість було за резолюцією. Стара управа уступила, оголошено п'ять хвилин перерви, щоб скласти список нової управи.

Було вже досить пізно, люди вставали з місць, збивались у гурти, заставляли проходи. Йон був сердитий, він намагався цього не показати, але його намагання були марні. Він склав також свій список і подав Сергійові. Рона підійшов до Матвія.

— Дякую вам,— казав він.— Без вас було б тут погано. Матвій, здавалось, не звертав на ці слова уваги, він збирається додому, більше він не має що тут робити, і непомітно відійшов.

Збори тривали далі. Складались списки, голосували. Йон був остаточно збентежений, коли його список перепав. Він домагався переголосування. Йому дозволили. Голосували вдруге. Його прихильники підносили по дві руки, але і це їм не помогло, а скорше пошкодило. Управу вибрано за списком: Сергій-Володько-Рона. Залишились переважно старі члени, на місце великого товариша Ілька увійшов Володько, на місце блаженного Симона — дядько Михалко. Йон, Ілько, Никон і Демид лишились без нічого. Демидові ніяково й прикро, він потрапив до тієї партії тільки тому, що був старий приятель Йона, але він ніяк з ним не годився колись, а ще менше тепер… Тепер він хотів би вернутись, бо "що мені з того пролєтарства"… "І кому воно потрібне взагалі"…

Але Йон мав ще досить своїх прихильників і без Демида, особливо з молодших хлопців, як Трохимів Кіндрат, як Деберний Сидір… Хлопці, хоч і молоді, зате бойові і для Йона це добра потуга.

— О, ні! — намагався він бадьоритися.— На цьому ще не скінчилося. Ми ще поборемось... Повоюємо. Большевики так легко не здаються...

І він відійшов. За ним відійшли всі його поплічники, люди розходились взагалі і згодом залишились тільки найвірніші, старі, випробовані члени нової управи. Рона тріумфував...

— Ой, чую, що буде у нас знов мокро,— казав він, натякаючи на гостину, які він любив робити з приводу своїх успіхів... — Кіндрате! Кажу! Буде дощ!

— І є за що,— казав Кіндрат.— їй-Богу, є за що, Андрію Андрійовичу! А я, знаєте, вже був готовий розколоти крісло на чиїйсь голові...

— Но, но, но! У нас крісла дорогі. Дядько Матвій зробив краще. Одно добре, просте слово: і крапка! Кажу: для селянина часом важить одно слово. Коли воно в точку... Але, панове! Завтра неділя! Вечір у мене! — казав Рона.

Розходились. Була туманна, нехолодна ніч. Село спало, але там то там все ще стояли гурти дядьків, які захоплено обговорювали свої останні збори. Таких зборів у цьому селі не було, як світ-світом. Свята, чиста правда!

Кіндрат пішов проводити Рону, а Володько пройшовся трохи зі Сергієм.

— Знаєш,— казав Сергій,— твій старий сьогодні себе показав. Ніколи не сподівався...

—— Він може. Він завжди був такий. Але Рони він не похвалює. Не за те, що Йон. Не за панство. А за те, що той не вміє бути паном... На його мові — господарем.

— І дивись, як послухали. А там же були вперті йонівці. Як ось мій власний батько. Я помітив, що і він підняв руку за нашу управу... А диви! У Левинських світиться,— змінив тему Сергій...

— Хворі,— відповів Володько.— Нікого з них не було на зборах...

Вони ще пройшлися разом ген до школи і розійшлися. Володько вертався, мав добрий настрій, але, проходячи побіля церкви, знов згадав Левинських, а в тому також Наталку, яка була так само хвора. Так би зараз пішов до неї, лишень ніяк це не випадало робити. Йшов тим своїм знаним селом, і видавалось воно йому дуже дивним, надмірно загадковим, повним всіляких таємниць, по-своєму глибоких, як сама вічність.

Коли прибув додому, батько вже спав. Лежав, як звичайно, на полу під стіною горілиць, прикритий кожухом. Він не міг лежати на бік з огляду на свою спину. Володько хвилинку дивився на батька, поправив на ногах покриття, а мати з. другого кінця полу тихо казала:

— Там на плиті юшка. Вже зовсім вихолола...

— Нічого,— відповів Володько. Йому не хотілось навіть їсти, був надто схвильований... І, напевно, йому не вдасться одразу заснути. Натомість йому хотілось присісти до столу і щось писати. Байдуже, що всі тут же спали, був звиклий, як також були звиклі всі інші в цьому маленькому просторі. Останніми часами на нього часто налягало це дошкульне бажання щось писати. Здавалося, ціле життя спиралося в його голові і вимагало, щоб про нього сказати людським словом.

І Володько дійсно роздобув шматок паперу зі звичайного шкільного зшитка і присів до столу. За тим шматком прийшов другий, опісля третій. Писав про минулий день. В його уяві, ніби на екрані кіна, мигали гарячі червоні обличчя, блискучі очі, звучали голоси. Він зовсім забув, що це ніч і що треба також віддати їй данину. Отямився, коли у вікна ліз сірий світанок і за вікнами виводив свою ранішню оперу півень... А коли прокинулась мати, вона злякалась:

— Дитино! То ти ще не спав?

— Я зараз, я зараз, мамо! — відповів він, дуже швидко роздягнувся, приліг тут же на лаві біля столу на готову постіль, прикрився грубим рядном і заснув. Юшка на плиті так і зісталась стояти прохолола...

Володькові приснився сон: він стояв на подвір'ю Левинських і бачив, як з того подвір'я через сад в глибину відходили дві глибокі колії, так ніби туди хтось від'їхав тяжким возом... У цей час він також і прокинувся, або краще його розбудили, бо у хаті було зовсім ясно і велася голосна розмова. Говорила якась незнайома людина, а потім говорив батько:

— Ну, що ж... Так мусило бути. Божа воля. Чужа людина говорила далі:

— Бідна матушка. Вона стільки витерпіла. А далі запитала мати:

— А коли буде похорон, не знаєте?

Володько розплющив очі і підняв голову. Біля другого кінця столу сидів Довгоногий Архип, і його направду довгі ноги були далеко виставлені на хату, так що вони одразу кинулись у вічі Володька. Руді, вузькі штани залатані на колінах круглими чорними латами. До Володька підійшла Василинка.

— Попівська Ольга померла,— шепнула вона.

— Ще не знати, коли буде похорон,— тим часом відповідав Архип.— Панич Гліб поїхали до Крем'янця замовляти труну.

Володько ліг знову на подушку і дивився на низьку, закоптілу стелю. Ця вістка не здивувала його, він знав, що Ольга давно хворіла і цього можна було завжди сподіватися, але вона навела його на інші думки. Померла. Не стало Ольги. Така молода. Так часто її бачив, жартував, грав з нею на сцені, танцював гопака... І її вже нема... І ніколи не буде... Отець Клавдій все-таки пережив її... Йшли ось такі прості, короткі думки. Вони зв'язували його, ще живого, з тією дівчиною, вже не живою. То, значить, думка живе довше, ніж ми. Особливо коли вона кимсь висловлена... Тривалішою, ніж людське тіло, мовою...

По обіді Володько пішов до Левинських. Саме вернувся з Крем'янця Гліб. З ним прибув також Олег. Не було ні бурхливого вітання, ні радісних усмішок. Гліб виступив із саней у своїй довгій, чорній з вовнистим коміром шубі, Олег у легкому сірому реглані... На санях лежала обкидана зверху шматками мокрого снігу бараниця. Коні мокрі, з позав'язуваними хвостами. З них хмарою піднімалася пара.

Володько висловив братам співчуття і всі разом пішли до хати. У кухні поралася заклопотана матушка. У неї бліде, опале, мішкувате обличчя... Володькового співчуття і привітання вона майже не помітила.

— Глібчику! А Льовочка? Приїде Льовочка? — питала і на швидко.

— Вони приїдуть... Ніна і він. Мабуть, і Женя... Я замовив... Завтра буде готова... — Це малась на увазі домовив

Галя, Роман, Саша. Короткі привітання. Дитяча кімната прибрана, одно вікно відчинене, посередині катафалк і на нім витягнута, прикрита серпанком Ольга. Кілька свічок і хрест стояло в її головах. Обличчя її зовсім маленьке і зовсім воскове. Чорне, гладенько причесане волосся облямовує вузьке, делікатне чоло. Білий, штучний віночок оздоблює голову.

Ніхто не плаче. Обличчя всіх спокійні. Це витворює настрій побожності. Всі люди видаються добрими. Навіть Саша, навіть Роман... Ольга, хоч мертва, впливає своєю

добротою, усмішкою, що застигла на воскових; устах, спокоєм, що сьогодні втілився й стоїть перед очима присутніх. Полум'я свічок освічує його втілення.

Потім всі зібралися в їдальні. Радилися над похороном. Де копати могилу, хто буде нести, які мають бути вінки.

— Ну, а як вам? — спитала після Володька Галя. Вона має на увазі тюрму.

— Нічого,— відповів Володько.

— Виглядаєте добре. Не боялися бандитів? А як є в тюрмі? Мені цікаво… А ми не раз вас згадували. Оля також. Восени якось був дуже гарний день… їй було зовсім добре… Так добре, що забажала проїхатись. У нас якраз були: Женя, башковецька учителька. Гліб мав час. Ми запрягли коні й поїхали. Боже, як вона раділа. Ви ж знаєте Ольгу? Вона така і мила, така наївна… Сміялася, хотіла кілька разів злізти з воза й бігти. Ми їй заборонили. Об'їхали до Жолобок, потім ліс, потім назад дібровою, долиною, аж до озера. Але на другий день вона лягла й вже не встала. Але вмерла легко. Вчора... Вночі... Десь так біля дванадцятої.

Володько вислухав це, а потім оповів трохи про свої переживання.

— Ну що ж... Нічого особливого... Я колись уявляв тюрму страшнішою. Збита купа людей, сморід, крик, брязкіт ключів, вічне тупотіння на коридорі… Але видержати можна. Призвичаюєшся...

Гліб на хвильку також присів до Володька.

— Ви зовсім не з тюрми вийшли... Повний, рожевий,— сказав він жартом.

— Ну, а як ваші справи? — запитав Володько.

— Ет… Ліпше мовчати.— Нахилився до Володькового вуха й прошептав кілька слів... — На другу осінь мене пересадять,— добавив уголос.— Пан інспектор цього року був до мене так ласкавий, що сказав: "Пане колего. Вєншуєн пану. Пан бендзє пщеложони до лєпшего мєйсца". А коли були в моїй кімнаті, знов зачепив портрет Шевченка. Щось йому той Шевченко страшенно не подобається.

— А куди, не сказав? — запитав Володько.

— Ні. Не сказав, але я вже знаю. До Шумська. Буду вчити жиденят... Мені все одно. Але мама. Вона буде сама… Школа вже пропала… Я вже вчу тільки два рази "русінськєго"... Це на тиждень. Навесні має ніби бути плебісцит. То нічого не поможе... То все так собі. Забавки.

Перейшли на вчорашні загальні збори, але Гліб не має багато часу. Треба йти. Прийшов Оле:

— Що тепер робиш? — спитав він Володька.— Може б, ти розповів про своє… Як там велося?

Олег також питає за тюрму. Володькові вже набридло відповідати. Він жартівливо сказав:

— Тюрма чудова річ! Це є теперішня школа. Ціле наше покоління відвідає цю установу. А ти в семінарії?

— Як бачиш.

— Не зайдеш сьогодні вечором до Рони?

— Пішов би, але... Ти ж. знаєш. Хто там буде?

— Багато. Андрій Андрійович святкує перемогу. Вчора ж був бій.

— І ти підеш?

— Мабуть, Я тепер мушу скрізь бути. Тюрма збільшує бажання жити. Ніде не здавалось життя таким привабливим, як там. І тепер дійсно хочеться жити, хочеться змагатися. У мене кругом неприємності... Маю ще суд... Але все-таки настрій добрий.

—Суд?

— Так. Батько мав необережність дати мені перед відходом шість золотих п'ятирублівок. Їх у мене забрали, та ще й подали до суду... За моє жито мене й набито. Але пусте... Вишкрябаюсь. Тепер не хочеться про таке думати. А знаєш, що мені влізло в голову?

—Ну?

— Думаю заснувати в нас дружину копаного м'яча. З театром кінець. Більше дозволу не дістанемо...

— А думаєш, піде?

— Чому б ні. Тільки шкода, що хлопці розбилися на дві половини. Але все одно. На весну беруся за це діло. Я вже. над цим думав. Нема кому тренувати... Я ж нічого не тямлюся в тій,справі...

— А Михайло Рона? Він грає добре. Тільки чи захоче він іти на село. А ти спробуй з ним поговорити. Він ентузіяст...

Потім Володько встав. Треба йти. До Левинських приходили й відходили різні люди. Приїхала стара Роничка. Ольга була її похресниця. Стара увійшла, вся закутана старомодними шалями, й одразу пішла в дитячу кімнату. Олег провів трохи Володька. Прийшли аж до церкви. Вечоріло. Небо затягнуте сірою хмарою, й починає падати рідкий, тихий, лапатий сніг. На вулиці проти козака стояв гурт людей. Чоловіки й жінки. Між ними Володько пізнав Ганку. У чорному, довгому пальті, зав'язана гнідою, теплою хусткою. Вона тепер ще покращала. Повновида, рожева, міцна, з ясними синіми очима.

Володько не зупинявся, йшов швидко, сказав "добрий вечір" і звернув у напрямку до Сергія.

Не застав його дома. Був тільки його батько Макар і сестра Мотря. Макар, видно, спав, тепер звівся з розбитого ліжка й закурив цигарку. Голова його розкошлана.

— Не знаю, де він,— понуро буркнув на Володькове запитання. А після додав: — Ну що ж?.. Ти з панами?

— З якими панами?

— Хіба не знаєш?.. Знаєш добре. Но, но... Тобі то не мине даром.

Володько подивився на нього. Той курив, дивився вниз, спльовував собі під ноги й розтирав чоботом.

— Сергій пішов до Рони,— сказала Мотря.— Прибігала два рази Григоркова Вірка, щось йому шептала. А потім він пішов. Взяв книжку й пішов.

Володько вийшов з хати й подався назад вулицею. Біля школи зустрів ту саму

Вірку.

— А я вас шукаю,— сказала вона.— Була в Сергія і то . два рази.

Вона дивиться на Володька весело, її гарні карі очі сміються.

— Може, ви зайдете до нас? І тата нема, і мами нема, а Терешко десь повіявся. Я сама. Вас хтось хоче бачити. Зайдете? Можемо задніми дверима. Перед козаковою "лавкою" багато людей.

— Хто ж то хоче бачити?

— Все будете знати постарієтесь. Побачите.

Володько зайшов з Віркою до хати. Дійсно, не було нікого.

За стіною в крамниці козака чути гамір. Перед вікнами на вулиці гурти людей. Часом хтось приходить новий, чи відділяється й відходить. Дехто йде вуличкою до Левинських. Швидко проїхали санки, запряжені парою гарних коней з балабонами. Хата розділена на дві кімнаті. Вікна від дороги завішені серпанковими завісками.

— Зайдіть до кімнати,— сказала Вірка. Володько зайшов. Біля столу сиділа Ганка. Нероздягнута, так як її перед тим він бачив. Володько не виявив ні здивування, ні радості. Звичайно привітався. Вона була також поважна й байдужа.

— Я хотіла тебе бачити,— сказала вона,— Ще вчора почула, що ти вернувся… (Коротка перерва. Вірка в цей час вийшла). Ти здивований?

— Ні, Ганко.

— Я вже два тижні Йонова.

— Знаю.

— Так сталося. Я…— Вона опустила очі вниз. Довгі вії прикрили їх. — Я не знала, як все буде… — Мова її затиналася. Слова виходили нерівне. Володько присів на лаві, заложив руки в кишені й витягнув ноги. Дивився в ЇЇ обличчя.

— Все добре, Ганко… Так,— сказав Володько.— Ти добре зробила. Я не маю нічого сказати. Те, що між нами було? Ну, Боже мій… Так буває не раз і не тільки з нами. Життя обертається й все обертає з собою…

Ганка мовчала. Володько встав.

— Я мушу йти,— сказав він.

Ганка підняла на нього очі. її погляд можна було читати… Такий він був виразний і ясний. Він казав: ще почекай, ще не все сказано. Але слів не було, і Володько намірився вийти. Навіть не подаючи руки. Вже на порозі почув:

— Володьку!

Він повернувся й зупинився біля одвірка. Допитливо дивився на неї.

— Я хотіла тобі сказати… Вчора Йон був дуже сердитий… Дуже сердитий. Ти його оберігайся.

В той час у сінях хтось застукав. Чути рішучі, енергійні кроки. Ганка швидко привстає. Вона когось пізнала. Так. Швидко відчинились двері, і увійшов Йон. Володько не встиг відступити в другу кімнату. До того він і не мав наміру це робити. У хаті робилось темно. Першу хвилину Йон не міг роздивитись, хто є. Він ще раз обтупав сніг на чоботях і швидко проговорив:

— Є хто? А-а, ти?.. Дядько є? Кинув погляд далі й побачив Володька. Це Йона здивувало.

— Здоров! Що тут робиш? Бавиш мою жінку? — сказав він енергійно.— Це добре. Старе приятельство... А де дядько? — звернувся знов до Ганки.

Ганка була схвильована, але відповіла спокійно:

— Дядько з тіткою на хрестинах.

Володько насторожився. В його вухах звучали ще останні Ганчині слова. І ось перед ним сам Йон. Високий, дужий сердитий. Ні. Він не сердитий, але прудкий і енергійний. Він зробив кілька кроків до Володька, круто повернув, швидко присів, але по часі встав знов. Володько слідкує за ним очима. Ось він підходить щільно до Володька, руки має в кишенях, очі мружить, уста кривить у в'їдливу усмішку.

— Ти мав би бути сьогодні в Рони,— процідив він крізь зуби.— Один з ідіотів буде справляти "перемогу"... Ха-ха-ха! — зайшовся він зненацька реготом.

— Ти мене вважаєш за великого дурня,— спокійно відповів Володько.

— За середнього... Йди, йди, голубе... Будь свідком, як стікатиме гіркою чаркою Ронова земля в Кіндратове черево. Ідіоти думають, що це "перемога"... Рятують себе шахами, кооперацією... Все одно... Що вже гниє — згниє.

Володько дивився йому на прю. Коли той скінчив, він йому відповів:

— Ех, Йоне, Йоне!

На це Йон:

— Ха-ха-ха! — засміявся так само в'їдливо, обернувся й вийшов. Двері за ним брязнули. Ганка зісталась на тому самому місці, що й була. Вона уважно слідкувала за обома. Її зір перескакував з одного на другого.

Володькові ця сцена здавалася дивною. Так, ніби хтось її підготовив. Але Йонів сміх загачив його. Йому було прикро, що той кпиться над ним. Так. Це кпини. Йон чує у всьому свою силу. Володько проти нього хрущ.

— От... Бачиш,— впало два слова. Це проговорила Ганка. Володько повернув до неї голову. У хаті вже настільки стемніло, що на віддалі видно її тільки загально.— Він такий завжди,— казала вона.— Я сама його боюсь. Я його боюсь. Мені здається, що він мене один раз задушить... Думаєш, він , любить мене? І ... Ні. Мені це боляче... На другий день по весіллі я відчула це.

— А було весілля? — запитав Володько.

— Не в церкві... Він не захотів. Ми тільки записалися в волості.

— І ти згодилась?

На цей запит не було відповіді. Хвилинка тиші. За стіною в козака вибухнув регіт. Потім регіт втих, щось ніби впало, вдарилось об землю. Потім почувся крик, і перед вікнами побігло кілька людей.

— Б'ються! — викрикнула Ганка, Вона підбігла до вікна, потім вибігла надвір. Володько не хотів показуватись між люди. Він дивився через вікно. Було видно натовп людей, рух, чути невиразні вигуки. Всі тиснулися до порога крамниці й далі їх вже не видно. Але це тривало коротко. Ось вивели під руки Йона. Вій сильно шарпався, але

кілька дядьків міцно його тримали. Навколо них великий натовп людей, а між ними видно Ганку. Володько залишив своє місце, задніми дверима вийшов на подвір'я, обійшов хату й зупинився збоку на дорозі. У дверях козакової крамниці все ще товпляться люди, але що там сталося, не можна бачити. Отам стоїть Вірка. Володько покликав її.

— Йон побив козака,— сказала вона.— Зайшов до крамниці... Там були люди. Йон почав придиратися. Каже: ви козак? ви козак? Ви, каже, не соромитесь в'язатись?.. Козак, а гне шию... Тут він сказав погане слово. Люди засміялися. Козак йому сказав; "Йоне! Вийди з моєї крамниці". "Як?" — крикнув Йон. Тріснув козака в вухо. Козак на нього. Перекинули прилавок, розбили лампи. Йон схопив пляшку й вдарив козака по голові. Той впав... Йона схопили й повели.

Смеркало. Володько покинув Вірку й пішов дорогою. Біля поліції знов натовп. Володько на хвилинку зупинився й довідався, що Йона заарештували. Люди самі придержали його й віддали комендантові. Потім Володько пішов до Рони.

Йшов півгодини. Там повно своїх людей. Кіндрат, Сергій, Антін, навіть Демид. Всі веселі, червоні, на столі пляшки, світиться велика лампа, топиться в грубці. Проти Володька появився Рона з пляшкою та шклянкою в руках.

— Швидко!.. В стелю!.. — наказував Рона. Володько випив.

— В стелю!..

— Ні,— протестував Володько.

— Тепер за ваше здоров'я.

— В стелю! — крикнув Рона.— Кіндрате. Скільки ми випили?

247

— Нєзвєстно,— хрипло відповів Кіндрат. Володько ще раз випив у стелю, зробив рішучі кроки до столу й твердо поставив шклянку. Він швидко п'янів.

— Сідай! Де був? — казав Кіндрат,— Справимо перемогу й твій вихід. Хай згине наша комуна! Хай живе!.. Ех, все одно! Ми трохи дійсно ідіоти... Але мусить і так бути...

— Брось дурака валять! — крикнув Рона.— Ідіоти — хто не вміє жити. А ми живем!

— Правильно! — крикнули всі хором.

— "Бистри как волни всє дні нашей жізні! Что час, то короче к магілє наш путь. Налєй, налє-є-єй, та-а-ава-аріщ, заздравну-у-ую чару!" — затягнув фальшиво Рона. Йому підтягнули Антін, Кіндрат. Володько мовчав. Йому хотілося закусити поганий смак горілки, але не було чим. Відчував, що всі його нерви опадають, що голова туманіє. Вже давно не пив горілки. Голова не хотіла триматись на в'язах і все хилилась. Кіндрат міцно вдарив рукою по плечах.

— Що? — крикнув він.— Втомивсь? Володькові ще одну! "Гей, хто п'є, тому наливайте! Хто не п'є, тому не давайте!" Закури! Ось "табак, пєрвий сорт місаксудій"... Не куриш? Чорт з тобою!

—— Йди геть, Кіндрате! — грубо сказав Володько. Його нападає злість. Якого чорта він сюди зайшов? Встати й говорити? Що? До кого? Проповідувати? Йому стає шкода Йона. Зараз він думає про нього, а головне, чує Йонів сміх. Гордий, в'їдливий сміх.— Ти,

Кіндрате, як барило! Ллєш, ллєш у себе, й нема кінця. Коли перестанеш пити? Он Йон побив козака!

— Побив козака? — здивувався Рона.

— Побив козака? — відгукнулись решта.

— Хлопці! — заговорив Кіндрат.— Вип'єм за ко... тьху, чорт!.. За Йона! За хороброго Йона!

Рона вже був підняв шклянку, але одразу роздумав. Він ще був здібний думати.

— "Дядьо" (так зве він Кіндрата), забігаєш наперед. Наш Йон скінчить на шибениці. Так, так... Це безперечно. А цікавий і винятковий тип. У своїй останній п'єсі...

У цей час увійшов новий гість. Всі знов встали. Був це Олег...

— У-У, Олег!.. — продовжував мову Рона.— Якими вітрами? — пригадав, що в Олега померла сестра, намагався стримати настрій.— Пробачте... Дуже й дуже пробачте. І матушку Лідію Константиновну перепросіть за мене.

Сьогодні я не міг... Якраз веселе перебило смутне... Але я заїду завтра зложити мої співчуття...

— Але ти все-таки вип'єш? Вип'єш? — приставав Кіндрат. Не чекав на відповідь і наливав... Олег, між іншим, розмовляючи з Роною, взяв чарку, не дивився на неї, а говорив... Потім, ніби пригадав, що в нього чарка, кинув на неї побіжний погляд, проговорив "за здоров'я всіх" і вихилив. Кіндрат налив ще...

— Я,— казав він,— розумію. У мене також вмирали сестри. Пий, пий, брате! І предки наші колись лили за померлих, а ми також... Як це ти кажеш, Володьку?.. Тра... тра...

— Традиція,— підказав йому Олег.

— Трамтадиція! Чу-у-удо-о-ово! От слово, хоч і не наше... А що всі пили, то це так... Пили, небіжчики. Завжди й скрізь... Родились — пили, женились — пили, вмирали — пили... Купували щось — також пили, а продавали... Пили-и-и! Ух, і пили! А ми, брате, також... Не відстаємо й ми... О-о, нє-є! Бо от я так думаю: наша людина... ну, як вам сказати... Мала, безсловесна, нудна... Сидить, чухається, як Сергіїв батько, й думає, думає, як наш Тараско... Все думає та зо всіх боків думає... А вип'є чарку й одразу: рух, мова, спів... Гори верне... Подивись на одного, коли під чаркою! Не мужик, а людина. Щось їм, нам, вам — всім бракує... Мабуть, ми надто тверезі... Ні, Володьку? Скажи от ти. Ти завжди нас навчав, а тепер мовчиш і також думаєш, і горілки не п'єш, і дівчат не так любиш, і не куриш... Ну, от кажи: неправду кажу? Га? Не є ми до чорта тверезі і, коли щось до чогось, мусимо трошки п'яніти, щоб показати себе... Юнаки... Ми всі юнаки... З бородами... Не відважні, і віриться, і хочеться, та мама боронить...

— Кіндрате! Закрий сплювачку,— проревів Антін. Кіндрат урвав мову й подивився на Антона, на Сергія, на Рону, на всіх по черзі...

— Що? — гостро запитав він.— Образив кого?

— Бога.

— Ні... Жартуєш. Бог на таких не гнівається. На п'яних ніхто не гнівається. П'яні роблять гріх — нічого. Б'ють слабших — добре. Рвуться наперед і завжди своє беруть...

Але я тебе, мудреця, одного й другого, спитаю: як бути п'яним без оцього? — Він загорнув широкою долонею пляшку й стукнув нею об стіл. Швидко подивився на всіх — очі бігали.— Мовчите? Так. Ніхто не скаже. Без цього ми швах... Ми ніщо... Ми отакі... — І показав рукою при самій землі.— А я вам скажу, що є люди на землі, що й без цього п'яні... От як. Завжди п'яні! От такі, як ми тепер... Ні, Володьку?

— Йон каже, що ми ідіоти,— проговорив понуро Володько.

— Ха-ха-ха! — розреготався Кіндрат. За ним посміхнулись інші, кожний на свій лад.— Кажеш, Йон? Йон ще нічого не знає. Йон ще зелене... Він на фронті не був. Він смерті не бачив. Він ще літає... А! — зненацька зупинився Кіндраті з піднесеним, брудним, зачовганим пальцем.— А знаєте?! Маємо! Ми маємо п'яного й без цього... Йон! Він, він! Ах чорт бери! Він большевик, а ті п'яні... І через те вони беруть. Ні, Андрію Андрійовичу? Тож ми з вами як-не-як, а... гниємо... Ми старі, добрі люди, що ллємо пляшками горілку... А ті, сучі діти... Треба б хіба й нам щось таке... П'янюче, отруйне, щоб кров заграла, щоб ми могли бити козака за те, що той зі злими людьми... Що видає нас... Що продає... Та ж ми мовчимо. Ні? Мовчимо! А Йон б'є його!

Тут Кіндрат різко урвав слова. Дивився на всіх своїми глибокими, малими очима, що бігали, ніби в сліпця. Здавалось, він намагається щось особливе побачити. Здавалось, перед ними завіса димова й він швидко шукає місця, куди б можна глянути й побачити. З його уст виривались і бризкали І навкруги слова — спочатку смішні, потім поважні, ще потім сердиті. Всі дивилися на нього і, хоч у всіх очі п'яні, бачили, що Кіндрат паленіє не тільки від горілки, але й сам від себе., У ньому вже щось засіло й вимагало прояву. У ньому є другий Кіндрат, і це всі відчули.

Ну, але де його прояв? Це питання вже не раз ставив собі Володько. Це розумів також Сергій. Рона над цим не думав, бо його думки йшли в іншому напрямку, але йому не чуже розуміння дійсності. Хворої дійсності, п'яної й нерозумної...

Одначе цього досить. Всім обридає таке положення, й всі піднімають чарки. Дзвенить шкло, переломлюється світло в чистій рідині, горять променисті очі, гримить сильна пісня., Антін, Демид, Олег — з другого боку Кіндрат, Сергій, а над всім Рона.

Десь опівночі всі вийшли. Глибока, чорна, мов угіль, ніч Все мовчить, тільки вітер поволі по верхах дерев ступає зачіпаючи ту чи іншу галузку. Але внизу кущі бозу, що от чують ронівський будинок, мовчать зовсім, І молоді смеречки мовчать. Грабовий висад також стоїть непорушне й мовчки. Далі садові дерева — яблуні, що закривають гіллям і невидиме небо, творячи темноту густим мороком.

Парубки йшли поволі. Спереду Володько й Олег. За ними сам Сергій. Кіндрат зістався в ронівської наймички. Антін з Демидом обнялись, тупали по вогкому снігу й намагалися співати...

Трохи нижче над самою дорогою, де було кілька кущів ліщини, на стежці щось лежить. Щось чорне.... Володько й Олег насилу помітили й майже спіткнулись. Чорне миттю зривається й світить Володькові в обличчя електричним ліхтариком...

— Який чорт! — гукнув Володько. Але в той час зо всіх кущів вибігли люди. Володько відчув на голові міцні удари чимсь твердим. Миттю підняв руки й схопив

чийсь кілок. Від несподіванки з'явилось безліч сили, рванув кілок через голову наперед, відчув на плечах тягар, але крутнувся, й тягар спав. Кілок зістався в його руках. Був на пригірку. Знизу бігли проти нього три чи чотири чорні постаті, але він розмахнув кілком і бив зверху просто по головах. Бив пристрасно, з запалом... Чув, що влучає добре, і, хоч це йшло швидко, відчув насолоду справжнього, небезпечного бою. Але саме тоді його вдарено по голові. Раз, раз, раз!.. Чути, б'ють, хоч не болить, тільки бризнула кров і посочилася з-під кепки на чоло. Потім хтось схопив його кілок. На голову падали все нові удари... Він пригнувся, й кілок виховзнув з його рук. Почав тікати й біг вниз понад проваллям дороги. Не бачив нічого, крім снігу під ногами, нічого не чув і навіть забув, що тут десь його товариші. Здавалось, що вони десь зникли, а все, що сталося, рухнуло на нього самого. Пробіг кроків п'ятнадцять і оглянувся. Майже за його плечима хтось гнався з довгим кілком, і Володько побіг далі. За ним чути матюк, і одночасно на його голову вище вуха над чолом паде сильний удар. Володько одразу клякнув і пальцями обох рук торкнувся снігу. Але зараз зірвався знов і смертельно схвильованим голосом викрикнув:

— Ільку!

Він не здавав собі рахунку, що це дійсно Ілько, але голос, що матюкав, здавався Ільковим... Володько побіг три кроки й клякнув знов... Знов торкнувся пальцями снігу й знов зірвався. Потім ще раз клякнув над самим проваллям дороги, причому послизнувся й полетів сторчголів.

На цьому скінчилось. Ця подія налетіла несподівано й швидко, як буревій. Загуло, закрутило, кілька неясних викриків, тупіт і — зникло. П'ять-сім хвилин —не більше.

— Володьку-у-у! Володьку! — це біжить згори Олег.

— Олег! — викрикує Володько. Олег пробіг було, але круто повернув і стрибнув просто в провалля до Володька. Той намагався звестися... У голові і шуміло й очі запливали мокрим. "Ах, чорт... Ах, чорт!.." — повторяв він. Правою рукою впирався в сніг, лівою згрібав з чола кров, що лилася безупинно. Болю не відчував, тільки в голові шуміло... Олег був надзвичайно схвильований.

— Що тобі? Що тобі? А я пізнав. То був Ілько. Я спіймав за полу його венгерки, але він мене навідмаш вдарив. Ах, коли б я мав кілка... А Антін одного здушив. Повалив на землю й здушив... Йон також був... Він вдарив Демида... їх було з десять...

— Але ж Йон у поліції...

— Демид добре його бачив... Мабуть, пустили... Надійшли Антін, Сергій і Демид. Володько вже вилазив з провалля. Сергій засвітив ліхтарку.

— У-У-у! — вигукнули всі, побачивши Володька.

— Що? — казав він спокійно й посміхався. Той сміх виглядав дивно. Криваве обличчя й білі зуби.

— Розбили голову? — падали запити.

— Це так, як мені у Башківцях,— сказав байдуже Антін.

— Ах, шкода... У нас не було ніякого патика... А напали на одного... Всі погналися вниз... І Йон, Він був. Я бачив.

— І я бачив,— сказав Демид.— Він мене потягнув через спину. Я розмахнувся, але він втік.

— А я підбив одного… Здається, Трохимового Кіндрата… І Впав на нього, а він вереснув, як заєць... Так запищав.

— Куди ж тепер? — питав Сергій.

— Тільки не додому,— сказав Володько.— Вернемось назад. Я мушу обмитися...

Він зняв кепку й обережно обмацував голову.

— Ціла ще... Нічого! Загоїться... Той останній удар мене зрізав... Це був Ілько... Чув його лайку.

— Хто б не був, але ми їм цього не подаруємо. Як війна то війна! — сказав рішуче Антін.

XII

На голову Володька, крім тих кілків, валилось все більше й більше неприємностей. Кожний день приносив нове. Воно входить у його звичку. Боліла голова. Не зав'язував її, щоб не страшити матері. Прикрив струпаки волоссям і так ходив. Але з кожним днем біль не зменшувався, а навпаки. По селі скрізь говорили… Про нього, про Йона, про козака. Втручалась поліція. Кликали всіх і питали. У понеділок прийшла "повістка" на суд. У вівторок мав іти на похорон, але замість того пішов до суду. Приніс тридцять злотих кари. "Фатальне число". Тридцять, тридцять і тридцять... Запас тридцять, рублів тридцять, кара тридцять...

Читальня йшла зле. Село поділилось на два табори. Після останніх подій не було вигляду на якесь примирення. Навпаки. Кіндрат не хотів нічого чути. "Зіб'ю Йона на квашу й кінець". Говори з ним. Вечором село жило обережно. Ті й другі ходили з дрюками. Червоні (до них придали цю назву) сходилися в хаті Йона або в когось з "товаришів". У читальні грали в шахи, співали, читали часописи. Вечорниці частинне скасовано. Останніми днями село облетіла вістка, що в хаті Симона Кисілюка сходяться якісь "баптисти"… Кажуть, сходяться, Симон їм читає, вони слухають, потім Симон проповідує, що настав час наближення страшного суду, на землю зійде Христос, що буде карати грішників. Має ніби приїхати якийсь чужий проповідник. Навесні буде хрещення. Вже ніби приступило п'ятдесят людей, бо, кажуть, "вони" мають правду. Вони за те, щоб не пити горілки. Вони, щоб не вбивати. Вони, щоб не красти. Вони, щоб любити свого ближнього, як себе самого… А тут всі, як вовки. Жеруться, б'ються, розбивають голови, проливають людську кров. Нащо це людям? Краще жити за словом Божим, а коли нема доброї церкви, коли її слуги впали в гріх і коли священики стали єретиками, тоді сам Бог посилає людей праведних, щоб виводили з неволі сатанинської грішників. І таким правовірником, таким Божим посланником у селі став колишній столяр-п'яниця, тепер брат Симон Кисілюк. Він працює кожний день у поті лиця, як Іосиф праведний. Струже, теше… З хати повиносив "ідолів", бо "Бога чоловіку невозможно видіти", а люди саме Святе письмо поганять і малюють Бога з бородою, з вусами, з носами і рівняють до себе, ніби він їх брат. Симон зрозумів, що, як так буде далі, страшний суд неминучий. Земля провалиться, вибухне огонь і все спалить, як це

було в Содомі й Гоморрі.

Переконати його нема сили. Він вже інша людина. У нього руки, ноги, голова, але він не такий, як всі. Він якесь дерево. У ньому нема ні гніву, ні сміху, ні захоплення, ні обурення. Він, мабуть, своєрідно вмер, тільки один натяк його зістався на землі. Він виразно бачить Бога. Він говорить з ним у своїй робітні. Геблює, струже... З нього капає піт, а уста його шепчуть: "так, Боже!" Або: "даруй мені. Боже. Ти ж знаєш... Я слаба людина. Я подумав зле... Грицько наді мною сміявся. Я в душі сердився на нього, але це було зле. Я мусив прийти до нього й вклонитися йому до землі. Ні?" А Бог йому живими словами відповідає: "Певно. Так. Ти, коли хочеш спастися від вічних мук, мусиш якраз так робити...". "Але це, Боже, також гріх. Я хочу себе спасти, а мої брати мають іти в гесну огненну, у пекло". "Ти думаєш правдиво,— каже Господь Бог.— Але мусиш і братів вести за собою .."

Через те кожного тижня Симон збирав до себе братів і смиренно переказував Божі глаголи. Слухали його уважно, побожно. Приходили до нього з Жолобок, з Угорська, з Чугалів. Він ходив на Одерадівку. Це невеличке сільце далеко від шляху, у долині серед лісу. Там люди завжди були похмурі, а тепер Симон забрав їх усіх, і вони зовсім вмерли, так само, як він. Зникли пісні, зникли вечорниці, зникли музики. По хатах тихо, тільки час від часу хтось завиє побожну псальму.

І взагалі село було якесь напружене... Так, ніби воно до цього часу не жило й не думало, а спало, тепер воно зненацька прокинулось і починає швидко думати про релігію, про політику, про науку. Думає не в порядку й надто поспіхом... Збивається, заплутується, але вперто думає далі...

Матвій дивився на все по-своєму. Спокійно, поважно, розумно. Раз після того, як Володька побили, сказав йому:

— Знаєш. Якось треба тобі змінити роботу. Так не піде. Нас заморять карами. Сам подумай, скільки я вже заплатив, а це не кінець. У нас недобудована хата.

Володько мав необережність відповісти:

— Я не за це думаю.

Батько подивився на сина суворо.

— А що? — сказав він твердо.

— Я таки тут не буду.

— Ага! — кинув старий і відійшов. Другим разом він казав синові:

— Як таки можна бути таким... Все кудись у чужину і в чужину... Ну, а тут? А своє? Не любиш землі?

— Я хочу здобувати право,— відповів син,— Для неї самої. Ви ж завжди мали землю! Ні?

Матвій допитливо подивився. Що, мовляв, хоч'... Володько продовжував:

— Всі ми мали землю, а де було право на неї? Хто був наш дід? Раб! Прадід? Також раб! Ми? — І він зухвало підкинув головою, вимагаючи відповіді. Батько мовчав.— І через те от треба йти. Думаєте, я знаю куди? Ні! Я не знаю, але йти треба. Це знаю!

У нього гоїлись на голові струпаки. В нього вже зріли нові плани. Бачив, що війна з

"червоними" затягається. Ось одного разу Йона таки поважно арештували й відвели. Кажуть, він напав на екзекутора й потовк його. Потім у "гміні" стявся з "вуйтом". Це трохи зменшило напруження в селі. Вечором можна було йти спокійніше. Йонові прихильники самі не відважувались нападати. Одного разу Кіндрат стявся з Ільком і розбив тому голову. Це, казав, за Володька. А Володько покликав Кіндрата й сказав йому:

— Послухай. Ти сам казав: як бути п'яним без горілки? Пам'ятаєш?

Кіндрат кивнув головою.

— Вони вірять, а ми? У що ми віримо? Яка наша віра? Ми розбиваємо один другому голови. Раніше це було за дівчат, тепер за Леніна...

Кіндрат думав.

— Я такими ділами не займаюсь. Твоє діло дати нам віру. Дивись, Симон. Він найшов— А дурень набитий... Читальня, кооператива, часописи... Ну, що ще?.. Україна? Але в Україну тяжче повірити, ніж у манну небесну. Я так думаю.

Був великий піст. Поволі наближалася весна. Сніг гинув, знов падав, щоб міг гинути далі. За цей час Володько нашвидко робив у читальні переорганізацію. Тепер це не було так тяжко, як спочатку. Матеріал готовий. Почали складати спортові дружини. Цілі години посвятив Володько для пояснення значення спорту. Одночасно вчився сам. Ходив до Крем'янця, купив підручник копаного м'яча й самий м'яч. Міркував, де б краще зробити грище. Не було іншого місця, як там на вигоні, де лежать колоди. Треба тільки їх усунути. Вони вже вросли в землю.

Робота йшла. Одно тільки турбувало Володька — що з Наталкою? Не міг з нею зустрітися. Мокрина часом казала:

— Хвора... Вас згадує.

І це все. Тоді Володько звернувся до Насті.

— Вона часом до нас приходить,— казала та.— Зайдіть... Умовилися, що Володько зайде... Вечором. Хай прийде, як може, Наталка.

І вони зустрілись. Наталка була бліда, худа... Очі її ще збільшились. Здавалось, вона самі очі, як це часом малюють на образах святих. Вона намагалась усміхнутися. Від хвилювання бракувало їй слів. Вона підійшла до нього зовсім близько, дивилася в вічі й обома руками гладила його плечі. Це було в хаті при Насті, але вона не звертала на нікого уваги. Володько намагався бути веселий, та це йому не виходило.

— Що тобі сталося, Наталко? — питав. Вона не відрив, від нього очей і мовчки знизувала плечима, що значило знаю".

— Болить тебе що? — питав він знов. Вона, заперечую хитала головою. Він не знав, що її більш питати.

— А ти за мене згадував? — запитала вона. Це були перші її слова.

— Чи згадував? Певно! Завжди! Хотів тебе бачити.., Але ти ж знаєш, як воно є? Ну, от... Але скажи: що тобі? Болить що?

Вона знов заперечила похитом голови.

— Нічого. Я буду здорова. Я вже починаю їсти. Була в лікаря, а той сказав: все буде

добре. Мене боліли груди... Але все тяжке минуло,— закінчила вона. Цим ніби хотіла змінити розмову. Дивилася на нього своїми великими очима, в їх бездонній глибині світилася радість, щастя, кохання. Було це справжнє кохання. Те, що чарує... Те, що в'яже й манить... Те, що опановує й полонить, володіє над душами і серцями. Володько, вже трохи збайдужілий, торкнувся знов його променів і відчув, що знов є такий, як був. Він любить її, хотів би взяти її в обійми й нести кудись з собою. "Моя ти, люба, мила, хороша, добра!.." — кричала його захоплена істота. "Ти, що так полюбила... Що так віддалася... що так зріклася всього, крім мене... " Він посадив її на лаву, взяв її руку й підніс до своїх уст. Вона злякалася...

— Ні, ні, ні... Так не треба,— швидко заговорила вона.— Я ж не попадя... Я проста дівчина... Ти ж знаєш мене...

Але все-таки їй це подобалось. Вона бачила й відчула, що він її не забув. Повіки його очей здригалися. Самі очі горіли тим, що було в них колись. На щоках цвів рум'янець...

— Сьогодні я знову щаслива,— казала вона по часі.— А думала, що вже так догорю... Жила... Ах, як це сказати... Володю? Чи повіриш? Як ти відійшов... Чи маю тобі казати?

— Ну, ну.

— Я собі подумала: більше життя не може мені дати. Я все дістала. І тоді мені не захотілось жити... Все одно... Ні що... Я зробилась, як не своя. От так іду, а землі не бачу Здавалось мені, що лечу... Нічого не бачила... Навіть людей... Бог мені свідок, що правду кажу... Я ходила по полях... Руки ні до чого не піднімалися, а тут до мене з весіллям... Дайте мені спокій! Я не хочу! Відчепіться! Я ледве живу на світі. "Він" прийшов, а я йому кажу: "Іване! бачиш сам. Ліпше зречись мене. Я тебе не люблю". Потім... мати, батько... Ілько. Ет... Я лягла і... Я... — вона не знаходила висловів. Ціла її істота хотіла говорити, тільки не ставало слів. Володько чув її й без слів.— Я не була хвора... Я тільки ниділа. Мене не брала їжа, і я навмисне не силувала себе. У мене з'явився кашель... Мені кажуть: іди до лікаря, а я навіть не могла думати за лікування. Мати були сердиті, а потім і вони зм'якли... Привели Палажку, а та подивилась і каже: вона не хворіє, а в'яне. Так і сказала... Це мене. Господи, як здивувало...

Хвилина мовчанки. Потім вона дивиться й ніби сама собі не вірить:

— Невже це ти? — помацала його цілими долонями.— Все думаю, що це мені сниться... Мені не раз ти снився. Раз, чуєш... — і вона присунулась трохи ближче. Голос її став інтимніший.— Сниться мені, що я вийшла в поле за черешні... Сонце таке... Жита... А між житами дорожина... Тільки не та, що йде до двора, а якась інша... Йде десь туди, до діброви... Така довга, довга... А навкруги жита... Я, знаєш, іду й зустрічаю... тебе... — Вона подивилась йому в вічі, так ніби ще тішилася своїм сном.— Ти тоді був у тюрмі, а я лежала. Від того дня мені полегшало...

Говорили довго. Настя тимчасом лягла спати. В хаті стало тихо. До того в лампі вигоряє нафта, і її світло починає поволі згасати.

— Треба йти,— майже пошепки говорить Володько.

— Чого. Сиди.

Володько кивнув головою на тих, що сплять. Вона надула уста:

— То нічого… А ти ще прийдеш? Я так давно не була в селі. Ще не можу… А ти прийдеш? — повторила вона... — Прийди. Скорше. Я буду чекати... На наших не дивись. З Ільком я не говорю. Я в нього все одно не буду.

Вона провела його в сіни, потім до порога, далі на двір, хотіла ще далі, але він не пустив.

— Змерзнеш... Вернися...

Але вона тримала його обома руками...

— А ти трошки мене обійми, і я не змерзну... Ну, от... Боже мій, Боже мій !..— І вона урвала слова. Він горнув її до себе щиро, обережно. Вона тулилася ціла, мовчки, з запертим диханням, підсилена й одночасно непевна.

Ніч темна, передвесняна з приморозком. Небо чорне, густо втикане великими зорями. Густі обриси дерев закривали обрії, робили затишок і творили спокійний куток, де загорялась знов пригасла любов, готова ось-ось спалахнути ще небувалою пожежою.

Після того Володько мав добрий настрій, І дні були гарні. Світило сонце, гинув не тільки сніг, а й лід. Місцями земля, протряхала й сіріла. Горобці радісно цвірінькали, стрибали, купалися в брудних калюжках. Півні виводили свої родини на городи, високо піднімали горді, оздоблені голови й дивилися, чи все кругом в порядку. Час від часу вони уважали за потрібне затріпати крилами, витягнути шию й голосно на цілу околицю затягнути своє "кукуріку". Це для того, щоб і сусід його чув і заздрив йому... А заспівавши, довго вслухались, чи не почують гідної відповіді, й при тому кидали оком на всі боки та похитували "коралями"...

Люди почали ходити говіти. Ті, що мали більше часу, й побожніші не бажали тягнути сповіді до останнього тижня. Йшли "до запису", чекали своєї черги й кожного вечора слухали вечірню… Настя також говіла. Потім буде тіснота, а до того не буде часу. Вона кожного вечора надягала свого критого чорним сукном кожуха-бекешу і йшла до церкви. Сповідав молодий піп, що заступав хворого о. Клавдія.

Матвій все вів своє господарство. Як добрий капітан корабля, так і він не покладав ні на кого надії, а вів сам свій корабель. Він думав за те й за інше; там щось поправляв, там готував до весни якесь начиння, там виносив на сонце пашню чи одежину. Мов добрий годинник, він ішов кожний день, кожну добу за заведеним порядком, не дивлячись ні на болі, ні удари, що сипались на його стару голову. Він ішов спокійно, певно й рівно. Хай там що робиться, а він тут на своєму… господар і пан. Його око завжди дивиться за господарською машиною й тільки помітить маленьку перешкоду — він іде, торкається вправною рукою й усуває її.

А Володько, крім читальні, куди кожного вечора ходив, зайнявся писанням. Що він писав? Хто може сказати. Пише. Папір, чорнило, перо… Щось там, на краєчку стола сидить і пише. Чи є хто в хаті, чи нема, найкраще ввечері. Ні батько, ні мати, ні тим більше Хведот не питали, що то буде. Колись питали, й що ж? Наговорив, наговорив, а хто то второпав. Хай, зрештою, пише. Іноді він пише від самого ранку… Прилипне до

того столу й не відірвеш. Аж вечором якось встане — червоний, майже п'яний, нічого не говорить, їсть, що дадуть, і відходить...

— Ах, Боже, Боже... — таке зітхання виривається в Насті і, коли вона в церкві, вона дуже довго молиться за сина. Так так... Дуже довго... Вона так за нього боїться, бо ж... Господі Та ж що з нього вийде? У цілому селі нема такого. І то власний син... Мати Божа, з тим чорним, скорботним обличчям! Охорони його й поведи по добрій дорозі Хай не зійде на безпуття. Мати Господа мого,— благаю тебе я, грішна й недостойна !..

Молитва матері мусить бути вислухана. Нема Бога, щоб не почув її... Мати... Вона вкладає в молитву огонь своєї могутньої любові, краплини крові свого серця, свої гарячі сльози, цілу, як є, себе... Нема більшої істини, як та, що вложена в слово Мати, з якої відходить навкруги все, обняте життям.

Одного дня Володько захотів до міста. А чого? Іду і вже... Він потребує на пошту... А що дорога розбита, що грязюка по коліна й що дома нема зайвого гроша, йому байдуже. Батько довго монявся в своїх хустинках, де хороняться вузлики з грошима... Потім дав синові відчепного півзлотка. Син подивився, взяв, але не сказав нічого. Він переконаний, що це йому мало, а хто йому дасть ті десять чи кілька грошів, що будуть йому бракувати. Але казати щось батькові нема відваги. Батько за нього вже стільки наплатився, що йому прикро.

Дорога дійсно погана, але не стільки, щоб не можна йти. Хто потребує — йде. Ноги грузнуть у розмерзлу землю, ковзаються... За чобітьми тягнуться закарваші болота... Ну... Воно погано... П'ятнадцять кілометрів на пошту, цілий день — туди й назад... Але як треба...

Володько вже великий парубок, а виглядає цього дня, як дитина. Він ступає по болоту, ніби за те йому заплатять, ніби він дійсно піймає те, що бачить перед очима... Те, щось велике, не означене ніякими словами, невловиме й неуявно далеке... Слава його манить. Цього не можна казати. Ніхто не сміє на землі знати, що й Володько хоче бути славним... Матвіїв син... Запханий в якийсь куток на землі... Трохи зацькований, зо всіх боків обставлений сторожею. Ах, яка та дорога брудна, грузька й далека... Але кому треба...

На пошті сердита (обов'язково!), гарна панночка кинула Володьків пакуночок назад.

— Полєцони? Шестьдєсьонт гроши!

Він це знав. Лист тяжкий, а так звичайно пустити його не можна... Можна б ще зайти до Лазюка. Тих десять грошів... Позичить. Давно в нього не був. Соромно заходити. Він, ніхто інший, казав Володькові: нема там України, а той не послухав. За один неповний рік людина може багато пережити й багато навчитися.

Лазюка нема дома. Стара господиня сказала:

— Посидьте. Він на лекціях... Зараз прийде. Подивилась на стінний старий годинник і додала:

— Десь скоро.

У кімнаті висить велика мапа Європи. Є ще інші оздоби, але мапа забирає всю

увагу. Барвисті плями держав, державок, розкиданих випадково, в непорядку, червоні, поплутані жили залізниць, чорні — річок... Велетенська, зелена Росія... Зелена. Ціла зелена, ніби овоч недостиглий. Під нею синя Україна. Посередині розгалужений Дніпро... Йде не просто до Чорного моря, а на південний схід до Азовського, але потім роздумує й поволі вертається. Ах, Дніпре, Дніпре .. Дивишся на тебе й думаєш... Ми недостойні тебе, старий діду. Потім Володько дивиться на Німеччину — ясно-жовта, ніби розлита пляма барви. Берлін, Гамбург, море... І Англія... Блідо-червоний, розтягнутий острівець, а навколо океан, вода, Атлантика. Дивно дивитися на той острівець і думати, що на ньому живуть люди... Пани світу... Володарі морів, океанів...

У сінях тупіт, брязкіт дверей...

— Ой, йой! Кого я бачу! Зараз, зараз! — це Лазюк. Убіг розчервонілий, в окулярах... За шкельцями блискучі очі. Володько уперше бачить його в окулярах. Він мусить краще витерти ноги. На вулиці таке болото... — Тепер поважання! Де пропадали? Дяка Богові — знайшлися. Ну, ну... А виглядаєте добре... Я чув... Я все чув... Скільки? Сім місяців? Вісім? Ого! Трохи багато. Але тепер... Е, буде добре... Все буде добре. Альо! Пані Виспянська! Два борщі!.. Поїсте зо мною? Так? От це гаразд!

Перерва. Говорить Володько. Село, боротьба, читальня — все нудні й знані речі. Приходить борщ — один, другий... Тарілки на білому настільнику; блискучі, витерті, мідяні ложки, ножі, видельця... Карафка з чистою, прозорою водою, тонкі кришталеві шклянки.

— Будь ласка. Прошу...

— Вам треба Заходу... — продовжує перерване Володьком Лазюк, розстеляє на колінах серветку, бере ложку... — Казав вам... Вам треба туди. Тут... Так! І тут земля... Своя, дідівська, але там Берлін, там Париж, там Рим. Що ви хочете? У нашому доброму Крем'янці є все, тільки нема головного:

Європи! А нам треба її. Треба! Більше її, як сонця... Я там був і знаю. Мусимо казати: ми й Європа. Інакше нічого не вийде. (Він вдарив на "нічого"). Ви пробуєте писати? А бачили ви велике місто, трамвай, копальню, готичну церкву? Тюрми та поліцая не вистарчить... Ні, ні, мій голубе.

Це був його тон. Слова, що від нього виходять, усмішка, відблиск шкелець на очах, рухи — живе все, цікаве, бадьоре. У нього повно думок. Вони вибризкують у реченнях, і Володько їх приймає. Він все бере з собою так само, як десять грошів, і відходить. Одного йому не признався — нащо потребує ті гроші... Це слава... Будуче... Ні, ні! Про таке краще мовчати...

Надвечір Володько ступає додому. Веселий, щасливий. Погана дорога не шкодить, втома — дурниця, заляпані чоботи не мають найменшого значення. Він несе в собі радість... Тепер тільки чекати. Терпіння... Вже десь далеко за горою причаїлась і чекає його слава. Вона, мов любка, соромлива, але треба взяти її.

Догоряє гарний, передвесняний день. Над заходом кілька криваво-червоних хмарин, що погрожують нічним приморозком. Сонце пересовується з крижини на крижину, ховається, то знов виринає, а потім, потім поволі, обережно спадає десь туди

за землю. На тому місці ще довго горить сяйво, ще довго, майже непорушне лежать червоні крижини хмар... Вони поволі тухнуть, бліднуть, підносяться вище... Одночасно барва неба гусне й з нього в різних місцях виступають дрібні, мерехтячі огники. На землі в той час западає присмерк.

За такого присмерку прибув Володько до села. Все ще був веселий і бадьорий. Комусь треба б це показати. Хотів зайти до Наталки. Навіть деякий час постояв на роздоріжжі перед селом, але все-таки не відважився. Ще рано... Бачили б зайві очі... Пішов своєю дорогою. Зайшов до Сергія. Нема. Кудись подався. Пішов далі. Дорога тут надзвичайно розбита. Чоботи глибоко грузнуть у болото, але вже все одно. Проти Тараскової хати гармидер. На вулиці в болоті троє, без шапок, людей. Обнімаються, пхаються, кричать. Видно, п'яні. Володько підходить.

— Добрий вечір!

— А-а-а! Во-ло-дько! Дай Боже! — це сам Тараско. Товстий, куций, без шапки, з розбитим волоссям... Розставивши руки, преться на Володька.— Гість... Оце так гість!

— Що тут є? — запитав Володько.

— А, знаєш... Це я... Справляю хрестини... Породив. Сина, сина зродив... Як той Іаков... Тільки той зродив дванадцять колін, а я щось п'ятнадцять, чи скільки... А ці ось б'ються. Кум Никон за Леніна, а кум Санько проти... І розбери. А я кажу: плюньте на Леніна. У мене сьогодні празник. Я сам кумуніст, а все-таки кажу: за царя жизнь ліпша була.

Ні? Володьку, ні? Скажи сам. І "водка" була як слід і свобода... Ні? Хто знає з "червоною головкою", ніколи не забуде Ніколки. Я сам його патрет повісив... Їй-бо! У мене в хаті... Зайди побачиш... Висить... Скажуть, ти кумуніст, а я — дивись. І на Миколку... Який я кумуніст, коли в мене цар висить... Ні, Володьку? Скажи сам... А це мій кум Никон... А це Санько... Помири їх! Плюньте на Леніна... А ти, Володьку, ходи... Ні, ні... Ходи! Ти ж знаєш мене... Не знаєш? Забув? Забув, як колись у Никона... Е, я ще тоді був "халастой", вдовець, а сьогодні п'ятнадцятий раз батько. Ти ж мене знаєш. Ні? Я ж Степан Тараско, ні? — майже за кожним словом він повторяв своє "ні". До Володька підійшов також Никон:

— Не впирайся! Йди! Кум Тараско вженив мою тітку, тепер знову став батьком. А я хотів його Килинку взяти.

— Куме! — кричав Тараско так, ніби це вже йому остаточно вирішене.— Візьмеш. Кажу: візьмеш. Даю тобі її. Моя дочка і я — одно. Даю! Будемо кругом свої. Тільки ти того... Ну, кумуніст... Ну, безбожник... Але... Володьку? Чи правильно зробив? Скажи? Родився в мене син. Кум Никон вперся й нізащо... Не хоче до попа. А я кажу: не бійсь попа! Не з'їсть. Я кумуніст також, але хрестити треба. Ні? Володьку, ні? Нехрещена дитина — не дитина. Ну, от... А я ж двадцять нецьок продав, горілки купив... Як же його не хрестити... Але зайдем! На дорозі не хрестини. Никоне! Саньку!.. Тягніть його!..

Володька взяли під руки. Він пручався. Тараско підпихав... Тараскова хатка на пригірку. У сінях, у хаті люди.

— Не пручайся, Володьку,— крекче Никон.— Йди! А, чорт! Побачиш, хто зо мною

за куму... Ганка!.. Ні! Стій! Тримай, Саньку! Не вирвешся! Гей, там! — кричав він ще з порога.— Володькові горілки! Не вип'єш — вб'єм!

— Ти ж комуніст! Якого чорта!

— Не ображай, Володьку! Мовчи! — А потім, коли вже Володько випив і сидів на покутті, Никон казав:— З тим комунізмом мовчи. Який я в чорта комуніст.

— А що ти є?

— Никон.— Він це сказав і спохватився.— А раз "її" нема... Ні там, ні тут... Так що ж? Де та твоя Україна?

— А Ленін є? — гостро сказав Володько.

— Ленін?

— Дай Боже! — перебив веселий Тараско.— Куме! А пий! Володьку! Ага! Ти ще не бачив? Дивись! Неправду я казав? Цар!

Володько подививсь на стіну. Образів на ній не було, а цар висів. У старих, з образу, рямцях. Володько пізнав портрет. Це зі школи, тільки обрізаний. Тараско вказував куцим, грубим пальцем, і зуби його блищали від сміху.

— Потягнуть вас за нього,— сказав Володько.

— За царя? Ніколи! Таж це був цар усім. Ні? А Варшава не була під ним? Забув? Того!

До Володька присіла Ганка. Вона була напідпитку... Тараско заспівав: "Гей, куме, куме, добра горілка, вип'ємо, куме, ще й з понеділка!" Ганка йому підтягнула. За нею Никон, за Никоном інші. Всі тягнули грубими, сирими й п'яними голосами. Володько відчув, що п'яніє. Йому підсунули пісну, на олії смажену капусту, і він їв заржавілою, осібно для нього принесеною ложкою. Потім не видержав і сам заспівав. Ганка присунулась до нього зовсім близько. Очі її блищали. Вона обняла його за плечі й співала... Всі ці люди веселі й щасливі, їх тут повно. На лавицях, на ліжках, у запічку. Чоловіки й жінки, кілька дітей, Тараскові дочки й та сама Килинка, що її хоче взяти Никон, і Горпина, що колись за війни гуляла з капітаном, а тепер у короткій спідниці, у "тухлях" та довгих панчохах прибула на хрестини з міста, де служить. Тараско дивиться на неї гордо. Справжня пані. Навіть коси підтяла. Володькові також добре. Всі його люблять, всі до нього п'ють, всі сміються. Перед ним вирує людська маса, і він між нею як свій, як одна цілість. Никон кілька разів намагався виправдуватись. Він тоді... Знаєш? Там, у панському саду? Він там, їй-Богу, не був. Він має свідків. Як почув, що Володька хочуть бити, він сказав: хлопці! Подуріли? Як можна на Володька?.. Але Йон побив козака й уже не міг спинитись... З поліції просто забрав хлопців і пішов... Але він туди не ходив... Їй-бо, ні!

Потім він ще говорив.

— Поїду,— каже,— звідсіль... Ну його к чорту. Минулої ночі хтось у Архипа вибрав з льоху бараболі, а мене знов тягали. Ну, подумай: потрібні мені бараболі? Що я, жінку, дітей маю? — він лайнувся матюком і сплюнув...

— Володьку,— шептала з другого боку Ганка.— Проведеш мене?

Через голови Тараско подавав нову, гніду пляшку...

— Слухай! Кумо! Ганко... Вгости-но його цим! Га? Навмисне для нього... — То була слив'янка. Володько був п'яний, але Ганка наливала, він брав і пив. Одну чарку, потім другу. А сам Тараско, ніби розчулився власною добротою, підсів до Володька.

— Тихо! Не кричіть! — умовляв його Володько. Він хотів звестися та йти.

— Нє! Досить мовчати! — кричав Тараско, схопив порожню пляшку і вимахував нею над головою.— Кричати буду! Хай чують всі! Нє, нє! Ще не підеш! Сиди!

— Піду, піду! Я вже йду! Йду! — він встав, а за ним встали інші. Ганка також встала. Тільки Никон сидів. Опустив голову на руку й сидів. Потім зненацька голосно заридав. Всі обернулися в його бік.

— Никоне! — вдарив міцно Володько по його плечах.— Баба ти?

Никон зірвався, вдарив міцно по столі кулаком, аж підскочили шклянки, і диким, п'яним голосом через плач заревів: — Не дозволю! Яке мають право мене робити злодієм? Я не крав! Не крав! Я нічого не крав! — Він гатив кулаком за кожним словом.

— П'яний,— добродушно проговорив Тараско.— Лиши його.

Володько дійсно лишив його й через натовп продерся до виходу. Надворі дихнув свіжий, холодний вітрець, і стало краще. Але все-таки був п'яний. Хата, люди, дерева мали особливий, незвичайний вигляд.

— Ти тут? — Це Ганка.— Проведеш мене? Володько не відповів, пішов у сіни, знайшов Тараска, розпрощався й пішов.

— Чекай! — неголосно гукнула Ганка.— Не йди туди-Там болото. Сюдою.

Повела його городами, поза хатами, поза школою. Володько ступав навмання, спотикався. Ніч зовсім темна, тільки зорі яскраво блищать. Ганка говорила, а Володько мовчав. Пройшли попівське подвір'я. Десь там під хлівом низьким голосом гавкав Казан. У кімнаті о. Клавдія світилося. Минули попівське й перейшли на цвинтар. Тут витоптана стежка до церкви. Перейшли через цвинтар до перелазу, перейшли город. Ганка тимчасом вмовкла. Тільки дійшовши до свого городу, тихо сказала:

— Володьку. Чекай.

Тут він ішов наперед і на голос зупинився. Вона підійшла, взяла його руку.

— Володьку! Ти сердишся?

— Чого?

— Чого ж мовчиш?

— А що казати?

Вона взяла його другу руку. Зробилася рівна, ніби твереза. Мовчки дивилася в його очі, цілим тілом нахилялася, щоб не схиляти голови й краще бачити його. У нього крутилась голова, намагався триматись рівно. Дивився так само на неї, а потім раптом обняв її й тісно, тісно пригорнув. Вона швидко закинула руки йому за шию й припала щокою до грудей.

— Будеш? — Пристрасно, ледве чутно шептали її уста,— Будеш?

Вона сама не знала, які то слова й нащо вони. Вона швидко, тяжко дихала, все тісніше й тісніше горнулась... Потім підкинула голову й впилася в його уста. "Підем!" — так само пошепки кинула. Він піддався. Був весь обнятий жагучим, сильним почуттям.

Щоки його горіли. Швидко вела його попід вікнами за руку. Широкі двері... Відчинила й потягнула його за собою. Двері знов зачинилися. Густа, мертва темнота. Далі, далі... далі... Під ногами зашелестіла солома... Обняла його знов міцно, і обоє звалились у якусь бездонну прірву...

Над ранок Володько вийшов з клуні. Не хотів іти додому дорогою, через село. Там болото й можуть його зустріти люди. Ганка провела його через садок на городи. Біля задніх воріт поцілувала, спитала, чи прийде ще... Лишив її й пішов.

Схід вже сірів. Земля трошки примерзла. Йшов дуже швидко. Йому було дивно, неприємно, соромно. Зупинився аж на зрубі й зненацька згадав собі: весна, проліски... Струнка дівчинка, покрапаний ластовинням носик, розумні, сині очі. "Що ти тут робиш, Володьку? Де твої проліски... А хоч, я дам тобі цю квітку ?.. Ну, то хочеш цю, чи цю?" Засміялася... Білі, рівні, дитячі зубки... Білі квітки й сині, блискучі очі... Тоді були діти... У душі, у серці, в голові... Спомин... Йде по тій самій землі, тільки тепер не той. Але так мусить бути.

Збоку стояв дерманський ліс. З заходу віяв холодний вітер і ліс безупинно шумів. Небо швидко крилось сірою хмарою й обіцяло сніг... Деякі сніжинки вже спадали, але не падали на землю, а летіли наперед по вітрі.

Володькові не хотілося йти додому. Краще оминув би його... Але треба йти. Прийшов. Вже було зовсім видно. Мати поралася біля печі, Василинка пішла до льоху по капусту, Хведот ще лежав. Батька вже не було дома. Вчора приїхав з Дерманя Василь, переночував тут, і, ледве світ, вони обидва поїхали на Ронівське.

Володько скинув свої брудні чоботи. Відчував, що мати робить йому в душі докори. Вона мовчить, але він чує її мовчазні слова. Знає їх. Також знає, що й Василинка недобре про нього думає. Це творить негарне, прикре почуття, і він навмисне швидко зриває з себе зім'ятий одяг, падає на ліжко, огортається ковдрою й засипає.

Прокинувся перед обідом. У хаті не було нікого. Він швидко почав одягатися. Увійшла мати й казала:

— Там для тебе папірець. Принесла Григоркова дівчина. Папірець лежав на миснику. Взяв його й розгорнув. "Ниприходь володьку вернувся іон". Незграбні, криві, вправо, вліво літери, писані олівцем. Ніяких знаків, ніякого підпису, але Володько його зрозумів.

Вернувся Йон. Ця звістка розлетілася миттю по цілому селі. Володько пішов до читальні й перше, що довідався — вернувся Йон. Зустрів Сергія.

— Чув? Вернувся Йон.

У козака, у Габеля, у Левинських, у Ронів говорили про Йона.

Він був у селі, про нього говорили, але його ніхто не бачив. Про нього тільки говорили. Кажуть, що ще більше сердитий, ніж був. У тюрмі його били. Тепер він комусь казав, що не вернеться так довго назад до тюрми, поки буде жити на світі козак і ще дехто. Це не погроза. Це може бути. Під "ще дехто" Володько міг розуміти й себе. Тим більше, що Володька знайшла Григоркова Вірка й пошепки (хоч навкруги нікого не було) сказала:

— Я бачила Ганку. Казала, ви маєте стерегтись. Йон погрожує. Лютий страшно... Ганку дуже бив, і вона втекла до своїх.

Подібні чутки доходили не тільки до Володька. Вони розходились по всьому селі. По всіх хатах говорили про це й чекали чогось... Тим більше село було напружене, коли одного разу трапилася знов покража. У Дмитра Шепеля вибрали комору. Ніхто не думав на Йона, але це з ним зв'язувалося. Арештували знов Никона і його швагра з Башковець. Це було на поклони... А за пару днів рознеслася чутка, що на Угорщині напали на двох жандармів, одібрали від них зброю й дуже їх збили. Пустили їх живими, але хто то був — невідомо, їх було п'ять і всі в масках... Того дня хотіли знов забрати Йона, пішли за ним, але його не знайшли дома. Перешукали скрізь, та даремно. Розпитували сусідів, робили ревізії у Тараска, у Макара, у Трохимового Кіндрата... По селі ходила озброєна, поліція. Був передостанній тиждень великого посту. Все принишкло, втихло. У церкві сповідалися...

Але читальня йшла. Володько приходив, як звичайно, урядував, організував свою футбольну дружину. До йонівських погроз відносився легковажно, Сергій також кожний день приходив до кооперативу. Рона грав у шахи й щочетверга скликав засідання управи. Крамниця торгувала. Перед святами купували більше, ніж звичайно. Привозили нові товари.

І от у Вербну суботу, коли всі були в церкві, до кооперативу хтось забрався й вибрав багато краму. Бухлова не було дома. Злодій вийняв шибу в вікні крамниці й так вліз. Це знов зворушило селом. Управа робила засідання, сходилися пайщики, прийшла поліція... Писали, говорили, обдивляли будинок, шукали слідів, але все марно. Никона ще в селі не було. Він сидів за комору, хоча йому не могли нічого доказати. Його тримали тільки через його швагра. Тепер навіть не знали, кого арештувати. Чіплялися до Тараска, але той ту ніч мав варту на селі, його бачили різні люди.

Володько легковажно відносився до погроз Йона, але ці крадіжі поважно його турбували. Село нервувалося. "Хто те все робить?" — це питання ставилося зо всіх боків. Деякі дядьки почали натякати:

— Е-е! Поки було по-старому — був спокій. А почав отой свої ханаберії...

Ці закиди обережно підтримував Габель. Читальня йому перешкоджала, бо, хоч село пило, але не так, як до цього часу. Володько сам ніколи до Габеля не заходив і ніколи не купував у нього. Навпаки. При кожній нагоді, наскільки міг, стримував хлопців від п'янства. А Габель був обережний. Він не говорив проти Володька одверто, але з приємністю підливав оливи до огню. Десь довідався, що Володько ходить за Йоновою жінкою. Зараз це пішло, куди треба. Довідався, що зустрічається з Наталкою, й уже зачепив цим Ілька. Габель знав все, що робиться в селі. Від його уваги не уникало нічого. Одночасно при зустрічі з Володьком він робив солодку міну, розпитував, коли буде нова вистава, ремствував на староство, що не дає дозволів.

— Все через староство. Коли б не робили перешкод спочатку, все було б добре. А то подражнили...

Володько знав, нащо то говориться. Він не відповідав Габельові... Намагався

уникати його товариства...

Але це впливало на Володька зле. Село збурене, розбите. Там Симон із своїми вірниками. Зачиняться й виють, кличуть Бога рятувати їх, бо наступає страшний суд. їх виття затроювало село. Людям здавалося, що дійсно станеться щось погане. Може, той Симон щось розуміє...

Під таким настроєм Володько проводив свої дні. Праця йшла і дома і в читальні, але він кожного вечора не засиджувався довго, а вертався скорше додому.

До дівчат зовсім не ходив. Ганка не показувалася в селі, а хоч Наталка кілька разів переказувала, щоб прийшов, одначе він відмовлявся. Бачив Мокрину, і вона сказала, що Наталка поправляється, вже ходить, була навіть на сповіді. Володько хотів її відвідати, але тимчасом не міг цього зробити.

На Володькове щастя, його батько не дуже переймався сільськими справами. Він мав досить своїх. Василь поволі перевозився, і Матвій весь час йому помагав. А до того треба й своє доглянути. Почали орати на весняний засів. Скрізь стільки роботи, що старий не може собі дозволити думати про село. Він має там сина. Хай той думає. На його плечах господарство...

XIII

Великдень злагіднив настрій села. Люди йшли до церкви... Христос Воскрес... Дзвони... Сонце. Дівчата співали веснянки й виводили кривого танця.

Йона в селі не було. Ніхто не знає, куди він зник. Володько намагається знов обняти село, чимсь його зацікавити. Він старанно підготовляє виступ своєї футбольної дружини. Відбулися збори, запис охочих займатися спортом, вибір капітана. Цей обов'язок взяв на себе Володько. Він весь віддається своїй дружині. Забув, що відіслав допорученого листа, що минуло стільки часу, а відповіді нема. Було, заглядав до старости проглянути пошту, а тепер дав спокій.

Земля підсохла. Розцвіли черешні. Одного гарного дня під вечір на тилявецькому вигоні вперше стало дві дружини копаного м'яча. Дві одинадцятки молодих хлопців. Ціле село зійшлося поглянути на таку дивовижу. Люди сміялися, жартували. Дівчата соромились хлопців у коротких штанцях. Тренера поки що не було, і Володько сам керував тренінгом. Увага! Свисток! Дружини зарухались, м'яч застрибав. Хлопці моталися по грищі, незграбно тупцяли, вимахували руками, гукали. Ось женуть у браму м'яча. Антін завзято на місці тупцяє, розмахує руками, сопе. М'яч добіг, Антін розмахнувся ногою, але поки вдарив, м'яч вже пробіг браму й був далеко за нею. Сергій на нього кричить, лається, але наступний раз та сама штука повторюється з ним самим. Володько грає в нападі, як правий "хорварт". Розігнався, жене люто м'яча. Ось йому пре назустріч Демид. Хотів вибити з-під ніг м'яча, зо всієї сили копає сильною ногою... М'яч від цього вилітає вбік, але й Володько падає, мов підтятий, на землю. З ноги рине кров. Здається, вона перебита. Поволі рухає нею і впевняється, що ще не перебита, але встати не може.

— Біжи, біжи! — кричить він лежачи,— Сергій! Бий! Романе! Увага! Темпо, хлопці! Темпо! Браво-о-о! Браво-о-о!

М'яч полетів у протилежну браму, Володько свистить, хоче зірватись на ноги, але одразу знов падає.

— У, чортова нога! — лається й кричить що має сили:

— Браво, хлопці! Добре! Нова тура! Ти, Антоне, так не тупцяй! Скорше! А ти, Демиде, женеш добре, тільки делікатніше. Не куй, а то ми скоро всі. мов снопи, лежатимем.

Через дві години засапані, залиті потом і болотом хлопці вертаються до читальні. За ними йде ціле село. Всі регочуть. Багато з грачів шкутильгає, але ніхто не звертає на це уваги. Завзято сперечаються.

— Неправда! — перечить весь червоний Антін.— Я бив добре. Але моя нога трохи тяжка. Це винен воротар.

— Антоне! Не роби гріха! — перечить знову Роман, що стояв на брамі. — Коли б не я, нам вліпили б сто "голів". Ти повертаєшся, як ведмідь.

— А Роман хоче, щоб Антін одразу пурхав, як метелик,— перечить котрийсь.

— Ну, як нога? — питає Володька Демид.— Я не хотів так,— вибачливо додає.

— Не біда, Демиде! До весілля заживе! — казав Володько й боявся поглянути на свою ногу, що зовсім над п'ятою посиніла й скажено боліла.

Спортовий клуб почав швидко розвиватися. Утворилося три дружини "Прометей" — перша, друга й третя. Закликали з міста тренера. Став ним молодший брат Андрія Андрійовича — Михайло, що навмисне для цього вернувся з міста на село. Село ожило. Скрізь говорили про футбол. За Йона почали забувати. Його прихильники, крім декотрих найвірніших, поволі зголошувались до читальні. З тюрми вернувся Никон. Він більше не нарікав і не плакав, а почав ходити до Крем'янця. Старався дістати закордонний пашпорт і виїхати до Франції на роботу.

— Ти віриш, що я крав? — питав він Володька.— Крадуть, але тих не чіпають... Я знаю хто...

—Хто? Никон мовчав.

— Ну, кажи! Кажи!

— Приказчик,— одверто проговорив Никон.

— Никоне! Не жартуй. Маєш докази?

— Маю... Але я не дурний мішатися. Я тобі нічого не говорив... Так і розумій...

За пару днів після цієї розмови Володько вертався вечором додому. Світив місяць, цвіли дерева, у дерманському лісі на запусті виспівували соловейки. Володько був утомлений, бо цілий день працював дома, біля хати (продовжували перервану роботу), потім тренував із дружиною. Хутір Матвія відділений від решти дерманських хуторів кількома полями. На полях сходить і яриться ярина. Тепло, приємно, весело.

Перед своїм хутором вже здалека Володько помітив чорну постать. Підійшов ближче — "добрий вечір" і... зупинився. Перед ним стояв Йон. Володько проти волі затремтів і змішався. Йон дивився на нього спокійно, з усмішкою. Він бачив, що Володько його боїться, і це його тішило.

— Я тебе чекаю,— сказав він ніби спокійно, але це не зменшило Володькової

неприємності. Навпаки. Тим більше, що Йон весь час тримав праву руку в кишені. Що він там має? Володько тимчасом тільки стоїть і дивиться з голими руками.

— Не бійся! — байдуже сказав Йон.— Не хотів би зійти зо мною трохи набік? Тут на дорозі ніяково. Хочу поговорити...

— Я тебе не боюсь. Що можеш зо мною зробити? — нарешті проговорив Володько. Намагався надати собі бадьорості, а на думці мав: "Що буде, то буде... А я з ним буду битися..."

— Можу вбити,— так само байдуже проговорив Йон і вийняв з кишені руку. В руці був револьвер. Володько випростався. Хвилинку він не знав, що йому робити. Крикнути? Хто почує. На щастя, на хуторі почав гавкати собака, і це його трошки підбадьорило.

— Не бійсь... Не бійсь,— насмішкувато проговорив Йон і сховав руку з револьвером.— Нічого не зроблю. Ходім. Хочу поговорити...

Вернулися назад і попід Ет-Тоєвим городом дорожиною пішли до дерманського лісу. Володько все тримався обережно. Рука в кишені не давала йому спокою. І коли вийшли геть під ліс, Йон почав...

— Та не бійся. Тебе стріляти не буду. Так тільки — налякав... Хоча ти й свиня, але жий. Чорт з тобою! Чую, зайнявся спортом... Втихомирюєш село? Ідіот. Культура!.. — іронічно процідив він крізь зуби. Хвилинку помовчав і добавив: — А хлопців моїх не чіпай. Чуєш? Це я тобі зазначую. Жінку — можеш... Плювать мені на неї, а до хлопців зась? Грай собі футбол... Можливо, виграєш свободу... Віриш ти, що так щось зробиш?

— Вірю! — твердо сказав Володько.

— І дурень! — не менш твердо відповів Йон.

— Ще не відомо, хто з нас двох...

— Ти! Це ясно. Просвіта, футбол, пан Рона... Що той ідіот? Грає в шахи й виписує Ілюстрований Кур'єр Цодзєнни? Ха-ха-ха! Культуртрегер! А ти його прибічник. Я не вірив, що ти будеш така зрадниця.

— Йоне!

— Я не Йон! — різко перебив Йон Володька.— Я був ним. Сьогодні я людина. Колись міг мене вкоськати... Сьогодні не вдасться!

Стояли один проти одного. Місяць лив на них своє сяйво. Густі тіні клались набік. Недалеко чорною стіною стояв ліс. З другого боку хутори, молоді садки, білі хати під місяцем... Йон стояв спиною до місяця. Дашок його кепки кидав густу тінь, що ховала в собі чітко закроєне, виразне обличчя. Натомість Володькове моложаве, свіже лице зовсім залите місячним сяйвом. Дашок його кашкета робить невеличку тінь над чолом. Вираз його добрий, тепер поважний і трохи схвильований,

— Знаєш, Йоне? — почав Володько. Голос його зміцнів і вирівнявсь.

— Ну? — відповів той понуро...

— Мені здається, що ми обоє зле робим...

— Що маєш на думці?

— І ти помиляєшся, і я помиляюсь...

Йон подивився на нього, мов на божевільного.

— Ти помиляєшся,— сказав він рішучо,— але я ні. Мене розуму не вчи. Сам вже виліз з пелюшок,— Тут він говорив довго. Речення певні, уривні; слова сердиті, як і колись. Він розвивав перед Володьком свої плани. Видно було, що він не стратив надії переконати того "ідіота", спасти його, повернути на правдиву стежку. Володько мовчав. І коли той скінчив, він сказав:

— Так, Йоне! Коли б ми — ти і я — разом... Ми дещо зробили б... Можливо, колись ще зійдемось. А поки що наші дороги розходяться... І то протилежно...

— Але хлопців моїх не зачіпай! Ще раз кажу! Тепер можеш іти. Для тебе буде краще, коли будеш за мене мовчати. Йди!

Володько відійшов. Йон довго стояв на місці, проводив його поглядом. Потім повернувся й швидкими кроками пішов у ліс.

Ця зустріч здивувала Володька. Не знає чому, але Йон йому подобається. Можливо, він і сам хотів би таким бути. Рішучість, певність себе, виразність. Він був так піднесений і схвильований, що не хотів йти спати, а хотів йти кудись, з кимсь бути, якось проявляти себе. Він же такий молодий. Навкруги така сильна, жагуча весна. Любити! Хай що — любити. Можливо, ще крок, і він назавжди стратить молодість, весну, любов... Йонові слова влили в нього силу. Він не пішов додому, а повернув назад у село. Через кущі, через Титів город вийшов на дорогу, що веде вниз до криниці, повернув праворуч й пішов долиною. За півгодини він піднімався під гору. Перед ним садок, хати й там Наталка... Але як її викликати?

Зайшов під Настану хату й застукав у вікно.

— Хто там? — почув за хвилю, й у вікно виглянула пелехата жіноча голова.

— Є Настя? — спитав Володько.

— Насте! Тебе кличуть,— чує Володько мову за вікном...

— А хто там? — питає Настя матір.— Володько, чи яка біда...

За хвилину двері сіней рипнули, і в їх обрамованні з'явилась Настя. Вона боса, у білому, накрита рядном.

— Володьку? Це ви? Так пізно?

— Не пізно... Нам ніколи не пізно! — весело сказав Володько...

— А в мене була Наталка. Довго сиділа й недавно пішла...

— Йдіть за нею! Насте! Йдіть!

— А Демида не бачили? — питала вона.

— Бачив. Завтра прийдемо з Демидом!

Настя пішла й скоро сховалась у тіні сусідського саду. Володько зістався сам. Сів на призьбі, розставив коліна, дивився вниз і посвистував. За короткий час чує тупіт босих ніг, стрибки через перелаз, тіні, тихий сміх. Він швидко встав. Назустріч бігли обидві дівчини. Наталка підбігла, кинулась Володькові на шию й при Насті почала цілувати.

— На! На! Це тобі за те, що так довго не приходив! Хай Настя дивиться.

— Схаменіться! Не робіть наніч оскоми! Здуріла, Наталко!

Володько нагнувся, підняв її на руки й кілька разів обкрутив кругом себе. Наталка

радісно притиснулась і сміялась. Серце її билось щастям, молодістю й коханням.

З неба дивиться місяць... Над полем, за городами цвітуть яблуні.

А за пару днів Володько був знову у тюрмі. Не сам. З ним були: Сергій, Кіндрат, Антін, Тараско... Це сталось так несподівано, що ніхто не міг дати собі з того повного рахунку. Всіх заарештували... Зробили ревізії у Матвія, у Сергія, в читальні... Дуже гостру ревізію зроблено в пана Рони. Прийшли до нього серед ночі... Шестеро озброєних до зубів людей. Розбудили. Переляканий Марко засвітив лампу, заспаний Рона поглянув у вікно, у двері... І у вікні, і в дверях люди, багнети, кашкети з білими цифрами.

— Прошен вставаць. Іменем права... Ордер на ревізію... Рону набік... Ніхто не сміє виходити.

— Панове! Цо то єст? — Пан Рона здивований до смерті. Він весь час повторює: — Я єстем пісаж... Жадни політик. Тутай плякати мих п'єс... Єстем артиста.

Ті все-таки шукали. По столі, в столі, під столом. На ліжку, в ліжку, під ліжком, у шафах, під шафами, на шафах. Вийняли одяги, викинули купу черевиків, зняли з полиці книжки, колупали трухляву підлогу, заглядали за вікна. Рона стояв у одній нічній сорочці... Його волохаті ноги тремтять від хвилювання. Біля нього два багнети.

Потім пішли в інші кімнати, до дівок у кухню, в їдальню... Тут оглядали старий, закурений камін, довгий стіл, самовар... Їх гамір і стукіт розбудив стару паню. У старомодному чепці, у виступцях на босу ногу, в довгій, обшитій мереживом нічній сорочці, зо свічником у руках, вона відчинила з своєї спальні двері, побачила озброєних людей, крикнула й зомліла... Двоє поліцаїв кинулися її піднімати, підняли, положили на ліжко, а самі обшукали комоди, столи, старе трюмо... їм, здається, було шкода, що тут так мало речей і нема чого розкидати, обдивлятися, забирати з собою. Жіночі старомодні спідниці, комбіне й чепці не могли їх вдовольнити, і, вернувшись до кімнати пана Рони з порожніми руками, вони уважно заявили;

— Нам донесено, що маєте склад зброї.

Тут настала черга зомліти самому Роні, але він мужчина. Він вже встиг прикрити свою наготу й набратися духу. Він рішуче протестує проти такого поводження з ним органів безпеки й судовою дорогою буде шукати справедливості...

Органи безпеки сказали, що він може це робити, вибачились, взяли з собою купу невідомих їм паперів (недописані Ронові п'єси) і відійшли.

Раненько пан Рона побіг у села, але вже нікого не застав. Не мав кому навіть поскаржитись. Потім найняв підводу й швидко поїхав до староства.

На "лубенській рогачці" в різних келіях сиділи тилявецькі хлопці. Деякий час не знали за що. Їх виводили, питали: де були тоді й тоді? Що робили? Хто їх бачив? Чі не знають Йона Пацюка, Кіндрата Сливюка?.. Володька брали окремо... Він мусить признатись... Так, так... Мусить, признатись. Але в чому? О, він сам знає... Де він був тієї ночі? Дома? Напевно, ні... За угорським заступом вбито жандарма... Він цього не знає? Ні? Ніяк не знає? А хто знає? Де Йон Пацюк? Не бачив його? А хто бачив? Не був з ним у спілці? Питання, питання, питання. Безконечна черга питань. Все тяжчі,

болючі, а відповіді на них нема. Де відповідь? Володько може собі передумувати, має час. А вони все-таки, ті відповіді, десь лежать. Під землею, на землі, у душах, у природі. Бог також їх знає всі до одної... О! Як приємно було б відповісти, сказати собі щиру, добру, голу правду в вічі… Не боячись її наслідків… Не оминаючи найменшого питання... Не завиваючи його в ніяку вату... Бо чому ж так є? Чому вони себе вбивають? Закони, заповіді, добрі люди кажуть: не вбий! Не вбий людини, й кінець! Не можна з цим сперечатися. Так є. Правда. Не вбий, не сотвори прелюби, не кради, не бажай злого своєму ближньому, не віднімай від нього його добра, його землі, його мови... Не ображай його матері. Не муч його дітей... Господи! — скільки заповідей і скільки треба скрижалів, щоб їх списати! Але заповіді пишуть, щоб їх топтати, щоб над ними кпитися, щоб навмисне робити навпаки й сердитись після, що ростуть злочини, що треба тюрму, жандарма... Радість і щастя тим, що вміють тримати за горло собі подібного, а все інше тим, що горло своє спасають і кажуть, що воно їх болить... О, світе! світе!

Але за тиждень всі тилявчани знов були дома. Всі питання лишились висіти в повітрі й ні один мудрець не дав відповіді. Мовчав Володько, мовчав Кіндрат, мовчав Антін, мовчав Сергій... Тараско, і той на цей раз мовчав, хоч як любив говорити. Він би так хотів говорити. Випити чарку, говорити, захлинатися словами, судити світ, людей, царів і королів. Але на цей раз він мовчав, дивився, кліпав очима, розводив руками, шморгав носом.

За той час Тилявка трошки змінилась. Змінився староста. У село прийшла сотня пограничників. Приїздив кілька разів "вуйт". Він кричав, тряс кулаками, погрожував. У селі не стало Трохимового Кіндрата та ще кількох. На вулицях у всіх кінцях щовечора стояла варта.

Тараско вернувся на своє подвір'я веселий, щасливий. Перше, що зробив — післав до Габеля свою Калинку. Тепер він заговорить. Так. Царя з його стіни зняли — не побоялися. Нічого. Своїх товаришів горне в широкі, щирі обійми. Ходіть! Пийте! Їжте! Знайте, що з вами чоловік, муж, герой. Биймо лихом об землю, плюймо на нього.

— Сьогодні тільки згадав свою молодість... — кричав він, взявшись у боки.— Жінко! В танець!

Третю жінку загнав — все танцював, все присядом ішов через життя. П'ятнадцять зродив дітей. Правда! Ось вони всі — живі, здорові, тут, там у місті, в капелюхах... А-а!.. І він тупав пристрасно куцими ногами, тряс кудлатою головою, жмурив маленькі, блискучі очі, плескав у долоні… Поля йому! Місця! Танцює герой, мученик… Поля йому!..

Цілу ніч у Тарасковій хаті повно гульні та співу. Сходились сусіди, дивились, сміялись, випивали за нього, за жінку, за дітей і за гостей. Знайшлося на всіх і за всіх. На вулиці ходила варта, а він гуляв. Незаборонять же йому молитися й гуляти...

На другий день на сільському майдані, ніби нічого не було, бігають спітнілі "прометеївці", б'ють мокрого м'яча, що весь час падає їм у річку. Крики, сміх, вигуки глядачів, що йшли випадково дорогою й зупинилися... Між ними й вояки "Ков-у" в своїх округлих, з чорним обводом кашкетах та широких, незграбних чоботях. Вони дивляться

на гравців, сміються, вигукують... Їм казали, що то бандити, злодії, гайдамаки, але ось вони дивляться на тих веселих бандитів, що з таким завзяттям "кують" один другому ноги, падають, кричать, встають і, біль не біль,— біжать за м'ячем... Дивляться, і їм в голову не приходить порівняння з бандитами. Сонце тимчасом заходить на своє місце, з полів женуть худобу, мукають корови, співають босоногі пастушки з білими торбинками при боці... З гори їдуть вози з бочками по воду, йдуть молодиці з відрами на коромислі, весело вітаються, гомонять дзвінкі жіночі голоси, бряжчать відра.

Перед заходом сонця на грищі натовпи людей. Дівчата стоять гуртами... Вип'яті, міцні груди, підтикані спідниці, загорілі, тверді литки... Раз у раз заходяться реготом. Он біжить дебелий Кіндрат, що таки не видержав і "вступив"..! Він ще не має "буців", ні "трусиків", а скинув куртаха, закачав рукави і в своїх тяжких чоботях гасає по грищі. Ось він женеться за м'ячем. Йому назустріч другий гравець, що намагається вирвати м'яча. Кіндрат з розгону спотикається й стрімголов "вкривається" ногами. "Ха-ха-ха!" — розкочується по долині...

Між дівчатами також Наталка. Вона зійшла з гори, присіла на колоді, зложила руки на грудях і дивиться. Вона вже майже здорова, її великі, карі очі горять, ніби агати, а на устах сміх.

Свисток. Дружини зупиняють гру. Вибивають славу, й гарячі, зі зрошеними потом очами гравці збираються над річкою біля колод. Їх пружні, молоді тіла виграють, їм мало того руху. Ось Юхим вийняв свою губну гармонію, обняв її обома широкими долонями, приложив до уст і заграв веселої. Хлопці беруть дівчат, і їх спідниці мають у повітрі. М'яка земля гнеться під ногами, що вибивають танець… Гарячі, червоні обличчя сміються, миготять, пашать. Володько взяв Наталку. Пішла.

— Це вперше після хвороби,— сказала.

Він ніс її обережно навколо; в очах пролітали постаті, барви, усмішки. Ще вчора був у тюрмі, а сьогодні ось знов свої люди, луг, річка, сади... Широке небо й велика любов...

Вечір швидко спадав на землю. Ясне, чисте небо вкривалось зорями. На землю впала чиста, прозора роса...

Село жило. Сто, двісті, триста чи скільки років стояли на тому місці купою хати й звались Тилявка, але цього, що тепер, вони не бачили. Військо, поліція, ревізії, арешти… Люди приходять, люди відходять. Матвій будує вперто хату. Василь перевозиться. Рух, рух, рух. Володько бігає й тут і там, а одночасно уривками пише. Він купив недавно кілька десятків аркушів чистого паперу. Згортає у зшиток і надписує; "Щоденник-хроніка". Котре число? Останні двоє чисел на сірому папері зістались у дефензиві. Перерва. Першого травня в п'ятницю: ...(виривки) "бо цю землю люблю. Не можу, дивитись на світ байдуже. Хай знають майбутні, що ми жили, що я жив, що мій батько жив. Предки лишили в землі кості. Я хочу лишити списаний папір. Можливо, хтось прочитає… (небезпечні місця)… Всього сказати не можу, бо живемо… (знов небезпечні слова). Крапки. Ті крапки хай наводять кожного на думку. Ті порожні місця хай кажуть, що в нас є думки, що їх не можна висловити тепер. Хай відгадають їх колись. У дужках завважу, що я цілий день помагав біля хати. Вечором тренували... А

ще вечором у Наталки. Я її кохаю..."

А за три дні писав: "3 травня. Неділя. Пан Гліб уперше "святкував" конституцію. Йшов зі шкільними дітьми до церкви. Мав обв'язану шию й виглядав на хворого. Кожна дитина вперше несла державний паперовий прапорчик. У церкві були самі діти й пан Гліб. Вечором тренінг. Мені підбили знов ногу. Все-таки був у Наталки... Я її кохаю...".

На другий день нотував: "У нашому селі не переведено шкільного плебісциту. Я не мав часу, інші не догадались. Але ось продовжили на півмісяця термін. Мені заслали нашвидко декларації. Я був у п. Гліба. Він дав мені список шкільних дітей, але просив: ради Бога! Не кажіть нікому. У його кімнаті зник зі стіни Шевченко. Зістались тільки дві листівки — Міцкевича й Толстого в довгій сорочці без взуття. Я розділив декларації наполовину — собі й Сергієві. Потім ходив з хати до хати. Ось розмова з Кузьмою Музичуком (довго і вперто пояснюю закони).— І це треба підписати? — питає.— Так.— І йти до волості? — знов питає.— Так.— І щоб вуйт затвердив? — Так. (Кузьма довго думає й довго чухає бороду).— А хто ще підписав? — Кажу. (Дядько довго розгойдується).— Та... — поволі, уривно говорить,— воно, коли сказати правду... Понятно... Діло хороше... Понятно, що по-своєму воно так... Раз я, примером, українець... значить, по-моєму мусить бути... Але добре, коли дитина й чужих язиків навчиться... Примером, німецького, або, скажім, французького... Када я був на фронті... Ми от, примером, стоїмо отак, як сусідова хата, а ниприятель отак трохи далі... Рукою подать... Бували перемирія... У німців водка, у нас хліб... Вони, сукини сини, вилізуть на окоп і махають руками; камрат! камрат! Гиб майн брот! А ти як осел... Хоч би одно слово тямив. І бачиш пляшку й не розумієш... Аж посля догадалися, та революція прийшла...

Тривало півгодини. У мене на чолі виступив піт. Дядько все-таки підписав... Обтер два рази руку и підписав".

"Уривок з розмови чорноокого Степана. (Не є членом кооперативу, неграмотний, п'є в Габеля, курить махорку й б'є жінку).— Шкода? А на чорта вона мені? Хай там вчать і по-турецьки. Мене з мужика не згадять!

На його обличчі багато віків неграмотності. Залізна тупота. Я все-таки вирвав його три хрестики на декларації. До волості також піде. Як всі підуть — піде... Фу! Втомився! Тридцять сім декларацій! Те саме в Сергія".

"9 і І0 травня. (Пишу одинадцятого). Дві біди: протокол поліції за декларації й "вуйт". На останньому треба зупинитись. Приїхав у суботу... Жовта, нова бричка, гніді, з калаталами, коні. Зупинився в нового старости.

Цього дня падав дощ і гриміло. Я трохи мав можливість відпочити. Зайшов до Левинських і заграв з Романом партію шахів. Він мене три рази обіграв. Потім прибіг десятник... Задиханий.— А я,— каже,— за вами по цілому селу ганяю... Вуйт! Вас кличе вуйт!

Йду. Роман каже: віднеси до читальні шахи. Я взяв шахи й думаю занести по дорозі до читальні. Але читальня закрита. Йду з шахами перед "світлі" вуйтові очі.

У старости велика, нова хата. Кухня, кімната... У кухні смажиться ковбаса. Входжу

до кімнати. Повно народу. За столом "його величність" вуйт. Направо й наліво дядьки. На столі білі й гніді пляшки. Вуйт червоний, мов місяць під мороз. Побачив мене... Встав... Насупив брови... — Володимир Довбенко? — суворо,— Пустіть! — Дядьки дали йому дорогу. Вийшов... Заложив руки за спину, похилився до переду... — То це ти? — А очі жмуряться, і губи кривляться.— Я! — сказав я й відступив,— Бандите! — хрипливо, п'яно вереснув. Перейшов на московську мову,— Як з'являєшся? — Вирвав від мене шахи й вдарив ними в землю.

Це тривало. Я не знав, що робити. Дядьки дивилися п'яними очима... мовчали... посміхалися... поважніли... знов посміхалися. Вони видавались мені ідіотами. Я сам. Я тут сам. Навкруги п'яні й ідіоти. Я рванувся наперед, але мене схопили за руки. Я, мабуть, увесь палав, бо чув, що уста мої швидко висихають і очі горять. Вуйт мене арештував. Два наші десятники посадили мене на лаві біля мисника. Вуйт ходив по хаті, кричав, тупав, йому дослівно бризкала слина. Я сидів на лаві й з-під лоба дивився. Груди мої швидко піднімалися. Я задихався від люті й образи.

Потім вуйт роздумав.

— Пустіть його! Тут для нього повістка. На! Маєш заплатити тридцять злотих...

Дав мені "наказ платничий" з суду за золото. Для цього він мене викликав, але забувся. Мене пустили. Ідіоти, що дивились на мене, зітхнули вільніше. Вони були перелякані й здивовані. Я вийшов до кухні й випадково поглянув на стіл. Там стояла тарілка ковбаси й трохи далі лежала свіжа пошта. По звичці сягнув по неї. О! Далі писати тяжко... Там був журнал, до якого перед місяцями я вислав листа. Розгорнув... Володимир Довбенко. Це написано друкованими літерами в двох місцях товстим, чорним шрифтом. Журнал мені не належить. Він належить нашому молодому священикові, але я забрав його й стрімголов побіг. Мені хотілося скорше зникнути... Трохи далі від вуйта, від ідіотів. Десь заховатися й... Признаюсь. На очах моїх тремтіли справжні сльози. Хай мене Бог скарає, коли кажу неправду: я вже не пам'ятаю, коли плакав, але тепер не видержав.

Потім я перегортав журнал. Стара, зі світової війни картина. Німці вперше пускають трійливі гази. А під нею стаття. На другій сторінці заставка й під нею моє ім'я. Кому б це показати? Батькові, чи матері, чи братові, чи сестрі? Їм всім не скаже це нічого. Це стверджую: я сам! А все-таки дуже тут самотній. У руках моїх моя новела й наказ заплатити тридцять злотих... До всього новий протокол і за ним нова кара... Треба знайти слова, щоб сказати це батькові. А все-таки... Я щасливий... О Боже, як дякую тобі, що я борюсь. Я побіг через сад до копанки стежкою, перестрибнув два рази, туди й назад, через зарослу травою борозну, схватив галузку яблуні й кілька разів поцілував. Вуйта забув зовсім.

Цілу ту ніч я не міг заснути.

День другий. Десятого. Дуже гарний, соняшний ранок і дуже погані події. Вуйт зібрав "сход". Йому прийшла в голову фантазія закрити наш кооператив і читальню. Для того змушував людей підписувати "приговор", що вони не бажають мати в селі такої установи. Пан Рона звернув йому увагу, що це не залежить від підписів, а від суду.

Був сердитий, але підписи все-таки збирав. З тієї хмари не буде дощу.

Я був під враженням своєї новели. Показав у читальні Роні. Він мені гратулював. Потім сказав, що хоче мати авторський примірник. Пригадав, що и я не дістав такого примірника. Але завтра йду до Крем'янця й куплю.

…І одинадцятого. Прийшов тільки що з Крем'янця… Швидко занотовую події. Позичив у Сергія два злоти й купив журнали. Два примірники. Роні и собі. Хотів ще Лазякові, але він вже має. Він мені гратулював. Решта людей в книгарні, у "Просвіті", хоч знали, що я молодий автор, не звернули на це уваги. Я на них також не звернув уваги. Зате ціла моя увага скупчена на Лазюкові, Це людина. Решта... Ет, все одно...

Мусив сказати батькові за тридцять злотих і новий протокол. Мовчав, але це для мене було ще гірше, ніж коли б він говорив. Новелу показав також, але… Що може після того вона значити?

Ага! Бачив Ганку. Вона знов у тітки на міщанах. Я показав їй свою новелу. Розібрала моє ім'я і прізвище й не вірила, що то я написав. Зараз біжу до Наталки. Мушу їй також показати. Цікаво, що скаже...".

"І5 травня. Знов подія. Помер о. Клавдій. З цього приводу батько перервав роботу біля хати. Ми всі були на похороні. Сонце, зелень, вінки. Похорон правили кілька священиків. Я спостерігав батька. Він вже давно не був такий особливий. Він любив о. Клавдія. Занотовую кілька своїх похоронних думок.

Признаюся, іноді я переставав вірити в безсмертя душі й позагробове життя. Але перед обличчям небуття не хотілося допустити, що розумне, досконале єство Людина вмирає й на цьому кінець. Це було б мало. Бог не мусив би тоді стільки вкладати в людину.

Увійти в землю й в землю обернутись. Можливо, що раєм є не небо, а земля. В її надрах перероджуються не тільки наші тіла, а й наші душі. Тож земля вирощує овочі, що кормлять тіло. Тож земля родить у нас найкращі думки… І нарешті, вона забирає нас до себе, коли ми нікому не потрібні. Вона турботливо огортає нас своїми суворими обіймами й поволі оберне нас у свою подобу. Ми перестаємо бути трупом, стратимо свій вигляд і запах, обернемось у щось живе — у квітку, у стеблину трави, у колосок жита, у яблуко на дереві. Воістину все чудово створено. Воїстину Великий Бог! Воїстину є душа, безсмертна й розумна...

З похорону вертався з паном Глібом. Оповів мені, що шкільний інспекторат заслав йому додатково декларації за державну мову. Але ж минув термін, сказав я. Нічого, відповів пан Гліб. Я вже вислав декларації назад. З підписами? Так. А "вуйт", а ствердження? Нічого того не треба. Навіть не треба мати шкільних дітей. Тільки двадцять декларацій...

А я все ще під враженням своєї новели. Пан Гліб читав, але не захопився. Я розумію...".

"23. V. Субота. У Василя на Ронівському були "зводини". Зводили хату. Мій батько дуже радів. Він уперше за останні роки випив кілька чарок горілки. "Хай буде, що буде… Знаю, що одлежу, але раз так..." — і випив. Дядько Єлисей співав. Він запитав

малого хлопця, що придивлявся на зводинах: "А знаєш, хто була княжна Тмутараканська?" Хлопчина здивовано подивився... Потім йому зробилось ніяково. "Не бійсь, не бійсь… Рости здоров! Можливо, і ти ще будеш генералом…" Дивак той дядько... Я його люблю.

Зі зводин пішов просто до Наталки... Вона згадувала за Ілька. Казала, що довго його не було, а то зненацька з'явився, побув дома, говорив з батьком, переспав у клуні й знов кудись подався...".

"29 травня (тільки уривки). Вчора було Вшестя. Я запріг коні й ми їздили до Жолобок на празник. Я, Сергій, Антін, Кіндрат, Демид і Роман. Співали...

Вечором тренінг... Готуємось до першого матчу..."

"30. V. (також уривки). ...Учора не встиг записати… Знову нещастя. Кооператив обкрадено вдруге… На вулиці військова й сільська варта… Саме вартував Сергій і Никон. Сергія чомусь арештовано.

(Трохи пізніше). Цього самого дня під вечір ми тренували на грищі… Прийшов Никон… Він був на поліції й бачив Сергія. Той казав, щоб я стерігся. Мене хочуть арештувати… А в полудень я був у читальні… Прийшов Роман. Знаєте, каже,, що говорив козак? Коли хочуть знати, хто обікрав кооператив, хай поглянуть на руки Володька...".

"31. V. (уривки). Раненько я вже був на селі. Заходив до Сергія… Його ще не випустили. Головне, щоб не довідались мої батьки, бо як могтиму їм це пояснити? Минулу ніч а не міг спати… У селі зустрів Наталку. Сказав їй все. Вона дивилась на мене перелякано. Не бійся, казав їй. Хто повірить, що я можу бути злодієм? Козак, вуйт і поліція. Вона засміялася крізь сльози.

(Пізніше). Вернувся Сергій. "Ну, як? Як?" — засипаю його питаннями. Він невинно сміється. Вже, каже, всі з'їхали з глузду; весь час питали за тебе. При цьому він оповів також про ту крадіж. Двері кооперативу були замкнені маленькою колодочкою... Злодій легко відкрутив її залізною палицею. Сергій, що був на варті, почув його, біг за ним і навіть схопив його за полу. Але він вдарив Сергія палицею по руці і вирвався... Трохи далі злодій заплутався в загороді колючого дроту в Семеновому саду. Тепер я розумію, чому козак радив оглянути мої руки. Але цікаво, звідки він знав про той колючий дріт?".

Тут Володьків щоденник на деякий час уривається. Він не мав для цього більше нагоди. Весь час був то на селі, то на грищі, то у Сергія, то у Наталки, то у читальні. Ніколи ще не проявляв такої рухливості. Прибігав до читальні… Подивився, посидів, перегорнув швидко часопис, зривався і біг далі. У Наталки сідав і мовчав.

— Чого мовчиш? — питала вона.

— Хіба не можна? — відповів.

— Але ж не так... Не так... Ти... — вона не знала, як це висловити.

— Не бійся, дівчино. Не збожеволію,— І мовчав далі. Ч до часу сердито спльовував. Наталка присідала до нього.

— Не можна ж так, Володьку,— казала вона і рукою розгортала, то згортала його

волосся. Він поволі звертав на неї погляд і вперто дивився до її очей. Вона не ухилялася, а навпаки... її погляд все глибше і глибше вникав до йог очей... Він протягав руку, обіймав її, а потім казав:

— Слухай. А що ти будеш робити, коли мене тут не буде Погляд її швидко відривався від нього й опадав... Дивилась у землю. Потім знизувала плечима й коротко казала?!

— Не знаю.

— Хм... — казав він сам до себе,— От... Так...

Швидко встав.

— Іду, Наталко!

— Йдеш? Куди? — вона не встала, тільки швидко підняла, голову. Руки заціплені в пелені.

— Йду. Сьогодні мене арештують! Так. І то за крадіж.. Вона поволі піднялася, підійшла до нього... Груди її торкаються його грудей. Руками взяла його руки вище ліктів

Дивилася до очей.

— Володю... Я піду... Прошу, прошу... Ти ж був тієї ночі зо мною... Буду свідчити... Він круто одвернув голову.

— Не потребую свідків! — твердо сказав він.— Я? Свідків? — брови його насупились. Уста майже злилися. Потім він обняв тісно Наталку, поцілував, вирвався з обіймів і шов.

Пішов просто додому. Вечоріло. Поки дійшов, на землю лягла ніч. Хотів їсти, але не пішов до хати. Спати ще рано, і подався на садок. Ішов стежкою до копанки й між деревами почув батьків кашель. Зупинився. "Чи знає він?" — майнула в голові думка. Він був у церкві, бачив різних людей.

— Це ти? — чує Володько батьків голос. Він не називає імені, але син знає, що батько думає про нього...

— Я,— відповів Володько. Між батьком і сином стоїть, дерево. Вони бачать тільки свої чорні постаті. Деякий час мовчки вони взаємно наближаються. Ось стоять зовсім близько. Батько бачить виразно синову постать, а син батькову. "Так, так..." — біжать у Володька думки... "Він знає..." Але син не відступив.

— Не спите? — спитав він. Не знає сам, чому спитав це. Не було іншого слова.

— Ні... Ні... Такий вечір... Не спиться... — поволі, лагідно проговорив Матвій. А потім додав: — Немає сну.

— А-а, краще йдіть... Відпочиньте,— сказав Володько так само чужим голосом.

— Ходжу от і згадую... Лізуть на думку молоді літа. Вони обидва, ніби по змові, повернули в напрямку до копанки. Там голосно скреготали жаби й зводився ледве помітний туман. Кущі густих верб поволі в загальних рисах виступали з туману.

— Я оженився в дев'ятнадцять, а то ще було перед женячкою... Був молодий... Силу мав... Дітьми нас не пестили, але, дав Бог, виросли. Я, бувало, зводив у одній руці міх три пуди. На плечі міг і десять взяти. Єлисей... Той трохи слабший. Зате, коли треба

звинутися, або підбігти, то я вже з ним не постачив... Я був трохи тяжкий.

А Запорожже наше було тоді ще мале, Трихон (ще молодий), Стратон (пристав пізніше, як взяв Югеню) і ми. Дві хати й городжені клуні. А кругом були лішники... сад... (Тут Матвій себе перебив). Сад? Не такий сад, як це... От сторчало безладно кілька сливок, кілька морель, кілька дичок-грушок і пара, ніби кращих, яблунь-папірівок... Але гарно було... Весна, бувало, прийде, так того квіту... Я щось тепер і не помічаю такого... А що було птаства. Бувало, ранками такий гамір, що в ухах лящить. Соловії ото зграями літали... Не знаю, де вже те й поділось... А отам... Знаєш? У рові, біля копанок? Там же було багно... І річка звідти витікала... Ми вже після... Я та Єлисей, почали його гатити, а річка на наших очах висохла. Далі за нашим почади люди "з-за рову" копани копати на коноплі, дістали джерельну воду, і знов стала річка... Але маленька... струмочок... І тепер він є... Отак було... Наш хутор на горі, як замок, а навколо долини... Хто його Запорожжем назвав — невідомо... Ми... — я та Єлисей — не раз, бувало, морочим над цим голову. Бо де ж таки: Запорожже, Запорожже, а що то таке — ніхто не знає... Навіть ми, ніби запорожці... Та й почав я докопуватись... У монастирі був дуже старий чернець Зосима... Він знав багато... У-у-у... (Тут Матвій трусив головою, ніби хотів підкреслити знання Зосими)... Книги різні читав... Старі книги... Знав і перекази... Людей дуже старих пам'ятав і розпитував їх, і все списував... Такий був старий... Не бачив добре... Наложить грубі окуляри, возьме в руки гусяче перо й пише... Двері його келії не замикалися... Прийдеш, постукаєш, а він не чує... Відкриєш двері, а він пише й не чує... Коли торкнеш за рукав — відірве очі від паперу: "Це ти, Матвію?". Мене вже знав... А говорив все по-нашому... Такий старенький, добрий дідок, царство йому небесне!

Тут Матвій на хвильку вриває мову, а потім продовжує:

— Так от він раз мені й каже: "Е, Матвію, Матвію... Не знаєш ти свого роду... А був то рід славний... Ти звешся Довбенко? По-вуличному Гуца? А чи знаєш, що твій прадід звався Довбня-Гуца й був козаком запорозьким? То-то, каже... І був то козак, каже, не посполитий, а зацний...". Так і сказав... Ці слова до цього часу тямлю. І прийшов він, каже" як Січ Запорозьку розбили... Точно не знаю якого року... Осів там на Запоріжжі й хутір заложив... Це був наш предок.

Матвій знов перервав свою мову... Володько ще ніколи від нього не чув такого. Його увага зовсім увійшла в батькові слова, і він ловив їх, мов щось святе... По короткій перерві Матвій продовжував:

— Минули роки... Рід наш не завжди був такий, щоб ним гордитись. Не знаю, як стали наші діди кріпаками. Не знаю, як забули про своє накорення... Твій дід — мій батько — був вже мізерна людина... Пив, і це його згубило... Я, коли звівся на свої ноги, почав працювати... Не хвалюся, але я ще ніколи на своєму життю не встав пізніше за сонце... І от ти бачиш...

(Коротка перерва).

А от сьогодні пішов я до церкви. Чую, так і так... Щось там, ніби, у кооперативі... Говорять, говорять і чую: ти, мій син...

Володько занімів. Дихання сперлось у грудях, і серце перестало битись. Матвій сам не договорив останнього слова. Він тільки вибухнув у гнів і майже вигукнув:

— Ні, сказав я. Не може бути! Мій син такого не зробить. Я це всім сказав... Перед церквою...

— Тату! — крикнув Володько. Він шарпнувся вперед. Хотів обняти батька, але не відважився. Він навіть не торкнувся його, тільки руки здіймались, то знов опускались. Серце знов билось швидко, а уста від хвилювання тремтіли.

— Не треба! — твердо сказав Матвій.— У нашому роду були всілякі люди, але ніколи, ніколи не були це злодії... А по часі додав:

— Не бійся! Прийдуть, то прийдуть... Візьмуть, то візьмуть... На небі є Бог... Його ніхто ще не обдурив... Не обдурять і "вони"...

З цими словами Матвій повернувся й пішов у темноту прямком до нової недокінченої хати. Тепер він там спав. Володько не відважився йти за ним. Він зістався на місці, мов укопаний. Він дивився в темноту, куди пішов і сховався його батько, його великий батько. Нащадок славного Довбні... Людина, що ніколи не встала пізніше за сонце...

І Володько знов відогнав свою малодушність. "Прийдуть, то прийдуть!"... "Візьмуть, то візьмуть!" — звучало в його вухах. Що може торкнутись моєї душі, коли вступ до неї заставлений, а на сторожі стоїть Честь. Батько вірить йому... А решта світу може й не вірити.

XIV

Тієї самої ночі, о годині другій, Володько був арештований. За ним прийшло двоє поліцаїв. Віддався в їх руки спокійно, без спротиву. Хотів було взяти кашкета, але не знайшов і пішов так. Батько одразу почув цей рейвах, а мати також. Мати зірвалася з ліжка і вибігла надвір... Зчинила лемент... Але вийшов батько, і лемент втих.

Хутір заворушився, схвилювався, погавкав собака — і знов тиша. Сонце сходило того ранку так само гарно, як і завжди. Разом з його сходом вернувся також Володько. Його допитували, нічого не могли доказати і пустили. Йшов раненько через село без шапки... Його зупиняла військова варта, на нього дивилися люди, але він не соромився. Був переконаний, що соромитись мають його противники, якщо вони здібні соромитись.

Надвечір того ж дня вже тренував зі своєю спортовою дружиною на вигоні. Час заповідженої зустрічі з міською дружиною швидко наближався, і не було часу на зволікання. Тилявка мусить себе показати.

Одначе до зустрічі не дійшло. Сьомого червня, на перший день Зелених свят, у селі знов появився вуйт. Знов розігнав по селі десятників, знов гамір, рух, крик... Нова "сходка"... Другого дня мала відбутися зустріч, але, замість вислати підводу за гравцями, було вислано Сергія пішки до міста, щоб зустріч відмовити. Вуйт виразно цього вимагав. Мовляв, нема часу на всілякі витребеньки, І з цієї нагоди Володько пішов до Рони,

Було свято, ранок, але Рона вже не спав. Він сидів у своїй порожній їдальні біля

широкого непокритого столу за великим, гарячим самоваром. Перед ним, на другому кінці столу, сидів його молодший брат Михайло, а праворуч, на головному місці сиділа сама стара пані. Всі вони були заклопотані, поважні і невдоволені. Справи села вже дійшли також і сюди.

— Вєдь етот самий "вуйт" скатіна,— говорила стара пані по-московськи своїм переконливим, певним, категоричним тоном.— Пачєму єво нє вибросят? Удівляюсь... — і при тому вона демонстративно знизувала плечима.

Михайло дивився крізь пенсне в золотій оправі і сардонічно казав:

— Ти, мама, можеш єще удівляться... Я удівляюсь тоже... Но твоей наївності.

Андрій Рона п'є спокійно, повільно вихололий чай, допиває склянку і автоматично закурює. Його думки розсіяно гасають десь в інших просторах.

— Андрюша... Пажалуста... Ти здєсь нє курі,— швидко загомоніла стара.

— Пардон, мама. Забил,— спокійно відповів Андрій. Стара пані не лишень стара, але й глухувата, у справах села і взагалі "політиці" вона розбирається мало, а тому Андрій підвищеним голосом старанно їй пояснював:

— Все ето, мама, к лучшему. Вот такіє глупіє вуйти учат народ. Да, мама... Ну, і что ж? Ну, упьорся... Ну, вижіл нас із сєльськаво дома? Гаваріт, там будєт школа... Нікагда там школи нє будєт, но новий коопєратівний дом будєт. Да, да Будєт! Ми поставім. У нас єсть место... Харошеє мєсто... В центре села... І там будєт стаять дом. Я павтаряю: да!

— Украінскій? — питає, шамкаючи беззубим ротом, стара.

— Какой би он не бил.... Ето нє іграєт ролі,— жваво і певно відповів Андрій.

— Как не іграєт? Андрюша! Как нє іграєт? Вєдь іграєт. Іграєт, Андрюша. А па-моєму, нє так. Па-моєму, лучше єжєлі би в дєревнє стоял польскій дом... Я, старуха, так разсуждаю, вєдь украінци нє Польшу делят... Делят ані Расію... Да, мой мальчік... Расію. Польша? Что ж... Вєдь его тоже часть Расії... За нашіх врємьон... Вєдь падумай... Прівіслянскій край... Нет, нет... Ти абажді. Я гаварю... Нашє рускоє село... Польскім ано нікагда не станет... А украінскім может... Видумалі язик. Ну, как, скажі, по-укрінскі будєт рукомойнік?

— Гаспадін Довбєнко! — почувся глухий голос від дверей з темного, сирого коридору. Це Марко.

Пан Андрій швидко повернув голову на голос і повторив: — Давбєнко? Заві в маю комнату. Їзвіні, мама. Дела.

Він встав повільно, мав заклопотане обличчя і своєю розгойданою ходою вийшов.

Володько мав з ним довгу розмову, Андрій курив цигарку за цигаркою, його мала кімната наповнилась димом, а розбита мармурова попільниця попелом, але саме з цієї розмови зродився план побудови нового кооперативного будинку. Вуйтові вдалося добитися свого, читальні не було закрито, але позбавлено й приміщення. Тоді промовило село, і, можливо, вперше мовою господаря. Рона поклав перші дві тисячі злотих, Володько завзявся організувати робочу силу, хлопці й дівчата кинулись до праці. Домашні справи, футбол, залицянки відійшли набік. І вже за пару днів, на

подарованому Роною клині городу, що навпроти дяківської садиби, де примістилась станиця поліції, почалась завзятюща, сливе безперервна, день і ніч діяльність. Півсотні молодих, здорових хлопців і чоловіків, жартуючи й співаючи, копали фундамент, двадцять підвід возило з долини камінь, пара десятків дереворубів валили в Жолобеччині дубину, пара тузинів теслярів витесувало з неї підвали, стовпи, балки, крокви, десяток мулярів заповняли рови фундаменту муром. І все це складалося, стягалося, зводилося, будова росла, як з води, а село мало велику, хвилюючу дивовижу. Завжди рух, завжди гармидер, завжди спів, безконечні жарти і гарячі залицянки ясними місячними ночами, коли розходились з роботи. Туди стікалося ціле село, прихильники і противники, націоналісти й комуністи, баптисти й православні. Бажання показати своє право і свою силу було більшим, ніж особисті розрахунки.

Прийшли жнива, але праця біля будови не вгавала. Здавалося, що всім хотілося зробити це чудо за одну ніч, це стало вимогою, щоденною потребою, обов'язком. Дві були гарячі, насичені сонцем, потом, спрагою, випивалися бочки води, напиналися м'язи, гартувалася вола. І за два таких гарячо-барвистих місяців будинок був зовсім готовий. Білий, гордовитий, вкритий сірою черепицею, сім вікон, двоє дверей, простора крамниця, кімната для засідань, мешкання продавця і зала-читальня. І все це красується на колишньому невжитку, тішить око тилявчан, наповняє гордістю кожного, хто не гляне... Чутки про це рознеслися широко й далеко по всіх селах, і святами та неділями приходили чужі люди, щоб глянути на таку несподівану дивовижу.

До речі, за цей час і само село внормувалося. Зникли зайві витівки парубків, відійшло військо, не стало озброєних варт. Село готувалося до великого, ще небувалого свята. Село збиралося освятити свій будинок. Це має бути велика урочистість, це приклад, це історія. На Угорщині, в Жолобках в Людвищах, у Башківцях знають про це. Ціла околиця, небо і земля, і навіть далекі ясні зорі готуються взяти в цьому участь.

А жнива йшли своєю чергою... Поля горіли то росою, то срібно-золотими стернями, то зернистими вівсами... Перепілки, як завжди, бурхливими ранками підпідьомкали, моргасті зайчики металися полями, зграї куріпок полохливо перелітали з долини до долини, яр Мозолянка лежав зеленою латою на золотому савані золотих нив.

Матвійове поле, як і завжди, пересічене вузькою дорожиною, справа й зліва вкрите пшеницею, житом, ячменем, вівсом з широкою і щедрою благодаттю мудрого, загорілого як обличчя женця, неба. Божа рука була щедрою, стебло поросло густо й високо, колос дзвенить в колос, в гущавинах велике життя всілякого гомінкого цвірковіння. О, яке безпосереднє диво! Здійміть шапку, станьте на межі і послухайте те... І хай вашу мокру від поту голову погладить вітер. Підніміть ваші втомлені груди, звільніть серце і беріть оберемками свіже, бадьоре, пересичене сонцем повітря.

Саме такого часу отам, на дорожині, раннім ранком, коли сходить із-за Мозолянки сонце, а на шпориші дорожини разом з курявою бринить роса, на південному боці за пагорбком з'являються дві постаті. Ось вони зближаються, ростуть, вилонюються з простору. Це йдуть Матвій та його син Володько. На плечах у них грабки. Ступають по звогченій за ніч землі рівним, широким кроком. Сонце ллє їм назустріч просто в

загорілі обличчя своє м'яке тепло, свою живучу радість, свою невсипущу бадьорість.

Хода Матвія така ж, як і колись, як і завжди — розважна, певна, рішуча. На його ногах старі, великі, посірілі, з короткими халявами чоботи. Кортові його штани на колінах і ззаду залатані великими чорними латами. Біла його сорочка, як звичайно, пропечена і поруділа, а його кашкет вигорілий і просяклий мішаниною поту й куряви.

Роки і все, що з ними було, залишили на Матвієві свій тривкий слід, що його не відмиєш ніякими водами і не відмолиш ніякими молитвами. Зморшки ще гостріше врізалися в загоріле, як стара бронза, порепане лице, погляд мудро злагіднився, вилиці більше вип'ялись, борода просякла згустками сивини. Але все-таки він той самий дужий, могутній, з великими, твердими руками король поля і праці — Матвій.

Володько зростом дорівнюється батькові, тільки у плечах вужчий та м'язи тіла молодші й прудкіші. Міцне українське сонце поклало тривку бронзовість на його юному виду. На ньому тонка, доморобна, з конопляної тканини, з позакачуваними рукавами сорочка, на голові доморобний, крислатий солом'яний бриль, на босих ногах сірі, зношені відпорки.

Обидва, наперед батько, а за ним син, зайшли в покіс і з "Боже поможи" розмахнулися. Батько клав покіс рівно і методично, мов по ниточці, син вже дорівнював до його розмаху вширінь і вздовж, але його покіс був значно гірший, ніби поломаний і рахітичний. Грубі стебла вівса-зеленяка покірно клалися перед ними, їх очі уважно стежили за лінією, м'язи їх рук напиналися, груди широко здіймалися з ритмом помаху грабок.

Сонце підноситься... Його промені все більше і більше припікають спину, з чола виступає піт, груди і чоло відчувають дотики повітря,

На половині покосу, біля борозни, косарі зупиняються. У спокійному повітрі знайомим дзвоном задзвеніли під мантачками і брусками коси, хвилинка перерви, кілька слів про овес і погоду і знов покіс... Доходять до межі Ет-тоє, закидають на плече грабки і повільно, рівним ходом, вертаються назад.

— Дякувати Богу,— каже Матвій,— погода видержала... Коли б так ще пара таких днів, і ми той овес змахнемо.

А по короткій перерві додає: — Я все вагався, чи сьогодні зачинати, але добре, що почали... Хоч завтра неділя... Та що накосимо — висохне і баби в понеділок зв'яжуть, А там і докосимо... Сонце, здається, чисте...

Володькові думки інші. У нього село, будова, посвячення, але на слова батька відповідає:

— А! Погода видержить...

Доходили до середини поля і робили перерву. Василинка приносила обід — борщ в "близнюках" з півбуханцем чорного хліба, куснем сала і огірками. Запивалось кислим молоком з гладишки або звичайною водою з баньки, що стояла в тінному місці. А все це разом смакувало хижим, нетерпеливим смаком, що його, здавалось, годі успокоїти, після чого вимагалось лягти просто на сирій землі і дозволити, "щоб в'язалось сало".

Але чверть години пізніше вони йшли знов далі покосом — нестримним, рівним,

розрахованим кроком. Час йшов разом з ними. Це тривало, хилилося до вечора. Ось вони знов зупинилися, Матвій звичним, повільним рухом здіймає кашкета, обтирає верхом брудної руки гаряче, мокре чоло, підходить до баньки з водою, підносить її і перехиляє над головою. Сонце скісним промінням освічує його кремезну, помітно втомлену постать, чорна, вкрита налитими жилами рука тримає вухо баньки, вода тепла, несмачна, і її потьоки спливають по бороді і широких, відкритих, зарослих сивастим волоссям грудях. Напившись, він ставить баньку на її місце.

— Ну,— зауважив він, оглядаючи поглядом довкілля.—Змахнемо ще пару покосів, і досить.

У природі відчувається наближення суботнього вечора, здається, про це знає все. Сонце хилиться маєстатніше, барва неба спокійніша, з ледве помітним відтінком огненності в тому місці, де воно має намір зайти за почорнілу стіну лісу. Тінь від лісу відступила й поширилась, ціле Стратонове поле, разом з в'язальниками на ньому, затягнулось м'якою прохолодою, в'язальники помітно квапляться, дов'язують покоси, на схилах Мозолянки, куди ще сягає сонце, вовтузяться люди в білих одягах, облиті сонцем. Вище шляхом в тому місці, де він випинається з-за пригірка, помітно тягнуться великі фури, наладовані снопами, а між ними в різних місцях ступають повільно гурти худоби, збиваючи куряву, що її пронизує соняшний промінь і розбарвлює її матовим сріблом. І все робиться тихо, лише десь отуди, з угорської сторони, чути розтяжні, безконечні обжинкові співи.

Нарешті й Матвій з Володьком докошують свій покіс, майже половина ниви докошена, густа тінь лісу затягнула ген ціле поле аж до Жолобеччини. Володько чує велику втому, але свіжість вечора так чудово злагіднює втомленість твердих м'язів, що не хочеться кінчати недокінченого діла. Матвій також з жалем поглядає на нескінчене поле і шкодує, що день був такий короткий.

Але святий, великий, трудовий день скінчився, від сходу сонця до заходу сонця, весь залитий наснагою сили тіла, природи, неба і землі огненного духа, що ним живе всесвіт. Косарі лишають поле і йдуть... Поволі, без поспіху... Тіло неохоче рухається, кожний м'яз, кожна кісточка вимагають відпочинку. Йдуть не дорожиною серед поля, а межею від Хомового по застарілій ховзькій траві з посохлим бадиллям деревію, громобою з його брязкучим насінням, заплутаної кашки і повитої на стебла повійки. Зо всіх боків гомінким хором невтомно і настирливо вибивають свої одноманітні трелі цвіркуни.

Нарешті вийшли на шлях... Ще кілька сотень кроків, і хутір... Ось він зліва у сутінку вечора — такий знаний, рідний, свій. Густий малинник перед хатою, широкий, молодий горіх, кілька рядків малих ще слив і високий, густий живопліт від дороги. З димаря хати, майже сторч догори зводиться дим.

Широка, немощена дорога вкрита грубою верствою м'якої куряви, весь час тягнуться скрипливі вози, повільно котяться тяжкі колеса, з-під кінських копит збивається хмарками курява.

— Добрий вечір! — озивається кожний, що порівняється з косарями.— Як

косилося?

— Слава Богу!

— Чи видержить погода?

— Дасть Бог — видержить.

З села чути бамкання дзвону. Його звуки повільно вириваються з садів і розливаються ген навкруги. Десь там на полях, далеко зливаються вони зі звуками обжинкових пісень.

Дома чекає на косарів вечеря. Хведот привів від води коні, Василина порається з коровами, Настя попідтикала спідницю, позакачувала рукави й бігає біля печі. По хвилі на столі парує гаряча, бараболяна, затерта затіркою юшка...

По вечері Володько одразу береться за бритву. Після вже смерком бере відро, рушника, мило та йде через город стежкою до копанки. Приємно йти вузькою стежкою між маком, що вже доспіває, коноплями, буряками та капустою. На все впала роса. Біля обсадженої вербами копанки піднімається ледь помітний теплий туман і чути скрекотіння жаб.

Вода в копанці тепла, дощова Я чиста. Володько швидко роздягається донага, набирає відро води й обливає себе цілого. Після натирається міцно милом... розтирає набряклі м'язи рук, спини, живота. Йому робиться дуже приємно... Чується сильним, пружним, молодим... Після виливає на себе ще кілька відер води й швидко витирається. До тіла з ледве чуйним бренькотом торкаються комарі. Він швидко надягає сорочку, штани й почуває себе обновленим. Втома десь зникає. Ціле тіло поволі відпружується... Навкруги так приємно, так гарно... Не хочеться ще кидати такий вечір та йти спати. Через те Володько сідає на м'якій траві й дивиться.

Ціле небо всіяне зорями. Десь далеко за селом, туди, де панський двір, чути ще обжинковий спів. Це йдуть запізнені женці запізнених чиїхсь жнив. Одна дівчина несе на голові вінок, а решта йдуть коло неї й співають. Знайомі, гарні, повні якоїсь туги й одночасно радощів співи.

Володько вслухається в ті звуки... Думка відлітає далеко... Земля ділиться. Небо нахиляється нижче. Душа поволі відкривається, мов двері великого храму, і в ній починає діятись щось особливе. Виходять дивовижні образи, встають надзвичайні, неземні люди, починає грати чудова музика. Боже мій! Таж це страшний суд!

А з-за жолобецького дубового лісу поволі випливає велетенський, запізнений місяць. Разом з ним зростає музика, зростають образи. Світ ширшає, обрії відступають... Володько має, що йому треба ще піти в село, що там праця, що завтра велике свято, але він не може відірватися від цього місця. Він щось чує... Йому видається, що це востаннє вів бачить ті дерева, небо, будинки... Йому хочеться на все надивитися, затямити, мати в собі... Йому хочеться торкатися пучками пальців землі, що на ній стоїть. Хочеться цілувати її, обняти й вести кудись в інше місце...

Ах, це слабість... Не варто потурати нервам... Він стрясає головою та йде швидко до хати. Ніхто ще не спить. Все клопочеться, прибирається, чиститься на завтра... Мати качає рублем білизну. Її тонкі, засукані по лікоть руки справно працюють рублем...

Накочена на качалку сорочка вирівнюється, м'якшає, гладшає.

Володько дуже добре знає кожну її думку. Любить її таку, як є… Таж вона знає всього дві літери… Одна, як круглий калачик — О… Друга, як жук, лапата — Ж. Знала колись і А — як кроковка, але вже багато років згасли її очі й не добачають… Візьме книжку, дивиться на неї здалека перед собою й каже:

— Колись ще знала три букві… Не можу вже їх пізнати…

Увійшов до хати Хведот.

— Володьку. Тебе кличуть,— сказав він. Не сказав, хто кличе, тільки дискретно посміхався. Видно, хтось такий небувалий… Володько швидко встав, наложив на голову солом'яного бриля й вийшов…

Надворі нікого… Вийшов до брами… Рипнула фіртка, і на дорозі побачив чорну постать…

— Володьку,— чує тихий голос. Пізнав його одразу… Наталка. Як вона прийшла? Підійшов до неї. Вона зніяковіла, І схвильована…

— Я так боялася… Так боялася. Думаю, як його викликати… Ходила довго попід бгіжем… Аж то побачила Хведота… Чому ти не прийшов у село?

— Я ж сказав, що не прийду,— відповів Володько.— Моє все зроблене… Треба було батькові помогти. У нас цього року запізнилась косінка. А що там?

— Ходім… — сказала вона,— Я тут боюсь.

— Чого?

— А як мене побачать? Я все чекала, що прийдеш… А там стільки праці, що Господи… Вінки, біганина, варять, печуть… Всі: де Володько? Де Володько? Привезли скриньку горілки. Там ціле село…

Вони звернули на дорожину, що веде до кущів. Наталка все не могла заспокоїтись. Говорила не своїм голосом. Серце її швидко билося…

—… І я не видержала… Піду. Трохи стемніло і я пішла… А знаєш? — вона взяла його за руку й зупинилась. Підступила ближче,— Знаєш? Був знов Ілько.— Маленька перерва. Володько здивований. Наталка не дочекалась відповіді — Прийшов з Бухловим…

— З Бухловим? — перебив Володько…

— З ним… Боже! Я собі думаю: таж Бухлов з козаком, з поліцією. А Ілько втік з іншими хлопцями… Як же так? А вони собі принесли шпроти… Знаєш? Такі рибочки в бляшанках… Бухлов трохи п'яний… Виймає рибочку й дає мені — Я одвернулась. А Ілько до мене; "Дурна! Їж!" Я вибігла з хати… Цілий день про це думала… Думала собі: чи сказати це кому? Потім рішила: тобі. Кому інакше?

— І більше не кажи нікому,— сказав Володько. Вони пішли просто на темну стіну гаю. Там тихо. З села долітає пісня, З другого боку, з Угорщини чути також пісню, тільки ночліжанську.

Вертався Володько зовсім пізно. Йшов через село, повз новий будинок. Село вже спало. Будинок стояв уквітчаний. Перед ним така ж уквітчана брама. З неба світив оточений сірим кільцем місяць. Буде зміна погоди, думає Володько. Коли б хоч

видержала до завтра. Мав на увазі завтрішнє свято, а за скошений овесь і не згадав...

Це було не саме посвячення будинку на площі села Тилявки. Це було щось більше й краще. Тягнулись роки, вкладались у десятиліття, століття, але навкруги було тихо, сонно, ніби безлюдно. Були чудові весни, пишно цвіли черешні… Були поля зелені… Вітер віяв з далеких морів… Було не одно густе, як мед, літо, що заливало землю щирим золотом; були пахучі дні осені, повні жовтих, червоних і синіх овочів, були білі, яскраві зими; поля вкриті застиглим білим металом, зненацька схвильованим і ствердлим химерно… Була велична, маєстатична, свята земля — гордість Бога й натхнення людини. Чорна земля, дужа, вузлувата й тверда... Сувора, як чоло Саваофа, і радісна одночасно, як гарний спів.

Не було тільки на ній людини. Було безліч недокінчених задумів, безліч початків, нарисів… На кожному проекті видно було велику, натхненну руку творця… Рішучі, несподівані зариси, потужні, налиті силою обриси м'язів, дебелі кусні, литі з кращих металів... Бракувало їм відповідної душі. Великої душі. Твердої душі. Розумної душі...

Цілі віки вагітніла стара, чудова земля своїм великим плодом… Небо, обрії, дерева, цвіт яблуні, хвиляста чорна рілля, швидколеті птахи, й дикі звірі, і риби в чистих водах напружено чекали одного, надзвичайного дня, коли ступить Бог на цю землю й мудрою своєю правицею відхилить завісу темноти. Скаже Бог: дарую вам від сьогодні душу. Будьте мудрі, як я. Хочу бачити вас володарями, а не рабами. Воскресніть!

Ні, ні... Це не було тільки посвячення будинку. Це посвоєму воскресало й зводилось село. Це не була квітуча весна, це було густе, налите снагою літо з бронзовим чолом. Треба було бачити, як того ранку сходило сонце. Ніколи воно не вставало так. Сам Бог зійшов зі свого трону й зводив його обома своїми руками… Як горіли золоті стерні розлогих і ланів, як суворо, рівно стояв на обрію ліс, як гнулись тяжкі віти яблунь — про все це немає сили сказати… Село виступало — хата за хатою, всі лавою, мов живі, білі, веселі, усміхнені… Дзвін від самого рання бушував над селом і розлітався навкруги, ніби розбитий гураган; всіх зводив, всіх гнав до Тилявки, всіх випростував і бадьорив.

Он яром з Башковець йдуть все в чорному парубки... За ними в білому, в червоному, в синьому йдуть дівчата… Там далі йдуть дядьки в тяжких, кованих чоботях, що залишають на стежці глибокий слід. Всі вони .йдуть, бо кличе тилявець-кий дзвін... Там буде сьогодні празник... Про це знають всі навкруги...

І на полях від Людвищ квапляться на поклик дзвону парубки, дівчата, дядьки… Тилявецькі поля вітають їх своїми стернями, своїми півкопами… Здається, півкопи знають, кому вони належать і які руки складали їх.

На сході знов від Жолобок з густого, чорного лісу виходять юрба за юрбою, йдуть стежками вздовж вкритого курявою широкого шляху просто назустріч дзвонові, що реве над Тилявкою… Йдуть поспіхом (бо можуть спізнитись) дівчата з червоними, веселими лицями... Он перед ними вже хати Тилявки, що стоять сьогодні гордо... Білі хати під зливою яскравих променів ранкового сонця...

А з півночі також ідуть… Там запало в глибокий яр старе лісове село Угорське.

Угорщани встали сьогодні рано. Вони ж довідались, що сьогодні в Тилявці велике свято. Вони ж знали, що там бігали весь час якісь люди, сходились, розходились, ходили по ночах, ранками, цілими днями. Вони знали, що туди вселили "постерунок", що послали туди військо… Вони знали також свого "вуйта". Не раз погрожував він, що Тилявку "присадить, знищить, рознесе, загладить". Вони також знали, що Тилявка жила б тому, і росла, і працювала… Кожний день хтось приносив вістку, яку передавали з хати до хати, про яку говорили коло церкви, на посиденьках, при гостинах... Скрізь на кожному кроці чути було про Тилявку, і як не піти туди сьогодні, коли так голосно реве великий дзвін і так завзято, сильним, металевим голосом кличе до себе...

Село встало. Було все на ногах, шуміло все, квапилось, вдягалося святочно. Всіма дорогами, всіми стежками через сади й перелази йшли радісні, святочні люди. Зо всіх боків вступали в село гурти, ніби процесії, що йшли вулицями, весело вітались зі знайомими.

— Дай Боже, дядьку Семене! Як маємось? — твердий, соковитий бас.

— Здорова була, Яринко! А ходи з нами! — дзвенів дівочий голос.

— Кумо! З святом будьте здорові! Ходіть до церкви! А дзвін все гуде, все б'є, ніби на сполох, ніби розпачливим криком своїм хоче пройняти саме нутро землі й звідти викликати навіть тих, що відійшли у вічність. Дзвін б'є і б'є тяжким, залізним серцем, і кожний його удар здвигає селом, струшує з нього віковий сон, зводить і жене… Село встало, село йде, село рушило, мов велика повінь якоїсь загаченої ріки, що раптово прорвала свою перепону.

Посередині села стоїть стара, дерев'яна, біла, мов чайка, церква. Більше ста літ стоїть вона на тому місці… Старі, розлогі дерева оточили її зо всіх боків… Зелені їх корони майже зливаються з зеленою банею церкви, і тільки хрест блищить золотом у соняшник променях ранку. Така саме стара дзвіниця. Тесані сокирами дубові сходи, старі дзвони… Дзвонар Григор Вакула без перерви б'є в великий дзвін… Обличчя його ніби зі старого ременю тиснене, глибокі зморшки, кілька бородавок, що ніби дерев'яні цвяхи вбиті в чоло, і цілий ліс густої рослинності… З шкіряного його чола сочиться піт... Тяжка, зачовгана рука безупинно шарпає мотуз дзвону, а залізне серце з кожним ударом випускає на всі чотири боки світу через вікна дзвіниці велетенські, крилаті звуки, що летять і бушують над селом...

А внизу, як гляне око, море людських голів… Ціле церковне подвір'я залите людьми… Вуличкою, стежками через сади й городи спливаються все нові й нові струми, що вливаються в загальне море... Ось перед дзвіницею блищать мідяні труби музики. Ось у чудовому, густому від сонця повітрі задзвеніли перші звуки труби, що сповістили Службу Божу.

Безліч голів обнажилося, безліч рук заворушилося й склало знак хреста. З церкви вирвалося назовні перше хорове "Господи помилуй". Було воно, ніби на Великдень, таке дзвінке, таке бадьоре, таке радісне.

Урочистий, налитий сонцем і радістю час ішов поволі вперед… Ось на церковних сходах з'явилися корогви. Ось вийшли спортовці й зробили коло перед сходами. Море

людей похитнулося й відлилось взад. Ось з'явився на сходах престол, хрест… Ось вийшли три священики в святочних ризах... За ними вийшло два диякони, а далі хор... Почався молебен, оркестра заграла гімн, люди клякнули до землі... Запанувала велика, урочиста тиша, і тільки звуки гімну маєстатно здіймаються вгору й десь там високо, високо розпливаються в блакиті… Вийшов священик і почав проповідь… Згадав про "світло Христової правди...". Згадав про добрі й злі сили, що борються на землі... Згадав, що все живе на землі і намагається жити так, як сказав Бог, бо людина є Божа подоба... Хто не вірить цій заповіді, той служить темній, злій силі… Той іде проти закону Божого... "Сьогодні,— говорив священик, — наше село святкує великий, можливо, ще небувалий день. Трудами, працею здвигнено велике діло, що його правдиво оцінять тільки ті, що будуть жити тут колись... Хай Бог благословить ту працю й хай принесе вона зріст і розціт нашого села й нашого народу".

Ще раз грала оркестра, блищали на сонці мідні труби, гойдались корогви... Велика, барвиста процесія, ніби хвиля моря, під подувом вітру похитнулась і влилась у вузьку вулицю… На дзвіниці все били в дзвони… Їх звуки виривались з вікон і великими помахами крил летіли в далечінь… Здавалось, їх видно в повітрі… Здавалось, вони веселі, пружніші, жвавіші, ніж звичайно... Ті старі, зачовгані, прадідівські-дзвони, що сотні літ дзвонили цим людям і кликали їх перед обличчя зчорнілого Христа з терном і краплинками крові на чолі… От і сьогодні дзвонять ті самі дзвони… Повінню ллється народ, гойдаються спереду корогви, мигоче архистратиг Михайло в барвистім одязі з огненним мечем у руці, блищить старий, позолочений, ще з великим, царським двоголовим орлом, хрест… Мигає верх оздобленого мереживом великого образу Пречистої Діви… Далі ллються хвилями люди… Міняються барви, вітер бавиться з довгим волоссям, виривається якийсь слів...

Далі похід повертається вліво… Там далі видно високу браму, оздоблену жоржинами, кражалками, повияками та безсмертниками... На брамі напис "В ЄДНОСТІ СИЛА"... Чорні, великі літери на білому папері... Перед тими літерами людське море, голови, безліч голів, з розумом і думками... В єдності сила, каже плакат, говорять чорні на білому літери… В єдності сила стоїть перед обличчями всіх людей… В єдності, в однодушному споєнні, у великій свідомості свого людського первня. Дзвони говорять, небо говорить, говорить стара прадідівська земля, могили батьків, дідів, чорне, закурене віками обличчя в терновому вінку з краплинами крові на чолі… Все це повідає, що сила в єдності, що воля в єдності, що свободу дасть єдність...

Людське море все посувалось вперед просто на браму з написом. Вона, уквітчана, стояла на своєму місці, розіп'яла свої обійми: "Входьте, люди мої! Вливайтесь!" — А чорні літери нестримно росли на білому тлі й кричали разом із дзвоном у мужицькі вуха: "В ЄДНОСТІ СИЛА!"

Побіч стояв невеликий, білий, зовсім новий будинок. Чув свою силу й ніби радів, що народився на світ. Він усміхнене чекає ті тисячі людей, що он зі співами й корогвами наближаються крок за кроком до нього. Ось вони вже зовсім близько. Ось зупинились перед брамою. Ось священик підносить хрест і благословить його. Бризнула свята вода,

задзвенів спів, заграла оркестра. Через кілька хвилин невеличкий, білий будинок залитий людьми. Здається, небарвисте море навкруги, а на ньому білий корабель стоїть непорушне, міцно заякорений.

В середині будинку також повно. Залиті всі кімнати, всі закутки. Там стоять довгі столи, обставлені лавами. Поволі, урочисто засідають за столами гості. Ось вже засіли й чекають початку гостини. Кого тут тільки нема. Священики, просвітяни з Крем'янця, гості з чужих сіл, свої дядьки. Саме в той час надворі закалатали дзвінки. Всі глянули в вікна. На подвір'ї розступився народ, і увійшов до середини "вуйт" в супроводі коменданта поліції. Він був сердитий, насуплений. Чоло його загоріле, брови довгі, настовбурчені. Вступив і, здавалось, хотів крикнути. Одначе не крикнув. Підійшов до Андрія Андрійовича й зложив якесь привітання. Андрій Андрійович засадив його й коменданта за стіл.

В той час встав Володько. Його хлопці стояли біля гостей.

Володько подивився на всіх. Вигляд мав трохи збентежений. Уста його злегка тремтіли й висихали. Одначе він збирає всі свої сили й починає говорити. Спочатку мова його вривалася. Слова виривались з нутра якось силувано. Кожне з них відривно падало куди попало і, здавалось, боялось лишитись на цьому місці. В очах його стояв якийсь туман. Всі ті обличчя, що були звернені на нього, заволікалися серпанком мороку. Він не бачив їх виразно. Вони були десь далеко перед ним ті всі, що дивились на нього з різних місць, ті всі, що його бачили, й ті, що чули його схвильовані, живі, вийняті просто з глибин душі слова.

Вже по короткому часі його мова набрала певності. Слова полились вільніше. Говорив про перемогу, про працю, про змагання. Говорив про землю рідну, про рідних людей. Говорив про могили предків, що жили тут і тут вмирали. Говорив про будуччину, про чужих людей, про далекі країни й світи. "Збурились ми — ми півмертві, ми немічні. Збурились і встали! На буревійних хвилях революції виплили наші кораблі в далекий рейд! У наших жилах, міцних руках стерно майбутності. Вірю в нас!"

На цих словах Володьків голос рвонувся і його звуки впали в народ, ніби блискавка. Тісно затиснутий його п'ястук вдаривсь об стіл. Очі його горіли... Він був піднесений, вищий, потужніший, ніж звичайно. Це говорить Матвіїв син. Це слова, сказані за батька, за діда, за всіх дідів! За цілу землю сказані ці гарячі слова!

— Слава! — крикнули Володькові товариші. Задзвеніли чарки, заграла музика... Ось вони всі, ті милі хлопці. Сергій... Кіндрат... Антін... Демид... Никон... і багато інших — стоять тут на сторожі міцні, потужні й готові...

Гриміла слава, бряжчали келихи. Вирвалась пісня широка й свавільна. Йшов великий день просто у вічність, весь задивлений вперед, весь налитий снагою віри...

Володько жив цього дня винятковим, не звичайним життям. Він співав зо всіма, він танцював зо всіма, він бігав з місця на місце... Він радів. Чого йому сьогодні так весело? Безліч треба слів, щоб сказати це. Можливо, навіть звичайними словами не скажеш такого. Можливо, це такий час... Можливо, у вічності є хвилинка найбільшого щастя, й одна незначна людина випадково переживе її... Навіть гнана, віть переслідувана, навіть

прицвяшена на розпутті сталіть помножена на сорок п'ять мільйонів...

Скільки тут тих людей. Два кола танцюристів. До Левинських приїхала Женя. Чи Володько її пам'ятає? Певно, І той день, чи вечір, коли танцював з нею й коли вона з нього сміялась... Все пам'ятає. Це було недавно, перед двома роками... А однак, як все змінилося...

Тут і Тараско. Він сьогодні сам собі не пан, а цар. Він знов розгулявся і все до Володька ліз цілуватися... Тут і пан Лінкерт з Романом. Обидва вже випили й Лінкерт побожився, що наб'є вуйтові морду, але його стримали. Тут і Габель, тільки без Рози. Тут і дядько Кузьма, що підписував декларації... Староста, вуйт, комендант поліції... Тільки не прийшов пан Гліб. Він боявся. За таке його проженуть з посади, І Саша також не прийшов. Від'їхав геть і не вернеться. Нема й Ольги, І Йона нема, і Ганки... І ще кількох нема... Зате море інших людей, що ще ніколи тут не були, а тепер прийшли і є.

Пізно вночі скінчилось свято. Розходились, роз'їжджались на всі боки люди. Співали, гукали, раділи, хто як умів і міг.

Один Володько не міг під вечір радіти. Староста знайшов його і "вручив" повістку на завтра до повітового староства. Володько зневажливо впхав її в кишеню, не читав, не дивився... Але він знав, що там написано. Не треба читати. Зрозуміло. Намагався взяти себе в руки й не піддатись. Прощався з різними людьми, подавав руку, усміхався.

Потім зістався, щоб знайти Наталку. Майже цілий день не міг побути з нею. Знайшов її в Теклі разом з Мокриною, що чекала також на Сергія. Теклина хата низька, простора. Лавиці старі, вигнуті. Стіл також старий і скривлений. Дві постелі збиті дошками, щоб не впасти. Світло маленької лампи ледве освічувало простір. Наталка лежала на лаві за столом і думала: прийде? Не прийде?

Він прийшов із Сергієм. Наталка швидко звелася. Володько присів на хвилинку, потім знов встав. Наталка знає, що він нервується.

— Сергію? Що ти з ним зробив? — Голос і очі Наталки жартують... Підійшла до нього, дивиться в вічі, сміється. Володько також посміхнувся. Сергій підступив до них, тісно обняв їх обох.

— Він вас більше любить, ніж мене,— казала Мокрина й голосно сміялася... — Ви холєрники!.. Ви! Володьку й Наталко. Вам треба женитись... Землю орати, дітей плодити...

Наталка дивилась допитливо на Володька. Вона посміхалася й погоджувалась зі словами Мокрини. Обернулась у бік Мокрини.

— А думаєш! І хотіла б... їй-бо! Дитинку... Володьку, ні?

— Що кому, а курці просо,— сказав Сергій і відійшов.

— Йдем! — коротко кинув Володько.

— Спіть тут... Місця досить... Там, там... — казала Мокрина.

— Добраніч, Мокрино! Можливо, не побачимось,— проговорив Володько й подав їй руку...

— А-а, на вас частець! — зсунула брови і крикнула жартом Мокрина,— Вмираєте? На окописько вас винесемо.— Вдарила його кулаком по спині. — Йдіть!

— Сергію! Здуши її! За мене! — Кинув Володько й вийшов. За ним вийшла Наталка.

Вони пішли через садок униз. Володько обняв Наталку за стан. Йшли вузькою дорожиною, що поволі сходилась у стежку… Город відгороджений від вигону плотом. Вигін круч то спадає в долину до річки. Біля перелазу Володько зупинився. Він поволі, обережно, ніжно обняв Наталку й мовчки пригорнув до себе.

— Що? — шепнула вона.

Було темно. Місяць затягнутий хмарою. З заходу подуває вітер. На селі в різних кінцях чути співи й вигуки. Біля криниці хтось голосно на цілу долину верещав:

— Гва-а-алт! Гва-а-алт! Ряту-у-уйте!

Одночасно звідти чути розкотистий регіт.

Володько й Наталка не звертали ні на що уваги. Він підніс свої руки й стис гарячими долонями її щоки… Хвилинку вдивлявся в її очі, але темнота закривала їх. Потім нахилився, вона піднялась, і уста їх злилися. Цілував її не так, як звичайно. Цілував уста її, раз, ще раз… Цілував очі, одно й друге… Вона була здивована, чула щось і все чекала якогось слова.

— Що? — питала пошепки…

Ніякої не давав відповіді, а тільки мовчки горнув, цілував і знов горнув.

— Що? Що, Володьку? Любий? Що? — вирвалось у неї вголос.

— Наталко! — Слово впало, і знов тиша. Вона напружилась. "Ну! Кажи!" — кричала її істота. "Кажи!"

— Ми розлучимось! — впали знов слова. Тиша зробилась ще більшою. Наталка раптом опала, ніби підтята десь у середині. Голова її спустилась вниз.

— Наталко! — голос Володька хоче висловити те, що не скажуть слова. Чулий, з глибини, від серця. Наталка мовчить. Голова її ще нижче опустилася…

— Мушу! — кидав він далі слова.— А так тебе… Люблю!

Вона мовчить. Його слова витискаються поволі, одно за другим в непорядку.

— Мушу! Покину все… тебе і батька… і матір… і сестру… і брата… І землю свою покину.

Вона не промовила ні слова. Чекав хвилинку й далі казав:

— Дякую!.. Тобі!.. всім. Завтра мене ще вкарають… Це буде востаннє… Ні, Наталко! Не думай — боюся. Ні! Але йти треба! Мушу!

Голова її все опускається. Вона тисне в собі чуття. Потім зненацька вибухає… Був це страшний, стиснений, невільний плач. Не плач, а ридання. Сльози лились з очей, як у дитини. Навіть не втирала їх. Текли по щоках і капали, тільки Володько не бачив їх. Він горнув її все сильніше й сильніше, ніби хотів навік пригорнути, щоб не втекла… З уст його падали гарячі, ніжні, повні кохання слова…

Грізні, суворі думки тягнулися за ним. Йшов серед темної ночі, як тяжкий злочинець… Переступав ногами по святій, рідній землі. Тікала вона з-під його ніг, не гнулась… А хотілось, щоб розступилася й проглинула його. І коли вийшов за село до свого хутора, зупинивсь, оглянувся, зняв шапку… Дивився довго, довго в темноту, звідки чути гавкання собак… Очі його широко відчинені, і на чорному тлі йому

ввижаються тіні... Безліч, безліч різних тіней, що йдуть перед ним, що повертають до нього голови, що кивають йому, що посміхаються й погрожують. Багато років бурхливого, кипучого життя... Любові, щастя, радощів, гріху й страждання. "Прости, свята, рідна земле, що мало для тебе зробив!.. Що кидаю!.. Що йду... Прости, село, Наталко, рідні люди!"

І йому здавалося, що він вже не тут, не перед селом. Йому здавалось, що він вже відійшов і тільки згадує все, що було. Лебедщина, Дермань, школа, революція, посвячення будинку... Все те було колись і він те бачив, і пережив, і затямив, І здавалось йому також, що він не зробив усього... Що зробив не так, недобре... Здавалось, що не виконав того, що хотів... Був не добрий, не сильний, грішний... "Ну!" — вставав у ньому інший, тихший голос. "Ти ще зробиш! Ще зробиш! Ще зробиш! Тільки йди! Йди звідсіль. Тобі тут не місце...".

На другий день рано Володько йшов до Крем"янця. Йшов через село, зустрічав людей, зупинявся, казав кілька слів, розпитував, як спалося, і йшов далі. Вчорашній його настрій пропав. Сіруватий, вітряний день розвіяв його. Знав тепер, що вже кінець. Він іде до староства, вислухає, що йому скажуть, вернеться, скаже батькові, матері й відійде. Напрямок Львів. Далі знайде дорогу. Це рішено остаточно. Відвороту нема.

Біля магазину побачив десятника, що приліплював тістом якісь папірці.

— Дай Боже, Арйоне! Що ліпите?

—Ет...Незнаю... Не вмію читати по-панськи... Учитель дали... Володько підійшов і читав. Маленьке, писане гектографічно оголошення... "Зе взглєнду... так, так, так... Встомпіло... тільки-то декляраціи... паньствови єнзик... школа ве всі Тилявце бендзє утраквістична..."

— А цо там написано?..— спитав на жарт Арйон...

Володько вже на ходу відповів:

— Брехня.

Одвернувся й пішов. Вітер дув назустріч. На дорозі піднімав куряву... Небо затягнене хмарами й погрожує дощем. Біля кооперативного будинку на хвильку зупинився. Тут ще безлюддя, тільки зів'ялі квітки, втоптана земля й розкидані папірці. Пішов далі...

Коло одинадцятої години прибув до староства. Увійшов у знайомий коридор, піднявся на сходи. Уявляв насуплених урядовців, непривітливі погляди, короткі сердиті слова. Ні Помилився. Урядовці привітливі... "Цо, пану? Прошен бардзо!.. Прошен долє зачекаць... Пан референт..." І так далі, і так далі...

Володько вийшов на коридор, переступив за двері й зупинився на східцях збоку. Накрапав поволі дощ. Вітер віяв по верхах будинків і дерев. Деколи залітав униз і вривався у двері староства. На дверях різні оголошення — друковані, з орлом і писані машиною, навіть пером... Володько читає одно і друге, третє... Накази, застереження, повідомлення. Між ними більший, сірий папір з підписом міністра внутрішніх справ. "З огляду,— читає Володько,— що до мене доходять чутки про "нєвласціве" поводження "владз адміністраційних" зі "стронами"... "Скарги вносити просто до міністерства... "

Володько усміхається й усміхається... Слова йому видаються смішні, ніби гумор це, а не розпорядження. Вії тепер не боїться й так нічого. Можуть далі кричати, тупати ногами й можуть слинити… Він тепер нічого не боїться... Нема тут страшних речей і грізних слів... Все звичайне, пережите й буденне.

Почув своє прізвище. Швидко побіг нагору.

— Прошен вправо!

Знайомий сам референт Ліванський... Пізнає Володька й посміхається.

— Пан Довбенко. Добрий ранок... Прошу сідати. Ви в нас частенько буваєте... Ну, ну... Що там нового?

Говорить по-польськи, швидко, весело, байдуже. Подивився на папір перед собою.

— Агітація, пане Довбенку! Зле! — сказав твердіше й коротко. Відірвав погляд від паперу й подивився на Володька. Хвилинку мовчав.

— Пане Довбенку. Послухайте, що вам скажу: ви ще людина молода. Попереду маєте багато років життя. Невже ви хочете їх змарнувати? Так? Хочете? (Коротка перерва). Ах, які ви легковажні. Б'єте об мур головою й плачете, що болить голова. А я вам можу від себе додати: голова ваша трісне. Так, пане! Ми вам нічого не даруємо. Що ви там у себе в селі задумали… Вам то, можливо, потрібне, а нам ні!.. І тут: ви чи ми! Ні? (Знов перерва). Ще раз вам кажу: ми нічого вам не даруємо… Нічого вам не попустимо. Хтось з нас добровільно чи силою мусить піддатися...

— Пане референте,— почав Володько, ніби збирався казати промову.— Я збирав підписи на декларації. Це ж законне діло...

Референт його перебив;

— Вас карають не за законне діло, а за пропаганду. Ви десь, комусь сказали: "Держава ця розвалиться, а на її руїнах розцвіте новий квіт — Україна". Казали це? Кому?

Референт уважно дивився Володькові в вічі. Володько піднявся, посміхнувсь і сказав:

— Сказано гарно. Я не сподівався, що Габель чи козак так вміють... І їх не карають?

Референт насупив раптом брови й обурився.

— Я з вами не жарти строю. Ви забуваєте, що тут уряд! — Але в цю саме хвилину, мабуть, згадав про міністерське розпорядження й знов зробився ввічливим.

— Ви це казали?

—Ні!

— Ми знаємо. Будьте ласкаві почекати внизу!

Володько вийшов і зійшов униз. Через пару хвилин його знов покликали. "Пан староста" і т. д.— сто злотих гривни! В разі незаплачення місяць в'язниці. Прошу розписатися.

Кінець. Зроблено. Сказано. Підписано. Володько відходить. Натягає шапку, піднімає комір… Надворі дощик, вітер, рвуться на дверях оголошення, біжать по хіднику панночки, мають короткі спіднички. Хідник блищить від дощу. Зі стріх рурами біжать струмочки води.

Володько крок за кроком віддаляється від того червоного будинку. На першому перехрестку зупинився. Перед ним пройшов горбатий водонос з повними відрами. Його відра сягають майже до землі, підчеплені до коромисла довгими гаками. Це добрий знак. Оглянувся на червоний будинок, ніби казав: ну, ну!.. І далі пішов у напрямку до широкої вулиці.

А надвечір мокрий, втомлений і голодний вертався до села. Чи не зайти до Сергія? Розпитати, що доброго в селі. Зайшов. Є Сергій? Його сестра з усмішкою сказала:

— У клуні. Зайдіть. Він там.

— Чого ви, Мотре, смієтеся? — спитав Володько й засміявся сам. Така вона молода, весела й щаслива...

— Так собі,— відповіла вона.

Володько вийшов з хати. Сергій вже відхилив широкі, з вирізьбленим тризубом двері й гукає:

— Гей, гей! Сюди!

Його майже не видно в вечірньому присмерку. Володько увійшов.

— Здоров!

— Здоров, здоров, малий! — захрипів Кіндрат. Він лежить на купі вівсяних снопів і Володько його не бачить. Чує тільки голос.

— Скільки впаяли? — питає далі Кіндрат. — Сто, двісті? Батько твій за такі гроші поля купував.

— Староство також потребує жити,— відповів Володько.— А що нового, хлопці?

І Після цього настала коротка тиша.

— Питай Сергія,— хрипить Кіндрат.— У тебе закрутиться голова, як почуєш... Чекаємо тільки тебе.

Сергій продовжував:

— Йон казав тебе вітати.

— З тамтого світу? — кинув Володько.

— Кіндрате. Зведися й вигляни...

А потім тихшим голосом Сергій додав:

— Йон таки вернувся. Це правда.

Кіндрат з лайкою встав і посвистуючи вийшов з клуні. Руки мав у кишенях. Його постать деякий час стояла в дверях, а потім сховалась. Володька ця звістка не здивувала, але зацікавила. Відчув, що в нутрі зводиться пружність, зникає втома. Підняв голову. Він одразу догадався, звідки "вернувся" Йон. Він був "там". Це безперечно. Ряд картин пролетів у його уяві. Він швидше підступив до Сергія, сперся на лютрину воза й уважливо казав: |

— З Совдепії, ні? Кається, лютує?.. Певно. Ти його бачив?

— Бачив. Каже, був у Житомирі... їх там, каже, цілі ватаги таких. З Луччини, Ковельщини... "Товариші" їх впакували до "допру" — в тюрягу. Всіх... А потім половину засудили, як шпіонів, решту — фі-іть! — і назад. "Ви нам такіє не нужни. Раз комуніст, значіт, работай на мєстє. Бєй панов! Ми своїх кончілі..." Ех, тобі треба його бачити...

Володьку! Ходім. Він хоче з тобою зустрітись...

— Казав?

— Каже, що Володько? Святить будинок? І це, каже, робота, але все-таки... Не те, каже!.. Не те треба! А я сказав, що ти прийдеш. Прийдеш?

Володькові хотілось сказати одразу: прийду, з радістю! Але він не квапиться з відповіддю.

— А як виглядає? — спитав тільки, щоб закрити свою нетерпеливість.

— З борідкою. Смішний. Рудава борідка, а сам закурений. Видно, чоловік потерся.

— А де він живе? — ставить Володько далі питання. Він вже намірився сказати: йдемо!

— У, це цікаво. У лісі. У нього штаб. Він вже тут дві неділі. На хуторах має "кватири"...

— Добре! Йдемо! — вирік нарешті Володько.— Тільки я голодний. Мушу наперед додому... Далеко це?

— Години зо дві ходи...

Володько вже ожив. Він сказав "а", тепер вже не може стриматись.

— Знаєш, зробим так: я йду, вечеряю, а потім сходимось у певному місці. А "він" там буде?

— Я йому сказав, що прийдемо. Хочемо зробити нараду. Ми умовились. Іди. Ми чекатимемо тебе біля цвинтаря. Добре? Кіндрат також іде.

— Готово! — і Володько швидко вийшов. Вже смеркало. Дощ не падав, але небо вкрите хмарами. Вітер гнав їх у напрямку сходу. Дерева шуміли й гойдалися.

Дома Володько скоро вечеряє. Батько питає, як там було. Добре. Все добре. Відповідає побіжно. Мати приносить вечерю. Майже не глянув на неї, бо думав за інше. Василинки нема дома, Хведот ще порається на дворі.

— Ти куди, дитино, спішиш? — каже мати.

— Побіжу в село. Зараз вернуся,— швидко відповідає. З'їв, узяв шапку й вийшов. Мав на собі гумового плаща й чоботи. Вийшов на дорогу й одразу звернув на поле. Десь взявся Пундик. Підбіг до нього й хоче лащитись.

— Йди геть! — каже Володько. Собака ще деякий час біг за ним, а потім лишився. А Володько спішив. .Через скошені поля, через межі, через зораний переліг, попід лісом, біля запусту. Навкруги тиша й темрява. Він знає добре цю місцевість. Вітер дме йому назустріч, і поли його плаща розвіваються. Він ступає енергійно. Час від часу попадає в яму чи на скибу, спотикається, але це не зменшує ходи.

Скінчився "зруб", і там далі в темноті показався цвинтар Володько зупинився, послухав і свиснув. Його свист розлетівся і, здавалось, десь тут недалеко зник. Вітер розвіяв його й загладив. Володько напружено вслухається. Деякий час не чує нічого, тільки дерева кладовища поривно з кожним притиском вітру шумлять. Але по хвильці почув інший свист. Він відповів ще раз, і по часі серед темноти помітив дві чорні постаті.

— Кто йдьот? — прохрипів Кіндрат. Він, мабуть, уявив себе на фронті.

— Свої! — відповів Володько, а потім добавив: — Ти, брате, вже можеш забути московщину.

Кіндрат хрипло засміявся.

— Привичка,— сказав він...

— За мною,— здушено проговорив Сергій. Володько й Кіндрат без спротиву, мовчки пішли за ним.

Ніколи ще в житті не переживав Володько чогось подібного. Він бачив за свій короткий вік досить. Війна — гармати, ранені, мертві й розложені люди. Потім революція зі своїм большевизмом... Грабунки, нічні напади, стрілянина, зміна влад, розстріли... Але такого ще Володько не переживав. Він знає, хто такий Йон. Знає, що про нього в селі, думають. Знає відношення до нього урядів і влади безпеки. Навкруги темна ніч, вітер, шум лісу. Це щось з повістей про старі часи, про тих людей, що їх бачив у в'язниці... Колись про таких оповідалось у млині... їх в той час не було на землі, хоч про них оповідали й вірили. Тепер вони є, хоч про них мовчать і ніхто не хоче вірити.

Сергій також нарешті чує себе справжнім "нащадком козацького роду". Він це любив пригадувати після прочитаної повісті Вальтер Скотта чи Кащенка. Тепер він переживає це своїми нервами, душею, всім своїм єством. Він ступає гордо, пружно й обережно. Голова його трохи театрально піднята. Слух і зір напружені. Тепер він не потребує "йти в бандити".

Один Кіндрат сприймає це по-своєму. Шість років військової служби — фронт, атаки, окопи, "катьолки" вибили з нього все, крім шибеничного, "наплювательного" погляду на речі. Так то так... Коли б інакше — було б інакше. Але він скрізь на місці, і море йому по коліна. Він хоче побачитись з Йоном, "тим чортом", що задумав конче вмерти на шибениці. Кіндрат був проти нього, бо проти нього був Сергій. Сам Кіндрат без Сергія не вміє думати. Пити горілку можна й з дідьком, але думати тільки з вибраними людьми. Тепер Серпи з Йоном... Кіндрат відставати не любить...

"Коли ми дійдем? Коли ми дійдем?" — питає себе весь час Володько. Поле, кінець властиво, клин дерманського лісу, спуст вниз, у ту долину з розбитим каменем, над яким колись воював з угорщанами, біля якого клали багаття й пекли картоплю. Тут ростуть широкі, розлогі кущі ліщини, на яких ще зеленими обривали горіхи, а потім восени лазили попід віттям навколішки й вишукували ті рештки, що випадково залишилися й після самі опали... Далі сіножать Михайла Турка. Перед нею відбитий великий камінь, що скотився згори.

Швидко вийшли на протилежну угорщанську гору. Перед березовим запустом видно багаття. Його полум'я яскраво виділяється на чорному тлі. Деколи миготять якісь тіні. Пішли просто на багаття. По короткому часі натрапили на спутані залізними путами коні. Одна пара, друга, третя...

— Це угорські нічліжани,— сказав Сергій.— Стійте тут... Я зайду до них... Зараз вернуся...

— Да-а! — протягнув чомусь Кіндрат, при тому сплюнув і почав напомацки

закурювати. Довго монявся з цигаркою, потім одвернувся од вітру, черкнув сірником, полум'я освітило на мить його червону, круглу подобу, і цигарка зажаріла... Міцно потягнув у себе дим і пружно, шумно випустив.

— Ну, й сучий син він... — проговорив ніби сам до себе і чутно виплював тютюн, що налип йому на уста. Володько не відповів, хоч знав, про кого Кіндрат думає. Володько уважно вдивлявся в темряву, де зник Сергій. Час від часу він входив у сяйво багаття, і тоді видно було його чорну постать...

— А ти знаєш... Вже скоро осінь... Холодно,— проговорив знов Кіндрат. Він, мабуть, не переносить мовчанки. Володько байдуже буркнув у відповідь. Він зовсім не про те думає.

Збоку пирхають і брязкають путами коні. Десь там далі шумить ліс, але його не видно.

Володько пригадує референта Ліванського. Ось він стоїть собі за високим бюрком. Тонкі його уста тісно затиснені. Нижня щелепа трохи вип'ята вперед. Борода гостра, але з ямочкою. Волосся розчесане дбайливо, й чіткий проділ пересікає його з правого боку. Він стоїть там кожного дня. У почекальні внизу кожного дня чекають люди. Вони приходять туди, чекають, стоять, сидять. Потім мандрують на "дубенську рогачку" або вертаються додому... "Або ви, або ми",— звучать у вухах його слова... А збоку шумить ліс, спереду миготить яскраве полум'я нічліжанського багаття. Далі вправо і вліво тягнеться велика, оповита темнотою й незнанням земля. По ній біжать свобідно західні, пружні вітри. На ній живуть люди, стоять хати, ростуть дерева.

— Фі-і-іть! — чути з темноти посвист. Вітер підхоплює його, рве на шматки й відносить. Але кілька тих шматків все-таки долітає до Володькового й Кіндратового вуха.

— Кіндрате! Ти вмієш! Свисни!..

Кіндрат вложив два пальці під язик, і різкий посвист пронизав ніч. За кілька хвилин з неї Сергій, але не сам. З ним був ще незнайомий парубок.

— Йдем! — сказав Сергій не доходячи. Володько й Кіндрат вже йшли без його наказу. Не питали, хто з ним прийшов. Увійшли в березовий запуст. Володько так добре знає ці кущі. Бував тут стільки разів... Тільки тепер вони мають трохи інший вигляд. Можливо, це... Ет, знов лізуть на думку дивні згадки й порівняння. Він вже втомлений, але обличчя його пашить від напруження й цікавості.

Через деякий час ходи спереду чути слова:

— Стій! Хто? А потім:

— Свої!

— Де Карпо з кіньми?

— Там... На Бойковому...

—— Грають дурня?

— Фільку,— чути відповідь.

Далі в кущах заквилила сова. Володько виступив наперед. Йому хотілося впевнитись, чи це не запорожець. Ні. То не був запорожець. У темноті його мало видно,

але все-таки це звичайний нічліжанин у великому жовтому кожусі з виложеним вовнистим коміром. У руці в нього зложені оброті. Велика вовнянка спадає йому майже на очі. Це, мабуть, з Угорська, думає Володько. Голос хриплий, як у угорщан.

Можливо, колись бився з ними каменюками там, на другому боці.

Пішли далі. Кущі все густішають. Вузька стежка в'ється між ними. Спереду йде обережно угорщанин, за ним Сергій, далі Володько й Кіндрат. Ноги майже нечутно ступають по м'якій землі. Навкруги глибока тиша, тільки чути запах диму.

Володькові нерви помітно починають грати. Все-таки зустріч ця не звичайна. Уявляє собі Йона, все, що було між Володьком і ним. Вже наперед чує його сердиту мову, уривні, короткі слова. Вже бачить той блискучий, гострий погляд… Про що будуть говорити? Що скаже та незвичайна людина? Де він був і звідки прийшов?

Прийшли несподівано. Між густими кущами тліє багаття, Навкруги в кожухах, у гуньках, ледве помітні при землі, лежать люди. Хтось тихо розмовляє, хтось коротко кашляє, хтось курить, і його цигарка під носом то розгоряється, то знов гасне. Впало кілька відривних, сухих слів.

— Знайшли коні?

— Є! Якого чорта! — озвався Кіндрат.

— Хто тут?

Від землі хтось швидко піднявся й підступив одразу до Володька.

— Це ти? — почув він знайомий голос.— Йон.

— Пізнав,— так само коротко озвався Володько. Всі, що лежали при землі, почали поволі зводитись. Але на ноги не вставали. Кожний сидів на своєму місці. Йон одвернувся й підложив на огонь жменю труску. Полум'я одразу спалахнуло, і зробилось видніше. Йон і Володько мовчки стояли один проти одного й дивились на себе. Здається, міряли себе.

— Та-ак,— протягнув Йон.— Часи міняються… Не сподівався тебе вже бачити…

— Міняються,— відповів так само Володько. Але в ту саме мить почув голос Сергія;

— І ти тут? Дай Боже!

— Дай Боже,— спокійно відповів Ганчин голос. Володько подивився в той бік. Так. Це Ганка. У кожусі сидить на виверненому пні. На Володька зовсім не дивиться. Він на хвилинку зніяковів. Йон іронічно, поблажливо дивився на нього, потім одвернувся й сплюнув у вогонь.

— Сідай,— байдуже сказав Йон, вказуючи струхлявілого пенька. Володько подивився на Йона й присів. Йон присів також.

— Мусимо почекати на того чорта… Ніколи в час не прийде,— додав по хвильці Йон.

Володько дивиться в огонь. Йому пригадався інший час… Війна, табор утікачів за Шумськом на полі… Галичанин-дід з люлькою в зубах, що сидить перед огнем і згадує своїх синів. Мимохіть пригадав ту ніч блукання поміж, безконечними рядами возів, огнів і наметів. Тисячі тисяч народу, що вирував перед його очима… Пригадує свої тодішні думки, коли на його очах родилося щось таке надзвичайне, можливо якраз те,

що переживає сьогодні, що бачить вже своїми очима, відчуває всіма нервами й про що не може говорити. "Буде колись мир, замовкнуть гармати, народяться й виростуть нові люди..." Це його колишні думи. Буде мир. Ось він є... Мир. Родяться нові люди... Так. Ось вони сидять за ним і перед ним, ті самі нові люди. Здорові, вибрані люди. Люди, що родилися в минулій війні, виросли в революції, хрестилися кров'ю, огнем... Вийшли вони просто з нутра землі й сидять тут, мов тесані з каменю, коло вогнища. Що хочуть тут робити? Чого сюди зійшлися? Хто, яка сила зігнала їх сюди? Хто відорвав їх від чепіги, від лопати, від ціпа? Чого вони криються, мов звірі, в лісах? Чому сходяться по ночах у нічліжанських кожухах з обротями при боці? Е-е! Хто на це відважиться відповісти. Володько мимохіть глянув на Йона...

— Дивно воно, Йоне,— проговорив він.

— Що дивно? — перепитав той.

— Багато дивного... Що ми ось тут... Ти, я і всі ми...

— А може б, починати,— озвався голос ззаду...

Йон на це не відповів. Насупив брови й дивився в огонь.

Всі мовчали також. Тихо. Чути тільки, як грає в грудях Кіндрата дихавиця.

— Хотів з тобою бачитись,— байдуже, непомітно переходячи з мовчанки до мови, сказав Йон.— Мусимо змиритись.

— А як? — сказав Володько,— Ти ж...

Йон швидко перебив:

— Після за це... Тепер мусимо тільки сказати: мир! Сергій тобі казав, ні?

— Дещо...

— Після розповім більше... Я ось скликав товаришів, щоб нарадитись... Чув, чув... У тебе там свято... Будинок... Читальня. Чув, що пан Рона Кур'єра Ілюстрованого виписав для вояків... Мовляв, щоб заходили. Там на нас плюють, а він виписує його до читальні.

Володько мовчить. Що має казати. Потім тільки промовив:

— Йоне! Раз мир — мир! Мусимо знайти одні слова. Ні? Я тебе розумію...

Йон поволі одвернув велику, з бронзове загорілим обличчям голову. Його широкі, дужі плечі в ватовому, незащіпленому куртасі також повернулись. Це значить мир. Більше вів не скаже тих слів... Досить їх. Вони обидва — і Йон, і Володько — тяжким досвідом купили свою згоду. Їх обох тримала в затисненому кулаці залізна рука суворої дійсності. Вони виростали поволі, тужавіли, кріпли... Їх серця наливались все гострішою й гострішою любов'ю до цієї чорної матері землі. Сьогодні вони мусять встати на весь ріст... Так! Сьогодні вже час промовити слово! Пора!

Ніби відчуваючи це, Йон повернувся знов до Володька й подав йому свою кістляву, чорну руку...

— Дай п'ять, Володьку! — сказав він енергійно. Володько посміхнувся й "дав п'ять". Потиснули міцно собі руки.

— Хлопці,— казав при цьому Йон.— Ви свідки...

— Правильно,— прохрипів Кіндрат.— Коли б чарка... Вже досить ви дерлися...

Сталося. Це зрештою мусило статися. Інакше не могло бути. Вони ж обидва ходили

колись на вечорниці. Вони любили одну дівчину. Вони разом співали — Йон басом, Володько тенором. Вони вчилися в тій саме сільській, критій соломою шкільці, тільки Йон трохи скорше її скінчив. Вони сходились часом, коли йшли разом на угорщан. Тільки Володько якось не звертав уваги на того Пацюка. Не подобалось йому те прізвище… Йон також йому не подобався. Був завжди сердитий і замурзаний. Вони сходились, розходились і забували один за одного. І все-таки зійшлися. Довгими, крутими дорогами. Зійшлися тут, між кущами угорського запусту, де завжди пасуть коні нічліжани і звідки кожного року чути нічліжанські пісні.

І ось вони сидять тепер тут… За плечима в них Ганка. Вони обидва, ніби змовившись, лишили її за собою. Сьогодні інші думки в їх головах. Любов, щастя, спокій… Ці слова вже втратили для них значення. Перейшли кордон, що за ним туман, морок, ніч і небезпека. Кожний кущ — небезпека. Сонце, те велике, рідне сонце — і те небезпека. Ціла земля сьогодні пече, ніби вогнем, їх схвильовані душі. Вони обидва мовчать, але що значить та мовчанка? Ліс також мовчить, земля також… Небо й зорі — все те мовчить. Але все має в собі велике життя, що проривається через мовчанку й кричить особливим криком… Серед цієї темноти й ночі розпучливо наростає той згущений крик життя та поволі наповняє собою повітря, втілюється в ті на вигляд байдужі й мовчазні постаті в кожухах, входить у кожний день, у кожну добу, у кожне десятиліття. Росте з нього така дика, небезпечна, мов бочка з порохом, історія, напхана небезпечними людьми, що причаїлись і чекають, блискаючи сердитими очима…

А… Володько виразно пригадує дні, коли родилась ця доба і її люди. Мільйони людей пройшли перед його очима… Вони йшли, співали, вмирали… Їх смерть не може забутись ось, так, як минулорічний сніг, що згинув і не стало його. Їх смерть дала нове життя. Вони воскресли й воскресають далі на полях, де пролилась їх кров, де лежать їх кості, де розпорошено їх дух, що переходить з місця на місце й наново втілюється в життя.

За плечима йшла тиха розмова.

— А ти її бачив? — питає один.

— Певно,— чути відповідь.

— Ой… Слухай… Жінці не вір,— зазначив один з тих, що лежали на землі.

В цей час збоку почулися кроки, і до гурту підійшов ще один. Всі глянули на нього. Йон швидко відірвав погляд від огню й зробив два кроки вбік.

— Нарешті,— сказав він,— Тебе, голубе, посилати по смерть.

Це був Ілько. Володько зовсім не сподівався його тут бачити. Поглянув на нього, ніби зміряв. Ілько також подивився на Володька. Хвилинка непевності, але потім той зрадів:

— А-а, здоров! І ти тут? — підступив і подав Володькові руку. Володько мовчки, без усмішки, без найменшої зміни в обличчі подав йому свою. У голові пробігло кілька думок.

Люди, що лежали в кожухах, поволі почали зводитись. Ганка встала й відійшла набік. Кіндрат виступив перед Ілька, міцно вдарив його правою рукою по плечі й

сказав:

— Де був?

— А тобі що? — відступив і сказав Ілько. Йон похмуро глянув на нього. Володько покинув Ілька й слідкував поглядом за Ганкою. Вона мовчки стояла спиною до огню й щось думала. По часі кілька людей заступило її.

На вогонь підкинули ще сухого труску. Полум'я спалахнуло. Люди в кожухах відкидали на кущі густі тіні. Догори летіли іскри й там гасли.

— Можна починати,— падали слова.

— Ну, можна починати!.. Тоді знов хтось казав:

— Починати!.. Скоро ранок, а ми натомлені. Інший голос додавав:

— Я сьогодні цілий день орав.

— На валах? — питав ще інший голос.

— Ні. Зорав сіножать. Трава там не росте...

— Є всі,— сказав байдуже Йон і всі одразу втихли.—

Добре,— додав по хвильці. Говорив ні до кого... Взагалі. Казав:

— Ми тут,— махнув загально рукою,— порішили зробити нічліжанські сходини. Покликали кількох людей...

Тут Йон зупинився й нашорошився. Люди, що стояли й сиділи навкруги огню, зацікавлено подивилися на нього. В цю саму мить Ганка, що була ззаду, крикнула:

— Поліція!

— Хлопці! Спасайтесь! — крикнув Йон і висмикнув з кишені револьвер. Він хижо зиркнув кілька разів по всіх, потім підбіг до Володька.

— Тікай! — придушено крикнув йому в обличчя.— За мною! — І сам кинувся в кущі.

Володько оглянувся за Ганкою, але її не бачив. Вона вже зникла в кущах.

— Стуй! Стуй! — почулося в різних місцях, після цього впало кілька стрілів. Звуки їх відбилися луною на другому боці долини під державним лісом. Всі кинулися в кущі. Володько побіг в бік за Йоном. Кущі густі. Він швидко розгортав їх, стрибав, перевалювався, плутався.

— Стуй! — почув він зненацька майже перед самим носом, але в цей мент гримнув постріл, блиснув огонь, почувся різкий вигук. За цим впало ще кілька стрілів, та Володько біг вперед. Дерся що сили кущами. Галуззя сікло його обличчя, чіплялося за одяг. Не було часу на це зважати. Стріли й вигуки чулися в різних місцях. Він наскочив на щось м'яке під ногами... Не зупинявся й не дивився, що там було, хоча йому здалося, що то була людина.

— Це ти? — почув він зненацька Йонів голос.— Біжи за мною!.. За мною,— повторив він ще раз і побіг. Володько машинально побіг за ним. За ними чути було ще когось. Йон зупинився, присів за кущ і тихо, різко сказав:

— Стріляю! Хто там?

— Брось! Це я! — почувся хриплий Кіндратів голос. Володькові здалося, що він сказав це зовсім спокійно. Йон зірвався й побіг. За ним Володько, а за Володьком Кіндрат. Скоро вибігли на край запусту. Йон на хвилинку зупинився, махнув рукою.

— Так просто! — тихо проговорив і подався через сіножаті. У запусті все ще чути було окремі вигуки й час від часу стріли. Але то було вже за плечима. Спереду стояв густий, високий державний ліс, і вони втрьох побігли на нього.

По короткому часі були в лісі. Тут Йон зупинився.

— Володьку! Ти не знаєш нічого? — люто запитав, ніби хотів його розірвати... Він швидко й голосно сапав. У темноті зовсім його не видно, тільки чути те уривне, напружене сапання.

— А де Ганка? Сергій? — сапаючи, казав Володько.

— Побігли... Ганка кинулась перша... Сергій за нею... — говорив Кіндрат.

Йон не міг стояти на місці...

— Хлопці! Хлопці! — швидко казав він.— Тут стояти не можем... Далі... Між нами був юда... Але хто?

— Знаю його,— сказав Володько.— Потім, потім... Ходімо далі. Мусимо до ранку вибратися з цього місця.

Всі три обернулися й пішли напомацки через ліс. Йон нетерпеливився. Йому хотілось знати, хто то був... Але терпів. Пробиралися вперед, оминаючи чорні стовбури, зупинялися, слухали, потім ішли далі.

Над ранок вони всі три опинились на краю великого лісу. Товсті сосни, помішані з такими ж дубами, стояли густо й суворо. Вітер віяв по їх верхах, творив замотаний шум, зрідка долітав до землі й біг, біг, біг... Перед утікачами розклалась довга вузька долина, заросла місцями кущами молодої вільшини. За нею знов ліс, знов такі самі сосни й дуби... Долина видається довгою, нерівною дорогою між двома стінами лісу.

Володькові видається ця долинка знайомою, але встановити, де це є точно, не може. Він зовсім вичерпаний. Гумовий його плащ в кількох місцях прорваний. Обличчя подряпане й замурзане кров'ю. Так само Йон. Він до всього згубив свою кепку й мас легко прострілену руку. Один Кіндрат вийшов "цєл і нєврєдім", як він казав. Він зо всього посміхається, зрідка кидає невинний матюк, спльовує...

— Да, да, Йоне! Наробив ти кваші... Йон перев'язує вдряпнену кулею руку, сердито на нього зиркає й не відповідає. Володько вийняв хустину.

— Давай я перев'яжу цим,— каже він. Встає й підступає до Йона.

— В'яжи! — каже сердито Йон.— Холера... І як я на нього напоровся? Але дістав,— добавив він до всього.

Володько став на коліна, відірвав від рани брудну скривавлену ганчірку й сховав її до кишені.

— Нічого,— сказав він.— Бувало й гірше.

— Пригадуєш?.. Володьку, пригадуєш? Як то ми вернулись з віча, а вони з Башковець? Пригадуєш Антона?

— Тоді Йон ще...

— А ти мовчи,— перебив Володька Йон.— Кажи ліпше, хто привів шпаків...

— Ілько,— коротко сказав Володько. Він зав'язував Йонові руку й знову сів. Йон ще більше насупив свої густі брови, вийняв з роздертої кишені старого револьвера.— І я

так думав,— сказав він, окручуючи скривавленою рукою валець... — Гад! Він від мене не втече! Брешеш. Не втечеш! Задушу оцими руками! А звідки ти знаєш?

— Знаю... Він водився з Бухловим... Наталка казала,— відривне ставив Володько речення.

— Гад! — ще раз сказав Йон і замовк. Дивився перед себе на долину. Уста його висихали від знервування. Раз у раз слинив їх язиком.

Ранок все яснішав. Десь за лісом, мабуть, сходило сонце. По небі летіли хмари. Навкруги шумів старий, суворий ліс.

XV

Події йшли, наростали, глибшали... Котилися і вальцювали, ніби хмари, що віщують бурю. Володько не міг визначати їх напрямку, ані нормувати їх розвитку, дарма що всією своєю істотою прагнув викликати їх з небуття. І ось вони є. Вони вже тут довкруги і на кожному місці. Вони увійшли до цієї недавно первинної, забутої землі, певно, владно, незаперечне і вже ніколи її не залишать.

Як різко і як грунтовно все тут змінилося, особливо за ці останні кілька тижнів. Ось цей ліс... І Йон... І ніч... І вогонь... І постріли... І перші жертви. Чи могло це статися на цій зграсованій втіленості байдужжя? Це мусіло хіба статися десь там, де океани, проливи, буревії.

Ніч була густа, чорна і повна-тривоги на самому дні цього темного соснового бору. Відчувалась древність, пра-прадавність, дулібність, дошкульно вражаюча пристрасть віків. Пахло перегноєм хвої, калом вепра, випарами живиці... Шуміли горді корони сосон вперемішку з окликами моторошної совиної сторожкості. А все разом, сковане темнотою, давало терпкий, п'янючий напій, перенапружувало уяву, батюжило і гнало в безвість тривожні думки.

Володько спав і не спав — лежав горілиць на сирій, живій землі з підстилкою сухої хвої, без ніякого накриття, напружено думав, розгортав і згортав сувої своєї легенди, яку він викликав з царства тіней, щоб добровільно стати її рабом до останнього удару свого серця. Своїм молодим здоровим тілом чув істоту своєї землі, так само, як інколи чув живе тепло своєї дівчини. Були тіло до тіла, нерв до нерву, органічні і неподільні, як двоє близнюків.

Біля нього з одного боку, згорнувшись, як їжак на купі моху, лежав і міцно спав незмінний, простий і безстрашний оптиміст Кіндрат, а з другого, гейби вельможний пан на пружинному ліжку, захлинався твердим сном Йон. Сонце вже зійшло і вийшло... Ліниво, мов ситий кіт, переповзало з гілки на гілку, зазирало в ту чи іншу прогалину і, як справжній драпіжник, вимагало уваги. Треба вставати і треба йти. І не знати куди. Всі дороги назад були, здається, виразно закриті. Кінець. Фініта! Він вже належить до якогось іншого світу, хтозна-де і якого.

— Йоне,— починає він обережно будити.— Кіндрате! Гей! Його не чують, у них міцні нерви, вони міцно втомлені і вони міцно сплять.

— Йоне! Побудка, побудка — гоп! — і він торкнувся до нього рукою.

— Що? — кинувся той відрухово, ніби зляканий, але одразу отямився і поглянув

довкруги.

— Йдем! — з іронічною посмішкою казав Володько.

— Йдем,— швидко повторив Йон і зірвався на ноги. Він змерз і закляк, кілька разів пружно підскочив на місці, зробив кілька помахів руками, машинально схопив Кіндрата за брудний чобіт і потягнув його по землі.

— Брось! Ти! Задниця! — зірвався зі сну Кіндрат і соковито матюкнувсь.

— Вставай! Піднімайсь! Поліція! — бурчав добродушно Йон. Кіндрат незграбно, як кінь, звівся, вузловато потягнувся...

— Ех, же і спав! Щось, як було в Августовських лісах. Ну, і що ж далі? — і він зиркнув своїми білобровими очима на Володька.

— От хіба ще розвідати, де ми є — раз, наїстися яєшні з салом — два і вибратись з цього затишного містечка — три. Хто в розвідку? Кіндрат — розуміється. Августовський розвідчик... — казав Володько.

— Пароль? — відповів Кіндрат і закашлявся. Він вимацував щупками своїх зачовганих пальців у верхній кишені блузи рештки тютюнової потерухи, разом зі всіляким іншим сміттям, зліпив з того кострубату цигарку, запалив її сірником, напустив запаху палених онуч...

— Без пароля,— сказав Володько.— Нагостри лиш вухо, і досить.

Кіндрат потягнув диму, сплюнув, повернувся і подався поміж соснами на край лісу. Там зупинився, хвилину постояв і несподівано зник, ніби провалився в землю.

Володько з Йоном зісталися самі. Їм було хіба дивно отак несподівано знов опинитися у одній і тій самій халепі, віч-на-віч і пригадати либонь, як то ще так недавно їх ділили цілі безодні відмінних намірів, за які вони готові були йти ніж на ніж, байдуже на висліди. Але так воно є. Такий присуд долі. Тепер нікому з них не бажалося нагадувати того минулого… Справа не в минулому, а майбутньому… Але слово по слову... Йон закурив також лапту, затягнувся бурим перегаром, випустив його шумно і приліг знов на своє вилежане за ніч місце. З'їхали на філософський, розважальний штаб і, можливо, Володько не забуде ніколи цієї розмови з Йоном в цьому лісі. Володько обережно питав, коли і чому він вернувся. Йон курив і, мабуть, шукав слова, приплющував свої брунатні очі і його повіки моргали, як блискавки.

— О, вже два тижні,— неохоче казав він.— Два тижні не здаюсь... За мною гониться поліція, як за чортом. Сходив всі ліси, всі хутори. І народ наш, скажу, цупкий… Ніхто ще не видав… Не знаю, куди лиш далі… Подамся десь на захід. А чому повернувся? Знаєш… На це нема слів. От просто крапка… Цього ніяк не розкажеш людським словом... Так... Ти мав правду, але все то замало. Ти мені нічого не сказав... Ти знаєш, скільки нас, баранів, туди пішло. Зо мною тоді шістдесят... І знаєш що сталося? Ха-ха-ха! Чорт, чорт, чорт! Ми йшли туди… Та яке там йшли… Летіли, рвалися… За нами гнався мало не батальйон "Ков-у", трьох вбитих, десять ранених. Тож ми вірили, що там... Зрештою, ти сам знаєш... Тож туди пішли наші посли, сенатори, поети, учителі. На Ковельщині зробили повстання… Газети про це не писали, але там були бої у поліських багнах, без ніяких надій на перемогу, лишень, щоб показати наш спротив... З

надією, якщо непереливки — махнути за лінію отам біля Корця, і ми дома. Тож Україна. То ж пролетарі всіх країв... І ми так зробили. І були як громом вдарені, коли нас там з місця відправили знаєш куди? Ти не повіриш... Ніхто не повірить... Ніхто й ніколи... Нас просто відправили на піхоту, без їжі тридцять п'ять кілометрів до Новоград-Волинська, а звідти телячими вагонами до Шепетівки, з Шепетівки до Бердичева, а з-Бердичева до Житомира… до тюрми. По двадцять до камери, що вміщала заледве половину. Шістдесят люда... З наміром послати нас назад до Польщі, а якщо не захочемо — без пересядки Сибір. І ніяких тобі чортів...

Чи можеш уявити наше тоді… Не розчарування. Розторощення. Повний, абсолютний розгром. До цурупалка. Коли, мовляв, комуністи — робіть комунізм там, а тут ми самі потрапим... Але ми зрозуміли з першого слова, що тут ніякий комунізм. Ми ж були переконані, що там... Ти знаєш... Україна і т. д., і т. д... В союзі вільних і рівних... Наговоримось нарешті своєю мовою… А вони, сволочі: какая там мова! Гаварі на панятном. І ніде ніякої шпетки України. Ге-Пе-У. Куди не глянеш, Ге-Пе-У, на кожному кроці Ге-Пе-У. Це ніяка політика, це просто голе-голісіньке Ге-Пе-У... І ми ніякі тут люди, а рогата худоба, яку пасуть, женуть, крутять роги і ріжуть. І коли хтось розкривав рота протесту — били в зуби і крапка: с намі здєсь, мать-пєрємать, нікакіє пілюлі!

І після того ми були до п'ят щасливі, коли нас викинуто назад через ту границю отак просто, як сміття, серед темної ночі. Спочатку хотіли було передати нас, честь-честю, без ніякого пардону, за всіма протокольними процедурами, польським пограничникам, але згодом роздумали. Хай, мовляв, ті панове сусіди трохи потрудяться, виловлюючи нас один по одному, як розігнаних з клітки курей.

Еее-хе-хе! Братику, братику. Такі-то наші пролетарські справи. Яким таким диявольським розумом їх збагнути. І бачиш, до якої падлючої точки ми дійшли? Але мушу тобі признатися, що я до певної міри ніяк не каюсь, що я в цей огонь вскочив. До цього часу я не знав ні тебе, ні себе, ні що там в тих книгах, ні кому ми молимось, ні за що йдемо на заріз за Сахалін чи Карпати, які і від кого захищаємо границі. Колись я читав ту саму "Залізну п'яту", щось трохи Лєніна, надаремно пробував гризти Маркса... Всі вони в один голос повторяли те саме: в боротьбі здобудеш право своє. Мене при цьому лиш одне дивувало: чому, до диявола, ця сама боротьба мусить обов'язково мати аж такий безобразний вираз? Тиняючись по оцих ось лісах, я все глибше і глибше почав залазити в ці наші трагедії і все більше і більше розуміти, що всі вони могли б бути звичайними людськими ділами, коли б ми потрапили думати людськими нормами. Перегризати один одному горло за кожну огризену кістку потрапить кожний півздохлий собака, але щоб рішати долю людей, треба все-таки трохи глузду. Коли б так всі ті генії людства могли і до цього додуматись — не було б хіда диктатури безглуздя... Але безглуздя, як і навищий глузд, є рішальним, генеральним секретарем, коли рішається невирішальне: утопія. Це, здається, одного разу у Рони чи на вечорницях у Явдошки, також ти казав, з чим я тоді рішуче не годився… Мені здавалося, що перегризати чиєсь горло, а в тому також і твоє — найпочесніша місія

двоногої тварі і що саме за цими рецептами живе прогресивне людство, відколи світ світом і Москва Москвою. ГПУ, матюки, сірі довгі ряси, багнети! Печаток і кінець — кінець і початок... Бо безглуздя, як і навищий глузд... Трам-тарарам, тарарам!

А тепер скажи мені, мудра голово, хто нас учора зрадив? — змінив нагло свій флюгер Йон і подивився на Володька з виразом вовка, якого загнали до пастки. Його очі від безсоння і люті мали криваві прожилки і це надавало їм хижої виразності звіра чи птаха, що кормляться кривавим м'ясом до себе подібних. Володько вагався з відповіддю, він ніколи не вирікав вироків категорично і це часто лютило Йона.

— Ілько? — відповів Йон за Володька і чекав, здавалось, підтвердження цього запиту. Володько вагався далі.

— А чи знаєш,— казав Йон,— що там згинула Ганка? Ця вістка приголомшила все, навіть дерева. Володько занімів. Він раптом запитав:

— Ти це знав? І мовчав?

— Знав,— відповів Йон… — І мовчав. Я бачив, як вона впала, але я не був певний. Лиш опісля мені видалось, що її було вцілено...

— А чому ж ти... не сказав? — викрикнув Володько.

— Із-за тебе! — відповів Йон.— Не хотів, щоб ти… Щоб тебе... Там піймали. Все одно ти б нічого не поміг. Може, будеш потрібен для чого іншого, а жертви завжди будуть. Привикай. Це лиш початок. Тепер нам зісталося — хто зрадив? Кажи, хто? Сам оцими руками розірву на шмаття,— казав він і зуби його скреготали.

Володько підійшов до стовбура сосни і приложив своє чоло до шорсткої її кори. Він мовчав, кам'яно мовчав, не чув навіть останніх Йонових вироків. Мав закриті очі і десь там, в глибині їх глибин, він бачив себе самого, як того, що дає початок цій ось лісовій епопеї, якої продовження триватиме роки і роки невблаганної цієї епохи.

Йон піднявся, присів, мав зігнуті ноги, докурював до цурупалка цигарку, пружно набік спльовував.

— Я передумав,— казав він, обтрясаючи пальцем попіл недопалка… — Для тебе одна лиш дорога: забрати манаття і десь отуди… За Карпати. Твоя просвіта тут скінчена. Починається епоха Ге-Пе-У... Такого твоя кишка не видержить...

Володько залишив свою сосну.

— Так,— сказав він.— Я відійду.

— Я думав було... Залежимо організацію. Щоб все заварилось. Ти, та я, та інші... А ти йдеш. Але йди! Йди! Це вже далі моє діло — не твоє. Ти вже своє зробив.

Десь трохи згодом повернувся Кіндрат, був весь розбурханий, як копиця сіна в буревій. Приніс кусень хліба і навіть сала.

— Гісердна,— казав він,— Це ж отут річка... Ех, і молодицю зустрів, ну просто тобі чоколяд. Очі, як цимбали, так і виграють, що просто танцюй гопака. Так це до нашої Тилявки яких п'ятнадцять верстов...

Поділили їжу, їли, Йон краяв малим рачком сало і казав:

— Ти, Кіндрате, спробуй на Тилявку. Збери Антона, Кіндрата Трохимового, Сергія, Никона… Направ їх на Людвиські сіножаті. Можуть повести на ніч коні… На

Попівщину, де рубають діброву. Кілька ночей хай там ночують в будах з лісорубами. А "його" запросіть до Лисячого Яру. В суботу. На чотири години. Знаєш, де живе Князько?

— Кого це "його"? — запитав Кіндрат.

— Сам знаєш кого. Того самого, що вчора ляхів навів,— казав сердито Йон.

— Чому думаєш, що це він? — не здавався Кіндрат.

—— Роби, що кажу, а там розберемось.

— Е, чорт бери! — казав Кіндрат... — Табак дєло! Ні чорта! Вивезем!

Рішення запало, все було сказано, сніданок скінчено, всі троє піднялися і взяли напрямок через ліс, де, на їх думку, мало бути лісове село Антонівці. Дерева шуміли німими шумами, галуззя поволі гойдалося, кожна хвоя вела свою ноту. Над усім вітер ніс хмарини, а внизу, їм назустріч, по вогкій, м'якій землі, йшло троє твердих людей.

Князькова хата, бита вітрами, сонцем, дощами і часом, стояла тоді ще на взгір'ї знаного Лисячого Яру, звернена обшльоганим своїм лицем до сходу сонця, яке звичайно, коли дивитися з цього місця, сходило отам далі поміж одерадівськими і тилявецькими полями понад тим березняком, що здалека виглядав ніби старий білий мур, оброслий зеленим мохом. Тут кінчалися ославлені тилявецькі сіножаті з Попівською дібровою і починались людвиські запридатки. На взгір'ю сторчало кілька молодих, моторних дубчаків, що завжди сперечалися і шуміли з_вітрами, а поміж ними гніздами розложилися надуті кущі ліщини, щедро і щиро оздоблені своїм плодом... Донизу спадали полової барви смуги нив, званих сіножатями, дарма що на них, під цю пору, бовваніли на сонці золотисті півкопи вівса.

А хата стояла і не стояла, скорше приклякла на коліна, ніби поліська баба у білій сутані, йдучи на прощу до Почаєва. Вона тут урочисто сама, велично всіма забута — гонів за два від найближчого хутора відлюдної родини кацапських старовірів, її власник, пан і раб Князько, вельми їй до лиця своєю святочною, щирою самотою, запалий у себе самого, завуджений димом, битий вітрами, пражений сонцем, що колись, кажуть, мав і жінку Лукію, і сина Марка, але злощасного, бурхливого тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року, коли військо польського генерала Гелера зробило навалу на цю землю і за непокору спалило село Людвищі, його син, тоді все ще вояк якоїсь дивізії війська УНР, був поважно втручений до цієї суперечки, а тому десь було зник з овиду на довгий час, і ніхто не знав де, аж по рокові люди знайшли у кущах старого глинища кілька кістяків і між ними, по деяких ознаках, Князько впізнав свого Марка, поховав його тут же, поблизу хати, з написом "Тут спочиває мій син", на дебелому дубовому хресті. Того ж таки року, бита горем та недугами, впокоїлась у Бозі і його незабутня Лукія.

А тоді Князько залишився сам у ворожому оточенні, як казали, запав у бездоння невситимого гніву, туги і тривоги з пекучою надією, що одного разу прийде і його день відплати. Цупкий, як капиця, як топорище невгинний, він вбудувався у твердінь життя, як мушля у твердінь каменю, з тими своїми далебі суворими синіми очима, що незгоримо гнівались під високим, тяжким чолом, на якому маєстатно, биті сонцем,

палали на вітрі його патли...

І був він славетний на всю околицю бондар... Його багате подвір'я було завалене колодами сухого дуба, клена, ясена, звезеного сюди зо всіх усюдів від незнаних часів, частинно вже згнилого і запалого в землю. Під стріхою, на вбитих до стіни кілках, висіли круги в'яленої на обручі ліски, у причепі, сінях та комірчині стояли стосами готові і не готові до продажу діжі, цебри, кадуби з терпким запахом дубової клепки, а в самій хаті, зараз за порогом від мисника з деякими ознаками посуду, стояв розлого обчовганий, поточений шашіллю старий верстат з великою збіркою різноманітних струганків, рубанків, пилок і сокир, розвішених по нерівній стіні ген до самого образа Саваофа почаєвського мистецтва, що стояв у куті на трикутній поличці з почорнілою, колись мабуть червоною лампадкою, від якої трохи далі на передній стіні виднілась засиджена мухами фотографія його сина у невиразному вояцькому однострої.

І тож у цій загрузлій у землю споруді відбувся той суд і той засуд. Інколи це приходить, як сама доля. Суддею був Князько, обвину вачувачем був Йон, захищав Кіндрат, лаву присяглих держало дванадцять лавників з Тилявки, Угорська, Людвищ і Антоновець. Підсудного Ілька суджено за зраду.

Це був суд серця і годі було б вимагати тут рівноваги шальок справедливості чи ласки милосердя, християнського розуміння, коли все тут, від правіків, було наснажене чеснотами Божої природи в її первинній чистоті і силі. Чорнявого парубка Ілька суджено за його власну долю і не тільки, як одиницю з ім'ям і прізвищем, а його далебі викликано з віків, просторів і поколінь людських, як вказану пальцем призначення жертву на вівтар сил, що ними двигались дії і завдання у цьому відтинку нашої блакитної планети. Він був знаком сумління, що його іноді викидає вище призначення на забутий берег долі, як передвісника грядучих здвигів, що тут постануть з новими вівтарями жертв самопосвяти й подвигу.

Тут не будуть питати, хто, кого, коли і для чого зраджував за нормами параграфів державних законів, писаних рукою людською, тут будуть судити просто силою гніву, бо держава цього виміру вкладалася в рамці законів основних клітин тіла, червоних тілець крові, руху планет і ультрапроміння сонця. Йон, що судив і засуджував, мав вигляд дулібського, лісового кудесника, моторошного ворожбита, який вирікав свої вироки словами, вирваними не зі словника, знаного людям, а з огню гарячого, накипілого і наболілого жагою правди серця... "Щоб почати початок правосуддя на цій (він криком підкреслював це слово) землі за власними вимогами", щоб "ніхто непокликаний не топтав її без нашого дозволу", щоб "зникла між нами зрада, бо зрада це мор, параліч, засуд, небуття... Що її мудрі люди завжди випікали розжареним залізом"...

Ось де і як народився Йон... Гірким досвідом, казав він, куємо цю нашу свідомість... У хаті були люди, був Йон, його слухали і його чули. Під стелею світилась мала нафтова лампка, години тягнулись довго, повільно, вперто...

А десь опівночі з низьких дверей самітньої будови над Лисячим Яром, нахиляючи голови, безмовно виступали чорні зариси людських постатей; була сторожка ніч з холодним місяцем над людвинською долиною, зі заходу від Крем'янця тягнуло

хвилястим м'яким вітром.

Другого дня, у неділю, під вечір, о годині шостій, малим локальним потягом зі станції на Лубенській рогачці, Володько залишав Крем'янець. Був одягнутий у незвично новий, попелястого кольору, мішкуватий одяг, на носі мав незвичні окуляри, в руці незвичну парасолю, малу, чорну, дешеву валізку і випадкову книжку під пахвою. Був сам, виглядав насторожено байдуже, мав запалі, зі синцями, невиспані очі. Ступаючи на першу ступінь вагону третього класу, відрухово озирався і намагався скорше відорватися від цього місця, ніби воно було гаряче. Ще мить, і він, дуже до речі, в порожньому переділі.

Сонце було там десь збоку, за вагонами, над заходом і світило ще прощально по всіх будовах, деревах і билось, як птах, до задніх вікон вагону. Володько підійшов до свого вікна і шарпко стягнув його завісу. Намагався повити себе мороком і стати невидимим. Присів на твердій лаві, намагався тримати рівновагу, але нерви не слухались і парасоля в руці настирливо танцювала викрутаси під їх музику. І яке щастя, що він тут сам... Але ось відхиляються двері, мить непевності, чути жіночий голос "чи є тут місце" і на Володькове "прошу" вони зачинилися знов. І він далі був сам у своїй темряві... Потяг починав поволі, обережно рушати.

Нерви помітно звільняли свою пружність, за вікном крізь щілину завіси виразно відходили назад телеграфічні стовпи і будови, освітлені скісним промінням сонця, блищали сірими дахами, ніби зграї голубів. На обрії лишалися знайомі, засоромлені гори з порубаним старим лісом. Поодинокі насінники виразно стояли на тлі вкритого пнями зрубу. Закинута шахта, розбитий війною завод, надщерблений димар відступали з боєм в глибінь обрію, і кілька при самій землі вікон великого цегляного, без даху муру, відбивало червоне сяйво сонця, оздоблене кучерявою хмаринкою сивого диму, що виходив з невидимого димаря і спокійно розчинявся у застиглому просторі.

Потяг набирав ходу. Ось він вже вирвався з шахівниці городів, розгорнулись рівні, чисті, зібрані, всипані білим крейдяним камінням поля. Це ж долина… Та сама, де колись їхав з большевицьким обозом. Там он далі за Іквою село Сампанів, де збирав з Василем трупи австріяцьких вояків. А ще отуди далі — Божа Гора, що ото з неї били шрапнеллю по головах обозників. І досі лунають у вухах звуки кованих кінських копит по гладкому камені дороги. І бачить обличчя вершників, що женуться на замилених конях з голими блискучими шаблями назустріч тій горі і тим шрапнелям.

Минулося. Все кудись відійшло. Люди змагалися з огнем, залізом, Сатаною. Люди йшли безконечними сірими лавами, люди падали до землі, люди повзли, вгризалися у твердь, знов зривалися, знов бігли і кричали глухим криком серед темної ночі, що його було чути до самої Тилявки. Володько так виразно бачить ті їх мідяні, червоні, засмаглі, грубо краяні лиця. Пізнає Йона, Кіндрата, Сергія... Що вони й далі, припавши до сирої своєї землі, повзуть у сірому мороці в невидиму атаку.

Величне, незбагнуте, незміриме диво! Волинь! Земле моя і моїх предків!

В понеділок рано потяг підходив до Львова.

Того самого ранку Матвій вставав, як звичайно, разом зі сонцем. Він знав, що там, у

селі сталося, як також знав, куди і чому відійшов його син. Хто скаже, як надовго... Можливо назавжди. Було багато руху, багато мови, багато тривоги. Але Матвій не має права на це зважати. Його кличе земл і він мусить бути з нею.

Ось він впрягає до плуга коні і йде... Одразу від дороги вгрузає плитою під вівсяне стернисько — і Бог поміч. Коні напружились і потягнули. Земля ворухнулась, піднялась, розірвалась на кусся і посипалась шрубом управо.

З-за жолобецького лісу, як завжди, піднімалось веселе.сонце. В небі по різних місцях стояли непорушне підбарвлені охрою білі хмарини. Над Мозолянкою з намагою незграбно летить і квапиться чорний птах. Побачив орача, знижує лет, плавко сховзає вниз, при самій землі робить півзворот й осідає в борозну.

Матвій далі і далі ступає за своїм плугом, крає чорну борозну в напрямку угорської межі, його шорсткі, вузлуватід долоні міцно тримають ручки чепіг. Ось він доходить і взгір'я, піднімається вище... Коні, плуг і орач на хвилину застигають непорушне на тлі синього обрію і одразу непомітно, поволі починають вгрузати у землю. Ось видно ще його спину, плечі... Ось тільки голову... І ось зник зовсім. Зісталось просторе, випнуте взгір'ям поле, перетяте чорною борозною, а над ним глибоке, широке, ясне небо.

1935-37